

Urálisztikai Tanulmányok 19.

ÜNNEPI ÍRÁSOK
BERECZKI GÁBOR TISZTELETÉRE

URÁLISZTIKAI TANULMÁNYOK 19.

Ünnepi írások

Bereczki Gábor tiszteletére

URÁLISZTIKAI TANULMÁNYOK 19.

Sorozatszerkesztők

Domokos Péter

Klima László

Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére

Budapest, 2008

Szerkesztők

Bereczki András, Csepregi Márta, Klima László

Technikai szerkesztők

Klima László, Molnár Zoltán

Fotó: Bereczki Urmas

ISSN: 0238-6747

ISBN: 978-963-463-963-3

© ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány

<http://mnyfi.elte.hu/finnugor/>

Megjelent CD-n

Készült az ünnepelt részére egyetlen nyomtatott példányban

Tartalomjegyzék

Honti László: Bereczki Gábort köszöntjük.....	5
Bereczki Gábor munkásságjegyzéke.....	9
Asztalos Erika: Szemantika és számjelölés egyes főnévcsoporthoz a mai udmurt nyelvben.	37
Bartens, Raija: Jeseninin lyriikan käännöksistä.....	51
M. Bodrogi Enikő: Nyelvi emancipáció, nyelvpolitika és nyelvi jogok a skandináv régióban..	59
G. Bogár Edit: Alapnyelvi eredetű madárnevek a számiban.....	71
Csepregi Márta: A jávorszarvas-mítosz az obi-ugor folklórban.....	81
Csúcs Sándor: A permi nem-első szótagi magánhangzók történetéhez.....	95
Domokos Johanna: A norvég-számi melléknevek alakításáról.....	104
Domokos Péter: Köszönő beszéd a Szentpétervári Egyetem díszdoktori oklevele átvétele alkalmából.....	116
Dugántsy Mária: Tyustya fejedelemlről.....	119
Dyekiss Virág: A természetfeletti való kapcsolat a nganaszan hitvilágban.....	131
Falk Nóra: A rén elnevezései a magyarban. A rén megjelenése magyar szépirodalmi fordításokban.....	139
Fancsaly Éva: Az Internet, mint az alternatív nyelvhasználat új fóruma.....	143
Fehérvári Győző: Arvo Valton művei és fogadtatásuk Magyarországon.....	150
Fejes László: A mari morfológiai elemző néhány tanulsága.....	155
Fodor István: Az őscseremiszi tarsolykeze.....	163
Glukhova, Natalia – Glukhov, Vladimir: Mari ethnic value system.....	172
Gombár Endre: Magyar motívumok Juhani Peltonen prózájában.....	178
Grünthal, Riho: Uralic ‘wheel’.....	182
Hajdú Mihály: Kedves Gábor Tanár Úr!.....	191
Havas Ferenc: A participiumi alárendelés történeti-típológiai tanúsága az uráli nyelvekben. .	196
Honti László: Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról.....	209
Игнатъева, О. В.: К вопросу об адаптивном транскодировании при переводе венгерских сказок на удмуртский язык.....	222
Jääskeläinen, Petri: Ruumiin johdannaiset. Ruumiinosaan nimityksiin korreloituviin suomen verbijohdosten semanttisesta luokittelemisesta.....	228
Janurik Tamás: A cseremiszi a legősibb uráli nyelv?.....	238
Jarva, Vesa: Ekspressiivisten sanojen määrittelyä.....	251
Ефремов, Д. А.: Сложные прилагательные подчинительного типа в удмуртском и венгерском языках.....	259
Егоров, А.: О необходимости создания „Удмуртско-венгерско-русского фразеоло- гического словаря”.....	264
Karanko, Outi: Miehen tie Aleksis Kiven Seitsemän veljestä -teoksessa. Metsän keskeltä ihmisten pariin.....	271
Карпова, Л. Л.: О функционировании частиц в севернудмуртских диалектах.....	275

Kazanцев, Д. Е.: К истории суффиксов <i>-лак</i> и <i>-лаӀ</i> в марийском языке.....	281
Kelmakov, Valentin: A permi nyelvek főnévragozási típusainak kérdéséhez.....	293
Keresztes László: A lapp mutatónévmás-rendszer egy szegmense kognitív szempontból.....	303
Kerezi Ágnes: A fák szerepe a marik kereszténység előtti hitvilágában	308
Kiho, Jukka: Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton suhteet toisen maailmansodan aikan.....	316
Кириллова, Л. Е.: О некоторых гидрокомпонентах в топонимии Удмуртии и их соответствиях в коми языках.....	326
Kiss Jenő: A magyarországi finnugor-oktatás történetéhez.....	335
Klettenberg, Reet: Soome-ugri anekdoodid Gábor Bereczki memuaarideraamatust „Neevast Uuraliteni”.....	339
Klima László: Orrszarvúk, bálnák és finnugorok – Ibn Fadlân különös történetei.....	347
ifj. Kodolányi János: Adalékok a finnugor néprajz történetéhez.....	358
Korencsi Krisztina: A nyelvrokonság témakörének tanítása a magyar nyelvi órán.....	363
Kovács-Balogh Zsuzsanna: Az árnyaló partikulák a magyar és a finn nyelvben – a magyar <i>hiszen</i> és a finn <i>-hAn</i> partikulák retorikus árnyalatai.....	375
Kovács-Tóka Anita: A fürdőkultúra mint a magyar és az udmurt érték rendbeli különbségek kistükré.....	395
Kőhalmy Nóra: Észet, finn és magyar néprajzkutatók kapcsolatai a két világháború között....	400
Куклин, А. Н.: Интегрирующие и дифференцирующие признаки языков поли- этнического Урало-Поволжья.....	410
Künnap, Ago: On Some Peculiarities of the Volgaic-Permic Future and Imperative.....	415
Lázár Katalin: Trichord dallamok az udmurt és a magyar népzeneben.....	420
A. Molnár Ferenc: Finnugor, főleg cseremisiz és finn vonatkozású tudománytörténeti adalékok V.	427
Nagy Katalin: Ahol a múlt és a jelen összeér, avagy Domokos Péter és Pjotr Seskin levelezése.....	437
Nyirkos István: Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tövéghangzó?.....	445
Petz Gizella: Magyar–észet baráti levelezés a harmincas években. Tarczay Gizella levelei Magdalena Veidermának 1929 és 1939 között.....	451
Pomozi Eda: A szetuföldi táncagyományokról.....	459
Pomozi Péter: Előzetes megjegyzések az alapnyelvi kötőszók kérdéséhez.....	464
Pusztay János: Még egyszer a számjelölés eredetéhez.....	471
Raitsits Tivadar: A társadalmi és a politikai tényezők hatásai a 20. század finn irodalmában.	474
Rakin, Anatolij – Rakin, Nyikolaj: Víznevek a Felső-Vicsegda területén.....	482
Rédei Károly: Bereczki Gábor 80 éves.....	487
Rezessy Anna: Hagyomány és rögtönzés – szövegvariálódás a karjalai halottsiratókban.....	489
Richly Gábor: Kodolányi János nemzetkonceptiója és kultúrfilozófiája a finn útirajzok tükrében.....	517
Rodionova, Jelena: A marginális hős Vjacseszlav Ar-Szergi Lepkelelkek c. regényében.....	531
Rusvai Julianna: Pápay József szibériai kutatóútja.....	539
Ruttkay-Miklán Eszter: Süss fel Nap – hantiul.....	550
Salánki Zsuzsa: Részletek Pjotr Csernov <i>Az ifjúkor dalai</i> című önéletrajzi regényéből.....	555
Sándorfi Veronika: Tyustya fejedelem a mordvin folklórban és Vaszilij Radajev epikus költeményében.....	559

Simoncsics Péter: A tagadás morfológiája a cseremiszenben.....	566
Sipos Mária: Egyéni ének és személyhez kötöttség (Schmidt Éva gyűjtésének néhány tanulsága).....	579
Sirobokova, Larisza: Az Udmurt Köztársaság nyelvtörvénye: „de jure” és „de facto”.....	588
Сибатрова, Серафима Сергеевна: К истории марийской орфографии.....	591
Szűj Enikő: Szabó Dezső finnugrista antipátiái és finn szimpátiái. Finnugor tudománytörténeti csodabogarak I.	598
H. Varga Márta: A metafora értelmezése a kognitív szemantikában.....	610
Varga P. Ildikó: Vikár Béla Kalevala-fordítása(i).....	616
Voigt Vilmos: Végre maga Ohthere szólal meg.....	622
Zaicz Gábor: A mordvin hangtani kutatások történetéből.....	629
Tartalomjegyzék.....	637

Bereczki Gábort köszöntjük

Múlik az idő, nemcsak a jubiláns évei szaporodtak meg, hanem a még meglévő ünneplőké is. Nyilván sokan vannak ez utóbbiak mind bel-, mind külhonban. Sokan vagyunk, akik hajdani tanárunkat köszöntjük, akinek kollégáivá lehettünk és töretlen ívű pályája során oktatói és kutatói tevékenységéből sokat profitálhattunk, még többen vannak, akik csak a nevét ismerik.

Kedves tanárunk 1928. március 24-én látta meg a napvilágot a nem sokkal korábban katasztrofálisan megcsönkített és ezáltal megcsúfolt ország délkeleti csücskében, Békésben, pontosabban Békésen a külvilágra nyitott szemléletű paraszti környezetben, amelyhez máig hű maradt. Szülővárosában végezte el a gimnáziumot, s már akkor kezébe került Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” című kötete, amely „végzetes” hatást gyakorolt olvasójára, felkeltette a rokonok iránti csillapíthatatlan kíváncsiságot. E kötet adta az indítást, de az út némi kacsaringóval kezdődött, mivel az ELTE-re történt 1948-as felvétele után budapesti egyetemi évek kínálták a tudományos kíváncsiság kielégítését, amely persze nem a távoli rokonok megismerését hozta magával, hanem a román nyelv és irodalom tanulmányozása volt a kezdet. A Kárpátokon túli tanulmányokat 1952-ben fejezte be sikeresen. Hazatért, de éppen csak egy szusszanásnyi időre, ugyanis egy évvel később hároméves leningrádi aspirantúrára küldték, ahol cseremisztémájú kandidátusi értekezésén dolgozott. Bereczki tanár úr Leningrádban alapozta meg legendássá vált cseremisztudását olyan, ott tanuló cseremisztanulmányozók segítségével, akik közül többen is anyanyelvük avatott és elismert kutatóivá lettek.

Akkoriban Paul Ariste, a Tartui Egyetem professzora volt a finnugrisztika legjelesebb művelője abban a régióban (hiszen Észtország közvetlen orosz megszállás áldozata volt), s Bereczki Gábor tőle kapott értékes szakmai irányítást. Észtországi útjainak egyik következménye volt, hogy megismerkedett későbbi feleségével, a sokunk által megszeretett észt Kiiisk Maijal, így a távoli magyar–észt nyelvrokonság az ő esetükben szoros magyar–észt családi kapcsolattá avanszált, aminek sokan közvetlen haszonélvezőivé válhattunk, hiszen Mai az észt nyelv és kultúra lelkes propagátoraként igyekezett nekünk az ELTE Finnugor Tanszékén megtanítani nem könnyű anyanyelvét.

Bereczki Gábor 1958-ban Leningrádban védte meg „Финно-угорские элементы марийского языка” című kandidátusi értekezését. Kitűnő szakmai előmenetelének és oroszstudásának köszönhetően az ottani egyetemen dolgozott még három évig magyar lektorként. Ezt követően az ELTE Finnugor Tanszékén működött 1986-ig (1973-tól tanszékvezetőként, az utolsó évtizedben már egyetemi tanári rangban). Hazai aktív korszakának végéhez közeledve 1986-ban a Magyar Tudományos Akadémián megvédte „A cseremisztörténet alapjai” című akadémiai doktori értekezését („Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I–II. Szeged. 1992, 1994), amely nélkülözhetetlen forrás az ezen nyelv múltja iránt érdeklődőknek, és amelyet „A cseremisztörténeti alaktana” (Debrecen. 2002) című újabb kötete egészít ki szerencsésen.

Budapesti egyetemi oktatói évei után az Udinei Egyetem hívta meg és nevezte ki a finnugor filológia professzorává. Tíz éven át oktatta a magyar, az észt, a finn és a cseremiszt nyelvet,

valamint a finnugrisztikát az egzotikus nyelvekkel és kultúrákkal megismerkedni kívánó olasz diákoknak.

Én az 1960-as években egyetemistaként kerültem kapcsolatba vele, és noha hivatalosan nem látogattam kurzusait – nem lévén a permi és a volgai rokon nyelvek iránt különösebben érdeklődő diák –, olykor-olykor mégis élvezhettem óráit. Jó hangulatú, oldott légkörű, közvetlen stílusú óráin szórakozva ismertük meg a nyelvcsaládunk egy-egy problémájával kapcsolatos felfogásokat az ő személyes kommentárjaival fűszerezve. Tanári tevékenységéhez tartozik egyetemi tankönyvek írása is, ezek a „Magyar nyelv finnugor alapjai” (Budapest. 1986, 1987, 1996, 1998, 2003), a „Cseremisiz (mari) nyelvkönyv” (Budapest. 1971), a „Chrestomathia Ceremissica” (Budapest. 1990), a „Fondamenti di linguistica ugrofinnica” (Udine. 1998) és a „Bevezetés a balti finn nyelvészetbe” (Budapest. 2000).

Oktatói tevékenységének egyik „eredménye” egy olasz kollégám, aki ugyancsak lelkes barátjává lett a magyar és a cseremisiz nyelvnek. Bereczki Gábor ezt az udinei tíz évet nevezte több alkalommal is élete legszebb időszakának, amelynek lezárultával nyugállományba vonult, hogy zavartalanul folytathassa cseremisiz kutatásait (ezek közt egy nagy cseremisiz etimológiai szótár elkészítése is szerepel), észt és finn irodalmi alkotások magyarra fordításán és legújabbán egy nagy észt–magyar szótár elkészítésén fáradozik.

Nem véletlen, hogy fordít és kétnyelvű szótárt szerkeszt, ugyanis több nyelvet is megtanult. A nagy európai kultúrnyelvek mellett több oroszországi rokon és törökségi nyelvet is elsajátított, a rokon nyelvek közül kiemelendő Bereczkiék egyik családi nyelve, az észt. Banalitásnak tűnhet, de szívesen megemlítem, hogy anyanyelvét is gyönyörűen használja, s amit ebben különösen élvezek, hogy ízesen beszél a nekem kissé szokatlan békési nyelvjárást.

Emberi vonásai közt hangsúlyozottan említendő meg közvetlen, barátságos modora, a mások iránti derűs megértés, tolerancia és igen kedves humora. Azon ritka emberek közé tartozik, akiknek talán csak barátaik és tisztelőik vannak, neki ellensége aligha akadhat. A tudományban is legfeljebb vitapartnerei voltak, akiknek nézeteit mindig tisztelte, de szükség esetén vitatta azok helyességét. Ha kilátástalannak ítélt egy-egy vitát, a maga tartózkodó és tapintatos módján elkerülte a nyilvános nézeteltérés prolongálását. Optimizmus csodálatos, számomra a pozitív gondolkodásmód megtestesítője. Nyilván ennek is köszönhet, hogy a szovjet korszakban a Volga–Káma vidékére tett gyűjtőútjain könnyen alkalmazkodott az európai viszonyokhoz szokott ember számára talán nehéz körülményekhez. Ottani élményeiből hiteles képet kaphat, aki elolvassa „A Névától az Urálig” (Szombathely. 1996) című beszámolóját, amely meggyőzően szemlélteti, hogy még a kellemetlent is megpróbálja a humoros oldaláról átélni. Tudományágunk művelői közül nagyon sokat ismert, jóízű visszaemlékezések során szokta barátait és diákjait a hajdaniak különféle mulattató megnyilvánulásairól tájékoztatni. Ha pihenésképpen ezeket is papírra vetné, az utókor hálás lehetne neki, hogy az elődöket nemcsak a papíron megőrződött nézeteiken keresztül, hanem hús-vér emberként is megismerheti valamennyire.

Sokan kerülhettünk Bereczki Gábornak, az embernek a közelébe. Mindig élvezettel hallgattam én is úti élményeit, adomáit, életének fonák helyzeteiről, unokáinak gyerekszájgyöngyszemeiről szóló elbeszéléseit – gyakran kellemes fehér asztal mellett. Tudni kell róla azt is, hogy kitűnően főz, remek halételeket varázsol, és jó ízléssel választja ki a finom borokat.

Miután nyugdíjassá lett, kétlakivá is vált: az év felét Magyarországon tölti, másik felét pedig Észtországban a kalamaai tanyán, ahol a tudományt és valamelyest a földet is műveli, méhészkedik, élvezi a természet közelségét, egészséges életét él. Ennek része, hogy testmozgással is igyekezett mindig karbantartani magát. Jól emlékszem arra a napra, amikor vidáman

elűjságolta, hogy Udinében a tartományi szenior bajnokságban súlydobásban korosztályának bajnoka lett. A testi és lelki egyensúlyt biztosító ést tanya sokunk számára közvetlen tapasztalattá is lett, hiszen kollégái és hajdani diákjai közül többeket is vendégül látott Kalamaaban. Budapesti hónapjaiban változatlanul részt vesz a tanszéki oktatásban, igyekszik az újabb nemzedékeket is „megfertőzni” a finnugrisztika iránti szerelemmel.

Finnugrisztikai munkaterülete három fő csomópontban nevezhető meg: hangtörténet (benné persze az etimológiával), cseremiszi leíró és történeti kutatások és a finnugor–törökségi kapcsolatok. Noha a rokon nyelvek kutatásában a legtöbb figyelmet kétségtelenül a cseremiszi szentelte, tudtommal mind a mordvinisztikában, mind a permisztikában is tekintélynek számít. Munkásságjegyzékére tekintve könnyű belátni, ha valaki véletlenül nem lenne kellőképpen tájékozódva, hogy ilyen témájú írásai is szép számban láttak napvilágot hazai és külföldi folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben.

A Volga–Káma vidékére Vikár László zenekutatóval közösen tett gyűjtőutak eredményei a „Cheremis Folksongs” (Budapest. 1971), a „Chuvash Folksongs” (Budapest. 1979), a „Votyak Folksongs” (Budapest. 1989) és a „Tatar Folksongs” (Budapest. 1999) című kötetek. A gyűjtők és feldolgozók e tevékenységét 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia a „Cheremis Folksongs” megjelenése után akadémiai nagydíjjal ismerte el. Ezen elismerésről szólva érdemes azt is megemlíteni, hogy a Mari Köztársaság a 2005-ös finnugor kongresszuson állami kitüntetéssel honorálta a cseremiszi nyelv kutatásában szerzett érdemeit.

Bereczki Gábor kitűnő műfordítói tevékenységét díjak is jelzik: az Európa Kiadó nívódíját hat(!) alkalommal kapta meg, továbbá egy-egy alkalommal a Gondolat Kiadóét és a Corvina Kiadóét is (mindezt a munkásságjegyzék szemlélteti). Szerénységére jellemző, hogy ezek némelyikéről legtöbbször szinte csak véletlenül értesültünk. Még megjegyzendő, hogy a műfordítások mellett nyersfordításokat is készített magyar költők számára a finnugor irodalmakból, ami szintén elősegítette ezek megismerését Magyarországon.

Nem ez az első alkalom, hogy ünnepi kötet emlékezteti Bereczki Gábort és tisztelőit az idő múlásának kerek tízesekben mérhető egységeire. Egykori diákjai, mai kollégái és barátai most is írásaik gyűjteményével fejezhetik ki afölötti örömeiket, hogy kapcsolatba kerülhettek vele. Amikor húsz évvel ezelőtt „csak” hatvanadik életévét töltötte be, örömmel köszöntöttük a tiszteletére kiadott ünnepi kötetel (Bereczki Emlékkönyv. Budapest. 1988). Amikor újabb tíz évet ráhúzott, a Finnugor Tanszék azzal lepte meg őt és kollégáit, hogy válogatott írásait kötetbe foglalva tette közzé (Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Budapest. 1998).

Mivel e szép évfordulón ismét köszönhetjük, az ünnepi kötet szerzői és a többi tisztelő nevében is csak azt kívánhatom őszintén és az alkalomhoz illő módon, hogy *Isten éltesse Bereczki Tanár Urat olyan sokáig, hogy J. Qvigstad rekordját megdönthesse!*

Bereczki Gábor munkásságjegyzéke

A. Tudományos munkásság

1957.

1. Finno-ugorskie élementy v leksike marijskogo jazyka. Avtoreferat dissertacii. Diss. zaščiščena p. maja 1958 g. Leningradskij Gosudarstvennyj Universitet im. A. A. Ždanova. Leningrad, 1957. 15 p.

1959.

2. Etimoloogilisi märkmeid mari keelest. ESA 5(1959): 288–293. p.
3. Leksičeskie svjazi marijskogo jazüka s drugimi finno-ugorskimi jazykami (Tezisy). Soveščanie po voprosam istoričeskoj grammatiki i istoričeskoj dialektologii finno-ugorskih jaz. Moskva, 1959. 3–4. p.

1960.

4. Etimológiai megjegyzések. NyK 62(1960): 128–131. p.
5. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Budapesten. Magyar Tudomány 67(1960): 751–753. p.

1962.

6. Beke Ödön: Mari szövegek. III, IV. (Ism.): Magyar Tudomány 69(1962): 334–335. p.
7. Beke Ödön: Mari szövegek 3. és 4. kötet. Gyűjt. és kiad.: – (Német ford.: Illés László, Loványi Gyula, Tauber Anna). Bp. 1961. Akadémiai (Ism.): NyK 64(1962): 230–233. p.
8. Radanovics Károly: Névutós határozók a komi nyelvben. Kandidátusi értekezés vitája. MTA I. Oszt. Közl. 19(1962): 301–303. p.
9. Vikár László: A Volga vidéki mari népzene. Kandidátusi értekezés vitája. MTA I. Oszt. Közl. 19(1962): 317–320. p.

1963.

10. Beke Ödön 80 éves. NyK 65(1963): 193. p.
11. Cseremisiz szövegmutatványok. NyK 65(1963): 49–76. p.
12. Etimológiai megjegyzések. NyK 65(1963): 175–177. p.
13. Etimológiai megjegyzések. NyK 65(1963): 404–405. p.

14. Szómagyarázatok. In: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1963. Akadémiai, 384 p. 2 t., 3 térk. NytudÉrt. 40.: 50–51. p.
15. Vzaímootnošenija marijskoj leksiki s leksikoj mordovskih i permskih jazykov. In: Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960 redigit Gy. Ortutay. Bp. 1963. Akadémiai: 202–203. p.

1964.

16. Etimológiai megjegyzések. NyK 66(1964): 117–121. p.
17. Etimológiai megjegyzések. NyK 66(1964): 385–388. p.
18. Paula Palmeos, Karjala valdai murrak. (Ism.): NyK 66(1964): 188–189. p.

1965.

19. Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen. In: Referate der Vorträge und Mitteilungen. Zweiter internationaler Finnougristen-Kongress Helsinki, 23–28. 8. 1965: 11. p.
20. Paul Ariste 60 éves. NyK 67(1965): 394–396. p.
21. Etimológiai megjegyzések. NyK 67(1965): 115–116. p.
22. Etimológiai megjegyzések. NyK 67(1965): 339–340. p.

1966.

23. Etimológiai megjegyzések. NyK 68(1966): 89–93. p.
24. Eesti murded I–II. Tallinn, 1961., 1965. Eesti Riiklik Kirjastus. (Ism.): NyK 68(1966): 201–202. p.
25. Stoebe, Detlef-Eckhard, Die alten ostseefinnischen Person[en]namen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Hamburg, 1964. Leibniz-Verl. (Ism.): ALH 16(1966): 186–188. p.

1967.

26. Szélfjegyzetek cseremisiz gyűjtőfüzetéből. Ethn. 78(1967): 491–495.
27. Mit hozott 1917 októbere a Szovjetunió uráli népeinek? NyK 69(1967): 235–243. p.
28. Steinitz, W., Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Berlin, 1964. Akademie Verl. (Ism.): ALH 17(1967): 182–188. p.
29. Az olma piros, mint a vür. Kutatóúton a Volga menti rokonoknál. Beszélgetés az MTA felolvasó ülése után Bereczki Gábor, a nyelvtudományok és Vikár László, a zenetudományok kandidátusával. Népszava, 1967. nov. 26. 7. p.

1968.

30. W(olfgang) Steinitz és E(rkki) Itkonen finnugor vokalizmuselmélete és a cseremisz nyelv. NyK 70(1968): 23–34. p.
31. Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen. In: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23–28. VIII. 1965. Pars I. Acta Linguistica. Helsinki, 1968. Societas Fenno-Ugrica: 70–76. p.
32. A magyar szókészlet finnugor elemei I. Akadémiai, Bp. 1967. (Ism.): NyK 70(1968): 449–451. p.
33. Cseremiszek között (Népköltészet, irodalom). Napjaink 7(1968): 7. p.
34. Az aranyfonó lányok. Észet népmesék. Versford. Képes Géza, ill. Loránt Lilla. (Válogatta, fordította, az **utószót** és a jegyzeteket írta): Európa, Bp. 1968. 167 p. (Népek meséi) Utószó: 155–160. p.
[Ism.: Küllös Imola = Ethn. 82(1971): 108–109. p.]

1969.

35. Die finnisch-ugrische Vokalismus-theorie von W. Steinitz und E. Itkonen und das Tscheremissische. ALH 19(1969): 305–319. p.
36. Az észet irodalom kistükre. Bp. 1969. Európa. (Ism.): Kortárs 13(1969): 1484–1486. p.
37. Előérzet. Mai észet elbeszélők. Antológia. Modern Könyvtár P 168. 1968. (Vál., ford., életrajzi jegyzetek): Európa, Bp. 1969. 245 p.
[Ism.: Erdődi József = Magyar Hírlap, 1970. febr. 19. 6. p.
Fehérvári Győző = Nagyvilág 15(1970): 936. p.]

1970.

38. Aufteilung der tscheremissischen Mundarten. In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Teesid / Tezisü / Thesen I. Tallinn, 1970. 103. p.
39. Volga-vidéki nyelvészeti gyűjtés. In: Vikár emlékünnepe. Kaposvár–Hetes, 1969. ápr. 19–20. (Rend. a Magyar Néprajzi Társaság, MTA Népzenei Kutatócsoport, Néprajzi Kutatócsoport stb.) (Szerk. Béres Gyula, Heisz Károly, Klujber László.) Megyei Könyvtár, Kaposvár, 1970. 85–91. p.
40. A magyar szókészlet finnugor elemei I. Bp. 1967. Akadémiai (Ism.): ALH 20(1970): 214–219. p.
41. (Észet írókról szóló lexikoncikkek: J. Aawik, V. Adams, K. A. Adson, A. Alle, B. Alver, J. Barbarus, V. Beekman, E. Bornhöhe) In: Világirodalmi Lexikon I. A-Cal. Akadémiai, Bp. 1970. 1248 p.

1971.

42. Cheremis Folksongs. Vikár László társszerzővel. (Transl.: Imre Gombos) Akadémiai, Bp. 1971. 544. p. 8 t. Bibliogr.: 541–544. p.
[Ism.: Simoncsics Péter = Acta Univ. Szegediensis de Attila József Nominatae. Sectio Ethnographica et Linguistica. Népr. és Nytud. 15–16(1972–73): 204–207. p.
Zaharov, Grigorij: Cheremis Folksongs = Öhtuleht, 1974. jún. 10.]
43. Cseremis (mari) nyelvkönyv. Finnugor jegyzetek XIX. Tank., Bp. 1971. 92 p.
[Ism.: Pusztay János = NyK 74(1972) : 461–463. p.]
44. Zu den Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. UAJb. 43(1971): 18–27. p.
45. Cseremis szövegmutatványok. NyK 73(1971): 25–48. p.
46. (Fünfundzwanzig) 25 Jahre Uralistik in Ungarn. ALH 21(1971): 145–154. p.
47. Óra indul! Népszava, 99(1971): 131. sz. 5. p.

1972.

48. Gyűjtőúton a Volga és a Káma vidékén. Népszava, 100(1972): 54. sz. 5. p.
49. A finnek őstörténete. In: Dolmányos István: Finnország története. Gondolat, Bp. 1972. 11–18. p.
50. Károly Rédei: Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp. 1970. Akadémiai. (Ism.): NyK 74(1972): 251–252. p.
51. A magyar szóképzlet finnugor elemei II. Bp. 1971. Akadémiai (Ism.): NyK 74(1972): 454–456. p.

1973.

52. A cseremis nyelvjárások fonematikus átírása. In: Posti, L. – Itkonen, T.: FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. SKS, Helsinki, 1973. 79–82. p.
53. Erkki Itkonen 60 éves. NyK 75(1973): 443–445. p.
54. Gyűjtőúton a Volga és a Káma vidékén. In: Szép Szó Antológia. Táncsics, Bp. 1973. 228–235. p.

1974.

55. Der Finnisch-ugrische Lehrstuhl für die Erschliessung der Literatur der Finnisch-ugrischen Völker. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de R. Eötvös Nominatae Sectio Linguistica 5(1974): 125–131. p.

56. Der 90. Geburtstag von Dávid Fokos-Fuchs. SFU 10(1974): 291–293. p.
57. A. I. Popov 1899–1973. NyK 76(1974): 429–430. p.
58. Suščestvovala li pravolžskaja obščnosť finno-ugrov? ALH 24(1974): 81–85. p.
59. A magyar szókészlet finnugor elemei II. Bp. 1971. Akadémiai (Ism.): ALH 24(1974): 401–404. p.
60. Valton, Arvo: A hurok és más elbeszélések. Modern Könyvtár P 275. (Szerk., vál. és társfordítókkal ford.): Európa, Bp. 1974. 256 p.
 [Ism.: Doboss Gyula: Lábszárcsont a hangszertokban = Élet és Irodalom (1975): 20. sz. 10. p.
 Gombár Endre = Népszava, 1975. IV. 4.
 Iszlai Zoltán: Híradás az észtekről = Népszabadság, 1975. jún. 5. 7. p.
 Pusztay János: Hagyományok és új utak = Tiszatáj (1975): 9. sz. 109. p.]

1975.

61. Észtország. Rokonaink földje. (Fotóalbum. Fotó): Rácz Endre. (szöveg): Corvina, Bp. 1975. 74 p. 68 t.
 [Ism.: Falus Róbert: Könyvszemle = Népszabadság, 33(1975): V. 23. 7. p.
 Az észti nép művészete. Szemelvények az Észtország c. mű előtanulmányából = Szolnok megyei Néplap, 1975. júl. 22. 7. p.
 Juhani Nagy János: Jegyzetek egy album margójára = Hajdú-Bihari Napló, 33(1976): ápr. 3. 80. sz. 5. p.
 Kiss Dénes: Észtország = Népszava, 103(1975): aug. 29. 202. sz. 5. p.
 M. I.: Észak Velencéje. Rokonaink földje = Népszava, 103(1975): máj. 22. 4. p.
 Dr. Szabó István: Raamat Eestimaast. Ungari keeles. Ungarlased Eestimaast = Õhtuleht, 32(1975): 178. sz. 2. p.]
62. Aufteilung der tscheremissischen Mundarten. In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17–23. VIII. 1970. Pars I. Acta Linguistica. Valgus, Tallinn, 1975. 473–477. p.
63. Paul Ariste 70 éves. NyK 77(1975): 227–228. p.
64. Mentek kicsit, mentek sokat... MNy 71(1975): 338. p.
65. Johannes Aavik, Keeleuenduse äärmised võimalused. Stockholm, 1974. Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15. (Ism.): NyK 77(1975): 259–263. p.
66. Finnugor Kongresszus Budapesten. Népszava, 1975. szept. 6.
67. A kalász a gyöngyharmathoz hasonló legyen (Népdalgyűjtés Baskíriában). Népszava, 1975. nov. 7.
68. Põldmäe, Jaak, Az észti verselés rendszerei. (Ford.): FilKözl. 21(1975): 424–428. p.

69. Észt költők. Huszadik századi észti líra. Antológia. (Társszerzőkkel válogatta, életr. jegyz. ellátta, a szöveget gondozta): Európa, Bp. 1975. 650 p.

Életr. jegyz.: 43 p.

- [Ism.: Bélley Pál: A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus könyveiből. Észt költők = Magyar Hírlap, 8(1975): 248. sz. IX. 14. 10. p.
Czine Mihály: Észt költők = Jelenkor (1976): 1. sz. 89–92. p.
Domokos Péter: Dal Észtországról = Nagyvilág (1977): 1409–1412. p.
Domokos Péter: Észt költők = NyK 79(1977): 463–464. p.
Falus Róbert: Észt költők = Népszabadság 33(1975): 212. sz. IX. 12. 7. p.
Fábián László: Földgömb – matrózállon = Élet és Irodalom (1976): 3. sz. 10. p.
Juhani Nagy János: Huszadik századi észti líra. Alföld (1976): 11. sz. 36–38. p.
Kiss Dénes: Észt költők. Tiszatáj (1976): 9. sz. 77–80. p.
Kiss Dénes: Testvérmépek énekei. Könyvtáros 25(1975): 12. sz. 737–740. p.
–Kulcsár– : Észt költők = Vas Népe, 21(1976): 2. sz. 4. p.
Kurucz Ferenc: Észtország üzenete (Észt költők) = Somogyi Néplap, 32(1976): 87. sz. ápr. 11. 5. p.
Ottó Judit = Népszava, 103(1975): okt. 25. 8. p.
Pusztay János: Adósság törlesztése = Napjaink 14(1975): 11. sz. 10. p.
Tornai József: Három költői antológia = Könyvvilág (1975): dec. 3. p.]

1976.

70. Estland (Észtország) (Fotóalbum. Fotó): Endre Rácz. Text: Gábor Bereczki. (Übertr.: Liane Dira) Dausten–Corvina, Hanau–Budapest, 1976. 84 p. 68 t.
71. Kétnyelvű Finnország. Népszava, 104. évf. 1976. VII. 10. 162. sz. 7. p.

1977.

72. A magyar nyelv finnugor alapjai. Kari jegyzet. Tank., Bp. 1977. 83. p.
73. Estland (Észtország. Rokonaink Földje). (Fotóalbum. Fotó): Endre Rácz. Text: Gábor Bereczki. (Übers.: Liane Dira) Koehler u Amelang–Corvina, Leipzig–Bp. 1977. 84 p. 67 t.
74. Permi-cseremiszi lexikális kölcsönzések. NyK 79(1977): 57–77. p.
75. Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai (Ism.): NyK 79(1977): 430–431. p.
76. Domokos Péter, Az udmurt irodalom története. Akadémiai, Bp. 1975. (Ism.): Magyar Tudomány (1977): 482–483. p.
77. Viita, Lauri: Moréna (Moreeni). Regény. Világkönyvtár. Ford. és (utószó): Magvető, Bp. 1977. 455–463. p.

1978.

78. Discours solennel prononcé à la réunion de la Société de linguistique de Hongrie. ÉFOu 15(1978–79): 11–13. p.
79. Fokos-Fuchs Dávid 1884–1977. NyK 80(1978): 171–173. p.
80. Lakó György 70 éves. NyK 80(1978): 395–397. p.
81. L'unité finnoise de la Volga a-t-elle jamais existé? ÉFOu 15(1978–79): 81–90. p.
82. Mordvin halottsiratók és lakodalmas énekek. Tiszatáj 33(1978): 6. sz. 28–29. p.
83. Domokos Péter, Az udmurt irodalom története. Akad., Bp. 1975. (Ism.): Népr. és Nyelvtud. 21(1978): 361–366. p.
84. Ósmúltba világító szavak. Élet és Tudomány 33(1978): 43. p.
85. Tammsaare, Anton: Pünkösdvásárnap. Elbeszélések. Ill. Bartha László. (Vál., társszerzőkkel ford.): Európa, Bp. 1978. 265 p.
[Ism.: Bán Magda: Észet vásárnapok = Élet és Irodalom (1978): 47. sz. 11. p.
Kiss Dénes = Népszava, 1978. nov. 18. 8. p.
Kartal Zsuzsa = Magyar Nemzet, 1978. dec. 17. 13. p.]

1979.

86. Chuvash Folksongs. Vikár László társszerzővel (Transl.: Imre Gombos) Akadémiai, Bp. 1979. 579 p. Bibliogr.: 577–579. p.
[Ism.: Paksa Katalin: Chuvash Folksongs = FilKözl. 28(1982): 608–610. p.]
87. Tchuwaschische Kasussuffixe im Tscheremisschen. In: Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 12. Harrassowitz, Wiesbaden, 1979. 65–69. p.
88. A 70 éves Erdődi József köszöntése. MNy 75(1979): 503–504. p.
89. A magyar szókészlet finnugor elemei III. Akadémiai, Bp. 1978. (Ism.): NyK 81(1979): 184–186. p.
90. H. Bottyánfy Éva – Horváth Mária – Korompay Klára – D. Máta Mária, Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Tank., Bp. 1976. (Ism.): MNy 75(1979): 367–369. p.
91. Tanáregyeníségek. Rokon népek kultúrája. Beszélgetés Bereczki Gábor tanszékvezető egyetemi tanárral (riporter: Lengyel János). Egyetemi Lapok, 21(1979): 13. sz. 6. p.
92. Gyűjtőúton a Volga–Káma vidékén. Beszélgetés Bereczki Gábor egyetemi tanárral (riporter: Lengyel János). Egyetemi Lapok, 21(1979): 21. sz. 4. p.
93. Mai észet költőnők. Tiszatáj 33(1979): 12. sz. 27–29. p.

- 94.** Hozott isten, holdacska! Finnugor varázsigék, imádságok, siratók. Antológia. Ford. Ágh István, Bella István stb. (Vál., jegyz., szerk., utószó, nyersfordítások): Európa, Bp. 1979. 425 p.
Jegyzetek: 393–407. p.
Utószó: 411–415. p.
- [Ism.: Ambrus Lajos = Életünk (1980): 9. sz. 789–793. p.
Bata Imre = Népszabadság, 1980. jan. 8. 7. p.
Domokos Péter: Hozott isten, holdacska! = Nagyvilág (1980): 1412. p.
Katona Imre = Magyar Nemzet, 1980. febr. 22. 4. p.
Kiss Dénes = Népszava, 1980. jan. 26. 8. p.
Pusztay János: Hozott isten, halzsíros atyafiság. Élet és Irodalom (1980): 45. sz. 10. p.
Varga Imre: Rokonok, szomszédok = Typographia 1980/3. 19. p.]

1980.

- 95.** Parallelnüie javlenija v oblasti pričastnyh konstrukcij v finno-ugorskih i tjurskih jazükah Povolž'ja. In: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20.–27. VIII. 1980, Pars III. Dissertationes symposiorum linguisticorum. Red. Osmo Ikola. SKS, Turku, 1980. 101–110. p.
- 96.** Parallelerscheinungen im Partizipiensystem der finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen des Wolgagebietes. In: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20.–27. VIII. 1980, Pars II. Summa dissertationum. Red. Osmo Ikola. SKS, Turku, 1980. 76. p.
- 97.** Cseremiszek (marik). Összeállítás a cseremiszi irodalomból. Alföld (1980): 8. sz. 62–63. p.

1981.

- 98.** Néhány török tükörfordítás. In: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről (Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára). ELTE, Bp. 1981. 281–284. p.
- 99.** Szómagyarázatok és etimológiák. In: Lakó-émlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. ELTE, Bp. 1981. 43–47. p.
- 100.** Erdődi József 1908–1980. NyK 83(1981): 439–440. p.
- 101.** Erdődi József (1908–1980). MNy 77(1981): 366–368. p.
- 102.** Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum, 4. Budapest, 9–15 September, 1975. (Hrsg.: Magyar Tudományos Akadémia. Vorträge). Pars 3. Acta sectionis linguisticae. Curatores Gábor Bereczki, János Gulya. Akadémiai, Bp. 1981. 452 p.
- 103.** Lakó-émlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. (Molnár József társszerkesztővel szerk.): ELTE, Bp. 1981. 220 p.

1982.

- 104.** A cseremiszi irodalmi nyelv kialakulása. FilKözl. 28(1982): 576–580. p.
- 105.** Etimológiai megjegyzések. NyK 84(1982): 392–394. p.
- 106.** Hunok Svájcban és egy lépéstévesztés. Kortárs 26(1982): 6. sz. 990–994. p.
- 107.** A tartui Állami Egyetem 350 éves. Népszava, 110(1982): 267. sz. 11. p.
- 108.** Juhan Smuul. Rádió és televízióújság, 27(1982): 3. p.
- 109.** Földisten leánykérőben. Finnugor mitológiai és történeti énekek. Antológia. Ford. Tandori Dezső, ill. Czinke Ferenc. (Vál., szerk., jegyz. utószó és nyersfordítások): Európa, Bp. 1982. 426 p.
Jegyzetek: 407–411. p.
Utószó: 415–420. p.
[Ism.: Erdei Sándor: Földisten leánykérőben = Hajdú-Bihari Napló, 1982. V. 22. 9. p.
Pusztay János = Kritika (1982): 3. sz. 31–32. p.]
- 110.** Sziklaszálon szép galamb. A Szovjetunió népeinek folklórjából. Vál., szerk. és ford. Rab Zsuzsa. (Előszó): Kosmosz Könyvek, Bp. 1982. 749 p. (A világirodalom gyöngyszemei)

1983.

- 111.** Die Entstehung der Literatursprachen der permischen und wolgaфинischen Völker. In: István Fodor–Claude Hagege: Language Reform. History and Future. Vol. 1. Hamburg, 1983. 179–200. p.
- 112.** A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Areális nyelvészeti tanulmányok (Szerk.: Balázs János) Tank., Bp. 1983. 207–236. p.
- 113.** Mivel gyarapította nyelvünket a török hatás? Forrás 15(1983): 7. sz. 73–77. p.
- 114.** A török nyelvek hatása a magyarra. MSFOu. 185(1983): 59–72. p.
- 115.** Beke Ödön (1883. V. 20. – 1964. IV. 10.) NyK 85(1983): 251–257. p.
- 116.** Hajdú Péter 60 éves. In: Urálistikái tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). ELTE, Bp. 1983. 1–5. p.
- 117.** Paula Palmeos hetven éves. NyK 85(1983): 149–150. p.
- 118.** Urálistikái tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). (Domokos Péter társszerkesztővel szerk.): ELTE, Bp. 1983. 475 p.
- 119.** Viita, Lauri: A végtelen bennünk van. Regény. Ford. Gombár Endre. (Utószó): Európa, Bp. 1983. 247–253. p.

1984.

- 120.** Die Beziehungen zwischen den finnougriischen und türkischen Sprachen im Wolga–Kama-Gebiet. NyK 86(1984): 307–314. p.
- 121.** Zwei Strukturen türkischen Ursprungs im Ungarischen. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de R. Eötvös Nominata Sectio Linguistica 15(1984): 37–39. p.
- 122.** Die Einteilung der Dialekte des Tscheremissischen. In: Dialectologia Uralica. Erstes internationales Symposium zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Vorschlägen zur Klassifizierung und einheitlichen Beschreibung der Dialekte der uralischen Sprachen. Herausg. von Wolfgang Veenker. Hamburg, 1984. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 6, 16–17. p.

1985.

- 123.** A cseremisz nyelvtörténet alapjai (Doktori értekezés tézisei) Bp. 1985. 1–22. p.
- 124.** Kriterien zur Aufteilung der tscheremissischen Mundarten. In: Dialectologia Uralica. Materialien des ersten Internationalen Symposiums zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg. Herausg. von Wolfgang Veenker Wiesbaden, 1985. Harrassowitz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 20. 187–193. p.
- 125.** Die Beziehungen zwischen den finnougriischen und türkischen Sprachen des Wolga–Kama-Gebietes. In: Šestoj međunarodnyj kongress finno-ugrovedov Siktivkar 24–30. VII 1985. Tezisy II. Jazykoznanija. Siktivkar, 1985. 32. p.
- 126.** Beiträge zu Lehnbeziehungen der finnisch-ugrischen und Türksprachen. In: Läänemeresoomlastest neenetsiteni, Tallinn, 1985. 13–16. p.
- 127.** Sz. Kispál Magolna (1910–1984). MNy 81(1985): 377–378. p.
- 128.** Kutatók önmagukról. Szovjet Irodalom (1985): 6. sz. 21–30. p.
- 129.** A nyelvújítás útjai a rokon népeknél (Pázmánytól napjainkig). Egyetemi Lapok, 27(1985): 17. sz. 6. p.
- 130.** Kalevala. Eposz. Ford. Vikár Béla. (Jegyz.): Helikon, Bp. 1985. 323–329. p.
- 131.** Kalevipoeg. Észet hősnének. Ford. Rab Zsuzsa. (Jegyz., szövegmagyarázat, utószó és nyersfordítás): Európa, Bp. 1985. 535 p. 10. t. színes ill. 501–525. p.
- [Ism.: Kálmán Béla: A Kalevipoeg új fordítása. Nagyvilág 1986: 1569–1570. p.
Balogh Edgár = Utunk 1986. IV. 11.
Dr. Bán Ervin: Kalevipoeg. Megjelent a finnugor kongresszus tiszteletére = Egyetemi Lapok, 1986. május 19. 4. p.
Domokos Péter: The New Hungarian Kalevipoeg = Acta Litteraria Acad. Sci. Hung. 29(1987): 1–2. sz. 207–213. p.]

Pusztay János: Az uráli népek eposzai (II.) Kalevipoeg: az észt nemzeti eposz = Magyartanítás (1985): 8–21. p.

Tiismus, Mall: „Kalevipoja” ungarikeelse uustõlke puhul = Sirp ja Vasar, 1982. aug. 2. 32. sz.

132. Mennyire miénk is a Kalevala? Élet és Tudomány, 11(1985): 9. sz. 261. p.

1986.

133. Permische Einflüsse in der tscheremissischen Phonetik und Morfologie. FUM 10(1986): 67–75. p.

134. A nyelvújítás útjai rokon népeinknél. In: A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk.: Éder Zoltán. ELTE, Bp. 1986. 35–40. p.

135. D. E. Kazancev, Formirovanie dialektov marijskogo jazyka (V svjazi s proishozhdeniem marijcev.). Joškar-Ola, 1985. Marijsk. Izd. (Ism.): SFU 22(1986): 234–238. p.

136. F. I. Gordeev, Istoričeskoe razvitie leksiki marijskogo jazyka. Joškar-Ola. 1985. (Ism.): NyK 88(1986): 323–324. p.

137. Interjú Bereczki Gáborral (riporter: Várady Eszter). Estonia 1986/4. sz. 4–8. + 9–10. p.

1987.

138. La misura e il carattere dell'influsso turco sulle lingue ugro-finniche. In: Quaderni dell'Institut di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasologia dell'Università degli Studi di Venezia, N. 20. 1987. 59–67. p.

139. Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben. MNy 83(1987): 129–134. p.

140. Permsko-marijskie leksičeskie svjazi. In: Suščnosť, razvitie i funkcii jazyka. Moskva, 1987. 112–115. p.

141. F. I. Gordeev, Istoričeskoe razvitie leksiki marijskogo jazyka. Joškar-Ola, 1985. (Ism.): SFU 23(1987): 297–301. p.

1988.

142. Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences (edited by Denis Sinor). Leiden – New York – København – Köln, 1988. 314–350. p.

143. Suomalainen kirjallisuus unkarilaisen lukijan ja kääntäjän silmin. In: Vanhan kirjallisuuden vuosikirja 3. Vammala, 1988. 61–74. p.

144. Budenz József mint a Volga-vidéki finnugor és török nyelvek kutatója. NyK 89(1987–88): 205–210. p.

145. Hogyan és miért lettem az észti irodalom fordítója? Szovjet Irodalom 14(1988): 1. sz. 128–129. p.
146. A nyelvújítás útjai a rokon népeknél. Olvasó Nép, 37(1988): 24–27. p.
147. Vasilij K. Radajev, Szijazsar. Mordvin eposz. Bp. 1984. (Ism.): FilKözl. 34(1988): 104–106. p.
148. Domokos Péter, A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Bp. 1985. (Ism.): FilKözl. 34(1988): 106–109. p.

1989.

149. Votyak folksongs. Vikár László társszerzővel. (Transl.: Imre Gombos) Akadémiai, Bp. 1989. 521 p. + 13 p. ill.
150. Einige Bemerkungen zur Geschichte der uralischen Affrikaten im Tscheremissischen. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Tomus XX. (1989): 73–75. p.
151. A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül. MNy 85(1989): 439–442. p.
152. La lingua *Merja* e le peculiarità della struttura linguistica russa. In.: Incontri Linguistici 12: 11–15. p.

1990.

153. Chrestomathia Ceremissica. Tank., Bp. 1990. 171 p.
154. Vokalharmonie im Tscheremissischen. NyK 91(1990): 25–31. p.
155. Berichtigungen und Ergänzungen zur Etymologie. In: Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978). Pécs, 1990. Specimina Sibirica, Tomus III. redigit János Pusztay. 43–49. p.

1991.

156. Tscher. *joyon-wüt* ~ ung. *folyóvíz* ‘Fluss’. In: Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas. Dep. of Altaic Studies, Szeged, 1991. 9–11. p.
157. Az ablatívusz prolatívuszi és lokatívuszi használatáról a Volga-vidéki nyelvekben. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. (Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő). ELTE, Budapest, 1991. 92–94. p.
158. Észti identitás – észti hagyományok. Hítel 4(1991): 15. sz. 32–35. p.

1992.

- 159.** Grundzüge der Tscheremissischen Sprachgeschichte II. Universitas Szegediensis de Attila József nominata. *Studia Uralo-Altaica* 34. Szeged, 1992. 129 p.
- 160.** Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung. In: Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. (Hrsg. von P. Deréky, Sz. Bakró-Nagy M., usw.). Wien–Budapest, 1992. 71–76. p.
- 161.** Az észti függetlenség útja napjainkig. In: Észtország a fordulat előtt (Vál. és szerk. Bereczki Gáborné Mai Kiisk, Bereczki Urmas). *Folia Estonica* I. Szombathely, 1992. 223. p. 85–91. p.
- 162.** [A] Tartui Egyetem szerepe az európai tudományosságban. In: Észtország a fordulat előtt (Vál. és szerk. Bereczki Gáborné Mai Kiisk, Bereczki Urmas). *Folia Estonica* I. Szombathely, 1992. 205–208. p.

1993.

- 163.** Inlusso Turco nelle Lingue Ugrofinniche. *Incontri Linguistici* 17: 45–58. p.
- 164.** The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages. In: *Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric. Papers in Honor of Oswald Szemerényi* III. Amsterdam – Philadelphia. 1993. 509–519. p.
- 165.** A cseremisz nem-attributív tőszámnévi kategória eredete. In: Hajdú Péter 70 éves. (Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szij Enikő). MTA Nyelvtud. Int., Bp. 1993. 51–54. p.

1994.

- 166.** A Névától az Urálig. *Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai* 4. Szombathely, 1994. 279 p.
- 167.** Grundzüge der Tscheremissischen Sprachgeschichte I. Universitas Szegediensis de Attila József nominata. *Studia Uralo-Altaica* 35. Szeged, 1994. 154 p.

1995.

- 168.** Die aktuellen Fragen der Tscheremissischen Spracherneuerung. In: *Zur Frage der uralischen Schriftsprachen*. Bp. 1995. 63–69. p.
- 169.** A román nyelv legrégibb magyar jövevényszavainak társadalmi és kulturális hátteréről. In: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp. 1995. 70–74. p.
- 170.** A Volga–Káma-vidék népei nyelvének jelene és jövője. In: *Anyanyelvünk, irodalmunk ma. A III. finnugor írótalálkozó jegyzőkönyve* (Eger, 1993. augusztus 23–27.). (Szerk. Domokos Péter). ELTE, Bp. 1995. 30–34. p.
- 171.** Az észtek és az oroszok. *Tiszavirág* 1995/1: 31–33. p.

1996.

- 172.** A magyar nyelv finnugor alapjai. Egyetemi tankönyv. Universitas, Bp. 1996. 101 p.
- 173.** Le méria, une langue balto-finnoise disparue. In: *Contacts de langues et de cultures dans l'aire baltique. Mélanges offerts à Fanny de Sivers.* Uppsala, 1996. 69–76. p.
- 174.** A cseremis névadásról. In: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* (Szerk. Bereczki András, Klima László). *Uralisztikai Tanulmányok* 7. ELTE, Bp. 1996. 80–84. p.
- 175.** Adalékok a finn–volgai és a cseremis névszóragozás történetéhez. In: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére.* (Szerk. Mészáros Edit). JATE, Szeged, 1996. 53–55. p.

1997.

- 176.** Nekotorye problemy perevoda literaturnyh proizvedenij finno-ugorskih narodov. *Finnougrovedenie* 1997/1: 28–32. p.
- 177.** D'erd' Lako. 26 sentabrja 1908 goda – 15 julja 1996 goda (nekrológ). *Linguistica Uralica* 33(1997): 74–76. p.

1997–2001.

- 178.** Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár 1–9. (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und †József Erdődi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. *Bibliotheca Ceremissica* IV₁–IV₉. BDF, Szombathely, 3332 p.

1998.

- 179.** *Fondamenti di linguistica ugro-finnica.* Forum. Udine. 159 p.
- 180.** Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Vál.: Rédei Károly [Válogatás az ünnepelt korábbi tanulmányaiból] Budapest, 292 p.
- 181.** Népdalgyűjtő úton a cseremiszek között. In: *Finnugor kalauz. Panoráma,* Budapest [2. jav. és bőv. kiad.: 2001.], 126–129. p. [Első megjelenés: *A Névától az Urálig. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai* 4. BDTF, Szombathely, 1994. 57–61.]
- 182.** In: *Die Entwicklungsgeschichte der wolga-finnischen Sprachen.* In: *Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen. Materialien der Konferenz über Die Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen* (Szombathely, 9.–10. Oktober 1996). *Specimina Sibirica* 14. BDF, Szombathely, 5–22. p.

1999.

- 183.** Tatar Folksongs. Akadémiai, Budapest, 507 p. – Vikár Lászlóval közösen
- 184.** Die Entstehung der tscheremissischen „Sprachen“. Europa et Sibiria, Wiesbaden, 67–72. p.
- 185.** Paul Kokla 70 éves. NyK 96: 247–248. p.

2000.

- 186.** Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Universitas, Budapest, 119 p.
- 187.** Balázs János és az uráli esetragozás. Balázs János-Emlékülés: Szombathely, 1999. november 18. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 7. (Szerk. Pusztay János) BDTF, Szombathely, 15–21. p.
- 188.** A cseremisz melléknév török kapcsolatai. NyK 97: 150–154. p.
- 189.** Adalékok a magyar folklór ugor és török kapcsolataihoz. In: Folklorisztika 2000-ben: folklór, irodalom, szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. ELTE BTK, Budapest, 529–532. p.
- 190.** Az uráli nyelvcsalád. In: Nyelvrokonaink. Budapest, 193–198. p.
- 191.** Mikola Tibor (19. 2. 1936. – 13. 6. 2000. Linguistica Uralica 36: 314–315. p.
- 192.** Eesti raamat Ungaris. In: Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh. 1. 121–126. p.

2001.

- 193.** Cseremisz etimológiák. NYK 98: 160–165. p.
- 194.** Tip arealnih sovpadenij v jazikah Povolžja i Prikamja. CIFU 9. Pars 4. Tartu, 128–132. p.
- 195.** A cseremisz -šamäč többesjel eredete. Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. (Szerk. Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma) Debrecen–Jyväskylä, 47–51. p.
- 196.** A finnugor nyelvtudomány időszerű feladatai. In: Vade mecum! A 25. óra. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 9. Szombathely, 23–29. p.
- 197.** Rédei Károly 70 éves. NyK 98: 296–299. p.
- 198.** A cseremisz latívuszi -γV/kV és a komitatívuszi -γel/-ke ragok kialakulása és kapcsolataik. Mikola-Emlékkönyv. NéprNyud. 41/I: 43–46. p.
- 199.** A -val/-vel ragunk eredete. MNy 97: 206–209. p.
- 200.** Az észti könyv Magyarországon. Finnugor Világ 6(2001): 2. sz. 13–17. p.
- 201.** Tallinn rövid története. Magyar Napló 15. évf. 7–9. sz. 73–78. p.
- 202.** Fish kontra Jakobson. In: Az értelmező közösségek elmélete. Szerk. Kálmán C. György. Balassi, Budapest, 95–112. p.

2002.

- 203.** A cseremiszi nyelv történeti alakzata. *Studies in Linguistics of the Volga-region. Supplementum.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 290 p.
- 204.** Kettős eredetű képzők a cseremiszi nyelvben. *NyK* 99: 260–265. p.
- 205.** Rédei Károly 70 éves. In: *Ausgewählte Schriften von Károly Rédei – Rédei Károly válogatott írásai.* (Vál. Honti László) ELTE Finnugor Tanszék, Budapest, 7–10. p.
- 206.** Jorma Luotonen, The variation of Morpheme Order in Mari. (Ism.) *NyK* 99: 325–328. p.

2003.

- 207.** A magyar nyelv finnugor alapjai. (3. átd. kiadás) Universitas Kiadó, Budapest, 104 p.
- 208.** Az alaktani elemek kölcsönzésének néhány típusa a Volga–Káma-vidéki area nyelveiben. *NyK* 100: 97–101. p.
- 209.** Judit Dmitrieva, Čuvašskije narodnije nazvanija dikorastuščih rastenii. (Ism.) *NyK* 100: 358–360. p.
- 210.** Vejemre livendő. Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. (Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála) ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 80–81. p.
- 211.** A Volga–Káma-vidék nyelveinek onomatopoetikus szavai, különös tekintettel a cseremiszi és a csuvasra. Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 55–59. p.
- 212.** Peter Hajdu (27. december 1923. – 19. október 2002.). *Linguistica Uralica* 39: 77–78. p.
- 213.** Adalékok a permi–cseremiszi nyelvi kapcsolatokhoz. In: *Permistica et Uralica: Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére.* Fenno-Ugrica Pázmányi I. (Szerk. Molnár Zoltán – Zaicz Gábor) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 39–41. p.

2004.

- 214.** A magyar nyelv és a Volga-vidék. In: *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára.* Budapest, I: 227–233. p.
- 215.** The Uralic language family. In: *The Finno-Ugric World.* Budapest, 165–170. p.

2005.

- 216.** Vzaimosvjazi jazikov volgo-kamskogo areala. *CIFU* 10: 1. Joskar-Ola, 2005. 1–49. p.
- 217.** Permsko-marijskie leksičeskie sovpadenija. *Linguistica Uralica* 41: 187–200. p.

218. Két bolgár-törökből másolt analitikus múlt a cseremiszből. NyK 102: 187–192. p.

2006.

219. Tipi di calchi nelle lingue della regione del Volga-Kama. In: Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani. Udine, 149–152. p.

220. Adalékok az ⁺atval 'Stiefvater' és a ⁺fial 'Stiefsohn' szavak eredetéhez. In: 101 írás Pusztay Ferenc tiszteletére. Budapest, 45–46. p.

221. Mutatvány a készülő cseremiszi etimológiai szótárból. NyK 103: 26–43. p. – Agyagási Klárával közösen.

222. Lennart Meri (1929–2006). Finnugor Világ 11(2006): 2. sz. 19–21. p.

223. Pacsirta a levegőben. Anyanyelvükért küzdő rokonnépeink az Urál-vidéken. Új Horizont 24(2006): 1. sz. 6–8. p.

2007.

224. Der Sprachbund des Wolga-Kama-Gebietes. Incontri Linguistici 30: 11–28. p.

B. Fordítások

1963.

1. Fordítások cseremiszi nyelvből. In: Cseremiszi szövegmutatványok. NyK 65(1963): 49–76. p.

1965.

2. Meri, Lennart: Hegyen-völgyön. Kobrák és Karakurtok nyomában. Hajóinasok a zöld óceánon. Útikalandok 49. (Ford.): Táncsics, Bp. 1965. 407 p.

1967.

3. Smuul, Juhan: A Japán-tengeren. Útikalandok 69. (Ford.): Táncsics, Bp. 1967. 189 p.

4. Smuul, Juhan: A Japán-tengeren. (Ford.): Tatran–Táncsics, Bratislava–Budapest, 1967. 189 p.

5. Tammsaare, Anton: Orcád verítékével. Regény. Versford.: Árvay János. (Ford.): Európa, Bp. 1967. 584 p.

[Ism.: R(usznyák) M(árta) = Magyar Nemzet, 1968. febr. 13. 13. p.]

6. Fordítások cseremiszi nyelvből. In: Széljegyzetek cseremiszi gyűjtőfüzetéből. Ethn. 78(1967): 491–495. p.
7. Népdalfordítások. In: Vikár László: Cseremiszi népdalok. Gyűjtötte és sajtó alá rend. —. Műford. Weöres Sándor. Zeneműkiadó, Bp. 1967. 711 p.

1968.

8. Az aranyfonó lányok. Észti népmesék. Versford. Képes Géza. Ill. Loránt Lilla. Népek meséi. (Vál., ford., utószó és jegyz.): Európa, Bp. 1968. 168 p.
9. Kejonen, Pekka: Kis nőcské. Elbeszélés. (Ford.): A boldogtalan konzervatív. Mai finn elbeszélők. Modern Könyvtár P 149. Európa, Bp. 1968. 77–92. p.
10. Suhonen, Pekka: A hétköznapi kegyelme. Elbeszélés. (Ford.): uo. 287–297. p.

1969.

11. Előszó. Mai észti elbeszélők. Antológia. Modern Könyvtár P 168. (Vál., ford., életrajzi jegyz.): Európa, Bp. 1969. 245 p.
12. Az észti irodalom kistükre (Väike eesti kirjanduse peegel). Vál., a bevezetőket és az ismertető szövegeket írta Jaan Kross. Ford.: Bán Aladár, Bereczki Gábor, Fehérvári Győző stb. Európa, Bp. 1969. 477 p.
13. Vikár László: Cseremiszi és csuvas népdalgyűjtés 1966-ban (Versfordítások) NyK 71(1969): 17–20. p.
14. Kaugver, Rajmond: Az óvóhelyen. Rádiójáték. MRT, 1969.

1970.

15. Tammsaare, Anton: Sötét sziklák. Regény. (Ford.): Európa, Bp. 1970. 191 p.
[Ism.: Alföldy Jenő: Északi szenvedély = Élet és Irodalom (1970): 37. sz. 10. p.]

1971.

16. Tuglas, Friedebert: A kis Illimar: Regény. Ill. Reich Károly. (Ford.): Európa, Bp. 1971. 491 p.
[Ism.: Iszlai Zoltán = Élet és Irodalom (1971): 40. sz. 10. p.]
17. Liives, Ardi: Az utolsó szó. Rádiójáték. 1971. 34 p.

1972.

18. Csavajn: Az élet vize. Elbeszélés. (Ford.): Tiszatáj 26(1972): 66–71. p.
19. Smuul, Juhan: Zugkapitány. A Vanemuine színház vendégjátéka a Thalia Színházban. (Drámafordítás). 1972.

1973.

20. Traat, Mats: Tánc a gőzkazán körül. Kisregény. (Ford.): in: A bálvány. Mai észt kisregények. Európa, Bp. 1973. 159–327. p.
21. Valton, Arvo: A fáklyavivő. Elbeszélés. (Ford.): Nagyvilág 18(1973): 33–37. p.

1974.

22. A hurok és más elbeszélések. Modern Könyvtár P 275. Ford. Bereczki Gábor, Fehérvári Győző és Rab Zsuzsa. Európa, Bp. 1974. 256 p.

1975.

23. Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Válogatta és szerkesztette, a bevezetőt és az ism. szövegeket írta, a képanyagot összeállította Domokos Péter. Ford.: Ágh István, Bede Anna, Bereczki Gábor stb. Európa, Bp. 1975. 925 p.
24. Smuul, Juhan: A jó tengerészek Gondviselője (Hea meremeeste Hoidja). Elbeszélés. (Ford.): Szovjet Irodalom (1975): 6. sz. 95–98. p.

1976.

25. Smuul, Juhan: Kihnui Jönn, a zugkapitány. Dráma. (Ford.): in: Vacsora öt személyre. Mai észt drámák. Antológia. Európa, Bp. 1976. 5–132. p.
- [Ism.: Iszlai Zoltán: Mai észt drámák = Élet és Irodalom (1977): 5. sz. 10. p.
- Jagusztin László = Alföld (1977): 10. sz. 40–41. p.
- Mesterházi Márton: Recept – remekművel = Nagyvilág (1977): 11. sz. 1722–1724. p.
- ó –f: Mai észt drámák = Magyar Hírlap, 1977. márc 13. 10. p.]

1977.

26. Traat, Mats: Babkává. Elbeszélés. (Ford.): Szovjet Irodalom (1977): 7. sz. 115–149. p.
- [Ism.: Fenákel Judit: Irónia és részvét = Szovjet Irodalom (1977): 7. sz. 114–115. p.]

27. Viita, Lauri: Moréna. Regény. Világkönyvtár. (Ford.): Magvető, Bp. 1977. 463 p.
[Ism.: A Nieminen familia = Élet és Irodalom (1977): 35. sz. 10. p.]

1978.

28. Tammsaare, Anton: Pünkösdvásárnap. Elbeszélések. Ill. Bartha László. Ford.: Bereczki Gábor, Kálmán Béla. Európa, Bp. 1978. 265 p.
29. Tammsaare, Anton: A hegymegi öregek. Elbeszélés. (Ford.): Szovjet Irodalom (1978): 11. sz. 131–134. p.
30. Hans és az ördög. Észtp népmese. (Ford.): Szovjet Irodalom (1978): 12. sz. 83–88. p.
31. A vitézek. Cseremiszi népmese. (Ford.): uo. 96–97. p.
32. A Szitacsillag és a Vízfordórúdcillag. Cseremiszi népmese. (Ford.): uo. 97. p.
33. Lóbbör. Mordvin népmese. (Ford.): uo. 98–104. p.

1979.

34. Kuusberg, Paul: Esőcseppek. Regény. Európa Zsebkönyvek. (Ford.): Európa, Bp. 1979. 243 p.
[Ism.: Pusztay János: Mire jó az infarktus? = Élet és Irodalom (1979): 33. sz. 10. p.]

1980.

35. Beekman, Vladimir: Éjszakai pilóták. Regény. Kozmosz Könyvek. (Ford.): Alföldi Ny., Bp. 1980. 199 p.
36. Kaplinski, Jaan: Látunk valamit, de ez nem fény. (Ford.): Arion 12. Corvina, Bp. 1980. 141–145. p.
37. Kross, Jaan: A harmadik hegylánc. (Ford.): Szovjet Irodalom (1980): 7. sz. 103–146. p.
[Ism.: E. Fehér Pál: Nota bene = Élet és Irodalom 1980. ápr. 19. 6. p.]
38. Majorov, Feliks: A juharlevél. (Ford.): Alföld (1980): 8. sz. 68–71. p.
39. Sabdar, Oszip: Szemik ünnepe. (Ford.): uo. 66–68. p.
40. Upimarij: Az apó és a fia. (Ford.): uo. 66. p.
41. Meri, Lennart: Tejút fiai. Tv-film ford. 1980.
42. Meri, Lennart: Vízimadarak népe. Tv-film ford. 1980.

1981.

43. A szélőrlő. Ész elbeszélők. Ford. Árvay János, Bereczki Gábor, Doboss Gyula stb. Európa, Bp. 1981. 614 p.

[Ism.: Bán Magda: Váltás = Élet és Irodalom 1981. aug. 1. 10. p.]

44. Unt, Mati: A halál árát a halottaktól kérdezd! Dráma. (Ford.): Szolnoki Szigligeti Színház – Verseghy F. Megyei Könyvtár, A Szolnoki Szigligeti Színház műhelye 1981–1982/3. Szolnok, 1981. soksz. 63 p.

1982.

45. Linna, Väinö: Az ismeretlen katona. Regény. (Ford.): Magvető, Bp. 1982. 381 p. A finn irodalom könyvtára.

[Ism.: Kiss Dénes: Ismeretlen katonák = Népszava, 1982. aug. 14. 9. p.]

Szopori Nagy Lajos: Nemzeti terápia finn módra = Nagyvilág (1983): 5. sz. 772–773. p.]

46. Meri, Lennart: Az északi fény kapujában. Útleírás. Világjárók 148. (Ford.): Gondolat, Bp. 1982. 368 p. 16 t.

[Ism.: Erdei Grünwald Mihály: Az én világom és a Világjárók = Népszava, 1983. okt. 28. 13. p.]

Fehérvári Győző: Az északi fény kapujában = Nagyvilág (1983): 4. sz. 614–615. p.]

1983.

47. Beekman, Vladimir: A bambusz. (Ford.): Szovjet Irodalom (1983): 4. sz. 73–78. p.

48. Kaukonen, Väinö: A Kalevala születése. Versfordítás: Képes Géza. (Ford.): Gondolat, Bp. 1983. 267 p. 6 t. Bibl. 257–261. p.

(Román–magyar közös kiadásban is megjelent)

[Ism.: Pusztay János: Väinö Kaukonen, A Kalevala születése = FilKözl. 32–33(1986–87): 104–109. p.]

49. Kross, Jaan: A cár örültje. Történelmi regény. Ill. Szemethy Imre. (Ford.): Európa, Bp. 1983. 491 p., Madách–Európa, Bratislava–Bp. 1983. 491 p.

[Ism.: Bán Magda: Szerepetika = Élet és Irodalom (1983): 44. sz. 10. p.]

E. Fehér Pál: Krossékkal Budapesten = Népszabadság, 1983. jún. 15. 7. p.]

Gereben Ágnes: Kalandozás könyvek között = Népszava, 1983. júl. 6. 6. p.]

Lux Alfred: Körkép készülőben? = Nagyvilág (1984): 4. sz. 615–616. p.]

1984.

- 50.** Erős mackó. A finnugor népek meséi, dalai. Vál. és szerk. Dornbach Mária. Ford. Ágh István, Árvay János, Bede Anna, Bereczki Gábor stb. Móra, Bp. 1984. 238 p.
- 51.** Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák I–II. Vál., szerk., az előszót, a portrékat és a jegyzeteket írta Domokos Péter. Ford. Bán Aladár, Bede Anna, Bereczki Gábor stb. Móra, Bp. 1984. 498 + 358 p. 32 + 32 t.
- 52.** A medvefiú. Finnugor népek meséi. Válogatta: Pap Éva. Ill. Urai Erika. Ford.: Árvay János, Bereczki Gábor stb. Európa, Bp. 1984. 115 p. + 20 színes t.
- 53.** Kazakova, Rimma: Távhívás. (Ford.): Szovjet Irodalom (1984): 11. sz. 128–130. p.

1985.

- 54.** Kross, Jaan: A cár örültje. Színdarab. Dramatizálás. Magyar Rádió, 1985. 48 p. **Vö.: B 49.**

1986.

- 55.** Kuusberg, Paul: A Szakállas (Habemik). (Ford.): Szovjet Irodalom (1986): 12. sz. 87–104. p.

1987.

- 56.** Tuuri, Antti: Erkki szombatja. (Ford.): in: Télidő havazás előtt. Modern finn elbeszélők. A finn irodalom könyvtára. Európa, Bp. 1987. 459–474. p.

1989.

- 57.** Kross, Jaan: Martens professzor elutazása. Regény. Ford. Európa, Bp. 1989. 397 p.
- 58.** Virtaranta, Pertti, Suru virret suuhun tuopi. (Társfordítókkal ford.): SKS, Helsinki. 1989. 49–51. p.
- 59.** Votyak Folksongs. Vikár László társszerzővel (közel 400 népdal). (Transl. Imre Gombos) Akadémiai, Bp. 521 p. + 13 t.

1990.

- 60.** A cseremis szövegek magyar fordítása. In: Chrestomathia Ceremissica. Tank., Bp. 1990. 170 p. 124–144. p.

1992.

- 61.** Raun, Toivo U.: Az észti önállóság megszületése 1917–1920 [részlet] Ford. Folia Estonica I. Savariae, 67–80. p.

1995.

62. Kötés [Varázsige] Ford. Beke Ödön: Mari szövegek II. Bibliotheca Ceremissica I. BDTF, Szombathely, 460–461. p.

1996.

63. Valton, Arvo: Keelemolekulid – Nyelvmolekulák. (Ford.): Urálistikai Tanulmányok 7. Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Budapest, 101–105. p.

1998.

64. Luik, Viivi: A történelem szépsége. (Ajaloo ilu) [Regény] Ford. Osiris, Bp. 2000. 141 p.

1999.

65. Tammsaare, A. H.: Judit – Juudit. [Dráma] Ford. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 92 p.

2000.

66. Maarand, Merike: Az észtországi Mihkli evangélikus egyházközség külkapcsolatai. Ford. Credo 6(2000): 3–4. sz. 24–26. p.
67. Promet, Lilli: A fűzfapoéta. [Elbeszélés, rövid életrajzzal] Ford. Credo 6(2000): 1–2. sz. 84–86. p.
68. Promet, Lilli: A szerelem. [Elbeszélés, rövid életrajzzal] Ford. Credo 6(2000): 1–2. sz. 86–87. p.
69. de Sivers, Fanny: Az anyagba szőtt imádság. Ford. [H. Laborc Júliával] Credo 6(2000): 3–4. sz. 73–82. p.
70. Kaplinski, Jaan: Gyermekkoromtól... (Lapsest saadik...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása – Kellade hellus. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 232. p.
71. Kaplinski, Jaan: Nem köd volt... (See ei olnud udu...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 234. p.
72. Kaplinski, Jaan: Növény szárakból... (Kõrtest ja...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 233. p.
73. Kaplinski, Jaan: A világ közepe itt van... (Maailma kese...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 234. p.; ua. Finnugor Világ 6(2001): 3. sz. 24. p.
74. Kross, Jaan: Azzal, aki arcok ezreit... (Sellega, kes on näinud tuhandeid...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 165. p.

75. Kross, Jaan: Barátom nyitott ablaka alatt... (Mu sõbra avatud akna all...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 166. p.
76. Kross, Jaan: Szerelmi dal. (Armastuslaul) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 166. p.
77. Mihkelson, Ene: Az élet feladata... (Eluülesanne selgub alles...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 244. p.
78. Mihkelson, Ene: Megyek, jövök, vagyok... (Ma lähen ma tulen ma olen...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 243. p.
79. Mihkelson, Ene: A nagyon kicsi nép... (Väga väike rahvas...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 245. p.
80. Rävälä, Andrus / Tarand, Helmut: Jégvirágok. (Jäälilled) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 206–207. p.
81. Semper, Johannes: Őserdő. (Ürgmets) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 47. p.
82. Suuman, Aleksander: Erdőt rajzoltam... (Joonistan metsa) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 139. p.
83. Suuman, Aleksander: Hazajövetel (Kojutulek) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 135. p.
84. Suuman, Aleksander: Helytelen azt mondani... (Ei ole õige öelda...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 134. p.
85. Suuman, Aleksander: Most, mikor ismét. (Nüüd, kui jälle) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 138. p.
86. Suuman, Aleksander: Szürke erdők... (Hallid metsad...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 139. p.
87. Suuman, Aleksander: Téli etüd. (Talve-etüüd) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 139. p.
88. Viiding, Juhan – Üdi, Jüri: Az, ami felfedezőre, rálelőre vár... (Midagi, mis...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi–Literatura. BDTF, Szombathely, 270. p.
89. Viiding, Juhan – Üdi, Jüri: Fekve, állva és ülve... (Lamades...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 272. p.
90. Viiding, Juhan – Üdi, Jüri: Imádság. (Palve) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 271. p.
91. Viiding, Juhan – Üdi, Jüri: A mindenségbe olvadás vágya... (Ilmatäiusesse) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi–Literatura. BDTF, Szombathely, 271. p.
92. Viiding, Juhan – Üdi, Jüri: A szimbólum legyen tiszta... (Sümbol peab olema...) [vers] Ford. Harangok halk kondulása. Minoritates Mundi – Literatura. BDTF, Szombathely, 273. p.

2001.

93. Jaan Kaplinski: Növényyszárakból...; Kelet és Nyugat...; A világ közepe... Ford. Finnugor Világ 6(2001): 2. sz. 23.

2002.

94. Valton, Arvo: Van-e finnugor irodalom? Ford. Magyar Napló 14. évf. 8. sz. 46–48. p.
95. Ló a padláson. Rokon népek meséi [szerk. Tolna Éva] [... ill. Forró Ágnes] [ford. Bereczki Gábor et al.]. Tinivár, Kolozsvár.
96. Kõiv, Madis: A tévedhetetlenség iszonya. (Eksimatusẽõudus) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 22–23. p.
97. Kõiv, Madis: A felhõk színe. (Pilvede värvid) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 24. p.
98. Kõiv, Madis: Ünnepi beszédtervezet. (Aktusekõõne projekt) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 25–26. p.
99. Kross, Jaan: Motacilla. (Motacilla) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 1–14. p.
100. Nõu, Helga: Valaki telefonál. (Keegi helistab) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 47–56. p.
101. Nõu, Helga: Az esõ. (Vihm) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 57–60. p.
102. Park, Eeva: Tegnap, ma, örökké Róma. (Eile, täna, igavesti Rooma) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 135–140. p.
103. Traat, Mats: A zuhany. (Dušš) Ford. Bábjából kikelõ pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 15–17. p.

- 104.** Traat, Mats: Fából faragott költemény. (Poeem puust) Ford. Bábjából kikelő pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 18–19. p.
- 105.** Traat, Mats: Érzelememlék. (Tundemälu) Ford. Bábjából kikelő pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 20. p.
- 106.** Traat, Mats: Embach élete. (Embachi elu) Ford. Bábjából kikelő pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 21. p.
- 107.** Valton, Arvo: Az észt nyelv. (Eesti keel) Ford. Bábjából kikelő pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 96–101. p.
- 108.** Valton, Arvo: Ausztráliai látomások: 424. vízió. (Austraalia visioonid. Visioon 424) Ford. Bábjából kikelő pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 102–106. p.
- 109.** Valton, Arvo: Ausztráliai látomások: 425. vízió. (Austraalia visioonid. Visioon 425) Ford. Bábjából kikelő pillangó – Kookonist kooruv liblikas. Minták a századvégi észt rövidprózából. [vál., szerk., életrajzi jegyz. Bereczki Gáborné Mai Kiisk] Minoritates Mundi – Literatura. I–II. BDF, Szombathely, 107–111. p.

2003.

- 110.** Észt költők: Doris Kareva, Viivi Luik, Ellen Niit, Hando Runnel. Nyersford. [a műfordításokat Kányádi Sándor készítette] Credo 9(2003): 1–2. sz.
- 111.** de Sivers, Fanny: Mindenkinek más halála van. (Esszék) Ford. [H. Labore Júliával együtt] Credo 9(2003): 3–4. sz. 249–258. p.

2005.

- 112.** de Sivers, Fanny: A szenvedés misztériuma. Ford. Credo 11(2005): 1–2. sz. 373–382. p.
- 113.** de Sivers, Fanny: A gyógyulás és a gyógyítás. Ford. Credo 11(2005): 1–2. sz. 373–382. p.
- 114.** de Sivers, Fanny: Az állatok részvétele a szenvedésben. Ford. Credo 11(2005): 1–2. sz. 373–382. p.

2006.

- 115. Paul, Toomas: Kenyér és cirkusz. Ford. Credo 12(2006): 1–2. sz. 374–376. p.
- 116. Paul, Toomas: Az öröklét utáni vágy. Ford. Credo 12(2006): 1–2. sz. 3. p.
- 117. Paul, Toomas: A meghaló sorsa. Ford. Credo 12(2006): 1–2. sz. 377–381. p.
- 118. Paul, Toomas: A fogyasztás. Ford. Credo 12(2006): 1–2. sz. 381–384. p.
- 119. Paul, Toomas: Nyughatatlan kapálódzás. Ford. Credo 12(2006): 3–4. sz. 154. p.
- 120. Paul, Toomas: Rejtett érték. Ford. Credo 12(2006): 3–4. sz. 156–159. p.
- 121. Paul, Toomas: A múlt hatása. Ford. Credo 12(2006): 3–4. sz. 159–161. p.
- 122. Paul, Toomas: A boldogság horogra kerítése. Ford. Credo 12(2006): 3–4. sz. 162–164. p.
- 123. Paul, Toomas: Az értelem világítótornyai. Ford. Credo 12(2006): 3–4. sz. 168–170. p.
- 124. T. H. Ilves köztársasági elnök beiktatási beszéde. Elhangzott 2006. október 9-én. Ford. Finnugor Világ 11(2006): 4. sz. 3–6. p.
- 125. Birjukov, Valerij: Megkészt a vénasszonyok nyara. Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 66. p.
- 126. Grebencov, Gennagyij: Este. Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 66. p.
- 127. Iziljanova, Valentyina: A hárs. Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 65. p.
- 128. Kemal, Marit: Norovava. Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 66. p.
- 129. Lobanov, Viktor: Halacska, halacska. Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 66. p.
- 130. Makejev, Anatolij: Beszéljessünk, nyírfá? Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 65. p.
- 131. Oszipov-Jarcsa, Valentyin: A pacsirta. Ford. Magyar Napló 18. évf. 9. sz. 65. p.
- 132. Jerjusov, B. A.: Kiját és Kijata. Ford. Új Horizont 24(2006): 1. sz. 8–17. p.
- 133. Vezsaj, Erjus: Kiját és Kijata. (Ford.): in: Komatál. Ünnepi könyv Domokos Péter professzor 70. születésnapjára. Budapest, 9–22. p.

2007.

- 134. Luik, Viivi: Az első üdvözet Rómából. Ford. Credo 13(2007): 1–2. sz. 182–183. p.
- 135. Luik, Viivi: A második üdvözet Rómából. Ford. Credo 13(2007): 1–2. sz. 184–186. p.
- 136. Luik, Viivi: A harmadik üdvözet Rómából. Ford. Credo 13(2007): 1–2. sz. 186–188. p.
- 137. Luik, Viivi: A negyedik és ötödik üdvözet Rómából. Ford. Credo 13(2007): 1–2. sz. 188–191. p.
- 138. Jourdan, Philippe: Mikor az isten kisgyermek volt. Ford. Credo 13(2007): 3–4. sz. megjelenés alatt

139. Krull, Hasso: Hogy bánnak az emberek az állatokkal? Ford. Credo 13(2007): 3–4. sz. megjelenés alatt
140. Paul, Toomas – Mutt, Mihkel: Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. Ford. Credo 13(2007): 3–4. sz. megjelenés alatt
141. T. H. Ilves köztársasági elnök beiktatási beszéde. Elhangzott 2006. október 9-én. In: Toomas Hendrik Ilves: A Nagy Európai Fal? hEURéka (írások az Európai Unióról) BDF, Szombathely, 196–206. p.
142. Roos, Aarand: A pálmafák árnyékában (legenda). Ford. Történelem és idő: mai észt elbeszélések. [összeáll. Toivo Tasa] Minoritates Mundi – Literatura. BDF, Szombathely, 10–26. p.
143. Luik, Viivi: A hetedik béketavasz (részlet) Ford. Történelem és idő: mai észt elbeszélések. [összeáll. Toivo Tasa] Minoritates Mundi – Literatura. BDF, Szombathely, 133–208. p.
144. Kányádi Sándor oroszul (orosz fordítók vallomásai). Ford. Székelyföld 11(2007): 4. sz. 67–87. p.

Nívódíjak

I. MTA nagydíj (1976)

1. Bereczki–Vikár: Cheremis Folksongs (1971) (A. 42)

II. Európa Kiadó nívódíja

2. Tammsaare: Orcád verítékével (1968) (B. 5)
3. Észt költők. XX. sz. észt líra (1976) (A. 69)
4. Földisten leánykérőben. Tandori Dezsővel közösen (1983) (A. 109)
5. Kross: A cár örültje (1984) (B. 49)
6. Kalevipoeg. Rab Zsuzsával közösen (1986) (A. 131)
7. Kross: Martens professzor elutazása (1989) (B. 57)

III. Gondolat Kiadó nívódíja

8. Meri: Az északi fény kapujában (1983) (B. 46)

IV. Corvina Kiadó nívódíja

9. Bereczki–Rácz: Észtország. Rácz Endrével közösen (1976) (A. 61)

Szemantika és számjelölés egyes főnévcsoportoknál a mai udmurt nyelvben

0. Tanulmányomban az udmurt számjelöléssel kapcsolatosan 2004–2005-ben végzett kutatásaimat, illetve a kutatásból született szakdolgozatom eredményeinek egy részét ismertetem.¹

Szakdolgozatomban a számjelölésnek azokat az eseteit vizsgáltam meg részletesen, ahol egy bizonyos szó azonos vagy megközelítőleg azonos jelentéssel ugyanabban a grammatikai környezetben egyes és többes számban is előfordulhat.² Jelen tanulmányomban kizárólag az udmurt főnevek egyes szemantikai csoportjainak, így az elvont fogalmaknak, az anyagneveknek, a „sok apró azonos egyedből álló” zöldség-, gyümölcs-, gabonafélék és élelmiszerek megnevezéseinek, a páros testrészek és tárgyak megnevezéseinek, illetve néhány egyéb szemantikai csoportba sorolható főnévnek a számjelölésére koncentrálok. A szakirodalomban ugyanis szinte közhelyszámba megy, hogy az említett entitások megnevezésénél jellemzően egyes számot használnak az uráli nyelvek (l. pl. Hajdú 1981: 169; Bereczki 2003: 97). A mai udmurt nyelvhasználatot tanulmányozva viszont azt figyeltem meg, hogy a singularis és a pluralis használata nem teljesen felel meg (sőt, néha ellentmond) a szakirodalomban írtaknak, és a többes szám olyan esetekben is használatos, amelyekben a szakirodalom szerint kizárólag vagy főként az egyes szám fordul elő.

Tanulmányom 1. pontjában bemutatom, hogy miként magyarázhatjuk az említett szemantikai csoportoknál a számjelölés „problematikusságát” az ún. „Animacy Hierarchy”-skála és a hozzá kapcsolódó elmélet segítségével. A 2. pontban megvizsgálom a pluralis használatának lehetőségeit az egyes szemantikai csoportoknál. Rámutatok, hogy az anyagnevek és az elvont fogalmak megnevezései is állhatnak többes számban. Megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy a „sok apró azonos egyedből álló” gabonaféléket, élelmiszereket stb. inkább egyes vagy inkább többes számban nevezi-e meg a mai udmurt nyelv, végül megvizsgálom, hogy van-e az udmurtban *plurale tantum*. (Plurale tantumon hagyományosan a csak többes számú alakkal

1 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Salánki Zsuzsának a kutatásban nyújtott segítségéért és Fejes Lászlónak cikkem tartalmára vonatkozó javaslataiért. Köszönöm továbbá Galina Lesznyikovának, Olga Ignatyjevának, Larisza Sirobokovának, Jelena Rogyionovának és Alekszandr Jegorovnak, hogy a kutatás alapjául szolgáló kérdőívemet Udmurtiába eljuttatták és rokonaikkal, barátaikkal, ismerőseikkel kitöltették.

2 Erre a jelenségre többféle példát is találunk a mai udmurtban: a mennyiségjelzős szerkezetekben az 1-nél nagyobb mennyiséget kifejező számnév után a jelzett szó egyes és többes számban is állhat; a minőségjelzős szerkezetekben többes számú jelzett szó mellett a jelző fakultatívan egyeztetődhet a jelzett szóval; a melléknévi állítmány többes számú alany mellett általában többes számban áll, de az egyeztetés néha elmaradhat; a birtokos szerkezetben ha több birtokoshoz tartozik 1-1 birtok, a birtok szintén egyes és többes számban is állhat stb.

rendelkező főneveket nevezzük, én azonban Ingo (1978) értelmezését követve ennél szélesebb értelemben fogom használni ezt a kifejezést, l. 2.4.1.)

Kutatásomat udmurt szépirodalmi szöveg alapján összeállított korpuszon végeztem (Fjodor Pukrov *Kizsili nül* című regényéből igyekeztem kigyűjteni a vizsgálatom tárgyát képező összes főnevet és szerkezetet), valamint az említett regény mondatai alapján szerkesztettem egy, a mai nyelvhasználatot vizsgáló kérdőívet. Ebben négy különböző típusú kérdés alkalmazásával azt próbáltam meg kideríteni, hogy az adott mondatokban inkább a singularisi vagy inkább a pluralisi alternatívát preferálják-e az adatközlők. A kérdőívet udmurt anyanyelvű kérdezőbiztosok töltötték ki 2004–2005 telén 130 udmurt anyanyelvi beszélővel. Az egyes kérdésekre adott válaszok arányát az adatközlők életkora, illetve a lakóhelyüknek megfelelő nyelvjárási terület szerint is csoportosítottam.³ Bár az egyes életkori és nyelvjárási csoportok válaszainál nem tudtam kimutatni markáns különbséget a numerusok használatát illetően, cikkemben az életkori és a nyelvjárási terület szerinti bontást is közlöm. Felmérésem eredményeiből statisztikai következtetéseket nem vonhatunk le, mivel 130 fős mintavételelem egyrészt kicsinek számít, másrészt a kapott válaszokat nem statisztikai módszerekkel értékeltem ki, csupán kiszámoltam az egyes kérdésekre adott válaszok százalékos arányát, harmadrészt pedig az egyes lakóhely, illetve életkor szerinti csoportok nem azonos elemszámúak voltak, és részben fedték is egymást.⁴ Eredményeim ugyanakkor alapot adhatnak egy statisztikai módszerekkel és nagyobb mintán végzendő esetleges későbbi kutatáshoz.

1. Az udmurt nyelvben két *numerus* (nyelvtani szám) van: egyes szám (singularis) és többes szám (pluralis). Az egyes számnak nincs jele, a többes szám jele a főneveknél *-(j)os*.⁵

A Grammatika (1962) szerint az udmurt nyelvben az anyagnevek, az elvont fogalmak, a mérték- és pénzegységek, illetve a páros testrészek és tárgyak megnevezései általában egyes számban használatosak, és csak néhány kivételes esetben kerülhetnek többes számba. A Grammatika (1962) és Csúcs (1990) szerint továbbá az udmurtban nincsenek csak többes számban használatos főnevek, az orosz plurale tantumokat pedig egyes számú főnévként veszi át az udmurt nyelv.

3 Többé-kevésbé a Csúcs Sándor (1990) által ismertetett Kelmakov-féle nyelvjárási felosztást követtem, bár a városban élő udmurtokat – attól függetlenül, hogy városuk melyik nyelvjárási területre esik – külön csoportként kezeltem.

4 A lakóhelynek megfelelő nyelvjárási terület függvényében a következőképpen oszlottak meg az adatközlők: *északi és beszermán nyelvjárási területen élő beszélők*: 46 fő (35,4%); *középső nyelvjárási terület*: 35 fő (26,9%); *déli nyelvjárási terület*: 24 fő (18,5%); *peremnyelvjárások* (vagy *periférikus déli nyelvjárások*): 15 fő (11,5%), városban élő udmurtok: 10 fő (7,7%). Az életkori csoportok megoszlása pedig a következő volt: *13–17 évesek* („serdülők”): 31 fő (23,8%), közülük 29 északi (93,5%) és 2 déli beszélő (6,5%). *18–27 évesek* („fiatalok”): 66 fő (50,8%), közülük 17 északi (25,8%), 15 középső nyelvtérületi (22,7%), 18 déli (27,3%), 10 periférikus déli (15,2%) és 6 városi (9,1%) udmurt. *33–58 évesek* („középkorúak”): 22 fő (16,9%), közülük 11 középső nyelvtérületi (50%), 4 déli (18,2%) és 7 városi (31,8%) udmurt. *63–80 évesek* („idősek”): 11 fő (8,5%), közülük 9 középső nyelvtérületi (81,8%) és 2 városi (18,2%) udmurt.

5 Magánhangzóra végződő szavakhoz ez a többesjel *-os*, mássalhangzóra végződőkhöz *-jos* alakban kapcsolódik: *куака-ос* ’varjak’, *миндэр-ъёс* ’párnák’.

A kutatás során a nyelvi gyakorlat és a szakirodalom megállapításai között tapasztalt eltérések, illetve a nyelvhasználatban a számjelölés terén megfigyelt ingadozások véleményem szerint jól magyarázhatók Corbett (2000) „Animacy Hierarchy”-skálája és a hozzá kapcsolódó elmélet segítségével. Az udmurtban a számjelölés terén „problémásnak” talált eseteink általában élettelen entitásokat jelölnek. Corbett (2000: 56) szerint a világ nyelveiben a névszók és névmások számkifejezését (tehát azt, hogy megkülönböztetik-e morfológiai és szintaktikai eszközökkel a különböző numerusokat) elsődlegesen a szemantika határozza meg, pontosabban az, hogy a főnév vagy névmás által kifejezett entitás mely pontján helyezkedik el egy ún. „Animacy Hierarchy”-skálának (kb. „élő/élettelen”-skála).⁶ A skálát magyarra fordítva közlöm:

beszélő > megszólított > 3. személy > rokon > ember > élő > élettelen

ahol *beszélő* az első, *megszólított* a második, *3. személy* a harmadik személyű személyes névmásokra vonatkozik; *rokon* a rokonsági terminusokat, *ember* az embert jelölő szavakat, *élő* az élőlényeket, *élettelen* pedig az élettelen entitásokat jelöli.

A numerusok megkülönböztetése és morfológiai vagy szintaktikai kifejezése nyelvtől függően lehet kötelező a skála elején (bal oldalán) és lehetetlen a skála végén (jobb oldalán), vagy kötelező a skála elején és fakultatív a skála végén, vagy fakultatív a skála elején és lehetetlen a skála végén található pozícióknál.⁷ Nyelvenként változó az is, hogy „meddig tart a skála eleje” és „hol kezdődik a vége”. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a mai udmurtban az élettelen entitásokat jelölő főnevek egyes szemantikai csoportjainál a számjelölés kevésbé következetes, mint a skála bal oldalához tartozó, élőlényeket jelölő főneveknél.

2.0. A Grammatika (1962) szerint az elvont fogalmakat jelölő főnevek kizárólag egyes számban használatosak.⁸ A korpuszban ezzel szemben kifejezetten sok olyan példát találtam, ahol elvont fogalom állt többes számban, pl. *күректонъёссэс* 'szenvedéseiket', *иш-секытъёс* 'nehézségek', *вожъяськемъёсме* 'irigykedéseimet', *сюлмаськонъёсын* 'gondokkal'.

Az anyagnevek Csúcs (1990: 34) szerint „általában csak egyes számban használatosak. Ha azonban az illető anyag fajtáit, típusait jelölik, többes számuk is van”. Ugyanezt állapítja meg a Grammatika (1962): a többes számú *нызьёс* 'lisztek' alak tehát tulajdonképpen különféle lisztfajtákat jelöl.

Corbett (2000) szerint az anyagnevek és az elvont jelentésű főnevek olyan szöveggörnyezetben, ahol megszámlálható entitást kifejező főnévként jelennek meg, jelentésmódosuláson (angol terminussal *recategorization*) mehetnek keresztül, így többes számú

6 Az „Animacy Hierarchy”-skálát Corbett Smith-Starktól veszi át: Smith-Stark, T. Cedric (1974), The plurality split. In: Michael W. La Galy, Robert A. Fox and Anthony Bruck (eds.), Papers from the Tenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society, April 19–21, , 657–671.

7 A numerusokat morfológiailag megkülönböztetni nem képes (Corbett (2000) terminológiájával ún. „not number-differentiable”), csak egyes vagy csak többes számban használatos főnevek például gyakran élettelen dolgokat jelölnek a világ nyelveiben.

8 A Grammatika (1962) voltaképpen tehát *singulare tantum*-nak, csak egyes számú alakkal rendelkező főnévnek tekinti az elvont főneveket.

alakjuk a pluralitás kifejezése mellett más jelentésárnyalatot is hordoz.⁹ Az udmurtban ez a jelentésmódosulás véleményem szerint éppúgy megfigyelhető, mint pl. az angolban.

2.1. Az elvont értelmű főneveknél található jelentéseltolódást Corbett (2000) ún. „instance reading”-nek nevezi: az elvont fogalmak „megszámlálható kontextusban” úgy értelmezendők, mint a kifejezett fogalom egyes „konkrét” megnyilvánulásai. Corbett (2000: 85) angol példái: „a difficulty” '(egy) nehézség', „small kindnesses” 'apró szívésségek'. Az udmurtban is hasonló értelmezést nyernek a többes számban álló elvont fogalmak, pl.:

- (1) a. „шуг-секымъёс уӧвӧм кадь”¹⁰
 baj-nehézség-PL álom mint
 'a nehézségek álomszerűek'
- b. „азьло вожъяськемъёсме тодам вайыса”
 korábbi irigykedik- emlékezet- hoz-GER
 TCP.PRF-PL-ACC. POSS.1SG ILLAT-POSS.1SG
 'korábbi irigykedéseimet felidézve'

2.2. Az anyagnevek többes számban Corbett (2000) szerint a következő jelentésmódosulásokon mehetnek át:

1. „Adag- vagy egység-értelmezés”: az anyagnév mint az anyagból vett egység, „egy adagnyi anyag” értelmezendő. Corbett angol példája (2000: 84): „I'd like three coffees, please” 'Három kávé, legyen szíves'.

2. „Anyagtípus-, anyagfajta-értelmezés”: a többes szám az anyag különböző típusaira utal. Corbett (2000: 84) példája: „she offered three wonderful wines during the dinner” 'három(féle) csodálatos bort szolgáltat fel a vacsorán'. Ezt az értelmezési lehetőséget említi meg a Grammatika (1962) és Csúcs (1990) is, amikor az anyagnevek többes számú használatáról írnak.

A korpuszból idézett alábbi mondatra mind az „egység-”, mind az „anyagtípus-értelmezés” érvényes lehet: a 'pálinkák' szó jelenthet több üveg pálinkát is, de vonatkozhat különböző pálinkafélékre is.

- (2) „дышетӱсьёс эӧж вьлэ винаос пуктыло”
 tanít-PTCP.IMP-PL asztal -rA pálinka-PL helyez-3PL
 'a tanárok pálinkákat tesznek az asztalra'

A (3)-as példában a többes számban álló anyagnév viszont nem értelmezhető sem az „egység-”, sem az „anyagtípus-interpretáció” szerint: a többes szám itt valószínűleg olyan jelentésárnyalatot hordoz, amelyet a szakirodalom nem említ. Olga Vitaljevna Ignatyjeva személyes közlése szerint a *выос* 'vizek' alaknál a pluralis arra vonatkozhat, hogy a víz *több helyről* folyik (ezt az értelmezést a szövegkörnyezet is alátámasztja: a „vizek” a „tetőkről folynak”):

⁹ A skála legelején található főnevek jelentése is módosulhat többes számban, de ez a szemantikai eltolódás más jellegű, mint amelyet a skála végénél találunk, l. Corbett (2000: 83–85).

¹⁰ Пукроков, Фёдор (1997), *Кизили ныл*, Ижевск, «Удмуртия», 181. о. A korpuszból származó példamondatoknál a továbbiakban hivatkozásként csak az oldalszámot fogom feltüntetni.

(3)	„липетьёсысь	вуос	вияло...	вуос	но	золгес	куашето”
	tető-PL-ELAT	víz-	folyik-	víz-	is	erős-	zajong-3PL
		PL	3PL	PL		COMPAR	

’a tetőről vizek folynak... a vizek egyre hangosabban csobognak’ (100. o.)

2.3.0. A bogyós gyümölcsök, zöldségek, a gabonafajták, az apró darabokból álló élelmiszerek megnevezései a finnugor nyelvekben általában egyes számban állnak (Rédei 1981: 100; Bereczki 2003: 86), l. pl. m. *Málnát eszem*.

Az indoeurópai nyelvek ezzel szemben gyakran többes számban használják ezeket az kifejezéseket. A ’málnát’ például – ha nem egy szemről van szó – az angol, a francia, az olasz és az orosz is többes számban nevezi meg: ang. *raspberries*, fr. *framboises*, ol. *lamponi*, or. *малины*. Az angol, az olasz és a francia a ’borsót’ is többes számú alakkal jelöli: ang. *peas*, fr. *petits pois*, ol. *piselli*; az orosz viszont egyes számúval: *зопох*.

A ’búza’ megnevezésére mind a négy nyelv egyes számú alakot használ: ang. *wheat*, fr. *blé*, ol. *grano*, or. *пшеница*.

Az egyes és a többes szám használata a gyümölcs-, zöldség-, gabonaféléknél stb. tulajdonképpen arra világít rá, hogy az adott nyelv az illető entitást „megszámlálhatatlan szubsztanciaként” (l. m. *málna*), vagy megszámlálható dolgok összességéként (l. or. *малины*) kezeli-e.

A „megszámlálható/megszámlálhatatlan” felosztást finomítja Jackendoff,¹¹ akinek az osztályozását Corbett (2000: 80) után én is közlöm (magyarra fordítva):

	kategória	példák
+körülhatárolt, –belső szerkezet	egyedek	könyv, malac
+körülhatárolt, +belső szerkezet	csoportok	bizottság
–körülhatárolt, –belső szerkezet	anyagok	víz
–körülhatárolt, +belső szerkezet	összességek	könyvek, malacok

Jackendoff osztályozása szerint a numerusok használata a főneveknek a jelen pontban tárgyalt szemantikai csoportjánál tulajdonképpen arra mutat rá, hogy az adott nyelvben kap-e grammatikai kifejezőmódot az illető entitás belső szerkezete vagy sem.¹² A magyarban a ’málna’ megnevezése grammatikailag úgy viselkedik, mintha „belső szerkezet nélküli masszát” jelölne (akárcsak a ’víz’ megnevezése), az oroszban pedig úgy, mintha elkülöníthető egyedek összességét jelölne (mintha *malacok* vagy *könyvek* összességéről volna szó általában); a ’borsó’ jelentésű szó viszont az oroszban is „belső szerkezet nélküli masszaként” van kifejezve. A ’búza’ megnevezése pedig az összes említett nyelvben úgy viselkedik, mintha „belső szerkezet nélküli masszát” jelölne.

A korpuszban a gabonafajták elnevezései (*чабей* ’búza’, *йыды* ’árpa’, *сезыи* ’zab’, *žez* ’rozs’, *тари* ’köles’), illetve az *узы* ’erdei szamóca’, *эмезь* ’málna’, *льом* ’zelnice’, *көжы* ’borsó’, *сугон* ’hagyma’ stb., és az oroszból átvett *помидор* ’paradicsom’, *картофка* /*картошка*

¹¹ Jackendoff, Ray (1991), *Parts and boundaries*. In: *Cognition* 41, 9–45.

¹² Az említett szemantikai csoportokba sorolható főnevek által jelölt entitásoknak *fizikailag* természetesen van belső szerkezetük.

'krumpli' szavak mindig egyes számban álltak – olyan grammatikai környezetben is, ahol nem 'egy szemet' vagy 'egy darabot' jelöltek.

A 2.3.1. és a 2.3.2. pontokban ismertetett példák viszont azt mutatják, hogy ennél a szemantikai csoportnál sem teljesen kizárt a többes szám használata. A többes számnak itt kétféle interpretációja lehet:

1. A többes szám az elkülöníthető darabok összességére utal;
2. „Anyagtípus-értelmezés”: a többes szám a gyümölcs/zöldség/gabona/élelmiszer különböző fajtáit jelöli.

Az egyes és a többes szám jelentésének értékeit a kétféle értelmezés függvényében az alábbi táblázatban szemléltetem:

	Sg	Pl	releváns-e grammatikailag, hogy az illető entitásnak van belső szerkezete
1.	1 szem	szemek összessége	+
2.	egy szemnél nagyobb mennyiség	típusok	–

2.3.1. A különféle gabonafajták megnevezése a korpuszban mindig egyes számban állt, l. 2.3.0. A 'gabona' általános megnevezése viszont mind egyes számban, l. (4), mind többes számban, l. (5) előfordult (az előbbi alakban négyszer, az utóbbiban ötször).

- (4) „ю ворттыса” (117. o.)
gabona szállít-GER
'gabonát szállítva'

- (5) „тооч уэ быдо” на (114. o.)
gabona-PL nem-3PL nő-NEG.PL még
'még nem terem gabona'

A *валэс тооч* 'tavaszi gabona' kifejezés Kozmács István *Udmurt–magyar szótárában* többes számú szótári alakkal, azaz plurale tantumként szerepel.

A kérdőív olyan kérdéseinél, mint (6), a kitöltőknek a következő négy alternatíva közül kellett választaniuk: a) a mondatot a megadott szó singularisi, vagy b) pluralisi alakjával egészítenék ki; c) az egyes és a többes számú alakot egyformán jónak találják; d) sem a singularisi, sem a pluralisi alakot nem találják jónak és a megadott mondatot valahogy másképpen mondanák (ebben az esetben le kellett írniuk, hogy mit változtatnának a mondaton).¹³ Kérdő-

13 A cikkemben ismertetett további kérdések mind ebből a kérdéstípusból fognak kikerülni. Az első táblázat mindig az adatközlők nyelvjárási területének, a második az életkori csoportjuknak függvényében szemlélteti a kapott eredményeket. A „Sg” jelzés alatti oszlop a singularisi, a „Pl” alatti oszlop a pluralisi, a „mindegy” alatti oszlop a 'mindegy' opciót választók arányát mutatja. Az „össz.” rövidítés mellett azt mutatom be, hogy a kitöltőknek összesen hány százaléka választotta az egyes alternatívákat; a további sorok pedig azt mutatják, hogy az egyes lakóhely, illetve életkor szerinti csoportoknál a csoportot alkotó kitöltőknek hány százaléka választotta az egyes opciókat (É az északi, K a középső, D

ívem ide vonatkozó kérdésénél (6) az adatközlők 22%-a választotta a többes számú *юос* alakot; 12%-uk szerint pedig az egyes és a többes számú megnevezés egyformán jó:

- (6) „*Бусыямы ю ур буды ну*”
szántóföld-INESS-POSS.1PL gabona nem.3SG nő-NEG.SG már
юос ур будо
gabona-PL nem.3PL nő-NEG.PL
‘Szántóföldünkön már nem nő gabona’

	Sg	Pl	mindegy
össz.	66%	22%	12%
É	78%	15%	7%
K	46%	31%	23%
D	79%	21%	0%
P	60%	10%	30%
V	60%	27%	13%

	Sg	Pl	mindegy
13–17	77%	16%	7%
18–27	74%	14%	12%
33–58	41%	45%	14%
63–80	36,5%	36,5%	27%

Az egyik megkérdezett adatközlő szerint a *юос* alak kétféleképpen értelmezhető: a pluralis vonatkozhat a gabonaszemek összességére is, de különböző gabonafajtákat is jelölhet.

2.3.2. A *камнет* ‘bonbon, cukorka’ jelentésű szó egyes (7) és többes (8a) számú alakban is előfordult a korpuszban. A *камнет* orosz megfelelője a többes számú *конфеты*. Ennek orosz többesjel nélküli, de udmurt többesjellel ellátott alakja – *конфетъёс* – is előfordult a korpuszban (8b):

- (7) „*Камнетэныз монэ утялтизы*” (127. o.)
bonbon-INS-DET én-ACC megvendégelt-PST-3PL
‘megkínáltak a bonbonnal’
- (8) a. „*дуно камнетъёс басьтэ вал*” (127. o.)
drága bonbon-PL vesz-3SG van-PST
‘drága bonbonokat vásárolt’
- b. „*Конфетъёс, шоколадъёс басьтылэм сяна...*” (162. o.)
bonbon-PL csokoládé-PL vásárol-PTCP kívül
‘A bonbon-és csokivásárláson kívül...’

Olga Ignatyjeva személyes közlése szerint a *камнетъёс/конфетъёс* alakok is kétértelműek (a plurális a darabok összességét is jelölheti, de különféle bonbonfajtákra is vonatkozhat).

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy az apró darabokból álló gabona-, gyümölcs-, zöldségfélék, élelmiszerek megnevezésére inkább az egyes szám használatos, bár pl. a *ю*

a déli, P a periferikus déli nyelvterületeken, V a városban élő udmurtok csoportját jelzi; 13–17, 18–27 stb. pedig az életkori csoportok tagjainak minimális, ill. maximális életkorát mutatják. A „más” alatti oszlop azon adatközlők arányát mutatja, akik nem adtak választ a kérdésre, vagy úgy alakították át a mondatot, hogy abból nem derült ki, hogy az egyes vagy a többes számú alternatívát választanák.

'gabona' és a *камнет* 'bonbon, cukorka' szavak többes számban is előfordulhatnak. Ilyenkor elvileg kétféleképpen értelmezhetők: a többes szám vonatkozhat a sok azonos egyedre is, de jelölhet különböző gabona- és cukorkafajtákat is.

2.4.0. A Grammatika (1962: 73–74) és Csúcs (1990: 34) szerint az udmurtban nincsenek csak többes számban használatos főnevek. Az orosz plurale tantumokat az udmurt nyelv e két szakirodalmi forrás szerint kétféleképpen veheti át:

1. Változatlan formában, de egyes számú főnévvé „átminősítve”, pl. or. *очки* (Pl) 'szem-üveg' > udm. *очки* (Sg) 'ua.', vagy

2. Az orosz többesjel elhagyásával, szintén egyes számú főnévként, pl. or. *каникулы* (Pl) 'szünidő' > udm. *каникул* (Sg) 'ua.'.

Az oroszból átvett plurale tantumok udmurt többesjellel ellátott alakja a Grammatika (1962) és Csúcs (1990) szerint tehát nemcsak formailag, hanem jelentését tekintve is többes számú: *очкиос* 'szemüvegek', *каникулъёс* 'szünidők'.

Kelmakov (2002: 14) a fentiekkel ellentétben azt állítja, hogy a mai udmurt nyelvben kialakulóban van a „plurale tantum-kategória”; erre példaként az *öмёнъёс* 'jelszavak' és a *быръёнъёс* 'választások' szavakat említi. A többesjelenek szerinte szóképző funkciója is lehet (tehát bizonyos szavak a többes szám jelével ellátva mást jelentenek, mint egyes számban, l. *быръён* 'választás' – *быръёнъёс* '(politikai) választások', *өмён* 'meghívás' – *өмёнъёс* 'jelszavak'.¹⁴

A '(politikai) választások' jelentésű szó a korpuszban hol singularisban (*быръён*), hol pluralisban (*быръёнъёс*) fordult elő – azonos jelentéssel. A korpuszban továbbá az orosz plurale tantumok átvételének olyan módjával is találkoztam, amelyet a szakirodalmi források nem említenek meg: a *каникулъёс* szó ugyanis a singularisi 'szünidő' jelentéssel is előfordult a korpuszban, ez pedig az orosz *каникулы* szó orosz többesjel nélküli, de udmurt többesjellel ellátott alakja. A 2.4.2. pontban megvizsgálók néhány udmurt „plurale tantum-gyanús” főnevet. Céloom annak megállapítása, hogy a szóban forgó főnevek besorolhatóak-e az Ingo (1978)-féle plurale tantum-kategóriák valamelyikébe, és ha igen, melyikbe.

2.4.1. Ingo (1978) finn nyelvi vizsgálatai során *plurale tantum*nak nem csak azokat a főneveket tekinti, amelyek singularisi jelentéssel is kizárólag többes számban használatosak. Forma és jelentés viszonyát tekintve Ingo (1978) a finn plurale tantumoknak a következő csoportjait különbözteti meg:¹⁵

A mai nyelvben csak többes számú alakkal rendelkező főnevek (Maticsák terminológiájával „igazi plurale tantumok”), pl. *häät* 'lakodalom', *sakset* 'olló'. Ezeknél singularisi és pluralisi értelemben egyaránt a többes számú alak használatos.

A) Olyan főnevek, amelyeknek többes számú alakja eltérő jelentésű, mint az egyes számú, pl. *ratas* 'kerék' – *rattaat* 'szekér' (a többes számú alak ezenkívül az egyes számú forma többes számaként is használatos: *rattaat* 'kerekek').

14 A pluralisi alak ezenkívül a singularisi alak többesítését is kifejezi, így a *быръёнъёс* kifejezés jelenthet több (nem politikai) 'választás'-t, az *өмёнъёс* pedig 'meghívások'-at is.

15 Ingo (1978) plurale tantum-értelmezését és -kategóriáit Maticsák Sándor ismerteti (Maticsák 2004). Az összefoglaláshoz mind Ingo munkáját, mind Maticsák cikkét felhasználtam.

B) „Fakultatív plurálisok”: az egyes és a többes számú alak jelentése megegyezik, pl. *haalari ~ haalarit* 'kezeslábas'.

C) „Olyan gyűjtőfogalmak, amelyeknek az egyes részeit nem nevezi meg külön a nyelv (...), azaz a részekre ugyanannak a szónak egyes/többes számú alakját kell használni. Ilyen például az *sukkapuikot ~ yhdet sukkapuikot* '(egy pár) kötőtű (= a két darab kötőtű együtt) – *useat sukkapuikot* 'több pár kötőtű' (ezek a gyűjtőfogalmak) – *sukkapuikko* 'egy darab kötőtű' – *sukkapuikot* 'több darab kötőtű' (ezek pedig az egyes részek megnevezései)” (Maticsák 2004: 267).

D) „Olyan hiányos paradigmájú, adverbializálódott/adverbializálódó főnevek, amelyeket csak többes számú ragozott alakban használunk: *on hengissä* 'életben van’” (Maticsák 2004: 267–268).

Ingo (1978: 22–31, 59–250) a latin, az angol, a francia, a német, a svéd, az orosz és a finn nyelv plurale tantumait vizsgálva megállapítja, hogy a plurale tantumok jelentésüket tekintve néhány jól körülhatárolható csoportba sorolhatók, ezek pedig a következők:

- a) Ünnepek, társas rendezvények, pl. fi. *hääit*, fr. *noces* 'lakodalom';
- b) (Két vagy több hasonló részből álló) munkaeszközök, szerszámok, pl. fi. *pihdit* 'fogó';
- c) Páros testrészek, pl. fi. *aivot* 'agy', lat. *scapulae* 'váll';
- d) Ruházat (leginkább a páros testrészeket fedő ~), pl. fi. *housut*, ang. *trousers* 'nadrág';
- e) Betegségek, pl. ang. *hysterics* 'hisztéria', fr. *oreillons* 'mumpsz';
- f) Élelmiszerek, árucikkek, pl. fr. *sucreries* 'édesség', *légumes* 'zöldség';
- g) Emberek csoportjai, pl. fi. *kaksoiset*, fr. *jumeaux* 'ikrek';
- h) Időszakok, pl. fr. *vacances*, or. *каникулы* 'szünidő, vakáció';
- i) Földrajzi nevek, pl. fr. *environs* 'környék', ang. *Netherlands* 'Hollandia'.

A következő pontban megvizsgált udmurt „plurale tantum-gyanús” főnevek nagy része a fent említett szemantikai csoportok köréből kerül ki.

2.4.2.1. A 'dámajáték' udmurt megnevezése Kozmács szótára szerint az egyes számú *шаика* vagy *шаики*. A *шаики* az azonos alakú és jelentésű orosz plurale tantum átvétele; a *шаика* szintén orosz átvétel, amely azonban oroszul a 'dámajáték figuráját' jelenti.

A korpuszban a 'dámajáték' jelentésű szó az egyes számú *шаики* alakban fordult elő (9). Kérdőívemből viszont az derült ki, hogy a 'dámajáték' megnevezésére a *шаикиуос* és a *шаикаос* kifejezések, tehát az előbbi kettő többesjellel ellátott alakja is használatosak az udmurtban, bár jóval ritkábban, mint egyes számú megfelelőik.¹⁶ A *шаикиуос* és a *шаикаос* elnevezések Ingo (1978) felosztását követve a fakultatív plurálisokhoz (a plurale tantumok C) csoportjához) sorolhatók.

- (9) „Ойдо, *шаикиуен* *шудом!*” (209. о.)
gyerünk dáma-INS játszik-IMP.1PL
'Gyerünk, dámázzunk!'

16 A kérdőívben választási lehetőségként csak a *шаика/шаики/шаикиуос/mindegy/más* opciókat adtam meg. Ennél a kérdésnél Sg a *шаика* vagy a *шаики*, Pl pedig a *шаикиуос* alakot választók arányát mutatja. A *шаикаос* formát néhány (a „más” opciót választó) kitöltő javasolta a megadott alternatívák helyett.

- (10) *Ойдо,* *шаашкаен* *шудом!*
gyerünk dáma.SG-INS játszik-IMP.1PL
шаашикен
dáma.SG-INS
шаашиосын
dáma-PL-INS
'Gyerünk, dámázzunk!'

	Sg	Pl	mindegy	más
össz.	86%	8,5%	4%	1,5%
É	87%	11%	2%	0%
K	83%	11%	0%	6%
D	96%	4%	0%	0%
P	100%	0%	0%	0%
V	66%	7%	27%	0%

	Sg	Pl	mindegy	más
13–17	84%	13%	3%	0%
18–27	89%	7%	2%	2%
33–58	86%	5%	9%	0%
63–80	73%	9%	9%	9%

2.4.2.2. A 'szünidő, vakáció' jelentésű szó Kozmács szótárában *каникул* alakban, egyes számban szerepel, amely az azonos jelentésű orosz plurale tantum, a *каникулы* (orosz többesjel nélküli) átvétele. A korpuszban a *каникул* kifejezésnek hét előfordulását találtam meg, l. pl. (11), emellett azonban a *каникулъѣс* alakkal, vagyis az előbbinek az udmurt többesjellel ellátott variánsával is találkoztam (singularisi értelemben), l. (12). A kérdőív ide vonatkozó kérdésénél a *каникулъѣс* formát többen (43%) választották, mint a *каникул* alakot (29%), és a 'mindegy' opciót is sokan (28%) jelölték meg. A *каникулъѣс* megnevezés ily módon szintén a fakultatív plurálisokhoz (Ingo C) csoportjához) sorolható.¹⁷

- (11) „Гужем *каникул* *дыръя...*” (103. o.)
nyár szünidő idő-ADV
'a nyári szünet alatt'

- (12) „Экзаменъѣсмес *ми* *ваньмы* *умой* *сѣтүм.*
vizsga-PL-POSS.1PL.ACC *mi* minden-POSS.1PL jól ad-PST-1PL
'Mindannyian jól teljesítettük a vizsgáinkat.
Отүяз – каникулъѣс” (57. o.)
ott-ADV-DET szünidő-PL
Eljött a szünidő'

¹⁷ Fejes László hívta fel arra a figyelmemet, hogy a (13)-as mondatban a többes számú alakkal álló alternatíva jelentése 'Sokat pihentünk a *szünidők* idején' is lehet, ez pedig megkérdőjelezné azt, hogy a *каникулъѣс* alak a fakultatív plurálisokhoz sorolható. A korpusz ide vonatkozó mondata (12) viszont mégis arra mutat, hogy a plurális alaknak 'szünidő' jelentése is lehet, vagyis fakultatív plurálisról van szó.

- (13) *Ми каникул дървя трес шутетским*
 mi szünidő idő-ADV sok pihen-PST-3PL
каникулъс
 szünidő-PL
 'Sokat pihentünk a szünidőben'

	Sg	Pl	mindegy
össz.	29%	43%	28%
É	30%	50%	20%
K	17%	46%	37%
D	42%	50%	8%
P	40%	0%	60%
V	27%	33%	40%

	Sg	Pl	mindegy
13–17	36%	61%	3%
18–27	30%	33%	37%
33–58	18%	55%	27%
63–80	27%	27%	46%

2.4.2.3. Kozmács István szótára szerint a *бырѣн* szó (egyes számban) 'választás'-t, a *бырѣнѣс* (többes számban) pedig '(politikai) választások'-at jelent. A *бырѣнѣс* eszerint a plurale tantumok B) csoportjához sorolható.

A korpuszban a többes számú, 'politikai választások' jelentésű *бырѣнѣс* alaknak három előfordulását találtam meg. Érdekes módon *azonos jelentéssel* az egyes számú *бырѣн* is előfordult négyszer a korpuszban. A *бырѣнѣс* kifejezés ezek alapján viszont a plurale tantumok C) csoportjába, a fakultatív plurálisokhoz sorolható.

A kérdőív ide vonatkozó mondatát a kitöltőknek több mint a fele (56%-a) a többes számú alternatívával egészítette ki.¹⁸

- (14) „*Со нунал бырѣнѣс вал.*
 az nap választás-PL van-PST
 'Aznap voltak a választások.
Мон, не, бырѣнэ уг мыны' (153. o.)
 én NYOM választás-ILL nem.FUT.1SG megy-NEG.SG
 'Én ugyan nem megyek el a választásokra'

- (15) *Кылем арын мон бырѣнэ ой мыны*
 marad-PTCP.PERF év-INESS én választás- nem.PST.1SG megy-
 ILLAT NEG.SG
бырѣнѣсы
 választás-PL-ILLAT

'Tavaly nem mentem el a választásokra'

18 Szintén Fejes László hívta fel arra a figyelmet, hogy a (15)-ös mondatban a plurális alakkal álló alternatíva úgy is értelmezhető, hogy több választás volt az adott évben. A korpusz ide vonatkozó példája (14) viszont mégis megerősíti azt a feltételezésemet, hogy fakultatív plurálissal van dolgunk.

	Sg	Pl	mindegy	más
össz.	37%	56%	4%	3%
É	57%	39%	0%	4%
K	26%	68%	3%	3%
D	21%	75%	0%	4%
P	50%	40%	10%	0%
V	20%	60%	20%	0%

	Sg	Pl	mindegy	más
13–17	65%	35%	0%	0%
18–27	35%	56%	4,5%	4,5%
33–58	18%	77%	5%	0%
63–80	9%	73%	9%	9%

2.4.2.4. A 'szemüveg' jelentésű szó Kozmács szótárában *очки* alakban, egyes számban szerepel, amely az azonos jelentésű orosz plurale tantum átvétele. A 'szemüveg' megnevezése a korpuszban is egyes számban állt (16), a kérdőív alapján viszont az derült ki, hogy a 'szemüveg' megnevezésére a többes számú *очки*-t is használják az udmurt beszélők (17). Az *очки* tehát szintén a fakultatív plurálisokhoz sorolható.

- (16) „*зӧк очкиен газет лыдӟӱсь нылкышно...*” (187. о.)
vastag szemüveg-INS újság olvasó-PTCP.IMP nő-asszony
'vastag szemüveggel újságot olvasó asszony'

- (17) *зӧк очкиен газет лыдӟӱсь нылкышно оломар юаз*
vastag szemüveg-INS újság olvas- PTCP.IMP nő-asszony valami kérdez- PST. 3SG
очкиосын
szemüveg-PL-INS
'A vastag szemüveggel újságot olvasó asszony valamit kérdezett'

	Sg	Pl	mindegy
össz.	89%	9%	2%
É	80%	20%	0%
K	91%	3%	6%
D	96%	4%	0%
P	90%	10%	0%
V	93%	0%	7%

	Sg	Pl	mindegy
13–17	68%	32%	0%
18–27	95%	2%	3%
33–58	90%	4,5%	4,5%
63–80	100%	0%	0%

2.4.2.5. A páros testrészek és tárgyak elnevezései a Grammatika (1962) szerint többnyire egyes számban állnak, ha a pár egészéről van szó: *син* 'szem', *кум* 'bocskor' – bár a mai udmurt nyelvben néha előfordul a többes szám is, pl. *бамӧӧсьыз* 'orcái', *синӧӧсьыз* 'szemei'. A korpuszban ezzel szemben a *ку* 'kéz', a *син* 'szem', és a *ныд* 'láb' testrésznevek kifejezetten gyakran álltak pluralisban. Az alábbi táblázat szemlélteti singularisi és pluralisi előfordulásaik számát, illetve ezek egymáshoz viszonyított százalékos arányát (természetesen csak azokat az eseteket vettem számba, ahol a testrésznév egy pár egészére vonatkozik).

testrésznév	Sg	Pl
ки 'kéz'	(30) 51%	(29) 49%
пид 'láb'	(33) 58%	(24) 42%
син 'szem'	(80) 65%	(43) 35%
нель 'fül'	(16) 94%	(1) 6%

A korpuszban ezenkívül még számos testrésznév fordult elő többes számban (egy pár egészére vonatkozó jelentéssel), így: чиньыос 'ujjak', сюлэс 'belek', гижыос 'paták', синкабакэс 'szemhéjak', сингырэс 'szemgödörök', гырымэс 'könyök', кимышэс 'kézfek', нельдйньэс 'fültő', бурдэс 'szárnyak', ымпымэс 'szájszélek', мыжыкэс 'öklök', ымдурэс 'ajkak', пыдессинэс 'térdkalácsok', нельдорэс 'halánték', пыдпыдэсэс 'talpak', бамэс 'orcák', суй-пидэс 'végtagok', нельпымэс 'vállak'. Az említett testrésznevek közül egyébként sok singularisban is előfordult (szintén egy pár egészére vonatkozó jelentéssel).

A kérdőív ide vonatkozó kérdésénél (18) az adatközlőknek több mint a fele a pluralis alternatívát választotta. A szóban forgó testrésznevek tehát az Ingo-féle felosztás C) (esetleg D) csoportjához sorolhatók.

(18)	Дышетүсълэн	синмыз	лэчыт
	tanít-PTCP.IMP-GEN	szem-POSS.3SG	éles
		сингэссыз	лэчыт(эсб)
		szem-PL-POSS.3SG	éles(-PL)

'A tanár szeme éles'

	Sg	Pl	mindegy	más
össz.	33%	51,5%	11%	4,5%
É	30%	57%	6,5%	6,5%
K	34%	51%	6%	9%
D	33%	63%	4%	0%
P	40%	40%	20%	0%
V	33%	27%	40%	0%

	Sg	Pl	mindegy	más
13–17	19%	78%	0%	3%
18–27	38%	41%	16%	5%
33–58	27%	50%	14%	9%
63–80	55%	45%	0%	0%

3. Kutatásom során összességében tehát azt állapítottam meg, hogy a többes szám használata a tárgyalt szemantikai csoportoknál általánosabb, mint ahogyan azt a szakirodalom alapján gondolhatnánk. Az elvont jelentésű főnevek a Grammatika (1962) állításával ellentétben előfordulhatnak többes számban. Egyes páros testrészek megnevezése nem néha, hanem kifejezetten gyakran kerülhet pluralisba. Csak többes számban használatos főnévvel a kutatás során ugyan nem találkoztam, viszont több olyan főnevet is találtam, amelyek besorolhatóak az Ingo (1978)-féle plurale tantum-értelmezés C), néha B) és D) kategóriájába. Az orosz plurale tantumok átvételének olyan módjával is találkoztam, amelyet a szakirodalmi források nem említenek. A „sok apró azonos darabból” álló zöldség-, gyümölcs-, gabonafélék és élelmiszerek számjelöléséről pedig azt állapítottam meg, hogy ezek inkább egyes számban használatosak az udmurt nyelvben, de ennél a szemantikai csoportnál sem teljesen kizárt a pluralis használata.

Irodalomjegyzék

- korpusz: ПУКРОКОВ, Фёдор (1997), *Кизили ныл*, Ижевск, «Удмуртия»
- BERECZKI Gábor (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó
- CORBETT, Greville G. (2000), *Number*, Cambridge University Press, Cambridge
- CSÚCS Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Grammatika* (1962) = Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология (Szerk.: Перевошиков, П. Н.), Удмуртское Книжное Издательство, Ижевск
- HAJDÚ Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó
- INGO, Rune (1978), *Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanticinen tutkimus I. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat*, Åbo Akademi, Åbo
- КЕЛЬМАКОВ, В. К. (2002), *Удмурт кыллэн исторической грамматикаез: Программа*, Ижкар, „Удмурт университет” книга поттон корка
- KOZMÁCS István (2002), *Udmurt–magyar szótár*, Szombathely, Savaria University Press
- MATICSÁK Sándor (2004), *A plurale tantum a mordvinban*. In: *Urálistikai Tanulmányok* 14. Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára, Budapest

Jeseninin lyriikan käännöksistä

Sergei Jesenin (1895–1925), Venäjän talonpoikaismoilijoiden joukkoon luokiteltu (Der Literatur Brockhaus) lyirikko, oli jo eläessään kotimaansa suuren yleisön suosikki: „Kein Dichter des 20. Jhs war beim russischen Massenpublikum so beliebt wie der aus einem Dorf bei Rjazan‘ stammende Sergej Esenin. Diese Popularität war nicht nur der Sangbarkeit seiner Texte, sondern auch der skandalumwitterten Biographie des Dichters zuzuschreiben, der sich 1925 nach jahrelangem Alkoholmissbrauch in einem Leningrader Hotel spektakulär das Leben nahm. Sein Freitod machte ihn bei bäuerlichen und jungen Lesern zur Kultfigur.” (Guski 2002a: 299.) Hänen itsemurhansa aiheutti Neuvostoliiton nuorisossa (Komsomol-nuorisossa!) samanlaisen itsemurha-aallon kuin Saksassa aikoinaan Goethen „Nuoren Wertherin kärsimykset” (Guski 2002a: 300, Hartmann 2002b: 50–51). Tämä johti kampanjaan „jeseniniläisyyttä” vastaan, johon korkeimmat poliittikotkin osallistuivat. Selitettiin, että Jesenin oli nostattanut runoillaan huliganismin, joka oli „isku vallankumousta ja Neuvostovaltaa vastaan”. Tuolloinen Pravdan päätoimittaja Nikolai Buharinin osallistui keskusteluun: Jesenin oli edustanut mitä suurinta sisäistä kurittomuutta sekä ihannoitunut yhteiskunnallisen elämän takapajuisimpia muotoja – eikä tämä ehdottomasti sopinut yhteen runouden kasvatustehtävän kanssa (Hartmann 2002b: 50–51). Jesenin teokset katosivat kirjakaupoista (Guski 2002a: 300); hänen kootut teoksensa oli julkaistu heti hänen kuolemansa jälkeen 1926 3-osaisena laitoksena. Vasta 1950-luvun puolivälin jälkeen ruvettiin Jesenin teoksia jälleen julkaisemaan (Guski 2002b: 350). Vuoden 1956 20. puoluekokouksessahan Hrustshev oli pitänyt kuuluisan stalinismin vastaisen, Neuvostoliitossa uuden vaiheen alkuun johtaneen puheensa. Kulttuurielämässä ilmapiiri kylläkin pysyi jännitteisenä aina vuoteen 1963: „Bis 1963 blieben Parteilinie und literarische Praxis als Spannungsfeld bestehen und bescherten in diesen ambivalenten und in sich widersprüchlichen Jahren in Politik und Kultur ein Wechselbad von »Tau« und »Frost«” (Guski 2002b: 350.) Jesenin koottujen teosten 5-osainen laitos julkaistiin sitten Moskovassa 1966–1968 ja jälleen Moskovassa 6-osainen laitos 1977–1980.

Jeseninin vaikutus Venäjän suomalais-ugrilaisten kansojen kirjallisuuksiin on ollut merkittävä. Esimerkiksi marilaisen lyriikan varhaisista edustajista erityisesti O. Shabdarin ja Jyvan Kyrilan tuotannossa on nähty Jesenin vaikutteita (Vasin 1969: 65–70). Vasin huomauttaa, että runoilijan kuoleman jälkeinen „nihilistinen” suhtautuminen hänen tuotantoonsa aiheutti sen, että häntä ruvettiin kääntämään vasta 1960-luvulla (mts. 70). Marin kieleen Jesenin on tuonut Valentin Kolumb (1935–1974). Hänen Jesenin-käännöksensä ilmestyivät Joshkar-Olassa 1970: Cepreй Есенин. Почеламут-влак. Kirjassa on 136 sivua ja siihen sisältyy runojen lisäksi runoelmia, tekstit *Lenin*, *Musta mies*, *Anna Snegina*. Esipuheessaan Kolumb määrittelee Jesenin yhdeksi omankin runoutensa oppimestariksi (Kolumb 1970b: 3). Mutta hän kuulee myös Jesenin äänen kaiun useiden muidenkin marilaisten runoilijoiden teksteissä. Hän mainitsee paitsi oman ikäpolvensa runoilijat Ju. Tshavain, S. Nikolajev, V. Isenkov ja A. Stepanov myös näitä vanhempia runoilijoita: A. Bik, V. Tshalaj, S. Vishnevski (esipuhe s. 8–10. Myös Manajeva-Tshesnokova

(2004: 22, 27–28) on kiinnittänyt huomiota Jesenin ja A. Stepanovin ja Ju. Tshavainin runouden yhteyksiin). Käännöksiään Kolumb sanoo työstäneensä runsaat kymmenen vuotta (1970b: 8). Marilaiselle nykyrunoilijallekin Jesenin on haaste. Vjatsheslav Abukajev-Emgak (1959–) on julkaissut v. 2003 ilmestyneessä kirjassaan myös yhdeksän Jeseninin runon käännökset.

Heti ensimmäiset suuret udmurtinkieliset lyirikot, Kuzebaj Gerd ja Ashaljtshi Oki, ovat saaneet Jeseninin runoudesta merkittäviä vaikutteita; Kuzebaj Gerdiä on nimitettykin udmurttien Jeseniniksi, ja Jeseninin lyriikka on innoittanut useimpien myöhempienkin udmurttilaisten runoilijoiden luomistyötä (Vitruk 2002b: 7–10). Udmurtiksi Jeseniniä käänsi ensimmäisenä N. Bajterjakov (1923–1997), joka myös piti Jeseniniä oppimestarina (Domokos 1975: 484–485, Jermakov 1981 165–166, Vitruk 2002b: 13–15, Zujeva-Izmajlova 2002: 336). Ensimmäiset Jesenin-käännöksensä, 5 runon käännökset, Bajterjakov teki v. 1959, mutta niitä ei tuolloin julkaistu. Hänen tekemänsä uudet 3 runon käännökset julkaistiin lehdissä 1965 Jeseninin syntymän 70-vuotisjuhlan kunniaksi. (Samat runokäännökset Bajterjakov julkaisi myös seuraavana vuonna ilmestyneessä omassa kokoelmassaan ja vielä seitsemännessä, v. 1973 ilmestyneessä kokoelmassaan.) (Vitruk 2002b: 11–15.) Bajterjakovin jälkeen monet muutkin udmurttirunoilijat ovat kääntäneet Jeseniniä. N. Vitrukin koostamassa udmurtinkielisiä Jesenin-käännöksiä sisältävässä kirjassa on kahdeksan muunkin udmurttilaisen runoilijan käännöksiä.

Seuraavassa tarkastellaan yhden Jeseninin runon mariksi ja udmurtiksi tehtyjä käännöksiä. Tarkasteltavaksi on valittu Jesenin v. 1921¹ kirjoittama runo ja sen marilainen sekä kaksi udmurttilaista käännöstä. Seuraavassa Jeseninin runon teksti:

Не жалею, не зову, не плачу,
Все пройдет, как с белых яблонь дым.
Увяданья золотом охваченный,
Я не буду больше молодым.

Ты теперь не так уж будешь биться,
Сердце, пронутое холодком,
И страна березового ситца
Не заманит шляться босиком.

Дух бродяжий! ты все реже, реже
Расшевеливаешь пламень уст.
О моя утраченная свежесть,
Буйство глаз и половодье чувств.

Я теперь скупее стал в желаньях,
Жизнь моя? иль ты приснилась мне?
Словно я весенней гулкой ранью
Проскакал на розовом коне.

1 Tämän vuoden esittävät runon kirjoitusvuodeksi Celan ja kokoelmassaan myös Hartmann ja Vitruk. Kolumb erehtynee mainitessaan s. 28 kirjoitusvuoden olevan 1922.

Все мы, все мы в этом мире тленны,
 Тихо льется с кленом листьев медь...
 Будь же ты вовек благословенно,
 Что пришло процвести и умереть.

Ensin Valentin Kolumbin marilainen käännös (1970a: 27–28) ja sen suomennos:

Ом чамане, ом кычал, ом ызге,
 Чылажат – пеледыш тўтыра.
 Покшымлан солалтыкта гын шыже,
 Тегак от лий рвезе, йытыра.

En sitä pahoittele, etsiskele, valittele.
 Kaikki on vain kukkain usvaa.
 Jos syksy antaakin hallan ne kahmaista,
 et ole enää sinäkään nuori, virkeä.

Ынде тошто семьянак от пыртке,
 Сўсанен юалгыше шўмем.
 Ош куэрыш кече пырте-пырте
 Огеш ўж чара йолан жапем.

Nyt et enää syki entiseen tapaan,
 vilussa jäähtynyt sydämeni.
 Aurinko ei valkeaan koivikkoon
 enää kutsu paljasjalka-aikanani.

Перныл коштмо кумыл! Шуэракын
 Чулым корныш тарватет содор.
 Йомо энгыж чурием кушакын,
 Вий чолгалык да шижмаш вўдшор?

Kulkurisielu! Harvemmin
 saat reippaalle retkelle päätä pahkaa.
 Minne katosivat vadelmakasvoni,
 voimieni rivakkuus, tunteiden tulva?

Кызыт мыланем кугун огеш күл.
 Илышем, я кончышыч омеш?
 Пуйто ўжара тўсан имнешке,
 Эргышым төрген мый эрвелеш.

Nyt en paljon tarvitse.
 Elämäni, näinkö unta sinusta?
 Ikäänkuin ruskonvärisenä ratsastajana
 lensin kohti aamua [itää].

Нигöат кок ўмырым ок иле...
 Той лышташ ваштар гычын йўреш...
 Ўмыреш суапле лийже веле,
 Молан пеледалт йогаш пўрен.

Ei kukaan elä kahta elämää...
 Pronssilehdet vaahterasta satavat...
 Iäti olkoon onnellinen se,
 jonka suotiin kukkivana alas varista.

Jo 1950-luvun lopulla valmistuneet, mutta silloin painamatta jääneet ensimmäiset udmurtin-kieliset Jesenin-käännökset tehnyt Bajterjakov valitsi tämän saman Jeseninin runon käännettäväkseen – yhtenä kolmesta runosta – runoilijan 70-vuotispäivän kunniaksi 1965. Tuolloin käännökset painettiin. Edellä mainittiin jo, että Bajterjakov otti käännöstekstit mukaan vielä kahteen omaan kokoelmaansa (vuosien 1966 ja 1973 kokoelmiin), käännöksiin kuitenkin huomattavia korjauksia tehden, toteaa Vitruk (Vitruk 2002b: 14). Seuraavana Bajterjakovin udmurtinkielinen käännös Vitrukin siteeraamassa muodossa ja sen suomennos (Vitruk 2002a: 205):

Мон уг бөрд, жаль уг поты мыным,
Егит дыр юг сяска кадь төлзе.
Зарниен гөратэм сюлмыным
Шөдйсько: со ортче но ортче.

Пужмерен сутйськем сюләме
Калленгес кадь кутскиз ужаны.
Кызпу тэль но уг өть ни монэ
Вуж сямен голык пыд ветлыны.

Сэзь мылкыд тулыс ву кадь поряз,
Чук зардон кадь чылкыт вал сюләм.
Нош туннэ жадьыны шат өдъяй:
Задорлык мыным шер лыктылэ.

Мон туннэ мылкыдме буйгатй.
Улонэ? Вөтаса шат аджи?
Кожалод: гудырьась лудэти
Льоль-чыжыт вал вылын мон лобзи.

Кузь сюрес но кукке чигиське,
Бадяр куар кисьтйське ыргонэн.
Ма жужа - сяскаая но кошке, -
Со понна данъясько улонэз.

En itke, en pahoittele,
nuoruusaika kirkkaan kukan tavoin karisee.
Kullan huurruttamassa sydämessänikin
tunnen: se on ohi menossa.

Pakkasen palelluttama sydämeni
on alkanut ikäänkuin hitaammin lyödä.
Koivulehto ei enää kutsu minua
entiseen tapaan paljasjaloin kuljeksimaan.

Iloinen mieli pyöri kuin keväinen vesi,
sydän oli kirkas kuin aamunsarastus.
Mutta nyt olen tosiaan alkanut väsyä:
harvoin innostus valtaa minut.

Nykyisin olen karsinut toiveitani.
Elämäni? Näinkö ehkä vain unta?
Ikäänkuin kumisevassa lehdossa
olisin lentänyt ruusunpunaisen hevosen
selässä.

Pitkäkin tie katkeaa jolloinkin,
vaahteran lehdet valuvat kuparia.
Ylistän elämää sen takia,
mikä kasvuun nousee – puhkeaa kukkaan ja
poistuu.

Vitruk on Jesenin-käännösten kokoelmaan voinut lisätä tämän runon toisenkin udmurtinkielisen käännöksen (Vitruk 2002a: 205–206). Kääntäjä on Roza Jashina (1933–), ja hänen käännöksensä on painettu ensimmäisen kerran Vitrukin kokoamassa julkaisussa:

Уг жаляськы, уг өтиськы, уг бөрдскы,
Ваньмыз ортчоз, кызы төлзе льөмпу.
Сйзыл зарни угось бордам йөтскем ни,
Мон ноку выльысь егит уг лу.

En pahoittele, en kutsu luo, en itke,
kaikki menee ohi niinkuin tuomi kukkansa
karistaa.
Onhan syksyn kulta jo minuakin koskettanut,
enkä uudelleen koskaan nuoreksi tule.

Мынам сйяны кутскем сюләмы,
Азльо кадь тонэ уд йыгат ни,
Кызпу басмаен тырмем шаермы
Голык пыд калгытыны уз быгат ни.

Sydämeni on alkanut kylmetä,
entiseen tapaan et enää saa sinua sykkimään,
eikä koivujen kattuunista täyttynyt seutumme
enää saa minua paljasjaloin kuljeskelemaan.

Калгон сямы! Пумен шергес, шергес
Ымдурьёсме тылен жуатъяськод.
Сайкыт пинал мылкыд ыштэмынгес,
Шудйсь синтьёс, тудву кадь мылкыдъёс...

Пумен пичиёмо кадь мылкыдъёсы,
Эх, улонэ, вöтам шат вуылйд?
Вазь тулыс куара вöлмон дыръёсы
Льöль вал вылын гинэ кадь ворттылй.

Ми ваньмы дунне вылысь кошкимы,
Каллен усё, усё бадяр куарьёс...
Даурьёслы жеч кылъёсмес вераломы,
Мар сясыкая, мае нуо тöльёс.

Kulkuriluonteeni! Yhä harvemmin, harvemmin
saat huuleni tuleen syttymään.
Menetettyjä nuoren iloinen mieli,
iloittelevat silmät, ajatusten tulva...

Ikäänkuin toiveenikin olisivat vähitellen
vähentyneet,
ah, elämäni, tulitko vain uniini?
Varhaisen kevään äänen kaikuessaa
ikään kuin ajoin ruusunpunaisen hevosen
selässä laukkaa.

Me kaikki lähdemme maailmasta,
hitaasti putoavat, putoavat vaahteran lehdet...
Ikuisesti siunaamme [„sanomme hyvät sanat”]
sitä,
mikä puhkeaa kukkaan ja minkä tuulet vievät.

Kun vertaa käännöksiä alkutekstiin, toteaa, että Jeseninin kuvia ei käännös aina ole tavoittanut, ilmeisesti ei tavoitellutkaan.

Jeseninin runon 1. säkeistö: „En pahoittele, en pyytele luo, en itke. / Kaikki menee ohi kuin savu valkeista omenapuista. / Lakastumisen kullan saartamana / en ole enää nuori minäkään.”

Jeseninin runon valkeista omenapuista ei puhuta käännöksissä. Kolumb ottaa kuvaan kukat, Bajterjakov kirkkaan kukan, Jashina tuomenkukat. Jeseninin runon persoona on lakastumisen kullan saartama, valtaama, Kolumbilla syksy sallii hallan kahmaista kukat, Bajterjakovilla sydän on kullan huurruttama, Jashinan käännöksessä runon persoona on syksyn kullan koskettama eli Jashinan kuva on lähellä alkutekstin kuvaa.

2. säkeistö: „Sinäkään, kylmän koskettama sydän, / et nyt enää lyö entiseen tapaan, / eikä koivuisen kattuunin maa / enää houkuta paljasjaloin kuljeksimaan.”

Jeseninin runon 2. säkeistön „koivuisen kattuunin, koivujen kattuunin” säilyttää Jashina, Kolumb puhuu valkeasta koivikosta, Bajterjakov koivulehdosta.

3. säkeistö: „Kulkuri-sielu, yhä harvemmin / saat liikehtimään suun liekin. / Voi, menetetty raikkauteni, / silmien hurjuus, tunteiden tulva.”

Jashina kääntää säkeistön verraten tarkasti, vaihtaen vain runoilijan raikkauten nuoren iloiseen mieleen ja tulvivat tunteet tulvehtivaan (innoittuneeseen?) mieleen. Kolumb puhuu myös kulkuriselusta, mutta jättää pois huulten, suun liekin; konkretisoi Jeseninin menetety raikkauten vadelmakasvojen menetykseksi; abstrahoi sen sijaan Jeseninin silmien hurjuuden voimien rivakkuudeksi. Tässä säkeistössä Bajterjakov etäänny kauimmaksi alkutekstistä.

4. säkeistö: „Olen nyt tullut kitsaammaksi toiveissa. / Elämäni? Vai näinkö sinusta unta? / Ikäänkuin kevään kaikuvassa aamussa / olisin ajanut laukkaa ruusunvärisen hevosen selässä.”

Tämä säkeistö värikkäine kuvineen on kaikilla kääntäjillä lähellä alkutekstiä, Kolumbilla tosin ratsun sijasta ratsastajakin on ruskonvärinen.

5. säkeistö: „Me kaikki, kaikki olemme tässä maailmassa katoavaisia, / hiljaa valuu kupari vaahterain lehdistä... / Ole siunattu iäti, / olihan osanasi kukkia ja kuolla.” Tässä viimeisessä säkeistössä runoilija, vanhauskoisten isovanhempien kasvatti, toteaa maallisen elämän katoavai-

suuden ja kokee siunatuksi ihmisen osan kukkia ja kuolla. Tämän säkeistön 1. säkeen Kolumb kääntää : ei kukaan elä kahta elämää, Bajterjakov: pitkäkin tie katkeaa jolloinkin, ja Jashina, taas lähinnä Jeseniniä: me kaikki lähdemme maailmasta. Jeseninin viimeisiä säkeitä kaikki kolme kääntäjää varioivat eri tavoin. Kolumb: Iäti alkoon onnellinen se, jonka suotiin kukkivana alas varista. Bajterjakov: Ylistän elämää sen takia, mikä kasvuun nousee – puhkeaa kukkaan ja poistuu. Jashina: Ikuisesti siunaamme sitä, mikä puhkeaa kukkaan ja minkä tuulet vievät.

Kristillisen kasvatuksen saaneelle Jeseninille ajatus ihmisen ja kaiken maanpäällisen katoavaisuudesta ja samalla ihmisen siunatusta osasta saada kukoistaa ja kuolla oli luonnollinen. Hänen marilainen ja udmurttilaiset kääntäjänsä näyttävät kuitenkin tätä ajatuskulkua vierastaneen. Ainakin he ovat mieluummin keskittäneet huomion kuvaan, metaforaan pois varisevasta, pois lentävästä kukasta.

Rytmitään ja soinnutukseltaan kaikki kolme käännöstä ovat Jeseninin puheen mukaisia. Runon sanottavan suhteen Kolumbille ja Bajterjakoville on ollut ilmeisen tärkeää löytää omasta kielestä Jeseninin kuvan herättämiä assosiaatioita herättävä vastaava kuva, vaikka se semanttisesti olisi ollut alkutekstin kuvasta poikkeavakin. Jashina puolestaan on yleensä pyrkinyt semanttiseenkin tarkkuuteen.

Siteerattakoon lopuksi saman Jeseninin runon kaksi saksankielistä käännöstä², ensin Paul Celanin käännös. Tämän merkittävän runoilijan innoittivat 1900-luvun venäläisen lyriikan mestarit Blok, Mandelstam ja Jesenin käännöstyöhönkin. Hänen Jesenin-käännöksensä ilmestyivät ensimmäisen kerran v. 1961, Blok-käännös [*Kaksitoista*] 1958 ja Mandelstamin runot 1959. Seuraavassa siteerataan vuoden 1986 laitosta (Celan 1986: 130):

Keine Klage mehr

Alles wie der Apfelblut: vergangen.
Keine Klage mehr, kein Ruf, kein Schrei!
Goldumwelkt bin ich, bin herbstumfangen –
War ich jung? Es ist vorbei.

Wirst, so wie du schlugst, hinfort nicht schlagen,
Herz, das Frost und Reif befiehl.
Hast dem nackten Fuß nichts mehr zu sagen,
Birkenflaumland, bist kein Ziel.

2 Jeseninin runouden käännösvalikoimia on ilmestynyt Saksassa vuodesta 1958 lähtien, uusia käännöskokoelmia 1961 – kaksi kappaletta: paitsi mainittu kokoelma Paul Celanin käännöksiä, myös Karl Dedecius'in kääntämä Jesenin-valikoima –, 1970, 1982. Äskettäin (2002) ilmestyi Anne Hartmannin julkaisema, aiemmista käännöksistä koostuva kokoelma „Sergej Jessenin. Gegen die Selbstfigkeit des Herzens“, jonka 1. osa sisältää paitsi runoja – ja runoelman *Der Mann in Schwarz* –, myös Jeseninin ja hänen ystäviensä kirjoituksia ja muita dokumentteja sekä 2. osa valokuvia ja dokumentteja.

Wandersinn, du kommst so selten, selten,
Lippe flammt nicht, sie ist kühl.
O die Frische einst, o diese Kälte,
Augen, damals, steigendes Gefühl...

Wunschkind bin ich, wunschlos fast geworden,
Leben, lebst ich, träumst du mich?
Morgenritt, das Pferd war rosenfarben,
sprengt dahin, verrannte sich.

Keine Weile will die Welt bescheiden,
rötlich glänzt Maßholdergold.
Also sei gelobt für alle Zeiten,
daß du blühen und sterben wolltest.

Anne Hartmann on ottanut valikoimaansa (2002a: 115) toisen saksalaisen runoilijan käännöksen. Seuraava Eugen Rugen tekemä käännös on peräisin vuoden 1982 Jesenin-kokoelmasta:

Kein Bereuen, Tränen nicht, noch Klage.
Alles geht, wie Apfelblütenrauch.
Golden welken nun auch meine Tage,
meine Jugend hab ich schon verbraucht.

Du mein Herz, schon angerührt von Kälte,
schlägst nicht mehr wie einst so ungestüm.
Land, mein Land der hellen Birkenwälder,
du verführst mich nicht zum Barfußgehen.

Vagabundisches Gemüt entzündet
auf den Lippen immer seltner Glut.
Ach der Schalk aus meinen Augen schwindet.
Mit ihm schwindet der Gefühle Flut.

Karg sind meine Wünsche heut geworden.
Du mein Leben – träumte ich dich bloß?
Warst du wie ein Ritt im Frühlingsmorgen,
ein Galopp auf einem rosa Roß.

Alle sind wir Gäste nur auf Erden,
Kupfer fließt vom Ahorn Blatt um Blatt.
Sei gesegnet, daß du durftest werden,
daß ein Blühen dein ist und ein Tod.

Rugen runon rytmi on Jeseninin rytmi. Celanin säe saattaa paikoin poiketa alkutekstistä ja lukijasta tuntuu, että lyhentämällä säettä Celan tasapainottaa sen silloin kun ajatuksen paino tun-

tuu vain kasvavan. Kuvien suhteen saksankieliset käännökset ovat lähempänä alkutekstiä kuin marilainen käännös ja udmurttilaiset käännökset. Jesenin kuvat on saatu säilytetyksi, vaikka käännösten kuvamosaiikki koostuukin erimuotoisista paloista kuin mistä Jesenin kuvansa loi.

Kirjallisuus

- ABUKAJEV-EMGAK 2003: Вячеслав Абукаев-Эмгак: Вүротыза. Почеламут ден поэме-влак. Йошкар-Ола.
- CELAN, Paul 1986: Übertragungen aus dem Russischen. Alexander Blok. Ossip Mandelstam. Sergej Jessenin. Frankfurt am Main.
- Der Literatur Brockhaus 1–3*. Mannheim 1988.
- DOMOKOS, Péter 1975: Az udmurt irodalom története. Budapest.
- GUSKI, Andreas 2002a: Von der Avantgarde zum sozialistischen Realismus (1917–1934). RLG 290–320.
- GUSKI, Andreas 2002b: Die klassische Sowjetliteratur (1934–1953). RLG 321–348.
- HARTMANN, Anne 2002a (toim.): Sergej Jessenin. Gegen die Selbsthaftigkeit des Herzens. Band I. Gedichte. Briefe. Dokumente. Herausgegeben von Anne Hartmann. Berlin.
- HARTMANN, Anne 2002b: Biographische Skizze. Hartmann 2002a: 23–58.
- JERMAKOV 1981: Ф.К. Ермаков: Творческие связи удмуртской литературы с русской и другими литературами. Ижевск.
- KOLUMB, Valentin 1970a (käänt.): Сергей Есенин. Почеламут-влак. Валентин Колумб кусарен. Йошкар-Ола.
- KOLUMB, Valentin 1970b: Валентин Колумб: Кусарыше деч. Kolumb 1970a: 3–10.
- MANAJEVA-TSHESNOKOVA 2004: С. П. Манаева-Чеснокова: Художественный мир современной марийской поэзии. Йошкар-Ола.
- RLG = Russische Literaturgeschichte. Herausgegeben von Klaus Städtke. Stuttgart Weimar 2002.
- VASIN 1969: К. К. Васин: Творческие взаимосвязи марийской литературы. Йошкар-Ола.
- VITRUK 2002a (toim.): Сергей Есенин. Быръем произведениос. Кылбурьёс, пичи поэмаос. Составитель, автор предисловия Н.В. Витрук. Ижевск 2002.
- VITRUK 2002b: Н. В. Витрук: Неповторимый цветок России. - Vitruk 2002a: 6–24.
- ZUJEVA-IZMAJLOVA 2002: А. С. Зуева-Измайлова: Традиции С. Есенина в удмуртской поэзии. In: Vitruk 2002a: 333–337.

Nyelvi emancipáció, nyelvpolitika és nyelvi jogok a skandináv régióban[◇]

1. A fogalomtisztázás nehézsége

A kisebbségek jogaival foglalkozó kutató lépten-nyomon beleütközik abba az akadályba, hogy a téma leírásához szükséges alapfogalmakat, amelyeket legalábbis néhány évtizede használ a szakirodalom, máig sem határozták meg egyértelmű, és mindenki számára elfogadható módon. Valójában azt sem tudjuk pontosan, hogy mit jelent a „nemzet”,¹ a „kisebbség”, illetve, hogy milyen kritériumok alapján sorolható valaki egyik vagy másik kisebbséghez.² A „kisebbség” kifejezés már önmagában is zavaró egyesek számára, hiszen a számbeli csekélység mellett valamiféle csökkentértékűséget sugallhat, szemben a „többséggel”, amely nemcsak lélekszámát, hanem „minőségét” tekintve is több.

E fogalmi bizonytalanság kétségtelenül kapcsolatban áll azzal a politikai helyzettel, hogy mindmáig az „egy állam – egy nemzet” paradigma érvényes a legtöbb európai országban, ez pedig egy nemzet domináns pozícióját és államalkotó szerepét sugallja még akkor is, ha az adott állam valamilyen módon elismeri a területén élő etnikai kisebbségek létét. De miért is van annyi „gond” a kisebbségekkel? A legfőbb vád velük szemben az, hogy végső célkitűzésük nem lehet más, mint elszakadásuk attól az államtól, amelyben élnek, és saját, önálló államuk megteremtése. Ez ellen pedig a legkézenfekvőbb megoldás beolvasztásuk a többségbe. Amint többek között Kymlicka hangsúlyozza, „az államon belüli nemzeti kisebbségek, a domináns nemzettől különböző etnikai csoportok követelése nem feltétlenül kell, hogy veszélyt jelentsenek az állam egységére, sem annak liberális demokratikus berendezkedésére, mivel egyszerűen csak arra a problémára mutatnak rá, amellyel a kisebbségekhez tartozó személyek emberi jogaik szabad gyakorlásában szembesülnek”.³

Visszatérve a probléma elméleti megközelítéséhez, túlságosan képlékeny számos olyan fogalom jelentése, amely kulcsfontosságú lenne ahhoz, hogy nemzetközi szinten egységesíteni lehessen a kisebbségek jogi védelmét. Olyan tudományágak, mint a szociológia, az etnográfia, a politológia, a szociolingvisztika igenis kidolgoztak értékes és használható definíciókat, ezek viszont nem igazán relevánsak a jogi operacionalizálás szempontjából. Hadd említsek itt egyetlen példát arra vonatkozóan, hogy mennyire nem egységes a jogi terminusok használata a

◇ A dolgozat egy nagyobb munka részét képezi, melynek címe *A skandináviai finnugor nyelvek helyzetének szociolingvisztikai szempontú vizsgálata*. A kézirat 2005-ben, az Arany János Közalapítvány támogatásával készült, a jelen dolgozat pedig újabb adatokkal bővített.

1 Lásd például a fogalom légiesítését B. Andersontól kezdve. Anderson 1983.

2 Finnországban például más-más kritériumok alapján tekintenek valakit száminak, romának vagy zsidónak.

3 Idézi Vizi 2004. 56.

különböző nyelvekben. A magyar és az angol nyelvű szakirodalom általában az őshonos és a bevándorló kisebbségeket különbözteti meg egymástól, míg például a skandináviai nyelvekben használatos a „nemzeti történelmi kisebbség” kifejezés is, ez pedig mást és mást jelent a finn, a svéd és a norvég törvénykezésben.

Kétségtelen, hogy a kisebbségek nyelvi jogi helyzetének kutatója számára fontos olyan kérdéseket is megvizsgálni, mint az Európai Unió nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos politikája, a nemzeti és európai identitás egymáshoz való viszonya, a nemzetállamok és az Európai Parlament kisebbségekre vonatkozó jogalkotási mechanizmusai. Mindezek nélkül nem alakíthat ki önmaga számára tiszta képet arról, hogy az egyes államok kisebbségpolitikája hogyan illeszkedik be az integrálódó európai kontextusba.

Nézzünk meg a továbbiakban néhány olyan fogalmat, amelyek többször előfordulnak a jelen munkában, és amelyeket mindenekelőtt szociolingvisztikai szempontból határozk meg.

Nyelvpolitika. A fogalom legegyszerűbb definíciója, amellyel eddigi kutatásaim során találkoztam: politikai eszközökkel végzett nyelvi tervezés,⁴ amely például a skandináv országok mindegyikében több nyelvre irányul. Általában elmondható az európai államok nyelvpolitikájáról, hogy egymással versengő, néha egymással szöges ellentétben álló irányzatok határozzák meg. Az egyik fő irányzat az, hogy elmosás az állam, a nemzet és a nyelv közötti fogalmi és kategóriabeli különbséget, ami igen súlyos konfliktushelyzeteket eredményez. Ehhez az irányzathoz tartozik még az is, hogy minden nyelvet egy területhez kapcsolnak, s ezáltal „a nyelv átalakul a társadalmi ember képességéből egy területileg szervezett társadalmi intézménynek, az államnak a tulajdon(ság)ává”.⁵ Egy tipikus európai államnak Szépe szerint vagy nincs kifejtett nyelvpolitika, vagy ha van, akkor az megszorító, korlátozó jellegű (2001). Ennek a magyarázata abban keresendő, hogy az államok a nyelvi beolvasztással való szembeszegülést és a normától való eltérést hagyományosan a hatalom iránti lojalitás hiányaként értelmezik, és szükségesnek tartják agresszívan fellépni az „engedetlenséggel” szemben.

Nyelvi emancipáció. Amikor bizonyos területeken használt nyelveknek különböző társadalmi értéket tulajdonítanak, ezek hierarchikus viszonyban állnak egymáshoz képest. Szociolingvisztikai szempontból azonban minden anyanyelvként beszélt nyelv egyenrangú, nincsenek egyfelől jobb, fejlettebb, másfelől rosszabb, primitívebb nyelvek. Ezen az alapon tehát minden nyelvet azonos jogok illetnének meg, és beszélőiknek azonos lehetőségeket kellene biztosítani anyanyelvük tökéletes elsajátítására, fejlesztésére és bármely helyzetben való felhasználására. A valóságban, amint azt jól tudjuk, a különböző nyelveket hatalmi viszonyainak függvényében illetnek meg különböző politikai jogok. A történelem tanúsága szerint ezek a hatalmi viszonyok távolról sem állandóak, és a nyelvek hierarchiája is ennek megfelelően változik. Emancipációról általában a politika terén szoktak beszélni,⁶ Lindgren viszont kiterjeszti a fogalmat a nyelvek társadalmi helyzetének bizonyos fajta alakulására. Szerinte azt nevezhetjük nyelvi emancipációnak, amikor az alávett helyzetben levő nyelvek társadalmi helyzete pozitív irányba változik (emelkedik a hierarchián) céltudatos kultúrpolitikai tevékenység következtében.⁷

Nyelvi revitalizáció. Ma már tudjuk, hogy a világ nyelveinek többsége veszélyeztetett nyelv,

4 Cseresnyési 2004. 150.

5 Szépe 2001. 16.

6 Lásd pl. Giddens 1991. 210–212.

7 Lindgren 2001. 240.

azaz a kihalás veszélye, a közösségi nyelvhasználat megszűnése fenyegeti. Nyelvhalálról akkor beszélünk, ha már egy anyanyelvi beszélője sincs az adott nyelvnek, ha egy közösség sem használja mindennapi kommunikációja során, és ha a normális körülményekre jellemző állandó változások nem jellemzik már.⁸ Nyelvi revitalizáción egyfelől „nyelvfelélesztést” ért a szakirodalom, azaz egy kihalt nyelv életre keltését, másfelől „nyelvélénkítést”, azaz a nyelvcsere folyamatában levő, de még ki nem halt nyelv megerősítését.⁹

2. A skandináviai kisebbségek etnikai emancipációja

Nyugat-Európa, és ezen belül Norvégia és Svédország kisebbségpolitikájában három korszakot különböztethetünk meg.¹⁰

I. Az 1800-as évek előtt különböző nyelveket beszélő népcsoportok éltek az egyes országok területén, az uralkodók pedig elnőzően viszonyultak a nyelvi és kulturális sokféleséghez.

II. A nemzetállamok létrejöttével és az iparosodás elkezdődésével egyidejűleg egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nemzeti és nyelvi homogenitás eszménye. A nemzetállamok kialakulásának 19. századi folyamatahoz hozzátartozott tehát a nyelvi szabályozás is, mint a nemzetállamok jogrendjének része. Ennek során az uralkodó népcsoport nyelve presztízsnyelvvé, majd jogilag is szentesített, hivatalos nyelvvé vált.¹¹ A nyelvek egyenlőtlenségét kimondó törvények pedig akkor kezdtek szélesebb körben hatni, amikor az oktatásban is megjelentek. Az iskolai oktatás egyik be nem vallott, de határozott célja éppen az volt, hogy megszilárdítsa bizonyos nyelveknek és kultúráknak másokénál fontosabb tudatát.

III. A kisebbségek etnikai ébredésének kezdete Skandináviában a 20. század derekára tehető. Először a szármak szűkebb köreiben jelentkezett az 1950-es években, majd más északi népcsoportoknál is.¹² A mozgalom a nyelvek emancipációjának egy új szakaszát nyitotta meg, a kisebbségi nyelvek revitalizációját. Az 1970-es években a kisebbségi kérdés nyilvánosságot kapott, és a többségi nemzetek kénytelenek voltak tudomást venni róla. Ettől kezdve Skandináviában a kisebbségi politika két pólus között ingadozott: kétségtelenül hatott még az a korábbi ideológia, amely a beolvasztási törekvéseket támogatta, másfelől az iparosodás utáni társadalom értékluralitása jegyében újra kellett gondolni a korábbi meggyőződéseket. A mentalitásváltás természetesen hosszú lefolyású, de általában elmondhatjuk, hogy az 1950–60-as évekhez viszonyítva lassanként elfogadóbbá vált a kisebbségekhez való viszonyulás.

Lindgren megvizsgálta, hogy a skandináv régióban az etnikai ébredés fokozatos kibontakozását milyen tényezők segítették elő.¹³ Ezeket három csoportba sorolta.

a) A folyamat akkor kezdődött el a skandináv régióban, amikor a kisebbségek új módon kezdték értelmezni az északi demokrácia ideológiáját, éspedig úgy, hogy a kisebbségeknek is joguk van saját nyelvükhöz és kultúrájukhoz a többségekkel egyenrangú állampolgárokként. A kisebbség-többség viszonyában továbbgondolták a demokrácia alapelvét, és ebben a megvilágít-

8 Borbély 2001. 19.

9 Cseresnyési 2004. 222.

10 Allardt 1988.

11 Nádor 2003. 76.

12 Lindgren 2000. 109, Huss–Lindgren 2005. 248–249.

13 Lindgren 2000. 112.

tásban az asszimilációs politika elnyomatásnak, jogsértésnek bizonyult, míg a valóságos demokrácia pluralizmust, többnyelvűséget és pozitív diszkriminációt követelt meg. Az utóbbira feltétlenül szükség volt annak érdekében, hogy jóvá lehessen tenni a nacionalista beolvasztási időszak negatív következményeit, és hogy a gyakorlatban valós lehetőséget biztosítsanak a pluralizmus megvalósítására. Lindgren azt látja az északi kisebbségek emancipációjában sajátosnak az 1800-as évek nacionalizmusához viszonyítva, hogy itt nem a saját állam és az egynyelvűség megteremtése volt a legfőbb cél.

b) A modernizáció optimista korszaka akkor zárult le, amikor tudatosult az emberekben, hogy meggondolatlan, maximális haszonra törekvő tevékenységükkel tönkreteszik a természetet. Lassanként visszatértek azoknak a kulturális formáknak a tiszteletéhez, amelyekben az emberi tevékenység hozzáidomul a természethez, nem bontja meg annak egyensúlyát. Ennek a mentálisnak köszönhetően a másság, a többféleség elfogadása részévé vált az északi demokrácia értékrendjének.

c) A harmadik tényező, amely jótékonyan befolyásolta a kisebbségek nemzeti ébredését és támogatta a revitalizáció megindulását, azok az eredmények jelentik, amelyeket az 1960-as években értek el a nemzetközi kétnyelvűségi kutatások. Ezek minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a többnyelvűség nem hátrány, hanem igenis pozitívan befolyásolja a gyermek nyelvének és ezzel együtt személyiségének fejlődését. A kisebbségi gyermek számára különösen fontos, hogy fejleszthesse anyanyelvét és pozitív identitását saját beszélőközösségének tagjaként. Azt is megfigyelték a kutatók, hogy a korai kétnyelvűség elősegíti más, idegen nyelvek elsajátítását és a metanyelvi tudatosság¹⁴ kialakulását.

A kutatások során megfigyelték, hogy a kisebbségi nyelvek helyzete azokon a vidékeken a legjobb, ahol a modernizáció később kezdődött, az etnikai ébredés pedig korábban. Úgy tűnik, a kettő közötti időszak sorsdöntő jelentőséggel bír. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a két fent említett tényező mellett mások is befolyásolták a kisebbségi nyelvek fennmaradását vagy eltűnését. Azoknak a skandináviai finnugor kisebbségi nyelveknek a legerősebb a státusa, amelyeket a legfontosabb számi nyelvterületeken beszélnek, azaz Norvégiában Belső-Finnmarkban, Finnországban Utsjokiban és Käsivarsiban, továbbá Svédországban Karesuvanto vidékén. Sokkal rosszabb a nyelvek helyzete a norvégiai partvidéken, a tengeri számik és a kvének lakóterületein, valamint a számik legdélebbi területein, Közép-Skandináviában és Sodankyläben. A Tornio-völgyi nyelv legjobban az északi vidékeken őrződött meg.

Vannak olyan területek és helyi közösségek, amelyek körében a revitalizáció akkor kezdődik, amikor már csak az idősek használják a kisebbségi nyelvet az egymás közötti kommunikáció eszközeként, míg más helyeken az emancipáció olyan nyelvet érint, amelyet egyrészt a családban beszélnek, másrészt valamennyi korosztály ezt használja a mindennapi társalgási helyzetekben.

Az etnikai ébredés mozgalma a nyelvek emancipációjának egy új szakaszát nyitotta meg, a kisebbségi nyelvek revitalizációját. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kisebbségi nyelveket kisebb-nagyobb mértékben nyilvánosan is használni kezdték, azaz a kisebbségek saját intézményeiben, a művelődési életben, a tömegtájékoztatásban, az óvodákban, iskolákban, a felsőoktatásban és a hivatalos ügyintézésben. Ugyanakkor egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a kisebbségi nyelvek írott művelésére. Fontos lépés volt ebben a folyamatban a norvégiai és a finnországi

14 Az a képesség, amely lehetővé teszi, hogy az egyén megismerje a nyelvi jelenségeket például azáltal, hogy összehasonlítja egymással a különböző nyelvek kifejezési formáit.

számi nyelvtörvény kidolgozása és életbe léptetése 1992-ben, a nagyobb létszámban számik lakta területeken.

A köznyelvben valamely nyelv revitalizációján azt is értik, hogy olyan területeken is használni kezdik, ahol korábban nem tették. A fogalom szociolingvisztikai meghatározása értelmében viszont helyesebb csak olyan esetekben beszélnünk revitalizációról, mint amikor például a kisebbségi nyelv ismét a család nyelvévé válik olyan vidékeken, ahol a nyelvi asszimiláció már megtörtént. Hozzá tartozik még ehhez a folyamathoz, hogy azok az egyének, akik már részben vagy teljesen elvesztették saját nyelvüket, (újra) megtanulják, és használni kezdik azt, illetve az anyanyelvükön írástudatlanok nyelvtudásukat kibővítik az írott nyelvművelés irányában is. A nyelvélénkítés eredményeként sok olyan család, falu és vidék van ma Fennoskandiában, ahol az idősebb nemzedék a fiatalokkal és a fiatal felnőttekkel a többségi nyelven beszél, a gyermekekkel viszont a kisebbségi nyelven. Olyan területek is vannak, ahol a fiatal középnemzedék egyáltalán nem tud a kisebbségi nyelven, a fiatalabbak azonban többé-kevésbé (meg)tanulták azt. Különböző projektek születtek a nyelvi revitalizáció megvalósítására, és egyre bővül az ehhez kapcsolódó tevékenységek hatóköre.

Bár a revitalizáció igyekszik megfékezni, illetve megváltoztatni a nyelvi asszimiláció kibontakozásának irányát, az sajnálatos módon tovább folytatódik. A legnagyobb gondot az jelenti, hogy hihetetlenül nehéz szembeszállni ideológiai, politikai és attitűdbeli szinten azzal a mélyen gyökerező felfogással, amely csak a nemzet homogén kultúrájában képes gondolkodni, és helyette a pluralitás eszméjét elfogadtatni, másfelől mindezt tudatosan alkalmazni a mindennapi kommunikáció nyelvének megválasztása során.

A modernizáció nem kell, hogy automatikusan nyelvi asszimilációt jelentsen. Valamely nyelv társadalmi helyzete és a kisebbségek nyelvi emberi jogai döntő fontosságúak a nyelv fennmaradása vagy eltűnése szempontjából. Érdemesnek tartom ilyen tekintetben összehasonlítani egymással az északi kisebbségi nyelvek státusát a svéd és a finn finnországi helyzetével. Az iparosodás azzal egy időben kezdődött a 19. század második felében Dél-Finnországban, hogy a finn az ország második hivatalos nyelvévé vált a sikeres emancipációs törekvéseknek köszönhetően. Ilyen körülmények között mind a finn, mind a svéd hivatalos nyelv volt a közéletben már a modernizáció kezdeti fázisában. Ezzel szemben az észak-skandináviai peremvidéken (finnül: *Pohjoiskallotti*) az asszimilációs politika a 19. század végén kezdődött, és a késői modernizáció csak a 20. században érte el ezt a régiót, méghozzá a többségi nyelveken. A kisebbségek etnikai ébredése ehhez képest későbbi fejlemény. Úgy tűnik, nagyon sok függ attól, hogy valamely etnikai csoportnak biztosítottak-e nyelvi-emberi jogai a társadalom modernizációjának kezdetén, vagy elég hamar ki tudja-e vívni azokat, miközben a modernizáció erőteljesen megváltoztatja a nyelvi környezetet. A finn nyelv 19. századi emancipációja nélkül a modernizáció könnyen eredményezhette volna a finnek nyelvi beolvasztását.¹⁵

Ami a számi nyelvet illeti, ennek Norvégia és Finnország bizonyos vidékein hivatalos nyelvi státusa van. Ennek ellenére, főként Finnországban, ma is meglehetősen gyenge a helyzete a közélet fontos területein. Ahhoz, hogy a számik, a kvének és a Tornio-völgyiek saját nyelvükön modernizálódhassanak, úgy, ahogy a finnek és a svédek számára ez megadatott, arra lenne szükség, hogy nyelvüket a közélet kulcsfontosságú területein, lehetséges funkcióinak teljes körében használhassák. Az északi kisebbségi nyelvek emancipációja napjainkban javában folyik, de hogy milyen eredményhez fog vezetni, azt nehéz lenne megjósolnunk.

15 Lindgren 2000. 115.

Tény, hogy a nyelvi tervezés legelhivatottabb munkásai Fennoskandiában is ugyanazt tartják szem előtt, amit Péntek János a Kárpát-medencei magyar kisebbségek anyanyelvének megőrzése és fejlesztése szempontjából elengedhetetlennek tart. „Ha egy nyelv jövőjét nem csupán valamely prófécia kinyilatkoztatásával latolgatjuk, hanem a folyamatok teljes ismeretében szándékunkban áll befolyásolni is, mindenekelőtt a nyelv beszélőire, beszélő közösségeire kell figyelemmel lennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a nyelvi emlékek reliktszerű, muzeális mentésére vagy őrzésére kell tervet vagy stratégiát kidolgoznunk, hanem az élő nyelv megtartására a mindennapi használatban, lehetséges funkcióinak teljes körében.”¹⁶

Az eddig tárgyalt témakörök során már többször szó került az egyes finnugor kisebbségek nyelvi jogi helyzetéről. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy milyen lehetőségeket biztosít Finnország a területén élő állampolgárok, különös tekintettel a számi kisebbség számára nyelvi jogainak gyakorlására.

3. Nyelvi jogok Finnországban

Az alábbiakban a finn állampolgárok nyelvi emberi jogait három szempontból vizsgálom meg, mindenekelőtt a Nuolijärvi és a Seurujärvi-Kari¹⁷ kutatásaira támaszkodva.

a) Mit szavatol a finn alkotmány és az 1922-es nyelvtörvény?

Az alapvető egyéni jogokat a 2000. március elsején életbe lépett új finn alkotmány (731/1999) fogalmazza meg. Ezek között szerepel például az, hogy mindenkinek joga van saját nyelvéhez és kultúrájához.

Az alkotmány 6. paragrafusa elvi egyenlőséget biztosít valamennyi nyelv beszélőinek. Eszerint az emberek egyenrangúak a törvény előtt, és senkit nem szabad jól megalapozott és elfogadható ok nélkül megkülönböztetni neme, kora, eredete, nyelve, vallása, meggyőződése, véleménye, egészségi állapota, testi vagy szellemi sérültsége vagy bármilyen más személyes ok miatt.

Jól tudjuk, hogy Finnország kétnyelvű (két hivatalos nyelvű) állam. Ennek igen régi hagyományai vannak a törvénykezésben. Finnországban lényegében már a kora középkor óta él svéd nyelvű lakosság, és bár nem a legrégibb, de a legnagyobb történelmi¹⁸ kisebbség. A nyelvi törvény értelmében (1922. VI. 1.) a svéd Finnország második hivatalos nyelve. A finnországi svédek helyzetét épp a törvényi szabályozás miatt tartják példaértékűnek a világon. A nyelvtörvény első paragrafusa szerint „a bíróságokon és egyéb állami hatóságoknál, továbbá a települések és más önkormányzattal rendelkező területek, valamint a településszövetségek”¹⁹

16 Péntek 2005. 9.

17 Nuolijärvi 2002, 2005, Seurujärvi-Kari 2005.

18 Történelmi kisebbségen a Finnországban évszázadok óta élő népcsoportokat értem. Fontos elkülöníteni ezt a kategóriát a bevándorlók csoportjaitól, mivel az 1980-as évektől kezdődően jelentősen megnövekedett a Finnországba költözők száma, olyannyira, hogy az 1990-es években megháromszorozódott a korábbi időszakokhoz képest.

19 Finnül: *kunta*. A terminus olyan régióra vonatkozik, amely nem annyira földrajzi-közigazgatási egység, mint inkább kulturális és etnikai szövetség. A magyar nyelvű szakirodalomban találkoztam a szó „járás”-ként való fordításával, amely véleményem szerint nem a legmegfelelőbb.

hivatalos szerveinél a hivatali vagy önkormányzati terület és a megfelelő település vagy településszövetség, valamint a felek nyelvének megfelelően az ország nemzeti nyelvét kell használni, a finnt, vagy a finnt és a svédet”. (Várady Eszter fordítása)

Az alkotmány 17. paragrafusa szerint:

„Finnország nemzeti nyelvei²⁰ a finn és a svéd.

Törvényileg biztosított mindenki számára az a jog, hogy a bíróságon és egyéb hivatalos ügyintézés során saját nyelvét, azaz a finnt vagy a svédet használja. A közhatalomnak azonos alapon kell gondoskodnia az ország finn és svéd nyelvű lakossága művelődési és társadalmi szükségleteinek kielégítéséről.”²¹ (Saját fordításom. M. B. E.)

Ugyanabban a paragrafusban más Finnországban beszélt nyelvekről is rendelkezik a törvény, az alábbi módon:

„A számiknak őshonos népként, valamint a romáknak és más népcsoportoknak joguk van fenntartani és fejleszteni saját nyelvüket és kultúrájukat. A törvény biztosítja a számiknak, hogy a számi nyelvet használják a hivatalos ügyintézésben. A siketek nyelvét használók, valamint a rokkantságuk miatt tolmácsolási és fordítási segítséget igénylők jogait törvényileg szavatolják.”²² (Saját fordításom. M. B. E.)

Az anyanyelvhez való jog tehát központi helyet foglal el az alkotmányban. Ez amiatt rendkívül jelentős tény, hogy az alaptörvény, amint azt neve is mutatja, az összes többi törvény alapját képezi, még ha igencsak általános szinten szavatolja is az emberi jogokat.

b) Mit szavatolnak a nemzetközi egyezmények?

Több nemzetközi egyezmény Finnországra is kötelező érvényű, és biztosítja a finn állampolgárok számára a nyelvi jogokat mind Finnország területén, mind, bizonyos esetekben az ország határain kívül. Nézzünk ezek közül néhányat.

Az Északi Nyelvek Egyezménye (11/1987) alapján az északi állampolgárnak joga van ahhoz, hogy használhassa anyanyelvét (az izlandit, a norvégot, a svédet, a finnt vagy a dánt) a bíróságokon és egyéb hivatalos ügyintézés során, továbbá más közigazgatási intézményekben az Északi Országok területén (azaz nem csak saját hazájában). A szociális ellátásra vonatkozó egyezmény (69/1996) pedig leszögezi, hogy az Északi Nyelvek Egyezményében felsorolt nyelveket a szociális gondozás és az egészségügyi ellátás terén is használni lehet.²³

A Finnország és Oroszország közötti alapegyezmény (63/1992) szerint az aláíró feleknek kötelességük ápolni egymás nyelvét, kultúráját és történelmi emlékműveit. Ez Finnországban gyakorlatilag azt jelenti, hogy az állam gondot visel az orosz kisebbség nyelvének ápolására.

Az Európa Tanács kisebbségi nyelvekre vonatkozó egyezménye (23/1998) a regionális és kisebbségi nyelvek védelméről rendelkezik. Biztosítja és előmozdítja ezek helyzetét többek között az oktatásban, a hivatalos ügyintézésben, az információközlésben, a kulturális, a gazdasági és a szociális életben. Mindegyik ország kiválasztja azokat a nyelveket, amelyekre a

20 Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az alkotmány nem „hivatalos”, hanem „nemzeti” nyelvekről beszél a finn és a svéd kapcsán, ami ideológiai szempontból egészen más jelentéstartalmú, és az országban beszélt többi nyelv szempontjából is demokratikusabb, mert nem nyelvi dominanciára és kiemelt politikai státusra utal, hanem arra, hogy a finn társadalom hagyományosan kétnyelvű.

21 Idézi Nuolijärvi 2002. 386.

22 Uő. uo.

23 Nuolijärvi 2002. 386–387.

fenti szabályozást alkalmazza, és ugyanakkor azt is eldöntheti, hogy milyen szinten biztosítja az illető nyelvek védelmét. Finnország a számi és a svéd nyelv ápolására kötelezte el magát az egyezmény értelmében, és azt is nyilvánosan közölte, hogy mutatis mutandis alkalmazza az egyezmény elveit a romára, valamint más nem-regionális nyelvekre is.²⁴

Az Európa Tanácsnak egy másik, 1998-as keretegyezménye szintén a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozik, de nem fogalmaz annyira konkrétan, mint az előbb említett dokumentum, hanem azokat az elveket szögezi le, amelyek alapján az egyezményt aláíró államoknak gondoskodniuk kell a területükön élő nemzeti kisebbségekről.

Az Európai Unióban hivatalos nyelvnek tekintik valamennyi tagállamnak a hivatalos nyelvét/nyelveit. Ugyanakkor több egyezmény és döntés vonatkozik a regionális és kisebbségi nyelvek helyzetének javítására az Unió területén. 2000-ben, a nizzai csúcstalálkozón elfogadták azt a nyilatkozatot, amely megtilt bármiféle megkülönböztetést, többek között az egyén anyanyelve miatt.

Az ENSZ keretén belül kötött egyezményekben szintén találunk több olyan előírást, amely a nyelvi jogokra vonatkozik. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) is megtiltja pl. a nyelvi alapon történő megkülönböztetést. Az 1992-es, a Nemzeti, Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbséghez Tartozó Személyek Jogait leszögező nyilatkozat szerint az államoknak a törvénykezés és más tevékenységek által védelmezniük kell a kisebbségek nyelvi identitását, és elősegíteniük annak fejlesztését. Az UNESCO-nak is van egy olyan egyezménye 1971-ből, amelyben ellenzi az oktatásban a nyelv alapján történő háttérbe szorítást. Az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezetének (ILO) a független államok őshonos és törzsi népességeire vonatkozó egyezménye (306/1990) szintén tartalmaz rendelkezéseket a nyelvi jogokkal kapcsolatban. Finnországban egyedül a számiak őslakosok, az állam tehát ezekre alkalmazhatja a fenti előírásokat. A finn parlament döntése értelmében ezeket már akkor életbe léptette az államvezetés, mielőtt az egyezmény ratifikálása megtörtént volna.²⁵

c) A számi helyzete Skandináviában

A számiak négy országban szétszórtnak, Finnország, Norvégia, Svédország és az oroszországi Kola-félsziget északi területein, az északi sarkkör magasságában élnek. Ezeken a területeken ők az őslakosok.

Lélekszámukról ellentmondásos adataink vannak, ugyanis különböző kritériumok alapján végzik nemzetiségi besorolásukat. Az 1995-ös Számi Parlamentről szóló törvény 3. cikkelye értelmében Finnországban száminak tekintik azt, 1) akinek első nyelve, vagy legalább egyik szülőjének vagy egyik nagyszülőjének első nyelve a számi, 2) olyan személy leszármazottja, aki szerepelt az egykori 'hegyi', 'erdei' vagy 'halászó' számi lakossági vagy adófizetői nyilvántartásban, vagy 3) legalább egyik szülője a Számi Parlament megválasztásakor a választói nyilvántartásban szerepelt. Mindezek közül a Számi Parlament kizárólag a nyelvi kötődést tekinti a számi kisebbséghez tartozás feltételének. Norvégiában is az 1987-ben életbe lépett meghatározás a számi nyelv ismeretéhez köti e nemzetiséghez való tartozást, illetve a finnországi definícióhoz még hozzáteszi, hogy aki annak vallja magát, illetve akinek szülei vagy nagyszülei közül az egyiknek a számi az otthon beszélt nyelve. Ugyancsak a nyelvi kritériumot állították feltételként Svédországban is, amikor 1992-ben megszavazták a számi parlamentről

24 Kielilainsäädäntö 2001. 9.

25 Nuolijärvi 2002. 387.

szóló törvényt. Seurujärvi-Kari szerint a 21. században a számi etnikum meghatározásában elsősorban az a mérvadó, hogy a kérdéses személy e csoporthoz tartozónak vallja magát, másodsorban pedig az, hogy beszéli-e a számi nyelvet ő maga, vagy legalább az egyik szülője/nagyszülője első nyelvként.²⁶

A számiság definíciójának problematikussága azonban csak egyik oka annak, hogy nehéz pontosan meghatározniuk e néphez tartozók lélekszámát. Egy másik, legalább ilyen fontos ok az, hogy a sok évszázados üldözés, az erőszakos beolvasztás miatt még a közelmúltban is kevesen merték vállalni identitásukat. Pentikäinen és Hiltunen az alábbi adatokat közli: kb. 50 000–100 000 közötti a lélekszámuk, és ebből mintegy 6400-an élnek Finnországban, 15 000–20 000 fő Svédországban, 20 000–25 000 fő (a számiul már nem beszélőket is ide számítva 40 000–45 000) Norvégiában, és valamivel több mint 2000 fő Oroszországban.²⁷

A legújabb adat, amelyet a számik lélekszámával kapcsolatban olvastam, Seurujärvi-Kari 2005-ös tanulmányában jelent meg, és ennek értelmében összesen 60 000–70 000-en vannak, ebből kb. 8000 fő él Finnországban, mintegy 20 000 fő Svédországban, kb. 45 000 fő Norvégiában, és megközelítőleg 2000 fő Oroszországban.²⁸

d) A számi nyelv használati lehetőségeit előíró finnországi nyelvtörvény

A finn alkotmány a két nemzeti nyelv, a finn és a svéd mellett még három nyelvet említ, ezek a számi, a roma és a sikek nyelve. Az utóbbiakra vonatkozó jogi előírások viszonylag későn születtek a két nemzeti nyelvhez viszonyítva.

A számik Finnország mai nyelvi kisebbségei közül a legrégebbek. A számi nyelv hivatalos helyeken való használatát előíró törvény (516/1991) jogilag biztosítja a számiknak anyanyelvük használatát mai lakóterületeiken, az észak-finnországi Utsjokiban, Inariban, Enontekiöben valamint Sodankylä vuotsói területén a bírósági eljárások során és más hivatalos helyeken, továbbá bizonyos állami intézményekben. A számiknak törvény biztosítja azt a jogot, hogy anyanyelvüknek a számit vallják, és használhassák azt ügyeik intézésekor vagy abban az esetben, ha a törvényszék előtt tanúként kihallgatják őket.

A Számi Népgyűlés (Saamelaiskäräjät) tervezetet nyújtott be 2002 februárjában a számi nyelvtörvény megújítására. Akárcsak a korábbi nyelvtörvény, ez is az egyéni jogok megfogalmazásából indul ki, és 2004-ben lépett érvénybe.

A törvénytervezet célja az volt, hogy pótolja azokat a hiányosságokat, amelyek a régi számi nyelvtörvény működésképtelenségéhez vezettek, és hogy összehangolja a számik nyelvi emberi jogait a megújított alaptörvénnyel, továbbá a nemzetközi jogi előírások terén végbement változásokkal. Az új törvény segítségével megpróbálják olyan értelemben javítani a számik nyelvi jogainak minőségét, hogy a számi nyelv használata természetes legyen, és a számi nyelvű szolgáltatást igénylő személynek ne kelljen kizárólag a tolmácsoláshoz folyamodnia. Akárcsak a 2004-ben életbe lépett általános nyelvtörvény, a számi nyelvtörvény is a nyelvi jogok minimális szintjét határozza meg, és a különböző hatóságoknak lehetőségük van arra, hogy jobb és szélesebb körű védelmet biztosítsanak a számiknak, mint amit a törvény előír.

A törvény valamennyi, a Finnország területén beszélt számi nyelvre vonatkozik (inari,²⁹

26 Seurujärvi-Kari 2005. 338.

27 Seurujärvi-Kari 1997. 99.

28 Uő. 2005. 340.

29 Az inari számi nyelv beszélőinek ez a nyelvtörvény biztosított először jogokat Finnországban.

északi és koltta-számi). A számik lakóterületén a finn és a számi egyenrangú nyelvek. Ezeken a területeken a hatóságoknak és a településszövetségeknek gondoskodniuk kell arról, hogy az egyes hivatalokban legyen megfelelő létszámú számiul beszélő személyzet annak érdekében, hogy az ügyfeleket ezen a nyelven is ki tudják szolgálni. A hivatalnokok számára biztosítani kell, hogy elsajátítsák a számi nyelvet még mielőtt munkaviszonyba lépnek az illető helyen. Az állami és a településszövetségi alkalmazottaknak joguk van ahhoz, hogy fizetett szabadságban részesüljenek annak érdekében, hogy a számi nyelvet megtanulják. Ez a paragrafus egészen más az új számi nyelvtörvényben, mint a korábbiakban, mivel itt konkrétan megfogalmazódik az a követelmény, hogy a hivatalokban számiul tudó személyzetet kell alkalmazni, és aktívan támogatni azok nyelvtudásának tökéletesítését. Emellett a szóban forgó észak-finnországi területeken kötelessége a hatóságoknak más módokon is szorgalmazni a számi nyelv használatát.³⁰

e) Az anyanyelv megtanulásának és az anyanyelven való tanulás joga

Közismert tény, hogy az iskola intézményének nagyon fontos szerepe van az egyén nyelvi-emberi jogainak szempontjából. A gyermek anyanyelvét beszélő közösség mellett az általános iskolára és a gimnáziumra is döntő feladat hárul az egyén anyanyelvének megőrzésében és a nyelvhasználati lehetőségek biztosításában.

A számi nyelv helyzete a finnországi iskolai oktatásban csak az 1990-es évek eleje óta erősödött meg. Korábban is tanulhattak a számi gyermekek anyanyelvükön, de jóval kevesebb iskolában. Az 1990-es években már számi nyelven folyt az oktatás a finnországi Lappföld számos iskolájában, alsó és felső tagozaton egyaránt. Az 1991-ben megújított oktatásügyi törvény a korábbinál jobb lehetőségeket biztosított a számi nyelv elsajátítására. Ennek értelmében anyanyelvként, szabadon választható nyelvként, első idegen nyelvként, felső tagozaton választható nyelvként tanulható, illetve több általános iskolában és gimnáziumban ez az oktatás nyelve.

1998-ban került sor az általános oktatási törvény újabb módosítására bizonyos problémakörökben. Érdemes ezt is megvizsgálnunk röviden. Az oktatási alaptörvény értelmében a minden finnországi diáknak joga van anyanyelvén, azaz finnül, svédül vagy számiul tanulni. Ha igény van rá, roma nyelven, a sikek jelnyelvén vagy más nyelveken (különböző bevándorlók nyelvén) is meg lehet szervezni az oktatást.

A számik lakta területen a legújabb oktatási törvény is biztosítja a gyermekeknek, hogy anyanyelvükön tanuljanak, ha ezt a szülők igénylik. Az állam külön költségvetésből támogatja a számi nyelv tanítását és a számi nyelven történő oktatást. Egy 2001-es statisztika szerint mintegy 500 diák tanul számiul 29 iskolában, és ebből 115 tanul teljesen vagy részben számi nyelven 12 iskolában. A számi nyelvű oktatás azonban igen jelentős nehézségekbe ütközik a tankönyvek és a szaktanárok hiánya miatt. Az északi számít beszélők helyzete valamivel jobb, mint az inari vagy a koltta-számít beszélőké. Egyetemi szinten számi nyelvet lehet tanulni az Oului, a Helsinki és a Rovaniemi Egyetemen. Ezek közül csak az elsőn lehet fő- vagy mellékszakként fölvenni.

A finn, a svéd és a számi mellett a finnországi általános iskolákban különböző más kisebbségi nyelveket is lehet anyanyelvként tanulni. Az óraszám azonban mindössze kettő hetente, és bár többször felvetették, hogy ezt növelni kellene háromra vagy négyre, mindeztidáig nem valósult meg ez az óhaj. A településszövetségekre hárul annak eldöntése, hogy milyen

30 Nuolijärvi 2002. 391-392, Seurujärvi-Kari 2005. 346.

nyelveken biztosít anyanyelvi oktatást, alapfeltételként határozták meg viszont, hogy legalább négy diák legyen egy csoportban.

f) Az emberi nyelvi jogok gyakorlása a mindennapokban

Jóllehet a törvények elvileg biztosítják az emberi nyelvi jogokat, alkalmazásukkal gyakran gondok vannak, mivel nem jutnak el az emberek mindennapi életének a szintjére. Az oktatásban például a helyi hatóságok is korlátozzák a törvények érvényesítését (pl. arra hivatkozva, hogy túl csekély a diáklétszám, nincs szakképzett tanerő stb.) sőt, a felelősséget gyakran áthárítják a kisebbségre. A mindennapok gondjaival Finnországban a svéd, a számi és más kisebbségi nyelveket beszélők egyaránt megküzdnek, még ha nem is azonos mértékben.

Nézzük például a számikat. Bár hagyományos lakóterületeik a számi nyelvtörvény meghatározása szerint Finnország legészakibb területei, Helsinkiben is nagyon sok számi él manapság. A nagyváros nyilvánvalóan más feltételeket nyújt a számi nyelv megőrzésére, mint a falusi környezet. Ez a helyzet egyfelől megköveteli a számitól, hogy tudatosítsa önmagában, mi is az anyanyelve, és hogyan viszonyul hozzá, másfelől bölcs döntéseket igényel a hatóságoktól a számik nyelvi jogainak biztosításával kapcsolatban azokon a helyeken, amelyek nem tartoznak a számik otthonának tekintett Lappföldre. Tagadhatatlan, hogy a számi nyelv helyzete az oktatásban sokat javult az elmúlt egy-másfél évtizedben, a tanerő és a tankönyvek, valamint az anyanyelvű tananyag csekély mennyisége azonban továbbra is negatívan befolyásolja az iskolában folyó tevékenységet azokban a tanintézményekben, ahol számiul lehet tanulni.

4. Összefoglaló gondolatok

Dolgozatomat azzal a gondolattal indítottam, hogy mindmáig nem nyert megoldást egységesülő, látványosan fejlődő Európánkban a kisebbségek jogainak védelme. Olyan érzékeny pontja ez a nemzetközi politikának, amelynek pusztán megemlítése is erős indulatokat vált ki mind a többségekben, mind a kisebbségekben.

Finnország sok tekintetben példaértékű lehet más államok számára, például a területén élő történelmi nemzeti kisebbségekhez való viszonyában, amelyet jogi szinten is többé-kevésbé rendezett. Kétségtelen, hogy itt sem kezelik egységes módon a különböző etnikumokat, és a svédek helyzete összehasonlíthatatlanul jobb, mint például a számiké, ugyanakkor dicséretes az az igyekezet, amellyel általában támogatják a más nyelven beszélő, más kultúrájú népcsoportok fennmaradását, saját identitásuk megőrzését.

Egy másik tanulság, amelyet kutatásaimból le lehet vonni, a számik etnikulturális autonómiájára vonatkozik. A Számi Parlament, amely kifejezetten etnikai alapon létrehozott képviselői szerv, még ha nem is rendelkezik országos jogkörökkel, az egész Finnországban élő számi közösséget képviseli. Jól igazolja ez, hogy egy adott kisebbség saját identitása szempontjából fontos ügyekben úgy is képes ellátni öngazdálátását, hogy ha nem a hagyományos értelemben vett, területhez kötött nemzeti önrendelkezési paraméterek között valósítja azt meg.

Irodalom

- ALLARDT, Erik 1988. Yhteiskuntamuoto ja kansallisvaltio. In: Maailmankulttuurin äärellä. Szerk. Eskola, Katarina és Vainikkala, Erkki. Jyväskylän yliopisto. 15–33.
- ANDERSON, Benedict 1983. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. London.
- BORBÉLY Anna 2001. Nyelvcsere. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. Budapest.
- CSERESNYÉSI László 2004. Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- GIDDENS, Anthony 1991. Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age. Cambridge. Polity Press.
- HUSS, L. – LINDGREN, A.-R. 2005. Monikielinen Skandinavia. In: Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikka ja käytäntöä. Szerk. Johansson, M. – Pyykkö R. Gaudeamus. Helsinki. 246–280.
- LINDGREN, Anna-Riita 2000. Kielen emansipaatio ennen ja nyt. In: Kieli- ja kulttuurikontaktit. Szerk. Sulkala, Helena. Oulu/Kajaani. 100–121.
- LINDGREN, Anna-Riita 2001. Oikeus omaan kieleen. In: Virittäjä 2. 239–255.
- NÁDOR Orsolya 2003. Kelet-Közép-Európai nyelvpolitikai és anyanyelvi oktatási formák. In: Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Szerk. Nádor Orsolya és Szarka László Akadémiai. Bp. 76–90.
- NUOLIJÄRVI, Pirkko 2002. Yksilön kielelliset oikeudet Suomessa. In: Virittäjä. 3. 385–397.
- NUOLIJÄRVI, Pirkko 2005. Suomen kieltä ja kielelliset oikeudet. In: Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikka ja käytäntöä. Szerk. Johansson, M. – Pyykkö R. Gaudeamus. Helsinki. 283–299.
- PÉNTEK János 2005. A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvi kommunikációjában. In: Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. Szerk. Péntek János, Benő Attila. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó. Kolozsvár. 9–23.
- SEURUJÄRVI-KARI, Irja 1997. Suomen saamelaiset. In: Suomen kulttuurivähemmistö. Szerk. Pentikäinen, Juha – Hiltunen, Marja. Suomen Unesco-toimikunnan julkaisuja No 72. Helsinki. 99–146.
- SEURUJÄRVI-KARI, Irja 2005. Saamen kieli ja saamelaisten kielelliset oikeudet 2000-luvulla. In: Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikka ja käytäntöä. Szerk. Johansson, M. – Pyykkö R. Gaudeamus. Helsinki. 338–357.
- SZÉPE György 2001. Nyelvpolitika: múlt és jövő. Molnár Nyomda és Kiadó. Pécs.
- VIZI Balázs 2004. Demokratikus és kisebbségi öngazgatás. Devolúciós modellek Nagy-Britanniában és a számi autonómia Skandináviában. In: Az Európai Unió és az etnikai kisebbségek. Szerk. Benyák Mária. Bács. 53–71.
- <http://www.edilex.fi/linkit/he/20030046>
- <http://www.edilex.fi/linkit/he/19940186>
- <http://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/1994/19940186>
- <http://www.finlex.fi/fi/laki/kokoelma/2003/20030171.pdf>
- <http://www.samediggi.fi/vanha/suomi/kertomus/sukert01.htm>
- <http://www.samediggi.fi/vanha/suomi/uusia/kertomus2003.doc>

Alapnyelvi eredetű madárnevek a számiban

1. A lapp madárneveket bemutató monográfia egyik fejezete a madárnevek keletkezési típusait mutatja be; ennek egyik – és a hagyományos finnugrisztika szempontjából talán legfontosabb – fajtája az alapnyelvi eredetű szavak csoportja. A számi esetében hat alapnyelvi stádiumról beszélhetünk: uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai, korai közfinn, valamint közlapp kori örökségek; nem foglalkozva itt most azzal a kérdéssel, vajon a számi pontosan hol helyezkedik el az uráli népek családfáján, hanem elfogadva azt a Mikko Korhontól származó megközelítést, mely szerint a korai közfinn állapot a balti finn nyelvek és a számi közös alapnyelvét jelenti (vö. Korhonen 1981: 26–27).

A feldolgozás alapját képező szójegyzék anyagát nyomtatott forrásokból gyűjtöttem, melyek közül a legkorábbi Friis 1887-es lapp szótára volt, a legújabb pedig a Vest-Aikio, A. – Aikio, J. – Aikio, E. szerkesztette, 1997-ben megjelent, *Lottit luonddus* című ornitológiai könyv. A források között voltak általános szótárak, szójegyzékek, ornitológiai szógyűjtemények, szakmai jellegű kiadványok. E források részletes felsorolásától itt és a cikkhez csatlakozó bibliográfiában is terjedelmi okokból eltekintek.

A csoportosítás során minden alapnyelvi réteg esetében külön felsorolom a biztos és a bizonytalan eredeztetéseket, azonban a korábbi rétegnél már említett szavakra a későbbi alapnyelv(ek) esetében csak visszautalok, részletesen nem mutatom be őket újból. A bizonytalanság okát minden szó esetében külön közlöm, és megadom a további lehetséges eredeztetéseket is, általában minősítve, mennyire tartom ezeket valószínűnek vagy elfogadhatónak. Az alapnyelvi eredeztetések nem saját etimológiák, ugyanakkor van köztük olyan, mellyel kapcsolatban némileg eltér a véleményem a szakirodalomban említettektől. Minden szónál közlöm, hogy az etimológiai szakirodalomban hol található utalás az adott szóra. Az UEW-nél korábbi etimológiákra külön nem utalok, ezek ott megtalálhatók. Az adatokat minden fő nyelvjárásból csak egy formában adom meg, lehetőleg a legfrissebb forrásokban szereplő alakban; erre a terjedelmi korlátok mellett azért is szükség volt, mert a szótárak egy nagy része (pl. Lagercrantz, T. I. Itkonen) olyan bonyolult, ráadásul egymástól eltérő fonetikus jelölést használt, melyet meglehetősen nehézkes olvasni. A lapp madárnevek jelentését lehetőség szerint latinul és magyarul adom meg; amennyiben minden nyelvjárásban azonos jelentése van a szónak, akkor csak egyszer, ha a jelentések eltérnek, nyelvjárásonként külön-külön, de a szócikkben korábban már előfordult jelentéseket csak latinul. Amennyiben a forrásokban a jelentésmegadás nem egyértelmű, a madár nem azonosítható, illetve ha olyan genusnév, amelynek a latin szaknyelvben nincs egységes neve, akkor csak a magyar megfelelőt közlöm. Ha az eredeti forrás a jelentést körülírással adja meg, azt változatlan formában közlöm, megadva hozzá a magyar fordítást is. A több nyelvjárásból is adatolt madárneveket a következő sorrendben közlöm: északi (N), déli (S), pitei (P), umei (U), lulei (L), inari (I), koltta (Ko.), kildini (Kld.) és ter (T); a K az oroszországi (keleti) nyelvjárások összefoglaló rövidítése.

2.1. Uráli eredetű madárnév csak viszonylag kevés van: mindössze három biztos és nyolc bizonytalan etimológia.

2.1.1. A biztosnak tekinthető uráli eredetű madárnevek a következők:

a) N *bakku* ~ S *brqđ'gâ* ~ U *băggee* ~ *prad'gòl* ~ L *pakuj* ~ I *pagoi* ~ *poagui* ~ Ko., Kld. *pââgg* 'Tetrastes bonasia, császármadár'; vö. finn *pyy* 'ua', észt *piüi* 'Perdix perdix, fogoly', lív *pī^okki* 'Perdix perdix ~ Tetrastes bonasia', mdE *povo*, *pov*, M (dem.) *povñä*, osztj. *pěnk*, m. *fogoly* 'Perdix perdix', szam.szelk. *pēke* ~ *pāke* ~ *pēkā* 'Tetrastes bonasia', kam. *puže* 'ua'. A feltételezett PU alapalak **piŋe* (*piŋe*). A lapp alakok végén összetett képzők találhatók. UEW 383, MSzFE, TESz., SKES, Lehtir., FUV.

b) N *gáranas* ~ S *gaarenes* 'Corvus corax' ~ U *gaarānis* ~ P, L *kārānis* ~ I *kārānas* ~ Ko., Kld., T *käärnōs* 'Corvus corax, holló ~ nyj. Corvus cornix, dolmányos varjú'; vö. finn *kaarne* 'Corvus corax', észt *kaaren* 'ua', mdE *křenč* ~ *křenš* ~ *křänš*, M **kranděš* ~ *krañč* 'ua', cser. *kurnâž* ~ *kurunuž* ~ *kurnuž* 'ua', votj. *kjrnjž* ~ *kārnâž* ~ *kjrnjž* 'ua', zürj. *kjrnjš* ~ *kjrnj-š* ~ *kørni-š* 'ua', szam.jur. *xarŋe* 'ua', mot. *chārgoi* 'ua', karag. *karhúl* 'ua'. A feltételezett PU alapalak **kšrnž*. (J. Lehtiranta szerint a lapp szó kölcsönzés a finnből.) UEW 228, SKES, Lehtir. A SSA azonban nem tekinti biztosnak az eredeztetést, bár nem is zárja ki, de a szó hangutánzó jellege miatt kétségesnek tartja.

c) N *vuoražas* ~ *vuorččis* ~ S *vuortje* ~ U *vuarahtjis* ~ P *vorēhča* ~ L *vuoratjis* ~ I *vuorač* ~ *vuō'raččas* ~ Ko., Kld., T *vuōrâč* 'Corvus corone cornix, (dolmányos) varjú'; vö. finn *varis* 'Corvus corone cornix', olon. *varoi* 'ua', észt *vares* 'ua', mdE *varaka* ~ *varšej* ~ *varčej* ~ *vařčej* ~ *varksij*, M *varši* ~ *varči* 'ua', osztj. *urŋi* ~ *wārŋaj* ~ *wārŋa* 'ua', vog. *urin* ~ *ürin* 'ua', m. *varjú* 'ua', szam.jur. *warŋie* 'ua', szelk. *kuerē* ~ *kēra* ~ *kuere* ~ *kerä* 'ua', kam. *barj* 'ua', koib. *bare* 'ua. ~ Corvus corax', mot. *bepe* 'Corvus corone cornix'. A feltételezett PU alapalak **warž*. UEW 559, MSzFE, TESz., SKES, Lehtir., FUV.

Még a három biztos között is van egy (N *gáranas* stb.), amelyről Lehtiranta ellentétesen, a SSA pedig kételkedve nyilatkozik. Mivel azonban szójegyzékében Lehtiranta nem indokolja meg, miért nem fogadja el az uráli eredeztetést, ezt az ellenvetést nem vettem figyelembe a minősítésnél. A SSA a hangutánzó jelleg miatt minősíti bizonytalanak az etimológiai összefüggést, azonban a hangmegfelelések szabályossága miatt magam azon a véleményen vagyok, hogy a felsorolt rokon nyelvi madárnevek mégiscsak összefüggenek.

A biztos uráli etimológiák mindegyike olyan szó, amely megtalálható valamennyi lapp nyelvjárásban. Ez persze nem lenne kritérium, hiszen egy-egy nyelvjárásból akár ki is kophatott volna az adott szó, ám tagadhatatlan, hogy az a szó, amely minden dialektusból kimutatható, nagyobb eséllyel kerül szóba az alapnyelvi eredeztetéseknél.

2.1.2. A nyolc további uráli etimológia esetében vagy az egész etimológia bizonytalan, vagy csak a lapp szónak a többi rokon nyelvi adattal való összetartozásának hangtani vagy egyéb okból történő megkérdőjelezése okozza a bizonytalanságot. A finn-volgai alapnyelvig a nyolc közül kettő biztosan visszavezethető. Itt természetesen felmerül az a kérdés, hogy ha biztos a finn-volgai alapnyelvig, de talán már az uráli korban megvolt, akkor vajon a két közbenső korszak, azaz a finnugor és a finn-permi miért marad ki. Véleményem szerint ezt a besorolást pusztán egyfajta mechanizmus diktálta az UEW szerkesztése során, mivel az ugor és a permi nyelvekből az adott szavak etimológiai megfelelői ma már nem mutathatók ki, ám ha urálinak

tekintjük a szót, akkor annak meg kellett lennie a PFU és PFP korban is. Az ide tartozó szavak mindegyike az alapnyelvben hangutánzó eredetűnek tekintendő.

a) N *biehkan* ~ I *piehanj* 'ua' ~ Ko., Kld., T *pie'kkan* ~ *pijkij* 'valamilyen bagoly' 'Buteo lagopus, gatyás ölyv'; talán uráli eredetű, vö. szam.kam. *phigije* 'ölyv'. Mivel más nyelvekből a szó nem mutatható ki, s a szamojéd szóra is csak egy adat van, összetartozásuk meglehetősen bizonytalan. A finn *piekana* 'Buteo lagopus, gatyás ölyv' lapp jövevényt szav. A feltételezett PU alapalak **päke*. UEW 361, SKES, FUV, SSA.

b) N *cizáš* ~ *cihci* 'Calcarius lapponicus, sarkantyús sármány', összetételek utótagjaként 'veréb, kis madár' ~ S *tsijtse'ke* 'veréb, cinege' ~ U *tsyysak* 'kis madár, elsősorban veréb' ~ L *tsihtsē* ~ I *cissáz* 'cinege' ~ Ko., Kld., T *ceežžaj* 'Parus, elsősorban Parus cinctus, lappföldi cinege'.

Eredetére nézve három különböző vélemény létezik:

I. Uráli eredetű, vö. zürj. *žij* 'Riparia riparia, Uferschwalbe, parti fecske', osztj. *čenc* ~ *šeš* 'kis (énekes)madár', szam.szelk. *čičik* ~ *čiči* 'madárka'. A feltételezett PU alapalak **čičä* ~ *čincä*. UEW 58.

II. Skandináv jövevényt szav, vö.: norv. *tit*, *tita*. QvNordLehnw. 335.

III. Önálló hangutánzó alakulat. SKES.

Valamikor hangutánzó eredete tagadhatatlan, ám hogy mikor jött létre, vagyis hogy már a PU korban vagy jóval később, az őslapp nyelvnek a korai közfinnből való kiválása után, de még a lapp nyelvjárások szétválása előtt, eldönthetetlen. A legkevésbé valószínű a jövevényt szavként való eredeztetés, itt inkább gondolhatunk arra, hogy a lapp és a norvég szavak hasonlósága véletlen alapul. Mivel a lapp valamennyi nyelvjárásában megtalálható, az átvételnél erősebben jöhet számításba az uráli és az önálló hangutánzó eredet is.

c) N *gádjit* 'Rissa tridactyla, csüllő ~ Larus, sirály' ~ I *kaaijuv* 'Larus argentatus, ezüstsirály ~ Larus canus, viharsirály' ~ Ko., Kld., T *kaa'jii* 'Larus ~ Larus canus ~ Larus argentatus ~ Larus ridibundus, dankasirály'; finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. finn *kajava* 'Larus', olon. *kaja* 'ua', lúd *gajag* 'ua', észt *kajakas* 'ua', zürj. *gađa* 'ua', vog. *k'âjêχ* ~ *k'âjiχ* ~ *χâjêχ* 'ua', ? szam.jur. *ho* 'ua'. A feltételezett PU vagy PFU alapalak **kaja(-ka)*. UEW 117, SKES, Lehtir., FUV. (Az UEW szerint a lapp szó lehet esetleg finn jövevényt szav is.)

d) N *goargga* 'Fratercula arctica, lunda'; talán uráli eredetű, vö. ?zürj. *keřeg* 'eine Ente, egy récefajta', ?szam.jur. *χūřoxo* ~ *χūřūxo* 'eine Möwenart, egy sirályfajta'. A feltételezett PU alapalak **korkə*. Az etimológia az UEW szerint is fölöttébb bizonytalan. Amennyiben a fenti szavak nem tartoznak össze, a lapp szó hangutánzó eredetűnek tartható.

e) N *guorga* ~ *skuorga* ~ S *guorge* ~ U *guar'ga* ~ L *kuor'ka* ~ I *kuorga* ~ Ko. *kuōrgg* 'Grus grus, daru'; finn-volgai, esetleg uráli eredetű szó, vö. finn *kurki* 'ua', észt *kurg* 'ua', mdE *kargo*, M *karga* 'ua', ?szam.jur. *χārū* 'ua', jen. *kori* 'ua', szelk. *kará* ~ *kāra* 'ua', kam. *kuro* ~ *kuru?ju* ~ *kuru?jo* 'ua', koib. *кыр̆ерок̆* 'ua', mot. *кypoй̆* 'ua', karag. *koru* 'ua'. A PFW (?PU) korban minden valószínűség szerint hangutánzó szó. A feltételezett PFW (?PU) alapalak **karke*. UEW 128, SKES, Lehtir., FUV, SSA.

f) N *guovssat* ~ S *guäksaa* ~ P, L *kuouhsak* ~ I *kuávská* ~ Ko., Kld., T *kuusik* ~ *kuusâk* 'Perisoreus infaustus, északi szajkó'; finn-volgai, esetleg uráli eredetű szó, vö. finn *kuukso* ~ *kuusanka* ~ *kuukkeli* 'Perisoreus infaustus', lúd *kukšoi* 'egy erdei madár', cser. *kâpšâlâ* ~ *kupšulô* ~ *kukšulô* 'Garrulus glandarius, szajkó', ?szam.szelk. *kaasera* ~ *qāsera* 'Perisoreus infaustus', kam. *kazôra* 'ua', mot. *kaisrae* 'ua', kar. *gaeschira* 'Corvus caryocatactes, ?'. A feltételezett PFW

(?PU) alapalak **kokse*. UEW 172, Lehtir., SSA. A SSA szerint csak a lapp és a finn szavak függenek össze, s ezek is minden bizonnyal hangutánzó eredetre mennek vissza.

g) N *hanjá* ‘Clangula hyemalis, jeges réce’ ~ U *anjalahka* ‘házi kacs’ ~ P, L *hanjā* ‘Harelda hyemalis = Clangula hyemalis’ ~ I *anjáloh* ~ Ko. *ānjlāddaž* ‘ua’; valószínűleg uráli eredetű szó, vö. osztj. *ijnk* ~ *enx* ‘Lagopus lagopus, Moorschneehuhn, sarki hófajd’, vog. *ānghā* ~ *oŋkhē* ‘ua’, *āŋkə* ‘ua ~ Perdix perdix, Rebhuhn, fogoly’, *ēŋkə* ‘Lagopus lagopus’, sam.jur. *ŋāŋū* ‘Clangula hyemalis’, jen. *ŋau* ‘Ente, kacs’, tavgi *ŋaŋodā* ‘ua’, szelk. *uu* ~ *ú* ‘Lagopus lagopus’, kam. *uŋa* ‘Perdix perdix’, koib. *angat* ‘Ente’, karag. *onhə* ‘Lagopus lagopus’. A feltételezett PU alapalak **aŋʒ*. A lapp szavak idetartozása azért kérdéses, mert első szótagi magánhangzójuk palatális eredetre utal. UEW 13, FUV. A Ko. alak végén a *lāddaž* ‘madár(ka)’ utótag található.

h) N *njunnalat* ~ I *njunáloh* ~ Ko. *njuu’nnjel* ‘Mergus albellus, kisbukó’. Eredetére nézve két nézet létezik:

I. Uráli eredetű, vö. sam. jur. *nūni* ‘Gavia arctica, Prachtaucher, sarki búvár’, jen. *nioŋi* ~ *nieŋi* ‘Taucher, búvármadár’, tvg. *nóane* ‘ua’, szelk. *nan* ~ *nän*. A feltételezett PU alapalak **nšnʒ* (*nšnʒ*, *nšŋʒ*). UEW 101, SKES, Lehtir., FUV.

II. Képzett szó: *njunni* ‘orr, csőr’ + *-lat* névszóképző. UEW 331, FUV.

(A finn *uivelo* ‘Mergus albellus’ szó a N *njunnalat* átvétele.)

Mint a felsoroltakból is látszik, a nem biztos uráli eredeztetések meglehetősen összetett képet mutatnak: némelyik szónak akár három, egymástól eltérő etimológiája is van (pl. N *cizáš*); másoknak viszont csak távoli rokon nyelvekben van esetleges megfelelője, s ez teszi bizonytalaná az eredeztetést; megint más esetekben pedig a hangalak mond ellent a szabályos hangmegfelelések szabályainak – bár az eltérés azzal is magyarázható lenne, hogy ezek a szavak az alapnyelvben esetleg hangutánzók voltak, s így hangalakjuk fejlődése nem feltétlenül szabályos. Négy szó esetében okozhat bizonytalanságot a szűk elterjedtség (N *biehkan* stb., N *gádjit* stb., N *goargga*, N *njunnalat* stb.), ezek ugyanis vagy csak egyetlen nyelvjárásban ismertek, vagy egymáshoz földrajzilag közel állókban. Itt azonban nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy e három nyelvjárás (elsősorban az északi, valamint az inari és a kolta- és kolai) valamivel jobban adatolt, mint a többi, azaz előfordulhat, hogy csupán a nyomtatott forrásokban ismeretlen az adott szó.

2.2. Finnugor eredetű szó valamivel több van: öt biztos és kilenc bizonytalan. A biztos eredeztetések közül kettő van meg az összes nyelvjárásban, a többi valamelyikből hiányzik. A bizonytalanok egyike a finn-permiig biztosan visszavihető. A bizonytalanak való minősítés gyakran a kis elterjedtségnek tudható be. A finnugor eredetű szavak többsége is hangutánzónak tekinthető az alapnyelvben.

2.2.1. A biztos finnugor etimológiák a következők:

a) N *čiekča* ~ S *čekča* ~ *čækča* ~ L *tjiekŋja* ~ I *čieh’ča* ~ Ko., Kld., T *čiohčč* ‘Pandion haliaëtus, halászsas’; vö. finn *sääksi* ~ *sääski*, észt *sääsk* ‘Haliaëtus albicilla, réti sas ~ Pandion haliaëtus’, ?zürj. *čikči* (?o: *čikči*) ‘Larus, sirály’, osztj. *süŋəs* ~ *siwəs* ‘Pandion haliaëtus’, vog. *siws* ~ *siŋəs* ‘Larus’. A feltételezett PFU alapalak **sākce*. UEW 469-470, SKES, Lehtir.

b) N *čoađgi* ~ S *tjoärgie* ~ U *tjāđ’gee* ~ P, L *tjār’hkē* ~ I *čoađgi* ~ Ko., Kld. T *tšuedd-k* ~ *čuā’dgē* ‘Bucephala clangula, kerceréce’; vö. finn *sotka* ‘réce’, észt *sõtkas* ‘Bucephala clangula’, mdE *sulgo*, M *šulga* ~ *čulga* ‘Bucephala clangula ~ Colymbus arcticus = Gavia arctica, sarki búvár’, cser. *šoe* ~ *šue* ‘Mergus merganser, Gänsesäger, nagybukó’, votj. *šulŋy q* ‘Anas

platyrhynchos, Stockente, tőkés réce', zürj. *śul* 'Ente, réce', osztj. *saj* ~ *soj* 'Anas clangula = Bucephala clangula', vog. *sġl'* ~ *sāl'* ~ *sēl* 'Fuligula clangula = Bucephala clangula'. A feltételezett PFU alapalak **soðka*. UEW 482, SKES, Lehtir., FUV.

c) *dovtta* stb. l. 2.1.2c.

d) N *gádjiit* 'Rissa tridactyla, csüllő ~ Larus, sirály' ~ I *kaaijuv* 'Larus argentatus, ezüstsirály ~ Larus canus, viharsirály' ~ Ko., Kld., T *kaa'jii* 'Larus ~ Larus canus ~ Larus argentatus ~ Larus ridibundus, dankasirály'; vö. finn *kajava* 'Larus', olon. *kaja* 'ua', lúd *gajag* 'ua', észt *kajakas* 'ua', zürj. *gadā* 'ua', vog. *kājēχ* ~ *kājiχ* ~ *χājēχ* 'ua', ?szam.jur. *ho* 'ua'. A feltételezett PU vagy PFU alapalak **kaja(-ka)*. UEW 117, SKES, Lehtir., FUV. (Az UEW szerint a lapp szó lehet esetleg finn jövevényszó is.)

e) S *jippe* 'Bubo bubo, uhu' ~ U *jihpaga* 'ua' ~ I *oppuu* 'ua' ~ Ko., Kld. *hō'ppi* 'ua ~ Nyctea scandiaca, hóbagoly'; vö. finn *hyypiä* 'Bubo bubo', észt *hüüp* 'Botaurus stellaris, bölömbika', osztj. *jēwəγ* ~ *jēpä* ~ *jipi* 'Bubo bubo ~ Eule, bagoly', vog. *jäpä'w* ~ *jipaj* ~ *jipiy* 'Eule, bagoly'. A feltételezett PFU alapalak **(j)ip3*. A lpK *h-* kezdetű alakja finn jövevényszó. UEW 98, SKES, Lehtir., FUV, SSA. A SSA viszonylag kései hangutánzó alakoknak véli a fenti finnségi és lapp madárneveket, megengedve akár azt is, hogy a lapp szavak mindegyike jövevényszó a finnből, ugyanakkor a finn *hyypiä* és az obi ugor szavak összefüggését nem veti el, de a szókezdő *h-* kialakulását későbbi analógiás hatás eredményének tartja. Meglátásom szerint sem lehetetlen, hogy a lappban valójában két szó esett egybe: egy finnugor kori örökség és egy jövevényszó, s ennek lehet köszönhető a háromféle szókezdet.

2.2.2. A talán finnugor eredetű szavak a következők:

a) N *beštor* 'Motacilla alba, barázdabillegető ~ nyj. Hirundo, fecske' ~ I *pešnirihhááz* ~ *peštrihhááz* ~ Ko., Kld. *pieštrigaž* 'Motacilla alba, barázdabillegető'; finn-volgai, esetleg finnugor eredetű szó, vö. finn *västäräkki* 'ua', karj. *päistärikkö*, olon. *peästärikki*, észt *västrik*, mdE *uškeřej*, M *uškorej* ~ *veškořej*, osztj. *wěrcək* ~ *würšėk*, vog. *värseχ* ~ *ürč'χ* 'ua'. A lapp szavak az UEW szerint lehetnek esetleg finn, illetve karjalai jövevényszavak is. A magam részéről azonban valószínűbbnek tartom, hogy a szócikkben említett lapp szavak a fenti szócsalád tagjai, s csupán a *veastareaddji* 'ua' finn jövevényszó. A feltételezett PU alapalak **wäät3-r3-kk3*. UEW 562, SKES.

b) I *ciske* ~ *siske* 'kis sólyom ~ Garrulus glandarius, szajkó' ~ Kld. *cicka* 'Accipiter, karvaly v. ölyv' (a 'Garrulus glandarius' jelentés talán téves); talán finnugor eredetű, vö. zürj *žus* ~ *žus* ~ *šuz* 'Falco lanarius, ? ~ Bubo bubo, Uhu, uhu', m. *sas* 'Aquila, Adler'; a lapp szó ide tartozása hangtani okok miatt kétséges. A feltételezett PFU alapalak **čäck3*. UEW 51, MSzFE, TESz.

c) S *giđergedje* ~ *giërkehtse* 'Aquila (chrysaetos), (szirti) sas ~ Pandion haliaëtus, halászsas ~ Bubo bubo, uhu'; talán finnugor eredetű, vö. osztj. *kōrək* ~ *kōrək* ~ *kūrək* 'Aquila'. A feltételezett PFU alapalak **kerk3*. UEW 149, FUV. (Az UEW ide tartozónak tekinti a lpK *kīōrāč* 'Dryocopus martius, fekete harkály' szót is. Ha azonban ez ennek a szócsaládnak a tagja, ide kell vonni több további szót is, ami viszont jelentésánál nehézkesebb lenne. Amennyiben azonban a lpK szó nem tartozik ide, a szűk elterjedtség miatt az egész etimológia megkérdőjeleződik.)

d) N *goahppil* 'Tetrao urogallus ♀, siketfajd tojója' ~ S *goāpp'ele* 'ua ~ Lyrurus tetrix ♀, nyírfajd tojója' ~ U *gāhpēla* 'ua' P, L *kāhppēl* 'ua' ~ I *koappil* 'ua' ~ Ko., Kld., T *kuā'p'pel* 'ua'; finn-volgai, esetleg finnugor kori szó, vö. finn *koppelo* 'ua', karj. *koppala* 'ua', lúd *koppal* ~ *koppalad* 'ua', cser. *kūwūlzū* ~ *kuwālélē* 'ua', ? vog. *kal'ā-m* ~ *χol'əm* ~ *kol'əm* 'ua'. A

feltételezett PFW (?PFU) alapalak **kopa-la//a ~ koppa- la//a*. UEW 181, SKES, Lehtir., FUV, SSA. Ebben az etimológiában a fő bizonytalanságot a vogul szó kétséges ide tartozása okozza; a SSA a vogul szót nem is sorolja ide, és a cseremiszi ide tartozását is megkérdőjelezi. Ebben az esetben az etimológia azonban már legfeljebb a korai közfinn korig vihető biztosan vissza.

e) L *kieratj ~ I kierač ~ Ko. kĩarač* ‘Dryocopus martius, fekete harkály’; talán finnugor eredetű szó, vö. ? votj. *kijr* ‘Dryocopus martius, fekete harkály’, ? zürj. *kijr* ‘Specht, harkály’, ? osztj. *kērām* ‘harkály ~ Dryocopus martius, fekete harkály’, *kērāp* ‘Specht’, *kārāp* ‘Dryocopus martius’, ?vog. *kārāp* ‘ua’. A feltételezett PFU alapalak **kär3*. UEW 230. Az etimológiára vonatkozólag l. még a *giērgedje* ‘Aquila (crayaētos), (szirti) sas’ szócikket.

f) N *njukča ~ S njuktje ~ U njuktja ~ P, L (sj)njuktja ~ I njuhča ~ Ko., Kld., T njuhčč* ‘Cygnus cygnus, énekes hattyú’; finn-permi, esetleg finnugor eredetű szó, vö. finn *joutsen* (nyj. *joeksen ~ joeksin*) ‘ua’, észt *jõudsin* ‘ua’, mdE *lokšij ~ lokšim*, M *lokšii* ‘ua’, cser. *jūkšā ~ dūksō ~ jūkčō ~ jūkšō* ‘ua’, votj. *jūs ~ jús* ‘ua’, zürj. *jūs ~ jüs* ‘ua’, ? vog. *joschwoi* ‘ua’ (*woi* ‘állat, madár’). A feltételezett PFP (?PFU) alapalak **jokkče ~ jokče*. UEW 101, SKES, Lehtir., FUV.

g) L *pacak-ciöce* ‘Pinicola enucleator, nagypirók’ ~ I *paaccalodde* ‘ua’ ~ T *piecce* ‘Tetrao urogallus, siketfajd’; talán finnugor eredetű szó, vö. ?finn *metso* (nyj. *mehto, mettos*) ‘Tetrao urogallus’, ?észt *metsis* (nyj. *mōtus*) ‘ua’, ?vog. *mānšām ~ mansin* ‘ua’. A feltételezett PFU alapalak **menč3 ~ meč3*. A lapp szókezdő *p-* népetimológiai hatást mutat, motiválója a *piecce* ‘erdei fenyő’ szó volt. UEW 271, SKES.

h) S *tjoodsele* ‘vadkacsa’; talán finnugor eredetű szó, vö. mdE *šenš ~ šenže* ‘Ente, (vad)kacsa, réce’, votj. *čēž ~ čōž* ‘ua’, zürj. *čēž ~ čēž* ‘Wildente’, osztj. *čač ~ čoš ~ šoš* ‘Wildente ~ eine Wasservogel, egy vízimadár ~ Wildenteart mit blauen Schnabel, kékcőrű vadkacsafajta’, vog. *sēs ~ šēs ~ sās* ‘Anas boscas = Anas platyrhynchos, Stockente, tőkés réce’. A feltételezett PFU alapalak **čēč3 ~ čenč3*. UEW 58, FUV.

i) T *vāž-lo,nte* ‘ein Seevogel mit weißen Flügelspiegeln, weißem Bauche und rötlichen Füßen, der gut fliegt und auf dem Wasser läuft, fehér szárnytükrű, fehér hasú és vöröses lábú vízimadár, amely jól repül és a vízben fut’; az előtag talán finnugor eredetű, vö. észt *vais ~ väis* ‘Oidemia fusca = Melanitta fusca, Samtente, füstös réce’, ?votj. *vati ~ vatsi* (o: *vaŋi, vači*) ‘Ente, kacsa’, zürj. *vęš ~ vęž* ‘Anas penelope, Pfeifente, füttyülő réce’, osztj. *wäsəγ ~ wäsə ~ wäs* ‘Ente’, vog. *ūasse ~ bazy ~ bucʼ ~ was* ‘ua’, m. *vöcsök* ‘Podiceps (cristatus), Haubentaucher’. A feltételezett PFU alapalak **wajče*. UEW 552, MSzFE, TESz., FUV. A lapp szónak a fenti szócsaládhoz való tartozása a fenti források szerint a szűk elterjedtség miatt kétséges. Véleményem szerint a lapp szó semmiképpen nem tartozik ide, s ezt nemcsak az indokolja, hogy csupán egy nyelvjárásban fordul elő, hanem az is, hogy mind Genetz (1757.), mind T. I. Itkonen (709a) a *vāž* ‘fiatal rénüszo’ szó alatt említi. Nem lehetetlen tehát, hogy egyszerű szóösszetételről van szó, melyben az előtag jelentése ‘fiatal rénüszo’. Az elnevezést sok minden motiválhatta, pl. a madár külseje, színe, viselkedése stb. ‘madár’ jelentésű utótagot egyébként madárnévi jelentésű előtaghoz nincs értelme hozzáadni, legalábbis a lapp példákban mindössze kétszer fordult elő: a K *peäčk-lodd* ‘Delichon urbica, molnárfecske’, ill. I *pejpponloddääž* ‘Fringilla coelebs, erdei pinty’. Mivel nem tudjuk pontosan, milyen madárról van szó, nem is lehet teljes értékű magyarázatot adni, de ezt a lehetőséget semmi esetre sem szabad elvetni.

A fenti kilenc szó mellett logikailag ide kellene vonni azokat a bizonytalan uráli eredeztetéseket, melyek valamely későbbi korig azonban biztosan visszavihetők (vö. 2.1.2.), ettől azonban praktikus okokból el lehet tekinteni.

Ha a bizonytalan finnugor eredeztetéseket áttekintjük, azt kell látnunk, hogy a

bizonytalanság okai meglehetősen változatosak. Az egyik leggyakoribb tényező a szűk elterjedtség, illetve a valamely távolabbi rokon nyelv szavának a szócsaládhoz tartozásának kétséges volta. A széles nyelvjárási elterjedtség természetesen nem feltétele egy etimológia helyességének, hiszen könnyen megtörténhet, hogy egy vagy több nyelvjárásból is kikopik az adott szó, de minél nagyobb nyelvterületen ismert egy-egy szó, annál valószínűbbnek vehetjük a korai (alapnyelvi) eredetet.

2.3. Finn-permi kori szó mindössze négy van, ezek mind biztosnak minősített eredeztetések, közülük egy esetleg finnugor kori is lehet:

a) N *čáihni* ‘Picoides tridactylus, háromujjú harkály’ ~ U *tjähnee* ‘harkály’ ~ P *čaihtnē* ‘ua’ ~ L *tjai’(h)nē* ‘Picoides tridactylus ~ Dendrocopus minor, kis tarkaharkály’ ~ I *čäšni* ‘harkály’ ~ Ko., Kld., T *čeašnn* ‘ua’; vö. finn *hähnä* ~ *häähnä* ‘Dendrocopus major, Buntspecht, nagy tarkaharkály’, észt *ähn* ~ *hähn* ‘Specht, harkály’, cser. *šištü* ~ *šište* ‘ua’, votj. *šíz* ‘ua’, zürj. *šíz* ‘ua’. A feltételezett PFP alapalak *šäšnä ~ šäčnä. UEW 772, SKES, Lehtir.

b) N *čukča* ~ S *tjåktjaa* ~ *tjuktjie* ~ *tjåktja* ~ U *tjüktjee* ~ P, L *tjuktjē* ~ I *čuhčā* ~ Ko., Kld., T *čuhččlādd* ~ *tšuhčš* ‘Tetrao urogallus ♀, siketfajd tojója’; vö. mdE *suvožej* ~ *suvožen* ~ *sužij* ‘ua’, M *suvoži* ~ *šuži* ‘ua’, cser. *suzô* ~ *suzo* ~ *subuzo* ~ *šužũ* ‘ua’, zürj. *cukci* ‘ua’. A feltételezett PFP alapalak *šškcš. UEW 780, Lehtir.

c) N *goaskin* ~ L *kåskēm* ~ I *koaskim* ~ Ko., Kld., T *kuä’čkēm* ‘Aquila (chrysaetos), (szirti) sas’; vö. finn *kotka* ‘Aquila’, észt *kotkas* ‘ua’, cser. *kučkâž* ~ *kutkâš* ~ *kutkâž* ‘ua ~ ein großer Raubvogel, egy nagy ragadozó madár’, votj. *kuč* ~ *kjč* ‘Aquila’, zürj. *kuč* ‘Aquila ~ ein großer Vogel, egy nagy madár ~ ein Raubvogel, egy ragadozó madár’. A feltételezett PFP alapalak *kočka. UEW 668, SKES, Lehtir., SSA.

d) N *njukča* stb., l. 2.2.2. f).

Ezekben a lapp szavakban feltűnő a viszonylag széles elterjedtség: még a közülük legszűkebb körben ismert szó, a *goaskin* is csak a legdélebbi nyelvjárásokból, azaz egy viszonylag összefüggő területről nincs adatolva.

2.4. A négy finn-volgai származtatás majdnem mindegyike biztosnak tekinthető, közülük kettő esetleg a finnugor, kettő az uráli korig is visszavezethető. A N *goahppil* stb. esetében a SSA a cseremiszi szó ide tartozását megkérdőjelezi – indoklás nélkül ugyan –, így ez esetleg bizonytalannak is tekinthető ebben a csoportban. Egy kivétellel (*beštor*) mind megtalálható majdnem minden nyelvjárásban; ez az egy csak az északiban, az inariban, illetve a kolta- és kolai nyelvjárásokban ismert.

a) *beštor* stb., l. 2.2.2. a).

b) *goahppil* stb. l. 2.2.2. d).

c) *guorga* stb., l. 2.1.2. e).

d) *guovssat* stb., l. 2.1.2. f).

2.5. Korai közfinn kori etimológia három akadt, két biztos és egy bizonytalan.

2.5.1. A két biztos etimológia a következő:

a) N *giehka* ~ S *giege* ~ *gieke* ~ U *giahka* ~ P, L *kiehka* ~ I *kieha* ~ Ko., Kld., T *kïökk* ‘Cuculus canorus, kakukk’; vö. finn *käki* ‘ua’, észt *kägu*, karj. *kägi*, aun. *kägi* ~ *kägöi*, lúd *kägi* ~ *kägöi* ~ *kägöüi*, vepsze *kägi* ~ *kägi*, vót *čäko* ~ *tsako*, lív *ke`G* ~ *kä`G*. A korai közfinnben talán balti

jövevénytyszó, vö. litv. *gegė*. SKES, SSA. (A SSA a balti kölcsönzést bizonytalannak tartja, mivel a litván alak kései elvonás eredménye, vö. lett *dzeguze*; a korai közfinn eredetét ez azonban nem kérdőjelezi meg.)

b) N *goahppil* stb., l. 2.2.2. d).

2.5.2. Talán a korai közfinn korból származik az alábbi madárnév:

N *guoik'gáhrít* ~ P, L *kuoi'hka kārēk* ~ I *kuoš'kkärigaž* ~ Ko. *kuōškk'kaar'jaž* 'Cinclus cinclus, vízirigó'. A név formailag összetett szó: *guoika* 'vizesés' + *gáhrít* 'bot, dorong, tuskó'. A SKES szerint az utótag madárnév, vö. finn *kara*, *koskikara* 'ua', s ez lehet finn jövevénytyszó éppúgy, mint korai közfinn kori szó, l. még észt *karalant* 'Mergus, Säger, bukó'. Véleményem szerint ez az etimológia meglehetősen bizonytalan, míg a pusztá összetétel minden további nélkül elfogadható: a vízirigó élelemszerzés közben gyakran hasonlít a vízben úszó, kissé lemerülő fadarabra.

2.6. Közlapp kori szó egy volt a szójegyzék etimológiai között, mely a közlappban talán hangutánzó eredetű. A szó a délibb nyelvjárásokban ismeretlen, a többiben mindben megvan.

N *fiehta* 'Aythya marila, hegyi réce' ~ L *viettek* 'ua' ~ I *viet'tuu* 'Aythya fuligula, kontyos réce' ~ Melanitta fusca, füstös réce' ~ Ko., Kld. *viätt* 'Aythya fuligula'. A közlapp korig visszavihető, ott talán hangutánzó eredetű; a közlapp kori alak **vették* (Lehtir. 1416). A hangutánzó eredetnek ugyanakkor némileg ellentmond a N leírás, mely szerint a tojó hangja *garrrr garrrr* (LL 51.). A récefélék más és más hangot adnak ki, ezért a különböző nyelvjárásokban található eltérő jelentések miatt nehéz lenne megállapítani, valóban hangutánzó eredetről van-e szó, hiszen nem tudjuk, a közlapp korban melyik vadrecét jelölte a szó. A Lehtirantától megadott közlapp kori 'jouhisotka' jelentés nem hivatalos megnevezés, ám Kaisa Häkkinen monográfiája szerint ez a kontyos réce egyik régi megnevezése (Häkkinen 2004: 291); ez pedig halk, fütyentésszerű hangot hallat (EM 68). Ez ugyan közelebb áll a kérdéses szó hangalakjához, ám az alapnyelvi hangutánzás megállapításában még így sem lehetünk százszázalékosan biztosak (vö. G. Bogár 2006: 18–20, 23–24).

3. Még egy ilyen viszonylag kis szócsoporthoz esetében is, mint amilyen az alapnyelvi eredetű madárnevek, találkozhatunk nem egy problémás elemmel. A SSA előtti etimológiai szakirodalomban viszonylag egyértelműnek tekintett eredeztetések közül a legújabb finn etimológiai szótár nem egyet elvet, s akadt olyan is, melynek a lapp szóra vonatkozó részével jómagam már korábban sem értettem egyet. Bár a SSA-ban található változásoknak nem mindegyikével értek egyet, azt mindenképpen fontosnak tartom, hogy nem egy korábban minden forrásban egyértelműnek vélt etimológiát újragondoltak a szerzők, s ennek során jelentős megállapításokat tettek (pl. N *gáranas*, N *guovssat*).

A következőkben összegzem az alapnyelvi eredetűként (is) eredeztetett lapp madárnevekben fellépő problémás kérdéseket, a bizonytalanságot jelentő okokat.

A madárnevek etimologizálását – a többi természeti jelenségtől, a többi állattól vagy a növényektől eltérően – az is külön nehezíti, hogy közöttük igen sok a hangutánzó elem, hangutánzás pedig a keletkezési típusok bármelyikében előfordulhat. Vannak hangutánzó eredetre visszamenő jövevénytyszavak is a madárnevek között, de találkozunk onomatopoetikus összetevőkkel az összetett és képzett madárnevek körében is (vö. G. Bogár 2006: 16–25). Az

alapnyelvben is természetesen megjelentek a hangutánzó elemek, s az ilyen szavak gyakran mutatnak a szabályostól eltérő hangfejlődést, ami viszont az etimológiát bizonytalanná teheti.

A másik ok, ami kétségesse tehet egy-egy eredeztetést, az általában a szűk elterjedtség. Az egyes nyelvjárások szókincse akármelyik nyelvben nagyban eltérhet egymástól, a lapp nyelv esetében azonban a helyzet még sokkal bonyolultabb, hiszen több kutató (pl. P. Sammallahti) is úgy véli, különálló lapp nyelvekről kell beszélni. A hagyományos felfogás szerint ugyan egy nyelv több nyelvjárásáról van szó (vö. pl. Korhonen 1981), de a gyakorlat azt mutatja, hogy ma már a szomszédos nyelvjárások beszélői is csak nagy nehézségek árán értik meg egymást, ha egyáltalán megértik a másikat, így aztán valóban indokolt több nyelvet emlegetni. A finnugristikában, a történeti nyelvtudományban azonban mégis praktikusabb a lappot csupán nyelvjárásokra osztani, hiszen ehhez éppen elég közös vonást tudnak felmutatni. Ugyanakkor viszont ez egyes etimológiákban, ahol valamely szó csak egy-két, nem egyszer szomszédos területen ismert, egyfajta akadályt is jelent, mivel gyakorta éppen a szűk elterjedtségre hivatkozva kérdőjeleződik meg az eredeztetés. Ha az eddig nyelvjárásként emlegetett nyelvváltozatokat önálló nyelvekként kezelnénk, akkor ez az akadály ugyan nem jelentkezne, viszont – mivel az új nyelveknek is vannak nyelvjárásai – olyan sokrétű képet kapnánk, amittől az etimológiák (és a nyelvjárási leírások) túlzottan bonyolulttá válnának, ráadásul a mára kihaltak tekinthető nyelvjárások (pl. pitei, ter) adatait esetleg elkülönítve kellene kezelni.

Harmadik okként említhető az a tény, hogy a csak a lappból és a finnségi nyelvekből kimutatható szavak esetében nem egyszer szóba jöhet a kölcsönzés is valamely irányban, s ez – bár bizonyos kritériumok támpontot adhatnak a közös eredet vagy kölcsönzés megállapításában – nem mindig különíthető el egyértelműen.

A negyedik, bizonytalanságot szülő tényező a többi rokon nyelvnek az adott szóhoz való kapcsolása, azok adatainak hangtani vagy egyéb okokra visszavezethető kétséges mivolta lehet.

Ötödször, előfordulhat jelentéstani és szerkezeti összeférhetetlenség is, mint azt a 2.2.2. i) alatt (T *vāḷ-lop̃tte*) esetében kifejtettem.

Külön bizonytalansági tényezőt ugyan nem jelent, de az eddigi szótárak – gyakorlati szempontból tökéletesen érthető módon – némileg illogikusan jártak el az olyan minősítések esetében, amikor egy-egy szót kérdőjelesen visszavisznek egy korai nyelvállapotról, majd egy késeire biztosan, de a köztes periódusokat kihagyják, pl. 2.1.2. e) N *guorga*, 2.2.2. d) N *goahppil*.

Mindezek tükrében bátran kijelenthetjük, hogy bőven van még kutatni való az alapnyelvi eredetű szavak körében is, és az etimológiai irodalom alapos átvilágítása mindig hozhat új részeredményt. E munkában nagy segítséget fog jelenteni a lappológusoknak a készülő lapp etimológiai szótár is, melyet Keresztes László és Lars-Gunnar Larsson szerkesztenek.

Válogatott bibliográfia

G. BOGÁR Edit 2006: Hangutánzás a lapp madárnevekben. FUD 13: 15–28.

EM = PETERSON, R. T. – MOUNTFORT, G. – HOLLAND, P. A. D. 1986: Európa madarai. 4., átdolgozott kiadás. Gondolat. Budapest.

FUV = COLLINDER, B. 1955: Fenno-Ugric Vocabulary. Stockholm.

GENETZ, A. 1891: Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäyteita. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. Utgifna af Finska Vetenskaps-Societeten 50. Helsingfors.

- HÄKKINEN, Kaisa 2004: Linnun nimi. Kustannusosakeyhtiö Teos. Helsinki.
- ITKONEN, T. I. 1958: Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I–II. Lexica Societatis Fenno-ugricae 15. Helsinki.
- KORHONEN, M. 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. SKS, Helsinki.
- LAGERCRANTZ, E. 1939: Lappischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-ugricae VI. Helsinki.
- Lehtir. = LEHTIRANTA, J. 1989: Yhteissaamelainen sanasto. MSFOu. 200. Helsinki.
- LL = VEST-AIKIO, A. – AIKIO, J. – AIKIO, E. 1997. Lottit luonddus. Davvi Girji. Kárášjohka.
- MSzFE = Lakó György (főszerk.) 1967–76: A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SKES = Toivonen, Y. H. – Itkonen, E. – Joki, A. J. – Peltola, R. (szerk.) 1955–78: Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VI. Lexica Societatis fenno-Ugricae 12. Helsinki.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (päätoim.) 1992: Suomen sanojen alkuperä. SKS:n toimituksia 556. KOTUS:n julkaisuja 62. KOTUS ja SKS. Helsinki.
- UEW = Rédei K. et al. (szerk.) 1986–88: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó. Budapest.

A jávorszarvas-mítosz az obi-ugor folklórban[◇]

Bevezetés

Nagytestű, s ezért a táplálkozásban jelentős szerepet betöltő állat lévén, a jávorszarvas az obi-ugor népek körében a medvéhez hasonló tiszteletnek örvend. Bár kultusza nem olyan fejlett, mint a medvéé, de rokon vonásokat mutat vele. A jávorszarvast is isteni eredetűnek tartják, úgy gondolják, hogy érti az emberi beszédet, vadászatához, húsának felhasználásához több tilalom és szertartás kapcsolódik. A 19/20. század fordulóján az obi-ugor területen gyűjtött kutatók rendre beszámolnak a jávorszarvassal kapcsolatos hiedelmekről és kultuszáról (Munkácsi 1910: 0314–0316, Karjalainen 1918: 395–396, Karjalainen 1927: 20–23, Kannisto–Liimola–Virtanen 1958: 384–386). Vértés Editnek főleg ezekre az anyagokra épülő összefoglalásai is hangsúlyozzák a jávor kitüntetett szerepét az állatvilágban (Vértés 1990: 180–181, 1997: 523–524). A 20. század második felének orosz kutatói is találkoztak a jávorszarvas kultuszával (Kulemzin 1984: 86–88, Kulemzin–Lukina 1992: 91), eredményeik beépültek az újabb mitológiai lexikonokba (Kulemzin 2000: 180–181, Gemujev 2001: 81–82, Petruhin 2005: 347–348, Siikala et al. 2006: 118–119). Legutóbb Nagy Zoltán írta le ezt a vaszjugani hantik között máig élő hagyományt (Nagy 1999, 2007: 158–165).

A medveműnyelvhez hasonlóan a jávorszarvassal kapcsolatban is több tabuszt jegeztek fel. Már a jávor neve is gyakran tabunév. Amint a medvét, a jávort is hívják egyszerűen 'állat'-nak (vog. *uj*, o. *wájəγ*, *wəj*, *wāj*), ismert még a vog. *janij uj*, *janijūj* 'nagy állat' (MK 146), *vāni uj* 'erdei állat' (MK 715), az o. *enə wojə* 'nagy állat', *kūrəγ wājəγ* 'lábás állat' (DEWOS 1563). Legelterjedtebb manysi neve, a *sōrp* a magyar *szarvas* megfelelője (MK 563). A hanti *нӧχ*, *нӧw* (DEWOS 1029) viszont nem tabujellegű elnevezés.

Nemzetség névadójaként is ismert a jávorszarvas: a szurguti hantik három nagy nemzetségbe, a medve, a jávor és a hód nemzetségébe sorolják magukat (Csernyecov 1949, Szokolova 1983: 111–114).

A jávorszarvas eredete egyben csillagmítosz: az obi-ugor mitológia szerint az isten a jávort hatlábúnak teremtette, de még a mitológiai időben az égi vadász elejtette, s két hátsó lábát levágva lassúbb futásúvá, tehát az ember számára könnyebben vadászhatóvá tette. Az állat halálában az égre rajzolódott, csillagképpé (Göncölszekér = Nagymedve) vált. A Tejút pedig a szarvasűző vadász sítálpainak nyomán alakult ki. Ez a mítosz az egész obi-ugor nyelvterületen ismert.

Szibériában az obi-ugorokon kívül a szölkupok (Holmberg/Harva szóhasználatában a turuhanski szamojédok) és a ketek nevezik jávorszarvasnak a Göncöl-csillagképet, a jakutok viszont a szarvasűző vadászokat az Orionban vélik felfedezni (Harva 1933: 131, Holmberg

◇ Jelen tanulmány alapja egy 1998-ban, Oslóban elhangzott konferenciaelőadás, mely nyomtatásban is megjelent (Csepregi 2005). A mostani, magyar nyelvű változatba beledolgoztam az utóbbi tíz évben örömdetesen megszorodott új forrásokat és szakirodalmat is.

1964: 426–428). A szibériai orosz nyelvjárásban is jávorszarvasnak (лось) hívják a Nagymedve csillagképet (Grigorovszkij 1882, Munkácsi 1910: 0223–0231, Erdődi 1970: 28–45). Johan Turi lapp író szerint az égre rajzolódott jávorszarvas magába foglalja a Cassiopeia, a Perseus és az Auriga csillagképeket. Ezt az információt többek között Jankovics Marcell is átvette (1985: 217), s az ő nyomán mások (Horváth 2007), de van, aki vitatja az ilyen nagy kiterjedésű csillagkép létezését. (Bartha 2007). Juha Pentikäinen is úgy értelmezte hanti adatközlője rajzát és magyarázatát, hogy a jávorszarvas agancsát a Cassiopeia, lábait pedig a Perseus csillagai formázzák (1997: 69).

Szarvaskultusz más népeknél

A rendkívülien gyors állat (szarvas, rénszarvas, jávorszarvas, esetleg antilop) vadászatának motívuma a legkülönbözőbb népek folklórában Eurázsia-szerte ismert. A motívum finnugor párhuzamai: a karjalai folklórban a Hiisi (= ördög) teremtette jávorszarvast (a parallelizmusok második sorában rénszarvast) próbálja elejteni a sítalpon száguldó vadász, de sikertelenül (Hautala 1947, Kuusi et al. 1977: 271–275, 548–549). Ez a motívum szerepel a Kalevala 13. énekében is. A lapp mitológia szerint a síléceket feltaláló, jávorszarvast űző testvérpár látszik az égen (Hautala 1947: 216). Egy kolai-lapp mesében a mennydörgés istene űzi a vadrénszarvast – ha utoléri, itt a világvége (Voigt 1966: 51–52). A magyarok egyik eredetmondája szerint a csodaszarvas vezeti új hazába az őt űző vadász-testvérpárt (a monda első írásos előfordulása a 13. század végéről való). A népének utat mutató íjas vadász a hanti folklórban úgy is megjelenik, hogy nem történik utalás a jávorszarvas mítoszára (Honko et al. 1993: 87). Jankovics Marcell bőséges tanulmányban, majd különálló könyvben térképezte föl a agancsos állat tiszteletének megnyilvánulásait az emberiség kultúrájában, ezen belül a magyar és az obi-ugor folklórban és népművészetben (1985, 2004).

A jávor tiszteletének ősi gyökereiről vallanak a többezer éves sziklarajzok, melyek közül több található finnugorok mai és régi lakóhelye közelében (Norvégia, Karjala, Szibéria). A nyugat-szibériai Tom folyó mentén van az egyik leggazdagabb lelőhely (Okladnikov–Martinov 1983). A Csernyecov által közzétett Ural-vidéki sziklarajzok egyikében Lükő Gábor a jávorcsillag-mítosznak az ábrázolását vélte felfedezni, bár problematikus a többezer éves emlékeket mai népekhez kapcsolni (Csernyecov 1959, Lükő 1962, Jankovics 1985, Nagy 1999: 87).

A jávor az obi-ugor folklórban

Tanulmányomban a mítosznak az obi-ugor folklórbeli megjelenését vizsgálom azoknak a manysi és hanti nyelvű szövegeknek a segítségével, melyeket mintegy százötven év során feljegyeztek. Tizenöt szövegről van tudomásom: ebből hetet a 19. században és a 19/20. század fordulóján, nyolcat pedig az utóbbi évtizedekben gyűjtöttek¹.

A 19. század közepén Reguly Antal a Lozva folyóról származó manysiktól két jávoréneket jegyzett föl. Munkácsi Bernát adta ki őket a század végén, s megtoldotta egy saját gyűjtésű

1 Jelen tanulmányban csak tizenhárom eredeti nyelvű szöveggel foglalkozom, ugyanis kettő Schmidt Éva gyűjtése, melyeket Éva még életében nekem adott, de halálakor megtiltotta a közlésüket.

énekekkel (Munkácsi 1896: 301–317). A Munkácsi gyűjtötte ének később Bede Anna műfordításában is megjelent (Kálmán 1980: 348–351), majd pedig angol fordításban (Munkácsi 1995: 112–116). Szintén a 19. század végén a magyar Pápay József az obdorszki hanti területen feljegyzett egy mesét (Pápay 1910: 166–169), Berezovóban pedig egy regetőredéket (Pápay 1992: 156–159). A 20. század elején a finn Artturi Kannisto pelimkai manysi területen gyűjtött egy énektöredéket, és egy mesét a Konda vidékén (Kannisto–Liimola 1951: 23–27). Az énektöredék magyarul is olvasható (Kálmán 1980: 352).

Az utóbbi évtizedekben gyűjtött és közölhető szövegek közül egy manysi, a többi hanti. Jevdokija Ivanovna Rombandejeva a saját édesanyjától, Marija Dmitrijevnától jegyezte fel a jávorszarvas hagyományát 1959-ben, Hoszloh faluban (szoszvai manysi). A mítosz orosz fordítását kétszer is közölte (1991: 22–23, 1993: 39–41), eredeti nyelven viszont csak 2005-ben jelent meg, a manysi népköltészetet bemutató reprezentatív kötetben (2005: 304–305).

Négy ének a szurguti hanti területről való. Jeremej Ivanovics Szopocsin egy olyan mesét diktált le Honti Lászlónak 1976-ban, melyet apjától, Ivan Sztjepanovics Szopocsintól hallott (Honti 1978). Ennek a mesének az énekes változatát adta elő nekem Ivan Sztjepanovics lánya, Irina Kecsimova 1996-ban. Ezt 2003-ban közöltem a Honti László születésnapjára készült ünnepi kötetben (Csepregi 2003). Ivan Sztjepanovics unokatestvére, Ivan Szemjonovics Szopocsin 1993-ban Lázár Katalin magnetofonjába énekelt egy jávorének-töredéket. Ez a szöveg még kiadatlan. Megjelent viszont már nyomtatásban az a jávorének, melyet 1992-ben, a Jugan partján Pjotr Vasziljevics Kurlomkintól gyűjtöttünk (Csepregi 1998: 122–133). A három szurguti jávorének angol fordításban is megjelent az 1. lábjegyzetben említett tanulmányom függelékében (Csepregi 2005). Egy kongresszusi előadásában Lázár Katalin ezeket az énekeket zenei és részben tartalmi szempontból elemezte (Lázár 2001).

A Tatyjana Moldanova és Olga Mazur által 1988-ban gyűjtött kazimi hanti ének 2000-ben jelent meg az uráli népek mitológiáit bemutató sorozat hanti kötetében (Kulemzin 2000: 238–244). Ebben a hanti szöveg mellett orosz fordítás van. A kötet később megjelent angol nyelvű változatában (Siikala et. al. 2006) ugyanez angol és német fordítással szerepel.

Számos rege és regeváltozat csak fordításban ismert. Az oroszországi 19. századi közlések közül figyelemre méltó az, melyet Szerafim Patkanov egy Irtis-folyó vidéki hanti közlőtől jegyzett föl, és németül interpretálta (Patkanov 1897: 117–119). N. B. Lukinának az obi-ugor epikus folklórt bemutató, gazdag tartalmú mesekötetében (Lukina 1990) öt szöveg kapcsolatos a jávorszarvas mítoszával (három hanti és két manysi). Az egyik a Honti gyűjtötte Szopocsin-féle mese Schmidt Éva fordításában (66–69), van egy rövid változat a Vah folyóról Lukina gyűjtéséből (69, ugyanaz: Kulemzin–Lukina 1973:17), egy színjai változat M. Vahrusheva gyűjtéséből (69–70) és két északi manysi (szoszvai) változat Csernyecov gyűjtéséből (297, 433). Az égi jávorszarvas vadászatáról szóló történetet a Tromagan-folyóvidéki Ivan Sztjepanovics Szopocsin Juha Pentikäinennek is elmondta, ő finnül (Pentikäinen 1995: 138) és angolul is közölte (Pentikäinen 1997: 59). Legutóbb pedig Nagy Zoltán közölte a történetnek egy vaszjugani változatát magyarul (Nagy 1999: 87–88, 2007: 159–160).

A műfaji besorolás nehézségei

A tizenhárom eredeti nyelvű és a hét csak más nyelven megjelent szöveg néhány jellemzője leolvasható a mellékelt táblázatról. Feltüntettük a gyűjtő nevét, valamint a gyűjtés évét, az

adatközlő nevét és nyelvjárását (eszerint eredetiben hat manysi és hét hanti szöveggel van dolgunk), valamint megjelöltük a szöveg előadásmódját (nyolc ének, ebből kettő töredék és öt prózai szöveg).

A vizsgált nyolc ének közül hatban egyes szám első személyű az előadásmód, s ezek közül ötben a vadászt, egyben a jávorszarvast személyesíti meg az énekes. A prózai szövegek mind egyes szám 3. személyben szólnak. A csak fordításban megjelent szövegek (öt hanti és két manysi eredetű) mind prózában és egyes szám 3. személyben hangzottak el.

A szövegek műfaji besorolása nem könnyű feladat. Egyes irodalmárok szerint folklór-szövegekkel kapcsolatban nem is szabad műfajról beszélni. A folkloristák újabban úgy próbálják kategorizálni a folklórszövegeket, hogy az adatközlő saját meghatározását használják. Je. Rombandejeva legújabb manysi prózakötetében (2005) három kategóriát használ: *jalpəŋ mōjt* 'szent mese, azaz teremtménysz' *nas mōjt* 'nem szent mese' és *jis potər* 'régibeszélés, azaz monda'. A hantiban ezeknek a V *mańt*, Surg. *māńt*, Ni. *məńs*, Kaz. Sy. *məs*, O *mas* 'mese' és a *jis jasəŋ*, *jis pōtər* 'monda, elbeszélés' kifejezések felelnek meg. A mese nyelviileg, stilisztikailag jobban megformált, sajátos hasonlatok, meseformulák jellemzik, előadásmódja drámaibb, párbeszédek élénkítik a szöveget. A monda egyszerűbb szerkezetű, inkább a tényközlésre szorítkozik. Ezen felosztás szerint az eredeti nyelvű prózai szövegek közül a 4., a 6. és a 9. számú tartozik a mese kategóriájába, az 5. és a 8. viszont monda.

Az énekek (vog. *erij*, *eri*, o. *arəy*, *arə*, *ar*) is két csoportba sorolhatók. A legrégebben gyűjtött manysi énekek (Reguly, Munkácsi, és Kannisto gyűjtései) a medveünnepi repertoár részei, állaténekek. Vagy egy állat énekel magáról (1. és 7. számú), vagy több állat párbeszédét halljuk dramatikus előadásban (2. és 3. számú). A többi ének (három szurguti és egy kazimi) viszont epikus, a vadász mondja el vadászatának történetét. A jávorszarvasmítosz e kétféle megjelenési módjára már Lázár Katalin is utalt Schmidt Éva közlése nyomán (Lázár 2001: 103). Az epikus énekek műfaji jellemzőinek bővebb kifejtésére Schmidt Évának abban a könyvben volt alkalma, mely halála után négy évvel jelent meg a beloarszki archívum gondozásában (Schmidt–Pjatnikova 2006). A műfaj neve 'énekes mese v. mesés ének' (*arəŋ məs* v. *məńsəŋ ar*), és Schmidt Éva szerint az északi obi-ugoroknál ismert. A kötetben azonos tartalmú történetek is szerepelnek énekes és prózai előadásban, azt illusztrálva, hogy egy-egy szüzsé többféle formában megjelenhet a folklórban.

A szurguti énekek is magukon hordozzák az énekes mese műfajának a jellemzőit, bár a terminust nem hallottam szurguti területen. Ott minden mitikus tárgyú epikus ének *лаһаһар*. Hogy a képet még tovább bonyolítsuk, el kell árulnunk, hogy ezzel a terminussal nevezik meg a medveünnepi színjátékokat is.

A szövegek tartalmi jellemzői

A jávorszarvas hatlábú volta és csillagképpé válása a legtöbb szövegben szerepel. Az összehasonlító elemzés eredményeként megállapíthatjuk, hogy a hatlábú jávorszarvas speciálisan obi-ugor motívum, más népek folklórában nem jelenik meg. Reguly manysi szövegei más kapcsolatokat is mutatnak. Az 1. számú mindegyiktől különbözik, mert a jávorbika nevében szól. Ez a medveünnepen felhangzó egyéb állaténekekkel (a bagoly, a kakukk, a daru stb. éneke) mutat rokonságot. Fontos motívuma, hogy a jávort az isten adta az

embernek eledelül, és ezért vadászatát és fogyasztását szigorú szabályok kísérik. A 2. számú, Reguly és Munkácsi által gyűjtött ének pedig azokkal az eredetmondákkal mutat rokonságot, melyekben a szarvasűzés révén új hazát találnak a vadászok. Ebbe a típusba tartozik a vizsgált szövegek közül a 4. számú Pápay-féle obdorszki hanti mese, valamint a 16. számú Csemeyecov gyűjtötte északi manysi mese. A Kannisto-féle töredékben a vadász mind a négy lábát levágja az állatnak, tehát – talán tévesen – itt nincs szó hatlábú jávorról. A másik töredékben (12. szám) a szövegelemzés a hatlábú jávorra utal, de nem került sor a téma kifejtésére. Ez utóbb említett énekekben nincs szó a vadász személyéről sem. A vadász nincs megnevezve az első Reguly-énekben sem, abban, mely – egyedülállóan – a jávorbika nevében szól. A többi énekben legalább közvetve utalás történik a vadász személyére.

A második Reguly-énekben két vadász szerepel, akik egymás társai. Az egyik *Szárnas Pasker*, ő megjelenik a Kannisto gyűjtötte manysi énekekben is. A *Pasker* (Kannistónál, Pápaynál és Csemeyecovnál *Paster*) szót nem szokták lefordítani, de a jelentése a kondai manysiban ‘rozsomák’, s ez az állat totemósként is ismert az obi-ugor nyelvterületen. Ennek alapján kapcsolta össze Lükő Gábor az Urál-vidéki sziklarajzon látni vélt jávor–rozsomák összecsapást a manysi énekkel (Lükő 1962: 435). Az itt vizsgált szövegek közül a 4. és a 16. számúban Szárnas Paster és Lábas Paster vadászik együtt, a szárnas a gyorsabb, ő ejti el a jávorszarvast (mely nem hatlábú, és nem válik csillagképpé), s a Paster nép a szarvas nyomát űzve talál új hazára (Lukina 1990: 432–433, Pápay 1910: 166–169). Ezt a mítoszt dolgozta fel Jankovics Marcell „Ének a csodaszarvasról” című animációs filmjében, melyből képeskönyv is készült (Jankovics 2001). Az ő elképzelésében a Szárnas Paster sas, a Lábas pedig rozsomák. A Paster nép és a rozsomák mint állatös és antropomorf vadász összefüggése azonban több szempontból problematikus, nem szabad egyszerűen összekapcsolni őket, hangsúlyozza Nagy Zoltán (1999: 87). A második Reguly-énekben Szárnas Pasker társa *Véres-kező-emberfi*, aki a Munkácsi-féle manysi énekben egyedül ejti el a jávort. A „véreskező” jelző Munkácsi szerint azt jelenti, hogy jó vadász, olyan gyakran jut zsákmányhoz, hogy a kezén meg sem tud száradni a vér. Ez a jelző azonban párhuzamba hozható azokkal a mesehősökkel is, akik kézből kiserkedt vérből születtek (Honti–Rusvai 1977: 223, Nemiszova–Szkribnik 1995: 116). Munkácsinál a hős még egy jelzőt kap: *Véreskező mos-emberfi*, és így kapcsolatba hozható a Pápay gyűjtötte északi hanti változat vadászával (5. számú szöveg), aki egyszerűen csak *mos-férfi*. A 15. számú, Csemeyecov gyűjtötte északi manysi szövegben a jávorszarvast elejtő *mos-férfi* még csecsemő. Tudvalevően a *mos* az egyik obi-ugor frátria neve, a *mos-férfi* pedig a frátria őse (Steinitz 1980: 97). Szintén a *mos-férfi* ejti el a hatlábú jávort a Rombandejeva által feljegyzett szoszvai manysi (8. szám) és a kazimi hanti (10. szám) változatban. Ezekben a szövegekben szó esik arról is, hogy a Tejút a *mos-férfi* sínyoma.

Az irtisi hanti változatban (14. szám) a vadász *tunġ-poġ*, azaz ‘Szellemfi’, a juganiban (11. szám) *kān-iki*, azaz ‘Fejedelem-öreg’, a tromaganiakban (9. 12. 13. szám) *tōrəm-aj-pāyəl*, ‘Isten kisebbik fia’, a vaszjuganiban (20. szám) Torum fia. Mindegyik azonosítható a Világügyelő férfival, és tulajdonképpen a *mos-férfi* is ide sorolható, hiszen a Világügyelő a *mos* frátria őse is. A tromagani változatokban megint két vadász szerepel: az istenfiút elkíséri az apósa is, de nem mint segítőtárs, hanem mint ellenlábas. El is nyeri majd méltó büntetését – örökre eltéved az erdőben. Más forrásokból (Munkácsi 1910: 099–0100) tudjuk, hogy a Világügyelőnek kilenc felesége volt, ezek közül egynek volt gonosz apja, ez az Alvilági fejedelem – de nem kell erőltetnünk a párhuzamot.

A 17. számú, színjai hanti szövegben a vadász *Torsztor*, a 18.-ban, a vahi változatban pedig

három vadász szerepel: az egyik a Vah folyóról, a másik az Obról a harmadik a Jenyiszejről való. A csillagképben mindhárom vadász megjelenik, sőt az elhajított bográcsuk is. Szinte szó szerint megegyező történetet idéz Holmberg a ketektől, a három vadász ott: egy tunguz, egy ket és egy orosz (Harva 1933: 130–131, Holmberg 1964: 426).

A fordítás buktatói

Részletes és alapos elemzésre csak az eredeti nyelvű szövegek alkalmasak. Sokszor tapasztalom, hogy nehéz dolga van annak, aki olyan kultúrát kutat, melynek nem aktív résztvevője, ráadásul más az anyanyelve is. A félreértések szinte elkerülhetetlenek. Ha a gyűjtőnek nincs alkalma mindent részletesen értelmezni az adatközlővel, utólag könnyen tévedhet, a félrefordítása pedig később önálló életet kezd élni. A most elemzett szövegekben is több példát találhatunk erre. A Reguly gyűjtötte jávorének egyik kifejezését (*nakiŋ n̄arap ne*) Munkácsi először *ízelt* (azaz tagolt, több részből álló) *cipőjű nő*-nek fordította (Munkácsi 1896: 301), azt vélván, hogy a *nakiŋ* szó töve a *nak* 'íz, tag' szó. Később korrigálta ezt a tévedését, mondván, hogy itt tulajdonképpen arról van szó, hogy menstruáló nő nem ehet a jávor húsból, mert akkor veszélyeztetni férjének vadászszerencsáját. Tehát a szó inkább a *nakne pats* 'bűnbe esik' kifejezéssel hozható összefüggésbe. Az obi-ugorok elképzelése szerint a nő legtisztátalanabb része a cipőtalpa, ezért a helyes fordítás: *bűnhődéshozó cipőjű nő*. A korrekció megjelent Munkácsi következő kötetében (Munkácsi 1910: 0315), valamint a jegyzeteket tartalmazó kötetben (Munkácsi–Kálmán 1962: 211–212), de nem jutott el Nagy László költőhöz, amikor műfordítását készítette. Az *ízelt cipőjű nő* kifejezés sutaságát ő is érezhette, ezért a műfordításban (Domokos 1975: 46, Kálmán 1980: 346–347) *varrott cipős nő* szerepel. Bármennyire szép a fordítás, az ének értelme homályban marad.

Pápay József közlésében (5. szám) is van egy apró hiba, amit Pápay maga már nem tudott korrigálni korai halála miatt. Történetében az égi vadász az Urál felső végétől az alsóig űzi a jávorszarvast. Az alsó végét Pápay egy helyen az Urál *déli* végének fordítja. (Lehetséges, hogy ugyanez a hiba fordul elő a 17. számú szövegben is, de az eredeti híján nem tudjuk ellenőrizni.) Viszont a nyugat-sibériai népek, akik az Urál hegységet nem a térképről, hanem a valóságban ismerik, és azt tapasztalják, hogy minden folyó észak felé folyik, másként képzelik a fent és a lent fogalmát, mint mi. Számukra az Urál alsó vége északon van. A jávorszarvasmítosz egyéb változataiban is a szarvasüldözés dél–észak irányban történik.

Az orosz nyelvű reprezentatív obi-ugor mítoszkötetben (Lukina 1990) is vannak félrevezető értelmezések. A szurguti hanti mitikus énekekben és mesékben például a majdan megjelenő emberekről a „cirbolyatoboz-bábuk, fenyőtobozbábuk” kifejezést használják. Ezzel a kifejezéssel az alábbiakban bővebben foglalkozunk, most csak azt említem meg, hogy számomra ismeretlen okból Lukina kötetében az orosz fordításban a „fehér bábu, fekete bábu” kifejezés szerepel (Lukina 1990: 68), s az egyes szövegrészekhez fűzött magyarázatok is a kontextus ismeretének hiányáról tanúskodnak.

A Juha Pentikäinen által közölt szövegek (19. szám) többlépcsős fordítási processzus eredményei (hanti–orosz–angol–finn), s nehéz ellenőrizni, hogy hol kerültek bele a feltételezett eredetitől eltérő kifejezések. Nem jávorszarvasról, hanem rénszarvasról van benne szó (az angol változatban mégis: *elk*). Az eredeti szövegekben a hős a vadászat végén a síbotjával rajzolja az égre a jávorszarvas képét, Pentikäinen fordításában viszont a varázspálcájával (fi. *taikasauva*, a. *magic staff*). A hős apósát gonosz varázslónak (fi. *ilkeä noita*, a. *evil sorcerer*) nevezi a mesélő,

ilyen kifejezés sincs az eredeti szövegekben. A hős apja, Torum az Ég istene, nem pedig, ahogy a fordításban szerepel, fi. *Maan jumala*, a. *God of Earth*.

A szurguti hanti szövegek összehasonlító elemzése

A szurguti hanti területen gyűjtött négy szöveg összehasonlítása alkalmas arra, hogy rávilágítsunk a prózai és az énekelt műfajok különbségeire, az énekelt műfajok nyelvi kötöttségeire, archaizmusára.

A stilisztikai különbségek az egyes műfajok funkciójából adódnak. A prózai narráció sokkal szabadabb, mint az ének. Igaz ugyan, hogy a mitikus mesék előadásához is kapcsolódnak tilalmak. Csak naplemente után szabad mondani őket, valamint nem szabad félbehagyni, hanem ha egyszer elkezdték, végig kell mondani. A cselekmény szövése, a szavak megválasztása azonban a mesélőtől függ. Az énekek autentikus előadási alkalma viszont a medveünnep, mely már eleve szakrális esemény. Az énekek egyes szám 1. személyű előadásmódjából következik, hogy az énekes nem a maga nevében szól, hanem rajta keresztül a bálványszellem szólal meg – ezért az előadó nem változtathat, ragaszkodnia kell a hagyományokhoz, mindent úgy kell továbbadnia, ahogyan kapta. Ha az ének nyelvi-folklorisztikai gyűjtés keretében hangzik el, tehát nem szakrális keretek között, akkor sem szabad rajta változtatni.

A négy szurguti szöveg: egy mese, egy énektöredék és két ének. Közülük három egy családból származik, s a negyedik is azonos nyelvjárásterületről, azonos kultúrkörből. A mesélők, illetve énekesek feltételezhetően azonos kollektív ismeretekkel rendelkeznek a jávorszarvasmítoszról. A szövegekben viszont ezeknek az ismereteknek csak bizonyos része jelenik meg.

Látszólag a legtöbb ismeretet a prózai változat árulja el (9. szám), hiszen műfaja alkalmas a részletező magyarázatra. Leírja a főhős családi körülményeit, a szarvasűzés különböző fázisait, a szarvasvadászat következményeit. Mivel azonban ez a mese többszörös cenzúrán ment keresztül, mire nyomtatásban megjelent, mitológiai töltése meggyengült. Említettem, hogy ezt a mesét Honti László gyűjtötte az 1970-es évek derekán, Leningrádban. Egy ottani főiskolai hallgató vette magnetofonra az apja meséjét, és diktálta le, valamint értelmezte a gyűjtő számára. A prózai elbeszélés eleve kevesebb szakrális nyelvi elemet tartalmaz, s elképzelhető, hogy bizonyos kifejezéseket az érthetőség kedvéért hagyott el az adatközlő. Szembetűnő például, hogy a jávorszarvasnak csak körülírással neve szerepel a mesében, *kūrəŋ wājəŋ* 'lábás állat', míg az énekekben nevével szólítja a vadász, *ńow* 'jávör', sőt *tōram ńow* 'égi jávör', az állandó jelzője pedig vagy *məkkəla punpi* 'varjúbogyó (színű) szőrű', vagy pedig *kut kōtəp-kūrəp* 'hatkező-lábú'. Ezek az állandó jelzők mindhárom szurguti énekekben előfordulnak. A főhős apósa a prózai változatban egyszerűen csak *upəl iki* 'apósa', az énekekben viszont (13. szám) egész éneksort kitöltően és gyakran ismétlődően *jiməltə sirpi upəm iki* 'rejtőzködő rokonságú apósom-öreg', utalva ezzel az após és a vő közötti szemérmes viselkedési szabályokra (vö. Csepregi 1997c: 450.)

Nemcsak az énekekben, hanem a szurguti területen más mitikus mesékben is a később megjelenő emberekre a *nəŋər pākī*, *pew pākī* 'cirbolyatoboz-bábu, fenyőtobozbábu' kifejezéseket használják, utalva ezzel egyrészt az emberek sérülékenységre, másrészt arra, hogy az emberek az égből nézve az istenek szemével apró figuráknak látszanak. A Honti gyűjtötte

mesében viszont következetesen csak *ruť-kǎntəy jǎy* ‘orosz-hanti emberek’ szerepelnek, s a tobozbábuk csak egyszer, szinte véletlen fordulnak elő.

Az egyes szám 3. személyű narrációnak köszönhetően viszont meg van nevezve a mese hőse, *törəm aj pǎy*, isten kisebbik fia. Az énekekben, ahol a mesehős egyes szám 1. személyben beszél, csak következtetni tudunk a személyére, illetve mind az énekes, mind a hallgatók tudják, hogy kiről van szó. Az énekek drámai, szaggatott előadásmódja és töredékessége ellenére a mítosz a maga teljességében jelenik meg a beavatottak előtt. A beavatottság a közösség közös ismereteiből adódik.

Mindegyik szövegre jellemző a vadászat realisztikus leírása. A vadász télen, sítalpon, erdőkön és hegyeken át űzi zsákmányát, befagyott folyókon és tavakon keresztül. A jávort nyíllal ejti el, s amint illik, megnyúzza és feldarabolja. A vadász útja földrajzilag is nyomon követhető. Az egyes folyóknak vagy a köznyelvi neve szerepel pl. *as* ‘Ob’, *Λαγαλ* ‘Irtis’, *törəm λṵr* ‘Numto’ vagy éneknyelvi neve. Egy-egy név jelentését tudták az adatközlők, pl. *vörösfenyő nép veszélyes vize* ‘Jugan’, másét nem, pl. *szeszélyes nő könny táplálta tő*.

A vad és a vadász párharcára jellemző, hogy kölcsönösen igyekeznek kifárasztani egymást. A 9. és a 13. számú szövegben a vadász nyila hegyével böködi a jávort, így ösztökéli gyorsabb futásra. A 9. és 11. szövegben a szarvas hűlt (fagyott) nyomát űti nyilával, s ekkor a magyar olvasónak óhatatlanul eszébe jut az a szólás, amit a hiábavaló üldözésre használunk: „bottal ütheti a nyomát”. A szarvasűzés állandó motívuma az is, hogy előbb kidőlt, majd hótól meghajlott fán ugrik át a vad és a vadász. Bizonyos éneksorok, kifejezések pedig változatlanul ismétlődnek minden énekben, bizonyítván, hogy azonos eredetűek, pl. *sítalp alá való síkos szél* (a sebesség kifejezésére), *mintha halrekeszték oszlopai lennének leverve* (azaz a szarvasnak csak a nyomai látszanak), *hallevestől csobogó hasú* (gyenge legény), *csontjaim még nem égtek el* (nem fáradtam el) stb. Ezek a valószínűleg csak a jávorszarvasmítoszhoz kapcsolódó sorok olyankor is felidéznek a hagyományokat jól ismerő előadóban és közönségében az egész éneket, ha maga a cselekmény csak töredékesen jelenik meg.

Az obi-ugor énekek poétikájához hozzátartozik a töltőelemek használata. Ezek vagy egytagú szavak vagy jelentés nélküli szótagok. A szavak elé vagy mögé rakott, vagy akár a szó közepébe beékelte töltőelemek azt szolgálják, hogy a szöveghangsúly és a zenei hangsúly egybeessen. Egyes töltőszók az igei sor végén a mondat végét jelzik – ez egy hosszú, több sorra kiterjedő mondat esetében nagyon fontos lehet. A jelentés nélküli töltőelemekből összeállt teljes éneksorok pedig a tartalmi tagolást segítik elő, a cselekmény egyes részeit választják el egymástól (vö. Csepregi 1997b). A szurguti énekek közül a 11. és a 13. számú énekben vannak töltősorok, a 12.-ben viszont, mely egyébként is kitűnik recitáló dallamával, nincs. Itt viszont szinte töltősorként bukkan elő újra meg újra a *makkəla punpi törəm nōw* ‘varjúbogyó színű égi jávor’ szövegsor.

Az énekekben számos olyan archaikus nyelvi elem van, melyeket a köznyelvben már nem használnak. Ilyenek az igeiként használt igenevek állítmányi funkcióban, a -η képzős igenév, a passzív ige felszólító módja stb. Bizonyos szavak, kifejezések is csak az énekekben fordulnak elő. A 13. számú énekben a ‘mindenütt világos lett’ jelentést a következő három sor fejezi ki: másnap reggel megvirradt / arcon (= elöl) megvirradt / háton (= hátul) megvirradt. Amikor ezeket a sorokat fordítottuk, segítők, az adatközlő férje azt mondta, hogy ezek a szavak ma már semmit sem jelentenek, az istenek nyelvéből maradtak az énekben. Az istenek nyelvéből, akiktől az éneket tanultuk.

A szövegek forrásai

(a táblázat végén a szövegnek a táblázatban szereplő sorszáma és a forrás rövidítése)

- CSEPREGI Márta 1998. Szurguti osztják chrestomathia. Szeged: Studia Uralo-Altaica Supplementa 6. **(11. Chr)**
- CSEPREGI Márta 2003. Egy tromagani osztják jávorének. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.): Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. Budapest, 80–87. **(13. HL)**
- HONTI László 1978. Tromagani osztják szövegek. Nyelvtudományi Közlemények 80: 127–131. **(9. NyK)**
- KANNISTO, A. & LIIMOLA, M. 1951. Wogulische Volksdichtung I. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 101. **(6., 7. WVd)**
- KULEMZIN, V. M. (red.) 2000: [Кулемзин В. М.] Мифология хантов. Энциклопедия уральских мифологий III. Томск: Изд. Томского Университета. **(10. HM)**
- KULEMZIN, V. M. & LUKINA, N. B. 1973. [Кулемзин В. М. и Лукина Н. Б.] Легенды и сказки хантов. Томск: Издательство Томского Университета. **(18. Luk1)**
- LUKINA, N. B. 1990. (red.) [Лукина Н. Б.] Мифы, предания, сказки хантов и маньси. Москва: Наука. **(15–17. Luk2)**
- MUNKÁCSI Bernát 1896. Életképek. Vogul népköltési gyűjtemény IV. Budapest. **(1–3. VNGy)**
- NAGY Zoltán 1999. A jávorszarvas – egy hanti áldozati tárgy ürügyén. In K. Benedek & E. Csonka-Takács (szerk.): Démonikus és szakrális világok határán. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet 72–91. **(20. NZ)**
- NAGY Zoltán 2007. Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugáni hantiknál. Budapest: L'Harmattan. **(20. NZ)**
- PÁPAY József 1910. Északi osztják nyelvtanulmányok. Finnugor Füzetek 15. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. **(4. ÉONyT)**
- PÁPAY József 1992. Regék és regetőredékek. Vértes Edit (szerk.) Pápay József osztják hagyatéka. Debrecen: Bibliotheca Pápayensis V. **(5. BiblPáp)**
- PATKANOV, Serafim 1897. Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkpoesie I. St.Petersburg. **(14. Patk)**
- PENTIKÄINEN, Juha 1995. Saamelaiset – pohjoisen kansan mytologia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. **(19. JP)**
- PENTIKÄINEN, Juha 1997. Shamanism and Culture. Helsinki: Etnika CO. **(19. JP)**
- PENTIKÄINEN, Juha 1998. Samaanit. Pohjoisten kansojen elämäntaistelu. Helsinki: Etnika OY. **(19. JP)**
- ROMBANDEJEVA, Je. I. 2005. Мифы, сказки, предания манси (вогулов). Москва, Новосибирск: Наука. 304–305. **(8. Pamj)**
- SIIKALA, A-L. & NAPOLSKIKH, V. & HOPPÁL, M. 2006: Khanty Mythology. Encyclopaedia of Uralic Mythologies 2. Budapest–Helsinki: Akadémiai Kiadó – Finnish Literature Society. **(10. HM)**

Irodalom

- BARTHA Lajos 2007. Hol az égi csodaszarvas? *Finnugor Világ* XII/4: 16–20.
- CSEPREGI Márta 1997a. Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár Katalin (szerk.): *Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról*. Néprajzi Múzeum Budapest: 59–104.
- CSEPREGI Márta 1997b. Szurguti osztják medveünnepi énekek nyelvi jellemzői. *Folia Uralica Debreceniensia* 4: 53–59.
- CSEPREGI Márta 1997c. Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 93: 446–451.
- CSEPREGI Márta 2005. The Elk Myth in Ob-Ugrian Folklore. In: Pentikäinen, Juha – Simoncsics, Péter (ed.): *Shamanhood an endangered language*. Novus forlag – Oslo: 99–120.
- CSEERNYECOV, V. N. 1949. Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Budapest.
- CSEERNYECOV, V. N. 1980. Az Urál vidéki sziklarajzok jelentése és rendeltetése. In: Hoppál Mihály (szerk.): *A Tejút fiai*. Budapest: Európa 106–135.
- DEWOS = STEINITZ, Wolfgang (1967–1993): *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, 1–15. Lieferungen, Berlin, Akademie Verlag.
- DOMOKOS Péter (szerk.) 1975. *Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre*. Budapest: Európa.
- ERDŐDI József 1970. *Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 124.
- GEMUJEV, I. N. (red.) 2001. [Гемуев И. Н.]: *Мифология маньси. Энциклопедия уральских мифологий II*. Издательство Института Археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск.
- GRIGOROVSKII, N. P. 1884. [Григоровский Н. П.] Описание васюганской тундры. Записки Западносибирского Отдела Русского Географического Общества VI. Томск.
- GRIGOROVSKII, N. P. 1882. [Григоровский Н. П.] Предания нарымских инородцев о созвездии «лось». Томские губернские ведомости 31. Томск.
- HARVA, U. 1933. *Altain suvun uskonto*. Porvoo–Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- HAUTALA, J. 1947. *Hiiden hirven hiihdäntä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HOLMBERG (=Harva), U. 1964. *Finno-Ugric, Siberian. Mythology of All Races IV*. New York: Cooper Square Publisher, INC.
- HONKO, L. & TIMONEN, S. & BRANCH, M. & BOSLEY, K. 1993. *The Great Bear. A Thematic Antology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- HONTI L. & RUSVAI J. 1977. Pimi osztják szövegek. *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 223–227.
- HORVÁTH Csilla 2007: A jávorszarvas az ugor nyelvekben és az ugor népek vallásos elképzeléseiben. *Finnugor Világ* XII/1: 11–15.
- JANKOVICS Marcell 1985. Csodaszarvas a csillagos égen. In: Szombathy Viktor (szerk.): *Az őshazától a Kárpátokig*. Panoráma: 200–244.
- JANKOVICS Marcell 2001. *Ének a csodaszarvasról*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- JANKOVICS Marcell 2004. *A Szarvas könyve*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- KÁLMÁN Béla (szerk.) 1980. *Leszállt a medve az égből. Vogul népköltészet*. Budapest: Európa könyvkiadó.

- KANNISTO, A. & LIIMOLA, M. & VIRTANEN, E. A. 1958. Materialien zur Mythologie der Wogulen. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 113.
- KARJALAINEN, K. F. 1927. Die Religion der Jugravölker III. Folklore Fellows Communications No. 63.
- KARJALAINEN, K. F. 1918. Jugralaisten uskonto. Suomensuvun uskonnot III. Porvoo: WSOY.
- KULEMZIN, V. M. 1984. [Кулемзин В. М.] Человек и природа в верованиях хантов. Томск: Издательство Томского Университета.
- KUUSI, M. & BOSLEY, K. & BRANCH, M. 1977. Finnish Folk Poetry. Epic. An Antology in Finnish and English. Helsinki: Finnish Literature Society.
- LÁZÁR, Katalin 2001: Three Surgut variants of the Ob-Ugrian song of the moose. Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars VIII: 103–108. Tartu.
- LUKINA, N. B. & KULEMZIN, V. M. 1992. [Лукина Н. Б. и Кулемзин В. М.] Знакомтесь: Ханты. Новосибирск: Наука.
- LÜKÖ Gábor 1962. A jávoresillag-mítosz ábrázolása az Urál-vidéki sziklarajzokon. Ethnographia 73: 432–443.
- MUNKÁCSI Bernát 1910. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi II. Vogul népköltési gyűjtemény II. Budapest.
- MUNKÁCSI B. & KÁLMÁN B. 1962. Vogul népköltési gyűjtemény IV/2. Budapest: Akadémiai.
- MUNKÁCSI, B. 1995. Vogul Folklore. Selected and edited by Sadovszky, O. J. & Hoppál, M. ISTOR Books 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, Los Angeles: International Society for Trans-Oceanic Research.
- МК = MUNKÁCSI Bernát – KÁLMÁN Béla (1986): Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NEMISOVA, Je. A. & SZKRIBNIK, Je. K. (szerk.) 1995. [Нёмысова Е. А., Скрибник Е. К.] Сказки народа ханты. Санкт-Петербург: Альфавит.
- OKLADNIKOV, A. P. – MARTINOV, A. I. 1983. Szibériai sziklarajzok. Budapest: Corvina.
- PETRUHIN, V. Ja. 2005. [В. Я. Петрухин] Мифы финно-угров. Москва: Астрель АСТ Транзиткнига.
- ROMBANDEJEVA, Je. I. 1991. [Ромбандеева, Е. И.] Душа и звёзды. Ленинград–Ханты-Мансийск.
- ROMBANDEJEVA, Je. I. 1993: История народа манси (вогулов) и его духовная культура. Surgut: Северный дом.
- SCHMIDT, E. – PJATNIKOVA, T. P. 2006. [Шмидт Е. – Пятникова Т. П.] Араң моньцат – Песни-сказки. Томск: Издательство Томского университета.
- SZOKOLOVA, Z. P. 1983. [Соколова З. П.] Социальная организация хантов и маньси в XVIII–XIX вв. Москва: Наука.
- STEINITZ, Wolfgang 1980. Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. In G. Sauer & R. Steinitz (Hrsg.) Ostjakologische Arbeiten IV. Budapest: 92–107.
- VÉRTES Edit 1990. Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Budapest: Tankönyvkiadó.
- VÉRTES, Edith 1997. Die Mythologie der Uralier Sibiriens. Egidius Schmalzriedt – Hans Wilhelm Haussig (Hrsg): Wörterbuch der Mythologie 30–31. Lieferung. Klett–Cotta, Würzburg.
- VOIGT Vilmos (szerk.) 1966. A varázsdob és a látó asszonyok. Lapp mesék és mondák. Budapest: Európa.

I. táblázat. Az eredeti nyelvű szövegek gyűjtésére és kiadására vonatkozó információk

Sor szám	Gyűjtő	Gyűjtés éve	Adatközlő	Kiadás ideje, a kiadvány jele	Nyelvjárás
1.	Reguly Antal	1844	Bahtjar	VNGy 1896	lozvai manysi
2.	Reguly Antal	1844	Bahtjar	VNGy 1896	lozvai manysi
3.	Munkácsi Bernát	1889	V. K. Nomin	VNGy 1896	szoszvai manysi
4.	Pápay József	1898/1899	?	ÉONyt. 1910	obdorski hanti
5.	Pápay József	1899	G. Torikoptin	BibIPáp. 1992	obfalusi hanti
6.	Artturi Kannisto	1904	A. I. Jutkin	WVd.1951	kondai manysi
7.	Artturi Kannisto	1906	F. Ljepifanov	WVd. 1951	pelimi manysi
8.	Je. I. Romban-dejeva	1959	M.D. Romban-dejeva	Pamj. 2005	szoszvai manysi
9.	Honti László	1976	I. St./ J.I.Szopocsin	NyK 1978	tromagani hanti
10.	T. A. Moldanova/O. Mazur	1988	K.Sz. Moldanov	HM 2000, 2006	kazimi hanti
11.	Lázár K./ Csepregi M.	1992	Petr. Kurlomkin	Chr. 1998	jugani hanti
12.	Lázár K./ Csepregi M.	1993	Ivan Szemjonov. Szopocsin	–	tromagani hanti
13.	Csepregi Márta	1996	Irina Kecsimova	HE 2003	tromagani hanti

II. táblázat. A csak fordításban közölt szövegek gyűjtésére és kiadására vonatkozó információk

Sorszám	Gyűjtő	Gyűjtés éve	Közlés nyelve	A kiadás éve, jele	Nyelvjárás
14.	Sz. Patkanov	1888	német	Patk.1897	Irtisi hanti
15.	V. Csemyecov	1926	orosz	Luk2. 1990	Szoszvai manysi
16.	V. Csemyecov	1930	orosz	Luk2. 1990	Északi manysi
17.	M. Vahrusheva	1956	orosz	Luk2. 1990	Szinjai hanti
18.	N. Lukina	1969	orosz	Luk1. 1973	Vahi hanti
19.	J. Pentikäinen	1990	finn, angol	JP 1995, 1997	Tromagani hanti
20.	Nagy Zoltán	1992	magyar	NZ 1999, 2007	Vaszjugani hanti

III. táblázat. Az eredeti nyelvű szövegek tartalmi jellemzői

Sor-szám	Nyelv-járás	Előadás-mód	Narráció-személye	Vadász	Hatlábú jávor	Csillag-kép	Új hazát talál
1.	lozvai manysi	ének	1 Sg jávor	–	–	–	–
2.	lozvai manysi	ének	3 Sg	Szárnyas Pasker Véreskezű fi	–	–	+
3.	szoszvai manysi	ének	3 Sg	Véreskezű mos-emberfi	+	+	–
4.	obdorski hanti	próza	3 Sg	Szárnyas/ Lábas Paster	–	–	+
5.	obfalusi hanti	próza	3 Sg	Mos-ho (mos-férfi)	+	+	–
6.	kondai manysi	próza	3 Sg	Szárnyas Paster	+	+	–
7.	pelimi manysi	ének-töredék	3 Sg	Szárnyas Paster	–	–	–
8.	szoszvai manysi	próza	3 Sg	mos-χum (mos-férfi)	+	+	–
9.	tromagani hanti	próza	3 Sg	Isten kisebb fia + apósa	+	+	–
10.	kazimi hanti	ének	1 Sg vadász	kis mos férfi	+	+	–
11.	jugani hanti	ének	1 Sg vadász	Kan-iki	+	+	–
12.	tromagani hanti	ének-töredék	1 Sg vadász	?	–	–	–
13.	tromagani hanti	ének	1 Sg vadász	Isten kisebb fia + apósa	+	+	–

IV. táblázat. A csak fordításban megjelent szövegek tartalmi jellemzői

Sor-szám	Nyelvjárás	Előadás-mód	Narráció személye	Vadász	Hatlábú jávor	Csillag-kép	Új hazát talál
14.	Irtisi hanti	próza	3Sg	Tuηk-pox szellemfi	+	+	–
15.	Szoszvai manysi	próza	3Sg	mos-χum mos-ember	+	+	–
16.	Északi manysi	próza	3Sg	Szárnys Paster	–	–	+
17.	Szinjai hanti	próza	3Sg	Torsztor	–	+	–
18.	Vahi hanti	próza	3Sg	3 szárnyas vadász	–	+	–
19.	Tromagan	próza	3Sg	Torum fia	+	+	–
20.	Vaszjugani hanti	próza	3Sg	Torum fia	+	+	–

A permi nem-első szótagi magánhangzók történetéhez

Az uráli nyelvekre általában jellemző, hogy a nem-első szótagi vokalizmus fejlődése eltér az első szótagiétól. Így van ez a permi nyelvek esetében is. Ezért célszerű külön tárgyalni az ősspermi első szótagi és nem-első szótagi magánhangzóit. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy több fontos kapcsolódási pont van a két rendszer között. Egyrészt az ősspermiiben a nem-első szótagban csak olyan magánhangzók állhattak, amelyek az első szótagban is előfordultak, másrészt több esetben ugyanazok a hangfejlődési tendenciák érvényesültek mindkét rendszerben.

Célszerűnek látszott a nem-első szótagi magánhangzókat további csoportokra bontani, nevezetesen a szóbelseji, a szóvégi és a szuffixális magánhangzók csoportjára.

A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak viszonylag gazdag irodalma van. A sort Lakó tanulmánya (1934) nyitotta meg, majd negyven évvel később A. Molnár Ferenc (1974a, 1974b, 1976) vizsgálta meg újra a kérdést. Harms (1968) és Korenchy (1971) a permi imperativus kapcsán tárgyalta az igék tövégi magánhangzóit. Az ő írásaikra reagált nem sokkal később Lakó (1973, 1974). Lytkin is többször foglalkozott a szóvégi, illetve a nem-első szótagi magánhangzók kérdésével (1964: 235–243, 1968a, 1968b, 1969). Meg kell említeni még Rédei rövid összefoglalását (1988: 377–379). A nem-első szótagi szóbelseji magánhangzókat alig kutatták, a szuffixális magánhangzóról pedig az alaktani kutatásokkal kapcsolatban esett szó (l. pl. A. Kövesi 1965).

A mai permi nyelvekben legfeljebb szóvégi helyzetben, illetve produktív szuffixumokban érvényesülnek bizonyos fonotaktikai korlátozások, de többnyire ezek is statisztikai jellegűek. Így a votjákban az *e* (ez egyébként is a legritkább magánhangzó) nem fordul elő produktív szuffixumokban (Lytkin 1964: 235), rendkívül ritka szó végén és Veenker (1981: 208) statisztikájában nem fordul elő az első szótagnál hátrább. (Ehhez azért hozzá kell tenni, hogy Veenker statisztikája 2400 fonémát tartalmazó szöveg alapján készült. A mai votjákban legalább az *evel* 'nem, nincs' szóban és származékaiban van nem-első szótagi *e*.) Nagyon ritka a votjákban a szuffixális és a szóvégi *u* is. Lytkin (i. h.) statisztikája szerint gyakorisága produktív szuffixumokban csak 0,2%. A votják szóvégmutterő szótár (Nasibullin 1992) tanúsága szerint az *u*-ra végződő szavak döntő többsége a *pu* 'fa' és *vu* 'víz' szavakkal alkotott összetétel.

A zürjén irodalmi nyelvben produktív szuffixumokban az *e* egyáltalán nem fordul elő, az *o* és az *u* pedig nagyon ritka (0,1 – 0,1%). A permják irodalmi nyelvben az említett három fonéma szintén nagyon ritkán fordul elő produktív szuffixumokban (*e* 0,5%, *o* 0,2%, *u* 0,1%. Lytkin i. h.)

Ha megvizsgáljuk az ősspermi szóképzetet, és a votják ~ zürjén hangmegfelelések, valamint az előpermi¹ előzmények alapján rekonstruáljuk az ősspermi nem-első szótagi magánhangzó rendszerét, akkor egész más képet kapunk.

1 Előpermi = az ősspermit megelőző alapnyelvek (uráli, finnugor, finn-permi) összefoglaló elnevezése.

Szóbelseji magánhangzók

Nem-első szótagi szóbelseji magánhangzók az őspérmiben két vagy három szótagos szótövek második (nagyon ritkán harmadik) szótagjában fordulhattak elő. (Az őspérmiben a szótövek egy, két vagy ritkán három szótagosak voltak.) Ebben a pozícióban a mai permi nyelvek az alábbi táblázatban látható hangmegfeleléseket mutatják. Összeállításomban összetett szavak, néhány kivételt leszámítva, nem szerepelnek, hiszen utótagjuk magánhangzói első szótagiként viselkednek. A táblázat első oszlopában az általam rekonstruált őspérmiai magánhangzók láthatók.²

Típus	PP	VT	ZR	Előfordulás
(1) x	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	12
(3) x	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>o</i>	4
(4) x	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	2
(5)	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>a</i>	1
(6)	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	4
(7)	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	1
(9) x	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	11
(10)	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	9
(11) x	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	2
(12) x	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	70
(14) x	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	94
(15)	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>e</i>	7
(16) x	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	3
(17)	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	2
(18) x	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	4
(21) x	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	2

A táblázatban szereplő adatok összesítése azt mutatja, hogy a PP-ben az *i* volt a leggyakoribb magánhangzó ebben a pozícióban (aránya 63,2%), jóval ritkább volt az *e* (23,2%) és az *a* (13,6%). Az idetartozó esetek kétharmadában a PP hang változatlan maradt mindkét nyelvben. A megfelelések általában a többi esetben is szabályosak és csak elenyésző számban teszik bizonytalanná rekonstrukcióm. A táblázatban x-szel jelölt tíz típusban ugyanolyan megfelelés mutatkozik, mint az első szótagban. Úgy vélem, ez is rekonstrukcióm helyességét bizonyítja, hiszen az első szótagi és a nem-első szótagi magánhangzók ugyanahhoz a magánhangzó-rendszerhez tartoztak. Logikus tehát az a feltevés, hogy sorsukat ugyanazok a hangfejlődési tendenciák irányították.

Amelyek azonban eltérő eredményre vezettek. Míg ugyanis az első szótagi magánhangzók esetében a votjában zajlottak le jelentősebb változások (l. Csúcs, 2000), addig a nem-első szótagiak esetében a votják valamivel nagyobb mértékben őrizte meg az eredeti állapotot, hiszen a három őspérmiai magánhangzónak hétféle votják és tizenkétféle zürjén folytatója van, mint ez a következő táblázatból látható:

2 A kutatási anyagomban szereplő néhány ritka megfelelést nem vettem fel ebbe a táblázatba, ezért a sorok számozása nem mindig folytonos.

őšpermi	votják	zürjén
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
	<i>o</i>	<i>o</i>
	<i>ĩ</i>	<i>ę</i>
	<i>e</i>	
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
		<i>i</i>
		<i>ę</i>
		<i>ĩ</i>
<i>ĩ</i>	<i>ĩ</i>	<i>ĩ</i>
	<i>i</i>	<i>i</i>
		<i>ę</i>
		<i>o</i>
		<i>u</i>

A PP *a* a legtöbb esetben mindkét nyelvben megmaradt (pl. *pežjan* ~ *pižjan*³ < PP *pežjan* 'ár (szerszám)', néhány szóban mindkét nyelvben *o*-vá zárulhatott. Pl. *tungon* ~ *toman* < PP *tonjan* 'zár, lakat', *jumal* ~ *jumol* < PP *jumal* < FP *jimälä* 'édes'. A PP *a* > *o* változás különösen szövégen inkább a votjakra jellemző.⁴ Ez általában akkor következett be, ha az első szótagban *o* vagy *u* állt (Lakó 1934: 27). Mint látjuk, szórványosan a zürjénben is végbement ez a változás, amihez a Lakó-féle kritérium is adva volt. Négy szóban *o* ~ *ę* megfelelés mutatkozik (pl. *mugor* ~ *migger* < PP *mugar* < FU *muŋk3* 'test'). Ezekben rekonstrukcióm a mai votják hangképviseletén alapul. A ZR *ę*, rendszerbeli központi helyzetének és gyakoriságának köszönhetően, lehet PP *a*, *e* és *ĩ* folytatója is. Négy szóban a votjában jelentkezik szabálytalan *e* az *a* folytatójaként (pl. *suzer* ~ *sozor* < PP *sozar* < FP *sasare* 'húg, nővér'). Ezekben a szavakban a zürjén és az esetleges előpermi alakon alapul a rekonstrukció.

Az őšpermi szóbelseji *e* a votjában mindig megmaradt (pl. *emež* ~ *ęmež* < PP *emež* < FU *äŋ3ć3* 'málna'), a zürjénben azonban leggyakoribb folytatója az *ę* (pl. *l'anes* ~ *l'angs* < PP *l'anes* < FU *ď'äŋ3s3* 'nyírkéregedény') és csak a szavak kisebb részében maradt meg változatlanul. Ugyanilyen kettősség mutatkozik az őšpermi első szótagi *e* zürjén folytatóinál is, bár éppen ellentétes arányban. Az *e* > (*o* >) *ę* változás mindenestre beleillik a permi vokalizmus fejlődésére jellemző (labio-) velarizációs tendenciába és egyes szuffixumokban (pl. illativus, instrumentalis) is bekövetkezett. Néhány szóban a zürjénben zártabbá válás is történt, pl. *palez* ~ *pelis*, *pelis* < PP *pelež* < FU *pićla* 'berkenye.

Az őšpermi szóbelseji *ĩ* a szavak döntő többségében mindkét nyelvben változatlan maradt, pl. *uzir* ~ *ozir* < PP *ozir* 'gazdag(ság)' < FU *asr3*. Néhány esetben, palatális környezetben szórványosan palatalizálódott *i*-vé, pl. *kumiz* ~ *komiž* < PP *komiž* < FU *koćm3/kaćm3* 'hagyma', illetve *aćim* ~ *aćim* < PP *aćim* 'magam' < FU *ice*. Négy szóban egyes zürjén nyelvjárásokban *u*-vá labializálódott, pl. *kižil'i*, *kižil'i* ~ *kožuv*, *kožul*, *koživ*, *kožil*, *koživ* 'csillag' < PP *kužili* < UR *kuńć3/kuć3*. A rekonstrukciót a VT és ZR nyelvjárási (*i*-s) alakok indokolják. Gondolhatnánk

3 Itt és az összes többi példában a ~ előtt álló szó votják, az utána álló szó zürjén adat.

4 A votjában ez a változás a szuffixumokban is végbement, pl. többesjel, igék jövő idejű alakjai, -*o* melléknévképző.

arra, hogy a zürjénben a labializációt a *v* okozta, de olyan zürjén nyelvjárásokban is *u* van, amelyekben megmaradt az eredeti *l*.

A különbség az első szótagi és a nem-első szótagi vokalizmus között abban állt, hogy az uráli alapnyelvhez hasonlóan a PP-ben is csak három magánhangzó állhatott az első szótagnál hátrább: *a*, *e*, *i*. Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy UR *a* > PP *a*, UR *ä* > PP *e*, UR *e* > PP *i* hangfejlődést tegyünk fel. Annak a mindössze 13 etimológiának a vizsgálata, amelyben biztosan rekonstruálható az előpermi nem-első szótagi magánhangzó, azt mutatja, hogy csak 7 szóban jelentkezik a várt folytató, vagyis véletlenszerű változásokkal van dolgunk. Ráadásul kérdéses, hogy a tárgyalt PP magánhangzók, amelyek talán már az őspermiben hozzátapadtak az utánuk álló, sok esetben képzőként funkcionáló mássalhangzóhoz, tekinthetők-e az előpermi tövéghangzók folytatóinak.

Szóvégi magánhangzók⁵

Az előpermi szavak mind magánhangzóra végződtek. Ha megvizsgáljuk PP folytatóikat, akkor azt látjuk, hogy azok többnyire mássalhangzóra végződnek. A szavaknak kb. 80%-a tartozik ebbe a csoportba, ahol tehát a végmagánhangzó az őspermi kor folyamán lekopott. A lekopás okai között említik a hangsúlytalan helyzetet (Lakó 1934: 55–56), a szóvégi magánhangzók kisebb hírértékét (A. Molnár 1974a: 115), a redundancia csökkentésére irányuló tendenciát (Mikola 1979: 113–118) stb. Az említett tényezők valószínűleg mind elősegítették a lekopást, ami egyébként a természetes fonológia elveivel is összhangban áll, hiszen nagyon sok nyelv történetében megfigyelhető a szóvégi magánhangzók elszíntelenedése, redukálódása és/vagy lekopása.

A lekopás pontos feltételei nem határozhatók meg. A három EP szóvégi magánhangzó (*a*, *ä*, *e*) nagyjából azonos mértékben kopott le. Lytkin (1964: 235–242) szerint az egyes ZR szavak ragozásában jelentkező tövégi *-j-* az EP *-e* folytatója. Ez azonban nem valószínű (l. Csúcs 2003).

Saját kutatásának eredményeit Lakó (1934: 56, 58) az alábbiakban foglalja össze: „...a késői őspermi korban finnugor eredetű névszók végén csak a legalacsonyabb nyelvállású (*a*) és a legmagasabb nyelvállású (*-i*, *-j*) magánhangzó állhatott... Az ős-permi **-a* általában megmaradt mind a zürjénben, mind a votjákban, csak az utóbbiban vált bizonyos feltételek mellett (*o* és *u* után) *-o*-vá... Az ős-permi **-i* és **-j* változatlanul megmaradt a votjákban, a zürjénben azonban általában lekopott.” A zürjénben is megmaradhatott a szóvégi magánhangzó, ha valamely funkció fűződött hozzá, illetve ha nehezen kiejthető mássalhangzó-csoport előzte meg. A. Molnár Ferenc Lakó megállapításait azzal egészítette ki, hogy feltételezte: az őspermiben „a szóvégi magánhangzók lekopását zártabbá válás előzte meg...” (A. Molnár 1974a: 105). Ezt a valószínűnek tűnő feltevést közvetett bizonyítékok támasztják alá.

Véleményem szerint a szóvégi magánhangzóknek a korai őspermiben megkezdődött lekopása az egyik legfontosabb tendencia volt a permi nyelvtörténetben. Ez volt ugyanis az egyik kiinduló pontja az első szótagi magánhangzók változásainak, és közvetve egyes szóbelseji mássalhangzók lekopásának is.

5 Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy itt csak a több szótagú szavak szóvégi magánhangzóival foglalkozom. A CV szerkezetű őspermi szavak magánhangzói úgy viselkedtek, mint a többi első szótagi magánhangzó.

A továbbiakban azokkal a szavakkal foglalkozom részletesen, amelyek a PP-ben magánhangzóra végződtek. Mint említettem, az előpermiből örökölt szavaknak kb. a 20%-a őrizte meg végmagánhangzóját. Az ősspermi korban is szép számmal keletkeztek tőalakjukban magánhangzóra végződő szavak, s ennek eredményeként a teljes PP szókészletben az ilyen szavak aránya elérte a 35%-ot. Ezeknek több mint fele ige volt, amelyeket több okból is célszerű a névszóktól elkülönítve vizsgálni.

A névszók csoportjában (kb. 170 szó tartozik ide a határozószókkal együtt) szó végén az ősspermiben *-a* (32%), *-e* (3%), *-j* (50%), *-i* (15%) állhatott. Az ősspermi végmagánhangzó a votjában mindig megmaradt (bár nem feltétlenül változatlanul), a zürjénben viszont lekopott a PP *-a* (néhány szóban), az *-j* (az esetek háromnegyed részében) és az *-i* (az esetek felében). A zürjénben tehát folytatódott, vagy inkább újraindult az ősspermire is jellemző lekopás, de az őssperminél kisebb intenzitással.

Példák az ősspermi végmagánhangzók fejlődésére⁶

PP-*a*: *l'apa* ~ *l'apa* < PP *l'apa* 'egy halfajta', *njšna* ~ *nęšna* < PP *nošna* 'még', *šala* ~ *šęla* < PP *šala/sāla* 'császármadár'. A votjában *a* > *o* változás történt az első szótagi *u, o* hatására (Lakó 1934:27, pl. *kudo* ~ *koda* < PP *koda* < FP *konte* 'kosár', *luo* ~ *lja* < PP *lúa/lja* < FU *liwa* 'homok', *šurlo* ~ *čarla* < PP *čarla/šarla* < volgai-bolgár *čarla/šarla* 'sarló'), a zürjénben pedig három szóban lekopott a szóvégi magánhangzó (pl. *muño* ~ *moń* < PP *mońa* 'játékba'). Néhány szóban a VT *-o* ~ ZR *-a* melléknévképző jelentkezik (pl. *tjlo* ~ *tjla* < PP *tjla* 'égetéses irtás'). Vannak azonban olyan szavak, köztük előpermiek is, amelyek nem tartalmaznak képzőt (l. fent). Nincs igaza tehát Korenchy Évának (1971: 159), aki az előpermi *-a* teljes eltűnése mellett érvel. Az tény, hogy az előpermi szóvégi *-a* az esetek többségében lekopott, szórványosan pedig zártabbá vált, és lehetett az ősspermi kor folyamán olyan időszak, amikor a szóvégi *-a* nagyon ritka volt, de feltehetőleg soha nem tűnt el teljesen ebből a pozícióból és az ősspermi kor végén mindenképpen teljes jogú tagja volt a nem-első szótagi magánhangzó-rendszernek.

Az ősspermiben a szóvégi *-e* nagyon ritka volt, mindössze négy-öt szóban rekonstruálható, azokban is csak ?-lel. Az *iške* ~ *eške*, < PP *iške* 'ha' < ? volgai-bolgár *ičke* szó nem tartozik ide, ha a végén az önállóan is használatos *ke* ~ *ke* partikula áll. Az *iče* ~ (*ečem*) < PP *eče* 'ilyen', továbbá a *siče* ~ (*sečem*) 'olyan', *tače* ~ (*tačem*) 'ilyen' párokban pedig az *-e* suffixum (lativusrag) is lehet. A suffixumokban másutt is rekonstruálható szóvégi *-e* (pl. személyes névmások SgAcc). Nem dönthető el, hogy ősspermi szóvégi vagy szóbelseji magánhangzóval van-e dolgunk az *eksej* ~ *ęksi* 'császár, uralkodó' < PP *ekse(j)* < középiráni **äxsēl äksej* szó esetében. A votják szóvégi *-j* származhat az átadó nyelvből, de lehet kicsinyítő képző is. Mindenesetre neki köszönhető a második szótagi *e* megmaradása, míg a zürjénben a szóvégre került magánhangzó szabályosan zártabbá vált, de az előtte álló mássalhangzó-csoport miatt nem kopott le.

Az ősspermi szóvégi *-j* a zürjénben csak akkor nem kopott le, ha nehezen kiejthető mássalhangzó-csoport került volna a szó végére (pl. *kajsj* ~ *kal'sj*, *kal'si* < PP *kajsj/ kal'sj* 'keresztcsőrű pinty', *tuštj* ~ *taštj*, *tašti* < PP *toštj* < airan. **tašta* 'tál'), minden más esetben eltűnt (pl. *lįmj* ~ *lįm* < PP *lįmj* < FP *lume* 'hó'). Néhány szóban az *-j* palatális mássalhangzó vagy *r* hatására a zürjénben palatalizálódott, pl. *poškj* ~ *pišći* < PP *peškj* < FU *pächkz* 'fecske', *šerj* ~ *šuri* < PP *šorj* < volgai-bolgár *šürü/šüre* 'orsó'.

6 A nagyon ritka, kivételszerű változások tárgyalásától eltekintek.

Az *-i* az őspärmiben szinte kizárólag palatális C vagy *r* után fordult elő⁷ és többnyire mindkét nyelvben megmaradt, a zürjénben azonban szórványosan lekophatott, pl. *mul'i* ~ *mol'i* < PP *mol'i* < FU *mol'z* 'bogyó', *turi* ~ *turi*, (dial.) *turig* < PP *turi(g)* < FU *tar3k3* 'daru', *iči* ~ *ic* < PP *ice/iče* < FP *iča/ičā* 'keves, kicsi'.

Ha következtetéseim helyesek, az őspermi igetövek szinte kivétel nélkül magánhangzóra végződtek, méghozzá *-i*-re (kb. 85%) vagy *-a*-ra (kb. 15%).

A permii nyelvekben az igetöveket úgy kapjuk meg, hogy elhagyjuk a szótári alakokban szereplő infinitivusi *-ni* végződést. Az így kapott alakok azonban nemcsak igetövek, hanem az imperativus Sg2. funkciót is betöltik, továbbá megjelennek az igék tagadó ragozásában is. Vitatott kérdés, hogy az említett funkciókban szereplő alakok nyelvtörténetileg is pusztá szótövek-e, vagy tartalmaznak-e valamilyen lekopott elemet (idő- vagy módjelet) (l. Korenchy 1971: 154 kk.). Az *-i* tövű igék végmagánhangzója a zürjénben lekopott, ha előtte egy mássalhangzó állt, vagy olyan mássalhangzó-csoport, amelynek első tagja *l* vagy *r* volt. Nem követi ezt a szabályt a ZR *lokt*-és *bošt*- ige. Az előbbinek az infinitivusa *loknj*, imperativus Sg2. alakja *lok* és a tövégi *-t*- csak azokban az alakjaiban jelentkezik, amelyekben azt magánhangzó követi. A másik ige infinitivusa *boštnj*, imperativus Sg2. alakja pedig *bošt* ~ *boš* nyelvjárási ingadozást mutat, tehát egyik típusba se illik maradéktalanul. A votjákban az *-i* megmaradt, illetve szabadon váltakozik a hanghiánnyal az imperativus Sg2-ben, ha előtte csak egy mássalhangzó áll, tehát pl. *minj* vagy *min* 'menj'. Példák. *miškj*- ~ *mjškj*- < PP *mjškj*- < UR *muške*- 'mos' *ležj*- ~ *lež*- < PP *ležj*- FU *lačke*-/ *laške*- 'hagy, enged', *berdj*- ~ *berd*- < PP *bórdj*- 'sír'.

Az előpermi szavakban a tövégi *-i* kétségtelenül az ősi tövéghangzó folytatójának tekinthető, mégpedig – várakozásunk szerint – az előpermi *-e* tövéghangzóénak. Vizsgálataim azt mutatják, hogy az előpermi tövéghangzó (az UEW szerint) 12 igében rekonstruálható. Ezek közül 7-ben *e* az előzmény, 4-ben *a* és 1-ben *ä*. A valóságos helyzet tehát (éppúgy mint az *-a*-tövégi igék esetében) nem igazolja előfeltevésünket.

Bonyolult problémát jelentenek az általam őspermi *-a*-tövégeknek tartott igék. Ezek esetében a mai permii nyelvek között *-a*- ~ *-al*- megfelelés mutatkozik, vagyis pl. *tuna*- ~ *tunal*- < PP *tuna*- 'jósol' < UR *tuna*-. Az *-a*-tövégi igék a votjákban az ún. II. konjugációt alkotják, amely több helyen eltér az I. (*-i*-tövégi) konjugációtól. Vitatott kérdés, hogy a zürjénben mutatkozó *l* képző, amely a mai votjákban csak egyes ragozott formákban jelenik meg (pl. a jövő időben: *tunalod* 'jósolni fogsz'), megvolt-e már az őspärmiben a teljes igei paradigmában. Tehát az őspermi rendszer a mai votják, vagy a mai zürjén rendszerrel egyezett-e meg? Ennek az itt tárgyalt téma szempontjából azért van jelentősége, mert ezek a tövégi *a*-k csak akkor tekinthetők az előpermi tövéghangzó folytatóinak, ha az őspermi a votják modellt követte. Ellenkező esetben inkább suffixális magánhangzók. Én inkább az előbbi állásponton vagyok, tehát az igetövek végén jelentkező őspermi *-a*-t tövéghangzónak tekintem, amely azonban ekkorra már bizonyos ige-, pontosabban igésítő képzői funkciót is betöltött. Bár a kérdés tárgyalása már átvész az alaktanba, mégis szükségesnek tartom, hogy ezzel kapcsolatos érveimet kifejtsem.

A votják II. konjugáció mai formájában különnyelvi fejlemény, de kialakulása már az őspermi korban megkezdődhetett. A VT *a*-tövégi igék zürjén megfelelőiben szinte kivétel nélkül

7 Ez alól csak két kivétel van: a VT *gubi* 'gomba' és a ZR *šobdi* 'búza'. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindkét szónak van egyes nyelvjárásokban *i*-végű alakja is. Tehát az is lehetséges, hogy ebben a két szóban *-i* volt az eredeti tövéghangzó.

tővégi *al-* szekvencia áll, pl. VT *kiška-* ~ ZR *kiškal-* 'önt'. Ennek alapján felteszik, hogy az *-al* elem (tulajdonképpen frekventatív-duratív képző) valaha a votjában is megvolt (vagyis őspermi eredetű), de a votják külön életében a legtöbb igealakból eltűnt, és csak intervokális helyzetben maradt meg. Az *l* feltett lekopását Rédei (1988: 386–387) $l > l' > j > \emptyset$ hangváltozásokon keresztül képzeli el. Ezt a magyarázatot azért nem tarthatjuk teljesen kielégítőnek, mert 1) a Rédei által feltett hangváltozásokra vannak ugyan más példák, de azok mind szórványosak. 2) Az *i*-tővű igékben jelentkező *l* képző soha nem palatalizálódott, pedig az I. konjugációban is sok olyan alak van, amelyekben az *l* palatális magánhangzó előtt áll. 3) Az *l* a tatárból átvett *a*-tővű igék paradigmájában is jelentkezik, pedig ezekben biztos nem volt soha *l* képző (Csúcs 1992: 107–110). Uotila (1933: 203–212) a zürjén nyelvjárásokból is hoz fel *l* nélküli alakokat, ezek alapján úgy véli, hogy az *l* nélküli állapot volt az eredeti, és az *l* a votjában később jelent meg és csak egyes igealakokban. Szerinte tehát nem beszélhetünk az *l* lekopásáról. Saját véleményem is Uotiláéhoz áll közel.

Anyagomban kb. 50 VT *-a-* ~ ZR *-al-* megfelelést mutató ige van (Ez az összes PP ige 12%-a.). Ezeknek kb. a fele előpermi képzőtlen igtőből származik, pl. VT *tuna-* 'jósol' ~ ZR *tunal-* << UR *tuna-*. A hagyományos felfogás szerint fel kellene tennünk, hogy ezekhez az őspermiben egy *l* képző járult. De miért? Hiszen nem volt rá semmi szükség, az állítólagos képzőnek nem volt funkciója, nem hordozott információt.

Általában az őspermiben keletkezett idetartozó igék képzett volta sem mutatható ki, vagyis jórészt ezek is eredeti igtőknek látszanak. (Ebben a csoportban akad néhány képzett szó is, pl. VT *veška-* ~ ZR *veškal-* 'kiegyenesedik', vö. PP *veš* 'egyenes'. Ezeknél sem kell feltétlenül *l*-képzős alakot feltenni a PP-re, mert – mint erre már Uotila rámutatott – a képző szerepét az *a* önmagában is betölthette.)

Mindkét csoportban van néhány olyan ige, amelynek a zürjénben van *l* nélküli alakja (is), pl. ZR *kjal-*, Vis. *kül-*, PO *köl-* 'stromabwärts treiben (intr.)' << UR *kulke-*, VT *kjma-* 'umwerfen' ~ ZR *kjm-*, PO *komal-* << UR *kuma-*, VT *zumj-* ~ ZR *sun-*, KP *sunav-*, PO *sunal-* << FP *soŋz-* '(unter)tauchen (intr.)', VT *turka-* ~ ZR *tork-* < PP *torka-* 'stören, verwirren'.

Az elmondottak alapján nem tartom valószínűnek, hogy a tárgyalt igtőkben egy őspermi *l* képző rekonstruálható lenne. Valamikor és valahogyan az *l* mégis megjelent az igei paradigmában. Feltevésem szerint az őspermi kor második felében az *l* (amely eredetileg frekventatív-duratív képző volt, és ebben a funkcióban a mai permi nyelvekből is kimutatható) praesensjelként hatolt be az érintett igék jelen idejű alakjaiba. Ilyen típusú fejlődésre rokon nyelvi analógiák is vannak (votják, magyar). Arra a kérdésre, hogy miért éppen ezeknek az igéknek a jelen idejében jelent meg az *l*, illetve hogy ez milyen összefüggésben állt a tővégi magánhangzó minőségével, (egyelőre) nem tudok válaszolni. A PP *-a*-tővű igék jelen idejű alakjaiban tehát megjelent egy *l* praesensjel, vagyis ezeknek az igének a paradigmája a következőképpen rekonstruálható:

Sg1. <i>tunala</i> 'jósolok'	P11. <i>tunalamj</i>
2. <i>tunalad</i>	2. <i>tunaldj</i>
3. <i>tunale</i>	3. <i>?tunala</i>

A votjában később a PP jelen idejű alakok jövő idejűvé értékelődtek át, így ma a votjában elsősorban a futurumban találunk *l*-es alakokat, pl. *užalod* 'dolgozni fogsz'. Utóbb az *l*, ha ez fonotaktikailag indokolt volt, más votják igealakokban is megjelent. A VT praeteritumban –

véleményem szerint – soha nem volt *l*, ezek az alakok az *i* praeteritumjel diftongizálódása, majd lekopása eredményeként keletkeztek, pl. VT **užaid* > *užad* 'dolgoztál'.

A zürjénben az *l* az egész igei paradigmában elterjedt. Ennek egyik oka lehetett az egységességre való törekvés. A PP *i*-tövíű igék végmagánhangzója a zürjénben általában lekopott, és az *l* elterjedésével a zürjén ige-tövek mássalhangzós végűvé váltak. (A tövégi *i* csak egyes nehezen ejthető -CC- csoportok után maradt meg.)

Ha megvizsgáljuk a PP -*a* előzményeit, akkor azt látjuk, hogy abban a 15 igében, amelyben az UEW szerint biztosan rekonstruálható az előpermi végmagánhangzó, 8 szóban előpermi *a*-ra, 2-ben *ä*-re, 5-ben pedig *e*-re megy vissza. Ez az eredmény várakozásunknak nem egészen felel meg. Az első és a második szótag vokalizmusának tanúsága szerint ugyanis az előpermi *a*, *ä* szabályos folytatója lenne a PP *a*, míg az előpermi *e* (ha egyáltalán ez állt a szó végén) folytatójaként *i*-t várnánk. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az őpermi kor végére már előrehaladt fázisban volt az ige-tövek egységesülése, vagyis az igék egy (kisebb) részében az -*a*-, másik (nagyobb) részében az -*i*- tövéghangzó általánosult. Ebben az általánosulásban az előzménynek csak korlátozott szerepe volt. Az őpermiben keletkezett igék beilleszkedtek ebbe a rendszerbe.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az őpermiben elsősorban a két illabiális centrális magánhangzó (*a*, *i*) állhatott nem-első szótagban. Ezek szó belsejében, szó végén és szuffixumokban is előfordultak. Korlátozott volt ebben a pozícióban a két illabiális palatális magánhangzó (*e*, *i*) megjelenése. Az *e* gyakorlatilag csak szó belsejében és egyes szuffixumokban jelenhetett meg, az *i* pedig szóvégén palatális környezetben és szuffixumokban. Labiális magánhangzók (*o*, *u*, *ó*, *ü*, *ö*) az őpermiben csak első szótagban állhattak. Ez a rendszer a két nyelv külön életében úgy változott, hogy a zürjénben folytatódott vagy újraindult a tövéghangzók lekopása, a votjákban pedig egyes szóvégi és szuffixális -*a*-k -*o*-vá labializálódtak. Kisebb mértékű labializálódás a zürjénben is történt, ha helyes a mai zürjén *ę* eredetéről kialakított feltevés (*e* > *ó* > *ę*).

Az előpermi szóbeljei és szóvégi magánhangzók őpermi kori változásai, a változások okának és lefolyásának kielégítő magyarázata további kutatásokat tesz szükségessé. Éppúgy, ahogy a őpermi -V-elemű szuffixumok kialakulásához vezető folyamatokat sem tekinthetjük minden részletükben tisztázottnak, ezen a téren is indokoltak a további kutatások, bár lehetséges, hogy a funkciók rögzülése részben olyan véletlenszerű folyamatok eredménye, amelyek teljes mélységükben meg sem ismerhetők.

Rövidítések

FP = finn-permi alapnyelv

FU = finnugor alapnyelv

PP = permi alapnyelv, őpermi

UEW = Rédei 1988b

UR = uráli alapnyelv

VT = votják

ZR = zürjén

Irodalom

- CSÚCS Sándor (1992), A votják második konjugáció történetéhez. Rédei-Festschrift. Wien–Budapest. 107–110.
- CSÚCS Sándor (2000), A permi vokalizmus története. NyK 97: 3–63.
- CSÚCS Sándor (2003), A zürjén *j*-vel bővülő tövek eredetéről. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. Budapest. 88–99.
- HARMS, Robert T. (1968), A permi imperativus története a generatív fonológia módszerével. NyK 70: 366–371.
- KORENCHY Éva (1971), A zürjén abszolút igető problémájáról. NyK 73: 153–162.
- A. KÖVESI Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAKÓ György (1934), A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. MTA, Budapest. (Finnugor Értekezések 2.)
- LAKÓ György (1973), Die Form des Imperativs in den permischen Sprachen. FUF 40: 107–116.
- LAKÓ György (1974), Zur Form des Imperativs im Wotjakischen. ALH 24: 231–240.
- LYTKIN, V. I. (1964), [Лыткин, В.И.] Исторический вокализм пермских языков. Москва.
- LYTKIN, V. I. (1968a), [Лыткин, В.И.] Некоторые вопросы вокализма второго слога финно-угорских языков. CUFU2 Pars 1: 324–331.
- LYTKIN, V. I. (1968b), [Лыткин, В.И.] К вопросу о конечных гласных финно-угорского праязыка. SFU 4: 233–238.
- LYTKIN, V. I. (1969), A finnugor alapnyelv szóvégi magánhangzóiról. NyK 71: 95–99.
- MIKOLA Tibor (1979), A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéhez. NyK 81: 113–118.
- A. MOLNÁR Ferenc (1974a), A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről. NyK 76: 77–118.
- A. MOLNÁR Ferenc (1974b), On the History of Word-Final Vowels in the Permian Languages. Szeged. (Studia Uralo-Altaica 5)
- A. MOLNÁR FERENC (1976), Utólagos megjegyzések a permi és az ősmagyar szóvégi magánhangzóinak történetéhez. NyK 78: 387–391.
- NASIBULLIN, R. S. (1992) [Насибуллин, Р.Ш.], Обратный словарь удмуртского языка. Ижевск.
- RÉDEI Károly (1988a), Geschichte der permischen Sprachen. In: Denis Sinor (ed.): The Uralic Languages Vol. 1. 1988. 351–394.
- RÉDEI Károly (1988b), (Hrsg.) Uralisches Etymologisches Wörterbuch I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UOTILA, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. (MSFOu. 65)
- VEENKER, Wolfgang (1981), Zur phonologischen Statistik der wotjakischen Sprache. In: Lakó Emlékkönyv. Budapest. 196–213.

A norvég-számi melléknevek alaktanáról

A norvég-számi vagy norvég-lapp nyelvet Lappföld központi részén körülbelül harminc-negyvenezer ember tekinti anyanyelvének. A számi nyelvek közül e nyelvet a számik többsége, mintegy kétharmada használja. Dolgozatomban az egyszerűség kedvéért a norvég-számi vagy norvég-lapp nyelv jelölésére a számi vagy lapp alakokat használom, kivéve amikor egyéb számi nyelvi adatra is fontosnak tartom a hivatkozást.

A számi melléknevek elemzésekor a finnugor nyelvek mellékneveire jellemző morfológiai jegyek összehasonlító vizsgálatából indulok ki. Ezt követi a számi melléknevek kategóriájának leírása, morfológiai jellemzőinek szemléltetése, szintaktikai viselkedésének bemutatása. Végül összegezem a számi melléknévi kategória szinkrón és diakrón jellegű kérdéseit. Vizsgálati módszerem „lentől felfelé” haladó, azaz a konkrét tényekből indulok ki, és ezek alapján vonok le következtetéseket.

1. A számi melléknevek morfológiai tulajdonságai

1.1. A számi nyelv melléknevei egyedi sajátosságok mellett sok hasonló jegyet mutatnak a hozzájuk közelálló rokon nyelvek mellékneveihez. A finnugor nyelvekre jellemző, hogy nincs nembeli egyeztetés (mint ahogy pl. a németben van), hiszen nincsenek nemek, a jelző – így a jelzői funkciójú melléknév is – megelőzi a jelzett szót (kivételek a poétikai nyelvezetben, pl. Eino Leino, Nils-Aslak Valkeapää versei), és köztük nincs szám- és esetbeli egyeztetés (kivéve a balti-finn nyelveket, de nem a lappot), valamint az állítmányi szerepű melléknév számban egyezik az alannyal. A votjákban és zürjénben az állítmányi szerepben használatos melléknév *-es* ill. *-es* többes jellel látható el, ami viszont nem egyezik az alanyeset többes szám jelével (l. Csúcs 1990: 43, Rédei 1978: 64). Bereczki (1990: 44) megemlíti, hogy a cseremiszen bizonyos melléknevek alakja hosszabb, ha főnévként állnak, vagy ha állítmányi funkcióval rendelkeznek. A mordvinban, a szamojéd nyelvekben, akárcsak számos török nyelvben a melléknév ellátható igei személyragokkal és időjelekkel (l. Keresztes 1990: 60, Hajdú 1989: 140), de nincs akció értékük, sem aspektusuk, és igenevet sem lehet belőlük képezni. Bhat a melléknevekről szóló 1995-ös tanulmányában a nyelveket két csoportra osztja. Az első csoportba tartoznak azok a nyelvek, melyek melléknevei jól elhatárolható, önálló kategóriát alkotnak, a második csoportba pedig azok a nyelvek, melyekben a melléknevek nem alkotnak önálló kategóriát. Bhat felosztását a számi melléknevek mindenesetre tovább árnyalják, mivel a jól elhatárolható melléknévi kategórián belül még két alkategóriát is ki tudunk mutatni. Ilyen jelenségre Bhat nem tér ki.

1.2. A számi melléknevek kategóriáját az teszi igen különössé, hogy számos melléknév két különböző morfológiai alakkal rendelkezik a mondatban betöltött szerepétől függően. Michael

Riessler a számi melléknevek történeti hátterét kutató cikkében a következő táblázatban összegzi a főbb számi nyelvek/nyelvjárások mellékneveinek hasonlóságait és eltéréseit (2005).

South	Lule	North	Kildin	gloss
<i>onne</i> =	<i>unnes</i> pred. <i>unne</i>	<i>unna</i> pred. <i>unni</i>	–	small
–	<i>ucces</i> pred. <i>uc'ce</i>	<i>uhca</i> pred. <i>uhcci</i>	<i>ucc'</i> =	small
–	<i>čoaskes</i> =	<i>čoaska</i> pred. <i>čoaskkis</i>	–	cold
<i>bâeries</i> =	<i>boares</i> =	<i>boares</i> pred. <i>boaris</i>	<i>pueres'</i> =	old
<i>geehpes</i> pred. <i>gy'hpehke</i>	<i>giep'pis</i> pred. <i>giep'pe</i>	<i>gehppes</i> pred. <i>geahpas</i>	<i>keehpes'</i> =	light
–	<i>lâssis</i> pred. <i>lâssât</i>	<i>lossa</i> pred. <i>lossat</i>	<i>loosses'</i> pred. <i>loosse</i>	heavy
–	<i>garra</i> pred. <i>garras</i>	<i>garra</i> pred. <i>garas</i>	<i>kaarres'</i> pred. <i>kaarr</i>	hard
<i>tjaebpies</i> pred. <i>tjaebpie</i>	–	<i>č·ppa</i> pred. <i>č·ppat</i>	–	pretty'
<i>njaelkie</i> pred. <i>njaelkie</i>	<i>nj·lguk</i> =	<i>nj·lgga</i> pred. <i>nj·lggis</i>	<i>njaall'kes'</i> =	sweet, tasty
<i>guhkie</i> pred. <i>guhkie</i>	<i>gukkes</i> pred. <i>guk'ke</i>	<i>guhkes</i> pred. <i>guhkki</i>	<i>kyhk'es'</i> pred. <i>kuhk</i>	long

Michael Riessler: Table 1: Attributive suffix -s, Variation across Saami languages

Ezeknek az alakoknak a különbsége nem egyszerűsíthető le képző(k)re, habár a leggyakoribb toldalék a nem fokváltakozott tőhöz járuló -s. Az eddigi elemzések az -s toldalékot egyértelműen attributívnak minősítették, és nem tulajdonítottak annak szerepet, amikor az -s a predikatív funkciójú melléknévhez járul (pl. Átányi 1943, Lakó 1986, Hajdú 1996, Sammallahti 1998, Sarv 1999). Az első terjedelmesebb alaktani elemzést Átányi 1943-as cikke nyújtja, melyben a szerző történeti kérdéseket is fejteget. Átányi így összegez: „Ezek alapján bizonyosra vehető, hogy az őslappban az alakpártípusoknak A (az attributív alak a predikatívhoz képest redukciót mutat), B (az attributív alak a predikatívhoz képest szóvégi -s képzőelemmel bővült) és C (az attributív alak egyenlő a predikatívval) csoportja egyaránt megvolt” (1943: 325). Mindenesetre a lapp -s toldalékról különböző történeti és nyelvspecifikus értelmezések készültek (pl. mint képző, rag, jel). Ennek a kérdésnek másfajta megválaszolására a dolgozat utolsó részében teszek javaslatot. Az utóbbi években két tanulmány is alaposan foglalkozik a számi melléknevek alaktani osztályozásával. Pekka Sammallahti (1998) megtartja az Átányi javasolta A és B csoportokat, és ezeken belül a norvég-számi nyelv jelzői szerepű mellékneveinek számos alcsoportját különbözteti meg szótagszámuk, ragozhatóságuk, kongruenciájuk, fonetikai sajátosságuk szerint. Sammallahti harmadik csoportja a csak

predikatív alakkal rendelkező mellékneveket tartalmazza. Marju Sarv (1999) tanulmánya a kola- és kolta-számi nyelvjárásokban található melléknevek különböző alakjainak osztályozására egy három főcsoportos és ezen belül tizenegy alcsoportos rendszert állít fel. Sarv tanulmánya nem tér el Átányi és Sammallahti alapötletétől, hanem azok alapján tárja fel a keleti számi nyelvek kevésbé ismert, de a többi számi nyelvekhez nagyon is hasonló rendszerét.

Átányi és Sammallahti táblázataiból levonva a következtetéseket valamint bővítve az osztályozási kritériumokat az alábbi táblázat a számi melléknevek alaktani csoportosítására tesz javaslatot. E táblázatban nemcsak a különböző attributív-predikatív pártípusokat és azok magyar jelentését tüntetem fel, hanem a fokváltakozott tövet is, mely egyezik a predikatív alak Sg.Ac-G esetalakjával. A mellékneveket alaktani kritériumok szerint a következőképpen osztályozom: az attributív alak megegyezik a predikatív alakkal (A csoport), az attributív alak redukciót mutat a predikatívhoz képest (B csoport), az attributív alak a predikatívhoz képest szóvégi *-s* elemmel bővül (C csoport), az attributív és a predikatív alakok eltérőek, de egyforma hosszúságúak (D1 és D2 csoport), a *-his*, *heapmi/heami*- fosztóképzővel ellátott attributív és predikatív alakok (E csoport), és csak predikatív alakkal rendelkező melléknevek (F csoport). A melléknévtövek erős vagy gyenge fokától függően a B és C csoportokon belül még három alcsoportot határoltunk el. A D csoport példái két alcsoportra oszthatók. A táblázat A, B, C csoportosításai utalnak a fentebb említett Átányi (1943) tanulmány felosztására, melyet itt tovább bővítünk az D, E, F csoportokkal. Az F csoport példáinál felhasználtuk Sammallahti (1998: 73) adatait is. Az F csoport első oszlopának zárójelben elhelyezett alakjai összetett főnevek képzésében résztvevő elemekre utalnak, melyeknek melléknévi jelentésük van. A jelenlegi szótárak a számi mellékneveket a predikatív alakjukkal helyezik a szócikkek élére, és a melléknév ragozott alakjait ebből az alakból képezzük tovább. A fokváltakozott alakokat táblázatunk harmadik oszlopa tartalmazza. A negyedik oszlop a magyar jelentést adja meg. Bizonyos melléknévi alakok egyetlen számi nyelven belül is többféle alakkal rendelkeznek, és ez leginkább a B csoport mellékneveinél gyakori. Ez a jelenség viszont megnehezíti a melléknevek teljesen egyértelmű besorolását.

Jelzői szerepű melléknév	predikatív szerepű melléknév	Fokváltakozott alak	Magyar jelentésük
A. (az attributív alak m e g e g y e z i k a predikatív alakkal)			
<i>alit</i>	<i>alit</i>	<i>aliha</i>	kék
<i>nuorra</i>	<i>nuorra</i>	<i>nuore</i>	fiatal
<i>rikkis</i>	<i>rikkis</i>	<i>riggá</i>	gazdag
<i>ruona</i>	<i>ruona</i>	<i>ruona</i>	zöld
<i>guohca</i>	<i>guohca</i>	<i>guohccaga</i>	büdös
<i>lihkolaš</i>	<i>lihkolaš</i>	<i>lihkolačča</i>	szerencsés
<i>ráinnas</i>	<i>ráinnas</i>	<i>ráidnasa</i>	tiszta
<i>suohtas</i>	<i>suohtas</i>	<i>suohtasa</i>	jópofa
<i>rabas</i>	<i>rabas</i>	<i>rahpasa</i>	nyitott
<i>buoret</i>	<i>buoret</i>	<i>buoreha</i>	jobb
<i>buoremus</i>	<i>buoremus</i>	<i>buoremusa</i>	legjobb
<i>dovdameahttun</i>	<i>dovdameahttun</i>	<i>dovdameahtuma</i>	ismeretlen

B. (az attributív alak r e d u k c i ó t mutat a predikatívhoz képest)			
1. a predikatív alak nem -s toldalékra végződik, mindkét alak ua. fokban áll			
čáppa~čába	čáppat~čáppis	čábbá	szép
govda~govdes	govdat	govdada	széles
njálgga	njálggat~njálggis	njálgá	finom
siivo~siivos	siivui	siivo-	csendes
stuorá~stuorra	stuorat~stuoris	stuorrá-	nagy
lossa	lossat	lossada-	súlyos, nehéz
nanu	nanus	nannosa	tartós
alla	allat	allada	magas
2. a pred. alak –s toldalékra végződik, attr. és pred. alakok eltérő fokokban			
a)			
dipma	dimis	dipma	puha
galbma	galmmas	galbmasa	hideg
garra	garas	garrasa	kemény
geahppa	geahpas	geahppasa	könnyű
odda	odas	oddasa	új
b)			
goike	goikkis	goikása-	száraz
čielga	čielggas	čielgasa-	derült, tiszta
čoaska	čoaskkis	čoaskása-	hűvös
jorba	jorbbas	jorbasa-	kerek
liegga	liekkas	lieggasa-	meleg

C. (az attributív alak a predikatívhoz képest szóvégi -s elemmel b ő v ü l)			
1. a predikatív és attributív alakok ugyanabban a fokban állnak			
bahás	bahá	bahá-	rossz
geafes	geafi	geafi-	szegény
jallas	jalla	jalla	bolond
álkes	álki	álki-	könnyű
asses	assái	assa-	vastag
bivvalis	bivval	bivvala-	langyos
bivnnuhis	bivnnut	bivnnuha-	népszerű
bahániehkkánis	bahániehkkán	bahániehkkána-	rosszindulatú
heittogis	heittot	heittoga-	erőtlen, gyenge
2. a predikatív és attributív alakok eltérő fokokban vannak			
a)			
čeahpes	čeahppi	čeahpi-	ügyes
čeahpes	čeahppi	čeahpi-	tehetséges
guhkes	guhkki	guhki-	hosszú

b)			
<i>buoiddes</i>	<i>buoidi</i>	<i>buoiddi-</i>	kövér
<i>čiekŋalis</i>	<i>čienjal</i>	<i>čiekŋala-</i>	mély
<i>čuorbbes</i>	<i>čuorbi</i>	<i>čuorbbi-</i>	ügyetlen
<i>fasttes</i>	<i>fasti</i>	<i>fastti-</i>	csúnya
<i>garžžes</i>	<i>garži</i>	<i>garžži</i>	szűk
<i>gievrras</i>	<i>gievra</i>	<i>gievrra-</i>	erőtéljes
<i>hálbbes</i>	<i>hálbi</i>	<i>hálbbi-</i>	olcsó
<i>láikkas</i>	<i>láiki</i>	<i>láikki</i>	lusta

D. (az attributív és a predikatív alakok eltérőek, de egyforma hosszúságúak)			
1. a szóvégi magánhangzók különbözőek			
<i>boares</i>	<i>boaris</i>	<i>boarrása-</i>	idős
<i>olles</i>	<i>ollis</i>	<i>ollása-</i>	teljes
<i>unna</i>	<i>unni</i>	<i>unni-</i>	kicsi
<i>váttes</i>	<i>váttis</i>	<i>váddása-</i>	nehéz
2. a szóvégi magánhangzók és mássalhangzók különbözőek			
<i>fiskes</i>	<i>fiskat</i>	<i>fiskada-</i>	sárga
<i>vilges</i>	<i>vielgat</i>	<i>vielgada-</i>	fehér
<i>čáhppes</i>	<i>čáhppat</i>	<i>čáhppada-</i>	fekete
<i>seakka</i>	<i>seaggi</i>	<i>seakki-</i>	sovány
<i>asehis</i>	<i>asehaš</i>	<i>asehačča-</i>	vékony
<i>jaskes</i>	<i>jaskat</i>	<i>jaskada-</i>	csendes
<i>rukkes</i>	<i>ruoksat</i>	<i>ruoksada-</i>	piros
<i>oanehis</i>	<i>oanehaš</i>	<i>oanehažža-~-čča-</i>	rövid

E. (-his, heapmi/heami- fosztóképzővel ellátott attributív és predikatív alakok)			
<i>čalmehis</i>	<i>čalmeheapmi</i>	<i>čalmmeheami-</i>	vak
<i>bealjahis</i>	<i>bealjeheapmi</i>	<i>bealjeheami</i>	süket
<i>juolggehis</i>	<i>juolgeheapmi</i>	<i>juolggehemi</i>	nyomorék
<i>lihkohis</i>	<i>lihkohepmi</i>	<i>lihkoheami</i>	szerencsétlen

F. (csak predikatív alakkal rendelkező melléknevek)			
<i>neavrras</i>		<i>neavra-</i>	durva
<i>váibbas~váiban</i>		<i>váiba-</i>	fáradt
<i>njalkkas</i>		<i>njalka-</i>	csúszós
<i>(moive-)</i>	<i>moivvas</i>	<i>moivi</i>	zavaros
<i>(boagge~-boaggi)</i>	<i>boakkas</i>	<i>boagga-</i>	karikalábú
<i>(moskku-)</i>	<i>moskkus</i>	<i>moivi-</i>	zavaros
<i>(šnjuoggo-~šnjuoggu-)</i>	<i>šnjuokkas</i>	<i>šnjuugga-</i>	hajlított
<i>(ceakko-)</i>	<i>ceakkus</i>	<i>ceggo-</i>	meredek
<i>(rámmo-)</i>	<i>rámššas</i>	<i>rámšo-</i>	egyenetlen

(<i>luotkko--luottkos</i>)	<i>luotkkus</i>	<i>lutgo-</i>	laza
(<i>goike-</i>)	<i>goikkis</i>	<i>goiká-</i>	száraz
(<i>čavde-</i>)	<i>čavddis</i>	<i>čavdá-</i>	teljes
(<i>čáhce-</i>)	<i>čázas</i>	<i>čáhca-</i>	vizes
(<i>gohpe-</i>)	<i>gobas</i>	<i>gohpa-</i>	homorú

1.4. A fenti táblázatból láthatjuk, hogy a B.1 alcsoportban gyakran jelentkezik egy *-t* toldalék az attributív $\emptyset$ -val szemben, és a D.2 alcsoportban pedig a predikatív alakon levő *-t*-nek gyakran egy attributív *-s* felel meg. A szóvégi *-s* fokváltakozáskor olykor eltűnik, olykor pedig *-sa-* fokváltakozott tövet eredményez. Mindenesetre, ha feltűnik a fokváltozott töben, akkor szótagszám-bővülés történik. Valószínű, sokat segítene a lapp mellénevek történeti alaktani és jelentéstani vizsgálata abban, hogy megállapítható legyen valamely toldalék produktívabb, ősbibb volta. Pekka Sammallahti (1998: 71) az attributív szerepet betöltő melléknév *-s* toldaléka előzményének egy finnségi latív esetragot feltételez, mások viszont egy Px3Sg ragban látják az előzményét (Nilesen 1933, Átányi 1943, Riessler 2005), míg Hajdú Péter (2001) Mikko Korhonen érvelésére (1981) hivatkozva inkább egy melléknévképzőt feltételez az *-s* előzményének.

Ha a melléknév az attributív funkciókörben jelentkezik, semmilyen toldalék nem járulhat hozzá, és mindig közvetlenül megelőzi a fejet. A *buorre* ‘jó’ melléknév és az őt követő névszó között ún. félkongruencia áll fenn, és amikor a *buorre* mellett az ellentétes jelentésű *bahás* ‘rossz’ előfordul, ez szintén ragozódik (l. Lakó 1986: 119–125). Ha a melléknév a predikatív funkciókörben jelentkezik, akkor ellátható többes szám alanyi esetraggal és birtokos jellel, essivusi esettel és birtokos jellel, egyes és többes szám tárgy-birtokos (e kettő alaktanilag egybeesik a számiban) esettel. A melléknévből képzett származékszavak a predikatív alakok töveit használják a *-his*, *-heapmi* fosztóképző kivételével: l. *lihkohis olmmoš* ‘szerencsétlen ember’, *lihkohisvuohhta* ‘szerencsétlenség’. A fokozott melléneveknek pedig nincs külön attributív és predikatív alakjuk.

2. A számi mellénevek szintaktikai viselkedése

2.1. Vegyük szemügyre az alábbi számi mondatokat. Ha a példamondat irodalmi idézet, zárójelben feltüntettem a szerző nevét, ha pedig Klaus Peter Nickel (1994) nyelvtanából való, akkor csak az oldalszámot. Egyéb példák lejegyzéseimből származnak. A római számok az AP különböző funkciói szerint osztják föl a példamondatokat. Ezen csoportokon belül pedig eltérő szerkezeti és jelentésbeli típusmondatok következnek. A számi mellénevek attributív és predikatív funkciók mellett alanyi vagy tárgyi funkcióba is kerülhetnek. Ez utóbbiak kétféleképpen elemezhetőek, vagy úgy mint melléknév + $\emptyset$ főnév, és a melléknév felveszi a főnév számát, birtokos jelét, esetét, vagy úgy mint főnevesült melléknév, melyre ugyanazok az egyeztetési szabályok érvényesek, mint a főnévre. A leíró nyelvtanok ezt a jelenséget szófaji átcsapásként kezelik. Ezért ezeket a szerkezeteket az alábbiakban N(a)P-nek vagy P(a)P-nek fogom jelölni. Bhat (1995: 3) említett tanulmánya is hangsúlyozza, hogy ha a melléknév nem AP fej, hanem NP vagy PP fej, akkor igyekszik felvenni ezen csoportok fejének tipikus jegyeit.

A 18–19. példamondatokból az igei rész elmaradt, és a mondat állítmányát melléknév tölti be. Ez egy régi, sajátos vonást őrző szerkezet, amely nem ritka megoldás a számi költészetben.

18. „*Nu guhkii máidnasiid idja*” (Nils-Aslak Valkeapää)

oly hosszú meséknek éj ‘Oly hosszú a mesék éje’

19. „*mu siste/ rikkis eallin/ ollis*” (Nils-Aslak Valkeapää)

bennem/ gazdag élet/ teljes ‘bennem/ gazdag az élet/ teljes’

2.1.3. Szófaji átcapások

Ha a főnévi csoportban a főnév jelentése inkorporálódik a melléknév jelentéstartalmába, akkor a melléknév a toldalékolást megelőzően főnévi minőségbe lép át és felveheti a főnévnek járó ragokat és jeleket (l. 21., 23.). A főnév ellipszisével jellemezhető esetekben viszont csak a toldalékolás teszi szintaktikailag főnévvé a ragozott szóalakot, ám a lexikai egység, amihez a főnévrág járul, nem főnévi, hanem melléknévi kategóriájúnak minősül (l. 20., 22.).

20. *Hánisvuohta dahká olbmuid čalmeheapmin.* (406)

fösvénység teszi embereket vak Ess.

‘A fösvénység megvakítja az embereket.’

21. „*...mat guddet ruonáid, buriid ruonáid*” (Olaus Sirma, mai átírás Harald Gaski)

amelyek viselnek zöld Pl.Acc-G, jó Pl.Acc-G fű Pl.Acc-G

‘melyek viselnek zöldeket, finom zöldeket’

22. *Nuorat juiget.*

fiatal Pl.N jojkálnak

‘A fiatalok énekelnek.’

23. „*Vuoi ... almmi čietnjalis alit...*” (Nils-Aslak Valkeapää)

oh égnek mély kék ‘Oh... az ég mély kékje’

2.1.4. Kivételes esetek

Az alábbi két példa szintén a lapp költészetből való. Az első példa 1673-ból, Schefferus által lejegyzett jojkából, ahol a melléknév megelőzve a főnevet, felveszik annak számát és esetét, és ezáltal mint kis jelzői alárendelő mondatok növelik a vers intenzitását. A második egy hasonló jellegű példa a számi kiemelkedő költőjétől, Nils-Aslak Valkeapää-től.

24. „*...leat guhká vuordasan* cop. soká várakoztál

morredebbuid beiviidat szelídebb Pl.Acc-G nap Pl.Acc-G Pos.Suff. Sg.2

litnasebbuid čalmiuidat szelídebb Pl.Acc-G szem Pl.Acc-G Pos.Suff. Sg.2

lieggasebbuid váimmuidat” melegebb Pl.Acc-G szív Pl.Acc-G Pos.Suff. Sg.2

(Olaus Sirma, mai átírás Harald Gaski)

‘sokáig várakoztál
kellemesebb napjaidra
szelídebb szemekre
melegebb szívekre’

25. „*beaivi* nap
ruoksat ja liekkas piros (A. pred.) és meleg (A. pred)
jođii ilu vezette örömet
ididii” reggelre
(Nils-Aslak Valkeapää)
‘a nap
piros és meleg
(s) elhozta az örömet
reggelre’

3. Összegzés

3.1. A számi melléknevek különböző alakjainak használata több tényező függvénye. Az alaki megkülönböztető elemek grammatikai státuszára vonatkozóan különféle megfontolások alapján eltérő válaszok adhatók. A számi nyelv szintaxisán és morfológiáján belül a melléknevek e sajátos viselkedésére viszont nem igen hozható hasonló példa. A számi főnevek ragozásakor azt látjuk, hogy a szóvégi *-s* hol megmarad (a páratlan szótagszámúak esetében), hol pedig eltűnik (a harmadik csoportnál, mely néhány rendhagyó esetet ölel fel), de nem jelenik meg, ha a nominativusi *tő* nem tartalmazza. Mondhatni azt is, hogy pusztán a mellékneveknek van egy lappangó *-s* tövük, mely olykor megmutatkozik az attributív vagy a predikatív alakon, esetleg a ragozott *tő*ben. Az igék ragozásánál ilyen jelenséggel nem számolhatunk, mert a kiinduló alaknak számított főnévi igenév *-Vt* végződésű, és sem igeidő, sem módjel, sem személyrag nem hoz a melléknevekéhez hasonló jelenséget. Ugyanakkor a Skandinávia területén jelenleg élő más nyelvekben (pl. norvég, svéd, orosz, finn, komi) sem találunk olyan jelenséget, melyek idegen nyelvi hatásra utalnának. A norvég és svéd nyelv különleges melléknévi adatainál viszont feltételezhető számi hatás (l. Kusmenko, Riessler 2001: 238).

A lapp mellékneveket vizsgálva felmerül az a kérdés, hogy a mai todalékok függvényében mi is az az *-s*, mely olykor elkülöníti az egyik alakot a másiktól. Tulajdonképpen nem képző, mivel a fokváltakozáskor – mint ezt a melléknevek alaki paradigmájában feltüntetett fokváltakozott *tő* is mutatja – egy esetrág vagy többes jel hatására eltűnhet, olykor pedig megjelenik, és ez a képzők viselkedésére nem jellemző. Ugyanakkor nem lehet rag vagy jel, hiszen csatlakozhat hozzá még képző, jel, rag egyaránt. Sokkal inkább valószínű, hogy egy *szintaktikai funktor*, mely mint egy ‘öskövület’ megmaradt a lapp nyelvben. Az uráli alapnyelvek rekonstruálásakor szintén elhangzanak olyan feltételezések, hogy a mai nyelvek szófajai alaktanilag sokkal közelebb álltak egymáshoz. És számos mai nyelv is példázza ezt (l. a fentebb említett osztják, votják példákat). Ez viszont megnöveli annak a lehetőségét, hogy ne a lexikonban jelenjen meg az illető elem kategóriája és szintagmaalkotó hajlandósága. Ezáltal a szintaxisban betöltendő funkció hangsúlyosabb szerephez jut, pl. ha *X* elemről állítok valamit (NP), akkor nem todalékolom, ha *X*-et állítom (VP), akkor azt ellátom valamilyen jellel, ha *X*-

ként minősíték valamit (AP, PP), akkor pedig ellátom más jelekkel. És ezek a toldalékok tulajdonképpen nem képzők, hanem *szintaktikai funktorok*, melyek egyre inkább bekerülnek a lexikonba, nagy valószínűséggel képzőként, esetleg ragként vagy jelként. Azaz egy alapnyelvben a szófaji, szótárkategóriai kérdést nem úgy tekintem, mint a valóságra vonatkoztatott tartalom (mélyszerkezetbeli) tagolatlanságának vagy kifinomulatlanságnak bizonyítékát, hanem elsősorban a forma (manifesztum szint) időről időre való változását.

Attól függően, hogy milyen szintaktikai funktorokat feltételezhetünk az uráli alapnyelvekre, ez a nyelvek történeti megközelítésének más nézőpontot ad. Ha összevetjük a számi nyelvben megőrzött *-s* funktort, és a hozzá közelálló zürjén és votják *-es*, *-es'* jelet, melyet predikatív funkciót betöltő melléknemekhez csatolnak, feltételezhetünk egy olyan alapnyelvi funktort, mely akkor csatolódott a szótári elemhez, ha az elsősorban minősítést fejezett ki az állítotról, vagy arról, amit róla állítanak. Így a lapp melléknemek nemcsak copula nélküli szerkezetek létrehozásával mutatnak fel egy régi jellemvonást (l. Hajdú 2001), hanem egy olyan szintaktikai funktoral is, mely valamilyen alakkal, ha nem is *-s*-szel, de létezhetett a finnugor alapnyelv(ek)ben. Mindez viszont erősen hipotetikus jellegű, mivel a votják vagy zürjén (vagy más finnugor) nyelvekből jelenleg nem tudunk bővebb adatbázist felmutatni hasonló funkciójú és morfológiájú jelenségre. Mindenesetre nagyon valószínű, hogy a számi nyelvekben megjelenő melléknévi alakok egy korábbi, viszonylag egyértelmű rendszer felbomlott állapotát tükrözik. A leegyszerűsödés még mindig aktív folyamat, melyet azon is látunk, hogy a mai beszélt számi nyelvekben egyre gyakrabban a predikatív alakok jelennek meg attributív szerepkörben.

Irodalom

- ÁTÁNYI István 1943, A lapp melléknemek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 307–355.
- BARTENS, Raija 1971, Zur Kongruenz des lappischen Adjektivattributs. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 39: 31–40.
- BERECZKI Gábor 1990, *Chrestomathia ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BHAT, D. N. Shankara 1995, The Adjectival Category. Criteria for Differentiation and Identification. in *SLCS* 24.
- BOKOR József 1995, III. kiad.: Szótan. In: A. Jászó Anna (szerk.), *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest. 159–300.
- CSÚCS Sándor 1990, *Chrestomathia votatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- EÖRY Vilma 1996, A nominális mondat a mai magyar nyelvben. In: Leskinen, Heikki – Maticsák, Sándor – Sielenthal, Tonu (toim.), *CIFU VIII: 4. Moderatores*, Jyväskylä. 15–18.
- HAJDÚ Péter 1981, *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ Péter 1989, *Chrestomathia samoiedica*, Budapest, Tankönyv.
- HAJDÚ Péter 1996, Lappáliák. In: Janurik Tamás – Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Gold Press, Szeged. 115–118.
- HAJDÚ Péter 2001, Über Adjektive und Prädikate im Lappischen. In: Eichner, Heiner – Mumm, Peter-Arnold – Panagl, Oswald – Winkler, Eberhard (Hrsg.), *Fremd und Eigen. Untersuchungen zu Grammatik und Wortschatz des Uralischen und Indogermanischen*. Editions Praesens. Wien. 27–32.

- HONTI László 1984, *Chrestomathia ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁLMÁN Béla 1989, *Chrestomathia vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES László 1990, *Chrestomathia mordvinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KORHONEN, Mikko 1981, *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
- KUSMENKO, Jurij – RIESSLER, Michael 2001, *Saamisches im Skandinavischen*. In: Heitmann, Annegret (Hrsg.), *Arbetien zur Skandianvistik*. Peter Lang, München. 229–238.
- LAKÓ György 1986, *Chrestomathia lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NICKEL, Klaus Peter 1994, II. kiad. *Samisk Grammatikk*. DAT, Berlings.
- NIELSEN, Konrad 1933, A note on the origin of attributive forms in Lapp. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 67: 296–307.
- RÉDEI Károly 1978, *Chrestomathia syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RIESSLER, Michael 2005, *On Attributiv Adjectives in Saami*. Handout. 21st CSL, Trondheim.
- SAMMALLAHTI, Pekka 1998, *The Saami languages. An introduction*. Davvi griji, Karašjohka.
- SARV, Marju 1999, *Predicative and attributive forms of adjectives in Kola and Skolt Sami dialects*. CIFU. IX. Tartu.
- SZABOLCSI Anna – LACZKÓ Tibor 1992, A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan*. Akadémiai, Budapest. 179–298.

Köszönő beszéd a Szentpétervári Egyetem díszdoktori oklevele átvétele alkalmából[◇]

Örömmel és meghatottan állok Önök előtt. Részben otthon érzem magamat, hiszen sok-sok évvel ezelőtt közel öt évet éltem ebben a gyönyörű városban, s dolgoztam ennek az egyetemnek a falai között. Másrészt viszont úgy érzem magam, mintha álmodnék, noha még csak nem is álmodtam arról, hogy az a megtiszteltetés ér, amelyben most részesülök.

Sohasem titkoltam, hogy Szentpétervár örök és reménytelen szerelmem (miként a város fennállása óta sokmillió emberé), egy élet is kevés megismerésére, szépségének kifejezésére. Az egyetem pedig nagyszerű munkahelynek, műhelynek bizonyult, ahol mindig segítőkész, kedves kollégák, számos kiváló hallgató társaságában dolgozhattam. Nemcsak tanítottam közöttük, de tanultam is. A város méltatására nincs szókincsem, csak azt mondhatom, hogy van a lelkemben egy életre szóló egyéni kép – tele csodálatos zenei, színházi, művészeti élményekkel –, s mindezek felett felülmúlhatatlan, állandó munkára serkentő, fantasztikus könyvtárakkal. S mi tette mindezt élővé? A lakótársak, a szomszédok, a közlekedők, a bolti eladók, a ruhatáros hölgyek, a mindent tudó és megtaláló könyvtárosok, fiatalok és idősek – egyszóval a lakosság. Az otthonosság érzését az is fokozta, hogy közel négyszáz magyar fiatal tanult itt akkoriban a város különféle egyetemein, valóságos magyar „zemljacsecstvo”-t alkotva, amelynek „atyai” felügyeletére megbízást kaptam Budapestről.

Alapfeladatomban az a tanítás volt, a magyar nyelv és irodalom oktatása az egyetem Finnugor Filológiai Tanszékén. Őszintén megmondom, hogy nehéz munka volt, s nemcsak én izzasztottam tanítványaimat, hanem ők is engem. Néha rá kellett jönnöm, hogy diplomám és felkészültségem is kevés egy-egy egyszerűnek tűnő kérdés megválaszolására – anyanyelvemet illetően. Olykor órákat töltöttünk el könnyűnek látszó epigrammák lefordításával, értelmezésével.

Munkám másik jelentős hányadát a kutatás, a tudomány művelése jelentette. Már egyetemistaként is a finnugrisztika érdekelt, de nem annak a klasszikus és mindenütt elfogadott ágazata, az összehasonlító nyelvészet, hanem az élő finnugor népek, nyelvek és kultúrák helyzete, mibenléte. Ez a terület azonban terra incognita volt a finnugor tanszékeken, az információk e témáról szintén minimálisaknak bizonyultak. Törekvéseim reménytelennek látszottak, a megoldás pedig lehetetlennek. Mi lehetett volna a megoldás? Tanuljak meg oroszul, és szerezzek oroszországi ösztöndíjat, és utazzak el az ott élő finnugor népekhez (hiszen szinte

◇ A beszéd orosz nyelven hangzott el. Úgy vélem, hogy magyar nyelvű változata helyet kaphat Bereczki Gábor professzor ünnepi kötetében. Ő az 50-es években hasonló munkakörben dolgozott itt. Évtizedek után is nagy szeretettel, elismeréssel emlegetik egykori kollégái, barátai, tanítványai, s tudom, hogy meleg szívvel gondol maga is a Leningrádban töltött évekre, a „Névától az Urálig” – és tovább, Budapestig, Udinéig – tartó példamutató pálya kezdeteire, emlékeire.

minden rokon nép ott él), s kezdjem el körükben a kutatómunkát? Nem részletezem tovább, hiszen lehetetlenségeket soroltam fel.

Törekvéseimet azonban nem adtam fel, s a jó sorsnak és a szerencsének is köszönhetően egyszer csak s váratlanul mégiscsak Szentpétervárra kerültem, s nekiláthattam a tervezett munkának. Hát ez csoda volt!

Külön szerencse, hogy nem más városba (például valamelyik finnugor központba) kerültem, hanem éppen Szentpétervár lett az állomáshelyem. Már korábban is sejtettem, a helyszínen pedig meggyőződtem arról, s azóta még biztosabban tudom, hogy Szentpétervár az egyetemes és az oroszországi finnugrisztikának kulcsvárosa.

Még valami másban is bizonyos lettem és vagyok ma is, hogy Oroszország, az oroszföldi finnugrisztika jelentősége, eredményei kevésbé ismeretesek a világ és a szakma előtt/száma is. Állításomhoz kiegészítésként hozzáfűzöm, hogy az oroszországi finnugrisztika nem elsősorban az összehasonlító nyelvészetben jeleskedett, hanem inkább a történelem, a néprajz, a kultúra területén, valamint a kis népek nyelvének leírásában.

A 18. században a cári udvar megbízásából expedíciók sokasága derítette fel az orosz birodalom nemzetiségi összetételét, számos kiváló külföldi tudós folytatott kutatásokat a kis népek nyelvéről. Fontos megállapításokat tett az akkoriban „csúd”-nak is nevezett finnugor népek történeti szerepéről, összetartozásáról az orosz tudomány nagysága, Lomonoszov is. Nem lehet nem tudomásul venni, hogy az első nyomtatott votják (udmurt) és cseremisiz (mari) praktikus nyelvtanokat Szentpétervárott publikálták 1775-ben.

De lépünk át a következő századba! Ismételten fel kell figyelni arra a tényre, hogy a legjelesebb magyar finnugrista, Reguly Antal is jórészt a szentpétervári tudósok segítségével járhatta be hősies útját a finnugor népeknél. A finn és az észti finnugrisztika fontos személyiségei sem nélkülözték a szentpétervári támogatást. Az úgynevezett kis lélekszámú finnugor népek első – európai jelentőségű – művelői is Szentpétervár neveltjei. Így például a komi Georgij Litkin (Лыткин), aki egyetemi tanulmányait itt folytatta, itt lett gimnáziumi tanár, s itt adta ki máig alapvető jelentőségű könyvét 1889-ben „A zürjén föld a permi püspökségek között és a zürjén nyelv” címen. (Зырянский край при епископах пермскихъ и зырянский языкъ). Az udmurtok első jelentős tudósának, Grigorij Verescsaginnak két értékes kötetét is itt jelentette meg a Földrajzi Társaság 1886-ban és 1889-ben. Mindezek csak morzsák e gazdag század szemléléséhez, s vezetnek át, kötnek össze szervesen közelmúltunk, a 20. század adat- és eseménytömegével.

Nem jelentéktelen előzmények, kísérletek és próbálkozások után 1925-ben e város (amely több évtizeden át Lenin nevét viselte) egyetemén Dmitrij Vlagyimirovics Bubrih vezetésével létrejött a Finnugor Filológiai Tanszék. Fennállásának 75. évfordulóját 2000-ben ünnepeltük. Gondolom, sehol a világon senki sem tagadja, hogy az oroszországi tudományos, hivatalos finnugrisztika megteremtője Bubrih professzor, aki haláláig sikeres, elismert tudós, tanár, szervezőnek számított a szakmában. Méltatására e pillanatban nincs terem, időm, de tudom, hogy közvetlen, és Őt már csak munkáiból ismerő tanítványainak száma magas, hogy közel negyedszázados egyetemi működése idején hallgatói sorában számos finnugor nép képviseltette magát fiaival, s maga is megfordult személyesen több finnugor nép településein. Egyik kezdeményezője volt a ma is létező, a komplex finnugrisztikát megtestesítő, úgynevezett oroszországi finnugor konferenciáknak.

A finnugrisztika szentpétervári sorsában történt egy másik fontos esemény is a 20-as években. Az 1929-ben létrehozott Északi Népek Intézete az egészen kicsiny lélekszámú,

Szibériában élő, és még szinte az ősi életmódot folytató népek fiatal nemzedékének civilizálására, írásbeliségének megalkotására vállalkozott. Természetesen ez esetben sokkal többről van szó, mint finnugrisztikáról, a szibériai kis finnugor nyelvű közösségekről, de azért nekik, tehát a manysiknak, hantiknak és a nyenyeceknek is fontos szerepük volt e nagyszerű intézet életében, kiadványaiban. Az orosz tudomány számos nagysága dolgozott, tanított itt, kiváló tanítványok sorát nevelve. Sokat szólhatnék még itt a szentpétervári finnugrisztika egyéb eredményeiről, például a LOIKFUN-ról (Leningrádi Társaság a Finnugor Népek Kultúrájának Tanulmányozására) és kiadványairól, a „Finnougorszkij Szbornyik” diszciplínákra tagolódó, bámulatosan gazdag, sehol máshol el nem érhető bibliográfiájáról, de tovább kell lépnem. A 30-as és 40-es évek nehéz, komor és tragikus időszakát, a háborút és a blokádöt is túlélte a város – iszonyú, pótolhatatlan veszteségekkel s áldozatokkal.

Az Egyetemen is folytatódott az élet. A Finnugor Filológiai Tanszéken Bubrih professzor nyomába méltó utódok léptek. Az új idők új követelményeket támasztottak. A finnugrisztika kiszélesedett, Moszkvában a Tudományos Akadémia a Nyelvtudományi Intézetben Finnugor Osztályt hozott létre, a finnugor autonóm köztársaságokban is intézetek, főiskolák, egyetemek alakultak, önálló finnugor részlegekkel. Ilyképp Szentpétervárott a korábbinál magasabb szinten, komolyabb igényekkel vezető helyre került a finn és a magyar nyelv és kultúra oktatása. Óriási erőfeszítéssel és munkával teremtette meg a feltételeket a célok eléréséhez a Tanszéket hosszú időn át vezető professzorasszony, Zinajda Mihajlovna Dubrovina. A Finnországban is jól ismert, elismert tudós, a tudományok doktora kollégaként, tanszékvezetőként is példamutató személyiség. Türelme, segítőkészsége, kedvessége sokszor átsegített a napi gondokon. Utóda, Leonyid Szuvizsenko ugyancsak méltó folytatója nagynevű elődeinek. A magyar irodalom kutatójaként, József Attila és Móricz Zsigmond életművének jó ismerőjeként Magyarország tudós körei is ismerik, becsülik. Magam is látom, hogy vezetésének időszakában a Finnugor Tanszék előbbre és magasabbra lépett. Nekem nagyon tetszik és imponál ez a fejlődés. A fiatal kollégák közül is ismerek néhányat. Biztos vagyok abban, hogy ha az élet rendje és a teljesítmény alapján vezető posztra kerülnek, jó kezekben marad a szentpétervári finnugrisztika ügye.

1950-től napjainkig számos magyar lektor és vendégtanár tevékenykedett e Néva parti városban, ezek közül én csak az egyik vagyok. Bizonyára rengeteg vonásban különböztünk egymástól, de egy dologban egyek vagyunk: nagyon szeretjük ezt a várost és egyetemét.

S ami engem illet – itt váltottam valóra álmaimat: gyűjtöttem össze azt a nagy anyagot, teremtettem meg azokat a kapcsolatokat, barátságokat, amelyek ma is léteznek, s amelyek révén könyveket, disszertációkat írtam. S talán a finnugor irodalomtudományt is sikerült tető alá hozni.

Tyustya fejedelemről[◊]

1. Az énekek elterjedése

Tyustya fejedeleme a mordvin népköltészet legismertebb és legnépszerűbb alakja. A. I. Maszkajev mordvin folklorista, aki behatóan elemezte Tyustya alakját, mintegy harminc különböző Tyustya-szöveget vizsgált meg (Maszk. 1964: 172–222). Ezek legtöbbje ének, de van néhány legenda és elbeszélés, valamint egy mese is Tyustyáról, tetteiről és haláláról. Az anyag nagy része hozzáférhető az ismert mordvin népköltészeti publikációkban, valamint a szaranszki tudományos kutatóintézet kéziratárában is. Maszkajev szerint a Tyustya-énekek egy része a hősi énekekhez, más részük a mese-balladák típusához, s néhány közülük a történeti énekekhez tartozik.

A legtöbb Tyustya-éneket a 19. században jegyezték le, amikor Oroszországban megnőtt a birodalomban élő kis népek folklórja iránti érdeklődés. Ezek az énekek különösen érdekesek voltak az orosz kutatók számára, hiszen nagy részük a mordvin–orosz kapcsolatokról szólt, a mordvin fejedelmek oroszokkal folytatott harcairól, és az oroszoknak a mordvin földre való benyomulásáról.

Ahogy ma is, a gyűjtés idején is egyenetlen volt az énekek földrajzi elterjedése. Az erza nyelvjárású énekek a mai Mordvin Köztársaság egész területén megtalálhatók, a moksa nyelvjárásúak a mai Mordvin Köztársaság Kadosinszkij, Inszari és Vertelimszkij kerületeiben, amely megegyezik a régi Penza tartomány Inszari és Krasznoszlobodszki területeivel. De a *Tyustya*, *Tyustyán* név ismert a legtöbb mordvin területen, nemcsak a népköltészeti alkotások révén, hanem az általánosan elterjedt *Tyustyany pinge* 'Tyustya ideje' kifejezés által is. E kifejezés gyakran használatos ott is, ahol semmiféle ének vagy legenda nem ismert Tyustyáról, s jelentése 'régén, a régi szép időkben'.

A Tyustya név némely vallási szertartásban is előfordul. A mordvinok régi vallása szerint nemzeti ünnepségeket rendeztek, s ezeket bizonyos helyeken *tyustyán*-nak nevezték. E szertartások legfőbb eszköze egy nagy gyertya volt, melyet szintén *tyustyán*-nak hívtak. A gyertyát, mely a nemzetséget képviselte, és amelyet évszázadokon keresztül őriztek, a szertartáson meggyújtották, és imádkoztak mellette. Csak rövid ideig égették, s minden alkalommal ragasztottak hozzá viaszt, hogy ne fogyjon, hanem növekedjék (Orlov 1876). Ugyanilyen szertartásról számol be Jevszejev (1966) is, de az általa leírt szertartásban a gyertyát egyszerűen *statol*-nak 'gyertya' nevezik.

Olyan emlékünnepekről is van leírás, amelyeken az emberek báránnyal és más ételekkel kínálták egymást a legendás fejedeleme, Tyustyán példájára, „aki valamikor ugyanúgy vendégelte meg népét” (Maszk. 1964: 174).

◊ Tanulmányom, melyet szeretettel ajánlok Bereczki Gábor tanár úrnak, az ELTE Finnugor Tanszékén a mordvin folklórról tartott előadásaim egyik témáján alapul. Az idézett részleteket én fordítottam mordvinról magyarra.

Ezek az áldozatok és közös étkezések nem összmordvin jelenségek voltak, hanem nemzetségek, és volt, ahol nem is tartottak áldozatokat Tyustján tiszteletére, sőt kinevették azokat, akiknél ez szokásban volt. Ismét más helyeken pedig bolondmesék élnek, melyekben kicsúfolják azokat, akik Tyustján-szertartásokat tartanak (Maszk. uo.). Ez arra utal, hogy a különböző nemzetségeknek más és más ünnepeik, hőseik és saját tyustjánjuk volt, s egymást gyakran kigúnyolták. Tyustján mint pozitív népi hős neve nagyon sok mordvin faluban ismert, és népszerű azokon a területeken is, ahol tréfás mesékben fordul elő.

Az énekekben Tyustya mint nem mindennapi hős és ma is élő ember jelenik meg annak ellenére, hogy léteznek a haláláról szóló énekek, legendák is. Gyakran viszályba került idegen törzsek fejedelmeivel, s haragjában elment a „vízen”, a tengeren túlra, keletre, és máig is ott él népével, azokkal, akik vele tartottak. Vannak elbeszélések arról, hogy Tyustya ma is él, és háborúra készülődik az ellenségei ellen. Ez a háború az utolsó lesz, melyben az egész világ elpusztul (Up. 10, 203) Az egész emberiséget elpusztító utolsó világháború témája, megtalálható több nép költészetében, s a bibliai szövegekben is, így érthető, hogy a mordvinok e témát saját nemzeti hősiükkel kapcsolják össze.

2. A Tyustya név eredetéről

A Tyustya név nem hasonlít azokhoz a keresztény nevekhez, amelyek már a kereszténység felvétele előtt ismertek voltak a mordvinok számára. De nem hasonlít a régi pogány mordvin személynevekhez sem. Többféle feltevés létezik e név eredetéről, de elfogadható etimológiával még senki nem támasztotta alá. Maszkajev (1948: 177–178) szerint nagyon ritka, hogy egy népköltészeti mű vagy alak neve megegyezik a mordvin nyelv valamennyi nyelvjárásában. A Tyustya név ezzel szemben előfordul mind a moksában, mind az erzában, és mindkét nyelvjárásban egyformán hangzik. Ez nemcsak ezeknek az énekeknek a népszerűségét tanúsítja, hanem régi, még a mordvinok moksa–erza egységének idejéről való keletkezésre utal. Manapság a Tyustya szó leggyakrabban a hős nevét jelöli meg, de a művekben fejedelem viseli a nevet, aki többnyire már nem éppen fiatal.

Hegyek között a szép réten
Tyustya atya országában
(Maszk. 1964: 177)

Tyustya atya szánt az ekéjével,
huszonnégy lovával
(ugyanott)

Maszkajev feltevése szerint a *Tyustya* eredetileg összetett szó, mely két tőből áll: *Tyus* + *atya*. Az *atya* 'öregember' szó az erzában és a moksában egyaránt megvan, az erza nyelvben előfordul a *poks atya* 'vezető' kifejezés. Némely nyelvjárásban ez *pokstyaj*-ként jelenik meg. A szó első része, a *tyus*- már nem ennyire világos. Maszkajev szerint ez egy korábbi *tyoks*-ból alakulhatott ki, melynek mai jelentése tető, valaminek a teteje, pl. *kudotyoks* 'háztető', *prjatyoks* 'fejtető'. Így alakulhatott ki: *tyoksatya* > *tyostya* > *tyustya*. Jelentése 'legfelsőbb atya', vagyis, vezető,

fejedelem, és a népköltészetben ebben a szerepben is jelenik meg. Szinonim elnevezései: *inye azor*, *ocjazor*, *injazoro* 'fejedelem'. A *Tyustya* kezdetben nem személynév volt, hanem köznév, 'fejedelem' jelentéssel. A különböző nyelvjárások hangtani és morfológiai különbségei alapján változó lehet a *tyustya* szó hangalakja: *Tyustya*, *Tyustyán*, *Tyustyánn*, *Tyustyeny*, *Tyumtya*, *Tyuscsa*, de mindegyik a *tyustya* alapszóból származik.

3. Tyustya választása

A nemzetség legidősebb képviselőjét feltehetően *tyustyán*-nak nevezték. Annak következtében, hogy a nemzetségi ünnepségeket a nemzetség legidősebb tagjának a házában tartották, ahol a nemzetségi gyertyát is őrizték, a *tyustya* fogalomhoz e gyertyán keresztül kötődhetett a szentség jelentése. Ennek alapján magyarázható Majnov megfigyelése (Maszk. 1964: 179), hogy bizonyos helyeken a *Tyustyáról* szóló ének elkezdése előtt az énekes a falubéliek áldását kérte: „Áldjatok meg engem a szent szavak eléneklésére”. A jelenlevők mélyen meghajoltak előtte, s csak ezután kezdte el énekét az énekes komoly, monoton hangon. Lehetséges, hogy Orlov (1876) ezért nevezte *Tyustyánt* pogány istennek.

Az a népi elképzelés, hogy *Tyustya* mint személy valóban létezett a múltban, történeti jelleget ad az énekeknek. Több énekes úgy éneklí az énekeket, vagy meséli az elbeszéléseket, mint a múltban megtörtént eseményeket. T. Zavrazsnov és Sz. Larionov közlők *Tyustya* származását régi fejedelmi, a mitológiába visszanyúló dinasztiából akarják levezetni, s a mordvin népköltészetet a régi babiloni történetekkel próbálják kapcsolatba hozni a különböző könyvekből vett adatok összekapcsolásával (Maszk. 1964: 179). A Volga menti énekes, Ignatyia pedig a *Tyustyáról* szóló éneket a mordvinoknak a földön való megjelenésének idejére helyezi:

Nincs az erdőnek favágója,
nincs a rétnek kaszálója,
gondozatlan tönkremegy az erdő,
kaszálatlan hever a fű.
(Paas. I. 75)

Ebben az énekben, mint a *Tyustyáról* szóló többi énekben is megjelenik a fejedelem választásának szükségessége: a megsokasodott mordvinság nem tud megegyezni az olyan életbevágó kérdésekben, mint például a föld és az erdő igazságos felosztása. Ezért nem egy, hanem már „hét falu fejedelmének” választják meg *Tyustyát*. A hét szám említése itt a sokaságot jelenti, nem azt, hogy pontosan ennyi falu volt. A veszekedés képi leírása (hajukból kötelet fonnak, csontjaikból hidat építenek) más népköltészeti műfajra is jellemző.

Niske isten megteremtette az erza népet,
az a nép igen megsokasodott.
hét faluvá növekedtek...
Nem tudták elosztani az erdejüket,
nem tudták felosztani a szántójukat...
Veszekednek, verekednek,

fejük véréből patakot eresztenek,
fejük hajából kötelet fonnak.
(Paas. I. 76)

Eh, verekednek az erzák, veszekednek az erzák
nincs az erzáknak megtartójuk,
nincs az erzáknak tanácsadójuk,
verekednek az erzák, veszekednek az erzák,
fejük hajából kötelet fonnak,
a csontjaikból hidat építenek...
(Jevszevjev 1928: 5)

A vezető választása demokratikus alapon történik, bár nem mindenki választ, hanem a falu öregei határozzák meg, hogy ki legyen a kiválasztott. Általában egy erős, gazdag, tapasztalt emberre esik a választás. A gazdagságot a nagy család jelenti – a sok fiú és meny. Amikor az öregek érte mennek, hogy közöljék vele a választás eredményét, a leendő Tyustya hét vagy annál is több lóval szánt a földjén, gyakran a családjával együtt. A törzsi vezér kiválasztásánál nagyon fontos volt, hogy ez hagyományos jelek alapján történjék, pl. kockát vetettek, vagy megfigyelték, ki felé fordul a méhserbe tett kancsófül:

Mindnyájan összegyűltek egy helyre
De senki felé nem fordult a kancsó füle.
(Paas. I: 91)

Úgy látszik, nincs közöttünk egy ember
Ó, nincs közöttünk a tyustyának való ember...
Amikor bementek Tyustya házába,
Ó, a kancsó füle őfelé fordult,
Mindnyájan így szóltak egy hangon:
Te leszel Tyustyán a vezérünk.
(Paas. I: 91–92)

Ebből következik, hogy Tyustya sohasem maga akar fejedelem lenni, mindig felkérlik erre: nem kinevezik, vagy megbízzák, hanem kiválasztják anélkül, hogy ő maga tudna róla, vagy előzetesen beleegyezne.

Kit akarunk fejedelemmé választani,
kit választunk meg tyustyává?
Özvegyasszony fiát,
nincs itt – a szántóföldön van.
(Maszk. 1964: 183)

A kiválasztott, aki egyszerű szántóvető, ellenkezik, nem akar ilyen nagy felelősséget magára vállalni.

Köszönöm, atyák, jó szavaitokat,
még jobban köszönöm bizalmatokat,
vezéreknek meg nem felelhetek,
ország megtartója lenni nem akarok.
(Maszk. 1964: 183)

De ezzel a döntéssel ellenkezni mégsem lehet. A gyűlés döntése, amely a kollektív akarat kifejezése, annak minden tagjára érvényes, beleértve a kiválasztott személyt is. Ugyanennek a törvénynek az érvényesülését figyelhetjük meg a leányáldozatról szóló mordvin énekekben is, amikor az áldozat kiválasztása után a kiválasztott aláveti magát a közösség akaratának, és ellenkezés nélkül megy a halálba (Dugántsy 1996, 2000). A leendő Tyustya azonban mielőtt elfogadja a választás eredményét, meg akar győződni annak helyességéről. Azt a feltételt szabja, hogy mire egy barázdát megszánt, hajtson ki és virágozzék az a száraz faág, amelyet a földbe szúrt. Így akar megbizonyosodni arról, hogy nemcsak az emberek, hanem a természet is őt akarja vezérként látni. Mikor ez megtörténik, akkor beleegyezik, hogy fejedelem legyen.

Akkor leszek fejedelem,
akkor leszek ország feje
ezt a pálcát földbe dugom,
oda-vissza tértem alatt,
ha a pálcám gyökért ereszt
ha a pálcám ki is zöldül,
akkor leszek fejedelem.
(Paas. I: 72–73)

4. Tyustya mint mitikus hős

Tyustyát szereti a népe, ő maga pedig a nép legjobb tulajdonságaival rendelkezik: okos, erős, hűséges, szellemileg és fizikailag tökéletes, szép is, és szépen öltözködik. Büszkén viseli a hozzáértő kézzel készített, gazdagon hímzett népviseletet. Népe előtt mint harcos és bátor vadász jelenik meg, miként a ruházata, ő maga is idealizált. Tyustya gondoskodik a népéről, ideje alatt sokasodnak:

Ó, Tyustya idejében így éltek:
születtek fiúk, és most lányok,
s közülük egy sem halt meg.
(Paas. I: 95)

Népe jóléte és sokasodása Tyustyának köszönhető: teljesen átadja magát a feladatnak, teljesen feláldozza magát népe jólétéért. Miután kiválasztották e feladatra, Tyustya abbahagyja korábbi foglalkozását, a földművelést, s szélnek ereszti a lovait. Itt ismét párhuzamot vonhatunk az áldozatra kiválasztott lánnyal, aki szétosztja ruháit és javait a barátnői között (Dugántsy 1996).

Menjete barnák, szürkék, barangoljatok,
etetlen is egyetek,
itatlan is igyatok.
(Maszk. 1964: 186)

Tyustya egy személyben földműves, vezető, áldozó, harcos, éppen amire szükség van. Hősiessége az idegen csapatokkal való harcban mutatkozik meg elsősorban, de más területen is mindig a gyengék, védtelenek pártját fogja. Országában erős kézzel uralkodik, ideális rendet teremt: a legkisebb bűnért is keményen büntet: a legkisebb lopásért, vagy mások megsértéséért száműzi a bűnösöket, s a népe ezzel teljesen egyetért. Amikor ereje nem elég a külső vagy belső ellenség legyőzésére, akkor elmegy a vízen/tengeren túlra, vagy madárrá változik. A végső veszélytől ily módon megmenekülve megőrzi magát a további küzdelemre népe javára. A tyustya-énekek e motívumát a litova-típusú énekekkel összehasonlítva feltehetjük, hogy hasonló szerepe van Litova égbe menetelének is: amikor a földön, a megváltozott körülmények között lehetetlen lett számára az az élet, amelyet képviselt, nem fogadta el a megváltozott körülményeket, hanem fölment az égbe. Az eszményeket, melyeket képviselt, így megőrizte, s madár képében tért vissza a földre. Litova hazalátogatása nem teljesíti a hozzáfűzött reményeket – hiszen a körülmények nem javultak meg (Dugántsy 2000). Tyustya visszatérését pedig még a mai napig is várja népe. Tulajdonképpen hasonló mitikus funkció megjelenését látjuk ezekben az énekekben, mint amilyen pl. a székely-magyar népköltészetben Csaba vezér visszatérése, vagy a keresztény hitben Jézus mennybemenetele és visszatérésének ígérete – az ideális vezető, akinek helyzete lehetetlenné válik, elhagyja népét, de hátrahagyja a reményt. Ezekben az énekekben Tyustya mitikus hősként jelenik meg. Kürtje – mely mágikus hangszer, s ugyanakkor hatalmi szimbólum is – megmarad népének: egy bokorra akasztja, s mikor fúj a szél, az megszólal. E motívum megtalálható a Kalevalában is: amikor Väinämöjnen elmegy népétől, otthagyja nekik mágikus hangszerét, a kantelét.

5. Tyustya és a mordvin–orosz harcok

Azokban az énekekben, melyekben a mordvinoknak az idegen törzsekkel vagy az oroszokkal való harcáról van szó, Tyustya már fejedelem, szó sincs a választásáról. Már nem is szántóvető, csak uralkodó.

Két hegy között lakik,
zöld réten lakik,
palotái kétemeletesek.
Tyustya a palotában ül,
Tyustya a padon ül,
előtte tölgyfa asztal,
lába alatt ezüst sámli.
Erza leveleket ír,
tornácán örök állnak,
ablaka alatt örök állnak.
(Maszk. 1964: 198)

Több énekben Tyustya fejedelem a küldöncei által – aki lehet ember vagy varjú, héja, fecske, méh – megtudja, hogy egy idegen hadsereg közeledik – gyakran az orosz cár –, hogy elfoglalja a földjüket és megölje vagy rabbá tegye a népet. Ilyenkor a mordvin fejedelem elhatározza, hogy nem veszi fel a harcot, hanem egész népével elvándorol a vízen túlra, új, szabad területre. Ez a megoldás látszik a legszerencsésebbnek, mert a mordvinokat több oldalról is fenyegeti a veszély.

Előre nézett Tyustya –
fekete felhők jönnek szembe
oldalra nézett –
nogáj seregek jönnek.
Hátra nézett –
orosz seregek jönnek.
(Maszk. 1964: 199)

Több énekben előfordul, hogy amikor az idegen fejedelem támadása már előre ismert, mert megígérte valaki, Tyustya nem akar hinni a jóslásnak, s bizonyítékot követel. A bizonyíték lehet újabb csoda vagy jóslás. Hasonlóan a megválasztásához, ledug például egy száraz botot a földbe, hogy gyökeret eressen.

Ha az orosz elveszi országomat,
mire visszatérek,
alul gyökerei nőjenek,
fent levelei nőjenek.
(Paas. I: 93)

Az idegen hódítók elleni harcokról szóló Tyustya-énekek mitikus énekeknek minősültek, Tyustya pedig mitikus hősnek. Ezek a harcok egy nép sorsáról szólnak, a veszteség tragikus, hiszen földjük, életterük megvédéséről van szó. A fejedelem sorsa egy a népe sorsával. Tyustya bemutatása a dicséző énekekre emlékeztet:

Születésétől sikerült Tyustya fejedelem,
nevelésétől sikerült Tyustya fejedelem,
fehér nyírfá Tyustya fejedelem teste,
ifjú hattyú Tyustya fejedelem felesége.
Tyustya fejedelem késő este gondolkodik,
Tyustya fejedelem korán reggel gondolkodik,
egyre gondolkodik, hogyan meneküljön meg,
a kutyafejű Szardaj fejedelemtől.
Korán reggel hallja, hogy a kutya-fejedelem, Szardaj
seregét elpusztította, s őt magát is el akarja fogni.
(Maszk. 1964: 200)

Amikor a fejedelem tudomására jut az idegen sereg közeledése és elhatározza, hogy népével más földre megy, a végleges eltávozás előtt a legtöbb énekben a mordvinok leülnek kását főzni.

Különösen az erza nyelvjárású változatokban hangsúlyos ez a momentum. Az ellenség éppen abban a pillanatban érkezik, mikor Tyustya népe leülne, hogy megegye a kását. Ekkor Tyustya követeli, hogy rögtön induljanak a víz túloldalára, hogy megmeneküljenek.

Kezdték ott a kását főzni,
csak éppen főtt a kásájuk.
Elkezdtek a kását enni,
nem fejezhették be a kásaevést,
hátranézett Tyustya –
látja, a hitetlenek majd utolérték őket.
(Paas. I: 89)

Kezdték a kását főzni,
az orosz sereg közeledik,
már-már beéri őket.
Pálcájával Tyustya kétfelé legyintett,
A tenger kétfelé váltott,
a víznek folyása megszűnt.
(Jevszevjev 1928: 4)

Egyetlenegy énekben sem sikerül megenniük a kását. Mégis miért főzik, s kezdenek el enni, mikor az ellenség a nyomukban van? A mordvin néprajzi irodalomban előfordulnak áldozatok, amelyeket mindig valamilyen fontos esemény bekövetkeztekor végeztek. Az áldozatok egy része a kásafőzés, amit egy erre kiválasztott öregember végez. Ezekben az énekekben is tulajdonképpen áldozati kásáról van szó, amit a költözés előtt, hosszú áldozati szertartás folyamán főztek. Az áldozó maga Tyustya, s mint áldozó, népe szellemi vezére, csodás tulajdonságokkal rendelkezik. Bizonyos jelekből (pl. nyírfát lát, s ez az ellenség közeledését jelenti) meg tudja jósolni a jövőt, népe sorsát. A földbe dugott száraz bot kivirágzik, intésére a víz kettéválik, vagy híd lesz rajta, madárrá tud változni, hatni tud a természetre, alakját a hold változása szerint változtatja. Tyustya tud beszélgetni az élettelen természettel és a halottakkal.

Ráfűjt Tyustya a tengerre,
a tenger kettévált.
Tyustya elindult előre
a népe meg űtána,
mikor átmentek a vízén
a tenger visszament a helyére.
(Paas. I: 89–90)

Tyustyának mágikus ereje is volt, főként a korai keletkezésű énekekben. Több énekben, valamint a későbbi keletkezésű legendában a szerencsétlenségeket, rossz termést, természeti katasztrófát haragja megnyilvánulásának tulajdonították. Néhány helyen, ahol a mordvinok jobbgysorba kerültek, ezt Tyustya átkának tulajdonították azért, mert nem mentek vele a vízén túlra.

Megátkozta Tyustya az ott maradottakat:
„Örökké éljete,
urak parasztjai, szolgák legyetek!”
(Maszk. 1964: 216)

„Örökké éljete,
az urak parasztjai legyetek!”
(Jevszjev 1928: 5)

Bár nem lehet történeti dokumentumoknak tekinteni őket, az énekek megőrizték a mordvin nép harcainak emlékét a különböző nomád törzsekkel és az oroszokkal. E harcokban kétségtelenül győzelmek is voltak, nemcsak vereségek. A mordvinok kapcsolata az orosz birodalommal nem volt homogén: a nyugatabbra eső részek, a Moszkvához, Muromhoz, Rjazanyhoz közel eső területek korábban lettek megkeresztelve, míg a keletebbre esők, a Volga környéke később. A Tyustya énekekben az orosz (ruz) ellenség, aki elfoglalja a mordvin földet, s aki elől a mordvinok a Volgán túlra menekülnek. A több énekekben is előforduló *nevernoj* 'hitetlen' kifejezés később került az énekekbe, a kereszténység felvétele után, orosz hatásra, ahol is általában a nem keresztény hitűeket nevezték így.

A mordvinok szétválására utal az a motívum, hogy egy részük nem ment át a Volga túloldalára Tyustyával, hanem ott maradt az áldozati kásánál, nem törődve a közeledő ellenséggel.

Némelyek azt mondják: „menjünk”,
mások azt mondják: „együk meg a kását”.
(Jevszjev 1928: 4)

Ez a kása, amit esznek, nem is minden esetben mordvin és áldozati. Az orosz sereg is főz kását, s megkínálják vele a mordvinokat. De ezt csak a nép egy része fogadja el. Többségük elmegy Tyustyával a vízen túlra, de egy részük ott marad a parton és eszi az orosz kását, annak ellenére, hogy ezekről Tyustya megjósolja:

Ó, az orosz kását főz,
ó, az orosz sok zsírt tesz bele,
aki abból a kásából eszik,
ó, az az orosz rabja lesz,
ó, az az orosz rabszolgája lesz...
(Paas. I: 69)

Az a nép, amely kész arra, hogy az ellenséggel együtt egye az áldozati kását, rabságra és pusztulásra van ítélve. De nem minden énekekben marad el a mordvinok egy része Tyustyától, a korai keletkezésű énekekben előfordul, hogy az egész mordvinság követi őt a vízen túlra: e dalokban még a mordvinság egységéről van szó.

V. J. Jevszejev megállapítása szerint (Maszk. 214) a finn és a mordvin epikus költészetben a nép és vezére konfliktusa úgy oldódik meg, hogy a vezér elmegy a népétől. De míg a karél eposzban a konfliktus a vallás területén keletkezik (a nép elfogadja a keresztény vallást, a vezér pedig meg akarja őrizni a hagyományt), addig a mordvin énekekben e konfliktus a nemzeti lét területén jelentkezik: népe beleegyezik a függetlenség feladásába, de Tyustya ezt nem tudja elfogadni. Vajnámojnén konfliktusa népével nem végérvényes és megoldhatatlan. Ő azért megy el, hogy utat engedjen az új vezérnek, aki szintén a népéből ered. Tyustya azonban megharagszik népére, mert nem hallgat a szavára, nem követi, hanem elfogadja az orosz fennhatóságot. Tyustya úgy megy el, hogy többet nem tér vissza, hiszen nem tud és nem akar az orosz birodalom fennhatósága alatt élni. Alakja ezért tragikus, sőt tehetetlenségében néha tragikomikus is, amikor súlyos szavakkal megátkozza a népét, amiért nem hallgat rá, és szövetségre lép az oroszokkal.

6. Tyustya mint negatív hős

Vannak olyan énekek is, amelyek nem dicsérik Tyustyát, hanem elítélik, mert konfliktusba kerül népével. Ez természetes, mivel a Tyustyáról szóló énekek nem egy személyről szólnak, hanem különböző korban és különböző helyen keletkeztek a helyi fejedelmekről, sőt még az idők folyamán is változhattak. A tyustya-fogalom bővülésének érdekes példája az a Volgán túli mordvinság körében keletkezett tyustya-ének, melyben a kiválasztott fejedelem ígéretet tesz Szaranszk város mint mordvin központ felépítésére: „Szaranszk várost felépítem, Szaranszk várost létrehozom” (Maszk. 1964: 177).

A késői tyustya-énekekben alakja sokszor negatív: már nem demokratikus módon kerül a hatalomra, hanem csalással, már nem a népe javát szolgálja, hanem saját személyes érdekeit nézi. Célja elérése érdekében nem riad vissza a diktatórikus módszerektől vagy gyilkosságtól sem. Konfliktusba kerül saját népével, a szomszédos népekkel, más mordvin törzsekkel, s azok tyustyaival, vezetőivel. Tyustya kétféle ábrázolása az énekek különböző keletkezési korától függ. Az újabbak, melyekben Tyustya despota, gyilkos, gazdag és önző, a feudális társadalom kialakulásától egészen a 19–20. századig terjedő időben keletkezhetnek. Azok az énekek, melyekben előfordul a puska mint fegyver, szintén lehetnek késői keletkezésűek, nem korábbiak a 17–18. századnál, de lehetnek korai keletkezésűek is, csak többször átértékelődtek.

Ilyen késői keletkezésre utal, ha Tyustya városokat, falvakat, egész kormányzóságokat birtokol, s katonákkal őrizteti magát:

A földön a kormányzóságai,
a kormányzóságokban a katonái,
kormányzóságok körül a városai,
városok körül a falvai.
(Paas. IV: 39)

Akkor ott megfogta a puskáját,
akkor megfogta a szablyáját.
A puskával lelőtte a fiút,
a szablyával elvette a lelkét.
(Paas. IV: 40)

Ezekben az énekekben Tyustya származása ismeretlen, ő maga gyáva, hatalomféltő. Példa erre az új Tyustya születéséről szóló erza ének, melyben az uralkodó Tyustya meg akarja öletni a csodás jegyekkel született csecsemőt, a leendő vezért. Ez a gyermek egy idős özvegyasszonytól születik és:

Vasból van a sarka, feje búbja kőből,
vas takarja a térdeit.
Ó, a homlokán a felkelő nap,
a tarkóján a fényes hold,
s hajszálai hegyén csillagok..
(Paas. I: 82–83)

A csodálatos jegyekkel született gyermek a kiválasztottságot jelenti. A mordvin népköltészetben többek között Litova születésének nem mindennapi körülményei utalnak kiválasztottságára és későbbi sorsára. Az itt említett tyustya-énekekben e kiválasztottságot megerősíti az anya éneke, amit fia bölcsőjénél énekel:

Ó, ringatlak téged, ringatlak
erza tyustya erejét, szavát adom.
A fejednél ringatlak,
erza tyustya bölcsességét adom,
ó, Niske-isten így mondotta:
erza tyustya boldogságát kapjad.
(Paas. I: 84)

Ebben az énekekben a cselekmény további fejlődése a mesékre emlékeztet. Az uralkodó Tyustya vascsórtű varjújától tudomást szerez a csodálatos gyermek születéséről, a gyermeket megveszi az anyjától, bezárja egy hordóba, és a vízbe dobhatja. A szél egy másik országba sodorja a hordót, s az ottani uralkodó örökbe fogadja a fiút. A fiú felnő, és bölcs uralkodó lesz abban az országban. Idővel a másik Tyustya megtudja, hogy a fiú életben maradt, és hadsereggel megy ellene (Paas. I: 88–89).

Irodalom

- DUGÁNTSY, M. 1996: A nő alakja a mordvin epikus költészetben: összekötő kapocs a földi világ és a túlvilág között. Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10. 15. 8. 1995. Pars VII. Jyväskylä 1996. s. 51–56.
- DUGÁNTSY, M. 2000: Kvinnor mellan två världar. Kvinnobilder i finsk-ugrisk folktradition URSUS 6. Finsk-ugrisk institutionen. Uppsala 2000. s. 9–55.
- JEVSZEVJEV, M. Je. [Евсеев М. Е.] 1928: Ерзянь морот. Москва.
- JEVSZEVJEV, M. Je. [Евсеев М. Е.] 1966: Братчины и другие религиозные обряды мордвы Пензенской губернии. Избранные труды 5. С. 342–385. Саранск.

- MASZK. 1948 = Maszkajev, A. I. [Маскаев А. И.] 1948: О мордовском народном эпосе. Саранск.
- MASZK. 1964 = Maszkajev, A. I. [Маскаев А. И.] 1964: Мордовская народная эпическая песня. Саранск.
- ORLOV, N. P. [Орлов Н. П.] 1876: Мордва-мокша. Пензенские губернские ведомости. No. 108. 11.
- PAAS. = Paasonen, H.: Mordwinische Volksdichtung. Band I–VI. Helsinki 1938–1977.
- Up10.* = Устно-поэтическое творчество мордовского народа. Том 10. Саранск 1983.

A természetfeletti vel való kapcsolat a nganaszan hitvilágban

1. A nganaszan hitvilág általános bemutatása

Dolgozatomban azt vizsgálom, miképpen tartanak kapcsolatot a nganaszának istenségeikkel. A tudományos kutatás sok részletet feltárt a sámánok mediátori tevékenységéről, túlvilágjárásáról és különböző szertartásairól. Természetesen még e téren is sok tennivaló vár az érdeklődő kutatókra, most azonban a különleges sámánképességekkel nem rendelkező hétköznapi nganaszan embereknek az istenségeikhez, a természetfelettihez kapcsolódó viszonyát szeretném bemutatni, mivel ez a téma még kevésbé feltárt. Tereptapasztalat híján egyelőre csupán az eddig megjelent folklóranyagra támaszkodva tehettem észrevételeket.

A nganaszan nép a természetben megtalálható anyagoknak, tárgyaknak, állatoknak lelket, isteni erőt tulajdonít. Legnagyobb erejű, és az emberi életet leginkább befolyásoló istenségként tisztelik a tüzet, a vizet, a jeget és a földet. Istenségnek tekintik az égitesteket és az időjáráshoz kapcsolódó egyéb jelenségeket, a különböző állatfajok „gazdáit” is. Kisebb erejű szellemnek tartják a betegségeket. A tundrát mitikus lényekkel népesítik be, emberevő óriásokkal, félemberekkel (nganaszanul *barusikkal*), akiknek csak egy kezük és egy lábuk van, valamint egyéb szörnyekkel. Minden embernek van egy vagy több saját segítőszelleme, aki az ő sorsának őre. Ezeknek fából vagy kőből elkészítik antropomorf figurájukat, melyet *kojkának* neveznek. A sámánnak több segítőszelleme is van, akik hívására eljönnek és túlvilági útján segítségére vannak. A sámán ereje elsősorban segítőszellemei mennyiségétől és erejétől függ. Meghatározó a szertartáson részt vevő közönség szerepe is. Minél többen vannak a sátorban, annál erősebb a sámán. A szertartás elején a közönség hívja a segítőszellemeket, majd együtt énekel a sámánnal. Mivel mindenki gyermekkorra óta ismeri az elhangzó énekeket, képesek -abba bekapcsolódni.¹ Hangosan kell énekelniük,² hogy a szellemek ereje megsokszorozódjék. Az éneken kívül az emberek testtartásukkal is segíthetik a sámánt. A szertartás alatt ülnek, de ha nagyon fontos és veszélyes helyen tartózkodik a sámán, valamennyien felállnak, úgy támogatják.³ A sámánköntös gerincoszlop-vonalán és alján háromszög alakú sátozminta húzódik, mely a sámánt támogató közösséget jelképezi.⁴ Veszélyes utazásra nem indulhat el egyedül a sámán, néhány emberre szükség van, aki támogatja, különben baj éri.⁵

Az ősi, leghatalmasabb istenségeiket a nganaszának nőneműeknek tartják, és anyának (*nemi*) nevezik. A kisebb jelentőségű istenségek, és a kulturhérosz, Árva isten hímnemű, nevük *nguo*. Az istenségek a saját anyagukban mindig megtalálhatók, tehát az egész föld a Földanya

1 Dobzhanskaya 1995. 53. p.

2 Gracseva 1983. 140. p.

3 <http://haldjas.folklore.ee/~aado/tent.htm>

4 Kortt-Szimcsenko 1990. 196. p.

5 <http://haldjas.folklore.ee/~aado/dem.htm>

teste, minden víz a Vízanya része. Az emberi világon nem fellelhető istenségek északon vagy délen élnek. Például Hóviharisten és Jéganya északon él, a halál birodalmában, a meleget hozó Mennydörgésisten pedig délen, a meleg földön. A világnak ez a kettős tagolódása későbbi korokban kiegészült a fent-lent és a kelet–nyugat irányultsággal is.⁶

A totemizmus nyomait is megtaláljuk a nganaszánoknál. Egyes nemzetségeknek neve állatnév, azaz egy állatősrre utal. Találunk olyan epikus történeteket, melyek esetében gyanakodni kezdhethetünk, hogy nemzetségek közötti harcról, szövetségről szól, de a nemzetségek állatősük formájában jelennek meg. Ezt a kérdést részletesen még nem vizsgálták.

A nganaszan hitvilág meghatározó eleme a sámánhit. A természetfeletti és az emberi világ között a közvetítő a sámán, aki bár ember, hatással tud lenni az isteni világra. Fő feladatai a gyógyítás, a jövőbe látás, az elveszett tárgyak és emberek megtalálása, valamint az ünnepek, fontos áldozati szertartások megtartása. Ő őrzi a közösség kulturális kincsét is, kiválóan adja elő a hosszú epikus hőseleket, melyek a nganaszan folklór talán legjelentősebb alkotásai.

A különböző korokból származó vallási hiedelmek a gyors változások, a fejlettebb népekkel való kapcsolat hirtelen megerősödése miatt nem tudtak egységes rendszert alkotni. Ezzel magyarázható például az istenségek lakhelyére, esetenként nemére vonatkozó képzetek bizonytalansága.

2. A nganaszánok kapcsolata a természetfeletti

A nganaszan emberek jóformán minden istenségükkel képesek kapcsolatot teremteni. Bízunk benne, bár biztosak soha nem lehetnek benne, hogy az istenség figyel rájuk és segíteni szeretne. Sámán segítségével könnyen megszólíthatók azok az istenségek, amelyek szemmel láthatók. A Tűzzel napi kapcsolatban vannak, a leghétköznapiabb dolgokban kérik a segítségét. Saját egyéni segítőszellemükhöz, kojkájukhoz csak akkor fordulnak, ha valamilyen kérésük van. A Földanyához, Vízanyához és a Napanyához nagyobb szükség esetén fohászkodnak. A Holdanya segítségét a szülés folyamán kérik.

2.1 A nők szerepe a kultuszban: kapcsolat a Tűzanyával és a Holdanyával

A férfiak és a nők különbözőképpen fordulnak az istenségekhez, de ezek a módok kiegészítik egymást. Az asszonyok, hitük szerint, közelebb álltak a természetfeletti világhoz, ugyanis amíg termékeny a nő, addig nyílásán keresztül lelkek, szemek költözhetnek beléje a Földanyából.⁷ A tűz segítségével folyamatos kapcsolatban állhatnak az istenekkel és a halott ősökkel.

A sátorban égő tűz, azaz a Tűzanya tisztelete és óvása általában a háziasszonyok feladata. Ez abból is látszik, hogy a tűzzel kapcsolatos eszközök a sátor női oldalán találhatók. A tűzhely a sátor legszentebb része. Az asszony táplálja, gondozza a tüzet, ő viszi ki a hamut is.⁸ Férje még abban az esetben sem nyúlhat a tűzbe, ha pipára akar gyújtani: ezt is felesége teszi meg helyette.⁹ A tüzet természetesen nem szabad bemocskolni, tilos például szemetet vagy emberi

6 Gracseva 1984. 72. p.

7 Gracseva 1983. 70. p.

8 Gracseva 1983. 39. p.

9 Popov 1966. 83. p. kép is

haját dobni bele. Evéskor mindig kap egy kis falat ételt, egy csepp zsírt vagy vért. Nagyon vigyázni kell, hogy a tűz ki ne aludjon, mert ő biztosítja az életet.

A tűz fontos közvetítő az istenek és az emberek világa között. A halottak és a Tűzanya szavát hallhatja benne az asszony.¹⁰ Mielőtt nagyobb dologba fognának, pl. elindulnának új szálláshelyükre, a házaspár, de főleg az asszony, figyeli, mint mond a tűz. Kortt-Szimcsenko adatai szerint ha a tűz serceg, hangosan pattog, az jó jel, ha viszont csendesen ég, az rossz jel.¹¹ A szomszédok, ha közös vadászatra indulnak, nem mulasztják el megkérdezni: *Sercegett a tüzed?* Ha pedig a válasz igen, akkor remélhetőleg sikeres lesz a vadászat. A folklórszövegekben a recsegő tűz a holtak, természetfeletti lények jelenlétét mutatja.¹² A Holtak Birodalmában alig pislálkol a tűz.¹³

A vadászat és a halászat sikere függ a tűz segítségétől. A tűznek nem csak a lángokba dobott étel formájában lehet áldozni, hanem bálványfigurája megetetésével is. A Tüzet nagyon tisztelni, folytonosan dicsérni kell, nem szabad róla megfeledkezni, ugyanis mindent lát, ami a sátorban történik. Közmondásuk szerint: *Féld a Tűz haragját, mindent tud rólad.*¹⁴

A tűz gyógyító erővel is bír.¹⁵ A hagyományos gyógyító eljárás során a tüzet egy fatörzsre erősített lapos fémen gyújtották meg. Betegség esetén ezt a fatörzset kapu gyanánt felemelték, és a beteg átment alatta. Így a tűz megszentelte, megtisztította a beteget. A gyógyulás érdekében házirént ajándékoznak a Tűzanyának. A tűz-rén jegye két azonos középpontú ovális, melyet függőleges vonalak barázdálnak.¹⁶ A felajánló imában a tüzet *anyám anyjának* nevezik, majd a tűzhely felé fordítják a szarvast. Ezt a rént attól fogva csak a tüzet szállító szán elé szabad befogni.

A *Tűz-kojka (tuli-kojka)* az egyetlen *kojka*, mely a sátor női oldalán lakik. Kétfejű, fából készült figura. Tűzanya leányaként tisztelik, közvetítőként működik az ember és a Tűzanya között. A háziasszony őrzi, öltözteti és táplálja. Minden évben új, női ruhát kap. Vadászat esetén a többi bálvánnyal együtt a szent helyre kerül.¹⁷ A többi bálványtól eltérően őt nem a bálványszánon, hanem a női szánon szállítják, és utoljára hozzák ki a sátorból költözköskor. A közeli jövő megvilágításában kéri a segítségét. Az egész családot óvja az éhségtől, betegségektől, sikertelen vadászatától.¹⁸

A Tűzanya tisztelete teljes egészében a nők feladata. Az asszonyokat rajta kívül a Holdanyához fűzik igen szoros szálak. Férfiak egyáltalán nem imádkoznak hozzá, de a nők sámán segítségével nélkül is az oltalmába helyezhetik magukat. Az asszony különösen terhessége alatt könyörög hozzá, hogy szép napon szülhessen, ne legyen túl hideg, ne jöjjön hóvihár. A Holdanyát imádkozáskor *anyám nővérének* nevezik. A vajúdas megindulásakor rénszarvast ajándékoznak neki, általában fehér színűt. Az állat bal oldalára egy kört vágna késsel, ez a Holdanya jele. A felajánló ima a következő:

10 Gracseva 1984. 40. p.

11 Kortt-Szimcsenko 1990. 164. p.

12 Labanauskas 2001. 52.

13 Labanauskas 2001. 42.

14 Wagner-Nagy 2002. 253. p.

15 Gracseva 1983. 40. p.

16 Kortt-Szimcsenko 1990. 134. p.

17 Gracseva 1983. 41. p.

18 Kortt-Szimcsenko 1990. 104. p.

*Hold-anya, anyám nővére
Ezt a rénszarvast neked szentelem,
Hogy vigyázz a gyermekeimre.*

A Holdanya küldi a gyermek számára az élet lelkét, ezért különösen fontos, hogy elnyerjék jóindulatát. Az emberi élet nagymértékben függ a Holddal való kapcsolattól. Minden embert egy láthatatlan szál köt össze a Holddal és a Nappal. Ha valaki meghal, a Holdanyát hibáztatják, hogy miért nem védte meg. Vádló szavakkal fordulnak hozzá:

*Hold-anya, anyám nővére, hol vagy?
Miért nem jössz?
Megöltél egy embert, rabló vagy!*¹⁹

Nehéz vajúdás esetén az apa rénszarvast áldoz a Holdanyának. Ha még súlyosabbá válik a helyzet, a sámánhoz fordulnak.²⁰ A gyermek végleges nevét hároméves korában kapja meg. A nevet a sámán adja, valamilyen különleges alkalomhoz, eseményhez kapcsolódva.²¹ A kicsi, még névtelen gyermek egyre többet érintkezik a külvilággal, egyre több mindent ismer meg, részben azonban még szorosan kapcsolódik az istenek világához, a természetfelettihez. A beszélni tanuló gyermek szavára nagyon figyelnek, mert ebből az istenek üzenetét, előjeleket vélnek kiolvasni.²²

2.2 A férfiak szerepe a kultuszban: áldozatbemutató és ajándékozás

A nganaszan férfiak elsősorban akkor fordultak isteneikhez, ha valamit ki akartak tőlük esdekelní. Kisebb jelentőségű kérés esetén vagy hálaadáskor²³ rénszarvast ajándékoztak nekik, „fordítottak feléjük”. A házirén bőrébe a bal lapocka fölé vágták be annak az istenségnek a jegyét, akinek a szarvast szánták. Ettől fogva ezt az állatot nem dolgoztatták, csak szakrális célokra használták, pl. a szent szánt húzta,²⁴ vagy segített a hóviharban eltévedt emberek megkeresésében.²⁵ Az állat megjelölése után fohászokdtek az adott istenséghez, majd az ő lakhelye felé fordították az állatot.²⁶ A jegyet minden évben megújítják a vedlés után. Ettől fogva a szarvas bár ott él a nyájban, szaporodik, és utódai az emberek hasznára vannak, de ő maga nem az emberi gazdájának tulajdona, hanem az adott istené.²⁷ Ha az állat gyenge, fáradékony, az annak a jele, hogy isteni gazdája használja, ha pedig elpusztul, akkor eljutott a gazdájához. A isteneknek szentelt szarvas jó életet, szerencsét, boldogságot biztosít az

19 Kortt-Szimcsenko 1990. 73. p.

20 Labanauskas 2001. 56

21 Popov 1984.

22 Gracseva 1983. 60. p.

23 pl. a Hóviharistennek, hogy szerencsésen hazakerült a hóviharból: l. Labanauskas 2001. 58.

24 Kortt-Szimcsenko 1990. 126. p.

25 Gracseva 1983. 39. p.

26 imaszövegek: Kortt-Szimcsenko 1990. 127, 128., 129., 130, 131, 133. o., Labanauskas 2001. 57.

27 Gracseva 1983. 34. p.

embereknek, tehát elnyerhetik vele az istenség jóindulatát.²⁸ Állandó kapcsolatban állnak isteni gazdájukkal, és így mintegy megjelenítik az emberi világban a természetfeletti erőt. Nem minden istennek ajándékoztak rénszarvast. Kaphatott a Földanya, Vízanya, Tűzanya, Napanya, Holdanya, Vadrén-Anya, Fa-anya, Hófajd-anya, Nyúl-anya, Sarki-róka-anya, a Mennydörgés-isten, Hóviharisten és Árva isten. Rajtuk kívül kaphattak a bálványok és segítő szellemek is.²⁹

Nagyobb kérés vagy baj esetén áldozatot mutatnak be az isteneknek. Meghatározott témakörökben meghatározott isteneknek kell áldozatot bemutatni. Minden áldozatbemutatáskor meg kell kínálni vérral vagy zsírral az összes bálványt. Áldozati állatnak kutyát vagy házirént használnak. Feltételezhetően a kutya az ősbibb áldozati állat, még a szarvastartás előtti korból. Az állatot megetetik, hogy ne éhesen kerüljön az isten elé, majd fojtással ölik meg. A nyakára szíjat kötnek, hogy az isten kényelmesen tudja vezetni.³⁰ Különleges kéréseken kívül vannak évente visszatérő áldozatbemutató alkalmak. Januárban, amikor megjelenik a Nap,³¹ a vadászszézon kezdetén,³² és a téli, illetve a nyári szálláshelyre való költözéskor³³ minden évben mutatnak be áldozatot az év szerencséjének biztosítására.

Példaképpen lássuk az egyik legfontosabb nganaszan istenség, a Földanya részére bemutatott áldozati rítus, és a neki való rénajándékozás menetét!

A Földanya őrködik az élők világa felett. Ő maga a Föld megtestesülése, a növények az ő ruhadarabjai, bizonyos szent hegyek pedig a szemölcsői.³⁴ Mint az emberek teremő anyja, segít gyermekeinek az ellenséges erőkkal vívott küzdelmeikben. Betegségben, szülés esetén, gyermekáldásért fohászkodnak hozzá.³⁵ Ha valakinek rosszul megy a sora, házi rénszarvast vagy kutyát áldoz neki.³⁶ Az állat megfojtása után így beszél:

*Földanya, milyen isten sújtott le rám?
Milyen isten büntetett engem?
Földanya, hárítsd el a balszerencsét,
adj nekem jó életet!*³⁷

A vadászszerencse is jelentősen függ tőle, hiszen minden élőlény az ő oltalma alatt él. A szem a nganaszan elképzelés szerint az életet jelenti. Ezt a halál után a Földanyának vissza kell adni.³⁸ Így ha rénszarvast ejtenek, az elejtett állatnak kivágják a szemét, a földre teszik, és közben ezt mondják: *Földanya, itt a te részed, mindig legyen sok vadrén. Ezek a szemek mindig járjanak a házirének csordája mellett.*³⁹

28 Kortt-Szimcsenko 1990. 126. p.

29 Kortt-Szimcsenko 1990 127-134. p.

30 Gracseva 1983. 34. p.

31 Popov 1984. 76. p., Gracseva 1983. 46. p.

32 Kortt-Szimcsenko 1990. 63. p.

33 Gracseva 1983. 46. p.

34 Gracseva 1983. 35. p.

35 Kortt-Szimcsenko 1990. 86. p.

36 Gracseva 1983. 34. p.

37 Labanauskas 2001. 56.

38 Gracseva 1983. 23. p.

39 Labanauskas 2001. 3.

A Földanyának ajándékozott rénszarvas jele egy egyenes vízszintes vonal, melyet késsel vágna a rén bőrébe. Közben így szólítják meg a Földanyát: *Földanya, anyám anyja, neked szentelek egy szarvast, hogy mindig veled éljen.*⁴⁰

2.3 A segítőszellemekkel való kapcsolattartás

A *kojka* az istennek az emberek világában megjelenő gyermeke.⁴¹ A Földanya küldi a földre, hogy közvetítőként működjön az emberi és a természetfeletti világ között.⁴² A családfő antropomorf bálványfigurát készít a család minden tagjának, így mindenkinek van saját segítőszelleme. A figura rendszerint fából készül, de lehet egy különleges kődarab vagy akár egy tükör is. A *kojka* szó egyaránt jelentheti a bálványszobrot és a segítőszellemet is.

Az embernek gondoskodnia kell segítőszellemeiről: áldozatbemutatáskor, vagy ha kér tőlük valamit, meg kell etetni őket vérrel, rénszarvas- vagy libaszírral. Felöltöztetik, betakargatják, saját gyermekükként gondozzák. A bálványokat mindenhova magukkal viszik tulajdonosaik, minden költözkor különleges szánon szállítják. Ennek a tetejére kis házikó van építve, ebben utaznak a bálványok és egyéb szakrális tárgyak. A szent szánt a család férfi tagja készíti el, különböző fából.⁴³ Ha szeretnének valamit kérni a házikóban lakó bálványtól, egy bottal kopogtatják a lábát. Hitük szerint csak azt hallja a bálvány, amit a kopogtatás közben mondanak neki. A kopogtatásra felébred a *kojka*, és attól kezdve figyel. Ha már felébresztették, akkor meg is kell etetni őket. A *kojkák* bár megosztják életüket az emberrel, mégis egyéniségek és saját életük van, amit nem szabad nyomós ok nélkül megzavarni.⁴⁴ Nem szabad velük durván bánni, elhanyagolni őket, mert az a bálványok bosszúját vonhatja maga után.

A családfő vagy a bálványok gondozója örökös nélkül hal meg, a bálványokat egy fűsátorban (mely a halotti sátor kicsinyített mása) kiteszik a tundrába. Ha akad valaki, aki gondjukat viseli, akkor örökbe fogadhatja.⁴⁵

2.4 Személyes találkozás az istenséggel

Hóviharisten és Mennydörgésisten gyakran ellátogat a Földre. Ilyenkor nagy vihar támad. Hóviharban a tundrán maradt ember könnyen eltéved, és nem talál haza. Az utat a Hóviharisten haragja miatt veszti el, ezért őt kell kiengesztelni nagy értékű ajándékkal. Így fordul hozzá:

Hóvihar istene, ne haragudj rám!

hadd jussak a sátramig

Ha a sátramig elérek, a rénemet Hóvihar-rénné jelölöm.

40 Kortt-Szimcsenko 1990. 131. p.

41 Gracseva 1983. 54. p.

42 Kortt-Szimcsenko 76. p.

43 Gracseva 1983. 54. p.

44 Gracseva 1983. 54. p.

45 Kortt-Szimcsenko 1990. 220. p.

A vezérrént szabadon engedik menni, nem irányítják, remélik, hogy Hóviharistenség haza-vezeti az állatot.⁴⁶ Ha szerencsésen hazaérkeznek, hálát adnak:

*Hóvihar istene, megszántál.
Ezentúl se hagyj elveszni!
Íme, rént ajándékozok neked,
fogadd el a magad részét.
A rént nem adom senkinek,
ha pedig elpusztul, másik rénnel cserélem föl.*⁴⁷

A Hóvihar-rént akkor használják, ha hóviharban eltévedt embert keres a sámán. Ez igen fontos feladata.⁴⁸ Az új sámán egyik első viseletdarabja a homlokpántja, melyre két szemet varrnak vagy hímeznek. A sámán valódi szemét posztócsíkokkal fedik el. Ezeket az új szemeket használja arra, hogy meglássa az elveszett embert.

Aki eltéved a hóviharban, az a Hóviharistenséggel közvetlen kapcsolatba kerül, mintegy beavatáson vesz részt.⁴⁹ Gracseva adatai szerint, ha valaki megmenekül a hóviharból, azt a továbbiakban sámánképességűnek tekintik, esetleg erőszakkal is igyekeznek sámánná tenni. Az istenek ugyanis azért őrizték meg az életét, hogy a saját közvetítőjükké tegyék.⁵⁰ Lelke megújul, új életre kel, új képességekre tesz szert. A hóviharban való bolyongás a Halottak Birodalmába tett útként is értelmezhető.⁵¹

3. Befejezés

Láthattuk, hogy a nganaszan emberek még a legutóbbi időkben is régóta hagyományozódó szokások alapján, nemek szerint kialakult megosztásban fordultak istenségeikhez. A férfiak és nők szakrális cselekedetei kiegészítették egymást, mint két sátortartó rúd. A nganaszan sátor bejáratánál és hátul két rúdpár áll, felül egymásba erősítve. A bejáratnál álló rudak férfiak, a hátul állók nők. A háziasszonyt és a házigazdát jelképezik. Ezek, és a középső függőleges rúd együtt tartja a világmindenséget.⁵² A középső rúd a sámánszertartás során a megjelenő istenségek, szellemek tartózkodási helye. Az emberi világ és a természetfeletti világ szorosan összekapcsolódik, csak együtt képes létezni. Ez az egység meghatározó eleme a nganaszan világszemléletnek. Ennek az egységnek felfedezését és megőrzését kívánom az ünnepeket és kedves családjának.

46 Gracseva 1983. 39. p.

47 az imák: Labanauskas 2001. 57.

48 Gracseva 1983. 39. p.

49 Wagner-Nagy 2002. 229–231. p.

50 Gracseva 1983. 132. p.

51 Dobzhanskaya 1991.

52 Kortt-Szimcsenko 1990. 228–230. p.

Bibliográfia

- DOBZHANSKAYA, Oksana 1991: Terepmunka anyaga, 79. ének
- DOBZHANSKAYA, Oksana 1995: The music in the nganasan shaman ritual. Kõiva, Mare – Vassiljeva, Kai (ed.) Folk Belief Today, Tartu. 51–56. p.
- GRACSEVA, G. N. 1983: Tradicionnoje mirovoztrenyie ohotnyikov Tajmira, Leningrád, Nauka.
- GRACSEVA, G. N. 1984: Shaman songs and worldview. Hoppál Mihály, ed. Shamanism in Eurasia 1. 1984. 193–200. p.
- KORTT, Ivan – SZIMCSENKO, Jurij 1990: Materialien zur geistigen und dinglichen Kultur der Nganasan Samojeden. Berlin, Systema Mundi.
- LABANAUSKAS, Kazis (szerk.) 1992: Nganaszanszkij folklor. Folklor narodov Tajmira 3. Dugyinka 28–44. p.
- LABANAUSKAS, Kazis (szerk.) 2001 Nganaszanszkij folklor Folklor narodov Tajmira 6. Dugyinka.
- LINTROP, Aado: The Clean Tent Rite –
<http://www.folklore.ee/Folklore/nr1/pics/ngapho.htm>
- LINTROP, Aado: The Nganasan Shamans of Kosterkin Family –
<http://haldjas.folklore.ee/~aado/dem.htm>
- POPOV, A. A. 1984: Nganaszani. Szocialnoje usztvojsztvo i verovanyija. Leningrád, Nauka.
- WAGNER-NAGY Beáta (szerk.) 2002: Chrestomathia Nganasanica. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 10. Szeged–Bp.

A rén elnevezései a magyarban

A rén megjelenése magyar szépirodalmi fordításokban

1. A több uráli nép között a lappok által is hagyományosan művelt, a mindennapokban és a gazdaságban, múltban és jelenben egyaránt fontos szerepet betöltő réntartás szakszavainak felkutatása, az e tevékenységhez és az ezzel járó nomadizáló életmódhoz kapcsolódó északi lapp terminológia vizsgálata során a nyelvészeti, néprajzi, biológiai szakirodalom tanulmányozása mellett olykor szépirodalmi adatok is a vizsgálódó látókörébe kerülnek. Ezek a gyakran üdítő élményt jelentő adalékok részben szórakoztató nyelvi csemegék és fordítói bravúrok, sajnos azonban akad köztük számos olyan is, melyekből a fordítás nehézségei is kiviláglanak, s melyekből a fordíthatóság problémáinak valóságos példatárát lehetne összeállítani. Az alábbiakban a rénszarvas egykor és ma használatos magyar nyelvi elnevezéseinek rövid áttekintése után szépirodalmi fordításokból merített példákat kívánok bemutatni, gyöngyszemeket és kerülendő kényszermegoldásokat egyaránt.

1.1. A mai magyar köznyelvben általánosan elterjedt és mára szinte minden korábbi elnevezést kiszorító *rénszarvas* összetétel előtagja a germán eredetű *Ren* ‘szarvas, kos’ főnévre vezethető vissza. A csupán 1882-től adathozható szó kialakulására az azonos jelentésű német *Rentier* (*Ren* ‘rén, rénszarvas’ + *Tier* ‘állat’) lehetett hatással.

Csaknem száz évvel korábbról, 1798-tól adathozható az *iramszarvas* összetétel. A német *Rentier* ‘rénszarvas’ előtagját tévesen a német *rennen* ‘fut, rohan; szaladgál’ igéből származónak vélve, tudatos szóalkotással keletkezett. Előtagja nyelvújítás kori elvonás a *fut* igével azonos jelentésmezőbe sorolható *iramlik*, *iramodik* igékből. Jankó János például, aki 1897-ben gróf Zichy Jenő expedíciójával indult Osztyájköldre, naplójában¹ egyebek mellett iramcsordákról, iramházzról, iramhámról és irambékóról is részletes leírást ad.

A nyelvújítás másik, ma már mosolyt fakasztó, jóllehet kétségkívül leleményes próbálkozása volt *nyargalóc* szavunk. A *nyargal* ige (amely a *jár* ige -g és -l gyakorító képzővel ellátott alakja) -c kicsinyítő képzős származéka Romhányi József verseiben ugyan megállná a helyét, azonban ma már nem használatos, miként a nyelvújítás két másik, hasonlóan rövid életűnek bizonyult kísérlete sem: a kengurut jelölő *ugrány* és a *(foltos) nyakorján* mint a zsiráf megnevezése – hogy az állatneveknél maradjunk.

A ma már ugyancsak egyre ritkábban felbukkanó *taránd*, *tarándszarvas* szavaink mögött a rénszarvas latin nyelvű tudományos elnevezése, a Linné által bevezetett és elterjesztett kettős nevezéktan elvét követő *Rangifer tarandus* állhat. A svéd természettudós úgynevezett binominális nomenklatúrájában az élőlények, így az egyes állatfajok is két tagból álló nevet kapnak. A *Rangifer* a szarvasfélék családjába tartozó nem, nemzetség (genus), a *tarandus* pedig a faj (species) megjelölése. A magyar nyelvhasználatban a tarándszarvas az eurázsiai, a

1 Jankó 2000

Spitzbergáktól Mongóliáig előforduló alfajok összefoglaló neve, az Észak-Amerikában előforduló alfajokat karibunak nevezzük. A lappok lakta területeken két alfaj fordul elő, a hegyi vagy vad rénszarvas (*Rangifer tarandus tarandus*) és a finn erdei rénszarvas (*Rangifer tarandus fennicus*). Sajnovics János, a finnugrisztika első nagy alakja, aki csillagásként került az „Európa véghatárán” élő lappok közé, egyik levelében² többek között ezt írja a „nyomorúlt éghajlat alatt” rénjeiktől függő nyelvrokonainkról: „gazdagságuk és mindenök a tarándszarvas”, illetve „némelykor járványos a tarándszarvas kidőlése, és végínségre jut ekkor sok lapp is”.

1.2. A fenti elnevezések közül – mint már említettük – a *rénszarvas* szinte teljesen kiszorította a használatból a jellemzően inkább néprajzi témájú írásokban előforduló *taránd*-, illetve *iramszarvas* szavakat. Ám a szépirodalmi művek magyar nyelvű interpretációiban sem látjuk, hogy a fordítók kiaknáznák – vagy legalább törekednének erre, akár az elavulóban lévő szavak használatának kockázatát is vállalva – a nyelvünk gazdagsága nyújtotta lehetőségeket. Mintha csak ismernék azt a Szomjas-Schiffert György által a finnországi Nunnanen faluban gyűjtött jojkát,³ melynek szövege szerint „a rén az rén, a vadrén az vadrén”. Az adatközlő Martti Stoor szerint ez a jojka a valóságról szól, egy becsületes rénpásztornak mondanak benne köszönetet, amiért nem akarta bevágni saját jelét idegen, még jelöletlen állatok fülébe (vadréneknél itt tehát jelöletlen, ép fülű rént kell érteni). Korántsem arra biztat, hogy ne lépjünk túl a rén és a vadrén megkülönböztetésén, még akkor sem, ha abban a nyelvben, amelyre adott esetben egy lapp vagy egy finn szöveget kívánunk lefordítani, egy-egy terminus esetén hiányzik az azt jelölő szó. A réntartáshoz kapcsolódó lapp nómenklátúra gazdagsága és célszerűsége köztudott. Már egy kizárólag a rének bizonyos szempontok (kor, nem, viselkedésbéli és testi jellegzetességek mint szín, agancs mérete és alakja, testfelépítés stb.) szerint való elnevezéseire irányuló vizsgálat során is megdöbbenően pontos terminológiára lelünk. A szókinsznek ez a precizitása a lappok életében nélkülözhetetlen, és az a törekvése, hogy egy fogalmat egyetlen terminussal legyen képes jelölni, az ideális nyelvi kommunikáció irányába mutat. Természetesen a különböző kultúrák (például a lapp és a magyar) fogalmi rendszereiben vannak eltérések. Ennek szélsőséges példái az úgynevezett nyelvi reáliák (nonekvivalens lexémák, azaz lefordíthatatlan elemek), amelyekben egy adott kultúrközösség sajátos ismeretanyaga fejeződik ki.

2. A következő néhány példa azt mutatja, hogy a fordítók nem mindig aknázzák ki a magyar nyelv kínálta lehetőségeket. Az olvasó szemét legkevésbé a „*rén egyeduralma*” bántja, hiszen mindennapjainkban viszonylag ritkán jelent fontos információt például az, hogy a szóban forgó állatnak a fara vagy az orra fehér-e. Az viszont olykor zavaró lehet, hogy a rének kapcsán sok esetben szarvról, nem pedig agancsról olvashatunk.

2.1. Az 1845-től adatolható *agancs* szavunk a nyelvújítás korában keletkezett, az *ág* főnév *-ancs* névszóképzős származéka. A korábbi *ágas szarv* kifejezést kiszorította a használatból, a *szarv* azonban sokak számára továbbra is szinonimája maradt. Sajnálatos módon még a nemrégiben megjelent Értelmező szótár +⁴ szerzői számára is. Igaz, a szarv és az agancs között nem az az

2 Szíj 1990 (69 04 05 számú levél)

3 Szomjas-Schiffert 1996 (28. számú jojka)

4 Eöry 2007

egyetlen különbség, hogy ez utóbbi ágas-bogas: a lényegi eltérés abban van, hogy míg a szarv szaru-, addig az agancs csontalapú képződmény – ennek számos következményével együtt. A fent említett szótár szerint a szarv ‘páros szaruképződmény’, az agancs pedig ‘hím szarvasok fején található többágú szarvféle’. Ez utóbbi definíció éppen a rénszarvasokat hagyja figyelmen kívül, hiszen ez az egyetlen szarvasfaj, melynek nőstényei is növesztenek agancsot.

2.1.1. Talán a szóismétlés elkerülésének szándékával magyarázható, ha a fordító egy kötetben vagy egy műben a két említett szót egyaránt szerepelteti. Így jár el például Bede Anna az Aranylile mondja tavasszal című antológiában,⁵ N. Sebestyén Irén Yrjö Kokko⁶ finn nyelvű regényének fordítása során és Domokos Johanna is, aki Nils-Aslak Valkeapää verseit⁷ ültette át magyarra.

2.2. A rének számával pedig a fordítási nehézségek száma is nő! E kissé talán komolytalannak tűnő megállapítás mögött az a tény húzódik meg, hogy a lapp és a finn nyelv egyaránt több szóval rendelkezik ‘állatok (rének) egy csoportja’ jelentésben (például lp. *eallu*, *čora*, fi (*poro*-) *karja*, *lauma*, *partti*, *tokka*, *sorakka*), melyek többsége utal a csoport méretére. Ezek magyar fordításaiként a *csorda* és a *nyáj* szavaink jelennek meg, minden következetesség nélkül, inkább a szöveg ritmusára, mint a rének számára ügyelve. Jelen sorok írójának azt súgta volna nyelvérzéke, hogy a nyáj nagyobb létszámú, több állatot foglal magába, mint a csorda, azonban a fentebb említett Értelmező szótár + ezen megérzését egyetlen utalással sem támasztotta alá. A fordítókkal szembeni megértését viszont elősegítették a szótárban talált definíciók: ha a csorda ‘növényevő állatok csoportja’, a nyáj pedig ‘juhok, kecskék, ritkán disznók legelésző csoportja’, igazán nincs könnyű helyzetben az, aki egy éppen nem legelésző kecskecsapattal találkozhat valamilyen műben.

2.3. De nem csupán a rének száma, hanem a nemük is okozhat fejtörést a fordítóknak. A *bika* mellett ott van az *ökör*, azaz a herélt hím. Teherhordásra és igavonásra ezeket fogják-fogták be a lappok, ezért van kellemetlen utóíze például a „felnyergelték a rénbikát” mondatnak a Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák című kötetben.⁸ A *tehén* mellett pedig – Domokos Johanna kitűnő fordításaiban is – ott van az *üő* vagy *üőő*, a fiatal (még nem borjazott) nőstény. Tudjuk, hogy „a különböző nyelvek közötti átjárhatóságnak az eltérő fogalomrendszerek pontos ismerete az alapja”,⁹ a hiteles és irodalmi élményt jelentő fordításnak tehát a célnyelv ismerete is elengedhetetlen feltétele. Csak ennek birtokában születhetnek olyan szívet melengető fordítások, amelyben például „csupasz kövön csattan a (rén) patája, *eliramodik*. (...) Ihol fut, ihol ni, a Nyári Sárrét felé *nyargal* máris”, vagy amelyben „az ügetés jojkuvá *iramlik*”.

5 Keresztes 1983

6 Kokko 1978

7 Valkeapää 1997

8 Domokos 1984

9 Fóris 2006

Bibliográfia

- JANKÓ 2000 = Jankó János: Utazás Osztyájköldre. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000.
- SZÍJ 1990 = Sajnovics naplója 1768-1769-1770. Bibliotheca Regulyana I. Budapest, 1990.
Szerkesztette: Szíj Enikő
- SZOMJAS-SCHIFFERT 1996 = Szomjas-Schiffert György: Lapp sámánok énekes hagyománya. A szövegeket lejegyezte és fordította: Kovács Magdolna. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- EÖRY 2007 = Értelmező szótár +. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. Főszerkesztő: Eöry Vilma
- KERESZTES 1983 = Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. Szerkesztette: Keresztes László, fordította: Bede Anna
- KOKKO 1978 = Yrjö Kokko: A négy szél útja. Európa Könyvkiadó, 1978. Fordította: N. Sebestyén Irén
- VALKEAPÄÄ 1997 = Nils-Aslak Valkeapää: Nap, Édesapám. Fordította: Domokos Johanna
- DOMOKOS 1984 = Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1984. Szerkesztette: Domokos Péter, az idézeteket fordította: Kubinyi Kata
- FÓRIS 2006 = Fóris Ágota: A magyar terminológia helyzete és fejlesztésének feladatai napjainkban. Magyar Tudomány, 2006/6.

Az Internet, mint az alternatív¹ nyelvhasználat új fóruma

A rendszerváltás óta tömegével jelennek meg az írott sajtóban, a médiában és a könyvpiacra különböző délibábos „nyelvhasználatok” (sokszor egymásnak is ellentmondva), a művelt nagyközönség számára is nehéz eligazodni a hatalmas anyagban. A közszolgálati televízióban jól megfér egymás mellett a sumér–magyar nyelvrokonság gondolata (vasárnap délelőtti időpontban) és legközelebbi nyelvrokonaink, a hantik éltéről szóló film (hétköznap késő esti időpontban). E rokonságkutatás célja a romantika törekvéseivel ellentétben nem a nemzet létjogosultságának, önállóságának bizonyítása. Az alternatív elméletek nem ezt, hanem különös dicsőségünket, a világban betöltött sajátos szerepünket igyekeznek sajátos eszközeikkel bizonyítani. Ezek a „délibábos nyelvhasználatok” a nemzeti identitást, illetve a nemzettudatot dicsőségessé, magabiztossá varázsolják.²

A harcot felvenni ellenük „hagyományos eszközökkel” nem lehet. Ezek az elméletek a tudomány eszközeivel nem nagyon cáfolhatók,³ mivel maguk sem tudományosak. Nem az a cél, hogy bebizonyítsuk, a magyar és a török, sumér, egyiptomi, ujjur, japán, etruszk, hun stb. nép nem rokon egymással, hanem elsősorban a „délibábosok” által alkalmazott módszert, érv- és szimbólumrendszert kell megvizsgálni, elemezni.

Az alternatív őstörténeti nézetek speciális megjelenési helye az Internet.

A fiatalság körében egyre inkább hódít az Internet használata, s nem mindegy, hogy milyen arányban találkozhat ott tudományos és áltudományos nézetekkel.

„Az áltudományos nézetek egy-egy szekta körén belül maradvá ártalmatlanok, ám onnan kilépve, szélesebb körben elterjedve a magyar azonosságtudatot veszélyeztetik.”⁴

Dolgozatomban az Interneten megjelenő alternatív őstörténeti nézeteket⁵ vetem össze az írott sajtóban, könyvkiadásban a rendszerváltás után megjelent művekkel. Azt vizsgálom, hogy módszereik, érvelésrendszerük, szimbólumaik mennyiben különböznek egymástól.

Az Interneten megjelenő szövegeket két szempontból is sajátosnak tartom.

A szövegek egyik sajátossága az, hogy mivel mindenki csak felhasználói nevével szerepel, ezért ezek a vélemények nagyon szubjektívek, és időnként nem mentesek az indulatoktól sem. A

1 Szerencsésebbnek tartom ezt a kifejezést, mint a „dilettáns”, „csodabogár”, „áltudományos”, „műkedvelő” stb. kifejezéseket, mert a jelző megválasztása előítéletnek tűnhet.

2 L. Kiszely művének alcímét „Mit adott a magyarság a világnak?”

3 Bár meg lehet próbálni, mint pl. Rédei 1998., de az az érzésem, hogy ez a mű nincs hatással az érintettek. A könyv elsősorban a művelt nagyközönség számára próbál eligazítást adni, a „nyelvrokonítók” véleményét nem befolyásolja.

4 Rédei 1998. 110.

5 Bár ezeken a fórumokon megjelennek a „finnugor tábor híveinek” hozzászólásai is, azokkal most nem foglalkozom.

finnugor és más alternatív elméletet hirdetőik teljesen szabadon, minden kötöttség nélkül vitatkozhatnak egymással.

A szövegek másik sajátosságát az internetezők speciális összetétele adja. Ők nem szakértők, nem a finnugor vagy más elmélet szerzői, még csak nem is nyelvtörténetileg képzett emberek (erre sokszor hivatkoznak is), hanem csupán olyan fiatalok, akiket érdekel népünk és nyelvünk eredete, és írásaikban saját olvasmányélményeiket fogalmazzák meg.

E hozzászólások alapján azonban megfigyelhető, hogy miként válnak a tudományos és áltudományos nézetek a hétköznapi tudás részévé (igaz, esetünkben csak egy speciális felhasználói kör számára). A hozzászólók, a vitázók az alternatív őstörténetek saját, egyéni értelmezését adják át egymásnak.

A tudományos írásmű egyik alapvető kritériuma a szakirodalom használata és az ellenőrizhető forrásmegjelölés. Az alternatív őstörténeti írások gyakran elfeledkeznek erről, elméleteiket és adataikat forrásmegjelölés nélkül közlik. Gyakran hivatkoznak egymás tudományos kutatásaira, vagy ellenőrizhetetlen, nem hozzáférhető (esetleg nem is létező) forrásokra. A hivatkozások pontos lelőhelymegadás nélkül történnek, az idézetek általában szövegösszefüggésükből kiragadottak. Az Interneten megjelent vélemények általában ezekre az alternatív őstörténeti munkákra hivatkoznak.

Az alternatív őstörténeti munkák érvelésmódja sajátos. A hivatalos tudomány álláspontját azzal semmisítik meg, hogy azt a mindenkori politika és hatalom kiszolgálásának, nem pedig hiteles kutatási eredménynek tartják. Az elutasításon kívül nem foglalkoznak szisztematikus, módszeres bírálattal. Általában egyetlen tudományterületet sem kritizálnak. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány szabályosnak minősített hangmegfeleléseit a véletlennek tulajdonítják. E munkák közös jellemzője, hogy hitelességüket az üldöztetés, elnyomtatás, az elhallgattatás helyzetéből kívánják elérni. Egy ködös, de körvonalazható ellenséggéppel szemben fogalmazzák meg magukat (ellenségeik a finnugor nyelvészek, az MTA, a Habsburgok és a kommunisták...)

Az Interneten megjelent hozzászólások is nagy hangsúlyt fektetnek erre.

„A hazai szakembereknek nem érdekük az igazság napvilágra kerülése, amíg kenyérkeresetük függ tőle”⁶

„Az egész finnugor elméletet a XVIII. sz. második felében a bécsi udvarban találták ki.”⁷

„Miután a magyarok valódi történelmét tartalmazó könyveket a keresztény papság és csatlósaiak elégették, új történelmet írtak nekünk. Ennek része a Sajnovics atya féle finnugor elmélet.”⁸

„Őstörténet kutatóinknak az elmúlt 150 esztendőben a rovásírással sem volt szabad foglalkozniuk, hiszen mekkora „blamázs” lett volna Európa „kultúrnépei” számára, ha kitudódik, hogy a görög és római írás mellett egyedül a magyarságnak volt kulturált írásbelisége, amely ráadásul az említetteknél sokkal ősbibb.”⁹

A nyelvtörténet a magyarok és a magyar nyelv rokonainak kérdésében alapvető jelentőségű. A nyelvrokonság azonban nem feltétlenül jelenti a népcsoportok közös eredetét (pl. bolgárok). Az alternatív őstörténeti munkák általában a nyelvek közötti rokonságot azonosítják a népek rokonságával. Néha felvetik a nyelvcsere lehetőségét is, de nem tudni, mikor és hol történt mindez, és sokszor az sem világos, hogy melyik nyelvet melyikre cserélték le. A nyelvtörténeti

6 Körözött, Internet, 2000. 11. 10.

7 Irbisz, Internet, 2001. 05. 15.

8 Omega, Internet, 2000. 05. 08.

9 Csekk, Internet, 2000. 05. 08.

kutatások a nyelvrokonság vizsgálatakor nemcsak két nyelv nyelvészeti összehasonlítását végzik, hanem lehetőleg több feltételezett nyelvre végzik el ugyanazokat a vizsgálatokat.

Az alternatív őstörténeti művek általában két nyelvet hasonlítanak, a magyart és egy másik nyelvet. Nem használnak szisztematikus, több nyelv elemzése alapján létrehozott alapszabályrendszereket. A nyelvrokonság-kutatók, elsősorban a finnugor nyelvrokonsággal foglalkozó tudósok szakértelmét, kutatási eredményeit egyértelműen elutasítják anélkül, hogy véleményüket alátámasztanák. Nyelvhasználati módszerük nagyon gyakran a mai magyar nyelv szókincsének, és egy másik, akár napjainkra kihalt ókori nyelv szavainak összevetése. Nagyon gyakran teljesen hiányzik a diakrón szemlélet a nyelvhasználatukban. Még a magyar nyelv középkori állapotáig is ritkán nyúlnak vissza (amely pedig nemcsak hangtanilag, hanem jelentés tanilag is fontos). A magyarral rokonított másik nyelv történetét sem veszik figyelembe, tehát nemcsak a finnugor nyelvészek, hanem a többi nyelvtörténész véleményét is elutasítják. A kiválasztott nyelv adatainak forrását nem adják meg. Az Interneten megjelenő hozzászólásokra ugyanaz jellemző, mint az alternatív őstörténeti munkákra. Ez nem véletlen, hiszen azokból dolgoznak, idéznek, sokszor több oldalon keresztül. Néha sajátosan egyéni etimológiákat is olvashatunk, melyek a 19. századi „déli bábos” nyelvhasználatok színvonalát tükrözik.

„Hamburgot Attila alapította. A HAMM azt jelenti, bekapni. KUBA szigete úgy néz ki, mint a KAPA (...), Olaszország APULLA része egy pulihoz hasonlít”.¹⁰

„A Fekete-tengert a magyar népek azért nevezték el FIAKETTŐ (Fekete) tengernek, mert két fia van: az Azovi és a Márvány-tenger”.¹¹

Az Interneten a laikus közbeszólók a finnugor szót következetesen egy nyelv értelemben használják, s emiatt utasítják el.

„(...) Mi az a finnugor? Ilyen nép, nyelv nem volt. Ha igen, ki bizonyította ezt?”¹²

„(...) a finnugor nép nem létezik. Ilyen nyelv nem volt, ilyen ország nincs, és ilyen nemzet sincs. Ha ez egy valódi nép lenne, akkor geneutikája, kultúrája, emlékei lennének. Az egész elmélet totálisan légből kapott.”¹³

„A TAMANA önmagát magyarázza (...) Amikor ugyanis a népek vándorolnak, mindig a szűzfoglalónak van joga a terület elnevezésére. Várom azokat a finnugor neveket, amelyek beborították a világot. A régészeti leletek: érdekes, hogy a leletek díszítő elemei magyarok, hisz a magyar népnév olvasható ki belőlük kép és rovásírásban. Még egyet sem találtak finnugor felirattal”.¹⁴

A néprajz területét akkor érintik az alternatív elméletek, amikor egyrészt idegen népek tárgyi néprajzi, másrészt folklórelemeit kívánják a magyar kultúrával összefüggésbe hozni. Ezek az elméletek nem veszik figyelembe, hogy azon magyar néprajzi tárgyak, amelyek ma a magyar kultúra szimbólumainak számítanak, nem tartoznak a magyarság kultúrájához a kezdetek óta. Azt sem veszik figyelembe, hogy egy-egy idegen kultúra hasonlóképpen értelmezett tárgyai szintén nem lehetnek minden esetben a kérdéses kultúra legősibb elemei. Két tárgyat több száz évre visszamenően jelenkori formai hasonlóság alapján egyenlővé tenni tudományos szempont-

10 Omega, Internet, 2001. 02. 13.

11 Omega, Internet, 2001. 02. 14.

12 Omega, Internet, 2001. 02. 20.

13 Omega, Internet, 2001. 07. 16.

14 Omega, Internet, 2001. 02. 13.

ból elfogadhatatlan¹⁵ (kalocsai, sárközi hímzés, festett tulipános láda, székelő kapu és idegen „párhuzamai”).

A folklóról ugyanez mondható el. Az Interneten megjelenő hozzászólások is hangsúlyozzák a nyelvészetén kívül a néprajz, antropológia, régészet stb. fontosságát, s bár részletesen nem fejtik ki álláspontjukat, de a hozzászólásokból kitűnik, hogy ismerik Kiszely István munkáit.

„Az újabb és legújabb kutatási eredmények egyre inkább ellentmondanak a kizárólagos finnugrisztika nézeteinek. Nem illenek a finnugor szemlélet »képébe« – többek közt, és a teljesség igénye nélkül – a más irányba mutató néprajzi párhuzamok, a régi magyar temetkezési szokások, az ősi hitvilágunk és hiedelemvilágunk számos fennmaradt lényeges eleme. Más jellegűek gasztronómiai párhuzamaink (...) az antropológiai és vérvizsgálatok (...) a magyar népzene.”¹⁶

„Régészeti leleteink, vérmérsékletünk, az eddigi összes vércsoport-kutatás eredménye, és számos történeti, sőt nyelvi(!) emlék is nyilvánvalóvá teszi, hogy semmi közünk nincs a finnugor népekhez. Ezt állítólaga a magyar finnugor nyelvészek is beismerik. De csak négy szemközt...”¹⁷

A rendszerváltás utáni Magyarország egyik legfontosabb feladata volt a nemzeti jelképek megerősítése, esetleg újratehermentése, s ezáltal a nemzeti identitás megerősítése (pl. koronás címer, a kereszt mint a keresztény Magyarország szimbóluma, a népi kultúra felértékelődése). Az alternatív őstörténeti munkák gyakran a magyar kultúra nemzeti szimbólumainak tekintett elemeit tekintik a rokonság bizonyítékának. Ilyen szimbólumok például nemzeti jelképeink: csodaszarvas, turulmadár, ló; ételeink: paprikás, pörkölt, gulyás; zene: pentatónia; díszítőelemek: tulipán, inda; népi hímzések motívumai: kalocsai, sárközi – amelyek a magyar kultúra ősiségét hivatottak jelképezni. A szimbólumokkal kapcsolatban nem veszik észre, hogy azok nem honfoglalás előtti, hanem későbbi fejlődés eredményei (néhányike egy-kétszáz éves csupán), valamint azt sem, hogy a formai vagy használatbeli azonosság önmagában nem jelent sem tárgyi, sem nyelvi szinten azonosságot, közös eredetet.

Az alternatív őstörténeti művek a „halzsíros atyafiságot” (a finnugor rokonságot) elvetve olyan népekkel hozza kapcsolatba a magyarságot, amelyek az emberiség egyetemes történelmében jelentős kulturális örökséget hagytak hátra.

„(...) a finnugor rokonságot ránk erőltették, hogy elfelejtsük dicső múltunkat, és meghunyászkodjunk, hiszen csak amolyan halászó-vadászó-gyűjtögető nép volnánk.”¹⁸

„A finnugor elmélet nagyon gyenge lábakon áll, sőt azt lehet mondani, hogy nem sok köze van a valósághoz. Néhány nyilvánvalóan triviális ellentmondás:

a finnugor népek egyike sem volt lovas nép, a finnugor népek egyike sem lépett fel a történelem során hódítóként, a finnugor népek egyike sem vándorolt történelme során déli irányba. Alárendelt szerepük miatt ezzel szemben kevésbé értékes területekre szorultak, vagyis ősi lakhelyükhöz képest északi irányba, a sarkkör felé.”¹⁹

15 A tárgyi néprajz szimbólumai közül a pörkölttel és gulyással kapcsolatban l. Kisbán, 1996.

16 Zöldfehér, Internet, 2001. 03. 21.

17 Omega, Internet, 2000. 09. 19.

18 Djurant, Internet, 2001. 07. 16.

19 Leon, Internet, 2000. 11. 25.

„A magunk ősei között suméereket, majákat kell említeni. (...) És különben is, a magyarok nem halszagú nyápicok, hanem forróvérű, barna hajú, barna szemű emberek voltak”²⁰

Ezeknek az írásoknak az a céljuk, hogy egy-egy ilyen népet azonosítsanak a magyarsággal vagy szoros rokon kapcsolatba hozzák vele. Ezek révén a magyarok ősei lesznek a sumérok, egyiptomiak, maják, japánok, ujjurok, hunok, törökök stb. Azokat a kulturális értékeket, amelyeket ezek a népek teremtettek, a magyarság tulajdonának és ősi hagyatékának tekintik. Mindezek révén a mai magyarok olyan dicsőséges múltat és évezredek hagyományát mondhatnak magukénak, amely megkülönböztetett szerepet ad nekik az összes ma élő nép között.

Vannak olyan elméletek is, amelyek az egész emberi kultúra gyökerének és megteremtőjének a magyarokat tekintik.

„A magyar nyelv eredete nagyon messzire megy vissza. Rendkívül különleges módon fejlődött, és struktúrája visszanyúlik arra az időre, amikor még a jelenleg Európában beszélt nyelvek nem léteztek.”²¹

”A magyar nyelv ősnyelv. (...) A magyarság őse a magyarság, a magyar nyelv őse a magyar nyelv. Vannak kevert, pidginizálódott nyelvek. Ilyen az összes indogermán és sémi-hámi. És vannak ősnelvek, mint például a magyar.”²²

Az alternatív őstörténetek a nemzeti identitást, illetve a nemzettudatot dicsőségesé, magabiztossá varázsolják. A fényes nemzeti imidzs erősíti a nemzeti, a csoportos és az egyéni öntudatot is, erőt ad a hétköznapi problémák elviselésére, segít átvészelni az átmeneti korban élő emberek bizonytalanságát. Úgy akarják megváltoztatni a nemzeti önképet, hogy egy több ezer éves dicsőséges, büszke múlt megrajzolásával még az évszázados balsors, megvertség is áldozatértéket kapjon, az addig bukások sorozatának tekintett nemzeti múlt pozitív megítélést kaphat. Az alternatív őstörténetek tehát tekinthetők a nemzet ellennarratívájának is, hiszen a nemzeti történelemmel szemben kívánnak hatni és érvényesülni. Ezzel azonban megkérdőjeleznek minden eddigi tudást, kétségesse teszik az iskolában tanultakat, azt sugallják, hogy az általunk ismert történelem hamis értelmezés eredménye. Egyik oldalról tehát dicsőséges és magabiztos önképet sugallnak, másik oldalról azonban olyan országos és nemzetközi méretű összeesküvést feltételeznek, amely minden igaznak vélt dolgot megkérdőjelez. Tehát egyszerre teszi magabiztossá és ingatja meg olvasóit egész addigi életük során kialakított tudás- és értékrendjükben. E nézetek veszélyét ebben látom: olyan hamis nemzeti önképet dédelgetnek, amely, ha elfogadottá lesz, ha bekerül a médián, a közoktatáson keresztül közgondolkodásunkba, akkor a bizonytalan identitású nemzet könnyen válhat valóban nemzeti identitászavarban szenvedő nemzetté. Mégsem lehet megakadályozni e teóriák terjedését, a tiltással is csak az alternatív nézeteket igazolnánk.

Az internetes hozzászólásokból látszik, hogy az alternatív őstörténetek üzenete eljutott olvasóihoz. A magyarok sumér, egyiptomi, ujjur, maja stb eredete büszkeséggel tölti el azokat, akik magukénak vallják. A magyarság eddigi kulturális eredményeit, a magyar nyelvet magát egyszeri és megismételhetetlen csodaként fogják fel. Azok a hozzászólók, akik az egész világon kimutatják az egykori kultúrateremtő magyarság nyomait, felhívják olvasóik figyelmét arra is, hogy a világ ebben az elméletben egységes, koherens, logikus, könnyen felfejthető rendbe

20 Csőrike, Internet 2001. 01. 19.

21 Csőrike, Internet, 2001. 01. 27.

22 Dtomi, Internet, 2002. 04. 11.

szerveződik. Az pedig, aki ezt a rendszert átlátja, magabiztosan mozog az emberiség különböző területein, mert tudja, hogy mindenhol otthon jár, mindenhol a magyar kultúra nyomát látja.

Az internetes vélemények tehát egyértelműen tükrözik az alternatív elméletek identitást és nemzettudatot, nemzeti büszkeséget erősítő hatását. Ezek az emberek saját megítélésük szerint egy olyan titkos tudás birtokosai, amelyet mindenkivel szeretnének megismertetni. Ugyanakkor folyamatosan felhívják a figyelmet a finnugor nyelvészek, az Akadémia, a politika ellenérdekeire.

„A finn-ugor származás elsősorban nemzet-romboló. Míg a sumér nemzet építő. (...) A finn-ugor eredet tanítása és terjesztése a magyar nemzet teljes pusztulásához vezet. Aki ezt hirdeti és ehhez ragaszkodik, az a magyar nemzet pusztulásán fáradozik”²³

Mi hát a teendő? Nem fölényes cáfolatukra, nevétségessé tételükre van szükség, hanem nyilvános vitákra, párbeszédre. A nyilvánosság kapcsán érdemes elgondolkodni azon, hogy a hivatalos és az alternatív őstörténeti elméletek kommunikációja a nyilvánosság mely közegeiben mozog. Általában elmondható, hogy e két kommunikáció nem találkozik egymással. Azokon a fórumokon, ahol megjelenik valamelyik, ott nem jelenik meg a másik. Ténylegesen nem ütköznek meg és nem vitatkoznak egymással. Ugyanakkor az is elmondható, hogy egyik oldal sem kritizálja tételesen és módszeresen a másikat. Mind a hivatalos, mind az alternatív szemléletű művekben az egymást kritizáló megjegyzések nem tartalmazznak szisztematikusan végigvitt vitákat, érveket és ellenérveket.²⁴

Végezetül talán érdemes elgondolkodnunk az egyik hozzászóláson:

„Ahogy én látom, nincs egyetlen közérthető, de mégis alapos és részletes ismertetése a finnugor elméletnek. Én csak nyelvészeti szakkönyvekről és cikkekről tudok, melyek alkalmatlanok e célra.”²⁵

Sajnos, ez utóbbival egyetérthetünk, sőt kiegészíthetjük azzal, hogy nincs igazán közérthető, a laikusok számára is érthető munka az alternatív őstörténetek cáfolatára, ami van,²⁶ az túl szakmai, túl tudományos.

Bibliográfia

- GYÖRGYDEÁK Anita 2001: Az alternatív magyar őstörténetek történelmi és társadalmi háttere Magyarországon. Szakdolgozat
- FÖLDESI Margit 1985: A múlt (Kiszely Istvánról). Magyar Hírlap. 1985. dec. 14.
- FÜSTÖS László – SZAKOLCZAY Árpád 1994: Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. Szociológiai Szemle. 57–91.
- ILKEI Csaba 1987: Újgurok földjén. Képes Újság 1987/47.
- KISBÁN 1996: . Budapest
- KISZELY István 1996: A magyarság őstörténete. Budapest

23 Zöldfehér, Internet, 2000. 11. 09.

24 Ez alól kivétel Rédei 1988 műve

25 Dubois, Internet, 2001.05.17.

26 Gondolok itt Rédei 1998 művére

RÉDEI Károly 1998: Őstörténetünk kérdései. Budapest
SZŰCS Jenő 1997: A magyar őstörténet kialakulása. Budapest 371–394.
ZIKA Klára 1988: Ujgúr rokonság? Magyar Hírek 1/12–13.

Az Interneten az alábbi helyeken találhatók meg a hivatkozások:

www.forum.index.hu/forum (*Politika* fórumán belül a *Sumér–magyar nyelvazonosság* topik)

www.forum.origo.hu/forum (*Tudomány* fórumán belül a *Sumér–magyar nyelvrokonság* topik)

<http://torzsasztal.hu/forum> (*Index Vallás, Filozófia* fórumán belül *Valóban finnugorok vagyunk vagy mégse?* topik)

Arvo Valton művei és fogadtatásuk Magyarországon[◊]

Arvo Valton írásaival 1969-ben találkozhatott először a magyar olvasó. Ekkor jelent meg *Az előérzet* című, mai észtlébeseket tartalmazó antológia Bereczki Gábor válogatásában és fordításában. Az antológia Valton mellett Enn Vetemaa, Mati Unt és Mats Traat írásait tartalmazta. Valton őt – a megjelenés időpontjából nyilvánvaló – korai elbeszéléssel szerepelt benne. Ezekben az író a klasszikus észtl novellahagyományok folytatójának ígérkezett kortárs szereplőkkel, azok mindennapos gondjaival. Tömörségükben is sokatmondó írásaiban megmutatkozott egyéniségének és írásainak egyik mindvégig jelenlévő stílusjegye, a humor. Hősei a szó szoros értelmében vett „kisemberek”, apró, másoknak talán lényegtelennek tűnő, ám az ő számukra mégis sorsdöntőnek érződő gondokkal, problémákkal. Ezek az írások a kor szabadságfokának vagy inkább szabadsághiányának megfelelően adnak hangot az író lesújtó véleményének kora társadalmáról, hiszen a szürke, ingerszegény környezet, a sodródás, a beletörődés a megváltoztathatatlan hitt körülményekbe, már önmagában egy olyan társadalmat vizionál, amelyben élni nem, legfeljebb vegetálni lehet. Mert mit remélhet az ember egy olyan társadalomban, amelyben – mint *A prémium* című novellában – egy takarítónőt tizenégy évi munka után 5, azaz öt rubel prémiummal „jutalmaznak”, és ő még ennek is örül, míg ki nem derül, hogy az alamizsna fejében a következő időszakban állandóan többletmunkával terhelik, hiszen prémiumot kapott. A takarítónő, noha lázadó gondolatok is megfordulnak a fejében, továbbra is dolgozik és tűr. Valton az ehhez hasonló történetekhez sohasem fűz kommentárt, csupán regisztrálja őket, s éppen tehetetlen hőseinek cseppet sem látványos vergődése kelt megdöbbenést az olvasóban. Az *Előérzet* című kötet, noha nem hozott látványos sikert (egyedül tőlem jelent meg róla egy recenzió, világirodalmi folyóiratunk a *Nagyvilág* 1970/6-os számában), jelezte, hogy az addigiakhoz képest merőben új írói szemlélet és stílus van érelődében a hatvanas évek észtl irodalmában. Ezt megérezhették a korabeli magyar irodalom eszmei irányítói is, akik felkértek, hogy írjak a *Helikon* című akadémiai folyóirat számára egy tanulmányt a hatvanas évek új észtl irodalmi jelenségeiről.

Ez *Új arcok, új jelenségek a hatvanas évek észtl irodalmában* címmel aztán el is készült, és 1972-ben meg is jelent, sőt a későbbiek folyamán belekerült az egyetemi tankönyvnek minősített Domokos Péter által szerkesztett *Uralisztikai olvasókönyvbe* is. Annyi szubjektivitás engedtessek meg, máig büszke vagyok rá, hogy a tanulmányban felvázolt „új arcok” – legyenek azok költők vagy prózaírók – ma valamennyien az észtl iskolai tananyag részei. A Valtonról szóló rövid portré utolsó mondata akkor így hangzott: „A legutóbbi esztendő termését tartalmazó Hírvivő (Sõnumitooja) című kötet elbeszéléseiben a groteszk és lírai motívumok sajátos keveredése figyelhető meg.” A szóban forgó tanulmány írásakor, 1970-ben, még nem voltam olyan intenzív és napi kapcsolatban az észtl irodalommal – magyarul nem állt rendelkezésemre annyi anyag, hogy a groteszk és lírai jelzők mellé hozzátehettem volna a szatirikus és abszurd elemeket is. Ezt csupán egy két évvel későbbi – egyébként első –

◊ Elhangzott az Ungvári Állami Egyetemen, 2007. szeptember 17-én rendezett Valton-konferencián.

észtszázgi utazásom, valamint a szerzővel kialakított baráti kapcsolatom, és legújabb műveinek teljes megismerése után érzékelttem igazán. S ha a kezdeti írások kapcsán azt említettem, hogy azok indirekt módon ábrázolják az író lesújtó véleményét a korabeli viszonyokról, most egy időre ellent kell mondanom önmagamnak. A *Zöld hátizsákos embernél* (Rohelise seljakotiga mees) vagy a *Cintányérosnál* (Taldrikulöőja) gyilkosabb szatírárt ugyanis keveset találunk a korabeli szovjet viszonyokról.

A *Cintányéros* lelketlen, műveletlen bürokratájának monológja éppen akkor a legárulkodóbb, amikor önigazolást keres magának: „Az ember az évek múlásával tapasztalatra és jártasságra tesz szert. És kivesznek belőle a haszontalan érzelmek és a fölösleges kétségek, döntéseiben egyre magabiztosabb, tehát bizonyára igazságosabb is lesz. És az ember már fel sem veszi, ha egy ismerőse például azt kérdezi tőle, hogy hogyan dönthet egy irodalmi mű sorsáról az, aki idegenes kiejtéssel beszél az észtet. Én ezt már fel sem veszem, már csak azért sem, mivel a kiejtésem zavar a legkevésbé a nyelvi és irodalmi vonatkozású döntések meghozatalában ... Ráadásul nincs egy csöpp idegenség sem a kiejtésemben, csak néhány betűt élesebben ejtek ki, és ki nem állhatom az idevalósiak hanyag, elnyújtott beszédét. A mi köreinkben az én kiejtésemnek van jó csengése.”

Valton másik, szatíraként talán legtöbbet emlegetett műve *A zöld hátizsákos ember*. A tartalmát akár meseként is felfoghatnánk: Egy meg nem nevezett ország meg nem nevezett vasútállomásán megjelenik egy ember, és hangosan elkezd olvasni egy könyvet a vonatra várakozó utasoknak. Azt, hogy mit olvas fel, nem tudjuk meg. Szokványos történeteket. Ezt több napon át megismétli, majd ugyanolyan rejtélyesen, ahogy megjelent, egyszer csak nem jön többé. Ám a szokatlan jelenséget az éber takarítónő jelenti a feletteseinek, azok meg az ő feletteseiknek, azok meg azoknak, akik már nem a vasút kötelékeibe tartoznak. „Álruhás utasok” figyelik a szöveget, a hangsúlyokat, mindent, seregnyi ember kutatja, mibe lehetne belekötni, ami rendszerellenes. Mivel ilyet nem találnak, valahol fönt eldöntik, hogy ideológiai okokból ellen-olvasóembereket rendszeresítenek a pályaudvarokon, ám mire ezt a tervet megvalósítják, a zöld hátizsákosnak nyoma vész. „Itt a vége, fuss el véle”, ha népmesei fordulattal kívánnánk élni. Az elbeszélés magyarországi sorsa fényesen igazolja az irodalomtudományt az újabb sokat hangoztatott tételét, hogy egy mű értelmezése csak a szöveg és a befogadó, azaz az olvasó viszonyán múlik. Nos, miután a kész fordítást elvittem a *Nagyvilág* című folyóirathoz, a valóban művelt, széles látókörű főszerkesztő közölte velem, hogy remek írás, de nem közölheti, mert szovjetellenességgel vádolhatják meg a lapot. Hiába próbálkoztam azzal érvelni, hogy utalás sincs benne a Szovjetunióra, a főszerkesztő értett az irodalomhoz. A zöld hátizsákost végül 1972-ben az akkoriban sokszor kiátkozott Ilia Mihály, a Tiszatáj főszerkesztője közölte. Ám a történetnek még nincs vége. Mivel a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőjeként dolgoztam akkoriban, nem volt különösebb akadály, hogy 1974-ben rádióvázlatot készítek belőle a *Kilátó* című világirodalmi magazinműsor számára. Oda is adtam a kéziratot a Magyar Rádió egyik legkitűnőbb, s politikailag egyik legnaivabb rendezőjének, Török Tamásnak, gondolván, hogy ő majd a helyszín megjelenítésénél is megtalálja a hangjátékoknál alkalmazott klasszikus zörejeket, hangeffektusokat. A felvételen nem voltam ott, az adás után viszont riportra kellett mennem a nagyfőnökhöz. Magyarázkodásom a helyszín jelöletlenségéről, miegyéből hasztalannak bizonyult. A mintegy huszonöt perces adaptációban a pályaudvari hangosbemondóban szinte percenként felhangzott, hogy megérkezett a moszkvai gyors, a habarovszki járat késik, azonnal indul a kijeji gyors, és

ehhez hasonlók. A *zöld hátizsákos embert* a jelek szerint áldott emlékezetű rendezőnk is úgy értelmezte, ahogy a novella korábbi olvasói.

Valton első önálló kötete 1975-ben jelent meg magyarul az Európa Kiadó Modern Könyvtár című sorozatában *A hurok és más elbeszélések* címmel. A kötet anyagát együtt válogattuk az íróval budapesti tartózkodása idején. 27 elbeszélését tartalmazza, és Arvo mintegy másfél évtizeddel ezelőtti szóbeli közlése alapján műveiből ez a legjobb külföldön megjelent válogatás. A fordításokat Bereczki Gáborral (12) és Rab Zsuzsával (1) osztottuk meg egymás között. Az ezt megelőző években az író novelláival Bereczki Gábor jóvoltából és a saját serénykedésem révén több folyóiratban is megismerkedhetett a szűkebb és tágabb irodalmi közvélemény. A kötet kritikai visszhangja mindemellett meglepő volt: nemigen fordult még elő, hogy hat ismeretetés, kritika is foglalkozzék egy észt szerző művével, közöttük több olyan kritikus is, akinek korábban nem volt kapcsolata az észt irodalommal. Természetesen ez utóbbi megállapításon nincs semmi csodálkozni való, hiszen a kötet megjelenésekor Valton már nemcsak az észt novella egyik megújítója, hanem világirodalmi rangú, számos nyelvre lefordított képviselője, aki ekkorra már régen megteremtette a maga írói világát, kiformálva egy jellegzetes valtoni stílust, amelynek egyes elemei – a groteszk, az abszurd, a líraiság, a filozofikus megközelítés – írásaiban más-más hangsúlyt kapnak ugyan, ám az egyes írásokban harmonikus egységben funkcionálnak.

„Arvo Valton észt író azok közé a lírai alkatú, elvont gondolkodásra hajlamos novellisták közé tartozik, akik gyanúsak találják az érzelmességet, nagyképűnek a bölcsekedést. Szenvedélyesen érdeklik a társadalmi jelenségek, az emberi magatartások, de irtózik a moralizálástól. Nem lelkesedik, nem gúnyolódik – hanem megmutatja a banálisban a nagyszerűt, a magasztosban a közönségest. De nem az irreális vonzza vagy a torz, hanem a bonyolult valóság: legjellegzetesebb írásai a »groteszk realizmus« kitűnő teljesítményei” – írja egyik méltatója.¹

A cikk szerzője az író általános jellemzése után *A halász* (Kalamees), a *Pärkbaum pékség*, *A hurok I-II-III.* (Silmus I-II-III.) című írásokat emeli ki az író jellemzésére, valamint a *Lélekarang* (Hingekell) című elbeszélést. Ez utóbbi esetben az írói megközelítés remeklésére hívja fel a figyelmet: „Test és lélek, vaskos erotikum és átszellemült gondolatiság, álmok és szürke hétköznapiság – íme a Valton-féle látásmód” – írja. Egy másik kritikusa, maga is író, ekként jellemzi Valtont a magyarul megjelent válogatás kapcsán:

„Valton többnyire rövid elbeszéléseit a szorongató feszültség jellemzi. Ugyancsak jellegzetes vonása ezeknek az írásoknak az igen kevés – sokszor egyetlenegy – szereplő, a burkoltan érvényesülő groteszk humor és a filozofikus írói világszemlélet, amely döntően meghatározza a művek felépítését, szerkezetét és végkicsengését. Az író rokonszenves bölcsekedő hajlama azonban nem változtatja írásait pusztá elmélkedésekké vagy álcázott tanulmányokká. A szereplők világát, elképzeléseit, törekvéseit és tetteit mindig a novellák drámai helyzeteiből kerekíti ki; sohasem magyaráz vagy magyarázkodik, hanem érzékeltet, láttat, bemutat, hangulatot, légkört teremt.

1 Doboss Gyula: Lábszárcsont a hangszertokban. Élet és Irodalom 1975. 20. 10. p.

Borongóan vidám vagy ironikusan szomorú légkört, amely nyugtalanságot is kelthet az olvasóban. Kérdéseket vet föl, anélkül, hogy kíváncsiságát teljesen lecsillapítaná. Az emberek együttéléséről, közösségi gondjairól kérdez bennünket és főként az egyes ember, a személyiség szerepéről ebben a kölcsönös társas viszonyban. Behatóan, személyesen, aprólékosan, bensőségesen faggat. Leggyakrabban úgy, hogy dilemmákkal teli helyzetet támaszt. Választott főhőset – képviselőnk – kiemeli a megszokott élethelyzetéből és kisebb-nagyobb, de föltétlenül megoldandó feladatok elé állítja. Döntésre készíti olyan – általában mindennapi – helyzetekben, amikor elhatározásától nemcsak a novellák megoldása függ, de általánosabb emberi problémák sorsa is.

A megoldások nem teljesen egyértelműek. Ezért az olvasó többféleképpen értelmezheti a novellák nagy részének közös mondanivalóját. Kivált azokét az írásokét, amelyek a címadó elbeszélés; *A fal* (Müür), *A megmenekülés* (Pääsemine), *A fáklyavivő* (Törvikukandja) vagy a *Színjáték* (Näitemäng) típusába tartoznak.”²

Eddig az idézet. A cikk szerzője a továbbiakban felsorolja, hogy hányféle olvasata lehetséges az imént említett írásoknak. Megállapításai ez esetben is helytállóak, nincs ugyan tudomása róla, de felveti az annak idején az ész kritikában már korábban hangoztatott egzisztencialista olvasatot is, kiváltképp Valton néhány hősenek tudatosan vállalt szenvedése kapcsán, mint ahogy azt a lehetőséget is, hogy számosan „a kicsiny részletekből összerakott, gunyorosan ötletes mozaikkép művészi tökéletességét” fogják majd értékelni Valton íásaiban. Jómagam inkább ez utóbbi felé hajlok, hiszen Valton írásainak összességére éppenséggel nem a pesszimista világszemléletet is magában hordozó egzisztencializmus a jellemző, hanem a feltétel nélküli élet- és emberszeretet. Még filozofikus irányultságú íásaiból is ez derül ki számomra. Az, hogy a *Hurok* (Silmus) című írásában az ember önként besétál a csapdába, és az írás III. részében már fél is onnan kijönni, legfeljebb továbbgondolásra, nem önfeladásra készíti az olvasót. Viszont, ahogy a *Színjáték* (Näitemäng) című elbeszélés véletlenül a darabba került hőse – végtére is valamennyien a véletlen választása révén kerülünk a világra – reménytelenül, ám makacsul keresi a helyét a darabban és a kontaktust a többi szereplővel, az mélyen emberi, és saját helyének és szerepének megtalálására ösztönzi az olvasót. No meg egy kis meditálásra a világ megismerhetőségét illetően.

Valton tehát első magyar nyelvű kötetével igen meleg és a két idézett kritika bizonyossága szerint értő fogadtatásra talált Magyarországon. (A további négy, ezúttal említetlen méltatás is hasonló hangnemben szólt az író teljesítményéről.) A kitűnő ész író egycsapásra az irodalmi élet érdeklődésének centrumába került, írói kvalitásait, túlzás nélkül állítható világirodalmi rangját nem kérdőjelezte meg senki. Novellái folyóiratokban, antológiákban továbbra is rendszeresen napvilágot láttak. Némelyikük valószínűleg közvetítőnyelvből készült fordítás. A hetvenes évek második felétől a határon túli magyar olvasókhöz is eljutottak, erdélyi és vajdasági magyar folyóiratok révén, s talán Kárpátaljára is, de itt csak a legutóbbi évek megjelenéseiről tudok, mert a magyar bibliográfiai irodalom legalább olyan mostohán kezeli az ottani magyar sajtót, mint ahogy a politika ott élő honfitársainkat. *Számonkérés* (Aruande) című elbeszélését az előző évek legjobb világirodalmi novellatermését bemutató *Égtájak 1978-79*.

2 Iszlai Zoltán: Híradás az észtekről. Népszabadság 1975. jún. 5. 7. p.

antológia szerkesztői örömmel fogadták tőlem. A szerző *Mustamäei szerelem* (Mustamäe armastus) című írása, hallgatóim kedvence a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Nagyvilág folyóirat után könyvben *A szélörrlő* című, mai észt elbeszéléseket tartalmazó antológiában 1981-ben jelent meg. A nyolcvanas-kilencvenes években Valton is főként hazája közelmúltjának feltárásával foglalkozott, és a hazai gyökeres változások sem kedveztek a könyvkiadásnak. Az elmúlt években jutottunk el odáig, hogy ismét könyvek formájában is sikerül hozzáférhetővé tenni magyarul az észt irodalmat. A Bereczkiné Mai Kiisk szerkesztésében megjelent *Bábjából kikelő pillangó* című antológiában öt Valton-novella található, közöttük az itthon is gyakran idézett, az anyanyelv szépsége mellett hitet tevő *Az észt nyelv* (Eesti keel) című írása. Valton novelláit ezúttal ismét Bereczki Gábor, valamint Pap Kinga Marjatta tolmácsolásában ismerhetjük meg. 2005-ben sikerült egy újabb Valton-kötettel kedveskednünk a magyar olvasóknak. *Végjáték* (Lõppmäng) címmel Jávorszky Béla készített egy remek válogatást a szerző 1980 és 2000 között megjelent írásaiból. Az újabb magyar Valton-kötet 19 elbeszélést tartalmaz, a fordítás javarészt Jávorszky Béla munkája, én csupán két, a Magyar Napló észt különszámaiban (1997, 2001) korábban már megjelent fordítással szerepelek, melyek közül az egyik, *Az apaság öröme* (Isaduse õnn) tudomásom szerint a frissen megjelent ukrán nyelvű válogatás címadó írása. Valton második kötetének fogadtatásáról, noha szóban sok jót hallottam róla, sajnos nem tudok beszámolni, mert eddig sok más világirodalmi kötethez hasonlóan egyetlen kritika sem jelent meg róla, csupán egy rövid ismertetés hívta fel rá a figyelmet a Finnugor Világ című periodikában. Ez azonban mit sem von le a szerző érdeméből, csupán a helyzet változott meg. Az irodalmi életben manapság – kiváltképp a külföldi szerzők esetében – rövid reklámszövegekkel igyekeznek pótolni a szakkritikát. Ugyanerre a sorsra jutott a tavaly karácsonykor megjelent *Éjszakai ügyelet* című, modern észt elbeszéléseket tartalmazó kiadvány, amelyben Valton a *Harminc év* (Kolmkümmend aastat) című írásában, a férfi-női kapcsolatot a hamisítatlanul órá jellemző iróniával és egyben öniróniával ábrázolja.

A mari morfológiai elemző néhány tanulsága

1. A mari morfológiai elemzőről

Az NKFP-5/135/01 sz. pályázat keretében 2004 és 2005 fordulóján készült egy számítógépes mari morfológiai elemző. A morfológiai elemző viszonylag kevés szót ismer, de úgy tűnik, kezeli a mari morfológia összes számba vehető jelenségét.¹ Az elemzőt Novák Attilával együtt készítettem, az én feladatomból volt a morfo(fono)lógiai jelenségek összegyűjtése és a szükséges elemek kódolása, míg Novák Attila a technikai háttérrel foglalkozott. Az alábbiakban nem az elemzőről szeretnék beszélni, hanem azokkal a nehézségekről, problémákról, amelyekkel az elemző készítésekor szembe kellett néznünk.

Mivel korábban marival nem foglalkoztam, és az elemzőt – rajtunk kívül álló okokból kifolyólag – rohamtempóban kellett elkészítenünk, kénytelen voltam a marira vonatkozó legkönnyebben elérhető kézikönyvekre (szótárakra és nyelvtanokra) támaszkodni. (Ezeket a bibliográfiában soroltam fel.) Az alábbi megállapítások tehát bizonyára nem okoznak meglepetést a mari nyelv szakértői számára, mégis érdekesek lehetnek abból a szempontból, hogy a mariul tanuló diákok – akik feltehetően ugyanezeket a kézikönyveket használják – milyen nehézségbe ütközhetnek. A mari nyelvtanok átfogó képet igyekeznek nyújtani a mari nyelvjárásokról is, de az irodalmi nyelvről kevesebbet szólnak, és messze nem térhetnek ki az összes olyan kérdésre, amelyekbe mi ütköztünk, illetve az irodalmi szövegekkel ismerkedő diák ütközhet.

A felsorolt kézikönyvek alapján először megpróbáltuk elkészíteni a mari morfológia számítógépes modelljét, majd korpuszunkat elemeztettük vele, és a hibákat megvizsgálva javítottuk az elemzőt, míg végül úgy tűnt, hogy a teljes korpuszt helyesen elemzi (sajnos ma már tudjuk, hogy csalóka volt a kép). Korpuszunkat a *Mapuñ 3a* c. folyóirat interneten elérhető² számainak egyike és az újság honlapján megtalálható dalszövegek alkották. Több mint 17 000 szót és több mint 3400 szóalakot tartalmaz. Megjegyzendő, hogy egy mariul tanuló diák éppen ilyen szövegeket érhet el a legkönnyebben (és ezek alapján értesülhet bizonyos mariföldi eseményekről).

Az alábbi megállapítások szigorúan arra a nyelvváltozatra vonatkoznak, amelyet a cikkek és a dalok tükröznek, azaz a keleti (mezei) mari irodalmi nyelv 2002-es állapotára. Természetesen a korpusz szűkössége miatt mi is csak a legszembeütőbb jelenségekkel találkozhattunk.

1 Mivel úgy hírlik, hogy a világban (Finnországban, Japánban) több hasonló mari elemző fejlesztése is folyik, a munkát egyelőre nem folytatjuk, hanem más nyelvek elemzőire koncentrálnunk.

2 <http://gazeta.anort.com/main.htm> az elemző készítésének idején.

2. A szókészlet

A szövegekből a szavakat Moisio 1992 és Kuznecova 2003 alapján gyűjtöttem ki. Korpuszunkban voltak olyan tövek is, melyeket nem tudtam azonosítani a szótárakban. A mari szavak közül tulajdonképpen csak egy ilyet találtunk: *этрапалт*-. Ez nem sok, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az *этрап*- 'rendez' szótározva van, így a szövegkörnyezet alapján sejthető a szó jelentése.³ Sokkal nagyobb problémát okoz, hogy a mari–magyar, mari–finn szótárakból teljességgel hiányoznak az orosz jövevényszavak. Ez azért is furcsa, mert a szótárak elsődleges használói a mariul tanulók, akik pedig leginkább finnugor szakos hallgatók szoktak lenni – köztük pedig Magyarországon egyre kevésbé jellemző az oroszstudás, Finnországban pedig sosem volt az. (Paradox módon a mari–orosz, udmurt–orosz stb. szótárak bőven tartalmazzák orosz jövevényszavakat.) Ráadásul egy mai helyesírással készült szótár nyilván nem elsősorban a folklórszövegek olvasásához nyújt segédletet. A problémát részben enyhíti, hogy az orosz jövevényszavak jelentős része nemzetközi szó.

3. A tőtipusok

3.1. A névszói tövek

A legfontosabb töváltakozás a hangsúlytalan középső nyelvéllású magánhangzóra végződő névszótöveknél fordul elő. Ezeknél csak szótári alakban, továbbá a *-wlak* és a *-saməč* többesszámjel és más klitikumok előtt áll a véghangzó teljes magánhangzóként, a legtöbb toldalék előtt azonban redukálódik és *a*-ként jelenik meg. A lativus *-eš* ragja, az egyes szám első és második személyű birtokos személyrag *-em*, illetve *-et* allomorfja, továbbá az *-ak* és az *-at* klitikumok azonban a *tő* véghangzó nélküli alakjához kapcsolódnak. A középső nyelvéllású magánhangzóra végződő tövek túlnyomó többsége ide tartozik, de vannak kivételek is, amelyek – bár középső nyelvéllású magánhangzóra végződnek – mégsem váltakoznak. (Ezek véghangsúlyosak, de ez az írott alakból nem derül ki.)

Azok az orosz jövevényszavak, melyek *a*-ra végződnek, és az utolsó előtti szótagjuk hangsúlyos, a fenti minta szerint viselkednek (Sebeok–Ingemann 1961, 10). (Sajnos a hangsúlyt a helyesírás nem jelöli. Úgy tűnik, a tövégi *a* időnként elveszik az orosz jövevényszavakból, így ha korpuszunkban csak ragozott alakot találunk, meg sem tudjuk állapítani, mi a helyes alapalak a mariban. Azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy az orosz jövevényszavak egyéb, az eredeti mari szavakra nem jellemző tőtipusokhoz (is) tartoznak.)

Valójában minden magánhangzóra végződő tőnek (és olyan magánhangzóra végződő toldaléknak, mely előfordulhat szó végén) van olyan alakja, melyben a tövéghangzó kiesik: ez az *-ak* és az *-at* klitikumok előtt fordulhat elő.

3 Sajnos a pontos jelentés így sem derül ki, mivel a források a képzők jelentésével nem foglalkoznak (nyilván nem is határozható meg mindig pontosan, de az ilyen eseteket mindig szótárzni kellene).

3.2. Az igei tövek

Bár a mari konjugációkat szokás úgy is elemezni, mint mássalhangzóra, illetve magánhangzóra végződőket (vö. Sebeok–Ingemann 1961, 14–15; Bereczki 1990, 52; Pomozi, 48), ezt sehogyan sem tudtam igazolni. Semmiképpen sem tartható az az állítás, hogy az első konjugációba mássalhangzóra végződő tövek tartoznának, hiszen tartoznak ide egyszótagos magánhangzós tövek is, pl. *pu-* 'ad'. Igaz ugyan, hogy a második konjugációs igeek connegativusi alakokban a szóalak végén mindig *-e/-o/-ö* található, de nem látom bizonyítékát annak, hogy ez a tőhöz tartozna. Állító alakokban, kijelentő módban, harmadik személyben nem jelenik meg, az első múlt időben pedig egyáltalán nem (vagy, ha úgy tetszik, „redukálódik”, bár nem világos, minek a következtében⁴), óhajtó módban és felszólító módban, infinitivusban, az összes melléknévi igenévi alakban stb. szintén hiányzik vagy redukálódik. Egyszerűbbnek és célszerűbbnek látszott, ha ezt a magánhangzót a toldalék részének tekintjük.

4. A toldalékolás

A szóban a tövön kívül négy toldalékosztályt kellett megkülönböztetnünk: a képzőt, az inflexió toldalékot, a jobb híján determinánsnak nevezett elemet és a klitikumot.

4.1. A képzők

Bár a nyelvtanok bőven sorolnak fel képzőket, az elemzőbe csak olyanok felvételét találtam célszerűnek, melyek valóban nagyon produktívak, de legalábbis igen gyakoriak. (Nyilván a nyelvoktatásnál is leginkább ezeket érdemes megtanulnia a diáknak, a kevésbé produktív és ritka képzőket pedig azokkal az alakokkal együtt célszerű megjegyezni, amelyekben előfordulnak.) Ide tartozik a névszóképzők közül a sorszámnévképző (számnévből melléknév) és a kollektívumképző (számnévből határozószó), a főnévből melléknévet képző *-asO*, *-la* és *-an* (kb. a magyar *-i* és *-s* megfelelői), a melléknévből főnevet (tulajdonságnevet) képző *-lək*, a melléknévből határozószót képző *-ən*, a főnévből határozószót képző *-la*, ill. a melléknévből ellenkező értelmű melléknévet képző *-dəmO*.

Az igeképzők közül az *-ed* és az *-edal* gyakorító képzőt, az *-alt* mediálisképzőt és az *-al*, illetve *-əl* csökkentett intenzivitást jelentő (vö. m. *-gAr*) képzőket, továbbá az *-əkt* műveltető képzőt vettük fel. (A korábban felvett *-d* első, illetve *-əd* második konjugációs műveltető képzőt viszont kiiktattuk, mert tapasztalatunk szerint nem volt jól használható, viszont jó néhány téves elemzést eredményezett.)

4 Az első és második múlt időben hasonló felépítésű toldalékokat találunk, az első esetében mégis redukált, a második esetében teljes a „tővégi” magánhangzó.

4.2. Az inflexiós toldalékok

4.2.1. A többesjelek

A mariban többféle többesjel is megtalálható, az általános használatúak közül szövegeinkben a *-šaməč* és a *-włak* egyaránt előfordult. Bereczki 1990, 18 szerint a két többesjel a harmincas évek végéig párhuzamosan volt használatos, majd a *šaməč* jutott túlsúlyra, míg 1953-ban „végre a *włak* mellett döntöttek”. Az újságcikkekben a *-włak* : *-šaməč* arány 5:1, a két többesjelet ugyanabban a szövegben felváltva különböző szerzők használják – gyanítható, hogy tudatos keverésről van szó. Ezzel szemben a dalszövegekben 16 *-włak* mellett csupán egyetlen *-šaməč* szerepel, ez is közvetlenül egy *-włak* mellett: *пөрєн-вłак, ўдыр-шамыч* 'férfiak, lányok'. A kétféle többesjel használatában nyilván szerepet játszik a szövegalkotó nyelvjárási háttere is.

A többesjelek megelőznek minden más inflexiós morfémát, de a *-włak* előfordul a szó legvégén, minden más inflexiós toldalék után is: *артистыкыже-вłак* 'színésznő'. (Ugyanez elképzelhető a *-šaməč*-ről is, de erre konkrét példát a korpuszunkban nem találtunk.) Mivel ez a klitikumokra jellemző pozíció, az elemzőben a *-włak*-ot felvettük mind az inflexiós toldalékok, mind a klitikumok közé. Valójában azonban inkább arról lehet szó, hogy a *-włak* (és a *-šaməč*) mindig klitikum, csak éppen ragozható klitikum: átveheti a főnév toldalékait. Ezt támasztja alá az, hogy ez a két többesjel nem váltja ki a névszó fő végén szokásos változásokat.

A két általános funkciójú többesjel mellett két speciális többesjel is megjelenik korpuszunkban.

A *-la* többesjel Bereczki 1990, 30 szerint „térszínomevekkal, területjelölő szavakkal” fordul elő – számunkra azonban nehéz lett volna felmérni, mik minősülhetnek ilyenek. Példáinkból úgy tűnt, hogy inkább az a megszorítás érvényes rá, hogy csak helyet jelölő esetragok előtt (nem feltétlenül közvetlenül, hiszen a helyjelölő esetragok a birtokos személyrag után állnak), továbbá helyet jelölő névutók előtt használatos. Erre a többesjelre több mint egy tucat példa akad korpuszunkban.

A *-mət* többesjelre vonatkozó megszorítások is szemantikaiak: Bereczki 1990, 30 szerint rokonságnevekkel, illetve személynevekkel fordulhat elő, korpuszunkban csak egy példát találtunk rá (családnév után).

4.2.2. Az esetragok

A Bereczki 1990 által megadott ragozási táblázatban (32–33) jól látszik, hogy a lativus ragja másképp járul az *olma* 'alma' és a *kuyu* 'nagy' névszótőhöz – az előbbihez *-š*, az utóbbihoz viszont *-eš* alakban. (Más különbség a két ragozási típus között nem látszik.) Mindkét esetben magánhangzós töről van szó, nem világos, hogy az eltérő viselkedés oka a véghangzó eltérő minősége, a szófaji különbség (vö. a magyar nyitótövek esetével) vagy egyedi (esetleg csak néhány töre jellemző) jelenséggel van-e dolgunk.

Bár a caritivus mássalhangzója a szakirodalom szerint zöngésség szerint hasonul (Bereczki 1990, 31–33), a korpuszunk alapján úgy tűnik, hogy a helyesírás ezt nem jelöli. Az egyetlen esetben, amikor a caritivus előfordul, szabályosan zöngétlenednie kellene, de a helyesírás nem utal erre: *мутде* 'szó nélkül, szótlantul (szó-Car)' – vö. a tagadó határozói igenév viselkedésével: *возалтде* 'megíratlanul (ír-Med-GerNeg)'.

Ablativus, comparativus és comitativus egyáltalán nem fordult elő korpuszunkban. Az ablativusról Bereczki (1990, 31) is megjegyzi, hogy bár többek közt a joskar-olai nyelvjárásban „széltében használatos”, az irodalmi nyelvbe nem vették be – mi sem találtunk olyan példát, amely ezzel kapcsolatban változásra utalna.

4.2.3. A birtokos személyragok

Az egyes szám harmadik személyű esetagnál egy *a*-vel kezdődő változatot is felvettünk, ez egyedül az *š*-re végződő tövekhez kapcsolódik, pl. *пушыж* 'szaga', 'csónakja' vagy 'fájába, fájára'. A többes szám harmadik személyben birtokos személyragnak van egy *a*-vel kezdődő változata (néhány toldalék előtt fordul elő, de olyan szóalakok végén is, amelyeket névutó követ – a mi példánkban azonban a *ден* 'és' kötőszó követi). Ezekről az alternánsokról csak Sebeok–Ingemann (1961, 42–43) szól, holott a Chrestomathia Ceremissicában ez utóbbi példaparadigmában is felbukkan (*tul-ašt* 'tüzük', Bereczki 1990, 41): úgy tűnik, minden mássalhangzóra végződő tőhöz ez a változat járul.

Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag kezdő *ž*-je zöngésség szerint hasonul a szóvégi mássalhangzóhoz. A cirill helyesírásban zöngétlenítő hatásúnak a következő mássalhangzójelek bizonyultak: *n, m, к, с, д, з, ч, ш, ж*. A *д*, a *з* és a *ж* zöngétlenítő hatása talán meglepőnek tűnik, de a mari helyesírásban a *д* olyan *t*-t jelöl, mely csak intervokális helyzetben vagy nazálisok után lesz [ɖ], illetve [d]. A *з* viszont csak orosz jövevényszavakban fordul elő tő végén, és az ilyen szavakban az ejtése [s], akárcsak az orosz alapalakban (ahol a szóvégi obstruensek mindig zöngétlenek). A *ж* eredeti mari szavak végén is előfordul (*кенез* 'nyár'), mégis zöngétlen toldalékvaltozat kapcsolódik hozzá (*кенезшат* 'a nyár is (nyár-Def-is)'). (Egyébként az egész korpuszban nincs példa *жж* kapcsolatra. A szakirodalom szerint a kiejtésben – valamelyik irányban – ilyenkor is végbemegy a zöngésségi hasonulás: Bereczki 1990, 21.)

Hasonlóképpen zöngétlenítenek azok a tövek, melyek *z*-re végződnek: ezek szintén mindig orosz jövevényszavak, amelyek írásmódja csak az orosz alaknak köszönhetően sugall zöngés véget (pl. *итог-шо* 'eredménye (eredmény-PxSg3)'). (Vannak ugyan olyan *z*-re végződő mari tövek, melyek *γ*-re végződnek, de ezek mind igetövek: ezeknél a felszólító mód egyes szám harmadik személyében mehetne végbe a zöngétlenítés.)

A *šolò* 'öcs' és *erɣe* 'vkinek a fia' szavak egyes szám (első és) második személyű birtokos személyragos alakja sajátos (vö. Bereczki 1990, 42; Sebeok–Ingemann 1961, 42 – ez utóbbi csak a második személyű alakról szól). Sajnos nem találunk arra vonatkozó információt, hogy a személyrag akkor is rendhagyó-e ezeknél a szavaknál, ha nem közvetlenül követi a tövet. Az sem világos, hogy pontosan mely szavak ilyen rendhagyó ragozásúak, illetve vannak-e olyan szavak, melyeknek a ragozása ebből a szempontból ingadozó.

4.2.4. Az igei végződések

Az igei végződéseket nem szegmentáltam mód-, idő- és szám-személyjelekre, mivel ez legfeljebb az esetek kis részében lett volna lehetséges. Ehelyett a tőhöz kapcsolódó inflexiók toldalékokat egységként kezelve vettem fel a toldaléktárba. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy e tulajdonsága miatt a mari morfológiát aligha nevezhetjük egyértelműen agglutinálóknak.)

4.3. A determináns

A determináns történetileg az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragra vezethető vissza, és gyakran vele azonos pozícióban fordul elő, a nyelvtanok egyszerűen csak azt állítják, hogy az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragnak van determináló funkciója. A determináns azonban megjelenhet klitikumszerűen igealak, névutó végén, továbbá névszóban közvetlenül egy birtokos személyrag után is: таң-ем-же 'a barátom (barát-PxSg1-Def)', йолташ-ем-же 'ua.', лек-мы-на-жы-м 'kimentünket (kimegy-PartPerf-PxPl1-Def-Acc)' stb. Ugyanezekben a pozíciókban birtokos személyrag természetesen nem fordulhat elő, ezért a determinánst önálló toldaléktípusnak kell tekintenünk. (Bár az egyes elemek szemantikájával az elemző készítése során nem foglalkoztunk, meg kell jegyeznem, hogy a nyelvtanok adósak ezen elemek szemantikájának, a morfortaktikán túli használati szabályainak leírásával is.)

4.4. A klitikumok

Az általunk használt mari nyelvtanok közül csak a Sebeok–Ingemann ismeri a klitikum kategóriáját, de csak két példát említ: az *-at*-ot 'is' és a *-gan*-t 'ha', ez utóbbit azonban a mari helyesírás önálló szóként tartja számon (гын), így ezt nem kezeltük klitikumként. A klitikumok félig-meddig önálló szavak, közös tulajdonságuknak tekinthető, hogy nem váltják ki az inflexiók toldalékokra jellemző morfofonológiai változásokat, az összes többi toldalék után állnak, és korlátozás nélkül bármilyen szófajú és alakú szavak után megjelenhetnek. Az ide sorolt morféma azonban valószínűleg nem felelnek meg 100%-ban a követelmények mindegyikének: pl. lehetséges, hogy a bátorító funkciójú *-jan* kizárólag felszólító módú igealakok után jelenik meg (korpuszunk mindkét példája ilyen), és a *-wlak* többesjel is valószínűleg csak névszók után fog megjelenni. Pontos korlátozásokat nem tudunk megfogalmazni (pl. a *-rak* középfokjellet korpuszunkban a *kunam* 'mikor' kérdőszó után is megtaláljuk, de nyilván ez sem jelenhet meg mindenhol). Korpuszunk mérete azonban nem tette lehetővé, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le az egyes klitikumok előfordulási helyéről.

A korpuszra támaszkodva azt sem tudtuk eldönteni, hogy pl. a *-rak* középfokjel előtt a középső nyelvvállású magánhangzók redukálódnak-e, mivel ilyen alak a korpuszunkban nem volt. Így aztán arra sem tudok válaszolni, hogy ez a toldalék ilyen szempontból is klitikumként viselkedik-e.

A klitikumok közül ki kell emelni az *a*-val kezdődőket (*-ak* 'már, még, bizony', *-at* 'is, sem'), mert az ezek előtt álló magánhangzó kiesik. (A szóhatáron találkozó magánhangzók közül az első kiesik, a klitikumok pedig az önálló szavakhoz hasonlóan viselkednek.) Bár ezek a suffixumok szövegeinkben igen gyakoriak, a nyelvtanok nem emelik ki őket (észrevétlenül bújnak meg jóval ritkábban használatos elemek között), sem sajátos morfortaktikai viselkedésüket.

Praktikus okokból mi csak azokat az elemeket soroltuk a klitikumok közé, amelyeket a helyesírás szerint a megelőző szóval egybe kell írni. Természetesen szigorúan nyelvészeti szempontok alapján a klitikumok közé sorolhatunk olyan elemeket is, amelyeket a helyesírás szerint külön kell írni.

5. A magánhangzó-harmónia

A magánhangzó-harmóniával kapcsolatban gondot elsősorban az orosz jövevényszavak okoznak. Figyelembe kell venni, hogy a mariban a magánhangzó-harmóniát valójában a hangsúlyos szótag határozza meg. Míg az eredeti mari szavakban a hangsúly könnyen megjósolható (az utolsó nem redukált magánhangzót tartalmazó szótag a hangsúlyos – ha ilyen nincs, akkor az első szótag). Az orosz jövevényszavakban az eredeti hangsúly helye általában megőrződik: ennek helye azonban megjósolhatatlan és a helyesírás sem jelöli. Az ilyen szavakban előfordul, hogy kerekítetlen hangsúlyos magánhangzót kerekített magánhangzó követ (правительство 'kormány'), vagy ellenkezőleg, kerek hangsúlyos magánhangzót kerekítetlen magánhangzó követ (покупатель 'ügyész'): az utolsó teljes magánhangzóból kiindulva tehát tévesen határoznánk meg a fő harmóniaosztályát.

Még sajátosabb a helyzet azon szavak esetében, melyekben *ě*-nak kellene lennie, de helyette *e* van (a pontok általában az oroszban is elmaradnak, de a mariban különösen, hiszen a mari ábécében nincs is *ě*). Az orosz jövevény елка 'karácsonyfa' esetében ránézésre azt jósolnánk, hogy a harmonizáló toldalékok illabiális alakjukban fognak hozzá járulni. Nem elég azt tudni, hogy a szó ejtése valójában [jolka], hiszen egy eredeti mari szó esetében – ekkor йолка lenne a helyes írásmód – a hangsúly az utolsó nem redukált magánhangzóra, azaz az *a*-ra esne. Külön szerencse, hogy ha tudjuk, melyik *e* helyett kell *ě*-t olvasni, akkor tudjuk, hogy hol a hangsúly, hiszen a *ě* mindig hangsúlyos.

6. A zárt szóosztályok

6.1. Névmások

6.1.1. A kölcsönös névmás

Bár kölcsönös névmásról sem Bereczki 1990, sem Sebeok–Ingemann 1961 nem szól, a szótár alapján ekként azonosítottuk az *ikte-wese* szót (vö. Pomozi 2002, 65): ez egyetlen alkalommal fordul elő a korpuszunkban: икте-весеыжым '(mi) egymást (egymás-PxPII-Def-Acc)'. Ez a példa azt sugallja, hogy szabályos főnévként ragozódik (és a hasonló magyar, észt stb. szavakkal szemben személyragokkal is ellátható). Igaz, feltehetően nincs többes számú alakja, de ezt sem állíthatjuk biztosan.

6.1.2. A kérdő, általános-határozatlan és tagadó névmások

A szakirodalomban nem találtunk egyértelmű utalást arra nézve, hogy ezek a névmások felvehetnek-e birtokos személyragokat (*Valamim elveszett. Semmim sincs. Kidet keresed?* stb.), és ilyen példa korpuszunkban nem fordult elő.

6.1.3. A mutató névmások

A *tudo* 'ez' dativusa mutató névmásként ugyanúgy sajátos (**tudəlan* helyett *tudlan*), mint személyes névmásként ('ő'). Gondot okozott azonban a *tide* 'az' mutató névmás dativusi alakja,

hiszen Moisio 1992 szerint ez szabályos (*tidəlan*), míg korpuszunkban kétszer is felbukkan a *tidlan* alak (a *tidəlan* egyszer sem), és mindkétszer valószínűsíthető az 'annak' jelentés. Nem világos tehát, hogy a szótári adat téves, vagy a korpuszunkban fordul elő kétszer ugyanaz a sajtóhiba, esetleg mindkét alak használatos (természetesen a szótárnak ebben az esetben jobb lenne megadnia mind a kettőt).

6.2. A névutók

Sebeok–Ingemann 1961 meg sem említi a névutókat, Bereczki 1990 morfológiájukról csupán annyit jegyez meg, hogy „gyakran fordulnak elő birtokos személyjellel” (66), Pomozi 2002 pedig belső szerkezetükkel egyáltalán nem foglalkozik. Korpuszunk adatai alapján arra következtettünk, hogy a névutók személyraggal való toldalékolása ugyanolyan morfofonetikai jelenségek kíséretében megy végbe, mint a névszók birtokos személyragozása.

Bár a névutótövekben felismerhetők bizonyos szabályosságok (pl. a *-k(e)* végűek általában a hová?, a *-ne* végűek a hol?, a *-č(ən)* végűek pedig a hol? és a honnan? kérdésre felelnek), ezek szegmentálásától eltekintettünk.

7. Összefoglalás

Megállapíthatjuk, hogy az egyetemi hallgatók rendelkezésére álló kézikönyvek túl vázlatosak ahhoz, hogy ezek segítségével alapos nyelvi ismeretekre tegyenek szert: olyan jelenségek tárgyalása is hiányzik belőlük, melyekbe igen hamar beleütközhetnek. Különösen sajnálatos, hogy a mari irodalmi nyelve(k)re, a helyesírásra vonatkozó információk igen szűkösek, holott ma az lenne a célszerű, ha az irodalmi változat(ok) megismerésén keresztül juthatnának el az érdeklődők a nyelvjárásokig.

Bár a finnugor szakos diákok körében (részben talán a legendás pentaton népdaloknak köszönhetően, melyek gyűjtésében az ünnepelt is jeleskedett) a mari iránti érdeklődés mindig is jelentős volt, a mari oktatása, tananyagok publikációja és a mari nyelv kutatása az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult – különösen szembeűnő ez, ha legközelebbi szomszédainak, a mordvinnak és az udmurtnak az oktatásával és kutatásával vetjük össze. Apró észrevételeimmel ezt a hiányt igyekeztem némiképpen pótolni.

Bibliográfia

- BERECZKI Gábor, 1990. *Chrestomathia ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KUZNECOVA, Margarita, 2003. *Mari–magyar szótár*. Savaria University Press, Szombathely.
- MOISIO, Arto, 1992. *Marilais-suomalainen sanakirja*. Turun yliopisto, Turku.
- POMOZI Péter, 2002. *Cseremis–magyar nyelvhasználtás*. (Budapesti Finnugor Füzetek 14.) Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- SEBEOK, Thomas A. – INGEMANN, Frances J., 1961. *An Eastern Cheremis Manual*. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague, The Netherlands.

Az őscseremisiz tarsolylemez

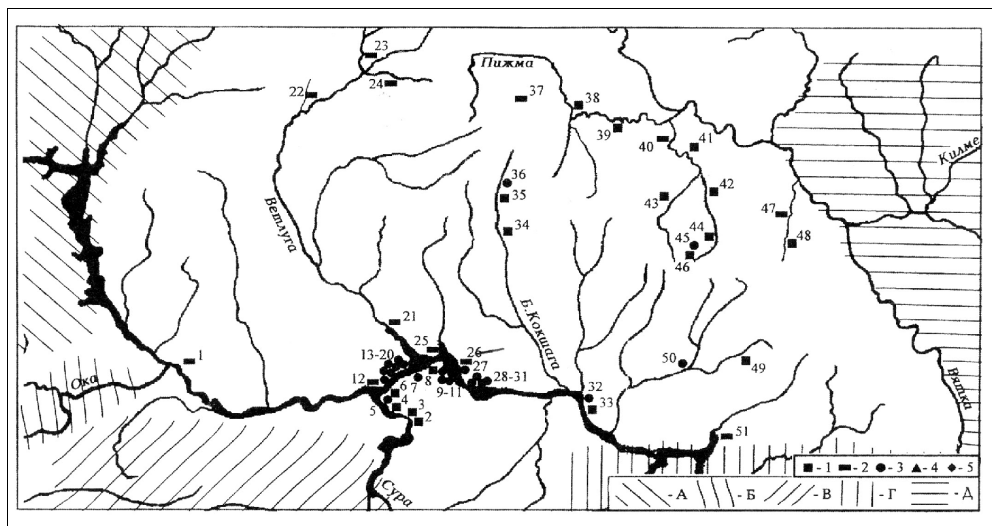
A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának egyik legközelebbi és egyben legismertebb keleti párhuzama az a díszes, aranyozott ezüst tarsolylemez, amely az egyik őscseremisiz sírból került napvilágra. E fontos lelet érdekessége, hogy a magyar szakmai közönség jóval előbb szerzett róla tudomást, mint Volga-vidéki rokonaink, vagy az akkori, tágabb értelemben vett szovjet régészeti kutatás.

Ez Erdélyi Istvánnak köszönhető, aki az ötvenes évek második felében Leningrádban (Szentpétervárott) volt aspiráns, s 1959 tavaszán részt vett azon a régészeti tanácskozáson a moszkvai akadémiai Régészeti Intézetben, ahol az akkor fiatal cseremisiz régész, G. A. Arhipov¹ beszámolt a veszelovói IX–XI. századi őscseremisiz temető feltárásáról. Ekkor ismertette a 19. számú sírban lelt tarsolylemez is, amire természetesen Erdélyi István azonnal felfigyelt. Az ásató nem csupán a tarsolylemez fotójával ajándékozta meg, hanem annak közlési jogát is átengedte magyar kollégájának.

Erdélyi István rövid ismertető dolgozata az Archaeologiai Értesítő 88. kötetének 1. számában jelent meg 1961-ben (Erdélyi 1961). A szerző itt ismerteti a lelőhelyet, amely szerinte Veszelovszkoje község mellett volt „...a Volgától északra, nagyjából Gorkij és Kazány városok között középtájon... a gorkiji terület hmelevickiji rajonjában, a Malij-Kaksa folyó partján. (A Volga bal oldali mellékfolyója.)” (Uo. 95). E lelőhely-meghatározást azonban némileg módosítanunk kell. A temető ugyanis Szemjonovo (egykor Vorovatkinó) falutól mintegy 250 méterrel nyugatra, egy kiemelkedő földháton került elő a Vetluga bal oldali mellékveze, a Malaja Kaksa bal partjától nem messze. (A Vetluga északról ömlik a Volgába.) A falu a nyizsnij-novgorodi (korábban: gorkiji) terület sahunjai járásához tartozik. A temető elnevezését (veszelovszkij mogilnyik = veszelovói temető) onnan kapta, hogy egykor ezen a helyen volt egy Veszelov nevű gazda tanyája (Halikov–Bezuhova 1960, 23). Veszelovszkoje nevű falu tehát erre felé nem létezik, amint azt Erdélyi és nyomában mások is (Marsak, Darkevics) vélték. Emellett a lelőhely nem esik a Mari Köztársaság (Mari El) területére (tévesen így vélték:

1 Gennadij Andrejevics Arhipov (1932–1995) a cseremisiz nemzetiségű régészek első generációjának legjelentősebb kutatója volt. A régészet minden korszakával foglalkozott, fő kutatási területe azonban a cseremisiz nép etnogenezeise volt, e bonyolult kérdés régészeti forrásait igyekezett főként feltárni és értelmezni. Az 1956-ban A. H. Halikov vezetésével megszervezett Mari Régészeti Expedíció állandó résztvevője, majd vezetője volt, nagy érdemeket szerzett a pusztuló régészeti emlékek megmentésében, felderítésében és feltárásában, valamint az egyes korszakok tervszerű kutatásának megszervezésében. A hatvanas években Moszkvában a kiváló A. P. Szmírnov aspiránsa volt, kandidátusi és doktori értekezését is a cseremiszek néppé válásáról írta. Munkahelye a Mari Tudományos Intézet (MarNII) volt, amelynek a hetvenes évektől lett az igazgatója. Igen rokonszenves, segítőkész ember volt, nagyra becsülte és figyelemmel kísérte a honfoglalás korával kapcsolatos magyar szakirodalmat, néhány magyar régésszel baráti kapcsolatot tartott. Hazánkban azonban csupán egyszer járt: részt vett és előadást tartott az 1975-ös finnugor kongresszuson.

Darkevics 1976, 173; Marsak 1986, 346), attól jó száz kilométerrel északabbra helyezkedik el. A ma ismert VIII–XI. századi őscseremiszt régészeti emlékek közt is ez a temető az egyik legészakabbi lelőhely (Vö. Nyikityina 2002, 388). (1. kép.) Igaz, Erdélyi Istvánnal egyidőben G. A. Arhipov is beszámolt – igen rövidre fogva – a tarsolylemezről a Mari Tudományos Intézet kiadványában, de csak szóban, képi ábrázolás nélkül (Arhipov 1961, 133–134).

1. kép: VIII–XI. századi őscseremiszt lelőhelyek. (24 – veszelovói temető)
(Nyikityina 2002, 388)

A lelőhelyen először 1929-ben a vetlugai helytörténeti múzeum végzett ásatásokat, amikor 9 temetkezést hoztak felszínre. 1957–58-ban a Mari Régészeti Expedíció munkatársai folytatták a feltárást s még 30 további sírra bukkantak (Arhipov–Halikov 1960, 73). (Más adatok szerint 1929-ben a műkedvelő ásatók 13 sírt tártak fel, sírrajzokat azonban nem készítettek, a leleteket a vetlugai múzeumban őrzik. L. Halikov–Bezuhova 1960, 23) Az 1957-ben feltárt 15 sírt alapos részletességgel közölték az ásatók (Halikov–Bezuhova 1960, 23–58), az 1958-ban talált újabb 15 temetkezés G. A. Arhipov monográfiájában kapott helyet (Arhipov 1973).

Említett dolgozatában Erdélyi István közölte a tárgy fényképét, valamint Fettich Nándornak a fotó után készített pontos, ám a részleteket illetően kissé elnagyolt rajzát (Erdélyi 1961, 96, 97, 1–2 kép). Sajnos a tárgy fényképéből vajmi keveset lehet kivenni, látszik, hogy a lemez igen rossz megtartású, nincs is megfelelően megtisztítva. Ennek magyarázatát a szerző a következőkben adja meg: „A temető 19. sírjából került a tarsolylemez napvilágra. Sajnos, a temetkezés hamvasztásos, így az aranyozott ezüstlemez erősen megrongálódott” (Uo. 95).

A veszelovói tarsolylemez magyarországi pályafutása ezzel nem ért véget, s furcsa módon előkerülésének színhelyén lényegében még mindig ismeretlen volt. 1966 nyarán egyetemistaként A. P. Szmirmov bulgári ásatásán dolgoztam, s ott ismerkedtem meg G. A. Arhipovval. Akkor állapodtunk meg abban, hogy a következő télen sorra kerülő múzeumi gyakorlatom egy részét majd a joskar-olai múzeumban töltöm, s ő lesz segítségemre, hogy a

gyűjteményben eligazodjam. Így is történt. 1967 ritka hideg januárjában érkeztem Joskar-Olába, ahol Arhipov barátom készséggel tárta elém az őscseremiszt temetők leletanyagát. Már amit lehetett. Mert sajnálatos módon az anyag zöme leszögezett faládákban várta sorsa jobbra fordulását jórészt restaurátlanul, vagy nagyon kezdetlegesen restaurálva, megtisztítva. Ekkor ajándékozott meg Arhipov a veszelovói lemez fényképének egy példányával (2. kép), amit én egyetemi tanulmányaim végeztével, még ugyanezen év nyarán magammal hoztam Budapestre.

2. kép: A veszelovói tarsolylemez fényképe

Miután 1967 októberében a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályára kerültem, megmutattam a fotót Dienes István barátomnak, aki kölcsönkérte tőlem, hogy édesapjával rajzot készíttessen róla. Idősb Dienes István – vagy ahogyan ő írta nevét: Dienes Ö. (=öreg) István (1906–1986) – ekkoriban már jó ideje okozott sok örömet a régészeknek a honfoglalás kori tárgyak utolérhetetlen szépségű rajzaival.² A gyenge fotóból is szemet gyönyörködtető műalkotást varázsolt 1969-ben, amely azonban egyáltalában nem a képzelet szülötte volt, hanem hajszálpontosan adta vissza a tárgy egykori szépségét. (3. kép.) A rajzot Dienes István bemutatta az 1969-es budapesti nemzetközi művészettörténeti kongresszuson (Dienes 1972, 107, 26/7. kép), s közzétette 1970-ben megjelent kis füzetében is. (Dienes 1970, 39/47. kép) A rajz a következő években szinte minden jelentősebb, a korszakkal foglalkozó könyvben és dolgozatban megjelent (Vö. Dienes 1972a, 61; Fodor 1975, 215/53. kép; László 1988, 34.)

2 Életéről, munkásságáról l. Erdélyi 2006; Fodor 2006.

3. kép: A veszelovói tarsolylemez rajza. (Dienes Ö. István)

A Dienes Ö. István által készített rajz fotómásolatát elküldtem G. A. Arhipovnak, aki a IX–XI. századi őscseremiszt temetőket közreadó 1973-as könyvében, majd később másutt is ezt a rajzot tette közzé a tárgyról, így az ismertté vált az orosz földi kutatás előtt is (Arhipov 1973, 159/49. kép; 1976, 126). Sajnos, G. A. Arhipov 1973-as monográfiája – az oroszországi gyakorlatban megszokott módon – csak sommázva közli az egyes temetőket, a mellékleteket is tárgycsoportonként elemzi, így nem kapunk pontos felvilágosítást a veszelovói tarsolylemez leletkörülményeiről sem, ami pedig elsőrendű fontosságú lenne e jelentős tárgy esetében. Annyi azonban kiderül a könyvből, hogy a lemez nem hamvasztásos sírból, hanem jelképes sírból (kenotáfiumból) került elő. A jelképes sír gödre alakját és méreteit tekintve nem különbözött a többi sírgödörtől, a mellékleteket egy csomóban találták, de hogy mit, azt a könyvből nem tudjuk meg (Arhipov 1973, 16). Így tehát abban sem lehetünk biztosak, hogy a lemez felületének a fényképen látható rossz megtartása valóban a tűz nyomait őrzi-e, amint azt Erdélyi István gondolta. (Hiszen a jelképes sírok jellemzésekor Arhipov nem tesz említést arról, hogy a tárgyak tűz nyomát viselik, s ez annál is kevésbé valószínű, mivel volt eset, hogy az elhunyt ruhájába csavarva találták a tárgyakat a sírgödörben. L. uo.) Az sem elképzelhetetlen ugyanis, hogy a tárgyat nem megfelelő módon restaurálták.³ Sajnálatos továbbá, hogy a könyvből még a lemez pontos méretei sem állapíthatók meg. Maradt tehát még kutatnivaló e fontos lelettel kapcsolatban.

A Dienes Ö. István által készített pontos rajz azonban teljesen egyértelműen tárja elénk a lemez díszítését.

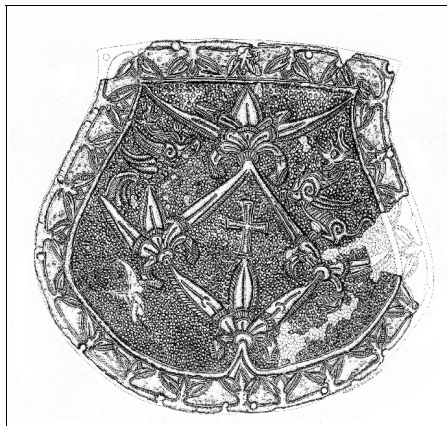
A vékony lemezt körben szegélyléc keretezi, amelyen jól látszanak a kerek szöglyukak; ezeken keresztül akasztóegyekkel erősítették a tarsoly fedőlapjához (talán – mint a mi tarsolylemezeink esetében – a tarsolyfedő hátoldalán lévő alátét fémlamezhez) a díszes fedőlemezt. A tárgy íves alsó peremének közepén indul a felület díszítésének központi eleme, a két indából

3 Az oroszországi kis vidéki múzeumokban gyakran nincs megfelelő végzettségű restaurátor, ami esetenként igen szomorú következményekkel jár. Ilyen eseteket magam is többször tapasztaltam. Amikor 1995 novemberében Izsevszkben meg akartam tekinteni a történetileg kulcsfontosságú midlany-saji ősdumrt temető anyagát (vö. Gening 1962) – hogy azt az 1996-os tatányai kiállításon bemutassuk – kiderült, hogy a leletanyag a múzeumban megsemmisült.

induló, lent elváló, a lemez felső harmadánál újból egyesülő, majd a felső teret öt mezőre osztva teljesen betöltő leveles indákká átváltozó életfa. A fa törzsének két oldalán egy-egy ágaskodó oroszán alakját látjuk. Testük egyes részeit (bajszukat, sörényüket, farkukat) növényi elemekkel jelenítette meg az egykori ötvös. Az állatok testének körvonalait (a hátat kivéve) is olyan vonalkázott sávval zárja le, mint az állatok farka végén csokrot mintázó palmettalevelekét. Ezzel szemben a fa lombját alkotó levelek erezetét és szegélylívját nem dolgozta ki, s ugyanez vonatkozik a fa törzsét alkotó két függőlegesen haladó inda által közrefogott ovális mezőben egymás fölött elhelyezkedő három palmettacsokor leveleire is. (Figyelemre méltó, hogy a felső csokor középső levelének csúcsán apró, szintén három levélkéből vagy sziromból álló csokorcska van, amelybe három kerek poncot ütött be a mester.) A levelek kidolgozása alapján ítélve tehát, mintha nem egy ötvös keze nyomát őrizné az életfa és a két állat alakja. A kompozíció organikus egysége azonban arra utal, hogy e feltevés aligha lenne helyes. Magam inkább arra a feltevésre hajlok, hogy az ötvös az oroszlánok alakját valamelyik keleti eredetű tárgyról másolta, utánózva annak részleteit is, a kompozíció többi elemét pedig önállóan alkotta meg. Az oroszlánok testén a bordákat kerek pontokkal lezárt íves vonalak, az első lábak forgóit spirálvonalak szemléltetik.

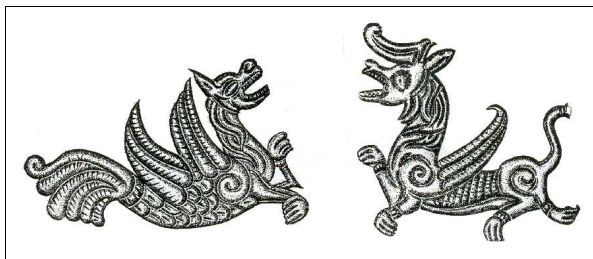
A háttér teljesen kitöltik a sűrűn beütögetett kerek poncok. Az ezüstlemez felületét tűzaranyszínnel tették változatossá, az aranyozás nyomai azonban nehezen vehetők ki a rongált felületen.

A mintáról még meg kell jegyeznem, hogy az életfa törzsén közrefogott függőleges mező minden bizonnyal a fa odvát szemlélteti. A honfoglalás kori magyar „sasos életfát” megjelenítő öntött korongjainkkal kapcsolatban hívta fel a figyelmet Dienes István arra, hogy „...a bemutatott darabokon szembetűnő, hogy a fa derekát egy beütött pontkörrel kihangsúlyozták. Egy másik korongunkon ugyanezen a helyen a fa törzsét áttörték, jelezvén a fának azt az üregét, ahol a mondák szerint a fa törzsében élő jóteknő szellem az arra érdemesnek megmutatkozott. Hogy e részlet ábrázolásának jelentősége van, az kitűnik abból, hogy a tömör öntvények életfa-ábrázolásán a fa törzsén e részt gondosan megmintázták. Hozzá tartozott ez az életfa hagyományos megjelenítéséhez, értelmét mind a készítő mestereknek, mind a megrendelőnek ismerniök kellett” (Dienes 1980, 205). A veszelovóihoz legközelebb álló tiszabezdédi tarsolylemez életfájának törzsén rombusz alakú nyílás jelzi az odú helyét, amelyben a kereszt (Krisztus keresztfájának) jelét láthatjuk. (4. kép.) Itt három palmettacsokor látható egymás felett, a pogány életfa ismétlődő szimbóluma.

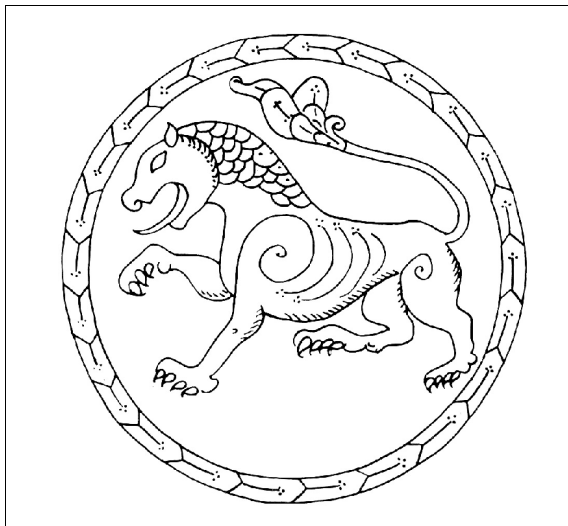
4. kép: A bezdédi tarsolylemez rajza. (Dienes Ö. István)

A cseremiszföldi tarsolylemez különleges hely illeti meg honfoglalóink ötvösmélekeinek keleti párhuzamai között. Egyrészt azért, mert keleten az egyetlen valóban figyelemre érdemes párhuzama hazai tarsolylemezeinknek, kivéve néhány svédországi (birkai) és mordvinföldi, csak bizonytalanul helyreállítható töredéket (Dienes 1964, 109–110; Erdélyi 1977, 68–69). Másrészt pedig ez a mi tiszabezdédi lemezünk legközelebbi hasonmása, amint arra már Erdélyi István és Dienes István is helyesen utalt annak idején (Erdélyi 1961, 95; Dienes 1970, 39). A két lemez alakja ugyan eltérő, felületük kidolgozásában azonban több egyezést is találunk. A mintáktól szabadon hagyott felületet (a háttér) mindkettőn kerek poncokkal töltötték ki. Közel áll az állatalakok megmintázása is. A veszelovói lemez oroszlánjain az említett spirálvonal és a bordák jelölése igen közeli a bezdédi lemezen az életfa két oldalán lévő állatalak (szenmurv) megmintázásához. (5. kép.) Már Erdélyi István is fontolgatta a kérdést, vajon hol készülhetett a veszelovói lemez, helyben, avagy kereskedelmi úton került-e ide? Maga még azt tartotta valószínűnek, hogy e magas művészi kivitelű tárgy helyben készülhetett (Erdélyi 1961, 95). Erre azonban sem akkor, sem most nincsenek bizonyító adataink. Nagyon valószínűnek tarthatjuk V. P. Darkevics elgondolását, aki magyar eredetűnek véli a lemezt, amely szerint a X. századi Kárpát-medencében készülhetett (Darkevics 1976, 173). 1979-ben magam is ezt a feltevést fogadtam el azzal a különbséggel, hogy a tárgy még valamelyik etelközi magyar műhelyben készülhetett a IX. század végén (Fodor 1979, 69). Az őscseremis tarsolylemez palmettáit B. I. Marsak a szamanida ötvösök hasonló mintáihoz vélte közelinek (Marsak 1986, 316). E. P. Kazakov a veszelovói palmetták kínai párhuzamára hívta fel a figyelmet (Kazakov 2001, 172).

5. kép: A bezdédi lemez állatalakjai

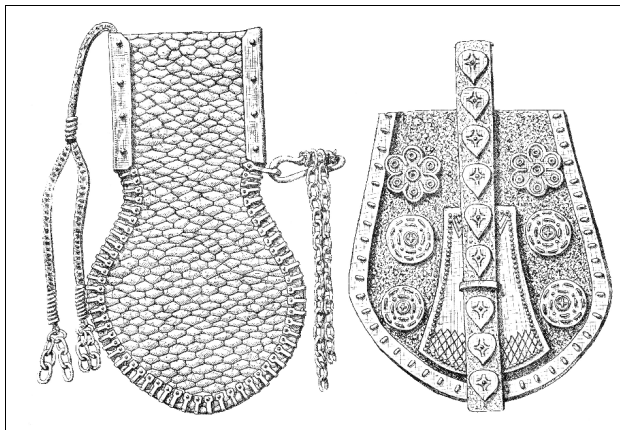
Figyelemre méltó, hogy mind Marsak (1976, 152–153; 1986, 347), mind Darkevics (1976, 172–173) felhívta a figyelmet a veszelovói és tiszabezdédi lemez, valamint a szogdiai eredetű kudeszevai csésze közeli rokonságára. A kudeszevai csésze oroszlánjának teste valóban hasonló elemekből épül fel, mint a veszelovóiaké, valamint a bezdédieké. (Spirálvonal, a bordák jelölése, az állatalakok növényi mintával való átszövése.) (6. kép.) A közös vonások tehát összekapcsolják e három tárgyat. Ebből pedig az a következtetés adódik, hogy az ún. „keleti ezüstök” közé tartozó s a Káma-vidéken előkerült kudeszevai csésze is valószínűleg magyar mester munkája lehet, csak hogy ez még bizonyosan a keleti szállásokon készülhetett (Fodor 1979, 2008). Mint láttuk, bizonyosan magyar műhelyben készült a cseremis tarsolylemez is. Korábbi véleményemet ebben a tekintetben csupán annyiban módosítom, hogy ma már magam is valamivel valószínűbbnek tartom, hogy a díszes lemez már a honfoglalás után készülhetett, s ugyanúgy kereskedelmi úton kerülhetett keletre, mint a tankejevukai, kazányi és borsevói rozettás veretek, vagy az arhangelszkojei életfás veret (vö. Fodor 2005; Mesterházy 1994, Abb. 11/6-7).

6. kép: A kudeszevai csésze oroszlánja. (Marschak 1986, 120. kép)

Minden bizonnyal jó nyomon járt G. A. Arhipov, amikor arra gondolt, hogy a tarsolyviselet szokása a nomád népek viseleti divatjából került a cseremiszekhez (Arhipov 1980, 222). Egyértelműen erősíti ezt a véleményt az a körülmény, hogy az előkelő őscseremiszi férfiak síroiban megtaláljuk a nomád harcosok viseletének egyéb elemeit és a lószerszámdíszeket is (pl. a dubovói temetőben, l. Arhipov 1984, 154–158; vö. Fodor 2008). Az is kézenfekvő, hogy korántsem véletlen a nomád harci öltözék cseremiszföldi közkedveltsége ebben az időben. A IX–XII. században a cseremiszi társadalom fejlődése közel jutott az államisághoz. A nemzetségi előkelők és fegyveres kíséretük külsőségeiben is utánozták a steppei előkelőket, az ő mestereiktől rendelték meg fegyverövéik és lovaik szerszámszármazékainak ékességeit. Ezek a tárgyak – a díszes fegyverekkel egyetemben – náluk is rangjelző szerepet kaptak. A cseremiszi társadalmi fejlődését azonban megakasztotta az orosz kolonizáció, nem jutottak el az államisághoz. A cseremiszi nemzetségi arisztokrácia hatalmát megtörték, a rangjelző övek és tarsolyok divatja is a múlté lett. (A szóban forgó időszakban hasonlóan nagy divatja volt a tarsolyoknak a szomszédos – velük azonos történelmi sorsú – mordvinok és az önálló államisággal rendelkező volgai bolgárok körében is. L. Kazakov 2001.)

Maga a tarsolyviselet szokása azonban túlélte a jelzett válságos időszakot a cseremiszi körében. Csakhogy nem férfi, hanem női viseleti tárgyként. Már a IX–XI. századi temetőinkben is gyakoribb volt a női, mint a férfi tarsoly (Arhipov 1976, 126). Ezeken a tarsolyokon azonban nincsenek lemezek, s még a steppei és magyar tarsolyokhoz hasonló középső bűjtatóveretek is csak nagy ritkán. (A magyar típusú veretes tarsolyokról l. Dienes 1964; Révész 1990). Jól cserzett szíronyőrből készültek, előoldaluk felületét préselt mintákkal díszítették. Többségüknek lehajtható fedele sem volt, fölül záródtak, szegélyükön fémpántok sorakoztak. A fedeles tarsolyokat ugyan itt is veretekkel díszítették, e veretek azonban különböztek a „magyar típusú” veretektől. A jellegzetes cseremiszi tarsolyok két példányát mutatjuk itt be (7. kép), mindkettő a veszelovói temető 5. számú gazdag férfi sírjából került elő (Halikov–Bezuhova 1960, 34, 36).

7. kép: Tarsolyok a veszelovói temető 5. sírjából.
(Halikov–Bezuhova 1960, 36)

1975-ig az őscseremisz sírokból 20 bőrtarsolyt ismertek. Az ezek mintájára készült későbbi női tarsolyok egészen a XX. századig megőrződtek a cseremisz női viseletben (Arhipov 1980, 222). Végezetül meg kell jegyeznem, hogy a honfoglalók asszonyai s lányai is viseltek tarsolyokat, ezek azonban bizonyára zömmel textiltől készülhettek, ezért a sírokból nyomtalanul elenyésztek. Csupán a második bashalmi temetőben talált rá Dienes István egy női tarsoly díszesen faragott csontból készült zárólemezére (Dienes 1970, 46). Nálunk azonban e tarsolyokat később nem őrizte meg a női viselet.

Az elmondottakat rövidre fogva abban summázhatjuk, hogy a veszelovói díszes tarsolylemez a két rokon nyelvű nép ősi kapcsolatának ékes bizonyítéka: minden bizonnyal magyar mester keze alól került ki, s egyik cseremisz előkelő fegyverővének díszéül szolgált.

Irodalom

- АРХИПОВ 1961. Архипов, Г. А.: Древнемарийский женский костюм IX-XI вв. In: Вопросы истории, археологии и этнографии мари. (Труды МарНИИ, XVI.) Йошкар-Ола, 127-138.
- АРХИПОВ 1973. Марийцы IX-XI вв. Йошкар-Ола.
- АРХИПОВ 1976. Марийский край в памятниках археологии. Йошкар-Ола.
- АРХИПОВ 1980. Общие элементы материальной культуры марийцев и восточноевропейских кочевников. CIFU IV. (1975) Pars II. Red. Gy. Ortutay. Budapest, 221-223.
- АРХИПОВ 1984. Дубовский могильник. In: Новые памятники археологии Волго-Камья. (Археология и этнография Марийского края, 8.) Йошкар-Ола, 113-159.
- АРХИПОВ–ХАЛИКОВ 1960. Архипов, Г. А. – Халиков, А. Х.: Материалы к археологической карте Марийской АССР. Йошкар-Ола.
- DARKEVICS 1976. Даркевич, В. П.: Художественный металл Востока. Москва.
- DIENES 1964. Dienes István: Honfoglalás kori tarsolyaikról. *FolArch* XVI, 79-112.
- DIENES 1970. A honfoglalás kora. (Magyar művészettörténet, 1.) MRT–Minerva. Budapest

- DIENES 1972. Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. In: Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest, 97–108.
- DIENES 1972a. A honfoglaló magyarok. Budapest
- DIENES 1980. Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. In: CIFU IV. (1975) Pars II. Red. Gy. Ortutay. Budapest, 202–207.
- ERDÉLYI 1961. Erdélyi István: Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. *ArchÉrt* 88, 95–100.
- ERDÉLYI 1977. Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeplédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 65–77.
- ERDÉLYI 2006. Erdélyi Tamás (szerk.) Dienes István „a honfelügyelő.” Dienes István írásaiból és a róla írt munkákból összeválogatta és közzétette Erdélyi Tamás. Nyíregyháza.
- FODOR 1975. Fodor István: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest. (2. kiad. 1980.)
- FODOR 1979. Einige Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. *Alba Regia* XVII, 65–73.
- FODOR 2005. Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból. In: Abhíradana. Tanulmányok a 60 éves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szerk. Felföldi Szabolcs. Szeged, 145–153.
- FODOR 2006. (Ism.) Dienes István „a honfelügyelő.” *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 49 (2006):4. 531–533.
- FODOR 2008. Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Nagykörs, s.a.
- GENING 1962. Генинг, В. Ф.: Древнеудмуртский могильник Мыдлань-шай. (Вопросы археологии Урала, 3.) Сведловск.
- KAZAKOV 2001. Казаков, Е. П.: О некоторых группах деталей поясного набора волжских болгар IX–XI вв. In: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма), том 2. Самара, 170–179.
- LÁSZLÓ 1988. László Gyula: Árpád népe. Budapest
- MARSÁK 1976. Маршак, Б. И.: Серебряные сосуды X–XI вв., их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии. In: Искусство и археология Ирана, II. Ред. Карпова, Н. К. Москва, 148–173.
- MARSCHAK 1986. Marschak, Boris: Silberschätze des Orients. Merallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität. Leipzig
- MESTERHÁZY 1994. Mesterházy Károly: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischen Sicht. In: Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Hrsg. M. Müller-Wille – R. Schneider. Sigmaringen, 23–65.
- NYIKITINA 2002. Никитина, Т. Б.: Марийцы в эпоху средневековья. Йошкар-Ола.
- RÉVÉSZ 1990. Révész László: Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról. *Agria* 25–26 (1989–1990) 275–309.

Mari ethnic value system

The aim of this article is to reveal and describe the Mari ethnic value system which constitutes one of the leading subsystems of ethnic identity.

Ethnic identity is generally viewed as collective ethnic consciousness (Sadokhin 2004: 198–205; Stefanenko 2004: 20–31), which is predominantly manifested through the following psychological functions: thinking and feeling; sensation and intuition; volition and will (Jung 1981: 408–487). The main outcomes of cognitive psychological processes and emotional reactions are kept in a nation's memory in different forms, folklore genres included.

We regard ethnic identity as similarity of ethnic culture to itself. In this article culture is treated from P. Sorokin's viewpoint as a certain system of elements, incorporating language, religion, morals, art, science and technology (Sorokin 2006: 33–35). Ethnic culture identity is defined by its most conservative components accumulated by the ethnos on the territory of its living during centuries. These components can be obtained from folklore texts of various genres, mainly from proverbs and sayings as texts embodying nation's wisdom. Mari folklore genres attracted much attention of foreign scholars and were analysed from different angles and with diverse aims (Cf.: Bereczki 1998: 77–87).

The research has shown that the innermost part of the nation's past experience is organized into three leading subsystems: a subsystem of images, a subsystem of symbols and a subsystem of values. They show the character of nation's feeling and thinking. The subsystems have been reconstructed from such Mari folklore genres as songs (2 118), proverbs and sayings (2 100), myths (169) and proper personal names (9 348) (Glukhov, Glukhova 2007).

In the article the subsystem of values (hereinafter referred as a system) reconstructed from proverbs and sayings is scrutinized (Ibatov 1953; Gracheva 2001; Kitikov 2004). The investigation includes methodological basis of the systems theory which, in its turn, involves a decision making theory and a theory of values. A dichotomy method, factor and statistical analysis are also applied to the material together with componential (semantic) and contextual analysis.

Different nations' values are not the same and this fact may lead to misunderstanding when peoples come into contact. Therefore knowledge of ethnic values is of great significance, first of all for the prevention of interethnic tension and conflicts. It is axiomatic that there are universal moral standards, principles and norms but the importance and systemic ties among them are different. Needless to say, that the values of every nation do not exist separately but are organized into a system. In it all of them are interconnected and differ from each other by the degree of importance to the people.

The term "value" is understood in different ways. Dictionaries define it both as

- abstract concepts of worth, principle standards or qualities considered worthwhile or desirable, and

- material objects (e.g. an apartment, a car, a precious ring or painting, etc.). In a word — what we think is good or significant to us.

The values expressed in Mari proverbs and sayings refer to a sphere of notions, standards and qualities, but not to material realm of life.

Study of the values of individuals and social groups, not to mention the whole society, is difficult. The fundamental problem is to find proper indicators of a given value.

Proverbs and sayings in Mari culture are used in their direct and figurative meanings, therefore semantic analysis of these texts is complemented by factor analysis, a statistical data method used to reduce number of variables (values in our case) and to see their interrelation. The essence of the applied technique lies in the distribution of proverbs and sayings into groups by the type of values (factors) expressed in them and in further calculation of the value mention in each group.

Number of values will be different and dependent on their significance to the nation. The more important the value is the more often it is mentioned in the texts. This allows the operation of ranking values in order of their priority which

- shows a system of priorities;
- differentiates values by their importance;
- predicts the choice of values in concrete situations.

One more reason for such method choice and therefore the further taxonomy of factors lies in the fact that each value represents a certain goal to be achieved. Owing to a limited number of human resources (time, space, energy, etc.) one has to inevitably choose among the values. Therefore it is suggested that all mentioned values should be divided into four groups: I – main, II – auxiliary, III – additional, IV – insignificant. The classification follows the consecutive dichotomy method based on the choice by simple majority. 1. First, we calculated the percentage content of each value in the total sum of priorities. 2. Then we added up all figures together beginning with the bigger one till they exceeded 50%. The biggest group was called “main”. 3. For the rest values (factors) the same procedure described in point 2 was carried out twice. Thus, the auxiliary, additional and insignificant groups – eight values all in all – have been revealed.

According to a universal dialectic principle of complementarity, each value might manifest itself in two ways: positively and negatively. This division is justified by the thought that any attitude might be expressed either as a laudation of some virtue or as a disapproval of its antipode. Therefore one might get additional information on values considering negative or positive mention separately. Number “eight” has not appeared at random – it is in the range of operational memory average volume which embraces from 5 to 9 units (Dushkov, Korolev, Smirnov 2002: 444).

Systemic approach to Mari proverbs and sayings allowed to arrange eight basic traditional values in the following order of priorities: *family, ethics, labor, knowledge, food, speech, wealth and health*.

family (big extended, only then nuclear) (21%). The proverbs reflect the time when the Mari community completely belonged to a peasant civilization based on a patriarchal family structure. The family consisted of peasants united by blood kinship and by closely knit economic ties. There were big undivided families and small nuclear ones. Big extended units might include several married couples from one to three generations living together according to a patrilineal

pattern. As such a subsystem combined agrarian production with elements of hunting and gathering and living in a family and working hard for it were main requirements for the survival (*Парня шуко гынат, иктыжымат руал шуымо ок шу* 'Fingers are many, but you will not cut any', *Атя – аяйн йамдышты йлаш куштылгы (яжо)* 'It is easy to live on one's parents store', *Сурт вуй – нӧрӧен* 'A man is a head of the household'). The peasant culture taught family members to conform to rigid rules of unwritten law and ethics. *Respect for parents* was one of the most important (*Авалан кеч копавундашешет мунопулашкам шолто, садак парымшыте лият* 'Even if you make an omelette on your own palm still you will be in debt to your mother', *Ача-ава деч кугу от лий* 'You should not be bigger (more important) than your parents', *Ача-аватым эсеплет гын, кужу ймыран (поро, пиалан) лият* 'If your respect your parents you will live long and happily'). Thus, another most significant prerequisite for living together was obeying the moral norms and rules of existing together. The proverbs set apart *ethics* as one of the vital values of a peasant life.

ethics (strict hierarchy of moral qualities with a strong accent on a respect to elder men) (20%). In the proverbs describing *ethics* the positive assessment is given to *bravery* and *kindness*: *Лӱддымӧ ен курыкым сӱмыралеш* 'People respect the brave', *Кашка ймбал вӱрап ок шӱй* 'A rope will not rot on the log', *Кыцӱзылӱн висен ак пуэн* 'Beggars should be given alms without calculation', *Ик пуры цилӱ худам сӱнгӱ(ӱжктӱрӱ)* 'One good deed wins over all the evil'. *Greed, envy, malice* are evaluated negatively: *Пингӱды морен пач кушмыкы тӱлӱ* 'A mean person returns the debt only when the hare's tail gets longer', *Енлан пойымыжо семын шагальн чучеш* 'The wealthier the rich man becomes, the more difficult it is to satisfy him', *Осал кыша от тошко гын, осальш от шу* 'Who doesn't follow the path of evil, will not reach it', *Кынары паян, тӱнӱрӱ кукыр, шык* 'He is as greedy as he is rich'.

labor (manual agrarian) (14.4%). A positive evaluation is given to the benefit of labor, negative to its hard character or man's laziness (*Пашам ыштен, йӱрдымашыш от шу* 'Working you will not become good for nothing', *Паша дене поет, ойгырен йомат* 'One gets rich from work, dies from sorrow', *Пашам чот ыштыше ӱй ден мӱйым кочкеш* 'If you work hard your festive table will be splendid (rich)', *Пашам чот ышет гын, пайрем годым ӱстембал тич сует лиеш* 'Who works hard eats butter and honey', *Кӱ намалеш, тӱдӱлӱн шукыракым артен пуат* 'He who carries is loaded more', *Вӱр вилӱш пӱшӱм ыштӱт, ӱлӱмӱшын лачокиш ӱкишӱм пӱлӱт* 'Who works till blood sweat appears, knows true value of life').

knowledge (of nature, climatic conditions, on keeping the agricultural cycle etc.) useful to keep an everyday life of an extended family (13%). It is interesting to note that *knowledge* and *skills* are associated with "natural" intelligence and work and not always with bookish education. They have a great importance for the nation (*Паша деч посна уш пенгыдын ок шич* 'Without work you will not be clever', *Паша деч амалже шерге* 'Skills are more precious than work', *Висӱде ум нӱч, пӱлӱде ум нопы* 'Do not cut without measure, do not talk without knowledge (knowing facts)', *Кайык пунжо дене мотор, а айдеме – ушыж дене* 'A bird is beautiful by its feathers, a man – by his mind', *Шуко ылыше огыл, шуко тунемше шуко шинча* 'He who learns much knows much, but not he who has lived much (long)', *Ушдымо вуй тулдымо понар гай* 'The head without brains is like a lamp without light', *Яжо пӱшӱ кок курымым ӱлӱ* 'Good work lives for two centuries').

food (12.3%). *Киндет лиеш гын, вольыкет лиеш* 'If there is bread, there is cattle', *Ўй ден жаритлен шындымеке, иўкиў йыдалымат кочкат* 'You will eat an old bast shoe if it is fried with/in butter', *Ўй дене пучымыш ок локтылалт* 'You will not spoil porridge with butter', *Чевеp мунo ден oш мунын тамже итак* 'Either a dyed (an Easter decorated) egg or not, the taste is the same', *Шыл лиеш ыле гын, кравецым ыштышаиш ыле, лoжаш уке* 'If we had meat we would bake meat pies, but there is no flour', *Пўрыжo сай да коркаже изи* 'The beer is good but the cup (ladle) is small', *Шыл укеште шодат томсык* 'If there is no meat even lungs are a treat'.

communication, speech (9%); In the factor "speech" the negative assessment is given to *waffle, gossip, bad language, boasting, lies and hypocrisy*: *Кандран кужужо сай, мутын кeчeкиo* 'A good rope is long, a good word is short', *Мeгьyралтиe пeчкe – яpa* 'An empty barrel makes much noise', *Осал йылме пики гаe* 'The evil tongue is like an arrow', *Йылмет яклака – чонет какляка* 'The tongue is smooth, the soul is loathsome (repulsive, cruel)', *Шоя мут – кум кeчаш, чын мут – курымаиш* 'A false word lasts for three days, a true word is for centuries (eternity)'.

wealth (Mari lived in an extreme poverty) (7.2%). *Шуко окса дене йымыланже пызыргет* 'Big money might crash', *Кўp гань нужда, нимажат уке* 'As poor as bast (he has nothing)', *Кўсен кoргыиш окса йоген ок пуро* 'Money itself will not come to the pocket', *Оксан лийнет гын, эp кынел* 'If you want to be with money, get up early', *Окса мурен ок тол* 'Money will not come with a song', *Паян кым кeчaиш, незep курымаиш* 'One can be rich for three days and poor for the rest of the life (Wealth is for three days, poverty is for the rest of the life)', *Поян ден уишаиш йoсo* 'It is difficult to unite with the rich', *Поянын намысыжын пундашыже уке* 'The rich man's greed is bottomless', *Шыжым колят поян лиеш* 'In autumn even a mouse is rich', *Кунар поян, тунар сут* 'He is as greedy as he is rich'.

health (high death rate among babies) (2.9). It is surprising that the Mari neglect their health. *Кариштыдым вyеш савыцым ак пидеп* 'One will not put on a kerchief if there is no headache', *Кариштыи вaрbиш кид миa* 'An aching spot draws a hand', *Короминaжb веле кодын* 'He became so thin that only body and skin are left', *Корoпыи пиитaиш яpaлa* 'He is fit only for a coffin', *Ўитымыжсан эдемлaи камака вьлнaт yитb* 'A sick person in/with fever is cold even on the stove', *Цep aран толeиш, пbрцbкbи кeй* 'Illness comes in heaps, goes away in grains', *Цилa кариштышым момoца тoрлa* 'All diseases are cured in sauna (Sauna cures all diseases)'.

The results of statistical analysis of the introduced factors for the easiness and simplicity of perception are depicted in the form of a differential factor diagram shown in Fig. 1

Analysing it, we draw a conclusion that the principal values for the Mari are: *family, ethics, labor*. Of secondary importance, least vital are: *wealth and health*. *Family, ethics, knowledge and food* are mainly positively assessed. More negatively than positively are evaluated *speech and wealth*. Thus diagram analysis shows that in Mari proverbs and sayings we can find a high evaluation of the *family, ethics and work* and absence of striving for *wealth and money*, a stoic attitude towards *health*. Difficult life conditions of the Mari determined *labor* as the main value and more negative in comparison with it – evaluation of *speech*. It is interesting to note that the value of *food* occupies the low, fifth place which shows a spiritual disposition of the ethnos.

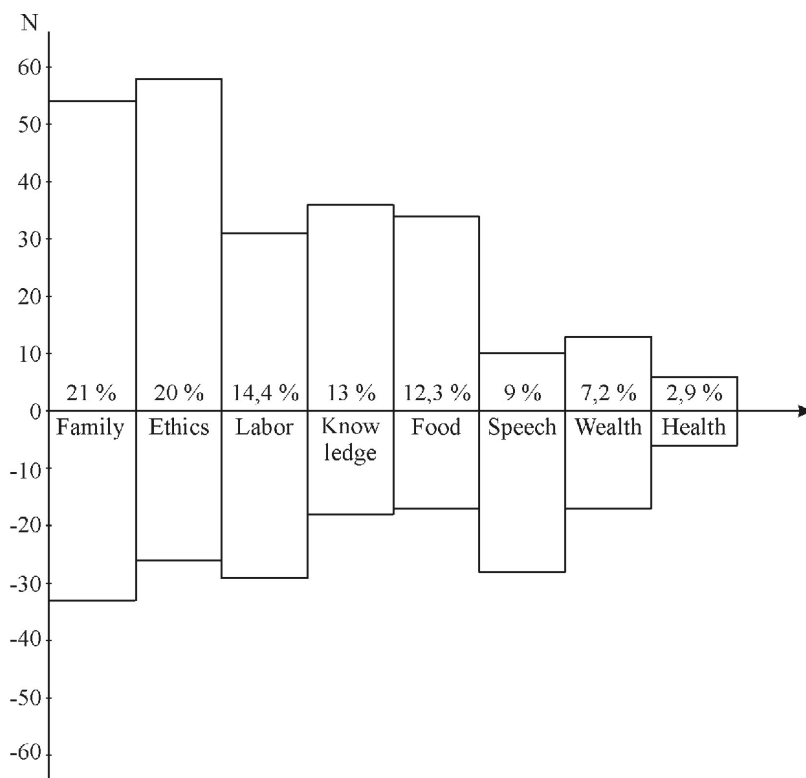

Fig.1. Differential factor diagram of Mari ethnic values

Any system besides its elements-factors is characterized by the type and amount of ties among them. Proverbs and sayings represent a reliable data for establishing these ties as nearly in all of them there is a judgment on causal, equivalent or complementary relations. Relying on this assumption we may show the links within the system graphically, depicting them as lines and arrows. It would appear reasonable that main systemic elements (factors) should be arranged in the center of a diagram and are shown by “bold” lines connected with arrows (Fig. 2). Arrow directions show mainly cause and effect relationship; ties depicted by two opposite arrows show interaction of relationship of equivalence or interdependence.

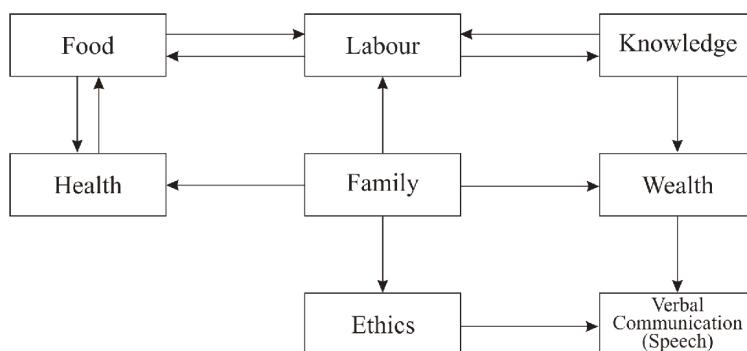

Fig.2. Mari ethnic system of values represented in proverbs and sayings

At first sight this list of values seems to be trivial but we can see a wise economy of resources for the clan survival under severe climatic circumstances, limiting consumption and complicated interpersonal relationships within a big extended family (Smirnov 1991:94–119). The fundamental system of values esteemed by the Mari community and reflected in proverbs has been stable for a long time.

The analysis and interpretation of Mari authentic texts show that the subsystem of values is original and unique as it has few or no analogs in European culture (Encyclopedia 2004; Encyclopedia 2005).

It might be well to point out that the reconstructed system of values contradicts to the existing direction of contemporary social processes of globalization, transition to a market economy and postindustrial society, connected with a craving for wealth and individualism.

Cited bibliography

- BERECZKI, 1998 = Bereczki, Gábor: Cheremis Folksongs (Notes on the song-texts) // *Ünnepi könyv. Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 77–87
- DUSHKOV, KOROLEV, SMIRNOV 2002 = Б.А. Душков, А.В. Королёв, Б.А. Смирнов: Основы инженерной психологии. Учебник для студентов вузов. М.: Акад.проект; Екатеринбург: Деловая книга.
- Encyclopedia*, 2004 = Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы. /Авт.-сост. В.Андреева и др. М.: ООО «Издательство Астрель»: «Издательство АСТ».
- Encyclopedia*, 2005 = Энциклопедия символов /Сост. В.М.Рошаль. М.: АСТ; СПб.: Сова.
- GLUKHOV, GLUKHOVA, 2007 = В.А. Глухов, Н.Н. Глухова: Системная реконструкция марийской этнической идентичности. – Йошкар-Ола.
- GRACHEVA, 2001 = Ф.Т. Грачева: Горномарийские пословицы, поговорки, загадки, приметы / Мар. гос.университет. Йошкар-Ола.
- IBATOV, 1953 = С. Ибатов: Пословицы и поговорки марийского народа. /Под ред. К.А. Четкарева. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- JUNG, Carl Gustav, 1981 = The Development of Personality. The Collected works of C. G. Jung. Volume 17. Editors: Sir Herbert Read, Michael Fordham, M.D., M.R.C.P., Gerhard Adler, Ph.D. Translated by R.F.G.Hull. Routledge and Kegan Paul. London and Henley: 407–487.
- КИТИКОВ, 2004 = А.Е. Китиков: Пословицы и поговорки финно-угорских народов. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- SADOKHIN, 2004 = А. П. Садохин: Этнология: Учебное пособие – Изд.3-е, перераб. и доп. – М.: Альфа-М.
- SMIRNOV, 1991 = И.Н.Смирнов: Дореволюционная семья и ее быт //Межэтнические связи населения Марийского края. Йошкар-Ола: 94–119.
- SOROKIN, 2005 = П.А. Сорокин: Социальная и культурная динамика. Питирим Александрович Сорокин; пер. с англ., вст. Статья и комментарии В.В. Сапова.– М.: Астрель, 2006. – 1176 с.:ил., 24 с.ил.
- STEFANENKO, 2004 = Т.Г. Стефаненко: Этнопсихология. – Москва: Изд.во «Аспект Пресс».

Magyar motívumok Juhani Peltonen prózájában

A múlt század ötvenes éveinek végén, hatvanas éveinek elején új írónemzedék kezdte meg pályafutását Finnországban. Számukra már nem jelentett közvetlen, személyes élményt az elszigetelten indult, de a második világháborúba mégiscsak betagozódó finn–szovjet háború, sem pedig a háború utáni nehéz évek. Nem éltek meg – vagy ha igen, legfeljebb gyerekfejjel – a veszélyes fordulatok lehetőségét is magukban hordozó politikai csatározások és a súlyos gazdasági helyzetből is fakadó szociális konfliktusok sorozatát. Nem a múltból merítették témáikat, mint az idősebb, nagy elődök: Toivo Pekkanen, Väinö Linna vagy Veijo Meri, és különösen nem a régmúltból, mint legalább is részben Mika Waltari, hanem a modernizálódó, új irányba fejlődő ország hamarosan „finn gazdasági csodának” emlegetett jelenségei mögött kitapintható ellentmondásokat, negatívumokat, abszurdításokat vették górcső alá a fiatalság szemével, friss látásmódjával, gyakran kifejezetten a fiatalság szemszögéből.

Pekka Parkkinen, Hannu Salama, Hannu Mäkelä, Alpo Ruuth, Antti Tuuri és természetesen nem utolsó sorban Juhani Peltonen neve jól fémjelzi ezt az új nemzedéket.

Peltonen nem tartozott a könnyen kitárulkozó alkotók közé, gáttalanul áradó fantáziája, szeszélyes asszociációi, olykor rejtélyesnek tűnő jelképrendszere sűrű, sokszínű szötte ssé formálta prózáját. A finn nyelvnek nem csak művésze, hanem egyenesen bűvésze volt. Meghökken tő, soha nem látott szóösszetételei, szóeleményei különleges nyelvi humorárról tanúskodtak. Prózája a naturalizmus, a szürrealizmus, az abszurd és a posztmodern sajátos ötvö zete.

Kicsit különc, magának való ember volt, de sohasem magányos. Vidéki otthonában, Loppiban – Yrjö Koskinen szül őhelyén – valóságos irodalmi és művészeti szalont hozott létre, ahol országosan ismert író-, festő- és színészbarátain kívül neves politikusok (például Kalevi Sorsa, Finnország leghosszabb ideig regnáló miniszterelnöke) éppúgy rendszeresen megfordultak, mint parasztgazdák, kereskedelmi utazók, vagy falusi tanítók. Feleségét, Tuulát egy közvélemény-kutatás eredménye alapján a hatvanas években Finnország 100 legszebb hölgye közé választották.

Peltonen nagy tisztelője volt az orosz klasszikusoknak, különösen Csehov, Tolszto j és Dosztojevszkij állt közel szívéhez. Mindezt külsőségekben is dokumentálni kívánta, feleségével teljes egyetértésben. Házukban, amelyben valaha népiskola működött, az egyik szobát egy 19. századi orosz nemesi udvarház stílusában rendezték be, eredeti kristálycsillárokkal, redőzött, habfehér függönyökkel, rokokó bútorokkal, régi szőnyegekkel. A baráti összejövetelek alkalmából, vagy Peltonen, illetve felesége születésnapján az író díszes orosz kormányzó i egyenruhát öltött, Tuula pedig az ennek megfelelő, bokáig érő, sok fodros selyemruhában pompázott.

Az orosz irodalomból és életből az író t csak az orosz irodalom aranykora érdekelt e, és szinte gyermekként játszott a valamiképpen őt erre emlékeztető rekvizitumokkal. Hét regénye, elbeszélései, novellái, hangjátékai a korunkban lezajló drasztikus értékváltozások, a szerelem, az élet és halál megválaszolhatatlan kérdései mellett azonban egészen más stílusban és

hangulatban, egészen másról szóltak. Pontosabban korunk sok-sok abszurditása ellen szóltak. A fajüldözés, a szegregáció, a pénzemberek agresszív nyomulása, a bigott vallásosság okozta veszedelmek és mindenfajta kardcsörtetés ellen.

A hatvanas évektől kezdve a finn értelmiség és művészársadalom érdeklődése megerősödött Magyarországra, a magyarok iránt. Az 1968-as európai diáklázadások utáni hangulat bizonyos értelemben szintén kedvezett a két ország kulturális, művészeti és tudományos kapcsolatai erősödésének. Mindez egybeesett a radikális fiatalok fellépésével a finn irodalomban. Peltonen is ezidőtájt járt először Magyarországon. De őt nem a később nem minden ok nélkül divatkommunistáknak nevezett finn íróifjoncok bigottsága és a szocializmus iránti kritikátlan lelkesedése inspirálta. Sem közékük, sem az eleinte maoista Pekka Parkkinen vagy a szélsőbalos Matti Rossi táborába nem tartozott. Egyszerűen a művészi kíváncsiság, az európai értelmiségi tudásszomja, egy másfajta világ megismerni vágyása ösztökélte. És mindehhez járult még a hagyományos magyarbarátság a családi háttérben. Nagyapja Jókai-rajongó volt, Jókai összes finnre fordított regényét megvette és könyvtára legértékesebb darabjaiként hagyta örökölni az író édesapjának, aki pedig tovább örököltette az íróknak. Egyébként édesapjának értékes magyar bélyeggyűjteménye is volt, és halála után ez is Jhani Peltonen tulajdonába került.

Peltonennek két regénye: „*Salomo ja Ursula*” (Salomo és Ursula) és a „*Metsästys joulun alla*” (Vadászat karácsonykor), számos novellája és verse jelent meg magyarul, a Magyar Rádió néhány hangjátékát is többször bemutatta. Peltonen a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig négyszer látogatott Magyarországra, személyes, baráti kapcsolatok fűzték több magyar íróhoz, és külön hangsúlyt érdemel, hogy egy alkalommal a Finnugor Tanszéket is meglátogatta, sőt előadást is tartott finn szakos hallgatóknak a kortárs finn irodalomról.

1977-ben kirándulást tett a Hortobágyra, a „magyar pusztára”, mint általában honfitársai kíváncsiságát, az övét is felajzotta, és ha már ott járt, meglátogatta a cívisvárost, Debrecen is. Valószínűleg ezzel összefüggésben ismerkedhetett meg a közismert dalocskával, melynek szövegét magyarul iktatta be az 1973-ban megjelent „*Valaan merkkejä*” (kb. A Cet jegyében) című, rövid epizódokból építkező regényébe. A regény központi figurája a Mundixon nagykereskedő szolgálatában robotoló, kicsit gátlásos, kicsit balkezes, kicsit szerencsétlen Joona Hemmermain, aki szüntelenül egy saját virágboltról, egy omladozó, de még használható, régi udvarházról, és egy rozsdás szigonyágyúval felszerelt bálnavadász bárkáról álmodozik. Joona Hemmermain gyakran maga meséli el a vele történt, sokszor abszurdnak tetsző eseményeket, melyekből gyermekkorának emlékezetes élményei sem maradhatnak ki. „Az örökölt virágbolt” című fejezetben az öröm első pillanatait után rázuhanó és megmagyarázhatatlan melankóliát azzal próbálja eloszlatni, hogy teli torokból és magyarul(!) éneklje el, hogy

*Debrecenbe kéne menni
Pulykakakast kéne venni
Vigyázz kocsis, lukas a kas
Kiugrik a pulykakakas*

Váratlannak és tényleg abszurdnak is mondhatjuk ezt a tulajdonképpen minden előzmény híján megjelenő szöveget, de hát egy korábbi utalásból már kiderülhetett, hogy Peltonen műveinek nem ritkán éppen az abszurditás az egyik alapeleme. A szerző „mentségére” szolgáljon, hogy persze lábjegyzetben, saját fordításában megadta a dalocska finn fordítását, emígyen:

Debreceniin pitäis mennä
sekä ostaa kalkkunainen
Varo kuski ettei lennä
korin reiästä lintus vainen

1976-ban látott napvilágot „*The end*” című novelláskötete, és benne a „*Maanäären viinitarhurit*” (Világvége szőlősgazdái). A korlátozott függetlenségben, a finlandizációban, a „pozitív semlegességben” élő Finnországban még egy szépirodalmi alkotásban sem lehetett volna teljes őszinteséggel beszélni a lever 1956-os magyar forradalomról és szabadságharcról, és kertelés nélkül elítélni a Kádár-korszak diktatúráját. Sejtelmesen misztikus, talányos és abszurdításokkal tarkított történetben, amelyben mind a helyszíneket, mind pedig a szereplőket a felismerhetetlenség határáig elmaszkírozzák, annál inkább. Ráadásul az effajta ábrázolásmód Peltonenhez mindig is közel állt, írói habitusából következett, természetéből fakadt. Ilyen a „Világvége szőlősgazdái”. Benne minden olyan, mint egy szürrealista festmény, és mégis valóság. Főhőse, felesége társaságában a meg nem nevezett ország fővárosából G. úr autóján *Bargba* tesz kirándulást. Megtudjuk, hogy 1963-ban Barg megkísérelte kikiáltani függetlenségét, de a fiatalok vezetésével megvívott szabadságharcot véresen leverték, a forradalmárok részben meghaltak, részben elmenekültek, részben börtönökben raboskodnak. Barg tulajdonképpen falu, de egyesíti magában a hetvenes évekbeli átlagos magyar kistelepülések legjellemzőbb tulajdonságait. Csakúgy, mint lakói egy egész országéit. A vendégeit kelletlenül kiszolgáló italboltos, tulajdonképpen állami kocsmáros, a lomhán ide-oda mászkáló, ápolatlan macskák, a skandináv szemmel nézve feltűnően sok kóbor kutya, a szegénység rendetlensége – ez mind szomorkásan, vagy humorosan groteszk dialógusok és kommentárok formájában benne van a képben.

G. úr csak Bargban tudja meg hősiüktől: azért javasolta, hogy éppen ide, Bargba hozza el feleségével együtt, mert van egy Párizsban élő ornitológus barátja, aki éppen idevalósi, az 1963-as szabadságharc leverése után kénytelen volt elmenekülni a megtorlás elől, és arra kérte, hogy látogassa meg a szüleit. G. úr hamarosan meg is találja az öregeket, Josef bácsit és Teresa nénit, akik gavallérosan vendégül látják a társaságot, sőt még útravaló falatokkal teli kosárral is felpakolják őket. De mindenek előtt könnyes szemmel hallgatják meg mindazt, amit emigrációban élő fiúk, Vorno üzent nekik Párizsból. Mielőtt pedig végső búcsút vennének vendégeiktől, még felmennek a szőlőhegyre, ahol Josef bácsi nekilát a szőlőprés és a hordók tisztításához, hiszen közeleg a szüret ideje.

Tudjuk, hogy a helyszín és a szereplők valóságos személyek, a rekvizitumok is ténylegesen léteztek. Noha Barg egyfajta olvasatban egész Magyarország, a másikban mégis egyenlő Biatorbággal. G. úr autója, a Jeep a valóságban egy Trabant volt, Josef bácsi Józsi bácsi, Teresa néni Terus néni a biatorbágyi Széchenyi utcából, Vorno pedig fiúk, Jóska, a budapesti József Attila Gimnázium egykori diákja, aki disszidálása után valóban Párizsban élt, a hatvanas években a Sorbonne-on tanult, és egyébként 1956 óta csak 1990-ben látogatott haza először. A főhős maga az író, felesége a szép Tuula.

A finn kritikusok és irodalomértők meglepetésére a hagyományosabb, az élet, a társadalom, egyáltalán a létezés nagy kérdéseit feszegető regényeinél Peltonen jóval nagyobb sikert aratott regény terjedelmű sportparódiájával, az „*Elmo*”-val. A könyv 1978-ban jelent meg először, később több kiadást is megért, a szerző hangjáték formájában is feldolgozta, amellyel talán még a prózai változatnál is nagyobb sikert ért el.

Elmo, a történet főhőse, a szó szoros értelmében hős. A finnek legnagyobb sportolója, aki

szinte minden sportágban verhetetlen. Ugyanolyan fölényesen nyeri meg a Derwangai Nyári Játékokat, mint az Andok Téli Kupát.

Persze a finnekre nem jellemző az utóbbi évek imitt-amott botrányokat keltő futball-huliganizmusa, de szép számmal vannak olyanok, akik hajlandók nemzeti hőst, szinte félistent látni egy-egy finn síugróban, autóversenyzőben, vagy jégkorongozóban, hogy csak néhány, Suomira jellemző sportágat említsünk. Ezt parodizálja Peltonen nagy vehemenciával, és még nagyobb fantáziával. Igen, mert Elmo tényleg minden versenyen első, kivételes képességeinek jutalma mindig az aranyérem, akár maratoniban, akár síkfutásban, akár vízi sportokban indul, sőt egymaga győzi le a világválogatott futbalcsapatot is.

Legjobb barátja, a magyar Endre Kiss, akivel együtt indul minden megmérettetésen, és aki Elmo után szinte mindig második helyezett. A történetben mellékszálak mentén felfelbukkannak Peltonen úti emlékeiből Budapest, a Gellérthegy, Győr, Pannonhalma, az apátság világhírű könyvtárával, a Balaton, a magyar borok, és nem utolsósorban a számára mindig rokonszenves, de egyúttal valamiféle egzotikumot is jelentő magyar emberek. Nekik általában képtelenül komikus hangzású neveket ad, olyanokat például, mint Ödön Honvág, vagy Szilveszter Ijesztőfog. Az „Elmo” magyar vonatkozásai közül befejezésül még említessék meg az, hogy éppen az Elmo–Világválogatott labdarúgó mérkőzés rádióközvetítése során elhangzik egykori aranycsapatunk névsora is: Grosits, Buzánszky, Lantos, Bozsik, Lóránt, Zakariás, Hidegkúti, Kocsis, Palotás, Puskás, Czibor.

Uralic ‘wheel’

The origin and diffusion of the wheel is the subject of one of the most classical issues in Indo-European linguistics. It is generally held that the invention of wheel in the late Neolithic and its adoption in early vehicle technology probably took place at the time when Indo-European proto-language was spoken. According to this assumption the spreading of wheel and chariot technology to India and Europe during the 4th millennium B.C. reflects an early diffusion of the Indo-European languages over a large geographical area. The importance of wheeled vehicles and their technological supplies and applications is evidenced in the vocabulary of Indo-European languages, which includes many word stems that are derived from Proto-Indo-European and, consequently, demonstrates chronological correspondence between archaeological and linguistic data. The conclusion that has been drawn in Indo-European studies is that the vocabulary connected with the wheel and early wheel technology is inherited and is not the result of mutual borrowing. Because the vocabulary connected with early wheel technology has representatives in all Indo-European languages, it must have originated in Proto-Indo-European. (Anthony 1995: 557, Beekes 1995: 37, 171, 190, Carpelan & Parpola 2001: 58–60, Parpola 1999: 183–184).

This article discusses the same issue from the viewpoint of the Uralic languages. Although it is maintained that the invention of the wheel had considerable importance in the development of early technology and played an important role in various applications especially in the field of transportation and agriculture for the Indo-European-speaking cultures, it was much less important in the Uralic-speaking areas. The following data suggest that contacts with Indo-Europeans were significant for the adoption of wheel in those areas in which the Uralic languages used to be spoken, and this adoption took place in different areas independently.

As a matter of fact, the history of the Uralic languages only weakly motivates a closer survey of the lexical history of ‘wheel’. The point of this article is that, nevertheless, the influence of the Indo-European languages was important for the development of prehistoric cultural relations. Repeated lexical borrowing and contacts with adjacent Indo-European and Uralic populations illustrate how ‘wheel’ was adopted into Uralic. A new etymology will be presented for the Livonian *kõr* ‘wheel’ and the Mordvinic (Erzya) *čaro*, *čari* (Moksha) *šari* ‘wheel’.

The history of the wheel in the Uralic languages

Compared to Indo-European languages the Uralic languages extend geographically over a more northerly area in the boreal forest belt and tundra. Transport and mobility have needed and applied a greater variety of technical innovations than in the more southerly latitudes and those vegetation zones such as the steppes and meadows that form a more open space for mobility. In the forest zone water routes have connected the remote geographical areas, while the sleigh has

maintained its importance as a means of transport in the more arctic zones until the present. The importance of the sleigh for the nomadic Uralic-speaking peoples and tribes of the northern tundra is illustrated in old vocabulary. Häkkinen (2001) lists 32 old Uralic (Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric) word stems related to transport and mobility that are traces of the protolanguage stage. This list, based on the data of *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (UEW), includes two nouns meaning ‘sleigh’ or ‘sledge’ in the Uralic languages, namely **aški* (SSA 1: 52–53, UEW 20) and **sona* (UEW 485–486). However, it must be noted that Sammallahti (1988), for instance, does not mention these etymologies because they are phonologically problematic.

Regardless of the correctness of these two etymologies we may state that there is no trace of an early wheel technology nor the concept ‘wheel’ in the old Uralic vocabulary. Lexical evidence of this kind has traditionally been considered important in relation to the early distribution of the Uralic languages (Hajdú 1976: 6–10, Hajdú & Domokos 1980: 45–92, Häkkinen 1996: 103–166, 2001, Erkki Itkonen 1960, Zsirai 1994 (1937): 113–133). Consequently, sleigh and vehicles that can be applied to water routes have presumably played a much more important role than vehicles on wheels, and the vocabulary of the Uralic languages suggests that is a late technological innovation in Uralic-speaking areas. Räsänen (1953), for instance, considered the use of the sleigh and the development of winter transport technology important in the discussion of the prehistoric distribution of the Uralic languages.

The late origin of ‘wheel’ in the Uralic languages is illustratively demonstrated in the geographical distribution of those words that denote it in the present-day languages. There is no word that is attested in more than one individual branch of the Uralic languages. Only loanwords cover a larger language area. There are considerable lexical differences between closely related languages such as Saamic or Finnic. The Samoyedic languages are examples of present-day Uralic languages that do not even include the concept ‘wheel’. According to Lehtisalo (1956) and Donner & al. (SkWb 2004), Nenets and Selkup do not have a word for this at all, whereas the Kamas word *dərəŋgo-pā* ‘wheel’ is a transparent compound word consisting of the words ‘round’ + ‘tree’ (Donner & Joki 1944: 13). Considering the late origin of ‘wheel’ in the Uralic languages it is illustrative that the Russian *koleso* ‘wheel’ was borrowed into many individual languages and dialects such as Skolt Saami, Veps, Mordvinic, Udmurt, Komi, and Mansi.

Lexical evidence of present-day Uralic languages

The following overview presents a concise summary on those words that mean ‘wheel’ in the present-day Uralic languages according to published dictionaries. The compilation of the data is primarily based on the basic meaning ‘wheel’ and compound words and derivations are taken into account only if they have more general importance for the adoption of ‘wheel’ in the given language. The list seeks not to be exhaustive and include every individual Uralic language or very exhaustive in its etymological comments. However, the list is meant to be sufficiently extensive for conclusions to be drawn on the historical development of ‘wheel’ in the Uralic languages.

Saamic

The Saamic languages have borrowed ‘wheel’ from three different directions, namely Scandinavian, Finnish and Russian. North Saami *jorri* ‘wheel’ is actually a participle form and derived from the verb *jorrat* ‘roll, swirl’. The word *juvla* is borrowed from Scandinavian (cf. Old Icelandic *hjól*, Swedish *hjul* ‘wheel’). North Saami *ráhtis* ‘wheel’ and Inari Saami *räätis* ‘id.’ are borrowed from Finnish *ratas* ‘wheel’ that is a loan word, too (cf. below). Skolt Saami *kåå lez* ‘roll; wheel’ is borrowed from the Russian *koleso* ‘wheel’. (T.I.Itkonen 1958: 142, 868, Iwb III: 18, Lagercrantz 1939: 80, 720, 798, Sammallahti 1989, SKES 743, SSA 3: 53.)

Finnic

In the Finnic languages the most widespread word meaning ‘wheel’ is the Finnish, Karelian and Estonian *ratas*, Vote *rataz* ‘wheel; carriage (Finnish plural form)’, Livonian *rattōd* (pl.) ‘carriage’. The word is an old Baltic loan and borrowed from Proto-Baltic **ratas*, cf. Lithuanian *rātas*, Latvian *rats* ‘wheel, circle’, Lithuanian plural *rātai* ‘carriage, chariot’ with cognates in other Indo-European languages, such as Old Indian *rātha-* ‘chariot’, Latin *rota* ‘wheel’, German *Rad* ‘wheel’, etc. (Fraenkel 1955–65: 703, SKES 743, SSA 3: 53). The newer etymological Finnish dictionary (SSA 2: 455) labels the Finnish *pyörä* ‘wheel’, and this has etymologically cognate nouns in Ingrian, Karelian, Vote and Estonian and verbs in other Finnic languages as well, as a word with an origin that was probably descriptive.

Veps *kezr* ‘wheel’ and certain Karelian dialects *kesrā*, *kezrā* ‘disk; wheel’ (~ Finnish *kehrä* ‘spindle (whorl)’) display a word that was influenced by a semantic change. This word is widely represented in Finnic, Saamic and Mordvinic and originally referred to a ‘distaff; spindle’, as the related languages and the Indo-Iranian loanword source **keṛtro-/*kēṛtro-* suggest (SSA 1: 336).

In Livonian the basic word denoting ‘wheel’ is *kōr*, also *gōr* and in the western-most dialectal variants *gīr*. The closed vowel and voiced plosive in the latter forms are secondary (Posti 1942: 18–19). Kettunen (1938: 57, 121) does not mention any unambiguous cognates in other Finnic languages. The etymology of the word is ambiguous at first sight, because there is another word *kōr* ‘circle, round’ that has a short vowel but is semantically and phonologically very close to *kōr* ‘wheel’. In the etymological dictionaries of the Finnish language Livonian *kōr* ‘circle, round’ has been connected to the Finnish *keri*, *kere* ‘frame, the ring of a stick (for skiing), a ring made of birchbark’, etc., with cognates in Vote and Estonian (SKES 182–183, SSA 1: 345). However, semantically the parallels of other Finnic languages are not very close to the Livonian *kōr* ‘wheel’, and from the viewpoint of historical phonology the Livonian *kōr* actually implies a reconstruction with a back vowel in the second syllable. Also, *kōr*: *kōrūd* actually implies a historical back vowel in the second syllable as well.

As regards *kōr* ‘wheel’, a historical short vowel in the first syllable would be short in Livonian as in *ōra* ‘slobber’ ~ Finnish *hera* ‘whew’. If the second-syllable vowel were historically a front vowel, one would expect to find (*i*)*e* in the first syllable (Posti 1942: 17–19). The expected form would then be **k(i)er* as in the Livonian *ver* ‘blood’ ~ Finnish *veri*. The lengthening of the first-syllable *ō* took place in front of *-r-*, if the first syllable was historically long as in the Livonian *mōrda* ‘(a special) fish trap’ ~ Finnish *merta* id. and Livonian *tōra* (*tīra*) ‘tar’ ~ Finnish *terva* id. As regards the background to *ō*, it is considered an innovation in those Finnic languages that possess it, that is, Vote and Estonian, and mutatis mutandis Livonian (Holst

2001, Lauerma 1993: 29–45). So, the rise of $\bar{o}$ in the given Livonian word can only be explained by means of sound change.

It appears worth considering whether the Livonian word (< Proto-Finnic/Old Livonian **kerra*) was borrowed from the Old Norse *kerra* ‘carriage’ (cf. Icelandic *kerra*, Swedish *kärra*, Danish *kærre*) that originated from Proto-Scandinavian **karriō(n)*. The Scandinavian word is borrowed from Latin *carra*, *carrus* ‘four-edged transport vehicle’ with a long history (Hellquist 1948: 548, Jóhannesson 1956: 1047, de Vries 1961: 307). Semantically, the relationship between ‘wheel’ and ‘carriage’ is similar to the semantic diversity of the Finnic *ratas* (see, above) and the development of words meaning ‘wheel’ in many other Indo-European and Uralic languages (cf. Mordvinic and Mari below). However, the suggested etymology also raises a phonological problem, because one would expect the second-syllable vowel *-a* to have been preserved in Livonian and the result would have been **kōra* instead of *kōr* as in the words mentioned above.

The Livonian *kōr* ‘wheel’ has an etymological cognate in the Estonian *kõõr* ‘wheel’s (wooden) frame’ (genitive *kõõre*) noun that has a very limited distribution in western dialects, whereas a close parallel to it *kõõr* ‘decorative ribbon’ (genitive *kõõri*) is occasionally met in southern dialects and in the west coast islands (EMS 4: 375). The inflection of *sõõre* ‘nostril’ : (genitive) *sõõrme* (~ Finnish *sierain* id. with a back vowel in the second syllable) demonstrates that words that used to have a back vowel in the second syllable may change paradigm type. This lends some support to the assumption that the Livonian *kōr* ‘wheel’ is a relatively late Scandinavian loanword.

Mordvinic

As with several other Uralic languages, the Mordvinic languages display a local variant of the Russian *koleso* ‘wheel’ that is manifested in the Erzya *kol'isa*, Moksha *kal'osa* (MdWb 838–839) that historically refer to different dialect types of Russian. The former represents an *okanje* form while the latter has its roots in an *akanje* dialect.

Besides this transparent Russian loan, the Mordvinic languages display another word for ‘wheel’, namely E *čari*, *čaro*, M *šari* ‘wheel, ring’ (MdWb 214–216). The standard Erzya variant is *čari*. The Mordvin dictionary of Heikki Paasonen presents the given word under the entry for E *čarams*, M *šarâms* ‘swing; roll’ and the Moksha *šari* ‘wheel, ring’ actually corresponds to the participle form of the verb. However, E *čari*, *čaro*, M *šari* ‘wheel, ring’ is obviously an Iranian loan:

- < Proto Mordvin **čari* (or **čaro* < **čara*)
- < Iranian **čarx* (< Indo-Iranian **cakrá-* ‘wheel’, cf. Sanskrit *cakrá*, Shina (dial.) *čarkū*, Kashmir *čakh* ‘id.’, Greek *kúklos* ‘circle’, Old English *hwēol* (> English *wheel*), Tocharian A *kukäl*, B *kokale* ‘carriage’, etc.), cf. Avestan *čaxrō*, Persian *čarx* ‘wheel, circle’, Sogdi **čaxr-*, **čarx-*, Kurdish *cāra* (Abaev 1958–1986, 1: 287–288, Mayrhofer 1956–76, 1: 366, Turner 1966: 246).

The phonological correspondence between the Mordvinic and Iranian words is not entirely unproblematic but, however, an Iranian origin appears to be an obvious and the most likely explanation for the origin of the Mordvinic word. It is the second syllable that is the problematic

part of the etymology; the point being that on balance the older Indo-Iranian variant seems less likely to be the source of the Mordvinic word than the Iranian one. The Iranian word is a descendant of the old Indo-European word family that is a part of those concepts that witnessed the adoption of wheel technology. The Proto-Indo-European reconstruction from which the listed forms of individual Indo-European branches can be derived is **k^we-k^wl-os*. Beekes (1995: 37, 171, 190) determines the cultural form of the early wheel in more detail by stating that the first wheels were massive and made out of one whole piece of timber. The metathetic form with *-rx-* instead of *-xr-* is widespread in the Caucasian languages which, according to Abaev (1958–1986, 1: 287–288), may reflect the influence on these of the Scythian languages.

Assuming that the suggested Iranian origin is essentially correct, the phonological development of the Mordvinic word has the following constraints. Firstly, the oldest inherited Finno-Ugric (Uralic) vocabulary does not include words with the consonant cluster **-kr-* (cf. Sammallahti 1988). However, evidence from the Finnic and Saamic languages suggests that language contact can trigger this kind of innovation. In general, they adopted combinations of a plosive and a liquid *-kr-*, *-pr-* and *-tr-* under the influence of language contact with the neighbouring Indo-European languages (Koivulehto 1988). More recently, Koivulehto (Koivulehto 1999: 230, SSA 3: 260) has pointed out that one of the words with a historical **-kr-* in the Finnic languages, Finnish and Karelian *takra* ‘bait’, Veps *tagr* : *tagrāne* ‘soft meat of a fish’ < Proto-Finnic **takra* << Indo-Iranian **dātra*. This suggests that the Indo-Iranian *-kr-* of Indo-Iranian *cakrá-* ‘wheel’ would probably have been transferred as such to Pre-Mordvinic as well as it was borrowed to Pre-Finnic, if it had been the source. Furthermore, the palatovelar word-initial affricate *č-* supports an Iranian origin for the Mordvinic word instead of Indo-Iranian.

Secondly, inherited words with the consonant cluster **-rk-*, such as E *kargo*, M *kargo* ‘crane’ and E *s’erge*, M *šārgä* ‘roach’ have preserved both elements in Mordvinic although the plosive became voiced. Basically, one would assume that the Iranian *-rx-* could have been replaced with Pre-Mordvin **-rk-*. However, the present-day Mordvinic forms suggest that the Iranian fricative was simply lost. Conceivably, it seems that the monosyllabic Iranian word ending in a consonant cluster was converted into a disyllabic word corresponding to the phonological basic structure CVCV that was most widespread in early Uralic varieties (Proto-Uralic, Proto-Finno-Ugric). A further assumption is that, unlike inherited words ending in a close vowel (cf. Bartens 1999: 64–65), the second-syllable *-i* was preserved in the given word. So; evidence of contacts with the Iranian languages must be considered important for determining the relative chronology of the sound history of the Mordvinic languages.

Mari

In Mari the basic concept of ‘wheel’ is Meadow Mari *orawa*, Hill Mari *arawa* ‘wheel’ that is a loanword and originates from the Chuvash *oraBa* ‘carriage’ corresponding to Tatar *arba* ‘carriage’, a widely spread word in the Turkic languages. The Birska and Uržum dialects display the variant *orwa* ‘carriage; wheel’, whereas the northwestern dialects display the same variant *arawa* as other western dialects (Ivanov & Tužarov 1971: 16, Paasonen & Siro 1948: 85, Räsänen 1920: 168, 1969: 23, Sevortjan 1974: 64). The same Chuvash word was borrowed into Udmurt, in which *urobo*, *robo* has the meaning ‘peasant carriage’ (WW 300). Interestingly, as Isanbaev (1989: 142) notes, modern Standard (Meadow) Mari has adopted both variants, *orawa*

‘wheel’ and *orwa* ‘carriage’ (Marij muter 4: 332, 336–337), and makes a lexical distinction between the two forms that are historically variants of one word.

Permic

The Permic languages yield much lexical variation including derived words and loanwords. Udmurt *kol'osa* (WW 120) and Komi *kōl'ōsa* ~ *kōl'esa* (Fokos-Fuchs 1959: 391) is a transparent loan from the Russian *koleso* ‘wheel’. The Udmurt *pitran* ‘wheel, disk; round’ (← *pityrany* ‘roll’ WW 197) and the two Komi words *gōgyl* ‘wheel, disk’ (← *gōg* ‘hub’; Fokos-Fuchs 1959: 234, Wichmann & Uotila 1942: 52) and *tyregan* ‘disk; wheel’ (← *tyredny* ‘roll (away)’; Wichmann & Uotila 1942: 278) are derivations. Historically, both types of etymology indicate a relatively late origin for the word. The Komi *ts'il'gan* ‘wheel’ has a very limited distribution in the dialects (Wichmann & Uotila 1942: 300) and is not included in all dictionaries. Structurally, this is a deverbal derivation as well.

Ugric

Other branches of the Uralic languages, the Ugric languages, do not have one single word denoting ‘wheel’ that would be represented in every individual language. On the contrary, Hungarian, Mansi and Khanty all display different words. Hungarian *kerék* ‘wheel’ historically descends from the adjective *kerek* ‘round’ that has etymological cognates in Mansi, Khanty, Saamic, and Finnic (EWU 734–735, UEW 147). The latter belongs to those few adjectives that originate from an early Proto-Finno-Ugric (Proto-Uralic) variety. Nevertheless, nothing supports an assertion that the meaning ‘wheel’ can be very old, although it is attested in early Hungarian literary records.

It is questionable to what extent the speakers of the two Siberian languages Mansi and Khanty have used the concept ‘wheel’, since speakers of most Samoyed languages engaged in a similar way of life have not known it at all. The Mansi *kol'os* ‘wheel’ (Munkácsi 1986: 218) can be added to the list of languages that have borrowed the concept from the Russian *koleso* id. The other words attested in Mansi and Khanty are participle derivations from verbs and have a more specific meaning, for instance, Mansi *pōtl'ap* ‘wheel’, *kaw-pōtl'ap* ‘water-mill’s wheel’ (Munkácsi 1986: 467, 203) and Khanty *pəryəttəp*, *pəŋəttəp* ‘wheel (a wooden children’s toy)’ and *porəkat* ‘wheel of the handle of a borer’ (OWb 720, 732).

Samoyedic

The dictionaries of the Nenets and Selkup Samoyedic languages do not mention the word ‘wheel’ at all, whereas the Kamas word *dəraŋgo-pā* ‘wheel’ is a compound consisting of the words ‘round’ + ‘tree’ (Donner & Joki 1944: 13).

Conclusions

The point of departure for this paper is the semantic concept 'wheel' that is very important for the history of Indo-European languages, but considerably less important for the Uralic languages, as the historical evaluation of the corresponding lexical data clearly demonstrates. The discussion of this issue was organised in the form of an overview of corresponding words in the Uralic languages. The analysis was mainly limited to a brief presentation of the etymology of the words meaning 'wheel' in these. The vast majority have an Indo-European origin or another loanword etymology, resulting from the influence of the Turkic languages or mutual borrowing. An overview of the words meaning 'wheel' in the Uralic languages illustratively demonstrates that in prehistoric times the wheel was not important. On the contrary, given the long time span, the wheel has been adopted in Uralic-speaking areas only very recently.

References

- ABAEV, Vasilij I. 1958–1986: *Istoriko-ètimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka* 1–4. Moskva: Nauka.
- ANTHONY, David W. 1991: The archaeology of Indo-European origins. – *The Journal of Indo-European Studies* 19. 193–222.
- BEEKES, Robert S. P. 1995: *Comparative Indo-European Linguistics. An introduction*. Amsterdam: John Benjamins.
- CARPELAN & AL. 2001 = Christian Carpelan, Asko Parpola & Petteri Koskikallio (eds.), *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*. MSFOu 242. Helsinki: SUS.
- CARPELAN, Christian & PARPOLA, Asko 2001: Emergence, contacts and dispersal of Proto-Indo-European, Proto-Uralic and Proto-Aryan in archaeological perspective. In: Carpelan & al. 2001. 55–150.
- DONNER, Kai & AULIS, J. Joki 1944 = Kai Donners kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. Joki. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII. Helsinki: SUS.
- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat* 1–. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994–.
- EWU = Loránd Benkő, Károly Gerstner, Antónia Hátori & Gábor Zaicz (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó 1992–1994.
- FOKOS-FUCHS, D. R. 1959: *Syrjänisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- FRAENKEL, Ernest 1955–65: *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- HAJDÚ, Péter 1976: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ, Péter & DOMOKOS, Péter 1980: *Urali nyelvrokonaink*. Második kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- HELLQUIST, Elof 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. 3. upplagan. Lund.
- HOLST, Jan-Henrik 2001: Die Herkunft des estnischen Vokals õ. – *JSFOu* 89. 57–98.
- HÄKKINEN, Kaisa 1996: *Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa*. Tietolipas 147. Helsinki: SKS.

- HÄKKINEN, Kaisa 2001: *Prehistoric Finno-Ugric Culture*. In: Carpelan & al. MSFOu 242. 169–186.
- ISANBAJEV, N. I 1989: *Marijsko-tjurkskie jazykovye kontakty*. Čast' pervaja. Joškar-Ola: Marijskoe knižnoe izdatel'stvo.
- ITKONEN, Erkki 1960: Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten. – *UAJb* 32. 2–24.
- ITKONEN, T. I. 1958: *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja* 1–2. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV. Helsinki: SUS.
- IVANOV, I. G. & TUŽAROV, G. M. 1971: *Slovar' severo-zapadnogo narečija marijskogo jazyka*. Joškar-Ola: Marijskij naučno-issledovatel'skij institut.
- IWb = *Inarilappisches Wörterbuch* I–IV. Herausgegeben von Erkki Itkonen unter mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XX. Helsinki: SUS 1986–1991.
- JÓHANNESSON, Alexander 1956: *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- KETTUNEN, Lauri 1938: *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki: SUS.
- KOIVULEHTO, Jorma 1988: Lapin ja itämerensuomen suhteesta. ieur. -Tr- yhtymän korvautuminen lainoissa. – *Virittäjä* 92. 26–51.
- KOIVULEHTO, Jorma 1999: Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. – Paul Fogelberg (toim.), *Pohjan poluilla: suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societeten. 207–236.
- LAGERCANTZ, Eliel 1939: *Lappischer Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VI. Helsinki: SUS.
- LAUERMA, Petri 1993: *Vatjan vokaalisointu*. MSFOu 214. Helsinki: SUS.
- LEHTISALO, Toivo 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII. Helsinki: SUS.
- Marij muter = *Marij muter*. *Slovar' marijskogo jazyka* 1–10. Joškar-Ola 1990–2005.
- MAYRHOFFER, Manfred 1956–76: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* 1–3. Heidelberg: Carl Winter.
- MdWb = *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII. Helsinki: SUS.
- MUNKÁCSI, Bernát 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- OWb = *K. F. Karjalainens ostjakisches Wörterbuch* 1–2. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Helsinki: SUS.
- PAASONEN & SIRO 1948 = *H. Paasonens ost-tscheremissisches Wörterbuch*. Bearbeitet und herausgegeben von Paavo Siro. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XI. Helsinki: SUS.
- PARPOLA, Asko 1999: Varhaisten indoeurooppalaiskontaktien ajoitus ja paikannus kielellisen ja arkeologisen aineiston perusteella. – Paul Fogelberg (toim.), *Pohjan poluilla: suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societeten. 180–206.
- POSTI, Lauri 1942: *Grundzüge der livischen Lautgeschichte*. MSFOu 85.

- SAMMALLAHTI, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages. – Denis Sinor (ed.), *The Uralic languages: Description, history, script, history, and foreign influences*. Leiden: E. J. Brill. 478–554.
- SAMMALLAHTI, Pekka 1989: *Sámi-suoma sátnegirji: saamelais-suomalainen sanakirja*. Ohcejohka: Jorgaleaddji.
- SKES = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki & Reino Peltola: *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 1–7. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Helsinki: SUS 1955–1981.
- SkWb = *Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von Kai Donner, U. T. Sirelius und Jarmo Alatalo*. Zusammengestellt und herausgegeben von Jarmo Alatalo. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX. Helsinki: SUS 2004.
- SSA = Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen (eds.), *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. SKST 556. Helsinki 1992–2000.
- TURNER, R. L. 1966: *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*. London: Oxford University Press.
- UEW = Károly Rédei: *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó 1988.
- WW = *Wotjakischer Wortschatz*. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet von T. E. Uotila & Mikko Korhonen. Herausgegeben von Mikko Korhonen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI. Helsinki: SUS 1987.
- WICHMANN, Yrjö & UOTILA, T. E. 1942: *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Helsinki: SUS.
- VRIES, Jan de 1961: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E. J. Brill.
- ZSIRAI, Miklós 1994 (1937): *Finnugor rokonságunk*. Budapest: Trezor kiadó.

Kedves Gábor Tanár Úr!

Biztosan sokan vannak, akik számára ez a megszólítás szokatlan, furcsa, netán még komikus is. Miért nem a megszokott szerint írom? Mert így esik jól! Tudom, ez nem indoklás, vagy legalábbis nem elfogadható, tudományosnak meg egyáltalában nem mondható. Hát megpróbálom elmondani, miért is alakult ki bennem ez a megszólítás. Nem gyerekkori beidegződés, nem a közös Békés megyei múlt hagyatéka. Sőt! Soha életemben nem hallottam az illetén megszólításokat, míg mostani közös munkahelyünkre, az ELTE Bölcsészettudományi Karára nem kerültem. De még inkább föltűnt az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Ott általános szokás volt a keresztnév + tanár úr említés vagy megszólítás. Mindez még az Eötvös Collegium korábbi történetére megy vissza, mikor is ott „tanár urazták” az elsősök az idősebbeket, s egymást is a felsőbbévesek. (Az elsősök megszólítása viszont csak *golya*, *golyácska* vagy éppen *szargolya* volt.) Mikor is? Az első világháború előtti időkről nem tudom biztosan, jóllehet Pais Dezső professzor úr sokszor emlegette a hajdani Kruzsokban ezt az időt, de tőle inkább a „mester” használatára emlékszem, keresztnévvel is kombinálva: *János Mester* (Horváth János). A két háború között már több forrásunk is akad, bár azok is csak visszaemlékezések, de leírtak: naplók (Fodor András) vagy szépirodalmi művek (Szász Imre). Ezekben már egyértelmű a keresztnév + tanár úr, ami az utolsó évek, tanárképzősök megszólításából „szállt alá”, s terjedt el később a Collegiumon kívül is. Különösen akkor volt ennek dacos felhangja, amikor a Kardos Potyi (Pándi Pál)-féle fordulat után megszűnt a Collegium, s Kollégium lett, ahol már más jellegű családiasság volt szokásban (miután lányokat is fölvettek az intézménybe). Fönnmaradt azonban a nyelvészek között még jó ideig. Annyiban módosult, hogy elterjedt a teljes keresztnév helyett a becenév a megszólításban. Azonban itt meg kell állnunk, hiszen éppen ez a megszólításom lényege! A teljes keresztnév mindig tartalmaz bizonyos tiszteletet: idősebbekhez illik. Érdekes volt *Samu tanár úr* (Imre Samu) esetében a helyzet, mivel ő teljes névként használta a sokak számára rövidülésnek, becézésnek tekintett keresztnévét. Számomra teljesen természetes volt így is, hiszen falunkban többen így viselték hivatalosan is a nevet, csak a betelepültek ragaszkodtak a Sámuel alakhoz, de ők is inkább hivatalos helyeken vagy aláírásaikban. Mező Bandi azonban soha nem tudta mosolygás, sőt: elfojtott nevetés nélkül említeni általa is tisztelt és megbecsült Samu bátyánkat, mert feljűk embereket nem hívtak így (csak az egyhízójú emberek a minden évben megvett malacukat). Nyugaton viszont megszokott férfinév volt már a XVII. századtól fogva. Ebben az esetben is meg lehetett figyelni a névhasználat földrajzi különbségét, amire közelesen ki is térek bővebben.

Elterjedt tehát nyelvész körökben a keresztnév becézett alakjával és a tanár úr hozzátétellel való megszólítás. Olyannyira, hogy megbeszéléseken, értekezleteken sem volt ritka. Különösen gyakran használta (s még – hála Istennek – ma is gyakran használja) az efféle neveket Benkő Loránd professzor úr, úgy is mint tanszékvezető, úgy is mint intézeti osztályvezető, ma pedig mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság örökös tiszteletbeli elnöke. Magam több értelembe is a hatása alá kerülve mondtam *Jóska tanár úr* (Végh József), *Laci tanár úr* (Deme László, Papp László, Kubinyi László), *Sanyi tanár úr* (Károly Sándor), *Pityu tanár úr* (Szathmári István) stb.

kifejezéseket, de hallottam ezeket idősebbektől, fiatalabbaktól, férfiaktól és kartársnőktől: az intézeti „kislányoktól” (Haader Lea, Papp Zsuzsanna, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva) egyaránt. Valamennyien elsősorban említőnevekként éltek, szólítónévként alig-alig emlékszem a használatukra. Elhangzottak azonban olyankor is, amikor jelen volt az illető, de róla beszélt valaki: „Majd *Laci tanár urat* megkérjük. Ugye vállalod, Laci?” (vagy ha nem voltak tegező viszonyban: „Ugye vállalja, tanár úr?”) Különös volt e nevek körében a *Benő tanár úr* (Bárcsi Géza) említés, amit legalább negyven évvel ezelőtt hallottam a Kruzsokban Pais Dezső, Ligeti Lajos és Benkő Loránd professzor úrtól. A *Benő* név ugyanis ragadványnév (Arany János Tetemrehívás című verséből), s az egyetlen ilyen típusú név, amely előfordult a „tanár uras” szerkezetekben. Visszaemlékezéseim szerint nem is használta megszólításra önmagában Pais és Ligeti professzor úron kívül más, csupán Benkő tanár úrtól hallottam a „*Benő bátyám*”-at, s mint ahogyan érdeklődésemre elmondta, ő is csak igen szűk körű beszélgetésben alkalmazta. (Itt is megköszönöm jóindulatú segítségét egy-egy megszólítás tisztázásában.) A Kruzsokról jut eszembe Pais professzor úr elnevezési szokása, amikor különös képzőkkel látott el szabályos beceneveket. Így az alacsony termetű Károly Sándor többszörös diminutívummal *Sanyicsek*, a sokgyermekes Mikesy Sándor pedig összefoglaló képzővel *Sanyizat* lett.

Az általános becenevi említés mellett élt még a teljes keresztnévvel (+ tanár úr kiegészítéssel) alakult forma is. Vannak ugyanis olyan keresztnév, amelyeknek becealakjuk nagyon bizalmas. Ilyen, a nyelvészköroekben is használatos *Dezső*, *Géza*, *Jenő* (amelyek nem egyházi eredetűek lévén, kevésbé becézhetők, illetve még kevés idő múlt el használatbavételüktől, s nem alakultak ki közömbös beceformái). De ilyen a *Gábor* is, jóllehet, bibliai név, s meglehetősen hosszú ideje van használatban, már az 1138-ban készült (majd 1329-ben átírt) Dömösi Összeírásban megtalálható nemcsak *Gabriel*, hanem *Gabus* alakban is. Ennek ellenére becealakjai játzsziak, bizalmaskodók, inkább gyerekek szólítására alkalmasak csak. Azután van talán a földrajzi különbségeknek is hatása e név alakulására. Egészen a XX. század közepéig inkább a keleti nyelvterületek protestáns lakosai között volt gyakoribb, ahol a becézés viszont ritkább. Az Alföld nagy részén a szülők is teljes néven szólították fölött fiaikat (a lányokat nem!): *József*, *Sándor*, *Ferenc*, *Gábor* stb. Nagyon sok múlik városi környezetbe átkerülve is a neveltetésen, a gyerekkori beidegzett szokásokon. Soha nem jött, s most sem jönne a nyelvemre tiszteletbe álló idősebbeket egyszerűen becenevükön szólítani! Még a fiatalabbakat is inkább teljes nevükön nevezem akár közvetlenül, akár említésben: (Tátrai) *Szilárd*, (Farkas) *Tamás*, (Fodor és Bárh) *János* stb. Nagyon kedveskedő és baráti, de főleg idősebbtől eredő megszólításban a teljes név utáni becézett forma birtokos személyjellel még igen közel áll a számomra szimpatikus kategóriához. Sokan emlékszünk még Balázs János professzor úrra, aki a Te anekdotád szerint, Udinében a konyakkal, whiskyvel, pálinkával való kínálásodra „A sorrend nem számít, *Gáborkám!*” meglepő választ adta. Jóllehet az *-m* birtokos személyjel sokat enyhít a becenevek játékoságán, mégis inkább csak idősebbeknek fiatalabbak megszólítására illik használni. Már kevesebbünk emlékeiben él a városi kötődésű Polónyi Szűcs Szilárd kollégánk, aki a maga természetes és közvetlen modorában jóval fiatalabb kora ellenére *Gabikám*-ot mondott neked, *Lóri bátyám*-nak szólította Benkő professzor urat, Domokos Péter pedig *Petya* volt neki, mi pedig mindnyájan csak teljes nevén szólítottuk és említettük: *Péter*.

Kétségtelenül a megszólított személyhez is kötődnek a nevek használatai. Említett Polónyi Szilárd kollégánkat tudomásom szerint senki nem szólította teljes keresztnévén: mindenkinek *Szizi* volt. Most viszont a jóval fiatalabb Tátrai Szilárdnak soha nem mondanám ezt, még ha ő kérne rá, akkor is visszas lenne számomra, jóllehet – mint az előbb szóba került – a használati

névkincesben benne van. Hozzá azonban a *Szilárd* „illik”. Mint ahogyan fiaid sem szólítom másként, csak *Urmasz* és *András*. Pedig volt *Bandi* komám is! Biztosan Te is emlékszel jóemlékű Mező Andrásra, akit mindnyájan, akik ismertük, *Bandinak* hívtunk, de személyes kapcsolatban gyakran *Bandikám* volt számomra, hiszen a *Bandi* kissé ridegnek tűnt baráti beszélgetésben.

Hogyan is alakult ki az én esetemben a *Miska*? Elemi iskolában a tanító bácsik jól ismervén szüleim, meg az egész családot, az otthoni megszólítást használták: *Misi*, *Misike*. Osztálytársaim is, ha megkérdezte tőlük a tanító bácsi, hogy ki rendetlenkedett, csak azt mondták: *Hajdu Misi* vagy egyszerűen: *Misi* (sohasem *a Hajdu!* vagy *a Misi!* — mivel névelőt használni személynevek előtt nem szokás a mi falunkban). Szóval *Misi* voltam mindenkinek tízéves, vagyis első gimnazista koromig. Akkor a korabeli hagyományok szerint a tanárok – még saját unokabátyám is – csak vezetékneven szólított, emlegetett: *Hajdu*, gyere a táblához, *Hajdu*, ez elégtelen! stb. Mi gyerekek is eleinte csak a családneveket használtuk még a tanárok említésére is, de hamar elterjedtek a ragadványnevek: elsősorban elszólásból, rossz kiejtésből, főként a latin hibás értelmezéséből, nem ritkán külső-belső tulajdonság alapján. Így lett *Buncur* az az osztálytársam, aki a latin szenvedő igeragozás futurum imperfectumának ragjait felsorolva háromszor is elmondta a -bor/beris/bitur//bimur/bimini ragokat, de a többes harmadik személyé sokáig nem jutott eszébe, végén azonban üvöltve mondta ki: -buncur! Egész életében rajta maradt, s ha találkozunk, ma is így szólítjuk. Nagyon féltem egy hasonló ragadványnévtől, s valahogy magam vezettem rá a többieket, hogy a *Miska* nevet mifelénk csak bikáknak, kandisznóknak, kandúr macskáknak adják, vagy *Bolond Miska* történetének asszociációjára végeredményben emberre alkalmazva csúfnévnek számít. De még mindig jobb, mint az ebihaléhoz hasonló szájú barátom *Ebi*, kissé hadaróé *Páoá*, a kövére *Malac*, a magasabbé *Hosszi*, az alacsonyabbé *Pici* stb. megszólítások. Így lettem először csúfnéven *Miska*, majd közömbösülve a hangulata és a tanárok által is átvéve, szólítónévvé válva *Hajdu Miska*, *Miska*. Ezt átvették első munkahelyemen a kollégáim, hiszen egy részük korábban tanárom volt, s nekik ez természetesnek számított. Azt már nem tudom, az egyetemre hogyan jutott el, de azt hiszem, Végh József tanár úron, *Jóska bátyámon* keresztül, aki középiskolai tanár koromban is ismert, s így ajánlott Benkő tanár úr, Kázmér tanár úr meg a többi egyetemi oktató figyelmébe, s itt is mindenkinek *Miska* lettem. Különösen Benkő Loránd professzor úrnak, aki még hivatalos helyen: értekezleteken, társasági összejöveteleken (választmányi üléseken is) *Miska tanár úrnak* nevezett, de szólítani ott is csak *Miska* névvel szokott. (Be kell vallanom, most is jólesik ez a közvetlenség, csak az a baj, hogy egyre ritkábban van rá alkalom, hogy elhangozzék.) A fiatalabbaktól is szívesen veszem a *Miska tanár úr* említést vagy megszólítást, még akár hallgatóktól is, de kollégáktól a magában álló becenév sem feszélyez. A hallgatók nyilván maguk között nem teszik hozzá a névkiegészítőt, de szólítani mégsem érzik illendőnek így. Mégis voltak, akik a *Misi*, *Misikém* nevet újíttatták föl. Az első ilyen volt Schmidt Gyuláné, mindnyájunk kedves Irénkéje. A férfiak közül a hozzám legközelebb állók: Ördög Ferenc és Mező András.

Érdekes a *bátyám* névkiegészítő használata kollegiális viszonyban. Természetes akkor, ha idősebbekről van szó, de Pais vagy Bárczi professzor úrnak soha nem mondtam volna, hogy *Dezső bátyám*, *Géza bátyám*, pedig Benkő tanár úrtól sokszor hallottam így, ami a kor- és ranglétrák fokozatait figyelembe véve magától értetődő. Ugyanakkor már Benkő tanár úrnak nagyon ritkán, akár személyes, akár szakmai bizalmas beszélgetésben mondtam, s mondom is: *Loránd bátyám*. Azt viszont nemigen mondtam s mondanám Neked, hogy *Gábor bátyám*, jóllehet, idősebb vagy nálam, de nem annyival! Amennyiben Téged szólítottak így, abban van

némi kedélyesség, mondhatnám: enyhe „jópofaság”. Még inkább az, ha idősebb mondja fiatalabbnak. Benkő tanár úr szájából ritkán, jókedvében és valamilyen bizalmas közlés, netán kérés előtt volt hallható ez a megszólítás: *Miska bátyám*. A kettőnk közötti kor- és rangkülönbség ismeretében meglepő megszólítás, de nem egyedül ő használta. Korosztályából többen is éltek e kedélyességet, baráti hangulatot, némi iróniát is teremtő váratlan fordulattal.

Egészen más a helyzet a „női hölgyekkel” kapcsolatban! (Mármint ahogyan Pais professzor emlegette a szebbik nem tagjait.) Mint fentebb említettem, velük kapcsolatban sokkal általánosabb a becenévhasználat. Még az általam igen tisztelt és idősebb kartársnőket is beceneven szólítottam és emlegettem. Így volt számomra Deákné *Kati néni*, a valamivel fiatalabb Horváthné (ha rossz hangulata volt – és ez gyakran megesett vele) *Évike* (máskor inkább *Éva néni*), Egryné pedig *Erzsike* (bármilyen hangulatban is leledzett), hiszen „csak” hat évvel idősebb nálam. Talán még Te is gondolkodsz azon, hogy kikről van szó, a mai fiataloknak meg végképp ismeretlenek így a fönti nevek. Föl kell tehát oldanom: Deákné vagyis D. Bartha *Kati néni*; Horváth Károlyné, akinek férje fiatalon halt meg közvetve 1956 áldozataként (mert nem jutott időben orvoshoz), szintén kiváló nyelvész volt (ki tudja ma már? egyetlen lexikonban sem szerepel – kellene végre egy Magyar Nyelvtudományi Lexikon is!): Bottyánfy *Éva*; Egry Péterné pedig Abaffy *Erzsike*, aki legismertebb volt irodalomtörténész férje és saját maga révén is, hiszen a legújabb nyelvtörténeti tankönyvbe ő írta a hangtörténet fejezetét. Papp Laci felesége is idősebbeknek és fiatalabbnak egyaránt *Andi* (Hídvégi) volt. De még közöttük is volt olyan, akit egyikünk sem mert volna beceneven emlegetni, hát még szólítani! Persze azt kellene előbb eldönteni, hogy a *Magda* becenév-e. Mert Rejtőné (Hutás Magdolna) szólítottuk ugyan néha így, de **Magduska*, **Magdika* aligha jutott eszünkbe vele kapcsolatban! Aztán meg itt volt köztünk hosszú időn át Horváth *Mária*! Senkitől sem hallottam, hogy „*lemarikázta*” volna. Még Pais vagy Bárczi professzor úr se, pedig elég idősek lettek volna hozzá! A mindig kedélyes, önjóniával teljes Zala Mária azonban mindannyiunknak *Marcsa*, jöllehet, korban közel járnak egymáshoz. *Marikát* én sem mondanék neki. (Nem illenék hozzá? Talán éppen állandó jó kedve miatt nem.)

Azután itt vannak a „kislányok”! Igen, ma már 60 körül, de sokunknak ma is „kislányok”, mint a TESz készüléseinek legendás időszakában! Zelliger *Erzsi*, Papp *Zsuzsi*, Gallasy *Magdi*, Korompay *Klári* és a többiek. Mégis vannak kivételek. Ezek vajon a személyek vagy a nevek függvényei? Mindkét ilyen név igen rövid, s végződése (-a) miatt akár becenév is lehetne. Haader *Lea* volt ugyan az én névhasználatomban és megszólításomban *Leácska* is, és ezt valóban végtelen kedvessége váltotta ki, talán nagyon játékos, esetleg kissé bizalmaskodó is, de máig jólesik néha ezt mondani. Mégis inkább a többiekkel együtt csak a teljes *Lea* nevet használtam és használok említésül és megszólításul is. A másik kivétel Zsilinszky *Éva*, akinek komolysága nehezen tette volna elfogadhatóvá az *Évi*, *Évike* névalakot. Tehát az első esetben a név, másodikban a személy (alkata, jelleme, habitusa) döntött a becenévhasználatban!?

Mindezt nem csupán a visszaemlékezések okán írom le, hanem azt is szeretném bemutatni az olvasóknak, hogy mennyire a lelki tényezőkből, táji adottságokból, társadalmi, műveltségi, leginkább azonban szituációs körülményekből adódik össze a névhasználat, amikor is a nevet viselő és a nevet használó viszonyát, életkorát, valamennyi körülményét figyelembe kell venni a funkció és a névhangulat megítélésekor.

Mindezek után még egyszer: Kedves Gábor Tanár Úr! Fogadd szeretettel őszinte jókívánságaim szép, kerek évfordulód alkalmából! Adja az Úristen, hogy még sokszor ünnepelhessük nem kerek és kerek születési évfordulóid! (Hogy a százon fölüliekben melyikre gondolok, azért nem írom le, mert szokásod szerint rögtön mondanád: „Ne szabjunk határt az Ő nagylelkűségének!”) Kívánok Neked erőt, jó egészséget, hogy még befejezhessed tervezett munkáid, köztük a rég megígért Békési Tájszótárt. Mert ezt már aligha tudja valaki megírni úgy, mint Te, hiszen a régi pásztori, paraszti, körösi halászó életnek, munkáknak, eszközöknek egyre kevesebb a tollforgató ismerője. Jó, hogy Te még vagy, s legyél is sokáig, mindnyájunk örömére, a nyelvtudomány művelésére, népünk és hazánk hasznára!

Tisztelő szeretettel nagyalföldi néptársad, békési barátod, őszinte híved, aki sok mindenben tekintett föl Rád, és ma is példaképnek tekint: Hajdú Miska.

A participiumi alárendelés történeti-tipológiai tanúsága az uráli nyelvekben

1. Mint ismeretes, a szórendi tipológia abból a megfigyelésből indul ki, hogy a tranzitív igékkel alkotott mondatok három fő mondatösszetevője, nevezetesen az S (szubjektum), az O (objektum) és a V (verbum, igei állítmány) sorrendjének a nyelvek döntő többségében van valamely meghatározott standardja, más szóval egy egyszerű mondatban e három kategória valamelyik adott permutációja képezi bennük az ún. alapszórendet. Az alapszórend definíció szerint az S, V és O azon kizárólagos vagy domináns sorrendje, amely az adott nyelvben stilisztikailag semleges, független, kijelentő mondatokban figyelhető meg, mégpedig olyan esetekben, amikor az S meghatározott emberi agens, az O meghatározott patiens, az ige pedig az S által az O-ra irányulóan kifejtett cselekvést jelent (nem pedig állapotot vagy történést). Agensen természetesen tudatos, akaratlagos cselekvőt értünk, patiensen pedig azt az élő vagy élettelen lényt, amely az ige által jelölt cselekvés eredményeként áll elő, vagy amellyel ugyanezen aktus révén történik valami (a cselekvés inert érintettje). Megállapodás szerint, ha egy nyelvben két konkurens domináns szórend van, akkor a gyakrabban előfordulót vagy a nyelvtanilag jelöletlent tekintjük alapszórendnek.

Amikor a szórendi tipológia Greenberg híres 1963-as dolgozatával útjára indult, az általa vizsgált 30 nyelvben úgy találta, hogy a három alapkategória matematikailag adódó hat elrendezéséből (SVO, SOV, VSO, VOS, OSV és OVS) valójában csak három fordul elő mint alapszórend: VSO, SVO és SOV. Ebből szűrte le híres első univerzáléját, miszerint „nominális alanyú és tárgyú kijelentő mondatokban a domináns szórend majdnem mindig olyan, hogy a szubjektum megelőzi benne a tárgyat”, és sorolta be a nyelveket az I., II. és III. kategóriába, ahol a sorszám lényegében az ige helyzetét jelzi a láncban, értelemszerűen a rögzített sorrendű S,O párhoz képest.

A későbbi vizsgálatok azonban, amelyek egyre nagyobb és egyre tágabb reprezentativitási korpuszon vizsgálták a kérdést, ennél pontosabb képet nyújtottak a világ nyelveinek alapszórendi megoszlásáról. A múlt század végéig az egyik legalaposabb mű Tomliné volt (1986), amely 402 nyelv összehasonlítására épült. Ennek százalékos eredménye látható az alábbi táblázat utolsó előtti oszlopában, előtte másik négy korábbi vizsgálat eredménye.¹ Azóta

1 A táblázat első öt oszlopa a Song 2001, 79. oldalán olvasható két táblázat összevonása. Az alapszórendek megoszlására és más grammatikai jelenségekkel való összefüggésére nézve egyébként is felhasználtam e könyv ide vonatkozó fejezetét. Az első négy oszlop adatainak eredeti forrása rendre Ultan 1969, Ruhlen 1975, Hawkins 1983, Mallinson–Blake 1981, az ötödik pedig Tomlin 1986-os művéből való (mindezeket idézi Song, i. h.). Ezeket egészítettem ki Dryer 2005 adataival (utolsó oszlop), az összehasonlítás kedvéért ugyancsak százalékba átszámolva. Megjegyzendő, hogy Dryernél a be nem sorolt nyelvek több, egymással nem azonosítható okból maradtak számításon kívül, például a több alapszórendet felmutató nyelvek ugyanúgy ide tartoznak, mint az azonosítható alapszórend híján

azonban rendelkezésünkre áll egy majdnem háromszor ekkora korpuszon, nevezetesen 1228 nyelv felmérésén alapuló arányszámítás is (Dryer 2005), ennek százalékra átszámított adatait tartalmazza az utolsó oszlop.

SOV	44	51	51,8	41	44,78	40,74
SVO	34,6	35,6	32,4	35	41,79	35,42
VSO	18,6	10,8	13,4	9	9,2	6,92
VOS	2,6	1,8	2,4	2	2,99	2,11
OVS	–	0,5	–	1	1,24	0,73
OSV	–	0,2	–	1	0	0,32
besorolhatatlan	–	–	–	11	–	14,3

Néhány eltéréstől eltekintve a kép eléggé egyöntetű. Az S kezdetű nyelvek aránya a különböző vizsgálatokban 75,89 és 88,6% között ingadozik, vagyis a nyelvek döntő többségét alkotják. Az O kezdetűek legfeljebb 2%-ot tesznek ki. Jól látható a szakadás az SO és az OS nyelvek gyakorisága között is. Az SOV és az SVO, illetve a VOS és a OVS között Tomlinnál még nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség. Dryer azonban már a 80-as évek végétől – különösen az SOV és az SVO viszonyára nézve – korrigálta Tomlin számításait, 2005-ös eredményei pedig végképp nyilvánvalóvá tették, hogy az SOV gyakorisága a világ nyelveiben valójában egyértelműen felülmúlja az SVO sorrendét. Következésképpen a gyakorisági hierarchia ténylegesen így fest (> jelentése: gyakoribb, mint):

$$\text{SOV} > \text{SVO} > \text{VSO} > \text{VOS} \approx \text{OVS} > \text{OSV}$$

Mindebből jelen céljainkra annak kiemelése lényeges, hogy ezek szerint a világ nyelveinek legtöbbször az SOV alapszórend képviselője. Erre a tényre érdemes figyelemmel lennünk az uráli nyelvek szórendi tipológiájának vonatkozásában is.

2. Az a megállapítás, mely szerint az uráli nyelvekre döntő többségében az SOV alapszórend jellemző, s következésképpen ezt kell feltételeznünk az uráli és a finnugor alapnyelvekre is, általánosan elfogadott tézis a mind az uralisztikában, mind a nyelvtipológiában.² Az SOV-tól való legfeltűnőbb eltérést a finnségi nyelvek SVO alapszórendje mutatja, amelyet a kutatók általánosan a közfinn korszakban más nyelvi változásokban is tetten érhető erőteljes germán és balti hatásnak tulajdonítanak, megjegyezve, hogy ugyanez a szórend a lappban lehet párhuzamos fejlődés és későbbi finn hatás eredménye is.³ Természetesen SVO sorrend más uráli nyelvekben is előfordulhat, de sohasem alapszórendként. A magyar például pusztán leíró szempontból szórendjét tekintve akár vegyes típusú nyelvnek is tartható, tárgyas ragozású igei állítmányok (tehát határozott tárgyat tartalmazó mondatok) esetén ugyanis itt is SVO figyelhető meg, szemben az alanyi ragozású SOV-val (*az ember építi a házat* versus *az ember házat épít*). A

lévők – innen ezen nyelveknek feltűnően nagy aránya az utolsó oszlopban.

2 Vö. például Bereczki 2003, 58;

3 Bereczki 2000, 38–39. Hasonló mondható el a zürjénnel kapcsolatban, ahol a váltás nyilvánvalóan orosz hatásra következett be.

tárgyas igealakot tartalmazó szerkezet azonban grammatikailag markírozott, s így az eredeti meghatározás szerint nem tekinthető alapszórendnek. Ugyanide vezet a történeti megfontolás is: minthogy a tárgyas ragozás a magyar nyelv önálló életében keletkezett belső fejlemény,⁴ az SVO sorrend is csak másodlagos lehet. Egyszóval a magyar nyelv alapszórendje is bízvást SOV-nek tartható.

Ha tehát így áll a kérdés az uráli nyelvekre nézve, érdemes összevetni e nyelvek tanúságai-val azokat a további megállapításokat is, melyeket a tipológiában az SOV alapszórenddel kapcsolatban általában tettek.

3. Már Greenberg 1963-as dolgozatának sem csupán az volt a célja, hogy megállapítsa az emberi nyelvekben lehetséges, illetve domináns alapszórendeket. A szórendi tipológia kezdettől fogva abból a hipotézisből indult ki, hogy rendszeres összefüggés áll fenn az alapszórend és bizonyos kisebb kételemű szintagmák (például jelző és jelzett szó, birtokos és birtok, főige és segédige stb.) belső szórendje között. Maga Greenberg így is fogalmazta meg erre vonatkozó univerzális állításait, például „A VSO alapszórendű nyelvekben a ragozott segédige mindig megelőzi a főigét, az SOV alapszórendű nyelvekben pedig követi” (16. univerzálé). A három greenbergi alaptípusból való kiindulás azonban – eltekintve attól, hogy, mint említettük, utóbb nem is bizonyultak kivételtelennek – vagy háromféle elrendeződést jósolna a kisebb kéttagú szintagmákra nézve, ami persze lehetetlen, vagy azt, hogy két „szélső” alapszórend – az I. és a III. – esetében következetesen egymással ellentétes szórendet találunk a kisebb szintagmákban, a II. esetében pedig vegyes előfordulást. A hetvenes évek vizsgálatai azonban nem erre az eredményre jutottak. Elsősorban Lehmann (1973, 1978a, 1978b, 1978c) és Vennemann (1974) munkássága alapján világossá vált, hogy az implikációs összefüggések szempontjából a három fő kategóriából (S, O, V) csak az utóbbi kettőnek van relevanciája, az alany elhelyezkedése közömbös a szintagmák szórendjének alakulása szempontjából. Így Greenberg három alaptípusából kettő marad: OV (= SOV) és VO (= VSO és SVO). A háromról két típusra való áttérés előnye az is, hogy e kettőbe nyilvánvalóan a három ritkábban előforduló alapszórend is besorolható. A szakirodalom egy részében az OV típust később a receptív, a VO-t pedig az emisszív elnevezéssel illeték.

A receptív–emisszív tipológia alaphipotézise tehát az, hogy a kisebb kéttagú szintagmák belső szórendje egy nyelvben harmonizál az O és a V elhelyezkedésével az adott nyelv alapszórendjében. Legteljesebb formájában talán Vennemann (itt most kissé adaptált módon ábrázolt) 1974-es táblázata tükrözi ezt a feltételezett összefüggést. Ő a vonzatokat vagy módosítókat operátoroknak, a főtagokat (heads) pedig operandumoknak nevezi, és alapképlete szerint az OV nyelvekben a szórend következetesen: operátor–operandum, a VO nyelvekben pedig operandum–operátor. A receptív nyelvekre nézve tehát az alábbi szórend adódik (míg az emisszívokban a bal és jobb oldali oszlop éppenséggel felcserélődne):

4 Erre nézve lásd Havas 2005a.

<i>OPERÁTOR</i>	<i>OPERANDUM</i>
O	V
határozó	ige
főige	segédige
melléknév	főnév
vonatköző mellékmondat	főnév
birtokos	főnév
számnév	főnév
determináns	főnév
melléknév	összehasonlító morféma
viszonyítási etalon	középfokban álló melléknév
nominális szintagma	appozíció ⁵

Ez az általánosítás tehát azonos elvi alapon magyaráz egy sor olyan implikációt, melyeket Greenberg még egymástól függetlenül ábrázolt. Ugyanakkor az elképzelésnek megvan a maga ára is: bizonyos értelemben az O–V viszony elveszti kitüntetett szerepét, hiszen maga is csak egyike az operátor–operandum viszonyoknak. Történeti-tipológiai szempontból ellenben továbbra is nyilvánvalónak látszik, hogy ha van összefüggés ezek között a jelenségek között, akkor az alapszórend mégiscsak meghatározó. Azonkívül egyes kategóriák besorolását később kétségbe vonták, pl. a segédigét többen operátornak tekintik, míg itt főtag.⁶

A Lehmann–Vennemann-féle megközelítést a tipológiai kutatás az elmúlt évtizedekben mind elméletileg, mind a világ nyelveinek ilyen irányú tanulmányozása alapján kritikailag felülvizsgálta. Dryer 1992-es könyve talán a legnagyobb anyagon végzett empirikus tanulmány ebben a tekintetben: 625 nyelv alapján a VO/OV sorrenden kívül 24 további szintagmatikus elempárt vizsgál, és nem egyes nyelveket hasonlít össze, hanem nyelvcsoportokat (genera) hat széles nyelvi areában. Eredményei cáfolják az operátor–operandum felfogást, tehát azt a nézetet, hogy a vonzatok következetesen a főtagok adott oldalán helyezkednek el. Ez az elképzelés ugyanis szerinte csak hat elempár esetén állja meg a helyét, más elempárok azonban – például a jelző – jelzett szó szerkezet – egyáltalán nem úgy működnek, ahogyan ez jósolná, sőt, egyes elempárok kifejezetten ellentétesen működnek.

Dryer mindazonáltal úgy véli, hogy más megközelítéssel mégiscsak található szabályszerűség azoknak a szintagmatikus elempároknak a viselkedésében, amelyek harmonizálnak a V és az O egymás közötti sorrendjével. Hogy a receptív és az emisszív sorrendre nézve ne kelljen minden összefüggést kétszer és implikatív módon megfogalmaznia („ha az alapszórend OV, akkor...; ha az alapszórend VO, akkor...”), bevezeti a „verb patterner” és az „object patterner” terminusokat. Igerendű egy kéttagú szintagmának az az eleme, amely VO nyelvekben elől, OV nyelvekben hátul szokott állni, tárgyrendű pedig értelemszerűen a másik elem.⁷ Dryer arra a

5 Viszonyítási etalon (standard of comparison): amivel melléknév- vagy határozófokozáskor összehasonlítunk valamit (például a ház ebben: *a jegenyefa magasabb a háznál*). Determináns: például mutató névmás vagy névelő. Appozíció: elöljárószó vagy névutó.

6 Szintaktikai értelemben Vennemann felfogása igazolható: ahol van konjugáció, ott egy segédige + főige szerkezetben a segédige a verbum finitum, s ezzel az állítmány magva.

7 Így például azt az összefüggést, miszerint a birtokos szerkezetben OV nyelvekben a birtokos–birtok, VO nyelvekben a birtok–birtokos szórend az általános, egyszerűen úgy mondhatjuk, hogy a birtokos

meglátásra jut, hogy az egyszerű, nem-szintagmatikus (ágrajzban: nem elágazó) konstituensek – például a módhatározók, a segédigék – általában igerendűek, ellenben a bonyolultabb, belső szerkezettel rendelkező, azaz szintagmatikus (elágazó) összetevők – mint például az alárendelő szerkezetek – tárgyrendűek. Ebből kiindulva beszél aztán jobbra elágaztató és balra elágaztató nyelvekről. Képlete szerint a receptív nyelvek alapján balra elágaztatók (a bonyolultabb alárendelt elemek a főtagoktól balra sorolódnak), míg az emisszívek jobbra elágaztatók. Ezt a hipotézist aztán konkrétan az alárendelő szerkezetekre nézve többen megvizsgálták, egyre nagyobb és egyre kiegyensúlyozottabb korpuszon.⁸ Az eredmény az a megállapítás lett, hogy az igekezdetű (VSO és VOS) nyelvekben szinte kizárólagos az NRel, azaz a poszt nominális (továbbá jobbra elágazó) alárendelő szintagma; az igeközepű (SVO és OVS) nyelvek érdekes módon döntően ugyanezt a sémát követik (holott logikailag ambivalenciát várnánk bennük e tekintetben), azaz a VO → NRel összefüggés érvénye általános; ellenben az OV nyelvekre a várt RelN, tehát pre nominális (illetve balra elágazó) alárendelő szintagma feltételezett túlsúlya e nyelvek elegendően széles választékát vizsgálva nem igazolódott. 1991-ben, 603 nyelvre kiterjedő adatbázisának alapján Dryer arra jutott, hogy az igevégű nyelvekben mindkét séma általános, sőt, egy véletlenül választott igevégű nyelv pre nominálisnak bizonyulási esélye csak 43%. Ráadásul az igevégű RelN nyelvek csaknem fele areálisan egy területre korlátozódik: Euráziára.

Engedtessek meg mindazonáltal némi fenntartással élnünk ez utóbbi megállapításokkal kapcsolatban. Nem ártana differenciáltan szemügyre venni az alárendelés különböző stratégiáit. Nagy valószínűséggel kijelenthetjük ugyanis, hogy ha kizárólag a particípiumos megoldásokat vizsgálnánk, akkor az OV – a várakozásnak megfelelően – mégiscsak egyértelműen RelN-nek (és balra elágazónak) mutatkoznék. A fent említett kutatók nem tették meg ezt a megkülönböztetést, holott nagyon is lehetséges, hogy a vonatkozó névmásos megoldás affinitása az NRel szórenddel egyszerűen a vonatkozó névmás anaforikus természetéből (pontosabban az anaforikus megoldásnak a vonatkozó névmás használata iránti preferenciájából)⁹ adódik; más szóval a vonatkozó névmás használata az alárendelő szerkezetben dominánsan poszt nominális használattal jár, az alapszórendtől függetlenül. Particípiumos megoldás esetén azonban – ezt legalább hipotetikusan feltételezhetjük – aligha jelenik meg dominánsan NRel egy OV nyelvben.

Témánk szempontjából mindez oda vezet, hogy az SOV (tehát OV) alapszórendűnek kikövetkeztetett uráli és finnugor alapnyelvben döntően pre nominális és balra elágazó szerkezeteket kell feltételeznünk, különösen a mondatértékű (szintagmatikus) alárendelések esetében. Hogy ez valóban így van-e, arra nézve természetesen akkor tudunk nyilatkozni, ha megvizsgáljuk e szempontból a mai uráli nyelveket.

4. Az uráli nyelvekben a hypotaxis megvalósulásának alapján két formája létezik. Az egyik a particípiumi alárendelés, a másik az alárendelő mellékmondat. Bár jelen tanulmányunk hangsúlyozottan csak az első variánssal foglalkozik, nem árt utalni arra a tényre, hogy a

tárgyrendű, a birtok pedig igerendű.

8 Kuno 1974; Mallinson–Blake 1981, 261–371; Keenan 1985; Dryer 1992.

9 Anaforikus megoldás más típusú, például személyes vagy mutató névmás segítségével is lehetséges, és vannak is olyan nyelvek, melyek így járnak el (például perzsa, arab, héber, kiribati, kera, urhobó).

„valódi”, azaz hypotaktikus kötőszavakkal felépülő mellékmondatok – az uralisztikában általánosan elfogadott vélekedés szerint – nem vezethetők vissza az alapnyelvre. Egyes nyelvekben ez a szerkezet részben SVO nyelvek – főleg az orosz – általi areális hatásra állt elő, nem egy esetben olyannyira, hogy még maguk a hipotaktikus kötőszavak is kölcsönöztek, vagy az egész szerkezet tükörfordítás. Az uráli nyelvek nagy részében – akár ugyanazokban is, amelyekben areális hatás figyelhető meg – az alárendelő mellékmondatok belső keletkezésűek, a megfelelő kötőszavak kérdő vagy mutató névmásokból álltak elő, ami valószínűvé teszi, hogy bennük a mellékmondatos alárendelés eredetileg olyan mondatok mellérendeléséből indult ki, melyekben a második mondat névmással utalt az első mondat valamelyik nomenjére. Ez történhetett például a finnugor nyelvek vagy a magyar esetében. Kötőszavak nélküli „alárendelő” mellékmondatok esetleg előfordulhattak az uráli (vagy finnugor) alapnyelvben, ilyenek megfigyelhetők mai nyelveinkben is,¹⁰ ezeket azonban alighanem csak a „valódi” alárendelő mellékmondatok fényében, azaz utólag ítéljük alárendelőnek. Eredetileg olyan mellérendelések lehettek, melyeknek összefüggése nem grammatikai jellegű volt, inkább csak a szituáció tette világossá. Hasonló a helyzet azokban a nyelvekben, ahol az összefüggést ige vagy igei eredetű elem fejezi ki, amikor például mondást jelentő ige kitételével utalnak egy tagmondat alárendelt jellegére (votják – lehetséges, hogy törökségi hatásra).

E kis kitérő után térjünk rá a participiumos alárendelő szerkezetekre. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány példát mutatok be erről a jelenségről az uráli nyelvcsalád minden ágából. A participiumokat félkövér szedéssel emelem ki, vonzatszerkezetüket aláhúzom.

Kezdjük az ugor nyelvekkel. A magyarban a participiumi alárendelés mindennaposnak mondható, különösen az igényesebb vagy kötöttebb stílusú szövegekben (minthogy létezik a kötőszavas mellékmondati alárendelés mint alternatíva, s a beszélt nyelv ez utóbbit valószínűleg jóval gyakrabban is használja).

(1) *A szállodába rendszerint csak sötét este **érkező** vendégek csak reggel pillantják meg a tengert.*

(2) *A gépekben hosszú éveken át folyamatosan **használt** alkatrészeket akkor is ki kell cserélni, ha nem látszanak hibásnak.*

Osztják:

(3) *jom-juy. tőjnə **lăjəytam** wuɬəm* 'látom, hogy lógok a zelnicefán (sz. sz. a zelnicefa tetején függésemet látom)'¹¹

(4) *imi kuntintə **kiɬmaɬ** təyi* 'úgy látszik, az anyó már régen felkelt (sz. sz. az anyó már régen felkelte helyen)'¹²

10 Vö. Bereczki 2003, 58. Az ő véleménye szerint egyébként csak egyetlen participiumi szerkezet vezethető vissza teljes bizonyossággal az alapnyelvre. A magam részéről mind történeti, mind tipológiai megfontolásokból úgy vélem, hogy ha anyagilag nem következtethetők is ki, a participiumos alárendelések bizonyára sokkal gazdagabban voltak képviselve a protouráliiban (protófinnugorban). Ezzel kapcsolatban Havas 2006b-t ajánlhatom az olvasó figyelmébe.

11 Honti 1984, 56.

12 Csepregi 1998, 33.

Vogul:

(5) *sāt turxul tēm nāj* 'hét kárászt megevett asszony'¹³

(6) *wōr-uj alne nomt-ke kinseyən* 'ha arra keresel tanácsot, hogyan kell vadat ejteni (sz. sz. ha egy vadat ejtő tanácsot keresel)'¹⁴

Térjünk át a permi nyelvekre. Először lássunk votják példákat.

(7) *urobo dorin siliš adāmi* 'a szekér mellett álló ember'¹⁵

(8) *korka pirem iskavijnjos* 'a házba érkezett szomszédok'¹⁶

Zürjén:

(9) *me sečče loktišjasgs ašžili* 'az oda érkezőket láttam'¹⁷

(10) *pače bi šujan kade* 'amikor a kemencében tüzet gyújtanak (sz. sz. a kályhába tűz dugva lévő idején)'¹⁸

Továbbblépve a finnugor családfa ágai mentén, a következőket látjuk a mordvinban (11), illetve a cseremiszenben (12), (13):

(11) *aťa sajiŋze sodaviks tarkastoŋt' odīrvaŋt' joravt kaššemapel'enze* 'az öreg elővette az ismert helyről a menyé által odakészített lábbelit'¹⁹

(12) *škenan ješnam aralēšaš* 'saját családunkat védendő'²⁰

(13) *koļa ko-ēmo kiŋdām kočkat kân* 'ha egér ette kenyérből eszel'²¹

A finnségi nyelveket képviselje a finn (14), (15) és az észti (16), (17):

(14) *puolueet valmista utuvat kovaa vauhtia syksyn kunnallisvaalien yhteydessä pidettävien EU-vaaleihin* 'a pártok nagyban készülődnek az őszi helyhatósági választások keretében tartandó EU-választásokra'²²

(15) *suojelualueet pakkolunastetaan sukupolvien ajan alueella asuneilta maanomistajilta* 'a védett területeket nemzedékek óta ott élő földbirtokosoktól sajátítják ki'²³

(16) *korralikult koolis käivad lapsed saavad paremaid hindeid* 'a rendszeren iskolába járó gyerekek jobb osztályzatokat kapnak'

(17) *kolmekümne päevaga ümber mailma purjetanud inglane andis meie ajalehe interjuu* 'a harminc nap alatt a Földet körülvitorlázott angol [ember] interjút adott lapunknak'

13 Kálmán 1976, 71.

14 Kálmán 1976, 70.

15 Csúcs 1990, 65.

16 Bartens 1979, 205.

17 Rédei 1978, 97.

18 Uo.

19 Keresztes 1990, 78.

20 Bereczki 1990, 60.

21 Bereczki 1990, 61.

22 ISKo 2004, 519.

23 ISKo 2004, 517.

Lapp példa:

(18) *olmužin šād'dām bâha-vuoi'ghâ* 'emberré vált gonosz szellem'²⁴

A szamojéd nyelvek közül a nyenyecből (19), (20) és a szölkupból (21), (22) hozunk példákat.

(19) *ġeneċġa? wadam? teñewāna lūca ħaġāna me* 'hol van az az orosz, aki nyenyecül tud (sz. nyenyec szót értő orosz hol van)'

(20) *ġikī päexed šertawī ġārka ħarad* 'ez a kőből épített nagy ház'²⁵

(21) *porqyp šüssŧyl' imamy* 'ruhát varrandó feleségem'

(22) *imany šüssŧyl' porqy* 'feleségem által varrandó ruha'²⁶

Ezek és az ezekhez hasonló példák, melyeket bőségesen lehetne idézni az uráli nyelvekből, jól mutatják, mennyire általános a prenominális és balra elágazó particípiumi alárendelés az uráli nyelvekben.

5. Azt a jelenséget, hogy a nyelvek általában következetesen balra vagy jobbra elágaztatók, a tipológusok általában pszicholingvisztikai okokkal hozzák összefüggésbe.²⁷ Különösen Kuno hangsúlyozza, hogy a nyelvek azért törekednek e tekintetben egyöntetűsége, mert a két irány vegyítése óhatatlanul köztes beágyazásokra vezetne, ami bonyolulttá tenné a mondatlétrehozást, illetve mondatfelfogást (processing). Még ha így van is, azon – éppen pszicholingvisztikai vonatkozásban – nem lehet „segíteni”, hogy a mondatokat mindig „balról jobbra” ejtjük ki, illetve fogjuk fel. A balra elágaztató nyelvek, mint például az uráli nyelvek is, eszerint mindig nagyobb mértékben terhelik meg a rövid memóriát, hiszen a főtagok rendszeresen csak a nekik alárendelt elemek – esetenként egész szintagmák – után jelennek meg. Szélsőséges például tekintsünk egy olyasfajta magyar (?) mondatot, mint *a macska üldözte patkány rágt a sajt penészes volt*. Az alanyt (*sajt*) itt megelőzi egy jelzői particípiumi alárendelés (*patkány által rágott*), ezt pedig egy az utóbbinak alárendelt másik jelzői particípiumi alárendelés (*a macska által üldözött*), aminek következtében az első szintagma pontos funkciója csak a másodiknak az elhangzása után, a másodiké pedig csak a harmadik, az alany–állítmányi szintagma elhangzása után válik világossá; más szóval a rövid memóriának két, szintaktikailag csak utólag értelmezhető szerkezetet kell tárolnia, még mielőtt a mondat teljes szerkezete felfogható lenne. Ha most felidézzük azt az univerzális összefüggést, miszerint a receptív nyelvek alárendelő szerkezetei rendszeresen (prenominálisak és) balra elágaztatók, valamint azt a már szintén említett empirikus tényt, miszerint a világ nyelvei között éppen az ilyenek (nevezetesen az SOV alapszórendűek) fordulnak elő a legnagyobb számban, akkor vagy azt kell mondanunk, hogy az emberi agy eszerint érthetetlen módon hajlamos megnehezíteni a saját dolgát, vagy – és ez sokkal valószínűbb következtetés – hogy az elágaztatás iránya valójában mégsem magyarázható pszicholingvisztikai megfontolásokkal. Helyesebbnek látszik ehelyett történeti-tipológiai, illetve történeti-szintaktikai megfontolásokból kiindulni.

24 Lakó 1986, 144.

25 Hajdú 1968, 75.

26 Kuznyecova et al. 1980, 254.

27 Kuno 1974, Mallinson–Blake 1981, 300–316, Dryer 1992.

Az uráli nyelvekkel kapcsolatban itt természetesen konkrétan a participiumi alárendelő szerkezetek balra elágaztató voltát kell szemügyre vennünk. Dryer felfogása értelmében – miszerint az alárendelő szintagmák tárgyrendűek – itt azt kellene mondanunk, hogy ez éppen a receptív alapszórend következménye. Ez azonban valójában tautologikus magyarázat lenne, azaz nem lenne magyarázat. Az a tapasztalati tény, miszerint a receptív szórendű nyelvekben a participiumi alárendelések balra elágaztatók, két jelenség gyakori együttes előfordulását jelenti ugyan, de önmagában nem magyarázat erre az összefüggésre.

Bizonyos értelemben tényleg úgy áll a dolog, hogy valóban a receptív alapszórend az oka a participiumi alárendelések balra elágaztató voltának, de nem kívülről és leíró értelemben, ahogyan a tipológusok általában vélik, hanem belülről és történetileg. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a participiumok jelzői szerepének mai dominanciája nem vetíthető vissza a múltba. A participiumok ugyanis eredetileg predikátumok voltak. Ennek legfontosabb bizonyítékai a következők:

- 1) A participiumok egy sor nyelvben beépültek a finit igeragozás alakjai közé, ami az esetek többségében nem a korábbi finit alakok kiszorítását jelentette, ellenkezőleg, éppenséggel azok hiányát voltak hivatva pótolni. Ez az átértékelés nyilvánvalóan csak predikátumi használat esetén mehetett végbe.
- 2) Azokban az indoeurópai és más nyelvekben, ahol az igeragozás jelenlegi temporális rendszere kimutathatóan egy aspektuális rendszerre megy vissza, a participiumok gyakran megőrzik az aspektuális szembenállást. E participiumok tehát valamikor az igei funkció megtestesítői voltak.
- 3) Az indoeurópai nyelvek múltjában a participiumok kimutathatóan nem nomenekhez társultak, hanem predikátumként használták őket.
- 4) Azokban a nyelvekben, amelyekben a valódi melléknévi állítmányok esetében a létige játssza a verbum finitum szerepét, ez a séma gyakran nem terjed ki a participiumi állítmányokra. A történetileg keletkezett kopulának az volt a szerepe, hogy a nomeneket predikátumi szerephez juttassa. Ha ez a participiumoknál nem volt szükséges, ez arra utal, hogy utóbbiak már eleve predikatív természetűek voltak.
- 5) A balti finn nyelvekben, például a finnben, az egyes és többes szám harmadik személyű egyszerű igealakok aligha származhatnak participiumokból, ha azokat ugyanis melléknévi állítmányként fogták volna fel, akkor kopulának kellett volna állnia – vagy később fellépnie – előttük. Egyes participiumi alakok, mint például az intranszitiv igékből képzett múlt idejű „passzív” participiumok (például finn *tultu*, vö. *ei tultu*) nyilvánvalóan soha nem lehettek jelzők, csakis állítmányok.
- 6) Az ősbibb típusú indoeurópai nyelvek rendszeresen participiumokat szerepeltetnek a későbbiek alárendelő mellékmondatainak funkciójában: viszonyító, feltételes, megengedő szerkezetek, idő- és célhatározás, egyéb aktuális szituációk. Ez ismét a participiumok ősi predikátumi szerepére utal.
- 7) Egyes indoeurópai nyelvek, például a germán és az orosz régi nyelvmélekeiben sokszor fordul elő 'és' jelentésű kötőszó a participium és a mondat finit igei állítmánya között. Ez „alany + participium mint állítmány” formájú korábbi mondat szerkezetre utal.
- 8) Az indoeurópai nyelvekben a participium + főnév szerkezetű összetett szavak többségében a főnév szemantikailag *patience* a participium alapjául szolgáló ige. Ez nyilván eredeti ige + tárgy kapcsolatra utal, nem pedig jelző + jelzett szó kapcsolatra.

9) A magyar Halotti Beszédből ismert *hadlaua choltat* típusú particípiumos szerkezet és megfelelői a cseremiszen, a permi, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben ugyancsak a particípium eredeti predikatív természetére utalnak.

10) A múlt idejű passzív particípium aktív használata egy sor indoeurópai, uráli és egyéb nyelvben ugyanerről tanúskodik: ha ez a particípium eredendően melléknév (jelző) lett volna, akkor szemantikailag rögzült passzivitása kizárta volna ezt az aktív használatot.²⁸

Mindezek alapján világossá válik az összefüggés a receptív jelleg és a particípiumi vonzatszerkezetek balra elágazása között. Ha a particípium eredetileg predikatív természetű, akkor tipológiai értelemben V volt, tehát saját vonzatai, akár az S, akár az O kategóriájába tartoznak, egy OV típusú nyelvben csakis tőle balra helyezkedhettek el. A leendő particípiumi alárendelés előzménye két SOV mondat összekapcsolódása lehetett, ahol is az első mondat V-je (azaz predikátuma) particípium volt, a másodiké pedig finit ige. P-vel jelölve a particípiumi állítmányt, a két mondat egyesítése tehát $S_1O_1PS_2O_2V$ felépítést adott. Ha adott esetben a két S (szemantikailag) azonos egymással ($S_1 = S_2$), közülük az egyik könnyen kieshet. Az esetek többségében, a particípiumok predikátumi jellegének elhomályosulásával, nyilvánvalóan a második S-nek kellett megmaradnia, hiszen ez volt a főmondat verbum finitumának alanya, s közelebb is állt hozzá. Ha az első mondatból elmarad az S, és a P elveszti predikátum jellegét, akkor a megmaradt O_1PSO_2V sorban az O_1P már az S jelzőjének értelmeződik, azaz előáll a mai állapot: a particípiumi szerkezet megtartja mondatértékét, de formálisan alárendelő jelzői szerkezetként (RelN) funkcionál.²⁹ Hogy tehát a particípium megelőzi a nomen, amelyre vonatkozik, s egyszersmind a particípium vonzatai megelőzik őt magát, röviden hogy a particípiumi szerkezet minden tekintetben balra elágazó, egyaránt abból adódik, hogy OV nyelvekben eredetileg az egész ma alárendelt szintagma önálló, s ezért SOV felépítésű mondat volt.

A particípiumi alárendelés a mai nyelvekben természetesen a tárgy (sőt más mondatrész) jelzője is lehet. Ezekben az esetekben is névszóismétlések kiküszöböléséről van szó, a különbség csak annyi, hogy itt az azonos névszó a két eredeti mondatban nem azonos funkcióban szerepelt. A legvalószínűbb, hogy ilyenkor a leendő főmondat állt elől: $S_1O_1VS_2O_2P$ (például „a lány a fiút látja” „a fiú a borjút vezető”). Némi bonyolultsággal itt is levezethető lenne a balra elágazás belső keletkezése, azonban sokkal valószínűbb – és egyszerűbb is – az a magyarázat, miszerint amikor az előző bekezdésben bemutatott, az alanyok azonosságából előállt szerkezet megszilárdult, a particípium + nomen (s ebben az esetben következésképpen RelN) sorrend általános sémává vált, függetlenül attól, hogy az ismétlés kiküszöbölésekor kimaradt nomennek mi volt a viszonya az egykori particípiumi állítmányhoz. Az uráli nyelvekben ezt még az általános jelző + jelzett nomen sorrend analógiája is megerősíthette.³⁰

28 Nézeteimet a particípiumok eredeti predikátumi természetéről részletesebben argumentálva, példákkal és szakirodalmi utalásokkal kifejtettem Havas 2006b-ben.

29 A levezetésben végig feltüntetjük az O-t mindkét V mellett, természetesen nem szükséges hogy ez minden esetben így lett legyen: akár a particípium, akár a verbum finitum lehetett intranszitiv ige (vagy lehetett az O-tól különböző vonzata). SOP+SV, SP+SOV vagy akár SP+SV összetételekből kiindulva az első S kiesésével ugyanarra az eredményre jutunk, nevezetesen hogy a particípium a korábbi első állítmányból a (korábban második) alany jelzőjévé értelmeződik át.

Summa summarum a particípiumi alárendelés prenominális és balra elágaztató volta egyaránt e nyelvek többségének, illetve a kikövetkeztethető finnugor és uráli alapnyelvnek receptív voltával függ össze, mégpedig mind leíró, mind történeti értelemben. Hogy itt ősi, szerves tulajdonságról van szó, azt éppen a balti finn nyelvek alakulása mutatja, amelyek látszólag ellentmondanak ennek az összefüggésnek. Mint említettük, ezekben a nyelvekben SOV → SVO váltás történt, általános felfogás szerint indoeurópai (germán) hatásra, mely egy sor más tekintetben is kimutatható. Ugyanakkor a legőszibb szintagmák szórendi összefüggéseit ez nem tudta befolyásolni. A particípiumi alárendelő szintagmák ezekben a nyelvekben is megmaradtak RelN felépítésűnek, illetve balra elágazónak, mint az SOV típusú rokon nyelvekben. Vö. például finn *tutkimuksen mukaan yksi lukion opetustuloksien vaikuttavista tekijöistä on opiskelijoiden lähtötaso* 'a kutatás alapján a gimnáziumi tanulmányi eredményességre ható egyik tényező a tanulók kiinduló szintje' és semmiképpen sem **yksi tekijöistä, vaikuttavista lukion opetustuloksien*, amely szórend csaknem alternatívamentes (de mindenesetre standard) lenne például egy olyan SVO nyelvben, mint az orosz (*один из факторов, влияющих на успеваемость...*).³¹ Ez egyike azon jelenségeknek, melyekből a finn nyelv egykori SOV jellegét akkor is ki lehetne következtetni, ha rokon nyelvei nem lennének ismereteseek.³²

Az uráli, illetve finnugor alapnyelv receptív szórendjéről történeti hipotézisek nélkül is feltételezhetjük, hogy archaikus jelenség. Mint szó volt róla, már eleve erre vall az az empirikus tény, hogy a világ nyelveinek összességében ez az alapszórend a leggyakoribb. Másrészt az a tendencia, miszerint tranzitív igék esetén a tárgy és az ige szintaktikailag és szemantikailag szorosabb kapcsolatot mutat egymással, mint az alany és az ige (vö. a jelöletlen tárgyasszóösszetételeket, a tárgy igébe inkorporálásának nagyobb gyakoriságát az alanyéhoz viszonyítva, az ige és a tárgy közé beiktatható egyéb mondatrészek korlátozott voltát stb.), a leginkább

30 Érdekes módon a jelző és a jelzett szó azok közé az elempárok közé tartozik, amelyeknek sorrendje nem függ össze az alapszórenddel. Bár Greenberg és Vennemann feltételezte, hogy a jelző tárgyrendű, a későbbi vizsgálatok tanúsága szerint ez nem mutatható ki, sőt, az AN sorrend még gyakoribb is a VO, mint az OV nyelvekben. Ezért egyszerűen kontingens tényként kezelhetjük, hogy az uráli nyelvekben az AN sorrend teljesen általános.

31 Egy SVO nyelvben tehát posztinominatív és jobbra elágaztató alárendelő szerkezeteket várunk. Az orosz ebből a szempontból mintaszerű, más SVO nyelvekben azonban nem ez a helyzet, a németben például a particípium és a nomen együtt tartásának elve csak a balra elágazást teszi lehetővé (*der das Kalb führende Junge*), az angol viszont, ha a particípiumnak vonzatai is vannak, inkább „visszatér” az NRel felépítéshez és a jobbra elágaztatáshoz (*the reading boy - the boy reading his favourite newspaper*). A prenominalitás és a balra elágaztatás összefüggése az OV-vel szilárdabbnak tűnik, mint a posztinominalitás és a jobbra elágaztatás a VO-val, kivéve az igekezdetű nyelveket (VSO és VOS), ahol az NRel és a jobbra elágaztatás valóban kivételtelennek mutatkozik. A kérdésről jó összefoglalás Song 2001, 241–244.

32 Vö. Campbell, 1997. A particípiumi alárendelésen kívül a balti finn nyelvek eredeti SOV alapszórendjére utaló vonás továbbá a birtokos–birtok szórend, a névutók használata vagy az összehasonlítási etalonnak a középfokú melléknév előtti elhelyezkedése (*hän on minua pitempi* 'ő nálam magasabb'). Bizonyos fokig ugyanez mondható el a zürjénről, ahol azonban – talán a kitartóbb orosz hatás eredményeképpen – a szórend általában véve is fellazult; így például bizonyos esetekben a particípium utánra is kerülhetett annak valamely vonzata, de valószínűleg csak akkor, ha az adott particípiumnak egyidejűleg több különböző vonzata is volt. Vö. Szerebrennyikov 1967; Sutov 1999.

éppen az SOV szerkezetben igazolódik, ahol az O közelebb áll az igéhez, mint az S. (Az SVO-ban az intranszítív mondatok SV felépítésének analógiája erősebbnek bizonyul – az O nem hatolhat be közéjük, ezért az ige másik oldalára kerül –, nem is szólva azokról a nyelvekről, amelyeknek alapszórendjében az O és a V nincs is közvetlenül egymás mellett.)

Az SOV szórend archaikusságát történeti-tipológiai megfontolások is alátámasztják.³³ Ezeknek alapján megkockáztatható az a hipotézis, hogy az OV szórend általában is ősi, mint a VO. Ugyanerre utalhat az a többször említett jelenség, hogy SOV → SVO váltás nemcsak a balti finn nyelvekben meg a zürjénben következett be, hanem a ma már többségükben SVO típusú indoeurópai nyelvek kikövetkeztetett alapnyelve, a protoindoeurópai nyelv is SOV típusú volt. Egyébként nagy valószínűséggel az a tény is, hogy a mai indoeurópai nyelvekben az alárendelő mellékmondatok főként vannak a particípiumi szerkezetekkel szemben, az indoeurópai fejlődés SOV → SVO váltásával kapcsolatos fejlemény.³⁴

Az SOV szórend és a balra elágaztatás mindenesetre ősi öröksége az uráli nyelveknek, és lehetséges, hogy már az alapnyelvben is az egyetemes (intranszítív és tranzitív igék számára azonos alakú) alany kialakulását megelőző, ebben az értelemben prenominatív reliktumként érvényesült.

Hivatkozások

- BARTENS, Raija (1979), *Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugation infiniittisten muotojen syntaksi*. SUST 170. Helsinki.
- BERECZKI Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- BERECZKI Gábor (2000), *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Budapest.
- BERECZKI Gábor (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai*.³ Budapest.
- CSEPREGI Márta (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. Szeged.
- CSÚCS Sándor (1990), *Chrestomathia Votiatica*. Budapest.
- DRYER, Matthew S. (1992), The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81–138.
- DRYER, Matthew S. (2005), Order of Subject, Object, Verb. In: Haspelmath et al., 330–333.
- GREENBERG, Joseph H. (1963), Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Greenberg (szerk.), *Universals of language*. Cambridge, Mass. 73–113.
- HASPELMATH, Martin – DRYER, Matthew S. – GIL, David – COMRIE, Bernard (szerk.) (2005), *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press.
- HAVAS Ferenc (2003), A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: *Budapesti Uráli Műhely III*. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2003. 7–44.
- HAVAS Ferenc (2005a), Tárgyas ragozás és medializáció. In: *BUM 4. Uráli grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 147–185.

33 Ennek bizonyítékairól, és általában a mondat szerkezetek csoportosításáról és történeti-tipológiai, általam szkatematogóniának nevezett összefüggéséről egy sor helyen írtam részletesebben, vö. Havas 2003, 2005b, 2006a, 2006b.

34 A particípiumi alárendelés ősiségéről és az alárendelő mellékmondatok kialakulásának az SOV → SVO váltással való összefüggéséről az indoeurópai nyelvekben lásd különösen Lehmann 2002, 103–113.

- HAVAS, Ferenc (2005b), Nominative, nominativity, nominativitism. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 15. 1. 33–62.
- HAVAS, Ferenc (2006a), Die Ergativität und die uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen*, Band 59 – Heft 1–3: 81–131.
- HAVAS, Ferenc (2006b), Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *Ural-Altaische Jahrbücher*, Neue Folge, Band 20: 16–50.
- HAWKINS, John A. (1983), *Word order universals*. Academic Press, New York.
- HONTI László (1984), *Chrestomathia Ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ISKO (2004): *Iso Suomen Kielioppi*,² (főszerk.) Auli Hakulinen, Helsinki.
- KÁLMÁN BÉLA (1976), *Chrestomathia Vogulica*.² Budapest.
- KEENAN, Edward L. (1985), Relative clauses. In: *Shopen 1985*, 141–170.
- KERESZTES László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Budapest.
- KUNO, Susumu (1974), The position of relative clauses and conjunctions. *Linguistic Inquiry* 5, 117–136.
- KUZNYECOVA et al. [Кузнецова, Ариадна Ивановна – Хелимский, Евгений Арнольдович – Грушкина, Елена Владиславовна] (1980), *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I*. Moszkva.
- LEHMANN, Winfred P. (1973), A structural principle of language and its implications. *Language* 49: 47–66.
- LEHMANN, Winfred P. (szerk.) (1978a), *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. Austin.
- LEHMANN, Winfred P. (1978b), The great underlying ground-plans. In: *Lehmann 1978a*, 3–56.
- LEHMANN, Winfred P. (1978c), Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. In: *Lehmann 1978a*, 395–432.
- LEHMANN, Winfred P. (2002), *Pre-Indo-European*. *Journal of Indo-European Studies Monograph*, 41. Washington.
- MALLINSON, Graham – BLAKE, Barry J. (1981), *Language Typology. Cross-linguistic Studies in Syntax*. Amsterdam etc.
- RÉDEI Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest.
- RUHLEN, Merritt (1975), *A guide to the languages of the world*. *Language Universals Project*, Stanford.
- SONG, Jae Jung (2001), *Linguistic Typology. Morphology and Syntax*. Harlow etc.
- TOMLIN, Russell S. (1986), *Basic word order: functional principles*. London.
- ULTAN, Russell (1969), Some general characteristics of interrogative systems. *Working Papers on Language Universals*. 1. 41–63.
- VENNEMANN, Theo (1974), Analogy in generative grammar: the origin of word order. In: *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists. II. Bologna*. 79–83.

Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról

0. Egy érdekes és tanulságos cikk ösztönzött arra, hogy ismét foglalkozzam a magyar igeragozás történetének némely kérdésével. Ez a tanulmány Havas Ferenc egy előadásának publikált változata (Havas 2005), amelyben a magyar tárgyas és ikes ragozás kialakulásával és funkciójával, valamint egyes igei személyragjaink eredetével foglalkozik tipológiai háttérben. Erre azért keríték sort, mert némely kérdést lényegesen eltérő módon ítélünk meg, talán nem is mindig értettük meg, mit is kívánt a másik az olvasóval megértetni.

1. A tárgyas ragozás (és persze vele együtt az alanyi ragozás) egy ama terminus technicusok közül, amellyel a szakma művelői illeték azt a jelenséget, amelyet itt aligha kell magyarázgatnom. Havas sincs kibékülve ezzel a címkével, ezért a „tárgyfüggő igeragozás” megnevezést használja, amely „nem a ragozások egyikének a neve, hanem azt jelenti, hogy egy nyelvben létezik ilyen megkülönböztetés. Amit megkülönböztetünk, az – általánosságban szólva – a tárgyra irányuló (avagy tárgyorientált) és nem-tárgyorientált igeragozás” (Havas 2005: 148), s ezen belül állítja szembe egymással a magyar „határozott és általános ragozás” kategóriáit (Havas 2005: 149). Hogy miért látja érdemesnek másképp megnevezni a jelenséget, értem és megértem, de a gyakorlatban értelmetlennek vélem a címkecserét, hiszen ez esetben az életben sok mindent kellene „újrakeresztelnünk”, pl. a zoológiailag teljes képtelenségnek tekinthető *bölgömbika* helyett (vö. TESz 1: 362) leginkább talán a tudományos, latin megnevezése (*botaurus stellaris*) lehetne a semleges neve ennek a madárnak.

Igaza van Havasnak abban, hogy a m. *-lak/-lek* ragos igealakokat funkcionálisan tárgyas ragozásúnak („tárgyorientáltak”) tekinti (Havas 2005: 149, 1. jegyzet), noha a Sg. 1. sz. *-k* végződés csak az alanyi sorban létezik, de a vele is alkotott összetett *-lak/-lek* suffixum csak akkor használatos, ha az igének van tárgya, és kizárólag 2. személyű névmási tárgyra utal (meglehetősen parttalan vitához vezetne Havas azon megjegyzését kifogásolni, hogy a határozott tárgy képzete „legalábbis a magyarban, 1. és 2. sz. tárgy esetén nem is értelmezhető” (Havas 2005: 149, lásd jegyzet). Ennél már bonyolultabb, ha 1. személyű névmási tárgya van az igének, pl. *látsz engem(et)/minket (bennünket)*. A *látsz* itt a kontextus által ugyanúgy individualizált tárgyra utal, mint pl. a *látod* a tárgyat megnevező a mondatban: *látod a (budapesti) parlamentet*. Mivel a *látsz*-féle igealakok elsődlegesen (és történetileg) vagy nem utalnak tárgyra, vagy nem individualizált tárgyra utalnak, az alanyi ragozás kategóriájába tartoznak, miként a m. *-nak/-nek* dativusrag is a dativusnak a ragja, bár dativus possessivusként genitivusi funkciója is van (vö. Kiefer 1987: 485, Elekfi 1993: 36).

2. Egy régebbi feltevés szerint „A ma kételeműnek mutatkozó alakok is háromeleműek voltak valamikor, a *várom* például valami ilyesmire megy vissza: **vár•-j•-m*. A magyar tárgyas ragozás kialakulásának ezt az elképzelését ma már senki sem vallja, mindenekelőtt hangtörténeti okokból: a **j•* alakúnak feltételezett tárgyjelölő morféma (és a neki megfelelő szótag) illetén nyom nélküli kiesése példa nélküli lenne” (Havas 2005: 156, még vö. 161, 165). Vö. ehhez: „az

ősmagyar állapot logikusan **látu-mu-k* [alanyi ragozású alak; H. L.] ↔ **látu-ju-mu-k* [tárgyas ragozású alak; H. L.] lehetett. A határozott forma a *-j•-* nyílt szótag jelenléte következtében először is lehetővé tette az előző (tővégi) nyílt szótag magánhangzójának eltűnését. Másodszor pedig, s ez a lényegesebb, amikor a határozatlan alakban kiesett a többesjel előtti magánhangzó is (**látu-mu-k* > **látu-m-k* > *látu-n-k*), a határozott forma (**lát-ju-mu-k*) a maga tőtől független – tehát a végződéshez tartozónak érzett – két *u*-jával, s különösen a másodiknak a többesjel előtti helyzetével már oly mértékben különbözött a határozatlantól, hogy legalább egy szótagja minden további nélkül elhagyhatónak bizonyult. Hozzá kell tenni, hogy az *u*-s hangalak mindkét ragozási sorban csak a Pl1-re volt jellemző, úgyhogy végül szinte ez tűnt a többes szám első személy kitevőjének. Természetesen ugyanez a gondolatsor igaz a palatális Pl1 alakulatokra nézve is. Mindez tehát végül a redundánsnak érzett *-mu-/mü-* szótag kieséséhez vezetett, s így jött létre a mai *látjuk/vetjük (láttyuk/vettyük)* alak” (Havas 2005: 178). Nos, a Havas által itt feltett **látu-ju-mu-k* > **látju-mu-k* > *látju-k* sorban a **-mu-* nyom nélküli kiesése is példa nélküli lenne, arról nem is beszélve, hogy a m. *-uk/-ük* Pl. 1. sz. igei személyrag ugor eredetű (Honti 1976: 87–88, 1979a: 238, 1979b: 20, 1985: 75–76, 1997a: 50, 1998a: 180, 1999: 29).

3. Havas (2005: 158) ismerteti Rédeinek (1962: 427, 1966: 121) azt az első magyarázatát, amely végsősoron Horgerre és Gomboczra megy vissza: az alanyi ragozásban a Pl. 1. sz. igerag eredetibb alakja a nyelvjárásokban még ma is meglévő *-uk/-ük*, pl. *váruk* ’várjuk’, *kériük* ’kérjük’, amelyben a magánhangzó az ige tővéghangzója volt, a *-k* pedig a névszóragozás többesjével azonos, „amely eredetileg csak az alany t ö b b e s s z á m á t jelölte, a Systemzwang következtében ezenkívül még az alany (1.) s z e m é l y e megjelölésének funkcióját is átvette” (Horger 1926: 186–187). Gombocz ezt az ötletet továbbfejlesztette: „Die I. P. Sg. Ind. Praes. in der subj. Konj. *várok, kérek* ist mit der I. P. Plur. Ind. Praes. der obj. Konj.: **várok* (dial. *váruk*), **kérek* (dial. *kériük*) lautlich vollkommen identisch. Diese lautliche Übereinstimmung ist meines Erachtens kein Zufall, sondern die beiden Formen sind auch morphologisch gleichzustellen, d. h. *várok* ’ich warte’ ist eigentlich eine Pluralform, eine Art Pluralis majestatis od. veredundiae. Der Wechsel zwischen Einzahl und Mehrzahl, das Eindringen einer Pluralform in die Reihe der Singularformen wäre an und für sich nicht auffallend und psychologisch leicht erklärbar. Auch fehlt es nicht an passenden Analogien... In einigen französischen Mundarten kommen die eigentümlichen Formen: *j’sommes, j’avons* usw. sowohl in der Bedeutung *je suis, j’ai*, wie auch in der Bedeutung *nous sommes, nous avons* vor... In der Bedeutung der Mehrzahl kommt *je + ...ons* auch in vielen anderen Mundarten vor. Dieser eigentümliche Gebrauch wird... dadurch erklärt, daß der französische Bauer gerne von sich selbst in der Mehrzahl spricht. Die Pluralform *váruk, kériük* hat in der vorungarischen Periode die ursprüngliche Singularform **én vár, *én kér* verdrängt; in der Verbindung *én várok, én kérek = j’avons, j’sommes* wurde das *k* zum Zeichen der I. Person gestempelt” (Gombocz 1930: 12). Ezzel a gondolatmenettel Papp István (1950: 16–17) is egyetértett. Egyébként Fokos felhívta a figyelmet arra, hogy hasonló jelenség van a törökben is, az ún. voluntativusban, pl. ótörök *„bän diläjälüm* ’ich möchte bitten’, tkp. azt jelenti, hogy ’én kérnénk’” (Fokos 1939: 28), ehhez még vö. „Das wirkt unbestimmter und auch höflicher, weil es die eigene Person weniger aufdringlich hervortreten läßt” (Grönbech 1936: 80).

Havas okkal veti el ezt a sokáig többek által is vallott feltevést: „A *-k* átértékelése többesjeltől Vx-szé az egyesszámban... fölöttebb valószínűtlen, hiszen ez a Pl2 és Pl3 végzésekben – a megfelelő egyes számú alakokkal összevetve – csakis többesjelnek

értelmezhető, és így aztán nehezen látható be, hogy a morfológiaiilag ezekkel párhuzamos Pl1-ben erről »el lehetett feledkezni« (Havas 2005: 158). Rédei később elfordult ettől a magyarázattól, és a Sg. 1. sz. *k*-t uráli **-kka/*-kkä* deverbális névszóképzőből (igenévképzőből) kívánta levezetni, amely pl. a *hajlok ~ hajlék* 'Obdach, Unterkunft' szóban van jelen (Rédei 1989a: 151, 1989b: 201), amit Havas (2005: 174) – ugyancsak okkal – kényszeredett megoldásnak nevez.

Rédei a Pl. 1. sz. *-uk/-iik* személyragot pedig a (**-pa/*-pä* > >) **w* melléknévi igenévképzőnek a vokalizálódásával, ezt követően az igei tövéghangzóval bekövetkezett együttes diftongálódásával majd monoftongálódásával kívánta magyarázni: **ou/*iu*, **ëü/*iü/*üü* > *ó/ú*, *ő/ű*. Az *ú/ű* az ősz- és az ómagyar kor határán megrövidült, majd ehhez csatlakozott a névszói *-k* többesjel (Rédei 1989a: 152, 1989b: 201–202). Havas alapos tudománytörténeti áttekintéséből (Havas 2005: 156–165) kimaradt ez a magyarázat, amely esetleg „5.8. Szófajváltási elmélet” címkével kerülhetett volna bele. A Pl. 1. sz. igeragjának esetében nem tűnik irreálisnak Rédei feltevése, hivatkozik is (1989a: 146, 150–151, 1989b: 196, 199–200) Korhonennek a lapp igei személyragok kialakulására adott hasonló magyarázatára: „Tuntomerkittömänä persoonamuotona sg. 3. p. tarjoutuu helposti peruskategoriaksi, jolle muut persoonamuodot rakentuvat. **menepä*-tyyppinen muoto on lapissa tullut pl. 1. (**mene + pä*), du. 2. (**mene + pä + tä + n*) ja pl. 2. (**mene + pä + tä*) p:n pohjaksi, kun taas **menejä*-tyyppinen muoto on perustana du. 1. p:lle (**mene + jä + n*)... Erikoinen piirre lapin preesentiaivutuksessa on varsinaisen persoonapäätteen puuttuminen du. ja pl. 1. p:sta. Tämä tuskin lienee ymmärrettävissä muuten kuin lähtemällä siitä, että kopulaton nominaalipredikaatti ei liittynyt ainoastaan 3. p:aa edustavaan subjektiin, vaan myös 1. ja 2. persoonaan. Silloin on ajateltavissa, että tyyppissä *me menevät* tapahtui merkityksenkehitys 'me olemme menevät' > 'me menemme'” (Korhonen 1981: 286; ezekre a példákat lásd i. m. 273–283). A magyar Pl. 1. sz. *-uk/-iik* személyragra adott magyarázatát, amely a lapp párhuzamok miatt bizony elgondolkodtatott engem, Rédei kiterjesztette az obi-ugor nyelvek szintén Pl. 1. sz. igeragjaira is, amelyek hangalakja az őszosztjában **(V)ɣ*, volt, a mai nyelvjárásokban a mássalhangzó *ma* is *ɣ*, vagy *ɣ*, vagy *w* (Honti 1984: 38–45); az ősvogulban (és az obi-ugor alapnyelvben is!) ugyanilyen hangalakú, tehát **(V)ɣ* személyjelölővel kell számolnunk (Honti 1998b: 342–343). Az obi-ugorban azonban nemcsak az (alanyi és tárgyas ragozású) ige k személyragjának hangalakja ilyen személyben, hanem a birtokos személyjelé is, márpedig a birtokos személyjelezésben aligha számolhatunk olyan szintaktikai környezettel, mint az igeragozásban, tehát fenn kell tartanom véleményemet s el kell utasítanom Rédei magyarázatát.

4. A tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi kialakulására adott magyarázatomat, amely szerint a Sg. 3. személyben az ige mögé került tárgyragos Sg. 3. személyű személyes névmás agglutinálódott (Honti 1996, 1998–1999), Havas így kommentálva minősíti tévesnek (a félkövér szögletes zárójeles közbeszúrások tőlem valók, s ezekre a következőkben kívánok kitérni): „Ez az elképzelés elvében – in concreto persze nem – feltűnően hasonlít a legelsőként említett agglutinációs elmélethez, amennyiben, bár történetét hipotetikusan levezetve, ugyanahhoz az ideális, transzparens sémához jut el: az azonos személyű határozott és határozatlan alakok következetesen a tárgyat jelölő elem (itt PP + Acc) megléte, illetve hiánya révén különülnek el. Nem vitatva a séma esetleges használhatóságát az uráli, illetve finnugor alapnyelv tekintetében ([a] bár az így keletkezett igealak VOS morfémarendjét nem igazán sikerül asszociálnom az

SOV mondatszerkezettel – ugyanis nem mindegy, hogy a tárgy mi mögött áll a második helyen, s VOS alapszerkezetű nyelv egyébként sem létezik –, [b] továbbá az elképzelés számomra meghökkentő következményeként adódik, hogy eszerint rokon nyelveinkben nem ott keletkezett tárgyas ragozás, ahol ma van, hanem ott enyészett el, ahol nincs nyoma...), [c] annyit bízást leszögezhetünk, hogy a magyar határozott igeragozás konkrét kialakulása tekintetében – jelesül az első két személyre nézve – nem segít. Ugyanúgy, mint az agglutinációs elméletnél, nem világos, milyen módon tűnhetett volna el (ráadásul hangtani következmények nélkül) a tárgyi elem a határozott ragozás Sg1, Sg2 alakjaiból, illetve hogyan tűnhetett el, ha egyszer ez (és csak ez) volt a különbség a megfelelő személyek alanyi és tárgyas ragozásában. [d] Ugyancsak semmilyen utalás nem adódik az alanyi ragozás végződéseinek eredetére (feltételezhetnénk persze, hogy a tárgyas elem – ismeretlen okból történt – eltűnése után új megoldást kellett találni a kétféle ragozás elkülönítésére; egy ilyen hipotézis problematikusságára a következő koncepció ismertetésekor még visszatérek)” (Havas 2005: 161).

[a] Említett tanulmányaimban (és másutt is), azt hiszem, szoltam arról, hogy az SOV alapszórend mellett mégis miként volt lehetséges, hogy a Sg. 3. személyben az (S)VO szórendű szerkezet volt a kialakuló igealak forrása. Havasnak persze ugyanilyen értetlenkedve kell(ene) szemlélnie azt is, hogy az alanyi ragozású igealakokban, illetve az alanyi és a tárgyas ragozást nem ismerő, tehát csak egy típusú ragozást ismerő nyelvekben (amilyen pl. a finn), miért (S)VS a sorrend, pl. m. (*mi*) *ad-unk*, fi. (*me*) *anna-mme*, illetve a birtokos személyjeles főnevekben miért követi a főnevet a birtokos morféma, pl. m. (*mi*) *hal-unk*, fi. (*meidän*) *kala-mme*. Amikor Radics az uráli személyjelölő morféma kialakulását vizsgálta, ugyancsak értetlenkedett a személyre utaló morféma a szóalakban elfoglalt helye és az SOV alapszórend közötti ellentmondás miatt (Radics 1980: 52, 1981: 242, 1985: 145–146). Erre az anomáliára már Szinnyei (1910: 115, 1922: 102) felfigyelt, s úgy magyarázta, hogy a névmás megelőzhette és követhette is azt a szót, amelyre vonatkozott. Majtinskaja (1974: 267, 316) ugyanúgy vélekedett, mint Szinnyei. Ravila is megjegyezte e sorrendi furcsaságot, de először nem tudta okát adni (Ravila 1941: 132–133), később viszont ő is úgy magyarázta, hogy a hangsúlytalan névmás nem követte az alapszórendi szabályt (Ravila 1960: 38). Cincius a mandzsú-tunguzzal kapcsolatban ezt hasonlóan fogalmazta meg: „...при возникновении грамматических показателей, по-видимому, большую роль играла потребность специально оттенить действующее лицо..., что достигается при помощи и н в е р с и и членов предложения, закрепляющихся в своей необычной позиции в роли служебных слов и постепенно переходящих в разряд аффиксов. В сущности, быть может, здесь имела место не просто инверсия, а и н в е р с и р о в а н н ы й п о в т о р того или иного слова — члена предложения в целях его уточнения, выделения и т. п.” (Cincius 1965: 151; még vö. Ponarjadov 2001). Korhonen (1980: 103) és Rédei (1992–1993: 87) ellenben a preuráli korra tette ezen névmási elemek kialakulását, amikor még izoláló (Korhonen), analitikus (Rédei) rendszerű lehetett a nyelv. E kérdés megítélésében nagyon fontosnak tartom Comrie tanulmányát, mert a névmási elemek agglutinálódásának folyamatát mutató mongol nyelvekben nyomon követhető jelenséggént írja le: egyes mongol nyelvekben vizsgálta meg a névmási eredetű személyjelölők és a klitikus személyes névmások helye és az alapszórend közti ellentmondást, s arra a következtetésre jutott, hogy azon nyelvekben, amelyekben az állítmány nem kongruál az alannyal, az alanyi funkciójú hangsúlytalan névmás az állítmány mögött helyezkedik el, s ugyanez érvényes – mutatis mutandis – a genitivusragos névmási birtokosra is (Comrie 1980: 90), s ez tulajdonképpen megerősíti a Szinnyei, Ravila és Majtinskaja által vallott

felfogást. Egyébként a többé-kevésbé következetesen SVO szórendű újlatin nyelvekben sem az alapszórendet tükröző sorrendet mutatják a tárgyként álló hangsúlytalan névmások (vö. pl. Radics 1985: 167), pl. fr. *je t'aime*, ol. (*io*) *ti amo*. Remélem, e rövid kis fejtegetéssel és a szakirodalmi hivatkozásokkal hozzájárulhatok Havas kétségeinek eloszlatásához.

[b] Nem tudok osztozni Havas meghökkenésében... Nem szokatlan dolog ugyanis, hogy a közös forrásból kialakuló nyelvek nem tartanak meg mindent, ami alapnyelvükben megvolt. Pl. az újlatin nyelvek mindegyike elveszített valamilyen latin elemet vagy sajátosságot, amelyekből mások megőrizhettek egyet s mást, miközben persze önálló újításokat is bevezettek. E témára aktualizálva: alanyi és tárgyas ragozást a finnségi csoport, a lapp, a cseremiszi és a permi ág nem ismer. A votják és a zürjén mintha mégis őrizné egy hajdani tárgyas ragozás nyomait, vö. „Az e. és t. sz. 3. személyében... kettősség jelentkezik a zürjén igeragozásban is, jöllehet e nyelv az indeterminált–determinált igeragozást nem különbözteti meg egymástól. Az intranszitiv igéknel a *mung* és *munas* 'ő megy' típusú alakok a nyelvjárásokban keverednek egymással, az újabb irodalmi és köznyelvben viszont a *mung* a jelenre, a *munas* pedig a jövőre vonatkozik... Vö. votj. *mijne* 'megy', *mijnoz* 'menni fog'. A múlt időben az *-s* (< PU **se*) rag többnyire a tranzitív igékhez járul (*muni* 'ment' ~ *boštis* 'vett'), noha analógia útján – kisebb mértékben – az intranszitiv igékre is áttért: *munis* 'ment', *pjiris* 'bement'. Mindez arra mutat, hogy a tárgyas igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődőben volt, de ez a folyamat később megrekedt (Szerebrennyikov 1956: 189–196; Hajdú 1966: 75, 1985: 245–246). Jöllehet a zürjén nyelv ma nem ismeri a tárgyas igeragozást, a tárgy gyakran nincs kitéve, ha az az előzményből ismert. Pl.: *kud boštasnij pos vožšijs, pjirtasnij kerkaas* 'felveszik a dobozt a tornácra, beviszik a házba'... A zürjén nyelvnek ez az érdekes és archaikus vonása annak az emléket őrizi, amikor az indeterminált–determinált igeragozás kialakulóban volt. Az idézett példák egyúttal arra is utalnak, hogy a tárgyas ragozásnak egyik fő és feltehetőleg eredeti funkciója az anaforikus használat, tehát az előzményből ismert tárgyra való visszautalás volt. A tárgyas igeragozás anaforikus alkalmazása közönséges a finnugor nyelvekben” (Rédei 1989a: 149–150, ugyanígy Rédei 1989b: 199). Tehát legalább a permiben úgy enyészett el, hogy azért maradt nyoma is... Amint láttuk, Havas tud ugyan erről a permi sajátosságról, de minden indoklás nélkül így vélekedik róla: „Egyes finnugor nyelvekre nézve (permiek, esetleg a cseremiszi) feltételezik, hogy egy ilyen fejlődés megindult ugyan, de megrekedt vagy elhalt. Azonban ezekben az esetekben is belső fejleményekről van szó, nem alapnyelvi örökség elhalásáról” (Havas 2005: 168, 42. jegyzet). Ami a cseremiszi illeti, tudtommal Szerebrennyikovtól (1960: 254) származik az ötlet, hogy a Sg. 3. sz. *-š* rag eredetileg a tranzitív igékhez járult volna, de ez téves (lásd Bereczki 2002: 83–84, 88). Vö. továbbá: „Uralisztikai szempontból mind a magyar nyelv belső fejleményeinek, mind a tipológiai vonatkozásoknak a fényében azt mondhatjuk, hogy a tárgyfüggő ragozás alapjai a protouráliban csak potenciálisan voltak jelen, mégpedig harmadik személyben” (Havas 2005: 181). Ez utóbbit nekem sem a magyar nyelv, sem a tipológia szempontjából nem sikerült megértenem: egyrészt csoda lenne, ha a nyelvcsalád tagjainak túlnyomó részében (legalább nyomokban) meglévő tárgyas ragozás egymástól függetlenül született volna meg, másrészt az én ismereteim szerint alapnyelvi származtatása tipológiailag aligha kérdőjelezhető meg. Havas következtetése axiómaszerűen kategorikus, szerintem indoklást kívánt volna. Hasonló megfontolásból azt is kijelenthetné, hogy a birtokos személyjelezés mindenütt külön nyelvi fejlemény, hiszen pl. az észti irodalmi nyelvben nem létezik, a finn beszélt nyelvben nem kötelező, használata több más uráli nyelvben is alternatív, amiből következően tagadni kellene a jelenség alapnyelvi voltát. Ismereteim szerint a hasonló

tipológiájú számos török vagy mongol nyelv egyike sem hozott létre „tárgyfüggő” igeragozást, noha ugyanolyan lehetőségeik lettek volna, míg az uráli nyelvek többségében megvan... Hasonló hátterű jelenség, hogy az újlatin nyelvek proklitikus hangsúlytalan személyes és mutató névmásokkal alakítottak ki „tárgyas ragozást”, nem egymástól függetlenül, hanem már a vulgáris latinban is alkalmazták, amint ezt nyelvemlékek tanúsítják (Renzi–Andreose 2003: 183). – Még megjegyzem, hogy a Havas-féle feltevésben is „ráadásul” hangtani következmények nélkül tűnt volna el egy egész szótag, vö. **látu-ju-mu-k > *látju-mu-k > látju-k* (Havas 2005: 178).

[c] Amit itt Havas a feltevéséről ír (még vö. Havas 2005: 165), azt csak a lehetőségek egyikeként állítottam. Az vezethette félre, hogy az általa idézett két tanulmányomban (Honti 1996, 1998–1999) helyszűke miatt csak vázlatosan adtam elő, amit a kérdésnek szentelt nagyobb írásomban részletesen leírtam (Honti 1995; bár a másodikként említett cikkem bibliográfiájában szerepel ez is). A félreértés tisztázása végett most idézem belőle a megfelelő passzust:

„Die Entwicklungsstufen der objektiven Konjugation in der 3. Person mögen somit wie folgt gewesen sein:

$$Rx-Tx/Mx-Vx + Pn(Acc) \rightarrow Rx-Tx/Mx-Vx-Ec \rightarrow Rx-Tx/Mx-Ox-Vx,$$

wo: $Pn(Acc) \rightarrow Ec \rightarrow Ox, Vx = \emptyset, Pn(Acc)^* = *s\dot{s}t$.

In der vorletzten oder der letzten Stufe der Agglutinierung des Personalpronomens im Akkusativ entstand eine Situation, in der die Ausbreitung der objektiven Konjugation auf die 1. und die 2. Person vor sich gegangen sein könnte und zwar so, daß sich das Ox ($\leftarrow Pn(Acc)$) der 3. Person in den übrigen finiten Formen per analogiam vor dem Vx erschien: also **(er) sieht-ihn' $\rightarrow$ *(du) siehst-ihn', *(ich) sehe-ihn'*. Der etymologische Zusammenhang zwischen dem Ox und dem Personalpronomen der 3. Person war in dieser Phase noch deutlich, was auch die Inkorporation der Pronomina der 1. und der 2. Person hätte auslösen können, also **(er) sieht-ihn' $\rightarrow$ *(er) sieht-mich', *(er) sieht-dich'* usw. (dies könnte ein ähnliches System gewesen sein, wie es im Mordwinischen vorliegt). Es ist aber ebenso gut möglich, daß die neue Konjugation sehr lange, vielleicht bis zur Absonderung der Sprachgruppen mit objektiver Konjugation in der 3. Person stagnierte. In diesem Falle ist die Entwicklung der objektiven Konjugation aus der in der U Grundsprache entstandenen Verbform der 3. Person in verschiedene Richtungen weitergegangen: (a) es entstanden Formen mit Bezug auf alle Personen in allen Numeri; das ist der Fall im Mordwinischen; (b) es entwickelten sich unterschiedliche Vx-e für die subjektive und die objektive Konjugation wie im Ungarischen und im Samojedischen; (c) es wurden neue, nicht-pronominale Elemente in der Funktion des Ox-es adaptiert wie im Wogulischen; (d) die ererbte objektive Konjugation (oder deren Keim) wurde meistens wie im Ostseefinnischen, Lappischen, Tscheremissischen und Permischen spurlos beseitigt” (Honti 1995: 59). A két első cikkben csak az egyik alternatíva van megemlítve, s Havasnak az arra vonatkozó kritikája jogos. Itt egyébként még én is úgy vélekedtem – tévesen –, hogy a permiből nyom nélkül eltűnt a hajdani tárgyas ragozás. Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjai egyértelműen mutatják, mennyi önálló megoldás született. Ehhez még azt is hozzátehetem, hogy az osztják nyelvjárások keleti csoportja még a kiinduló alakban, a Sg. 3. személyűben is módosított: „A keleti nyelvjárásokban megtalálható VVj. *tā, Trj. J (ə)təγ, Szur.*

* A rövidítések feloldása: Acc = accusativus, Ec = encliticum, Mx = módjel, Ox = tárgyrág, Pn = névmás, Rx = tö, Tx = időjel, Vx = igei személyrág.

teχ (= *təγ*), Szal. *tə* személyragokat Steinitz nyomán (Die objektive Konjugation... 697) mutató névmással hozom összefüggésbe, és lehetségesnek tartom, hogy a sg. 3. személyű személyes névmás agglutinációja révén létrejött személyrag (**əθ*, **θi*) mellett volt egy mutató névmási eredetű (**təγ*) is” (Honti 1976: 91), s ezzel legalább részben reagáltam Havas (2005: 167 és 37. jegyzet) kérdésére, vajon személyes vagy mutató névmás agglutinálódott-e a 3. személyű igealakhoz: az alapnyelvben valószínűleg személyes névmás, erre mutat a legtöbb nyelv, de éppenséggel lehetett (volna) mutató névmás is, mint a keleti osztjákban. Mivel a **sī*’er, sie, es’ személyes névmás csak a finnugor nyelvekben van adatolva, és a szamojéd nyelvek tárgyas igealakjainak személyragja jobbra *t*, *d* elemet tartalmaz (lásd Mikola 2004: 118–119), könnyen meglehet, hogy ez is *t*- kezdetű mutatónévmásra megy vissza, vö. U **tä* (~ **te* ~ **ti*) ’dieser’, U **to* ’jener’ (UEW 1: 513–514, 526–527).

A tárgyas igeragozás kialakulásának kérdésével foglalkozó cikkeimben a Sg. 3. sz. tárgyragos személyes névmást mindig **sət* alakban közöltem, Havas (2005: 167, 181) viszont **se-m*, **se(m)* formában. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést kell tennem:

(a) A Sg. 3. sz. személyes névmás finnugor alapnyelvi alakját **sə* formában szokás rekonstruálni (UEW 1: 453), nempedig **se*-ként. Ez az elírás talán a fi. *se* ’es, jener’ (< U **če* ~ **či* ’dieser, der, jener’, UEW 1: 33) névmásnak köszönhető.

(b) Nem véletlen, hogy én alapnyelvi *-t* accusativusraggal számolok a személyre utaló névmások paradigmájában, hiszen ez található a keleti osztják és a finn személyes névmások ragozásában (még vö. fi. *kene-t* ’kit’ is!) és a magyar személyes névmásokéban *i* s. Hogy miért, azt a legegyszerűbben azon tanulmányomból vett idézettel indokolhatom meg, amelyben először és részletesen foglalkoztam a személyjelölő elemek kialakulásával: „Es ist eine bekannte Tatsache, daß *t* als Akkusativsuffix im personalpronominalen Paradigma einiger ostseefinnischer Sprachen (des Finnischen, Karelischen und Ingrischen) sowie des Ostjakischen und im ganzen nominalen Paradigma des Ungarischen verwendet wird. Das *t* dieser Sprachen wird meistens für ein Ergebnis konvergenter Entwicklungen gehalten. M. W. war (Fokos-)Fuchs der erste, der einen genetischen Zusammenhang zwischen den Akkusativsuffixen auf *t* der genannten Sprachen angenommen hat (s. Patkanow – Fuchs 1911: 80). Ojansuu (1910: 35) hat dagegen das finnische *t* als Adaptation des pluralischen *t* der Kasusdeklinaton der Substantiva (vgl. z. B. *kala-t* ’Fische (Nom. & Akk.)’) erklärt (ebenso Hakulinen 1979: 99, Laanest 1982: 190). Als er später die ostseefinnischen Pronomina behandelte, erwähnte er die Möglichkeit der Verwandtschaft des ostseefinnischen *t* mit dem *t* der zwei ugrischen Sprachen mit keinem Wort (Ojansuu 1922: 116–118). Ravila (1950: 312–313) hat den Gedanken, das ostseefinnische *t* mit dem der ugrischen Sprachen etymologisch miteinander zu verbinden, kategorisch abgelehnt. Andere hielten es doch für möglich, *t* – zumindest als konvergente Entwicklungen ein und desselben Demonstrativpronomens mit *t* im Anlaut – dennoch aus der Grundsprache abzuleiten (z. B. Klemm 1959: 52, Rédei 1975: 137). Nach Rédei gehören die Suffixe des Ungarischen und des Ostjakischen »aller Wahrscheinlichkeit nach« zusammen, ja beide »vielleicht« sogar zusammen mit dem ostseefinnischen *t*. Sie sollten auf U **tä* (> fi. *tämä* ’dieser’) und/oder auf U **to*/**tō* (> fi. *tuo* ’jener’) zurückgeführt werden; die Agglutinierung sollte in der Ug. oder eventuell bereits in der FU Grundsprache zumindest mundartlich vor sich gegangen sein (Rédei 1975: 137, ähnlich Hajdú 1987: 227 und Korhonen 1991: 175). Volodin (1990: 15) meint, das **t* war das Suffix des bestimmten Objekts, welche Funktion i. A. dem **m* zugeschrieben wird (s. z. B. Itkonen 1962: 105). – Diejenigen aber, die mehr oder weniger überzeugt mit **t* neben dem **m* als Akkusativsuffix in der Grundsprache rechnen, haben nichts über ihren eventuellen

funktionellen Unterschied oder ihre unterschiedliche Distribution zu sagen” (Honti 1995: 65–66).

[d] Mivel nem tekintetem feladatomnak sem a magyar, sem a többi uráli nyelv minden igeragjával foglalkozni, természetesen nem is utaltam azok eredetére. Egyébként most is úgy látom, hogy a Sg. 1. sz. *-k* és a Sg. 2. sz. *-l, -sz* forrása és keletkezésének körülményei nincsenek tisztázva, míg a Sg. 3. *-ik*-kel kapcsolatos Havas-féle (2005: 172–173) eszmefuttatás racionálisnak tűnik, de az, „hogy a Sg1 *-k* és a Sg3 *-ik* végső soron etimológiailag összefügg” (Havas 2005: 174, 54. jegyzet), számomra semmiképpen sem nyilvánvaló. Az általa felállított ragozástörténeti sémát, amelyben a köztes állapotban létrejöhetett a mediális ragozás, logikusnak, meggyőzőnek látom:

	intranszítív ige	határozatlan tárgyú, intranszítív ige	határozott tárgyú, transzítív ige
kiinduló állapot	<i>futom</i>	<i>adom</i>	<i>adom</i>
köztes állapot	<i>futok</i>	<i>adom</i>	<i>adom</i>
végállapot	<i>futok</i>	<i>adok</i>	<i>adom</i>

(Havas 2005: 175)

A következő közlést is helytállónak tartom: „Amit ma határozatlan vagy általános ragozásnak nevezünk, keletkezésekor [vagyis az ún. köztes állapotban; H. L.] tehát mediális volt. Később az eredeti mediális megformálás analogikusan áterjedt azokra az esetekre is, amikor a kifejezendő tartalom nem volt ugyan mediális, de az ige tárgya nem számított kiemeltnek” (Havas 2005: 176, még vö. 181).

A Sg. 2. sz. *-sz* személyragot és a *lesz, tesz, visz* igék *sz* elemét az *-ász/-ész* képző *sz* elemével azonosítja (Havas 2005: 173–174). Havas ezzel kapcsolatban levélben adott kiegészítő jellegű információt, amelyet (kisebb) részben saját szavaimmal – ennek ellenére idézőjelbe téve – foglalkok össze: „A Sg. 2. sz. *-sz* személyragot és a *lesz, tesz, visz* igék *sz* eleme eredetileg mediális képző lehetett, amelynek esetleg ’(folyamatos) állapotban van’, illetve ’foglalatoskodik valamivel’ jelentésárnyalata is lehetett; az *-ász/-ész* képző *sz* eleme, mely eredetileg igeképző lehetett, ugyancsak ide tartozhat: *halász, vadász, madarász* eredetileg ’valamivel való foglalatosságot, foglalkozást űz’ jelentésű ige volt, vagy talán ingadozott e jelentés és a nomen agentis között, mígnem az *-ik* hozzáadása, amely egyébként maga is mediális képző, megerősítette az igei jelleget, úgyhogy az *-ik* nélküli alak ambivalenciája megszűnt, és ma már csakis főnév (*halász* versus *halászik*)”. Havas itt tulajdonképpen nomenverbunképzőt posztulált az ősmagyarra, de kétségesnek tűnik nekem, ugyanazon képzővel van-e dolgunk az igei és a névszói származékokban. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a kettőt etimológiailag részben azonosnak (D. Bartha 1958: 66–67), részben (csak) homonimnak (Szegfű 1991: 248) látja. Hajdú az *-ász/-ész* nomenképző elődjének tekintett *-sz* képzőt uráli deminutív (és egyéb funkcióra is alkalmas) **-s* képzőből magyarázza (Hajdú 1966: 145), az *-sz, -ász/-ész* verbunképzőről pedig azt írja, hogy uráli **-s* duratív képzőből származik (Hajdú 1966: 147). Az ősi névszóképzőt régi szavaink közül az *arasz* és a *tavasz* tartalmazhatják (vö. UEW 1: 448, 532), az igeképzőt tartalmazó alapnyelvi derivátumunk nincs (néhány rokon nyelvi megfelelőjét lásd D. Bartha 1958: 24, Hajdú 1966: 147). Az uráli nyelvekben vannak olyan képzők, amelyek járulhatnak mind névszói, mind igei tőhöz, a magyarban ilyen a *-talan/-telen, -tlan/-tlen* fosztó- és tagadóképző (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 197, H. Varga 2006: 46 kk.), sőt amelyek olykor

képezhetnek főnevet és igét is, s úgy tűnik, az *-ász/-ész* képző ilyen – tehát nomenverbumképző (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 322, 327, D. Bartha 1992: 90–92), amit használati köre is mutathat: „Az *-ász, -ész* képző a magyar nyelvben három funkcióban működik: 1. deverbális verbumképző (*legelész, szaglász*), 2. denominális igeképző (*vadászik, halászik*), 3. denominális nomenképző (*vadász, halász*)” (D. Bartha 1958: 66). „Az előhangzóval bővült *-asz/-esz*, illetve a belőle magánhangzó nyúlásával létrejött *-ász/-ész*, valószínűleg már az ősmagyar kor végső szakaszától, denominális nomen-verbumok képzőjeként működik. Ugyanazon főnévből ’valaminek a szedésével, fogásával foglalkozik’ jelentésű igét és az említett foglalkozás végzőjét jelölő nomen hoz létre. Ez a funkcionális kettősség bizonyára nem volt meg a képző kialakulásától kezdve, valószínűleg nem a véletlennek tulajdonítható, hogy a képzővel alkotott néhány származék közül általában a főnév jelentkezik korábban első adatainkban. A *halászik* ige például korszakunknál néhány évtizeddel későbbi adatban fordul elő: 1396: *Halazouut* hn. ..., korábban adatolt a *halász* főnév: 1192/: *Halazfenyr* hn. ... Kései őmagyar adat őrzi a *vadászik* származék igenévi továbbképzését: 1405: *vadazo*...; de: 1256: *Wadaz* hn.” (D. Bartha 1992: 90–92). A duratív funkciójú, denominális *-ász/-ész* képzős (D. Bartha 1992: 102) igeek valószínűleg akkor különültek el végleg a velük homonim főnevektől, amikor a Sg. 3. személyű (jelen idejű) igéhez csatlakozott a medializáló *-ik* személyrag, mintegy transzparensen igésítve azt, előtte ugyanis pl. *a férfi vadász* lehetett ’a férfi vadász’ és ’a férfi vadászik’ jelentésű is. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a *hal-ász, hal-ász-ik* stb. *-ász/-ész* eleme ma azonos (vö. Szegfű 1991: 212, 248, 1992: 312), ugyanis a magyarban azzá lett az uráli **-s* ige- és főnévképzőnek az asszociációja folytan.

5. Havas fontos momentumra hívja fel a figyelmet, amikor a névmás tárgyi funkciójáról ír. Az alapnyelvben „tárgyra utaló igeik esetén, ha a tárgyi funkciójú névszó az ige közvetlen környezetében nem volt jelen, megjelent a harmadik személyű tárgyra utaló névmás. Ezt a »nem jelenlétet« általában úgy értelmezik, hogy a névmás ilyenkor anaforikus szerepet tölt be: egy már említett névszói tárgyat helyettesít. Lehetséges, de a magam részéről a három lehetséges használati változat (deixis, anafora, katafora) közül éppen ezt látom a legkevésbé ősinak. Minthogy általában nem választékosan fogalmazott, és főleg nem a szituációtól elváló – rögzített, és ezért utólag értelmezendő – szövegekről, hanem eleven beszélők közötti, konkrét szituációkban használt információátadásról volt szó, a deixis (szövegen kívülre, beszédshituációra utalás) gyakoribb is lehetett, mint az anafora. A legelső helyre mindazonáltal a kataforát (előreutalást) tenném. A névmás ugyanis – hagyományos elnevezése ellenére – ősi, és természeténél fogva általánosabb (nem általánosultabb, hanem differenciálatlanabb) szófaj, mint a névszó [= főnév; H. L.]. Ma sem csupán a már ismertre való utalás eszköze, hanem igen gyakran a csak lehetősége, általánossága szerint feltételezett, közelebből azonosítatlan momentum szintaktikai megjelenítéséé. Éppenséggel azt tartom tehát a legvalószínűbbnek, hogy a beszélő a tranzitív ige mellett előbb egy névmással jelölte meg a tárgyat, és csak utólag, hozzátétellel értelmezte azt egy konkrét névszó (főnév) segítségével” (Havas 2005: 168). „A neolatin nyelvekben mintha éppen manapság válna általánossá az ilyen szerkesztésmód. *Je la voi, la tour Eiffel!* stb. A magyar nyelvfejlődésben párhuzamos jelenség a mutatónévmási kongruencia kialakulása: **látom azt, a házat* → *látom azt a házat*; **abból, a kosárból vette ki* → *abból a kosárból vette ki* stb.” (Havas 2005: 168, 41. jegyzet). A magyarban a névmási kongruenciában valóban a katafora is lényeges szerep lehetett, de nem kizárólagos, ugyanis az anafora is jelen van a beszédshituációban, ti. a *látom azt, a házat* (→ *látom azt a házat*),

megengedi, hogy a társalgásban előzetesen nemcsak egy bizonyos házról esett szó, hanem pl. egy kapuról is, akkor pedig ez a helyzet: *látom azt, tudniillik a házat (nem pedig a kaput)* (vö. Honti 1997b: 140).

6. Havas írásában érdekes, hasznos gondolatok vannak, de néhány állítása, megállapítása nincs összhangban az én ismereteimmel. E tanulmányom bírálja és próbálja ezeket kiigazítani. Főleg a tévesnek vagy igencsak kérdésesnek talált állításokra tértem ki.

Irodalom

- BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd – BERRÁR Jolán (1967), A magyar nyelv története. Budapest.
- D. BARTHA Katalin (1958), A magyar szóképzés története. Budapest.
- D. BARTHA Katalin (1991), Az igeképzés. In: Benkő 1991: 60–103.
- D. BARTHA Katalin (1992), Az igeképzés. In: Benkő 1992: 55–119.
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–GY. Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest.
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest.
- BERECZKI Gábor (2002), A cseremisiz nyelv történeti alakzata. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. Debrecen.
- CINCIUS, V. I. [Цинциус, В. И.] (1965), Порядок и иерархия аффиксов в агглютинативных языках (по материалам тунгусо-маньчжурской группы). In: Serebrennikov, B. A. – Sunik, O. P. (szerk.) [Серебренников, Б. А. – Суник, О. П. (отв. ред.)], Морфологическая типология и проблема классификации языков. Москва – Ленинград. 141–154.
- COMRIE, Bernard (1980), Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects. In: Fisiak, Jacek (ed.), Historical Morphology. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17. The Hague – Paris – New York. 83–96.
- ELEKFI László (1993), Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.), Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben. Budapest. 35–43.
- FOKOS Dávid (1939), Az 1. személy -k ragja. Nyr 68: 28–29.
- GOMBOCZ Zoltán (1930), Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. UJb 10: 1–15.
- GRÖNBECH, K. (1936), Der türkische Sprachbau. I. Kopenhagen.
- HAJDÚ Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- HAJDÚ Péter (1985), Уральские языки и народы. Москва.
- HAJDÚ Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú Péter – Domokos Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Budapest – Hamburg. 21–450.
- HAKULINEN, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. SKST 350. Helsinki.
- HAVAS Ferenc (2005), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Uráli Grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. Budapest. 147–185.

- HONTI László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. NyK 78: 71–119.
- HONTI László (1979a), Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). NyK 81: 225–245.
- HONTI László (1979b), Characteristic features of the Ugric languages (Observations on the question of Ugric unity). ALH 29: 1–26.
- HONTI László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Budapest.
- HONTI László (1985), Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. NyK 87: 49–87.
- HONTI László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), Congressus Octavus Internationalis Fenno-ugristarum. Pars I. Jyväskylä. 53–82.
- HONTI László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. UT 7. Budapest. 127–132.
- HONTI László (1997a), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest.
- HONTI László (1997b), Fremdes oder Eigenständiges? Zum historischen Hintergrund der Attributivkongruenz in uralischen Sprachen. In: Hahmo, Sirkka-Liisa – Hofstra, Tette – Honti László – Van Linde, Paul – Nikkilä, Osmo (Hrsg.), Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Maastricht. 135–144.
- HONTI László (1998a), Ugrilainen kantakieli – erheellinen vai reaalinen hypoteesi? MSFOu 228: 176–187.
- HONTI László (1998b), ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. London – New York. 327–357.
- HONTI László (1998–1999), Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi háttéréről. NyK 96: 106–119.
- HONTI László (1999), Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária (szerk.), Ugor Műhely, 1997. szeptember 17–19. Budapesti Uráli Műhely I. Budapest. 19–41.
- HORGER Antal (1926), A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery-Emlékkönyv. Szeged. 179–188.
- ITKONEN, Erkki (1962), Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb 34: 187–210.
- KIEFER Ferenc (1987), A magyar főnév esetei. MNy 83: 481–486.
- KLEMM I. Antal (1959), A mondat és a mondatrészek eredete. NyK 61: 45–52.
- LAANEST, Arvo (1982), Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg.
- KORHONEN, Mikko (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: Ikola, Osmo (red.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars I. Turku. 87–110.
- KORHONEN, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Helsinki.
- KORHONEN, Mikko (1991), Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. JSFOu 83: 163–180.
- МАЈТИНСКАЈА, К. Е. [Майтинская, К. Е.] (1974), Сравнительная морфология финно-угорских языков. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Rédei K. (szerk.) [Лыткин В. И. – Майтинская, К. Е. – Редей К. (ред.)], Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков) 1. Москва. 214–382.

- MIKOLA Tibor (2004), Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen. SUA 45. Szeged.
- OJANSUU, Heikki (1910), Lisiä persoonapronominien taivutusoppiin. Vir 1910: 30–38.
- OJANSUU, Heikki (1922), Itämerensuomalaisten kielen pronominioppia. Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisu. Sarja B, osa I, № 3. Turku.
- PAPP István (1950), Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. MNy 46: 15–27.
- PATKANOW, S. – FUCHS, D. R. (1911), Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte. Auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. P. Bearbeitet von D. R. F. Budapest.
- PONARJADOV, Vadim [Понарядов, Вадим] (2001), Почему личные аффиксы в уральских языках постпозитивны? LU 43: 103–106.
- RADICS Katalin (1981), Typologische Überlegungen zur Rekonstruktion der uralischen Personalsuffixe. ALH 31: 237–259.
- RADICS Katalin (1985), Typology and Historical Linguistics. Affixed Person-Marking Paradigms. SUA 24. Szeged.
- RAVILA, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- RAVILA, Paavo (1950), Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 98: 311–323.
- RAVILA, Paavo (1960), Adjektiiviattribuutin kongruenssin synti suomen kielessä. Sananjalka 2: 28–34.
- RÉDEI Károly (1962), A tárgyaz igeragozás kialakulása. MNy 58: 421–435.
- RÉDEI Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. ALH 16: 111–133.
- RÉDEI Károly (1975), Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen). In: Hallap, Valmen (red.), Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Tallinn. 133–138.
- RÉDEI Károly [Hrsg.] (1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI Károly (1989a), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. NyK 90: 143–161.
- RÉDEI Károly (1989b), Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalaffixe. JSFOu 82: 193–209.
- RÉDEI Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.
- RENZI, Lorenzo – Andreose, Alvise (2003), Manuale di linguistica e filologia romanza. Bologna.
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1956), A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. NyK 58: 187–200.
- SEREBRENNIKOV, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1960), Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва.
- STEINITZ, Wolfgang (1938/1980), Die objektive Konjugation des Ostjakischen. Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 30. Tartu. 1938. 680–699 / In: Steinitz, Wolfgang, Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Budapest – Berlin – Den Haag. 1980. 72–91.
- SZEGFÜ Mária (1991), A névszóképzés. In: Benkő 1991: 188–258.
- SZEGFÜ Mária (1992), A névszóképzés. In: Benkő 1992: 268–320.

- SZINNYEI József (1910), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig.
- SZINNYEI József (1922), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Berlin – Leipzig.
- TESz I = Benkő 1967.
- UEW I = Rédei 1988.
- H. VARGA Márta (2006), A magyar fosztó- és tagadóképző. Budapest.
- VOLODIN, A. P. [Володин, А. П.] (1990), К типологии падежных систем (на материале палеоазиатских и уральских языков). In: Dubrovina, Z. M. (szerk.) [Дубровина, З. М. (отв. ред.)], Вопросы финно-угорской филологии. Выпуск V. Ленинград. 3–17.

К вопросу об адаптивном транскодировании при переводе венгерских сказок на удмуртский язык

1. Практика перевода венгерской художественной литературы на удмуртский не имеет длительной истории. В 1930 году в 1 и в 5 номерах журнала «Кенеш» были опубликованы рассказы Матэ Залки «Дышетскон бордысен»/ 'С учебы' и «Нош ик вуиз»/ 'Снова пришел/пришла'. В 1936 году в газете «Удмурт коммуна» появился рассказ Андора Габора «Плакат». В переводе Е. Самсонова в 1949 году в газете «Советская Удмуртия» печатается стихотворение Шандора Петёфи «Корольёслы – кычёрёслы!»/ «На виселицу королей», в 1954 году отдельной книгой выпускается повесть Шандора Надя «Урьяськон»/ 'Примирение'. «Шандор Петёфи. Стихи и песни», «Мункачилэн кузьмез»/ 'Подарок Мункачи' выпущены отдельными книгами, варианты текстов в которых даются на трёх языках: на венгерском, на русском и на удмуртском. В 1960-ых годах в журнале «Молот» появляются несколько прозаических произведений переведенных на удмуртский Т. Архиповым, В. Жуйковым, Ф. Овчинниковым. А. Уваровым переведены стихотворения З. Зелка, Ф. Жигмонда, Л. Сабо.¹ В 1997 году выпущен сборник «Дунай тулкымёс – Кам ярдурын. Венгер литература сузьет»/ 'Дунайские волны на берегах Камы. Хрестоматия венгерской литературы', куда включены стихотворения нескольких венгерских поэтов, а также рассказ Ш. Петёфи «Сари но Тёри»/ «Буланка и Гнедой» (Н. Танаев); комедия А. Гёнца «Кечато кортёс»/ «Пессемистическая комедия» (А. Уваров); текст первого известного произведения венгерской поэзии «Инмар анайлэн бёрдэмез»/ «Причитанье девы Марии» (А. Уваров) и легенда «Пёртмаськись пужей»/ 'Чудесный олень' (Ю. Перевозчиков). В данном сборнике переводы сделаны с русского языка-посредника. В 1997 выходит в свет книга «Нуналлы быдэ выжыкыл»/ 'Каждый день по сказке', которая составляется по принципам венгерского сборника сказок – «Minden napra egy mese»/ 'Каждый день по сказке'. Составителем этого сборника А. Уваровым переведены сказки с венгерского языка. Среди этих переводов имеются тексты, для которых венгерский язык является языком-посредником, например, для китайских, шведских, японских, французских и т. д. сказок. Материалом исследования для данной статьи послужили венгерские сказки и тексты их переводов на удмуртский, которые включены в вышеуказанный сборник «Нуналлы быдэ выжыкыл»/ 'Каждый день по сказке' и все выполнены одним переводчиком – А. Уваровым.

2. Работы по разработке частной теории перевода с венгерского на удмуртский, а также исследования по изучению истории переводческой деятельности отсутствуют. Вопросы о

1 Информация о переводах по А. Уварову. (Дунай тулкымёс – Кам ярдурын. Венгер литература сузьет). С. 7-12.

степени близости перевода к оригиналу и допустимости вольного перевода являются актуальными в исследованиях по теории перевода. Переводная литература для детей имеет такие же функции, как и литература на языке оригинала. Произведение для детей в первую очередь должно быть понятно и доступно для их восприятия. Сопоставления текста оригинала и перевода показывают, что при переводе сказок на удмуртский язык текст подлежит адаптивному транскодированию. Адаптивное транскодирование – это вид языкового посредничества, при котором происходит не только транскодирование (перенос) информации с одного языка на другой (что имеет место и при переводе), но и ее преобразование (адаптация) с целью изложить ее в иной форме, определяемой не организацией этой информации в оригинале, а особой задачей межъязыковой коммуникации (Комиссаров 2000). То есть содержание излагается в иной форме, чем в оригинале, с целью облегчения восприятия.

3. Обратившись к переводам, на конкретных примерах можно показать, какие переводческие трансформации происходят при переводе детской литературы с венгерского языка на удмуртский с целью их адаптации. Примеры оригинала и его перевода на удмуртский даны и в буквальном, пословном переводе на русский язык. В данной работе я применяю следующие знаки: в фигурные скобки – { } – включены слова и словосочетания, имеющиеся в тексте оригинала, но не переданные в переводе; < > – лексические добавления в тексте перевода; | | – включены трансформированные слова и словосочетания исходного языка.

3.1. Значительную трудность при переводе создают реалии и безэквивалентная лексика. При их переводе А. Уваров чаще всего обращается к описательному переводу и к приёму генерализации лексических единиц. Например в сказке «Янко – съёд кóжы пи»/«Babszem Jankó» *szilvás gombócot* [Végh: 235] переведено как 'сливаен пельнянь' [Уваров: 264] 'сливовые галушки'. Лексема исходного языка *szilvás gombóc* обозначает блюдо национальной венгерской кухни: *gombóc* 'галушка, клёцка' (Magyar-orosz szótár, 1952: 460); варёный шарик из теста, обычно с начинкой, клёцка (Magyar-orosz szótár. 2000: 305); *галушка* 'галушка, ищем, тукмач'. Приёмом приблизительного перевода передается значение реалии *szilvás gombóc* 'сливаен пельнянь', 'пельмени со сливой'. Так как слово *пельнянь* 'пельмени' знакомо удмуртским читателям, то представить пельмени со сливовой начинкой не составляет трудностей и для маленького читателя.

Генерализация безэквивалентной лексики встречается в следующих примерах.

Volt az édesapámnak egy szép fehérvári bicskája. [Mészöly: 31].

'<Тодам лыктйз>: атайлэн городысь ваем зйрыё пуртэз вань.' [Уваров: 31].

'Я вспомнил, был у отца [моего] {красивый} его перочинный ножик.'

Для удмуртского читателя *fehérvári* 'с Фехервара/ с города Фехервар', удм. 'Фехерварысь' лексема не дает никакой дополнительной информации, поэтому опущение этого определения обоснованно. Переводчиком дано объяснение – *городысь* 'из города, городской/городская/городское', что передает коммуникативную цель оригинала.

В речи хвастливого мальчика – главного героя сказки «Мокалэн пиналъёсыз зоопаркын»/«Móka Miki állatkertje» определение *zsemleszínű* 'цвета булочки-земле'

упрощено в *íyuj* 'жёлтый/жёлтая/жёлтое' (*zsemle* 'круглая булочка', *-színű* 'цвета'). В данном случае сравнение упрощено, но коммуникативная цель сохранена.

3.2. Несобственно-прямая речь в тексте оригинала заменяется диалогом, короткими репликами собеседников, что облегчает восприятие и усиливает динамику повествования. Например:

Hát a malom hová lett? Hogy odaértünk, kérдем a molnártól is; azt mondja a malom elment eprészni, amíg haza nem jön, nincs őrlés. – Ejnye, én annyi ideig nem várok – mondom –, inkább megkeresem ott az eprészőhelyen, hazazavarom, elvégre a malomnak az a dolga, hogy lisztet őrljön. [Beke: 349].

'Ма, мар луиз та? Кытчы-о пыриз вуко? Васyleй доры вуи но юасько:

Вукоед кытчы-о луиз?

Узыяны кошкиз. Со вуытэк изыны ум быгатэ, – шуэ. – Тазыы но тупано ук! – нукуртйсько мон. – Со дырозь витеме уг поты. Мыныса ачим утчало.' [Уваров: 397].

'А мельница куда делась? Как мы дошли, и у [мельника] спрашиваю; говорит, что мельница ушла ягоды собирать, пока не вернется, нет помола. <Нужно же было так случиться> Эх, я столько времени не буду ждать – [говорю] –, лучше поищу его/ее <сам> там на земляничной поляне, <домой прогону>, {в конце концов, работа мельницы – муку молоть}.'

Последняя часть высказывания *elvégre a malomnak az a dolga, hogy lisztet őrljön* 'в конце концов, работа мельницы – муку молоть' опускается в переводе и не компенсируется. Возможно, переводчику это показалось лишним и он не стал нагружать реплику диалога. В словах рассказчика добавляется глагол, обозначающий сопутствующее высказывания эмоции *нукуртйсько* 'я ворчу', *molnár* 'мельник, мукомол' получает просторечное имя Васyleй, эквивалент в удмуртском '*вукочи*' в сказке употребляется лишь раз. Включение собственного имени не имеет значительной роли в сюжете, лишь сближает персонажей: главный герой знает имя мельника.

3.3. Трансформации с именами героев и кличками животных частое явление при переводах: *Pajtás kutya* [Móra: 75] 'Пайташ собака/пес.' → 'Пайташ' [Уваров: 84]. *Cirmos cica* [Móra: 75] 'полосатая кошка' → 'Цирмош ко́чыш' [Уваров: 84]. Здесь кличка собаки и кошки транслитерационным способом переданы на удмуртский язык без введения каких-либо сносок и объяснений к ним, которые в тексте сказки были бы неуместны. Рассмотрим значения слов *pajtás* 'товарищ, дружище', удм. 'эш, юлтош' и *cirmos*: (hamvasszürke alapon barna) csíkokkal vagy foltokkal tarkázott '(коричневый на пепельном) полосатый или пятнистый' (Magyar értelmező kéziszótár, 2003: 172) ~ *csíkos* 'полосатый', (удм. го́жмо, сюрсо – Русско-удмуртский словарь. 1956: 759), клички в контексте имеют определенную смысловую нагрузку. При транслитерации значения кличек животных нейтрализуются. Может, лучшим вариантом могли послужить удмуртские клички собаки и кошки.

В сказке «Лякыт сямо кечпиос»/«Az udvarias kecskegidák története» имена козлят – *Nagyotgyoró* 'Большой орех' и *Kismogyoró* 'Маленький орех' превращаются в Петок и Ваньчо, то есть получают удмуртские имена мальчиков. Имена бельчат *Nagydió* 'Большой грецкий орех' и *Kisdió* 'Маленький грецкий орех' получают короткие рифмующиеся между собой имена Вики и Мики. Хотя метафоричность имён героев сказки утрачивается,

собственные имена – Петок, Ваньчо, Вики, Мики – выполняя номинативную функцию, упрощают сравнение поступков сказочных героев с поведением читателей-детей.

3.4. Встречаются также приёмы смыслового развития и дополнительного объяснения смысла и содержания той или иной сказки. Например, в сказке «Маскара выжыкыл»/ «Tréfás mese» в тексте перевода введено предложение:

Олокытысь-марысь кукъёссы кылдйзы. [Уваров: 397].

'Не знаю, откуда ноги появились.'

Речь идет о мешках, которые вместо быков везут телегу, в оригинале это объяснение отсутствует. Здесь переводчик считает нужным разъяснение, так как мешок без ног не может сдвинуться с места. Но в детском воображении (да к тому же, речь идет о сказке) почему бы мешкам не покатиться просто так?

В заключениях сказок А. Уваров добавляет предложения, обобщающие содержание сказки. *Тйни кыће жеч уж лэсьтэм унябейлэн улоназ сяськаослэн пöртмо апайзы.* [Уваров: 186]. 'Вот какое доброе дело сделала в жизни одуванчика волшебница цветов.' *Таосыз но дорысьтызы палэнскозы малтам.* [Уваров: 129]. 'Подумал, и эти от него/нее уйдут'. Видимо переводчику хочется раскрыть суть сказанного, хотя и без этого умозаключения мотивации сказок ясны. *Медоез янгыш карытэк лэзиллям.* [Уваров: 113]. 'Слугу оправдав отпустили.' В оригинале лишь предполагается, что невинного слугу отпустят, А. Уваров создает счастливый конец истории.

В сказке «Чабей тысь»/ «A búzaszem története» речь идет о пшеничном зёрнышке, мечтающем стать сначала куропаткой, потом кузнечиком, и в конце – полевой мышью. В тексте перевода мысли зёрнышка претерпевают значительные изменения. В оригинале у зёрнышка нет крыльев, как у куропатки, поэтому не может стать ею, а в переводе находим – капризное зёрнышко передумывает превращаться в куропатку, так как она и летать толком не умеет. «Венгерское» зёрнышко не может стрекотать, как кузнечик, поэтому и от этой мысли ему надо отказаться, а в удмуртском тексте – слишком уж нудно стрекочут кузнечики, лучше стать полевой мышью. В оригинале зёрнышко совсем не умеет рыть норки, поэтому и полевой мышкой ему не быть, а в переводе – земляные норки ей совсем не подходят, да и роются они без толку. Переводчик значительно меняет характер выпавшего зёрнышка, из скромного, разочарованного в себе и своих возможностях персонажа он превращается в капризного, ворчащего героя.

В тексте «Тыпылэн кык полэс улонэз»/«A szekrény álma» наблюдается изменение структуры и сюжета. Даже названия сказок отличаются: в оригинале – 'Сон шкафа', а в переводе – 'Двойная жизнь дуба'. Вступительное слово рассказчика (5 предложений) опускается и компенсируется в упрощенном варианте лишь в конце текста. Так, в переводе о том, что вся история птички – это сон шкафа, читатель узнает лишь в конце сказки. Стилистические приемы оригинала – структура «текст в тексте» и олицетворение мебели – не переданы.

Мотивацию подобных качественных сюжетных изменений трудно объяснить, но можно предположить, что А. Уваров к переводу подошёл с присущей ему долей творчества.

4. Рассмотренные некоторые способы адаптации: описательный перевод, генерализация лексических единиц, замена форм передачи диалога героев, транслитерация имён, смысловое развитие – приспособливают текст к уровню компетентности читателя. Подобные подходы при адаптации сказок оправдываются. О качественных же изменениях в переводе следует задуматься, так как коммуникативную равноценность должны сохранять даже тексты переводных сказок, будь они народными или авторскими.

Список использованной литературы

- Гришаева Л. И.: Культурная адаптация текста как способ достижения комплексной эквивалентности при переводе // Проблемы культурной адаптации текста. М.: Русская словесность, 1999. 127 с.
- Дунай тулкымтӥс – Кам ярдурын.* Венгер литература сузӥт. Ижкар: Изд-во Удмуртского университета, 1997. 290 б.
- Комиссаров В. Н.: Теория перевода. Лингвистические аспекты. 2000 // www.classes.ru/grammar/43.Teoriya_perevoda_Lingvicticheskiye_aspekty/extfile/help2/html/unnamed_26.html. (12. 06. 2007).
- Мишьяр-Белоручев Р. К.: Толковый словарь переводческих терминов (без указания года издания) // <http://www.classes.ru/grammar/> (12. 06. 2007).
- Паршин А.: Теория и практика перевода. 2000. // http://teneta.rinet.ru/rus/pe/parshin-and_teorii-i-praktika-perevoda.htm. (12. 06. 2007).

Список словарей

- Русско-удмуртский словарь.* Около 40 000 слов. С приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. 1360 с.
- Удмурт-ӹуч словарь.* Удмуртско-русский словарь. Под редакцией В. М. Вахрушева. М.: Русский язык, 1983. 592 с.
- Kozmács István: Udmurt-magyar szótár. Szombathely: Savaria University Press, 2002. 532 o.
- Magyar értelmező kéziszótár.* Szerkesztette Juhász József, Szathmári István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Budapest: Akadémiai kiadó, 1975. 1550 o. Osa43
- Magyar értelmező kéziszótár.* Szerkesztette Juhász József, Szathmári István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Budapest: Akadémiai kiadó, 2003. 1508 o.
- Magyar–orosz szótár.* L. Hadrovics, L. Gáldi. Budapest: Akadémiai kiadó, 1952. 1360 o.
- Magyar–orosz szótár.* Gáldi László, Uzonyi Pál. Budapest: Akadémiai kiadó, 2000. 947 o.

Список художественной литературы

- Нуналлы быдэ выжыкыл.* Дуннеысь пöртэм калыкёслэн выжыкытьёссы. Люказ но поттыны дасяз А. Н. Уваров; Суредазы А. М. Гусаров, В. Б. Михневич. Ижевск: Удмуртия, 1997. 456 с.
- Minden napra egy mese.* Válogatta és szerkesztette T. Aszódi Éva. Reich Károly Rajzaival. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1994. 290 о.
- УВАРОВ: Лякыт сямо кечпиос. С. 226-227.²
- УВАРОВ: Маскара выжыкыл. С. 397.
- УВАРОВ: Мокалэн пинальёсыз зоопаркын. С. 117-118.
- УВАРОВ: Пичи дыръям. С. 31.
- УВАРОВ: Пöртмо вуныл сярысь выжыкыл. С. 128-129.
- УВАРОВ: Тыпылэн кык полэс улонэз. С. 224-225.
- УВАРОВ: Унябей. С. 185-186.
- УВАРОВ: Чабей тысь. С. 276-277.
- УВАРОВ: Шоголь Кати. С. 83-84.
- УВАРОВ: Янко – съöd көжы пи. С. 264-265.
- УВАРОВ: Янчи но Яно. С. 312-313.
- BARTÓCZ: Az udvarias kecskegidák története. 202 о.
- BEKE: Tréfás mese (magyar népmese). 349 о.
- MÉSZÖLY: Mikor én kisfiú voltam. 31 о.
- MÓRA: Tükrös Kata. 75 о.
- VÉGH: Móka Miki állatkertje. 106 о.
- VÉGH: Babszem Jankó (magyar népmese). 235 о.
- ZELK: A búzaszem története. 244 о.
- ZELK: A szekrény álma. 199 о.

2 Здесь список авторов венгерских и удмуртских сказок из вышеуказанных источников.

Ruumiin johdannaiset. Ruumiinosan nimityksiin korreloituvien suomen verbijohdosten semanttisesta luokittelemisesta

1 Johdanto

Ruumiinosien nimitykset ovat olleet paljon tutkittu ja kiinnostava aihe lingvistiikassa. Kontrastiiviset tutkimukset ovat osoittaneet eroja mutta myös yhtäläisyyksiä eri kielten järjestelmissä (ks. esim. Koski 1987; 1997) ja edelleen kehityksissä (ks. esim. Ojutkangas 2001). Suomen ja unkarin ruumiinosanastoa on vertailtu muun muassa fraseologian (Révay 2001; Fehér 2001) ja johdosten (Labádi-Bertényi 1993; Saarinen ja Labádi 1991; Labádi ja Saarinen 1991) osalta. Esimerkiksi verbijohdoksista saatu kuva kertoo, että unkarissa ruumiinosan nimityksistä derivoiminen on monipuolista ja produktiivista (ks. vars. Révay 2001: 116) ja yleisempää kuin suomessa, jonka johtamisjärjestelmä on unkaria jäykempi ja vähätuottoisempi.

Toki ei ole yllättävää, että eri kielet kielentävät samoja käsitteellisiä suhteita eri keinoin eri elementeistä (johdos, perussana tai analyytinen ilmaus). Ruumiinosan nimitykset eivät nykysuomessa leksikaalisesti motivoi ihmisen raajojen, muiden ruumiinosien tai aistien perustoimintoja, vaan verbijohdoksen sijaan ydintoimintojen kielentämiseen on vakiintunut johtamaton tai johtamattomaksi mielletty oma lekseemi, kuten *puhua*, *kuulla*, *nähdä*, *katsoa*, *haistaa*, *syödä*, *niellä*, *purra*, *puskea*, *lyödä* tai *kävellä*.¹ Poikkeuksiakin on. Esimerkiksi *käsitellä*-johdoksen konkreettinen, käsin tekemiseen viittaava semeemi korreloituu nykykielitajussakin *käsi*-lekseemiin (*käsitellä* varovasti), vaikka verbin merkitysvariaatiossa varsinainen kädellä toimiminen tai käsin tekeminen on taka-alalla (*käsitellä asia loppuun*; *käsittää*-verbi on sen sijaan irtautunut konkreettisen (käsin) kiinni saamisen tai tavoittamisen merkityksestä (vrt. NS s.v. *käsittää*). Tendenssinä on, että ruumiinosan nimityksestä derivoitu verbijohdos on yleensä merkitykseltään jotenkin spesifi (esimerkiksi *kätellä* ja *kieliä*), että verbijohdoksen derivaatiomerkitys on nykykäytön kannalta läpinäkyvä (*konttaaminen* eli

1 Tosin Lönnrot ehdottaa sanakirjassaan (1880) johdosta *jalkoa* 'gå, vandra, springa' (ks. Kytömäki 1992: 147), joka lienee hänen oma luomuksensa kielen rakennemahdollisuuksien rajoissa.

Lönnrotilla (ks. Kytömäki 1992: 120–157) on useita muitakin ruumiinosan nimitykseen korreloituvia verbijohdoksia, joiden status todellisen, varsinkin nykyisen kielenkäytön kannalta on kyseenalainen: *häntyä* (*häntä*) 'få svans'; *hampailla* 'begagna tänderna, tugga, äta' (samoin Jusleniuksella 1745; ks. Kytömäki 1992: 39); *hartioilla* 'yfvas, bröstå sig'; *naamailla* 'gapa, visa ansigtet, bese, betrakta'; *kawioita* 'nyttja hof, springa på hofvar', *löpa*; *kielittää* 'varustaa; förse med'; *nenätä* 'vidröra med näsan, sticka näsan i'; *kidastaa* 'begagna sig af truten'; *huulittaa* 'varustaa; förse med'; *jalastaa* 'varustaa; förse med'; *sarweutua* 'bli hornig'.

nelin kontin kulkeminen ei synkronisesti motivoidu *kontta* tai *kontti* -lekseimin merkityksestä 'reisi; koipi, kinttu' (NS), tai että verbijohdos puuttuu useilta sellaisilta ruumiin osan nimityksiltä, joihin se voitaisiin motivoidusti derivoida, esimerkiksi *ripsi* > **ripsitellä* 'räpytellä ripsiä'.

Ruumiin hahmottamisen ja sen osien nimeämisen kannalta ruumiinosanimien semanttinen kenttä on perusteltu tarkastelun kohde niin kielen sisällä kuin kielten välisesti. Johto-opillisen systeemin kannalta sen koherenttiutta joudutaan tarkastelemaan erilaisesta näkökulmasta. Käsittelen seuraavassa nykysuomen ruumiinosan nimityksistä johdettujen verbijohdosten semanttista kompositiota ja merkitystä johdosten semanttista luokittelua vasten: tarjoaako ruumiinosien nimitysten kenttä sellaisen kanta- tai korrelaattisubstantiivien luokan,² jolla on semanttista invarianssia johto-opillisesti? Pohdin myös, millaisia ongelmia johdosten analyysiin ja semanttisten tyyppien määrittelyyn voi liittyä. Aineistona käytän CD-Perussanakirjan (1997) potentiaalisesti ruumiinosan nimityksiin johto-opillisesti korreloivia verbejä. Näiden nykysuomeen vakiintuneiden johdosten lisäksi olen poiminut lisäesimerkkejä erillislähteistä (sanakirjat ja kielioipit) sekä johto-opin tutkimuksista.

2 Osa ruumista vai ei?

Kun tavoitteena on määritellä ruumiinosan nimityksistä johdettujen verbien luokka, yksi semanttisen karakterisoinnin hankaluus liittyy siihen, kuinka ruumiinosiksi katsottavat tarkoitteet ja niiden nimitykset rajataan. Varsinaisiksi ruumiinosiksi luetaan tyypillisesti ruumiin inherentit osat, jolloin ulkopuolelle jäävät erilaiset epämuodostumat, kuten kyttyrä, sekä asentoa tai suhdetta edellyttävät tarkoitteet, kuten nyrkki ja syli (ks. Koski 1987: 25–26). Tällä tavoin karakterisoituna johdokset *nyrkkeillä*, *syleillä* ja esimerkiksi *kouria* (jos *kouran* merkitykseksi rajataan käden asentoon viittaavaa hahmotus, ei laajentunut käyttötapa '(iso) käsi') eivät kuulu varsinaisten ruumiinosien nimityksiin korreloivien johdosten joukkoon. Ruumiinosan käsite ymmärretään useasti laajemmin siten, että siihen luetaan nyrkin ja sylin kaltaisten tarkoitteiden lisäksi sisäelimet, nesteet ja eritteet, jolloin sellaiset verbit kuin *veretä*, *veristää* ja *sapettaa* voidaan katsoa ruumiinosaverbeiksi. Rajatapauksia lienevät sellaiset suhteet kuin *hilse* : *hilsehtiä* ja *rusto* : *rustottua* tai *kutu* : *kutea* ja *hiki* : *hiota*. Oma kysymyksensä on sellaisten varsin abstraktitarkoitteisiin substantiiveihin korreloituviin verbien kuin *aistia*, *järkeillä*, *vainuta*, *vaistota* tai *älytä* mahdollinen yhteys ruumiinosan nimityksiin korreloituviin verbeihin, samoin sellaisen lainaperäisen korrelaatioparin kuin *bodi* : *bodata*.

Yleiskielinen ruumiinosien nimitysten karakterisointi johtaa rajatapauksiin. Biologian tai lääketieteen mikroleksikoiden käsitteenmäärittelykään ei ole ongelmaton tai hedelmällinen lähtökohta, koska kielen käyttöön kuuluu arkitieto ja siihen liittyvä hahmotus, esimerkiksi hebrean verbi *naxar* 'kuorsata' on johdettu substantiivista *nxir* 'sierain' ja verbi *he'ezin*

2 Korrelaatiolla viitataan synkroniseen samajuuristen lekseemien suhteeseen ja kantasanalla oletettuun suuntaiseen johtosuhteeseen. En käsittele tässä deverbaalia verbiderivaatiota sen oletusarvoisuuden vuoksi, esimerkiksi (semanttinen) seuraamisverbi (ks. Pajunen 2001: 230) *jaloitteluttaa* suhteessa denomiinaaliseen johdokseen *jaloitella*. Toki ruumiinosaverbeissä on derivaatioketjun aukkoja, esimerkiksi ? *jaloittaa* ei ole reaalistunut muoto, samoin nyrkillä lyömisen semelfaktiivinen koodaus ei ole verbiintynyt (?*nyrkittää* tms.), vaan *nyrkkeillä* koodaa tai ainakin implikoi yhtä useampaa nyrkin iskua.

'kuunnella' substantiivista *'izen* 'tasapaino' (vrt. sisäkorva) (Petruck 1995: 292). Vaikka *maksoittuminen* morfologisesti viittaa *maksa*-lekseemiin, ei sanan denotaatio liity *maksa*-elimeen 'hepar' lääketieteen terminologiassakaan ('muuttua maksakudosta muistuttavaksi' CD-Ps).

Osa ruumiinosien nimityksistä on spatiaaliselta ekstensioltaan epätarkkoja, esimerkiksi *poski*, *kuve*, *kylki* tai *uuma*. Vaikka *hartian* ja *selän* tarkoittamien ruumiin alueiden rajat ovat osin liukuvia (ks. Koski 1987: 30), ei tämä oletusarvoisesti vaikuta verbijohdoksen tulkintaan. Tärkeämpää kuin tarkan ruumiinosan hahmottaminen toiminnassa on ruumiinosan tarjoama motivaatio toiminnan nimeämiseen. Painisanastossa *selättäminen* tarkoittaa nimenomaan hartioden koskettamista maahan, ei niinkään selän, mutta havainnon kannalta ihminen on kokonaisvaltaisesti katsottuna selällään. *Jalka*-substantiivi on sillä tavoin kaksiahmotteinen, että se voi viitata koko raajaan tai vain jalkaterään (samoin *käsi*), mikä ei ole *jaloitella*-verbin merkityksen 'kävellä liikuntaa saadakseen, piristykseen' (NS:ssa myös *jalkailla*) kannalta relevanttia. Peukalo on "varsinaisten" sormien ulkopuolinen jäsen, mutta myös siis sormi, mikä ei aiheuta tulkintaongelmia *sormeilla*-verbin merkitysmotivaatiossa.

Oma kysymyksensä on ihmisruumiin ja eläinten ruumiin erottaminen korrelaattisubstantiivien tarkastelussa. Substantiivin merkitys voi kattaa sekä ihmisen että eläimen ruumiinosan, jolloin verbijohdos ei tee eroa toiminnan suorittajan suhteen, esim. *kissa kynsi puuta*, *uhri kynsi ryöstäjän kasvoja*. Jotkin ruumiinosanimet katsotaan primaaristi ihmiseen viittaaviksi, jolloin verbijohdos korreloi substantiiviin molempien semeemien kanssa, esim. *ministeri kätteli vieraat*, *simpanssi opetettiin kätelemään* (*käsi* 1. 'ihmisen raaja', 2. 'joidenkin eläinten raaja; koneen osa' CD-Ps). Ihmisen ruumiinosia voidaan kielentää myös toissijaisen kategorioinnin kautta, kuten *nokka* 'nenä', *käpälä* 'käsi' ja *sorkka* 'käsi tai jalka'. Substantiivien status verbijohdosten semantiikassa ei näissä tapauksissa seuraa systemaattisesti metaforan affektiivista luonnetta: verbi *nokkia* viittaa ensisijaisesti eläimen nokan avulla toimimiseen, verbeillä *käpälöidä* ja *sorkkia* ei tällaista merkitystä ole, vaan ne motivoituvat substantiivien *käpälä* ja *sorkka* metaforisesta käytöstä. *Nokkia*-verbin kuvallinen käyttö 'moittia jne.' ei sen sijaan motivoidu ihmisen nenään viittaavasta *nokka*-substantiivin semeemistä, vaan *nokkia*-verbin hakkaamismielteestä.

Ihmisen ja eläimen ruumiin erottaminen ei verbijohdosten merkitysten kannalta näyttäisi yleisesti merkitsevältä, vaikkakin kantasubstantiivien luokituksessa voi olla eroja, esimerkiksi jo mainittu *kyttyrä* on kamelilla katsottava ruumiin inherentiksi osaksi, joten sen status on ruumiinosan nimitysten kentässä erilainen kuin ihmisistä puhuttaessa. Vain eläinten ruumiinosaan korreloitava verbi on *siivittää* 'haavoittuvan linnun lentäminen' (NS; CD-Ps:ssa on metaforinen merkitys 'antaa nopeutta, lennokkuutta').

Oma näkökulmansa ruumiinosan nimitysten tarkastelussa on tyyliiltään tai rekisteriltään eroavien samatarkoitteisten kantasubstantiivien verbiintyminen. Puhemielessä tapaa osin leikillistä *vatsa*-substantiivin edelleenjohdosta *vatsoitua* 'tulla vatsakkaaksi', jonka rinnalla esiintyy erikantainen variantti *mahoittua* (vrt. *vatsakas*- ja *mahakas*-adjektiivien rinnakkaisuus CD-Ps:ssa). Esimerkkejä vain ruumiinosan arkiseen nimitykseen korreloivista verbeistä ovat *pyllistää* 'kumartua takapuoli (= pylly) pitkällä' (NS:ssa myös merkityksessä 'kaataa kumoon'; SSA katsoo myös verbit *pyllähtää*, *pylläyttää* jne. substantiivikantaisiksi (vrt. *pyllähtää istualleen*), joskin koko pesye on alkujaan deskriptiivinen) ja *tissitellä* 'juoda rintamaitoa', jota tapaa jonkin verran imettävien äitien arkipuheessa, esimerkiksi *Yöllä vauva saattaa tissitellä kolmekin kertaa* (verkkolehden keskustelupalstalla). Korrelaattisubstantiivin monipuolinen

käyttö voi aiheuttaa verbijohdoksen semanttisen motivaation tulkinnallisuutta, kuten *kyrpiintyä*-verbin merkityksen 'saada jostakin tarpeekseen, tympiintyä, suuttua' motivoituminen alatyylisestä sukuelimen nimityksestä (murteissa ja slangissa on kymmeniä sellaisia verbijohdoksia, jotka viittaavat sukupuoliyhteyteen ja joiden kantasana on sukuelimen varsinainen tai toissijainen nimitys, esimerkkejä ks. Jussila ja Länsimäki 1994: 687–689).

Osalle ruumiinosan nimityksiä on tyypillistä metonymiaan perustuva systemaattinen polysemia, esimerkiksi *hanskan peukalo*, *sormikkaan sormi*, *housun polvi* ja *takin selkä*. Tällaiset semeemit eivät kuitenkaan saa verbikorrelaattia mielekkään toiminnan puuttumisen vuoksi (**peukaloida* 'laittaa sormi hanskan peukaloon tms.'). Samoin ruumiinosan nimityksille tyypillinen transponointi koneisiin tai muihin elottomiin objekteihin ei yleensä heijastu jatkoderivaatioon, esimerkiksi *jalka*-lekseemin esineiden jalustaosaan viittaava semeemi (*pöydän jalka*) ei verbiinny. Harvoja poikkeuksia lienevät verbi *niveltää* 'liittää tai kytkeä nivelellä', joka korreloituu ensisijaisesti *nivel*-lekseemin koneen liitinkohtaan viittaavaan semeemiin, ei ruumiinosan nimeen, sekä verbi *nenästä* 'vetää vene kokasta (= nenä) maihin' (NS:ssa). Samoin verbi *kaulata* 'poistaa puun kuori parin senttimetrin leveydeltä, jotta puu kuivuisi pystyyn' (CD-Ps) korreloi *kaula*-lekseemin laajentuneen, kaulamaista osaa tarkoittavan semeemin kanssa.

Se, että polyseeminen *koura*-substantiivi voi viitata käden asentoon ja myös koneen kouramaiseen osaan (*kaivurin koura*, jonka käyttämistä ei sanottane *kourimiseksi*), ei suoraan motivoi *kouria*-verbin laajentunutta käyttöä (*vatsaa kourii*), vaan kyseessä on toiminnan, sen tavan ja tuloksen kokonaismielikuvaan pohjaava metafora (vrt. osin *kuoleman kourissa* jne.). Koska derivaatio on semeemikohtaista, saattaa kannan polysemiasta seurata aukkoisia derivaatioketjuja, esimerkiksi *hammas* 1. 'suussa oleva luunmuodostuma' > *hammastella* 'irvailla, nälviä', *hammas* 2. 'terävä ulkonema, pii' > *hammastaa* 'varustaa hampailla' (CD-Ps).

3 Ruumiinosaverbin denominaalisuuden määrittelystä

Johdosten analyysissa törmätään väijäämättä kantasanan ja johtosuhteen määrittelyn kriteereihin. Denominaalista tulkintaa voi heikentää se, että johtosuhteen suunta tai kantasanan olemassaolo ei ole diakronisesti selvä, tai se, että johdoksen merkitys ei ole tarpeeksi analyttinen, läpinäkyvä tai motivoitu oletettuun kantasanaan nähden. Käytännössä tulkinnaan selvät tapaukset ovat kohtia erilaisilla jatkumoilla. Ruumiinosan nimityksen sisältäviin verbijohdoksiin liittyy leimallisesti metaforisuus ja merkityksen spesifisyys (ks. Lehrer 1990: 237) ja myös yhteys leksikaalistumis- ja idiomatistumiskehityksiin. Käsittelen seuraavassa joitakin esimerkkejä ruumiinosan nimityksiin potentiaalisesti korreloivista verbeistä.

Nykykielen kannalta merkityksen läpinäkyvyyden menettäneitä verbejä ovat *potkia* ja *potkaista* (*potka*), *kontata* (*kontta* 'jalka, sääriluu, kinttu, koipi'), *käsittää* (paralleeleista muissa kielissä ks. Haser 2000: 179) ja *rynnätä* (*rynnäs* : *ryntäät*). Verbien *päihtyä*, *päihittää*, *päytyä* ja *päättää* merkitystä ei voida synkronisesti motivoida *pää*-lekseemin ruumiinosaa tarkoittavasta semeemistä, vaikka verbit alkuaan katsotaan siitä johdetuiksi (ks. SSA s.v. *pää*; *päytyä*; *päättää*). Samoin *korvata*-verbin nykymerkitys 'hyvittää, kompensoida' (alk. myös 'pienentää, typistää') on vaikea johtaa kuuloelintä tarkoittavasta *korvasta* (ks. SSA s.v. *korva* 'kuuloelin; kahva, kädensija'). Hämärä alkuperäiseltä yhteydeltään *kieli*-lekseemin kanssa on *kieltää*-verbi jatkoderivaatioineen (ks. Koski 1982: 76; SSA s.v. *kieltää*). *Näppi*-lekseemin mahdollinen

synkroninen korrelaatio *näp*-pesyeen verbistöön *näpistää*, *näppäillä*, *näpistellä*, *näpelöidä*, *näpätä* ja *näpäyttää* on historiallisesti epäselvä. Samoin semanttinen yhteys verbin *sorkkia* ja substantiivin *sorkka* välillä tuntuu selvältä, vaikka verbi saattaa olla alkuaan deskriptiivistä sanuetta (SSA s.v. *sorkkia*).

Sellaisten verbien kuin *ryömiä* (*ryömä* 'kämpälä'), *yskiä* (*yskä* 'rinta') (Hakulinen 1979: 283) tai *laappia* 'kävellä pitkin askelin' (NS) (*laappa* 'kämpälä') (Lehtinen 1976: 72) tulkitseminen ruumiinosan nimityksestä johdetuiksi ei ole synkronisessa tarkastelussa perusteltua. Verbit *tassuttaa* ja *tassutella* assosioitunevat nykyisessä kielenkäytössä *tassu*-substantiivin kanssa, vaikkakin sanat eivät ole johto-opillisessa suhteessa vaan eri alkuperää. (Ks. Jääskeläinen 2004: 243, 258.)

Johto-opillisten ja semanttisten substantiivi-verbi-suhteiden tulkintaa monimutkaistaa lekseemien polysemia, toissijaiset ja laajentuneet merkitykset. Monimerkityksisen lekseemin primaarimerkityksen tulkinta ei aina ole yksiselitteistä. Vaikkakin tendenssinä on, että ruumiinjäsentä tarkoittavan polyseemisen lekseemin ruumiin osaa denotoiva semeemi on primaari, ei periaate ole ehdoton (ks. Koski 1987: 37; 2002: 220–222; Ojutkangas 2001: 31–32). Tämän vuoksi kaikkien nykykielen kannalta selvältä näyttävien tapausten tulkitseminen automaattisesti ruumiinosannimityksen johdoksiksi ei ole perusteltua. Osa verbijohdoksista on sellaisia, että niiden merkitys korreloi vain substantiivin abstraktitarkoitteisen semeemin kanssa, esimerkiksi *rinnastaa* (*rinta*-sanana merkitysvariaatiosta ks. Ojutkangas 2001: 220–224) ja *polveutua* (vrt. *sukupuoli*). Toisaalta verbin merkitys voi rajata denotaatioltaan jatkumonluonteisen substantiivin tietyn tarkoitteen, esim. *suudella*-verbi viittaa vain ihmisen tai eläimen suuhun (vrt. *säkin suu*, *joen suu* jne., *suu*-lekseemin viittaushajonnasta ks. Koski 2002: 221). Sellaisen pesyeen kuin *haaroa*, *haarautua*, *haarastaa* (NS) derivaation motivointi *haara*-substantiivin ruumiinosaan viittaavista semeemeistä *haara(t)* 'jalat; jalkojen yhtymäkohta' on puolestaan epätodennäköistä.

Ruumiinosaa tarkoittaville substantiiveille tyypillinen metaforinen tai idiomaattinen käyttö (ks. Nenonen 2002: 169–182) ei automaattisesti vaikuta verbijohdoksen derivointiin, esimerkiksi *kantaa hartioillaan*, *vetää nenästä* tai *vetää lonkkaa*, *tehdä lonkalta* (vrt. unkarissa Labádi-Bertényi 1993: 88). Joitakin paralleelleja ovat muun muassa *nokittaa* 'pokerissa: korottaa toisen asettamaa pelipanosta' : *kymppi nokkiin* (= nenä, metonyminen viittaus henkilöön), *huuleilla* 'heittää huulta, vitsailla' : *heittää huulta* (vrt. myös *huuliveikko* 'leikinlaskija, jutunkertoja'), *siipeillä* 'elää toisen kustannuksella' (eli siivellä) ja 'sydämistystä' suuttua sydänjuuriaan myöten' : *sydänjuuret*, *sydämys*, *sydän* 'sisin' jne.

Ruumiinosannimiin korreloivat verbijohdokset laajenevat merkitykseltään muiden I-verbien tapaisesti yleisempää mutta konkreettista toimintaa koodaamaan, esim. *kouria*, *kynsiä* ja *sorkkia*. Verbi *kieliä* 'juoruta, kannella; ilmaista, paljastaa, kertoa' motivoituu *kieli*-substantiivin semeemistä 'elin' tai 'puheenjärjestelmä', mutta verbin käyttö on yleensä abstraktimpaa, ilman viittausta kielielimeen (vrt. kuitenkin osin juoruaminen). Samoin osa verbeistä koodaa tunteita ja niiden ilmaisemista tai muuta affektiivista kommunikaatiota, esimerkiksi *hammastella*, *huuleilla*, *kuuhkota*, *leukailla* ja *niskoitella*. On huomattava, että ruumiinosaverbien rajoittuneiden tai metaforisten merkitysten ei tarvitse olla historiallisen kehityksen tulosta (leksikaalistumista tai idiomaatistumista) vaan verbijohdosten primaarimerkityksiä. Tällainen on denomi-naaliselle johdokselle enemmän oletusarvoista kuin epätyypillistä: esimerkiksi *puukottaminen* ei ole mitä tahansa puukon käyttämistä tarvekaluna vaan puukolla iskemistä vahingoittamistar-koituksessa jne. (vrt. Fodorin analyysi englannin *paint*-verbistä, ks. Kiparsky 1997: 476).

4 Ruumiinosaverbit ja semanttiset johdostyyppit

Kielioppien ja johdostutkimusten merkitysluokituksessa ruumiinosan nimityksistä johdetut tai niihin korreloivat verbit saavat osin erilaisia tulkintoja suhteessa semanttisiin tyypeihin (ks. Jääskeläinen 2004: 34–46; laajemmin ks. Kytömäki 1992). Esimerkiksi Cannelin (1930: 19) jättää muutaman johdoksen (*niskoitella*, *suudella*, *varvastella*) kymmenkohtaisen luokituksensa ulkopuolelle niiden semanttisen tulkinnan hankaluuden vuoksi (samalla hän toteaa, että luokkia voi tuki eritellä spesifimminkin).

Johdosten semanttinen luokittelu on kriteerisidonnaista, kuten johdoksenkin määrittely.³

Merkitystyyppien postulointi ja niihin sijoittumisen hankaluus on seurausta itse ilmiön, denominaalisen verbiderivaation luonteesta; johdinten semanttinen tyhjiys ja johdosten semanttinen variaatio johtuvat niiden kielenkäyttöä palvelevasta tehtävästä (ks. Laakso 1997: 297). Denominaalisten verbien semanttisen luokittelun invarianssia on haettu tyypillisesti kantanominin tarkoitteen roolista verbin ilmaisemassa toiminnassa, ja tätä kuvataan kantanominin sisältävällä parafrasilla.

Suuri osa ruumiinosan nimityksistä derivoiduista verbijohdoksista lukeutuu näin merkitystyybiltään instrumentatiivisiksi. Väline-roolin ensisijaisuutta puoltaa osin se, että varsinkin ruumiinjäsenet voidaan hahmottaa esinemäisiksi tarkoitteiksi, toisaalta välineet ja työkalut voidaan nähdä ikään kuin ruumiin ekstensioina (ks. Jääskeläinen 2004: 210).⁴ Näin ruumiinosan käsite voi käyttäytyä johdoksen semanttisessa rakenteessa tyypillisen välineen tai työkalun tavoin. Prototyyppisen välineen piirteitä ruumiinosa ei kuitenkaan täytä, jos sellaisiksi oletetaan artefaktisuus, kädessä pidettävyys tai patienttitarkoitteen muutos (ominaisuudet eivät toki ole pakollisia; rajanvedon koontia ks. Jääskeläinen 2004: 118–155). Karkeasti tulkiten instrumentatiivisiksi voidaan lukea sellaiset verbit kuin *jaloitella* 'kävellä liikuntaa saadakseen' (NS:ssa myös *jalkailla* 'jaloitella'), *kämmentää* leik. 'kätellä', *kouria* ~ *kouraista*, *kynsiä*, *käpälöidä*, *käsitellä*, *kätellä*, *nilkuttaa*, *nokkia* ~ *nokkaista*, *nyrkkeillä*, *pyllistää*, *reisiä*, *suudella*, *silmätä* ~ *silmäillä*, *sorkkia* ja *sormeilla* (NS:ssa lisäksi muun muassa *kahmaloida* [*kahmalo* 'yhdessä olevat kourat'] ja *räpylöidä* 'liikkua räpylöillä').

Kausatiivijohdosten useanlaisiin alaryhmiin (ks. Kytömäki 1992: 268) ruumiinosan nimityksiin korreloituvia verbijohdoksia voidaan luokittaa seuraavasti: Privatiivisia (poistamista tarkoittavia) ovat verbit *höyhentää*, *kyniä*, *karvoa*, *nahkoa*, *ruotia*, *suolistaa*, *suomustaa* (NS *kettää*). Instruktiivinen (kannan tarkoitteella varustamista tarkoittava) on verbi *nahoittaa* 'päällystää nahalla'. Tietyin kriteerein lokatiivisiksi (kannan ilmaisemaan paikkaan saattamista tarkoittaviksi) voidaan lukea verbit *jalkautua* ja *jalkauttaa* 'komentaa miehet laskeutumaan ajoneuvosta (taistelujärjestykseen)' (myös laajentunutta käyttöä, esim. *jalkauttaa yrityksen strategia* jne.) ja *syleillä*. Muunlaisiksi kausatiivijohdoksiksi voidaan lukea verbit *kaulailla* 'halaila' (vrt. *olla kaulakkain*) ja *selättää* (laittaa selälleen; vrt. myös instruktiivinen luenta 'aiheuttaa, että selkä on lattiassa'), kausatiivien tai muutosjohdosten tyyppiin kuuluu luennasta

3 Esimerkiksi kolmessatoista suomen ja englannin denominaalisten verbien luokituksessa merkitystyyppien määrä vaihtelee 3 ja 21 välillä (ks. Jääskeläinen 2004: 43; periaatteista ks. myös Laakso 1997).

4 Ruumiinosien hahmottamista toiminnan instrumenteiksi heijastanee myös se, että ruumiinosa voi olla luontevasti verbin merkitykseen sulautuneen väline-argumentin adjunktiasemainen tarkennus, *lipota käsikourulla*, *kammata sormilla*, ja yleisestikin verbin tyypillinen väline-argumentti, *hakata nyrkillä*, *sekoittaa sormella*.

riippuen verbi *polvistua* (vrt. *olla polvillaan*). Muutosjohdokseksi (Kytömäki 1992: 265) voidaan tulkita verbi *vatsoittua*.

Vain metaforisen merkitystulkinnan korrelaattisubstantiiviinsa nähden saavat johdokset *hammastella* 'irvailla', *huuleilla* 'heittää huulta, vitsailla', *käsittää*, *leukailla* ja *sapettaa*, joiden sijoittaminen perinteisiin merkitystyypeihin on väkinäistä. Myöskään verbi *niskoitella* ei luontevasti sovi instrumentatiiviseen tyyppiin, koska verbin metaforinen merkitys 'panna vastaan, vastustella' ei korreloitu *niska*-lekseimin ruumiinosaa tarkoittavan merkityksen kanssa (vrt. idiomi *nakella niskojaan*). Samoin sellaiset parit kuin *sydän* : *sydämistyä* ja *tukka* : *tukistaa* jäävät perinteisten merkitystyyppien ulkopuolelle kannan tarkoitteen ja toiminnan suhteen omaleimaisuuden vuoksi.

Useat ruumiinosaverbit ovat jollakin tapaa merkitykseltään spesifioituneita: Omavoimaista liikettä koodaavat kulkemisverbit *jaloitella* ja *nilkuttaa* eivät ilmaise puhdasta tai pelkkää ruumiinjäsenen avulla liikkumista; *jaloittelemisen* ei ole merkitykseltään synonyyminen *kävelemisen* kanssa (*kävellä kotiin*, *kävellä käsillään*, *kävellä puujaloilla*, vrt. *?jaloitella kotiin*, *jaloitella käsillään*, *jaloitella puujaloilla*) eikä *nilkuttamisen* motivaationa ole nilkka liikkumisen välineenä. Käden ja sormen nimityksestä motivoituneet johdokset *sormeilla*, *peukaloida*, *käpälöidä* ja *näpelöidä* sisältävät kielteisen usein implikaation. *Silmäminen* ei ole neutraalia katsomista, vaan tietoista tarkastelua. Tällaiset eriytyneet merkitykset saattaisi voida tulkita niinkin, että perustoimintojen koodaamisessa neutraali peruslekseimin käyttö on tunnusmerkitön ja ruumiinjäsenen kautta leksikalisointi tunnusmerkkinen strategia. Toisaalta merkityksen rajoittuneisuuden tai erikoistuneisuuden mahdollisuus on tyypillistä muullekin denominaaliselle johdolle, koska verbi juuri sisältää yhden argumentin, joka motivoi toiminnan kielennyksen, vrt. *suoria* ~ *kammata hiukset*. Tässä mielessä yksittäiset havainnot ruumiinosan nimityksiin korreloituista verbeistä eivät anna perustetta olettaa erityiskäyttäytymistä.

5 Semanttisen kentän verbiintyminen

Ruumiinosan nimityksiin korreloivat verbijohdokset ovat nykysuomen yleiskielessä melko suppea ja sisäiseltä jäsenyisyydeltään heterogeeninen luokka. Toki laajempi näkökulma lisää lekseimien määrää, esimerkiksi murteet ja arkinen kielenkäyttö sekä kaunokirjallinen aineisto tarjoavat lisäesimerkkejä, kuten NS:sta voidaan havaita. Osa NS:n ruumiinosan nimityksistä johdetuista verbeistä on nykykielenkäytössä jo harvinaisia, esimerkiksi *aivoiteilla* 'ajatella' (nykyisin vain leikillisesti käytetty nominaalistus *aivoitus* 'ajatus, aie'; CD-Ps). Sen sijaan NS:ssa harvinaiseksi katsottu verbi *varvastaa* 'kävellä tai juosta varpaillaan' on nykykielessä saanut uuden käyttöyhteyden kävelemään opettelevasta lapsesta puhuttaessa, *kävellessään 2-vuotias poikamme varvastaa oikealla jalalla* (verkkolehden keskustelupalsta). Muutoin ruumiinosanimien status uusien verbijohdosten motivoijana on vähäinen joitakin satunnaisderivoiteja lukuun ottamatta, esim. *peukutella* 'soittaa peukalolla lyömällä (bassokitaraa)' tai puhekielessä jo vakiintuneempi *keuhkota* 'hiiltyä, raivota'.

Edellä käsiteltyjen verbien korrelaattisubstantiivit voidaan koota ruumista jäsentävän neljän alueen (ks. Koski 1987: 51) mukaan seuraavasti (tässä ei ole tehty eroa varsinaisten johdosten, historiallisesti epävarmojen tai johtosuhteeltaan haalistuneiden lekseimiparien tai varsinaiseen ruumiinosaan viittaamattomien verbien kesken, myös CD-Ps:n ulkoiset tapaukset ovat mukana; lisäksi voitaisiin erottaa sisäelimet ja nesteet tms.):

- Pää: pää, leuka, suu, silmä, hammas, tukka, nokka, korva, kieli, aivo(t), nenä
- Vartalo: keuhko, vatsa, maha, kyrpä, pylly, niska, kaula, syli, rynnäs
- Jalka: jalka, polvi, kynsi, sorkka, reisi, nilkka, potka, varvas, kontta
- Käsi: käsi, sormi, peukalo, peukku, nyrkki, koura, näppi, käpälä, kämmen

Näyttää siltä, että ruumiinosan nimitykset eivät tarjoa yhtenäistä lähtökohtaa verbijohdosten semanttiselle luokitukselle ja muulle tarkastelulle (ks. myös Kellyn 1998 testien tulokset). Syyt ovat useanlaiset. Ensinnäkin ruumiinosien nimitysten ja verbijohdosten metaforinen tai muunlainen käyttö, osin substantiivien ikä ja herkkyys kieliopillisiin tai idiomaattisiin kehityksiin ruokkinevat myös verbijohdosten merkitysmotivaation kirjoa. Tärkeämpi syy on, paitsi että ruumiinosien nimitysten semanttinen kenttä on jäsennykseltään epäkoherentti, se ei funktion tai toiminnan tarkastelun kautta tarjoa yhtä selkeää mallia verbijohdosten motivoimiseksi. Funktio voidaan tässä ajatella karkeasti kolmella tapaa anatomisesti (*jaloitella*), antroposentrisesti (*kätellä*, *tukistaa*, *reisiä*) tai vain verbijohdoksen tai lauseen rakentaman käsitteistykseen näkökulmasta (*niskoitella*, *keuhkota*, *pyllistää*) (kaksi jälkimmäistä tapaa ovat osin päällekkäiset). Kaikkiaan ruumiinosat ovat toiminnan ja siten verbiderivaation semanttisen motivaation kannalta luonteeltaan sisältöluokka, jonka jäseniä ei yhdistä yksittäinen funktionaalinen komponentti, vain pelkkä semanttinen tai käsitteellinen kenttä. Tämä sallii sen, että niihin korreloituvan verbijohdoksen merkitys voi vaihdella semanttisen tyyppin kannalta kulloisenkin kielentämistarpeen tai valitun nimeämismotivaation mukaan.

Ruumiinosan nimitykset ovat verbijohdoksille enemmän sekatarakauppa kuin yhden tuotteen erikoisliike. Tällaiseen vertautuvat esimerkiksi soitinten nimitykset, jotka unkarissa verbiintyvät produktiivisesti, *zongorázik* 'soittaa pianoa', *gitározik* 'soittaa kitaraa' jne. (ks. Saarinen ja Labádi 1991: 88; suomessa satunnaisesti myös *kitaroida*, *bassotella*), tai kulkuvälineiden nimitykset, joiden rooli toiminnassa tarjoaa eheän mallin merkitystyyppille ja potentiaalisille johdoksille: *autoilla*, *veneillä*, *pyöräillä*, *lumilautailuilla*, *pulkkailla*.

Lähteet

- CANNELIN, Knut 1930. Havaintoja suomenkielen denominaalisten johdannaisverbien alalta. Vähäisiä kirjelmiä LXII (eripainos Suomi V, 10:stä). Helsinki: SKS.
- CD-*Ps* = CD-Perussanakirja. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 94. Helsinki: Edita 1997.
- FEHÉR, Nikolett 2001. Frazeologizmusok a finnben és a magyarban: kéz és láb. Specimina Fennica. Tomus X. Kaukovertailuja III. Savariae, 7–28
- HASER, Verena 2000. Metaphor in semantic change. – Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. Barcelona, Antonio (toim.). Berlin: Mouton de Gruyter.
- HAKULINEN, Lauri 1979. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- JUSSILA, Raimo – LÄNSIMÄKI, Maija 1994. Se siitä. Suomen kielen seksisanakirja. Porvoo: WSOY.

- JÄÄSKELÄINEN, Petri 2004. Instrumentatiivisuus ja nykysuomen verbinjohto. Semanttinen tutkimus. Jyväskylä Studies in Humanities 22. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- KIPARSKY, Paul 1997. Remarks on Denominal verbs. – Complex predicates. Alsina, Alex, Bresnan, Joan & Sells, Peter (toim.). Stanford California: CSLI Publications.
- KOSKI, Mauno 1982. Suomen johto-opin morfologiaa. Fennistica 4. Turku: Åbo Akademi, Finska institutionen.
- KOSKI, Mauno 1987. Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (1). – Kontrastiivista kielentutkimusta I. Koski, Mauno (toim.) Fennistica 8. Turku: Åbo Akademi, Finska institutionen.
- KOSKI, Mauno 1997. Selkä. – Sananjalka 39, 17–29.
- KOSKI, Mauno 2002. Semanttinen tyhjiö. – Tähdendusepüüdja – Catcher of the Meaning. Pajusalu, Renate & Hennoste, Tiit (toim.). Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli.
- KELLY, Michael H. 1998. Rule and idiosyncratically derived denominal verbs: Effects on language production and comprehension. – Memory and Cognition 26, 369–381.
- KYTÖMÄKI, Leena 1992. Suomen verbiderivaation kuvaaminen 1600-luvulta nykypäiviin. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 40. Turku: Turun yliopisto.
- LAAKSO, Johanna 1997. On verbalizing nouns in Uralic. – Finnisch-Ugrische Forschungen 3/54, 267–304.
- LABÁDI-BERTÉNYI, Gizella 1993. Verbijohdokset ruumiinosien nimistä. – Systeemi ja poikkeama. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14.5.1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku: Turun yliopisto.
- LABÁDI, Gizella – SAARINEN, Sirkka 1991. Testrésznevekből képzett igék – Suomi ja Unkari rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Alhoniemi, Alho, Nyiokos, István & Paunonen, Heikki (toim.). TYSJYKLJ 38. Turku: Turun yliopisto.
- LEHRER, Adrienne 1990. Polysemy, conventionality, and the structure of the lexicon. – Cognitive linguistics 1–2, 207–246.
- LEHTINEN, Raija 1976. Nykysuomen 2-tavuisten *i*-vartaloisten verbien semanttista ryhmittelyä. – Kielitieteellisiä lehtiä. Lehtinen, R. & Lehtinen, T. ym. (toim.). Suomi 120:4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NENONEN, Marja 2002. Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 29. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- NS = Nykysuomen sanakirja. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- OJUTKANGAS, Krista 2001. Ruumiinosanimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa. SKST 845. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAJUNEN, Anneli 2001. Argumenttirakenne. Asiantilojen luokitus ja verbien käyttäytyminen suomen kielessä. Suomi 187. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PETRUCK, Miriam L. M. 1995. Frame semantics and the lexicon: Nouns and verbs in the body frame. – Essays in semantics and pragmatics. In Honor of Charles J. Fillmore. Shibatani, Masayoshi & Thompson, Sandra (toim.). Pragmatics & Beyond 32. Amsterdam: John Benjamins.

- RÉVAY, Valéria 2001. Ruumiinosien nimistä johdettujen sanojen ja fraseologisten ilmausten unkarilais-suomalainen kontrastiivinen tutkimus. – Specimina Fennica. Tomus X. Kaukovertailuja III. Szombathely, 115–123.
- SAARINEN, Sirkka – LABÁDI, Gizella 1991. Suomen ja unkarin denomaalisesta verbinjohdosta. – Suomi ja Unkari rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Alhoniemi, Alho–Nyirkos, István–Paunonen, Heikki (toim.). TYSJYKLJ 38. Turku: Turun yliopisto.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä 1-3. Etymologinen sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992.

A cseremisiz a legőszibb uráli nyelv?

Az uráli nyelvek szétválásának kronológiájára a szakirodalomban többféle, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő megállapítás található. Az általam itt felvázolt kronologikus rokonságmodell alapjául – több fontos módosítással – Mikko Korhonen családfa-ábrázolása szolgált (Korhonen 1981: 27.).

Az eltérések abból adódnak, hogy egyrészt Korhonen nem jelöli családfaábráján a szamojéd nyelvek szétválásának feltételezett időpontját (ezt én Helimskij nézetét elfogadva az időszámításunk kezdete körüli időre tettem, vö. Helimskij 1996: 5.), másrészt az én modellábrámon azok az utódalapnyelvek, amelyek több évezredig fennálltak, a tartósabb nyelvi egységek jelzésére évezredenként növekvő sorszámozást kaptak: így az uráli alapnyelvből i. e. 4000 táján kivált közszamojéd alapnyelv, amely időszámításunk kezdetéig őrizte meg egybetartozását, a **PS₁**, **PS₂**, **PS₃**, **PS₄** indexelést kapta; az ugor alapnyelv kétezer éves létezése adta a **PG₁**, **PG₂**; az obi-ugor alapnyelv szintén kétezer éve pedig a **PO₁**, **PO₂** jelöléseket; végül a háromezer éves együttélést mutató permi alapnyelvet a **PP₁**, **PP₂**, **PP₃** indexelés jelzi. A harmadik – érdemi – eltérés a kétféle modell között abban van, hogy (az UEW FP és FW etimológiáinak statisztikai elemzése eredményeként) az általam felvázolt kronologikus rokonságmodell elveti a finn–volgai egység létezését, és az önálló cseremisiz nyelv létrejöttét közvetlenül a finn–permi alapnyelvből, a permi nyelvág kiválásával egy időben eredezteti, míg a mordvin nyelv(ek) esetében feltételez egy még mintegy ezeréves finnségi–mordvin együttélést: a mordvin a lappal együtt kb. i. e. 1000 táján szakadhatott ki a finnségi–mordvin alapnyelvből. További eltérés a két modell között, hogy a szamojéd nyelveknél a kamassz (voltaképpen: kamassz–kojbál) és a matori (matori–tajgi–karagasz) külön nyelvi egységekként szerepelnek nálam Juha Janhunén (Janhunén 1977: 7.), illetve Eugen Helimski (Helimski 1997: 17.) alapján.

Végül: Korhonen nem vette fel külön nyelvként az izsór nyelvet sem, ezért nála tizenkilenc, nálam pedig huszonegy uráli származéknyelv szerepel. (Mindkét ábrából hiányzik a korán kihalt és nyelvemlékes nyomokat csak közvetett formában hagyott meri és muroma nyelv.)

:																				
:																				
PU																				
PFU														PS ₁ PS ₂ PS ₃ PS ₄						
PFP											PG ₁ PG ₂									
PFM								PP ₁ PP ₂ PP ₃												
L A P	PFE										M O R	C E R	V O T							S Y R
	PF				PE			PO ₂												
	F I N	K A R	V E P	I N K	V O T	E S T	L I V									V O G	O S T	N E N	E N E	

Az uráli nyelvek kronologikus rokonságmodellje

Az egyes nyelvállapotok jelölései: **PU** = proto-uráli, **PFU** = proto-finnugor, **PFP** = proto-finn-permi, **PFM** = proto-finn-mordvin, **PFE** = proto-finn-észti, **PF** = proto-finn, **PE** = proto-észti, **PP** = proto-permi, **PG** = proto-ugor, **PO** = proto-obi-ugor, **PS** = proto-szamojéd, **PNS** = proto-északi-szamojéd, **PSS** = proto-déli-szamojéd. (Egy-egy sor a táblázatban ezeréves időtartamot szimbolizál.)

Az UEW FP-FW etimológiáinak képviseleti megoszlása az utódnyelvágakban

Az UEW **589** olyan etimológiát tárgyal, amelyeket, minthogy nincsenek ugor, illetve szamojéd ágbeli megfelelőik, a finn-permi, illetőleg a finn-volgai rétegbe sorol be. Finn-perminek számít minden olyan etimológia, amelyben a finnségi (**F**), mordvin (**M**) és cseremiszi (**C**) mellett permi (**P**) megfelelő is található (**331** etimológia tartozik ebbe a csoportba). A lehetséges megfelelések: **FMCP**, **FMP**, **FCP**, **MCP**, **FP**, **MP**, **CP**. A finn-volgai rétegbe sorolt etimológiák száma: **258**. Ezek lehetséges megfelelései: **FMC**, **FM**, **FC**. (Az **MC** megfeleléseket az UEW nem vette számba, Bereczki Gábor szerint mindössze **20** olyan etimológia van, amely csupán csak a mordvin és a cseremiszi nyelvben közös, vö. Bereczki 1988: 314–315.).

Az itt mellékelt Adattárban megtalálható valamennyi **FP-FW** etimológia tényleges képviselete az egyes nyelvcsoportokban (a statisztikai egyöntetűség kedvéért a szótárban található kérdőjeles képviseleteket is teljes megfeleléseként számítottam be).

Az egyes UEW-beli képviseletek (valamint a Bereczki Gábor által említett **20 MC** etimológia) statisztikai összesítése alapján az alábbi szószámbeli és kerekített százalékos arányok mutathatók ki:

képviseletek	szószám	~%
FM	154	25
FP	100	17
CP	75	12
FMC	56	9
FCP	49	8
FC	48	8
FMCP	35	6
MP	28	5
FMP	24	4
MCP	20	3
MC	20	3
összesen:	609	100

A táblázat tanulságai: az etimológiáknak mindössze **6** százaléka „hibátlan”, azaz olyan, hogy képviseleteik valamennyi nyelvágban megtalálhatók. Az etimológiák **24** százalékában hiányzik a négy nyelvág egyike, **70** százalékukban viszont megfeleléseik csupán két nyelvágban mutathatók ki.

Finnségi oldalról nézve: az etimológiák **44** százalékának van **F–M** megfelelése, **35** százalékuknak **F–P** megfelelése és csupán **31** százalékuknak **F–C** megfelelése. A finnségi nyelvekhez e számok alapján a mordvin nyelv áll legközelebb, középső helyet foglalnak el a permi nyelvek, és a cseremiszi nyelv áll legtávolabb tőlük.

Permi oldalról nézve: a **P–F** megfelelések aránya **35** százalék, a **P–C** megfeleléseké **29** százalék és a **P–M** megfeleléseké csak **18** százalék. A permi nyelvekhez tehát a finnségi nyelvek állnak legközelebb, középső helyet foglal el a cseremiszi nyelv és a mordvin nyelv áll a legtávolabb.

Végül: az **M–C** megfelelések az egész etimológiai anyagban mindössze **21** százalékot tesznek ki (a megfelelések közé beszámítva a Bereczki Gábor által említett 20 etimológiát is). Ez az arány a második legkisebb egyezést mutatja: a mordvin és a cseremiszi nyelv majdnem olyan távolra helyeződött egymástól, mint a permi nyelvek és a mordvin nyelv.

A permi–cseremiszi megfelelések nagyságrendileg egybeesnek a finn–permi és a finn–cseremiszi megfelelésekkel, ezeknek a nyelvágaknak az egymástól való elválása ezért egy időre tehető.

A finn és a mordvin nyelv közötti nagyobb számú egyezés viszont arra utal, hogy a mordvinoknak a finn–permi alapnyelvi állapot megszűnése után még jó ideig (újabb ezer évig) együtt kellett élniük a finnségekkel, valamint, hogy a finn–permi együttélés idején is a mordvinok elődei élhettek legtávolabbra a leendő permi népcsoporttól.

Minthogy az itt tárgyalt statisztikai adatok is a tartós mordvin–cseremiszi együttélés ellen szólnak, (hasonló vélekedésekre lásd pl.: Hajdú 1988: 47., Bereczki 1988: 314–315.) célszerű annak a feltételezése, hogy a cseremiszi nyelv a permi nyelvekkel egy időben (i. e. 2000 táján) vált önálló nyelvvé, és így külön nyelvi fejlődésének időszaka mintegy négyezer évre tehető, szemben a magyar, a mordvin vagy a lapp nyelvvel, amelyek önálló nyelvvé válása i. e. 1000 körül történhetett meg, vagyis ezek a nyelvek „csupán” háromezer évesek. Mindezek alapján a mai uráli nyelvek közül a legősibb önálló nyelvnek a cseremiszi nyelvet tekinthetjük.

A cseremiszi nyelvben ugyanakkor számos archaikus jelenség őrződött meg: ezek közé sorolható a szóbeljei p, t, k zárhangok gyengülési folyamatának megállása az instabil β, δ, γ spiránsok szintjén, a b, d, g zöngés zárhangok korlátozott (csak n utáni kombinatorikus variánsokként való) létezése, az uráli alapnyelvi grammatikai esetek primér ragjainak (nominatívus $\emptyset$, genitívus -n, akkuzatívus -m) változatlan megmaradása.

Az önállóvá vált cseremiszi nyelv kiszakadva a finn–permi közösségből hamar idegen (török: volgai bolgár, csuvas, tatár) nyelvi környezetbe került, és ez erős nyomokat hagyott a nyelv egészén: magánhangzórendszerében megjelentek a volgai areára jellemző redukált hangok, a palatoveláris magánhangzó-illeszkedés mellett kialakult a török nyelvekre jellemző, és a magyar nyelvben is meglévő labiális illeszkedés is (pl. az inesszívus -*što*, -*šte*, -*štö*, az Sg3 birtokos személyrag -*šo*, -*še*, -*šö*, -*žo*, -*že*, -*žö* alakjaiban). Hajdú Péter szerint a csuvas jövevényszavak száma kb. 1500-ra tehető a cseremiszi nyelvben, valamint a csuvas hatás a szókészlet mellett más területeken (hangtan, alaktan, mondattan) is kimutatható. A legősibb, legrégebben önállóvá vált uráli–finnugor nyelv így lett egyben a legtörökösebb veretű finnugor nyelvvé is. (Hajdú 1988: 51).

Adattár (UEW 605–827.)

sz.	alapalak	jelentés	képv.
1.	aća	Bachweise	FP
2.	ać3	früh	CP
3.	aj	Schläfe	FM
4.	ajša	Deichsel	MP
5.	ajta	Vorratshaus	FM
6.	akšte-r3	unfruchtbar	FM
7.	amp3-	schliessen	FP
8.	ant3	junges Gras	CP
9.	ańć3	sehen	CP
10.	aš3	Hengst	CP
11.	äje	gross, Vater	FP
12.	ält3	weibliches Tier	FM
13.	älwä	Verstand	FP
14.	ćać3	Herde	FC
15.	ćaṇka	Haken	FM
16.	ćar3	stark	FP
17.	ćat3	lahm	CP
18.	čäčkä	rein, weiss	FP
19.	čäje-r3	Schienbein	FMP
20.	čäkće-	springen	FCP
21.	ćolta	ausziehen	FP
22.	čil3	alles, ganz	CP
23.	čil3-m3	Eckzahn	FM
24.	ćoń3	männliches Tier	FP
25.	ćoń3	Meise	CP
26.	ćöl'3	kleiner Finger	FP
27.	ćör3	klein	CP
28.	ćakč3-t3r3	Johannisbeere	FM
29.	čač3-	schlagen	CP
30.	čamč3	faul	FCP
31.	čanta	Preis, Wert	FM
32.	čapp3-	schneiden	FMP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
33.	čarkk3	Gabel	FM
34.	čawa	Sack, Beutel	FM
35.	čäčkä	Vogel	FMCP
36.	čäčke	Weile	FMP
37.	čen3	klein, dünn	FP
38.	čija	Schaum	FMC
39.	čiwn3	Geruch	FM
40.	čoša	gelb	FP
41.	čoše	Gerste	MCP
42.	čukka	Verderben	FP
43.	ď'ökk3-	stechen	FCP
44.	ečkä	wit, fern	FM
45.	el3	Ast, Zweig	MP
46.	enä	Mutter	FP
47.	ertä	Flanke, Seite	FMCP
48.	ešä	warm, heiss	FM
49.	ešte-	zeit haben	FCP
50.	ićä	wenig, klein	FCP
51.	ič3	gross, dick	MP
52.	ikte	ein, eins	FMCP
53.	inše	Mensch	FM
54.	iry3n3	Kupfer	CP
55.	is3-	sitzen	FM
56.	iś3-	rufen	CP
57.	iša	Ärmel	FM
58.	jač3	Schneefläche	FCP
59.	jaksa-	losbinden	FMP
60.	jakša	kühl, kalt	FMC
61.	jama	Fügung	FM
62.	jaṇša	Mehl	FMC
63.	jat3-	fragen	CP
64.	jäkä-lä	Flechte	FP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
65.	jälte	Baumsaft	FP
66.	järwä	See	FMC
67.	jär3	Kreis	CP
68.	jäse	Glied	FMCP
69.	jewä	Getreide	FMP
70.	jimä-lä	Malz, süß	FP
71.	jire-	nagen	FP
72.	jir3	tiefe Stelle	FP
73.	jiša	Haut	FMCP
74.	jo	der	FMC
75.	jos3	kühl, Kühle	CP
76.	jukta-	sprechen	FM
77.	julma	stark	FP
78.	juma	Himmel, Gott	FMC
79.	jure	Wurzel(ende)	FMP
80.	kaće-	bemerken	FP
81.	kačk3	bitter, sauer	CP
82.	kačka ⁻¹	zerreißen	FCP
83.	kačka ⁻²	beissen	FCP
84.	kačke	bitter	FCP
85.	kačk3	Rauch	FMP
86.	kač3 ¹	quer, über	CP
87.	kač3 ⁻²	beschuldigen	FP
88.	kaja-	sichtbar sein	FMC
89.	kajk3-	schallen	FM
90.	kakteksan	acht	FMC
91.	kalke ¹	Haar, Halm	FM
92.	kalke ²	hart	FM
93.	kal'kk3	Ei, Hoden	FP
94.	kansa	Volk	FP
95.	kaŋla	Achsel	FMC
96.	karć3	Musikinstrument	MCP
97.	karča	Zweig	FMC

sz.	alapalak	jelentés	képv.
98.	karke	Kranich	FM
99.	kark3	grob, gross	FP
100.	karm3	Fliege	FMC
101.	kask3	Kreuz des Körpers	MP
102.	kaswa-	wachsen	FMC
103.	kawka	Trog	FM
104.	käč3	kalt werden	CP
105.	käčke-	verbergen	FM
106.	käč3	das Hintere	FP
107.	kältä-	fischen	CP
108.	kält3	Brot	FP
109.	käl3	Schwägerin	FMP
110.	kämä	Schuh, Stiefel	FMCP
111.	känčä-	wenden	FP
112.	kän3	Hanf	CP
113.	käppä	Pfote, Hand	FM
114.	kärke	Specht	FMCP
115.	kärte-	halten	FMC
116.	kärt3	Eisen	MCP
117.	käske-	befehlen	FCP
118.	käte-kse	Ärmel	FM
119.	kätke	Wiege	FP
120.	käwe-	gehen	FC
121.	kečke-rä	rund	FMC
122.	kečl3	schief	FCP
123.	kečrä	Spindel	FMC
124.	keđe	Frühling	FM
125.	kelmä	Haut	FP
126.	keltä-	spannen	FMC
127.	kejmä	Brunst	FP
128.	kentä	Feld, Wiese	FP
129.	keŋä	Jahreszeit	FC
130.	kerta	Reihe, Zeit	FM

sz.	alapalak	jelentés	képv.
131.	ker3¹	offener Steinofen	FP
132.	ker3²	Kehle	FP
133.	kesä	Sommer	FM
134.	keske	Mitte	FMP
135.	kića	heftig	FM
136.	kićnä-	niesen	FMP
137.	kička-	jäten	FM
138.	kič3	Schneeflocke	FC
139.	kiljä	weit	FM
140.	kilmä	kalt	FMCP
141.	kinčä-	graben	FC
142.	kinče-kse	Schwelle	FM
143.	kiñä	röhrenf. Gefäss	FP
144.	kipe-(ń3)	Funke	FP
145.	kipse	reif, reifen	FP
146.	kirä-	hauen, schlagen	MCP
147.	kir3	steif, hart	FM
148.	kišk3-¹	giessen, streuen	FCP
149.	kišk3-²	reissen	FM
150.	koče-¹	zurückhalten	FC
151.	koče-²	langsam gehen	FP
152.	kočka¹	Adler	FMCP
153.	kočka²	Ecke, Winkel	FM
154.	kođ'wa	Zeit, Weile	FC
155.	kojwa-	graben, schöpfen	FMC
156.	kokka	Hacke, Haue	FP
157.	koks3	trocken, dürr	CP
158.	kokse	eine Art Vogel	FC
159.	kokt3	Bauch	FP
160.	kok3	gross, ganz	FC
161.	kol'a	Fischwehr	FP
162.	kol'e	Hoden	FP
163.	komta	Deckel	FMC

sz.	alapalak	jelentés	képv.
164.	konte	Korb, Ranzen	FP
165.	kon3	Asche, Lauge	FCP
166.	kopa-la	Auerhenne	FC
167.	kore	Schale, Rinde	FM
168.	kork3-¹	hoch	FMC
169.	kork3-²	laufen, fliehen	FC
170.	korpe-	brennen	FM
171.	korta-	sengen	FMC
172.	koske-	anrühren	FCP
173.	kosk3	ein Wasservogel	FP
174.	koške	Wasserfall	FCP
175.	kowt3	Schneeschuh	FP
176.	kuđa-	weben, flechten	FMCP
177.	kujč3	Faden, Faser	FP
178.	kūma	heiss, glühend	FM
179.	kup3	Welle	FCP
180.	kurk(k)3	Gurgel	FM
181.	kurma	Waldschneppe	FC
182.	kurm3	Handvoll	MCP
183.	kur3-(ka)	Hügel	FCP
184.	kusa	Gleissblatt	FCP
185.	kuš3	kahl, nackt	MP
186.	kutke	Ameise	FMCP
187.	kutt3-	laufen	CP
188.	kūme-(ne)	zehn	FM
189.	kürsä	Brot	FM
190.	küše-	fragen	FM
191.	köm3	Speicher	FMP
192.	köpp3	Schimmel	FC
193.	köč3-	hängen	FCP
194.	köl'ć3	eine Fischart	CP
195.	könt3	Getreide	FCP
196.	lače-	aufgeweicht	FC

sz.	alapalak	jelentés	képv.
197.	lað3	Einschnitt	FCP
198.	lajwa	Boot, Kahn	FM
199.	lakć3	Tal, Niederung	FC
200.	lakše-	behauen	FMC
201.	lama¹	grosse Menge	FM
202.	lama²	schwach	FP
203.	lawča	weich	FM
204.	läkä	Vertiefung	FM
205.	läkkä-	atmen	FN
206.	lämp3	warm	FMC
207.	läm3	Schorf	MCP
208.	läppä-	schwer atmen	FM
209.	läppä-štä-	ersticken	FM
210.	läse	nahe gelegen	FC
211.	läsä-	ordnen	FCP
212.	läwl3	schwer	FC
213.	lećk3	Wiege	FCP
214.	lel3	Erle	CP
215.	lemš3	Linde	FMC
216.	leppä	Erle	FM
217.	lešmä	Kuh, Pferd	FM
218.	lešte	Blatt	FC
219.	ləks3-	behauen	MCP
220.	lič3-	drücken	FCP
221.	lipp3	Schaufel	FM
222.	lisä	Vermehrung	FM
223.	lisk3	Nadelblatt	CP
224.	lišť3-	melken	CP
225.	ločma	Einsenkung	FM
226.	loma	Zwischenraum	FMC
227.	lont3-	sich senken	FM
228.	loŋe-ma	Webkette	FM
229.	loppa	feucht	FMC

sz.	alapalak	jelentés	képv.
230.	lowkk3	Loch, Öffnung	FC
231.	lowna	Tag, Mittag	FP
232.	luma-	bezaubern	FC
233.	lume	Schnee	FMCP
234.	luppa	Baumflechte	FM
235.	luša-	zerbrocken	FM
236.	lušk3-	schlaff werden	CP
237.	lüpsä	Milch, melken	FM
238.	lök3-	kneten (Teig)	CP
239.	maja	Biber	FMP
240.	majð'3	Baumsaft	FP
241.	majs3	glatt, hübsch	FM
242.	maksa-	geben	FM
243.	makša	morsch, faul	FM
244.	mala	Rand, Kante	FM
245.	maña	klares Wetter	FM
246.	marja	Beere	FMC
247.	marta	gelte Kuh	FP
248.	mašta-	verstehen	FMC
249.	mata-	kriechen	FM
250.	mat3-	beschütten	CP
251.	mäcke	faul (Holz)	FC
252.	mär3-	wiederkäuen	FP
253.	mätt3	Haus, Zelt	CP
254.	mečä	eine Art Taube	FM
255.	melä	Steuerruder	FMP
256.	mele	Sinn, Verstand	FMP
257.	mertä	Mensch, Mann	MP
258.	mer3	Brust	CP
259.	meš3	Schaf, Widder	CP
260.	mičä-	zusammenfegen	FP
261.	mič3	Stütze	FMP
262.	mišk3	Körperteil	CP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
263.	moč3	Erdhügel	CP
264.	mone	Quantität, viel	FP
265.	muča	Hodensack	FMC
266.	mučk3	Faust	MCP
267.	muđa	Erde	FM
268.	muk3-l'a	Knollen	FCP
269.	muška	Knollen	FM
270.	nalja	Spiel, Scherz	FM
271.	nä	dieser	FMCP
272.	näč3-	kneten	CP
273.	neŋte	Schaft, Stiel	FP
274.	neskä-	abschaben	FC
275.	nik3	gegenwärtig	FMP
276.	nine	Lindenbast	FCP
277.	nistä-	schnauben	FC
278.	nis3	Weib, Frau	FM
279.	niš3	stumpf	MCP
280.	no	jener	FMC
281.	nol3	faul	FM
282.	norja	biegsam, weich	FC
283.	norta	Schlitten	MP
284.	nor3	Getreide	MP
285.	nowta-	holen, tragen	FP
286.	nume	kleine Fliege	CP
287.	nure-	pressen, drücken	FP
288.	nuska-	schnupfen	FM
289.	nušja	Keule	FCP
290.	ńärä	Krankheit	FP
291.	ńíða-	befestigen, binden	FM
292.	ńílke-	abziehen	FM
293.	ńóča	langsam	FP
294.	ńóčka	Biegung	FM
295.	ńokke	krumm, schief	MP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
296.	ńolk3	Ulme	CP
297.	ńúktä-	ausrufen	FMC
298.	oča	Teil, Anteil	FC
299.	oksa¹	Ast, Zweig	FCP
300.	oksa-²	sich erbrechen	FMCP
301.	olke	Stroh, Halm	FM
302.	ol3	Kinnlade	FM
303.	oma	eigen	FP
304.	omena	Apfel	FM
305.	om(p)ra	Wiesenpflanze	MP
306.	onta	Wärme, Hitze	FP
307.	ont3	Wurzel	FM
308.	ońća	Vorderteil	FCP
309.	oŋke	Angel, angeln	FC
310.	opś3	Mütze	CP
311.	ora	Eichhörnchen	FMCP
312.	oraše	Eber	FM
313.	orja	Sklave	FMP
314.	ork3	Niederung	FCP
315.	orma	Einschnitt	FM
316.	orpa	Verwandter	FMC
317.	pačk3-¹	schütteln	CP
318.	pačk3-²	flechten	CP
319.	paŋ3-	begegnen	MP
320.	para	gut	FMCP
321.	parma	Bremse	FMC
322.	paše-	braten, backen	FP
323.	paš3-	wachsen	CP
324.	päče	Arbeit, arbeiten	FCP
325.	päksnä	Linde	FMC
326.	pälä	Zeit	FP
327.	pälkä	Daumen	FMP
328.	pän3	Hafer	MP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
329.	pășk3	Nuss, Haselnuss	FMCP
330.	pečä	Fleisch	FC
331.	pečä	Kiefer	FMCP
332.	peč3	unrein, garstig	MP
333.	pektä-	Butter machen	FM
334.	pelme	Schmutz	FP
335.	peľ'kkä	rein, sauber	FCP
336.	pene	Hund	FMCP
337.	per3-	drehen	CP
338.	pese-	waschen	FM
339.	petkele	Stampfer	FM
340.	piča	Pfahl, Stange	FCP
341.	pičk3-	schneiden	FMC
342.	pinta	Fläche	FMP
343.	piŋka	gespannt	FC
344.	pire	Kreis, Ring	FM
345.	pirtä-	zusammenlegen	FC
346.	pir3	schnell	FP
347.	pisa-	tropfen	FM
348.	pise-	bleiben	FMC
349.	pis(e)-tä	stellen	FC
350.	pište	Zange	FMP
351.	pitä-lä	Blutegel	FM
352.	poč3-	trocken	MP
353.	pola	Körperteil	MCP
354.	ponte	Stock, Stab	FMCP
355.	porŋe	Behälter	FP
356.	poršas	Schwein	FMP
357.	portta	Gefäss (Rinde)	FP
358.	por3¹	alt	FP
359.	por3-²	brennen	FP
360.	poske	Furz	FM
361.	poš3	heiss, Hitze	MCP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
362.	poš3	Sieb, sieben	FMP
363.	powa	Knopf, Perle	FM
364.	pučka-	aufschiessen	FM
365.	pučk3-	durchstechen	FCP
366.	puč3¹	Rand	CP
367.	puč3²	Kahn, Boot	CP
368.	pukta-	wecken	FM
369.	pukt3	längs, entlang	FC
370.	pula	halb, Teil	FM
371.	punt3	Boden, Grund	CP
372.	puŋ3-	hängen	FM
373.	purka-	lösen	FMC
374.	purk3	Schneegestöber	FMCP
375.	pur3-	hineingehen	CP
376.	pöra-	niederfallen	MP
377.	pök3	Schimmel	CP
378.	raće-	ausspannen	FM
379.	rašk3	Gabelung	FM
380.	räppä	Rauchloch	FP
381.	reć(k)3	schön, gut	CP
382.	rek3	Moos	CP
383.	reśmä	Seil	FM
384.	rić3-	aufreissen	FP
385.	rine	Reif	FC
386.	riŋe-še	Riege	FP
387.	rita	Falle	FCP
388.	roška	spröde	FCP
389.	ruŋka	Rumpf, Stamm	FM
390.	röm3	Farbe	CP
391.	sać3-	erreichen	MP
392.	saja	Schatten	FCP
393.	saye-	kommen	FMCP
394.	saye-cta-	begleiten	FMCP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
395.	saka	dicht, dick	FCP
396.	sal3	Salz	FMCP
397.	sante-	schneiden	FM
398.	sapt3-r3	Johannisbeere	CP
399.	sarné	Baum	FC
400.	sasare	jüngl. Schwester	MCP
401.	sašt3-	beschatten	CP
402.	satta-	geraten	FM
403.	sawe	Rauch	FM
404.	sawta	Kieme	FC
405.	säse	die hohle Hand	FP
406.	säksä	Schmutz	FMP
407.	sänjä	Faden, Zwirn	FP
408.	sänke	dürrer Ast	FC
409.	sär3-	brechen	MP
410.	säs3	weich	FP
411.	säs3-	reißen	MP
412.	seŋ3-	kämmen	MP
413.	ser3-	kämmen	MCP
414.	set3¹	Stengel	CP
415.	set3²	Brücke	MP
416.	sil3	Fett, Speck	FCP
417.	sim3	Rost, rosten	CP
418.	sine	blau	FM
419.	sintä-	ausspannen	FC
420.	sira	Splitter	FM
421.	sira-hta-	streuen	FM
422.	sir3¹	gerade	FM
423.	sir3-²	schmieren	CP
424.	sir3-(m3)	Rotz	CP
425.	sisare	Schwester	FC
426.	sit3-	binden	FMC
427.	siw3-l'3	Fleisch	MCP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
428.	sođ3	Baumrinde	MP
429.	soj3	kalt	FP
430.	sokse	Wurm	FMC
431.	sompa	Stock, Stab	FCP
432.	sonta	Mist, Kot	FCP
433.	soŋ3-	untertauchen	CP
434.	sorme	Finger	FM
435.	sor3	Pflanze	MP
436.	sos3	schwammig	FMC
437.	sow3	Pfahl, Stange	CP
438.	suk3	Borste	CP
439.	sume	Nebel	FM
440.	sup3-r3	Stange	CP
441.	süskä-	stossen	FC
442.	sör3-	auftrennen	CP
443.	söt3	Russ	MCP
444.	šajör3	Nisse	FMCP
445.	šarja	Latte, Stange	FP
446.	šäke	Zunder	FM
447.	šäske	Mücke	FM
448.	šäšnä	Specht	FCP
449.	šelkä	Rücken	FC
450.	šēme	Trunk	FM
451.	šeŋcemä	sieben	FMCP
452.	šer3-	lachen	MP
453.	šik3	dicht, fest	FM
454.	šīre	Seite, Rand	FM
455.	šolke	Schnalle	FMCP
456.	šolma	Tal, Vertiefung	FP
457.	šoge-	wünschen	FP
458.	šopp3-s3	Sack	CP
459.	šora	Korn	FM
460.	šota	streit, Kampf	FMC

sz.	alapalak	jelentés	képv.
461.	śuj3-	strecken	FCP
462.	śuka	Spreu, Granne	FMCP
463.	śulke-	zumachen	FM
464.	śure	Brei, Grütze	FMC
465.	śürjä	Seite, Rand	FMC
466.	śökć3	Auerhahn	FMCP
467.	śajtta-	werfen	FP
468.	śakče	Gefäss, Boot	FM
469.	śal3	billig	FC
470.	śam3 ¹	Form, Gestalt	FM
471.	śam3 ²	Rücken (Messer)	FM
472.	śapa	Espe	FC
473.	śara	Egge	FC
474.	śeṇjä	gut, gesund	FMCP
475.	śera	Schleifstein	FP
476.	śew3	Massholderbaum	MP
477.	śiṇa-	schleifen	FM
478.	śirt3	Garn, Zwirn	CP
479.	śist3	Wachs	MCP
480.	śišna	Riemen	FMC
481.	śođ'3	Kiemen	CP
482.	śōde-	durchdringen	FM
483.	śoke-	sagen	FP
484.	śon3	warm	FP
485.	śuje	Stachel	FP
486.	śukšt3-	spülen	FM
487.	śukta	eine Art Baum	FM
488.	śuma-re	Mörser	FMC
489.	śuṇt3	Speise, Suppe	FP
490.	śōw3-	sauern	CP
491.	śšm3	Eisdecke	FM
492.	taje-	betäubt werden	FM
493.	tala-(s3)	Stange, Hütte	FP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
494.	tal'a-	treten	FP
495.	taṇka	Quaste	FP
496.	taṇke-ta	steif	FM
497.	tarna	Gras, Heu	FP
498.	tar3	steif, starr	MP
499.	tašk3	Rücker (Axt)	FCP
500.	täštä	Zeichen, Stern	FMC
501.	tätä	Verwandte	FM
502.	täwe	Hügel, Insel	FP
503.	teje	Weg	FP
504.	tere	Birkhuhn	FP
505.	ter3 ¹	Rand, Seite	CP
506.	ter3- ²	ernähren	MP
507.	teškä	Spitze	FMCP
508.	tewa	Arbeit	FM
509.	tika	Schwein	FM
510.	tīpta-	loslassen	FM
511.	tokka-	stechen	FM
512.	tok3-r3	Leinwald	CP
513.	tola	Keil, Pflock	MP
514.	toma	Eiche	FMCP
515.	toge-	flicken	FCP
516.	tora-ks3	quer	FMC
517.	torje	Stütze	FM
518.	tošte-	wagen, dürfen	FC
519.	tuk3-	brechen	CP
520.	tule	Wind	FCP
521.	tuṇa	Kern	FMC
522.	tuppa-	stopfen	FM
523.	turpa	Lippe	FMCP
524.	turta	Steif	FC
525.	tuš3-	wahrnehmen	CP
526.	ukse	Tür	FP

sz.	alapalak	jelentés	képv.
527.	ulk3	das Äussere	FP
528.	umpe	geschlossen	FP
529.	umr3	Flamme	FCP
530.	une	Schlaf	FM
531.	ura	Weg, Pfad	FM
532.	urke-	wegkommen	FM
533.	urma	Beule	FM
534.	uskal3	Kuh	MCP
535.	ušk3	Ochs, Stier	CP
536.	utare	Euter	FMC
537.	ükteksä	neun	FMC
538.	wač3¹	Scham	MCP
539.	wač3-²	untergehen	FCP
540.	wača	junges Tier	FM
541.	wača-	sehen	FMC
542.	wačka-	werfen	FMC
543.	wač3¹	Schlüsselbein	CP
544.	wač3²	Verstand	MP
545.	wajm3	Herz	FM
546.	waj3-š3	Zwischenraum	FP
547.	waj3-š3-t3-	tauschen	FCP
548.	wakka	Gefäss, Korb	FM
549.	waksa	Spanne	FM
550.	wakšt3re	Ahorn	FMC
551.	wala¹	Wort	FM
552.	wala-²	giessen	FM
553.	walk3	weiss, hell	FMC
554.	wal'3	Glanz	FMP
555.	wanč3	krummes Holz	FP
556.	wanša	alt	FP
557.	wan3-	sehen	FM
558.	wajka	Griff, Henkel	FP
559.	warte	Stiel, Schaft	FC

sz.	alapalak	jelentés	képv.
560.	wasä	Kalb	FM
561.	wasta	gegenüb. Stelle	FMC
562.	wašara	Axt, Hammer	FM
563.	waše	zuerst	FM
564.	wašta	Schössling	FC
565.	wata	Angelschnur	FC
566.	wäck3	dünn, schmall	FC
567.	wächt3-r3-kk3	Bachstelze	FM
568.	wäke-	kommen	FP
569.	wärk3	Niere	CP
570.	wäsä	müde, Krank	FP
571.	wäšä	klein, wenig	FM
572.	wene-	sich ausstrecken	FM
573.	wene-še	Boot, Kahn	FM
574.	wept3-	mit Netz fangen	CP
575.	werča	Bekleidung	FM
576.	wēre	Rand, Seite	FM
577.	wer3	Ort, Stelle	FMCP
578.	wešnä	Weizen	FMC
579.	wet3	(junge) Kuh	FM
580.	wiča	schief, schräg	FP
581.	wilwä	Schar, Menge	FMC
582.	wīna	schief, schräg	FM
583.	wisk3	Zwischenraum	CP
584.	wiša	Gift, grün	FMCP
585.	wočk3	Gefäss	MCP
586.	wojke	gerade	FMC
587.	wort3-	ernähren	CP
588.	woša	Verzweigung	MCP
589.	öst3-r3	Fusslappen	CP

Felhasznált irodalom

- BERECZKI 1988: Bereczki, Gábor, Geschichte der Wolgafinnischen Sprachen. In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Edited by Denis Sinor. Leiden – New York – København, 1988. 314–349.
- BERECZKI 1990: Bereczki Gábor, Chrestomathia ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 171. p.
- HAJDÚ 1988: Hajdú Péter, Az uráli nyelvészet alapkérdései.² Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. pp. 47–57.
- HELIMSZKIJ 1996: Helimskij, Eugen, A szamojéd népek vázlatos története. Fordította: Katona Erzsébet. Budapesti Finnugor Füzetek 1. Budapest, 1996. 27. p.
- HELIMSKI 1997: Helimski, Eugen, Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte. Unter Mitarbeit von Beáta Nagy. Studia uralo-altaica 41. Szeged, 1997. 475. p.
- JANHUNEN 1977: Janhunen, Juha, Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki 1977. 186. p.
- KORHONEN 1981: Korhonen, Mikko, Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Helsinki, 1981. 378. p.
- UEW: Rédei, Károly, Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. pp. 605–827.

Ekspressiivisten sanojen määrittelyä

Tausta:

- ekspr. sanojen piirteet väitöskirjassa
- kol.konstruktiossa olevat ekspr. verbit
- kans.väl. ideofonikirjallisuus

Tavoitteet

- miten kol.konstruktiossa olevilla verbeillä on ekspr. sanojen muita piirteitä
- suomen ekspr. sanoja määrittävät piirteet
- suhde kans.väl. (universaaleihin) piirteisiin?

Hypoteesi

- piirteet korreloivat keskenään
- voi löytää ominaisia piirteitä, mutta ei ehdottomia määritelmiä
- piirteet ovat kielikohtaisia, eli ei voi yleistää muihin kieliin
- mutta ehkä jokin universaali ydin?

Aineisto

- kol.konstr. esiintyvät kol.verbit siihen asti kun osuvat SMS:n (7 osaa) aakkosvälille
- viime kädessä siis SMSA, mutta vain sanakirjaan valituin osin
- aineistossa 25 verbiä:

haaskata	jumuta
helkytellä	jutkahtaa
hilata	jylkytellä
hintota	jyrähtää
hurauttaa	jytkytellä
hutkia	jöynätellä
hylkytellä	kaanistaa
hympytellä	kahottaa
hörähyttää	kalhuta
jonkuttaa	kavauttaa
jonottaa	kiikuttaa
jul/kata, -kkaista	kitkutella
jumpata	

Yleisesti on sanottava:

- sanasto on jossain määrin vakiintunut, koska SMS tuntee 21/25
- LA ei ole SMS:n aineistona, mutta siitä huolimatta valtaosaa näistä verbeistä käytetään koloratiivikonstruktiossa myös SMS:n mukaan; peräti 7 kohdalla maininta

”usein/etenkin koloratiivirakenteissa”, muissa on ainakin lause-esimerkkejä joissa sana on kol.rakenteessa

- myös lähisanat esiintyvät nominaalisessa kol.rakenteessa 11/25:
 - helkytellä: puhheen helke
 - hurauttaa: heräyksen huraus
 - hutkia: rappoomisen hutke
 - höräyttää: naurun hörö
 - jonkuttaa: ruunan jonkula
 - jonottaa: miehen jonokki
 - julkaista: nuaria miähej julkuja
 - jumpata: simmose äijä jumpin kans
 - jutkahtaa: härän jutka
 - kalhuta: äijän kalho, semmoinen iso miehen kalhu
 - kiikuttaa: pässin kiikku
- Ainoa, joka on mainittu SMS:ssä mutta ei kertaakaan koloratiivirakenteessa, on jyrähtää
- Kun katsotaan yleiskielen sanakirjoja, verbit näyttävät marginaalisemmilta: NS tuntee 12/25 joista 8 vastaavassa merkityksessä, Kielitoimiston sanakirja tuntee 10/25 joista vain 2 vastaavassa merkityksessä.

Analysoitavat piirteet:

- monimerkityksisyys ja -muotoisuus
- onomatopoeettisuus
- predikatiivisuus + pronominaalit ja taipumattomat adjektiivit attributteina
- tavun vokaalin variaatio
- konsonantin ja kons.yhtymän variaatio 1. ja 2. tavun rajalla
- juuret + CVCise-

Monimerkityksisyys ja -muotoisuus

- SMS:ssä on mainittu 21 verbiä, joiden merkityksenkuvausta tarkastelen nyt
- Merkitykset eivät ole täysin satunnaisia: peräti 17 verbiä SMS tuntee samassa merkityksessä kuin LA:ssa, joskin yleensä verbeillä on myös muita merkityksiä
- eri merkitys on sanoilla:
- monimerkityksisyys ei ilmene niin, että sanoilla olisi SMS:n merkityksenkuvausessa monta merkitysryhmää. Eniten merkitysryhmiä on *haaskata* (8), *kiikuttaa* (6) ja *jumpata* (5). 11 verbillä on yksi tai kaksi merkitysryhmää, ja kahdella (*hympytellä* ja *jumuta*) ei ole merkityksenkuvausta ollenkaan
- tyypillisesti merkitys kuvataan elatiivimuotoisella selitteellä, kuten *höräyttää* 1. '(mata-)lalla, römeällä äänellä) äännähtämisestä', 2. 'ripeästä (huolimattomasta) tekemisestä'; *julkaista* 'kulkemisesta', *kitkutella* 1. 'vaivalloisesta, hitaasta tekemisestä, menosta tms.' Elatiivilla korostetaan sitä, että sana ei merkitse esimerkiksi äännähtämistä, vaan sitä käytetään äännähtämisestä? Elatiivimuotoisia selitteitä on ainakin 11 verbillä
- peräti 13:n merkityksenkuvauksessa on käytetty muita ekspr.sanoja (muodon ja merkityksen „vapaa” vaihtelu): *hutkia* 'lyöä, hakata, huimia, läimiä, huitoä, huiskia', *kahottaa* 2. 'töröttää, könöttää, kökottaa, tohottaa tms. '; *kitkutella* 2. 'kihnutella, nytkytellä; kitisyttää'. Usein elatiivimuotoinen selite ja ekspr.sanat esiintyvät yhdessä:

hurauttaa 1. 'kovasta menosta, vauhdikkaasta liikkeestä tai tekemisestä: surauttaa, viuhauttaa, tärsäköyttää, hulauttaa, kulauttaa tms.'; *jonottaa* 2. 'paikoillaan, toimettomana olemisesta: jököttää, kököttää; kulkemisesta: köröttää'; *jutkahtaa*: 'lyhyestä, äkillisestä (äkkipysähdykseen päätyvästä) liikkeestä, toiminnasta tai sen aiheuttamasta äänestä: mätkähtää, nytkähtää, putkahtaa tms.'

- kahdella verbillä (*hymyptellä* ja *jumuta*) ei ole merkityksenkuvausta ollenkaan, vain esimerkkejä: merkitys on olemassa vain tilannesidonnaisena? (toisaalta mahdollista myös että niin vähän esimerkkejä ettei ole voitu abstrahoida merkitystä)
- elatiivi viittaa siihen, että sanat eivät ole tarkoitteidensa ainoita ilmaisimia, samoin toisten ekspr.sävyisten sanojen mainitseminen viittaa monimuotoisuuteen, siihen että sanat voivat korvata toisensa samassa merkityksessä. Toisaalta monimerkityksisyys ei nouse esille esim. monina eri merkitysryhminä, mikä voi johtua siitä että merkitysvariantit ovat niin häilyviä ettei niitä voi jakaa ryhmiin. Tai sitten merkityksen vaihtelu ei lopultakaan ole kovin suurta?
- onko merkityksenkuvausta, jossa samalla sanalla olisi selvästi erilaisia, esim. vastakkaisia merkityksiä

Onomatopoeettisuus

- 21 verbistä kuuden merkityksenkuvaus on SMS:ssä selvästi onomatopoeettinen, niin että siinä esiintyy sana ääni, äännähtää, nauraa tms.: *helkyttää*, *höräyttää* 1. '(matalalla, römeällä äänellä) äännähtämisestä', *jonottaa* 3. 'yksitoikkoisella äänellä puhumisesta, laulamisesta, itkemisestä tms.', *jyrähtää*, *kahottaa* 3. 'nauramisesta: hohottaa, hähättää', *kitkutella*
- NS:ssä onomatopoeettiseksi on merkitty *hurauttaa*, *höräyttää*, *jonottaa*, *jyrähtää* ja *kitkutella*, eli neljä samaa: *helkyttää* ei ole NS:n mukaan onom., *kahottaa* on tuntematon
- *hurauttaa* on NS:ssä onom, SMS:ssä ei
- tällä perusteella onom. ei vaikuttaisi olevan kovin olennainen piirre kol.konstruktion verbeissä
- toisaalta verbien taustalla olevat juuret ovat usein onomatopoeettisia (peräti 16/25 tai käytännössä kaikki verbit (paitsi *jut-*) joille yleensä on juuri olemassa)
- onom. lienee vain ekspr. sanojen yksi ulottuvuus, ei määräävä tai alkuperäisin piirre

Predikatiivisuus ja attribuutit

- täytyy tarkastella lähisanoja, koska verbit eivät tietenkään voi esiintyä predikatiiveina
- seuraavien verbien lähisanat esiintyvät predikatiiveina ja niillä on attribuutteina pronominaaleja tai taipumattomia adjektiiveja (17/25):
- *helkyttää*: semmonen helke, sellai helkytin
- *hurauttaa*: semmmosen hurauksen, aika hurauksen, on se tyttöparka koko huraus
- *hutki*: se ol aika hutketta, tämä (velli) tuli ny vähä sellasta hutketta
- *hylkyttää*: semmone hylkinä
- *höräyttää*: niin ol suuri miehe hörö, tuolasta vetelää hörö, se o sellane höröös se lehmä
- *jonkuttaa*: tämäpä on koko jonkula, sellain laiska jonkki
- *jonottaa*: se on niil laiska jono, semmost pitkää jonotust
- *julkaista*: se ol pirummoinej juluku oikee, se ol iteppäinej julku
- *jumpata*: olet sellain jumppi, simmose äijä jumpin kans

- jumuta: semmost uut jumutust
- jutkahtaa: semmoene jutkaos, se ol jutkaus, se on koko jutka, semmosija haovvij jutkija
- jylkytellä: (puinti) on semmosta jylkettä
- jyrähtää: ajeltiin kärrillä aika jyräkkeä, tämmösen jyräkän, (eräs mies) on sellai jyräkkä
- jytkytellä: on iso jytkytuo tukki, yhen semmosej jytkyn
- kalhuta: semmoinen iso miehen kalhu, onhan ne koko kalhuja
- kavauttaa: aika kavahlos
- kitkutella: semmosta kitkutosta, semmosest kitkust, maitoki on semmosta kitkua
- seuraavilla verbeillä taas ei ole luontevia lähisanoja (substantiiveja): haaskata?, hilata, hintota, hympytellä, jöynätellä, kaanistaa (6/25)
- kahottaa: lähisana kahotus, mutta ei pred. eikä attr.
- kiikuttaa: lähisanat kiikku, kiikutin, mutta ei pred.na eikä attr.na

1. tavun vokaali

- ei voi katsoa kuin h- ja j-alkuisista, siis 19/25, ja niistäkin jöynätellä on satunnainen, siis 18/25 ja niistä hintota ja jonkuttaa ei ole SMS:ssä, mutta voi silti olla vok.vaihteluvaihteluita?
- aineistossa on jo valmiiksi kaksi vok.vaihteluparia: hurauttaa – höräyttää ja helkytellä – hylkytellä
- vokaalivariantteja seuraavilla verbeillä (15/19)
 - 7: hutkia (hatkia – hitkiä – hotkia – hytkiä – hätkiä – hötkiä)
 - julkaista (jalkkaista – jelkaista – jolkaista – jylkkäistä – jälkkäistä – jölkkäistä)
 - 6: helkytellä – hylkytellä (halkutella – hilkutella – hulkutella – hölkytellä)
 - hurauttaa – höräyttää (herauttaa – horauttaa – hyräyttää – höräyttää)
 - jonkuttaa (jankuttaa – junkuttaa – jynkyttää – jänkyttää – jönkyttää)
 - jutkahtaa (jatkahtaa – jotkahtaa – jytkähtää – jätkähtää – jötähtää)
 - 5: jumpata (jampata – jompata – jympätä – jämpätä)
 - jyrähtää (jarahtaa – jorahtaa – jurahtaa – järähtää)
 - jytkytellä (jatkutella – jetkutella – jutkutella – jätkytellä)
 - 4: hympytellä (hemputella – himputella – humputella)
 - jumuta (jamuta – jymytä – jämytä)
 - jylkytellä (jolkutella – julkutella – jölkytellä)
 - 3: jonottaa (junottaa – jönöttää)

- ei ole vokaalivariantteja: ?haaskata, hilata, hintota, jöynätellä (4/19)

Yksittäiskonsonantin ja kons.yhtymän vaihtelu 1. ja 2. tavun rajalla

- kun aineistossa on CVCC-verbi (13), näillä on CVC-variantti 10/13 (ks. juuri)
- parit jonottaa ja jonkuttaa; jumuta ja jumputtaa jo tässä aineistossa
- entä hilC- hurC- hörC jyrC kahC? *kavC fonotaktisesti mahdoton
- ?hilC: hilata - ?hilkaista – hilkuttaa (SMS:ssä on paljon hilk- ja hilp-alkuisia, mutta ne eivät oikein sovi semanttisesti)
- hurC: hurauttaa – hurkaa - hurkaista – hurnaista
- hörC: höräyttää - hörköttää – hörnöttää – hörpöttää
- jyrC: jyrähtää - (jyrkähtää) – jyrkyttää

- kahC: kahottaa – kahjottaa – (kahkottaa)
- jonC: jonottaa – jonkuttaa – jompottaa – jonkottaa
- jumC: jumuta – jumpata – jumputtaa – (junkata – junkuttaa)

Juuret (pitäisikö muuttaa: CVCise- ~ CVCinA)

- verbeistä CVC-tyyppiä on kahdeksan: hilata, hurauttaa, höräyttää, jonottaa, jumuta, jyrähtää, kahottaa, kavauttaa ; näillä on juuret hil- hur- hör- jum- jyr- kah; ei ole juuria *jon- ja *kav- CVC-tyypin verbeillä siis juuri 6/8
- CVCC-tyyppiä on 13: helkytellä, hintota, hutkia, hylkytellä, hympytellä, jonkuttaa, julkaista, jumpata, jutkahtaa, jylkytellä, jytkytella, kalhuta, kitkutella; näistä puuttuu CVC-juuret *hin *hyl *jon, CVCC-tyypillä siis juuri 10/13
- CVVC-tyyppiä haaskata, jöynätellä, kaanistaa, kiikutella; lyhytvokaaliset juuret ovat ? has- ja kan-, *jön ~ *jyn ei ole, *kik- ei ole; mutta näillä on kyllä muita lähisanoja tai pesyeitä?
- CVC- ja CVCC-vebeillä siis selvät juuret 16/21

Liite 1. Lauseopin arkistossa esiintyvät koloratiivirakenteet

haaskata

Vihti mull- oli semmonem puinenki kruusi ku, oli vaan kärensijap päässä ja siin- oli semmoset lovet ja sai pal... leivän- yli vetääs sen kans nin silloin oli kruusut valmiit, (mut senkin **ol** lapset johonki **haaskanneet viärä**)

helkytellä

Liperi hy... niin ol' lysti siellä metässä ollaj jotta heä, käki **kukkuuh helekyttel**, kevväilä ja siellä ja linnut laolo nii, kyllä aeka kulu hyvästi.

hilata

Rautalampi minä **männäh hilasin** seq oja ylite ja sitte ol' semmonev vastamäk siinä ja, jyrkkä ja.

hintota

Juuka voe veekkone Vihtasuollaek **kääväh hintovvaa** ihan tuos, - -vatussa paekassa ja millo Vuokossa ja millo mis...

hurauttaa

Haapavesi niin, no minä sanon- että no sehä s... pittää yhtäällep päin kaatua ett- eik kaim me täältä pääsep poes muute mitenkääj ja, sitte me **kaataa hurrautimma** yhtäällep päi ihtennäs sinne.

hutkia

Kurikka mä tiäm mitä sitä Tiupäkiksi sanottihi, se pruuukas laulaa, kovaa kus se **kutoo hutkii**.

hylkytellä

Nilsiiä *mutta se ol' vaekeeta työtä n... nythän ne konneet hyl... **hylykyttellöö** ne laovat **tehä**, muuta kun ne pohjapuut veistelev vua ja.*

hympytellä

Vieremä *ja sielä, emäntä ollus saonal laitossa se ol'niiq iltoo ollu niin se taloqemäntä ollus saonal laitossa nii se ol', eukko **viijjä hympytellyt** tyttöö helemassaa ja männys sinnes saanal laettajal luoksen ni, se emäntä ol' sanonu että no mitä sulla helemassa on.*

hörähyttää

Veteli *joo ei mitääm muuta ko **nauraa hörähytti** ja niin se nousi ylös ja niin se l... niim me lähethim minä kärestä talutin sitä kamarhiij ja, ja tälläsin sitte... että se meni sänkhyynsä ja, minä kepsaharin isse vierheen.*

jonkuttaa

Somero *mitäs se sit- oli ensiks sai juasta niät kun- otettin, elävä toinen siält toinen tääl ni, net tahtonep pyssyyt sisä... toi noi, tiälä, mut sik ku ne rupes tiälä pysymään kyl niit sit jo, **jonkutti jo mennä**.*

jonottaa

Rantasalmi *verkol'l'een ku soutaa ni se, **tullaj jonottaa** sielä se haoki tavot'taa sielä sen tu... sitte, kiini.*

julkaista

Temmes *ne **kulukia julukkasiit** tuota pitkin tietä ja, tahtovat mennät toho Riihimiestem pottumaitaki ja, pääsivät, karkuun kait vissiin sieltä.*

jumpata

Veteli ***käyrä jumpathim** peräsä k- oli raskas kuorma ni, ei to... oikein olluk kaikesti kyytivaraakan- et, ja sitte nuin ku isommasa joukosa ni, toimitelthim mukavia että matka kulu hupasemmasti ni.*

jumuta

Ilomantsi *ja siinä pelevoat ja liinat nehän kasvatettih ja, niien kansa yöt **piti loukuttoaaj jumuta** ei nukuttant .*

jutkahtaa

Nilsiiä *ja se kun se pitkä puu sinneh hankeej **jutkahti kuatuan** ni siinäpä sitä ol'liit toesinnaam perkkoomista kun toesta metriä ol' lunta.*

jylkytellä

Sotkamo *siellä käättiir Riippisillään tuota, Portaansuolla oli valtiol laettamat portaat kaks porrasta rinnakkae, missäe **kävellä jylykyteltti**.*

jyrähtää

Lapinlahti *se on kututtu se lääkäri, sem ministeril luo, ja, se kun tul', sieltä, anto tultuvvaan, tabletit se ol lehessä minä luvun, tabletit anto, kohta **kuoltaj jyrähti** se ukko.*

jytkytellä

Lapinlahti *oh hyvä kävellä, ko... jy... **jytkytelläs** siellä ja, olla, kun on tervennä.*

jöynätellä

Parikkala *ennen ku sijat ne **käyvvä jöynättel'**, uppokesät tuola, mehässä ne söi sielä heineä, ja kaikki nuo, pienet lepämpi... leppäpehkot viholaishpehkot ne kynti nuri ja söivät niihej juuret.*

kaanistaa

Suomussalmi *ja sen, kyllä vanahan koppelon ni sen soapi kun om poeja jos on, että on, se ei oq enneä metotkaap, tuota, poekaesa eäntä ei, ollenkaa nii ku, rupejaa panemmaa että -- -- ni se luuloo että se on, poejalla o hätä siellä nin tuota, se kun **tullak kaanistaa** levveälä koppelo että sill- om poejalla hätä, ihmise ettee.*

kahottaa

Haapajärvi *ja, se- oli, **nukkuak kahottanus** sitte se mummu, siinä, tuvassa sängyssä ja, se oli mennyj ja, hyvi äkkijä sitte siihem pukannus siihej ja, karijassu että hei mummu nouseq ylös ottamaan, ryypyt että hä antaa semmosta lääkiä että ei tarvihte, tarvihtet tuota, olla, nuijen, painoiq alla.*

kalhuta

Rantasalmi *kynkkäviitakkeella vuan **niiteek kalahutti**.*

kavauttaa

Kontiolahti *minunniis sillä ukollani oli suoniraota jolla, suonneen, **kavvaotti, lyvväj** jotta.*

kiikuttaa

Lappajärvi *se vei vanhaa, lihajalkaaki **mennäk kiikutti** ni kyllä niin nauratti kun se oli niim musta niin- kum mikä.*

kitkutella

Nilsä *pakkas'ella kova pakkas'eq ol' ja, se kum pit' kolojap puhtaaks vielä ja sitte semmos'ella, viululla sitä **kiikutelttiin sahatap** poekki.*

verbi	1	2	3	4	5	6	7	8	9
hurauttaa	+	+	+	+	+	+	+	+	+
jutkahtaa	+	+	+	+	+	+	+	+	-
helkytellä	+	+	+	+	+	+	+	-	+
höräyttää	+	+	+	+	+	+	-	+	+

verbi	1	2	3	4	5	6	7	8	9
jonottaa	+	+	+	+	+	-	+	+	+
jumpata	+	+	+	+	+	+	-	+	-
hutkia	+	+	+	+	-	+	+	+	-
kalhuta	+	+	?	+	+	+	+	+	-
kitkutella	+	+	?	-	+	+	+	+	+
jytkytellä	+	+	+	-	+	+	+	+	-
jylkytellä	+	+	+	-	+	+	+	+	-
julkaista	+	-	+	+	+	+	-	+	-
jyrähtää	+	+	+	-	-	+	+	+	+
hylkytellä	-	+	+	-	-	-	+	-	-
kavauttaa	-	+	+	-	+	-	+	-	-
kahottaa	+	-	-	-	-	+	+	-	+
jonkuttaa	+	+	+	+	-	-	-	+	-
jumuta	+	+	+	-	-	+	-	-	-
hympytellä	+	-	+	-	-	+	-	-	-
kiikuttaa	+	-	?	+	-	-	+	-	-
hilata	+	-	-	-	?	+	-	-	-
kaanistaa	-	-	?	-	?	?	-	-	-
haaskata	-	-	-	-	-	?	-	-	-
jöynätellä	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hintota	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Liite 2. Aineiston verbit ja niiden ekspressiiviset piirteet.

1. CVC ~ CVCC –vaihtelu: *hurauttaa* ~ *hurkaista*)
2. lähisanan attribuuttina pronominaali tai taipumaton adjektiivi: *semmonen huraus*, *aika huraus*
3. ensimmäisen tavun vokaalivaihtelu (3 vokaalia tai enemmän): *hutkia* – *hatkiä* – *hötkiä*
4. lähisanat nominatiivisessa koloratiivirakenteessa: *puheen helke*)
5. elatiivimuotoinen selitys: 'kulkemisesta' tms.
6. CVCise- ~ CVCinA (*hurise-* ~ *hurina*)
7. selityksessä muita ekspressiivisiä verbejä
8. lähisana predikatiiveina: *se ol aika hutketta*
9. onomatopoeettinen merkityksenkuvaus SMS:ssa tai NS:ssa lyhenne ”onom.”

Сложные прилагательные подчинительного типа в удмуртском и венгерском языках

0. В удмуртском языке среди словообразовательных суффиксов прилагательного выделяются *-о* (*-ё*) и *-ем*. Эти два аффикса очень схожи по своим признакам и функциям, но различаются по продуктивности. Как отмечает научная грамматика удмуртского языка, «суффикс *-о* (*-ё*) является продуктивным суффиксом», при помощи которого образуются отсубстантивные прилагательные, обозначающие «обладание чем-либо, каким-либо свойством» [ГСУЯ 1962: 142]: *Асьмеос со шудо нуналъёсыз оло адъомы, оло ум, нош асьмелэн вуоно выжыосмы эрико улоньн будозы* (Г. 190). ‘Мы с вами увидим или нет те счастливые дни, но наши будущие поколения будут жить свободной жизнью’. *Куаро писпуос ныылак голыкесь ини, толйыны дасяскыллям тэльёс* (Шп. 117). ‘Лиственные деревья уже совершенно голые, леса готовы к зимовке’.

Из приведенных предложений отчетливо видно: выделенные производные прилагательные выражают признак (свойство, качество) предмета, характеризующийся тем, что названо производящей основой: *шудо* ‘счастливый’ от *шуд* ‘счастье’; *эрико* ‘свободный, наделенный свободой’ от *эрик* ‘свобода’; *куаро* ‘лиственный’ от существительного *куар* ‘лист’.

Аффикс *-ем* также образует прилагательные от имен существительных. При этом подобные производные прилагательные обозначают «признаки предметов, заключающиеся в их тяжести (весе), емкости, протяженности (в длине) и во времени (возрастные признаки)» [ГСУЯ 1962: 144]: *Тыр мешокъёсты вес дорожь нуллыны кынарыз öз окмы ни, пыдъёсаз пудъем гираос думылъызы, кожалод* (ТИК/Кенеш/Г/8: 195–196). ‘У него уже не хватило сил перетаскать полные мешки до весов, к его ногам словно привязали пудовые гири’. *Дауръем топольёс гинэ весь вайёссэс вырето, куаръёсынызы шыпырто* (ТИК/Инвожо/Е/9: 37–38). ‘Вековые дубы только шевелят ветвями, шелестят листво́й’. В отношении продуктивности следует отметить: такие прилагательные “имеют сравнительно небольшое распространение” [ГСУЯ 1962: 144].

1. Про вышеназванный суффикс из научной грамматики можно почерпнуть еще следующую информацию: “Прилагательные на *-ем* часто употребляются в сочетании с предшествующими количественными именами числительными и таким путем образуют составные формы (разрядка наша – *Д. Е.*)” [ГСУЯ 1962: 144]. В следующей формулировке «составные формы» уже названы по-иному: “в словосочетаниях (разрядка наша – *Д. Е.*) типа *сьод тусъем* первый компонент обозначает определенную окраску и имеет непроемную форму, второй компонент имеет значение русского выражения по облику и оформлен суффиксом *-ем*”, но, тем не менее, данное определение и

пример к нему *сбѣд тусѣм адыми* ‘брюнет’ приведены в разделе “Сложные прилагательные”. Здесь же в этом разделе встречается пример *ньильвыртно дэра* ‘холст в четыре ниточки’, который вместе с вышеприведенным сложным прилагательным на *-ем* отнесен к «другим малопродуктивным формам соединения слов» (см.: [ГСУЯ 1962: 145–146]). Таким образом, составители научной грамматики столкнулись с проблемой трактовки прилагательных на *-о* (*-ѣ*) и *-ем*, и, в виду их сложности и неразработанности в удмуртоведении, не пришли к однозначному решению вопроса, хотя предпосылки отнесения анализируемых форм к композитам все же явно ощутимы.

2. В венгерском языке выделяется два словообразовательных аффикса *-s* (*-os, -as, -es, -ös*) и *-í, -ű* (*-jú, -jű*), которые типологически сходны с исследуемыми деривационными суффиксами *-о* (*-ѣ*) и *-ем* в удмуртском. К. Е. Майтинская, исследуя венгерский язык, зафиксировала продуктивный суффикс образования прилагательных от имен существительных *-s* (*-os, -as, -es, -ös*); такие производные адъективы обозначают “имеющий что-либо, обладающий чем-либо”, а также могут выступать с различными оттенками:

а) «снабженный чем-либо», «покрытый, окаймленный, наполненный (или наполняемый), окруженный чем-либо»: *csillagos ég* ‘звездное небо’ от *csillag* ‘звезда’;

б) «содержащий какое-либо вещество, какой-либо материал»: *cukros kávé* ‘кофе с сахаром’ от *cukor* ‘сахар’;

в) «обладающий каким-то качеством, каким-то свойством»: *dallamos* ‘мелодичный’ *dallam* ‘мелодия’ [Майтинская 1959: 62–66].

Морфема *-í, -ű* (*-jú, -jű*) К. Е. Майтинской не зафиксирована в современном венгерском языке в качестве словообразовательного форманта, но, тем не менее, выявлена в старо- и средневенгерском языке. Этот деривационный аффикс засвидетельствован «лишь в очень немногих старо- и средневенгерских словах»: *asszú, aszú* ‘сухой’ (*asz-ni* ‘сохнуть’) [Майтинская 1965: 29].

3. Анализируемые суффиксы венгерского языка активно участвуют в образовании сложных прилагательных; при этом способ образования нового слова весьма оригинален – суффиксальное образование прилагательных, комбинированное со словосложением (сложносуффиксальное образование). Таким образом, с помощью этих суффиксов “образуются прилагательные от существительных, имеющих при себе – как непереносное условие – определения”: *kékszemű* ‘синеглазый, голубоглазый’ от *kék* ‘синий, голубой’ + *szem* ‘глаз(а)»; *kétéves gyermek* ‘двухлетний ребенок’ от *két* ‘два’ + *év* ‘год’ [Майтинская 1959: 80–82]. Основное значение композит, образованных с участием аффиксов *-s* (*-os, -as, -es, -ös*) и *-í, -ű* (*-jú, -jű*) – «имеющий что-либо», «обладающий чем-либо».

4. Аналогичное явление – образование сложных прилагательных путем сочетания деривации и словосложения – отмечено лингвистами во многих (как в родственных венгерскому и удмуртскому уральских, так и неродственных) языках. Но ученые, исследующие эти языковые факты, по-разному трактуют их сущность.

4.1. В татарском языке словообразовательный суффикс *-лы/-ле* активно участвует в формировании сложных прилагательных, образованных “путем лексикализации словосочетаний с их суффиксацией”: *каракузле* ‘черноглазый’, *сарычәчле* ‘русоволосый’. По мнению Ф. А. Ганиева, данный способ “не имеет ничего общего со словосложением”; моделью подобных сложных слов является комбинация: “свободное атрибутивное словосочетание + суффикс *-лы*”, а не “прилагательное + производное прилагательное” [Ганиев 1982: 73, 125]. Таким образом, вышеприведенные композиты татарского языка рассматриваются исследователями как сложные прилагательные, но, тем не менее, образованные не словосложением, а совершенно иным способом – лексикализацией словосочетания при одновременной его суффиксации. Композиты этого типа выражают значение “характеризующийся тем, что обозначено словосочетанием”.

4.2. Авторы «Русской грамматики» отмечают, что деривационный аффикс *-н-* участвует также и в формировании сложных прилагательных: композиты данного типа по способу образования являются суффиксально-сложными прилагательными и имеют значение “относящийся к тому или характеризующийся тем, что названо опорной основой и конкретизировано в первой основе сложения”: *двухпутный, многоцветный* [РГ 1980: 322–323].

4.3. А. Хаканен в финском языке выявляет большое количество сложных прилагательных на *-inen*; к примеру, он пишет: “Tällaisia yhdysadjektiiveja kieli pystyy tuottamaan loputtoman määrän”¹. Подобные композиты, как отмечает автор, образованы на основе словосочетаний посредством маркирования их аффиксом *-inen*: *kirkassilmäinen* ‘ясноокий’, *pitkäaikainen* ‘долгосрочный’ [Nakanen 1973: 131].

4.4. По мнению исследователей, селькупскому языку присущи сложные имена прилагательные, словообразовательная модель которых представлена следующим образом: числительное (прилагательное, наречие) + отсубстантивное/отглагольное прилагательное, оформленное аффиксом *-l* (*-l'*), *-l/-j* (*-i*): *nagur олол* ‘трехглавый’ (*nagur* ‘три’, *олол* – прилаг. от *ол* ‘голова’), *panna saijii* ‘косоглазый’ (*panna, panai* ‘косой’, *saijii* – прилаг. от *sai* ‘глаз’)² [Беккер и др. 1995: 60–61].

4.5. Как отмечает В. Д. Рягоев, в тихвинском говоре карельского языка деривационный аффикс *-n'e* является неотъемлемой частью словосложения прилагательных, что можно отразить следующим образом: имя числительное в основной форме + прилагательное на *-n'e*: *kūživuodin'e* ‘шестилетний’ [Рягоев 1977: 184, 193–194]. Таким образом, в карельском языке, как и в селькупском, композиты, аналогичные рассматриваемым нами в венгерском языке, признаются исследователями сложными прилагательными, образованными простым словосложением (без акцентирования наличия деривационного аффикса).

1 Такие сложные прилагательные язык способен образовать бесконечное количество.

2 При этом прилагательные-композиты селькупского языка пишутся раздельно. Данное обстоятельство авторами “Морфологии селькупского языка” объясняется следующим образом: “Раздельное написание сложных образований имен прилагательных селькупского языка, как и во всех самодийских языках, обусловлено спецификой аналитического способа образования данных форм” [Беккер и др. 1995: 60].

5. В удмуртском языке прилагательные на *-о* (*-ё*) и *-ем* в основном фиксируются как свободные словосочетания: *Лад-лад вераськыны кутскиз ёсужыт но чиед мугоръем, съёд мыйыко рабочий Буков* (Шп. 71). ‘Основательно, не спеша начал разговор высокий и худощавый, черноусый рабочий Буков’. *Садике вуэмеэ бере ик, ньыль аресъем Ксюша Катялэн пельпумысьтыз чебер сумкаез синйылтйз* (ТИК/Ѕечбур/А/3-20-2: 4–5). ‘Четырехлетняя Ксюша сразу же, как пришла в садик, заметила красивую сумку на плече Кати’.

В результате детального анализа с учетом типологического материала из различных языков становится явным: вышеприведенные и подобные им «словосочетания» по своей сущности являются сложными прилагательными, поскольку им присущи дифференциальные признаки композит (подробнее см.: [Ефремов 2004]).

Суффиксы *-о* (*-ё*); *-ем* в удмуртском и *-s* (*-os*, *-as*, *-es*, *-ös*); *-í*, *-ű* (*-jú*, *-jű*) в венгерском при деривации выражают общее значение «обладание чем-либо», точнее говоря – «обладание тем, что названо производящей основой» (см. вышеприведенные примеры). Сложные же прилагательные, образованные при помощи этих морфем, в основном также обозначают обладание тем, что выражает исходное словосочетание: вен. *kétlábú*, удм. *кык пыдо* ‘двуногий, букв.: обладающий двумя ногами’; вен. *százoldalas könyv*, удм. *сю бамъем книга* ‘книга в сто страниц’; вен. *kistemetű*, удм. *пичи мугоро* ‘небольшого роста, букв.: тот, кто обладает маленьким ростом’.

Этот способ образования композит возможно назвать по-разному: либо суффиксально-сложным, либо лексикализацией словосочетания с его одновременной суффиксацией – поскольку оба эти названия вполне отражают сущность анализируемых образований. Но главный вопрос, по нашему мнению, заключается в следующем: принадлежит ли этот способ к словосложению (т.е. является ли его частью) или же – это совершенно самостоятельный способ образования сложных прилагательных, отличный как от основосложения, так и от деривации.

Сущность словосложения четко и наиболее полно отражена М. Д. Степановой (в отношении немецкого языка): “два корня или две словообразующие основы, состоящие из корня и аффикса, или два грамматически оформленных слова, или несколько корней, основ, слов соединяются в одну лексическую единицу, обладающую признаками слова” (цитата по: [Беккер и др. 1995: 59]). Исходя из данного определения, необходимо отметить – в удмуртском языке композиты типа *съёд мыйыко* ‘черноусый’ образованы суффиксально-сложным способом (его второе название – лексикализация словосочетания с его суффиксацией), который, в свою очередь, относится к словосложению.

6. Орфография сложных прилагательных представляет собой определенную проблему. Как известно, сложные прилагательные сочинительного типа, в основном, следует писать через дефис. Композиты подчинительного типа рекомендуется писать слитно, поскольку подчинительная связь является наиболее тесным видом связи. Анализируемые сложные прилагательные в удмуртском языке исследователями квалифицировались лишь как словосочетания, вследствие чего подобные композиты всегда фигурировали только в раздельном написании. При этом слитное написание сложных прилагательных типа *кыкпыдо* ‘двуногий’, *ньыльаресъем* ‘четырёхлетний’ более точно отражало бы существующую подчинительную связь между их компонентами.

Сокращения

Вен. – венгерский язык

Г. – М. Коновалов. Гаян: Романъёс но веросьёс. Ижевск: Удмуртия, 1990. 385 б.

ТИК – Турку-Ижевск корпус (<http://www.hum.utu.fi/oppiaineet/volga/ru/materialy/>)

Удм. – удмуртский язык

Шп. – М. А. Лямин. Шудбур понна. Повесть. Ижевск: Удмуртия, 1976. 464 б.

Использованная литература

БЕККЕР и др.: – Беккер Э. Г., Алиткина Л. А., Быконя В. В., Ильшенко И. А. Морфология селькупского языка / Томск. гос. пед. ин-т (Под ред. Э. Г. Беккер). Томск, 1995. Ч. II: Южные диалекты. 284 с.

ГАНИЕВ, Ф. А.: Образование сложных слов в татарском языке. М.: Наука, 1982. 151 с.

ГСUY – Грамматика современного удмуртского языка: Фонетика и морфология / Удм. НИИ ист., экон., яз. и лит.; Отв. ред. П. Н. Перевощиков. Ижевск: Удм. кн. изд-во, 1962. 376 с.

ЕФРЕМОВ, Д. А.: К вопросу о сложных прилагательных удмуртского языка и их правописании // Формирование и развитие литературных языков народов Поволжья: Материалы V Международного симпозиума. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2004. С. 73–85.

МАЙТИНСКАЯ, К. Е.: Венгерский язык / АН СССР. Ин-т языкозн. М.: Изд-во АН СССР, 1959. Ч. II: Грамматическое словообразование. 227 с.

МАЙТИНСКАЯ, К. Е.: Словообразование имен в старо- и средне-венгерском языке. Ин-т языкозн. М., 1965. 228 с.

РГ – Русская грамматика. М.: Наука, 1980. Т 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. 783 с.

РЯГОВЕВ, В. Д.: Тихвинский говор карельского языка / АН СССР, Карельск. филиал, ин-т яз., лит. и ист. Л.: Наука, 1977. 288 с.

НАКАНЕН, А.: Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 311). Forssa, 1973. 279 s.

О необходимости создания “Удмуртско-венгерско-русского фразеологического словаря”

Фразеология является самой сокровенной, интимной частью любого национального языка: в ней отражаются характерные особенности языка, в том числе устаревшие языковые категории, а также “картина мира” народа – его история, повседневный быт, религия, суеверия, психический склад и др.

Первый собственно фразеологический словарь русского языка – как новый тип словаря – появился относительно недавно, в 60-е гг. XX в. Речь идет о “Фразеологическом словаре русского языка” под ред. А. И. Молоткова (М., 1967).

Анализируя имеющуюся литературу по удмуртскому языкознанию, можно сделать вывод о том, что исследования в области фразеологии удмуртского языка ведутся, начиная с 1851 г. (с первой письменной фиксации удмуртских фразеологизмов в работе Ф. Й. Видеманна “Грамматика вотского языка...”). Тем не менее, данному разделу удмуртского языкознания до сих пор не посвящена ни одна работа монографического характера. Кроме этого, существует острая необходимость в создании собственно фразеологического словаря удмуртского языка, который отвечал бы всем требованиям, предъявляемым к словарям такого типа.

Как отмечает В. К. Кельмаков, удмуртская фразеология на сегодняшний день требует более полного и подробного изучения как в плане теории – разработка вопросов удмуртской фразеологии в отдельной монографии, так и в практическом плане, а именно: для удмуртского языкознания крайне необходимо создание двуязычного либо многоязычного фразеологического словаря на основе удмуртского фразеологического материала [Кельмаков: 246].

Здесь в качестве рабочего макета представлены материалы для “Удмуртско-венгерско-русского фразеологического словаря”, которые в дальнейшем могут быть использованы как для собственно фразеологического словаря удмуртского языка, так и для ряда других словарей как удмуртского, так и венгерского языков.

При классификации ФЕ (фразеологических единиц) был использован принцип, заложенный в основу работ современных венгерских лингвистов. Речь идет о фразеологических словарях В. Бардоши, Т. Форгача, Г. О. Надя и др. Причем отличие в данном случае заключается в том, что стержневая ФЕ удмуртского языка по возможности дается с примером из художественной литературы либо периодических изданий, а затем следуют венгерский и русский эквиваленты либо – в случае отсутствия таковых – буквальные переводы. Здесь отдельные, наиболее многочисленные группы ФЕ проиллюстрированы несколькими примерами. Классификация проведена с учетом соматических компонентов в алфавитном порядке.

бам 'щека':

вань (малпангёсыз) бам вылаз: *Солэн вань малпангёсыз бам вылаз, номырзэ ватыса уг улы* [Красильников: 132] – vkinek az arcára van írva vmi; rá van írva vkinek az arcára vmi [MSz: 16] 'на лице написано';

сурон бам: *Возьыттэм, сурон бам тон, ява!* [Красильников: 105] – szemtelen pofa [UMSz: 36] 'бессовестный';

гадь 'грудь':

ваче гадь вуыны: *Нош Быков вуко коркась, урядник дорысь, потэмын ни вал. Вуко азбарын мельникен ваче гадь вутскымон черекъяло* [Петров: 145] – testközelben harcol vki ellen [РУВФС: 16] 'биться/сходиться грудь в грудь';

гижы 'ноготь; ногти':

гижы йыл быдзэлы но: *Соснов ёс дорын дйсянзэ ошыны юри кемагес выриз: ымныр шораз учкыса, Полинька соку ик солэсь пёяськемзэ валасал, нош Соснов Полиньказэ гижы йыл быдзэлы но пёяллыны дышемьин ой вал* [Красильников: 150] – vkinek (még) a kisujjára is kevés vmi [MSz: 440] 'с мизинец; ни на йоту';

йыр 'голова':

борддор борды йырез чигыны: *Я, бёрды тон, борддор борды йырдэ коть чиг – ортчем дырлэсь малпангёссэ уд вошты чик* [Удмурт дунне. 2005. № 100. С. 6] – fejfel megy a falnak [MSz: 92] 'биться головой об стену';

йыраз берганы: *Кык кылгёс, потон инты шедьтытэк, йыраз бергазы: "Кыче со... Кыче со..."* [Красильников: 90] – forog vkinek a fejében vmi [MSz: 92] 'вертеться в голове';

йырзэ вылэ урдыны: *Больницаын одйг Георгий Ильич гинэ йёно адыми вань, мукетгёсыз ваньмыз сёрраз ортчемьин, йырзэс вылэ урдйллям* [Красильников: 106] – fenn hordja a fejét [MSz: 92] 'задирать голову';

йырзэ ыштыны: *Асьмелы сак луыны кулэ, сыче керетонгёс дыргя визьмо адыми но йырзэ ыштэ* [Петров: 153] – elveszti a fejét; fejét veszti [MSz: 92] 'терять голову';

йырси 'волосы':

йырсиосыз ик жутскизы: *Обвинительной актэз лыдзьку, мазэ-созэ валасьтэм муртлэн йырсиосыз ик жутскизы, дыр* [Петров: 336] – vkinek minden haja szála az égnek áll [mered] [vmitől] [MSz: 123] 'волосы встали дыбом';

одйг йырсизэ но уз вырзэты: *Муртлэн куректонэз, кайгузэ солэсь одйг йырсизэ но уз вырзэты, солэсь но ортчыт, со ас понназ шумпотоз но малпалоз, мазэ киулыны луоно со адымилэсь: музгемзэ-а, пудозэ-а, коргид но кенос кадьёссэ* [Петров: 221] – vkinek egy haja szála se(m) görbül meg [MSz: 92] 'и пальцем не пошевелить';

ки 'рука':

бур кыыз (луиз): *Урядник Соковиков становой приставлэн бур кыыз луиз* [Петров: 149] – vkinek a jobb keze [MSz: 178] 'чья-л. правая рука';

гольык кыин (уд кырмы): *Толэн-гужемен ньыль батракгёс возе Быков. Львовскиен уртче паровой вуко пуктйз. Сое табере гольык кыин уд кырмы* [Петров: 290] – puszta kézzel [MSz: 180] 'голыми руками (брат)';

ки улысь кошкыны: *Одйг пол мон ки улысь кошкид, Соснов, нош табере уд ни, хо-хо-хо!* [Красильников: 114] – kicsúszik vkinek a kezéből [a kezei közül] vki v. vmi [MSz: 180] 'уйти/выскользнуть из рук кого-л.';

ки улэ сюрны: *Георгий Ильич ас понназ юзыр вайыса шымыртйськиз: таёе адыми ки улэ сюрид ке, со тонэ кызы мылыз потэ, озьы посоз!* [Красильников: 75] – kézre kerül [MSz: 180] 'попадать в чьи-л. руки';

кизэ жутыны: *Но мон уг валаськы, егит мурт анаез шоры кеське, атаез былэ кизэ жутэ ке* [Удмурт дунне. 2005. № 110–111. С. 13] – kezét emel vkire v. vmire [MSz: 180] 'поднимать руку на кого-л.';

кӧт 'живот':

кӧт веськантэм: *Тани али но со маке юась, паймем синмын учкиз: "Малы тон котыкинлэсь кышкаськод?" шуыса юало кадь солэн сингёсыз. Озьы учкыкуз, уката кӧт веськантэм потэ солы кышноез* [Петров: 125] – nem a szíve szerint való vmi [UMSz: 67] 'не по душе/не по сердцу';

кӧт жож луыны: *Удмуртгёс асьсэдыз удморт яке удмурт шуылйллям ке но, артысь калыкгёс соосыз вотяк яке ар, ар акайы шуыса нималлям. Озьы нимамзы удмуртгёсслы асьсэлы кельшымтэ, кӧтсы жӧсж луылэм* [Удмурт дунне. 2005. № 10. С. 3] – fáj a szívem [UMSz: 205] 'сердце/душа болит/ноет';

кӧт жожзэ кисьтыны: *Андрей Сергеевич пырем но писательёслэсь вань кӧт жӧсжгёссэс кисьтэм* [Удмурт дунне. 2005. № 109. С. 6] – kiönti lelkét [OMSz: 280] 'изливать душу';

кук 'нога':

куктэ чигтод: *Пеймыт, куктэ чигтод...* [Красильников: 84] – itt még az ördög is kitöri a lábát [OMSz: 1020] 'сам черт ногу сломит/сломает';

пал курыз: *Таиз но Сосновлэн пал курыз...* [Красильников: 105] – egy vágású (emberek); egy fából vannak faragva [OMSz: 637, 923] 'одного покроя; одной масти; одним лыком шиты';

пал кукуныз шайпуын сылыны: *Ачиз ведь пал кукуныз шайпуын сылэ ни* [Красильников: 98] – fél lábbal (már) a sírban [a koporsóban] van [MSz: 201] 'одной ногой в могиле стоять';

кыл 'язык':

кылзэ куртчыны: *Прокурор косйз шуыны медэ ик вал но, "кин ке тодйз ке, бырод" шуэмзэ тодаз вайыса, кылзэ куртчиз* [Петров: 169] – elharapja a nyelvét [СРЯ: 386] 'прикусить язык';

кылзэ кутыны: *Фаина уката паймиз, "малы мынэсьтым юаськоды" шуыны турттэ вал но, Алексей Петрович шоры учкыса, кылзэ кутйз* [Красильников: 145] – lakatot tesz a szájára [СРЯ: 385] 'держат язык за зубами';

кылзэ нбылыны: *Кылдэ нбылйид шат?* [Красильников: 140] – leragad vkinek a nyelve [MSz: 252] 'язык проглотить';

кылыз уг подйськылы: – *Кык пиосмы огназ улйсь песьнайлы пу пильыло, – В. Соловьёвлэн кылыз уг подйськылы* [Удмурт дунне. 2005. № 110–111. С. 3] – nem tesz féket a nyelvére [MSzKSz: 532] 'молотить языком';

кымес 'лоб':

борддорез кымысэным пась карыны (выри): *Озъиен мон, Алеша, арлэсь кема чоже борддорез кымысэным пась карыны выри* [Петров: 219] – *fejfel meggy a falnak* [MSzKSz: 181] 'биться головой об стену';

солэн кымесаз гожтэмын (өвөл) [СОВУЯ: 67] – *homlokára/arcára van írva (nincs a homlokára írva)* [РУВФС: 165] 'на лбу/на лице (не) написано';

ныр 'нос':

нырез бичатыны: *Та корка пушкын мылкыд каньыла льöль, тöдъы, горд сяськаослэн нырез бичатйсь зынзылэсь* [Удмурт дунне. 2005. № 100. С. 4] – *csavarja [facsarja] vkinek az orrát vmi* [MSz: 259] 'щекотать в носу';

нырез чуртнаны: *Кин йыгабез тынэсьтыд уг юало. Котъкытчы нырдэ чуртнаськод* [Петров: 119] – *odadugja [odato] az orrát (vkinek)* [MSz: 260] 'совать (свой) нос куда-л.';

нырзэ ошыса ветлыны: *Малы ке со татйяз нырзэ ошыса ветлэ, азьло кадь шулдыр мылкыдо өвөл ни* [Красильников: 160] – *hosszú [lógó v. megnyúlt] orral (távozik); az orrát lógatja* [MSz: 260] 'уходить с носом; вешать нос';

нырзэ чатыртыны: *Няняос но сестраос кұспазы Георгий Ильичез “ачизъяськись, нырзэ чатыртэмез потэ” шуо* [Красильников: 22] – *fenn [magasan] hordja az orrát* [MSz: 259] 'задирать нос';

пель 'ухо':

ас пельыныз кылыны: – *Марым, нэнэ... вуко дорын кулэм мурт вань. Толон йыро вал, нош туннэ йыртэм... Кырсиеным Дроздов Яшка вишлям, вераськемзэс ас пельыным кылй* [Петров: 132] – *saját fülével hall vmit* [РУВФС: 276] 'своими (собственными) ушами слышать';

пель сьöртйз келяны: *Бöрысь ини та учыр сярысь пастухъёс бригадирлы ивортйллям. Но соиз скалъёс пöлтй бызьылйсь жичы сярысь верамез пель сьöртйз келяз* [Удмурт дунне. 2005. № 100. С. 2] – *elenged a füle mellett vmit* [РУВФС: 253] 'пропускать мимо ушей';

пельысь пеле (вöлмыны): *Пельысь пеле лушкем шытыртонъёс вöлмызы: со, пе, пленэ сётйськем* [Красильников: 55] – *szájról szájra jár/terjed/száll vmi* [MSzKSz: 646] 'переходить из уст в уста';

пыд 'нога':

пыд йылаз султытыны: *1980-тй аръёсы лейкозэн висисъёсты эмъяны уггес быгато на вал, нош мон со пересез пыд йылаз султытй* [Удмурт дунне. 2005. № 110–111. С. 11] – *lábra állít vkit v. vmit* [MSz: 202] 'поставить на ноги кого-л.';

пыдзэ но уг лёга: *Главной врач мон доры пыдзэ но уг лёга* [Красильников: 104] – *nem teszi be a lábát vhova* [MSz: 202] 'и ноги не показывает';

пыдыз но потоз: *Турын зуродъёс но дас ар пала уг пуктыло ни. Бусые, возь вылэ кельтод, пыдыз но потоз, пе* [Удмурт дунне. 2005. № 110–111. С. 2] – *vminek lába kel* [MSz: 202] 'ноги появятся у чего-л.';

син 'глаз':

ас синмыныз адзыны: *Возь вылын, бусыын ужанэз ас синмынымы адзымы ке но, жеч-жеч валаса ом вуттэ на, пе, агрономлэсь ужэзэ* [Удмурт дунне. 2005. № 109. С. 8] – a két szemével lát [MSz: 319] 'видеть своими глазами';

ваче син: *Школалы матысь сик дурын кема сылйзы, ваче син учкыса, ог-огзылэсь тусбуйзэс пырак азелы тодазы кельтыны турттйзы кадь* [Петров: 89] – szemtől szembe [MSz: 322] 'с глазу на глаз';

синзэ усьтыны: *Гажано агай-вынгёс, сузэр-апайёс, тодйськоды-а тй, кин та быдзымлэсь но быдзым ужэз удмурт калык понна быдэстйз, асьме калыклэсь синзэ усьтйз но дунне вылысь азинскем христиан калыкжёс радэ асьмеды пыртйз?* [Удмурт дунне. 2005. № 110–111. С. 12] – felnyitja vkinek a szemét [MSz: 320] 'раскрыть чьи-л. глаза на что-л.';

сюлэм 'сердце':

жиптйськиз сюлмыз: *жиптйськиз пияшлэн сюлмыз, либрак луизы чырткем пыдтёссыз: атайзэ соку ик тодмаз – Буграшлэн али липиськись улыно-вылыно выль корка азысьмыз пырдэм кирпичёс вылын кылле атаез, ымнырыз вурен наитаськемын, гын шляпаез палэнын, малы ке сое нокин жсутйсь өвёл* [Петров: 16] – összeszorul a szíve [РУВФС: 279] 'сердце замирает';

сюлэм висыны: *Аслам сюлмы вице ке, мукетжёлэн но вёсь мед луоз кадь...* [Красильников: 132] – fáj [sajog] vkinek a szíve [MSz: 329] 'сердце болит';

сюлэмаз лякиськыны: *Ма, Жумъя кенаклэн луэ вал пегжёмез, со понна сое нокин номыр ой шуысал но, Туклялудысь Педор угось укыр сюлэмаз лякиськиз* [Удмурт дунне. 2005. № 100. С. 7] – vkinek a szívéhez nő [MSz: 329] 'прирасти к сердцу';

ым 'рот':

ымаз ву жузем (сямен): *Мунчо вёлдэт ёмырамон серекъяло егитжёлс. Буграш Педор гинэ, ымаз ву жузем сямен, шып пуке* [Петров: 40] – hallgat, mint a csuka; néma, mint a sír [OMSz: 793] 'в рот воды набрать';

ымеэ усьтыса (сылыны): *Соос тйледыз жуго, нош тй ымдэс усьтыса сылйськоды* [Петров: 144] – távra marad vkinek a szája (a meglepetéstől [a csodálkozástól]) [MSz: 310] '(стоять) разинув рот';

ымеэ чоктаны: *Становой сое кужмысь косйз но, Пома вузэ лэзиз. Озыы становой солэсь ымзэ чоктаз* [Петров: 250] – befogja a száját [MSz: 308] 'закрыть (свой) рот' и др.

Таким образом, в данном сообщении представлен один из возможных вариантов оформления структуры “Удмуртско-венгерско-русского фразеологического словаря”, созданный с опорой на фразеологические словари венгерского языка В. Бардоши, Г. О. Надя, Т. Форгача и некоторых других авторов.

В приложение к словарю планируется создать несколько указателей:

- 1) основной алфавитный указатель удмуртских фразеологизмов;
- 2) указатель семантически маркированных компонентов (стержневых слов) и соответствующих им фразеологизмов, который облегчит работу с фразеологическим фондом словаря (чего до сих пор в удмуртской лексикографии, к сожалению, не наблюдалось);

- 3) указатель, классифицирующий фразеологические обороты по семантическим группам, таким как: а) свойства, качества человека; б) поведение, действия человека; в) деятельность по отношению к кому-либо; г) обозначение мыслительной деятельности; д) обозначение речевой деятельности; е) физическое, эмоционально-физическое состояние лица; ж) состояние лица, характеризующееся внешним проявлением; з) переход лица, предмета из одного состояния в другое; и) состояние предмета, явления; к) качество, признак действия; л) время действия; м) место, направление действия; н) причина действия; о) условие действия; п) количество; р) выражение отношения говорящего к высказываемой мысли; с) выражение чувств, эмоций и т. д.;
- 4) указатель синонимических фразеологических оборотов;
- 5) указатель антонимических фразеологических оборотов.

Список использованной литературы и источников

- Кельмаков, В. К.: М. П. Петровлэн гожтосьёсаз удмурт фразеологизмъёс // М. П. Петров и литературный процесс XX века: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения классика удм. лит.: Сб. статей / Отв. ред. С. Т. Арекеева, Т. И. Зайцева / Удмуртский госуниверситет. Ижевск, 2006. С. 244–255.
- Красильников, Г. Д.: Арлэн кутсконэз. Ижевск: Удмуртия, 1977. 256 с.
- Петров, М. П.: Вуж Мултан. Устинов: Удмуртия, 1987. 360 б.
- РУВФС* – Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь. Сост.: В. И. Лавер, И. В. Зикань. Киев-Ужгород: Радянська школа, 1985. 371 с.
- СРЯ* – Словосочетания русского языка (Учебный словарь для говорящих на венгерском языке) / Братусь Б. В., Братусь И. Б., Данциг Е. А. и др. Москва; Будапешт: Русский язык; Танкёньвкиадо, 1985. 392 с.
- СОВУЯ* – Средства образного выражения в удмуртском языке / Сост. К. Н. Дзюина. Ижевск: Удмуртия, 1996. 144 с.
- MSz* – Magyar szólástár: Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára / Főszerkesztő: Bárdosi Vilmos. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004. 952 l.
- MSzK* – O. Nagy G. Magyar szólások es közmondások. 8. kiadás. Talentum, 1999. 864 l.
- MSzKSz* – Forgács T. Magyar szólások és közmondások szótára: Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004. 822 l.
- OMSz* – Gáldi L. Orosz-magyar kézisótár. 2. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 1120 l.
- UMSz* – Kozmács I. Udmurt-magyar szótár = Удмурт-венгер кыллюкам. Szombathely: Savaria University Press. 540 l.

The materials for “Udmurt-Hungarian-Russian Phraseological Dictionary”

Today the Udmurt phraseology requires more detailed study of both its theoretical part – working on the different questions of the Udmurt phraseology in a separate monograph, and practical: so the Udmurt linguistics demands making a bilingual or multilingual phraseological dictionary on the base of the udmurt material. Here the materials for “Udmurt-Hungarian-Russian Phraseological Dictionary” are briefly given as a working model, that henceforward can be used as for the Phraseological Dictionary of the Udmurt Language proper, so for some other works. For classification of phraseological units we resorted to the principle that was assumed as a basis in the works of modern Hungarian linguists.

Miehen tie Aleksis Kiven Seitsemän veljestä -teoksessa Metsän keskeltä ihmisten pariin

Vuoden 2007 viimeisenä päivänä tuli kuluneeksi 135 vuotta Suomen kansalliskirjailijan Aleksis Kiven kuolemasta. Vain 36-vuotiaana kuollut kirjailija loi lyhyen luomiskautensa aikana kuolematonta runoutta, draamaa ja eepistä kirjallisuutta. Näiden kolmen kirjallisuuden lajin synteinä voimme pitää Seitsemän veljestä -romaanin, jossa onnistuneesti yhdistyvät nuo kolme elementtiä.

Tarkastelen nyt Kiven Seitsemän veljeksen tarinaa syvyyspsykologisena kuvauksena poikien kasvamisesta aikamiehiksi. Freudin mukaan ihmisen psyyken keskeisiä saavutuksia on kyky rakastaa ja kyky tehdä työtä. Jotta nuori kypsyisi siihen, hän tarvitsee vanhemman apua, poika isäänsä samaistumisen mallia kehityksessään, ”miehisen minuutensa lujittamisessa”. Seitsemän veljestä jäivät isää vaille varhain, sillä isää kohtasi hänen parhaassa iässään surma, kun hän tappeli äkeän karhun kanssa. Pojat menettivät varhain myös äitinsä tuen ja turvan.

Jukolan pojilta puuttui siis isän fyysinen ja psyykinen malli, isän, joka olisi saatellut heitä työnteokoon ja yhteisön jäsenyyteen. Isän ainoa etäinen muisto ja malli oli metsään pakeneva kuuluisa karhunkaataja. Pako ratkaisukeinona kuuluu olennaisesti veljesten omaan persoonallisuuteen. Siihen he pystyvät samaistumaan.

Kiven pojat elävät rajussa selviytymisen paineessa. He eivät haluaisi antaa periksi, ei millään hinnalla, mutta hekin tulevat vihdoin viimeiselle rajalle, jossa valinta on pakko tehdä. Jos elämässä asiat eivät suju toiveiden mukaan, ongelmat nähdään mieluummin jonkun toisen aiheuttamina kuin tunnistetaan omaksi vajavuudeksi. Näin käy, kun pojat päättävät paeta lukkarin koulusta.

He vaikenivat, viskasivat itsensä akkunasta mäelle ja juoksivat nopeasti yli lukkarin perunapellon. Saralla kilkahtelivat pienet kivet, multa-kokkareet lentelivät korkealle ilmaan, ja pian he katosivat tiheään lepestöön toisten jäljessä. Silloin lukkari vihan hirmuisella muodolla rynkäs sisään, heiluttaen kourassansa meren-ruokoista jykevätä sauvaa. Korkealla, kiljuvalla äänellä huuteli hän karkureita, mutta turhaan. Ulos lepestöstä kirmasivat veljekset, juoksivat yli kivisen, kallion-kieluisen tienoon, siitä halki ahtaan katajiston, siitä yli pappilan avaran, kaislarantaisen Neulaniemen niitun, viimein poikki lakean, kumisevan ahon, ja seisoivat santaisella tiellä, Sonnimäen kaltevan nummen alla. Ylös pitkin mukula-kivistä rinnettä he astuivat ja ehdittyänsä nummen harjulle, päättivät he rakentaa itsellensä leiriä honkien juurille, kanervaiselle maalle; ja pian suitsuili heidän tuleltansa savu ylös puitten latvoille.

Agraarikulttuurissa eläneille suomalaisille metsä oli ennen kaikkea miehen metsä, miehen työympäristö: siellä kaadettiin kaskipelto, koettiin ansat, metsästettiin. Siellä Jukolan veljekset Impivaaraan muutettuaan vapautuivat yhteiskunnan vaatimuksista, joihin he eivät olleet vielä valmiita ja tarpeeksi kypsyneitä alistumaan. Ne tuntuivat julmalta hyökkäykseltä heidän omaa persoonaansa vastaan. He pelkäsivät häpeään joutumista lukutaidottomuutensa ja taitamattomuutensa takia.

Myös veljesten ryhmäkosinta on pikkupoikien ratkaisu. Kukaan heistä ei rohkene tehdä yksilöllistä valintaa, vaan he lähestyvät Venlaa ryhmänä. Yhteisrukkaset antavat heille naisilta rauhoitettua lisääikaa. Ryhmästä tulee veljesten pelastus, sekä isä että äiti, turvan ja hoivan antaja. ”Veljekset pakenevat suojaavaan hyvään metsään. Siellä he vahvistuvat miehisyydessä ja pystyvät lähestymään yhteisöä uudestaan.” Näin Kivi kuvailee Impivaaraa:

Mutta viimein välkähti heidän eteensä kantoisen ahon lakeus, ja seisoiivat he määrättyssä paikassa, komeroisen vuoren alla. Tässäpä muinoin veljesten iso-isä, mainio raataja, oli viljellyt huhtia ja suitsutellut ankaria sysihautoja. Monta kaskea oli hän tämän vuoren ympärillä kaatanut ja polttanut, risu-äkeellensä karhinut monen mustan, kylvetyn maan, ja viimein korjannut riiheensä satoiset oljet. ...

Avara on kantoinen aho, mutta kauemmas sen reunoja ei kuitenkaan näe sun silmäs; sillä idässä, etelässä, lännessä sulkevat metsät sun silmäsi alan ja pohjosessa korkea vuori. Mutta jos astut tämän vuoren harvoilla kuusilla kruunatulle harjanteelle, niin kantaapa silmäsi etäälle kohden kaikkia ilmoja. Sen eteläisellä puolella näet ensiksi ihan jalkas alla tuon mainitun, juohevasti kaltevan ahon, kauempana synkeän korven, sen takana taasen Sompiosuon, ja tuolla ilman reunalla kohoo ylös vaisusti sinertävä Teerimäki. Pohjaa kohden alenee vähitellen vuori, ja sen loivalla kamaralla, jota ennen myös oli huhtina käytetty, seisoo koivisto nuori ja tiuha, jonka ruohottomilla poluilla teeret hyppelivät ja pyyt alakuloisesti viheltelee. Idässä näkyy tasainen nummi hongistoinensa, lännessä ryhmyinen, sammalkallioinen maa, tuolla ja täällä, sammaleisella harjulla matala, mutta ko’okas ja tuuhea mänty. Mäntyjen takana kiiltää tuolla kirkkaana ja kalaisena Ilvesjärvi, noin tuhannen askelta ahosta pois. Mutta näetpä tuskin muuta, vaikka kauaskin katsot. Saloin tumma meri haamoittaa sun ympärillä kaikkialla. Näet toki himmeän siinon Viertolan kartanosta koillisessa ja kaukana tuolla luoteisen ilman rannalla kirkon harmaan tornin. Tämänkaltainen on seutu ja ympäristö, jonka Jukolaiset olivat määränneet asuinpaikaksensa.

Useimmat suomalaiset kantavat mielessään omaa metsäänsä. Se on kotoisin lapsuudesta, syntynyt metsäkokemusten ja elämysten pohjalta. Metsä ja siellä piilevät omat paikat toimivat myös Impivaarana, jonne lapset saattoivat paeta perheen ja ulkomaailman paineita.

Mutta lasten, niin Jukolan veljestenkin on lopulta jouduttava vastakkain ulkopuolisten voimien, yhteiskunnan auktoriteettien kanssa. Nimismies hämmästyttää veljeksiä suhtautumalla heihin isällisen ymmärtäväisesti kuin vastuullisiin aikuisiin. Kun häpeä muuttuu syyllisyyden-tunnoksi, veljekset nousevat lapsen identiteetistä kohti aikuisen identiteettiä, he ovat kehitysmässä pojasta mieheksi.

Työnteko ei ole enää muiden sanelema pakko, vaan omien ihanteiden mukaista toimintaa tietyn päämäärän saavuttamiseksi. Isättömät pojat kehittelevät mielessään myönteisen sisäisen isäkuvan ja ryhmän antaman avun turvin selviytyvät seisomaan omin jaloin. Seitsemän veljeksen tarina on näin ollen suomalaisen miehen sielullisen selviytymisstrategian perusmalli. Sitä se on kaksin verroin sille sukupolvelle, joka menetti sodissa isänsä. Kivi kuvailee aikuistuneiden veljesten entistä unelmaa seuraavasti.

Ja tahdonpa vielä kertoa erään joulujuhlan Juhani-Jukolan talossa. Sillä olivatpa veljekset päättäneet kerran vielä yhtyä joulujulle entiseen kotoonsa. ...

Pöydän ympärillä istuivat veljekset, haastellen entisistä ajoista, päivistä metsien yössä Impivaaran kantoisella aholla, komeroisen, kohisevan vuoren alla. Ja muistot menneistä

vaaroista, taisteloista ja töistä sulivat suloisesti yhteen heidän mielessänsä kuin metsät, laaksot, vuoret ja korkeat nummet kaukaisuuden sinihämärässä yhteensulaa. Kaikki liittyi tummaksi, ihanaksi uneksi, ja hiljainen riutumus miesten povessa tuntui. Niin he katselivat takaisin olleisiin päiviin. Niinpä syksy-iltana, koska luonto on käynyt lepoon ja kellastuneena seisoo lempeä lehto, katselee paimen matkanpäästä armasta ahoa, jossa hän kerran kesänä kilvoitteli, tuskitteli, hikeä vuodattain. Päivä oli kuuma ja helteinen, etäällä ukkonen jymisi ja sumuna parveilivat paarmat ja kärpäset, saattaen karjan kiilivään kimmaan. Mutta ennen iltaa oli hän koonnut karjansa taas ja asteli iloisena kellojen kilinässä kotia. Sitä päivää hän nyt muistelee ja hymyää. Niinpä myös mannermaalla harmeneva merimies johdattelee mieleensä muinoista myrskyä merellä. Pilvet haahden pimeyteen käärivät, kuohuva aalto uhkaili kuolemalla; mutta ennenkuin yö oli tullut, vaikenä tuuli, aalto viihtyi ja nukkui ja kirkastuvasta lännestä säteili aurinko taas, osoittaen tien satamaan. Niin muistelivat veljeksetkin menneitä päiviänsä, kultaisena joului- lltana istuissaan ympäri Jukolan pöydän ja haastellessansa keskenään.

Myös menetetyn äidin voi osittain korvata metsän äidinsyli. Metsä on paikka, jossa ihminen voi maailmankatsomuksestaan ja uskonnostaan riippumatta saada suoran kosketuksen itseään suurempaan, majesteettiseen kokonaisuuteen. Hän voi kaikin aistein kokea olevansa Suuren Äidin, elämää sykkivän biosfäärin sylissä.

Jokaisella suomalaisella on oikeus kohdata Suuri Äitinsä tutussa hahmossa. Siksi valtaosa suomalaisista palaa kesäisin tuhansien vuosien ikäiseen elinympäristöönsä, metsän ja veden ääreen. Siellä luonto esittää lapsilleen kaikkia yhdistävän tarinan synnystä, kasvusta, kukoistuksesta, väistymisestä ja paluusta uuden elämän rakennusaineiksi.

Näillä ajatuksilla haluaisin toivottaa onnea ja pitkää ikää entiselle esimiehelleni Gábor Bereczkille Viron Koongan metsäisillä mailla sekä kiittää monikymmenvuotisesta ystävydestä. Meissä piilevän metsän tunteja tulkitkoon Aleksis Kiven runo Metsämiehen laulu ja Géza Képesin unkarinnos.

Aleksis Kivi

Metsämiehen laulu

Terve, metsä, terve, vuori,
Terve, metsän ruhtinas!
Täs on poikas uljas, nuori;
Esiin käy hän voimaa täys,
Kuin tuima tunturin tuuli.

Metsän poika tahdon olla,
Sankar jylhän kuusiston,
Tapiolan vainiolla
Karhun kanssa painii lyön,
Ja maailma Unholaan jääköön.

Vadászok dala

Zöld erdő, hegy, üdvözöllek,
fák tündére, üdv neked!
Érzem újra friss erőmet:
futnék mint a fergeteg,
mely tundrák tetejét tépi.

Erdő, fogadj fiadnak,
ővjatok, zord fenyvesek!
Medvét üznek itt a bátrak
és a küzdés vére megy –
Ki gondol itt a világra?

Viherjäisel laattialla,
Mis ei seinät hämmennä,
Tähtiteltin korkeen alla
Käyskelen ja laulelen,
Ja kaiku ympäri kiirii.

Kenen ääni kiirii siellä?
Metsän immen lempeän;
Liehtarina miehen tiellä
Hienohelma hyppelee,
Ja kultakiharat liehuu.

Ihana on täällä rauha,
urhea on taistelo:
Myrsky käy ja metsä pauhaa,
Tulta iskee pitkäinen
Ja kuusi ryskyen kaatuu.

Metsän poika tahdon olla,
Sankar jylhän kuusiston,
Tapiolan vainiolla
Karhun kanssa painii yön,
Ja maailma Unholaan jääköön.

Süppedő-zöld fűbe lépek,
nincs a szemnek gátja most.
Égnek fenn a csillagfények,
dudorászva ballagok –
s egy lány éneke csendül.

Ki énekel ilyen tisztán?
Erdő szűze, karcsú, szép.
Leng előttem a szelíd lány,
könnyedén ugrálva lép,
dús aranyhaja röpköd.

Béke száll rám, akkor is ha
a természet háborog:
orkán ordít, bög a szikla,
zúg az erdő, tűz lobog
s nyögve dőlnek a szálfák.

Erdő, fogadj el fiadnak,
óvjatok, zord fenyvesek!
Medvét űznek itt a bátrak
és a küzdés vérre megy –
Ki gondol itt a világra?

Ford. Képes Géza

О функционировании частиц в северноудмуртских диалектах

В последнее время в пределах северноудмуртского наречия принято выделять 3 группы говоров (или 3 диалекта): верхнечепецкие, среднечепецкие, нижнечепецкие (Кельмаков 1998: 42). По своим характерным особенностям эти диалекты имеют много общих черт, что позволяет объединять их в одну северноудмуртскую группу. Наиболее изученным из них является среднечепецкий диалект, своеобразия которого нашли освещение в 2 монографиях автора (Карпова 1997; 2005). Что касается верхнечепецких и нижнечепецких говоров, то по ним имеются лишь отдельные статьи.

В данной работе мы рассмотрим особенности функционирования частиц в северноудмуртских диалектах в большей степени на материале среднечепецких говоров, при этом по возможности оперируя также имеющимися сведениями по нижнечепецким и верхнечепецким говорам. Материалы по нижнечепецким говорам заимствуются нами из статьи Т. И. Тепляшиной [1970: 156–196] и рукописи дипломной работы студентки Удмуртского государственного университета Т. М. Золотаревой [2000]. Источником по верхнечепецким говорам послужили частично наши личные записи, произведенные во время экспедиции к кезским удмуртам в 2006 году, использованы также работа Б. И. Каракулова [1982: 106–115] и материалы курсовых и дипломных работ студентов Удмуртского государственного университета [Иванова 1990; Васильева 1995; Исаева 1995; Ефремова 2005].

Особенности, касающиеся частиц исследуемых говоров, проявляются в основном в их фонетическом оформлении, также функционировании отдельных из них. Остановимся на их рассмотрении:

1. Указательные частицы *тин'и* 'вот (это)', *тан'и* 'вот (то)', усилительно-утвердительная частица *оз'ъ* 'да, так' в среднечепецком диалекте чаще всего встречаются в усеченной форме, т. е. происходит выпадение конечных гласных *и*, *ъ*: *тин'* < *тин'и*, *тан'* < *тан'и*, *оз'* < *оз'ъ*. Примеры-предложения: сч. – ВУн. *оз'*, *та выходнойюсъ пинал'л'ос вую-зъ, картош соос ик копало-зъ*. 'Да, в эти выходные дети приедут [из города], картошку они и выкопают.'; Пыш. *тан'* *вэт' ук къ-лскъ монэ мужикэ, кот' вэ-ра, кот' эн*. 'Вот ведь не слушает меня мой муж, хоть говори, хоть не [говори ему].' Подобное явление имеет место также в верхнечепецких [Каракулов 1982: 106; Ефремова 2005] и нижнечепецких [Золотарева 2000: 73] говорах. Некоторые примеры: вч. – Сыг. *оз'*, *ма карын но ут тод, но-кин но-мыр но уз вэ-ра*. 'Да, что делать и не знаешь [в такой ситуации], никто ничего и не подскажет.'; Сыг. *тин'* *со кн'ига мыным кулэ*. 'Вот эта книга мне нужна'; нч. – Сиб. *тан'* *татын йан' мэстайэс, пу-кс'и*. 'Вот здесь есть место, садись.'

Аналогичный процесс отпадения конечных согласных *и*, *ы* наблюдается также в некоторых наречных словах, например, *таз'* (< *таз'ы*), и происходит, как и в

вышеуказанных частицах, главным образом в том случае, если этим гласным предшествуют палатальные согласные.

2. Выделительно-ограничительная частица *гинэ*; 'лишь, только; только лишь' в среднечепецком диалекте, как и в нижнечепецких говорах (в форме *гынэ*) [Тепляшина 1970: 187; Золотарева 2000: 73], нередко встречается и в усеченной форме *нэ*. Примеры-предложения: сч. – ВУн. *мон нэ къл'эмън на пэрэс'йос пӧлӧс'*. 'Лишь только я осталась из стариков.'; Оз. *майэ гинэ ми ѓм с'и-йэ с'экыт война арьосы!* 'Чего только мы не ели в трудные военные годы!' В верхнечепецких говорах, как показывает имеющийся материал, факультативно встречаются обе формы *гинэ* и *нэ*, но более широкое функционирование имеет полный вариант. Некоторые примеры: вч. – Алек. *ал'и гинэ л' у д азы кун'ан понна вас'киз фэрмайэ*. 'Только что их Люда за теленком пошла на ферму.'; СГыя *л'абырос нэ потэ вуэз б и г э р к о л о ч ч а ыс'*. 'Тихонько лишь течет ручей ('вода') из лога [под названием] Бигерколочча.' Отметим, что в большинстве удмуртских диалектов эта частица, как правило, выступает в полной форме.

3. В отдельных говорах среднечепецкого диалекта, чаще всего в ярском и юкаменском, модальная частица *ис'кэ* 'значит; тогда; в таком случае' вследствие явления метатезы выступает в форме *с'икэ*. Примеры-предложения: сч. – Ук. *с'икэ, ачидэс ти и ж э ф с кыс' лус'коды*. 'Значит, вы сами из Ижевска приехали ('будете').'; Ук. *кузойэн соос лыкти-зы, с'икэ*. 'Вдвоем ('парой') они приехали, значит'. В других севернoudмуртских говорах подобное явление не наблюдается. Заметим, что в говоре д. Сибирь Унинского района Кировской области вышеуказанная частица зафиксирована в форме *ос'кэ* 'тогда; в таком случае; значит' [Золотарева 2000: 74].

4. В отличие от других удмуртских диалектов частица *на* 'еще' в среднечепецких и нижнечепецких говорах [Тепляшина 1970: 187] нередко заменяется формой *нъина* (~ *ъина*) 'еще', представляющей собой контаминацию слов *нош* 'снова, опять' и *на* 'еще'. Примеры-предложения: сч. – Ел. *мон ъина йатыр-а вал но, араны нузы*. 'Мне еще немного [лет] было, и [меня] жать повели.'; Ел. *дышэтки мон п у д э мын ньина, трактористэ, бэн, с'о отын дышэтскэмэ но мар но мынам*. 'Училась я в Пудеме еще, на тракториста, да, там я училась ('мое обучение').'; Оз. *а р а н б ы т т о н с'из'ыл ук н'и, а тулыс жук с'иыли-зы, ну, г э р ы п о т т о н дырйа но, ма-р-а, н'и, ньина пиналэс' вал ук*. '[Праздник] "Завершение жатвы" осенью ведь уже [устраивали], а весной кашу ели, ну, во время [праздника] "Вынос плуга", что ли, [мы в то время] ведь еще маленькие были'. В верхнечепецких говорах подобные формы не отмечаются.

5. Любопытны случаи употребления в причепецких говорах отрицательных частиц *ӧвӧл* и *ӧвӧн'*, отличающихся друг от друга оттенком значений. Своеобразное их функционирование в севернoudмуртских говорах в свое время было отмечено еще В. М. Вахрушевым [1959: 237]. Специфика этих частиц заключается в том, что носители указанных говоров слово *ӧвӧн'* употребляют для обозначения понятия 'уже нет (когда-то что-то было, но в данный момент уже отсутствует, не имеется)', а слово *ӧвӧл* – для выражения понятия 'не, нет (вообще не было чего-то)'. Примеры-предложения: вч. – Сыг. *мынам кон'донэ ӧвӧн' ни*. 'У меня денег уже нет.'; Сыг. *солэн ӧвӧл эийосыз*. 'У него нет друзей'; СГыя *ал'и*

öвөн' вэл'и-кой чэтвэрик. 'Сейчас уже не знают (**уже нет**) [о празднике] Великий Четверг'; сч. – Ис. *кал' кузьмэ но öвөн' магаз'инэ н'ан' понна йас'күнү*. 'Сейчас и силы **уже нет** в магазин за хлебом сходить.'; Ук. *мынам пиналийосы öвөл, огн'ам улис'ко*. 'У меня детей **нет**, одна живу.'; нч. – Сиб. *пыз'мы но öвөн' мл'ам, кон'донмы но быриз н'и*. 'И муки **уже нет** у нас, и деньги тоже закончились'.

В других удмуртских диалектах функцию частицы *көкн'* выполняет сочетание слов *öвөл* 'нет' и *ин'и* (*ини, ин', ин, н'и, ни*) 'уже'. Нет сомнения в том, что частица *öвөн'* образовалась в результате слияния частиц *öвөл* и *н'и*: *öвөн' < öвөл н'и*.

6. Широкое распространение в северноудмуртских диалектах имеет частица *бэн* 'да; же, так' со значением утверждения и усиления. Примеры-предложения: вч. – Сыз. *кытын улис'код бэн?* 'Где **же** живешь?'; СГыя *бэн, са-мой пöчийэз бордын улко мон*. 'Да, у самого младшего [сына] живу я.'; сч. – Пыш. *кал' бэн уг н'и ужас'кэ, кал' пукис'ко н'и коркан но, капчигэс*. 'Сейчас **во**т уже не работаю, сейчас дома уже сижу, [на пенсии.] и легче [стало].'; УКар. *тон бэн кэтгэс' ачид луис'код?* 'Ты **же** откуда сама будешь [родом]?'; нч. – Сиб. *бэн, оз' гэн'айка шуиз*. 'Да, так сказала жена Гени.' По данным Т. И. Тепляшиной, в нижнечепецких говорах функцию частицы *бэн* нередко выполняет частица *оз'*: *вил' корка пуктиды-а? – оз'*. 'Новый дом построили? – Да.' [Тепляшина 1970: 187]. В южно-удмуртских диалектах частице *бэн* чаще всего соответствует ее фонетическая разновидность в форме *бон*, а в срединных говорах – частицы *о-о* 'да' (для выражения утверждения) или *нош* 'же, так' (для выражения усиления).

Заслуживает внимания и тот факт, что в говорах верхнечепецкого и среднечепецкого диалектов частица *бэн* может выступать в сочетании с другой частицей *вэт'* (< рус. *ведь*) в формах *бэ-нвэт', бэ-нэт', бэ-нэт'и*, выражая при этом усиительно-утвердительные или эмоционально-экспрессивные оттенки. Примеры-предложения: вч. – Сыз. *со дырэз, бэ-нэт', шуг вунэтыны*. 'То время, **да ведь**, трудно забыть'; Алек. *ал'ала кад' соку дун ой вал, бэ-нэт'*. 'Как теперь, тогда цены [на товары высокими] не были, **да ведь**'; сч. – УКар. *с'экэт война арийос, бэ-нвэт', вуно н'и*. 'Тяжелые военные годы, **да ведь**, забываются уже.'; Зол. *солэн пэрэс' айиз вьлэм кэ т р о ф и м , бэ-нвэт', а кышнойэз т р о ф и м шуны öвөл валам, бэ-нвэт', и т о к и шуэм*. 'У него был дедушка Трофим, **да ведь**, а его жена слово "Трофим" выговорить не могла, **да ведь**, и Токи [его] назвала'. Помимо указанных диалектов, частица *бэ-нвэт'* функционирует, как показывает материал, и в языке нижнечепецких [Золотарева 2000: 73] удмуртов. Пример-предложение: Сиб. *ми йаййаис' зичийэс адзим, бэ-нвэт'?* 'Мы в лесу ('из леса') лису видели, **да ведь?**'.

7. К своеобразиям среднечепецких и нижнечепецких диалектов относится и то, что перед частицей *-а* 'ли' нередко появляется *-й*, выступающий, по-видимому, в качестве протетического звука. Примеры: сч. – Ук. *к о б л а г у р тэз тодис'ко-д-йа?* '[Деревню] Коблагурт знаешь **ли?**'; Нел. *бэгато-д-йа тайэ гоштгнэ?* 'Сможешь ли это записать?'; Чур. *пэд'осэд-йа, мар-а, вис'о тгнад?* 'Ноги что **ли** болят у тебя?'; нч. – лыктизы-йа? 'Приехали **ли?**'; вайозы-йа? 'Привезут **ли?**' [Тепляшина 1970: 186]. Подобное явление отмечается также в языке бесермян [Тепляшина 1970а: 239].

8. Некоторая особенность диалектов северноудмуртского ареала обнаруживается в употреблении частиц *н'и* и *на* в контексте предложения. Отличие проявляется в порядке

следования слов в сочетании основного глагола с соответствующим отрицательным вспомогательным глаголом при наличии в предложении частиц *н'и*, *на*, *ук*. Эти частицы очень часто разделяют отрицательный и основной глагол: вч. – Алек. *уг ни поты ужам нокытын*. 'Нигде уже не хочется (**не** уже **хочется**)' работать.'; СГыя *ум ни быгаткэ кырзаны*. 'Не умеем уже (**не** уже **умеем**)' красиво петь [песни].'; сч. – Штан. *дъшэтсконэз солэн ёз на бър, ар къл'из на-ка*. 'Учеба его еще не закончилась (**не** еще **закончилась**), год осталось еще [ему учиться].'; Ел. *проч мон крэз'юсты уг н'и тодй'кы*. 'Совсем я песен не знаю уже (**не** уже **знаю**).'; Ел. *тарэзэ омар но киз' посуда но ёз ук во-з'ылэ*. 'А вот ведь почему-то и посуду, чтобы сходить в туалет [маленькому ребенку], не держали ведь (**не** ведь **держали**)' [дома]. Заметим, что в литературном языке и большинстве удмуртских диалектов частицы *н'и* и *на* занимают постпозитивное место по отношению к слову, к которому непосредственно относятся.

9. В северноудмуртских диалектах шире, чем в других удмуртских говорах, употребляются русские заимствованные частицы. Это объясняется прежде всего тем, что носители рассматриваемых говоров издавна живут в соседстве с русским населением и, естественно, испытывают влияние со стороны их языка. Особенно сильно это влияние ощущается на лексическом уровне. Перечислим наиболее распространенные русские частицы: *са-мой* (< рус. *самый*) 'как раз, именно', *кот'* (*хот'*) (< рус. *хоть*) 'хоть, хотя', *вокурат* (< рус. в аккурат) 'как раз, точь-в-точь', *вэт'* (< рус. *ведь*) 'ведь', *пожа-лой* (~ *пожа-луй*) (< рус. *пожалуй*) 'пожалуй', *мо-жэт* (~ *мо-жот*) (< рус. *может*) 'может, может быть', *ра-звэ* ~ *ра-з'вэ* (< рус. *разве*) 'разве', *зна-чит* (~ *зна-читса*) (< рус. *значит*) 'значит' и др. Примеры-предложения: вч. – Сыг. *мо-жэт, кутскомы ни ужаны?* 'Может, начнем уже работать?'; Сыг. *со вэт' ук тод*. 'Он **ведь** не знает'; сч. – Ис. *йал'ло, пожа-луй, калък ёз ук шу-тэтскыл, с'о ужаз*. 'Раньше, **пожалуй**, народ и не отдыхал, всё трудился.'; Чур. *тон ра-з'вэ ут то-тскъ, кътън п и с к о р ?* 'Ты разве не знаешь, где [расположена деревня] Ново-Елово?'; нч. – Сиб. *са-мой со ук кулэ вал мыным*. '**Как раз** это и надо было мне.'; Сиб. *вокурат тупаз мыным*. '**Как раз** мне подошло [по размеру]'.

10. Северноудмуртские диалекты не располагают большим разнообразием частиц тюркского происхождения. Из 26 тюркских частиц, встречающихся в различных удмуртских диалектах (Тараканов 1982: 168), в рассматриваемом ареале наиболее распространенными, судя по имеющимся материалам, являются следующие: *ис'кэ* ~ *с'икэ* 'значит; в таком случае, тогда' (< чув. *-ске*), *гинэ* ~ *нэ* 'только, лишь; только лишь' (< тат. *гына*, *генэ*, башк. *генэ*, *гына*), *оло* 'может, наверное, может быть' (< тат., башк. *әллә*), *дыр* 'может, может быть, наверное' (< тат. *дыр*, *дер*, башк. *дер*, *дыр*, *тыр*, *тер*), *кэрэк* 'видимо, по-видимому, возможно' (< тат. *кирэк*, *булса кирэк*). Первая из перечисленных частиц представляет собой заимствование из болгарского языка, остальные четыре считаются проникновениями из татарского языка [Тараканов 1975: 185, 187–188]. Частицы *гинэ*, *ис'кэ*, *оло*, *дыр* встречаются практически во всех удмуртских диалектах. Что касается частицы *кэрэк*, то она имеет весьма узкую сферу употребления: помимо среднечепецкого диалекта, отмечается в периферийно-южных говорах. Наличие ее в среднечепецком диалекте, по-видимому, обусловлено влиянием языка причепецких татар, с которыми удмуртское население указанного ареала тесно связано, начиная с конца XIV века. Следует отметить, что степень проникновения тюркских заимствований, в данном случае частиц, в

разных удмуртских диалектах различна. Наибольшее количество слов тюркского происхождения, как справедливо отмечает И. В. Тараканов [1982], обнаруживается в тех говорах, которые находятся в непосредственном окружении и контакте с татарским населением. Относительно тюркского влияния на северноудмуртские говоры нужно сказать, что в общей массе здешнего населения татары занимают незначительное место и, на наш взгляд, не оказывают заметного влияния на речь исконных жителей.

Таковы вкратце основные особенности северноудмуртских говоров в области частиц. Как показывает анализируемый материал, отличительные черты диалектов рассматриваемого региона проявляются главным образом в фонетическом оформлении и функционировании некоторых частиц. Слабая изученность и недостаточность материала по служебным частям речи как в северных говорах, так и в других удмуртских диалектах вообще, вынуждают нас пока ограничиться лишь констатацией отдельных фактов.

Условные сокращения

а) удмуртских диалектов и говоров: вч. – верхнечепецкие говоры (верхнечепецкий диалект), нч. – нижнечепецкие говоры (нижнечепецкий диалект), сч. – среднечепецкие говоры (среднечепецкий диалект);

б) населенных пунктов по диалектам:

верхнечепецкий диалект: Алек. – д. Александрово, СГыя – д. Старая Гыя, Сыг. – д. Сыга;

среднечепецкий диалект: ВУн. – с. Верхние Уни, Ел. – с. Елово, Зол. – д. Золотари, Ис. – д. Исаково, НЕл. – д. Ново-Елово, Оз. – д. Озерки, Пыш. – с. Пышкет, УКар. – д. Удмуртский Караул, Чур. – д. Чурашур, Штан. – д. Штанигурт, Ук. – с. Укан;

нижнечепецкий диалект: Сиб. – д. Сибирь.

Литература

- ВАСИЛЬЕВА, И. Ю.: Верхнечепецкий говор северноудмуртского наречия / Каф. соврем. удм. языка и методики его препод. Науч. рук. ст. препод. Алашеева А. А. Ижевск, 1995. 193 с. (Рукопись дипломной работы).
- ВАХРУШЕВ, В. М.: Об особенностях говоров северного диалекта удмуртского языка // Записки. Ижевск: Удм. кн. изд-во, 1959. Вып. 19. С. 228–241.
- ЕФРЕМОВА, М.: Морфологические особенности сыгинского говора удмуртского языка / Каф. соврем. удм. языка и методики его препод. Науч. рук. доц. Карпова Л. Л. Ижевск, 2005. (Рукопись курсовой работы).
- ЗОЛОТАРЕВА, Т. М.: Фонетические, морфологические и лексические особенности говора удмуртов д. Сибирь Унинского района Кировской области / Каф. удм. и фин.-уг.

- языкозн. Науч. рук. проф. Кельмаков В. К. Ижевск, 2000. 109 с. (Рукопись дипломной работы).
- ИВАНОВА, О. М.: Фонетические и морфологические особенности говора удмуртов с. Юски Кезского района УАССР / Каф. соврем. удм. языка и методики его преподав. Науч. рук. канд. филол. наук Загуляева Б. Ш. Ижевск, 1990. 77 с. (Рукопись дипломной работы).
- ИСАЕВА, О. Р.: Фонетические, морфологические и лексические особенности говора удмуртов д. Стеньгурт Кезского района Удмуртской Республики / Каф. удм. и фин.-уг. языкозн. Науч. рук. ст. преподав. Воронцов П. И. Ижевск, 1995. 94 с. (Рукопись дипломной работы).
- КАРАКУЛОВ, Б. И.: Говор села Юски // Образцы речи удмуртского языка. Ижевск, 1982. С. 106–115.
- КАРПОВА, Л. Л.: Фонетика и морфология среднечепецкого диалекта удмуртского языка. Тарту, 1997. 223 с.
- КАРПОВА, Л. Л.: Среднечепецкий диалект удмуртского языка. Образцы речи. Ижевск, 2005. 581 с.
- КЕЛЬМАКОВ, В. К.: Краткий курс удмуртской диалектологии: Введение. Фонетика. Морфология. Диалектные тексты. Библиография. Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1998. 386 с.
- ТАРАКАНОВ, И. В.: Служебные слова тюркского происхождения в диалектах удмуртского языка // Вопросы удмуртского языкознания: Сб. статей. Ижевск, 1975. Вып. 3. С. 169–190.
- ТАРАКАНОВ, И. В.: Заимствованная лексика в удмуртском языке: Удмуртско-тюркские языковые контакты. Ижевск, 1982. 188 с.
- ТЕПЛЯШИНА, Т. И.: Нижнечепецкие говоры северноудмуртского наречия // Записки / Удм. НИИ ист., экон., лит. и языка при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1970. Вып. 21: Филология. С. 156–196.
- ТЕПЛЯШИНА, Т. И.: Язык бесермян // АН СССР. Ин-т языкозн. М.: Наука, 1970а. 288 с.

К истории суффиксов *-влак* и *-влӓ* в марийском языке

Суффикс *-влӓ* встречается главным образом в горном наречии. Здесь он является единственным показателем множественного числа и употребляется: 1) для выражения множества однородных предметов: *эдемвлӓ* «люди». В этом случае суффикс *-влӓ* по значению и употреблению совпадает с показателями множественного числа *-шамыч* и *-влак*; 2) для выражения групповой множественности: *ӓвӓмвлӓ* «моя мать и те, кто с ней». Кроме горного наречия, суффикс *-влӓ* встречается в отдельных говорах северо-западного наречия и выражает обычно множественность однородных предметов: *имниввлӓ* «лошади». В этом заключается разница между горным и северо-западным наречиями в употреблении суффикса *-влӓ*. Помимо *-влӓ*, в северо-западном наречии встречаются и другие показатели множественного числа: *-шамыч* (*-шац*), *-мыт* (*-мзт*), *-ла* (*-лӓ*), *полык* (8: 100–102). Это естественно ограничивает сферу употребления суффикса *-влӓ* в северо-западном наречии по сравнению с горным.

Суффикс *-влак* является одним из показателей множественного числа в марийском литературном языке. Он встречается в говорах восточного наречия и имеет широкий спектр грамматических значений:

- 1) выражает множество однородных предметов: *е-влак* «люди», *книга-влак* «книги». В этом значении суффикс *-влак* по употреблению совпадает с суффиксом *-шамыч* литературного языка;
- 2) выражает групповую множественность: *авам-влак* «моя мать и те, кто с ней». В литературном языке и отдельных марийских говорах значение групповой множественности передается при помощи суффикса *-мыт*;
- 3) используется для совокупного обозначения жителей того или иного населенного пункта или целой территории, расположенной вокруг него. В этом значении *-влак* присоединяется к названию населенного пункта: *бор-влак* «жители дер. Бор» (11: 82). Типологически сходное употребление характерно также для суффикса *-шамыч* в некоторых говорах лугового наречия: *шернур-шамыч* «жители Сернура (или Сернурского района)».

В отдельных говорах восточного наречия (к таким можно отнести елабужский и малмыжский) вариантом суффикса *-влак* является *-лак*, ср. елаб. *кийарлак* «огурцы» (9: 70–71); малм. *комбулак* «гуси» (15: 74). В елабужском и малмыжском говорах суффикс *-лак* может присоединяться к вещественным и отвлеченным существительным, которые в литературном языке, как правило, употребляются только в форме единственного числа: елаб. *ойго* «горе» – *ойголак* (9: 71); малм. *вӱт* «вода» – *вӱтлак*, *могӱремлӓк* *корштат* «тело (мое) ноет» (15: 74). Суффикс *-лак* встречается в речи жителей некоторых деревень Мари-Турекского района, объединенных Л. П. Грузовым в сардаяльско-арборский говор. Здесь местоимение 3-го лица множественного числа в отличие от литературного языка, в котором

оно представляет собой супплетивную форму (ср.: тудо «он, она, оно» – нуно «они»), образуется от местоимения 3-го лица единственного числа при помощи суффикса -лак: mhdh «он, она, оно» – mhdhлак «они» (7: 147). Типологически сходные образования характерны и для венгерского языка: ő «он» – ők «они».

Относительно происхождения суффиксов -влак и -влä существуют разные мнения. Все предшествующие исследователи считали -влак и -влä вариантами одного и того же показателя множественного числа. Этот подход сделал проблему их происхождения почти неразрешимой.

История вопроса

Насколько нам известно, впервые к проблеме происхождения -влак и -влä обратился Э. Беке. Он в своей «Черемисской грамматике» писал, что данные суффиксы восходят к самостоятельному слову, которое, как показывает -влä в горном наречии, было переднерядным, а конечный к, сохраняющийся в восточном наречии, был утрачен (17: 171). Почти одновременно с Э. Беке вопрос об истории -влак и -влä исследовал Ю. Вихман. Он, как и Э. Беке, был убежден, что эти суффиксы восходят к самостоятельному слову. Таким словом, по его мнению, могло быть горномарийское пүлä «много, значительно, порядочно», на базе которого в речи горных марийцев развился суффикс -влä, в восточном наречии к нему присоединился согласный -к, представляющий собой усилительную частицу: βлак < βla-ак (24: 17). Идею о генетической связи суффиксов -влак и -влä с самостоятельным словом пүлä, которому в финском языке соответствует paljon «много» (ср. также тамиль. pala «много; разный»), позднее высказывал А. Аттин. Но он, в отличие от Ю. Вихмана, конечный -к в суффиксе -влак считал не усилительной частицей, а элементом множественного числа, который сохранился в венгерском и саамском языках. Фонетическое изменение пүлä → влä А. Аттин объяснял следующим образом: глухой согласный п в интервокальном положении и после сонорных превратился в звонкий в, а гласный ü, возникший из *а, в безударном положении сначала подвергся редукции, а затем произошло его сокращение (1: 210).

Т. Уотила отрицал этимологическую связь -влак и -влä с горномарийским пүлä, но утверждал, что слово, превратившееся в суффикс множественного числа, не подчинялось гармонии гласных, если исходить из горномарийского β9lä, и было двусложным, в середине которого мог произноситься редуцированный, имеющий тенденцию к выпадению. Об этом свидетельствуют фонетические варианты суффикса множественного числа, встречающиеся в диалектных записях А. Генетца и В. Поркки: β9lä (βlä); βлак (βUлак. βлак, плак). Из нескольких вариантов первоначальным Т. Уотила считал β9lä, с которым он сопоставил эрзя-мордовское v'el'e «деревня, община, приход; пчелиный рой» и мокша-мордовское v'el'e «деревня; пчелиный рой», а также саамское wallwe «волчья стая», vailve «стадо; стая волков». Для приведенных мордовских и саамских слов Э. Итконен в свое время (Vir. 1944. С. 363–365), как отмечает Т. Уотила, восстановил древнюю форму в виде *vilvā «толпа, гурьба, масса, множество». Эту праформу Т. Уотила считал исходной для марийского прототипа *βElä. Исследователь уверен в достоверности своей реконструкции. По его мнению, на почве марийского языка инлаутное v, имеющееся в vilvā, выпало подобно тому, как это, например, произошло в названии зимы (ср. мар. tel, tele – фин. talvi), а между

гласными первого и второго слогов в марийском, мордовских и саамском языках существуют регулярные звукосоответствия. Поэтому Т. Утила высказывал предположение, что слово *βElä, первоначально самостоятельное, могло иметь значения «толпа, гурьба; масса, множество», и в результате обобщения оно впоследствии стало употребляться в качестве суффикса множественного числа. Конечный -к, имеющийся в восточномарийском -βlak, он вслед за Ю. Вихманом склонен рассматривать как часть энклитической частицы -ак, которой в горном наречии соответствует -ок: βlak < βla-ак (24: 28–30).

Как видно, Э. Беке, Ю. Вихман, А. Аттин и Т. Утила считали, что суффиксы -влак и -влä восходят к самостоятельному слову. С этим общим мнением, очевидно, следует согласиться. Но все они в суффиксах множественного числа, считая их вариантами одного форманта, пытались найти составные части. В этом общем стремлении проявляется, несомненно, «атомизм» младограмматиков. Их учение в финно-угорское языкознание пришло, как известно, в 80-е годы XIX в. По словам Дь. Лако, первыми представителями младограмматического направления были Э. Сетяля в Финляндии, а в Венгрии – Ж. Шимони, учившиеся в свое время у профессоров Лейпцигского университета (18: 20). Младограмматическое влияние достаточно сильным пришлось на первое поколение компаративистов как в Финляндии, так и в Венгрии. В финно-угорском языкознании оно время от времени просматривается и в наше время.

Иной путь объяснения истории суффиксов -влак и -влä избрал Г. Рамстедт. Он отрицал финно-угорское происхождение обоих суффиксов. Г. Рамстедт писал так: «Хотя еще не доказано, однако можно с уверенностью предполагать, что в чувашском языке когда-то в качестве показателя множественного числа употреблялось * böläk > *wläk» (19: 59). О вероятности существования такого форманта в чувашском языке, согласно Г. Рамстедту, свидетельствуют -wlak (-wläk), а также -wla (-wlä), которые используются в диалектах марийского языка для обозначения множественного числа. Они восходят к древнему, весьма любопытному тюркскому слову böläk (тур. bölük «рота»), монгольскому böleg, bölüg «группа, толпа, орда, отдел, глава (в книге)».

Вопросом происхождения -влак и -влä из марийских языковедов первым интересовался Н. Т. Пенгитов. Очевидно, ему не были известны работы Э. Беке, Ю. Вихмана и Т. Утилы по данной проблеме. Поэтому он обратил внимание только на взгляды А. Аттина и Г. Рамстедта. В гипотезе первого Н. Т. Пенгитов согласился лишь в той части, где говорится об озвончении согласного п в интервокальном положении и после сонорных и о редукции ü в слове пүлä, в то же время он считал, что согласный к в качестве показателя множественного числа не мог присоединяться к слову пүлä, в лексическом значении которого уже заложена идея множественности. К тому же это слово в сочетаниях слов всегда является определением. Так что для его грамматикализации в марийском языке не было реальных условий. С доводами Н. Т. Пенгитова нельзя не согласиться. Относительно мнения Г. Рамстедта Н. Т. Пенгитов не высказывал никаких критических замечаний. Он ограничился лишь изложением мнения ученого по обсуждаемой проблеме.

Новым в теории Н. Т. Пенгитова является то, что он отделил -влак от суффикса -влä. При этом первый суффикс исследователем этимологически связывается с топоформантом -беяк, который присутствует в официальных названиях ряда марийских деревень и селений: Апшак-Беяк (Г.-М.), Параж-Беяк (Волж.), Апшак-Беяк, Арзе-Беяк, Иван-Беяк, Янаш-Беяк (Звен.), Апшак-Беяк (Медв.), Керебеяк (Морк.), Шуй-Беяк, Ядык-

Беляк, Кандаш-Беляк (Н.-Т.), Торай-Беляк, Одо-Беляк, Руж-Беляк, Токтай-Беляк (Куж.). К этой группе селений Н. Т. Пенгитов склонен отнести и Шойбулак в Медведевском районе.

Первую часть большинства приведенных местных названий составляют языческие или христианские собственные имена лиц мужского пола (Иван, Керей, Ядык, Янаш). Топооснову названий некоторых селений образуют нарицательные имена. Ими являются этнонимы (одо – марийское название удмуртов, руш – русский) или слова, обозначающие профессию (апшак < апшат «кузнец»). Вторая часть, выступающая как топоформант, в зависимости от фонетических условий и диалектов, в которых она встречается, в марийском языке имеет различные варианты произношения: беляк, пеляк, вылак, пылак, ср., например: Одывылак вл. Одо-Беляк, Рушпылак вл. Руж-Беляк и т.д. Н. Т. Пенгитов считал, что компонент -беляк в названиях селений имеет общее с суффиксом множественного числа -влак происхождение: Одо-Беляк → удмурты, Руж-Беляк → русские (в названии этой деревни, очевидно, имеются в виду не этнически русские, а скорее всего марийцы, принявшие русскую, православную веру), Ядык-Беляк → Ядыки. По мнению Н. Т. Пенгитова, в названиях марийских населенных пунктов, помимо -беляк, в качестве топоформанта употребляется слово полко «группа», которое первоначально обозначало «род, потомок»: Шелаболки (Г.-М.), Митри-полко (Звен.), Чодра-полко (Сов.). Ошибка языковеда состоит в том, что он объединил топоформанты -влак и -полко и производил их от неизвестного слова пүлүкү, означавшего «род, племя, потомок» (13: 86–88). Эту ошибку исправил И. С. Галкин. По его мнению, слово полко «отряд, группа» в марийском языке является русским заимствованием и по происхождению не связано с топоформантом -беляк.

Первоначально И. С. Галкин полагал, что формант -беляк восходит к исконному марийскому слову пулак «глухое место, глухой угол», которое до сих пор сохраняется в Моркинском районе и присутствует в названии дер. Шойбулак в Медведевском районе. Его основу составляет не собственное имя, как следовало бы ожидать из объяснения Н. Т. Пенгитова, а нарицательное слово финно-угорского происхождения шой «затененный, безветренный». Исходя из такого понимания, название Шойбулак И. С. Галкин расшифровывал как «затененное, безветренное место». Топоформант -булак в результате ряда фонетических изменений, по его мнению, совпал с суффиксом -влак в названиях других марийских селений (3: 63–64). Позднее, когда И. С. Галкин стал углубленно изучать марийскую топонимику, он убедился в том, что топоформанты -влак и -булак в географических названиях имеют разное происхождение. В названии дер. Шойбулак им были выделены основа Шой, представляющая собой широко распространенный гидроним, и формант -булак, который этимологически связывался с татарским булак (нужно было болак) «ручей». Так И. С. Галкин заключил, что Шойбулак означает «ручей Шоя или Шой» (4: 81; 6: 136), а дер. Шоя-Кузнецово в Медведевском районе – «Кузнецово на р. Шое» (6: 137). Но сама деревня расположена за селом Кузнецово приблизительно в 1,5-2 км от него. В данном случае дер. Шоя-Кузнецово должна этимологизироваться как «Заднее Кузнецово». По способу образования от названия дер. Шоя-Кузнецово не отличается и название дер. Шойбулак, в котором выделяются финно-угорский (ср., например, коми-зыр. сай «пространство, место за кем-, чем-либо») и тюркский (ср. тат. болак «ручей») компоненты. На их основе можно предположить, что Шойбулак означает «Заречье». Географическое положение деревни именно таково. Она основана за рекой М. Кокшага и ее притоком Ошла.

Относительно топоформанта -беляк, рассмотренного Н. Т. Пенгитовым, И. С. Галкин отмечал, что он первоначально употреблялся как самостоятельное слово и обозначал «родовую группу людей; участок земли, принадлежащий роду» (6: 25). Его появление языковед связывал с развитием частной собственности на землю у марийцев. Не трудно догадаться, что в таком объяснении имеет место смешение общественных формаций и соответствующих им типов этнических общностей. Род, безусловно, имел землю, но она находилась в общем использовании и не могла быть частной собственностью. Но сама мысль, что слово беляк означал «род, участок земли, принадлежащий ему», представляется заманчивой. Она могла быть исходной при исследовании истории суффикса -влак. Вместо этого И. С. Галкин отрицал этимологическую связь между топоформантом -влак и суффиксом множественного числа -влак, на что в свое время указывал Н. Т. Пенгитов. Кроме того, И. С. Галкин в отличие от своего предшественника суффиксы -влак и -влӓ относил, как было принято в традиционном финно-угроведении (см. выше), к разным вариантам одного показателя. Этот отход объективно приближал нашего исследователя к Г. Рамstedту, и все его рассуждения по существу были подчинены защите весьма шаткой гипотезы ученого, выраженной им достаточно осторожно, к тому же лишь в предварительной форме. Суффиксы -влак и -влӓ были возведены к древнетюркскому слову *böläk* «группа, отряд, орда» (3: 64; 5: 31), якобы заимствованному из чувашского языка, в котором оно могло употребляться в качестве суффикса множественного числа. Изменение фонетического облика предполагаемого чувашского суффикса в марийском языке И. С. Галкин объясняет, исходя из древнетюркского *böläk*, что методологически вряд ли оправдано. Согласно его мнению, фонема б чувашского оригинала на почве марийского языка заменилась сходной фонемой в, а гласный ö в безударном положении сначала подвергся редукции и после этого выпал; конечный к в восточном наречии сохранился, а в горном наречии произошло его отпадение под обобщающим влиянием суффикса -ла (-лӓ). В доказательство приводятся слова кугилӓ «березняк» и шапкилӓ «осинник». При этом считается, что горномарийский суффикс -влӓ, характеризующийся переднерядным ä, в отношении вокализма является более древним, чем соответствующий ему восточномарийский суффикс -влак (3: 64).

Отсутствие надежных лексических соответствий, общих для чувашского и марийского языков, объяснения И. С. Галкина ставит под сомнение. Правда, древнетюркское *böläk* «группа, отряд, орда» с точки зрения фонетической (по своему значению оно весьма далекое) можно сопоставить с чувашским словом *pülëx*: «1) полотнище холста, достаточное на длину рубашки; 2) переднее или заднее полотнище рубашки». Но трудно предположить, чтобы эти значения чувашского слова могли быть основой для грамматикализации. Помимо этого, следует обратить внимание на то, что в рассуждениях И. С. Галкина не учтены факты исторической фонетики чувашского языка. В чувашском языке не было слов, в начале которых мог произноситься звонкий б. Он существовал, как показывают надгробные надписи, в болгарском языке до XIV в. (22: 133). После указанного времени этот согласный перешел в глухой п, который сохранился без изменений в чувашских заимствованиях марийского языка. Примеров на замещение п → в, о чем пишет И. С. Галкин, в марийском языке нет. Вопреки его мнению, в чувашском языке древнетюркский гласный ö не сохранился. Он, как и в других поволжских тюркских языках, регулярно переходил в узкий гласный ü, который в отличие от древнетюркского ü

законсервировался и не подвергался редукции (см. 21: 91; 16: 298-303)¹. В заимствованиях из чувашского языка конечный согласный к сохранился не только в восточном наречии (так думает И. С. Галкин), но и в горном. В работе М. Рясянена (20: 126, 187, 196, 205, 209 и др.) мы нашли около 10 слов, в исходе которых к (в одних словах оригинала ему соответствует к, а в других – х) произносится после переднерядных ä или z:

Таково современное состояние изучения вопроса о происхождении суффиксов множественного числа -влак и -влӓ в марийском языке. Исследователи, за исключением Н. Т. Пенгитова, едины в том, что -влак и -влӓ являются вариантами одного суффикса и восходят к двусложному самостоятельному слову, но они расходятся во мнении, каким было это слово по своему происхождению – финно-угорским или тюркским. Остались и другие вопросы, на которые не даны ответы в предшествующих исследованиях:

- 1) почему столь различны по звуковому составу -влак и -влӓ, рассматриваемые как варианты одного суффикса;
- 2) почему -влак как показатель множественного числа встречается только в восточном наречии, а -влӓ – только в горном и отчасти в северо-западном наречиях?;
- 3) почему -влак как топоформант встречается на луговой стороне, а на горной его нет?

Эти вопросы дают основания предположить, что суффиксы -влак и -влӓ имеют разное происхождение. Вот почему историю их образования следует рассматривать отдельно.

История суффикса -влак

Историю этого суффикса невозможно освещать без обращения к истории марийского народа. Длительное время все левобережье Средней Волги от р. Ветлуга до р. Вятка принадлежало пермскому населению. Постепенно в Ветлужско-Вятское междуречье стали продвигаться марийцы, первоначальная родина которых, как признается в последнее время, находилась в правобережье Средней Волги. Время, когда начался этот процесс, не совсем ясно, хотя некоторые археологи склонны считать, что миграция марийцев на восток началась уже VIII–XI вв. Но установлено, что массовый характер она приобрела после разгрома Болгарского государства монголо-татарами и после распада Золотой Орды. Марийцы на новую территорию двигались на юге по притокам р. Волга, а на севере – по р. Вятка. К XVII в. все Ветлужско-Вятское междуречье, заселенное до этого предками удмуртов, было освоено марийцами (14: 44–47), которые делились на отдельные роды. На новом месте каждый род жил в усадьбах-илемах. Они строились вблизи водоемов вокруг главы рода без особого порядка. Беспорядочная застройка жилищ в этнографии известна как кучевая. Она в Марийском крае господствовала до XVIII в. По соседству с марийцами или вперемежку с ними жили удмурты. Их марийцы обозначали заимствованным удмуртским словом бӧлак: «1) сосед, соседи; 2) родня, родственник, родственники». Соседние роды друг для друга действительно стали таковыми. В условиях постоянных взаимных контактов у них выработались общие черты в быте и обычаях, сохранившиеся до конца XVIII. Вот как об этом писал Г. Ф. Миллер: «У черемис и вотяков есть обыкновение:

1 См. также: Radlow W. Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems // Известия императорской Академии наук, 1901. –Т. XIV, № 4. – С. 430.

ежели им на старых местах жить не покажется, то они сламывают иногда целые деревни или хором, строение переносят на новое место» (12: 7). В этих словах нет и намека на частную собственность, о чем писал И. С. Галкин в связи с объяснением значения слова беляк.

Первоначально словом беляк марийцы, должно быть, обозначали только удмуртов. Позднее они стали относить его и к членам своего рода, владевшим определенным участком земли. Их усадьбы постепенно переросли в деревни. Но они первоначально были небольшие. «Черемисские деревни, – писал Г. Ф. Миллер, – очень малы, и по большей части состоят из двух токмо или трех дворов...» (12: 6). Первыми жителями таких деревень, безусловно, были члены одного рода. Поэтому названия деревень по традиции составлялись из собственного имени главы рода-основателя нового поселения и слова беляк. Такая система наименования населенных пунктов на луговой стороне нашего края во многом сохранилась и в последующее время, когда местные жители стали переходить к уличной планировке. Этот переход наметился не ранее XVIII в., и под влиянием русского населения.

Отсутствие соответствия для удмуртского бёлак в коми-зырянском языке скорее всего указывает на его заимствованный характер. К нему фонетически и семантически близко стоит древнетюркское слово böläk, значение которого (оно Г. Рамstedтом не приводилось), по всей вероятности, совпадало со значением «компания» (а не «рота», как обычно указывается в источниках) турецкого слова bölük. На почве удмуртского языка произошла переработка фонетического облика и семантики древнетюркского слова. В марийском языке сохранилось удмуртское значение тюркского слова. Но в нем значительному изменению подвергся звуковой облик заимствованного из удмуртского языка слова. Это объясняется особенностями фонетических систем двух языков. В названиях селений начальный согласный б оригинала перешел в глухой п (ср. удм. борд «стена» – мар. пырдыж «стена»), сохранившийся после глухих согласных, а после гласных произошло его озвончение. Безударный гласный удмуртского слова в одних марийских диалектах подвергся редукции, а в других – после редукции полностью оказался утраченным. Депалатализация л', очевидно, обусловлена особенностью консонантизма марийского языка, ср., например: Рушплак, Ядыкплак, Кандашплак; Одывлак, Торавлак, Токтавлак и т.д.

В заключение этой части изложения следует сказать, что в официальных названиях ряда марийских деревень, имеющих в своем составе -беляк, в качестве топоформанта выступает, вероятно, удмуртское заимствование.

При кучевой системе застройки жилищ началась массовая миграция марийцев на восток – в Прикамье и Приуралье. В основном это были выходцы с луговой стороны (14: 91–99). На их основе к середине XVIII в. сформировалась этнографическая группа восточных марийцев. Их соседями в основном были татары и башкиры. Это нашло отражение в языке, культуре и самосознании переселенцев. Словом -влак они стали объединять не только членов одного рода, как это было на прежней родине, а целую совокупность людей, позднее и предметов. Так произошло расширение его семантического объема. Частое употребление влак превратило его в показатель множественного числа. Новообразование оказалось весьма экспансивным и вытеснило из обращения достаточно быстро другие суффиксы множественного числа: -шамыч, -мыт, -ла, которые были известны марийцам до их переселения на восток (10: 89). К XIX в. восточном наречии, как

показывают диалектные записи зарубежных финно-угроведов, повсеместно употреблялся суффикс -влак. Его быстрому распространению способствовали следующие факторы:

- 1) марийско-татарское двуязычие;
- 2) нивелирующее влияние суффикса множественного числа соседних тюркских языков -лар (-läŕ), обобщенно обозначающего множество как однородную массу без ее дифференциации, характерной для марийского языка;
- 3) изменение самосознания восточных марийцев под влиянием чужого языка. На это указывал Н. И. Исанбаев (10: 89). На новой родине у восточных марийцев изменения произошли не только в самосознании, но и в мышлении. У них «изменилась концепция множественности» (2: 25).

Суффикс -влак имеет разные фонетические варианты. Изучая записи Ю. Вихмана, А. Генетца и Х. Паасонена, Т. Утила (23: 28) установил, что они зависят от фонетических условий: после гласных и сонорных (за редким исключением т, после которого появляется -blak) употребляется -βлак, а после глухих к и t – -plak. Первоначальным вариантом он считал -βлак, который может выступать и после глухих согласных (*kalêkβlak* «народы», *jomakβlak* «сказки», *jeŋgatβlak* «ваши снохи»), а также после сонорных m и ŋ (*jeŋβlak* «люди», *iz'amβlak* «мои братья», *piemβlak* «мои собаки»).

Выпадение начального в в суффиксе -влак, отмеченное в отдельных говорах восточного наречия, могло быть обусловлено необходимостью устранения скопления согласных и принципом языковой экономии.

История суффикса -влä

Все предшествующие исследователи, за исключением Н. Т. Пенгитова, историю этого суффикса рассматривали вместе с историей суффикса -влак. Н. Т. Пенгитов отделил их друг от друга, но обратил внимание лишь на историю суффикса -влак, оставив без рассмотрения историю -влä. Т. Утила исходным для обоих суффиксов множественного числа считал суффикс -влä горного наречия. При объяснении его истории языковед исходил из праформы **vilvā*, восстановленной Э. Итконеном на основе мордовских и саамских соответствий (примеры см. выше). Реконструкция Э. Итконена с точки зрения фонетической, можно сказать, является безупречной. Но значения, приписываемые ей, вызывают серьезные возражения. Здесь явно нарушен семантический принцип, который должен соблюдаться при внешних реконструкциях. Сопоставляемые мордовские и саамские слова, на основе которых восстанавливается семантика праформы, имеют конкретные, специальные значения. Значения «масса, множество» праформы по отношению к конкретным значениям мордовских и саамских соответствий являются достаточными отвлеченными, которые могли развиваться только в более позднее время. В ту отдаленную эпоху, в которую предполагается общность мордвы и саамов, для обозначения множества и массы использовались особые грамматические показатели. Они сохраняются и в современных мордовских и саамских языках. Поэтому при исследовании истории суффикса -влä праформа **vilvā* и саамские примеры оказываются совершенно лишними.

Они только усложняют проблему. Ее можно решить, опираясь на данные мордовских языков.

Редуцированный гласный Е, который имеется в реконструкции *β9lā Т. Утилы, относится к числу поздних образований в горном наречии и восходит к *i. Поэтому предполагаемое слово должно было звучать как *βilā. Переход i > Е в горном наречии, называемый редукцией, по характеру своего проявления напоминает аналогичное изменение в низовом наречии чувашского языка. Такое типологическое сходство не может быть случайным. Оно, вероятно, свидетельствует о том, что в момент развития указанного фонетического процесса горные марийцы жили на правом берегу р. Волга несколько южнее, чем сейчас, и могли соприкасаться с мордвой. В мордовских языках гласный е во многих словах, в том числе и в приведенных выше, является результатом расширения i, ср. также, например: фин. *silmä* – морд. *s'el'm'e* «глаз». Поэтому современные эрзянское *v'el'e* и мокшанское *v'elä* (*v'el'ε*) можно возвести к общемордовской форме *vilā.

Таким образом, древние формы горного наречия и мордовских языков в принципе совпадают. Остается не совсем ясным, они представляют общее наследие или в горном наречии *βilā является мордовским заимствованием. Более правдоподобно второе предположение. Тогда возникает вопрос: с каким значением мордовское слово проникло в горное наречие? Значения «деревня, селения; приход» в мордовских словах, нужно полагать, появились достаточно поздно. Поэтому они должны быть исключены из заимствования. Значение «пчелиный рой» является весьма специальным. К тому же марийцам, издавна занимавшимся бортничеством, такое понятие, несомненно, было известно. Слово рой, бытующее в марийском языке, могло быть заимствовано из русского языка в самое последнее время. По всей вероятности, мордовское слово *vilā в горном наречии выражало значение «община» в соответствии с языком-источником. Лишь после агглютинации оно стало обозначать множество предметов как однородную массу без их дифференциации, характерной для лугового наречия. Определенную роль в этом обобщении мог сыграть суффикс множественного числа чувашского языка -сам (-сем).

Выпадение Е < i в суффиксе множественного числа можно объяснить двумя причинами:

- 1) постпозицией суффикса;
- 2) утратой ударения после редукции.

Т. Утила к суффиксу -βlā присоединял усилительную частицу -ак, которую он предполагал в восточномарийском -βlak. Это мнение является шагом назад по сравнению с его объяснением о происхождении горномарийского βElā и в принципе означает возвращение к идее, высказанной до него Ю. Вихманом.

1. Суффиксы множественного числа, традиционно рассматриваемые как варианты одного форманта, в действительности восходят к разным самостоятельным словам. Источником восточномарийского суффикса -влак является удмуртское бöляк, а источником горномарийского -влä – мордовское слово, первоначальный вид которого выглядел, по всей вероятности, как *vilā. Их, несмотря на различия в происхождении, объединяет общая семантика «собираемость».

2. Переход самостоятельных слов в суффиксы – это сложный и, несомненно, длительный процесс. В нем обычно выделяются три этапа:

1-й этап составляет синтаксическое словосочетание, которое состоит из самостоятельных слов;

2-й этап определяется как словосложение;

3-й этап заключительный. На данном этапе один из членов композита, утратив этимологическую связь с первым тождественным словом, приобретает способность присоединяться к другим основам, с которыми раньше не употреблялся, и во всех группах слов сохраняет одно обобщающее значение.

Эти этапы прошли как удмуртское бӧляк, так и мордовское *vilä, прежде чем превратиться в суффиксы множественного числа в горном и восточном наречиях марийского языка. На формирование их обобщающего значения определенное сглаживающее влияние могли оказать соседние тюркские языки, носители которых воспринимают множество как однородную массу. В результате этого влияния для горных и восточных марийцев множество перестало быть дискретным. Можно сказать, что у них в какой-то мере изменилось восприятие окружающей действительности. Очевидно, были правы В. Гумбольдт, Э. Сепир, Л. Вейсгербер, когда они писали, что язык в состоянии оказывать воздействие на мышление, поведение и мировоззрение не только отдельного человека, но и целого народа.

3. После агглютинации изменился звуковой облик самостоятельных слов. В обоих суффиксах произошла редукция гласных в безударном положении, одинаково закончившаяся диэрезой. Происходило как раз то, о чем в свое время писал Ф. Бопп – один из основоположников сравнительно-исторического метода: «... присоединенные суффиксы не всегда точно повторяют изменения, которые с течением времени осуществляются в соответствующих изолированных словах...».²

Сокращения

Районы:

Волж. – Волжский

Г.-М. – Горномарийский

Звен. – Звениговский

Куж. – Куженерский

Медв. – Медведевский

Морк. – Моркинский

Н.-Т. – Новоторъяльский

Сов. – Советский

2 См. Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. М., 1960. С. 35.

Говоры и языки:

- елаб. – елабужский говор марийского языка
- малм. – малмыжский говор марийского языка
- мар. – марийский язык
- морд. – мордовские языки
- тамиль. – тамильский язык
- тур. – турецкий язык
- фин. – финский язык

CDIFU – Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum. –Йошкар-Ола, 2005
CQIFU – Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars 1. –Budapest, 1975
FUF – Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki
JSFOu – Journal de la Société Finno-ougrienne, Helsinki
MSFOu – Mémoires de la Société Finno-ougrienne, Helsinki

Литература

- Аттин, А.: К вопросу о происхождении суффиксации множественного числа в марийском языке // Доклады АН СССР, № 10, 1928 (по 3).
- БЕРЕЦКИ, Г.: Взаимосвязь языков Волжско-Камского ареала // CDIFU. Pars I. Oratoriones plenariae. Йошкар-Ола, 2005. С. 5-53.
- Галкин, И. С.: Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть I. Йошкар-Ола, 1964. 203 с.
- Галкин, И. С.: Тайны марийской топонимики. Йошкар-Ола, 1985. 95 с.
- Галкин, И. С.: Марий йылмын исторический грамматикыже. Морфологий да синтаксис. Йошкар-Ола, 1986. 122 с.
- Галкин, И. С.: Кто и почему так назвал. Йошкар-Ола, 1991. 157 с.
- Грузов, Л. П.: О составе фонем сардаляско-арборского говора марийского языка // Труды МарНИИ. Вып. XIII. Йошкар-Ола. С. 145–152.
- Иванов, И. Г. – Тужаров, Г. М.: Северо-западное наречие марийского языка. Йошкар-Ола, 1970. 216 с.
- Исанбаев, Н. И.: Говор елабужских мари (по итогам диалектологической экспедиции 1961 г.) // Вопросы диалектологии и истории марийского языка. Йошкар-Ола, 1964. С. 61–107.
- Исанбаев, Н. И.: Опыт классификации марийских диалектов вторичного образования // Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов. Т. 2. Москва: Наука, 1990. С. 88–90.
- Коведяева, Е. И.: Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам. Марийский язык. Москва: Наука, 1987. 160 с.
- Миллер, Г. Ф.: Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков. СПб., 1791. 101 с.
- Пенгитов, Н. Т.: Формы числа имен и особенности их употребления в марийском языке // Труды МарНИИ. Вып. X. Йошкар-Ола, 1957. С. 77–89.

- СЕПЕЕВ, Г. А.: История расселения марийцев. Йошкар-Ола, 2006. 200 с.
- УЧАЕВ, З. В.: Грамматические и лексические особенности малмыжского диалекта марийского языка // Труды МарНИИ. Вып. III. Йошкар-Ола, 1973. С. 72–83.
- ФЕДОТОВ, М. Р.: Этимологический словарь чувашского языка. Т. II. Чебоксары, 1996. 509 с.
- БЕКЕ, Ö.: Cseremisiz nyelvtan. Budapest, 1911. 384 о.
- ЛАКО, Gy.: Mittel und Wege in den finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft // CQIFU. Budapest, 1975. S. 19–47.
- РАМСТЕДТ, G. I.: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre // MSFOu, 104: 2, 1952. 262 S.
- РÄSÄNEN, M.: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen // MSFOu, XLVIII, 1920. XVI + 276 S.
- РÄSÄNEN, M.: Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen // MSFOu, L, 1923. 98 S.
- РÄSÄNEN, M.: Wortgeschichtliches zu den Sprachen der Wolga-Völker // FUF, XXVI, 1938. S. 125–143.
- УОТИЛА, T. E.: Zwei Pluralcharaktere // FUF, XXIX, 1946. S. 27–31.
- ВИХМАНН, Y.: Beiträge zur tscheremissischen Nominalbildungslehre // JSFOu, XXX⁶, 1913. –S. 1–42.

A permi nyelvek főnévragozási típusainak kérdéséhez[◊]

1. A mai permi nyelvekben a főnevekhez három grammatikai kategória kapcsolódik: a számjelölés, a birtokos személyragozás és az esetragozás. Ezek összefüggésben vannak egymással, pontosabban a számjelölés és a birtokos személyragozás hatással lehet arra, hogy milyen esetragot használunk. Az esetragok között egyes és többes számban alig van eltérés, a különbség főleg az accusativus és az illativus eseteiben jelenik meg. Ennek alapján azonban még nem különíthetünk el két főnévragozási típust. Viszont a birtokos személyragos vagy birtokos személyrag nélküli főnevek ragozását a mai permi nyelvekben mind a tudományos, mind az iskolai nyelvtanok két külön főnévragozásként tárgyalják: az egyik az egyszerű (a főnév birtokos személyrag nélküli), a másik a birtokos ragozás (a főnév birtokos személyraggal van ellátva).

2. Az udmurt morfológiát az orosz grammatika alapján leíró 18. századi nyelvtankönyvek tagadják a főneveknek végződésük szerint eltérő ragozását. Ennek megfelelően az első udmurt nyelvtankönyvben megjegyzik: „A votják nyelvben a főnévnek csak egy ragozási típusa van”, de azt is megállapítják, hogy „a votják nyelvben a főnévnek az alanyesetben többféle végződése van: *a, e, u, й, o, y, ы, ю, я, iō, ъ, ъ*” [Soč.: 1]. A második nyelvtankönyv szerzője, M. Mogilin ezt írja: „Olyan egyszerű és szegényes a votják nyelv, hogy csak egy főnévragozása van, minden szó az ismert ragokat kapja. A főnevek végződései igen különbözőek: egyesek magánhangzókra végződnek, *a-ra*, ide tartozik a *я* is; az *ε*, amelyhez hozzátartozik a *ѣ*; az *й*, ide tartozik az *ы* is; az *o* és a *iō*; az *y* és a *ю*. A többi szó pedig különböző mássalhangzókra végződik...” [Mogilin 1786: 14–15]. Viszont már az első udmurt nyelvtankönyvben sem marad észrevétlenül a birtokos szuffixumok és az esetragok összekapcsolódásának különös volta. A tankönyv az egyes ragokkal bemutatja a birtokos személyragokat is, például: „A votják főnevekhez instrumentális esetben *-нѣ* járul, amelynek a jelentése *'-val/-vel'*. Több változata is van: *ѣнѣ, ѣнымѣ, ѣндыѣ, ѣнызыѣ, ѣнымыѣ, ѣндыѣ, ѣнызыѣ*. Például: *сяскаѣнѣ* 'virággal', *мынѣмѣ сяскаѣнымѣ* 'az én virággal', *тынѣдѣ сяскаѣндыѣ* 'a te virággal', *солѣнѣ сяскаѣнызыѣ* 'az ő virágjával', *милямѣ сяскаѣнымѣ* 'a mi virágunkkal', *тылядѣ сяскаѣндыѣ* 'a ti virágotokkal', *соіѣсьлѣнѣ сяскаѣнызыѣ* 'az ő virágjukkal’” [Soč. 1775: 3–4]. Viszont a példaként szolgáló főnévragozási paradigmákban elsősorban a birtokos személyragos formákat adják meg (Nom. *тылядѣ пидѣ* 'a ti fiatok', Gen. *тылядѣ пидылѣнѣ* 'a ti fiatokat', Dat. *тылядѣ пидылыѣ* 'a ti fiatoknak', Acc. *тылѣстыдѣ пидѣ*зыѣ* 'a ti fiatokat', T. *тылядѣ пидѣ* 'a ti fiatok', Instr. *тылядѣ пѣѣндыѣ* 'a ti fiatokkal' [Soč. 1775: 8]) stb., és az egyszerű főnévragozási formák kivételként szerepelnek, mint a birtokos személyragos alakok változatai. (Instr. *мынѣмѣ пѣѣнѣ* vagy *пѣѣнымѣ* 'az én fiammal' [Soč. 1775: 5]; Instr. *мынѣмѣ тельѣнымѣ/тельѣнѣ* 'az én erdőmmel' [Soč. 1775: 9]) stb.

◊ A tanulmány a következő cikk magyar nyelvű változata: К вопросу о типах склонения имен существительных в пермских языках // Пермистика 6: Проблемы синхронии и диахронии пермских языков и их диалектов. Сборник статей. Ижевск, 2000, С. 73–87. Fordította O. V. Ignatieva.

A permi nyelvekben tudomásom szerint elsőként 1884-ben F. J. Wiedemann kezelte önálló típusként a birtokos ragozást az egyszerű ragozás mellett: „Es gibt im Syrjänischen wie im Wotjakischen zweierlei Declinationen, die des einfachen und die des mit Personal- oder Possessivsuffixen verbundenen Substantivs...”¹ [Wiedemann 1884: 114].

A 20. század elején megjelent nyelvtanokban kétféleképpen különböztetik meg az udmurt névragozás két típusát:

- a) egyes szerzők az élő és élettelen jelentő főnevek eltérő ragozása alapján két típust különböztetnek meg – 1. ragozási típus (az élő jelentő főnevek a helyjelölő esetekben nem ragozhatók) – 2. ragozási típus (az élettelen főnevek mindegyik esetben ragozhatók) [Žujkov 1933: 53–54, 57; Pozdeeva 1939: 38];
- b) a többiek viszont (az abszolút többség) F. J. Wiedemann irányát folytatják: az egyszerű és a birtokos ragozás alapján kétféle főnévragozást különböztetnek meg [Pozdeeva 1939: 44; Perevoščikov 1948: 404; 1956: 1293–1301; GSUJa 1962: 86; Alatyrev 1983: 568, 570 stb.]

3. Az esetrag és a birtokos személyrag elkülönítésében is vannak nézeteltérések.

3.1. Egyes szerzők munkáiban nincs elkülönítve az esetrag és a birtokos személyrag szimbiózisának alakja. F. J. Wiedemann a következőket írja udmurt nyelvtanában: „Das *ä* des Illativs bildet im Verbindung mit den Personalsuffixen *am, ad, az, amy, ady, azy* <...>”² „Mit dem Illativ wird der Inessiv ganz gleich gebildet <...>”³ (*jurtam* 'házamba, házamban', *sinmad* 'szemedbe, szemedben', *knigajaz* 'könyvébe, könyvében', *s'ulmady* 'szívetekbe, szívetekben' és í. t.) [Wiedemann 1851: 46–47]; „Sehr häufig und wichtig ist dagegen Verbindung beider Suffixe im Accusativ, dessen besondere Endungen *ä (y)* und *ez* ja nur in diesem Falle gebraucht werden <...> Nach den verschiedenen Personen endingt <...> der Accusativ auf *mä, dä, zä – mez, dez, zez*”⁵ (*pimä* 'fiamat', *kyschnodä* 'feleségedet', *oskonzä* 'hitedet', *wis'emmez* 'betegségünket' stb.) [Wiedemann 1851: 49–50]; összehasonlítóképpen: Adess. *kerelen* (-ylen) 'városomnak', Allat. *kerely* (-yly) 'városomnak', Iness. – Illat. *karam* 'városomban', 'városomba', Elat. *karyštym* (-yškym) 'városomból', Instr. *karemyny* (-ynymy) 'városunkkal', Termin. *karožamy* 'városunkig', Acc. *kardez* 'városotokat' stb. [Wiedemann 1851: 135–138]. Ez az irányzat néhány későbbi udmurt nyelvészeti munkában is megjelent [GSUJa 1962: 88–89; Alatyrev 1983: 570–571].

3.2. Ezzel együtt egy későbbi munkájában F. J. Wiedemann megpróbálja elválasztani az esetragokat a birtokos személyragtól a birtokos ragozású főnevekben; itt inkább a birtokos személyragok módosulásait veszi figyelembe, nem az esetek **allomorfi**jait, pl.: „Im Elativ

1 „A komi nyelvben, mint az udmurtban, kétféle főnévragozás van – az egyszerű főnevek ragozása és a személyi vagy birtokosraggal rendelkező főnevek ragozása <...>.”

2 „Az illativusi *ä* birtokosragokkal kapcsolatot alkot: *am, ad, az, amy, ady, azy* <...>.”

3 „Az inessivus is az illativushoz hasonló módon képződik <...>.”

5 „Gyakori és fontos a két szuffixum összeolvadása az accusativusban, különös *-ä (-y)* és *-ez* (inkább *-es*. – V. K.), amelyek csak ebben az esetben jelennek meg. <...> A személytől függően az accusativus <...> *-mä, -dä, -zä – mez, -dez, -zez* végződéseket kap.”

schlisst sich das Casussuffix zunächst an das zu declinierende Wort, und dann erst folgt die Personbezeichnung, welche mit einem eingeschobenen *t* so lautet: *tym, tyd, tyz, tymy, tydy, tyzy* <...>⁶ például: egyes szám 1. személyben *schorys'tym*, egyes szám 2. személyben *bordys'tyd*, egyes szám 3. személyben *korkas'tyz*; többes szám 1. személyben (nincs rá példa), többes szám 2. személyben *bordys'tydy*, többes szám 3. személyben *palas'tyz* [Wiedemann 1884: 47], azaz *-ys'-tym, -ys'-tyd, -, -ys'-tyz, -ys'-tymy* stb.; „Der **T e r m i n a t i v** hängt an das Casussuffix die Endungen *-am, -ad, -az – -amy, -ady, -azy* <...>⁷ vagyis *-oz'-am, -oz'-ad, -oz'-az, -oz'-amy*, például: egyes szám 3. személyben *tyrtoz'az, puñoz'az* stb.; többes szám 2. személyben *potytoz'ady* [Wiedemann 1884: 49] (mint látható, nem mindegyik példa főnév, de történetileg a vizsgált morféimákhoz tartoznak).

Véleményem szerint az ilyen tagolás sem történeti, sem szinkrón szempontból nem teljesen megfelelő, de ennek ellenére a 20. század eleji legfontosabb nyelvtanokban és tankönyvekben is előfordul. [Jakovlev 1930: 22–23; Žujkov 1933: 63–64; Pozdeeva 1939: 48, 50 stb.]. Igaz, hogy egyes későbbi szerzők kétségbe vonják a birtokos személyragok határtalan változatosságát. A. A. Pozdeeva például a korábbi szerzőktől eltérően, a *t (m)* elemet nem a személyraghoz, hanem az esetraghoz sorolja (*-ысьм-ьм, -ысьм-ьм* stb.) [Pozdeeva 1972: 51–52; vö: Nikol'skaja et al. 1975: 48–49].

A következő táblázat az egyes nyelvészeknek az első személyű birtokos személyragos névszók és az esetragok tagolási lehetőségeire vonatkozó elképzeléseit szemlélteti (abban az esetben, ha a szerző elkülöníti az esetvégződést a birtokos suffixumától, az előbbit félkövér betűtípussal jelölöm).

1. táblázat

Az udmurt birtokos névszóragozás esetragjainak tagolása az egyes szerzők munkáiban (1. személy)

Eset	Nyelvtanok					Saját javaslatom
	Wied. 1851:51–52	Jakovlev 1930: 22–23	Per. 1948: 410–411	GSUJa 1962: 88–89	Nik. 1975: 48–49	
Acc.	<i>-mä</i> <i>-mäz</i>	<i>-м-е</i> <i>-м-еc</i>	<i>-ме</i> <i>-меc</i>	<i>-ме</i> <i>-меc</i>	<i>-м-е</i> <i>-м-еc</i>	<i>-м-е</i> <i>-м-еc</i>
Adess./ Gen.	<i>-älen</i> <i>-mylen</i>	<i>-ə-лэн</i> <i>-мьл-лэн</i>	<i>-ə-лэн</i> <i>-мьл-лэн</i>	<i>-əлэн</i> <i>-мьллэн</i>	<i>-ə-лэн</i> <i>-мьл-лэн</i>	<i>-ə-лэн</i> <i>-мьл-лэн</i>
Abl.	<i>-äles'</i> <i>-myles'</i>	<i>-ə-лэсб</i> <i>-мьл-лэсб</i>	<i>-ə-лэсб</i> <i>-мьл-лэсб</i>	<i>-əлэсб</i> <i>-мьллэсб</i>	<i>-ə-лэсб</i> <i>-мьл-лэсб</i>	<i>-ə-лэсб</i> <i>-мьл-лэсб</i>
Allat./ Dat.	<i>-äly</i> <i>-myly</i>	<i>-ə-лы</i> <i>-мьл-лы</i>	<i>-ə-лы</i> <i>-мьл-лы</i>	<i>-əлы</i> <i>-мьллы</i>	<i>-ə-лы</i> <i>-мьл-лы</i>	<i>-ə-лы</i> <i>-мьл-лы</i>
Instr.	<i>-enym</i> <i>-enymy</i>	<i>-эн-ьм</i> <i>-эн-ьмьл</i>	<i>-эн-ьм</i> <i>-эн-ьмьл</i>	<i>-эньм</i> <i>-эньмьл</i>	<i>-эн-ьм</i> <i>-эн-ьмьл</i>	<i>-ЭНЬл-м</i> <i>-ЭНЬл-мьл</i>

6 „Az elativusban a szóhoz elsőször az esetrag járul és utána következik a személyrag. Itt a személyrag előtt *t* protetikus hang jelenik meg: *tym, tyd, tyz, tymy, tydy, tyzy* <...>” [Wiedemann 1851: 47].

7 „A terminativus ragjához csatlakoznak a következő végződések: *-am, -ad, -az – -amy, -ady, -azy* <...>” [Wiedemann 1884: 49]

Abess.	-ätek -mytek	-э-тэк -мы-тэк	-э-тэк -мы-тэк	-этэк -мытэк	-э-тэк -мы-тэк	-э-тэк -мы-тэк
Adv.	-äja -myja	-э-я -мы-я	-э-я -мы-я	-эя -мыя	-э-я -мы-я	-э-я -мы-я
Iness.	-am -amy	-а-м -а-мы	-ам -амы	-ам -амы	-а-м -а-мы	-а-м -а-мы
Elat.	-ys'tym -ys'tymy	-ысь-тым -ысь-тымь	-ысьтым -ысьтымь	-ысьтым -ысьтымь	-ысьт-ым -ысьт-ымь	-ысьты-м -ысьты-мы
Egr.	—	-ысен-ым -ысен-ымь	-ысеным -ысенымь	-ысеным -ысенымь	-ысен-ым -ысен-ымь	-ысены-м -ысены-мы
Illat.	-am -amy	-а-м -а-мы	-ам -амы	-ам -амы	-а-м -а-мы	-а-м -а-мы
Ter- min.	-oz'am -oz'amy	-оз-ям -оз-ямь	-озям -озямь	-озям -озямь	-оз-ям -оз-ямь	-озя-м -озя-мы
Prol.	-tim -timy	-тй-м -тй-мы	-этй-м -этй-мы	-этим -этимь	-этй-м -этй-мы	-этй-м -этй-мы
Appr.	—	—	-э-лань -мы-лань	-элань -мылань	-э-лань -мы-лань	-э-лань -мы-лань

Ebben a cikkben az udmurt birtokos ragozású főnevek toldalékainak elemzésével foglalkozom, összehasonlítva őket az egyszerű ragozásban jelentkező, azonos funkciójú morfémákkal. A további összehasonlítás céljából a komi és a komi-permják nyelvből (a mai tudományos nyelvtankönyvekből) is hozok néhány párhuzamos példát. [KPJa 1962; SKJa 1955].

4. Az udmurt főnévragozásban az allomorfok variációit tekintve a tizennégy függőeset két, mennyiségileg azonos csoportra osztható:

- 1) azok az esetek, amelyek mindkét főnévragozásban azonos toldalékokat kapnak (hét eset);
- 2) azok az esetek, amelyek a két főnévragozásban eltérő toldalékokat kapnak (hét eset).

4.1. Az első csoportba elsősorban helyhatározói esetek tartoznak. Ezeknek az esetragjai a birtokos ragozásban rendszerint a szó végére kerülnek, vagyis ugyanabban a pozícióban találhatók, mint az egyszerű főnévragozásban (kivéve a prolativusban):

- 1) Adessivus (Genitivus) *гурт-лэн* 'falunak' ~ *гурт-э-лэн* 'falumnak', *гурт-мы-лэн* 'falunknak';
- 2) Ablativus *гурт-лэсь* 'falutól' ~ *гурт-э-лэсь* 'falumtól', *гурт-мы-лэсь* 'falunktól';
- 3) Allativus (Dativus) *гурт-лы* 'falunak' ~ *гурт-э-лы* 'falumnak', *гурт-мы-лы* 'falunknak';
- 4) Abessivus *гурт-тэк* 'falu nélkül' ~ *гурт-э-тэк* 'falum nélkül', *гурт-мы-тэк* 'falunk nélkül';
- 5) Adverbialis *гурт-ъя* 'falu szerint' ~ *гурт-э-я* 'falum szerint', *гурт-мы-я* 'falunk szerint';

- 6) Prolativus *зурм-эмӱ* 'falun keresztül' ~ *зурм-эмӱ-м* 'falumon keresztül', *зурм-эмӱ-мы* 'falunkon keresztül';
- 7) Approximativus *зурм-лань* 'falu felé, falu irányába' ~ *зурм-э-лань* 'falum felé, falum irányába' *зурм-мы-лань* 'falunk felé, falunk irányába';

A korábbi nyelvtanírók mind megegyeztek abban, hogy az ebbe a csoportba tartozó toldalékokat esetragra és birtokos személyragra lehet tagolni (l. az 1. táblázatot).

Az udmurt közeli rokon nyelveit vizsgálva ebbe a csoportba tartozik tizenhét komi-permják függőesetből tíz, és tizenhat komi-zürjén függő esetből tizenegy (l. a 2. táblázatot).

2. táblázat

A komi nyelvek eseteinek a végződés formájától függő csoportosítása a birtokos névszóragozásban

Csoport	Eset	Esetragok az egyes és többes számú 1. vagy 2. személyű birtokos személyragok mellett			
		komi-permják		komi-zürjén	
1.	Adess./Gen.	-ӧ-лӧн	-нӧлм-лӧн	-ӧӱ-лӧн	-нӧлм-лӧн
	Abl.	-ӧ-лӱсь	-нӧлм-лӱсь	-ӧӱ-лысь	-нӧлм-лысь
	Dat./ Allat.	-ӧ-лӧ	-нӧлм-лӧ	-ӧӱ-лы	-нӧлм-лы
	Comitat.	-ӧ-кӧт	нӧлм-кӧт	-ӧӱ-кӧд	-нӧлм-кӧд
	Abess.	-ӧ-тӧг	-нӧлм-тӧг	-ӧӱ-тӧг	-тӧг-нӧлм
	Comp.	-ӧ-ся	-нӧлм-ся	—	—
	Consek.	-ӧ-ла	-нӧлм-ла	-ӧӱ-ла	-нӧлм-ла
	Appr.	-ӧ-лань	-нӧлм-лань	-ӧӱ-лань	-лань-нӧлм
	Egr.	-ӧ-сянь	-нӧлм-сянь	-ӧӱ-сянь	-сянь-нӧлм
	Termin. (1)	-ӧ-ви	-нӧлм-ви	—	—
	(2)			-ӧдз-ыд	-ӧдз-нӧлм
	Prol.			-ӧд-ыд	-ӧд-нӧлм -тӱ-ыд
2a.	Instr.	-на-м	-на-нӧлм	-на-м	-на-нӧлм
	Elat.	-си-м	-си-нӧлм	-сьы-м	-сьы-нӧлм
2b.	Acc.	-т-ӧ	-нӧлм-т-ӧ	-т-ӧ	-нӧлм-т-ӧ
	Iness.	-а-м	-а-нӧлм	-а-м	-а-нӧлм
	Illat.	-а-м	-а-нӧлм	-а-м	-а-нӧлм
2c.	Prolat.	-ӧття-м	-ӧття-нӧлм		
	Termin. (2)	-ӧдзза-м	-ӧдзза-нӧлм		

3. táblázat

A permi nyelvek esetragjainak végződés szerinti osztályozása a 3. személyű birtokos névszórágózásban

Csoport	Eset	Esetragok az egyes és többes számú 1. vagy 3. személyű birtokos személyragok mellett		
		udmurt	komi-permják ⁸	komi-zürjén ⁹
1.	Adess.	-эз-лэн -зы-лэн	-ыс-лӧн -ныс-лӧн	-ыс-лӧн -ныс-лӧн
	Ablat.	-эз-лэсь -зы-лэсь	-ыс-лісь -ныс-лісь	-ыс-лысь -ныс-лысь
	Dat.	-эз-лы -зы-лы	-ыс-лӧ -ныс-лӧ	-ыс-лы -ныс-лы
	Abess.	-эз-тэк -зы-тэк	-ыс-тӧг -ныс-тӧг	-тӧг-ыс -тӧг-ныс
	Approx.	-эз-лань -зы-лань	-ыс-лань -ныс-лань	-лань-ыс -ныс-лань
	Aderb.	-эз-ъя -зы-я		
	Prolat.	-эті-з -эті-зы		-ӧд-ыс -ӧд-ныс
	Comparat.		-ыс-ся -ныс-ся	
	Consecut.		-ыс-ла -ныс-ла	-ыс-ла -ныс-ла
	Comitat.		-ыс-кӧт -ныс-кӧт	-ыс-кӧд -ныс-кӧд
	Egress.		-ыс-сянь -ныс-сянь	-сянь-ыс -сянь-ныс
	Termin. (2)		-ыс-ви -ныс-ви	
	(1)			-ӧдз-ыс -ӧдз-ныс
2a.	Instr.	-эны-з -эны-зы	-на-с -на-ныс	-на-с -на-ныс
	Elat.	-ысьты-з -ысьты-зы	-си-с -си-ныс	-сьы-с -сьы-ныс
	Egress.	-ысены-з -ысены-зы		

8 Felsorolás [KPJa 1962: 202] szerint.

9 Felsorolás [SKJa 1955: 151] szerint.

2b.	Acc.	-3-Э -3-Эс	-с-ö -нЫс-ö	-с-ö -нЫс-ö
	Iness.	-а-3 -а-3Ы	-а-с -а-нЫс	-а-с -а-нЫс
	Illat.	-а-3 -а-3Ы	-а-с -а-нЫс	-а-с -а-нЫс
2с.	Termin. (1)	-03Я-3 -03Я-3Ы	-öд33а-с -öд33а-нЫс	
	Prolat. (2)		-öття-с -öття-нЫс	

4.2. A második csoportba tartozó esetek három további alcsoportra oszthatók.

4.2.1. Azok az esetek, amelyeknél a birtokos főnévragozásban az egyszerű ragozás végződéseinek morfológiai variánsa jelenik meg. Ebbe a csoportba a következő három eset sorolható, amelyeknél az esetrag megelőzi a birtokos személyragot:

- 8) Instrumentalis *гурт-эн* 'falual' ~ *гурт-эны-м* 'falummal' *гурт-эны-мы* 'falunkkal';
- 9) Elativus *гурт-ысь* 'faluból' ~ *гурт-ысьты-м* 'falumból' *гурт-ысьты-мы* 'falunkból';
- 10) Egressivus *гурт-ысен* 'falutól' ~ *гурт-ысены-м* 'falumtól' *гурт-ысены-мы* 'falunktól';

Az udmurt nyelvtanok nem egységesek a tekintetben, hogy hol húzódnak a morfémahatárok a birtokos főnévragozásban. Az elativus esetében (-ысьтым/-ысьтымы stb.) egyes nyelvészek változatlan -ысь suffixumot különítettek el és a többi a birtokos személyraghoz sorolták (-тым/-тымы stb.) [Wiedemann 1851: 47; Jakovlev 1930: 22–23 és mások]. Mások pedig teljesen jogosan a -м elemet az esetrag részeként kezelték és a birtokos személyragot ы-vel kezdődő morfémaként határozták meg: -ысьт-ым/-ысьт-ымы stb. [Nikol'skaja et al. 1975: 48–49]. Hasonló módon különítették el az ehhez a csoporthoz tartozó többi esetenél a birtokos személyragot, azaz ы kezdettel: (-эн vagy -ысен)-ым/-ымы, (-эн vagy -ысен)-ыд/-ыды, (-эн vagy -ысен)-ыз/-ызы vagy anélkül [Kel'makov, Hännikäinen 1999: 78–79, 150, 165].

Diakrón és szinkrón nyelvészeti szempontból egyaránt célravezetőbbnek látom ennek az ы elemnek az esetraghoz történő sorolását, és ilyen módon a birtokos személyragok -м/-мы, -д/-ды (-ты), -з/-зы (-сы) formában való elkülönítését. Ez nem annyira az egyes számú birtokos ragozás esetén (főleg a 2. és a 3. személyben) jelentkező birtokos személyragok alakjával indokolható (ezek a ragok mássalhangzós -м, -д, -з, valamint magánhangzós -ед/-ыд, -ез/-ыз kezdettel is rendelkeznek), hanem azzal, hogy a többes számú birtokosnál jelentkező személyragok az esetek túlnyomó többségében (a tárgyesetet kivéve) kizárólag a standard -мы, -ды (-ты), -зы (-сы) formában vannak rögzítve, illetve ilyen formában értelmezhetők.

Habár ebben a csoportban az esetragok a birtokos, illetve egyszerű ragozásban némileg különböznek, ennek ellenére történetileg ezek a formák azonosak; azért térnek el egymástól, mert a birtokos ragozásban bizonyos körülmények miatt az esetragok megőrizték a korábbi változatukat, szemben az egyszerű ragozással.

A komi nyelvekben ebbe a csoportba két eset sorolható: az instrumentalis és az elativus (l. a 2/2a; 3/2a táblázatot).

4.2.2. A második alcsoportba tartozik az a három eset, amelyekben a birtokos névszóragerőztetésben más morféma járul a tövhöz, mint az egyszerű ragoztásban (ezek a morfémák történetileg nem azonosak egymással):

- 11) Accusativus *зурм-эз* 'falut' ~ *зурм-м-е* 'falumat', *зурм-м-е-с* 'falunkat';
- 12) Inessivus *зурм-ын* 'faluban' ~ *зурм-а-м* 'falumban', *зурм-а-мы* 'falunkban';
- 13) Illativus *зурм-э* 'faluba' ~ *зурм-а-м* 'falumba', *зурм-а-мы* 'falunkba'.

A komi nyelvekben ebbe a csoportba ugyanazok az esetek tartoznak, mint az udmurtban, sőt az inessivus és az illativus végződése is mind a három nyelvben azonosak (l. a 2/2b. táblázatot).

4.2.3. A harmadik alcsoportot az udmurtban egyetlen eset képviseli, amelyben a birtokos névszóragerőztetés ragja két morfémából tevődik össze, méghozzá az egyik az egyszerű névszóragerőztetésből, a másik a birtokos névszóragerőztetésből származik:

- 14) Terminativus *зурм-озь* 'falugig' ~ *зурм-озь-м* 'falumig', *зурм-озь-мы* 'falunkig', ahol -озь- < Termin. -оз'- (az egyszerű ragoztás) + Illat.-Iness. -а- (birtokos névszóragerőztetés).

A komi-zürjén nyelvben ilyen struktúrájú toldalékok nincsenek. A komi-permják nyelvben ebbe a csoportba két eset tartozik: a prolativus és a terminativus (l. a 2/2b. táblázatot). Ezekben, mint az udmurtban is, az -а- morféma szerepel. Ez pedig mindegyik permi nyelvben a birtokos ragoztásban az illativus-inessivus esetekhez kapcsolódik.

5. A fentebb bemutatott anyag alapján néhány előzetes következtetésre nyílik lehetőség.

5.1. Az udmurt nyelvben kétségtelenül kétfajta főnévragerőztetés van: az egyszerű és a birtokos főnévragerőztetés. Az úgynevezett birtokos főnévragerőztetés nem egyszerűen a birtokos személyragos főnevek ragoztása, mint például a többes számú főnevek ragoztása vagy egy főnévből valamely szuffixummal képzett származékszó ragoztása, hanem valóban különálló és az egyszerű főnévragerőztetéstől jelentősen eltérő főnévragerőztetés. Ez a következőkben foglalható össze:

- 1) több esetben (a tizennégy függő esetből hétben) a birtokos főnévragerőztetésben az esetragok eltérnek az egyszerű ragoztásától;
- 2) a birtokos személyrag és az esetrag sorrendje nem állandó, hanem a konkrét esettől függ:
 - a) hét függő esetben (accusativus, adessivus, ablativus, allativus, abessivus, adverbialis, approximativus) egyenes a sorrend: **Px + Cx**;
 - b) a többi hét esetben (instrumentalis, inessivus, illativus, elativus, egressivus, terminativus és prolativus) fordított a sorrend: **Cx + Px**;
- 3) a konkrét esettől függően a birtokos személyrag is variálható, főleg egyes szám első személyben: vagy az elsődleges formájában jelenik meg (-м), vagy a másodlagosban – (-э/-е); sőt az elsődleges variáns főleg a fordított sorrendű (Cx + Px) esetekben fordul elő, kivéve az accusativust. A többi egyes számú (második és harmadik) személyben, valamint a többes számnak mind a három személyében hasonló történeti változatosság nem jellemző, bár morfológiai váltakozás nem lehetetlen, például: All. *зурм-эд-лы* 'faludnak' ~ Iness.-Illat. *зурм-а-д* 'faludban, faludba', stb.

5.2. Az egyszerűtől különböző, saját típusú birtokos személyragos főnévragerőztetés főképp az udmurtban fordul elő, a komi-zürjénben alig van eltérés; a komi-permják nyelv pedig ebben a

tekintetben a kettő között van. A tudományos komi nyelvtanokban a kétféle főnévragozásról való felfogás nem egyértelmű.

A komi-zürjén nyelvtanokban ellentmondásos állításokat találunk a kétféle főnévragozásról. Egyrészt: „A komi nyelvben *két típusú főnévragozás van* (itt és a továbbiakban a dőlt betűs kiemelés tőlem származik: V. K.): a határozatlan (birtokos személyrag nélküli) és a határozott birtokos főnévragozás” (határozott – birtokos ragokkal). Másrészt a következő bekezdésben ezt találjuk: „A komi nyelvben tizenhat eset van, amelyeknek ragjai nem térnek el az egyes és a többes számban. Az összes főnév egy ragozási típusba tartozik, azaz a komi nyelvben csak *egy főnévragozás van*” [SKJa 1955: 137]. Az utóbbi megjegyzésük megerősítéseként a szerzők példaként hozzák fel a *морм* 'ember' és a *өп* 'erdő' szó ragozási paradigmáit [SKJa 1955: 137–138].

Az adott idézet logikai összefüggéseinek a hiánya a következőben mutatkozik meg:

- 1) egyrészt, ha a szerzők a „határozott birtokos személyragos” és „határozatlan” főnévragozások között csak a birtokos személyrag meglétében vagy ennek hiányában látják a különbséget, és nem az egyes esetek alakjának sajátosságai között, akkor lényegében nincs szükség két főnévragozási típus elkülönítésére;
- 2) másrészt az az állítás, hogy egy ragozási paradigma létezik, abból következik, hogy a szerzők mechanikusan átveszik azokat a kritériumokat, amelyek az oroszban szükségessé teszik a különböző ragozási típusok elkülönítését. Az orosz, német és más indoeurópai nyelvekben a szótó végződésétől függ az esetvégződés, a komi nyelvben viszont a főnév szótári alakjának a végződése nem befolyásolja az esetragokat.

A komi-permják nyelvről hasonlóképp a következőt állítják: „A komi-permják nyelvben csak egy főnévragozás van, azaz az összes főnévnek csak egy ragozása van, az egyes és többes számban, valamint a birtokos személyragos vagy anélküli alakban” [KPJa 1962: 200]. Tény, hogy a komi-permják nyelvben a két számban a ragok nem térnek el egymástól, mégis a birtokos személyragos főnevek ragozásának egyezése a személyrag nélküliek ragozásával a fenti mondatok alapján nagyon is kétséges. Következésképpen nehéz lenne nem elismerni két külön főnévragozási típus meglétét a komi-permjákban.

5.3. Bizonyos esetekben a ragozástól függően változó morféma mind a három permi nyelvben egybeesnek:

Accusativus: udm. -ə3/-e3, -b13, kp., kz. -öc ~ udm. -ə, kp., kz. -öc, -ö;

Inessivus: udm., kp., kz. -b1H ~ udm., kp., kz. -a-;

Illativus: udm. -ə/-e, kp., kz. -ö ~ udm., kp., kz. -a- stb.

Ez valószínűleg azt bizonyítja, hogy a párhuzamos fejlődést mutató, kétféle típusal rendelkező főnévragozás gyökerei a közpermi korig nyúlnak vissza.

5.4. Az udmurt nyelv birtokos főnévragozása inkább a komi-permják esetrendszerhez hasonlít, mint a komi-zürjénhez (l. a 4. csoportba tartozó eseteket), aminek valószínűleg az a magyarázata, hogy ennek a nyelvi jelenségnek a kialakulása areális hátterű.

Felhasznált irodalom

- ALATYREV 1983 – Алатырев, В. И.: Краткий грамматический очерк удмуртского языка // Удмуртско-русский словарь: Около 35 000 слов / НИИ при Сов. Мин. АССР. М.: Русский язык, С. 561–591.
- GSUJA 1962 – ГСУЯ – *Грамматика современного удмуртского языка: Фонетика и морфология* / Удм. НИИ ист., экон., яз. и лит. Ижевск: Удм. кн. изд-во, 376 с.
- ŽUKOV 1933 – Жуikov, С. П.: Учебник удмуртского языка: Для русских ФЗС и ШКМ 5 и 6 гг. обучения. Ижевск: Удм. гос. изд-во, 117 с.
- KPJA 1962 – КПЯ – *Коми-пермяцкий язык: Введение, фонетика, лексика и морфология*. Кудымкар: Коми-перм. кн. изд-во, 340 с.
- MOGILIN 1786 – Могилин, М.: Краткой отяцкия Грамматики опытъ = Опыт краткой удмуртской грамматики / Отв. ред. Л. Е. Кириллова; Прил. – Т. И. Тепляшиной. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 1998. 203 с.
- NIK(OL'SKAJA) ET AL. 1975 – Никольская и др.: Никольская, Г. Н. – Поздеева, А. А. – Тараканов, И. В. – Яшина, Р. И.: Удмурт кыл: 5-6 классъёслы / Огъя редакциез Г. Н. Никольскаяэн. Ижевск: Удмуртия, 212 б.
- PER(EVOŠČIKOV) 1948 – Перевошиков, П. Н.: Краткий очерк грамматики удмуртского языка (синтаксис, лексикология, морфология) // Удмуртско-русский словарь: Около 15 000 слов / НИИ ист., яз., лит. и фолькл. при Сов. Мин. Удм. АССР. М.: ГИИНС, С. 369–446.
- PER(EVOŠČIKOV) 1956 – Перевошиков, П. Н.: Краткий очерк грамматики удмуртского языка (синтаксис, лексикология, морфология) // Русско-удмуртский словарь: Около 40 000 слов / Удм. НИИ ист., яз., лит. М.: ГИИНС, С. 1271–1360.
- POZDREEVA 1939 – Поздеева, А. А.: Удмурт кыл грамматика. Нырысети люкетэз: Фонетика но морфология / 2-тиез изд. Ижевск: Удмуртгосиздат, 120 б.
- POZDREEVA 1972 – Поздеева, А. А.: Удмурт кыл грамматика. Нырысети люкетэз: Фонетика но морфология: 5 но 6 классъёслы. Ижевск: Удмуртия, 176 б.
- SKJA 1955 – СКЯ – Современный коми язык. Часть первая: Фонетика. Лексика. Морфология. Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 312 с.
- Soč. = Соч. 1775 – *Сочинения принадлежащая къ грамматикъ вотскаго языка*. Въ Санктпетербургъ при Императорской Академіи наук 1775 года. 113 с. [В кн.: Первая научная грамматика удмуртского языка / Удм. НИИ ист., экон., лит. и языка при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск: Удмуртия, 1975. С. 3–15 + 113 + 17].
- TARAKANOV 1997 – Тараканов, И. В.: Функции и значения л-овых падежей в удмуртском языке // Пермистика 4: Пермские языки и их диалекты в синхронии и диахронии: Сб. статей / Удм. гос. ун-т. Кафедра общего и финно-угорского языкознания. Ижевск, С. 161–168.
- JAKOVLEV 1930 – Яковлев, И. В.: Удмурт кылрадъян (Элементарная грамматика вотского языка) / 2-е изд. Ижевск: Удкнига, 80 б.
- KEL'MAKOV V., HÄNNIKÄINEN S. 1999: Udmurtin kielioppia ja harjoituksia (=Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten XIV). Helsinki, 319 s.
- WIED(EMANN). 1851 – Wiedemann, F. J.: Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche. Reval, 390 S.
- WIED(EMANN). 1884 – Wiedemann, F. J.: Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen. St.-Petersburg, 255 S.

A lapp mutatónévmás-rendszer egy szegmense kognitív szempontból

1. Az uráli névmásrendszerek egyszerű sémára épülnek: a) kérdő: (élő) *ki?*, (élettelen) *mi?*, b) személyes: (élő) *én*, *te*, *ő* stb., c) mutató: (élettelen, közeli, deiktikus) *ez*, (élettelen, távoli, deiktikus v. anaforikus) *az*. Már a magyar alapján is nyilvánvaló, hogy a mutatónévmási rendszer utóbbi csoportjában már több jelentésárnyalat lehet. A finnben például a deiktikus *tämä* 'ez' – *tuo* 'az' (proximális-disztális) pár mellett van egy külön anaforikus névmás is: *se* 'ez, az'. Közismert, hogy e téren a lappban mutatkozik a legnagyobb változatosság. Az északi nyelvjárásokban, amelyeken az irodalmi nyelv is alapul, nem kevesebb, mint öt mutatónévmás használatos: *dât* [*dât*] 'ez (itt közvetlen közelben)', *diet* 'ez/az (itt/ott a beszélőtől kissé távolabb, a hallgatóhoz közelebb)', *duot* 'az (ott a beszélőtől és hallgatótól egyaránt távolabb)', *dot* [*dôt*] 'az amott (mindkettőtől igen távol)'. Ez a rendszer minden bizonnyal újabb keletű, és visszavezethető a fenti kettős rendszerre. Az ötödik névmás használata vagy anaforikus: *dat* [*dât*] 'az' vagy hangsúlytalan helyzetben artikus funkciójú: 'a, az'. Minden mutatónévmásnak teljes ragozása van; egyes nyelvjárásokban az önálló (főnévi) és a jelzői paradigmák kicsit különbözhetnek (A délre vö. Hasselbrink 1981: 123–126.)

Legutóbb Kulonen (2005) foglalkozott az uráli nyelvek mutatónévmás-rendszerével, alkalmazva Diessel elveit.

2. **Mutatónévmás-rendszer.** Jelen dolgozatban a különböző lapp nyelvjárások névmási megfelelőit mutatom be a szótári anyag alapján. A legfontosabb mutatónévmások (b) és a nekik megfelelő rövid határozószók (a) a készülő lapp etimológiai szótár kézirata szerint (vö. Keresztes–Larsson 2004) a következők. [Míthogy forrásaim a lapp nyelvjárások legismertebb szótárai, illetve nyelvtanai, ezeket ezért nem részletezem az irodalomjegyzékben. A nyelvjárások rövidítései: N (= északi, Nielsen szerint), S (= déli), U (= umei), P (= pitei), L (= lulei), I (= inari), E (= keleti: kolтта [Sammallahti–Mosnikoff], kildini [Kuruch], terlapp [Genetz, T. I. Itkonen]), nyj. (= nyelvjárási), ir. (= irodalmi). A további rövidítésekre és forrásokra ld. Keresztes–Larsson 2004: 123–124.]

1. *dat* that, he, she (anaphorish) | az, ő (anaforikusan)

N *dât* den, det, han, hun (Nielsen I/496), S *dih̄te*, *dahte* den, det; han, hun (Bergsland–Maggä 57, 63), U *dahta* der, die, das (Schlachter 27b), P *tat*, *taht*, *tahta* dieser, der (Halász 139), L *tat* ~ *tah* den, det, han, hon (Grundström 1089, 1833–1838), I *tot* es, er, sie (E. Itkonen 5090.), E *tôt* se (Sammallahti–Mosnikoff 126), *mādm̄* этор (Kuruch 342). – FV origin: **te-* ~ **ti-* > PS **tē-* + DxPron/Redupl. ~ Fi *sii-nä*, *si-tä*, *si-llä* Ee *sii-n*, *sii-t* Md Ch. – Cf Lagercrantz 7672; T. I. Itkonen 583a; Genetz 52; Bereczki 1992: 76; UEW 513–515; SSA III/163; Sammallahti 1998: 236

2a. **dá** here | itt

N *dā* her (Nielsen I/459), **S** *daa* se her (Bergsland–Maggä 54), **U** –, **P** –, **L** –, **I** *tāā* hier (E. Itkonen 4872.), **E** *tää* tässä (Sammallahti–Mosnikoff 130), *mā* на (Kuruch 340). – Formed, reduced: < *dāt* ~ Fi *tä-mä*, Ee *te-ma*, Md Ch Vy Zr Vg Os Hu. – Cf Lagercrantz 7754:2.; T. I. Itkonen –; Genetz 52; UEW 505; SSA III/347, 355; Sammallahti 1998: 236

2b. **dāt** this (here) | ez (itt)

N *dāt* den her (Nielsen I/496), **S** *daate* denne her, dette her (Bergsland–Maggä 55), **U** *daahta* dieser hier (Schlachter 25a), **P** *tāt*, *tāht* dieser (Halász 140), **L** *tāt* denne, den, det här (Grundström 1089, 1833–1838), **I** *tāāt* dieser (E. Itkonen 4872.), **E** *tāt* tämä (Sammallahti–Mosnikoff 131, II/166), *mədma* этот, *mādm* этот (Kuruch 366). – PU pronominal stem **tā* + DxPron/Redupl. ~ Fi *tämä*, Ee *tema*, Md Ch Vy Vg Hu *té-tova* undecided, hesitating (really: hither and thither), Sm. – Cf Lagercrantz 7754.; T. I. Itkonen 574b; Genetz 52; Bereczki 1992: 74; UEW 513–515; SSA III/247, 335, 355; Sammallahti 1998: 237

3a. **die** there | ott

N *die* der, den der (Nielsen I/513), **S** –, **U** –, **P** –, **L** –, **I** *tie* da (E. Itkonen 4959.), **E** –. – Formed, reduced: < *diet*. – Cf Lagercrantz 7899:3.; T. I. Itkonen 586a; SSA III/355; Sammallahti 1998: 237

3b. **diet** that | az, ez

N *diet* den/det der (Nielsen I/520), **S** *doete* den, det der (nærmere deg) (Bergsland–Maggä 64), **U** *dühta* jener (Schlachter 37a), **P** –, **L** *tuot* denne, den där borta (Grundström 1270), **I** *tie*-da (E. Itkonen 4959.), **E** *tiēt-aa* tämä (tässä) (Sammallahti–Mosnikoff 123, II/166), *medma* этот (Kuruch 366, 548). – Cf Lagercrantz 7899.; T. I. Itkonen 586a; UEW 513–5; SSA III/355; Sammallahti 1998: 238

4a. **do** (far) over there | ott igen messze

N *dō* der (langt) borte (Nielsen I/536), **U** –, **P** –, **L** –, **I** –, **E** –. – Formed, reduced: < *dot*. – Cf Lagercrantz 7940.; 7988:2.; T. I. Itkonen –; UEW 526–528

4b. **dot** that far away over there | az ott igen messze

N *dōt* den der langt borte (Nielsen I/568), **U** –, **P** *tūt*, *tūht* jener, der (Halász 147), **L** *tāt* den der (längst bort i rummet) (Grundström 1308), **I** –, **E** –. – Separated: < *duot*. – Cf Lagercrantz 7988.; T. I. Itkonen –; UEW 526–528

5a. **duo** over there | ott, amott

N *duo* der (borte) (Nielsen I/580), **S** –, **U** –, **P** –, **L** –, **I** *tuo* da (E. Itkonen 5164.), **E** –. – PU pronominal stem, reduced: < *duot*. – Cf Lagercrantz 7988:2., 7940; T. I. Itkonen –; Genetz 53; UEW 526; SSA III/327; Sammallahti 1998: 239

5b. **duot** that one over there | az, amaz

N *duot* den der borte (Nielsen I/598), **S** *dohte* den, det der borte (Bergsland–Maggä 65), **U** *duohta* dieser dort (Schlachter 33b), **P** *tut*, *tuhta* jener, der (Halász 147), **L** *tuot* den där borta (Grundström 1270), **I** *tuot* jener, der da (E. Itkonen 5164.), **E** *tut* tuo (Sammallahti–Mosnikoff 129), *mydm* тот (Kuruch 359). – PU pronominal stem **to*- + DxPron/Redupl. ~ Fi *tuo*, Ee *too*, Md Ch Vy Zr Vg Os Hu *tova*, *túl*, Sm. – Cf Lagercrantz 7988.; T. I. Itkonen 622b; Genetz 53; Bereczki 1992: 78; UEW 526–7; SSA III/327; Sammallahti 1998: 239

A fenti adatokat a legfontosabb előfordulásai szerint a következő táblázatba foglalhatjuk:

Egyes sz.	proximális	mediális	mediális	disztális	anaforikus
nyj.	'ez (itt hozzám közel)'	'ez (hozzád közelebb)'	'az (távolabb mindkettőnktől)'	'amaz (igen távol)'	'az'; artikulus
ir.	<i>dāt</i>	<i>diet</i>	<i>duot</i>	<i>dōt</i>	<i>dat</i>
N	<i>dāt</i>	<i>diet</i>	<i>duot</i>	<i>dōt</i>	<i>dāt</i>
S	<i>daate</i>		<i>doete</i>	<i>dohte</i>	<i>dīhte</i>
U	<i>daahta</i>	<i>dūhta</i>	<i>duohta</i>		<i>dahta</i>
P	<i>tāt, tāht(a), tā</i>		<i>tut, tuhta</i>	<i>tūt, tūht</i>	<i>tat, taht(a)</i>
L	<i>tāt</i>	<i>tahta(k)</i>	<i>tuot</i>	<i>tāt</i>	<i>tat</i>
I	<i>tāāt</i>		<i>tuot</i>		<i>tot</i>
E	<i>tāt</i>	<i>tiet-aa</i>	<i>tut</i>		<i>tōt</i>
Kuruch	<i>māðm</i>		<i>myðm</i>		<i>məðma</i>
Genetz	<i>(TA) tādte</i>		<i>(TU) tudte</i>		<i>(T) tadte</i>

Többes sz.	proximális	mediális	mediális	disztális	anaforikus
nyj.	'ezek (hozzám közel)'	'ezek (hozzád közelebb)'	'azok (távolabb mindkettőnktől)'	'amazok (igen távol)'	'azok'; artikulus
ir.	<i>dāt</i>	<i>diet</i>	<i>duot</i>	<i>dōt</i>	<i>dat</i>
N	<i>dāk</i>	<i>diek</i>	<i>duok</i>	<i>dōk</i>	<i>dāk</i>
S	<i>daah</i>		<i>doeh</i>	<i>doh</i>	<i>dah</i>
U					
P	<i>tā'</i>		<i>tu', tuh(a)</i>		<i>ta', tah(a)</i>
L	<i>tā(ha)</i>	<i>tahka</i>	<i>duoh</i>	<i>tōh(a)</i>	<i>tah(a)</i>
I	<i>tāāh</i>		<i>tuoh</i>		<i>toh</i>
E	<i>tā(ä)k</i>	<i>tiek-aa</i>	<i>tu(u)k</i>		<i>tō(ō)k</i>
Kuruch	<i>mazk</i>		<i>myzk</i>		<i>məzk</i>
Genetz	<i>tāgke</i>		<i>tugke</i>		<i>tagke</i>

3. A mutató névmások és a megfelelő határozószók összefüggései. A lapp nyelvjárási rendszer az uráli **tV-* mutató névmástőre épül, a nominativus töismétléssel keletkezett. Az egytagú töből képezik általában a függő eseteket, így a többes nominativust is. A legtöbb nyelvjárásban eltér az egyes és a többes nominativus egymástól. Az északiban a többes nominativus viszont egybeesik az egyes nominativusszal: pl. *duot* 'az' (< **to*+DxPron **tV*) = *duot* 'azok' (< **to*+NxPl **t* < **k*; vö. Nielsen *duok*). Az eredmény homonímia, amit a jelenlegi helyesírás már tükröz. A történeti elemzés azonban rávilágít a különböző szegmensekre.

4. Összefoglalás. Összegzésül megállapítható, hogy a lapp nyelvjárásokban főként az uráli *t*-kezdetű mutatónévmásoknak vannak deiktikus névmási folytatói. Az *n*-kezdetű és az egy magánhangzóból álló névmások nem maradtak meg névmási értékben, némelyik legfeljebb deiktikus határozószavak töveként funkcionál: *dá* 'itt', *die* 'itt/ott hozzád közelebb', *duo* 'ott', *dō* 'amott'. Természetes, hogy nincs rövid határozói alakja az anaforikus *dat* 'az, a' névmásnak. Hangsúlytalan artikulusként viszont a legtöbb nyelvjárásban ez is egyezik főszavával.

Megjegyzem, hogy az uráli *n*-kezdetű névmásoknak, amelyek a finnségi nyelvekben és a mordvinban a megfelelő *t*-kezdetűek szuppletív többes számú alakjaiként funkcionálnak, a lappban igen csekély nyomai vannak ilyen határozószavakban: *ná(vt)* ~ *nie(vt)* ~ *nu(vt)* 'így, úgy' < **nV*-tő + CxModal*-*ktā/-ktä*. Véleményem szerint a rövidebb formák a toldalékok lekopásával keletkeztek. Egyáltalán nincs nyoma a PU **će* mutatónévmásnak sem (vö. finn *se*, észt *see*, mdE *še*, M *sä*).

Az eredeti palatális-veláris dichotómiából a lapp külön életében lett szóhasadás folytán többértű rendszer. Véleményem szerint az emfatikus hosszúság egyfelől a közelség (proximalitás), másfelől a távolság (disztancia) kifejezésére szolgál: *dāt* [*dāt*] 'ez itt igen közel' ↔ *dot* [*dōt*] 'az ott igen távol'. (Ilyen különbség párosulhat a finn nyelvjárási mutatónévmásokhoz is: *tää* 'ez itt' ↔ *taa* 'az amott'). Ezek a névmások a **tä*- ↔ **to*- párra mennek vissza. Ami pedig köztük van, szóhasadással keletkezett, és a beszélő és a hallgató közötti távolság függvényei: *diet* 'ez itt/ott tőlem távolabb, hozzád közelebb' ↔ *duot* 'az mindkettőnkől távolabb'. A **tä*-névmásból lett egyfelől a *dā-t*, másfelől a *die-t* is. Az első hangsúlyosan jelöli a beszélő és a tárgy közelségét, az utóbbi viszont a hallgató szemszögét is figyelembe veszi; a beszélő a partner helyébe képzeletben magát, ezért használja a közelre mutató névmástő változatát. (Ez ahhoz a jelenséghez hasonlít, amikor a finn kérdésre: *tuletko luokseni?* 'eljössz hozzám?' a válasz: *tulen* 'jövök'. A magyar ilyenkor inkább így válaszol: *megyek* [a mozgás irányát a saját szemszögéből jelzi, míg a finn beszélő a kérdezett személyéhez igazítja.]) A távolra mutató névmástő **to*-alakilag ugyancsak kettéhasadt: egyfelől *duo-t* 'az mindkettőnkől távolabb', másfelől *do-t* 'amaz még távolabb, igen távol'.

Külön kell kitérnünk az anaforikus használatú *da-t* elemre. Hagyományosan ezt is a közelre mutató **tä*- (~ **te*- ~ **ti*-) tővel hozzák összefüggésbe (UEW 513, Bereczki 1992: 76). Sammallahti (1998: 236) viszont a közelre mutató névmásnak a finn-volgai korban kialakult **ti*-formájából indul ki, amelyből a lapp forma tökéletesen levezethető: őslapp **tē* - > mai *da-t* [Nielsennél: *dāt*]. Megjegyzem, hogy a **ti*-megfelelője a finn *si-tä*, *sii-nä* stb. Ezt hagyományosan a *se* anaforikus mutatónévmás paradigmájába sorolják, a névmást viszont az uráli **će*-folytatójának tartják. Ennek azonban semmi nyoma nincs a mai lappban. Sammallahti nem részletezi, de úgy értelmezhető, hogy a balti finnben a paradigma két névmástő keveredése révén állt elő. Kulonen (2005: 210) a lapp *dat* névmást kérdőjellel a finn *se*, *si*-névmással egyetemben egy **te*- ~ **ti*-tővel hozza összefüggésbe. Eszerint a finn *si(i)*-változat lenne az elsődleges, az *e*-s formák pedig másodlagosak? Véleményem szerint egyik felvetés sem valószínű, de új megvilágításba próbálja helyezni a lapp anaforikus névmás eredetét. Magam inkább arra hajlok, hogy ez a névmás is szóhasadással keletkezett, és nincs köze a balti finn *se* névmáshoz. Igaz, hogy a két magánhangzónak (*ā* – *a*, Nielsennél: *ā* – *ā*) más-más a hangtani előzménye, de ez nem zárja ki egy korábbi szóhasadás lehetőségét. A hangsúlytalan *dat* magánhangzója mindig rövid, ezért alkalmas volt az anaforikus használatra, míg a *dāt* a nyújtható magánhangzók közé tartozik, ezért alkalmas a deixis kifejezésére.

A deiktikus rendszer tehát a lapp nyelvjárásokban a közös alapról külön-külön fejlődött és

terjedt ki, ugyanígy történhetett a többi uráli nyelvben is. Ezért az uráli alapnyelv mutatónévmás-rendszeréről ma sem tudunk mást mondani, mint amit Budenz idejében (a palatális-veláris oppozíció a proximális-disztális különbséget tartalmazza). Következésképpen az egyes rokon nyelvi eltérések fényében sem lehet egyéb, leheletfinom árnyalatokat rekonstruálni.

Irodalom

- BERECZKI, Gábor 1992, 1994: Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II., I. Studia Uralo-Altaica 34, 35. Szeged.
- HALÁSZ Ignác 1896: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Svéd-lapp nyelv VI. MTA, Budapest.
- HASSELBRINK, Gustav 1981–1985: Südlappisches Wörterbuch I–III. SDFU C:4. Uppsala.
- KERESZTES László – LARSSON, Lars-Gunnar 2004: Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai. In: (Szerk. Csepregi Márta, Várady Eszter), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai Tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 118–124.
- KULONEN, Ulla-Maija 2005: Mutató névmások az uráliban és grammatikizációjuk. In: Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.): Uráli Grammatizáló (2003. szeptember 4–6.). Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 207–213.
- LAKÓ György 1986: Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SAMMALLAHTI, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji OS, Kárášjohka.

A fák szerepe a marik kereszténység előtti hitvilágában

A növények tisztelete kifejezi az emberek történelmen végighúzódo természettiszteletét, megtalálható az ősi többistenhitű és a keresztény kultúrákban egyaránt. Nem kivételek ez alól a marik sem, akiknek egész életszemléletét, vallását átszövi a természettel való harmóniára törekvés és a természet mélységes tisztelete. A marik lakóhelyére évszázadokon keresztül a nagy kiterjedésű erdők megléte és viszonylagosan nagy aránya volt jellemző. Az országnak több mint a felét ma is erdő borítja (50,1%), ez részben vegyes, részben lombos erdő. A vegyes erdőkben az erdei fenyőn és a lucfenyőn kívül sok nyírfa található, a lombos erdőkben a hársfa és a Volga jobb partján a tölgy őshonos fa. Az erdők vadállománya igen gazdag, 94 madár- és 58 emlősfaj él bennük, melyek közül a legjelentősebbek a róka, a farkas, a barnamedve, a jávorszarvas, a vaddisznó, a nyúl, a nyest és a vidra. A madarak közül nagy számban található itt nyírfajd, siketfajd, császármadár, és a költöző madarak közül vadkacsa, vadliba, sirály, gólya.

Nem véletlen, hogy erdeik bizonyos részeit, vagy némely fákat már az ősidők óta nagy tiszteletben tartották. A fák és a szent ligetek tisztelete elválaszthatatlan a marik ősi hitvilágától.

A mariknál is megfigyelhető a Világegyetem három részre való tagolása, tehát az égi, a földi és a föld alatti szféra megkülönböztetése. E szférák felett más-más istenek uralkodnak, más-más természetfeletti, vagy valóságos lények élnek bennük, de ezek a világok szoros kapcsolatban is állnak egymással, mintegy kiegészítik egymást. A három világszférát a mari mitológiában is a világfa köti össze. Ennek a világfának az ágai között is égítetek vannak, törzsén helyezkedik el az ember és lakóhelye, gyökerénél pedig az alsó világ és lakói található. Ennek a világfának a valós megjelenési formája a fa mint növény, amely a világfához hasonlóan közvetítő szerepet játszik a világszférák között. Ezt bizonyítja, hogy a szent ligetekben áldozati ajándékaikat a marik a fákra, vagy a fák alá rakják szertartásaik alkalmával. A fák olyannyira összekötő szerepet játszanak a világszférák között, hogy a marik hite szerint bizonyos fák az áldozati ligetekben az istenek ideiglenes tartózkodási helyeiül szolgáltak, azaz a nagy közösségi áldozatok alkalmával oda ereszkedtek le az égből, hogy megfigyeljék a részükre bemutatott szertartást és átvegyék az áldozatot, állatáldozat esetén pedig az állat lelkét. A szent ligetekben minden istennek saját fája volt, azaz minden szertartás alkalmával ugyanannál a fánál végezték el a részükre rendezett áldozati szertartást.

Voltak azonban olyan fák, amelyek nem feltétlenül a szent ligetben álltak, mégis babonás tisztelettel tekintettek rájuk és különleges történetek fűződtek hozzájuk. Ezek a fák maguk váltak a kultusz tárgyaivá, és tiszteletük kialakulásában a világfaképzeteken túl nagy méretük, különleges formájuk is szerepet játszott. Ezeket a fákat különleges erővel ruházták fel, a nemzetség, a törzs védelmezőinek tartották őket. Magam is számtalan olyan történetet hallottam adatközlőimtől, melyek arról szóltak, hogy az ilyen fák természetfeletti erővel rendelkeznek, és ha ki akarják őket vágni, nyögéseket hallatnak, vagy kivágásuk esetén súlyos bajt zúdítanak a vétkesekre. Ez utóbbiak jellemző módon nem mari emberek, akik félik és tisztelik az ilyen különleges erejű fákat, hanem sok esetben a többségi nemzet képviselői, vagy – az 1980-as évekből származó elbeszélésekben – pártfunkcionáriusok. Az ilyen típusú elbeszélések

hátterében, ahol a bűnös és/vagy családja megbetegszik, vagy a szent fából készült istállóban az állatok elpusztulnak, az az ősi hiedelem áll, hogy a fáknak szellemük, lelkük van.

A marik hite szerint léteztek ártalmas hatású fák és tuskók is, melyek szellemei keremetekké, ártó lényekké váltak. Az ilyen fák nem közvetítők voltak az áldozati szertartásokon, hanem ők maguk váltak kultusz tárgyává és rendszeresen kaptak áldozati ajándékot. A keremetek, amikből egyes fák válhattak, az ősi mari vallásban eredetileg törzsi védőszellemek voltak. Kultuszuk a keleti mariknál maradt fenn legtovább, külön szent ligetekben imádkoztak hozzájuk. Elsősorban keresztény hatásra, a keremetek törzsi védelmező szerepe fokozatosan elhalványult, alakjuk egyre inkább átalakult, és a keleti marik kivételével a 19. század végére már csak a gonosz szellemet, az ördögöt látták bennük.

Arról, hogy a marik mennyire tisztelték a fákat, az erdőket, már a 18. századtól kezdve folyamatosan írtak a kutatók. Például Ricskov (1770), Miller (1791), Jakovlev (1887), Szmirnov (1889) Kuznyecov (1879), Vasziljev (1927) és még sokan mások felhívták erre a figyelmet a mari hitvilág tanulmányozói közül. A fák közül különleges tiszteletnek örvendtek az erdei fenyő, a lucfenyő, a hársfa, a tölgyfa és nem utolsósorban fehér törzse miatt a nyírfa. A fehér az istenek színe volt a mari színszimbolikában. A mari népviselet fehér alapszíne sem véletlen, a régi mari képzetek szerint isten rendelte azt el (Kryukova 1951). A marik egészen napjainkig, ha közösségi szertartáson, vagy ünnepen vesznek részt, hagyományos fehér népviseletükbe öltöznek, annak ellenére, hogy az mára már kiszorult a hétköznapi viseletből. A fehér szín a rituális öltözet megkülönböztető jegyév vált (Lehtinen, I. 2001: 79–80).

Jelen tanulmányban mégsem a különleges erejű fákról és a hozzájuk fűződő történetekről lesz szó, hanem a szent ligetekben található *onapu* nevű fákról, melyek szintén szent fák voltak, de elsősorban közvetítő szerepet tölthetnek be az emberek és az istenek között. Ezek azok, amelyekre a mari hit szerint leereszkednek az istenek a szertartások idején. Mint említettük, minden istennek a mai napig van egy saját fája a szent ligetben, ez az ő ideiglenes tartózkodási helye az áldozati szertartás idején. Az ünnep megrendezése után az istenség visszatér abba a világszférába, ahol az állandó lakhelye található. A marik szerint az istenek azért ereszkednek le az *onapu*-ra, hogy átvegyék az emberektől az áldozati ajándékot és ellenőrizték, hogy a szertartás szabályosan lett-e bemutatva. Az áldozati állatokat az *onapu*-k mellett, vagy közelükben vágta le, az áldozati tüzeket szintén az *onapu*-k előtt gyújtották meg, és minden imát arccal a szent fa irányába állva mondtak el a szertartásvezetők és a szertartás résztvevői.

A szent ligetek neve *oto*, és attól függően, hol található és milyen típusú isteneknek áldoznak ott, különféle előtagokat tesznek a szó elé. Vannak ún. *Jumyn*, vagy *Jumon oto*-k, azaz isteni szent ligetek, *kjusz-oto*-k, magas erdős ligetek, *kumalme-oto*-k, imádságos ligetek. A 20. század elején még négyféle szent ligete volt minden falunak, egyetemes (több rokon falué), nemzeti, falusi (egy településé) és családi szent ligete (Jakovlev, 1887, Kuznyecov, 1879, Vasziljev, 1927). Tehát az isteneknek szánt áldozatot több helyszínen is bemutathatták. Családi szertartást végeztek a *kudo*-ban, a családi imaházban, mezőgazdasági ünnepek alkalmával a szántóföldön, mezőn, patakparton. Haláleset után, vagy az ősök tiszteletére a házban, vagy a temetőben. A leggyakrabban előforduló helyszín mégis a közösségi áldozati berek, vagy liget, az *oto* volt. Ezt tiszta, szent helynek tartották, ahol tilos volt szemetelni, hangoskodni, fát kivágni. A vénségtől kidőlt hatalmas fák itt érintetlenül heverték, őserdővé téve e ligeteket. A körülmények lehetővé tették, kapuval ellátott kerítés vette körül őket. A szent ligetek általában az egész falu tulajdonában voltak, ahol a szertartásokat saját választott áldozópapjaik (*kart*) végezték.

A szent ligetek helyét többféle módon is kiválaszthatták. Például, megálmodhatta azt a falu varázslója, vagy utalhatott arra egy váratlanul a földből előbukkanó forrás, de gyakran a háziállatok segítségével választották ki azt. Amikor egy beteg háziállat bement az erdőbe és egy bizonyos helyen megállt vagy lefeküdt és gyógyulásáig ott maradt, azon a helyen szent ligetet alakítottak ki a marik (Tojdibekova 2007: 37).

Papjaikat a legnagyobb tisztelettel bíró, legtapasztaltabb mari férfiak közül választották ki, akik a szertartások levezetésén túl jósolni, álmot fejteni, jövendölni is tudtak. Az isteneknek étel-, ital- és állatáldozatot hoztak, az áldozati ajándék nagysága az isten rangjától és a kérés nagyságától függött. Az áldozati állatokat először különféle próbának vetették alá, hogy megbizonyosodjanak arról, megfelel-e az istenségnek az áldozat. Az ólomöntés, az állat vízzel való lelocsolása voltak a leggyakoribb próbatételek. Ha az áldozati állat a rálocsolt víztől megrázkódott, azt jelentette, hogy az állat megfelel az adott istennek, és lelkét kész magához venni. Ugyanezt jelentette, ha a megolvasztott ólom a kiválasztott állat formáját vette fel, amikor azt vízbe öntötték. Az áldozat közvetítője egyrészt a tűz volt, ami füst és gőz formájában adta tovább az emberek ajándékát az isteneknek, másrészt a fa, ami előtt az áldozati szertartás történt. A fehér törzsű nyírfá elsősorban az égi isteneknek volt szentelve, azoknak volt az ideiglenes tartózkodási helye, míg a sötét törzsű lucfenyő az alsó világ isteneihez kapcsolódott (Jakovlev 1887). Az áldozati szertartás során egészséget, boldogságot kértek a közösség számára, valamint gazdag termést és nagy állatszaporulatot. A szent ligetben zajló áldozati szertartások során a fehér színű népviseletbe öltözött résztvevők szinte beleolvadtak a környezetükbe, ezzel is hangsúlyozva szerves egységüket a természettel, valamint a szertartások szakrális jellegét.

Az áldozópapok sorshúzással választották ki maguk közül a fő szertartásvezetőt, aki egyben a főisten, *Kugu-jumo* áldozópapja volt, de így választották meg a többi isten áldozópapját és a segédeiket is.

A szertartásvezető mielőtt a szent fához lépett volna, egy kést és egy fejszét vett a kezébe, a nap járásával ellentétes irányban három kört tett meg a szent fa és az előtte felállított tűz körül, miközben a kést és a fejszét egymáshoz ütögette. Ezt követően kezében az előbbi tárgyakkal körbe járta a teljes szent ligetet, megáldotta azt és csak azután kezdett hozzá a szertartáshoz. Ezt az eljárást, még az 1990-es években is elvégezték áldozati szertartásaik előtt a mari áldozópapok (Tojdibekova 2007: 146). A kör megrajzolása sok népnél, így a mariknál is mágikus eszköznek, egyfajta szimbolikus kerítésnek számít, és azt a célt szolgálja, hogy a szent helyre ne juthassanak be az ártó szellemek. A kés és a fejsze a fémek gonosz űző tulajdonságával rendelkeznek, egymáshoz ütésük pedig olyan zajkeltő módszer, ami ugyancsak távol tartja az ártó szellemeket.

A mezei mariknál az áldozati szertartás része, hogy az *onapu* fa mellett megterítik a rituális asztalt, egy kerek megszegetlen kenyeret, valamint palacsintát tesznek rá, és felajánlják őket annak az istenségnek, akinek a fájánál folyik a szertartás. A kerek kenyér, a kerek palacsinta ugyancsak régi szimbólumok, az agrárkultusszal rendelkező Volga menti finnugoroknál a napot, a bőséget, a termékenységet jelképezik.

Ezt követően látnak hozzá az isten fájának a megjelöléséhez, ahhoz a szertartáshoz, amiből pontosan lehetett tudni, hogy mely istené az adott fa, és kinek szól a fa előtt bemutatott áldozat. Ezt a megjelölést az ún. *itty*-k segítségével, az adott isten részére kiválasztott szertartásvezető és segédei végezték el.

Az *itty*-k több darabból álló tárgye gyűttesek, amelyeket faháncsból és faágból készítenek, az áldozati állat vérével itatják át őket, majd feltekerik azokat az *onapu*-ra, a szent fára.

Páratlanul gazdag szimbolikával rendelkeznek, melyek egy része megfejthető, más részüket továbbra is homály borítja.

Az *itty*-k egyik legrészletesebb leírása Kuznyecov professzor írásaiban (1879/b), valamint a Néprajzi Múzeum Adattárában őrzött kéziratában (NMI 116/1902) olvasható. A Néprajzi Múzeum Jankó János közvetítésével 1898-ban egy egész kollekciót vásárolt meg ezekből a tárgyakból a Tomszkban élő Sz. K. Kuznyecovtól, valamint megvette tőle a tárgyak részletes leírását tartalmazó kéziratot is.

Jelen cikkben nem a Kuznyecov-kollekció kalandos történetének bemutatása a célunk, hiszen ez egyrészt Jankó János szibériai naplójában (Jankó János 2000: 228–234), másrészt a Néprajzi Értesítő 2006-os, LXXXVIII. számában olvasható (Kerezsi 2007: 99–119) Arra szeretnénk rávilágítani, hogy milyen szerepet töltek be az *itty*-k a marik szertartásaiban, és hogy a Néprajzi Múzeumban található darabjaik milyen istenekhez köthetők.

Kuznyecov esetenként *justo*-nak, övnek is hívja ezeket a háncsból és faágból készült tárgyakat, ami elhelyezésük módjára utal. Arra, hogy az áldozati szertartásokon úgy tekerik ezeket a kéregöveket a fa törzse köré, ahogy egy szőtt övet kötnek derekukra a mari emberek. Az *itty*-k hársfaháncsból, nyírfaháncsból és lucfenyőháncsból egyaránt készülhetnek. A hársfából készült *itty*-t lucfenyőre és nyírfára, a nyírháncsból készültet csak nyírfára, a lucfenyőből készültet viszont csak lucfenyőre tehették. A hárs *itty* és a nyírfából készült csak olyan fára kerülhetett, amely pozitív, jóságos istennek volt a tartózkodási helye a szertartások idején.

Az *itty* alkotórészei a következők:

Nyi – háncsból, vagy kéregből van kihalászva, 2-3 méter hosszú, 1-2 cm széles kéregszíj; Ennek teljes felülete hézagok kihagyásával és elliptikus bevágásokkal van tarkítva és az egyik végén rovátkákkal díszített. A rovátkák formájukat tekintve egy fenyőfácskára emlékeztetnek. A faháncon ugyanis hosszanti irányban egy hosszú vonal húzódik, és ehhez mindkét oldalon kis ferde rovások csatlakoznak. Ezek a rovások néha mindkét oldalon azonos számúak, párosak, vagy páratlanok, olykor azonban számuk különbözik. Legtöbbször a hosszanti vonal egyik oldalán egy rovátkával több van, mint a másikon. E rovátkák értelme, számuk jelentősége Kuznyecov szerint az áldozó papok titka, amit a be nem avatottak előtt föl nem fedhetnek. Kuznyecov már a *Черемусское «Итты»* című cikkében hajlik arra, hogy a különböző számú rovátkákkal ellátott, fenyőághoz hasonlító jel annak az istenségnek a jele, azaz tamgája, akinek a fa szentelve van (Kuznyecov 1879/b: 31). A hangsúly nem a fenyőág formájú jelen, hanem a rajta lévő rovátkák számán van. Ugyanakkor nem minden esetben dönthető el, hogy a fenyőágacska valóban tamgának készült-e, a szó igazi értelmében, vagy sem. Ugyanis a 19. században Kuznyecovnak, amikor részt vett egy *szürem* nevű ünnepen a Malmizsi járásban, a szertartásvezetők egy része azt mondta, hogy a haránt irányú vonalak a kéregszíj végén azoknak az egyéneknek a számát jelölik, akik a pénzt adományozták az áldozati állat megvételére (Kuznyecov 1879/a: 15). A tamga-jelentés mellett szól az a Néprajzi Múzeum Adattárából 2006-ban előkerült Kuznyecov-kézirat, amelyből egyértelműen kiderül, hogy minden isten más-más számú rovátkával ellátott *nyi*-t kapott, sőt az is, hogy melyik istennek pontosan mi volt a jele (NMI 116/1902 1–16. lap). A *nyi*-t csak annak az istennek a fája köré tekerhették, amelyiknek jele a kéregszíjon volt.

Ha kéregövvvel jelölték az isten fáját, a rajta lévő tamga pedig az adott isten szimbóluma volt, akkor a kéregöv teljes felszínét borító rövidebb, hosszabb ellipszisek, körök talán egyfajta kódolt szövegek, imák lehettek, amelyek jelentését csak a beavatott emberek ismerhették. Sajnos

erre vonatkozó utalásokat sem a kéziratban, sem a szakirodalomban nem találtam, ezért az ellipszisek és körök megfejtése további kutatásokat igényel.

A *nyi*-hez a faháncsokat, akárcsak régen, napjainkban is a szent liget területén kívül álló fákról hántják le, hiszen máig kötelező érvényű szabály, hogy a szent liget területén nem szabad egyetlen faágat sem letörni, az ott álló fákat bármilyen módon felhasználni, vagy bántalmazni. A kéregszíjakat a közösségi szertartás előestéjén szokták elkészíteni, csakúgy, mint az *itty* másik tartozékát a *parcsa*-t.

„A *parcsa*, egy fémlap, vagy csüngő ólomból, melyet egy rövid kéregszíjacskára kötöznek rá. Ennek a vége is tamgával van díszítve, a másik vége pedig annyi szálra van széthasogatva, ahány vonalka van a tamga egyik oldalán. A kéregszíjacska közepe, azaz a szabad felülete itt is, a hosszú kéregszíjhoz hasonlóan, lehántott ellipszis alakú foltokkal van díszítve. A *parcsa*-t egy kis csomóval az egyik szalagnál fogva a kéregszíjacskához erősítik. Szabály, hogy csak a kis kéregszíjacskát lehet a nagyhoz erősíteni” (Kerezsi 2007: 108). A kisebb kéregszíjacskát a naggyal egy időben szokták vérrel bekenni. Ez oly módon történt, hogy amikor az áldozás reggelén leszúrták az állatot, a spriccelő vért a hosszabb és a rövidebb kéregszíjra egyaránt ráirányították, és mindkét oldalról átítették őket a vérrel. Ezután a hosszabb kéregszíjat 1-3 méter magasságban rátekerték a fára, mögé rakták a rövidebb kéregcsíkot, úgy, hogy látszódnak rajta a ráerősített ólomöntvények és a kisebb, félbehajtott kéregcsík kicsit jobbra dőljön. Az ólomöntvényeket közvetlenül az ima előtt kötözték fel a kis kéregszíjra, hogy a vérrel való meglocsolás során ne kerüljön rájuk vér. A szakirodalomból tudjuk, hogy míg a 19. században az *itty*-k kb 4-5 csetverty¹ magasságban voltak a szent fákon elhelyezve (Kuznyecov 1879/b: 31), addig a későbbiekben ezek az áldozati szertartást bizonyító szimbólumok egyre feljebb kerültek. A 20. század 2. felében elhelyezésük a 3 méter magasságot is elérhette (Tojdebekova 2007: 16). Véleményem szerint a fák lombkoronája közelébe való elhelyezésük a rájuk találástól való félelemmel magyarázható. A 20. század második felére megnőtt annak a kockázata, hogy idegenek tévedhetnek a szent liget területére, akik tudatlanságból, vagy rosszindulatból hozzányúlhatnak az *itty*-khez, amelyeknek elképzeléseik szerint érintetlenül kell állniuk a következő áldozati szertartásig. Ezért igyekeznek elrejteni a beavatatlanok elől ezeket a különleges, szakrális tárgyakat.

Az *itty* harmadik darabja egy kettéágazó villás faág, *vóstyr*, ami szintén hársból, nyírfából, vagy lucfenyőből készül, attól függően, hogy égi, vagy föld alatti istenség kapja. Az áldozópap kezében ezzel a kis ággal akkor kezdi el az imádkozást, amikor az áldozati állat húsa megfő. A *kart* arccal az isten fája felé fordul, oda, ahova a hosszabb kéregszíj fel van tekerve. A kezdő imádság elmondása után az áldozópap ennek a kis ágnak a segítségével jóslásba kezd. Azt kívánja kideríteni, hogy megfelel-e az áldozat az istennek, és teljesíti-e az emberek kérését. A faág végéből kb. 6 cm hosszú csíkokat (*turezs*-t) vág le, és nézi, hogy hova és hogyan esnek le: vágással az áldozópap felé, vagy szembe vele, fehér, vagy sötét felével felfelé. Jó jelnek számít, ha a kéregcsíkok többsége vágással az áldozópap felé és világos oldalával felfelé esik le (Kerezsi 2007: 109). A levágott kéregcsíkokat a szent fa lábánál úgy helyezik el egy gyékényre, vagy egy terítőre, ahogy azok a földre hullottak. Hosszan tartó imádkozás után elkezdik a főtt hús, a kiszel,² a mézzel ízesített víz, a kenyér, a kumyska,³ a sör (ha hoztak magukkal) és a só

1 1 csetverty körülbelül 18 cm;

2 liszttel készült savanykás gyümölcskecsonya

3 házipálinka

megszentelését. Ez a szertartás háromszor ismétlődik. A szertartásvezető kezében tartva a kis ágat minden ételt és italt megérint vele, valamint háromszor megkerüli az ennivalót és az imádkozókat. A *kart* bal kezében az ágat, jobb kezében a gőzölgő állatfejet tartja, a segédje pedig egy fejszét és egy kést tart a kezében. Csakúgy, mint az áldozati szertartás elején, a késsel a fejszét ütögeti (Kuznyecov 1879/b 32–33). Ezzel az eljárással űzi el az imádkozóktól a gonosz szellemeket. A szertartás végén a *vostyr*-t kihegyezik. Ágait egy kés segítségével behasítják és az így keletkezett résekbe egymás után beleillesztik azokat a kéregcsíkokat, amelyeket a jóslás során használtak. Ezekhez a csíkokhoz ráadás gyanánt még rozskenyérdarabkákat is ragasztanak. Ezután az ágat függőlegesen a fatörzsre tekert faháncs mögé szúrják.

Ezzel kész is az istennek szánt, az áldozat meghozatalát bizonyító *itty*. A többszörösen körbetekert kéregszíj végeit csomó nélkül erősítik a fára, visszadugják őket a kéregszíj alá. Ügyelnek arra, hogy mind a hosszú kéregszíj esetében, mind az ólomöntvényekkel felékesített, félbehajtott kis kéregszíj fára erősítésekor jól látható legyen a kéregszíjak tamgával ékesített vége. Mindenkor betartották azt a szabályt is, hogy a faághoz képest az ólomöntvényes kéregszíj jobbra legyen az *itty*-n, és a *parcsa* alatt, a baloldalon legyen a körbetekert kéregszíj kilógó, tamgával ékesített vége (Kuznyecov 1879/b 33).

Az *itty*, vagy *justo* a következő áldozati szertartásig a fán marad, akkor levágják a fáról és elégetik. Csak a tamgás végét őrzik meg, amit a régi *parcsa*-val együtt az új kéregszíj mögé szúrnak.

Amíg az *itty* a fán van, senkinek sem szabad a kéregszíjhoz nyúlania, ellenkező esetben nagy baj érheti azt, aki ezt a szabályt megszegi. Ezért is szokatlan, hogy a Néprajzi Múzeumban őrzött *itty*-ktől megváltak a marik, és átadták azokat Kuznyecov professzornak. Ennek okaira abból a Kuznyecov-cikkből derül fény, amit a szerző arról a szertartásról írt, amelyen személyesen is részt vett, és ahonnan a Néprajzi Múzeumban lévő *itty*-ket is beszerezte. Az eset 1878-ban, a Vjátikai kormányzóság Malmzsi kerületének Kitjak falujában történt, ahol Kuznyecov azelőtt soha nem járt és nem is ismert senkit a falusiak közül. Mint írta, az 1878-as esztendő nagyon ínséges volt, az emberek kifogytak a pénzükből, alig volt mit enniük. Amikor Kuznyecov megszállt a falu fogadójában, látta, hogy ott sorakoznak a díszes mari viseletek, a szebbnél szebb kötött kesztyűk, a különféle munkaeszközök, amelyeket a marik vittek be a fogadóba egy korty pálinkáért cserébe (Kuznyecov 1879/a: 3). Kuznyecov ugyan nem írja le, de feltételezhető, hogy ő is pénzt adott az ínségtől szenvedő mari áldozópapoknak, akik cserébe odaadták neki az *itty* nevű tárgyakat. Megeskették őt, hogy nem fedi fel titkukat, ezért, azt is elárulták neki, hogy, melyik jel melyik istenhez tartozik. Ezeket ismereteim szerint Kuznyecov sehol nem publikálta, csak Jankó Jánosnak írta le őket. Ez már 1898-ban, húsz évvel az *itty*-k megvásárlása után történt, de akkor is azzal a feltétellel, hogy Jankó nem publikálja, honnan származnak az adatai (Jankó 2000: 228–234).

Ezeknek az *itty*-knek a beazonosítása, a konkrét istenekhez csatolása nem egyszerű feladat. A gondot az okozza, hogy a több darabból álló *itty*-k eredeti számozása, ahogy Kuznyecov feltételezésem szerint átadta azokat Jankónak, nem maradt meg. Jankó János hirtelen halt meg. Halála előtt nem leltározta be ezeket a több darabból álló tárgye gyűtéseket, és a későbbi beleltározás során nem minden esetben kerültek egy szám alá az összetartozó darabok. Leltározásukra már csak Jankó halála után, 1903-ban került sor Semayer Vilibáld által. Semayer sajnálatos módon nem vette figyelembe sem Jankó jegyzékeit, sem naplófeljegyzéseit, ennek következtében meghatározásai hiányosak, pontatlanok. A helyzetet tovább bonyolította a múzeum tárgyainak többszöri költözése, egyes tárgyakról a leltári számok elveszése, lekopása,

eltűnése. Emiatt kerülhetett 1988-ban ismételten beletárolásra, mint raktárrendezéskor előkerült anyag egy cseremisz áldozati tárgycsoport, melyről csak évekkel később és hosszas kutatómunka után derült ki számomra, hogy a Kuznyecov-gyűjtemény részei.

Kuznyecov 17 mari isten *itty*-jét kapta meg Kitjakban, ezek közül még életében átadott három tárgyegettest a kazányi egyetemi múzeumnak, ahonnan azok Berlinbe kerültek (Jankó János 2000). Így Kuznyecov csak 14 isten *itty*-jét adta át Jankó Jánosnak. Nekem viszont csak 13 isten leírását és tamgáját sikerült a kéziratban megtalálnom. Lehetséges, hogy egy leírás az évek során valahol elkallódott. A kéziratban szereplő 13 isten közül 11-hez sikerült a tárgyaik nagy részét megtalálnom, de teljes *itty*-nk csak három van. Az egyik, amelyet *Kugu-jumo*, a főisten kapott, a másik amelyet *Jumon-ava*, az istenek anyja, a főisten felesége részére készítettek és végül a harmadik, *Kava* istennő, azaz a sors istenasszonya *itty*-je.⁴

A mezei mariknál máig megmaradt az a szokás, hogy *itty*-kkel jelölik meg az egyes fákat a szent ligetben. Ahogy ősi vallásuk számos eleme, ezek is kiállták az idő próbáját. Nem tudta kitörölni őket a vallási gyakorlatból sem a kereszténység, sem a szovjet korszak. A mari szent ligetek, a bennük lévő tárgyakkal együtt mára elismert történelmi értéket képviselnek. Olyan kulturális-természeti emlékek, melyeket 1991 óta törvény véd. A szent ligetek vallási-kulturális zónának számítanak, és elnyerték a természetvédelmi területeknek kijáró státuszt, ahol tilos fakitermelést, vagy bármilyen egyéb munkát végezni.

Az évszázadokon keresztül háborítatlanul álló szent ligetek azért is különleges természetvédelmi területek, mert itt szinte háborítatlanul nőttek az őshonos fák, növények. Ezáltal a szent ligetek csaknem teljes mértékben megőrizték a tajgaövezet déli részére jellemző növényvilágot (Morohin 1994: 207). Segítségükkel nemcsak a nemzeti büszkeségüket veszített marik önérzete, de talán az az ökológiai egyensúly is helyreállítható, ami az utóbbi évszázad rablógazdálkodása miatt felborult ezen a vidéken.

Irodalom

JAKOVLEV 1887: Яковлев Г., Религиозные обряды черемис. Казань

JANKÓ János 2000: Utazás osztjáföldre 1898. Néprajzi Múzeum, Budapest

KEREZSI Á. 2007: A Kuznyecov-gyűjtemény. Néprajzi Értesítő, 2006. LXXXVIII. 99–119.

KRJUKOVA 1951: Крюкова, Т. А.: Марьинская вышивка. Ленинград

KUZYNECOV 1879/a: Кузнецов, С. К., Четыре дня у черемис во время Сюрема. Известия Императорского Русского Географического Общества. Вып. 3. Санкт-Петербург, с. 1–30, 36–49.

KUZYNECOV 1879/b.: Кузнецов, С. К., Черемисское «Итты» Известия Императорского Русского Географического Общества. Вып. 3. Санкт-Петербург, с. 30–36.

KUZYNECOV 1879/c.: Кузнецов, С. К., Боги главные, обитающие по представлению черемис на небе. Известия Императорского Русского Географического Общества. Вып. 3. Санкт-Петербург, с. 49–51.

4 Ennek a következtetésnek a menetéről, az egyes állomásairól és buktatóiról a Néprajzi Értesítő 2007-ben megjelent, Kuznyecovról szóló cikkében olvashatnak.

- LEHTINEN, I. 2001.: A mari (cseremis) szórványok viseletének jellegzetességei. Népi Kultúra-Népi Társadalom XX. 75–97.
- MILLER 1791: Миллер, Г. Ф., Описание живущих в Казанской губернии языческих народов яко черемис, чуваш и вотяков. СПб.
- MOROHIN 1994: Морохин, Н. В., Марийские священные рощи и деревья Нижегородской области//Нижегородские марийцы. Йошкар-Ола
- RICKOV 1770: Рычков, Н. П., Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства в 1769 и 1770 году. СПб.
- SZMIRNOV 1889: Смирнов, И. Н., Черемисы. Историко-этнографический очерк. ИОАИЭ, Казань
- TOJDIBEKOVA 2007: Тойдыбекова, Л. С., Марийская мифология. Йошкар-Ола
- VASZILJEV 1927: Васильев, В. М., Материалы для изучения верований и обрядов народа мари. Краснококшайск: Маробиздат.

Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton suhteet toisen maailmansodan aikana

1 Johdanto

Suomen, Unkarin ja Viron itsenäistyttyä maiden väliset kulttuurisuhteet nousivat uudelle tasolle ja jatkoivat vahvistumistaan 1930-luvulla. Suhteiden virittäjinä ja ylläpitäjinä olivat tuolloin erityisesti heimoaateen hengessä toimineet järjestöt ja yksilöt. Suomessa kulttuurisuhteiden edistäjänä toimi Suomalais-ugrilaisen Kulttuuritoimikunnan ohella etenkin Suomalaisuuden Liitto ja sen alaisuuteen vuonna 1922 perustettu sukukansaosasto. Aluksi osaston toiminta suuntautui lähinnä Unkariin, mutta vähitellen toiminnan painopiste siirtyi Viron suuntaan. Sukukansaosasto toimitti muun muassa koulujen heimopäivien viettoja varten julkaistavia ohjelmavihkosia, auttoi Suomalais-ugrilaisten kulttuurikongressien järjestämisessä, järjesti viron kielen kursseja ja pyrki tukemaan sukukielten opiskelua Suomessa. Vuonna 1929 liiton toimesta aloitti toimintansa Eesti-toimisto, johon työ keskitettiin. Toimiston kautta hoidettiin myös Suomen ja Viron välistä matkailuliikennettä sekä välitettiin vaihto-oppilaspaiikkoja. Tämän lisäksi toimistossa tehtiin käännöstöitä ja valmisteltiin artikkeleita lehtiin julkaistavaksi.¹

Talvisota ja Viron päätös luovuttaa Neuvostoliitolle tukikohtia maaperältään vaikeuttivat sukukansaosaston heimotyötä. Sodan vuoksi useita työmuotoja oli jätettävä syrjään, vaikka epäviralliset yhteydet maiden välillä vielä toimivatkin. Keväällä 1940 osaston toiminta oli lamassa. Sen toiminta oli hiipunut, ja sen ylläpitämää Eesti-toimistoa uhkasi lakkauttaminen. Viimeinen niitti tuli saman vuoden elokuussa, kun sukukansaosaston pitkäaikainen sihteeri ja Eesti-toimiston hoitaja Leeni Vesterinen jätti eroanomuksensa. Maaliskuussa 1941 osaston toiminta todettiin lakanneeksi, koska sillä ei ollut omaa taloutta eikä sihteerä. Liitto ei kuitenkaan luopunut heimotyöstä, vaan perusti sukukansaosaston tilalle heimotoimikunnan.²

Sukukansaosaston lakkauttamisen syynä on pidetty sotaa: heimotyön tekeminen etenkin Viron suuntaan vaikeutui, ja valtio lopetti tukensa Eesti-toimistolle.³ Sota oli varmasti osasyys, mutta se ei yksistään riitä selittämään sukukansaosaston lakkauttamista, sillä liitto jatkoi heimokansoihin kohdistunutta toimintaansa. Itse asiassa liitto keskittyi siinä määrin heimotyöhön, että se alkoi jo saada kritiikkiä suomalaisuusasian unohtamisesta, jota tarkoitusta

1 Tarasti, 52–98; Irene Ylönen, 338–342.

2 Suomalaisuuden Liiton toimintakertomus vuodelta 1940, Suomalainen Suomi (SS) 4/1941; Suomalaisuuden Liiton sukukansaosaston kokouksen pöytäkirja 7.5.1940, SLA, KA; Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 14.3.1941, SLA, KA.

3 Tarasti, 97–100; Ylönen, 343.

varten se oli aikanaan perustettu.⁴ Näin ollen sukukansaosaston lakkauttamiseen on etsittävä myös muita syitä.

Suomen Heimotyöseura perustettiin Helsingissä toukokuussa 1940. Aloitteen seuran perustamisesta oli tehnyt Suomalais-ugrilaisen Kulttuuritoimikunnan Suomen osasto. Seuran tarkoituksena oli toteuttaa Suomen osaston sille asettamia käytännön tehtäviä. Toiminnan keskuksesi seura perusti Heimotoimiston, joka avasi ovensa elokuussa.⁵ Heimotyöseuran päämäärät olivat lähes identtiset sukukansaosaston tavoitteiden kanssa.

Sääntöjensä mukaan Heimotyöseuran tuli edistää suomalais-ugrilaista kulttuurityötä seuraavasti:

Kehittää vuorovaikutusta ja yhteistoimintaa heimomaitten ja niiden vastaavien järjestöjen kanssa;

levittää tietoja heimomaista toimittamalla ja kustantamalla julkaisuja;

välittää luento- ja esitelmänpitäjiä heimomaitten kesken;

järjestää heimojuhlia ja illanviettoja;

avustaa maan oppilaitosten heimojuhlia julkaisemalla ohjelmavihkosia sekä muullakin tavoin avustamalla niitä;

edistää sukukielten oppimista;

avustaa opiskelijain vaihtoa heimomaitten kesken sekä

ylläpitää ”Heimotoimisto” nimistä toimistoa, joka huolehtii käytännöllisestä työstä.⁶

Kun tähän lisätään vielä se, että sukukansaosaston kantavat voimat, muun muassa F. A. Heporauta ja Väinö Musikka, siirtyivät Heimotyöseuraan, näyttävät palaset lokahtavan kohdalleen: sukukansaosaston lakkauttamisen syynä oli Suomen Heimotyöseuran perustaminen.

Tässä artikkelissa tarkastelen sitä, miksi Suomen Heimotyöseura perustettiin. Minkä vuoksi tarvittiin uusi heimotyötä tekevä järjestö, etenkin kun liiton aikeissa ei ollut lopettaa heimokansoihin kohdistunutta toimintaansa? Tarkastelen myös sitä, millaiseksi muodostui Heimotyöseuran suhde Suomalaisuuden Liittoon. Kysymys on mielenkiintoinen, koska Heimotyöseuran perustajat olivat muodostaneet sukukansaosaston ydinjoukon, ja molemmilla järjestöillä oli lähes samat päämäärät ja toimintamuodot.

Tutkimuksen kannalta on ongelmallista, että Suomen Heimotyöseuran kokousten pöytäkirjat eivät perustavan kokouksen pöytäkirjaa lukuun ottamatta ole käytettävissä. Ne ovat toisen maailmansodan jälkeen luultavimmin tuhottu tai ne ovat yksityishenkilön hallussa. Näin ollen Heimotyöseuran toimintaa on mahdollista tarkastella lähinnä Suomalaisuuden Liiton arkistossa säilyneiden asiakirjojen ja *Heimotyö*-vuosikirjassa sekä *Heimokansa*-aikakauslehdessä julkaistun materiaalin avulla. Heimotyöseuran säännöt ja perustavan kokouksen pöytäkirja on säilynyt Alma ja Unio Hiitosen arkistossa, joka sijaitsee Tuglas-seuran arkistossa.

4 Tarasti, 99–107.

5 Musikka, 96; Unkarin kansallispäivän ohjelmistoa 15.3.1941, 15. Heimotoimistolle vuokrattiin tilat 15.5.1940, mutta toimintansa se aloitti vasta elokuun alussa.

6 Suomen Heimotyö seuran säännöt, AUHA, TSA; Suomen Heimotyöseuran perustavan kokouksen pöytäkirja. 15.5.1940, AUHA, TSA. Seura piti tärkeänä myös heimotyön keskittämistä.

2 Syyt Suomen Heimotyöseuran perustamiseen

Päätös Suomen Heimotyöseuran perustamisesta näyttää syntyneen yllättäen. Aloitteen seuran perustamisesta tehneen Suomalais-ugrilaisen Kulttuuritoimikunnan Suomen osaston kokousten pöytäkirjoista ei löydy mainintaa, että suunnitteilla olisi ollut uuden järjestön perustaminen. On silti todennäköistä, että Heimotyöseuran perustajat olivat suunnitelleet sukukansaosaston korvaavaa ja Suomalaisuuden Liitosta riippumatonta seuraa jo pidempään.

Kulttuuritoimikunnan Suomen osaston sihteerin ja sukukansaosaston entisen puheenjohtajan Väinö Musikan mukaan uuden seuran perustamisen taustalla oli se, että sukukansaosastolla ei ollut omaa taloudellista päätösvaltaa, vaan se oli tässä suhteessa riippuvainen liitosta.⁷ Esimerkiksi vuonna 1934 liiton keskushallitus hylkäsi sukukansaosaston johtokunnan ehdotuksen itsenäisestä taloudenpidosta.⁸ Liiton toiminta oli perustunut 1920-luvulta alkaen erillisten osastojen varaan ja keskushallitusta toimi lähinnä koossapitävänä voimana, jonka kautta osastot hoitivat suhteita muihin järjestöihin ja valtioon. Toiminta oli painottunut suomalaiskansalliseen osastoon ja sukukansaosastoon.⁹

Suomalaiskansallinen osasto oli alkanut vähitellen toimia yhä enemmän koko liiton nimissä, kun taas sukukansaosasto oli alkanut toimia itsenäisemmin. Tämä eriytyminen aiheutti liiton sisällä kitkaa. Vuonna 1936 liitossa pohdittiin jopa osastojaosta luopumista. Sitä perusteltiin sillä, että sukukansaosasto oli toiminut useissa asioissa liian itsenäisesti, ja että se oli saavuttanut suurehkon riippumattomuuden suhteessa liittoon. Muutoksista luovuttiin Suomalaisuuden Liiton historiikin kirjoittaneen Kari Tarastin mukaan siksi, että toiminta sujui tehokkaasti vanhallakin organisaatorakenteella.¹⁰ Liiton puheenjohtaja V.A. Heiskanen ja sihteeri Leevi Junes liittyivät kuitenkin myöhemmin sukukansaosaston vahvuuteen, ehkä juuri sukukansaosaston toimintaa valvoakseen.¹¹ Tätä taustaa vasten on ymmärrettävää, että sukukansaosastossa haluttiin toiminnalle vapaammat kädet.

Musikan mukaan Heimotyöseuran perustajia vaivasi myös liiton heimotyön Viro-keskeisyys.¹² Sukukansaosaston alkuvuosina suhteet Unkariin olivat olleet Viroa vilkkaammat, mutta 1930-luvulla sukukansaosaston työ keskittyi yhä enemmän Viroon, etenkin Eesti-toimiston johdosta. Pitkällisen pohdinnan jälkeen sukukansaosaston yhteyteen oli perustettu myös Eestin Ystävien Kerho.¹³ Heimotyöseuran tarkoituksena taas oli suunnata toiminta pääosin Unkariin.¹⁴ Säännöissä Unkari ei kuitenkaan saanut erityisasemaa. Viro-keskeisyyden kritisointi ei myöskään tarkoittanut sitä, etteikö Viro olisi säilyttänyt keskeistä asemaa henkilöiden toiminnassa myös uudessa seurassa.¹⁵

7 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 6.4.1941, SLA, KA.

8 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen pöytäkirja 20.12.1934, SLA, KA.

9 Tarasti, 33–52.

10 Tarasti, 78–79.

11 Suomalaisuuden Liiton toimintakertomus vuodelta 1938, SS 3/1939.

12 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 6.4.1941, SLA, KA.

13 Tarasti, 54–55; Ylönen, 342–343.

14 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 6.4.1941, SLA, KA.

15 Suomen Heimotyö seuran säännöt, AUHA, TSA; Tervonen, 464. Ks. Heimotyöseuran johtohenkilöiden kirjoittelua Virolta Heimokansa-lehdestä.

3 Vanhat toimijat, uusi seura

Suomen Heimotyöseuran johtokuntaan vuonna 1940 valituista seitsemästä jäsenestä neljä kuului tuolloin myös sukukansaosaston johtokuntaan. Näistä Väinö Musikka oli toiminut sukukansaosaston puheenjohtajana ja Hilma Jahnsson sukukansaosaston varapuheenjohtajana. Kulttuuritoimikunnan Suomen osaston puheenjohtaja F. A. Heporauta oli vaikuttanut sukukansaosaston johtokunnassa yli kymmenen vuotta. Kerttu Mustosen tehtäviin taas oli kuulunut muun muassa sukukansaosaston järjestämisen viron kielen opetuksen johtaminen. Heti seuraavan tilaisuuden tultua myös sukukansaosaston sihteeri Leeni Vesterinen valittiin Heimotyöseuran johtokuntaan.¹⁶

Vaikka aloite seuran perustamiseen tuli Kulttuuritoimikunnan Suomen osastolta, eivät sen johtohahmot Heporauta ja Musikka asettuneet uuden seuran johtoon, ainakaan paperilla. Perustavassa kokouksessa seuran puheenjohtajaksi seuraavaan vuosikokoukseen asti valittiin Aarne Huuskonen. Hänen jälkeensä puheenjohtajana toimi seuran lakkauttamiseen asti Martti Mustakallio.

Sukukansaosaston lakkauttamisen jälkeen liitto jatkoi heimotyötä. Heimotyöseuraa perustamassa olleista henkilöistä vain Hilma Jahnsson liittyi sukukansaosaston tilalle perustettuun heimotoimikuntaan. Se, että hän ei jatkanut Heimotyöseuran johtokunnassa, johtui siitä, että hän oli tuolloin johtokunnan erovuorossa oleva jäsen. Heimotoimikuntaan liittyi myös Heimotyöseuran puheenjohtaja Mustakallio, luultavimmin yhteistyön turvaamiseksi. Sen sijaan Musikka ja Mustonen toimivat myöhemmin liiton keskushallituksessa.¹⁷ Siirryttyään Heimotyöseuraan Leeni Vesterinen ei enää ottanut osaa liiton heimotoimintaan, ainakaan näkyvästi. Koska Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton sukukansaosaston johtohenkilöt olivat pääasiassa samoja, ja järjestöjen ajallinen yhteys oli läheinen, ei ole ihme, että seuran ja osaston toiminnassa ja päämäärissä oli paljon yhteneväisyyksiä.

4 Hämmennyksestä yhteistyöhön

Heimotyöseuran perustaminen nähtiin talvisodan jäljiltä lamassa olleen heimotyön elpymisenä.¹⁸ Seuran perustamisen jälkeen heimotyön tekeminen Suomessa kohtasi kuitenkin suurempia vaikeuksia kuin mitä oli odotettu: Viro liitettiin Neuvostoliittoon ja vilkas yhteys Unkariin heikentyi. Vaikeuksista huolimatta seura päätti jatkaa toimintaansa.¹⁹ Seura koki toimintakertomuksen mukaan ”ajan painostuksen” vielä keväällä 1941, mutta jatkosodan alettua

16 Suomen Heimotyöseuran toimintakertomukset 1941–43, Heimotyö V–VII 1942–1944; Heimokansa 2/1944, 86–87; Suomalaisuuden Liiton toimintakertomukset 1935–1943, SS 1936–1944; Musikka, 98; Tarasti 145–155. Tarastin kokoama lista Suomalaisuuden Liiton luottamus- ja toimihenkilöistä on osin puutteellinen.

17 Suomen Heimotyöseuran toimintakertomukset 1941–43, Heimotyö V–VII 1942–1944; Heimokansa 2/1944, 86–87; Suomalaisuuden Liiton toimintakertomukset 1935–1943, SS 1936–1944.; Musikka, 98; Tarasti 145–155.

18 Suomalais-unkarilaisen sekakomitean toimintakertomus 1939–40, Heimotyö III 1940; Suomalais-ugrilaisen Kulttuuritoimikunnan Suomen osaston toimintakertomus 1938–40, Heimotyö III 1940.

19 Musikka, 96.

ilmapiiri oli muuttunut heimotyölle suotuisammaksi, ja seura alkoi ponnekkaammin toteuttaa asettamiaan päämääriä. Tehtäviensä suorittamiseksi seura sai rahallista avustusta Suomalais-unkarilaiselta sekakomitealta, joka oli perustettu Suomen ja Unkarin välillä vuonna 1937 solmitun kulttuurisopimuksen nojalla. Kulttuuritoimikunnan Suomen osaston mukaan Heimotyöseura täytti hyvin sille asetetut tavoitteet.²⁰ Seuran jäsenmäärästä on vaikea saada tarkkaa kuvaa, mutta vuonna 1942 siihen liittyi 98 uutta jäsentä. Samana vuonna Suomalaisuuden Liitolla oli yhteensä 334 jäsentä.²¹

Heimotyö säilyi Suomalaisuuden Liiton tärkeänä toiminta-alana myös helmikuussa 1941 hyväksytyjen uusien sääntöjen mukaan. Maaliskuussa sukukansaosaston tilalle perustettiin heimotoimikunta, ja toiminta alkoi painottua pääosin Unkariin ja Itä-Karjalaan.²² Heimotoimikunta näyttää kuitenkin myöhemmin sulautuneen osaksi liiton keskushallintoa, sillä toimikunnasta ei enää ole mainintoja vuodelta 1943, eikä siihen enää valittu uusia jäseniä.

Liiton puheenjohtaja V. A. Heiskanen näki Heimotyöseuran päämäärät seuran sääntöjen perusteella samankaltaisiksi liiton heimotyöohjelman kanssa. Heimotyöseuran johtohenkilöihin tuli ottaa yhteyttä järjestöjen välisten ristiriitojen välttämiseksi, sillä muuten järjestöt voisivat toisistaan tietämättä tehdä päätöksiä ja suunnitelmia, jotka olisivat haitaksi heimotyön tehokkaalle suorittamiselle.²³ Epäselvän tilanteen korjaamiseksi liiton, Heimotyöseuran ja Kulttuuri-toimikunnan Suomen osaston johtohenkilöiden välillä käytiin neuvotteluita, joiden perusteella keväällä 1941 järjestöjen välisestä yhteistyöstä päätettiin seuraavaa:

- 1) Heimopäiväjuhlan järjestävät Suomalais-ugrilainen Kulttuuritoimikunta ja Suomalaisuuden Liitto yhdessä;
- 2) Heimomerkkien myynnin samoin kuin lokakuussa ja helmikuussa toimitettavan heimopäivä-julkaisun toimittavat Heimotyöseura ja Suomalaisuuden Liitto;
- 3) Edelläolevista aiheutuvat kulut tai mahdolliset tulot jaetaan tasan asianomaisten kesken.²⁴

Järjestöt saivat myös vapaasti toteuttaa kehittämiään ideoita, kunhan niistä yhteensattumien välttämiseksi tiedotettaisiin muille.²⁵ Tiedonkulku kuitenkin takkuili. Esimerkiksi liitto suunnitteli keväällä 1942 Viron historiasta kertovan teoksen julkaisemista, mutta luopui aikeesta, koska Heimotyöseura oli tehnyt aloitteen kirjan julkaisemisesta jo vuotta aiemmin.²⁶ Vaikka uuden seuran perustaminen nähtiin toiminnan aktiivisuutena eikä lamaantumisena,

20 Suomen Heimotyöseuran toimintakertomus 1941–42, Heimotyö V 1942; Suomalais-ugrilaisen Kulttuuritoimikunnan Suomen osaston toimintakertomus 1940–41, Heimotyö IV 1941; Suomalais-unkarilaisen sekakomitean vuosikertomus 1940–41, Heimotyö IV 1941.

21 Suomen Heimotyöseuran toimintakertomus 1942, Heimotyö VI 1943; Suomalaisuuden Liiton toimintakertomus 1942, SS 3/1943. Täytyy kuitenkin ottaa huomioon, että Suomalaisuuden Liiton toiminta ei keskittynyt pelkästään heimotyöhän, kuten Suomen Heimotyöseuran.

22 Tarasti, 99–108.

23 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen ja sukukansaosaston yhteisen kokouksen pöytäkirja 20.8.1940, SLA, KA.

24 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 6.4.1941, SLA, KA.

25 Heporauta 1941, 5–6.

26 Suomalaisuuden Liiton heimotoimikunnan kokouksen pöytäkirjat 22.3.1942, 12.4.1942 ja 13.5.1942, SLA, KA. Heimotyöseuran julkaisema Viron historia ilmestyi vuonna 1944.

liitossa ihmeteltiin, miksi samojen päämäärien hyväksi työskenteli niin monta seuraa. Ennemmin tai myöhemmin tulisi harkita jopa järjestöjen yhdistämistä.²⁷

5 Ratkaisuna yhdistyminen?

Keväällä 1941 aikaansaatu yhteisymmärrys työnjaosta ei tuonut toivottua tulosta. Myös Heimotyöseuran sisällä saattoi olla erimielisyyksiä jatkosta. Syksyllä 1942 Väinö Musikka teki V. A. Heiskaselle kirjeitse ehdotuksen Heimotyöseuran ja liiton yhteistyön tiivistämisestä. Ehdotuksen vuoksi pidettiin järjestöjen yhteinen yhteistyötä koskeva neuvottelutilaisuus.²⁸

Sitä, miksi yhteistyötä tuli tiivistää perusteltiin muun muassa sillä, että liiton heimotoimikunnan ja Heimotyöseuran johtokunnan muodostavat melkein samat henkilöt. Peruste vaikuttaa oudolta, sillä ainoa vuonna 1942 heimotoimikunnan johtokunnassa ollut Heimotyöseuran johtokunnan jäsen oli seuran puheenjohtaja Martti Mustakallio. Varteenotettavana vaihtoehtona nähtiin jopa seurojen yhdistäminen, sillä julkisuudessa näyttäisi paremmalta, jos heimoasiaa ajaisi pienten seurojen sijasta suurempi organisaatio. Yhdistymisestä seuraisi myös vakaampi taloudellinen tila, joka mahdollistaisi toiminnan laajenemisen. Jos seurojen yhdistäminen ei onnistuisi, pidettiin mahdollisena Heimotyöseuran Heimotoimiston ja liiton toimiston yhdistämistä.²⁹

Yhdistymisestä ei kuitenkaan oltu niin yksimielisiä kuin yhteistyön tiivistämisestä. Esimerkiksi Mustakallio epäili mahdollisuutta, että Heimotyöseura lopettaisi toimintansa. Vaikka kokouksessa ei päästy yksimielisyyteen siitä, tulisiko seurat yhdistää, annettiin Musikan ja Suomalaisuuden liiton sihteerin Topi Nurmen tehtäväksi kuitenkin tutkia sitä mahdollisuutta, että Heimotyöseura liittyisi osastona liittoon.³⁰ Valitettavasti lähteistä ei selviä, miksi seura haluttiin liittää liiton alaisuuteen, näyttäähän se alun perin perustetun sukukansaosaston tilalle juuri liiton holhoavan otteen vuoksi.

Neuvottelukokouksessa esitetty Heimotyöseuran yhteistyöaloite otettiin liitossa esille lokakuussa. Työn keskittämistä kannatettiin, mutta Heimotyöseuran tulisi tehdä järjestöjen yhdistämisestä yksityiskohtainen kirjallinen ehdotus.³¹ Heimotyöseura päätti yhteistyöstä ja heimotyön keskittämisestä joulukuussa. Kyse ei kuitenkaan ollut järjestöjen yhdistämisestä, vaan käytännön heimotyön keskittämisestä yhteiselle Heimotoimistolle.³² Ehdotus ei lopulta johtanut toimenpiteisiin, ja pyrkimykset järjestöjen yhdistämisestä loppuivat tähän.

Syy siihen, miksi neuvotteluja Heimotoimiston jakamisesta ei jatkettu, oli luultavimmin heimojärjestöjen katto-organisaation Heimojärjestöjen Keskusvaliokunnan aktiivisuuden kasvu, joka johti Heimojärjestöjen Liiton perustamiseen maaliskuussa 1943. Niin Suomen

27 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 6.4.1941, SLA, KA.

28 Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton yhteisen neuvottelukokouksen pöytäkirja 24.9.1942, SLA, KA.

29 Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton yhteisen neuvottelukokouksen pöytäkirja 24.9.1942, SLA, KA.

30 Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton yhteisen neuvottelukokouksen pöytäkirja 24.9.1942, SLA, KA.

31 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 1.10.1942, SLA, KA.

32 Liite B Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirjaan 22.1.1943, SLA, KA.

Heimotyöseura kuin Suomalaisuuden Liittokin liittyivät vastaperustetun liiton jäseniksi.³³ Heimojärjestöjen Liitto vaati Heimotoimiston hoitoa itselleen. Sitä se perusteli sillä, että siten kaikki Suomen heimotyötä tekevät järjestöt olisivat toimiston käytön suhteen tasavertaisessa asemassa.³⁴ Heimotoimistoa ei kuitenkaan siirretty Heimojärjestöjen Liiton alaisuuteen, vaan se jatkoi toimintaansa Heimotyöseuran suojissa vuoden 1944 lokakuun lopulle asti.³⁵ Suomalaisuuden Liittokin avasi Eesti-toimistonsa uudelleen syksyllä 1943. Syy toimiston avaamiseen oli Virosta tulleet pakolaiset, joiden määrä alkoi kasvaa kevästä 1943 alkaen, ja joiden auttamiseksi liitto toimi.³⁶

Toisaalta myös se, että Heimotyöseuran talous parani huomattavasti vuonna 1943 saattoi olla syy neuvottelujen loppumiselle. Järjestämistään arpajaisista seura sai voittoa hieman yli miljoona markkaa. Tämä merkitsi sitä, että seura pystyi täysipainoisesti toteuttamaan edellisten vuosien suunnitelmia. Se alkoi tukea esimerkiksi sukulaiskansojen nuorten opiskelua Suomessa. Arpajaistuotto oli merkittävä, sillä samana vuonna seura sai muita avustuksia, sekakomitean tuki mukaan luettuna, 10 000 markkaa.³⁷ Vuonna 1942 Suomalaisuuden Liitto oli käyttänyt heimotyöhön rahaa noin 350 000 markkaa ja vuonna 1943 se sai lahjoituksia 224 000 markkaa.³⁸ Seuran taloudellisen pohjan vankistuttua se ei siis enää välttämättä tarvinnut toisten järjestöjen tukea.

6 Yhteiset julkaisut

Kuten kevään 1941 neuvotteluissa oli sovittu, alkoivat Suomen Heimotyöseura ja Suomalaisuuden Liitto yhdessä julkaista kouluissa vietettävien heimopäivien sekä Unkarin ja Viron itsenäisyyspäivien viettoon tarkoitettuja vihkosia. Ennen yhteistyön alkamista Heimotyöseura teki Unkarin itsenäisyyspäivän viettoon 15.3.1941 tarkoitettun vihkosien yksin.³⁹ Näin Heimotyöseura otti käytännössä eikä vain sääntöjensä puitteissa sukukansaosaston roolin ohjelmistojen toimittajana.

Heimotyöseuran ja liiton julkaisuyhteistyö alkoi syksyn 1941 heimopäivän ohjelmiston julkaisemisella. Tuolloin molemmat järjestöt oli merkitty vihkosien julkaisijaksi. Mutta käytännössä Heimotyöseura saattoi tehdä tuonkin julkaisun yksin. Keväällä 1942 julkaistu Viron- ja Unkarin-juhlien ohjelmisto nimittäin oli yksin Heimotyöseuran toimittama, vaikka

33 Heimotyö VI 1943, 93–94; Tarasti, 104; Nivanka, 168–169; Heimojärjestöjen Liiton johtokuntaan valitun Erika Nivangan mukaan liitto oli AKS-vetoinen ja perustavassa kokouksessa jaettiin lehtisenä muun muassa ”uuden Euroopan” suunnitelmaa.

34 Suomalaisuuden Liiton keskushallituksen kokouksen pöytäkirja 15.3.43, SLA, KA.

35 9.8.1945 päivätty todistus siitä, että Koulumatkailutoimisto on ostanut Suomen Heimotyöseuralta Heimotoimiston kaluston sekä kirjaston, Suomen Heimotyöseura tilitositteita 1944–45, Suomen Heimotyöseuran arkisto SHA, KA. Koulumatkailutoimisto lahjoitti Heimotoimiston kirjaston Suomen Heimotyöseuran toivomuksesta Helsingin yliopiston Unkarilaiselle laitokselle.

36 Suomalaisuuden Liiton työvaliokunnan kokouksen pöytäkirja 14.9.43, SLA, KA; Suomalaisuuden Liiton toimintakertomus 1943, SS 5/1944.

37 Suomen Heimotyöseuran toimintakertomus 1943, Heimotyö VII 1944; Heimokansa 9 (5)/1943, 65.

38 Suomalaisuuden Liiton toimintakertomus 1942, SS 3/1943; Suomalaisuuden Liiton toimintakertomus 1943, SS 5/1944.

39 Unkarin kansallispäivän ohjelmistoa 15.3.1941.

liitto toiseksi julkaisijaksi mainittiinkin. Ohjelmiston julkaisun jälkeen liiton heimotoimikunta kritisoi ohjelmiston sisältöä sekä tapaa, jolla se oli toimitettu. Heimotoimikunta ei mielestään ollut saanut tilaisuutta osallistua vihkosen toimittamiseen. Liitto esittikin vaatimuksen, että jos se halutaan merkitä julkaisijaksi, myös sen on päästävä toimittamiseen mukaan.⁴⁰ Todellinen yhteistyö saattoi siis alkaa vasta syksyllä 1942. Viimeiseksi vihkoseksi jäi syksyllä 1943 julkaistu Heimopäivien ohjelmistoa lukuvuodeksi 1943–44. Jouluksi 1943 Heimotyöseura julkaisi yksin erillisen *Heimonuorison joulu* -lehden.

Heimotyöseuran ja liiton yhteistyöyritykset ulottuivat myös seuran julkaisemaan *Heimokansa*-nimiseen lehteen. Lehti alkoi ilmestyä syksyllä 1941, ja se oli ainoa pelkästään heimoasioihin keskittynyt lehti Suomessa toisen maailmansodan aikana.⁴¹ Liiton julkaisemassa Suomalaisessa Suomessa käsiteltiin myös heimoaiheisia asioita, ja maailmansodan aikana julkaistiin Itä-Karjalan, Unkarin ja Viron erikoisnumerot. Liitto julkaisi myös Suomea käsittelevää unkarinkielistä *Finnország*-lehteä Unkarissa.⁴²

Vuoden 1942 syksystä lähtien Liitto tuli mukaan Heimokansan toimintaan. Lehdestä kaavailtiin kaikkien heimojärjestöjen yhteistä äänenkannattajaa, ja liiton oli tarkoitus levittää lehteä jäsenilleen.⁴³ V. A. Heiskanen liittyi lehden toimituskuntaan, jossa hän oli mukana kevään 1943 viimeiseen numeroon asti. Yhteistyö ei kuitenkaan näkynyt lehden sivuilla lukuun ottamatta Heiskasen yhtä pääkirjoitusta, eikä toisaalta myöskään *Heimokansan* painosmäärä kasvanut yhteistyön aikana.⁴⁴ Syksyllä 1943 *Heimokansa* laajeni sivumäärältään 50-sivuiseksi. Sitä ennen se oli ollut noin 15-sivuinen. Lehden viimeinen numero ilmestyi marraskuussa 1944, ja Suomen Heimotyöseura lakkautettiin vuonna 1945 välirauhansopimuksen 21. artiklan perusteella.⁴⁵

7 Yhteenveto

Kuten edellä käsitelystä selviää, eivät heimotyötä tekevien järjestöjen suhteet aina olleet niin mutkattomia kuin aikalaisten lehtikirjoittelusta voisi aluksi luulla. Yhtäläiset päämäärät ja toimintamuodot eivät vielä taanneet todellista yhteistoimintaa. Edes se, että osa heimotyön aktiivisista harrastajista toimi samanaikaisesti useammassa järjestössä, ei aina edesauttanut yhteistoimintaa odotetulla tavalla. Tosin Suomen Heimotyöseuran ja Suomalaisuuden Liiton ollessa kyseessä täytyy ottaa huomioon se, että sukukansaosaston kantavat voimat siirtyivät uuteen seuraan osaston vielä toimiessa, mikä jo sinänsä näyttää aiheuttaneen kitkaa.

Suomen Heimotyöseuran perustaminen liittyi olennaisesti Suomalaisuuden Liiton keskuhallinnosta riippumattoman järjestön kaipuuseen. Sukukansaosaston toimintaa oli haitannut itsenäisen talouden puuttuminen. Kuitenkin myös uuden seuran resurssit olivat rajalliset. Yhdistymistä koskeviin neuvotteluihin ajaututtiinkin luultavimmin juuri taloudellisten voimavarojen

40 Suomalaisuuden Liiton Heimotoimikunnan kokouksen pöytäkirja 10.3.1942, SLA, KA. Kyseiseen kokoukseen Heimotyöseuran puheenjohtaja ja Heimotoimikunnan johtokunnan jäsen Martti Mustakallio ei osallistunut

41 Heporauta, Heimotyö kansallisena kulttuuritekijänä, Heimotyö V 1942, 11.

42 Tarasti, 101–107.

43 Heimokansa 5(1)/1942, 12.

44 Heiskanen, 18. Ks. Heimokansan painosmääristä Heimotyöseuran tilitositteita 1940–1944, SHA, KA.

45 Suomen Heimotyöseuran toimintakertomus 1943, Heimotyö VII 1944; Uola, 268.

niukkuuden vuoksi. Sen jälkeen, kun Heimotyöseuran talous vankistui huomattavasti, myös yhteistyökaavailut loppuivat. Heimotyöseura halusi myös kohdistaa toimintaansa Viron sijasta yhä enemmän Unkarin suuntaan. Sotatapahtumien johdosta Unkari tuli kuitenkin entistä tärkeämmäksi myös Suomalaisuuden Liitolle. Näin ollen järjestöt toimivat olosuhteiden pakosta samalla reviirillä, vaikka alkuperäinen tarkoitus olikin ollut toinen.

1920–40-lukujen heimotyötä tekevien järjestöjen ja henkilöiden toiminnassa riittää vielä tutkittavaa. Etenkin Suomen, Unkarin ja Viron välisen heimotyön aktiiveja ja heidän käsityksiään heimoaatteesta on käsitelty toistaiseksi verrattain vähän. Myös seurojen välisiä suhteita tulisi tarkastella tarkemmin. Unkarilaisesta näkökulmasta Heimotyöseuraa ja Suomalaisuuden Liittoa vastaavan järjestöparin voisi muodostaa Turaanilainen Seura ja Unkarilais-Suomalainen Seura. Ylipäänsä Suomalais-Unkarilaisen Seuran ja sen johtohenkilöiden toiminta vaikuttaa mielenkiintoiselta, sillä näennäisesti näkyvästä toiminnasta huolimatta, esimerkiksi *Északi Rokonaink* – aikakauslehti ja *Magyar–finn kapcsolatok I ja II* – teokset sekä erilaiset juhlatilaisuudet, on seura ja sen johto saanut ankaraakin kritiikkiä.⁴⁶

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Suomalaisuuden Liiton arkisto (SLA)

Pöytäkirjoja 1934–1943

Suomen Heimotyöseuran arkisto (SHA)

Tilitositteita 1940–45

Tuglas-seuran arkisto (TSA), Helsinki

Alma ja Unio Hiitosen arkisto (AUHA)

Pienpainatteita ja julkaisuja

Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest

Miniszterelnökség (ME)

Tájékoztatási osztály (K30)

A finn-magyar barátság szervezésével kapcsolatos iratok és finnországi jelentések (B/43)

A Turáni Társaság (P1384)

Általános ügyviteli iratok 1937

46 Ks. esim. Endre Zongorin kirje Unkarin pääministerille 20.4.1941, ME, K30, B/43, MOL. Endre Zongor kritisoi seuran johtoa oman edun tavoittelusta ja suomalaisten ystävyysjärjestöjen hyväksikäytännistä. Osansa kritiikistä sai myös Turaanilainen Seura.; Frigyes Lukinichin kirje Endre Jeneylle, 7.9.1937, P1384, Általános ügyviteli iratok 1937, MOL. „Én semmiféle szerepet nem vállalok ezen társaságban. Talas miniszter úr sem látja szívesen azt a társaságot.”; Wuorimaa, 10. Aarne Wuorimaa piti seuran toimintaa heikkona ja kuvasi sen johtohenkilöitä pätemättömiksi. Käytännöllisistä syistä muiden järjestämät tilaisuudet oli kuitenkin laitettu seuran nimiin.

Kirjallisuus

Heimokansa 1941–1944.

Heimotyö I–VII, 1938–1944.

Suomalainen Suomi (SS) 1936–1944.

HEISKANEN, V. A., Heimotyö entistä vilkkaammaksi. Heimokansa (6)2/1942.

HEPORAUTA, F. A., Heimotyön järjestelyä ja suuntaviivoja, Heimotyö IV, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, Helsinki 1941.

MUSIKKA, Väinö, Mikä on Suomen Heimotyöseura? Heimotyö IV, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, Helsinki 1941.

NIVANKA, Erika, Soomelahe kahel kaldal. Faatum, 2002.

TARASTI, Kari, Suomalaisuuden Liitto 1906–1966. WSOY, Helsinki 1966.

TERVONEN, Viljo, Suomalais–unkarilaisten suhteiden historiaa. Teoksessa Väinö Musikka & Sándor Kulai (toim.) Unkarin kirja. WSOY, Helsinki 1942.

Unkarin kansallispäivän ohjelmistoa 15.3.1941. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, Helsinki 1941.

UOLA, Mikko, „Suomi sitoutuu hajottamaan...”. Järjestöjen lakkauttaminen vuoden 1944 välirauhansopimuksen 21. artiklan perusteella. Suomen historiallinen seura, Historiallisia toimituksia 205, Helsinki 1999.

WUORIMAA, Aarne, Muistojeni Unkari. Otava, Helsinki 1947.

YLÖNEN, Irene, Suomen sillan rakentajat. Suomen Viro-seurat vuosina 1881–1991. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991 Atena, Jyväskylä 1997.

О некоторых гидрокомпонентах в топонимии Удмуртии и их соответствиях в коми языках

Удмуртские гидротермины еще не были предметом специального изучения. Но уже Бернат Мункачи [Munkácsi 1887: 194–195; 1952: 522–534], а затем И. Н. Смирнов [1890: 8–9, 32–36], отмечая удмуртские названия населенных пунктов, рек, гор и т. д., выделяют апеллятивы от атрибутивной части топонимов. В более поздних работах исследователи касаются этого вопроса лишь попутно, анализируя географические названия на той или иной территории Удмуртии. Кроме того, имеются несколько отдельных статей [Боталов 1987; Бушмакин 1981; Тараканов 1997; 1998а; 1998б; Тепляшина 1965а; 1965б; 1968а; 1968б; 1969], в которых рассматриваются топонимы Удмуртии и встречающиеся в них апеллятивы. Более основательно апеллятивы анализируются в работах М. Г. Атаманова [1987: 112–116; 1988: 59–100; 1997: 32–52].

В данной статье мы рассмотрим некоторые компоненты, обозначающие понятия 'река, речка, ручей', в частности географические термины *шур*, *ва*, топоформанты *-ю* и *-си*, встречающиеся в топонимии Удмуртии. Рассмотрим их подробнее.

шур

В названиях рек, речек и ручьев Удмуртии часто выявляется гидротермин *шур* 'река, речка; родник', в бесермянском наречии удмуртского языка 'лог', например: д., рчк. *Аяшур* Селт.¹ (Ая – др.-удм. антропоним [Атаманов 1990: 57; Герд 1928: 19]); д., рчк. *Бабашур* Селт. (Баба – антропоним < тюрк. *баба* 'дед, дедушка; отец; предок; почтенный старик' [Атаманов 1990: 57; Герд 1928: 19]); д. *Безменишур* Кизн. (безмен < удм. бесмен 'межа, граница'); д. *Будземишур* (бузэ́ыншур, бызэ́ымшур)² Як.-Б. (будзем < бузэ́ын ~ бызэ́ым 'большой'); д., рчк. *Изошур* Селт. (изо 'каменистый'); д. *Квашур* (кв́ашур) Вав., Селт. (ква < кв́а 'родовое святилище'); д. Кесшур (кёсшур) Селт., Шарк., Юкам., Як.-Б., Яр. (кес < удм. кёс 'сухой, безводный'); д. Тылошур Кез., Як.-Б. (тыло 'росчисть, подсека; подлесок'); д. Чебершур Глаз. (чебер 'красивый'); д. Шур Балез. (шур 'река, речка'); д. Шурил (шурйыл) Можг. (шур 'река, речка', ил < удм. йыл 'верховье, исток реки'); д. Якшур Завьял., Як.-Б., с. Якшур-Бодья Як.-Б. (як < удм. яг 'бор, лес', Бодья – удм. воршудно-родовое имя) и т. д.

1 После ойконима дано сокращенное название района, куда входит населенный пункт (см. список сокращений в конце статьи).

2 Вначале указывается официальное, затем в круглых скобках удм. народное название населенного пункта.

Т. И. Тепляшина [1965а: 226–231; 1965б: 187–191; 1968а: 100–103; 1968б: 95–96], рассматривая систему гидронимии и ойконимии Удмуртии, их состав и особенности, наряду с другими апеллятивами, выделяет и гидротермины. Она отмечает, что слово *шур* 'река, речка, ручей' является весьма продуктивным в удмуртской топонимии [1965б: 189; 1968а: 101].

Р. П. Лесникова и З. М. Меркулова [1966: 110–111], выявляя основные апеллятивы, встречающиеся в удмуртской ойконимии, такие, как: *шур* 'река, ручей', *гурт* 'деревня, село', *вай* 'ветвь, ответвление; рассоха; исток', *луд* 'поле', *мувыр* 'холм, возвышенность', указывают, что наибольшую частоту употребления имеет слово *шур* – 84 раза. Статья основана, как указывают авторы, "на материалах по удмуртской топонимике, собранных А. Гусевым и содержащихся в топонимической картотеке кафедры русского языка Уральского госуниверситета". Еще отмечается, что материалы в основном извлечены из письменных источников и немногочисленны. К сожалению, мы не располагаем данными, из каких источников собраны рассматриваемые ойконимы и по состоянию на какое время, каково общее количество выявленных ойконимов.

Л. И. Калинина [1967: 109–113] анализирует апеллятив *шур* и его соответствия в других языках. Автор отмечает, что термин *шур* часто встречается в названиях населенных пунктов. По ее подсчетам [Калинина 1967: 109], количество таких ойконимов, по данным справочника по административно-территориальному делению Удмуртской АССР на 1 июня 1965 г., насчитывается 243 названия, например: *Андрейшур*, *Такашур*, *Шур*, *Ярошур*, *Чебершур* и т. д., а общее количество всех населенных пунктов – 3645, т. е. названия на *шур* составляют примерно 6,7 % от общего числа ойконимов.

Удмуртское *шур* имеет соответствия в коми языках в форме *шор* 'ручей', раньше и 'источник', например: кз. *Лемпуашор* (*лемпуа* 'черемуховый'); *Изъяшор* (*изъя* 'каменистый'); [Туркин 1967: 245]; *Вөрӧнечшор* (*вӧр* 'лес', *нӧдз* 'овраг, ложбина'); *Гыркашор* (*гырк* 'омут, глубокое место в реке с крутым, обрывистым берегом') [Мусанов 2006: 15]; кп. *Вӧрдоршор* (*вӧр* 'лес', *дор* 'у'); Паськытшор (паськыт 'широкий'); Ыджытшор (ыджыт 'большой'); Ягшор (яг 'сосновый бор') и т. д. [Кривошекова-Гантман 1968: 45]. Некоторые исследователи пытаются выявить этот гидротермин на огромной территории. Так, Л. И. Калинина [1967: 109–110] сопоставляет пермские слова *шур* и *шор* с манс. *тӱр*, *тӱр* 'озеро', хант. *тӱр* 'озеро; заливной луг', лор 'долина, озеро', сор 'заливной луг'; венг. *ág* 'поток, течение, стремнина'. Границы распространения этого термина и его вариантов находят от южносибирской зоны контакта финно-угорских народов с тюркоязычным населением к северу через всю Западную Сибирь и далее – за Урал, на Запад, до Финляндии и Эстонии в следующих формах: *сор*, *тор*, *тур*, *лор*, *шор*, *шур*, *шар*, *шарь*, *сарь*, *шоари*, *соари*, *саари*, *саар* [Поспелов 1970: 103]. В "Уральском этимологическом словаре" сопоставляются удм. *šur* 'ручей; река, поток', кз. [в UEW – *syŋj.*] *šor* 'ручей', венг. *ér* 'ручей', и рассматриваются они как слова финно-угорского происхождения. Этот ряд еще можно дополнить следующими соответствиями: ск. *šoara*, *suara*, ливв. *šoaru*, *šuari*, *suaru*, люд. *suar*, вепс. *sar* ~ *sara* 'развилина, разветвление (дороги, реки, ручья)' [Мамонтова – Муллонен 1991: 88]. Названия с элементом *сара-*, *сора-*, *сарь-* также выявлены в севернорусских диалектах, с элементом *-saara* в юго-восточной Финляндии [Saarikivi 2004: 218–219]. Однако следует заметить, что в разных источниках приводятся разные слова венгерского языка: *ág* 'поток, течение, стремнина' [КЭСК 1999: 322;

Калинина 1967: 109–110]; *sár* 'болото, грязь, топь' [Федотов 1996 II: 462]; *ér* 'ручей' [UEW 5: 499].

В “Этимологическом словаре чувашского языка” [Федотов 1996 II: 462] чувашскому слову *шур*, *шор* 'болото, болотистая земля, болотистый луг' приводятся следующие соответствия в различных тюркских языках: алт. *sac* 'болото'; кирг. *saz* 'болото; глина на солончаковой почве'; тур., каз. *sazlyk* (*saz* + *-lyk*) 'место, поросшее камышом' (тур.); 'болотистое, топкое место' (каз.); башк. *hal* 'болото' и т. д., а также в финно-угорских языках: мар. *шор* 'болото; накипь; грязь'; венг. *sár* 'болото, грязь, топь' < др.-чув. **šar*. Есть предположения, что удм. *шур* произошло из булг. *шур*, *шор*. Но мы все-таки считаем слово *шур* наследием финно-угорской эпохи.

ва

В Удмуртии имеется несколько названий рек с элементом *ва* 'вода, река' и производных от них ойконимов: с. Вавож Вав. (Ва – удм. название р. Ува, вож 'устье (реки)'); д., рчк. Кушва Кизн. (куш 'лесная поляна'); д., рчк. Кыква Як.-Б., Шарк., Кез. (кык 'два'); д., рчк. Порва Як.-Б. (пор 'марийский' или 'угорский'³); р., пос. Ува, с. Ува-Тукля Ув. (*у* < *ю* 'вода, река' (ср. Ушур) + *ва* 'вода, река'⁴, Тукля – удм. воршудно-родовое имя); р. Сива (си – топоформант, употреблявшийся в прошлом в качестве самостоятельного слова, обозначавшего водный источник (см. об этом ниже), *ва* 'вода, река'); р. Вала (ва 'вода, река' + *-ла* – суффикс); д. Валадор Вав. (Вала – название реки, дор 'местность около, у (чего-л.)'); д. Валамаз Игр., пос. Красн., с. Селт., д. Ув. (ва 'вода, река', *-ла* – суффикс, *-маз* – топоформант (ср. Карамас-Пельга, Куклемаз, Кырыкмас, Нардомас, Ожмос-Пурга и т. д.)).

В удмуртском языке слово *ва* сохранилось, главным образом, в топонимии и выявлено лишь в нескольких названиях. В современном литературном языке ему соответствует слово *ву* 'вода', однако в диалектной речи употребляется и в значении 'река, речка', например: *калмэз ву* 'река Кильмезь', *порву* 'река Порва' (ср. Порва), *чупчи ву* 'река Чепца' и т. д.

В коми-зырянском и коми-пермяцком языках сохранилась и активно функционирует архаичная общепермская форма этого слова в форме *ва*. В коми топонимии, в отличие от

3 Слово *пор* учеными рассматривается по-разному: одни связывают его с марийцами [Смирнов 1952: 170], другие предполагают, что термином *пор* удмурты могли называть не только марийцев, но и один из родов манси [Тепляшина 1967: 263–264], по мнению третьих, *пор* – это название одного из позднепьяноборских (чегандинских) племен, принимавших участие в формировании древних марийцев и удмуртов [Семенов 1982: 59–60]. Венгерский ученый Петер Домокош [1993: 27] высказывает следующее мнение: “Удмуртские топонимы, содержащие часть *пор*, на первый взгляд могут вызывать подозрение, что когда-то здесь были марийские поселения. (Ведь удмурты называют марийцев по имени *пор*). В то же время Т. И. Тепляшина слово *пор* отождествляет с мансийской фратрией, называемой *пор*, пребывание которой здесь в I веке вполне допустимо. (Но эти два слова *пор* ни по фонетическим, ни по историко-фонетическим критериям не могут быть тождественными”.

4 Имеется попытка расшифровать название поселка Ува Ув. следующим образом: *у* – рус. предлог + *ва* – удм. название р. Ува, букв. 'у реки Ва' [Подшивалов 1974: 7] или 'у воды' [Вахрушева 1974: 26; Вахрушева–Качалина 1977: 117–118], что является, на наш взгляд, ошибочным.

удмуртской, широко представлены топонимы с компонентом *ва*, например: кз. Адзьва (адзь 'пойма (реки)'); Кедва (кед < кедр 'кедр'); Кӧжва (кӧж 'гравий, почва из мелких камешков с песком'); Сойва (сой 'приток, ручей') [Туркин 1986: 7, 44, 46–47, 106]; кп. Вольва (воль 'лесной участок с окоренными деревьями, росчисть'); Кыдзва (кыдз 'береза'); Нердва (нырд 'излучина, лука реки'), Юсьва (юсь 'лебедь') и т. д. [Кривошекова-Гантман 1968: 32, 33, 35]. Об названиях на *-ва* упоминает еще В. Н. Ши-шонко в "Пермской летописи", приводя несколько примеров и их этимологии, указывая их принадлежность к языку "зырян-пермяков" [Шишонко 1885: 559], а затем И. Н. Смирнов [1891: 90–96] указывает на пермское происхождение прикамской гидронимии на *-ва*. Позже о названиях рек на *-ва*, распространенных на Северном и Западном Урале, пишет Г. А. Меньшиков [1936: 85].

Названия на *-ва* в качестве детерминанта широко представлены в Пермской области, в местах проживания коми-пермяков, несколько реже в Коми Республике и в западной части Свердловской области. По подсчетам А. С. Кривошековой-Гантман [1973: 30], таких топонимов (главным образом, гидронимов) более сотни. Она отмечает, что "в писцовых книгах 1579 и 1623–1624 гг. некоторые из нынешних гидронимов, имеющие в своем составе слово *ва*, употреблялись в то время еще без него: Уль (ныне Ульва), Нерда (Нердва), Кана (Канынва) и что широкое употребление слова *ва* в речных названиях, возможно, было связано с устареванием слова ю 'река' и на определенной стадии развития, уже после распада пермской общности, у коми возникла необходимость выделить из множества рек наиболее крупные. Иногда *-ва* к речным названиям присоединяли писцы" [Кривошекова-Гантман 1973: 28].

А. К. Матвеев [1961: 325], подробно рассматривая топонимические типы Верхнего и Среднего Прикамья, на основе фонетического анализа гидронимов и данных древних письменных источников приходит к выводу, что оформление названий на *-ва* проходило раньше XVIII века.

Топонимисты из-за пределов Удмуртии в своих работах приводят примеры лишь из коми-зырянского и коми-пермяцкого языков, подчеркивая их коми происхождение. Однако они не представляют, что на территории Удмуртии также имеются гидронимы на *-ва*, хоть и в значительно меньшем количестве. Кстати, А. С. Кривошекова-Гантман в нескольких работах [1968: 35–36; 1973: 28; 1983: 22–23] пишет о том, что в Удмуртии нет гидронимов на *-ва*, кроме единичного названия Ува. Рассмотренные нами выше примеры позволяют опровергнуть данную точку зрения. В удмуртской топонимике географические названия на *-ва* подробно исследованы в работах М. Г. Атаманова [1988: 59–60; 1997: 34] и Л. Е. Кирилловой [1992: 87–88, 107–109].

В отличие от коми-зырянских названий на *-ва*, обозначающих самые большие реки, и коми-пермяцких гидронимов, характерных как для крупных, так и небольших рек [Матвеев 1961: 320, 324], удмуртские названия с компонентом *-ва* используются для наименования сравнительно небольших рек.

ю

На территории Удмуртии выявлено несколько названий рек и речек, в которых встречается апеллятив *ю*, в настоящее время не известный современному удмуртскому литературному языку и его современным говорам, но родственные языки позволяют выявить его

семантику – ‘река, речка’. Приведем примеры: р. Ю Кез.– удм. название р. Юс; д. Ю-Тольён, д. Ю-Чабыя Кез. (Ю – удм. название реки Юс, Тольён < удм. тольён – существительное от глагола толийыны ‘зимовать’, Чабыя < Чабыя – удм. воршудно-родовое название); д. Югурт – удм. название д. Юски Кез. (Ю – удм. название р. Юс, гурт ‘деревня’⁵); д., рчк., Юшур Красн.; рчк. Юшур Завьял, Вотк. – удм. название р. Июль (шур ‘река, речка, ручей’); д. Юйыл – удм. название д. Пустополье Вотк. (йыл ‘верховье, исток (реки)’) (ныне деревня не существует); рчк. Юмыж Глаз. (приток р. Пызеп) (-мыж – топоформант, ср. Валамаз, Куклемаз, Кырыкмас, Нардомас, Ожмос, Ожмос-Пурга); рчк. Гырккесью Як.-Б. (приток р. Лынвайки) (гырккес ‘с ямами’ < гырк ‘яма’); д., рчк. Ушур Балез. (у < ю ‘река, речка’, шур ‘река, речка’).

Довольно часто элемент *ю* со значением ‘река’ встречается в коми топонимах, напр.: кп. Лемью (лем < льом ‘черемуха’); Мёсью (мёс ‘источник, родник’); Пышью (пыш ‘конопля’) [Кривошекова-Гантман 1983: 115, 124, 140]; кз. Гыркью (гырк ‘омут, глубокое место в реке с крутым, обрывистым берегом’); Ичётъю (ичёт ‘малая’); Лунвожъю (лун ‘южный’, вож ‘приток’); Видзъю (видз ‘луг’); Воръю (вор < вөр ‘лес’); Лопъю (лоп < лёп ‘древесный хлам’) и т. д. [Туркин 1967: 246].

Гидротермин *ю* ‘река’, встречающийся в коми и удмуртской топонимии, восходит к древнепермскому топонимическому типу на *-yɜ*, *-yog*, в котором конечные гласные отпали, ср. ф. joki, кар. joki, jogi, вепс. jogi, саам. jokk^a, эст. joki, мар. йогы, хант. ёхан, ненец. яха и т. д. [КЭСК 1999: 334; Матвеев 1961: 328; 1997: 34; Мамонтова–Муллонен 1991: 31; UEW 2: 99–100].

си

В нескольких гидронимах и производных от них ойконимах выявлен элемент *-си*, утративший свою семантику в современном удмуртском языке и его говорах. Возможно, в давние времена это слово употреблялось в качестве самостоятельного слова. Об этом позволяют утверждать встречающиеся в Удмуртии следующие названия: рчк. Си Ув. (в бассейне Валы) и производные от него ойконимы *Си-Вамья* и *Си-Зюмья* Ув. (*Вамья* и *Зюмья* < *Зумья* – удм. воршудно-родовое названия). Кроме того, этот термин выявлен в названиях как в роли атрибута, так и детерминанта, например: д. Пумси Сюмс. (пум ‘конец, край’); Сива – река, правый приток р. Кама (ва ‘вода; река’ – см. выше); д., рчк., Сишур Вав. (шур ‘река, речка, ручей’); с. Сюмс Сюмс., Сюмсиил (с’умс’ийыл) Сюмс., р. Сюмсинка (с’ум ‘залив, затон’ + с’и + ил < удм. йыл ‘верховье, исток (реки)’, -нка – суффикс); с. Уть-Сюмс Селт. (Уть – название реки); рчк. Сия Ув. (приток р. Нылга) (си + -я – топоформант); д. Нерцы (н’эрс) Сюмс. (н’эр < н’ур ‘болото, заболоченное место’ + -сы, возможно, восходит к -с’и).

В Пермской области известны р. Сия и два гидронима под названием Сива (си + ва ‘вода, река’). По предположению А. С. Кривошекова-Гантман [1968: 34; 55; 1983: 142; 56], опиравшейся, по-видимому, на народную этимологию, элемент *си* в этих названиях

5 Встречаются объяснения данного ойконима, основанные на народной этимологии: 1) *ю* ‘хлеб; зерно’, *гурт* ‘деревня’, т. е. ‘хлебная деревня’; 2) *ю* ‘пей’, *гурт* ‘деревня’ [см. об этом: Каракулов 1979: 53].

обозначает некий вид тонких водяных червей, “волосатиков”, обитающих в равнинных, с медленным течением реках. Такая версия, по нашему мнению, является совершенно неправдоподобной. О том, что *-си* было когда-то самостоятельным словом, позволяет судить и наличие таких названий: мар. Шийсола (старое Сисола), Шишур, Шинер, где явно выделяются гидролексемы *си (ши) [Куклин 1998: 34–41], а также ненец. *сё* ‘протока; река, вытекающая из озера’ [Атаманов 1988: 76; 1997: 38]. Т. И. Тепляшина [1969: 143], рассматривая названия населенных пунктов на *-си* на юго-западе Удмуртии (автор ошибочно в эту группу включает и топонимы Какси, Новые Какси, Ст. Какси, Юрт-Какси [вернее Юртошур-Какси], Почешур-Какси, в которых Какси является удмуртским воршудно-родовым именем) и приводя параллели подобных топонимов на территории Чувашии и Татарии, предполагает, что названия с элементом *-си*, возможно, восходят к тюркским языкам и “являются отголоском того далекого прошлого, которое было связано с существованием Волжско-Булгарского государства”. Мы придерживаемся другой точки зрения. Компонент *-си* имеет финно-угорское происхождение. Об этом говорят топонимы, встречающиеся в удмуртском и некоторых других родственных языках, в частности, в марийском и ненецком.

Сокращения

Названия административно-территориальных районов Удмуртии:

Балез. – Балезинский; Вав. – Вавожский; Вотк. – Воткинский; Глаз. – Глазовский; Завьял. – Завьяловский; Игр. – Игринский; Кез. – Кезский; Кизн. – Кизнерский; Красн. – Красногорский; Можг. – Можгинский; Селт. – Селтинский; Сюмс. – Сюмсинский; Ув. – Увинский; Шарк. – Шарканский; Юкам. – Юкаменский; Як.-Б. – Якшур-Бодьинский.

Названия языков и диалектов:

алт. – алтайский; башк. – башкирский; булг. – болгарский; венг. – венгерский; вепс. – вепсский; др.-удм. – древнеудмуртский; др.-чув. – древнечувашский; каз. – казахский; кар. – карельский; кирг. – киргизский; кз. – коми-зырянский; кп. – коми-пермяцкий; ливв. – ливвиковский; люд. – людиковский; манс. – мансийский; мар. – марийский; ненец. – ненецкий; саам. – саамский; ск. – собственно карельский [Мамонтова–Муллонен 1991]; рус. – русский; тур. – турецкий; тюркский – тюркский; удм. – удмуртский; хант. – хантыйский; syj. [UEW].

Названия типов географических объектов:

д. – деревня; дор. – дорога; л. – лог; лс. – лес; пос. – поселок; р. – река; руч. – ручей; рчк. – речка; с. – село.

Литература

- АТАМАНОВ, М. Г. 1987. О некоторых топоформантах в гидронимии Удмуртии // СФУ 2. С. 112–116.
- АТАМАНОВ, М. Г. 1988. Удмуртская ономастика. Ижевск. 168 с.
- АТАМАНОВ, М. Г. 1990. Удмурт нимбутор = Словарь личных имен удмуртов. Ижевск. 396 с.
- АТАМАНОВ, М. Г. 1997. История Удмуртии в географических названиях. Ижевск. 248 с.
- БОТАЛОВ, Б. Е. 1987. Географические названия Удмуртской АССР (Опыт исследования гидронимов) // XVII Всесоюзная финно-угорская конференция: Языкознание (Тезисы докладов). Устинов. С. 45–47.
- БУШМАКИН, С. К. 1981. Финно-угорские гидронимические термины // XIII th of International Congress of onomastic sciences: Nomina appellativa et Nomina Propria. Krakow, Aug. 21–25 1978. Krakov. Vol. 1. S. 267–274.
- ВАХРУШЕВА, Л. В. 1974. Удмуртские топонимы в лексике современного русского языка (на материалах Якшур-Бодьинского района УАССР) // Сборник аспирантских работ: Гуманитарные науки: Языкознание. Казань. С. 23–29.
- ВАХРУШЕВА, Л. В., Качалина Н. С. 1977. Микротопонимия г. Ижевска // Русская ономастика: Республиканский сборник. Рязань, 1977. С. 114–118.
- ГЕРД КУЗЕБАЙ, 1928. Вашкала удмурт нимъёс // Кенеш. Ижкар. № 17. С. 17–22.
- ДОМОКОШ, П. 1993. История удмуртской литературы. Ижевск. 448 с.
- КАЛИНИНА, Л. И. 1967. О географическом термине тор и его вариантах // Вопросы финно-угорского языкознания. Ижевск. Вып. IV. С. 109–113.
- КАРАКУЛОВ, Б. 1979. Малы гуртмес Югурт шуо? // Молот. Ижевск. № 12. С. 53.
- КИРИЛЛОВА, Л. Е. 1992. Микротопонимия бассейна Валы (В типологическом освещении). Ижевск. 320 с.
- КРИВОШЕKOBA-ГАНТМАН, А. С. 1968. Гидронимия коми-пермяцкого происхождения в Прикамье // Географические названия Прикамья. Пермь. С. 16–51 (Ученые записки Пермского. гос. ун-та, № 177).
- КРИВОШЕKOBA-ГАНТМАН, А. С. 1973. Откуда эти названия? Пермь. 109 с.
- КРИВОШЕKOBA-ГАНТМАН, А. С. 1983. Географические названия Верхнего Прикамья (С кратким топонимическим словарем). Пермь. 174 с.
- КУКЛИН, А. Н. 1998. Топонимия Волго-Камского региона: Историко-этимологический анализ. Йошкар-Ола. 204 с.
- КЭСК – Лыткин В. И., Гуляев Е. И. 1999. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 432 с.
- ЛЕСНИКОВА, Р. П. – МЕРКУЛОВА, З. М. 1966. Местные географические термины в названиях населенных пунктов Удмуртии // Вопросы географии. М. Сб. 70: Изучение географических названий. С. 110–111.
- МАМОНТОВА, Н. Н., Муллонен И. И. 1991. Прибалтийско-финская географическая лексика Карелии. Петрозаводск. 162 с.
- МАТВЕЕВ, А. К. 1961. Топонимические типы Верхнего и Среднего Прикамья // Отчеты Камской (Воткинской) археологической экспедиции. Москва. Вып. 2. С. 319–330.
- МАТВЕЕВ, А. К. 1997. К лингвоэтнической идентификации финно-угорской субстратной топонимии // Балто-славянские исследования 1988–1996. Москва. С. 30–39.

- Меньшиков, Г. А. 1936. О названиях рек и гор на Урале // География в школе. Москва. № 3. С. 85–86.
- Мусанов, А. Г. 2006. Географические названия Лузско-Летского бассейна Республики Коми. Сыктывкар. 144 с.
- Подшивалов, А. А. 1974. Биография моего поселка. Ижевск. 104 с.
- Поспелов, Е. М. 1970. Метод географических терминов в анализе субстратной топонимии Севера // Местные географические термины. Москва. Вопросы географии: Сб. 81. С. 96–105.
- Семенов, В. А. 1982. К вопросу об этническом составе населения бассейна р. Чепцы по данным археологии // Материалы по этногенезу удмуртов: Сб. статей. Ижевск. С. 43–62.
- Смирнов, А. П. 1952. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва. Т. 28. 274 с.
- Смирнов, И. Н. 1890. Вотяки: Историко-этнографический очерк // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те. Казань. 308 с.
- Смирнов, И. Н. 1891. Пермь: Историко-этнографический очерк // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те. Казань. 289 с.
- Тараканов, И. В. 1997. Следы пребывания уральских племен на территории Удмуртской Республики (по данным названий рек) // Вордском кыл. Ижевск. № 3. С. 48–54.
- Тараканов, И. В. 1998а. Гидронимы как историческое свидетельство о движении уральских племен по территории Удмуртской Республики и Северо-восточной части Европы // История и культура финно-угорских народов: Материалы международной студенческой научно-практической конференции. Глазов. Ч. 2: Языкознание. Фольклор и краеведение. С. 19–23.
- Тараканов, И. В. 1998б. Следы пребывания уральских племен на территории Удмуртии (по данным гидронимии) // Исследования и размышления об удмуртском языке: Сб. статей: Пособие для высших учебных заведений. Ижевск. С. 322–329.
- Тепляшина, Т. И. 1965а. О названиях населенных пунктов Удмуртии в бассейне р. Чепцы // Всесоюзная конференция по топонимике СССР 28 января – 2 февраля 1965 г.: Тезисы докладов и сообщений. Ленинград. С. 226–231.
- Тепляшина, Т. И. 1965б. Система гидронимии Удмуртской АССР, ее состав и особенности // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція (Тези). Київ. С. 187–191.
- Тепляшина, Т. И. 1967. К вопросу об этнониме пор // Происхождение марийского народа. Йошкар-Ола. С. 261–264.
- Тепляшина, Т. И. 1968а. Основные типы топонимии юга Удмуртии // Географические названия Прикамья. Пермь. С. 100–103 (Ученые записки Пермского. гос. ун-та, № 177).
- Тепляшина, Т. И. 1968б. Специфика удмуртской топонимии // Географические названия Прикамья. Пермь. С. 95–99 (Ученые записки Пермского. гос. ун-та, № 177).
- Тепляшина, Т. И. 1969. Из топонимии юго-запада Удмуртии // Ономастика Поволжья 1. Ульяновск. С. 140–143.
- Туркин, А. И. 1967. Гидронимика Коми АССР (тезисы) // Вопросы финно-угорского языкознания. Ижевск. Вып. IV. С. 245–246.
- Туркин, А. И. 1986. Топонимический словарь Коми АССР. Сыктывкар. 144 с.

- ФЕДОТОВ, М. Р. 1996. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт. Чебоксары. Т. 2: С–Я. 509 с.
- ШИШОНКО, В. Н. 1885. Пермская летопись. Период IV – с 1676 по 1682 гг. Пермь. 653 с.
- MUNKÁCSI, B. 1887. Votják népköltészeti hagyományok. Budapest. 335 l.
- MUNKÁCSI, B. 1952. Volksbräuche und Volksdichtung der Votjaken. Aus dem Nachlasse von Bernhard Munkácsi herausgegeben von D. R. Fuchs. Helsinki.
- SAARIKIVI, J. 2004. Über das saamische Substratnamengut in Nordrußland und Finnland // FUF. Helsinki. Band 58. Heft 1–3.
- UEW – K. Rédei. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Budapest 1986–88.

A magyarországi finnugor-oktatás történetéhez

Az alábbi sorok a magyarországi egyetemi finnugor oktatás azon szakaszáról szólnak, amelyben megindult a finnugor szakos képzés, s arról a tanárról, aki ennek a szakasznak a budapesti egyetemen volt aktív résztvevője. Bizonyos oktatástörténeti tények tárgyyszerű közlése mellett szóhoz jut tehát a szerző szubjektív véleménye is. Ugyanis visszaemlékezésről lesz szó, amelynek központi szereplője Bereczki Gábor, a budapesti egyetem Finnugor Tanszékének volt vezetője, jelenleg professor emeritusa, e sorok írójának volt tanára.

1963 őszén indult a finnugor szakos egyetemi képzés a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen három-három hallgatóval. Egy évre rá a szegedi József Attila Tudományegyetem is csatlakozott az úttörőkhöz. A finnugor szak eredetileg úgynevezett C szak volt, melyet harmadéven vehettek föl a hallgatók: vagy harmadik szakként, vagy pedig második szakként, ha egyik korábbi szakjukat leadták. A finnugor szak speciális tudományos szak volt, ide tehát tudományos ambíciójú hallgatókat várt a Finnugor Tanszék. A tanulmányi idő három év volt, azaz a finnugor szakot fölvevő hallgatók egy időben fejezték be öt éves első szakjukat/szakjaikat és a később fölvetett finnugor szakot. A finnugor szak elvégzése után a diplomába ez került: „finnugor szakos előadó”.

1963 őszén az ELTE-n három hallgatóval indult tehát a finnugor szakos képzés. Az egyik szerencsés hallgató én voltam. Egyetemi indexemet hiteles forrásként használva a következőket említhetem finnugor szakom óráiról:

Minden magyar szakos számára kötelező volt a hatvanas évek elején a finn nyelv tanulása. 1961 őszén, az I. évfolyam 1. félévében így kezdtem finnül tanulni magam is Minne Noronen akkori finn lektornál. Noronen tanárnő akkor érkezett Magyarországra, s amiként ő kezdő magyarországi finn lektor volt, úgy voltunk mi is kezdő bölcsészhallgatók. Magyarul még nagyon keveset tudott, s ez a tény még érdekesebbé tette a finn órákat. Látni igyekezetét, mi is igyekeztünk a tanulással. A finn nyelv az elején különösnek, idegennek tűnt, hiszen nem hasonlított egyetlen olyan nyelvre sem, amellyel addig találkoztunk (ti. az indoeurópai nyelvekre). Bennünk azonban a nyelvrokonság tudata és a nyelvrokonság iránt fölkelt érdeklődés hamar meghozta első gyümölcsseit: vonzónak találtuk a finneket (természetesen finn tanárnőnket is) és a finn nyelvet is. Így történt, hogy később is fölvettem a finn nyelvet, amikor már nem volt kötelező. I. évesként a Béla király úti kollégiumban (a Fácánosban) laktam, II. évtől azonban Eötvös kollégistaként a Ménesi úti neves intézmény lakója lehettem, s ez minden szempontból jó volt: a Fácánoshoz képest összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között, nagyszerű tanulási és önképzési lehetőségek birtokában, ösztönző és továbbleadító légkörben élhettünk, dolgozhattunk, szórakozhattunk. Az Eötvös Kollégium tagjainak plusz órákat kellett fölvenniük az egyetemen. Én természetesen fölvettem mindkét szemeszterben a finn nyelvet. Az egyre növekvő finnugor érdeklődés késztetett arra, hogy Bereczki Gábor Finnugor őstörténet című óráját is fölvegyem. Emlékezetem szerint ennek a kurzusnak én voltam az egyedüli hallgatója (a Pesti Barnabás utcai, később Piarista közti épület II. emeletén elhelyezkedő Finnugor Tanszék

könyvtárszobájában), ezért bizony intenzív jegyzeteléssel telt az idő. Kedvet is kaptam az őstörténettel való foglalkozásra, s a Nyelvész Diákkörben őstörténeti tárgyú felolvasással mutatkoztam be. Amit ott elmondtam, az természetesen Bereczki tanár úr előadásai nyomán keletkezett. Azt foglaltam össze, amit tőle hallottam. A második félévben két új finnugor tárgyat is fölvettem Eötvös kollégiumi óraként: Lakó György tanár úrnál a magyar szókinsz finnugor elemei című kurzust, Bereczki Gábornál pedig elkezdtem cseremisztul tanulni. Ilyen előzmények után jött el a harmadik év, s vele döntésem, hogy – mivel nyelvészeti érdeklődésem már egyértelmű volt: megszerettem a nyelvtörténetet is, főként Benkő Loránd magyar nyelvtörténeti előadásán, s egyre inkább a nyelvjárást is – a latint leadva fölveszem a finnugor szakot. Jelentkezésemet a tanszék elfogadta, s a III. év első félévében egymás után jöttek a finnugor tárgyak: finnugor összehasonlító nyelvészet (Lakó György), finnugor szókinsz (Lakó György), finnugor nyelvészeti szeminárium (Lakó György), finn nyelv (Minne Noronen), cseremisztul nyelv (Bereczki Gábor), a finnugor népek története (Bereczki Gábor), finnugor mondattan (Fokos Dávid), finnugor néprajz (Kodolányi János), s Bereczki tanár úrnál észtil is tanultam. A második félévben a finnugor szókinsz és a finnugor néprajz már nem volt, a többi igen, új tárgyként lépett be a finnugor népek története (Dolmányos István). A IV. év első félévében megmaradt Lakó tanár úr két órája, megmaradt a cseremisztul (a cseremisztul irodalmi nyelv) és az észtil Bereczki tanár úrral, a finnugor népek története Dolmányos Istvánnal. Minne Noronen váratlan és tragikus finnországi elhunya miatt ebben a félévben a finn órákat Sz. Kispál Magdolna tartotta. A második félévben annyi változás volt, hogy a finn órák vezetője az új finn lektornő, Ulla Hauhia volt, akit hamar megkedveltünk. Képes Géza a finnugor irodalomról tartott előadást, Bereczki Gábornál pedig mordvint (moksza-mordvint) tanultam. Az V. év első félévében változatlanul volt finnugor összehasonlító nyelvészeti előadás és szeminárium (Lakó György), volt előadás, sőt szeminárium is a finnugor népek irodalmáról (Képes Géza), s ebben a félévben vettem föl a vogult (F. Mészáros Henriettánál). Az utolsó egyetemi félévben finnugor-ból nyelvészeti órák már nem voltak, csak a két finnugor irodalmi óra (előadás és szeminárium) Képes Gézával. Indexem egyik bejegyzése szerint a finnugor szakon 1965. június 7-én volt a szigorlatunk.

Mi derül ki az adatokból? Az, hogy 42 finnugor órák voltak (megemlítem: szakmai gyakorlaton a Nyelvtudományi Intézetben voltam, s Rédei Károly volt segítő vezetőm 1965 őszén). Kiderül az is, hogy a legtöbb finnugor órát Bereczki Gábornál abszolváltam, összesen 11-et, 6 féléven át tanulva tőle (ennyi órák nem voltak senki mással az egyetemen). Természetesen nála írtam szakdolgozatomat, s természetesen cseremisztulból. Szakdolgozati jelentkezési lapom (máig őrzöm) 1963. december 11-én kelt, s Bereczki tanár úr aláírásával hitelesíti rajta, hogy Térszínformanevek a cseremisztulben címmel készíthetem el szakdolgozatomat. Nyilvánvaló: az ő hatására. Amikor 1964-ben a Nyelvész Diákkör Bárczi tanár úr 70. születésnapjára készített egy köszöntő kötetet (gépirásos dolgozatokból), akkor cseremisztul nyelvi adatok alapján írtam egy kis elemzést (Melléknévi igenevek mód- és állapothatározói funkciója a cseremisztulben. In: Lőrincz Jenő szerk., Bárczi Géza professzor úrnak 70. születése napján a Nyelvészeti Tudományos Diákkör 1964. január 9. Budapest, ELTE BTK 44–49). Szakdolgozatom címe „Cseremisztul térszínformanevek” volt, s Bereczki tanár úrnak köszönhetem azt is, hogy olyan adatok szerepelnek benne, s olyan szószármaztatások is meg vannak fogalmazva benne, amelyek csak az ő gazdag cseremisztul ismeretei és könyvészeti hátere tett lehetővé. Vasziljev közkönyvtárakban elérhetetlen cseremisztul szótárának adatai tőle származnak, s az ő javaslatára

közölte a dolgozatnak a lényegét összefoglaló változatát a Nyelvtudományi Közlemények 1967-ben (69: 395–403).

Bereczki Gábort nemcsak azért ismerem jól, mert a legtöbb egyetemi órának ő volt a tanára, hanem mert szerencsémre módom volt gyakran az ő társaságában lenni. Számos élethelyzetben voltam vele együtt (formális és informális helyzetekben egyaránt), s hogy ezeket nem sorolom föl most, annak egyik oka az, hogy hasonló tapasztalatokról mások elmondták véleményüket, s ezeket a véleményeket én csak megerősíteni tudnám: elsősorban Hajdú Mihály és Pusztay János írására gondolok (In: Bolla Kálmán szerk., Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 1. Bp., 2005. 229–239).

A nyelvjárásgyűjtő kirándulásokon megmutatkozott kedves tanárom népismerete, sokoldalúsága (egyszer például favágó tudásával is). Történt egyszer, hogy tavasszal mentünk nyelvjárást gyűjteni, s a vetéseket megpillantva megkérdezte a közelében levő diákoktól, milyen gabona nő a földön. Senki sem tudta. Erre felém fordulva azt mondta tréfásan: mutassuk meg „élelemjűségünket!”, s megmondta a körülötte állóknak, hogy amit a mezőn zöldellni látnak, az búza. Elmaradhatatlan furulyájának megszólaltatása jel volt: most eljött az éneklés ideje. S milyen kitűnő anekdotázó, viccesélő! Segítőkézsége, szerénysége, nyugalma párját ritkítja. Sosem láttam dühösnek, legföljebb dohogásra futotta tőle, de azt is csak az vette észre, aki közelebből ismerte őt. Hogy tanítványai sorsát figyelemmel kíséri, magam is tudom. Csak egy példa: amikor 1969-ben kikerültem Göttingenbe magyar lektornak, előtte meghívott búcsúvacsorára a Gellért téri Szeged étterembe, s biztatott, bátorított, hogy tegyem a dolgomat nyugodtan kinn is. Nem feledjük azt a gondoskodó kalauzolást sem, amellyel nyelvjárásgyűjtő csoportunkat kísérte udinei professzorsága idején Észak-Itáliában (Tarvisio, Cividale, Aquileia, Velence, az utóbbi helyen igazi olasz pizzára híván meg a tanártársakat). Munkabírását erős fizikumával magyaráztuk (a tanárok focicsapatának betonvédelmében nem véletlenül szerepelt hátvédként), pedig ahhoz (a munkabíráshoz) bizony más is kell. Bereczki tanár úrban megvolt és megvan a tudomány szolgálatának lelkülete, a türelem és kitartás. Ha belegondolunk, mily sok időt töltött nem éppen szanatóriumi körülmények között gyűjtőutakon a messze idegenben (Vikár Lászlóval), s hogy mennyi mindent fordított magyarra a rokon nyelvekből, akkor fölmerül a kérdés: vajon mikor volt ideje foglalkozni nyelvtudománnyal? Merthogy ő mégiscsak főfoglalkozású finnugor nyelvész.

Ha valaki azt kérdezné tőlem, hogy tanítványként milyen nyelvtudományi munkát remélek Bereczki tanár úrtól, habozás nélkül azt felelném: legalább kettőt. Az egyik a Békési nyelvjárási szótár. Minthogy ebbéli óhajomat korábban írásban is adtam, csak ismételni tudom magam: őszintén reméljük és nagyon várjuk Bereczki Gábor szótárának mielőbbi elkészültét és megjelenését (in: Urálistikai Tanulmányok 2. Bp., 1988. 223). Végh József az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpóziumon azt mondta, hogy „Bereczki Gábor készülő békési szótárában” nemcsak tájszavakat tesz közzé, hanem a rendelkezésre álló más szavakat is (in: Szabó Géza és Molnár Zoltán szerk., Dialektológiai szimpozion. Veszprém, VEAB Értesítő II. 1982. 168). 1982-ben pedig azt írta: „Kisebb méretű nyelvjárási szótárt készít Békésen Bereczki Gábor” (MNy. 78: 429). Ebben a munkában a finnugor példák (a régebbi finnugor nyelvészek közül nem is kevesen nagy gyűjtők voltak), rengeteg gyűjtési tapasztalata és az a tény is segíti őt, hogy saját anyanyelvjárási kompetenciájára is támaszkodhat, mentális lexikonából maga is előhívhat sok-sok lexikális emléket. Az, hogy még nem készült el ez a szótár, azt igazolja, hogy a szerző további békési szavakat szeretne fölvenni. Azt azonban nem szabad elfelednünk, hogy az efféle szótárak készítését csak abbahagyni lehet, befejezni abban az értelemben nem, hogy elmondhat-

nánk, fölgyűjtöttünk mindent. A másik egy szociolingvisztikai leírás lesz reményem szerint, mégpedig a Bereczki család összefogásával, beleértve az unokákat (mint adatforrásokat) is. A szociolingvisztika foglalkozik a kétnyelvűség kutatásának a során a nyelvileg vegyes házasságban élők nyelvhasználatával, s gyermekeik nyelvi szocializációjának kérdéseivel is. Mivel a Bereczki család mindhárom férfitagja nyelvileg vegyes házasságban él, példátlan lehetőség kínálkozik arra, hogy szakemberek belülről is közelítve vizsgálják meg a magyartagú két-, illetőleg többnyelvűség izgalmas jelenségét. Arról nincs tudomásom, hogy valaki is vizsgálta volna nyelvészeink közül a magyar–észt–finn családi háromnyelvűséget. Íme a nagy lehetőség!

Soome-ugri anekdoodid Gábor Bereczki memuaarideraamatust „Neevast Uuraliteni”

Ma olen kogu oma elu nalju ja anekdoote armastanud. Olen püüdnud kimpu koguda oma erialaga seotud lugusid. See pole kasutu püüdlus, kuna see näitab teadusala viljelejaid seni tundmatust küljest. Soome-ugri terminit mõtestan siin pisut laiemalt ja võtan jutuks ka need, kes ei ole päris fennougristid, aga on selle valdkonnaga kuidagi seotud.

* * *

József Budenz (1836–1892)

Budenz, nagu teada, hakkas ungari keelt õppima täiskasvanuna ja omandas keele küll täiuslikult, aga tal oli tugev saksa aktsent. Kord tuli ühes keeleteadlaste seltskonnas juttu sellest, et ungari keeles on üksainumas sõna, mille alguses on *ty* – *tyúk*, mispeale Budenz imestunult sekkunud: „Noh aga *tyufa*?”

*

Ühel akadeemia istungil võitles Budenz selle eest, et ungari ortograafia oleks foneetiline, nii et sõnu kirjutataks nii, nagu me neid hääldame. Seepeale tähendas János Arany, akadeemia sekretär Budenzi eelpool mainitud saksapärasele hääldusele viidates vaikselt: „Hea küll, mina saaksin ju veel kuidagi hakkama, aga lugupeetud härra?”

*

Möödunud sajandi (19. sajandi) viimastel kümnenditel täitis Budapesti loomaaed ka omalaadse vabaõhumuuseumi rolli. Sinna kutsuti eksootiliste rahvaste esindajaid, et nad oma igapäevaelu tutvustaksid. Uurali rahvaste esindajaist olid loomaaias oma põhjapõtrade ja telkidega minu teada kohal vaid samojeedid ja laplased. Budenz kasutas võimalust ja kogus neilt ka keeleainest, ühe rahvariides laplase viis aga lausa akadeemiasse loengulegi, kus ta enda kõrvale istuma pani. Loengu alates tahtis ta laplast kuulajaskonnale tutvustada. Pani talle käe õlale, aga liigutusest suutis ta vaid niipalju öelda: „No jah, see siin on laplane.”

J. K. Qvigstad (1853–1957)

Norra lapoloogi Qvigstadi õnnistati erakordselt pika eluga. 1953. aastal, kui tema sajandat sünnipäeva tähistati, tervitas teda soomlaste poolt P. Ravila ja kutsus eakat teadlast Soome. Hilisema vestluse käigus küsis Ravila Qvigstadilt, kas ta võtab kutse vastu. Küsitud vastas eitavalt, öeldes, et tema soomlastest sõbrad on kõik juba surnud.

„Ja kes oli teie parim soomlasest sõber?” küsis Ravila.

„Ahlqvist,” vastas Qvigstad.

(Ahlqvist suri 1889. aastal.)

H. Paasonen (1865–1932)

Paasonen oli sajandivahetusel pikka aega mordvalaste juures, kus ta tohutul hulgal keeleainest kogus. Akuraatse inimesena alustas ta ka mordvalaste juures hommikut põhjaliku võimlemisega nagu koduski. Tema mordvalasest võõrustaja, kes oli lihtne talupoeg, jälgis tähelepanelikult külalise hommikust võimlemist, ja ütles siis nii: „Teate mis, ma olen oma elus paljude usunditega kokku puutunud, aga nii rasket nagu teie oma, ei ole ma veel näinud.”

Y. Wichmann (1868–1932)

Soome keeleteadlasel Y. Wichmannil olid ungarlastega väga head suhted. Kord sajandi algul, kui ta Ungaris oli käimas, kutsuti ta etnograaf Antal Hermanni juurde. Laua juures toimetas ka võõrustaja tütar Julia, kes kohvi pakkus. Wichmann näitas tüdrukule iga kord sõrmega, kui palju kohvi ta tassi kallaks ja tüdruk kallaski täpselt nii palju. Seepeale mõtles vanapoiss Wichmann endamisi: „See tüdruk on nii sõnakuulelik, et tuleb ta naiseks võtta.”

Ja nii ta tegigi. Tüdrukust sai Julie Wichmann, kes saatis oma abikaasat mitmel kogumisreisilgi ning kes on tuntud soome-ugri etnograaf.

A. Kannisto (1874–1943)

Kannisto õpetas Helsingi ülikooli soome-ugri professorina ka ungari keele ajalugu. Soome keeles on vastukaaluks ungari *s*, *sz*, *z* ja *zs* sibilantidele teatavasti vaid *s*. Kannisto seletas seda küll õigesti mõeldes, kuid ungari häälikuid soomepärast hääldades oma õpilastele nii: „Soome *s*-ile vastukaaluks on ungari keeles *s*, *s*, *s* ja *s*.”

*

Kannisto ei olnud veinisõber, aga Ungaris Kružoki¹ seltsi kogunemistel kolleegidega ta veinitas, öeldes, et *maassa maan tavalla* ‘igas riigis selle riigi kombe kohaselt’, st nõnda elada ja käituda.

1 Budenzi algatusel kujunenud keeleseltsi (‘Ringi’) liikmed kohtusid regulaarselt alates 1870-ndatest aastatest. Selts sai venekeelse nime, kuna liikmete esialgne eesmärk oli vene keele õppimine.

Zoltán Gombocz (1877–1953)

Gombocz oskas paljusid keeli ja oli nii fennougristikas, turkoloogias kui ka indoeuropistikas hästi orienteeruv teadlane. Elu lõpu poole aga valdas teda teatud skeptitsism. Kord küsis temalt üks tudengineiust õpilane: „Härra professor, mis keelest on pärit see ja see sõna?”

Gombocz pakkus küsijale istet ja alustas vastust küsimusega: „Mis keelest te soovite, et see pärit oleks?”

Ödön Beke (1883–1964)

Beke oli kuulus oma säästlikkuse ja põhimõttekindluse poolest. 1949. aastal reisis ta koos György Lakó ja ühe nimeka lauljaga Helsingisse Uus-Kalevala ilmunise 100. aastapäeva tähistamisele. Kuna toona sai Helsingisse minna vaid Prahast, tuli esmalt Budapestist sinna sõita ja harilikult alles järgmisel päeval edasi lennata.

Praha hotellis pakuti ungari külalistele üht ühekohalist vannitoaga ja üht kahekohalist mugavusteta tuba. Beke valis vannitoaga ööbimiskoha. Hommikul, kui nad lahkudes maksma hakkasid, ulatati talle hulga soolasem arve, mispeale ta rahulolematult selgitust nõudis.

„Härra, teil oli ka vannituba, seepärast maksate rohkem.”

„Hea küll, aga ma ei kasutanud seda,” vastas Beke.

Vaidlus kestis niikaua, kuni Beke oma ungari kaaslastele ütles: „Oodake mind ära, ma tulen kohe!”

Beke läks tuppa tagasi, pesi ennast, ja maksis sõna lausumata arve.

*

Beke ühines kunagi 1912. aastal ametiühingute liikumisega ja tema hilisemas elus põhjustas tema vasakpoolne hoiak üsna palju ebameeldivusi. Tema teadmised marksistlikust ideoloogiast olid aga viiekümnendate aastate juhtkirjade tasemel. Ilmselt nägi ta, et nende asjadega pole tal keeleteaduses midagi peale hakata, ega tegelenud nendega.

Kord viiekümnendatel aastatel ühel poliitilisel seminaril rääkis esineja sellest, et klassivõitlus teravneb ja parempoolsete surve on suur.

Beke kuulas tukkudes ettekannet, millest tõenäoliselt jõudsid tema teadvusse vaid riismed. Niipea kui ettekandja oma kõne lõpetas, palus Beke luba sõnavõtuks. „Seltsimehel on õigus,” ütles ta, „Seda olen minagi kogenud. Hiljuti sain *Klassiteataja* uue numbri ja selles oli tekst trükitud vaid parempoolsetele lehtedele, loomulikult saatsin ma selle neile tagasi.”

*

Béla Kálmán saatis Bekele separaadi oma värskest ilmunud artiklist. Mõne päeva pärast pidi ta mingi ametliku asja tõttu professorile helistama. Vestluse lõpus tänas Beke saadetise eest, mida tal ei olnud veel aega lugeda, kuid ta arvas, et selle kohta sobiks midagi positiivset öelda nende sõnadega: „Suur tänu separaadi eest, panin selle suure huviga kõrvale.”

L. Kettunen (1885–1963)

Vist kõige silmapaistvam läänemeresoome keelte uurija L. Kettunen elas Ungaris viibides Eötvösi kolleegiumis². Kodus oli ta harjunud riieteta loodusrüpes päikesepaistet nautima. Kolleegiumis võis ta sel eesmärgil vaid oma toa rõdu kasutada. Lähedal asuvast nunnakloostrist aga helistati üsna pea direksiooni, et kolleegiumist kõrvaldataks see saatür.

István Csekey (1889–1963)

Nimekas rahvusvahelise õiguse teadlane ja kultuuriajaloolane professor István Csekey õpetas pärast 1920. aastat pikka aega Tartu ülikoolis. Aastal 1932, kui ülikool tähistas asutamise 300. aastapäeva, kutsuti ka tema Eestisse. Csekey ilmus Gustav Adolfi kuju juures algavale tähistamisele pidulikus ungari rüüs, saabastes, sulgedega ehitud kübaras ja mõõgaga küljel. Ta võeti vastu hiiglasliku aplausiga, sest kõik olid veendunud, et see võib olla vaid Rootsi troonipärija, kes oli samuti pidustusele kutsutud. Kui pisut pärast Csekey'it ilmus troonipärija hallis tänavarõivastuses, õnnestus publikult vaatamata korraldajate pingutustele vaid väga hõre aplaus välja pressida.

Miklós Zsirai (1892–1955)

Zsirai oli Zoltán Gomboczi mantlipärija Budapesti soome-ugri õppetooli eesotsas. Tema esimene eksaminand oli ilus, kuid nõrgalt valmistunud tudengineiu. Zsirai kirjutas eksaminandi õpinguraamatusse viie järgmise märkusega: „Juut ütleb ka, et esimest kundet tuleb hinnata.”

A. I. Popov (1899–1973)

Polühistor A. I. Popov oli hajameelne inimene. Oma elu viimastel aastatel soovis ta pidada ettekande Joskar-Ola soome-ugri konverentsil. Mõni päev enne konverentsi algust said korraldajalt talt Leningradist järgmise tekstiga telegrammi:

„Palun teatage mulle minu ettekande pealkiri, sest olen selle täiesti unustanud.”

M. Liimola (1903–1974)

Nagu teada, on soomlastel väga raske ungari küsisõnata küsilause intonatsiooni ära õppida. Kui Liimola oli stipendiaadina Eötvösi kolleegiumis, vaatas ta ühel hommikul aknast välja ja pöördus oma ungarlasest toanaabri poole järgmiste sõnadega:

„*Most esik az eső. Ez kérdés.*” Praegu sajab vihma. See on küsimus.’

2 1895. aastal asutatud kõrgetasemeline õpetajaharidust pakkuv kõrgkool Budapestis. Kolleegiumis said elada eelkõige maalt pärit andekad õpilased.

P. Ariste (1905–1990)

Kunagi viiekümnendate aastate esimesel poolel sõitis Ariste ühe eesti akadeemilise delegatsiooni juhina Läti vennasasutusele külla. Ariste tervitas naaberriigi teadlasi lätikeelse kõnega. Juba pöördumine „armsad sõbrad” võeti vastu tormilise aplausiga ja Ariste koges mõistmatult, et vahel on ka kõige harilikumate lausete vastuseks aplaus. Alles hiljem sai ta teada, et veidi varem oli läti keele kasutamine Läti Teaduste Akadeemia istungitel ära keelatud.

*

Ariste abikaasa oli ema poolt läti päritolu ja noor väi oli abikaasa vanemate juures Lätis sage külaline. Kord viis ta kuhugi oma ämma kahehatalisel kaarikul. Hobune laskis kerge sõiduki ees nii kiiret jooksu, et ämm hakkas kartma ja kordas väimehele üha: „*Lente, lente*” ‘tasa, tasa’.

Ariste aga kannustas hobust edasi, sest ta ei suutnud ära imestada, kuidas arhailises läti keeles kõlab see sõna veel praegugi samamoodi kui 2000 aasta eest ladina keeles.

*

Kunagi viiekümnendate aastate teisel poolel oli Aristel karjalasest külaline, kellega ta vene keeles vestles. Kui perenaine nende juurde tuli, rääkis Ariste temaga eesti keeles, mispeale külaline küsis: „Oi, Paul Aleksandrovitš, juba 17 aastat on Eestis Nõukogude võim ja teie räägite ikka veel oma abikaasaga eesti keeles?”

Ariste selgitas otsekohe külalisele, et seda kommet kavatseb ta surmani pidada.

József Györke (1906–1946)

Meie silmapaistev samojedoloog oli 30-ndatel aastatel pikka aega Tartu ülikooli ungari lektor. Eestis viibimise alguses ei osanud ta veel maakeelt, seepärast rääkis ta oma majaprouaga saksa keeles. Györkel oli raskusi artiklitega. Kord juhtis majaproua viisakalt tema tähelepanu sellele, et härra professor, laud pole saksa keeles mitte *das Tisch*, vaid *der Tisch*. Seepeale röögatas äkilise loomuga Györke majaproua peale nii: „Kui mina juba korra ütlen *das Tisch*, siis on see *das Tisch*.”

K. E. Majtinskaja (1907–1989)

K. Majtinskaja nimi oli varem Klára Majtinszki, aga 1936. aastal läks ta Nõukogude Liitu mehele ja nii sai temast oluline tegelane nõukogude fennougristikas. Veidi aega pärast Nõukogude Liitu saabumist läks ta külaskäigule oma mehe kodukülla. Tema ämm, kes oli lihtne talunaine, küsis keset teejoomist tema käest klaasile osutades:

„Kuidas seda sinu keeles nimetatakse?”

„*Pohár* ‘klaas’,” ütles minia. „*Pohár*? Sellest ei saa keegi aru. Aga *stakan* on kõigi jaoks arusaadav.”

József Erdődi (1908–1980)

Gedeon Mészöly võttis kolmekümnendatel aastatel József Erdődi Szegedi soome-ugri õppetooli palgata abiõppejõuks. Mészöly kiitles sageli Erdődi ees sellega, et tema kalvinistlikud talupoegadest esivanemad oskasid juba kaheksa aasta eest lugeda ja kirjutada. Kord märkis Erdődi tagasihoidlikult: „Härra professor, minu esivanemad oskasid juba neljasaja aasta eest lugeda ja kirjutada.”

L. Simonsuuri (1910–1964)

Budapestis 1960. aastal korraldatud I rahvusvahelise soome-ugri kongressi puhul käisid väliskülalised, suuremalt jaolt soomlased, Egeris. Gyöngyösi keskuses buss peatus natukeseks, reisijad tulid välja ja jalutasid tänaval. Üks keskealine külatädi silmitses uudishimulikult välismaalasi, astus siis kõnniteel seisva soome etnograafi, Simonsuuri juurde ja küsis talt: „Kes te olete?”

„Soomlased,” vastas Simonsuuri.

„Püha taevas,” imestas tädi, „Siis me ju pärineme teist.”

E. Itkonen (1913–1992)

E. Itkonen oli esimene silmapaistev soome keeleteadlane, kes pärast sõda 1952. aastal Ungarit külastas. Ta käis Balatoni ääres ja ta viidi ka Hortobágyi pustasse, kus tema saatjaks oli Ferenc Fabricius-Kovács. Soomes tekkis suur sinatamise mood alles umbes poolteistkümmend aastat hiljem, nii et Itkonen teietas endast 5–6 aastat nooremat kolleegi. Ilm oli ilus, lõoke lõõritas ja pusta oli just nii otsatu, nagu Itkonen seda kodus oli kujutlenud. Ta oli sellest väga liigutatud ja ta väljendas oma liigutust ainsa hüüdega: „Sinatagem!”

*

Itkonen viibis 60-ndatel aastate alguses Budapestis ja läks oma ungari naiskolleegiga Komöödiateatrisse. Pärast etendust otsisid nad taksot, aga ei leidnud mitte taksopoegagi. Seepeale tähendas Itkonen rahulolematult: „Meil Helsingis seisab iga avaliku maja ees taksosid.”

(*Soome julkinen rakennus* ‘avalik ametiasutus’ tähendab sõna-sõnalt ‘avalik maja’.)

Gyula Décsy (1924–)

Gyula Décsy emigreerus 1956. aastal Saksamaale, kus ta töötas pikka aega Hamburgi ülikooli soome-ugri õppetoolis. Kord 60-ndatel aastatel Ungaris käies võttis ta oma auto peale parasjagu

välismaal olnud ungari keeleteadlase Sándor Károly. Kui nad Lechi välja³ juurde jõudsid, pöördus Décsy Károly poole nende sõnadega:

„Näed, Sanyi, siin löid minu esivanemad sinu esivanemaid.”

U. Hauhia (1929–1991)

Kunagi 70-ndatel aastatel juhtus, et Budapesti ülikooli ungari keele ajaloo õppetool korraldas murdekogumisretke Bukoviiniast ümberasunud seekäide juures. Osalejate hulgas oli ka Ulla Hauhia, ülikooli soome lektor. Kakasdis ühe maja hoovil sattus ta jutuhoogu ühe valgevuntsilise vana seekäiga. Seisin läheduses, nii et kuulsin hästi igat sõna. Lektori ilusat ungarikeelset kõnet kuuldes oli vana ilmselt veendunud, et ka soomlased on sellised kaugele uidanud ungarlased, nagu nemadki olid, ainult soomlased jäid sinna võõrsile, sest ta lahkus oma vestluspartnerist selliste sõnadega: „No jääge siis teiegi ungarlasteks, nii nagu meie jääme.”

P. Kokla (1929–)

Tuntud eesti keeleteadlane ja ajakirjatoimetaja ning tema abikaasa õppisid ungari keele juba ülikoolis hästi ära. Kui neile Tallinnas korter määrati, läksid nad seda koos vaatama. Kojamehele tuli miskipärast jootraha maksta ja noored leppisid summas kokku ungari keeles, et asjaosaline aru ei saaks. Hiljem kuulsid nad majanaabrite käest, et kojamees oli nende kohta järgmist öelnud:

„Nendega tuleb ettevaatlik olla, sest nad on kahtlased inimesed. Ma oskan paljusid keeli, ma räägin saksa, vene, läti, leedu ja muid keeli, aga nemad räägivad sellises keeles, mida pole olemas.”

W. Veenker (1940-1996)

Vene võimu viimastel aastatel juhtus, et professor W. Veenker tuli laevaga Helsingist Tallinna. Piirivalvurid ja tolliohvitserid olid loomulikult kõik venelased ja professor rääkis nendega vene keeles. Üks tolliametnik küsis tema käest: „Öelge, kas kõik Hamburgi professorid räägivad vene keelt?”

„Oh ei,” vastas küsitu, „ainult need, kes eesrindlikult mõtlevad.”

Andres Bereczki (1962–)

1970. aasta Tallinna rahvusvahelise fennougristika kongressi puhul ühe etnograafidele korraldatud bussireisi sihtpunkt oli Koonga küla Pärnu lähedal. Buss peatus asulast väljas ühes sellises kohas, kus maastik, hooned ja elanikud on säilitanud palju arhailisi jooni. Kui erirahvuseline

3 10. augustil 955. aastal said ungarlased Lechi jõe kaldal Augsburgi lahingus hilisema Saksa-Rooma keisri Otto I vägede käest lüüa.

reisiseltskond bussist välja oli valgunud, lähenes neile jalgrattal üks väike eesti poiss ja tuli ratta seljast maha, et ebaharilikku vaatamängu lähemalt silmitseda. Ungarlane László Varga märkas poisikest ja pöördus tema poole järgmiste ungarikeelsete sõnadega, samal ajal tal pead silitades: „Missugune tore väike blond eesti laps. Kuidas sul läheb, väikemees?”

Poisike vaatas talle otsa ja vastas puhtas ungari keeles: „Täna küsimast, hästi.”

Suur oli imestus, et esimene vastutulev laps selles põlises eesti maakohas oskab täiuslikult ungari keelt. Vaimustus vähenes alles siis, kui selgus, et läheduses on see talu, kus Bereczkite perekond oma suvesid veedab, ning et kõnealune poisike on Andres, pere noorem laps.

Orrszarvúk, bálnák és finnugorok – Ibn Fadlán különös történetei

1. Ibn Fadlán nagy utazása

Az utazó és diplomata teljes neve *Ahmad Ibn Fadlán Ibn al-^cAbbász Ibn Rásid Ibn Hammád*.¹ Életéről nagyon kevés információ maradt az utókorra. Történetírói, geográfusi tevékenységet nem folytatott. Az általa írt egyetlen dokumentum hiányosan fennmaradt úti jelentése. E művét az al-Muqtadir, bagdadi kalifa² által a volgai bolgárokhöz indított küldöttség előkelő tagjaként (valószínűleg titkáráként) szerzett ismereteit megörökítendő vetette papírra.

Az expedíció *Almis* volgai bolgár fejedelem hívására 921-ben indult el Bagdadból. A bolgár uralkodó és környezete muszlim hitre tért, de a vallás tanaiban, rendszerében járatlan révén, előimádkozókat és vallástanáítókat kért a bagdadi kalifától. A volgai bolgárok számára az iszlám világgal fenntartott kapcsolat politikai célokat is szolgált: a rivális kazár birodalom sakkban tartását remélték tőle, a kalifátus viszont befolyásának kiterjesztését remélhette a bolgárokkal kötendő szövetségtől. A kölcsönös érdekeket megerősítendő gazdag ajándékokkal útra kelt követség Khvárizm és a Kazak sztyepp érintésével érkezett meg a Volga–Káma vidékén élő volgai bolgárokhöz, és valószínűleg ugyanezen az útvonalon³ 923-ban szerencsésen haza is tért.

2. Ibn Fadlán úti beszámolója

Ibn Fadlán útleírása az egyszerű *Riszála* ('jelentés, beszámoló') címet viseli. A szerző az utazás során meglátogatott népek – ogúzok, besenyők, baskírok – mellett ír a kazárokról is. Természetesen legrészletesebben a volgai bolgárokról szól. A bagdadi küldöttség találkozott egy *rúsz* (viking) csapattal is. Észak országairól és népeiről írván a muszlim geográfusok szinte mindegyike megemlékezik a *burtasz* népről. Ibn Fadlán azonban nem, ennek magyarázata, hogy a bizonytalan politikai viszonyok miatt küldöttsége nem a volgai útvonalon haladt, így elkerülte a nagy folyó mentén élő burtászokat.

Ibn Fadlán művében keverednek a mesés történetek a vaskosan reális valósággal. A szerző azonban a muszlim irodalomban szokatlan módon kevésbé fogékony a csodákra. A különleges

1 A Simon Róbert szövegközléséből vett személy-, nép- és földrajzi nevek írásában az ő gyakorlatát követem. (Simon Róbert: Ibn Fadlán. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007.)

2 Uralkodott 908–932 között.

3 B. N. Zahogyer szerint vízi úton tértek vissza, érintve a Kazár Birodalmat, ezt bizonyítják Ibn Fadlán részletes információi a kazárokról: Zahogyer, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocsnoj Jevrope, I. Gorgan i Povolzsje v IX-X vv. Moszkva, 1962. 51–66.

természeti jelenségeket tárgyilagosan írja le, a csodás élőlényekről szóló történetei előtt pedig megjegyzi, hogy azokat mások elbeszéléséből hallotta.

Bagdadba a világ sok szegletéből vetődtek el emberek. Ibn Fadlán már utazása előtt tájékozódott tőlük a meglátogatandó népekről, országokról. Két informátora volt. Egyikük, *Takín* (vagy *Tekín*) egy közelebbről meg nem határozható török néphez tartozott, de korábban megfordult a volgai bolgároknál is. Másik segítője, egy bizonyos *Bárisz* nevű ember pedig egyenesen Volgai Bolgárországból származott. Báriszt szláv embernek nevezi Ibn Fadlán, a volgai bolgár *Almist* pedig a szlávok fejedelmének. Ibn Fadlánnál a *szaqlab* (= szláv) népnév egyszerűen 'északi nép, északi emberek' jelentéssel bír. *Báriszt* azonban nevének hangzása miatt akár szláv eredetűnek is gondolhatnánk.⁴ Ők mindketten tagjai lettek az igen népes diplomáciai küldöttségnek, melyet egy *Szawszan ar-Rassz* nevű ember vezetett.⁵

Ibn Fadlán személyes élményeit kiegészítette a hallott és olvasott információkkal és azokat is úti jelentésébe foglalta.

A *Riszála* kéziratai egy kivételével sajnos megsemmisültek. A mű sokáig csak Yáqút feldolgozásában volt ismert. Yáqút a 13. század elején írta meg földrajzi szótárát, amelynek *Básghird*,⁶ *Bulghár*, *Khvárizm*,⁷ *Rúsz*,⁸ *Itil*⁹ címszavaiban hasznosította az Ibn Fadlánnál olvasottakat. A nemzetközi orientalista világ nagy szenzációja volt, amikor 1923-ban, az iráni Meshed városában előkerült a *Riszála* egyik kézirata. Sajnos ennek is hiányzik a vége, a visszaút leírása, de a Yáqút által kivonatolt részek végre eredetiben voltak olvashatók.

A kéziratra Ahmet Zaki Validov, egy baskír tanító fia bukkant rá. A bolsevik rendszer ellenségeként emigrálni kényszerült Oroszországból, s menekülése közben bukkant az értékes kéziratra, amelyet új nevén, mint Ahmed Zeki Velidi Togan publikált 1939-ben, Lipcsében.¹⁰

4 A szakirodalom egységesen volgai bolgárnak gondolja őt, lásd Simon R.: i. m. 9. 19. j.

5 Szawszan ar-Rassz neve alapján (Szawszan = liliom) ítélve korábban rabszolga lehetett. Kovalevszkij, A. P.: Knyiga Ahmeda ibn-Fadlana o jego putyesesztvii na Volgu v 921–922. Harkov, 1956. 14., 19.

6 baskír

7 *Khvárizm* területe Közép-Ázsiában, az Aral-tótól délre, az Amu-darja mentén található. Ez a vidék ma Üzbegisztán része. A középkorban először perzsa, majd arab befolyás alatt állt. A terület legfontosabb városa az Amu-darja bal partján fekvő Ürgens volt, amely karavánutak pihenőhelyeként kereskedelmi központtá nőtte ki magát.

8 *Rúsz* neve a mohamedán íróknál az orosz fejedelemségeket jelöli összefoglalóan, ugyanakkor rúsz névvel illették a kalandozó vikingeket (normannokat, varégokat) is.

9 *Itil*, másként Etil/Atil a Volga török neve, egyes források, miként Yáqút is, azonban a Volga alsó folyása mentén elhelyezkedett kazár fővárost is Itilnek nevezik.

10 Életének fordulatai nagyon tanulságosan világítanak rá a tudományos felfedezések véletlenszerű elemeire. Zaki Validov édesapja nem akármilyen tanító volt: egy medreszében, iszlám oktatási intézményben működött. 1890-ben született fia tudósaknak készült: a török és tatár népek történelmét tanulmányozta. Ugyanakkor már az 1917-es forradalmak előtt az oroszországi iszlám politikai mozgalom egyik vezetője volt. Leninnel személyes kapcsolatban állt. Az októberi forradalom kitörése után a baskírok Zaki Validov vezetésével a bolsevikokat támogatták. Később azonban az oroszországi iszlám politikai mozgalmak viszonya megromlott az új hatalommal. A bolsevikok ellen Turkesztánban kibontakozó fegyveres ellenállás tagjait *baszmacsoknak* nevezték. 1923-ban, amikor a baszmacsok kilátástalan küzdelme elbukott, egyik vezetőjük, Ahmet Zaki Validov sikeresen megszökött a megtorlás elől. Iránon, Afganisztánon, Indián keresztül érkezett Európába. Már menekülése közben ismét feléledt

3. Ibn Fadlán úti jelentésének finnugor vonatkozásai

A *Riszála* kevés finnugor vonatkozású híre Ibn Fadlán kíséretől, Bárisztól és Takíntól, illetve volgai bolgár udvari körökből származhat, tehát másodközlés jellegű.

Ibn Fadlán hallott Wíszú országról és népéről, valamint értesült az északi vidékek különleges körülményeiről, a hosszú nyári nappalokról és téli éjszakákról. A későbbiekben ugyanezeket a motívumokat megtaláljuk a volgai bolgároknál járt többi utazónál és az egymás műveit feldolgozó, tovább alakító geográfusoknál is. A wíszú nép neve az orosz krónikákból ismert *весь* (*ves'*) népnévvel azonosítható, amelyből a szakirodalom a mai vepsze népnévet származtatja.

A Wíszú mellett más muszlim szerzőknél előfordul Arú¹¹ és Yúra országa is.¹² Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a muszlim geográfusok forrásául szolgáló volgai bolgár mesélő-adatközlők *arú* névvel a közvetlen környezetükben élő finnugorokat illették, *yúra* néven a tőlük északi irányban, a Kámán és a Pecsorán elérhető népeket nevezték, a *wíszú* pedig a nyugat felé élő közép- és felső-volgai, valamint karjalai és baltikumi finnugorokat jelölte, akiket a volgai útvonalon lehetett elérni vagy megközelíteni.¹³

A *Riszála* egyik különös története egy hatalmas méretű emberről szól, aki mégsem ember. Létezéséről Ibn Fadlán már Bagdadban értesült Bárisztól. A rendkívül hatalmas termetű, emberszerű lény az *Atil* (Volga) folyóban bukkant föl. Beszélni nem tudott, ellenállást nem tanúsított, így a kezdeti riadalom után a fejedelem elszállíttatta. Ez a rémületet keltő lény, amelyet először embernek néztek, egy nagyra nőtt tokhal, vagyis viza lehetett.¹⁴

Önmagában a nagyméretű vízi szörny felbukkanása nem lenne finnugor történeti vonatkozású esemény Ibn Fadlán útleírásában; a volgai bolgár uralkodó azonban a *wíszú* emberektől kért levélben információt e lény mibenlétéről. A levelezés említése meglepő: vajon milyen nyelven, milyen írásjegyekkel váltottak üzenetet a volgai bolgárok a finnugorokkal?¹⁵ Hogy

benne a tudósi hajlam, Meshed város mecsetjében érdeklődve forgatta a régi könyveket, melyek között rábukkant Ibn Fadlán úti jelentésének majdnem teljes kéziratára. A mű kritikai kiadása és német fordítása tette ismertté nevét az orientalisták körében.

11 Ez a népnév török eredetű, a csuvasok *ar*-nak nevezik az udmurtokat. E népnévet és a hajdani déli udmurtok emlékét őrzí Arszk városának neve. (Arszk mintegy 50-60 km-re Kazánytól északra található, a Kazanka folyó mellett.)

12 Az orosz évkönyvekben Jugra vagy Jugria, a nép pedig jugor. Ők az obi-ugorok (manysik és hantik).

13 A. H. Halikov szerint az Ibn Fadlánnál olvasható „*wíszúí emberek*” (Simon. R. i. m. 69.) és az *eszkel/aszgil* nép (Simon R. i. m. 75., 83.) azonosnak tekinthető a felső-kámai lomovátovói és a Csepca melléki polomi kultúra bolgár-török népségével. Ez a feltevés megmagyarázná, hogy miként tudtak a volgai bolgárok és a wíszúiak levelezni: türk rovásírással. Halikov ötlete azonban minden más adattal ellentmondásban van, ezért kemény bírálatban részesült. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a lomovátovói kultúra a komi-premjákok, a polomi kultúra pedig az udmurtok elődnépességének tekinthető. Halikov, A. H.: Nyekotorije novije aspekti v etnogeneze udmurtszkovo naroda. In: Novije isszledovanyija po etnogenezu udmurtov. Izsevszk, 1989. 48.

14 Markwart főkére (Robbe) gondolt: Markwart, J.: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher IV (1924), 319.

15 Zeki Validi Togan a türk rovásíráásra gondolt, lásd Ibn Fadlán's Reisebericht. Lipcse, 1939. 193–196., idézi SIMON R.: i. m. 69. 253. j.

ténylegesen történt-e ilyen levélváltás, bizonytalan. Elképzelhető, hogy ezzel az írói fogással Ibn Fadlán csak arra akart utalni, hogy a történet a wíszúktól származik.

A bolgár fejedelemnek jó oka volt a wíszúkhhoz fordulni a különös élőlény ügyében: valószínűleg a bolgárok már hallottak a wíszúk körében élő legendáról, az óriási termetű vízi állatról.

A wíszúk valóban ismertek egy különös viselkedésű, nagytermetű vízi állatot, ezért a Volgában felbukkant ijesztő lényt vele hozták kapcsolatba. A muszlim geográfiai irodalomban először Ibn Fadlánnál olvashatjuk a tengerpartra kivetődő nagy hal legendáját, amely húásával önként táplálja a partvidék lakóit.

E mesebeli vízi lény az arab folklór visszatérő eleme. A hiedelmekben ijesztő küllemű, hatalmas szájú, minden élőlényt elnyelő szörnyként jelenik meg. Félelmetessé mitizálódott alakjában már nehéz ráismerni a róla szóló történetek valóságmagvára. E. W. Lane úgy vélte, hogy e szörny a tengerpartokat időnként elárasztó vízoszlop (szökőár) megszemélyesítése lehet.¹⁶ Elképzelhető, hogy a történet kikerekedésével, folklorizálódásával ilyen jelentést is magába olvasztott. A volgai bolgároknál hallott történet változatai azonban több olyan konkrét utalást is tartalmaznak, amelyek alapján felismerhetjük bennük a vizánál is nagyobb halszerű vízi lény, a bálna vagy a delfin partra vetődésének körülményeit.

Ibn Fadlán leírása szerint „Allah – dicsértessék és magasztaltassék – minden nap kihoz ... a tengerből egy halat” *Ja’dzsúdzs* és *Ma’dzsúdzs*¹⁷ népének. Ugyanígy történik ez napjainkban is: bálnák és delfinek öngyilkos partra vetődéséről évente többször is értesülhetünk az írott és elektronikus sajtóból. Az állatok e tettének okai egyelőre ismeretlenek. Ha már azonban így történt, a lehetőséggel élni kell: „Ki-ki akkor közülük odamegy, késsel a kezében, és levág belőle annyit, amennyi neki és a családjának elegendő.” A könnyen szerzett zsákmány azonban mohóvá teheti az embert: „Ha többet vesz el, mint a szükséglete, akkor a gyomra megfájdul, s ugyanígy a családjának is gyomorpanaszai vannak.” A több napja elpusztult, már bomlásnak indult állat húának fogyasztása végzetes lehet: megtalálójá „előfordul, hogy meghal, s vele együtt a családja is, ahányan csak vannak”. Idáig a száraz valóság, innen tovább pedig mese: „Ha annyit vesznek el, amennyire szükségük van, akkor a hal megfordul és a tengerbe veti magát.”¹⁸ Ennek is lehet azonban valóságmagva: „szép szóval, rábeszéléssel” állatvédőknek néha most is sikerül visszafordulásra bírni néhányat a partra vetődött állatok közül. Elképzelhető, hogy régebben a durvább módszer vezetett esetenként meglepő eredményre: egy jókora szelet kikanyarítása az állat húából kijózanítólag hatott szerencsétlenre, és mégis inkább az életet választotta.

A partra kiúszó nagy hal legendáját a volgai bolgárok későbbi utazóknak is elmesélték. A Volgai Bolgárországban a 12. században megfordult *Abu-Hámid al-Garnáti* is feljegyezte.¹⁹ Abu-Hámid al-Garnáti valószínűleg nem olvashatta Ibn Fadlán hamar feledésbe merült, a geográfusok által alig hasznosított úti jelentését, mégis tud a nagy halról. Leírása részben eltér Ibn Fadlánétól, de az ő változata mögött is látható, hogy a volgai bolgár mesélőikig több

16 Lane, E. W.: An Arabic English Lexicon. In eight parts. London, 1863–1893. Reprint: Bejrút, 1980. I. 318. Idézi Simon R.: i. m. 72–73. 257. j.

17 Góg és Magóg

18 E bekezdés idézeteit lásd Simon R.: i. m. 70–71.

19 Klima László: Abu-Hámid al-Garnáti. In: Finnugor történeti chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Bp. 1999. 68–75.

változatban is eljutott történet még kevés torzuláson ment át. Abu-Hámid úgy tudja, hogy az iszlám birodalmából származó kardokat Vízútból Júrába²⁰ szállítják. „Júrában ugyanis minden embernek szüksége van esztendőnként egy [új] kardra, amelyet aztán a sötétség tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat...”²¹ E mesészerű történet mögött nem nehéz meglátnunk a szigonyos bálnavadászatot. Abu-Hámid arról is ír, hogy a kardok tengerbe dobálása után felbukkanó „még nála is nagyobb hal” kergeti ki a partra a „hegy nagyságú halat” – közismert, hogy a kardszárnyú delfin (*orcinus orca*) megtámadja a kisebb delfin- sőt bálnafajokat is. A történet tehát ennek megfigyelését is tartalmazza. Valójában három esemény – bálnák vagy delfinek partra vetődése, bálnavadászat, valamint a ragadozó kardszárnyú delfin („gyilkos bálna”) támadása – keveredik az Abu-Hámid által följegyzett elbeszélésben.²²

A nagy hal legendája minden bizonnyal a geográfusok és utazók által *wiszú*, *arú* és *yúrá* néven ismert erdőövezeti finnugor népek közvetítésével került a volgai bolgárokhoz, s ők adták tovább a muszlim kereskedőknek. A történet létezése azt bizonyítja, hogy a finnugoroknak voltak ismereteik a tengeri népek kultúrájáról, kapcsolatban álltak Góg és Magóg (*Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs*) népével. Azt azonban nehéz eldönteni, hogy mely népet vagy népeket sejtünk ezen elnevezés mögött. A két említett muszlim szerző leírása ugyanis egy részletben eltér egymástól: Ibn Fadlán szerint a nagy hal húsból élő *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népe a *wiszú*kon túl található, míg Abu-Hámid al-Garnáti szerint a nagy hal partra vetődésének avagy vadászatának színtere Júra országa. Előbbi esetben a *wiszú*kat a nyugati finnugorokkal azonosítva arra gondolhatunk, hogy *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népe valamilyen skandináv (viking) etnikai csoporttal, vagy a lappokkal azonos, a másik esetben pedig az Északi Jeges-tenger mellett élő szamojédok jöhetnek szóba.

Meggondolandó körülmény az is, hogy Ibn Fadlán leírásában csak egyetlen finnugor nép, a *wiszú* szerepel. Lehet, hogy az ő informátora a volgai bolgárok körül élő összes erdőövezeti népre gondolt, mikor ezt a népvét említette. Ez még jobban megnehezíti a *wiszú*kon túl lakó nép azonosítását.

Abu-Hámid al-Garnáti több finnugor nép- és országnevet ismert, mint Ibn Fadlán, leírásában *Viszú* országán túl nem *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népe él, hanem *Júra* országa található. Ebből talán arra következtethetünk, hogy a partra úszó nagy hal legendája a Jugriától északra található Jeges-tengerhez kötődik.²³

20 Abu-Hámid műveit O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt publikációjában arab eredetiből Iványi Tamás fordította. Itt ennek a kötetnek az átírását követem. (Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Bp., 1985.)

21 O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt: i. m. 49., Klima László: i. m. 73. Abu-Hámid al-Garnáti másik művében ez a történet így olvasható: „*Viszú népe aztán elviszi ezeket a kardokat egy, a sötétség országához közeli tartományba, amely a Fekete-tenger közelében terül el, s ott eladják őket, cobolyprémekért cserébe. Azok meg fogják a kardpengéket, és beledobják a Fekete-tengerbe. A magasságos Isten erre kihoz nekik egy hegy nagyságú halat a vízből...*” (O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt: i. m. 87–88., Klima László: i. m. 75.)

22 A partra kiúszó nagy hal esetében Markwart is bálnára vagy kardszárnyú delfinre gondolt. Markwart, J.: i. m. 312.

23 A Góg és Magóghoz fűződő apokaliptikus hiedelmekről, Góg és Magóg történetének a Nagy Sándor-regénybe való bekerüléséről lásd Simon R.: i. m. 69–71. 254. j.

E két forráshely inkább a finnugor folklórba, semmint a finnugor népek történetébe nyújt bepillantást.

A nagy hal húsának megszerzése kapcsán egy másik vándormotívum is felbukkan az úti jelentésben: Ibn Fadlán Volgai Bolgáriában úgy értesült, hogy a wíszúk országán túl élő embereket (*Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népét) hegyek és falak választják el a többiektől. A falon vagy akadályon egy kapu vezet át. „*Amikor Allah – dicsértessék és magasztaltassék – azt akarja, hogy kijöjjenek a lakott vidékekre, akkor megengedi, hogy a fal megnyíljon nekik...*”²⁴ A hegyek mögé zárt barbár népek legendája a Sándor-regényben is felbukkan, de Nagy Sándor makedón uralkodó kapuját a Korán is említi.²⁵ Ezért Ibn Fadlán nem is írt többet a fal mögé zárt emberekről, minden olvasója tudta, hogy mire gondol.

Később az orosz krónikaírók összekapcsolták a Sándor-regényben olvasottakat saját ismereteikkel, és a hegy mögé zárt embereket, tehát Góg és Magóg népét a szamojédokkal azonosították. Az őskrónika egyik kivételes helyén maga a krónikaíró szólal meg: [a 6604. (1096.) évben] „*Most pedig el akarom mondani ... mit mesélt nekem a novgorodi Gyurjata Rogovics...*» *A jugorok olyan emberek, akiknek nyelve érthetetlen, és a szamojédokkal szomszédosak az északi országokban. ...azokban a hegyekben nagy kiabálás és beszéd van, és faragják a hegyet, igyekezvén kivágni magukat belőle...*»*Én pedig azt mondtam Gyurjátának: »Ezek a Nagy Sándor makedón uralkodó által bezárt emberek...*»”²⁶

A jugorok feltehetőleg nem ismerték a Sándor-regényt, mégis tudtak a hegy mögé zárt emberekről. Yáqútnál azt olvashatjuk, hogy maga Nagy Sándor indult el a szőke és kékszemű embereket megkeresni. Ők adtak neki építőanyagot a fal megépítésére, s tőlük hallott az évente partra úszó halakról is, amelyek hússal táplálják Góg és Magóg leszármazottait. Ezeket az adatokat Kovalevszkij úgy értelmezi, hogy a hegyek mögé zárt emberek története is finnugor eredetű.²⁷ Kereskedők, utazók meséiből merítve került a Nagy Sándor-regénybe.

A 16. században keletkezett Kazányi história szintén felidézi ezt az elképzelést. A 101. fejezetben, Rettegett Ivánt dicsőítve így ír az ismeretlen szerző: „*És minden országban hatalmas és legyőzhetetlen cárnak nevezték, és hallván, hogy még él, a pogány népek féltek háborúval támadni Ruszra, mint a nyershúsevők,*²⁸ *a szamojédok, akiket Alexander makedón király a magas hegyek mögé zárt, közvetlenül a Vörös-tenger szélén.*”²⁹

A Kazányi história szerzőjéről feltételezhetjük, hogy olvasta a kijeji őskrónikát, de az is lehet, hogy évekig Kazányban élván, a helybeliektől vagy a városba látogató környező finnugor települések lakóitól hallott a hegy mögé zárt szamojédokról.

A hegy mögé zárt emberek legendája is inkább a folkloristák, mint a történészek számára lehet érdekes.

24 Simon R.: i. m. 71–72.

25 Korán. Simon Róbert: A Korán világa. A Koránt az 1923. évi kairói kiadás szövegéből fordította Simon Róbert. h. n. (Budapest), 2001⁴, 18:93–97 (212–213.)

26 Klima László: A Régmúlt idők krónikája. In: Finnugor történeti chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Bp. 1999. 54.

27 Kovalevszkij, A. P.: i. m. 58–59.

28 сыроды

29 Klima László: A Kazányi história. In: Finnugor történeti chrestomathia II. Budapesti Finnugor Füzetek 18. Bp. 2002. 40.

A *Riszlában* Ibn Fadlán egy különös történetet is elmesél egy különös lényről, amely abban találja szórakozását, hogy a homlokán kinőtt szarvának hegyére szúrva a levegőbe dobálja a lovagló embereket, míg meg nem öli őket. A lovakat azonban sajátos módon nem bántja.

Az állat leírása igen részletes: „*A feje a tevéé, a farka pedig a bikáé, a teste az öszvére, a patája hasonlít a bika hasított körméhez. A feje közepén pedig egy testes, kerek szarv van, amely fölfelé haladva egyre keskenyebbé válik, amíg olyan nem lesz, mint a lándzsahegy.*” A leírás ráillik az orrszarvúra. A történet végén Ibn Fadlán meg is jegyzi, hogy ez az állat a helybéliek szerint az orrszarvú. Erre az állatra utal az is, hogy a volgai bolgár udvarban látott „*tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek*”. A rinocérosz szarva rendelkezik igen széles, talpszerű alsó résszel.

Az orrszarvúra illő leírásban egyetlen pontatlanság van csak: az állat szarvának hossza, amely egyes esetekben „*öttől három könyök*”.³⁰ Ez minimum másfél méter.

Az állat viselkedésének és lakóhelyének leírásában találunk még egy-két nehezen hihető, illetve ellentmondásos elemet:

Amikor az orrszarvú a lovon ülő emberre támad, hogyan éri föl a lovast és hogyan tudja szarvával a lovast feldobálni a levegőbe? (Az, hogy a lovat nem bántja, nyilván csak a mese a történetben.)

A szövegrész elején azt olvassuk, hogy az orrszarvú a pusztaságban (a steppén) honos, majd később arról értesülünk, hogy a vadászok fáról nyilaznak rá, mert az orrszarvú magas fák között él.

Simon Róbert szerint a történet egyértelműen az orrszarvúról szól. Hosszú jegyzetben tárgyalja az orrszarvúhoz fűződő hiedelmeket, és megállapítja, hogy Ibn Fadlán leírása semmiféle arab irodalmi hagyományt nem tükröz, szerzőnk a volgai bolgároktól értesült ennek az állatnak a létezéséről.³¹ És valóban, Ibn Fadlán e különös lény leírása során kétszer is kiemeli, hogy hallomás alapján ír: „*(A helybéliek) mesélik...*”, „*A helybéliek említették nekem...*”.³² Ezt a fordulatot egyébként akkor használja, amikor fenntartásait szeretné jelezni.

Ha az orrszarvúról szóló történet a volgai bolgároktól származik, akkor a királynál látott három tállal együtt érkezhettek valahonnan dél felől, arab, perzsa, netán indiai kereskedők közvetítésével. Maga a volgai bolgár uralkodó is pontosan ismerte tálai eredetét.³³ A történet déli kapcsolataira utalhat első mondata is, amelyből arról értesülünk, hogy ez a különös állat a steppén él.³⁴

Ezek után jogos a kérdés: mégis, mi köze a finnugoroknak az orrszarvúhoz?

Kovalevskij, a *Riszlá* oroszra fordítója azt írta, hogy összefüggés lehet az orrszarvú története és egyes finnugor régészeti leletek között. Az évszázadok folyamán Szibériából többször is kerültek elő őskori mamutagarak, de találtak már jégbe fagyott egész állatokat is. Véleménye szerint a múltban fellelt agyarak köré szőtték ezt a legendát, feltehetőleg finnugor

30 Az orrszarvúra vonatkozó itt idézett részeket lásd Simon R.: i. m. 76., 78. A könyök hosszára lásd Simon R.: i. m. 68–69. 252. j.

31 Simon R.: i. m. 76–79. 275. j., az idézett gondolat: 78.

32 Simon R.: i. m. 76., 78.

33 „*A király elmagyarázta nekem, hogy ezek a tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek.*” Simon R.: i. m. 78.

34 „*E folyó közelében kiterjedt steppe található. (A helybéliek) mesélik, hogy egy olyan állat található ott, amely...*” – és itt kezdődik az orrszarvú küllemének leírása, lásd Simon R.: i. m. 76.

közegben. Összefüggést látott az orrszarvú története és egyes finnugor régészeti leletek között. Úgy vélte, hogy az úgynevezett permi ezüstökön egyszarvú, különös állatok láthatók – ahogy megpróbálták elképzelni őket a megtalált mamutagyarak alapján. Az egykor élt ötvösök úgy látszik, arra nem gondoltak, hogy egy állatnak két agyara is lehetett. Pedig talán már régen is bukkantak egész állatokra, nem csak elszórt agyarakra: az obi-ugoroknak és a nyenyeceknek saját szavuk van a mamutra.³⁵

Kovalevszkij szellemes ötlete túl sok ellentmondásban van Ibn Fadlán szövegével. Alátámasztására hiányoznak a régészeti bizonyítékok is: egyelőre nincs nyoma, hogy a finnugorok feldolgozták volna a talált mamutagyarakat. A permi ezüstökön kétségtelenül különös lények vannak, de azok inkább több fejjel, mint egyetlen hosszú agyarral rendelkeznek.

Ibn Fadlán leírása néhány adatot kivéve igen jól illik az orrszarvúra. Az állat szarvából készített tálak esetében a volgai bolgár király hangsúlyozza, hogy azok az állat szarvának gyökeréből készültek – ez is orrszarvúra utal.

Az orrszarvú történetének mégis lehet némi finnugor vonatkozása: az állat vadászatáról szóló rész önálló egységnek tűnik a mesében. A vadászok fáról nyilaznak az állatra: *„(A helyiek) nyomon követik őt a steppén és az erdőkben, amíg meg nem ölik. Ez úgy történik, hogy **felmásznak a magas fákra**, amelyek között él. E célból számos íjász gyűl össze mérgezett nyilakkal, s amikor az állat közöttük van, akkor kilövik rá a nyilaikat, s így súlyosan megsebesítik és megölik őt.”*³⁶

Ezt mintha már olvastuk volna... Lássuk csak, mit írt másfélezer évvel korábban Hérodotosz a jürkákról: *„A közvetlen szomszédságukban, ugyanezen a tájon laknak a iürkák. Ezek is vadászatból élnek, és a következőképpen vadásznak. **A vadász felmászik egy fára** – mert sűrűn borítják fák a vidéket – és onnan figyel. Mindegyiknek ott van készenlétben a lova, amelyet megtanított hason feküdni, hogy alacsonynak látszék, továbbá a kutyája. Ha a vadász megpillantja a fáról a vadat, nyilával rálő, lemászik a fáról, a lovára pattan, és üldözőbe veszi, nyomában a kutyájával.”*³⁷

A jürkák népe talán finnugor volt, nevüket az orosz krónikák jugor népnévvel azonosítják. Akár finnugorok voltak, akár nem, a két leírás ugyanarról: az erdős-ligetes vidék ősi vadászati módszeréről számol be.

35 Kovalevszkij, A. P.: i. m. 62–65. A DEWOS a hanti szót *wes* alakban közli: Steinitz, Wolfgang: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 13. Lieferung. Berlin, 1991. 1631–1632. Simon R.: i. m. 79. 275. j. említi a szanszkrit *wisána* 'szarv' szót. Talán érdemes lenne e két szó kapcsolatát megvizsgálni.

36 Simon R.: i. m. 77.

37 Hérodotosz: A görög–perzsa háború. (Bibliotheca Classica) Bp., 1989. Fordítás, utószó és jegyzetek Muraközy Gyula. IV. 22. (273.)

4. Szövegeközlések, fordítások

- BRØNDSTED, Johannes: A vikingek. Bp. 1983. [A *Jelentés* vikingekre vonatkozó részei]
- CANARD, M.: Ibn Fadlān, Voyage chez les Bulgares de la Volga. Trad. de l'arabe et présenté par marius Canard. Párizs, 1988.
- CZEGLÉDY, K.: Zur mescheder Handschrift von Ibn Fadlān's Reisebericht. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, I. Bp. 1950–51, 217–260. [a kézirat facsimile kiadása] (KOVALEVSKIJ, A. P.): Putyesesztvije Ibn Fadlana na Volgu. Perevod i kommentarii pod redakcijej akagyemika I. Ju. Kracskovszkovo. Leningrád, 1939.³⁸
- KOVALEVSKIJ, A. P.: Knyiga Ahmeda Ibn Fadlana o jego putyesesztvii na Volgu v 921–922. Harkov, 1956.
- SIMON Róbert: Ibn Fadlān. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007.
- SZÁMI ad-Dahhān (szerk.): Riszála Ibn Faḍlān. Bejrút, 1987².
- TOGAN, A. Z. V.: Ibn Faḍlān's Reisebericht. Lipcse, 1939. (Reprint: Liechtenstein, 1966.)

5. Tanulmányok, monográfiák

- CZEGLÉDY, K. – HARMATTA, J.: Ibn Fadlān über die Bestattung bei den Wolga-Bulgaren. Archaeológia Értesítő 1946-1948. 362–381.
- KMOSKÓ Mihály: Ibn Faḍlān. In: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. (Szerk. Zimonyi István) Bp. 1997. 48–49. (A 49. oldalon Zimonyi István által összeállított további irodalommal. Lásd még ZIMONYI István: Ibn Fadlān. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. 9–14. század. Bp. 1994. 277.)
- MARKWART, J.: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher IV (1924) 261–334.
- SIMON Róbert: Ibn Fadlān útibeszámolója mint 10. század eleji észak- és kelet-európai népisme. In uő.: Ibn Fadlān. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007. 109–186.
- ZAHOGYER, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocsnoj Jevrope, II. Gorgan i Povolzsje v IX-X vv. Moszkva, 1967.

6. A Riszála finnugor vonatkozású részei

(A részletek Simon Róbert 2007-ben megjelent szövegeközléséből valók³⁹)

(IF⁴⁰) így folytatta:

láttam, hogy a nappal rendkívül hosszú náluk, s ez így marad az év egy jelentős részében, ugyanakkor az éjszakák rövidek. Aztán pedig az éjszakák hosszabbodnak meg és a nappal lesz rövid. (57.)

38 Ez a mű a Kovalevskij által készített fordítás első változata. Kovalevskij nem szerepelhetett rajta szerzőként, mert a megjelenés idején lágerben volt.

39 Az átvett részletekből az eredeti megfogalmazásra utaló, zárójelek között kurzívval írt arab szavakat kihagytam.

40 Ibn Fadlān

A király elmesélte nekem, hogy három hónapnyi távolságban az országtól egy nép él, amelynek Wíszú a neve. Az éjszaka egy óránál is rövidebb náluk. (57.)

Köztük számos kereskedő található, akik fölkeresik a türkök földjét és juhokat hoznak onnan, s elmennek a Wíszúnak nevezett országba, ahonnan coboly- és fekete róka(prémet) szállítanak. (66.)

Takín⁴¹ mesélte el nekem, hogy a király országában található egy hatalmas termetű ember. Amikor megérkeztem az országba, kérdezősködtem a királynál felőle. „Igen”, felelte ő, „itt volt valamikor az országunkban, de már meghalt. Ő nem tartozott sem az ország népéhez, sem a (közönséges) emberekhez. A története úgy hangzik, hogy valamelyik nap a kereskedők szokásuk szerint, fölkeresték az Atil folyót, amely éppen megemelkedett és kiáradt. Egy nap váratlanul fölkeresett engem egy csapat kereskedő, és azt mondták: »Ó, király, egy olyan ember úszik a víz felszínén, aki, ha hozzánk közelálló néphez tartozik, akkor nincs maradásunk ezen a vidéken, és nem marad más hátra, mint kivándorolni.« Én pedig kilovagoltam velük együtt, amíg a folyóhoz nem értem, ahol szembetalálkoztam az emberrel. Az én könyököm szerint (a hossza) tizenkét könyök volt. A feje akkora volt, mint a lehető legnagyobb üst, az orra pedig egy arasznál is hosszabb volt. Két nagy szeme volt és mindegyik ujjá hosszabb volt egy arasznál. Megrémített ennek az embernek a megjelenése, s ugyanolyan rémület fogott el, mint a többieket. Mi beszélni kezdtünk hozzá, ám ő egy szót sem nem szólt hozzánk, csak nézett bennünket. Elvittem őt a székhelyemre, és írtam a wíszúi embereknek, akik három hónapra laknak tőlünk, és felvilágosítást kértem tőlük felőle. Ők visszaírtak nekem, s tudatták velem, hogy ez az ember a *Ja'dzsúdzs* és *Ma'dzsúdzs* népéhez tartozik,⁴² akik tőlünk három hónapnyi távolságra vannak. Ők meztelenek. A tenger választ el bennünket, s ők annak a másik partján élnek. Úgy közöszlnek egymással, mint a barmok. Allah – dicsértessék és magasztaltassék – minden nap kihoz nekik a tengerből egy halat. Ki-ki akkor közülük odamegy, késsel a kezében, és levág belőle annyit, amennyi neki és a családjának elegendő. Ha többet vesz el, mint a szükséglete, akkor a gyomra megfájdul, s ugyanígy a családjának is gyomorpanaszai vannak. Előfordul, hogy meghal, s vele együtt a családja is, ahányan csak vannak. Ha annyit vesznek el, amennyire szükségük van, akkor a hal megfordul és a tengerbe veti magát. Ők pedig minden nap így élnek.

Köztünk és köztük egyik oldalról ott van a tenger, a többi oldalról pedig a hegyek veszik őket körül, és egy fal választja el őket a kaputól, amelyen ki szoktak jönni. Amikor Allah – dicsértessék és magasztaltassék – azt akarja, hogy kijöjjenek a lakott vidékekre, akkor megengedi, hogy a fal megnyíljon nekik, a tenger kiszárad és megszűnnek számukra a halak.” (68–72.)

E folyó közelében kiterjedt steppe található. (A helybéliek) mesélik, hogy egy olyan állat található ott, amely kisebb a tevénél, ám nagyobb a bikánál. A feje a tevéé, a farka pedig a bikáé, a teste az öszvére, a patája hasonlít a bika hasított körméhez. A feje közepén pedig egy testes, kerek szarv van, amely fölfelé haladva egyre keskenyebbé válik, amíg olyan nem lesz, mint a lándzsahegy. Egyeseknek a hossza öttől három könyök, másoké ennél több vagy kevesebb. A különlegesen zöld (khalandsz) fák levelét legeli. Ha meglát egy lovast, akkor ráront, s az még akkor is csak üggyel-bajjal menekszik meg tőle, ha egy jó paripa van alatta. Ha utoléri, akkor a szarvával megragadja a lova hátán, majd fölhajítja a levegőbe, elkapja őt a

41 A Bagdadban megismert török ember, aki korábban kovácsmesterként dolgozott a volgai bolgár fejedelmi udvarban.

42 Vagyis Góg és Magóg leszármazottja.

szarvával, és így folytatja egészen addig, amíg megöli őt. A lóban azonban nem tesz kárt semmi szín alatt. (A helyiek) nyomon követik őt a steppén és az erdőkben, amíg meg nem ölik. Ez úgy történik, hogy felmásznak a magas fákra, amelyek között él. E célból számos íjász gyűl össze mérgezett nyilakkal, s amikor az állat közöttük van, akkor kilövik rá a nyilaikat, s így súlyosan megsebesítik és megölik őt.

Láttam a királynál három kivájt, mély nagy tálat, amelyek a jemeni onyxhoz hasonlítottak. A király elmagyarázta nekem, hogy ezek a tálak ennek az állatnak szarvából, annak gyökeréből készültek. A helybeliek említették nekem, hogy ez az állat az orrszarvú. (76–78.)

Adalékok a finnugor néprajz történetéhez[♦]

(Részlet egy nagyobb tanulmányból)

A finnugrisztikai kutatások jelentős eseménye volt 1883-ban, Helsinkiben a Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen seura) megalapítása, majd a Társaság kiadói tevékenységének megindítása. A folyóiratként megjelenő Finnisch-Ugrische Forschungen (1901 óta) a nyelvészeti tanulmányokon kívül rendszeresen közöl néprajzi cikkeket, könyvismertetőket is. A Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja (Journal de la Société Finno-Ougrienne) című sorozat pedig 1890 óta közöl mind nyelvészeti, mind néprajzi tanulmányokat. A Társaság kiadványsorozatában említést érdemlő önálló néprajzi témájú művek a Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia köteteiként jelennek meg (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne). Fennállása alatt a Társaság igen sok kutatást, tanulmányutat támogatott. A Finnugor Társaság ösztöndíjával végzett hónapokig, sőt évekig is eltartó kutatómunkát – hogy csak néhányat említsék – Yrjö Wichmann az udmurtok, a komik és a marik között, Heikki Paasonen a mordvinok, Kustaa Fredrik Karjalainen a hantik, Artturi Kannisto a manysik között. Nyelvészeti gyűjtésük mellett mindannyian igen értékes folklorisztikai, néprajzi megfigyelésekkel is gazdagították a tudományt.

Bízvást mondható, hogy A. O. Heikel (1851–1924) volt az első kutató, aki néprajzi anyagot gyűjtve, néprajzi kérdések földolgozására törekedve, több finnugor nyelvű népre terjesztette ki a vizsgálatait. Kutatóútjait 1883, 1884, és 1885 nyarán még nem a Finnugor Társaság, hanem a Szentpétervári Tudományos Akadémia finanszírozta. A gyűjtései alapján írt monográfiákat azonban már a Finnugor Társaság adta ki. A *Rakennukset Tschermisseillä, Mordvalaisilla, Virolaisilla ja Suomalaisilla* című műve 1887-ben finnül, 1888-ban németül jelent meg.¹ Ezekben az építőkéltúra terén szerzett helyszíni ismereteit foglalja össze. 1899-ben a Finnugor Társaság kiadásában a mordvinok viseletéről írott munkáját adta közre.

Mind a nyelvészeti, mind a régészeti, mind pedig az etnológiai kutatások újra meg újra fölvetették az őshaza elhelyezkedésének, a finnugor őstörténetnek és a művelődéstörténetnek a kérdéseit. Kutatók egész sorát vonzotta az az igény, hogy helyszíni vizsgálatokkal szerzett ismeretek birtokában felelhessenek a kérdésekre, minél messzebb nyúlhassanak vissza az ismeretlen múltba. A magyarországi tudományos kutatások a 19. század utóján a honfoglalás

♦ Kodolányi János 2008 januárjában említette, hogy szeretne részt venni Bereczki Gábor köszöntésében, van egy majdnem kész írása, csak a jegyzetek hiányoznak belőle. Február 11-i halála után néhány nappal náluk járva felesége egy nyitott dossziét mutatott az asztalán, utolsó munkáját. Ebből a meglehetősen terjedelmes kéziratból választottam ki a jelen közlemény anyagát, és kiegészítettem az elengedhetetlen bibliográfiai utalásokkal. Ezzel az írással készült köszönteni Kodolányi János kedves kollégáját, mi pedig az ő emléke előtt is tisztelgünk a közléssel (Csepregi Márta).

1 Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. JSFOu 4 (1888).

ezeréves fordulójának vonzásába kerültek. Őstörténeti forráskiadványok jelentek meg, a honfoglalás, valamint az azt megelőző korok kutatása egyre inkább előtérbe került. Zichy Jenő gróf tudományos expedíciókat szervezett a magyarság múltjának feltárására, bizonyító adatok gyűjtésére. Harmadik ázsiai expedíciója 1896-ban kezdte munkáját. Zichy ennek az expedíciónak a kutatóit úgy válogatta össze, hogy ne hiányozzék közülük a nyelvész, a régész és az etnológus. A nyelvészetet Pápay József, a régészetet Pósta Béla, az etnológiát pedig Jankó János képviselte.

Jankó János (1868–1902) munkáját az akkor Európában elérhető finnugor gyűjtemények tanulmányozásával kezdte Berlinben, majd Helsinkiben folytatta ugyanezt. Érdeklődésének előterében a halászati kultúra állt. A múzeumi tárgyak tanulmányozásán kívül Karjalában és Hämében a helyszínen is igyekezett megismerkedni a finn népi kultúrával. Három hónapig tartó finnországi előkészítő tanulmányai után 1898-ban csatlakozott a Zichy-féle expedícióhoz. Az volt a terve, hogy előbb a Volga vidékén, majd az Ob mentén gyűjt halászati adatokat, közben a lehető legteljesebben feltárja az orosz nyelvű szakirodalmat. Az Ob vidékén az osztjákok kultúrájával, valamint fizikai antropológiájával kívánt foglalkozni. Kutatási tervét következetesen megvalósította, a rendelkezésre álló rövid idő alatt nagyon hosszú utat tett meg csónakon. A Közép-Ob mellékfolyói (Irtis, Demjanka, Szalim, Jugan) mentén kivétel nélkül minden osztják települést meglátogatott. Útjáról a feljegyzésein kívül fényképeket és 300 tárgyat hozott haza. Hazatérte után nyomban hozzálátott halászati vizsgálatainak a feldolgozásához. Igen rövid idő alatt megírta és kiadta kétkötetes, hatalmas művét, *A magyar halászat eredete* (Budapest–Leipzig 1900) című értekezését, melynek összefoglalásában leírja, hogy a magyar halászat szerszámai közül mit tart ugor, török, szláv és német eredetűnek. Megrajzolja azt a történelmi folyamatot is, amelyhez egy-egy eszköz elterjedése, illetve valamely már használt eszköz módosulása kapcsolódhat. Végezetül a halnevek etimológiájából kiindulva megvizsgálja három halfajta, a csuka, a ponty és a harcsa elterjedési területét. E vizsgálat eredményeként úgy véli, hogy a finnugorság őshazáját az Ural, a Volga és a Káma között lehet keresni.

Jankó János kutatási módszereire és elveire épült az ún. „finnugor néprajz” elmélete és kutatási gyakorlata. Az ő bízgatására kezdett kutatásokat az osztjákok között a finn etnológus nemzedék kiváló tehetségű képviselője, U. T. Sirelius (1872–1929). Jankó finnországi tartózkodása idején, 1897-ben ismerkedtek meg. Th. Schwindt távollétében ő nyújtott segítséget Jankónak a múzeumi kutatómunkában. Ismeretségük mély kollegiális barátsággá fejlődött. Együtt indultak Finnországból, útjukat azonban már nem együtt folytatták. Jankó Szentpétervárról a Baltikumba utazott, mielőtt a Kaukázusban csatlakozott Zichy expedíciós csoportjához, Sirelius pedig kelet felé folytatta útját. Sirelius osztjákföldi tanulmányútja lényegesen tovább tartott, mint Jankóé. Bár főleg a halászati kultúra kötötte le az érdeklődését, nem kevesebb figyelmet fordított a néprajz más területeire. Jankóhoz hasonlóan elsőnek ő is a halászat tárgykörébe tartozó anyagát dolgozta föl *Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völker* című Helsinkiben, 1906-ban megjelent doktori értekezésében. Ugyanabban az évben kezdte meg az építő- és lakáskultúra tárgykörében írott terjedelmes tanulmánya közlését is (*Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker*, FUF VI–IX. 1906–1911). A két tanulmány közül csak a halászati viseli a címében a finnugor jelzőt, a másik címében a finn és az obi-ugor szerepel. Sirelius nem arra törekedett, hogy föltárja a finnugor kori vagy akár a későbbi műveltséget, arra még kevésbé, hogy a kultúra anyagi jelenségeinek vizsgálata révén meghatározza a finnugor szállásterületek helyét. Ennyiben tehát kutatási célja eltért Jankóétól. *Suomen kansanomaista kulttuuria* (Finnország népi kultúrája) című, 1919–

1921-ben megjelent kétkötetes monográfiájában összefoglalja elméleti, módszertani elképzeléseit is. A finnugor népek kultúráját egymástól eltérő szintűeknek tartja, a legalacsonyabb fokra az obi-ugorokat teszi, életmódjukat a halászattal és a vadászattal, valamint részint a rénszarvastartással jellemzi. Ide sorolja a lappokat is. A többi finnugor népet földművelő és állattartó népekként jellemzi. A nyelvi adatok alapján azt állítja, hogy a finnugor ősnép vadászattal és halászattal foglalkozott, ezért viszonylag mozgékony volt, és nagy kiterjedésű területekre volt szüksége. A kutyát és a juhot ekkorra már háziasították, s feltehetőleg a rénszarvast is alkalmazták vadászatkor (csalirének) és talán teherhordó állatként is. Sirelius megállapítja, hogy a néprajzi kutatás segítségével távoli korokba is el lehet jutni. Kutatási módszerként a kulturális jelenségek egymás mellé állítását, összevetését említi.

A „finnugor néprajz” elméleti és módszertani megalapozása tehát nem csupán Jankó János munkásságához kapcsolódik. Az első lépésektől kezdve nyomon követhető a nyelvészet és az etnológia szoros kapcsolata. A finn kutatók közül A. O. Heikel már 1902-ben megfogalmazta e tárgyban kialakult véleményét. Nem tartotta meggyőzőnek a nyelvészek állításait, amikor egy-egy kultúrszó több rokon nyelvbeli előfordulása alapján arra következtettek, hogy a szóval jelölt tárgy már ősidők óta ismert volt. Heikel szerint ilyen állítani csak az illető tárgyak birtokában lehetett volna.

A nyelvészek részéről E. N. Setälä (1864–1935) fogalmazta meg azokat az etnológiai kutatásokat érintő elveket, amelyek a finnugor néprajz alapjainak a lerakásához járultak hozzá. A *Suomen suku* című háromkötetes munka² I. kötetének 20. lapján a következő olvasható: „Az a tény, hogy a finnugor népek olyan nyelveken beszélnek, mely egy közös ősnelvből származik, arra enged következtetni, hogy ezek a népek a nyelvi egység korából más kultúrát is örökölték és hoztak magukkal, mint a nyelvet.”³

A „finnugor néprajz” elvét és módszereit már az 1930-as évek elején érték kritikai észrevételek. A *Suomen suku* III. kötetében Ilmari Manninen (1894–1935) illetve bírálattal a kutatási irányt. Mindenek előtt azt állapította meg, hogy a finnugor népek esetében nyelvi tények alapján bizonyított nyelvrokonságról van szó, a néprajzi tárgyak azonban nem igazolnak a nyelvrokonság alapján álló kulturális rokonságot. Még a finn és az észti kultúrát egybevetve is jelentős eltéréseket lát, még kevésbé tartja egymással rokonnak azokat a népeket, amelyek földrajzilag távol élnek egymástól. Ezt írja a kötet bevezetésében: „Az ősi, közös hagyományt, amelynek révén a keleti és a nyugati finnugor népeket össze lehet kapcsolni, a népi műveltségnek csak azon a fokán lehet megtalálni, amely a legprimitívebb fokot képviseli. Nem lehet viszont e népeknél olyan jelenségeket kimutatni, amelyek egyedül a finnugorság sajátjának volnának tekinthetők.”

Kustaa Vilkuna (1902–1980) a harmincas évektől kezdve többször foglalkozott a „finnugor néprajz” elvi és módszertani kérdéseivel. 1950-ben tartott egyetemi tanári székfoglaló előadásának bevezetésében felvázolja a „finnugor néprajz” létrejöttét, Jankó János és U. T. Sirelius szerepét. Megrajzolja a biológiai evolucionizmusra épült, 19. századi etnológiai irányzatot, amely véleménye szerint Jankó tipológiai elvének és típusalkotó módszerének is az atyja. Többek között ezt írja: „Megőrzött régiségekre (survivals) volt szükség, melyekkel ki lehetett tölteni a fejlődési sorokat, vagy melyekkel szükség esetén megmagyarázták a túlságosan

2 *Suomen suku* I–III. Szerkesztők: A. Kannisto, E. N. Setälä, U. T. Sirelius, Y. Wichmann. Helsinki, Otava 1926, 1928, 1934.

3 A finn nyelvű idézeteket Kodolányi János fordította magyarra.

„primitív” változatokat. A fejlődési sor részeit tetszés szerint válogatták különböző helyekről úgy, hogy ugyanannak a sorozatnak a darabjai sokszor igen távol voltak egymástól.”⁴ Majd ő is megállapítja, hogy a „finnugor néprajz” a finnugor nyelvtudománnyal párhuzamos fejlemény. Figyelmeztet, hogy a „műveltségi jelenségek elterjedési határa ritkán egyezik a nyelvi határokkal. Ehelyett az elterjedés fontos határait földrajzi okok, közlekedési utak, vallások és politikai határok szabják meg. Ugyanezek a korlátok nem érintik a nyelvet.”⁵ Kétséget kelt benne, hogy a finnugor eredetű nyelveket beszélő népek hosszú ideje igen távol élnek egymástól. A műveltségi rokonság szerinte „csakis az élet primitívebb és egyúttal alsóbb rétegéhez tartozik, amelynek az elterjedése viszont nem korlátozódik kizárólag a finnugor népekre”. Mindazonáltal Vilkuna 1960. évi finnugor kongresszusi előadásában nem zárkózott el az immár hagyományossá vált „finnugor etnológia” kifejezés használatától.

Toivo Vuorela (1909–1982) Kustaa Vilkunával egyetértve állította, hogy a néprajznak fel kell adnia azt az E. N. Setälä által képviselt nézetet, hogy a közös ősnéptől származó népek közös kulturális örökséget őriznek, amelynek a rekonstruálása a finnugor néprajznak kötelessége lenne. Inkább igaz az, hogy semmiféle külön finnugor, sem indoeurópai „őskultúra” soha nem volt. A finnugor néprajz értékét abban látta, hogy a finnugor nyelveket beszélő népek viszonyait követve megtanuljuk látni a különböző korú és különböző irányú kulturális kapcsolatokat.

Az 1960. évi első nemzetközi finnugor kongresszuson a néprajzi bevezető előadást Kustaa Vilkuna tartotta, *Die finnisch-ugrische Ethnologie heute* címmel.⁶ Ebben lényegében ismét összefoglalta e tárgyban 1935-ben 1938-ban, 1946-ban, valamint 1950-ben kifejtett nézetét, nem hallgatva el korábbi kételyeit sem. Az előadáshoz fűzött hozzászólásában K. Kovács László megértéssel fogadja ugyan Kustaa Vilkuna megállapításait, mégis kifejti, hogy léteznie kellett valamiféle finnugor népek őstörténetének. A finnugor néprajzot olyan tudományszaknak tartja, amely ki tudja mutatni a szóban forgó területen, egy adott történeti fejlődés után az őskultúra maradványát. Szerinte a gondos vizsgálat és analízis nemcsak a nyelvrokonság, hanem a műveltségi rokonság tényeit is feltárja.

Vargyas Lajos Kustaa Vilkuna előadásához fűzött megjegyzéseiben abból indul ki, hogy a folklorista nincs olyan nehéz helyzetben, mint az anyagi kultúra kutatója, mivel a folklór inkább őrzi az archaikus elemeket, mint a gyorsabban változó anyagi kultúra. A szó valódi értelmében csak azt a kutatómunkát tartja finnugor néprajznak, amely az egykori közös finnugor elemeket kutatja, amelyek tehát céljaikat tekintve finnugorok, módszerei szerint eurázsiai összehasonlító tevékenységek. Végezetül hangsúlyozza a komplex kutatási módszer szükségességét.

Vilkuna „finnugor néprajz”-ot illető véleményének legkitartóbb magyar ellenfele Korompay Bertalan volt (1908–1995). Több írásában fejtette ki nézetét, mégis leginkább két cikkben foglalta össze, az egyik *A finnugor néprajz válsága*,⁷ a másik *A finnugor néprajz jellege és szükségége*⁸ címmel jelent meg. Összehasonlító vizsgálatokat tart szükségesnek a nyelvileg rokon népek között. Kimondatlanul is az összehasonlító nyelvészet példája lebeg a szeme előtt, noha ő maga mondja, hogy a kulturális jelenségeknek nincsenek nyelvi határai. Miként a nyelvben, a

4 Kustaa Vilkuna: *Suomalais-ugrilainen kansantiede tietään etsimässä*. Virittäjä 54 (1950), 377.

5 uo. 382–383.

6 Ortutay Gyula (szerk.): *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

7 *Nyelvtudományi Közlemények* 53 (1951), 292–297.

8 *Nyelvtudományi Közlemények* 58 (1956), 44–49.

műveltségben is elkülönít szláv, valamint török hatást. Csak általuk tartja elérhetőnek az ősműveltség finnugor elemeit. A finnugor néprajzot magyar szempontból őstörténeti néprajznak tekinti. Mint mondja: különös feladata a magyarság eredetének, kialakulásának, a rokon népekkel megvolt egykori kapcsolatának néprajzi hátterét vizsgálni. Finnugor népekkel kapcsolatos feladat a finnugor népek műveltségi állapotának leíró kutatása is, ám egyes finnugor népek néprajzának műveléséből még nem születik finnugor néprajz. A néprajztudományt csak a finnugor nyelvű népek néprajzának egymáshoz fűződő vizsgálata teszi finnugorrá.

Az uralisztikai kutatásokban kezdeményező szerepe volt a nyelvészetnek, s a legszilárdabb támaszt nyújtja hosszú idő óta. A nyelvészet megállapításai kiterjedtek a műveltség körvonalázására is. A nyelvekben eredetük szerint elkülöníthető terminusok nyelvi hovatartozásának analógiájára szokás ma is a kultúrában is pl. iráni, indoeurópai, török vagy más rétegről, illetve hatásról beszélni. A nyelvészet nemcsak megelőzte a néprajzot és a régészetet, hanem olyan eredményeket tárt eléjük, amelyekre támaszkodhattak. A régész, különböző korok legtöbbször a lelettípusok és a lelőhelyek szerint elnevezett kultúráját, a kultúrák egymáshoz fűződő kapcsolatait vizsgálja, gyakran kísérletet tesz a feltárt kultúrák etnikumhoz kapcsolására is. Az esetek többségében a nyelvi adatokra támaszkodtak a néprajzkutatók is, különösen az anyagi kultúra és a társadalom vizsgálatakor.

A huzamosabb időn át együtt élő emberi közösségek azonos anyagi kultúrát teremtenek. Ezek az emberi közösségek közös kultúrájuk és összetartozásuk tudata folytán egy-egy etnikumot alkotnak. Az etnikumnak nem kritériuma a közös származás, hiszen minden etnikum magába foglalhat különböző származású embercsoportokat, átadhatja nekik kultúráját, valamint a saját kultúráját módosíthatja az idegen kultúra egyes elemeivel. A vázolt folyamatnak is következménye, hogy egy-egy etnikum kultúrájában különféle rétegeket állapíthatunk meg. A kultúra elemeinek átadásában, átvételében, terjedésében azonban nemcsak az etnikumrészek keveredése, egymásba olvadása játszik szerepet, hanem érintkezésük is egymással, az érintkezés sokféle módján. A tapasztalatok szerint az anyagi kultúra jelenségeit nyelvi és etnikus hatások nem gátolhatják terjedésükben. Ugyanakkor tehát, mikor egy-egy kultúra etnikumokat kapcsol össze, a kultúra különféle jelenségei el is választhatják őket egymástól, régiókat, néprajzi csoportokat hozva létre.

A nyelvrokonság témakörének tanítása a magyar nyelvi órán

Észtországban vagy Finnországban a magyar turistát legtöbbször régi, kedves ismerősként üdvözlnek, és „rokonnak” járó, szívélyes fogadtatásban részesítik. Szinte minden második észti vagy finn embernek (társadalmi helyzetétől, műveltségi szintjétől függetlenül) van valamiféle személyes kötődése hazánkhoz, emléke és ismeretei Magyarországról, de ha mást nem is, *A Pál utcai fiúkat* minden észti olvasta fiatal korában. Szeretetteljes, meleg szavakkal és lelkes „rokon” büszkeséggel beszélnek a magyarokról az általunk amúgy hidegnek és visszafogottnak bélyegzett balti finn népek, és őket hallgatva a magyar utazó elszégyelli magát, s kényszerrel igyekszik leplezni, hogy lelkesedésben és egymás kultúrájának ismeretében viszonyunk cseppet sem mondható kiegyenlítettnek. Akinek módjában áll szembesülni ezzel a jelenséggel, az önkéntelenül is elgondolkodik e sajnálatos helyzet okain.

Az Európai Unió tagállamairól lévén szó, valószínűleg rendelkezünk bizonyos információkkal az említett két nép országaival kapcsolatban, de az általuk beszélt nyelvre, illetve azok anyanyelvünkkel való, tudományosan bizonyított rokonságára vonatkozó ismereteink enyhén szólva hiányosak. Hiszen a magyarok nagy része még azzal sincsen tisztában, létezik-e olyan, hogy észti nyelv. „Ott oroszul beszélnek, ugye?” – hangzik el sokszor a kérdés egyetemet végzett emberek szájából sem ritkán. A finnekről is csak halvány emlékképek derengenek az iskolás időkől, hogy „ők állítólag a rokonaink, de ez nem is biztos”.

Hogy nálunk a nyelvrokonság tudományos tényei még mindig a hiszem-nem hiszem kategóriát képezik a köztudatban, az természetesen többféle okra vezethető vissza. Leginkább történelmi-politikai tényezők „bíralták felül” a tisztán tudományos tényeket. Mára, azt gondolhatnánk, senkinek sem fűződik már érdeke a tudomány által igazolt tények elkendőzéséhez vagy kétségbe vonásához, sőt, belátható volna, hogy a nyelvrokonság tényének elfogadásán túl esetleges politikai-gazdasági, de főleg kulturális hasznát is várhatunk a finnugor nyelvű államok és népek szorosabb együttműködésétől vagy közös érdekszövetségre lépésétől.

Nyilván nem az egyes ember hibája a nyelvrokonság kérdéskörével szembeni érdektelenség, tájékozatlanság vagy éppen szkepticizmus. Talán nem is az a legfontosabb, kinek a hibája mindez, inkább az, hogy, miképpen változtathatunk a helyzeten. Tudjuk, hogy évszázadok hibás berögződéseivel kell megküzdeni, ami nem egyik napról a másikra hoz sikert. Világos, hogy a helyzet javításának talán egyetlen győzelemre esélyes terepe az iskolai nevelés-oktatás, ezen belül is a magyar nyelvi óra, és annak tervezője-szervezője-irányítója, a magyar nyelv tanára.

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy vajon kellő súllyal van-e jelen a nyelvrokonság témaköre a tananyagot szabályozó Nemzeti alaptantervben (NAT), illetve a kerettantervekben. A jelenlegi anyanyelvoktatás rendszerében nem volna reális az ajánlottnál nagyobb óraszámot fordítani a témakör tanítására, hiszen a tananyag mennyisége már így is óriási és nehezen

beosztható, ráadásul a kompetenciafejlesztés szempontjának előtérbe kerülésével az ismeret-bővítő órák száma még inkább csökken.

Tüzetesen szemügyre véve a magyar nyelvi tankönyvek széles választékú piacának egyes darabjait abból a szempontból, hogy milyen arányban és módon tárgyalja a nyelvrokonság témakörét (részletesség, súlypontok, megközelítés stb.) megállapítható, hogy a magyar nyelvi tankönyvek nem vádolhatók sem szűkszavúsággal, sem szaktudományos hiteltelenséggel. Noha az egyes anyanyelv-könyvek különböznek a téma megközelítésében, vagy a súlypontok elhelyezésében, egyesek kevésbé részletesek, viszont ötletes feladatokkal szolgálnak, mások meg sok érdekes adalékanyaggal egészítik ki a törzsanyagot, de megegyeznek abban, hogy a témához kapcsolódó fogalmakat precízen és körültekintően megmagyarázzák, és bőséges és szaktudományosan helytálló ismeretanyagot közölnek a nyelvrokonság kérdéskörére vonatkozóan.

Jelen írás a nyelvrokonság témakörében szervezett órák lehetséges terveit vázolja fel a NAT és bizonyos kerettantervek előírásait figyelembe véve, valamint a különböző nyelvtankönyvek, tanári kézikönyvek és a témára vonatkozó szakirodalom és egyéb segédanyagok segítségével. Kiindulópontom az, hogy a nyelvrokonság kérdéskörének tisztába tétele, az alaptalan szkepticizmus és tudománytalanság felszámolása elsősorban az iskolai oktatás által valósulhat meg, ezen belül az is igazán jól szervezett, élvezetes, a diákok kreatív gondolkodására alapozó, illetve azt fejlesztő, azt mozgató, a problémát a maga komplexitásában, több megközelítésből bemutató magyar nyelvi tanórák keretében.

A probléma csak az, hogy ilyen kiváló tankönyvi alapanyag segítségével hogyan lehet a leideálisabban megszervezni azt a kevés tanórát (egyet vagy kettőt), amelyet ennek a témának a tanítására szánhatunk a NAT, illetve saját tematikus tervünk alapján.

Két órászervezési lehetőséget kínállok fel a nyelvrokonság témájára alkalmazva.

A nyelvrokonság témakörében szervezett tanóra

A témát összetett jellegéből adódóan részletesen a 12. évfolyamon érdemes tananyagként beiktatni. Egyrészt, mert teljesebb kifejtése megkíván bizonyos nélkülözhetetlen anyanyelvi ismereteket (leíró nyelvtan: a nyelvi szintek grammatikája), és néhány általános nyelvészeti fogalom ismeretét (a nyelvnek mint változó rendszernek az ismeretét), illetve nem nyelvi, más tantárgyhoz kapcsolódó tudást (pl. történelem, társadalomismeret, biológia, földrajz), mely a 12. osztály esetében adottnak tételezhető fel. Másrészt, mert a középiskola utolsó évére már valószínűleg ismerjük az osztály érdeklődését, (ha nem, akkor rá is kérdezhetünk), és annak megfelelően közelíthetünk a témához, alakíthatjuk a tanóra súlypontjait.

A témakör tárgyalásánál az elsődleges cél az ismeretátadás, ezáltal az általános nyelvi és kulturális műveltség szélesítése. Ugyancsak cél az érdeklődés felkeltése a tanulóknak a téma „érzékeny” pontjai által és iránt (a nyelvrokonság történelmi-politikai befolyásoltsága, oroszországi nyelvrokonságunk aggasztó nyelvi helyzete, a nyelvvesztés és nyelvcsere fogalma, illetve a három finnugor önálló állam lehetséges együttműködése az EU-ban pl. az oroszországiak érdekében, valamint közvetve, a témakörhöz kapcsolódó, diákoknak feltett kérdések-feladatok által a kreatív gondolkodás fejlesztése).

A két órászervezési modell két különböző aspektusra épül, a tanulók érdeklődése szerint helyezve a súlypontokat. A legideálisabb persze a több megközelítés megfontolt arányú vegyítése volna.

Általános nyelvészeti érdeklődésű osztály

Osztály: 12. évfolyam

Témakör: A nyelvek élete, eredete

Az órák anyaga: A nyelvrokonság

Az órák feladata: a nyelvtípus, a nyelvcsalád, alapnyelv, őshaza, összehasonlító nyelvészet fogalmainak megtanítása

Az órák jellege: ismeretbővítő, készségfejlesztő, gondolatébresztő

1. óra vázlat

idő	óra menete	pedagógiai cél	eszközök, munkaforma, módszer
1–5	A tanár beszél az „egyedül vagyunk-érzésről” Kérdések a tanulókhöz: „Ki milyen nyelvet tanul? Hasonlítanak-e azok anyanyelvünkre? Mért van az, hogy a holland megérti a németet? Ha valaki két indoeurópai nyelvet tanul, hasonlítsa össze azokat is! Vannak hasonlóságok? Több-e a hasonlóság, mint a magyarral?” stb.	ráhangolás, rávezetés a témára	kérdéses rávezetés, közös megbeszélés, tanár irányít
6–12	„A magyar nyelvnek is vannak rokonai. Tudtok-e erről valamit?” (várhatólag tudják, hogy a magyar finnugor nyelv, lesznek, akik kétkedve állítják) „De miért éppen finnugor?” A világon beszélt nyelvek száma: 3000-5000. Kérdés: „mért nem tudjuk pontosan meghatározni?” A nyelvek csoportosítási lehetőségei: az eredetet, rokonságot vizsgáló összehasonlító nyelvészet, a nyelvtipológia és az areális nyelvészet. Ahogy elhangzik a meghatározás, példákat mondatunk a diákokkal.	ismeretbővítés meglévő tudás mozgósítása	a tanár ismereteket közöl, de kérdések segítségével információkat is előhív a diákokból közös munka a tanár irányításával közben vázlatpontok táblára írása, a tanulók által mondott példák táblára írása
13–20	Feladat: kivetítőn a finn és a mari <i>mond</i> ige ragozási sora látható. Írjuk le a füzetbe, de mellettük hagyjunk helyet a magyarnak, ill. az angolnak vagy a németnek is! „Ha megfigyeljük a különböző nyelvek paradigmáját, mit látunk?” (Várhatólag felfedezik, hogy az igei személyragok tekintetében a finnugor nyelvekben anyagi egyezés van)	felfedeztetés meglévő tudás segítségével, érdeklődés felkeltése gondolkodás fejlesztése	önálló munka, aztán közös megbeszélés, javaslatok megtétele, majd a megoldás összegzése és lejegyzése a füzetbe kivetítő használata

21– 28	Feladat: írd le a könyv szót mit? hova? hol? honnan? ill. minek? kérdésre felelő esetekben. Papíron megkapják ugyanennek a szónak az észt megfelelőit. „Tegyétek hozzá az általatok tanult idegen nyelvi megfelelőket! Mire következtetünk?” (típusbeli különbségek, ill. eredetbeli kérdések összefüggenek)	felfedeztetés érdeklődés felkeltése, gondolkodás fejlesztése	önálló munka, következtetések levonása közösen történik az észt ragozási sor fénymásolata
29– 39	Fogalmak tisztázása - alapnyelv fogalmának meghatározása - nyelvcsalád fogalmának meghatározása hangsúlyozni kell, hogy nyelvrokonság nem jelent vérségi köteléket! - „Hogyan lehet bizonyítani a nyelvrokonságot? Nyelvi bizonyítékok?” Szókincsre pl. „Mely szavainkról gondoljátok, hogy alapnyelvek? Mit tükröznek ezek a szavak?” - „Nyelven kívüli bizonyítékok? Mely tudományok segíthetik az összehasonlító nyelvészek munkáját?” pl. uráli őshaza meghatározásánál a méh-méz ill. a sün szavak bizonyító értéke (vagy maguktól mondják, vagy rávezetéssel a tanár mondja el)	ismeretbővítés általános jelenségek rendszerezése példák segítségével	tanári irányítás, példát a diákok mond(hat)nak közben füzet használata, fogalmak pontos lejegyzése, kulcsszavak a táblára is felkerülnek közös megbeszélés, kérdésekkel való rávezetés a megoldásokra
40– 43	Felsoroljuk a nagyobb nyelvcsaládokat. Kiemeljük az indoeurópai és az urálit! Feladat: sok nyelv felsorolása a táblán: csoportosítsátok ezeket aszerint, hogy melyik nyelvcsaládba tartoznak!	levezető feladat	tábla használata, füzet, önálló munka, aztán közös megbeszélés
44– 45	Házi feladat: Nézzetek utána, mit jelent a világnyelv, a közvetítő nyelv, a holt nyelv és a mesterséges nyelv kifejezés pontosan és keressetek rá példákat! Írjátok le a füzetbe!	önálló ismeretszerzés e való ösztönzés	önálló, gyűjtőmunka, füzet használata
pót- fel. (5 p)	kivetítőn: az indoeurópai és az uráli népek családfája, ill. ágrajza Vizsgáljuk meg és határozzuk meg a főbb ágakat! Keressük meg az általunk tanult idegen nyelvet, ill. anyanyelvünket és jellemezzük az ábrák segítségével: melyek a közvetlen rokonai, mikor honnan ágazott el az alapnyelvi állapothoz képest!	felfedeztetés gondolkodás fejlesztése	kivetítő, ágrajz, családfa közös munka

2. óra vázlata

idő	óra menete	pedagógiai cél	eszközök, munkamódszer
1–10	Ha az előző órán nem jut idő a pótfeladatra, az jön most. Ha jut: házi feladatok megbeszélése feleltetés formájában. Négyen felelhetnek: világnyelv; közvetítő nyelv; holt nyelv; mesterséges nyelv fogalmi + példák + tanár kérdései a fogalmakhoz kapcsolódóan pl.: „Szerinted miért van szükség nyelvek mesterséges megalkotására? Mi okozhatja egy nyelv kihalását?” stb.	ellenőrzés gondolkodás fejlesztése	feleltetés: tanári kérdések
11–17	Az indoeurópai nyelvcsalád ágrajza és családfája a kivetítőn. Feladat: keressünk világnyelveket ebben a nyelvcsaládban! Keressünk holt nyelveket benne! Keressük meg a határos országok nyelveit és jellemezzük az ábrák segítségével! Térkép segítségével jellemezzük az indoeurópai nyelvet beszélő népek földrajzi elhelyezkedését!	ismeretek közvetítése, felfedeztetés	kivetítő, ágrajz, családfa, térkép kérdés-felelet, közös munka
18–28	Az uráli nyelvcsalád ágrajza és családfája a kivetítőn, Feladat: keressünk világnyelveket ebben a nyelvcsaládban! Keressünk holt nyelveket ebben a nyelvcsaládban! Keressük meg anyanyelvünk közvetlen szomszédait! Keressük meg az önálló állammal rendelkező népeket! Jellemezzük az ábrák segítségével: melyik ághoz tartoznak, kik a közvetlen rokonaik, mikor váltak szét az alapnyelvi közösségtől stb.! Az uráli népek földrajzi elhelyezkedését szemléltető térkép segítségével határozzuk meg, hol élnek legnagyobb számban finnugor népek!	ismeretek közvetítése, felfedeztetés	kivetítő, ágrajz, családfa, térkép kérdés-felelet, közös munka
29–36	A kettős elnevezésekről. „Tudunk-e példákat mondani arra, hogy egy népet kétféleképpen neveznek?” „Hogyan nevezik a magyarokat idegen nyelveken?” „Az onugor elnevezés eredetéről. Finn vagy suomalaisen? Észtek vagy virolainenek?” A belső és külső elnevezések okai. A belső és külső elnevezések jelentősége	érdeklődés felkeltése, gondolkodásra késztetés	közös megbeszélés, kérdéses rávezetés, ismeretek közlése, füzet és tábla használata

	Oroszországban. „Tudtok-e példát mondani hasonló jelenségre magyarországi kisebbségeknél?” Tisztázzuk: 19 uráli nép van, de majdnem kétszer annyi elnevezés.		
37–43	Feladat: találjátok ki, melyik magyar szónak feleltethető meg az ’üst’ jelentésű finn <i>pata</i> szó! Segítségül az alábbi párokat rakjuk mellé: <i>pää-fej</i> , <i>puu-fa</i> , <i>pelkäü-fél</i> <i>pääsky-fecske</i> ; <i>sata-száz</i> , <i>kota-ház</i> , <i>vete-víz</i> , <i>mete-méz</i> . Szabályos hangmegfelelés fogalom tisztázása, jelentések hasonlóságának hangsúlyozása	diákok megmozgatása, felfedeztetés	tábla, füzet önálló gondolkodás, közös megbeszélés nem csak a megoldás érdekes, hanem főleg az oda vezető út
40–43	Feladatlap: Magyar, finn és mari birtokos személyjelek: egymás mellett látható a <i>név</i> szó és rokonnyelvi megfelelői ill. a három nyelv személyes névmási paradigmája. Tanulmányozzatok és vonjak le következtetéseket! Az alaktani egyezések jelentősége.	felfedeztetés, gondolkodtatás, a tanult ismeret alkalmazása	feladatlap, önálló gondolkodás vagy lehet csoportmunka is, majd közös megbeszélés
44–45	Házi feladat: Írj féloldalas fogalmazást úgy, hogy a szöveg legnagyobb része alapnyelvi szavakból álljon (főnevek és igék)! Segítségül használd A magyar szókészlet finnugor alapjai és a TESz kötetét!	kreativitás fejlesztése	füzet, önálló munka
pót-fel. (5 p)	Az uráli népek csoportosítása lélekszámuk szerint: milliós lélekszámú csoport: Kik sorolhatók ide? Százezres: marik, udmurtok, mordvinok. Tízezres vagy annál kisebb: lappok, lívek Kihalt nyelvek: részlet felolvasása a Finnugor kalauz 18. oldalának utolsó bekezdéséből.	érdeklődés felkeltése, elgondolkodtatás	tanár beszél, időnként kérdez, végül felolvas Finnugor kalauz c. kötet részlete a 18. oldalról

Történelmi-nyelvtörténeti érdeklődésű osztály

Az osztály: 12. évfolyam

Témakör: A nyelvek élete, eredete

Az órák anyaga: A nyelvrokonság

Az órák feladata: nyelvcsalád, alapnyelv, őshaza, összehasonlító nyelvészet fogalmainak megtanítása

Az órák jellege: ismeretbővítő, készségfejlesztő, gondolatébresztő

1. óra vázlata

idő	óra menete	pedagógiai cél	eszközök, munkamódszer
1–5	A nyelv mint állandó változásban lévő rendszer. „Mondjatok példákat a szókincs változásaira!” Egy szó kiveszése a nyelvből, új szó keletkezése, szavak hangalakbeli változása. „Tudtok-e példát mondani a nyelvtani jelenségek eltűnésére, ha régi szövegekre gondoltok?”	rávezetés, a téma bevezetése	ismeretközlés, kérdésekkel való rávezetés közös megbeszélés
6–12	Az emberi beszéd kezdete „Volt-e közös ősnyelv?” „A világon 3-5000 nyelv van. Miért nem lehet egyértelműen meghatározni?” Anyanyelvünk rokoni kapcsolatai: Kivetítőn uráli nyelvcsalád ágrajza és az uráli népek családfája. Jellemezzük a mellékelt ábrák alapján közösen a magyar nyelv önálló nyelvvé válásának folyamatát (legközelebbi nyelvrokonságok, különböző ágak, mikor történtek a szétválások stb.) „Milyen tudományágak és hogyan segítik a nyelvrokonság kutatását?” (növény -és állatföldrajz, régészet, antropológia, néprajz, történelem) „Miért nem értjük meg még legközelebbi nyelvrokonságunkat sem?” Térkép tanulmányozása, mely az uráli népek földrajzi elhelyezkedését mutatja be. „Hol élnek ma ezek a népek?”	ismeretek közlése, már meglévő tudás mozgósítása	ismeretközlés, kérdésekkel való rávezetés közös megbeszélés tábla és füzet használata kivetítő, ágrajz, családfa és térkép
13– 17	Alapfogalmak tisztázása: nyelvcsalád, alapnyelv, összehasonlító nyelvészet, nyelvrokonság, őshaza. Mindegyiket uráli példával szemléltetjük.	ismeretek rendszerezése konkrét példákkal szemléltetve	füzet és tábla használata

18– 29	A nyelvrokonság nyelvi bizonyítékai. Szabályos megfelelések és eltérések. Feladatlap 1.: találjátok ki, melyik magyar szónak feleltethető meg az 'üst' jelentésű finn <i>pata</i> szó! Segítségül az alábbi párokat rakjuk mellé: <i>pää-fej, puu-fa, pelkäi-fél pääsky-fecske; sata-száz, kota-ház, vete-víz, mete-méz</i>. A hangtani szabályszerűségek hangsúlyozása. Feladatlap 2.: Magyar, finn és mari birtokos személyjel-sor: egymás mellett látható a <i>név</i> szó és rokonnyelvi megfelelői ill. a három nyelv személyes névmási paradigmája. Tanulmányozzátok és vonjatok le következtetéseket! Az alaktani egyezések jelentősége.	gondolkodásra készítés, felfedeztetés, ismeretközlés	önálló gondolkodás, közös megbeszélés tábla használata
30– 39	Feladat: írd le a könyv szót <i>mit? hova? hol? honnan?</i> ill. <i>mire? min? mitől?</i> kérdésre felelő esetekben. Papíron megkapják ugyanennek a szónak az észt, finn és mari megfelelőit. „Tegyétek hozzá az átlalatok tanult idegen nyelvi megfelelőket!” Az irányhármasság mint finnugor jelenség ill. a ragok jelenléte, mint hasonlóság. Esetleg az anyagi egyezésekre is felhívhatjuk a figyelmet, ősi helyhatározóragok a magyarban: <i>-t, -n</i>.	felfedeztetés, az ismeretek tudatosítása, alkalmazása	lap az észt, finn és mari megfelelőkkel, füzetben vagy a lapon lehet dolgozni önálló munka, következtetések közös levonása

40– 43	30 tételes lista ősi uráli és finnugor szavakból. Mindenki megkapja papíron. „Milyen nagy tematikus csoportokat fedezhetünk fel, amelyek az alapszókincs részét képezik?” (testrésznevek, rokonságnevek, számnevek, névmások, egyszerű cselekvéseket kifejező igék, időjárás és természeti környezet, növények, állatok, életmód) „Ez alapján mit gondoltok, hogyan éltek őseink?” Hangsúlyozandó, hogy, bár kis számú ősi szótó van, de a belőlük képzett belső keletkezésű szavak alkotják a mai magyar szókincs jelentős hányadát!	felfedeztetés, gondolkodásra készítés, ismeretközlés	kiosztott szólista
44– 45	Házi feladat: Két önként jelentkező kiselőadásra ötösért. A kiselőadás legfeljebb 7 perces lehet. Témák: Magyarságtudatunk és a finnugor rokonság Klima László azonos című tanulmányának segítségével. Másik: Délibábos nyelvrokonítások Zsirai Miklós Őstörténeti csodabogarak című tanulmánya segítségével. Más források is felhasználhatók ezeken kívül. Többieknek: nézzetek utána, ki volt és mit tett az összehasonlító nyelvtudomány történetében Sajnovics János, Reguly Antal és Hunfalvy Pál! Néhány mondatban jellemezzétek munkásságukat a füzetben!	önálló ismeret- szerzésre nevelés, kiselőadásra való felkészülés szerkesztés, előadás fogalmazási készség fejlesztése, forrásfeldolgo- zások gyakorol- tatása	könyvtár használata, a kijelölt források használata, füzet, lexikonok, kézikönyvek
pót- fel. (10 p)	Filmrészlet bemutatása Erdélyi Péter dokumentumfilmjéből¹ (ha nem jut rá idő, a következő órán kerül rá sor) Ez kezdete lehet egy vitának arról, hogy felelősek vagyunk-e mint önálló államisággal rendelkező népek (finnek és észtek is) sorsukra maradt nyelvrokonainkért. Mit tudunk tenni? Javaslatok, elképzelések.	tájékozottság növelése, önálló véleményalkotá- sra serkentés érdeklődés felkeltése	videó közös megbeszélés, esetleg vita

1 Címe: Bekódolt Szibéria. Szibéria modern nagyvárosában, Hanti-Manszijszkban a hanti és manysi nép kultúrája mára mindössze turistalátványosság. A civilizációtól távol, rénszarvastenyésztéssel foglalkozó családok népviseletüket már nem hordják, szokásaikat és ünnepeiket nem tartják számon, nyelvüket pedig csak kevesen beszélik. Legközelebbi nyelvrokonaink sorsa az erőszakos iparosítás miatt egyre rosszabbra fordul, a munkanélküliség, a kilátástalanság pedig a legtöbb férfit az alkoholizmusba sodorja. A Duna Televízió forgatócsoportja az eltűnőben lévő nép felkutatására indult a végtelen Szibériába. Filmjük segítségével megismerhetjük a súlyos problémákkal küzdő hantik és manysik életmódját, valamint a hagyományokhoz való visszatérés esélyeit. 2004

2. óra vázlata

idő	óra menete	pedagógiai cél	eszközök, munkamódszer
1–15	A házi feladatként készített kiselőadások meghallgatása, a többiek kérdéseket tehetnek fel, hozzászólhatnak. Vita ill. beszélgetés alakulhat ki a témáról.	kiselőadás műfajának alkalmazása a gyakorlatban -szóbeli megnyi- latkozások fejlesztése -fogalmazási képesség fejlesztése	A tanár átadja helyét az előadónak, aki használhatja a táblát, kivetítőt, vagy amit szeretne. Közös munka, tanár a háttérből irányít.
16–24	Feladatlap: fel vannak sorolva összekeverve a finnugor népek elnevezései, egy-egy közülük ugyanarra a népre vonatkozik. „Tudjuk, hogy 19 nép van, a felsorolás viszont 30-nál is több nevet tartalmaz. Miért?” A tanár itt közölheti az ide vonatkozó ismereteket. Ha rájöttek, miért, próbálják összehúzni a névpárokat és megmondani melyik a külső, melyik a belső elnevezés.	felfedeztetés, ismeretközlés	feladatlap, önálló munka, közös megbeszélés
25–34	A másik házi feladat ellenőrzése: a tanár kijelöl három tanulót, akik bemutatják a házi feladatban feladott kutatók (Sajnovics, Reguly, Hunfalvy) munkásságát. A többiek kiegészítik az elhangzottakat.	ellenőrzés ismeretközlés	közös munka, a tanár a háttérből irányít füzetbe jegyzetelés, akinek még nincs benne
35–43	A rokon népek kultúrájáról: egy mai észt és mari nyelvű dal meghallgatása. Medveének, Ima lóáldozat bemutatásakor című manysi népköltészeti alkotások felolvasása ² vagy Részletek a Kiskakukk című filmből.	érdeklődés felkeltése, általános műveltség bővítése	

2 Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Domokos Péter (szerk.) Budapest 1975.

44–45	Házi feladat: 1. keressétek meg, mit jelentenek a következő fogalmak! jövevényszó, idegen szó, nemzetközi vándorszó és írjátok le a füzetbe! 2. Az <i>alma</i> jelentésű magyar szó mariul <i>olma</i> , de nem finnugor eredetű, akkor hát mi magyarázza a nagyfokú egyezést?	gyűjtőmunka, elgondolkodtatás, átvezetés a következő óra tananyagára: a magyar nép érintkezése más népekkel a vándorlása során, honfoglalás, első írott nyelvi emlékek.	könyvtár vagy kézikönyvek, lexikonok használata, füzet
pótfeladat (10-15 p)	A tanár részleteket olvas a Finnugor Világ c. folyóirat 2004. szeptemberi számából (Veszélyeztetett nyelvek–emberi jogok című rész a 16. oldalon), és nyelvhalál vagy nyelvgyilkosság címmel vitát indít a kérdéssel kapcsolatban. A cikket mindenkinek kiosztja fénymásolatban.	a tudomány aktualizálása érdeklődés, a probléma iránti érzékenység felkeltése elgondolkodtatás szövegértés fejlesztése	fénymásolat tanár felolvas, aztán vita indul, közös munka

Az imént felvázolt óraszervezési lehetőségeken kívül még számos módja és módszere lehet egy tanárnak arra, hogy a téma tárgyalása többet jelentsen pusztán ismeretközlésnél, amelyet majd dolgozatban kikérdez a diákoktól. (Beleértve a tanórán kívüli tevékenységeket is.) A nyelvrokonság kérdésköre szinte kínálja a jobbnál jobb alkalmakat arra, hogy élvezetes és gondolatébresztő tanórákat szervezzünk. Mivel a tankönyvek igazán bő ismeretanyagot közölnek, az „unalmas” részt elvégezzük helyettünk, nekünk, tanároknak pedig lehetőségünk nyílik bizonyos részműveknél hosszabban elidőzni, több időt szánni a felfedeztetésre, az érdeklődés felkeltésére vagy éppen a vitára a témával kapcsolatban. Mindezek mellett a diákok érdeklődési körét is szem előtt tarthatjuk, még ha csak két tanórát szánunk is a nyelvrokonság tanításának. Nem beszélve arról, hogy a témakör tanítása az anyanyelvi nevelés-oktatás más területein is jól kamatoztatható: a leíró nyelvtani ismeretek rendszerezése, elmélyítése, alkalmazása; a szövegértés, nyelvi problémaérzékenység, kreativitás, fogalmazás, szövegalkotás (írásbeli/szóbeli) fejlesztésének területein; ugyanakkor általános nevelési célokat is szolgál: a nemzeti, humán kulturális értékek tisztelése, etikai kérdések, történelmi-társadalmi-politikai látókörré szélesítése stb.

Talán ilyen típusú tanórák szervezésére törekedve érzékenyebbé tehetjük a jövő nemzedékét a nyelvrokonság problémaköre iránt. De legalábbis tudni fogják majd: létezik olyan, hogy ész nyelv.

Felhasznált szakirodalom

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1970. (TESz.)

A magyar szóképzés finnugor elemei. Budapest, I. 1967, II. 1971.

BERECZKI Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, 2003.

Finnugor kalauz. Csepregi M. (szerk.). Budapest, 1998/2001.

Finnugor Világ. A Reguly Társaság értesítője. IX. évfolyam, 3. szám, 2004. szeptember

HAJDÚ Péter: *Finnugor népek és nyelvek.* Budapest, 1962.

KLIMA László: *Magyarságtudatunk és a finnugor rokonság.* = *Finnugor kalauz.* Csepregi Márta (szerk.). Budapest, 1998/2001, 19-27.

Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Domokos Péter (szerk.) Budapest 1975.

PUSZTAY János: *Az „ugor–török háború” után.* (Gyorsuló idő) Budapest, 1977.

PUSZTAY János: *Nyelvével hal a nemzet.* A Magyarságkutatás Könyvtára XXVIII. Budapest, 2006.

RÉDEY Károly: *Őstörténetünk kérdései (A dilettáns nyelvhasználatról).* Budapest, 1998.

ZSIRAI Miklós: *Őstörténeti csodabogarak.* = Domokos Péter (szerk.) *Uralisztikai olvasókönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.

Az árnyaló partikulák a magyar és a finn nyelvben

A magyar *hiszen* és a finn *-hAn* partikulák retorikus árnyalatai

„Toisaalta kieli ei ole vain informaation väline,
se on myös tunteiden tulkki ja käskyjen välittäjä.
Kaiken tämän se suorittaa kuitenkin sillä tavalla,
että kaikella kielellisellä toiminnalla on ennen kaikkea
informaation luonne, ja sitten sen ohessa vielä muuta.”
(Siro 1964: 15)

A partikulák tanulmányozásához (korábbi vizsgálataimhoz két szakdolgozat keretén belül – Balogh 2004, Balogh 2005 – és a jelen cikk megírásához) elsődlegesen a következő kérdések vezettek:

- Milyen szerepe van a partikuláknak a nyelvhasználatban?
- Milyen üzenetek közvetítésére alkalmasak?
- Milyen felfogás él a nyelv kutatásban a magyar és a rokon nyelvként ismert finn nyelv (árnyaló) partikuláiról?
- Vannak-e hasonlóságok a két nyelv partikula-használatában?
- Miként és milyen esetekben feleltethetők meg egymásnak?

A magyar és a finn nyelv teljes partikula-készletének kontrasztív vizsgálatára ebben az írásomban már csak terjedelmi okokból sem tudtam vállalkozni, így elemzésem tárgyául csupán egy partikula-csoportot, az *árnyaló partikulákat*, konkrétan pedig a magyar *hiszen* és a finn *-hAn* árnyaló partikulákat választottam.¹ Ezeket a két nyelv vonatkozásában ún. „funkcionális párként” vizsgálom, és kiemelt figyelmet szentelek szemantikai-pragmatikai hasonlóságaikra, funkcionális kapcsolódási pontjaikra (esetenként különbözőségeikre). Ehhez kapcsolódik elemzésem másik problémaköre: a partikulák milyen módon járulnak hozzá – Paavo Siro szavát idézve – a „más” közvetítéséhez, vagyis milyen járulékos jelentésekkel gazdagítják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát.

1 Döntésemet a 2004–2005-ben végzett korpuszalapú vizsgálatom alapján hoztam, amelyben a *hiszen* és a *-hAn* partikulák egymás leggyakoribb és legkövetkezetesebb lexikális megfelelőinek mutatkoztak. Ennek megfelelően ezeket „funkcionális párnak” tekintem, vagyis olyan megfelelésnek, amelyben a tagok következetesen képesek ugyanazon retorikus funkció közvetítésére. Dolgozataimban először egy (Orvokki Autio: *Viistotaival* és fordítása, Balogh 2004), majd két párhuzamos korpusz (Örkény István: *Egyperces novellák*; Orvokki Autio: *Viistotaival*; *Családi fészkek*, ford. K. Szabó Edit; *Minuuttinouvelleja*, ford. Juhani Huotari, Balogh 2005) elemzésével, a *hiszen* és a *-hAn* partikulák retorikus árnyalatainak vizsgálatával foglalkoztam. A korpuszalapú kutatás további eredményeiről l. bővebben Balogh 2004, 2005. A kérdés természetesen további szövegalapú vizsgálatot igényel.

Írásom első részében rövid ismertetést adok az elemzésem teoretikus keretét képező szisztemikus-funkcionális grammatika legfontosabb alapvetéseiről, majd egy általános bemutatást az árnyaló partikulákról a magyar és a finn nyelv partikula-rendszerén belül. A konkrét szövegpéldák analízisét és a partikulák különböző retorikus funkcióinak vizsgálatát a harmadik részben ismertetem.

1. A szisztemikus-funkcionális nyelvtan

Kutatásom teoretikus hátterét a Halliday-féle funkcionális nyelvtan, azaz a szisztemikus-funkcionális grammatika (SFG, Systemic-Functional Grammar)² jelenti. Ez az elmélet megfelelő alapot szolgáltat ahhoz, hogy a partikulát használó megnyilatkozásokat – mint sokfunkciós konstrukciót – ne csak ismeretek közvetítőjeként vagy a világ ábrázolásáról szóló mondatokként lássuk. Különbözik nagyon szűk látásmódhoz jutnánk, amelyben a partikulák óhatatlanul kiesnének a vizsgálat látóköréből, s csak az első nyelvtanokra és nyelvreírásokra még jellemző mostoha, periférikus kategória, járulékos „fekete doboz” szintjére degradálnánk őket.

Észre kell tehát vennünk, hogy a nyelvvel a propozicionális tartalmak kifejezése mellett egyebek között interperszonális, azaz személyközi kapcsolatok kialakítására és formálására is képesek vagyunk (Shore 1997: 153). A nyelvben rejlő különböző funkciókhoz különböző jelentéseket társíthatunk, amelyek aztán eltérő lexiko-grammatikai (morfoszintaktikai) formákban realizálódhatnak a különböző nyelvekben. (l. Halliday 1994, Shore 1992, Lauranto 2000a).

Halliday (1994) szerint a nyelvi jelentés összefüggésében három főbb jelentésrétegről és ennek megfelelően három főbb nyelvi funkcióról beszélhetünk: az ún. *experientális* jelentésréteg (*experiental/ideational meanings*; fogalmi vagy referenciális funkció) mellett a nyelv interperszonális (*exchange meanings*; interperszonális vagy személyközi funkció), valamint textuális jelentésrétegről (*textual meanings*; textuális vagy szövegfunkció). Ennek jegyében Halliday (1994) a mondat jelentését három szinten vizsgálja: (1) experientális jelentésszinten mint a világ reprezentációja (*clause as representation*),³ (2) interperszonális megközelítésben tranzakcióként (*clause as exchange*) és (3) textuális nézőpontból üzenetként (*clause as message*).⁴ Írásom harmadik részében a partikula-előfordulások vizsgálatában elsősorban az interperszonális jelentésréteg összefüggéseire és a partikulák személyközi interakcióban betöltött funkciójára fogok fókuszálni.

2 Halliday funkcionális nyelvelméletére a szakirodalomban más terminusokkal is történik utalás: *systemic grammar*, *systemic linguistics*, „*scale and category grammar*” (utalva az elmélet hét alapelemére, a három szintre és a négy kategóriára) stb. Halliday – folytatva és továbbfejlesztve Firth nyelvészeti koncepcióját (neofirthiniánus nyelvészet) – egy olyan teóriát dolgozott ki, amellyel a forma és a funkció egységét keresi; maga szellemesen a következő kérdésben foglalta össze elméletének lényegét: „miért olyan a nyelv, amilyen?”

3 Mivel Halliday (1989, 1994), Lauranto (2000a) és Shore (1992) írásai nem (vagy csak nagyon korlátozottan) jelentek meg magyar nyelven, ezért az általuk használt angol és finn terminusokat saját fordításomban közlöm.

4 Ezek a mondatjelentések összefüggésbe hozhatók a tematikus szerkezettel, a partnerek közötti tranzakcióval és az aktorral, a folyamat aktív résztvevőjével (vö. Halliday 1994: 34).

A funkcionális grammatika a személyközi interakció mondatait három, egymással szorosan összefüggő szinten értelmezi: a morfoszintaxis, a szemantika és a pragmatika szintjén. Ha a mondatokat mint interakciós alapegységeket a morfoszintaxis felől közelítjük meg, akkor különböző interperszonális mondattípusokkal találkozunk (a hagyományos grammatikában ennek megfelelője a mondatfajta vagyis a *modus*).⁵ Ezeknek a mondattípusoknak természetesen megvannak a maguk alapjelentései, melyeket *beszédfunkció*⁶ néven a szemantika szintjén értelmezhetünk.

A mondatok pragmatikai szintű értelmezését Halliday (1994: 68–71) két változó segítségével tartja lehetségesnek: a beszédfunkciókat (azaz az interperszonális mondattípusok alapjelentéseit) egyrészt a személyközi interakció orientációja (nyelvi vagy nem nyelvi),⁷ másrészt a beszélőnek⁸ az interakcióban betöltött szerepe (adó/vevő) szerint vizsgálhatjuk (l. még Shore 1992: 172, 188–190; Halliday 1994: 68). Ennek a két változónak a segítségével Halliday (1994: 69) a következő alapvető beszédfunkciókat állapítja meg a pragmatika szintjén: ÁLLÍTÁS⁹ (*statement*), KÉRDÉS (*question*), PARANCS (*command*) és AJÁNLAT (*offer*) (l. az 1. táblázatot).

1. táblázat: Halliday kétváltozós modellje az alapvető beszédfunkciókról (Halliday 1994: 69)

<i>A személyközi interakció orientációja</i> <i>A beszélő szerepe</i>	<i>Nyelvi</i> (információ)	<i>Nem nyelvi</i> (cselekvésbeli)
Adó	ÁLLÍTÁS <i>He's giving her the teapot</i>	AJÁNLAT <i>Would you like this teapot?</i>
Vevő	KÉRDÉS <i>What is he giving her?</i>	PARANCS <i>Give me that teapot!</i>

Ennek a fenti modellnek a segítségével vizsgálom írásom harmadik részének példamondatait (Halliday 1994: 342, 363–367) három pragmatikai beszédfunkcióban: ÁLLÍTÁSokban, KÉRDések-

-
- 5 Halliday (1994: 68–71) három fő interperszonális mondattípust állapít meg: a kijelentőt (*declarative*), a kérdőt (eldöntendő vagy kiegészítendő; *interrogative*) és a felszólítót (*imperative*) (vö. Keszler szerk. 2000: 379–386).
- 6 A Halliday (1994) által használt *beszédfunkció* fogalma elkülönítendő a beszédaktus-elméletből ismert *beszédcselekvéstől* (vö. Austin 1990). A hagyományos grammatikában az itt tárgyalt fogalomnak tulajdonképpen a *mondatmodalitás* felel meg (vö. Kiefer 1986, 1990).
- 7 A nyelvi és a cselekvésbeli megnyilvánulás abban az értelemben problematikus, hogy Austin (1990) a nyelvi viselkedést is mindig cselekvésnek tekinti. A továbbiakban mégis Halliday (1994) gyakorlatához hasonlóan nyelvi és cselekvésbeli válaszokról beszélek.
- 8 Beszédszituáción a szisztematikus-funkcionális grammatika nemcsak hangzó, de írott szöveget is ért (Halliday 1994). Ennek a gyakorlatnak megfelelően használok a *beszélő* és *hallgató* kifejezéseket még akkor is, ha a kérdéses korpusz, illetve a vizsgált szituációk írott szövegek.
- 9 Halliday (1989, 1994; Halliday–Hasan 1989) írásaiban ezek a beszédfunkciók nagybetűvel szerepelnek, hogy a retorikus funkciótól való különbözőségük még nyilvánvalóbb legyen. Ebben az írásomban én is ezt a gyakorlatot követem.

ben és PARANCsokban. Az AJÁNLTOT azért mellőztem a vizsgálatból, mivel az általam felhasznált korpuszban ez a beszédfunkció nagyon marginális szerepűnek bizonyult.¹⁰

A nyelvet – és azon belül a partikulákat is – minden esetben valamilyen kommunikációs céllal és valamilyen beszéd-szituációban használjuk. Az elhangzott nyilatkozatok/mondatok mindig kialakítanak bennünk egy-egy értelmezést, amelyet nemcsak a nyelvi/szintaktikai megformáltság (a mondatfajta) és az alapjelentés (a beszédfunkció) befolyásol, hanem a nyelvhasználat szintjének számos pragmatikai tényezője is.¹¹ A pragmatika szintjén megvalósuló értelmezést/jelentést (pl. kérdés, állítás, tanácskérés, feltételezés, magyarázat stb.) Halliday alapján a továbbiakban *retorikus funkciónak* vagy *retorikus árnyalatnak* nevezem¹² (Halliday 1994: 365; Shore 1992: 191; l. még Laurantó 2000a), elkülönítve az általános beszédfunkcióktól, tehát a mondat alapjelentéseitől. A mondatok retorikus értelmezése nagymértékben függ a *kontextustól* (a szöveg szituációs-verbális környezetétől) és a *kotextustól* (a szöveg nyelvi-textuális környezetétől) is. Mindezzel együtt azt mondhatjuk, hogy a retorikus árnyalat nem annyira a grammatika szabályaival, mint inkább a kommunikatív szituáció ismeretében írható le, hiszen az értelmezés is ebben születik.

Írásom harmadik részében tehát a *hiszen* és a *-hAn* árnyaló partikulákat különböző kommunikatív szituációkban és egymástól eltérő retorikus árnyalatok megjelenítőiként vizsgálom kétnyelvű szövegkorpusz alapján. A partikulával kifejezett megnyilatkozásokat a beszélő által felvett interakciós szerep (adó vagy vevő) és az interakció orientációja (nyelvi vagy cselekvésbeli) mentén a Halliday (1994) által definiált beszédfunkciók szerint osztottam további három egységre. Elemzésemmel nem célozom Hallidayt (1994: 363) és Shore-t (1992: 169) követve hosszú listát felállítani a partikulák lehetséges retorikus árnyalatairól, csupán szemléltetni szeretném a két partikula használatában és a kifejezett retorikus árnyalatokban rejlő közös vonásokat.

2. A magyar és a finn árnyaló partikulák

A partikulákról kialakult kép az első nyelvtanok szűkszavú megállapításai és a korai szakirodalom egymásnak ellentmondó hozzászólásai, valamint bizonytalan fogalommeghatározásai óta¹³ sokat változott. Az egyre sokoldalúbb kutatások eredményeképpen a partikulákról mind magyar, mind finn viszonylatban egyre részletesebb jellemzések születnek, s a helyük is egyre biztosabb a nyelvek szófaji rendszerében.

10 A hallidayi kétváltozós modell továbbgondolására többen vállalkoztak. Shore aszimmetrikus beszéd-funkció-modelljére (Shore 1992: 189) itt most nem térek ki részletesen (l. magyarul többek között Balogh 2004, 2005), Laurantó (2000b: 14–15) háromváltozós modelljéről is csak néhány ponton teszek említést a harmadik pontban.

11 A pragmatikai szinten a retorikus értelmezésen kívül meghatározó szerepet játszanak többek között az intonáció, a gesztus, a taglejtés, a mimika, a beszélők egymáshoz való viszonya, a kulturális meghatározottság stb.

12 A Halliday (1994) és Shore (1992) által használt *retorikus árnyalat* és *retorikus funkció* terminusok nagyon közel állnak a többek között Kiefer (1983) által emlegetett pragmatikai funkció elnevezéshez.

13 A partikulák definiálására és szófaji besorolására vonatkozó történeti áttekintéstől ezúttal eltekintek. L. erről bővebben Balogh 2004, 2005.

A legújabb kutatási eredmények talán legátfogóbb szintézisét a *magyar partikulákról* a *Magyar grammatika* (továbbiakban MGr. 2000) nyújtja, melyben Kugler (l. még Kugler 1998: 214) a következőképpen adja meg a partikulák definícióját: „A partikula olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész [...]. Morfológiai természetű szerkezetet azért nem hoz létre, mert nem grammatikai viszonyító elem, mondatrészi szerepre pedig nem létező vagy nagyon szűk denotatív jelentése miatt alkalmatlan. Funkciója az, hogy a mondatban lévő állításon műveleteket végez (pl. előfeltevést kapcsol hozzá, meghatározza téma-réma szerkezetét stb.) [...]; modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarat, értékelő viszonyát) fejezi ki, vagy jelöli a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetve annak valamely összetevőjére [...]” (MGr. 2000: 275).

Bár a partikulák esetében megállapíthatók általánosan érvényes grammatikai tulajdonságok, mégsem tekinthetők zárt, diszkrét, homogén nyelvi kategóriának. Alaktani és szintaktikai viselkedésük, valamint szemantikai-pragmatikai jellemzőik szempontjából sokfélék lehetnek, s ez többféle felosztási szempontot tesz lehetővé.¹⁴ A magyar partikulák osztályozásánál elsősorban a Kugler (MGr. 2000: 277–280) szerinti funkcionális (szemantikai-pragmatikai) szempontokat (funkció, mondatfajták szerinti előfordulás, hatókör) vettem figyelembe, és az általa megállapított két alcsoport közül¹⁵ a *modális-pragmatikai partikulákra*, azon belül pedig az *árnyaló partikulák* körére szűkítettem vizsgálatomat. *Modális*¹⁶-*pragmatikai partikuláknak* azokat a partikulákat nevezzük, amelyek „a beszélőnek a közölt tartalomra vonatkozó attitűdjét, illetve a kommunikációs helyzet valamely összetevőjére való reagálását fejezik ki” (MGr. 2000). A partikulacsoport elnevezésének összetettsége utal egyrészt a modális partikulák alapvető funkciójára (ti. a beszélői attitűd kijelölésére, a mondat modális értékének meghatározására), másrészt azok pragmatikai vonatkozásaira: lehetnek társalgásszervező, diskurzusjelölő¹⁷ elemek, és kifejezhetnek különféle viszonyulásokat a kommunikációs helyzetre. A modális-pragmatikai partikulák, azon belül is az árnyaló partikulák a mondatban tehát elsődlegesen kommunikatív-pragmatikai szerepet töltenek be, szemben például a fokozó partikulákkal, melyek többnyire szemantikai funkciójukban vannak jelen (vö. Keszler 2000: 279).

Az *árnyaló partikulákat*¹⁸ funkcionális szempontból Kugler (MGr 2000: 278–279, vö.

14 A magyar és a finn partikulák alaktani és szintaktikai jellemzőiről l. bővebben többek között Kugler 1998, MGr. 2000, Keszler 1995, Hakulinen et al. 2004, Balogh 2004 és 2005.

15 A partikulák két alcsoportja Kugler (1998) felosztása szerint: *modális-pragmatikai* és *viszonyító partikulák* (*propozicionális operátorok*). Ez utóbbihoz tartozónak tartja a *becslő* (*mértékértékelő*), a *fokozó* és a *rémakiemelő partikulákat* (l. bővebben Kugler 1998, MGr. 2000: 277–280).

16 A *modalitás* szemantikai kategória. Tágabb értelmezésben minden mondat modális, amely a világ egy lehetséges állapotát mutatja be (olyasmire vonatkozik, ami nem tény). Szűkebb értelemben viszont modalitáson a beszélői attitűd mondatbeli megjelenését értjük. A modalitás kifejezőeszközei között tarthatjuk számon többek között a partikulákat (a modalitásról és a modális partikulákról l. bővebben Kiefer 1986, 1988, 1990).

17 A *diskurzus* terminus használata a magyar szakirodalomban nem egységes. Németh T. Enikő (1998) a diskurzus kifejezést mindenfajta verbális kommunikációs produktum jelölésére használja függetlenül attól, hogy az beszélt vagy írott, monologikus vagy dialogikus.

18 Az árnyaló partikulával összefüggésben a szakirodalomban számos szinoním vagy nagyon közel álló kifejezést találunk, például *pragmatikai partikula* (többek között Kiefer 1983), *színező partikula* vagy

Keszler 1995: 304–305, Engel 1992: 774–775, Helbig 1988) a következőképpen jellemzi: „Az árnyaló partikulák lehetnek a modális kiegészítő érték jelölői, kifejezhetnek megerősítést [...], csökkentést, enyhítést [...], korlátozást [...], rábeszélést, kiigazítást [...]” Ezen kívül alkalmasak akarát és érzelem kifejezésére, valamint attitűd és kommunikációs helyzethez való viszony jelölésére is (Kugler 1998: 216; MGr. 2000: 278). Ugyanezen a helyen (Keszler 2000: 279) találunk továbbá egy, a korábinál (l. Keszler 1995) jóval bővebb, bár csupán illusztráló jellegű listát az árnyaló partikulákról: *akár, alkalmasint, ám, bezzeg, biz, bizistók, bizony, csak, csakhogy, de, egyáltalában/egyáltalán, egyébíránt, egyszer, egyszerre, elvégre, éppenséggel, hiszen/háthiszen, is, netalán/netalántán/tán, tulajdonképpen, ugye, ugyebár, úgyis, vajon, voltaképpen*.

Az árnyaló partikulák tehát a mondat valóságértékét kevésbé befolyásolják; a mondat valósághoz való viszonyát alapjaiban nem változtatják meg, csupán árnyalják. Többek között ebben is eltérnek a határozószóktól és a módosítószóktól, hiszen ez utóbbiak megadják, sőt jelentős mértékben befolyásolják a mondat szemantikai tartalmát. Az árnyaló partikulák szituációs kötöttsége általában erős, hiszen értelmüket/jelentésüket leginkább az aktuális kontextus határozza meg. Általában több mondatfajtában is előfordulhatnak, legtipikusabban felkiáltó, kérdő és óhajto mondatokban (vö. Keszler 1995: 304, Helbig 1988: 35). Hatókörük szerint általában az egész mondatra, de kisebb részletekre (akár csak egy szóra) is kiterjedhetnek. Például: *Hiszen* ez nem is nehéz! Mit *is* mondtál? Válaszoltál neki *egyáltalán*?

A különböző nyelvekben többnyire nem azonos ismérvek szerint történik a szófaji felosztás, így a Kugler által a magyar nyelvészetben elterjedt és általam is használt partikula-kategória, a *modális-pragmatikai partikulák* elnevezés a finn szakirodalomban ilyen formán nem ismeretes. A finn partikulák definiálására és az alkategóriák megállapítására a legújabb finn nyelvtant, az *Iso suomen kielioppi* (Hakulinen et al. 2004) hívom segítségül, amely nagy előrelépést tett a finn partikulakutatás történetében: az eddigi legterjedelmesebb és legrészletesebb összefoglalást adja a finn partikulákra vonatkozó legfrissebb kutatási eredményekről (l. bővebben Hakulinen et al. 2004: 767–824).

A finn partikulák szóosztálya is nagyon különböző szavakat tartalmaz, így itt is nélkülözhetetlen a tagolás, elsősorban a partikulák funkcionális altípusainak megkülönböztetése. Hakulinen (Hakulinen et al. 2004: 767–773) az új finn nyelvtanban empirikus kutatásokra támaszkodva a következő főbb partikulafajtákat állapítja meg:

diskurzupartikula (Németh T. Enikő 1996, 2003); ez utóbbi elnevezés valószínűleg abból ered, hogy a beszélt nyelv diskurzusaiban ezek a partikulák gyakori társalgásszervező elemek. Az egyszerűség és következetesség kedvéért írásomban Keszler (1995) és Kugler (1998 és MGr. 2000) nyomán az *árnyaló partikula* kifejezést használom, hiszen a nemzetközi szakirodalomban is ez a leginkább ismeretes (vö. 26. lábjegyzet).

2. táblázat: A finn nyelv partikulái alkategóriák szerint (Hakulinen et al. 2004: 770)

INTERJEKCIÓK¹⁹ (f. <i>interjektiot</i>) <i>ah, aah, aih, hihuu, huhhuh, hui, hyi, häh,</i> <i>höh, hm, mmm, oioi, pah, puh, pyh; hep,</i> <i>hiio, seis, jess, kas (vain), oho, vau, yäk, äh,</i> <i>äš, kääk, häh, tä</i> (alcsoport: <i>FIGYELEMFELKELTŐ</i> <i>ELEMEK</i>²⁰ <i>hei, hoi, haloo, pst; kato, kuule, muuten)</i>	DIALÓGUSPARTIKULÁK (f. <i>dialogipartikkelit</i>) <i>ahaa, aha, ahaa, ai, jaa, j(a)aha, vai niin;</i> <i>joo, juu, mm, niin, ni aivan, kyllä, just, juuri,</i> <i>okei, tä, hä(h)</i>
ILLOKUTÍV VAGY MONDATFAJTA-JELÖLŐ PARTIKULÁK (f. <i>lausumapartikkelit</i>) <i>ai, kai, -kO, jooko; mite(n)s, tokko, vai, entä;</i> <i>ja, et, eli, sen kun, ni, vie(lä); no, vaikka(pa);</i> <i>kato, mutta, muten, jos(pa), kun(pa)</i>	KÖTŐSZÓK (f. <i>konjunktiot</i>) <i>ja, et(tä), jotta, eli, mutta, tai, vai, sillä,</i> <i>koska, kun, jos, vaikka</i> „A HEZITÁCIÓ IDEJÉT KITÖLTŐ KIFEJEZÉSEK” (f. <i>suunnitteluilmaukset</i>) <i>eiku, niinkun, siis, tai; jotenkin, t(u)ota,</i> <i>t(u)ota, noin, nii(n)ku(in), silleen, tavallaan</i>
MODÁLIS PARTIKULÁK (f. <i>modaalipartikkelit</i>) <i>tietysti, tietenkin, varmaan(kin), kai, ehkä,</i> <i>kaiketi, kenties, lie(nee), kyllä, toki, totta-kai,</i> <i>tuskin, ei; muka(mas), kuulemma, tiemmä,</i> <i>näemmä, näet</i>	ÁRNYALÓ PARTIKULÁK (f. <i>sävypartikkelit</i>) <i>aina, ny(t), sit(ten), vast(a),</i> <i>viel(ä), -hAn, -pA(s), ihan, kyl(lä), oikeen,</i> <i>oikeestaan, sitä, tosiaan, vaan, vähä, melkeen</i>
FÓKUSZPARTIKULÁK²¹ (f. <i>fokuspartikkelit</i>) <i>myös, -kin/-kAAN; jopa, peräti, vieläpä, asti,</i> <i>ainoastaan, pelkästään, vain, etenkin,</i> <i>varsinkin, vallankin, juuri, just; itse, ainakin,</i> <i>edes, saati, hädin tuskin; tasan, tarkalleen,</i> <i>täsmälleen, jo, vielä, enää</i>	FOKOZÓ PARTIKULÁK (f. <i>intensiiteetipartikkelit</i>) <i>aivan, ihan, oikein, niin, (noin, näin), hyvin,</i> <i>kovin, perin, sangen, varsin, ylen, kyllin,</i> <i>tasán, tosi, täys(in), (ei) järin ~ kovin ~ erityisen</i> (alcsoport: <i>BECSLŐ PARTIKULÁK</i> (f. <i>likimäärin ilmaismia</i>) <i>aika, melko, noin, joku, jotain, siinä)</i>

A magyar és a finn csoportosításban mutatkozó különbségek a partikula-definíciók különbözőségéből és az eltérő megközelítésmódból is fakadhatnak, ugyanis a finn kiinduló partikula-meghatározás elsősorban szintaktikai és morfológiai szempontok figyelembe vételén alapul: „a partikulák olyan ragozhatatlan szavak, melyek nem kaphatnak bővítményeket”

19 Az *interjekció* elnevezést a magyarban korábban az indulatszókra alkalmazták (hasonlóan a szó tükrörfordításaihoz: *közbevető, közbevetés*). Az új terminus (*mondatszó*) Kelemen József monográfiája által honosodott meg a szakirodalomban (MGr. 2000: 292).

20 Ez a csoport leginkább az interakciós mondatzókkal áll rokonságban (vö. Keszler 2000: 294–304).

21 A „fókuszpartikula” (f. *fokuspartikkeli*) elnevezés tulajdonképpen a magyar „rémakiemelő partikulának” felel meg, de a finn terminus hasonlóan a német elnevezésekhez – *Rangierpartikeln* vagy *Gradpartikeln* – más módon fejezi ki ugyanazt a rémakiemelő funkciót.

(Hakulinen et al. 2004: 769).²² A *finn partikulákról* megfogalmazott általános, elsősorban formális definíció mellett a következők tulajdonságok állapíthatók meg²³. A finn nyelvben a partikula:

- olyan ragozhatatlan szó, melynek nem lehet önálló bővítménye; nem is fordulhat elő szintagma alaptagjaként (↔határozószók, névutók, prepozíciók);
- nem tagadható, nem fókuszálható és nem lehet rákérdezni sem (**ei täällähän*, **Ainakin ehkä*, **Aiko?*) (↔határozószók, névutók, prepozíciók);
- szemantikailag a mondat által kifejezett propozicionális tartalomtól kívül esik, valamilyen járulékos jelentést hoz a mondatba (Hakulinen 1989: 115). A partikula által kifejezett nehezen megfogható, csekély jelentéstartalommal utalhatunk a kommunikációs helyzet valamely elemére, magára a szövegre vagy a közös háttértudásra stb;
- prozódiailag eltér más szófajú szavaktól; egyes partikulák egy teljes nyilatkozat nyomatékát (mondathangsúlyt) kapják, míg más partikulákra még szóhangsúly sem esik.

A finn nyelven belül Hakulinen (Hakulinen et al. 2004: 791) tehát elkülöníthetőnek tart a partikulákon belül egy funkcionális szócsoporthoz, melynek legfőbb tulajdonsága – ahogyan erre az elnevezés is utal (f. *sävypartikkelit* vagy *sävytyspartikkelit*²⁴ ‘árnyaló partikulák’) – az árnyalás, vagyis a mondat propozicionális alapjelentésének kiegészítése valamilyen „járulékos jelentéssel”, árnyalattal.²⁵ Hakulinen szerint (i. h.) minden árnyaló partikula jellemezhető egyfajta általános érvényű jelentéssémával, amelynek konkrét értelme mindig csak az adott szövegkörnyezetben és beszédhelyzetben dől el. A beszédprodukciókban ezek a partikulák hordozzák a beszélő nézeteit, beállítódását az elmondottakkal vagy a beszédhelyzettel kapcsolatban, és jelzik, hogy az adott megnyilatkozás ismert, az előzetes ismereteknek vagy előfeltevéseknek megfelelő vagy éppen ellentmondó-e. Jelenlétük színezi és élénkíti a megnyilatkozást.

22 A finn felosztás másik szembeötlő eltérése a magyarhoz képest a *dialogus-* és az *illokutív partikulák* jelenlétében van, hiszen ilyen alcsoportok sem Keszler (1995) sem Kugler (Keszler 2000) felosztásában nem szerepelnek.

23 A magyar és a finn partikulák általános tulajdonságainak összevetését l. Balogh 2005.

24 Az *árnyaló partikula* elnevezés számos más nyelvben is ismert, így pl. gör. *parapleromantikoi*, lat. *expletivae* (ezekről l. bővebben Kärnä 2000), ném. *Abtönungspartikeln* (a német árnyaló partikulákról l. bővebben Péteri 1999a,b, 2001; Kärnä 1983, 1997). A finn nyelvben a legismertebb megfelelő a *sävy-partikkeli*, de a gyakorlatban előfordul a *sävytyspartikkeli* és szinoním kifejezésként a *pragmaattinen partikkeli* is. Kärnä (1983; 1997) az árnyalás jelenségén belül nemcsak árnyaló partikulákat, de határozószókat, mondatszókát, különböző igealakokat, mondat szerkezetet, intonációt stb. is vizsgál. Kutatásomban én viszont kizárólag partikulák elemzésére szorítkoztam.

25 Hakulinen (2001: 84–88) partikula-kutatásában három jelentésréteget különít el: a fő-, a mellék- és a járulékos jelentést. A fő jelentés alatt a mondat propozicionális magját és az igazságértékkel meghatározható ’logikai formát’ érti. A mellékjelentések közé az igazságértékkel meg nem határozható implikációkat, más néven konvencionális implikációkat vagy pragmatikai preszuppozíciókat sorolja. A járulékos jelentést pedig Grice hatására (l. például Pléh–Síklaki–Terestyén 1997) társalgásbeli implikációknak nevezi, amelyeket nemcsak a másik két jelentés, de a különösen a kontextus és egyéb társalgási alapelvek/maximák (*conversational principles*) határoznak meg. Hakulinen (i. h.) a *-hAn* árnyaló partikulával összefüggésben elsősorban ezt a járulékos jelentésréteget vizsgálja.

A finn nyelvben az árnyaló partikulákat morfológiailag könnyen két további csoportra oszthatjuk: önálló lexémákra és olyan kötött morfémákra, amelyek mindig a mondatnak egy (bizonyos) szavához simulnak (→ f. *liitepartikkelit*; szó szerint: 'csatolt partikulák, toldalékpartikulák', tkp. 'simulósók'). A következő táblázat a legjellemzőbb finn árnyaló partikulákat (önálló szavakat és simulószókat) mutatja be.

3. táblázat: A finn árnyaló partikulák (Hakulinen et al. 2004: 791)²⁶

Önálló árnyalópartikulák	Kapcsolódó árnyalópartikulák
(szabad morféma) (f. <i>itsenäisiä sävyartikkeleita</i>)	(kötött morfémák; simulósók, klitikumok) (f. <i>kliittisiä sävyartikkeleita</i>)
<i>aina, nyt, sit(ten), vasta, sitä, kyllä, oikein, oikeastaan, ihan, vaan ~ vain</i>	<i>-hAn, -pA, -s</i> <i>-pAs</i>

A finn nyelvben azokat a partikulákat, amelyeket önállóan egyetlen szófaji kategóriába sem tudunk besorolni, de bármilyen szófajú elemhez hozzákapcsolódhatnak,²⁷ *simulósóknak* nevezzük (Hakulinen et al. 2004: 770–771). Ezek a kötött morfémák más szavaktól és morfémáktól teljesen problémamentesen elhatárolhatók, hiszen alaktanilag egy világos, állandó, hét elemből álló zárt halmazt alkotnak: *-hAn, -kO, -kA, -kin, -kAAn, -pA, -s*. A partikulákon belül a simulósók viszont csak egy morfortaktikailag és a finnben is érvényesülő magánhangzó-harmónia révén fonológiai elkülönített csoport, amely funkcionálisan nagyon sokféle partikulát tartalmaz. Így simulószókat találunk az árnyalópartikulák, az illokutív partikulák és a rémakiemelők partikulák között is. Az általam vizsgált *-hAn* árnyaló partikula is a simulósók közé sorolható, hiszen a mondatban egy másik szóhoz (a mondatkezdő szintagma bármely szófajú alaptagjához) kapcsolódva fejt ki hatását, azaz árnyalja az elhangzott nyilatkozatot.

Az árnyaló partikulákkal összefüggésben gyakran használatosak – szinte szinonimaként – a *pragmatikai partikulák* (l. többek között Hakulinen–Karlsson 1998: 278–279) és a *pragmatikai indikátorok* (Kiefer 1983: 208, Péteri 1999b: 65) elnevezések, amelyek elsősorban a partikulák pragmatikai szinten érvényesülő nem csekély szerepét (ti. a mondat pragmatikai jelentésének közvetítését) hangsúlyozzák. A személyközi interakcióban a beszélő és a hallgató információcseréje mellett ugyanis nagy jelentősége van azoknak az erős szituációs kötöttséggel bíró pragmatikai többletinformációknak, amelyek például érzelmi színezettel gazdagítják a közlést, érzékeltetik a beszélő szubjektív beállítódását, előzetes ismereteit, illetve elvárását, valamint sejtetik a beszélő és a hallgató viszonyát, közös tudását stb.

26 Ez a partikulacsoport természetesen nem zárt, ugyanis szófajváltás útján folyamatosan bővül más típusú partikulák vagy szófajok elemeivel. L. például a proadverbiumokat *tässä* 'itt', *tuossa* 'ott' (magyarban tkp. helyhatározószói mutató névmások, l. bővebben Keszler 2000: 209–222).

27 Itt elsősorban lazább morfológiai kapcsolatot kell érteni, ahol még világosan látszik a klitikumok mondattani funkciója (pl. *sinähan, huomennakin, lähdetkö*). A simulósók ennél szorosabb kapcsolódása figyelhető meg például a következő lexikalizálódott esetekben: például *tietenkin, kuitenkin, kukaan, joka, kunhan*.

3. A *hiszen* és a *-hAn* árnyaló partikulák lehetséges retorikus funkciói

Péteri (2001: 99; 1999a: 186–189; vö. ÉKsz s. v. *hiszen* I., II.) a *hiszen* szóval összefüggésben megállapítja, hogy az a mai magyar nyelvben kétféle funkcióban használatos: egyrészt kötőszóként oksági (magyarázó) viszony kifejezésekor (pl. *Örülök, hiszen nekem is sikerült*), másrészt pedig árnyaló partikulaként konszenzust létrehozó, a hallgató véleményére apelláló nyilatkozatokban (pl. *Hiszen én is örülök!*). Abban az esetben, ha az adott kontextusban nem fedezhető fel mondatok vagy tagmondatok közötti oksági viszony, a *hiszen* jelenlétét a szituáció szintjére vonatkoztatjuk és partikulaként értelmezzünk. A különféle árnyalatokat (pl. emlékeztetés, ellenvetés stb.) többek között olyan tényezők befolyásolják, mint a beszélő és/vagy a hallgató tudása, nézetei, beállítódása, véleménye, viszonya a közlés tartalmához stb.; a partikula pragmatikai jelentésköre így tehát nagyon sokrétű lehet (Péteri 2001: 99).

Hakulinen (Hakulinen et al. 2004: 797) a finn *-hAn* árnyaló partikulát szintén általános használatú partikulaként értelmezi, amelynek elsődleges funkciója: „Hozzárendelni a mondathoz egy olyan implikációt, amely szerint a kifejezett tartalom a beszélő és a hallgató közös tudására, valamilyen előzetes ismeretére vonatkozik.” Ennek az implikációnak a különböző beszédsszituációkban nagyon sokféle realizációja (tkp. árnyalata) lehet (vö. Shore 1992: 169), amelyeket Hakulinen (Hakulinen et al. 2004: 797–799) mondatfajták szerint a következőképpen csoportosít: A kijelentő mondatban a *-hAn* árnyaló partikula által közvetített implikáció jellegzetesen emlékeztetésként, megengedésként, meglepődésként vagy hirtelen felismerésként, magyarázatként vagy indoklásként, valamely közismert, magától értetődő tényre való utalásként, kérdésként vagy felszólításként, esetleg ellenőrző kérdésként interpretálódik. A kérdő mondatokban a *-hAn* viszont általában bizonytalankodó informálódást, felmerülő kételet, retorikus kérdést fejez ki és nagyon gyakran fordul elő telefonbeszélgetések nyitó kérdéseként²⁸. Felkiáltó mondatokban a *-hAn* partikula elsősorban kérésekben és a javaslatokban fordul elő, de olykor akár fenyegető jelentésárnyalatot is kifejezhet.

Bár a finn *-hAn* klitikum esetében is megfigyelhető a kettős funkció, azaz a simulószó árnyaló partikulaként és kötőszóként való alkalmazása, a finn szakirodalomban a *-hAn*-t mégis inkább csak árnyaló partikulaként tartják számon. Ennek magyarázatát elsősorban abban látom, hogy a homoním alakok szófaji elkülönítése – vagyis az árnyaló partikulák és a kötőszói funkció elhatárolása – a finn szakirodalomban eddig keveset vizsgált problémakör volt. A *-hAn* simulószó vonatkozásában a magyarázó árnyaló partikulai és az okadó magyarázó kötőszói funkció lehetséges elhatárolása többek között azért tűnik nehéz feladatnak, mivel ez a kérdés a legújabban megjelent finn nyelvtanban és Hakulinen (Hakulinen et al. 2004: 790–797)²⁹ saját

28 A telefonbeszélgetést nyitó klasszikus kérdést a finnben a *-ko* kérdő partikula és a *-hAn* árnyaló partikula kombinációjával képezzük (pl. *Oiskohan toi Terttu Räsänen tavattavissa*; Hakulinen et al. 2004: 799), s ezeket a formailag kérdő mondatokat a funkcionális grammatika felfogásában nem elsősorban kérdésként, hanem udvarias kérésként kell értelmeznünk: 'Terttu Räsänennel szeretnék beszélni' vagy: 'Beszélhetnék Terttu Räsänennel?', vagy: 'Idehívná Terttu Räsänent a telefonhoz?' (vö. Shore 1992: 181).

29 A. Hakulinen (Hakulinen et al. 2004: 790) a *-hAn* simulószón kívül más partikulákat is megemlíti, amelyek kötőszói funkcióban is előfordulhatnak. Ilyenek többek között az *edes*, *jopa*, *-kin*, *muuten*, *myös*, *niin*, *näet*, *siis*, *sitten*, *toki* partikulák.

kutatásaiban is marginálisnak mutatkozik: Hakulinen (i. h.) a *-hAn*-t árnyaló partikulaként vizsgálva magyarázó értelmű mondatokban a *sillä* ‘mert’ kötőszó megfelelőjének tartja, éles határt viszont nem húz a többi árnyalat és a magyarázó kötőszói funkció közé.

Péteri (2001: 99) a magyar *hiszen* szóval összefüggésben az árnyaló partikulái és a kötőszói funkció elhatárolására az ún. szubsztitúciós próbát javasolja, ugyanis a kötőszó helyére behelyettesíthető más, oksági viszonyt kifejező kötőszó³⁰ (pl. *mert*, *mivel*hogy, *mivel*, *minthogy*; *Örülök, mert/mivel nekem is sikerült*), az árnyaló partikula esetében viszont nem (**Mert/mivel/minthogy nekem is sikerült!*). A korpusz példáit vizsgálva a *hiszen* partikula és kötőszó elkülönítéséhez magam is a Péteri által javasolt szubsztitúciós próbát alkalmaztam, amelynek eredménye: a *hiszen* szó a korpusz összesen 125 előfordulásból 90 esetben, azaz 72%-ban bizonyult árnyaló partikulának.

A következőkben a 2004–2005-ben végzett korpuszalapú kutatásom néhány példája³¹ segítségével szeretnék rávilágítani az árnyaló partikulák által közvetített retorikus árnyalatok sokféleségére. A példák elemzésével nem célom megadni a két árnyaló partikula összes lehetséges retorikus funkciójának listáját, ehelyett különböző kommunikációs szituációk gyakorlati szempontú elemzésére törekszem. Mivel a partikulával kifejezett mondatok értelmezése és a megnyilatkozások különböző interperszonális jelentései gyakran túlmutatnak a mondathatáron, ezért a korpusz példáit a beszédhelyzet és a tágabb kontextus figyelembevételével fogom vizsgálni.

3.1. A *hiszen* és a *-hAn* partikulák ÁLLÍTÁSOKBAN

Korpuszalapú kutatásom szerint (l. Balogh 2004: 93–94, 49–87) mind a *hiszen*, mind a *-hAn* árnyaló partikula leggyakrabban (az esetek 86%-ban) olyan beszédfunkcióban fordul elő, amelyben a beszélő az adó szerepében valamilyen nyelvi (tehát nem cselekvésbeli) „üzenettel” fordul beszédpartneréhez. A következőkben tehát néhány ÁLLÍTÁST szeretnék bemutatni, amelyekben az árnyalás, illetve a retorikus funkció közvetítése elsősorban³² a két árnyaló partikula, a magyar nyelvű mondat esetében a *hiszen*, a finnben pedig a *-hAn* partikula jóvoltából valósul meg.³³

30 Péteri (2001: 99) a szubsztitúciós próbával összefüggésben azért megemlíti, hogy a *hiszen* kötőszó más kötőszói elemekkel való helyettesítése mégsem akadálytalan, ugyanis az episztemikus jelentéskomponens eltűnésével járhat együtt.

31 Az egyes példamondatokat két nyelven, magyarul és finnül adom meg, de csak a magyar esetében idézem a megnyilatkozás tágabb kontextusát. Így az elemzés befogadása talán gördülékenyebb, hiszen a lényegre koncentrálok. Mindkét nyelven a példaszövegeket sorszámmal láttam el: a magyar nyelvűt A, a finn nyelvűt B betűjellel. Ezután zárójelben a korpuszt szerző vezetéknevének első betűjele (Ö: Örkény István; A: Autio Orvokki) és az az oldalszám áll, ahonnan az idézet származik. Az egyes példák elemzésekor az egyszerűség kedvéért csak a példa sorszáma (tehát a betűjel mellőzésével) utalok, hiszen a magyarázó szövegből egyértelműen kiderül, hogy melyik példamondatra, a magyarra vagy a finre hivatkozom.

32 A komplex retorikus árnyalat megszületéséhez természetesen más tényezők is hozzájárulhatnak. Ezekre való hivatkozást l. többek között Balogh 2004: 97–100.

Bár az első példa éppen olyan szituációból származik, amelyben a hallgató konkrétan nincs jelen és a megnyilatkozás a beszélő belső gondolataként³⁴ hangzik el, mégis értelmezhető a kiemelt partikulás mondat hallidayi fogalmak szerinti ÁLLÍTÁSKént.

1A. példa (A: 137)

– Na, bejössz már onnan? – kiáltotta Olavi, és kihallatszott a víz csobbanása, meg ahogy a nyírfa seprűvel csapkodta magát.

Armi erre soha nem is gondolt. **Hiszen** ez szörnyű! Ágyban és a takaró alatt átölelni a sötétben Olavit egészen más dolog, mint pucéron bevonulni Olavi szeme előtt a szaunába.

1B. példa (A: 136)

[...] *Tämähän* oli kamalaa.[...]

A fenti példában a *hiszen* és a *-hAn* partikulákkal kifejezett ÁLLÍTÁSOK hűen tükrözik nemcsak a szituáció abszurditását, de a beszélő lelkének ellenállásra hajló keserű állásfoglalását is. A partikulák korábbi ismeretre utaló alapvető implikációját ebben a szituációban akképpen értelmezhetjük, hogy a beszélő m e g l e p ő d ő , m e g r ö k ö n y ö d ő a t t i ú d j e korábbi elképzelésének (tkp. előzetes elvárásának vagy feltevésének) és a jelenvaló képtelen helyzetnek az ellentmondásából születik.

A következő példa a *hiszen* és a *-hAn* partikulák használatának szintén egy olyan esetét mutatja, amelyben a kifejezett tartalom (ti. a szituációs tapasztalat) és a beszélő előzetes elvárása közötti ellentmondásból c s o d á l k o z ó r e t o r i k u s á r n y a l a t megjelenését érezhetjük.

2A. példa (A: 183)

Armi visszásnak érezte, hogy Eetit indítják hálóingnek való anyagért és gyapjúfonalakért, ám Eeti fel se vette. Arminak eszébe jutott, hogy a fiúk nem szeretik a puha csomagot, megkérte hát Eetit, hogy hozzon nekik még valami mást is.

Ha lehet – szabadkozott Armi, és anyósára nézett.

Persze, hogy lehet. Eeti, két remek játék autót kell venni! – rendelkezett az anyós, és elvette a listát. – **Hiszen** ez nem is sok! – csodálkozott.

2B. példa (A: 182):

[...] – *Eihän* täs oo palijo mitään, hän ihmetteli.[...]

Az első példával ellentétben itt a finn mondatban az árnyaló *-hAn* klitikum éppen az *ei* 'nem' tagadó segédigéhez simul, amelyben a z e l v á r á s é s a t a p a s z t a l a t e l l e n t é t e fokozatában talán erőteljesebben, hangsúlyosabban érvényesül. A magyar példamondatban a beszélő elvárásai ('biztosan hosszú ajándéklista') és a valós történések ('a

33 A példamondatokat a jelen tanulmányban fordítástani szempontból nem kívánom értékelni. A kiválasztott szituációkban mind a *hiszen*, mind a *-hAn* partikulákat helyénvalónak érzem, ennek megfelelően alkalmasnak tartom a kiválasztott szövegrészeket a retorikus árnyalatok funkcionális szempontú elemzésére.

34 Armi felkiáltó mondata egy olyan ún. belső beszéd, amelynek megjelenítése szabad függő beszéddel történik. Ez magyarázza többek között a finn és a magyar mondat eltérő idejű igealakját (vö. Kocsány 1996).

lista nem hosszú', tkp. 'a kívánság mégsem sok') közötti hangsúlyos ellentmondást már nemcsak a *hiszen* árnyaló partikula, de azzal együtt az *is* rémakiemelő partikula³⁵ is érzékelteti (vö. Péteri 2001: 97–99).

A fenti példával összefüggésben utalok Shore-nak (1992: 168–170) azon megállapítására, miszerint a (főmondatbeli) referáló igék (pl. *huomauttaa* 'figyelmeztet, megjegyez', *vakuuttaa* 'biztosít, bizonygat', *luvata* '(meg)ígér', *pyytää* 'kér', *määrätä* 'parancsol, elrendel', *udella* 'kérdeszget, tudakol' stb.) gyakran járulnak hozzá a jelentésárnyalat és a szituációs helyzet érzékeltetéséhez: a 2. példában a partikulák által jelzett csodálkozó attitűdöt a mondat referáló igéi teszik még nyilvánvalóbbá: m. *csodálkozott*, f. *ihmetteli*.

A 3. példában a partikulával kifejezett ÁLLÍTÁSBAN egy közös tudásbeli tényre, egy mindenki által ismeretes (vagy ismertnek feltételezhető) törvényszerűsége (ti. a gravitáció általános törvényeire) történik utalás, mivel a rendőri felügyelet javaslatában ez az evidencia figyelmen kívül marad.

3A. példa (Ö: 327)

Abba is hagyták a torzsalkodást, és nagy fejtörésbe kezdtek, hogy miféle emléket hagyhatnának maguk után. Egy követ megfaragni, ahhoz véső kellett volna. Ha legalább egy gombostűje volna valakinek! Azzal – magyarázta Sipos – bele lehetne szurkálni a fa kergébe valamilyen üzenetet. A fában az holtig megmarad, mint az emberi bőrön a tetoválás.

Hát akkor dobjunk föl egy nagy követ – javasolta az egyik rendőri felügyeletes.

*Te buta. **Hiszen** az leesik.*

Amaz nem vitatkozott. Szegény, tudta ő magáról, hogy némiképp rövid az esze.

3B. példa (Ö: 79)

[...] – Hölmö. *Sehän* putoaa alas.[...]

A fenti példában a *hiszen* és a *-hAn* partikulák olyan implikációt hordoznak, amely által a kifejezett tartalom (itt: a rendőri felügyelet ötlete) szinte magától értetődő módon áll ellentmondásban a közös háttértudással, az általános világismerettel (vö. Balogh 2004: 40–41, 49–55; Hakulinen et al. 2004: 797; Péteri 1999a: 34). Hakulinen szerint (2001: 62) a partikulával jelölt emlékeztető, figyelmeztető, ténymegállapító, pontosító stb. közlés ekhez nagyon gyakran társul egyfajta udvariassági implikáció³⁶ is azért, hogy a beszélő a partikula segítségével a közölt tartalmat ismert, a hallgató számára sem teljesen idegen tényként tünteti fel. Ez az ún. *face saving* effektus (arc(ulat)védő vagy homlokzatvédő mechanizmus; f. *kasvojen säilyttämisefekti*) védi meg a hallgatót egy kellemetlen, megszégyenítő helyzettől, amelyben a beszélő kioktató attitűdjé (pl. *Se[Ø] putoaa alas*) őt az adott témában kívülállónak, tudatlannak tünteti fel. Kärnä (1983: 92–93) ezzel szemben az emlékeztető funkcióhoz inkább egy megrováshoz vagy megfeddéshez hasonló árnyalatot, de semmiképpen sem udvariassági momentumot kapcsol, hiszen egy korábban említett vagy egyébként ismertnek tartott tényre, evidenciára való visszautalás a hallgató figyelmetlenségét vagy tudatlanságát jelzi (vö. az ÉKsz s. v. *hiszen* II/1., Hakulinen et al. 2004: 797, Balogh 2004: 58–61). A magyar szövegben a *Te buta* kezdetű megnyilatkozásra inkább ez utóbbi megállapítás

35 A rémakiemelő partikulákról l. bővebben Kugler (MGr. 2000: 279–280).

36 Hakulinen (2001: 62) az udvariasságot elsősorban az ún. társalgási implikátúrák, tehát a járulékos jelentés (vö. 27. lábjegyzet) közé sorolja (vö. Kärnä 1983: 92).

tűnik érvényesnek (Kärnä vö. 1983: 92–93), bár az „arcrongáló” megjegyzés erejét a partikulával jelölt emlékeztető ÁLLÍTÁS valóban egy kissé csökkenti.

A következő példában a beszélő már nem egy objektív tényre vagy egy általános igazságra, hanem önmagára próbálja ráirányítani hallgatója figyelmét. A *hiszen* és a *-hAn* partikulákkal érzékeltetett *f i g y e l e m f e l k e l t é s* (vs. *Itt vagyok én* ÁLLÍTÁS) itt tehát nem valamilyen korábbi ismeretre vagy előfeltevésre/evidenciára, hanem a szituáció bizonyos elemeire, elsősorban a beszélő jelenlétére és a hallgató figyelmére apellál.

4A. példa (A: 151)

Olavi megfordult, s ránézett Armira, aki borzasan, mosolyogva magyarázta, hogy Olavi valamiféle filmcsillaghoz hasonlított. Olavi behúzta a hasát, felállt, karjába vette Armit, és úgy vitte asszonyát most először, ahogy a menyasszonyokat szokás. De hát odahaza nem is lehetett. Anya és Ilmi mindig a közelükben voltak. A lóca ingatag volt, de mégis kitartott.

Ó, ha megint láthatnám az Északnyugati átjárót! – szakadt ki a sóhaj Armiből.

Na, hiszen itt vagyok én – szólalt meg Olavi, és a pocakjára nézett. Mikor a hátán fekiüdt, kisebbnek látszott. Óvakodnia kell az oldalra fordulástól, mert akkor elfekszik, mint a megkelt tésztá.

4B. példa (A: 149)

[...] – *No oonhan minä täs, sanoi Olavi ja katsoi mahaansa.* [...]

Az 5. példában a beszélő – a magyar szövegben a *hiszen*, a finnben a *-hAn* – partikulával jelzi a korábbi eseményekre, vagyis Armi iskolai sikereire való hivatkozását; így nyer a közölt tartalom elsősorban *e m l é k e z t e t ő r e t o r i k u s á r n y a l a t o t*. A szülők között folyó vitában az emlékeztető ÁLLÍTÁS egyúttal a *m e g g y ő z é s* eszköze is, amellyel az édesanya megpróbál lánya, Armi védelmére kelni. Ilyen értelemben mind a *hiszen*, mind a *-hAn* egy jellegzetes argumentatív diskurzus meghatározó elemei, amelyben fontos momentum az érvelő funkció.

5A. példa (A: 33)

Armi lehunyta a szemét, és dünnögésbe fogott: – Mama, az a férfi megbámult engem, mama, mostan mit tegyek... Elhallgatott, és fülelt. Anya róla beszélt apának:

Minek szaporítod mostan a szót? – kérdezte anya. – Hiszen az iskolát is olyan jól elvégezte.

E tavaszon szerintem meghígult az esze – jegyezte meg apa. – Úgy jön-megy, mintha egy másik világon járna, meg se hallja, miről folyik a szó. És úgy látszik, semmiben se leli örömét.

5B. példa (A: 33)

[...] – *Armihan on koulunsa selevittäny niin hyvin.* [...]

Az utolsó példában a *hiszen* partikulával kifejezett ÁLLÍTÁS ismét értelmezhető a *h a l l g a t ó v é l e m é n y é r e a p e l l á l ó é r v e l é s*ként, mintegy argumentációs jelölőként, bár a beszélő itt nem egy harmadik személyt vesz védelmébe, hanem hallgatója-barátja jó híréért áll ki. Mind a magyar, mind a finn partikulás mondat egy ellentétes véleményt képviselő viszontválasz, bár a restriktív a tagadó segédigéhez kapcsolódó *-hAn* (*ethän*³⁷) és a mondat-

37 Az *ethän* alak csupán abban különbözik a 2. példában előforduló *eihän* alaktól, hogy az előbbiben egyes szám második személyű, az utóbbiban pedig egyes szám harmadik személyű tagadó segédigéhez járul a

kezdő *mutta* ‘de’ kötőszó által a finn szövegben kicsit erősebbnek érződik. A magyar partikulás mondatban ezzel szemben inkább a meggyőző érvelés árnyalata az erősebb, bár itt sem lenne elképzelhetetlen – finn mintára – a *de hiszen* formájú erősebb ellenkezés vagy ellenvetés kifejezése (Péteri 1999a: 35). Véleményem szerint a 6. példa magyar partikulás mondatának érezhető gyengébb attitűdjelölését a mondásige mégis kompenzálni tudja a finn mondattal szemben: a magyar *vetette ellene* kifejezés helyén a finnben ugyanis az egyszerű és neutrális *sanoi* ‘mondta’ igét találjuk (vö. Shore 1992: 169).

6A. példa (A: 237)

– *Nem is tudom – szabódott Masa. – Maire olyan szigorú ebben a dologban, rögtön meg is érzi, ha egy kicsit ittam.*

Mintha a ti családokban minden asszony ütőjátékos volna – célozgatott Olavi.

Lehet – hagyta rá Masa. – Csakhogy Maire apja nagyon iszákos ember volt, és ez mély nyomokat hagyott Maireben. Haragszik a pálinkának még a szagára is.

Hiszen *te nem vagy poharazós fajta – vetette ellene Olavi. – És most igazán nem szólhat ellene Maire. Armi legalábbis rá se hederít.*

Eleinte ő se hederített rá – szólt Masa. – Csakhogy menetközben gyakran érheti meglepetés az embert az asszonyokkal.

6B. példa (A: 232)

[...] – *Mutta ethän sinä oo mikään ryppymiäs, sanoi Olavi.*[...]

3.2. A *hiszen* és a *-hAn* partikulák KÉRDÉSEKben

Bár a korpusz példái egyértelműen azt mutatják, hogy mind a *hiszen*, mind a *-hAn* partikula beszédfunkció tekintetében leggyakrabban ÁLLÍTÁSBAN fordul elő, mégis akadnak olyan példamondatok, amelyeknek beszédfunkciója ettől eltérően értelmezhető. Ebben az alponthan szeretnék bemutatni egy olyan példát, amelyben a *hiszen* és a *-hAn* partikulák használata értelmezhető KÉRDÉSKÉNT: a beszélő attitűdje valamilyen válasz vagy magyarázat szükségességét jelzi a hallgató felé.

Itt utalok Lauranto (2000b) háromfunkciós modelljére, amely figyelembe tudja venni a *reflektálás szükségességének* harmadik dimenzióját is. Ez a tulajdonság a KÉRDÉS, a PARANCs és az AJÁNLAT hallidayi beszédfunkciókat az ELVÁRÁS (f. *odottamus*) funkció körébe egyesíti, ugyanis ezeknél a funkcióknál a hallgató nyelvi vagy cselekvésbeli reflektálása nélkülözhetetlen. ELVÁRÁS NÉLKÜLI (f. *ei-odottamus*) beszédfunkciónak tekinti Lauranto ezzel szemben az ÁLLÍTÁST, amellyel nyelvi válasz vagy cselekvés nem jár együtt szükségszerűen (l. továbbá Lauranto modelljét 2000b: 15).

Az alábbi példaszövegben a háziasszony meglepődve tapasztalja, hogy a kirándulásból hazatérő Armi ruhája az esőzés ellenére mégsem vizes. A beszélő értetlenkedő kérdő mondatával (vö. a *hogyhogy* kérdőszóval) és a szituáció ellentmondásosságára utaló *hiszen* (*-hAn*) partikulával magyarázatot próbál kicsalni hallgatójából; a magyarázatadás szükségessége által a mondat beszédfunkciója tehát felfogható KÉRDÉSKÉNT. A beszélő megnyilatkozásában az előzetes elvárások és a valós szituációs helyzet közti ellentmondásban a restrikiót a *de*

–*hAn* simulószó: *ei* ‘te nem’, *ei* ‘ő nem’.

kötőszóval (a finnben *mutta*) megerősített *hiszen* partikula érzékelteti (vö. Péteri 1999a: 35). A partikulákban rejlő a r g u m e n t a t í v j e l l e g i t t is érezhető, hiszen a beszélő nemcsak a szituációban felfedezett ellentmondásosságot, de saját korábbi kérdését (és így kíváncsiságát) is igyekszik megokolni.

7A. példa (A: 153):

– *Olavi nyilván Eetihez ment a cselédházba – szólt az asszony. – Mindig odamegy, ha megjön az erdőből. De hogyhogy nem vagy vízes, **hiszen** esett.*

– *Nem áztunk el – tiltakozott Armi. – Mi ugyanis... a fenyők alatt voltunk az eső idején, és ott nem is nagyon esett.*

– *Pedig úgy látszott, mintha éppen arra, a tó felé tartott volna a zápor.*

7B. példa (A: 151):

[...] *Mutta ekkö sinä oo märkä, siälähän on satanu.[...]*

3.3. A *hiszen* és a *-hAn* partikulák PARANCsokban

Ebben az utolsó alfejezetben két PARANCsot szeretnék bemutatni, amelyekből kitűnik a megnyilatkozás direktív funkciója, vagyis a hallgatót irányítani akaró, cselekvés elvégzésére ösztönző szándéka (Halliday 1994).

Az első példa egy olyan beszédsszituációt mutat be, amelyben az anyós mindenáron végig akarja vinni szándékát: felvinni Ilmihez az újszülött babát, Armi gyermekét. Miután menyétől, Armitól többszöri elutasítást kap, fiához, Olavihoz fordul, remélve, hogy az ő támogató segítségével elérheti célját. Megszólalásában a *hiszen* (és a finn szövegben a *-hAn*) partikulával egy ismert és megcáfolhatatlan tényre (ti. Olavi a gyermek apja, így döntési joggal is bír) hivatkozik, hogy fiát ezáltal aktivitásra sarkallja, és vitapartnerként megnyerje magának. A partikulával jelölt megnyilatkozás ilyen értelemben olyan PARANCs-funkciójú direktívumnak³⁸ tekinthető ('Tenned/szólnod kell valamit!'), amely a következő kérdés implikaturája: 'te semmit sem szólsz ehhez/eltűröd ezt?'. A fenti példát – véleményem szerint – mégsem kérdésként, hanem inkább direktívumként kell értelmeznünk, hiszen a beszélő magyarázatot váró attitűdje nem információ hiányára, hanem elsősorban cselekvésbeli reagálás szükségességére utal (vö. Lauranto 2000b). Ebben az értelemben a beszélő megnyilatkozásában a *hiszen* (és a *-hAn* partikula is) olyan argumentatív elemnek tekinthető, amellyel a beszélő arról kívánja meggyőzni hallgatóját, hogy a cselekvésbeli reagálás – ha a nyelvi nem is – mindenképpen indokolt (ti. meg kell szerezni a babát).

8A. példa (A: 249–250)

A mama futva jött az ajtó felől.

– *Ilmi szeretné látni a gyereket. Egész idő alatt titkon kisjányt várt, és most azonnal szeretné látni.*

A mama fel akarta emelni a gyereket Armi mellől.

– *Nem engedem, hogy ide-oda hurcolják – jelentette ki Armi.*

– *De mikor Ilmi látni akarja, és annyira hasonlít is Ilmire – magyarázkodott az anyós.*

38 Itt a direktívumok tág értelmezésére gondolok, vagyis amikor a beszélő általában véve valamilyen cselekvési reakciót vár el hallgatójától (l. bővebben Pléh–Síklaki–Terestyéni 1997).

– *Ráér Ilmi megnézni – intette Armi, és rápillantott a gyerek picike orrára. – Én magam viszem le, ha innen felkelek.*

– *Olavi, te semmit se szólsz ehhez? – kérdezte a mama a fiától. – **Hiszen** te vagy az apja.*

– *Armi mindent tud – szólt Olavi.*

8B. példa (A: 245):

– *Olavi, ekkö sinäkään sano mitään, sano i anoppi. – **Oothan** sinä isä.*

A második példában a beszélő szintén egy cselekvésbeli reakciót vár el hallgatójától, ahogyan váratlanul félbeszakítja a diskurzust, és a *(de) hisz*³⁹ partikulával az elmaradt kávézásra hivatkozik. A finn mondatban a magyarhoz hasonlóan megtalálható restriktív *mutta* 'de' kötőszó, amely a *-hAn* árnyaló partikulával együtt hatásosan érzékelteti a beszélő *rá-e s z m é l ő* és a *b e s z é d s z i t u á c i ó* hiányosságaira a *p e l l á l ó a t t i t ű d jét*, valamint a *h a l l g a t ó m o t i v á l á s á r a* irányuló PARANCSSZERŰ szándékát. Az árnyaló partikulák *e m l é k e z t e t ő* retorikus funkciója a konszenzusteremtésen keresztül itt is argumentatív megnyilatkozás alapjává válik.

9A. példa (A: 131)

– *Akkor hát van mindenből másfél tucatnyi – összegezte Olavi, és Armihoz lépett. Ekkor kattintotta el Eeti a fényképezőgépet, Armi és Olavi a nyitott láda mellett állnak, mögöttük Niemi Jaska.*

– *Na, akadt neki elég öltögetnivalója – kezdte Ilmi –, ha egyszer ilyen ripsz-ropsz mindennel elkészült.*

– *De **hisz** nekünk még meg kell innunk azt a kávé, és az esküvői torta is szegetlen. Gyere, Jaska, kávézzunk [...]*

9B. példa (A: 130):

[...] – *Mutta meirän**hän** piti juara sitä kaffia ja hääkaakkukin on viälä leikkaamata ja Jask Janska kans oottamahan kaffia, [...]*

4. Összefoglalás

A fenti példaszövegek elemzésének elsősorban az volt a célja, hogy betekintést nyújtsak korábban végzett korpuszalapú vizsgálataimba (Balogh 2004, 2005), és rávilágítsak a magyar és a finn nyelv árnyaló partikuláinak körében felfedezhető nyelvhasználatbeli hasonlóságokra. A különböző kommunikációs helyzetek vizsgálata számos olyan retorikus árnyalatot (tkp. pragmatikai funkciót) hozott a felszínre, amelyekben a magyar *hiszen* és a finn *-hAn* árnyaló partikulák következetesen egymás funkcionális megfelelőinek bizonyultak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy e két partikula ezután gondolkodás nélkül behelyettesíthető lenne egymással, hiszen a nyelvek különbözősége folytán az egyes árnyaló partikulák nem mindig ugyanazon a helyen és ugyanabban a funkcióban fordulnak elő (vö. Kärnä 1983: 88, Péteri 1999a: 35–39, Balogh 2004, 2005). Mégis, az egymás mellé állított párhuzamos szövegekkel

39 A *hiszen* árnyaló partikula olykor rövidült formában (*hisz*) fordul elő; vizsgálatomban ezt nem vettem külön lexikai egységnek.

talán sikerült szemléltetnem azokat a jellemző eseteket, amikor ezek a partikulák hasonló vagy azonos „interszónális jelentések”, illetve retorikus árnyalatok hordozóinak bizonyulnak.

Korpuszalapú elemzésem tanúsága szerint mind a magyar *hiszen*, mind a finn *-hAn* árnyaló partikulák esetében a három vizsgált beszédfunkció közül az ÁLLÍTÁS a legtipikusabb, hiszen a partikulával kifejezett megnyilatkozásokkal a beszélő leggyakrabban valamilyen nyelvi közlés szándékával fordul hallgatójához. Az ÁLLÍTásokban a beszélő többnyire valamilyen közös vagy ismert tényre való utalással (emlékeztetéssel, a szituáció egy résztvevőjére vagy valamely más elemére történő figyelemfelhívással, csodálkozás kinyilvánításával stb.) fordul beszédpartneréhez, s ez az orientáció gyakran egyfajta argumentációs erőt is képvisel. Természetesen az árnyaló partikulák egyfajta általánosan megfogalmazható ‘figyelemfelhívó’ funkción kívül végső értelmüket és aktuális árnyalatukat többnyire csak a kontextusba ágyazva és a nyelvhasználati szituáció teljes ismeretében és figyelembe vételével (l. referáló igék, mondatvégi írásjelek stb.) nyerhetik el.

A két nyelv partikulahasználatában mutatkozó párhuzamosságokat és a korpuszalapú vizsgálatban feltárt „közös” retorikus funkciókat, azaz a mindkét nyelv partikulájára jellemző legtipikusabb árnyalatokat a következő összefoglaló táblázat szemlélteti. A korpuszban leggyakrabban előforduló retorikus funkciót (vagy funkciókat) dőlt betűtípussal szedtem. A megnyilatkozásokban érvényesülő árnyalatokat sokszor nem egyszerű egyetlen szóval megadni, ezért az árnyalatok gazdagságát és a beszédhelyzetek sokféleségét érzékeltetve esetenként több szinoním elnevezést használtam a retorikus funkciók felsorolásakor.

4. táblázat: A magyar *hiszen* és a finn *-hAn* árnyaló partikulák legjellemzőbb retorikus árnyalatai a Halliday-féle beszédfunkciók tükrében

Beszédfunkciók	<i>A hiszen és a -hAn partikulák retorikus funkciói</i>
ÁLLÍTÁS (86%) ⁴⁰	<i>csodálkozás, megdöbbenés, ráeszmélés, megrökönyödés, meglepődés, helyzetfelismerés és -értékelés, megállapítás (akár érzelmi töltéssel), belső gondolatok kivetítése, belső vívódás, képtelenség kifejezése, magától értetődő megállapítás, evidencia, ténymegállapítás, figyelmeztetés, emlékeztetés, figyelemfelkeltés, pontosítás vagy korrigálás, meggyőző érvelés, az előzetes elvárások és a helyzet ellentmondásosságának érzékeltetése</i>
KÉRDÉS (4%)	<i>meglepődés, értetlenkedés, az elvárások és a helyzet ellentmondásossága (magyarázat elvárása)</i>
PARANCS (10%)	<i>cselekvés motiválása, serkentés, aktivitásra intés</i>

Bár magyar–finn vonatkozásban (árnyaló) partikulák összehasonlító elemzésére a múltban nemigen találunk előképre, remélem, hogy írásom számos további kutatás kiindulópontja lehet.

40 Az itt feltüntetett százalékok a két árnyaló partikula beszédfunkciók szerinti előfordulására vonatkoznak.

Felhasznált irodalom

- AUSTIN, John L.: Tetten ért szavak. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- AUTIO, Orvokki: Viistotaival. In: Pesärikko. Gummerus Oy, Jyväskylä. 1986 [1980]
- AUTIO, Orvokki: Családi fészek. Ford. K Szabó Edit. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- BALOGH Zsuzsanna: Pragmaattinen liitepartikkeli -hAn ja sen käännösvastineet unkarinnoksissa. Szakdolgozat. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest, 2004.
- BALOGH Zsuzsanna: Modális-pragmatikai partikulák a magyar és a finn nyelvben. (A magyar *-e*, *vajon*, *hiszen* és *hát*, valamint a finn *-kO*, *-hAn* és *-s* partikulák összevető vizsgálata két szépirodalmi szöveg és fordításai alapján). Szakdolgozat. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 2005.
- ENGEL, Ulrich: Partikeln im Kontrast. Probleme und Vorschläge. In: Bartha Magdolna–Brdar-Szabó Rita (szerk.): Von der Schulgrammatik zur allgemeinen Sprachwissenschaft. Beiträge zur Gedenktagung für Professor János Juhász. Budapest, 1991. 123–138.
- ENGEL, Ulrich: Der Satz und seine Bausteine. In: Ágel, Vilmos – Hessky, Regina: Offene Fragen – offene Antworten in der Sprachgermanistik. Tübingen, 1992. 53–76.
- ÉKsz. = Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- GRICE, H. P.: Jelentés. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv-kommunikáció–cselekvés. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 188–197.
- GRICE, H. P.: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv-kommunikáció–cselekvés. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 213–227.
- HAKULINEN, Auli: Partikkelit ja muut kietytymät vuoroissa. Johdanto. In: Hakulinen, Auli (toim.): Suomalaisen keskustelun keinoja I. Kieli 4. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki, 1989. 115–118.
- HAKULINEN, Auli: Liitepartikkelin *-han/-hän* syntaksia ja pragmatiikkaa. In: Laitinen, Lea–Nuolijärvi, Pirkko–Sorjonen, Marja-Leena–Vilkuna, Maria (toim.), Lukemisto: Kirjoituksia kolmelta vuosikymmeneltä. SKS, Helsinki, 2001 [1976]. 44–90.
- HAKULINEN, Auli et al.: Iso suomen kielioppi. SKS, Helsinki, 2004.
- HAKULINEN, Auli – KARLSSON, Fred: Nykysuomen lauseoppia. SKS, Helsinki, 1988 [1979].
- HALLIDAY, M. A. K.: An Introduction to Functional Grammar. Második javított kiadás. Edward Arnold, London, 1994.
- HALLIDAY, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya: Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. Oxford University Press, Oxford, 1989.
- HELBIG, Gerhard: Lexikon deutscher Partikeln. VEB Verlag, Leipzig, 1988.
- KESZLER Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. Nyr. 119 [1995]: 293–308.
- KESZLER Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- KIEFER Ferenc: A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rác Endre – Szatmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 203–230.
- KIEFER Ferenc: A modalitás fogalmáról. NyK. 88 [1986]: 3–37.
- KIEFER Ferenc: Modal particles as discourse markers in questions. Acta Linguistica Hungarica 38 [1988]: 107–125.
- KIEFER Ferenc: Modalitás. Linguistica Ser. C, Relationis, 1. Budapest, 1990.

- KOCSÁNY Piroska: A szabad függő beszédől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- KUGLER Nóra: A partikula. *Nyr.* 122 [1998]: 214–219.
- KUGLER Nóra: A partikula. In: Keszler, Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 2000. 275–281.
- KÄRNÄ, Aino: Abtönung im Finnischen und im Deutschen. In: Weydt Harald (Hrsg.), *Partikeln und Interaktion*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1983. 85–95.
- KÄRNÄ, Aino: Sävytyksen ilmaiseminen kontrastiivisen kielentutkimuksen valossa. In: Korimo-Girod, N. (ed.): *Kontrastiivinen tarkastelu kääntäjän apuna*. Publications du Département des Langues Romanes 12. Université de Helsinki, Helsinki, 1997. 19–30.
- LAURANTO, Yrjö: Puhekielen kurssin monisteet. Budapestin yliopiston fennougristiikan laitos, Budapest, 2000.
- LAURANTO, Yrjö: Imperatiivi, käsky, direktiivi. Toimintaan kehottamisen syntaksia suomessa ensi ja toisena kielenä. Kézirat. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki, 2000.
- NÉMETH T. Enikő: A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *NytudÉrt.* 142. sz. Akadémia Kiadó, Budapest, 1996.
- NÉMETH T. Enikő: *A hát, így, tehát, mert* kötésszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *MNy* 94 [1998]: 324–331.
- NÉMETH T. Enikő: A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *ÁnyT.* XX. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 221–254.
- ÖRKÉNY István: Egyperces novellák. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- ÖRKÉNY István: Minuuttinovellet. Ford. Juhani Huotari. Atena, Jyväskylä, 2002.
- PÉTERI Attila: Abtönungspartikeln im deutsch-ungarischen Sparchvergleich. Doktori értekezés. ELTE Német nyelvi tanszék, Budapest, 1999.
- PÉTERI Attila: Partikelgenese im Deutschen und im Ungarischen. Ein Beitrag zur konfrontativen Partikelforschung. In: Bernáth, Árpád – Dietz, Gunther (Hrsg.): *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 1999*. Budapest–Bonn, 1999. 63–72.
- PÉTERI Attila: Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Nyr.* 125 [2001]: 94–102.
- PLÉH Csaba – RADICS Katalin: Beszédaktuselmélet és kommunikációkutatás. *ÁnyT.* XIV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 87–108.
- PLÉH Csaba – SÍKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- RAEVAARA, Liisa: Vierusparit – esimerkinä kysymys ja vastaus. In: Tainio, Liisa (toim.): *Keskusteluanalyysin perusteet*. Vastapaino, Tampere, 1997. 75–92.
- SHORE, Susanna: Aspects of a Systemic-Functional Grammar of Finnish. Doktori értekezés. Macquarie University, Sydney, 1992.
- SHORE, Susanna: On interpersonal meanings in translation. In: Korimo-Girod, N. (ed.), *Kontrastiivinen tarkastelu kääntäjän apuna*. Publications du Département des Langues Romanes 12. Université de Helsinki, Helsinki, 1997. 153–168.
- SIRO, Paavo: Suomen kielen lauseoppi. Tietosanakirja Oy, Helsinki, 1964.

A fürdő kultúra mint a magyar és az udmurt értékrendbeli különbségek kistükré

1. Mi mindenről és hogyan mesélhet egy épület vagy egy helyiség? Mit olvashatunk ki egy fürdőház vagy fürdőszoba pusztá látványából? És annak használatából? Milyen értékrendbeli különbségeket fedezhetünk fel a fürdő kultúrán keresztül az udmurt és a magyar társadalom között?

Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre megfelelő válaszokat a kultúra jeltudományi, azaz szemiotikai megközelítésén keresztül kaphatunk. Ehhez abból célszerű kiindulnunk, hogy a kultúra különféle jelrendszereket alakít ki és használ fel. A kultúra fogalma azonban nem a megfigyelhető jelenségeket takarja, hanem a mögöttük megbúvó jelentéseket. A jelenségek éppen e reprezentációs funkciójuk következtében válnak fontossá, hiszen az emberi megnyilvánulások csupán azon kulturális formák jelenlétében létezhetnek, amelyeken keresztül kifejlődnek.¹ De vajon hogyan lehet az építészetet mint jelrendszert vizsgálni? Szemiotikai elemzése természetesen nem lehetséges önmagában, csakis más kulturális rendszerekkel való kapcsolatán keresztül. Az építészeti alkotásnak nem elsődleges jellemzője a kommunikatív jelleg. Ha az építészet kommunikatív jellegéről beszélünk, mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy egy többszintű, nem verbális kommunikációról van szó.² Első szinten egy adott épület vagy helyiség formai jegyei szolgálnak információkkal – akár a felszínes megfigyelő számára is – annak használatáról, funkciójáról.³ De ugyanezek a formai jegyek – és funkcióik is – rengeteg dolgot elárulnak a figyelmes szemlélődőnek a helyiség vagy épület használóinak szokásairól, életmódjáról, értékrendjéről, világképéről.

2. Az európai normáknak megfelelő fürdőszoba és az udmurtok által oly nagy becsben tartott fürdőház (udm. *мышо*) is az emberi test regenerálódásának egyik legmeghatározóbb helyszíne. A fürdőhelyiség megléte vagy hiánya, annak állapota és minősége mind „természetes mutatója lehet a test fontosságának a lakók [és általuk a társadalom] értékrendjében”.⁴

Magyarországon a fürdőszoba használata a polgárosodás és az urbanizáció velejárójaként, a múlt század hatvanas éveitől vált általánossá. Mivel a fürdőszoba elterjedése hazánkban a polgárosodáshoz kapcsolódik, használatának több szimbolikus elemével is találkozhatunk. Ilyen elem lehet például az a hazánkban napjainkra általánossá vált nézet, miszerint a fürdés nemcsak magát a tisztálkodást jelenti, hanem emellett „a test olyanfajta kényeztetését is”, ami a polgáro-

1 Niedermüller 1995: 206.

2 Gráfik 1995: 54–55.

3 Hajnóczi 1981: 379.

4 Kapitány–Kapitány 2000: 95–96.

sodás előtt a hagyományos, „munkacentrikus és vallás uralta erkölcs számára” teljesen elfogadhatatlan lett volna.⁵

Az udmurtoknál ezzel szemben a fürdőház elsődleges funkciója hagyományosan egyáltalán nem a tisztálkodás volt, hanem a vesszőnyalábbal (udm. *вешук*) való csapkodás és a gőzölés. A 19. században a fürdőházat még csak hetente egyszer, általában szombatonként fűtötték be. Az 1920-as években egy szerző azt írja, „a fürdőházat kétszer-háromszor fűtik be hetente [ezt általában ma sem teszik gyakrabban]. A fürdőházban [az udmurt] többet gőzöl, mint mosakszik”. Ez nagy valószínűség szerint arra utal, hogy a fürdőkultúra gyökerei meglehetősen régi időkre nyúlnak vissza az udmurtoknál. Általánosan megfigyelhető ugyanis, hogy azok a népek, melyek később vették át a fürdőház használatát, általában kizárólag, de legalábbis elsősorban tisztálkodásra használják azt.⁶

Máris megfigyelhetünk egy szembeeső különbséget a magyar és az udmurt fürdőkultúra által közvetített értékrend között. Míg nálunk a fürdő elsődleges szerepe hagyományosan a tisztálkodás volt, az udmurtoknál éppen ez a későbbi funkció. Erős értékrendbeli eltérést tapasztalhatunk, ha megfigyeljük, hogy amíg nálunk egy hagyományos, erkölcsös paraszti közösség számára a fürdés kizárólag a tisztálkodásban merülhetett ki, az udmurtoknál éppen ugyanez a paraszti közösség használta – és használja ma is – a fürdőház számos más funkcióját, jól reprezentálva ezzel azt a teljesen természetes emberi igényt, hogy a munkában megfáradt testnek kikapcsolódást nyújtson. A már említett gőzölésen, vesszőnyalábbal való csapkodáson és tisztálkodáson kívül a fürdőház az udmurtoknál még számtalan feladatkört lát el. Használják például gabonaszárításra: ennek azon portákon van jelentősége, ahol nincs erre a feladatra alkalmas gabonaszárító szerű. A népi gyógyításnak is mindmáig a fürdőház a legfontosabb helyszíne.⁷ A betegségek kikúrálásához különféle fafajták ágait és gyógynövényeket is használnak, melyeknek illóanyagait párologtatják. A növényeket magukat pedig a vesszőnyaládba kötik, és a csapkodással érnek el jótékony hatást. Miután a fürdőházban kikúrálták magukat, forró gyógyteával fokozzák annak az emberi szervezetre gyakorolt jótékony hatását.⁸ Emellett a fürdőház az ember életének lényegében minden fontos mozzanatánál különleges szereppel bír, legyen az a születés, az esküvő vagy éppen a temetés. Az udmurtoknál a szülés hagyományosan a fürdőházban zajlik, és régen a csecsemő 4-6 hetes koráig az anya ott is maradt vele. Mára ez az idő lerövidült. Születése után a gyermek régen kapott egy fürdőháznevet, amit a fürdőházban való tartózkodása idejéig viselt. Az esküvői rituálé részét képezi az a szokás, miszerint a második napon az anyós befűt a lánynak a fürdőházba, majd a fürdőzés után egy varkocsba fonják a lány haját, és csalmát kap, mint az a férjezett asszonyoknál szokás.⁹ A temetkezési szertartás is a fürdőházban kezdődik, méghozzá a halott rituális mosdatásával. Napjainkra a befűtött fürdőház a fiatalok számára kedvelt téli gyülekező- és szórakozóhellyé vált.¹⁰

Az udmurt fürdőház utóbb említett funkciója egy újabb feltűnő értékrendbeli különbségre világít rá. Magyarországon „az elengedhettség a polgári individualisztikus értékrendszer fontos

5 Kapitány–Kapitány 2000: 96.

6 Szagyikov 2001: 76–77.

7 Tóka 2005: 41.

8 Tuganajev 1989: 4.

9 A csalma a férjezett nő viseletének része, fejdísz, amely hímzett fehér vászonból készül. Felöltésekor a tarkón megkötik, és hímzett vége hátul deréktáj alá lelóg.

10 Szagyikov 2001: 76–77.

értéke”, így a saját fürdőszobában történő fürdőzés az „otthonosság legfőbb szimbólumává válhat”.¹¹ Ez természetesen maga után vonja azt is, hogy a fürdőszoba – az intimitás védelme iránti igény következményeként – a kívülállók számára általában tabu. Ezzel szemben az udmurtok egyenesen büszkék fürdőházukra, és a nagy becsben tartott vendég tisztelésének jele, hogy meghívják egy kellemes fürdőzésre. Ezáltal fürdőházuk a társadalmi élet egyik fontos színtereként lép fel. Ez a különbség felhívja a figyelmünket az individuum szerepének értékelésében látható nagy különbségre. Hiszen hazánkban az egyéni használat lehetősége egyre fontosabb értéknek minősül.¹² Napjainkra mind természetesebbé válik, hogy családonként már nemcsak egy-egy, hanem két vagy akár több fürdőszobával is találkozhatunk. Többszintes családi házak esetén mára már általánosnak mondható, hogy a földszinten és az emeleten is van fürdő: ilyen esetekben a használók rendszerint a vendég-családtag elv szerint oszlanak meg. Gyakran láthatunk olyan otthonokat is, ahol egyik fürdőszobán a szülők osztoznak, míg a másikon a gyerekek, sőt az is előfordul, hogy a házastársak is két különálló fürdőszobát használnak. Ez egészen addig fokozódhat, míg végül már minden családtag független tisztálkodóhelyiséggel rendelkezik. Ugyanakkor az udmurt falvak lakói számára ez az individualisztikus megközelítés látszólag nem képvisel különösebb értéket. Sőt, egészen a 20. század elejéig általános volt, hogy egyetlen közös fürdőházat használt az egész nemzetség. A fürdőház ekkor még nem is tartozott egy-egy család portájához, hanem jellemző módon valamiféle természetes víz: folyó vagy tó partjára építették (ezzel védekezve kemencéjének tűzveszélyessége ellen).¹³

A fürdőhelyiségek kapcsán a funkcionalitás, illetve az esztétikai jelleg is fontos jelfunkcióval bír: esetünkben újabb könnyedén észrevehető különbséget tár fel a két nép értékrendjében. Már a felszínes szemlélődő számára is feltűnik, hogy napjaink magyar fürdőszobájára egyre erősebben hatnak használóinak esztétikai igényei. Egyre fontosabbá válik a különféle szerelvények stílusbeli egységessége, a fürdőszobai használati tárgyak színeinek harmóniája, vagy az egyre nagyobb számban megjelenő dísz tárgyak jelenléte. Ez sokszor szinte már a teátrális díszletszerűségig fokozódik. Gondoljunk csak az oszlopokkal szegélyezett tisztálkodóhelyekre, hogy a lépcsőkön megközelíthető, mintegy pódiumszerű emelvényeken álló fürdőkádak hivalkodó jellegéről már ne is beszéljünk.¹⁴ Természetesen nem jelenthetjük ki azt sem, hogy a magyar fürdőszoba maga az esztétikum. Hiszen az eddig bemutatott túlzott eleganciával szemben legalább ugyanannyira jellemző hazánkban annak szöges ellentéte is: a zsúfolt, nyirkos, szűk, levegőtlen tisztálkodóhelyiségek jelenléte, ahol a rengeteg összetorlódó funkció egymást akadályozó segédeszközei között a fürdőszoba használója szinte mozdulni sem bír. Azonban ez a végtelenség mit sem változtat azon, hogy a magyar fürdőszobákra a legkevésbé sem jellemző a funkcionalitás. Az imént bemutatott mindkét szélsőségtől távol áll az udmurtok fürdőházának végtelen egyszerűsége, dísztelensége, ugyanakkor vitathatatlan célszerűsége. Utóbbi felépítéséről annyit mindenképpen el kell mondani, hogy egy kisméretű, általában nyeregtetős, ritkábban sátozott vagy lapos tetős, alacsony, 5-6 boronából álló épületről van szó. Alapozása nincs, padlása viszont igen: természetesen ennek is megvan a maga szerepe: itt tárolják a csapkodásra szolgáló vesszőnyalábokat. A padlást szigetelés gyanánt földdel borítják. Belső terében manapság elkülönül egy előtér (udm. *мунчоазь*), amely egy tető alatt van a fürdővel. Ez

11 Kapitány–Kapitány 2000: 97.

12 Kapitány–Kapitány 2000: 97.

13 Szagyikov 2001: 75.

14 Kapitány–Kapitány 2000: 98–100.

régen nem létezett, csupán egy kis szélfogó volt az épület bejárata előtt.¹⁵ A fürdőház gyakran kis ablakkal rendelkezik. Belső elrendezése ugyan viszonylag változatos képet mutat, de ezt sem esztétikai okok magyarázzák, csakis a funkcionalitás. Amit mindenképpen megtalálhatunk benne, az a nyitott kemence kövekkel (udm. *мунчоур*), egy vagy több pad, kondér, amiben a vizet melegítik, valamint különböző vízmérésre szolgáló edények. Az udmurt fürdőház egészen a 20. század elejéig még kéménnyel sem rendelkezett (udm. *сөөд мунчо*), a füst az ajtón vagy egy kis füstkivezető nyíláson át távozott.¹⁶ Szintén a praktikus kialakítást szemlélteti, hogy a fürdőház padlójának gerendái között rések vannak, amelyen át a lefolyó víz szabadon távozhat, valamint az is, hogy a hagyomány szerint lombos fa (nyírfa, rezgőnyár) boronáiból készül a jó fürdőház, a széles padokat rezgőnyárból, nyírfából, hársfából vagy topolyából készítik, mert ezek „lélegeznek”, vagyis nem rothadnak el.¹⁷

A fürdőhelyiségek használatával, külsejével, valamint az azok által közvetített értékrendbeli különbségekkel kapcsolatos eddig tárgyalt információkat a könnyebb átláthatóság kedvéért a következő táblázatban összegezhettük:

	MAGYAROK	UDMURTOK
<i>Elsődleges funkció</i>	Tisztálkodás.	Vesszőnyalábbal való csapkodás és gőzölés.
<i>Az általa hordozott információ</i>	A hagyományos (polgárosodás előtti) magyar erkölcsi normák számára nem elfogadható a test öncélú kényeztetése.	A hagyományos udmurt értékrend teljesen elfogadhatónak tartja a munkában megfáradt test ilyenfajta kikapcsolódását.
<i>Egyén – társadalom</i>	A fürdőszoba a kívülállók számára gyakran tabu, mert az egyéni kikapcsolódás nagy jelentőséggel bíró helye.	A fürdőház a társadalmi élet egyik fontos színtere.
<i>Az általa hordozott információ</i>	Az individualisztikus értékrend van előtérben.	A közösség érdekei fontosabbak az individuum érdekeinél.
<i>Esztétizáltság – funkcionalitás</i>	Gyakran a túlzásokig menő díszítettség a berendezésben, valamint annak szöges ellentétéként a diszfunkcionális, szűk, nyirkos, túlszűfolt fürdőhelyiség.	Egyszerű, funkcionális berendezés.

15 Volkova 2003: 80–108.

16 Szemjonova ? : 133.

17 Tuganajev 1989: 4.

<i>Az általa hordozott információ</i>	A funkcionalitásra való törekvés általában háttérbe szorul az esztétikum iránti igény mögött, a külsőségek fontosabbak a praktikumnál.	Az esztétikum jelentősége elenyésző a funkcionalitás mellett.

3. Összegzőként elmondhatjuk, hogy a fürdőhelyiségek és a fürdőkultúrák közti eltérések számos információt hordoznak a két nép értékrendjének különbségeivel kapcsolatban. Ennek ellenére tisztában kell lennünk azzal a ténnyel, hogy az értékrendbeli eltéréseknek sok esetben egyszerűen az az oka, hogy míg a magyar viszonyok vonatkozásában a falvakban és városokban általánosan használt tisztálkodóhelyeket vettük vizsgálódásaink alapjául, addig az udmurtoknál a jobbára csak falvakban használt fürdőházakat állítottuk érdeklődésünk középpontjába. Utóbbi ezért nem fedi le a városi lakásokban élő udmurtok tisztálkodási szokásait, ezt esetleg érdemes lenne egy későbbi vizsgálat tárgyává tenni. Másrészt a magyarországi fürdőszobák esetében gyakran nem az úgynevezett „átlagról” beszéltünk, hanem sok esetben a végleteket ismertettük, az udmurtok fürdőkultúrájánál viszont nem találkozunk ilyen mértékű szélsőségekkel, így az ő esetükben sokkal egyszerűbb volt az „átlagoshoz” közeli állapotot vizsgálni.

Irodalom

- GRÁFIK Imre, Jelünk a világban: kultúránk. Szombathely, Savaria University Press, 1995.
- HAJNÓCZI Gábor, Szemiotikai perspektívák az építészetben. In: Kultúra és szemiotika (szerk. Gráfi Imre – Voigt Vilmos). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor, Beszélő házak. Lakásaink szimbolikája. Magyarország, 1990-es évek. Budapest, Kossuth, 2000.
- NIEDERMÜLLER Péter, A „szimbolikus” és a kulturális elemzés: megjegyzések a szimbolikus antropológiáról. In: „Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei (szerk. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor). Budapest, Osiris-Századvég, 1995.
- SZAGYIKOV, R. R., Poszelenyija i zsilisa zakamszkih udmurtov. Ufa, 2001.
- SZEMJONOVA, I. G., Tyipi poszelenyij i zsilise na Vjatke. In Enciklopedyija zemlji vjatszkov v. 10 t. T. 8. Etnografija i folklor. Kirov.
- TÓKA Anita, Az udmurt népi építészet. Szakdolgozat. Budapest, ELTE, 2005.
- TUGANAJEV, B., Muncso no emjaskon. Szov. Udmurtija, 1989. nov. 10, 4. o.
- Volkova, L. A., Zemljegyelcseszkaja kultura udmurtov (vtoraja polovina XIX – nacsalo XX veka). Izsevszk, 2003.

Észt, finn és magyar néprajzkutatók kapcsolatai a két világháború között

1. Az 1. világháború következtében létrejött kis államokban a két világháború közti időszakot a kultúra hivatalos, állami szinten történt felértékelése jellemezte. A hivatalos állami kultúrpolitika Észt-, Finn- és Magyarország esetében egyaránt vállalta a néprokonsági eszme¹ szellemében folytatott néprokonsági munkát, s a cél a nemzeti kultúrák kölcsönös megismertetése, minden hasznos és nemes dolog eltanulása egymástól, illetve ahol lehet és szükséges, az együttműködés kialakítása lett – együtt képviselni egy sajátos nyelvcsalád sajátos, nemzeti kultúráját. Ennek a programnak megvalósítását szolgálták a különféle intézetek, néprokonsági egyesületek.² Az észt, finn és magyar néprajzkutatók két világháború közti kapcsolatait áttekintő dolgozatomban azt szeretném bemutatni, hogy a néprokonsági munka konkrét eredményei milyen hatással voltak – vagy voltak-e egyáltalán – ezekre a kapcsolatokra.

2.1. Az Észtország és Finnország függetlenedésére felnőtt nemzedék kapcsolatai a „testvérországgal” már egészen más jellegűek voltak, mint a Noor-Eesti tagjainak családi kapcsolatai Finnországgal. A rokon szálak helyett az 1920-as évek elején egyik vagy másik országban kötött egyetemi barátságok alapozták meg a későbbi együttműködést. Ennek a generációnak kiemelkedő, kultúrájuk számára maradandót alkotó tagja volt a finn Elsa Enäjärvi-Haavio és Martti Haavio, valamint az észt August Annist, Ants Oras és Oskar Loorits.³

Ez a nemzedék az előzőtől eltérően mindenekelőtt „nemzeti” volt – Annist, Loorits és Haavio generációjuk nagy feladatát a fiatal nemzetállamok felépítésében látták, s csak ennek különböző módzatai képezték köztük vita tárgyát. Észtországban és Finnországban a függetlenedés után a „nemzeti tudományok”-nak tartott diszciplínák támogatásának időszaka érkezett el. Loorits nemzedéke erősebb is volt a „nemzeti tudományok”-ban, mint az irodalom terén. Míg az írók közti kapcsolattartás kimerült egy-egy nagy figyelmet ébresztő látogatásban 1930-ban, illetve 1931-ben, addig a fent említett kutatók, különösen a folkloristák közti együttműködés szoros és állandó volt.⁴

1 Szij Enikő meghatározása szerint: „A finnugor néprokonsági eszme a finnugor népek összetartozását, összefogásának szükségességét és/vagy lehetséges voltát hirdető, a finnugor népek kapcsolatainak építését szorgalmazó eszme, egy több mint 150 éves múltra visszatekintő gondolat, amely nem azonos a nyelvrokonság kutatásával, és jóllehet kimondottan tudományos ismeretterjesztő jellegű, mégis több egyszerű nyelvrokonság-propagandánál.” – 1. Szij 1991: 72.

2 Szij 1991: 80–81.

3 Olesk 2005: 41. – Ugyanezen nemzedék tagjai, barátok és ismerősök voltak: Virve Kallas, Juulus Mägist, Lauri Hakulinen, Gustav Ränk, Eerik Laid, Richard Janno, Kerttu Mustonen stb.

4 Olesk 2005: 41–42.

2.2. A két ország függetlenedése után a folkloristák érintkezése sokoldalúvá vált, s az addigi inkább személyes kapcsolatok tudományos kapcsolatokká alakultak. Mindez természetesen nem tekinthető a néprokonsági eszme egyenes következményének, kezdetben a függetlenség kivívása utáni speciális helyzetnek volt inkább meghatározó szerepe. A néprajztudomány mint „nemzeti tudomány” feladatának mindkét országban a nemzeti identitás erősítését tartották, s ezen az alapon kezdtek a kutatók közös kutatási témát keresni, módszertani eszmecserét folytatni a közös intellektuális alap megalkotásának céljával. Ebben természetesen az is szerepet játszott, hogy a két nép folklóröröksége témájában és kifejezőmódjában is szembetűnően hasonlóbb volt egymáséval, mint az egyéb szomszédos népekével.⁵

A függetlenné válás után a tudományos intézményrendszer kiépítésében Észtországban fontos szerepet kaptak külföldi szakemberek is. A Tartui Egyetemen a német és egyéb származású kutatók mellett jó néhány finn tudós is katedrához jutott, és nagyban hozzájárult az új észt kutatógeneráció kineveléséhez.⁶ A népköltészeti kutatásokhoz professzorátust hoztak létre az egyetemen, s bár felmerült Antti Aarne meghívása is erre a posztra, végül Walter Andersonra, a finn földrajz-történeti iskola egyik legelismertebb képviselőjére esett a választás.⁷ A tárgyi néprajz esetében a gyűjtőmunka ugyan megindult, de a tudományos kutatómunka kezdetben hiányzott, és a múzeumok szervezése, műszaki felszerelése is sok kívánnivalót hagyott maga után. Ferdinand Linnus így számolt be a harmadik finnugor kultúrkongresszuson a kezdőlépésekről: *„Miként a régészetnél történt, az etnográfia számára is az egyetemmel kapcsolatban kellett tudományos központot teremteni. Megfelelő munkaerőket kellett keresni. Észt nemzetiségűek híján Finnország került sorra, mint amelynek néprajzi anyaga is legközelebb áll Észtországhoz.”*⁸ Így 1922-től Ilmari Manninen lett az Eesti Rahva Muuseum (Észt Nemzeti Múzeum) igazgatója, majd az egyetem docense. Az egyetem és a múzeum között szoros kapcsolat alakult ki, s a múzeum néhány év alatt valódi kutatóközponttá fejlődött.⁹

2.3. A húszas években észt néprajzosok is tanultak Helsinkiben, s részt vettek finnországi kutatásokban is. Így például Oskar Loores Kaarle Krohn, Gustav Ränk pedig Kustaa Vilkkuna tanítványa volt. Emellett a helsinki egyetem észt lektora Villem Grünthal-Ridala is tartott időnként folklór témájú előadásokat. Az érdeklődés nem volt egyoldalú: finn hallgatók, leginkább Kaarle Krohn tanítványai, folklorisztikai szemináriumai dolgozatokban is felhasználtak, vizsgáltak észt anyagokat, s a húszas évek végétől már a tartui egyetemnek is voltak finn ösztöndíjasai.¹⁰

Lassan felnőtt egy új kutatógeneráció. Mikor Manninen 1928-ban távozott Észtországból, akkor mind a múzeumban, mind az egyetemen tanítványai folytatták munkáját: Ferdinand Linnus, Eerik Laid és Gustav Ränk.¹¹ 1927-ben megalapították az Eesti Rahvaluule Arhiivot

5 Ilomäki 2005: 71–72. – Meg kell említeni, hogy a személyes kapcsolatok mellett a tudományos együttműködés egyes kutatók között már a cári időkben megkezdődött: lásd Jakob Hurt, Oskar Kallas és Kaarle Krohn kapcsolatát.

6 Martinson 1989: 25–26. – Ilmari Manninen mellett például Kettunen, Cederberg, Tallgren, Granö.

7 Ilomäki 2005: 80.

8 Leinbock 1931: 181.

9 Leinbock 1931: 181. – Manninen 1923 januárjától 1928-ig tanított a Tartui Egyetemen, 1924-től docensként.

10 Ilomäki 2005: 82–83. – pl. Helmi Helminen.

11 Luts 1992: 78–79.

(Észt Népköltészeti Archívum), s ezzel az észtl folklorisztikában új korszak vette kezdetét; a tudományos kutatás az egyetemi keretek közül egyre inkább az archívum fennhatósága alá került.¹² Az archívum vezetője a következő évtized(ek) meghatározó észtl folkloristája, Oskar Loorits lett. Bár Loorits maga is Krohn tanítványa volt, a földrajz-történeti iskolához már első tanulmányaiban is kritikusan viszonyult.¹³ Ez folyamatos összeütközésekhez vezetett Andersonnal is, amiről így írt barátjának, Martti Haaviónak, aki Helsinkiben hasonló helyzetben volt, mint ő Tartuban: „*Mitte ainult iga magistri, vaid isegi iga seminaritööese puhul puhkeb meie vahel see põline sisesõda: sääl, kus minu arust õige uurimistöö õieti alles algab, sääl Anderson selle lõpetab. Ei selle mehe arusaama mahu midagi pääle soome meetodi püstitet šablooniliste ülesannete.*”¹⁴ A harmincas években talán épp Loorits és Haavio szoros barátsága volt az egyik legerősebb összetartó erő a finn és az anyagi, valamint intézményi szempontból is egyre inkább önállósuló észtl folklorisztika között.

2.4. A harmincas évek végére lassan kialakult egyfajta törekvés a kutatók közti együttműködés szervezett keretek közé terelésére, melyet jól mutat, hogy 1939 júniusában Helsinkiben megrendezésre került az I. Soome-Eesti rahvuslike teaduste uurijate kongress, azaz a finn–észtl „nemzeti tudományok” kutatóinak első – és ilyen formában egyben utolsó – kongresszusa. Öt szekcióban (nyelvtudomány, irodalomtudomány, folklorisztika, tárgyi néprajz, régészet) zajlottak az előadások, melyek közül a tárgyi néprajzi szekció elnöke Albert Härmäläinen és Gustav Ränk, a folklorisztikai pedig Martti Haavio és Oskar Loorits volt.¹⁵ A kongresszus célja a személyes találkozás, a kutatási eredmények és tervek ismertetése, valamint a közös feladatokról való tanácskozás volt.¹⁶ A következő kongresszusra a tervek szerint két vagy három év múlva Észtországban került volna sor.¹⁷ Viljo Mansikka a kongresszus legfőbb eredményének a következőket tekintette: „*Kongressil leitudati see tsement, mis seob ja enam lahti ei lähe. Loodi püsiv organisatsioon Eesti ja Soome rahvuslike teaduste uurijate vahel, mis annab kindla pinna edaspidiseks koostööks. Võiks isegi ütelda, et loodi uus teaduslik rinne, ja on loota, et seltskond ja riigivalitsused seda rinnet toetavad. Eriti tähtis on see just seepärast, et uurimiseks rahvuslike teaduste aladel Eesti ja Soome materjalid on ühised ja ilma teise abita üks pool ei või midagi*

12 Tedre 1989: 137.

13 Ilomäki 2005: 100. – Az ilyen alapon végzett összehasonlítást túl szűkösnek tartotta, ezzel párhuzamosan a kultúrtörténeti, népszichológiai és szociális motívumok figyelembevételének fontosságát hangsúlyozta.

14 SKS/KIA 743:12:53:27 – „Nemcsak minden egyes magiszteri, hanem éppenséggel minden egyes szemináriumi dolgozat kapcsán kitör köztünk ez a régi belháború: ott, ahol az én véleményem szerint a jó kutatómunka valójában csak elkezdődik, Anderson ott fejezi azt be. Ennek az embernek semmi sem fér a fejébe a finn módszer felállította sablonos feladatokon túl.” (a szerző saját fordítása) – részlet Loorits 1932. 09. 28-ai leveléből.

15 Kyrölä 1939 – A kongresszusnak 55 finn, 31 észtl és két magyar (Bakó Elemér és Fazekas Jenő) résztvevője volt, elnökének Lauri Kettunent és Harri Moorat választották.

16 Tampere 1939: 246.

17 n. n. 1939a: 5.

*aktiivset saavutada.*¹⁸ Ez a biztosnak vélt alap azonban a háború kitörésével az együttműködés lehetőségével lassan szétfoszlott.

3.1. Magyar–észti és magyar–finn viszonylatban ilyen szoros együttműködésről, főleg a húszas években, nem beszélhetünk. Azt azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy bár lehetőségek híján az utazások szüneteltek, megmaradt a 19. század második felében megerősödött érdeklődés egymás munkája iránt. Az előző korszakban kialakult módszertani és elméleti megközelítések tovább éltek (Krohn iskolája, Jankó elmélete), s a folyóiratok híradásai révén nagy vonalakban Magyarországon is nyomon követhető volt, hogy mi zajlik az észti és finn tudományos életben. Az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő* már ebben az évtizedben is figyelemmel kísérte az észti és finn szakirodalmat. Az ottani néprajztudomány eredményeit ezekben az ismertetőkben gyakran példaként állították a magyar kutatók elé. Csak egy jellemző példát idézek Viski tollából: „Minden alkalommal hangsúlyoznunk kell, hogy nálunk semmivel sem jobb módú finn-észti rokonaink mily messze járnak előttünk népiségük, fajiságuk, öröklött szellemi és tárgyi kultúrájuk megbecsülésében, kutatásában, ismertetésében s milyen mintaszerű összefoglalásokat nyújtanak!”¹⁹

3.2. Azt, hogy az érdeklődés a másik oldalról is megmaradt, jól mutatja Ilmari Manninen 1924-es magyarországi útja, melynek célja kapcsolatok létrehozása, a tartui múzeum tárgy- és fényképgyűjteményének gyarapítása és a könyvtárak közti cserekapcsolat kialakítása volt.²⁰ A múzeum könyvtárának észti és finn cserekapcsolata jó alapul szolgálhatott a fent említett könyvismertetések számára is. Arra, hogy az észti és finn kiadványokban is lehetett magyar anyaggal találkozni, jó példa, hogy az Észti Nemzeti Múzeum 1925-től megjelenő évkönyvének már második száma közöl magyar témájú cikket, Viski Károlytól *A magyarság néprajzáinak vázlatát*.²¹ Látszik tehát, hogy bár olyan szintű kölcsönös anyagismeretről, mint ami az észtek és finnek esetében megvolt, ebben az esetben nem beszélhetünk, de arról, hogy mi történik a magyar, illetve az észti és finn tudományos életben, ilyen módon azért igyekeztek kölcsönösen tájékozódni.

3.3. Amellett, hogy a folyóiratok a harmincas években továbbra is figyelemmel kísérték a finn és észti szakirodalmat, és a *Néprajzi Értesítő*ben egyre rendszeresebbé vált a finn periodikák (*Kotiseutu*, *Virittäjä*, *Finnisch-Ugrische Forschungen*) ismertetése, egy fontos változás is

18 n. n. 1939b: 5. – „E kongresszuson feltalálták azt a cementet, amely megköt, és többé nem ereszt el. Állandó szervezetet hoztak létre Észtország és Finnország nemzeti tudományainak kutatói számára, amely biztos alapul szolgál a további együttműködéshez. Sőt azt is mondhatjuk, hogy új tudományos arcvonal alakult, és remélhető, hogy a társadalom és a kormányok támogatni fogják azt. Ez éppen azért különösen fontos, mert a nemzeti tudományok terén Észtország és Finnország kutatási anyagai közesek, és egymás segítségével egyik fél sem lehet képes komoly eredményre jutni.” (a szerző saját fordítása)

19 Viski 1927: 170.

20 Lehtinen 1996: 126. – Manninen 1924-ben az Észti Nemzeti Múzeum igazgatójaként, közép-európai tanulmányútja során látogatott Magyarországra.

21 Bátky 1926: 147.

lezajlott: a különböző országok kutatói közt személyesebbé váltak a kapcsolatok.²² Ekkorra jelentősen megváltozott a helyzet – anyagi és intézményi támogatottság, lehetőségek szempontjából is. A harmincas évek első felében sikerült a magyar néprajztudomány viszonylagos nemzetközi elszigeteltségét legyőzni, s a fiatal kutatók közül is többen kaptak tudományos ösztöndíjakat. Főleg a szomszédos, illetve az északi országokba utaztak szakmai és nyelvtudásukat gyarapítandó.²³ Ebbe a folyamatba illeszkedik Korompay Bertalan finnországi és K. Kovács László finn és észt tanulmányútja is.

Korompay az 1931/32-es tanévet töltötte Helsinkiben, azzal a céllal, hogy „...ott elsőnek az ösztöndíjasok közül a finn néprajzi körökkel felvegye a személyes érintkezést”.²⁴ Naplója tanúsága szerint főként Kaarle Krohntól és Mansikkától akart tanulni. Utóbbi, a Folklore Fellows Communications akkori szerkesztője, külön bevezető előadásokat tartott Korompaynak a finn néprajzba. 1932 elejétől kezdve Krohnnál lakott, s a vele folytatott szakmai beszélgetések élete végéig meghatározóak voltak tudományos munkássága során.²⁵ Több finn kutató mellett Korompay a fiatalabb nemzedék kiemelkedő alakjával, Martti Haavioval is megismerkedett, akit a földrajz-történeti iskolát elutasító nézetei ellenére a későbbiekben is nagyra becsült, sőt egyes munkáit ismertette is idehaza.²⁶

A másik magyar ösztöndíjas, K. Kovács László 1937 szeptembere és 1939 áprilisa között tartózkodott Finnországban, illetve Észtországban,²⁷ szintén a néprokonsági munka eredményeként megvalósult ösztöndíjascseré keretében.²⁸ Útjának célja a tapasztalatcsere, a gyűjtő- és archiváló munka módszereinek megfigyelése, eltanulása volt. Erről tanúskodik Györffy Istvánhoz 1938-ban Tartuból írt levele, melyben a magyar néprajzi muzeológia átszervezésére, az Ethnológiai Adattár kiépítésére tesz javaslatot északi tapasztalatai alapján. Központi gondolata az, hogy a múzeum fő feladata a tudományos gyűjtő-, kutató- és feldolgozó munka együttes végzése. Ahogy írja: „Az én tapasztalataim szerint, amiket itt Északon szereztem, a Múzeum csak akkor felelhet meg hivatásának, ha többé nemcsak tárgyakat gyűjt, hanem tudományos néprajzi adatokat is!”²⁹ K. Kovács példaértékűnek tartotta a finnek és az észtek néprajzi atlással kapcsolatos munkálatait, az általuk alkalmazott dokumentációs módszereket

22 Ifj. Kodolányi 1984: 100.

23 Kósa 1989: 70.

24 Korompay 1989a: 332.

25 SKS/KIA AB2480 – Korompay a Kaarle Krohnnal folytatott beszélgetéseiről jegyzeteket készített. A többek között e lejegyzéseket tartalmazó tudományos naplóját később az SKS-nek ajándékozta.

26 vö. Korompay 1989b: 362–366.

27 EAA 3699.1.3.:12. – 1937 szeptemberében érkezett Finnországba, ahol egy évet töltött. Észtországba 1938. szeptember 28-án érkezett, majd 1939. január 31-én utazott vissza onnan Finnországba. Beszámolója alapján Észtországban folytatta finnugor tárgyi néprajzi kutatásait a múzeum gyűjteményeiben, és feldolgozta a földművelés körébe tartozó tárgyakat. Összeállította az észt tárgyi néprajzi szakirodalom listáját, valamint az észt muzeológiát és gyűjtési módszereket tanulmányozta.

28 EAA 3688.1.1. – Az ösztöndíjasok cseréjében fontos szerepet töltött be a Soome-ugriliste uurimiste Eesti komitee (melynek tagjai közt volt Oskar Loorits és Ferdinand Linnus is) illetve az ennek megfelelő finn és magyar szervezetek. Ezek feladatuknak tartották a finnugor népek ún. „nemzeti tudományainak” kutatását és a tudományos kapcsolatok fejlesztését, ám ez a gyakorlatban szinte csak az ösztöndíjasok cseréjének, így pl. K. Kovács és Felix Oinas útjának lebonyolítását jelentette.

29 EA 8275:10.

(rajz, fénykép, film, hangrögzítés), a társadalom bevonását a gyűjtőmunkába, és a múzeumok szervezeti felépítését is, csak a szabadtéri múzeummal kapcsolatban voltak fenntartásai.³⁰ Észtországban úgy döntött, hogy amíg ki nem nevezik a Néprajzi Múzeumhoz, addig még visszatér Finnországba tanulni: „*El is határoztam, hogy ha itt kitelik az időm, megtakarított pénzemmen visszamegyek Helsinkibe, hogy a néprajzi filmezést alaposan kitanulhassam. Ez annál is könnyebb lesz, mert Vilku az egyik faktor ezen a téren. Az operatőrt, Eino Mäkinent is jól ismerem. A 16 mm-es filmek mesterét Sakari Pälsi-t szintén ismerem és szerencsére jó barátságba kerültem, nemcsak Vilkunával, hanem a két utóbbival is.*”³¹ Valóban részt is vett nemcsak finn, hanem észt néprajzi filmek készítésében is. Hazatérve az anyagi lehetőségek határain belül alkalmazta is az északon tanultakat, sőt egyetemi oktatómunkájában is hangsúlyozta a néprajzi film- és hangfelvétel fontosságát.³²

Korompay és K. Kovács későbbi munkássága mellett meg kell említeni Gunda Béla oktató és kutatótevékenységét, melyben következetesen támaszkodott a finn eredményekre, s az intézményközi kapcsolatok fejlesztésében is kiemelkedő eredményeket ért el; valamint Vargha László népi építészeti kutatásait és egyetemi oktatómunkáját, melyben a finn kutatási eredmények szintén jelentős helyet kaptak.³³

3.4. Az érdeklődés a harmincas években finn és észt részről is megmutatkozott. Magyarországon is tanult finn folklorista: Helmi Helminen 1934 őszén, Ilmari Manninen pedig ugyanebben az évben (szeptembertől decemberig), illetve 1935 márciusában gyűjtőúton járt Magyarországon, melynek során találkozott a már korábbi útján megismert Gönyei Sándorral, Ecsedi Istvánnal, Györfy Istvánnal, Bátty Zsigmonddal, Bartucz Lajossal, Szendrey Zsigmonddal és Palotay Gertrúddal is.³⁴ Útjának célja a Duna menti országok és a Balkán néprajztudományának megismerése, és finnugor viselet- és motívumkutatása számára összehasonlító anyag gyűjtése volt.³⁵

Ugyanebben az időszakban, az 1935/36-os tanévben volt az Eötvös Kollégium növendéke Felix Oinas, aki később a két állam közt kötött kulturális egyezménynek köszönhetően az első észt lektor lett Budapesten – még később pedig a bloomingtoni egyetem professzora. Ösztöndíjasként, majd lektorként is főleg finnugor nyelvészettel foglalkozott, emellett azonban feladatának tartotta az észt és a magyar kultúra kölcsönös megismertetését is.³⁶

4.1. A két világháború között a rokonnépi mozgalom legfontosabb eseményei, az együttműködés fő fórumai az ún. finnugor kultúrkongresszusok lettek. Ezek résztvevői többek közt a finnugor országok kiemelkedő tudósai és közéleti személyiségei voltak, a kongresszusok pedig a tudományos és a politikai életben is figyelmet kaptak. Nemcsak a néprokonsági munka

30 EA 8275:11–24.

31 EA 8275:17.

32 Tari 2002: 100–101.

33 Ifj. Kodolányi 1984: 103–104.

34 Lehtinen 1996: 155–156.

35 Lehtinen 1996: 119.

36 Sillaost 2000: 419–420. – Oinas 1938 és 1940 között dolgozott Budapesten észt lektorként.

fő irányát jelölték ki ezek a kongresszusok, hanem bizottságokat is választottak itt, amelyek felelősek voltak a határozatok teljesítésért.³⁷

A kultúrkongresszusokon elhangzott előadások ugyan a nagyközönség számára készültek, s feladatuk inkább az ismeretterjesztés, mint a tudományos gondolatcsere volt – mégis, mint a találkozás lehetőségét kínáló fórumokat, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a néprajzkutatók kapcsolatait vizsgálva sem. Részvételükkel a harmadik kongresszustól kezdve kell számolnunk, melyet Budapesten rendeztek 1928-ban. Ekkor változott a kongresszus hivatalos neve Tanügyi Kongresszusról Finnugor Közművelődési Kongresszusra.³⁸ Ettől a kongresszustól kezdve az egyre szélesedő programban mindig helyet kaptak az ún. „nemzeti tudományok”, köztük a tárgyi néprajz és a folklorisztika is. A Helsinkiben 1931-ben rendezett negyedik kultúrkongresszuson ugyan csak egy néprajzi témájú előadás szerepelt (Györffy Istváné), a néprajztudomány azonban mégsem szorult ki teljesen a programból. A Suomen Kansallismuseóban (Finn Nemzeti Múzeum) a kongresszus első napját megelőző napon magyar néprajzi kiállítás nyílt, ahol a kongresszus résztvevőit Ilmari Manninen kalauzolta.³⁹ A kiállítást a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya rendezte Bátty Zsigmond vezetésével.⁴⁰ Emellett a kongresszus alkalmából a Marttaliitto⁴¹ a finn régi és népies kézimunkákról rendezett kiállítást, melynek megnyitóján többek között Manninen mondott beszédet.⁴² Az ötödik kongresszuson Tallinnban, 1936-ban a kialakított húsz szekció között a néprajztudomány is önálló szekciót kapott, melynek vezetőivé Ferdinand Linnust, Kustaa Vilkunát és Györffy Istvánt választották.⁴³

A kötetek tanúsága szerint a kongresszusok közül legalább egyen részt vett finn oldalról Sirelius, Ilmari Manninen, Armas Otto Väisänen és Kustaa Vilkuna, észt részről Oskar Loorits, Ferdinand Linnus és Gustav Ränk, a magyar kutatók közül pedig Bán Aladár, Solymossy Sándor, Györffy István és Ecsedi István. Arról, hogy a kutatók között milyen személyes kapcsolatok alakultak ki, egyelőre nincs tudomásunk. Azt azonban tudjuk, hogy Manninen már a húszas évekbeli első magyarországi látogatása során jó kapcsolatot épített ki néhány magyar kollégájával, de ezen kívül mindössze Bán Aladár utal rá beszámolójában, hogy Györffy István a kongresszus utáni finnországi látogatása alkalmával „...szoros tudományos érintkezést teremtett a magyar és a finn (valamint Tallinnban az észt) etnográfusok között.”⁴⁴

4.2. 1937-re az együttműködés fejlődésének köszönhetően Észtország és Finnország, Észtország és Magyarország valamint Finnország és Magyarország kulturális egyezményt kötött, s ezzel a

37 Prozes 1997 – A munka irányítására mindhárom országban létrehozták a megfelelő szervezeteket. Észtországban az 1927-ben létrehozott Fenno-Ugria látta el e feladatot, amit Magyarországon a már létező Turáni Társaság, Finnországban pedig a Suomalaisuuden Liitto rokonnépi osztálya vállalt magára.

38 Fenno-Ugria 3.

39 IV:n Suomalais-Ugrilainen Kulttuurikongressin opas 1931:31.

40 Bán 1931: 18. – A magyar finnbarátok 341 néprajzi tárgyat ajándékoztak a Finn Nemzeti Múzeumnak, ebből 265 tárgy Ecsedi István révén, 15 tárgy pedig a miskolci múzeum ajándékaént került Finnországba. A Néprajzi Osztály ekkor lépett csereviszonyba a Finn Nemzeti Múzeummal.

41 1899-ben alapított finn nőegylet.

42 Fenno-Ugria 4. 1931: 330.

43 Fenno-Ugria 5. B 1936: 352.

44 Bán 1936: 40.

néprokonsági mozgalom állami keretek közé került. A Magyarország és Finnország közti kulturális egyezmény előírta egy vegyesbizottság létrehozását, melynek feladatkörébe tartozott a nyelvészeti, néprajzi, régészeti és egyéb, a finnugor népek rokonságának szempontjából érdekesnek tartott kérdések kutatásáról tervezetet készíteni, valamint figyelemmel kísérni és kutatni azokat a tudományos kérdéseket, amelyek a finn és a magyar kutatók közös kutatásának tárgyául szolgálhatnak, vagy megjelentethetők lennének közösen szerkesztett kiadványokban. Az országok kormányai támogatást ígértek mindehhez, amennyiben az együttműködés hasznosnak bizonyul.⁴⁵ A harmincas évek végén úgy tűnt tehát, hogy az országok közti tudományos kapcsolatok eredményesen fejlődnek, a második világháború kitörésével azonban ez a rövid virágkor félbeszakadt.

5. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy míg az első világháború a bontakozó magyar–finn kapcsolatokat visszavetette, addig a háború utáni új helyzetben az észtek és a finnek közötti kapcsolat szaktudományos keretek közé terelődött. Emellett azonban a húszas években sem szűnt meg a kölcsönös érdeklődés egymás eredményei iránt a magyarok és finnek között, s talán azt is kijelenthetjük, hogy a magyar és az észt néprajztudomány kapcsolatainak kezdete Bán Aladár század eleji tevékenysége mellett épp egy finn kutató, Ilmari Manninen munkásságának köszönhető. A magyar néprajzosok kapcsolatainak fellendülése északi kollégáikkal a harmincas évekre esik, ugyanarra az időszakra, mely a rokonnépi mozgalom virágkorának tekinthető. Bár azt talán túlzás lenne állítani, hogy ez csupán e mozgalom erejének köszönhető, annyi azonban biztos, hogy a rokonnépi mozgalomnak a kultúrkongresszusokon kivívott, majd a kulturális egyezményekben részben rögzített eredményei – lektorátusok, állandó kultúrbizottságok létrehozása, rokonnépi szervezetek, közös folyóiratok alapítása, tudományos intézetek és cserekapcsolatok létesítése – a néprajztudományban sem maradtak hatás nélkül. A néprajzi együttműködés különösen a harmincas évek második felében kezdett megélni, elsősorban az ösztöndíjascseréknek köszönhetően, de már a harmincas évek első felében kialakult, múzeumok közti cserekapcsolatot is fontos kezdeményezésként értékelhetjük. Az 1939-es finn–észti kongresszus világosan mutatja, hogy kialakult egyfajta törekvés a kutatók közti kapcsolatok szervezett, szaktudományos keretek közé való terelésére, kiteljesedésének azonban a világháború kirobbanása gátat vetett.

45 n. n. 1937–1938: 7.

Felhasznált irodalom

A. Levéltári és adattári források

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Soome-ugriliste uurimiste Eesti komitee Arhiiv (3699)

3699.1.1 – Komitee koosolekute protokollid.

3699.1.3 – Komitee stipendiaatide aruanded oma tegvuse kohta ja kirjavahetus üliõpilaste ja õppejõududega nende Ungarisse saatmise ja neile stipendiumide määramise asjus.

Etnológiai Adattár, Néprajzi Múzeum (EA)

EA 8275 – K. Kovács László, Az Etnológiai Adattár és a néprajzi kutatás ill. muzeológia tervezete, Tartu, 1938. dec. 18.

Suomalainen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkisto (SKS/KIA)

AB2480 – Korompay Bertalan, Suomalainen päiväkirja, 1931–1932.

743:12:53 – Oskar Looitsin kirjeet Martti Haaviolle

B. Nyomtatott források

IV:n Suomalais-Ugrilainen Kulttuurikongressin opas = IV:n Soome-Ugri Hariduskongressi juht = IV Finn-Ugor Kongresszusi tájékoztató, Helsinki, 16–18. VI: 1931.

BÁN Aladár, 1931. A IV. finn-ugor kultúrkongresszus története, Turán, 1–4: 10–26.

BÁN Aladár, 1936. Az V. finn-ugor kultúrkongresszus története, Turán, 1–4: 29–41.

BÁTKY Zsigmond, 1926. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I., II., Néprajzi Értesítő, 3: 47.

Fenno-Ugrica 3. III Soome-Ugri Hariduskongress = Suomalais-Ugrilainen Kulttuurikongressi = Finnugor Közművelődési Kongresszus, Budapest, 1931.

Fenno-Ugrica 4. IV Suomalais-Ugrilainen Kulttuurikongressi = Soome-Ugri Hariduskongress = Finnugor Közművelődési Kongresszus, Helsinki, 1931.

Fenno-Ugrica 5. B. V Soome-Ugri Kultuurikongress = Suomalais-Ugrilainen Kulttuurikongressi = Finnugor Kultúrkongresszus, Tallinn, 1936.

n. n., 1937–1938. Kulttuurisopimukset. Sopimus Suomen tasavallan ja Unkarin kuningaskunnan välillä henkisestä yhteistyöstä molempien maiden välillä, Heimotyö I., Helsinki, 6–10.

n. n., 1939a. Järgmine Eesti-Soome teadusmeeste kongress peetakse Eestis, Uus Eesti, 1939. jún. 05., 5.

n. n., 1939b. Helsingis loodi uus Eesti-Soome teaduslik rinne, Uus Eesti, 1939. jún. 05., 5.

KYRÖLÄ, Väinö, 1939. Pöytäkirja suomalais-eestiläisen kansallisten tieteiden tutkijain kongressin kokouksista Helsingissä kesäkuun 1.-3. päivänä, Virittäjä, 3: 411–424.

TAMPERE, Herbert, 1939. Esimene Soome-Eesti rahvuslike teaduste uurijate kongress, Rahvapärimeste Selgitaja, 7, Tartu, Ilutrükk, 246.

VISKI Károly, 1927. J. Manninen: Eesti rahvariiete ajalugu, Néprajzi Értesítő, 4: 170–171.

C. Szakirodalom

- ILOMÄKI, Henni, 2005. Eesti ja soome rahvaluulealased teaduskontaktid kahe maailmasõja vahel = Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944, szerk. Sirje Olesk, Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 71–109.
- KODOLÁNYI János Ifj., 1984. A finn néptudomány Magyarországon. = Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből, szerk. Päivi Heikkilä, Karig Sára, Budapest, Európa, 91–108.
- KOROMPAY Bertalan, 1989a. Korai vázlatok a finn népköltészetkutatásról. = K. B., Finn nyomokon. Foklór, néprajz, irodalom, I, Budapest, szerzői kiadás, 332–351.
- KOROMPAY Bertalan, 1989b. Néphagyománykutatás Finnországban a második világháború után. = K. B., Finn nyomokon. Foklór, néprajz, irodalom, I, Budapest, szerzői kiadás, 358–377.
- KÓSA László, 1989. A Magyar Néprajzi Társaság százéves története. 1889–1989, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- LEHTINEN, Ildikó, 1996. „Kirjoittamaton päiväkirja” Ilmari Mannisen Unkarin-matka syksyllä 1934, Suomen Museo, 119–165.
- LEINBOCK (1935-től Linnus), Ferdinand, 1931. Az archeológia és etnográfia Észtszországban. 1918–1928. = Fenno-Ugrica 3., Budapest, 170–189.
- LUTS, Arved, 1992. The teaching of ethnography at the University of Tartu = Pioneers. The History of Finnish Ethnology, szerk. Matti Räsänen, Helsinki, SKS (Studia Fennica Ethnologica, 1), 77–84.
- MARTINSON, Karl, 1989. Teadlaskond Eesti Vabariigis 1918–1940. = 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V. vabariikliku teaduskonverentsi (2. – 3. novembril 1988) materjalid, szerk. Arno Kööri, Karl Martinson, Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia (Teaduslugu ja nüüdisaeg, 5), 22–29.
- OLESK, Sirje, 2005. Uus põlvkond hõimutöös. = Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944, szerk. Sirje Olesk, Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 39–52.
- PROZES, Jaak, 1997. Hõimuliikumine kahe maailmasõja vahel = Hõimusidemed. Fenno-Ugria 70. aastapäeva album, Tallinn; <http://www.suri.ee/hs/prozes.html>. (nyomtatásban nem jelent meg)
- SILLAOTS, Liina, 2000. Felix Oinas ja Ungari, Keel ja Kirjandus, 6: 419–424.
- SZÍJ Enikő, 1991. A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. = Őstörténet és nemzettudat. 1919–1931, szerk. Kincses Nagy Éva, Szeged, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1), 72–88.
- TARI János, 2002. Néprajzi filmezés Magyarországon, Budapest, Európai Folklór Intézet.
- TEDRE, Ülo, 1989. Rahvaluule uurimine Eesti Vabariigi päevil ja pärast sõda. = 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V. vabariikliku teaduskonverentsi (2. – 3. novembril 1988) materjalid, szerk. Arno Kööri, Karl Martinson, Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia (Teaduslugu ja nüüdisaeg, 5), 137–146.

Интегрирующие и дифференцирующие признаки языков полиэтнического Урало-Поволжья

1.0. Сходство и различие в языках народов Урало-Поволжья

Народы современной Урало-Поволжской историко-этнографической области достаточно разнообразны как по расовым приметам, так и в языковом отношении.

По устойчивым и характерным для каждого языка признакам в морфологическом строении слова языки народов Урало-Поволжья составляют два противоположных друг другу объединения: фузионные, или флективные, и агглютинативные языки. Представителем первого является русский, а ко второму относятся финно-угорские (марийский, мордовские, коми и удмуртский), тюркские (башкирский, татарский и чувашский) языки.

Как представители номинативной типологии, финно-угорские и тюркские языки Урало-Поволжья имеют ряд общих черт (сингармонизм гласных, отсутствие категории рода и др.), поэтому определенные совпадения в их структуре, имеющие параллельные явления в их системе, могут считаться типологическими схождениями или результатами конвергентных языковых изменений, вытекающих главным образом из типологических параметров.

Русскому языку не свойственна гармония гласных, но он имеет категорию рода, являющейся пережиточной "палеонтологической" категорией, уходящей своими корнями в особенности древнего мифологического мышления (4, 418).

2.0. Методы и приемы интерпретации языковых явлений

В интерпретации дифференциальных и интегральных процессов в языках полиэтнического Урало-Поволжья возможности методов компаративистики, а вместе с ними типологического, ареального, методов универсалий, фреквенталий и системно-диахронического анализа используются исследователями не во всей полноте.

Поэтому естественно, что существующая трактовка многих сложных явлений диахронического характера требует основательной проверки и поисков иных путей решений, нацеленных на реконструкцию первоначальной формы той или иной языковой категории с учетом инновационных элементов, возникших в грамматической структуре исследуемого языка под действием факторов экстралингвистического порядка. Причем при описании и объяснении языковых изменений не всегда учитываются исследователями интралингвистические факторы и диалектные данные близкородственных финно-угорских и контактирующих с ними диалектов тюркских и русского языков. Поэтому изучаемые явления нередко остаются недостаточно полно освещенными и разрешенными. К тому же скудость материала, привлекаемого для анализа, существенно ограничивает перспективы

сравнительно-генетических или сопоставительных исследований в области изучаемых явлений, а рассматриваемые проблемы часто оказываются без достаточных оснований обобщенными. Вместе с тем ценные для истории языка данные ускользают из поля зрения исследователей. При этом нельзя не признать, что неоднозначность решения обусловлена прежде всего существованием разнообразных точек зрения на одни и те же вопросы. Так, на основе применения в грамматике принципов логического членения предложения (субъект, предикат, объект и атрибут) сформировалось учение о логико-грамматическом членении предложения (главные члены: подлежащее и сказуемое; второстепенные члены: дополнение, определение и обстоятельство; сопутствующие члены: вводные слова и обращения). Однако учение о логико-грамматических членах предложения подверглось резкой критике со стороны некоторых советских лингвистов. Учитывая, видимо, это, в грамматике русского языка (Грамматика русского языка, т. 2. Синтаксис, ч. 1. Москва, 1960; Русская грамматика, т. 2. Синтаксис. Москва, 1982) противоречия решаются на иной основе – на основе учения о распространении простого предложения. К распространяющим членам относят и традиционные второстепенные члены, и сопутствующие, и однородные (кроме однородных сказуемых).

3.0. Квантификация одного из ядерных элементов предложения как интегрирующий фактор языков народов Урало-Поволжья

Заметным пробелом в изучении языков Урало-Поволжья является недостаточное внимание к взаимоотношениям двух ядерных компонентов предложения – подлежащего (субъекта) и сказуемого (предиката). Целесообразно упомянуть в этой связи, что при усилении смысловой нагрузки подлежащего в информативной семантике сказуемого возможны определенные сдвиги, регламентируемые субъектом. Вполне естественно поэтому, что включение в состав подлежащего семантических конкретизаторов с лексическим значением количества предполагает определенное квантование обозначаемого действия предмета речи (мысли).

Так, смысловое содержание подлежащего, конкретизированное краткой формой количественного числительного или неопределенно-количественным числительным, создает варианты формы координации: постановку сказуемого в форме единственного числа и в форме множественного числа. Ср., например, луговые и горные варианты марийского литературного языка с диалектными: марЛ *Кум еј толын*. марГ *Кым эдем толын* 'Три человека пришли (приехали)' // диал. *Кум еј толыныт*. марГ *кым эдем толыныт*. 'Три человека пришли (приехали)'. марЛ *Шуко еј каен*. марГ *Шуку эдем кен* 'Много людей ушло (уехало)' // диал. *Шуко еј каеныт* диал. *Шуку эдем кеныт* 'Много людей ушло (уехало)'.

Можно предвидеть, что эта тенденция, характерная для диалектов и просторечья, будет неуклонно продолжаться и стать одним из вариативных норм стандартного литературного языка, где в конструкциях подобного типа сказуемое функционирует в форме единственного числа.

В отрицательных конструкциях, свойственных лишь двусоставным предложениям, характер варьирования регрессивно- или прогрессивно ступенчатый. Грамматическое отрицание в таких конструкциях выражается отглагольной частицей. Отрицательные отглагольные частицы марийского языка составляют несколько своеобразную группу. Они

единичны, но их формы многообразны, например: марЛ *огыл*, марГ *агыл* 'не' – форма 3 лица единственного числа прошедшего времени отрицательного глагола; марЛ *огытыл*, марГ *агылеп* 'не' – форма 3 лица множественного числа прошедшего времени отрицательного глагола.

Если сказуемое, выраженное глаголом, выступает в форме множественного числа (*толыныт* 'пришли, приехали'), то отрицательная частица при нем фигурирует в форме единственного числа (*огыл* 'не'); если сказуемое выступает в форме единственного числа (*толын* 'пришел, приехал'), то отрицательная частица при нем бытует в форме множественного числа (*огытыл* 'не'). Ср., например: *Шуко ет толыныт огыл* // *Шуко ет толын огытыл* 'Много людей не пришло (не приехало)'.

Причины квантификации сказуемого весьма разнообразны по своей сущности, и не всегда легко со всей определенностью установить тот или иной импульс, поскольку в марийском языке иногда наблюдается варьирование чисел предиката. Так, при составном подлежащем, выраженном именем существительным в именительном падеже и именем существительным с послелогом *дене*, употребляющегося для обозначения совместности действия (на русский язык переводится творительным падежом с предлогом *с*), сказуемое может выступать как в форме единственного, так и в форме множественного числа. Выбор той или иной формы регламентируется смысловым содержанием целого предложения. Если действие производится двумя равноправными лицами (слова, их обозначающие, являются одним членом – подлежащим), то сказуемое приобретает форму множественного числа, например: *Теве рывыж игыж дене чоян волышт* памаш дек 'Вот лиса с детенышем сметливо спустилась (букв. 'спустились') к роднику'.

Если действие производится одним главным лицом, то сказуемое выступает в форме единственного числа, например: *Тиде курык ѳмбалне Иван Грозный Акпарс дене шоген*. 'На этой горе Иван Грозный стоял с Акпарсом'.

При подлежащем, выраженном количественно-именным сочетанием (типа *кум рвезе* 'три юноши ') или сочетанием количественного числительного и существительного в притяжательной форме (типа *ныл пошкудем* 'четыре моих соседа') составное сказуемое ставится во множественном числе, если его именная часть выражена причастием, обозначающим активное действие, например: *Классьште кум рвезе ече дене устан коштишо улыт* 'В классе три юноши хорошо ходят на лыжах'. *Пёрт пурам ныл пошкудем чоьышаш улыт* 'Сруб должны рубить четыре моих соседа'.

Трудности выяснения причин квантификации в марийском языке обуславливаются импульсацией внутренних противоречий саморазвивающейся динамической системы синтаксических категорий, функции синтагматических показателей и прочих внутрисистемных факторов, нацеленных на усовершенствование грамматического строя языка.

Однако подобное явление встречается и в родственных языках. Так, в коми-зырянском языке при подлежащем, выраженном сочетанием существительного с числительным (или количественным словом) или соответственным местоимением, возможны две формы согласования. Если подлежащее обозначает лицо (иногда и не лицо), а сказуемое – активное действие этих отдельно взятых лиц (предметов), то сказуемое обычно употребляется во множественном числе, например: *Дас куим морт силосуйтчыны* 'Тринадцать человек заготавливают силос'. *Уна комсомолецъяс петкӧдӧны уджын пример* 'Многие комсомольцы в работе показывают пример'.

Если глагол выражает неактивное действие, свойственное любым предметам (лицам и не

лицам), то сказуемое обычно ставится в единственном числе: *Чукёрмис ёкмыс морт* 'Собралось девять человек'. *Пыжас лыбё вит морт* 'Лодка подымает пять человек' (3, 40-41). На основании наличия такого явления в родственных языках можно было бы предположить, что уже в недрах структуры диалектов финно-угорских языков были заложены условия для его развития. Однако вскрытие причинной обусловленности варьирования затрудняется вследствие воздействия фактора грамматической аналогии неродственных языков соседствующих народов Урало-Поволжья, поскольку модель конкурирующего варианта может проникнуть в условиях языковых контактов. Например, весьма схожее явление имеется в волжско-татарском языке. Так, рассматривая координацию сказуемого с подлежащим, производимой на материале всех стилей татарского литературного языка, М. З. Закиев подчеркивает, что сказуемое в 3-м лице не всегда согласуется с подлежащим в числе. Часто подлежащее имеет форму множественного числа, а сказуемое – единственного: *Китә башлады инде бездән кошлар; Алар бездән ерак Жирларда кышлар* 'Улетают птицы; Они будут зимовать далеко от нас'.

Лишь при известных условиях в стилистических целях сказуемое координируется с подлежащим во множественном числе, например: *Язлар житте, карлар эри башладылар, топылылар топыларын ташладылар* 'Пришла весна, снега начали таять, люди сбросили шубы'.

Если подлежащее имеет форму единственного числа, сказуемое, как правило, согласуется с ним. Однако иногда при подлежащем в единственном числе сказуемое имеет форму множественного числа.

При подлежащем в единственном числе, конкретизированном числительными, сказуемое может иметь форму множественного числа: *Өч олы кеше аның тирәсендә йөгереп дигәндәй йөрделәр* 'Три взрослых человека почти бегали вокруг него'.

При подлежащем в единственном числе, выраженном собирательным существительным, сказуемое также может быть во множественном числе, например: *Икесе дөвәнештеләр* 'Оба радовались'.

При однородных подлежащих с соединительными союзами сказуемое всегда имеет форму множественного числа. Например: *Казан һәм Минзала – матур шәһәрләр* 'Казань и Мензелинск – красивые города' (2, 186:187).

Подобное варьирование отмечается и в русском языке. Так, при подлежащем, выраженном количественно-именным сочетанием (типа *десять студентов*) или сочетанием собирательного существительного с количественным значением и родительного падежа имени существительного (типа *большинство студентов*), возможны две формы согласования: постановка сказуемого в форме единственного числа и в форме множественного числа. Форма множественного числа используется обычно в тех случаях, когда подлежащее обозначает лицо, а сказуемое – активное действие этих лиц, например: *Восемьдесят молодых специалистов отправились работать. Большинство студентов-заочников своевременно выполнили все контрольные работы.*

При подлежащем – неопределенном предмете сказуемое обычно ставится в единственном числе, например: *Ряд столов стоял посередине комнаты. На столе лежало десять тетрадей* (1, 310).

На основании этих фактов, характерных как агглютинативным, так и флективным языкам, можно приступить к глубокому изучению причин квантификации одного из ядерных элементов предложения, результаты которого должны способствовать синтезу научных

концепций по дифференциальным и интегральным процессам и созданию контрастивной грамматики на материале языков народов Урало-Проволжья.

Сокращения

букв. – буквально, диал. – диалектное, марГ – горное наречие марийского языка, марЛ – луговое наречие марийского языка.

Литература

- ВАЛГИНА, Н. С. – РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э. – ФОМИНА, М. И.: Современный русский язык. Учеб. для филол. специальн. вузов. 5-е изд., перераб. -М.: Высш. шк., 1987.
- ЗАКИЕВ, М. З.: Татарская грамматика. Т. 3: Синтаксис / АНТ, Ин-т яз., лит. и ист. им. Г.Ибрагимова. -Казань, 1995.
- Современный коми язык.* Ч. 2: Синтаксис. Учеб. пособ. для высш. уч. завед. -Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1967.
- Языкознание.* Большой энциклопедический словарь. 2-е изд. -М.: Науч. изд-во „Большая Российская энциклопедия”, 1998.

On Some Peculiarities of the Volgaic-Permic Future and Imperative[◇]

Our eminent jubilarian Professor Gábor Berczki is a distinguished and widely acknowledged researcher and research organizer in Uralic languages. For decades, he has had fruitful contacts with the Uralists of Tartu University. On the occasion of his jubilee I would like to greet my good colleague and friend of many years with some reflections on the problematics in the historical Uralistics.

As is reported, the 3rd person verbal inflection *-sV occurs in the majority of Uralic – Finno-Ugric and Samoyedic – languages (see e. g. Sovremennyj 1955: 213–221, Grammatika 1962: 194–219, Osnovy 1976: 173–174, Hajdú 1985: 245–246, 323, Hausenberg 1996: 181, Csúcs 2001, Künnap 2004). One of the common peculiarities of the Mordvin, Komi and Udmurt usage is the fact that the 3rd person verbal inflection *-sV is mainly used not in the present but in *f u t u r e* meaning (see about the Finno-Ugric future forms also Majtinskaja 1973, Metslang 1996). At that both in Mordvin and Komi any other future marker is lacking since the verbal inflection under review itself has become a future marker, e. g., Mordvin *кунды* ‘he tries’ : *кунда-сы* ‘he will try’ (Osnovy 1974: 318–319), Komi *мунӧ* ‘he goes’ : *муна-с* ‘he will go’ (Osnovy 1976: 175). Udmurt lacks the present tense with the personal ending *-sV > -z altogether.

Additionally, a separate future marker -o- can be used (in *i*-stems but in *a*-stems the future marker comes from a probable compound origin -l-o-) in Udmurt future forms, e. g., *мін-o-d* ‘you will go’ : *мін-o-z* ‘he will go’, cf. the present *мине* ‘he goes’ (*уž-a-l-o-z* ‘he will work’). Obviously the Udmurt -o- primarily designated also the present tense (actually, the present-future that has also been called aorist) and in Komi its equivalent is probably -a-. The latter, however, is not used in Komi today singularly in the function of the future marker (it is rather an aorist marker as indicated), e. g., *мунӧ* ‘he goes’ : *муна-с* ‘he will go’, cf. also *муна* ‘I go ~ I will go’ : *муна-н* ‘you go ~ you will go’. Obviously the Udmurt -l- in -l-o- is an old Permic frequentative suffix (Uotila 1933: 203–205, Serebrennikov 1960: 250, Serebrennikov 1963: 251, 319, Majtinskaja 1973: 83, Osnovy 1975: 173–175).

Supposedly, the Permic -o-, (? <) *a* under review is an earlier *a o r i s t* m a r k e r whose descent from the verbal derivative suffix *-pV, the generalised stem vowel *a* of some verbs as well as a liquid vowel is considered as possible (Serebrennikov 1960: 247–248, Majtinskaja 1973: 83, Osnovy 1976: 176, Bartens 1993: 28). By way of comparison it should be mentioned that the derivative suffix *-pV occurs in present/aorist forms also in other Finno-Permic languages, like in Finnic (Osnovy 1974: 307–308), e.g., Estonian *joo-b* ‘s/he drinks ~ s/he will

◇ This article is supported by the Estonian Ministry of Education and Science, target-financed project No. 0182124s02.

drink'. Likewise, we should mention that the Saamic 3rd person present forms are supposed to have had, besides their earlier derivative suffix **-pa-/pä-*, probably also a monophthongal suffix **-a* that was a result of generalisation of the stem vowel *-a* (both of which have merged today with personal endings), e. g., Saamic *mânnâ* 'he goes' pro phonetically predictable **mânnâ* (see first of all Korhonen 1981: 100–101, 264–265, 270; cf. above Komi *munas* 'he will go' and *mune* 'he goes').

In Permic languages, besides indicative aorist/future the 3rd person verbal inflection **-sV* is also used in some other meanings: in Komi only in indicative preterite, in Udmurt also in other moods than indicative and in other tenses than aorist/future; e.g., Komi *муні-с* 'he went', Udmurt *мынй-з* 'he went' : *мынэме-з* 'he is said to have gone' : *мынысалы-з* 'he would have gone' (Osnovy 1976: 172–182). It is worth mentioning that in Mari, the present as a substantially imperfective tense expresses also the future tense (in fact, it is present-future or aorist there) (Alhoniemi 1985: 120, cf. Serebrennikov 1960: 157, 178), thus similarly to the Mordvin indefinite conjugation. The Udmurt 1st and 2nd present personal forms make use of the frequentative-durative suffix *-ško-* as a present marker, e.g., *mīn-iško* 'I go'; this way a distinction has been achieved between present and future tenses in Udmurt (Osnovy 1974: 308–309, Osnovy 1976: 176, Winkler 2001: 46–47, cf. also Serebrennikov 1960: 252).

One should mention that separate (aspect) suffixes bring the present forth also in Vepsian and Ob-Ugric – Mansi and Hanti – languages, besides the future in Mansi (see e. g. Mägiste 1936, Osnovy 1976: 294–295, 322, Metslang 1996: 134). Samoyedic, too, uses separate (aspect) suffixes to express the future (see first of all Künnap 1978: 126–128, 133–135, 138–142). Thus it could be expected that linguistic means in Volgaic-Permic to distinguish the present and future tenses come first of all from a wish or necessity to keep the tenses apart.

Helle Metslang supposes believably that "Finno-Ugric languages seem to have been developing their futures for thousands of years already, very slowly, though. The development of the future has been accelerated by external factors, such as the appearance of literary languages (Hungarian, Estonian, Finnish, Komi), and the existence of futures in influential contact languages as in Germanic languages and in Russian." (Metslang 1996: 139).

Hereby it is important to bear in mind that Mordvin and Mari use the 3rd person verbal inflection **-sV* to also express i m p e r a t i v e / o p t a t i v e . Thereby these languages do not display any traces about the common Uralic **k*-type imperative/optative marker anywhere else but in the singular 2nd person forms in Mordvin, e.g., *мора-к* 'sing', *мора-к-а* 'do sing!'. In Mordvin, the optative (in fact, hortative) marker of the verbal inflection **-sV* > *-za-* has spread further from the 3rd personal ending to the 1st and 2nd ones, cf. *мора-за-и* 'let me sing' : *мора-за-т* 'let you sing' : *мора-за* 'let him sing'. (Osnovy 1975: 317–318, 320, cf. also Volodin, Hrakovskij 1986: 21) In Mari, on the other hand, the 3rd person verbal inflection **-sV* > *-šV*, *-žV* in the function of the imperative marker has not spread into other persons, e. g., *нуро* 'come in' : *нурь-жо* 'let him come in' (Osnovy 1976: 70–71).

It has been supposed that sometime earlier Volgaic-Permic languages knew well the **k*-type imperative/optative marker but later it disappeared. Unluckily no unambiguously interpretable traces remained about the **k*-type marker, besides the above-named Mordvin singular 2nd personal imperative forms. However, not to forget that primarily the imperative in Uralic languages could have been expressed by a mere verbal stem (see first of all Rédei 1982: 1), just as it is expressed in Komi and Udmurt now. Besides, in Komi the imperative 3rd person form expresses a future meaning (Osnovy 1976: 180–181).

Use of the Volgaic-Permic 3rd person verbal inflection *-sV as a future and/or imperative/optative marker is quite a unique phenomenon in Uralic languages. This phenomenon covers the whole Volgaic-Permic linguistic area. In the case of imperative, the equivalent of the phenomenon can be seen in the use of the suffix -s (identical to the 3rd person possessive suffix) in the formation of the Saamic imperative singular/dual/plural 3rd personal ending, cf. e.g. *mālēsta(h)* ‘make food’ : *mālēstu-s* ‘let her/him make food’ (< Proto-Finnic-Saamic *-sa/sä; Korhonen 1981: 260–263, 273, 279, 284). If, on the other hand, the supposition that the imperative forms of the Saamic 3rd personal ending were borrowed from the Finnic imperative forms with the imperative marker *-ko(i)-, cf., e.g., the Saamic *lē-kku-s* ‘let her/him be’ and Finnish *lieköön* id. (< **lē-kö-hen* < *-zen < *-sen) (260, 264, see also Rédei 1982: 6–7), then we could presume that the personal ending under review was borrowed into Saamic along with the Finnic 3rd personal ending *-sen, following it.

The phonetic evolution of Finnic *-sen > Saamic -s is proved by a phonetically identic evolution in Saamic, namely the history of the 3rd personal ending -s of the imperative dual, e. g., *tapp'o-s* ‘let (two-of-)them shoot (with a bow and arrows)’ (-s < *-sen, where *-n was the dual marker) (Korhonen 1981: 279). If this has descended from the Saamic imperative 3rd personal ending -s, there is no necessity to look for its functional link with the use of the 3rd person verbal ending *-sV as an imperative/optative marker in Volgaic-Permic languages. As far as the Finnic 3rd person verbal inflection *-sen is concerned, then it is probably of somewhat different origin than the Volgaic-Permic 3rd person verbal inflection *-sV: the point of departure is the personal suffix *-sen (? < personal or demonstrative pronoun, cf. Finnish *hän* ‘s/he’ < *sen; see first of all Itkonen 1966: 273–274, Posti 1980: 111–112, Hajdu 1985: 244–247).

I believe it were fully natural to see a definite bond among all the above mentioned exceptional incidence of the future and imperative/optative in Volgaic-Permic where the 3rd personal ending *-sV is used as an imperative/optative marker on the one hand and as a future marker, on the other. Namely, s e m a n t i c a l l y imperative/optative can from a temporal aspect be associated with future (see e. g. Volodin, Hrakovskij 1986: 21). Concerning Uralic languages, this particular bond was studied more closely by Nadežda Kuznecova on the basis of Southern-Samoyedic Selkup. She gives examples about the interpretation of Selkup optative forms as future forms, e.g., *hīrīl nadem me-la-i* ‘we (two of us) will make a girl out of snow’ (the form of the 1st personal ending of the *la*-marked optative dual in the future meaning), also the penetration of optative forms into imperative paradigm, e.g. *nop peldi-la* ‘help me god’ (the form of the 3rd personal ending of the *la*-marked optative singular in the imperative meaning) (Kuznecova 1991: 260–261, see also Kuznecova 1996: 20–25, cf. also Kuznecova et al. 1980 : 245–246, Tereščenko 1973: 153).

Boris Serebrennikov has indicated that the interpretation of optative as a future tense occurs also in a number of Turkic languages (Serebrennikov 1974: 242). Volgaic-Permic linguistic area testifies to a strong mutual interaction between Finno-Ugric and Turkic languages of the area (see first of all Berecki 2005; the same can be said about Southern-Samoyedic – Selkup, Kamass and Mator – linguistic areas). That is why I would not exclude the Turkic influence on such a use of the future tense or penetration of optative forms into imperative paradigms of the Volgaic-Permic linguistic area. Here I would like to recall that in Mordvin the paradigmatic use of the primary **k*-type imperative/optative marker is lacking, in Komi and Udmurt the marker does not exist (see e. g. Osnovy 1974: 312).

I believe that the fact helps to understand the peculiarity of the use of the future tense in Volgaic-Permic languages: instead of lacking imperative forms it has been possible to use forms of the future tense that are semantically associated to imperative or there may have been such replacements as a consequence of the pressure by the system. It should be remembered that imperative is one of the oldest and most central linguistic categories (see e. g. Volodin, Hrakovskij 1986: 18–19). An earlier unmarkedness of imperative in Mordvin, Komi and Udmurt may have led to m a r k e d r e p l a c e m e n t s. I cannot yet open the so called replacement mechanism but obviously it is there. Above mentioned deviations in Selkup verbal forms, described by Kuznecova, could also be associated to the fact that consistently paradigmatic future and imperative markers in Selkup are partially lacking (Künnap 1978: 96–100, 133–134, Kuznecova et al. 1980: 239–240, 247–248).

References

- ALHONIEMI, A. 1985, *Marin kieliooppi* (= *Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten X*), Helsinki.
- ANDUGANOV, Ju. A. 1991, *Istoričeskaja grammatika marijskogo jazyka. Sintaksis*, Joškar-Ola: Marijskoe knižnoe izdatel'stvo.
- BARTENS, R. 1993, *Suomalais-ugrilaisten kielten tempuksista. – Systeemi ja poikkeama. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14.5.1993* (= *Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42*), Turku, 21–37.
- BERECZKI, G. 2005, *Vzaimosvjazi jazykov Volžsko-Kamskogo areala. – Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I*, Joškar-Ola, 5–53.
- CSÚCS, S. 2001, *A tárgyas ragozás és a zürjén nyelv. – Néprajz és Nyelvtudomány XLI/1. Mikola-émlékkönyv*, Szeged, 69–76.
- Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka. Fonetika i morfologija* 1962, Iževsk: Udmurtskoe knižnoe izdatel'stvo.
- HAJDÚ, P. 1985, *Ural'skie jazyki i narody*, Moskva: "Progress".
- HAUSENBERG, A.-R. 1996, *Onko komin ja itämerensuomalaisissa kielissä areaalisia yhteispiirteitä? – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars IV*, Jyväskylä, 180–182.
- ITKONEN, E. 1966, *Kieli ja sen tutkimus*, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- KORHONEN, M. 1981, *Johdatus lapin kielen historiaan* (= *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370*), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KÜNNAP, A. 1978, *System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe II. Verbalflexion und Verbalnomina* (= *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 164*), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KÜNNAP, A. 2004, *On the Evidence of the Verbal 3rd Person Suffix *-sV in Uralic. – Linguistica Uralica XL*, Tallinn, 81–86.
- KUZNECOVA, A. I. – HELIMSKIJ, E. A. – GRUŠKINA, E. B. 1980, *Očerki po sel'kupskomu jazyku. Tazovskij dialekt I: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta*.
- KUZNECOVA, N. G. 1991, *K voprosu ob èvoljucii kategorii naklonenija v dialektah sel'kupskogo jazyka. – Linguistica Uralica XXVII*, Tallinn, 256–271.

- KUZNECOVA, N. G. 1996, Asimmetričnye javlenija i razvitie sel'kupskoj glagol'noj paradigmy. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskikh nauk, Joškar-Ola.
- MAJTINSKAJA, K. 1973, Buduščee vremja v finno-ugorskih jazykah. – Sovetskoe finno-ugrovedenie IX, 81–90.
- METSLANG, H. 1996, The Developments of the Futures in the Finno-Ugric Languages. – M. Ereht (ed.), Estonian Typological Studies I (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4), Tartu, 123–144.
- Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija (voprosy proishoždenija i razvitija finno-ugorskih jazykov)* 1974, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Pribaltijsko-finskie, saamskij i mordovskie jazyki* 1975, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Marijskij, permskie i ugorskie jazyki* 1976, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- POSTI, L. 1980, The Origin and Development of the Reflexive Conjugation in the Finnic Languages. – *Congressus Quintus Fenno-Ugristarum. Pars I*, Turku, 111–144.
- RÉDEI, K. 1982, Die Herkunft des Imperativzeihens im Ungarischen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 1–10.
- RÉDEI, K. 1986–1988, Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SEREBRENNIKOV, B. A. 1960, Kategorii vremeni i vida v finno-ugorskih jazykah permskoj i volžskoj grupp, Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- SEREBRENNIKOV, B. A. 1974, Verojatnostnye obosnovanija v komparativistike, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Sovremennij komi jazyk. Učebnik dlja vyšših učebnyh zavedenij. Čast' pervaja. Fonetika, leksika, morfologija* 1955, Syktyvkar: Komi knižnoe izdatel'stvo.
- TEREŠČENKO, N. M. 1973, Sintaksis samodijskich jazykov. Prostoe predloženie, Leningrad: Izdatel'stvo "Nauka". Leningradskoe otdelenie.
- VOLODIN, A. P. – HRAKOVSKIJ, V. S. 1986, Tipologija imperativa v finno-ugorskih i samodijskich jazykah. – *Sovetskoe finno-ugrovedenie XXII*, Tallinn, 18–24.
- WINKLER, E. 2001, Udmurt (= LINCOM EUROPA. Languages of the World/Materials 212) [München:] LINCOM EUROPA.

Trichord dallamok az udmurt és a magyar népzeneben

A trichord dallamok hangkészlete nevüknek megfelelően mindössze három hang, hangterjedelmük egy terc. Ezeket a dallamokat általában archaikusnak tekintjük, abból az időből származónak, amikor a nagyobb ambitusú, több hangból álló dallamok még nem terjedtek el.

Archaikus udmurt dallamok

Már Robert Lach osztrák zenetudós gyűjtött trichord dallamokat az I. világháború udmurt hadifoglyaitól, amelyeket 1918-ban és 1926-ban közölt. Maguk az udmurt kutatók dalaik összegyűjtése és publikálása során ezt a stílust többnyire figyelmen kívül hagyták.

Annál nagyobb jelentőségű az udmurt kutatók körében is elismert Vikár László népzenekutató és Bereczki Gábor nyelvész kutató munkássága, akik az 1950-es és 1970-es évek között végezték gyűjtésüket és tárták fel az udmurt dalok archaikus rétegét. Közös munkájuk jól példázza a népzenekutatók és nyelvészek közötti kíváncsatos együttműködést, amely esetenként a nyelvész számára is hasznos lehet, a népzenekutató számára pedig nélkülözhetetlen. Mivel az Udmurt Köztársaság területére nem engedték be őket, udmurt népzenei gyűjtésüket mintegy ötven tatár- és baskírföldi faluban végezték: a tatársztáni falvak az Udmurt Köztársaságtól délre–délnyugatra, a baskíriaiak délkeletre találhatók. Az ott élő udmurtok az idegen népek között őrizték udmurt nyelvüket és kultúrájukat, amelynek udmurt identitásukat köszönhatték. E dallamokból szöveggel együtt meg is jelent egy kötet,¹ amelynek zenei jelentősége többek között az, hogy először közöl nagy mennyiségű archaikus trichord dallamot. Ezek közül az udmurtok nem egyet-kettőt őriztek meg; a trichord dallamok vokális népzenejük több száz példával képviselt rétegét jelentik.

Az udmurt hagyományokra kíváncsi gyűjtő természetesen a felszínen élő, többszólamú orosz dalokat találja meg először és a legnagyobb mennyiségben. Magam 1993-ban jártam az udmurtok között, ahol az egyik kutató, Tatjana Grigorjevna Vladikina nagy segítségemre volt: leültetett egy székbe, és leíratta velem számos olyan szokás udmurt nevét, amelyhez archaikus énekes hagyományok kapcsolódnak (lakodalom, katonakísérő stb.). Ezek után könnyű dolgom volt: Karamaz Pelgában az ottani asszonyok előtt kimondtam valamelyik udmurt népszokás nevét, és már áradtak is a trichord dallamok, elképesztő mennyiségben és minőségben. Az utóbbi azt jelenti, hogy az asszonyoknak nem kellett törni a fejüket, hogy jaj, hogy is volt ez több évtizeddel ezelőtt, hanem folyékonyan énekelték egyik dalt a másik után, mintha csak tegnap hagyták volna abba: ez valószínűleg így is volt, vagyis élő hagyományt sikerült rögzíteni még a 20. század legvégén is, nem pusztán régi emlékeket.

1 Vikár–Bereczki 1989.

A trichord dallamok tehát az udmurtok népzenejének jelentős és máig élő stílusát képviselik. A továbbiakban a Vikár László és Bereczki Gábor által publikált kötet dallamaival foglalkozunk.

A kötetben a $d-r-m$ trichord hangkészlet a 330 dal közül 152-ben jelenik meg.² A jelzett dallamok hangterjedelme számos esetben meghaladja a nagytercet: akár a szeksztig is terjedhet, de ez csak annyit jelent, hogy a *do* alatt és/vagy a *mi* fölött díszítőhangok jelennek meg. Maga a dallamváz ezekben az esetekben is a $d-r-m$ trichord.³

A három hangból teremthető zenei világ változatosságát úgy mutathatjuk be leginkább, ha a közölt kották segítségével megvizsgáljuk a dallammozgásokat. Ehhez a díszítőhangok nem szükségesek, azokat a továbbiakban nem vesszük figyelembe.

A $d-r-m$ hangkészlet első pillantásra és európai szemmel (füllel) igen szerénynek tűnik ugyan, de a három hang igen sok változatot tesz lehetővé, és ezt az udmurtok ki is használják. A 152 dallam között nemcsak különböző szótagszámú, hanem különböző dallamvonalú és különböző szerkezetű dallamokat is találunk. A szótagszámmal és a szerkezettel itt nem foglalkozunk (Vikár közöl ezekről mutatókat a kötetben⁴), a dallamvonalat vizsgáljuk. Hasonló kutatásokat a magyar népzeneben Járdányi Pál végzett, akinek kutatásaira és rendező munkájára a későbbiekben utalunk is.

Dallamvonal, dallammozgás az udmurt trichord dalok első sorában

A dallamvonal vizsgálatainkban az első sor dallamvonalára vonatkozik. Ebből a szempontból lényeges, hogy a dallam melyik hangról indul, s mivel a dallamok hangkészlete összesen három hang, három lehetőségünk van.

<i>do</i> -ról indulók	<i>re</i> -ről indulók	<i>mi</i> -ről indulók
6–29, 31–36, 40–43, 45–77, 79, 80, 83, 85, 87–113, 115–128, 130–133, 135–137, 139, 140, 143–146, 148–151, 153–157	30, 37, 84, 86	38, 39, 44, 78, 114, 129, 134, 138, 141, 142, 147, 152

A 81. és 82. számú dal kimaradt a felsorolásból, mivel az előbbi hangkészlete $l-s-m-r-d$ pentaton, az utóbbié $s-m-r-d$ tetraton, mégpedig olyan hangsúlyos felső hangokkal, hogy a hangkészlet *la* és *so* hangokkal való bővülését nem lehet csupán díszítőhangoknak tekinteni. Mivel mindkét dallam A-sorai *so*-ról indulnak, itt nem tudjuk őket figyelembe venni. A továbbiakban tehát 150 dallammal foglalkozunk.

A vizsgálat során azonnal szembeötlő, hogy a kötetben közölt trichord dallamok túlnyomó többsége (134) *do*-ról indul. Lényegesen kevesebb a *mi*-ről induló dallam (12), a legkisebb pedig a *re*-ről induló dallamok csoportja (mindössze 4 dallam).

² 6–157. számú dallamok.

³ A dallamok rendjét lásd Vikár–Bereczki 1989. 50–51. l.

⁴ Vikár–Bereczki 1989. 500, 503. l.

A dallamvonal szempontjából természetesen nemcsak a sor kezdő hangja fontos, hanem a folytatás is. A kottákból szembetűnik, hogy a *do*-val kezdődő dallamok többsége *do*-n is zárul, és közben a *d–m–d* ívet írja le. Vannak azonban olyan dallamok is, amelyek első sorának záróhangja *re*, illetve amelyeké *mi*: az előbbiek *d–m–r* ívet írnak le, az utóbbiak dallamvonala pedig *d–m–m*.

<i>d–m–d</i> ív 1.	6–13, 15, 20–25, 27–29, 32, 40–43, 45, 47, 49–52, 54–57, 61, 67, 69, 70, 72, 76, 77, 79, 80, 88, 90, 94, 95, 97, 99, 101, 103–113, 115–119, 140
<i>d–m–d</i> ív 2.	46, 53, 58, 63, 64, 83, 85, 89, 91–93, 98, 100, 102
<i>d–m–d</i> ív 3.	14, 16–19, 26, 31, 33–36, 48, 59, 60, 62, 65, 66, 68, 71, 73–75, 96
<i>d–m–r</i> ív	120–128, 130–133, 135–137, 139, 157
<i>d–m–m</i>	143–146, 148–151, 153–155
Különleges	87, 156

A *d–m–d* ív első oszlopban felsorolt példáiban a sor mindkét fele eléri a *mi* hangot, a második oszlopban lévő dallamok a sor első felében nem érik el a *mi* hangot, az csak a sor második felében szerepel, a harmadik oszlopban lévők pedig éppen fordítva: csak a sor első felében érik el a *mi* hangot, a második felében nem. Látható, hogy a *do*-ról induló dallamok első sorában ez a leggyakoribb (összesen 102 ilyen dallamunk van). A következő két oszlop íve azért más, mert az első sor nem ér vissza a *do*-ra: záróhangja a *re* (18 dallam), illetve a *mi* (11 dallam).

Magyarázatra szorul még az utolsó oszlopban feltüntetett két dallam. A 87. számú dallam különlegessége abban rejlik, hogy az első sor egyáltalán nem éri el a *mi*-t, sőt a *re* is csak egyszer szerepel az egész sorban, egyébként az stagnál, csupa *do*-ból áll. A 156. dallam 1. sora ugyan eléri a *mi*-t, de csak egyszer, egy 32-ed díszítés erejéig.

A *re*-ről induló dallamok csoportjában olyan kevés példát találunk, hogy abból további csoportok nem hozhatók létre. Az első sor dallamíve *r–m–d* vagy *r–m–r–d*: vonala ugyanúgy emelkedő-ereszkedő jellegű, mind a *d–m–d* ívé, csak az emelkedés mértéke kisebb, mivel magasabbról indul.

A *mi*-ről indulók között több csoportot alakíthatunk ki az első sor első dallamlépései szerint.

<i>m–r–d</i>	38, 114
<i>m–r–r</i>	129
<i>m–r–m</i>	39
<i>m–d–(d)–m</i>	134, 141, 147
<i>m–d–r</i>	152
<i>m–(m)–d–d</i>	44, 138, 142
<i>m–m–m–r</i>	78

A trichord hangkészlet értelmében itt nem lehetséges az emelkedő-ereszkedő dallamív, csak ereszkedéssel indulhat a dallam: a részletesebb vizsgálat kimutatja azonban, hogy a dallamsor második felében megtalálható az emelkedő-ereszkedő ív, amelyek az előző két csoportban a teljes sorra kiterjednek.

Az ilyen jellegű vizsgálat értelme az, hogy fölfedje az udmurt népzene jellegzetességeit, azt, hogy mely dallamvonalak a legelterjedtebbek az archaikus trichord dallamok között. Az eddigiekből látható, hogy a trichord dallamok többségének kezdete emelkedő-ereszkedő jellegű; első soruk a legalacsonyabb hangról indul, többnyire eléri a legmagasabb hangot, és visszaereszkedik a legalacsonyabb, ritkábban csak a középső hangig.

Trichord jellegű dallamvonal, dallammozgás a magyar népdalok első sorában

A strófikus magyar dallamok között trichord hangkészletet nem találunk, ám olyanokat igen, amelyek dallammagja trichord. Ez a pszalmodizáló stílus alapja, amelynek hangsora pentaton ugyan, de nem a kvintváltó dallamoknál érvényesülő alap-kvart-kvint-oktáv tagolásban. A stílus alapja egy $m-r-d$ dallammag, amelyet fölül és alul egy-egy kisterc egészít ki, így jön létre a $s-m-r-d-l$ hangsor, s ehhez kapcsolódhat még a felső és/vagy alsó oktáv. Vizsgálódásunk szempontjából különösen fontos, hogy „a dallamérzék nem fogja át egyszerre a teljes pentatóniát”.⁵

A pszalmodizáló stílusban „a sorok többsége kisambitusú”,⁶ és „a kéttagúság a legerősebb forma-elv”.⁷ Mindkettő fontos ismérve a finnugor nyelvű népek zenéjének; az udmurtoknál is, főként a trichord dalanyagban, ez a jellemző.⁸ A magyar népdalanyagban ez másképpen valósul meg; négy- vagy akár többsoros strófákat találunk, de az erős főkadencia (a második, illetve – hatsoros dallam esetében – a harmadik sor zárata) két részre osztja a dallamot.

A stílus a Magyar Népzenei Típusrendben két dallamcsaládra oszlik: számunkra itt az A csoport érdekes, amelynek „első sora a gerinchangok magasságában játszódik le”.⁹ Ide tartozik a „Szivárvány havasán felnőtt rozmaringszál” és változatai,¹⁰ a kötet összesen 26 dallamot közöl. Ezek közül az „r”, „p” és „v” példákban meglehetősen hangsúlyos az első sorban az alsó *so* vagy *la*, ezért itt ezekkel nem foglalkozunk.

A többi 23 dallam¹¹ túlnyomó többsége *do*-ról indul; *re*-ről induló egy, *mi*-ről induló kettő van közöttük. A *do*-ról indulók dallamvonalának részletezését a következő táblázatban mutatjuk be.

$d-r-m$, $d-r-m$	a, c, d, f, g, l, s, t, u, aa, bb, cc
$d-r-m$, $d-m-r$	dd
$d-r-m-r$, $m-r-d-r$	o
$d-m-r$, $d-m-r$	z

5 Dobszay–Szendrei 1988. 55. l.

6 Dobszay–Szendrei 1988. 56. l.

7 Dobszay–Szendrei 1988. 57. l.

8 A kéttagúsággal és általában a dallamszerkesztéssel ugyan nem foglalkoztunk, de az udmurt dallamokat közlő kötetben látszik, hogy a trichord dallamok többsége kétféle sorból épül föl (kéttagú), ha Vikár lejegyzései négy soros formát mutatnak is: az első két sor és a második két sor lényegében ugyanaz a dallam.

9 Dobszay–Szendrei 1988. 64. l.

10 Dobszay–Szendrei 1988. 68-80. l.

11 Ne felejtjük el, hogy itt nem egyes dallamokról van szó, hanem típusokról, amelyek mindegyikébe több dallam tartozik.

A *re*-vel kezdődő dallam a *r-d-r-m*, *r-d-r-m* dallamvonalat járja be, a *mi*-vel kezdődők pedig a *m-m-r-m*, *m-m-r-m*, illetve a *m-r-d-r-m*, *m-r-d-r-m* íveket.

Említésre érdemes, hogy az udmurt dallamívekhez hasonló mozgás mindössze egy példában („o”) jelenik meg, amelyet a *d-m-r* ívhez hasonlíthatunk. Egyébként az itteni *do*-ról induló példákban az első dallamsor nem ívet ír le, hanem két emelkedő vonalat (ez a túlnyomó többség, 12 dallam), illetve két ívet („z”). A *re*-vel és *mi*-vel kezdődő dallamok a magyar népzenei példákban ereszkedő-emelkedő íveket járnak be, ami az udmurt dallamokban szintén előfordul, de csak szórványosan (összesen 5 dallam esetében).

A magyar népzeneben a pszalmodizáló stílus „eredete nem lehet honfoglalás utáni”,¹² tehát archaikus dallamstílusról van szó. Ez, ha nem is jelent közvetlen örökséget („bizonyos, hogy amint nem gregorián, úgy nem is finnugor zenei specialitásról van itt szó”¹³), érdemesnek tűnik az udmurt és magyar dallamokat e szempontból is vizsgálni. A hasonló hangkészlet és a bizonyos mértékig hasonló dallamszerkezet azt jelenti, hogy itt sem a dallamok közvetlen hasonlóságát keressük, hanem hasonló zenei gondolkodásmódot, akár a magyar és mari pentaton kvintváltásban.

Trichord dallamok a magyar népi játékokban

A strófikus magyar népzeneben trichord dallamok nincsenek, csak – mint az előbbieken láttuk – olyanok, amelyek trichord dallammagra épülnek. Vannak olyan típusok, amelyekben az első sor tisztán trichord (vagy akár bichord), de a további sorokban a hangkészlet kiegészül a felső és alsó terccel.

Az ütempáros szerkezetű játékdalokban azonban találunk olyan dallamokat, amelyek szintiszta trichord hangkészletűek. A MNT I-ben Járdányi Pál rendszerezte az ütempáros dallamokat, éspedig dallamag szerint; köztük az első főcsoportot (150 dallamot) a *m-r-d* magvú dallamok alkotják. Járdányi ezek közé sorolja az A-val jelölt csoport (*r-d* hangkészlet) dallamait is; a csoport hangkészletének megfelelően ezek nagyrészt bichordok,¹⁴ néhány közülük pedig triton; utóbbiak magva szintén bichord, de a *r-d* hangok mellett megjelenik bennük a felső *so*,¹⁵ illetve *fa*.¹⁶

A *m-r-d* hangkészletű dallamok a B, C, D, E, F, H és I csoportokban találhatók: osztályozásukat Járdányi a kezdőhang, illetve a további dallamvonal szerint végezte, ahogy eddig az udmurt dalokat és a magyar strófikus dallamokat vizsgáltuk. A következő táblázatban Járdányi csoportjait közöljük.

<i>re</i> kezdet (B)	35–40
<i>m-r-d-r</i> (C)	41–57, 61–63
<i>m-r-m-r</i> (D, E)	75, 76, 78–84, 87–94, 98, 100(a)
<i>m-rd-m-rd</i> (F)	104, 105, 107–109

¹² Dobszay–Szendrei 1988. 64. l.

¹³ Dobszay–Szendrei 1988. 63. l.

¹⁴ MNT I. 1–9, 11–31, 34. számok.

¹⁵ MNT I. 10. szám.

¹⁶ MNT I. 32, 33. számok

$m-r-dm-d$ (H)	129–131
$m-r-m-d$ (I)	145–149

Az 58–60, 64–74, 77, 85, 86, 95–97, 99, 100(b), 101–103, 106, 110–128, 132–144. számok (a $m-rm-fm-r$ kezdetű G csoport teljes egészében) a táblázatból kimaradtak, mivel ezek nem trichord dallamok (Járdányi elsődleges szempontja a dallamvonal volt, nem a teljes hangkészlet). A 100. szám azért kapott (a) és (b) kiegészítést, mert a játékban két teljesen különböző dallam szerepel, amelyek közül csak az első trichord: ide sorolása a trichord dallam miatt történt. A 150 között tehát 58 olyan található, amelynek teljes hangkészlete trichord.

Érdekes módon az udmurt népzeneben és a magyar strófikus dallamok között egyaránt gyakori $d-r-m$ kezdetet a magyar népi játékdalok között nem találjuk meg; az itt közölt dallamok re -ről, illetve – leggyakrabban – mi -ről indulnak.

A re -ről induló dallamokban a re a fő hang, amelyről egyszer-egyszer föl vagy le mozdul el a dallam egy szekundnyit.

A mi -ről induló dallamok legnagyobb csoportja a $m-r-d-r$ ereszkedő-emelkedő ívet leíró dallamoké: az 58-ból 20 tartozik ide. Az udmurt mi -ről induló dallamok között is megtaláljuk ezt az ívet, de vagy rövidebb és kisebb hajlású ($m-r-m$), vagy nagyobb hajlású, a kezdőhangra visszatérő változatban ($m-d-(d)-m$). Van egy kezdősor-fajta, amely szinte pontosan ezt az ívet írja le ($m-d-r$), ám ez csak egyetlen dallamban jelenik meg. Az udmurt dallamok között a többi első sor ereszkedő vonalú. A magyar strófikus dallamok trichord hangkészletű első sorában nem gyakori a mi -ről indulás (a pszalmodizáló stílusban mindössze két ilyen típust találtunk), azok egyike $m-r-m$, a másik $m-r-d-r-m$ ívet ír le, mindkettőt kétszer. Ezek ugyanúgy ereszkedő-emelkedő dallamívet mutatnak, mint a játékdalok említett csoportja, annyi különbséggel, hogy a strófikus dalok a kezdőhangig emelkednek, a játékdalok pedig két szekundot ereszkednek, majd egy szekundot emelkednek.

A másik nagy csoport szinte ugyanannyi változatot tartalmaz, mint az előbb vizsgált: ez a $m-r-m-r$ kezdésű dallamok csoportja, amelyet Járdányi kétfelé választ: az első csoport (D) kezdete $m-r-m-r$, a másodiké (E) $m-r-m-r$, $m-r-d-r$. A folytatást itt nem vettük figyelembe. Az 58 dallamból 19 tartozik ide. Hasonló, egy szekundot lefelé mozduló bichord dallamkezdés az udmurt dallamok között is előfordul ($m-r-r$, illetve $m-m-m-r$ csoportok); a strófikus magyar népdalok között csak olyan találunk, amely vissza is lép a kezdőhangra, tehát ívet ír le (az előbb már említett $m-m-r-m$, $m-m-r-m$ kezdetű változat).

Összefoglalás

Vikár kutatásai szerint a nyugati (azaz délnyugati) udmurtok 3–4 hangból álló dallamokat énekelnek, hasonlókat a mordvin siratókhoz¹⁷ (Lach udmurt gyűjteményének több mint fele trichord dallam, amelyeket ő is mordvin és zürjén dallamokkal hoz kapcsolatba). A 3 hangból álló dallamok a $d-r-m$ trichordon belül mozognak, a délnyugati udmurtok körében kiegészítés nélkül, tehát a trichord hangkészletet nem lépik túl. Az udmurtok népzenejében a legrégebbi réteget ezek a trichord dallamok képviselik. Az előbbi vizsgálatokból kiderül, hogy valamennyi

17 Vikár–Bereczki 1989. 23. l.

trichord dallam nagyterces, a hangok egymástól nagy szekundnyi távolságra vannak: félhanglépéses trichord (*d–t–l*) nincsen sem az udmurtoknál, sem a magyaroknál.

A keleti (pontosabban délkeleti) udmurtok dallamai Vikár kutatásai szerint pentatonok; a pentatónia türk hatásra vezethető vissza, és annak erejét mutatja. A trichord és a pentaton dallamok közötti átmenet a délkeleti udmurtok között a *d–r–m* trichordra épülő tetraton hangsor: a három hanghoz kapcsolódik még egy felső *so*.¹⁸ Emellett megjelenhet a *la* is, akkor már *do* végű pentaton hangsorral van dolgunk.¹⁹

A kisambitusú, diatonikus dallamstílus minden finnugor nyelvű nép archaikus zenéjében megtalálható, amely egyáltalán tanulmányozható: ezt tehát finnugor rétegnek tekinthetjük. Emellett az udmurtok zenéjében megjelenik egy türk és egy szláv réteg is, amelyek jól elkülöníthetők egymástól és a finnugor rétegtől. A türk réteg a félhangnélküli pentatónia: más népekéhez hasonlóan az udmurtok kultúráján is jelentős nyomot hagyott a Volga-vidéki türk népekkel (baskírokkal, tatárokkal) való érintkezés, s ez zenéjükben is tükröződik. A harmadik réteg a szláv többszólamúság hatására jött létre. Az orosz hatás a déli, kevésbé iparosított területeken gyengébb, mint az északi vidékeken vagy a főváros környékén, ezért az archaikus udmurt népzene ott jobban gyűjthető és tanulmányozható.

Bibliográfia

DOBSZAY László – SZENDREI Janka, 1988: A magyar népdaltípusok katalógusa I. Budapest.

MNT I. 1951, Gyermekjátékok. Budapest.

VIKÁR László – BERECKZI Gábor, 1989: Votyak folksongs. Budapest.

18 Vikár–Bereczki 1989. 26–27. l.

19 Vikár–Bereczki 1989. 26. l.

Finnugor, főleg cseremisiz és finn vonatkozású

tudománytörténeti adalékok V.[◊]

Adatok Kodály Zoltán és Illyés Gyula munkásságához is

Ez a cikk a „Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok” címmel korábban megjelent négy hasonló közleményemhez csatlakozik, vesd össze: *Folia Uralica Debreceniensia* (FUD) 1(1989): 77–81; FUD 2(1991): 145–52; FUD 8(2001): 419–25; *Permistica et Uralica* (Csúcs-Eml., Piliscsaba, 2003). 176–81.¹ A jórészt cseremisiz, valamint finn vonatkozások miatt helyénvalónak találtam, ha erre most a címben is utalok.

1. Bereczki Gábor (1994: 54) „A Névától az Urálig” című könyvében említi, hogy amikor 1958 júniusában Vikár Lászlóval, Kodály Zoltán aspiránsával együtt a cseremiszekhez utaztak népzenei-nyelvi gyűjtőútra, Joskar-Olában egy Zaharov nevű szakemberrel is beszéltek.

„Este 6-kor a helyi muzsikosokkal találkoztunk. Az öreg Zaharov, a helyi zenei élet motorja orosz volt, de egész élete és munkássága a cseremisiz földhöz kapcsolódott. Jól ismerte a cseremisiz népzeneét, Palantaj, Espaj műveit, sőt a szerzőikről is voltak személyes emlékei. Espaj volt az, aki 1946-ban könnyes szemmel köszöntö meg Kodálynak a hangversenyt, mondván, hogy a magyarok a cseremiszek dalait énekelték. Kodály el-elmesélte az esetet, de a névre nem emlékezett.”

Kodálynak ezt a megjegyzését magam is olvastam az *Utam a zenéhez* című interjúkötetében (Kodály 1969: 44–5), amely öt beszélgetését tartalmazza Lutz Besch-sel (s eredetileg németül jelent meg 1966-ban):

„Egyike legősibb dallamainknak a Felszállott a páva vármegye házára ... Ezt a dalt variációs művé dolgoztam fel, és amikor egyszer Moszkvában vezényeltem, élem lépett egy öreg mari férfi (más néven cseremisiz) és azt mondta: »Hiszen ez a dal a miénk.« Számomra ez azt bizonyítja, hogy ez a dal legalább 1500 éves. Tudniillik ennyi idő telt el azóta, hogy a magyarok külön váltak azoktól a népektől, amelyeknek utódai a mai mari lakosok is, akik az Ural alatt élnek.”²

◊ Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 75.

1 Azt a megemlített, hivatkozott szakirodalmat, amelyet ebben az elsősorban tudomány- és művelődéstörténeti cikkben közvetve használtam fel, az írásom végén álló bibliográfiai jegyzékbe általában nem vettem be. A téma szempontjából fontosabbaknak azonban a főszövegben vagy lábjegyzetben megadom a pontosabb bibliográfiai adatait.

2 Ez a megállapítás az újabb kutatások szerint így nem pontos. Igaz, a könyvbeli interjúsorozat műfaja itt talán nem is kíván olyan nagyfokú pontosságot. A magyarok és a cseremiszek elődei (is) még mint a kikövetkeztetett ugor, illetve finn-permi alapnyelv beszélői eléggé általánosan elfogadott nyelvészeti vélemény szerint vagy 3500 éve válhattak el egymástól. Megjegyzendő azonban, hogy pályája során Kodály – a török és más környező népzenei anyag megismerésének hatására is – már korábban differenciáltabban vizsgálta, ítélte meg a magyar és a cseremisiz népzene hasonlóságának a kérdését (pentaton kvintváltó dallamok), s más, nemcsak finnugor keleti népek zenéjével szintén összefüggésbe

Most Eörsze László (1977: 211–2) alapján szeretnék hozzájárulni az eset időbeli pontosításához. A Kodály életét kronologikusan bemutató „Kodály Zoltán életének krónikája” című könyvében ezt olvashatjuk: „1947. május 16-án Moszkvába repülnek ... Különös figyelemmel hallgatja régi ismerőseivel, Viktor Beljajevvel és Jakov Espajjal, a mari és csuvas népzenei felvételeket. – A műveiből rendezett hangversenyen a *Concerto*, a *Háry szvit*, a *Galántai táncok* és a *Páva* változatokat vezényli. Ez utóbbit követően egy cseremiszi hallgatója boldogan közli vele: »Ezt a dalt mi is így énekeltük!«. Lázár Katalin (i. m., lásd 2. lábjegyzet) pedig ezt írja Espajról: „J. A. Espaj három orosz nyelvű kiadványban adott közre cseremiszi dalokat, valamint a népi hangszerekről szóló ismertetéseket. A kottákat ő maga másolta le és juttatta el Kodályhoz. Évekkel később, az ötvenes évek végén V. Beljajev adott ki a hagyatékából addig még nem közölt dallamvariánsokat.” A hivatkozott munkának a „Felhasznált irodalom”-ban megadott bibliográfiai adatai pedig a következők: „Espaj, J. A.

hozta ezt. „A magyar népzene” c. művében (Bp., 1937) a cseremiszek mellett egy-egy votják és nogáj tatár példa is van, e munka harmadik kiadásában (Bp. 1952; a példatárt szerk. Vargyas Lajos) pedig már azt is megjegyzi, hogy a magyar és a cseremiszi népzene említett hasonlósága mindkét népnél ó-bolgár (bolgár-török) hatás, aminek a magyar művelődésre az V–VI. században gyakorolt igen jelentős befolyását a nagyszámú jövevényszó is mutatja. Kodály e tárgyban elsősorban a cseremiszi, valamint a csuvas népzeneének a helyszínen való tanulmányozását szintén fontosnak tartotta. Ennek a kutatására is küldte ki a Szovjetunióba aspiránsát, Vikár Lászlót, s azért, hogy a szövegeket a helyszínen feljegyző nyelvessel együtt végezzen gyűjtést. Így Vikár és Bereczki Gábor 1958 és 1979 között kilencszer jártak egyenként négy-hathetes gyűjtőúton a Volga, Káma és a Bjelaja folyók által határolt területen” (minderre l. Vargyas 1958: 216–9; Lázár Katalin: A finnugor nyelvű népek zenéje [egyetemi oktatási segédanyag főleg magyar szakosok részére; 1, 16–20, 31]. <http://mnyfi.elte.hu/finnugor/klima/ural12/Fgrsagismsegedanyagok/zeneifejezet/fgrnepzenertf.rtf>). A magyar népzene ősi rétegére, az (egyes) finnugor népeknek – és az egy areában, a velük együtt élő és/vagy érintkező más népeknek – a zenéjére vonatkozó kutatásokra l. Lázár i. m. (összefoglalóan, irodalommal) s még pl. Szabolcsi 1934; Vargyas 1958; Vikár 1975, ue.: mek.oszk.hu/02000/02074/html/15.html; Vikár 1993; Szomjas-Schiffert György: A finnugor zene vitája 1–2. Bp., 1976. Attól függetlenül azonban, hogy egyes kérdésekben Kodály véleménye részben módosult vagy még tovább fejlesztették, az ő (és Bartók) népzenei kutatómunkájának az úttörő volta és jelentősége az általam e cikkben tárgyalt területen is nyilvánvalóan vitathatatlan. Kodálynak a magyar népzeneről való, bizonyára utolsó rövid összefoglalása a ZeneiLex. (II. köt. Bp., 1965. 518–20) általa írt, korábbi munkáin is alapuló *magyar népzene* címszavában található. Egyébként megjegyzendő, hogy a magyar és cseremiszi népzene kapcsolatának a lehetőségét Bartók Béla már korábban, „A magyar népdal” című könyvében (Bp., 1924) felvetette, ha később nem is foglalkozott ezzel a kérdéssel olyan részletesen és folyamatosan, mint Kodály. E műve függelékében Yrjö Wichmann finn tudósak jelenleg a budapesti Néprajzi Múzeumban lévő, 1906-ból, Jelaszi településről való gyűjtéséből közöl három hegyi cseremiszi népdalt, s az egész anyagot, a 11 fonográfhengerre felvett 24 népdalt is ő jegyezte le (Vargyas 1958: 216; Lázár i. m. [18]). A „Miért és hogyan gyűjtünk népzene” c. tanulmányában pedig például így ír: „Már jó 25 éve tudjuk, hogy a legrégebb magyar népi dallamok legfőbb sajátága egy bizonyos pentaton rendszer és egy bizonyos, ún. »ereszkedő« dallamszerkezet. Bár az akkor már ismert kínai zene pentaton rendszere nem egészen egyezett a miénkkel, dallamszerkezete meg éppenséggel elütő volt, mégis – már akkor – valamilyen ázsiai zenekultúra nyomait sejtettük a mi pentatóniánkban. És, íme a nemrég megismert volgamenti cseremiszi dallamok jórésze akkori sejtésünket igazolja: ugyanazt a pentaton rendszert, ugyanazt az ereszkedő dallamszerkezetet, sőt még a magyar dallamok változatait is találjuk bennük” (Bartók 1936/1966: 583; idézi Lázár i. m. [18]). 1955-ben, amikor Bereczki Gábor mariföldön mint aspiráns volt tanulmányúton, még találkozott Wichmann gyűjtésének az emlékével. Amikor barátjával, Miklaj Kadikovval az ő szülőfalujába igyekeztek, útközben Jelaszi községbe jutottak, „ahol Miklaj néhány évvel ezelőtt tanított egy esztendeig. Meglátogattuk öreg tanítónőjét, aki mikor megtudta, mivel foglalkozom, ezeket mondta: – Várjon csak, mikor én fiatal tanítónőként idekerültem, járt itt egy ilyen ember. Egy fiatal dámcoska volt vele, aki megtanulta a cseremiszi hímezést. Ott az utca túlsó oldalán laktak, de az a ház már nincs meg. Az úr nagyon pontos ember volt, percre meg volt szabva, hogy ki, mikor megy hozzá. Mondtam, hogy Yrjö Wichmann finn nyelvész volt az illető, aki pontosan ötven évvel ezelőtt járt itt Hermann Júliával, fiatal magyar feleségével, aki híres cikket írt a cseremiszi hímezésről” (Bereczki 1994: 37–8).

1930: Pesznyi naroda mari. Moszkva; 1933: Melodii gornih i lugovih mari. Moszkva; 1940: Nacionalnije muzikalnije insztrumenti marijcev. Joskar Ola; 1957: Marij kalük muro. Sajtó alá rendezte. V. M. Beljajev”. Moszkva (Lázár i. m. [32]).

Vikár László – akinek aspiránsként a Puskin Házban, a moszkvai Irodalomtudományi Intézet leningrádi filiáléjában csak fonográftekercseken volt módja tanulmányozni a (cseremisiz) népzene – 1958-ban először tulajdonképpen „szabályos” engedély nélkül utazott el Bereczkivel mariföldre, aki a cseremisiz nyelvet kutató aspiránsként, majd tanársegédként már néhány éve a Szovjetunióban tartózkodott. Visszatértük után ebből Vikárnak szovjet részről problémái támadtak. Ez is oka lehetett, hogy amikor 1966-ban fel akarták újítani közös népdalgyűjtésüket, hónapokig hiába vártak a szovjet engedélyre. Az út nemigen valósult volna meg, ha Kodály nem kér kihallgatást a szovjet kultúrattasétól. „Kodály nem tudott oroszul, de gyerekkorából jól beszélt szlovákul, s az oroszokkal mindig ezen a nyelven értette meg magát. Később megtudtam, hogy a beszélgetés, amely híven tükrözi Kodály nyers, minden sallangtól mentes stílusát, valahogy így zajlott le: Kodály: – Igaz-e, hogy a Szovjetunió és Magyarország baráti országok? Kultúrattasé: – Igen. Kodály: – Akkor Vikár és Bereczki miért nem utazhat oda? Kultúrattasé: – Odautazhatnak. Állítólag ennyi volt a beszélgetés, s talán már másnap megjött az engedélyünk.” (Bereczki 1994: 75; az idézetekben a bekezdéseket nem jelölöm). Az 1966. augusztus elején kezdődött tanulmányúton egy, Joskar-Olában szeptember 29-én kelt, Hajdú Péternek írt levélben Bereczki meg is emlékezik Kodályról: „Szeptember 6-án érkezünk vissza Joskar-Olába Lacival. Ő kerek négyszáz dallamot gyűjtött. Ez nekem szövegben 3200 sor. Másfajta szöveggyűjtésre kevés idő maradt. Ezzel az úttal azonban tartoztam Lacinak, s még inkább Kodálynak. Nála nélkül nem jutottam volna ide. Azért nyelvészeti szempontból is származott haszon a hatalmas körútból. Saját fülemmel hallottam, hol hogyan beszélnek, és megjegyeztem, hova érdemes még visszatérni. Két hónap alatt rengeteget lehet még gyűjteni” (Bereczki: 1994: 91). Egyébként ismeretes, hogy Kodályt foglalkoztatták a nyelvészet, a magyar nyelv és rokonságának kérdései is, az 1950-es–60-as években a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának tagja, majd elnöke is volt (l. pl. Dobozi 2007; Szathmári 2007).

Bár nyilván lehetne még teljesebb összeállítást készíteni, arra gondoltam, az említettekhez csatlakozva elsősorban Eősze (1977) fentebb idézett, „Kodály Zoltán életének krónikája” című munkája alapján közlök egy összeállítást az ő munkásságának, életének a finnugor népekkel, azok zenéjével kapcsolatos eseményeiről, vonatkozásairól. (A Kodálytól vett idézeteket Eősze dőlt betűvel közli.) S ezekhez olykor főleg Bereczki útibeszámolójából-visszaemlékezéséből is fűzök adatokat. Elöljáróban pedig még három dolgot jegyeznek meg. Először azt, hogy az összeállítás nem teljes, más munkák alapján még kiegészíthető. Másodsor: A cseremisiz és a magyar népzene viszonyának, a magyar népzene ősi rétegének, a finnugor népek zenéjének, a török hatásnak, az areális kapcsolatoknak a kérdései a kutatás előre haladtával újabb, még differenciáltabb kép megrajzolását teszik lehetővé, ez Kodály munkásságában is látszik (l. 2. lábjegyzet). Harmadsor: Eősze művén, annak hangvételén olykor némi nyomot hagyott a megírás ideje. (Alapvetően azonban ma is jó kalauz.) – A Zeneakadémia mellett Kodály az egyetlen a magyar és a német szakot is elvégezte (magyarból le is doktorált, l. A magyar népdal strófaszervezete; megjelent: Nyelvtudományi Közlemények 36/1906/: 95–136). Az Eötvös Collegiumban „tudományos felkészülésében Gombocz Zoltán (1877–1935) nyelvtörténésznek van irányító szerepe”. Kodály 1937-ben így emlékezik rá vissza: „*Alig pár évvel volt idősebb nálunk, de rendkívüli fölényét, bár sohasem érezte, mindnyájan szívesen elismertük. Magyar szakvezetőm volt, finnre, franciára, angolra tanított ... A nyelveket fonetikai*

alapon tanította, figyelmeztetett a hanglejtés sajátosságaira ... Ő mutatott először külföldi könyvet, amelyben a hanglejtést kótával próbálták rögzíteni ... Együtt állapítottuk meg, hogy nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva.” (Eősze 1977: 23; l. még 34–5). – Kodályt a Zeneakadémián (1902-ben) többek között Molnár Géza (1870–1933) is tanítja. Ő „könyvet ír »A magyar zene elmélete« címmel, s kézírata alapján következetesen halad óráról órára. Beszél a nemzetiségek és a finn-ugor népek zenéjéről is, mintegy ízelítőt adva Kodálynak az összehasonlító zenetudományból.” (Eősze 1977: 25–6). – Kodálynak 1934-ben „jelenik meg *Sajátságos dallamszerkezet a cseremiszi népzeneben* című dolgozata [in: Balassa-émlékkönyv. Bp., Klny.: Magyar zenei dolgozatok. 11. Bp. 1935.], mely az összes hozzáférhető gyűjtemények közel négyszáz cseremiszi dallamának ismeretében megfogalmazza a kétrendszerűség elvét, kifejti a kvintváltó szerkezet lényegét, ismerteti főbb típusait. Figyelmeztet a Szovjetunióban élő kis népek s a magyar népzene régi rétegének rokonságára: *Valószínű, hogy minél jobban megismerjük a keleti rokon népek zenéjét, annál több kapcsolatot találunk benne a magunkéval. Ezért a magyar tudománynak is elsőrendű érdeke, hogy a komoly tudományos igényeket is kielégítő anyaggyűjtés e népek lakóhelyén minél előbb meginduljon.*” (Eősze 1977: 149). – Mint Eősze (1977: 183) írja, Kodály 1941-ben állítja össze a *Bicinia Hungarica* negyedik füzetét. Magam Eőszétől eltérően, nem ennek az előszavából, hanem a revideált kiadás egy nemrég megjelent kiadásának jórészt hasonló szövegű „Juliánusz nyomában” című utószavából (Kodály 1941/2002: 49–50) idézek, amelyet Kodály Budapesten 1942 őszén keltezett. „Ha most odavaló [Magna Hungaria tájára – szögletes zárójelben az olyan megjegyzéseim állnak, amelyek az eredeti szövegben nem szerepelnek. – M. F.] dalokból egy csokorra valót az ifjúság elé teszünk (három [kalevalai tárgyú-szövegű] finn kivételével e füzet tartalma csupa cseremiszi népdal), ettől mit várunk? 1. Akármilyen jól megismeri valaki népzeneinket: csak a rokon népekre való kitekintés adja meg a képnek a távlatot, a mélységet. ... 2. Ami a rokonnépek dalaiból pontosan egyezik a mienkkel: ősi közösség, rögtön megértjük. ... 3. ... Nem azt mondom, hogy a nyugati zenét ne tanuljuk. Sőt azt is jobban kellene tanulnunk, mint eddig. De előbbvaló a magunkét megismerni, és nemcsak itt élő, mai alakjában, hanem gyökeréig: múltjában, és a rokon népeknél fennmaradt ősi, épebb változataiban. ... A szövegek is egy, nekünk első hallásra idegenszerű, de mégis rokon világot, észjárást tárnak fel. Nagy hiánya irodalmunknak, hogy a rokonnépek költészetét alig ismerteti. Ezért különös gondunk volt a szövegek hű visszaadására (erről csak néhány esetben kellett lemondanunk). E munkában Devecseri Gábor, Jankovich Ferenc, Raics István és Weöres Sándor buzgólkodtak, dr. Beke Ödön szószerinti fordítása nyomán.” – A *Bicinia Hungarica* cseremiszi népdalfeldolgozásaihoz Bereczki (1994: 20–1) is szolgáltat adatokat. 1954-ben leningrádi aspiránsként egyhónapos cseremiszi földi tanulmányútra ment. Joskar-Olában a cseremiszi tudományos kutatóintézetben is dolgozott.

„Ekkortájt még rendszeresen bejárt az intézetbe az öreg Valerian Mihajlovics Vasziljev ... 1883-ban született, s a század eleje óta ő volt a cseremiszi kultúra mindenese. Írt moralizáló meséket az 1906-tól megjelenő *Marla Kalendar*-ba (Cseremiszi Kalendárium). Jelentős szerepe volt a cseremiszi irodalmi nyelv normáinak kidolgozásában. Két könyvmegosztott cseremiszi népdalkötete jelent meg, ezek egyike, ha jól tudom, a második jutott el egy magyar hadifogoly jóvoltából Kodályhoz. Ő kiválasztott egy csomó dallamot, a szövegeket Beke Ödönnel lefordította, s e nyersfordítások alapján készültek Weöres Sándor költői átültetései, majd Kodály *Biciniá*-jából váltak általánosan ismertekké... Az első kötet 1919-ben jelent meg. Vasziljev elmesélte, hogy nem volt tüzelő, és a dermesztő téli hidegben kesztyűben tudta csak

írni a könyvet, amelynek a fedőlapját is ő rajzolta. Egy idilli cseremiszi falusi világot mutat be a kép... Vasziljev a kazányi, nem oroszok (*inorodci*) számára létesített papi szemináriumban tanult (innen zenei képzettsége), mint annyi más cseremiszi, aki magasabb műveltségre akart szert tenni.”

1958 nyarán, amikor Bereczki Vikár Lászlóval együtt járt a cseremiszeknél, Joskar-Olában Vasziljevet is meglátogatták.

„Lacinak szép névnap ajándék volt Vasziljev cseremiszi dedikációval ellátott első népdalgyűjteménye, amelyből én is kaptam egy példányt. Az öreg kiadatlan népdalgyűjtését is odaadta Lacinak lemásolni. Aztán megérdeklődte tőlünk, hogy van Beke Ödön. Búcsúzóul közös fényképfelvételt készítettünk. Mi ketten Lacival közrefogjuk az öreget. A kép később bekerült közös cseremiszi népdalkötetünkbe” (Bereczki 1994: 55–6).

Tudjuk, a cseremiszi népdalok tudományos kiadását (Cheremis Folksongs, Bp., 1971) később a szerzőpáros egy-egy kötetben kiadott hasonló csuvas, votják és tatár népdalkiadásai követték (a Tatar Folksongs-ban /Bp. 1999/ szerzőtárs még Szekeres-Farkas Márta), s gyűjtöttek mordvinoktól és baskiroktól is. Másutt Bereczki (1967: 492; ut. in: Domokos 1977: 235) egy 1966-os gyűjtés kapcsán megjegyzi, hogy a cseremiszi „katonadalok közül kettő terjedt el különösen nagy területen. Az egyik a hegyi cseremiszi, Kodály feldolgozásában nálunk is ismeretes *Folyik a víz, áll a part* kezdetű, amelynek a változatai Joskar-Ola vonalától nyugatra mindenütt ismeretesebbek, sőt ennél keletebbre is elvélve előfordulnak”, s ennek közli is egy eddig ismeretlen változatát – „1944. január 4. A Budapesti Általános Munkásdalogylet Vásárhelyi Zoltán vezényletével bemutatja a rádióban a Bicinia Hungarica negyedik füzetének tíz cseremiszi népdalfeldolgozását.” (Eősze 1977: 194). – 1958-as tanulmányútjuk utolsó joskar-olai napján, július 9-én a helyi rádió tizennyolc perces műsort készített Bereczkivel és Vikárral. Mint Bereczki (1994: 62) írja:

„Az elején én beszéltem néhány percig cseremisziül, utána cseremiszi és magyar népdalokat adtunk elő. A cseremiszi dalok Kodály *Biciniájából* valók voltak. A felvétel igen jól sikerült. Vikárnak szép tenor hangja van, melyet akkor még fiatalosan jól ki is eresztett, de a furulyakíséret [a Bereczkié] sem volt rossz. Még tíz évvel később is ismételték a dalokat az építők napja tiszteletére.”

Korábban pedig Vikár Lászlót megkérték, hogy írjon cikket a *Marij Kommunába*, az SZKP helyi lapjába. A cikket, amely a cseremiszi népdalok magyarországi népszerűségéről és ehhez hasonlókról szólt, Bereczki fordította oroszra (Bereczki 1994: 55). – 1944. november 23. A háborús idők, az ostrom és a nyilas uralom közvetlen fenyegetettsége közepette Kodály „hárfá vagy zongorakíséretes női kart ír *Vejnemöjnen muzsikál* címmel.” (Eősze 1977: 196). – 1947. november 28. Ekkoriban jelennek meg az *Ötfokú zene* füzetei. „(A második füzet száz kis indulót, a harmadik száz mari, a negyedik száznegyven csuvas dallamot tartalmaz.)” (Eősze 1977: 215). – 1953. február 25. Kodály megnyitja a Szovjet Zenepedagógiai és Zeneirodalmi Könyv- és Kottakiállítást. Egy részlet a megnyitójából: „Végül még egyet: hogy zenei múltunk homályára némi világosság kezd derengeni, azt is a szovjet zenetudománynak köszönhetjük. Értem ezen a rokon népek zenéjének felkutatását, melynek legújabb példája az itt látható új mari gyűjtemény.” (Eősze 1977: 240). – 1960. augusztus 1. „Ekkoriban készül, az Első Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmából az *Öt hegyi mari népdal* ének-zongora feldolgozása, Képes Géza szövegével.” (Eősze 1977: 262–3). 1961-ben jelent meg (Zeneműkiadó; a német szöveg Ormay Imre fordítása; I. ZeneiLex. II. köt. Kodály al.). – Vikár és Bereczki 1958-as gyűjtőútja után „otthon Kodály nagy érdeklődéssel hallgatta végig az egész

anyagot, és igen meg volt vele elégedve. Nem sokkal később öt dalt fel is dolgozott belőle. Ezek az 1960-as I. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra jelentek meg, s a díszelőadáson Török Erzsébet is énekelte őket cseremisül” (Bereczki 1994: 63). – 1963. szeptember 21. „A tartui Vanemuine Színház éjszta nyelven adja elő a *Háryt*.” (Eősze 1977: 273). – 1963. Kodály „a helsinki Kalevala Társaság tiszteletbeli tagja” (Kodály 1969: 111). – „1965. november 15. – A Finn Zeneművészeti Társaság tiszteletbeli tagjává választja Kodályt.” (Eősze 1977: 279). – 1967. február 17. Kekkonen finn köztársasági elnök a Fehér Rózsa I. fokozata parancsnoki érdemrendjét adományozta Kodálynak. A kitüntetést Erdem Olavi Raustila, Finnország budapesti nagykövete ünnepség keretében nyújtja át a mesternek”, ami közzé tett fényképen is látható (Eősze 1977: 285; Eősze 1982: 157). Kodály az elismerést rövid német nyelvű beszédben köszönte meg, ennek magyar fordításából néhány sort idézek: „Hiányos finn tudásom, sajnos, nem teszi lehetővé, hogy finnül válaszoljak Önnek, excellenciás uram. De hatvanöt év előtti egyetemi tanulmányaim néhány fozslánya még megmaradt bennem: Mieleni minun tekevi, I aivoni ajattelevi, I lähteäni laulamahan, I saa’ani sanelemahan... (Mostan kedvem kerekedik, I elmém azon töprenkedik, I hogy már dalra kéne kelni, I ideje volna énekelni). [Ez a Kalevala, az Előhang kezdete]. Nem csupán a nyelvtanulás emléke ez számomra, hanem mintegy mottója, jelszava egész életemnek. Mert életem során mindig azt tettem, amit e szavak mondanak ... Ami a művészetet illeti: amikor fiatalon, még mint diák először hallottam A tuonelai hatyút [Sibelius művét], azt gondoltam, hogy ilyesfélét kellene csinálnunk nekünk is. Ha tudnánk! A magam tudományáról, a népdalkutatásról pedig elmondhatom, hogy elhunyt barátunk, Ilmari Krohn volt legjobb ösztönzőnk és példaképünk. Tőle – és az összes finn tudóstól – tanultuk azt a szívósságot, az igazság felderítésének azt a kérlelhetetlen szigorát, melynek a finn tudomány minden téren ragyogó példáját adja...” (Kodály 1967/1989: 596). A kitüntetés alkalmából Kodályt a Magyar Rádió is meginterjúvolta. Rövid nyilatkozata „A finn példa” címmel jelent meg. Ennek nagyobb részét idézem:

„Ez a finn nemzet részéről mindenesetre nagy elismerés. Talán még várakozás is – mert én nem érzem, hogy eleget tettem volna a finn–magyar közeledésért. Eddig inkább passzívan viselkedtünk, úgy amint elmondtam német beszédemben: a finnek sokban példát adtak nekünk, s azt próbáltuk követni... A mi egész tudományunk a finnek növendéke. Nemcsak a nyelvtudomány, hanem a népzene-tudomány is. Teljesen az ő nyomdokaikon indultunk el, s hogyha másképp is mentünk tovább, azért az induló-pontot nekik köszönhetjük. Mert ők megelőzték ebben; ők már sokkal mielőttünk gyűjtöttek és rendeztek népdalokat ezrével. A mi munkánkban nagyon bátorított, hogy ezt lehet csinálni. Zenében pedig, amit ők megteremtettek, egy saját finn stílust, az is ösztönzött minket: nini, hát ha mások tudják, miért nem próbáljuk meg mi is” (Kodály 1967/1989: 596).

Ez nyilván Kodály egyik utolsó nyilatkozata. „Február 27-én kivizsgálásra befekszik a Kútvolgyi kórházba, s március 6-án egy szívroham véget vet életének” (Eősze 1977: 285). Kodály máshol is többször hivatkozik a finnekre, a Kalevalára. Például az 1943-as Iskolai énekgyűjtemény Előszavának végén a tanulandókra vonatkozóan az eposzból idéz négy sort, s utal a 3. és a 17. énekre: „Miket nem dall minden gyermek, I Férfiak se mind ismernek, I Ez ínséges esztendőkből I E veszendő végidőkből...” „De éppen ez a cél! Hadd »dallja őket minden gyermek«, hogy mire felnő, másképpen érezze magát magának és embernek”. (A sorokat nem számoztam, mint ahogy Kodály és a magyar fordítások sem.) Az aktuális sorok kiválasztásán túl – ezek szerepelnek a *Bicinia Hungarica* 122., a negyedik füzet második, *Vejnemöjnän* című darabjában is – itt az szintén figyelemre méltó, miszerint Kodály észrevette,

tudta, hogy a Kalevalában a 3. ének 11–14. sora és a 17. ének 537–540. sora megegyezik (vö. Kodály 1954/1975: 200).

2. Ismeretes, hogy Illyés Gyulát 1934-ben meghívták a szovjet írók kongresszusára, s mivel a kongresszust, mint Moszkvában megtudta, két hónappal elhalasztották, viszonylag hosszabb időt töltött a Szovjetunióban. Moszkvai tartózkodásáról, vidéki útjairól Oroszország címmel útleírásban számolt be. Illyést a magyar nyelv kérdései, a rokon nyelvek és beszélők ügye – Kodályhoz hasonlóan – egész pályáján át foglalkoztatta. (Később – megint csak Kodályhoz hasonlóan – a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának tagja, majd elnöke is lett, a Magyar Nyelvőrnek pedig szerkesztőbizottsági tagja. Minderre l. pl. Illyés /2002) Kérésére Moszkvában meg is szervezték, hogy néhány ott lévő nyelvrokonnal (egy vogullal és egy zürjénnel) találkozzon, s a moszkvai mordvinok városszéli klubjába is eljutott. Az itteni érdekes, jó hangulatú látogatásáról *Rokonoknál* alcímmel megkapó módon számol be (l. Illyés 1934/1966: 51–61; s vö. még A. Molnár 2001: 423–5). Érdemes megemlíteni, hogy Illyés itt egy rövid, töredékes mesét, népi elbeszélést vagy talán inkább annak a tartalmát is lejegyezte.

„Népmese iránt érdeklődöm... Az egyik fiúnak végre eszébe jut valami, amit még otthon hallott a Volga mellett, Penzában. »A mordvin nép valaha hatalmas nép volt. Akkor még nem míveltek földet, a fejszét sem faragásra használták. Szabadon ide-oda vándoroltak, mert mindent meg akartak ismerni, és az okos ember csak azt hiszi el, amit a szemével lát. Egyszerre csak világgá kerekedtek, megverték az oroszokat, és Kijevet is bevették. De azon is tovább mentek, a víz partján megkerülték a földtányért, és úgy jutottak vissza oda, ahonnan elindultak. Azért oly okosak, elmések; azért okosabbak még az oroszoknál is.«” (Illyés 1934/1966: 58–9).

S fölhívnám még a figyelmet arra, hogy amikor a moszkvai megérkezéséről szól, Illyés megjegyzi, az írók székházába eljutva a miatta „meginduló körtelefonálásra megérkezett Fagyjev, Litkin, majd Tarászov-Rogyiónov” (uo. 30). Litkinről azonban nem derül ki, hogy ő a híres zürjén nyelvész lenne, aki költő is volt, Illyés ugyanis azt mondja róluk és más ott lévőkről, hogy az oroszok kívül egyikük sem beszél más nyelvet, s Litkint később nem említi. Ha Litkin mégis Vaszilij Iljics Litkin (írói álneve Ilja Vasz) lett volna, föltehetőleg politikai óvatosságból nem árulta el, hogy jól tud magyarul (1928-ban Budapesten tanult és doktorált), attól tarthatott, hogy Illyéssel való esetleges kapcsolatából később baja származhat. Egy ilyen föltevés nem éppen alaptalan. Litkint „1934-ben félreállítják, viszont már a háború éveiben rehabilitálják. Ezután költőként ritkábban szerepel” (Domokos 1975: 298). Bereczki (1994: 201), aki az 1972–1973-as tanévet ösztöndíjasként a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben töltötte, a már nyugdíjas Litkinre is visszaemlékezik:

„A finnugor osztály előző vezetője, mint említettem, V. I. Litkin volt. Gyakran bejárt az osztályra, és otthon is többször megfordultam nála. ... Állami ösztöndíjjal járt külföldön [Budapest, az Eötvös Collégium után a következő évben Helsinkiben] később mégis sok kellemetlensége lett belőle. Szerette Petőfit, s elég sokat fordította zürjénre. Ebből is baja lett, különösen a következő két sorból: *Minden álom egy fényes királyság / S koronája te vagy, angyalom.* A vers megjelenése után behívták a GPU-hoz, s a tiszt így förmedt rá: – Szóval maga visszakívánja a cárt? Sokáig volt száműzetésben, s csak az 50-es években engedték meg neki, hogy Moszkvába költözzék. A Nyelvtudományi Intézetbe évekig Rjazanyból járt be vonattal. Idős korában nagy tisztelet övezte, mint kiváló finnugor nyelvészt, de szűkebb hazájában íróként is becsülték”.

Illyés azt ugyancsak megemlíti, hogy Leningrádban nyelvrokonainkkal foglalkozó könyveket vásárolt.

„Másnap délelőtt és délután is a könyvkereskedéseket jártam. Itt adják ki az Unió különböző nemzetiségeinek tankönyveit. Ígéretemhez híven nyelvész barátaim és az Akadémia számára összevásároltam a rokonnyelvek tankönyveiből, népdal gyűjteményeiből, most készített ábécéiből együttvéve tizennégy kilónyi. Postára adtam. A hét csomagból egyetlenegy sem érkezett haza. Kettőt valamelyik határról visszaküldtek moszkvai címemre, a többi sorsáról annyit sem tudtam meg” (Illyés 1934/1966: 136).

1962-ben Naplójegyzeteiben, illetve egy ekkor, március 2-án tartott, „Bartók népdalgyűjtéséről” című rádióelőadásában Illyés hasonló dologról számol be.

„1934-ben kint voltam a Szovjetunióban. Érdeklődve a magyar népnek nyelvrokoni iránt, Leningrádban elmentem a Keleti Intézetbe, hogy kapjak osztják, votják, udmurt, máli – ezek mind a magyar népnek a rokonai – nyelvtanokat. És ott a kezembe adtak rengeteg népdalt, ezeknek a velünk rokon népeknek a népdalaiból. Ezeket itthon mind odaadtam Szabolcsi Bencének, aki akkor foglalkozott a magyar népdal eredetével. Körülbelül két hónapra rá valaki telefonon felhív, bemutatkozik: Bartók Béla. Körülbelül ezt mondja tréfásan: Kedves uram, én életemben még nem loptam, még kevésbé raboltam, de most elkövetek valami ilyesmit. Ezeket a népdalokat Szabolcsi nekem adta át, én meg magának ezeket nem vagyok hajlandó visszaadni” (Illyés 1962/1989: 40).

A két idézet Illyés különböző módú könyvbeszerzéseiről emlékezik meg. Vagy az történt, hogy úti jegyzeteiben Illyés nem említette a Keleti Intézetben (?) tett látogatását, vagy pedig később már részben pontatlanul emlékezett, adta elő a történeteket. A votjások és udmurtok külön említése itt téves, ezek ugyanannak a népnek a külső, illetve belső megnevezései. A máli pedig nyilván a mári (mari) helyett áll, de ez a tévedés a sajtó alá rendező figyelmetlensége is lehet, mert útleírásában Illyés egy helyütt több finnugor népet is kettős névvel és helyesen nevez meg, például márik (korábban sokszor *á*-val írták, mondták a *mari* népet), illetve cseremiszek (Illyés 1934/1966: 52). Mint említettem (l. 2. lábjegyzet), Bartók már 1924-ben „A magyar népdal” című könyvének a függelékében közölt három, Yrjö Wichmann finn tudós által gyűjtött cseremisiz népdalt, s a magyar és a cseremisiz népzene rokonságának a kérdését ugyancsak fölvetette. S például az 1936-ban írt, „Miért és hogyan gyűjtsünk népzene” című tanulmányában erről konkrétan is megfogalmazta az álláspontját, ha kevésbé is foglalkozott ezzel a témával, mint Kodály. Bartók ez utóbbi munkájának a vonatkozó részletét, megállapítását tehát az Illyés Gyula hozta cseremisiz népzeneanyag szintén segíthette, megerősíthette.

Illyés a zenében nem volt szakember, de nagyon is tudta és értékelte, mit jelent Bartók és Kodály az egyetemes zeneművészetnek, illetve a magyar népi-nemzeti műveltségnek. Ezt mutatja például híres, 1956-ban írt „Bartók” című verse, amelyben a két zeneszerzőt „példamutató nagy ikerpár”-nak nevezi, vagy a „Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez” című vers, amelynek a kiadásában a cím alatt ezt olvassuk: „Az ünnepelt 80. születésnapján a kecskeméti színházban fölolvasta a szerző”. Ekkori találkozásukat fénykép is megörökíti, mint ahogy Illyés 1966-os amerikai útjakor a Bartók sírjánál tett látogatását is (Moldován 1982: 68, 113). Illyés többször megemlékezik Bartókról és Kodályról. Kezdetben, mint írja, ő nem is zeneszerzői munkásságukért becsülte őket, „hanem azért, mert fölfedezték a népi műveltség értékeit... Később a mi népi irodalmi mozgalmunkban valóban Ady, Móricz mellett a két nagy csillag Bartók és Kodály volt, még azok számára is, akik nem értettek sokat a zenéhez” (Illyés 1962/1989: 40).

Illyést folyamatosan foglalkoztatták a kisebb népek, a kisebbségek problémái is, elsősorban a Trianon után a határon kívülre került magyarság helyzete, de a rokon népek iránt is mindig érdeklődött. (Például az Orsók ürügyén című versében a Kalevalára konkrétan is utal; vö. A. Molnár 1973: 165). Ezekkel a tényekkel függ össze Naplójegyzeteinek az a két bejegyzése is, amit az alábbiakban idézek (A bekezdéseket itt sem jelzem). „1974. november 23. ... Estefelé vacsorára a Vértes testvérekhez. Régóta szeretjük, nagyra becsüljük őket, sose adtuk még vissza a látogatásukat; ürügynek érthették volna, ami igazán nem az volt. De a kellemes helyzet is gyógyít; gyógyítólag hat. Vértes O. András kitűnő nyelvész, tanított a beszédhibások szakján Flóra iskolájában is. Húga, Guszti [Auguszt], francia szakos volt Ika [Illyés Mária] tanártársaként. Nyugdíjasok. Oly példásan jó családi életet éltek szüleikkel (apjuk szintén tanár volt, gyógypedagógus), hogy nem léptek házasságra: nem tudtak kilépni a családi melegből... Bereczki Gábor, a finnugor szakos van még itt az észti feleségével. Színvonalas társalgás, bármi kerül szóba. Értékes, megbízható adatok a nyelvrokonok életéről; András egy eredeti Károli-biblia. Észtország lakóinak száma egymillió. Az óvodától kezdve az egyetemi doktorátusig minden oktatás teljesen észti nyelven folyik. Finnországban csak hét százalék a svéd; nemcsak minden fölirat kétnyelvű, a vasúti és villamoskalauzoknak is kell annyira svédül tudniok, hogy utazási fölvilágosítást adhassanak. Bereczki Gábor csendes mosollyal, de harsány derűt keltve: a finn parlamentben interpelláció volt, hogy a helsinki rendőrök svéd kiejtése rossz” (Illyés 1973–1974/1990: 367–8). – „1975. november 6. ... Este Ikáéknál a rokonszenves Vértes testvérek: Auguszt, Ika volt tanártársa, és András, a nyelvész, Flóra volt munkatársa. Velük Bereczki Gábor, a tudósként is ötletes »finnugrász« az észti feleségével. Adathalmazok, hogy a nagy lélekszámú népeknek még műveltebb emberei is milyen, mondhatni vadállatszerűen önzők a kisebb népekkel szemben.” Illyés ehhez kapcsolódva aztán a trianoni magyar–román határ megállapításának az igazságtalan voltát hozza fel példának (l. Illyés 1975–1976/1991: 266). Vértes O. András a Gyógypedagógiai Főiskolán Illyés Gyulánéval dolgozott együtt, Bereczki Gáborné (Mai Kiisk), Vértes O. Auguszt és Illyés Mária (Kodolányi Gyuláné) pedig mindhárman a Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézetében tanítottak. Vértes O. Auguszt egyébként 1938-ban írt egy ma is jól használható, „A finnugorság felfedezése a francia irodalomban” című dolgozatot.

Szakirodalom

- BARTÓK Béla 1936. Mikor és hogyan gyűjtsünk népzene? A zenei folklór törvénykönyve. Budapest (Népszerű Zenefüzetek 5. szám). Ue. in: Bartók összegyűjtött írásai I. Közreadja Szőllősy András. Zeneműkiadó. Budapest, 1966. 581–96.
- BERECZKI GÁBOR 1967. Szélgjegyzetek cseremiszt gyűjtőfüzetemből. Ethnographia 78: 491–7. Ue. in: Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. Tankönyvkiadó. Budapest, 1977: 233–9.
- BERECZKI GÁBOR 1994. A Névától az Urálig. Berzsenyi Dániel Főiskola, Uralisztikai Tanszék. Szombathely.
- DOBOZI ESZTER 2007. Kodály Zoltán nyelvészeti munkái. Magyar Nyelvőr 131: 490–4.
- DOMOKOS PÉTER 1975. Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Vál., szerk., bev., az ismertető szövegeket írta, a képanyagot összeáll. ~. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- EÖSZÉ LÁSZLÓ 1977. Kodály Zoltán életének krónikája. Zeneműkiadó. Budapest.

- EÖSZE László 1982. Kodály Zoltán élete képekben és dokumentumokban. III. bőv. kiad. Zeneműkiadó. Budapest.
- ILLYÉS Gyula 1934/1966. Oroszország. In: Uő.: Szíves kalauz. Útjegyzetek. Külföld. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1966. 10–255.
- ILLYÉS Gyula 1962/1989. Bartók népdalgyűjtéséről. In: Naplójegyzetek 1961–1972. Vál., szerk., sajtó alá rend. Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1989. 39–40.
- ILLYÉS Gyula 1973–1974/1990. Naplójegyzetek. 1973–1974. Vál., szerk., sajtó alá rend. Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1990.
- ILLYÉS Gyula 1975–1976/1991. Naplójegyzetek. 1975–1976. Vál., szerk., sajtó alá rend. Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1991.
- ILLYÉS Gyula /2002. A törzs szavai. Írások az anyanyelvről. Vál. Domokos Mátyás és Szathmári István. Az Utószó Szathmári István munkája. Nap Kiadó. Budapest, 2002.
- KODÁLY Zoltán 1941/2002. Bicinia Hungarica. Bevezetés a kétszólamú éneklésbe. Revideált kiadás. Negyedik füzet. Editio Musica Budapest, 2002.
- KODÁLY Zoltán 1943/1954. Az Iskolai énekgyűjtemény előszava. In: A zene mindenkié. Második kiadás. Zeneműkiadó Vállalat. Budapest, 1954. 192–200.
- KODÁLY Zoltán 1969. Utam a zenéhez. Öt beszélgetés Lutz Besch-sel. Zeneműkiadó. Budapest.
- KODÁLY Zoltán 1967/1989. A Finn Fehér Rózsa-érdemrend átvételekor. Beszéd. In: Visszatekintés. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok III. Közreadja Bónis Ferenc. Zeneműkiadó. Budapest. 596.
- KODÁLY Zoltán 1967/1989. A finn példa. Nyilatkozat. In: Visszatekintés. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok III. Közreadja Bónis Ferenc. Zeneműkiadó. Budapest. 597.
- LÁZÁR Katalin: A finnugor nyelvű népek zenéje (l. internet, Google-keresőprogram is); <http://mnyfi.elte.hu/finnugor/klima/ural12/Fgrsagismsegedanyagok/zeneifejezet/fgrnepzenertf.rtf> (megtekintve 2008 januárjában).
- MOLDOVÁN Domokos 1982. Illyés Gyula élete képekben. Illyés Gyula szövege, összeállította Illyés Gyuláné. A képeket összegyűjtötte, vál. ~. Gondolat. Budapest.
- A. MOLNÁR Ferenc 1973. A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Filológiai Közlöny 19: 152–65.
- A. MOLNÁR Ferenc 2001. Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok III. Folia Uralica Debreceniensia 8: 419–25.
- SZATHMÁRI István 2007. Kodály Zoltán és anyanyelvünk. Magyar Nyelv 103: 129–37.
- VARGYAS Lajos 1958: Kodály Zoltán, mint rokonnépeink kutatója. Nyelvtudományi Közlemények 60: 205–9.
- VIKÁR László 1975. A finnugor népek zenéje. In: Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk. Hajdú Péter. Corvina Kiadó. Budapest. 287–305.
- VIKÁR László 1993. A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai. MTA Zenetudományi Intézet. Budapest.
- Zenei Lex.* = Szabolcsi Bence – Tóth Aladár: Zenei Lexikon I–III. kötet. Átdolgozott új kiadás. Főszerk. Bartha Dénes. Zeneműkiadó Vállalat. Budapest, 1965.

Ahol a múlt és jelen összeér

avagy

Domokos Péter és Pjotr Seskin levelezése

Az uráli irodalmak atyja, Domokos Péter néhány éve úgy döntött, hogy páratlanul gazdag könyvtárát eladja a Hanti-Manszijszki Állami Könyvtárnak. A katalogizálás, válogatás, rendezgetés után Profeszor úr engem is meghívott, hogy utoljára, eredeti állapotában lássam és videóra rögzítsem a világon egyedülálló, magán „finnugor könyvtárát”. A roskadozó polcokról, a poros dobozokból előkerült kincsekből néhányat én is kaptam. Többek között egy nagyobb formátumú borítékot, amelyben egy hanti és manyisi nyelvű újságot, néhány fényképet, egy füzetkét és három Pjotr Seskintől kapott levelet találtam. Írásom ezek felhasználásán alapul.

A manyisi autodidakta fafaragó művész, etnográfus, folklorista, tájkatató Pjotr Jefimovics Seskin (1930–1981) nevét még finnugor körökben is kevesen ismerik.

Aki kezében tartotta már a *Medveéneket*, az láthatta a *Vogul pásztor* című, fából faragott szobrának fotóját – igaz, a hantikról szóló fejezetben (Domokos 1975: 113).

Aki figyelmesen végigolvasta Csepregi Márta *Újdonságok Jugriából* című könyvlistáját, az rábukkanhatott Pjotr Seskin nevére is (Csepregi 2000: 352–372). A rövid ismertetőből kiderül, hogy a több mint 200 manyisi díszítőmotívumot tartalmazó albumot a Seskin-hagyatékából válogatta és adta ki Irina Sabalina (Шешкин–Шабалина 2001).

Akinek az is megadatott, hogy kezében tartsa az albumot – mint e sorok írójának –, és elolvasta Sabalina szerzői előszavát, az megtudhatta, hogy a mester négy albumot hagyott maga után az általa gyűjtött manyisi díszítőmotívumokból. Ezeket az albumokat a Berjozovói Tájmuzeumban őrzik. A *Мансийские орнаменты* (Manyisi díszítő elemek¹) első kiadása 1993-ban jelent meg Szentpétervárott. E kiadásba a Seskin, továbbá az N. E. Filippovics igazgatta Tájmuzeum munkatársai által gyűjtött díszítőelemekből válogattak. A második, bővített és átdolgozott kiadásba Irina Sabalina az első három kötetből válogatta be a legértékesebbeket, illetve az észtországi Kaido Kama és L. M. Pakina anyagai is bekerültek (Шешкин–Шабалина 2001: 4). Érdemes végignézni ezt az albumot: az Olvasó a legegyszerűbb motívumoktól kezdve jut el a legbonyolultabbakig, hosszasan gyönyörködhet a manyisi és orosz feliratokkal ellátott díszítőelemekben. Néhány példa a gyűjteményből (magyar fordításban): *Fiatal rókakölyök könyöke* (Шешкин–Шабалина 2001: 23/37), *Nyuszifülek* (uo. 30/61), *Fatönk gyökerekkel* (uo. 34/70), *Erdei fenyő* (uo. 35/73), *Fűzfa* (uo. 36/74), *Rezgő nyárfa ága* (uo. 36/75), *Táncoló coboly nyoma* (uo. 40/89), *Nyírfajdkakas farka kereszttel* (uo. 45/105), *Felnőtt szarvasbika szarva* (uo. 53/133), *A gyermekek álmát és egészségét őrző madár ábrázolása* (uo. 96/269–271) stb.

1 Az orosz forrásanyagokat, az azokból vett idézeteket mindvégig saját fordításomban közlöm. (N. K.)

Akinek a kezébe került Jeremej Ajpin *Ханты, или Звезда Утренней зари* (A hantik, avagy a Hajnalcsillag) című regénye, szintén találkozhatott Seskin névével. Ajpin arról ír, hogy „egy eldugott kis Szoszva-parti faluban egy manysi halász, Pjotr Seskin saját vadászásával egy szobrot faragott fából, és megmutatta meglepődött rokonainak: «Lenin Északon».” (Айпин 1999: 272) Ajpin lábjegyzetében pedig ez olvasható: Seskin Pjotr Jefimovics (1930–1981) az első manysi szobrász (uo.)

Aki meg tudta szerezni a *Мифы, сказки, предания манси (вогулов)* (Manysi mítoszok, mesék és mondák) (Мифы 2005) című könyvet, az megnyugodhat: Seskin az őt megillető helyre került. Az előtanulmányban Jevdokija Rombangyejeva röviden áttekinti a manysikat kutató hazai és külföldi tudósokat, így Reguly Antal (1819–1858), Hunfalvy Pál (1810–1891), August Ahlqvist (1826–1889), Munkácsi Bernát (1860–1937), Artturi Kannisto (1874–1943) stb. neve mellett szerepelteti Pjotr Seskint, mint folklórszöveggyűjtőt. Azt is megtudjuk Rombangyejevától, hogy Seskin több mint 30 grafikáját egy tyumenyi művész, A. Valov vigyázza; szobrait pedig a Hanti–Manysi Nemzetiségi Körzet múzeumaiban, valamint más, oroszországi múzeumokban őrzik (Мифы 2005: 16).

Aki a Vjacseszlav Ogrizko-féle kétkötetes bibliográfiába belelapozott (Огрызко 1999/II: 452–453), az még többet megtudhat Pjotr Seskinről. Ogrizko nemcsak azt hangsúlyozza, hogy tehetséges fafaragó művész; hogy 1958-tól a manysi mesék, mondák, énekek és díszítőelemek lelkes gyűjtője és lejegyzője, de maga is írt két színdarabot manysi nyelven: *Тени того света* (Ama világ árnyai) és *Жизнь одного рыбака* (Egy halász élete). Az alma az ő esetében sem esett messze a fájától, ugyanis édesanyja, Maria Ivanovna is kiemelt érdeklődést és tiszteletet tanúsított a manysi népköltészeti alkotások iránt, illetve maga is „masztyerica” volt. Ez a lombvozszi születésű (1930. június 24. Berjozovói járás), iskolázatlan ember tudósok segítségével, egymaga állította össze a szigvai manysi nyelvjárás lombvozszi kiejtési szótárát. A fentiekén kívül kutatásra várnak a Seskin által gyűjtött és a Berjozovói Múzeumban őrzött manysi népi kifejezések, találós kérdések és énekek, továbbá a mester levelezései is. Pontosabban azok a munkák, amelyek megmaradtak. Ugyanis Seskin mindenkiben megbízott, tyumeni kutatóknak és másoknak is önzetlenül kölcsönadta gyűjtéseit, amik aztán sohasem kerültek vissza hozzá. Korai halála (villámcsapás végzett vele) is hozzájárult ahhoz, hogy számos gyűjtése valahol magánarchívumokban lapul, így az állami Seskin-hagyaték ugyancsak hiányos.

Külön szeretnék szólni Seskinnek egyetlen, még életében oroszul megjelent könyvéről, a Juvan Sesztalov átdolgozásában és fordításában olvasható *Эква-пыгрись-ről*. (Эква-пыгрись 1966). A sors játéka és/vagy fintora, hogy Sesztalovnak a *Когда начало меня солнце* (Шесталов 1972; magyarul: Amikor a nap ringatott [Sesztalov 1973]) c. regényében 13 „mítosz-mese-rege” található. Ezek közül a 2., a 3., a 8. és a 9. mesebetét szól Ekva-pigriszről (*Ekva-pigrisz megmenti a szankvaltapot, Az élet vize, Ekva-pigrisz megmenekül a halálból, Ekva-pigrisz híres vadász lesz*). Tehát: a Seskin által gyűjtött, manysiul lejegyzett Эква-пыгрись 1966-ban jelent meg Sesztalov átdolgozásában és fordításában. Ugyanakkor Sesztalov az *Amikor a nap ringatott* c. művét – bevallása szerint – 1967 és 1971 között írta. Az nem derül ki, hogy kitől hallotta, kitől vette át az Ekva-pigrisz-meséket, s van-e valami közük a Seskin-gyűjtésekhez. Ez persze megszokott jelenség Sesztalovnál: rendszeresen forrásjelölés nélkül építi be műveibe a mitológiai szövegeket (pl. Munkácsi nyomán *A szent tűzőzönt*); a népdalokat, amelyeknek szövegvariánsai magyarul is megjelentek (pl. *Vogul szerelmi dal, Leánykérő* [In:

Képes: 1972: 58–59], *Árva leány sorsa* [In: Bán 1911); a medvénekeket; a krónikák, évkönyvek, különféle tanulmányok, újságcikkek stb. szövegeit.

A későbbi Sesztalov-művekben is találunk meséket, amelyeknek többsége Szornyi-najról és Ekva-pigriszről szól. A *Белая сказка* (Fehér mese) című fejezetben önálló mesecímek nélkül szerepelnek az egyes történetek (Шесталов 1989: 34–55). Megtudhatjuk például, hogy miként taszította le a földre az Égi Birodalomból Numi-Tórem saját feleségét, majd hogyan könyörögte őt vissza; hogyan teremtett Tórem az asszony kezdeményezésére növényeket; hányszor és miért szállt fel Égi Atyjához Ekva-pigrisz, mikor és miért kapta a Mirszuszehum nevet. *Сибирское ускорение* (Szibériai gyorsulás) című könyvében viszont elárulja, hogy anyai nagyapjától, Aszójkától hallotta az Ekva-pigrisz-meséket (Шесталов 1982: 20–29). Ezekből megtudhatjuk, hogyan született Ekva-pigrisz; hogyan övezte körül és állította meg atyjának, Numi-Tóremnek segítségével a forgó földet; hogyan népesítette azt be, ugyancsak az apja segítségével. Az Ekva-pigriszről szóló történetek – mint Aszójka nagyapó meséi – tovább folytatódnak és/vagy ismétlődnek a *Тайна Сорни-Най* (Szornyi-Naj titka) című könyvében is (Шесталов 1987: 180–214): hogyan tanult meg vadászni, halászni az öreganyóval élő árva kisfiú, hogy járt túl a gonosz szellemek eszén és így tovább.

A *Белый журавль* (Fehér Daru) című folyóirat (Sesztalov volt az alapító főszerkesztője) mellékleteként 15 ezer példányban megjelent egy füzetke, a *Сказки манси*. Ebben három mese szól Ekva-pigriszről: *Сказка об Эква-пыгрисе*, *Вторая сказка об Эква-пыгрисе*, *Третья сказка об Эква-пыгрисе* (Сказки манси: 4–17). Azt továbbra sem sikerült kiderítenem, hogy e meséknek van-e valamilyen közük a Seskin által gyűjtött és a Sesztalov által átdolgozott mesékhez.

Most nézzük, hogy mivel gazdagítja a Domokos Pétertől kapott boríték tartalma a Seskinről fent leírtakat!

A hanti és manysi nyelvű újság

Mint említettem, a borítékokban találtam egy egyetlen lapból álló, korabeli újságot ЛЕНИН ПАНТ ХУВАТ névvel. Az újság neve fölött a kommunista időknek megfelelően, ugyancsak nagybetűvel szedett ИСА МУВАТ ПРОЛЕТАРИАТАТ, ПИЛТАСЯТЫ! (Világ proletárai, egyesüljetek!) „ékeskedik”. Az újságnév alatt a КПСС ХАНТЫ-МАНСИЙСКОЙ ОКРУЖКОМ ПА АВТОНОМНОЙ ОКРУГ МИР ДЕПУТАТАТ СОВЕТ ГАЗЕТА (Этл 1 ноябрь 1957 ол вуш эвалт) olvasható; jobb felső sarkában pedig a Сүббота 1979 ол 20 ЯНВАРЬ. № 4 (1630) Тынал 1 вух. Az újság fejléce és cikkeinek többsége tehát hanti nyelvű.

Ezen egylapos újság címdalán elsősorban a politikai (az SZKP XXV. kongresszusával) és a gazdasági élettel (a Szurgut környéki olajbányászattal) kapcsolatos írások olvashatóak; hátoldalán pedig a kulturális élettel kapcsolatosak. Ugyancsak a hátoldalon található a szerkesztő neve (A. Szengepov) és a szerkesztőség címe, telefonszáma. Az újságcikkek írói közül két név fontos számunkra: Az egyik a kazimi hantiul kiválóan beszélő, tankönyvíró, fordító és író Alekszej Szengepov (1932, Juilszk). A másik Anasztaszia Szajnahovái: az ő tollából született a Seskinről szóló, *Тав понаманэ* című, manysi nyelvű újságcikk, amelyet Sipőcz Katalin fordításában, kommentár nélkül idézek (Ленин пант хуват 1979):

„Pjotr Jefimovics Seskin Lokmusz² faluban született. Már kisgyermekként elkezdett különféle fafaragásokat készíteni. Első munkája – egy fából készült szobor – Berjozovóban vett részt egy versenyen 1953-ban.

1963-ban P. E. Seskinnek »A menyasszony evezője« című munkáját Montreálban, Kanadában³ állították ki. Pjotr Jefimovics ma már érdemes művész. Szoszva faluban él a Berjozovói járásban. Gyakran jár a Novoszibirszki Akadémiai Központba oroszról manysi nyelvre fordítani. Idén augusztusban P. J. Seskin Moszkvában járt az »Az apa és a két fiú« c. film forgatásán.”

E rövid írás fölött a mester fényképe, az írás bal oldalán pedig „Az erdei macska és a nyúl” című szobráról készült fotó látható.

Szeretném megjegyezni, hogy az Ogrizko-féle bibliográfiában a fenti újság semmilyen összefüggésben sem szerepel.

A Seskinről szóló füzetke

A Domokos Pétertől kapott borítékokban találtam egy füzetkét is, amelynek címlapján felül ez olvasható: Окружной краеведческий Музей Окружной дом народного творчества. (Körzeti Tájékoztató, Népi Alkotások Körzeti Háza). Alatta csaknem címlap nagyságú Seskin-fotó látható, amely a mestert munka közben örökítette meg. A címlap fő részén, a fotótól jobbra Пётр Шешкин felirat szerepel címként. A címlap alján: г. Ханты-Мансийск 1970 г. A tartalomjegyzék nélküli füzetke két részből áll. Az első részben Andrej Tarhanov manysi költő előszavát olvashatjuk „*Легенда продолжает жить*” (A legenda tovább él) címmel. Következzék egy rövid idézet a mesészerű kezdő részből:

„Réges-régen történt ez. Amikor a jövőmondó hollónak még fehér volt a tolla. Egyszer összevitatkozott a madár-legendával: ki tud nagyobb távolságot megtenni. Felszálltak a felhők közelébe, s elindultak. A varjú némán és kitartóan küzdött le a kilométereket. A madár-legenda repült, csakúgy áradt az énekekkel. Tombolt a vihar, süvített a szél, ömlött a jégeső. A varjú szárnyai elnehezültek. Vetélytársának azonban egyre könnyebben ment: megvidámította lelkét az ének-ár. A varjú megfeketedett az irigységtől, s nagy nehezen leszállt a földre. Madár-legenda pedig napjainkig repült. És megszámlálhatatlan története közül elmondott nekünk, északiaknak egyet az ügyes kezű embereknek – egy Lombovozs nevű manysi település lakóinak – gazdagságáról. Hetedhét országon túlról jöttek ide emberek, hogy gyönyörködjenek a termékekben: a különböző díszítőelemekben gazdag, elegáns kerek nyírkéreg kosárkákban, a szarvas- és kutyabőről készült csinos téli ruhákban és a különféle, pompásan díszített háztartási eszközökben... Igazat mond a legenda. Lombovozsban ma is élnek igazi mesterek, ügyes kezű emberek, és lelkesen alkotnak. Napjainkban messze vidéken ismert a manysi fafaragó mesternek, Pjotr Jefimovics Seskinnek a neve...” (Шешкин 1970: 1–2)

2 Az Ogrizko-féle bibliográfiában (Ogrizko 1999/II: 452), továbbá az interneten (<http://yesnet.ru/CBS/tum/Khudojniki/Sheshkin.html>) Lombovozs szerepel. Lokmusz Lombovozs manysi neve. Ezt Sipőcz Katalin is megerősítette.

3 A Domokos Pétertől kapott 1979-es újságcikket megelőzően elsőként Tarhanov írt arról, hogy Seskinnek két műve szerepelt a montreáli kiállításon: „A menyasszony evezőlapátja” és egy csontból faragott vadászöv. (Seskin 1970: 5)

Tarhanov e meseszerű kezdés után méltatja Seskin életművét. A természet „ringatta álomba édesanyjával együtt a nyírkéreg bölcsőben a kis Pjotrot, feltárta az ifjúnak bölcs és jószágos titkait, dédelgette ágaival, hullámaival, felhőivel. És Pjotr Jefimovics mintegy hálából mindezért fából faragott munkáiban megteremtette a természeti életet: az éneklő süketfajdot, a szarvasokat, a hó alól előbújó rénzuzmót, a sas repülését.” (Шешкин 1970: 2)

A Tarhanov-féle előtanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy Seskin nemcsak gyűjtötte az Ekva-pigriszről szóló meséket, de maga is faragott néhány, vele kapcsolatos szobrocskát. Jelesül kettőről tesz említést: az *Эква Пыгрисъ улетает к богам* (Ekva-pigrisz elrepül az istenekhez) és a *Бой с драконом* (Harc a sárkánnyal) címűről (Шешкин 1970: 3). A füzetke második részében a Seskin-szobrokról készült fotók láthatóak a következő sorrendben és feliratozással: „*Весло невесты*” (A menyasszony evezőlapátja) (fa) 1966; „*К свету*” (A fény felé) (fa), 1966; „*Ловля оленя*” (Szarvasvadászat) (részlet) (fa) 1966; „*Искатели хрустали*” (Kristálykeresők) (fa) 1967; „*На приёме у врача*” (Vizit az orvosnál) (fa) 1958; „*Геолог*” (Geológus) (fa) 1960; „*Рыбацкий посёлок*” (Halászfalu) (fedőfesték, akvarell, tus) 1969; „*Монтажники*” (Szerelők) (fa) 1962.

A fotók

A 13 fotó tematikailag két csoportba sorolható: az elsőbe az a hét emberalakos fotó tartozik, amelyeken gyermek és felnőtt rokonai, földijei láthatóak manysi népviseletben. Ez azért is fontos, mert Seskin Domokos Péternek írt második levelében arra panaszkodik, hogy „A népek eloroszosítása nagyon gyorsan történik. A fiatalok szinte egyáltalán nem jár népviseletben, csak az idősebb férfiak és nők hordják a falvakban meg az istenhátamögötti szálláshelyeken.” (Seskin–Domokos 1980: 2) E képek közül kettőt szeretnék kiemelni. Az egyik Bahtijarov A. (vagy N.? – olvashatatlan⁴) Vasziljevics manysi népének látható népviseletben, aki húros hangszeren játszva ül és énekel, mellette pedig egy ismeretlen férfi (feltételezhetően egy folklórgyűjtő) jegyzetel. (A fekete-fehér amatőr felvételen is szépen látható a kisz, vagyis lágyékig érő szőrmezsizma.) A másikon szintén tipikus férfiöltözetben Bahtijarov látható – csuklyás malicában, vagyis bundában – téli jurtája mellett, nem messze a kenyérsütő kemencétől. A kisz, a malica, a jurta stb. a hagyományos viselet és életmód tartozékai, amelyeknek pusztulásáról Seskin oly fájdalmasan írt Domokos Péternek. Egyébként Seskin a fotó hátlapján Bahtijarov születésének és halálának évét is feltünteti, ekképpen: született: 1894; megölték: 1980. július 6. (Nota bene! A hantiségához ragaszkodó, azt nyíltan vállaló Vlagyimir Volgyin költőt 1971-ben ölték meg! N. K.)

A második csoportba tartozó hat fényképen Seskin, illetve az általa készített szobrok, használati tárgyak fotói láthatóak. A fényképek hátlapján a rajtuk lévő Seskin-művek manysi és/vagy orosz nyelvű címét, esetenként méretadatait olvashatjuk a mester kézírásával.

Az első fotón Seskin „*Филин пугачь поймал птицу*” (A fülesbagoly megfogta a madarat) című faszobrát tartja a kezében. Az asztalon fafaragó eszközei láthatóak, többek között az a

4 A Domokos Péternek oroszul írt levelek számomra, a nem orosz anyanyelvű számára szinte olvashatatlanak tűntek. A hiteles fordítás érdekében megkértem az orosz anyanyelvű Taraszovics Valentyinát, hogy olvassa fel nekem e három levelet. Bizony ő is többször nekirugaszkodott egy-egy szónak, mondatnak, mire kibetűzte, hogy mi is van odaírva. Az „olvashatatlanság” okairól később még szólok.

vadászkés, amelyről Ajpin is írt. Ugyanez, a Domokos Péternek is elküldött fotó megtalálható a *Мифы, сказки, предания манси* című könyvben (Мифы 2005: 16).

A második és a harmadik fotón a „*Волки напали на оленя*” (A farkasok a szarvasra támadtak) című szobor látható, az egyikén a mesterrel (az asztala mellett ülve tartja kezében a szobrocskát), a másikon a mester nélkül. Ez utóbbinak hátlapján a mű címén kívül a szobor mérete is olvasható: 24x30 cm, továbbá a fa fajtáját is megnevezi: rezgő nyárfa. (Egyébként ez volt kedvenc fája, ebből faragta legtöbb szobrát, mert puha és könnyen formálható.)

A negyedik fotón lévő szobor címe: „*Вой голодного волка*” (Az éhes farkas üvöltése). A hátlapon az alkotás adatai: 18x24 cm, nyárfa.

Az ötödik képen egy ágon ülő madarat ábrázoló szobor látható; manysi címe olvashatatlan. Oroszul mindössze ennyi olvasható: „*Настоящая скульптура*” (Valódi szobor). Adatai: 22x28 cm, rezgő nyárfa.

Az utolsó fotó a Mester által készített két, egyszerű ornamentikájú nyírkéreg dobozát örökítette meg. (A cirill betűkkel írt manysi címek itt is olvashatatlanok.)

Megjegyzem, hogy aki annak idején megkapta a *Ханты, манси – Кто мы?* (Hantik és manysik – Kik is vagyunk mi?) c. könyvet, az egy újabb Seskin-szoborban gyönyörködhetett. Címe: „*Борьба медведей*” (A medvék harca) (Шесталов 1993: 107). Ugyanennek a szobornak a fotója illusztrációként szerepel Kurikov egyik könyvében is a cím és a szerző megjelölése nélkül (Куриков 2001: 49).

A levelek

A borítékban három levelet találtam. A leveleket írásuk idejének sorrendjében első (1980. május 12.), második (1980. október 27.) és harmadik (1980. december 22.) levél néven emlegetem.

Egy lábjegyzetben korábban már leírtam, hogy a levelek tartalmát az orosz anyanyelvű Tarasovics Valentyina segítségével tudtam megfejteni. A levelek nehezen olvashatóságának, a művész egyéni írásstílusán kívül, több oka is lehet. Ezek közül csak egyet emelnék ki, a számomra legörvendetesebbet: az anyanyelvéhez, kultúrájához, életmódjához ragaszkodó manysi Seskin ellent tudott állni a russzifikációnak, s bizonyára félnyelvű maradt. Azaz olyan kétnyelvű ember, aki az egyik nyelvet anyanyelvi szinten birtokolta, de a másikon korlátozott nyelvi jártasságú volt (Kiss 1995: 205). E feltevésemet igazolják a levélben található grammatikai és helyesírási hibák.

A levelek tartalma meglepően őszinte és fájdalmas. Aki a hetvenes-nyolcvanas években bárkivel is levelezett a volt Szovjetunióból, az jól emlékszik arra, hogy e baráti leveleknek szinte csak fatikus funkciójuk volt: közhelyszerű témáikkal a kapcsolat fenntartását szolgálták (Adamikné 2004: 20). Seskin levelei kivételek. A tények hiteles közlésével eleget tettek a referenciális funkciónak, ugyanakkor átsütött rajtuk a művész – a levelekben közölt témákhoz fűződő – érzelmi viszonya (féltés, szomorúság, kritika, optimizmus), azaz emotív funkciót is hordoztak. (Ezért is csoda, hogy nem akadtak fenn a KGB ellenőrzésein!)

Az alábbi témákat – tényeket és reményeket ismerjük meg a Domokos Péternek küldött levelekből:

A május elsejei ünnepeket a szomszéd falvakban és szálláshelyeken töltötte a rokonainál (tehát: családi körben, manysik között! N. K.) (Seskin–Domokos 1980: 1).

Sajnálja, hogy nincs publikált anyaga sem manysiul, sem oroszul. Helyben azzal utasították

el, hogy nincs manysi szerkesztő (Seskin–Domokos 1980: 1). „Maholnap ötvenéves leszek, s mindössze egyetlen gyermekkönyvem jelent meg, az *Ekva-pigrisz* Juvan Sesztalov segítségével orosz nyelven. Én nagyon szeretnék manysi nyelvű gyermekkönyvet kiadni, de nincs manysi nyelvű lektor” (Seskin–Domokos 1980: 2). Az igazi ok nyilván nem ez lehetett, hiszen Juvan Sesztalovnak sorra jelentek meg manysi nyelvű könyvei: Макэм ат (Ханты-Мансийск 1958), Миснэ (Тюмень 1961), Сайкаланэ эрыг (Свердловск 1965), Эпос (Свердловск 1968), Суй (Свердловск 1978), Нюлы эрыг (Свердловск 1984) (Шесталов 1977:31) és így tovább. Maga Juvan Sesztalov is lehetett volna a szerkesztő, hiszen ő kétnyelvű: kiválóan birtokolja az orosz nyelvet is. Ogrizko is másban látja Seskin agyonhallgatásának okát: „A jőnévű északiak nagyon nem akarták, hogy az irodalom világában megjelenjék a konkurencia” (Огрызко 1999: 452).

Ugyanakkor Seskin elújságolja, hogy „1980 végén, esetleg 1980 második felében jelenik meg egy mesekönyvecske a madarokról és a virágokról manysi és észtnyelven. Az észtnyelvtársak adják ki Tallinnban” (Seskin–Domokos 1980: 1). „Észtországban az Ezer Mese Világa Kiadóban készülnek kiadni egy kötetet az én meséimből manysi és észtnyelven. Előreláthatólag 1981 elején fog megjelenni” (Seskin–Domokos 1980: 2). Ugyanakkor őszintén elpanaszolja azt is, hogy munkáiból igen kevés folklórananyag került a szibériai néprajzi múzeumokba. De reménységgel tölti el, hogy folklórananyagának „egy részét ebben az évben vagy 1981-ben megvásárolja az Észtnyelvi Történelmi Múzeum és az Észtnyelvi Irodalmi Múzeum” (Seskin–Domokos 1980: 1). A múltbeli észtnyelvi kapcsolatok erősségét bizonyítja az is, hogy Шешкин–Шабалина könyvének második, bővített és átdolgozott kiadásába az észtnyelvi Kaido Kama és L. M. Pakina anyagai is bekerültek (l. korábban).

„Igen kiterjedt kapcsolatom van az észtnyelvi tudósokkal. Sok barátom lakik és dolgozik az Észtnyelvi Szovjet Szocialista Köztársaságban, csakúgy, mint Novoszibirszkben, az Írószövetségben és a Szovjet Tudományos Akadémián. Nemrégén jöttem haza Novoszibirszkből. Minden évben meghívják a tudósok, hogy legyek velük, és dolgozzak együtt a Tudományos Akadémiával.” Hogy a nyolcosztályt végzett Seskin társaságát az akadémiai tudósok is keresték, mi több, olyan partnernek tekintették, akitől sokat lehetett tanulni, az a tény is bizonyítja, hogy Jevdokija Rombangyjeva a *Мифы, сказки, предания манси (вогулов)* előtanulmányában Seskint a hazai és nemzetközi tudósok nevével együtt emlegeti (l. korábban).

„Nekem valóban hatalmas folklórananyag van a birtokomban. Történelmi jelentőségű. Egész életemet ennek a munkának szenteltem. A tudósok, akik nálam jártak, mind azt mondják, hogy ezen anyag feldolgozása több generációnak ad majd munkát” (Seskin–Domokos 1980: 1).

„Jelenleg mintegy tízezer manysi él a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben. Közülük kb. kétezer beszél manysinyelvűket, ezren csak félig tudnak manysinyelven. Hétezer pedig egyáltalán nem” (Seskin–Domokos 1980: 2). A 2002-es népszámlálási adatok szerint 11 432 a manysik lélekszáma, ebből 2746-an beszél manysinyelvűket (Pusztay 2006 93). „Az iskolákban csak nyolcadik osztályban tanítják a manysinyelvet” (Seskin–Domokos 1980: 2).

„Az utóbbi három hónapban nem voltam otthon, földijeim között gyűjtöttem... Hosszú utakat teszek a hantiknál, a manysiknál és a szomszéd – főleg finnugor – népeknél. Sokuk nyelvét beszélem is. Most az észtnyelvet és a magyar nyelvet tanulmányozom” (Seskin–Domokos 1980: 2).

1980-ban ünnepelték Hanti–Manszijszk fennállásának 50. évfordulóját. Az ünnepség alkalmából neki is volt kiállítása, erre készült, ezért nem tudott elmenni vadászni és halászni. Elégedetlen volt az ünnepvel, a 30. és 40. évfordulós megemlékezések jobban tetszettek neki (Seskin–Domokos 1980: 3).

„Egészségem nem a legjobb...” (uo.)

„Az idő igen szeszélyes. Hol hideg van, hol meg meleg. A vadászoknak ez nem jó.” (uo.)

„Boldog új évet kívánok 1981-re!”

Vélhetően ez volt Seskin Domokos Péternek írott, utolsó levele. Hogy észtországi reményei valóra váltak-e, nem tudom. Csak azt, hogy ennek az öntudatos manysi őstehetségnek a halálával szegényebb lett a világ.

Felhasznált irodalom

ADAMIKNÉ 2004: A. Jászó Anna (főszerk.): A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó. Budapest.

BÁN 1911: Bán Aladár: Egyetemes irodalomtörténet IV.

CSEPREGI 2000: Csepregi Márta: Újdonságok Jugriából. (rec.) Nyelvtudományi Közlemények 97, 352–372.

DOMOKOS 1975: Domokos Péter: Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Európa Kiadó. Budapest.

KÉPES 1972: Képes Géza: Napfél és Éjfél. Magyar Helikon.

KISS 1995: Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

PUSZTAY 2006: Pusztay János: Nyelvével hal a nemzet. Teleki László Alapítvány. Budapest

SESKIN–DOMOKOS 1980: Pjotr Seskin és Domokos Péter levelezése. Kézirat. Budapest.

SESZTALOV 1973: Amikor a nap ringatott. Magvető Kiadó. Budapest.

КУРИКОВ 2001: Куриков, Владимир: Югра – энергетическое сердце России. Санкт-Петербург.

Ленин пант хуват 1979: Ленин пант хуват. № 4. Ханты-Мансийск.

Мифы 2005: Мифы, сказки, предания манси (вогулов). Сост. Е. И. Ромбандеева. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Том 26. Москва–Новосибирск.

ОГРЫЗКО 1999: Огрызко, Вячеслав: Писатели и литераторы малочисленных народов Севера и дальнего Востока. Москва. II/452.

Сказки манси. Издатель: «Белый журавль». (évszám és helység megjelölése nélkül)

ШЕСТАЛОВ 1972: Шесталов, Юван Николаевич: Когда качало меня солнце.

ШЕСТАЛОВ 1982: Шесталов, Юван Николаевич: Сибирское ускорение. Ленинград.

ШЕСТАЛОВ 1987: Шесталов Юван Николаевич. Библиографический указатель. Ханты-Мансийск.

ШЕСТАЛОВ 1989: Шесталов, Юван Николаевич: Огонь исцеления. Ленинград.

ШЕСТАЛОВ 1993: Шесталов, Юван Николаевич: Кто мы? Ханты-Мансийск.

ШЕШКИН 1966: Шешкин, Пётр Ефимович Эква-пыгрись. Мансийская сказка. Свердловск

ШЕШКИН 1970: Шешкин, Пётр Ефимович. Окружной краеведческий музей окружной дом народного творчества. Ханты-Мансийск.

ШЕШКИН–ШАБАЛИНА 2001: Шешкин, Пётр Ефимович – Шабалина, И. Д.: Мансийские орнаменты. Санкт-Петербург.

Эква-пыгрись 1966: Эква-пыгрись. Мансийская сказка. Лит. обработка и перевод Ю. Шесталова. Свердловск.

Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tővéghangzó?

1. Az uráli (finnugor) nyelvtudományban évtizedek óta általánosan elfogadott és igazában sohasem vitatott nézet volt, hogy az alapnyelv morfológiai és jelentéstani rendszerén belül egy- és kétagú szavak voltak.

1.1. Egyszótagúak voltak:

1.1.1. a névmások (pl. a *te, ő, mi*; az *e-/i-/a-/o-/u-* mutató névmási tövek, pl. *e(z), a(z), i(lyen), o(lyan)* stb. szavaink ősei),

1.1.2. az indulatszavak (*jaj, juj, ah, heh, beh, hű, tyű* stb.), s nézetem szerint bizonyára eléggé gyakoriak lehettek

1.1.3. a hangutánzó szavak is, pl. *háp-háp, dong, reccs ~ recs, locs(-pocs), kopp ~ kop, cseng, köp ~ pök* stb.

A hangutánzó szavak esetében a tudomány azzal számol, hogy az egytagúak egy része elvonással jött létre a hosszabb, rendszerint képzős szóalakokból (pl. *locs < loccsan, locsog; kopp < koppant, kopog; lobb < lobban, lobog* stb.), azonban azt aligha lehet elvitatni, hogy lehettek egytagú hangutánzó szavak is (pl. *reccs, locs(pocs), koc* (vö. *koc-og*), *sír* ige, *pök ~ köp* stb.). A képzett szavak használatát ugyanis az uráli/finnugor alapnyelvben semmiképpen sem lehet az önálló szavak megjelenésénél korábbra tenni, ha pedig ez így volt, akkor az imént említett képzőtlen (*reccs, locs(pocs), kopp, koc* stb.) vagy azokhoz hasonló alakokkal feltétlenül számolnunk kell. De ez még akkor is igaz lehet, ha a puszta tőalak és a képzős alakok létrejöttét egy időben keletkezettnek vesszük is.

1.2. Kétszótagúak voltak viszont a határozott fogalmi tartalmú, ún. tartalmas jelentésű szavak (mint pl. a régi magyar *kezi* 'kéz' – ennek megfelelő mai tőalakban a *keze-* ~ finn *käte-/käsi*, *hodu* 'had' – mai tőalakban a *hada-* ~ finn *kunta*, régi magyar R. *szimi* ~ *szimü* 'szem', mai *szeme-/szëmë-* ~ finn *silmä*, finn *kala* 'hal' (fn.) – mai magyar *hala-* stb.), és a ma általánosan elfogadott nézetnek megfelelően valamennyien rövid magánhangzóra végződtek (vö. Papp István: Az ősi szófajok. In: PaisEml. Bp., 1956. 29–34; Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 18–19; Magyar nyelvtörténet. Szerk.: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. Bp., 2003. 115, 124–125, 129–132). A tövek végén abszolút szóvégi helyzetben pedig a következő három illabiális rövid magánhangzó fordulhatott elő: az *-a*, illetve az *-ä* és az *-e* (Erkki Itkonen: Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta [= A finnugor nyelv- és történetkutatás területéről]. Helsinki, 1961. 63), vagy esetleg labiális *ɑ*, illetve illabiális *i - ä* (erre vö. Pekka Sammallahti: Historical Phonology of the Uralic Languages. In: The Uralic Languages. Edited by Denis Sinor. Leiden – New York – København – Köln, 1988. 487). Ez az állapot – vélhetően – fennmaradt az ősmagyar kor kezdetéig (i. e. 1000- vagy 500-ig). Az ősmagyar korban viszont változás történt, ugyanis akkor indult meg a tővégi rövid magánhangzók ún. záródási folyamata

a magyarban, melynek eredményeképpen ezek a hangok az ótörök (bolgár-török) jövevényszavaink átvételének idejére (kb. az i. u. 5. századra) viszont már valamennyien felső nyelvválásúakká (*u, i, ü-vé*) váltak (pl. *hodu* 'had', *szilu* 'szil-(fa)', *szimi* ~ *szimü* 'szem', *hetü* 'hét' stb., vö. Magyar nyelvtörténet 124–125). A záródási folyamat nem feltétlenül egy időben folyhatott le, hanem az eredetileg alsó nyelvválásúak a tövégi középső nyelvválásúaknál némi fáziskéséssel később válhattak zártabbá, amint azt kiváló cikkében Szilágyi N. Sándor írja. Szerinte a tövégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban kophattak le, „hanem két szakaszban: először az eredetileg zártabbak, és majd csak azután az eredetileg nyíltabbak, hiszen ezek később érik el a felső nyelvválást, mint az ugyanolyan ütemben fejlődő zártabbak, amelyeknek végig van egy zártsági foknyi előnyük” (Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. In: NyIrK. XX. évf. 1976. 2. sz. 129). A mássalhangzós *tő-/szóvégi* ezzel igen jelentős tért nyert, különösen a nominatívuszi formákban.

2. Rögtön fel kell tennünk egy fontos kérdést! Valóban elképzelhető-e, hogy a magyar tövégi magánhangzók eltűnése előtt egy élő, természetes nyelvben, az uráli/finnugor alapnyelvben, illetve a mai finnugor nyelvek elődeiben, így a magyarban is minden szó kivétel nélkül magánhangzóra végződött? Az általános nyelvészet rendszertani kutatásainak alapvető szemléletére is gondolva, általában véve aligha képzelhető el a teljes kivétel nélküliség elve. Hiszen az „élő nyelvek” éppen azért *élő nyelvek*, mert nem kivétel nélküliségük rabjai, s bennük korántsem matematikai/logikai jellegű rendszertani törvényszerűségek uralkodnak kizárólagosan. Az természetesen kétségtelen, hogy a kéttagú szavak végén – elsősorban a névszói alakokban – voltak rövid tövégi magánhangzók, itt tehát csak azt a kérdést tehetjük fel, hogy ezek előfordulása kivétel nélküli volt-e, illetve azt, hogy miért kellene okvetlenül kizárnunk a mássalhangzóra végződés jelenségét, mint elvi lehetőséget. Ha tudniillik a korábbi, évszázados szemlélet alapján állnánk, akkor fel kellene tételeznünk, hogy kissé furcsa helyzet uralkodhatott az uráli/finnugor/ugor alapnyelvekben, az tudniillik, hogy aránytalanul és határtalanul nagy funkcióbeli különbség mutatkozott a magánhangzórendszer javára a tövégi/szóvégi hangok területén. Ez pedig elméleti és módszertani szempontból is megfontolandó, sőt talán támadható felfogás lenne.

3. A finnugor nyelvek egy részében világos jelei vannak annak, hogy a tövégi magánhangzók viszonylag hosszú időn át vagy éppen napjainkig megőrződtek (erre vö. Hajdú Péter: UNyA. Bp., 1981. 123; Bereczki Gábor: Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Bp., 2000. 54–56). Ez jut érvényre eléggé következetesen a finnben (*kala* 'hal' fn., *kala-ni* 'halam', *kala-t* 'halak'; *käsi/käte* 'kéz', *käte-ni* 'kezem', *käte-t* 'kezek'; *silmä* 'szem', *silmä-ni* 'szemem', *silmä-t* 'szemek' stb.), vagy az ún. primer (egyelemű) képzős/ragos/jeles magyar alakokban: pl. *kez-e-k*, *szem-e-k*, *hal-a-k*, *négy-e-s*, *kez-e-m* stb., sőt nyelvünkben az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor elején még ún. szervetlen, azaz a szó eredeti hangszerkezetéhez nem tartozó magánhangzók is keletkeztek abszolút szóvégi helyzetben bizonyára a tőanalógiák hatására: pl. az ótörök eredetű *bors* szavunk: 1075/1124–1217: *Borsu*; *borz*: 1237–40: *Burzu*; 1138/–1329: *kos*: ? *Kofu*; *sár*: 1150 k./13–14. sz.: *Saru* 'sár'; ? szláv eredetű *szász*: 1435: *fafu* 'szász'; ném. 1200 k.: *-burgu* 'Burg' (Bárczi: Ht. 2. kiadás 19; Nyirkos: Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: MNyTK. 200. sz. 127–132) stb. Az idézett példák csak abban az esetben tartoznak ide, ha

valóban a jelzett ótörök/szláv/német eredetű szavakból keletkeztek. A jelenségre idézhető példák azonban egyrészt kizárólag *n é v s z ó i* természetűek, minthogy a szórványok között nincsenek igék, másrészt a számuk meglehetősen csekély, mindössze tucatnyi, ha csak a keresztnevекből rövidült sajátos csonkítások révén létrejött, s egyben szervesen felső nyelvállású magánhangzóval ellátott alakjait nem számítjuk. Itt ugyanis már nagyobb számú adat idézhető (*Antu* < *Ant* < *Antonius*, *Balu* < *Bal* < *Blasius*, *Bogu* < *Bog* < *Bogumil*, *Peti* < *Pet* < *Petrus* stb. l. Nyirkos i. m. 130–131; s különösen Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár 1000–1301. Bp., 2004), de ez most témánk szempontjából elhanyagolható. Az is felettébb érdekes, hogy egyetlen igealakot sem tudunk idézni, amelyen szervesen hangot találunk a *b s z o l ú t s z ó v é g i* helyzetben (azaz nincs *keri* '(ő) kér', *váru* '(ő) vár' stb. forma), ezért joggal állítható, hogy lényeges különbség lehetett a szótövek morfológiai viselkedésében a névszó- és az ige-tövek között. Nem vonatkoztatható közvetlenül Benkő Loránd fiktív tövű igeinkről írt könyvének megjegyzése az iménti gondolatunkra, mégis tanulságos idézni, amit a következőkben ír: „talán még az a feltevés is megkockáztatható, hogy az alapnyelvben az ige-képzők kapcsolódása valamivel lazább, mozgékonyasága valamivel nagyobb lehetett, mint a névszó-képzőké” (A magyar fiktív [passzív] tövű igék. Bp., 1984. 94). Benkő vélekedése – nézetem szerint – a tövégi magánhangzók alapnyelvi viselkedése felől nézve is megokolt lehet. Harmadrészt a mássalhangzóra végződő ótörök ige- és névszóalakok – úgy tűnik – zökkenőmentesen illeszkedtek be az ősmagyar kor szóalakrendszerébe (pl. *ír* 'schreiben', *dől*, *gyúr*, *gyűl*, *gyűr*, *szán* (ige), *szők*(ik), *szűn*(ik), illetve *bér*, *bor*, *dél*, *kor*, *ok*, *som* stb.). Szinte automatikusan veszik fel – mintegy 112 esetben – a magyar végződések előtt az álvéghangzót, a kötőhangzót (vö. Nyirkos: NyK 102 (2005) 228–229). Arra lehet tehát gondolnunk, hogy nemcsak a korabeli, hanem már bizonyára a korábbi finnugor/ugor eredetű igealakok között is gyakoriak lehettek a mássalhangzós szóvégek.

fejlődés során egyébként kétségtelenül jelentősen szaporodó hatalmas korábbi és mai szóvégi/tővégi mássalhangzó-megterheltségnek valamiféle előzménye, illetve bekövetkeztetett-e egy ilyen jelentős szóalak-rendszertani, azaz a szavak hangszerkezetét ilyen lényegesen átalakító fordulat a nyelvben minden ide vonható előzmény nélkül? Vagy talán – szerintem – az is elképzelhető, hogy az uráli/finnugor/ugor alapnyelvben is lehettek olyan szavak, amelyekben a véghangzónak abszolút tővégi/szóvégi helyzetben nem is mindig kellett előfordulnia, amint arra már fentebb utaltunk?

5. Noha az imént említett nyelvállapot is – kivételesen – reálisnak volna tartható, mégis könnyebb érveket találni amellett, hogy az egykori és a mai magyar mássalhangzók (pl. -l, -r, -sz, -n stb.) utáni *magánhangzótlán* ↔ *magánhangzós* szembenállás a végződések előtt (pl. nyelvjárási vagy köznyelvi *levélt* ~ *levelet*, *bált* ~ *bálat*, *szekért* ~ *szekeket*, *fehért* ~ *fehéret*, *tehént* ~ *tehenet*, az igék esetében pl. *kér-e-k* ~ *kér-ni*, *vár-o-k* ~ *vár-sz* stb.) egyfajta *tőingadozás* következménye, eredménye lehetett. Elképzelhető, hogy bizonyos tővégi/szóvégi mássalhangzók után váltakozás jutott érvényre a tővégi/szóvégi magánhangzók használatát illetően, azaz egyáltalán nem volt „kötelező”, tehát *ingadozhatott a nyelvhasználat* abban a tekintetben, hogy bizonyos nyelvi környezetben használ-e a beszélő véghangzót vagy sem. A véghangzó használata tehát a szóvégi/tővégi mássalhangzó természetétől, jellegétől is függött. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy bizonyos hangok (pl. l, r, sz, n stb.) után elsősorban talán igealakokban nem is volt tőhangzó, mert egyébként rendkívül régen (jóval a záródási folyamat megindulása előtt) kellett volna eltűnnie a tővégi magánhangzók. Hiába keresünk például az olyan finnugor eredetű igealakokban mint *volt*, *tart*, *tol*, *félsz*, *kérsz*, *vársz* a tő után (pl. *vol-o-t* 'volt', *tar-a-t* 'tart', *tol-o-sz* 'tolsz', *fél-e-sz* 'félsz', *kér-e-sz* 'kérsz', *vár-a-sz* 'vársz') tővéghangzót az írott (nyelvemlékekbeli) vagy a beszélt nyelvben, a nyelvjárásokban. Teljes joggal feltehető tehát, hogy a véghangzó aligha volt kötelező pl. az l + dentális (pl. *lt*, *lr*, *ln*, *lsz*), az r + dentális (*rt*, *rsz*, *rn*) vagy az sz + dentális (*szt*, *szt*, *szn*) hangkapcsolatok esetében. Azt gondoljuk tehát, hogy a magyar nyelvjárások és a köznyelv *mai hangtani* sajátágaival itt is számolnunk kellene *visszamenőleges érvényre*, még ha teljes, tökéletes bizonyító értékük talán nem is lehet. A mai igealakokban minden további nélkül előfordulhatnak véghangzótlán alakok -l, -r, -n, -ny stb. utáni helyzetben (pl. E/2. sz.: *fél-sz*, *kér-sz*, *fon-sz*, *hány-sz*; befejezett cselekvést kifejező igenévi vagy igei funkcióban *fél-t*, *kér-t*, *fon-t*, *hány-t*; *fél-ni*, *kér-ni*, *fon-ni*, *hány-ni*; Tbsz. 2. sz.: *fél-tek*, *kér-tek*, *fon-tok*, *hány-tok*, s ugyanígy az ősi képzőkkel formált más alakokban: *hám-l-ik*; ugor kori gyakorító *fes-l-(ik)*, *fosz-l-(ik)*, *haj-l-(ik)*; finnugor/ugor mozzanatos -t képző előtt: *fes-t*, *fej-t*; finnugor/ugor kori műveltető képző előtt: *haj-t*, *men-t* 'kiszabadít', *fosz-t*, *már-t*, *haj-t*, *hán-t*, *osz-t*, ugor kori gyakorító képző: *fig*; uráli gyakorító képző: *mon-d*; ugor kori gyakorító képző: *hor-d*, *küz-d* stb.; az ősi képzőkre vö. Révay Valéria: Ősi képzett szavaink. In: MNyj. 33 (1996) 129–144). Az -sz, -t, -g, -d, -n, -z, -n előtt tehát mássalhangzós tövek találhatók. S ha ilyen alakok a nyelvtörténeti korban is, és ma is találhatók, akkor ezek még régebben, még korábbi nyelv- állapotban meglehetősen elfogadottak lehettek, akár – föltehetően – az ősmagyar kor előtt is.

5.1. Feltételezhető továbbá az egykori és mai tővéghangzó-hiányos formák alapján, hogy ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű szavaink között nagy valószínűséggel élhettek olyan alakok, mint a R., N. *leh* (*lehel*, *liheg*), *sír*, *kap*, *mond* (ahol a *mon-* tő után sehol sem szerepel tővéghangzó),

R., N. *koc* (*kocog*, *koccant*), *pök* ~ *köp*, *kacs*, *jer*, de ősi formáknak tűnnek a -g képző előtt véghangzót nem tartalmazó alakok is: pl. *dong*, *peng*, *bong*, *kong*, *döng*, *peng*, *cseng* stb., s ezt az a tény sem zavarja, hogy ezeknek valóban van *donog*, *konog*, *bonog* stb. formájuk is, amelyek azonban legfeljebb egykorúak lehetnek a tövéghangzó nélküliekkel vagy keletkezhetek később is.

5.2. A tövégi vokálisok kérdésének további tisztázása érdekében megemlítjük, hogy a magánhangzókat követő *γ* és *j*, illetve a nazálisok (*n*, *ny*, *m*) utáni helyzetben már az ómagyar kor legelején sem találunk tövéghangzót (vö. Bárczi: i. m. 21, 22): *Toluoy* 'Tolvoj, Tolvaj', *Opoy* 'Opoj, Apoj', *Vrsei* 'Ürsej', *Vederey* 'Vederej', *Vroy* 'Uroj', illetve 997 el./1109: *βεσπρεμ*, *σ α γ α ρ β υ ε ν* 'Szayarbrien = Szárberény', *τ ζ ι τ υ μ* 'Tsitüm', illetve 1055: *tichon* 'Tihany', *bolatin* 'Balaton', *culun* 'kulun (víznév)', *baluuan* 'bálvány', *lean* 'leány' stb.), s ez nézetem szerint nem azért van, mert ezek után a mássalhangzók után hamarabb kopott le a tövéghangzó, hanem azért, mert amint az adatolatlanság alapján jogosan fel lehet tételezni, ebben a fonetikai helyzetben nem kellett feltétlenül tövéghangzónak állniuk. Különben is, ha például a palatoveláris *γ* vagy bilabiális *β* után magánhangzó állt volna, a mássalhangzó (vagy fél mássalhangzó) sorsa a kiesés, a teljes eltűnés lett volna, s a *j* (*i*) esetében is inkább kell számolnunk az azonnali diftongizációval, semmint az utána következő teljesen bizonytalan tövéghangzóval, illetve azt mondhatjuk, hogy legfeljebb ingadozás lehetett a tövéghangzótlanság és a tövéghangzós alakok között.

5.3. Mindezek után talán joggal fogalmazzuk meg azon véleményünket, hogy az uráli/finnugor/ugor korban nemcsak rövid *magánhangzóra* végződő szavak/tövek fordulhattak elő, hanem feltétlenül lehettek *magánhangzóra és mássalhangzóra* végződő alakok is, azaz kétféle ősi tőtípusról beszélhetünk: egyrészt rövid magánhangzóra végződő tövekről, másrészt olyanokról, amelyek a szóvégi morfológiai/mondattani helyzettől, a grammatikai formai elemektől függően lehettek magánhangzós vagy mássalhangzós tövek.

6. Végkövetkeztetésként tehát azt mondhatjuk, hogy már az uráli/finnugor/ugor korban is több, de legalább két fő tőtípusnak kellett lennie. Ezeket a következők alkották: egyrészt voltak az *egytagú* névmás- és indulatszó tövek, az általában mássalhangzóra végződő egytagú hangutánzó/hangfestő tölemek egy része, s ezek között nomenverbumok is előfordultak, másrészt a *kéttagú* szavak/tövek végén rövid magánhangzót tartalmazók, de feltétlenül ide tartoztak olyan kéttagú szavak is, amelyeknek végén váltakozva hol tövégi magánhangzó, hol pedig mássalhangzó állhatott. Ez utóbbiaknak tehát kettős tövük volt. Az ugor/finnugor/uráli alapnyelvek tőtípusai feltehetően megoszlottak a szerint, hogy csak magánhangzóra végződtek vagy magán- és mássalhangzót váltakoztató tövük is volt. A tövéghangzós alakok megléte a kéttagú szavak között sem lehetett kivétel nélküli már az uráli/finnugor/ugor alapnyelvben sem, az ósmagyarban pedig egyáltalán nem, hiszen már az uráli/finnugor/ugor korból öröklődhettek a képző előtt tövéghangzót nem tartalmazó szavak. Ebben a korban tehát már bizonyára előfordulhattak mássalhangzóra végződő szavak is a szóalakok rendszerében. A mássalhangzóra végződő szavak számát a képzett vagy más toldalékolt alakok is növelhették – egyben növelve ezzel általában véve is – a több szótagú szavak számát, amint erre már Révay Valéria rámutatott „Ősi képzett szavaink” című tanulmányában (i. h.). Ez a szóalakotani jelenség már nem lehetett

idegen a magyart beszélőelődök számára a legrégebbi (uráli, finnugor, ugor) időkben sem. Természetesen tisztában vagyunk a felvetett probléma tökéletes bizonyíthatóságának nehézségeivel, mégis azt hisszük, célszerű volt az ide tartozó kérdéseket megemlíteni, mert különösen az igei szótövek végéről már igen korai nyelvállapotban hiányzó tővégi magánhangzók kétségeket ébresztenek a kutatóban. Határozottan úgy véljük, hogy a névszó- és igetövek morfológiaiilag másképp viselkedhettek, az igetövek esetében mindenképpen számolnunk kell az itt másodikként említett: *magánhangzós és véghangzótlan* tőtípus egykori és mai meglétével.

Magyar–észt baráti levelezés a harmincas években

Tarczay Gizella levelei

Magdalena Veidermának 1929 és 1939 között

A magyar–észt kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatokról számos írás látott már napvilágot, ezért célom nem a tényszerű adatok felsorolása, hanem azok bevonása a munkámba. Pár évvel ezelőtt került elő az első finnugor kongresszus szervezője, Aleksander Veiderma feleségének magyarországi levelezése,¹ amely – úgy vélem – érdekes és színes adalékul szolgálhat a két ország kapcsolatának ismeretanyag-bővítésében. Nem tudományos értekezésekről van szó, hanem két barátnő többszöri levélváltásáról, amely nemcsak a magyar–észt kapcsolatok szempontjából érdemel figyelmet, hanem azért is, mert betekintést nyújt az 1930-as évekbe, történelmünkbe. A német nyelvű levelezés egy évtizedet ölel fel (1929–1939), de sajnos, csak a magyar fél leveleit olvashatjuk, pedig jó lenne ismerni az észt barátnő, Magdalena Veiderma válaszait, kérdéseit és kéréseit is.

A levél írójáról, Tarczay Gizelláról keveset tudunk. 1896-ban Horvátországban született (1981-ben hunyt el), a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium diákja volt, majd Zágrábban élt 12 évet. Itt járt egyetemre, és itt doktorált. Valószínűleg szlavisztika és/vagy irodalom szakon végzett. Versesköteteket publikált (*Búzakalász*, *Rozmaring vitéz*), műveket fordított magyarra (*Versenyt a nappal – versek és műfordítások. Kecskemét*;² *Penjo Penev, a szocialista munka költője*. 1973.; *Josef Menzel: Gömböc Miska kalandjai*. 1974.), útikönyvet írt (*Bolgár földön. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1936.*). Tarczay a Ganz & Co-nál dolgozott idegen nyelvű levelezőként, tolmácsként. Sokat utazott, tagja volt a Magyar Turista Szövetségnek (MTSZ). Útjairól irodák és társaságok fölkérésére előadásokat tartott, folyamatosan tudósított a szlovén és a horvát turistaegyesületek munkájáról. Horvát nyelvre fordította a *Hajnalhasadás* című, turistákról szóló vígjátékot, majd ennek zágrábi előadásán a főhőst – nagy sikerrel – maga alakította. Az MTSZ Irodalmi bizottságának tagja volt 1939 és 1941 között. 1940-ben férjhez ment Papp Józsefhez, a kor leghíresebb botanikai írójához.

A levelezés 1929-ben kezdődik, legalábbis az első, általunk ismert levél kelte 1929. március 16. Arra nem derül fény, hogy Tarczay miként ismerkedett meg Magda Veidermával, az viszont egy későbbi levélből kiderül, hogy Lillafüreden találkoztak először. Abban viszont biztosak lehetünk, hogy Tarczay Észtország iránti érdeklődését az 1910 óta működő, *Turán* című folyóiratban megjelent cikkek keltették föl. Az 1920-as évek elejétől számtalan írást publikáltak a finn és az észt népről, történelemről, földrajzról, továbbá ismeretterjesztő cikkek és úti beszámolók is helyet kaptak benne. Ezeket már nemcsak a tudományos életben részt vevők, hanem más értelmiségiek, közöttük tanárok is olvasták. Tarczay feltehetően rendszeres olvasója

1 Köszönet Mihkel Veidermának, aki a harminchárom levél másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

2 A kiadás éve nem ismert.

volt a Turánnak, sőt két versfordítása³ és egy kritikája⁴ is megjelent benne, valamint 1937. február 27-én kelt levelében megemlíti, hogy részt vett a Turáni Társaság gyűlésén.

A két barátnő levelezése – a család és a magánélet mellett – elsősorban az irodalomról, művészetéről, nyelvekről, utazásokról, szokásokról, aktuális eseményekről szól. Tarczay többször hangsúlyozza, mennyire sajnálja, hogy Magyarországon nincs lehetőség észti vagy finn nyelvet tanulni, ami nem teljesen helytálló, mert a Turáni Társaság már 1926-tól szervezett finn nyelvtanfolyamot, melyet Bán Aladár vezetett.⁵ Az észti nyelv oktatásáról a Turánban viszont csak az 1937–1938/7–10-es számban olvashattak az érdeklődők.⁶

„Sajnálatos, hogy oly sok évet szentelünk a francia és a német nyelvnek fiatalon, ám észti testvéreink nyelvét elhanyagoljuk. Még most is kedvem lenne észtül vagy finnül tanulni, ha lenne időm. De nagyon elfoglalt vagyok, így erre gondolni sem merek.” (1929. március 16.)

„Nagyon sajnálom, hogy nem bírom az észti nyelvet; szép volna, ha egy-két mondatot magyarra fordíthatnék. Nálunk sajnos csak nyugat-európai nyelveket tanítanak – jómagam is németet, franciát és angolt tanultam. De észti nyelvet? Ki tud nálunk észtül? Senki, szinte. Egyszerűen szégyen, hogy pont a legközelebbi rokonaink váltak számunkra idegenekké.” (1935. március 4.)

A levelezés kezdetétől számítva nyolc év után a magyar barátnő arról számol be, hogy végre lehetősége van finn nyelvet tanulnia:

„[...] Átadta iskolátok emlékkönyvét, melyet köszönök neked. Jelenleg csak az angol szöveget értem, de ha Isten is úgy akarja, hamarosan az észti fejezetet is el tudom olvasni. Fél éve ugyanis finnül tanulok, és a két nyelv közötti különbség oly csekélynek tűnik.” (1937. október 3.)

Folyamatosan eszmét cserélnek az irodalomról. Tarczay készséggel válaszol Veiderma kérdéseire; szépirodalmat (Ady, Arany, Babits, Herczeg, Jókai, Kosztolányi, Madách, Mikszáth, Molnár, Móricz) és kortárs műveket (Zilahy: Halálos tavasz, Gulácsy Irén: Fekete vőlegények) ajánl észti barátnőjének. Sajnos, az első magyar szépirodalmi művek német közvetítéssel jutottak el az észti olvasókhoz. E fordítások esztétikai értéke, az eredetiekhez viszonyított hűsége sok kívánni valót hagy hátra, vélte Virányi Elemér,⁷ amivel Tarczay is egyetértett, s többször hangsúlyozta levelezőtársának a magyar nyelv szépségét, sajátosságát.

„[...] természetesen nehéz, vagy szinte lehetetlen egy magyar művet németre lefordítani. Nyelvünk oly sajátos, hogy szépsége fordítás közben elvész.” (1929. március 16.)

3 204. Onena L.: Embersors c. verse, 1939/1–3: 5. és 212. Uuno Kailas: A szakadék szélén c. verse, 1939/6: 149. In: A Turán című folyóirat 1913, 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója. Szerk.: Szíj Enikő. Tinta Kiadó, Budapest, 2002.

4 uo. 411. Erdődi József: Épülő ország c. kötetének kritikája, 1939/1–3: 46.

5 uo. 8. Turáni tanfolyam – A finn nyelvtanfolyamot Bán Aladár vezeti, 1926/3–4: 117.

6 uo. 1262. Választmányi ülések [Turáni Társaság] – Oinas Félix [!], a Pázmány Péter Tudományegyetem észti lektora hajlandó az észti nyelvet tanítani [a Turáni Társaság tanfolyamán], 1937–1938/7–10: 158.

7 Virányi Elemér: Észti–magyar művelődéstörténelmi kapcsolatok. In: Fenno-Ugrica III., Budapest, 1931. 254. o.

„Sajnos nem mindig azt fordítják le, ami értékes, és ami nemzeti sajátosságainkat kiemeli.” (1930. április 6.)

„Milyen kár, hogy nyelvünk ennyire magányos és érthetetlen! Ha Mécs László angol vagy francia ajkú lenne, az egész világ ünnepezné.” (1930. május 22.)

Bár Észtországban már a XIX. század végén megjelennek az első műfordítások, majd 1914-ben az első magyar irodalmi antológia, Magyarországon az észt irodalmi művek kiadása várat magára: 1929-ben jelenik meg a *Kalevipoeg*, Bán Aladár fordításában. Tarczay a barátnőjétől kapott kötetekből ismerkedik meg az észt irodalommal, és többször hangot ad elkeseredettségének, hogy milyen keveset tud róla, pedig, ahogy látjuk, Tarczay – kora kommunikációs lehetőségeihez képest – nagyon is fölvilágosult és jól informált nő volt, aki lépést tartott az irodalommal, a művészetekkel.

„Személy szerint oly keveset tudok az észt irodalomról. A Kalevipoegon kívül szinte más művet nem ismerek. Tényleg szégyellem magam.” (1930. április 4.)

„Egy új, eddig ismeretlen világ tárult föl előttem. Annyira sajnálom, hogy ezeket a szép dalokat (például a »Primitíveket« Gustav Suitstól) nem olvashatom eredetiben!” (1930. május 22.)

Az irodalom kapcsán szóba kerül a színház is. A magyar és az észt színházak csak a harmincas évek második felétől kezdték el játszani egymás darabjait.⁸ Így Tarczaynak várnia kellett. Szavai tanúsítják: már 1931-ben arról írt barátnőjének, hogy nincs észt darab műsorra tűzve Magyarországon. 1938. december végén számol be arról, hogy a Nemzeti Színház Kitsberg *Ordasok* című művét vitte színpadra, s jó kritikát kapott. (Észtországban Molnár Ferenc és Herczeg Ferenc műveit játszották a leggyakrabban.) Tarczay gondoskodott róla, hogy levelezőpartnere ne maradjon színdarab nélkül: több művet is küldött neki, bár úgy vélte, azok – nemzeti jellegükből eredően – a külföldi számára érdektelenek és érthetetlenek.

Tarczay saját irodalmi sikereiről is ír. *Búzaszem* címmel 1933-ban jelent meg első verseskötete. A címadó verset összefoglalja Veidermának, csakúgy, mint a ciklusokat (*Mázsás malomkő alatt, Napisten jobbágya*). 1938-ban megjelenik második, *Lemondott egy fejedelem* című kötete, s örömmel újságolja, hogy versei népszerűek, sőt, november 2-án, amikor Imrédy Béla miniszterelnök Kassát és a további városokat csatolta vissza Magyarországhoz az első bécsi döntés értelmében, egyik versét sugározta a rádió.

Az irodalmon túl Tarczay másik nagy szenvedélye az utazás volt. Külföldi élményeiről beszámolókat tartott, útleírásokat szerkesztett. A Magyar Turista Szövetség többször is fölkérte előadások megtartására (Horvátország, Tirol), bulgáriai útjáról írt cikkét a bolgár király levélben köszönte meg. Tarczay legnagyobb átééléssel mégis észtországi útjáról mesél, amelyet a tervezett 1931-es látogatás elhalasztása után (a Helsinkiben rendezett kongresszuson szeretett volna részt venni), 1936-ban tett meg. Előtte barátnője tanácsát kérte, mely útvonalat válassza: 1. Tallinn–Tartu–Petseri, 2. Tallinn–Narva–Jõesuu, 3. Tallinn–Pärnu. Az észt paraszti élet, a vidék, a népviselet érdekelte és a természet.

8 Az észt színházról – a rendelkezésre álló adatok szerint – egy cikket ismerünk, amely a magyarországi premier előtt jelent meg, szintén a Turánban: Bernhard Linde: Az észt színház c. írása 1926-ból. 1053. 1926/3–4: 75–77.

„Szeretném a fennsíkot is látni, amelyről már mesélt nekem. Ahol az erika nő.” (1936. május 1.)

Az észtországi utat követően pár hónap szünet következik, de nem szakad meg a barátság, sőt, magázódóból itt váltják tegeződőbe a megszólítást. Az 1936. november 29-én kelt levél igen hosszú, négy oldal, ez Tarczay észtországi útjával kapcsolatos. A magyar barátnő január 7-én tart beszámolót a Magyar Turista Szövetségben, amire nagy lelkesedéssel készül. Segítségére van Mányoki Vilma,⁹ aki már több előadást is tartott Észtországról.¹⁰ Fontos bemutatni, mit gondol Észtországról Tarczay:

„Nem emlékszem, hogy egy nép is annyira elbűvölt volna, mint az észt. Voltam Franciaországban, ahol mérhetetlen tudatlanság és gőg vett körül, a régi glória maradékának elősködői. Voltam Angliában, ahol egoizmus és iszákosság vett körül, mely csak megvetést vált ki az emberből. Voltam Itáliában is, ahol pizok és lustaság uralkodik. Németországban is jártam, de mégsem voltam elragadtatva a nagyszerű német fegyelem és szervezettség ellenére sem. Miután valamennyi civilizáltnak tartott nyugat-európai országot bejártam, váratlanul eljutottam Észtországba. Egy olyan országba, melyet Platón álmodott meg. Egy olyan országot ismertem meg, ahol nincs pizok, nincs lustaság. Egy ország, ahol a kultúra összhangban van a tiszta gondolatokkal és ésszerű döntésekkel. Egy ország, ahol senki sem adja meg magát a bor szellemének. Egy ország, ahol a szociális osztályok közötti falak ledőltek, és ahol nincs különbség polgár és polgár között. Egy ország, ahol a demokrácia győzött, nincs kommunizmus, és ahol istenhívők az emberek. Hát nem úgy hangzik, mint a mesében, Magda?” (1936. november 29.)

Beszámolójának a Fehér éjszakák címet adta Tarczay. A természeti jelenség az észtországi út után egy évvel is lenyűgözi a magyar barátnőt:

„A legmélyebb benyomások egyike, amelyet Észtország keltett bennem. Emlékszem a fehér éjszakára. Oly szokatlan, felfoghatatlan és megrázó volt, hogy alig tudom kifejezni.” (1937. június 22.)

Az előadóteremben mind a 260 ülőhely foglalt volt, sokan a fal mellett állva hallgatták végig az egyórás, kötetlen beszélgetést. Így a publikum létszáma körülbelül 300 főre tehető. A beszámolón jelen volt Tasnády Nagy András is, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára és Falu Tamás költő is. A meghívottak listáján szerepelt még az észt konzul és a finn nagykövet neve is, de ők, sajnálatosan, nem tudtak részt venni a rendezvényen.

Tarczay 42 diával készült. Az észt kultúra mellett Észtország természeti szépségeit emelte ki, mivel többnyire turisták mentek az előadásra, akiket kiváltképp ezekkel lehetett elbűvölni, s mint tudjuk, Tarczay egyfajta misszionának tekintette Észtország Magyarországon való népszerűsítését.

9 Az Oxfordban is megfordult tanárnő kezdeményezője volt a magyar–finn barátság két világháború közötti megerősítésének. A Lotta Svärd c. lap külföldi tudósítójaként is tevékenykedett.

10 139. Turáni előadások – Mányoki Vilma finn és észt útjáról (szept. 30.) és A finn és észt nőszövetségek (Nemzeti Kultúregyesület, nov. 3.), 1936/1–4: 84–85, Szíj, 2002: 33

„Örömmel jelentem, hogy igyekszem legjobb tudásom szerint kiépíteni a szimpátiát magyarok és észtek között.” (1937. január 13.)

Mindazonáltal, a legnagyobb sikert az észtországi agrárreformok megismertetésével érte el, véli Tarczay:

„Úgy gondolom, Észtország demokratikus berendezkedésének és az egyenlő vagyonfelosztás vázolásával – mely annyira eltér az itthoni viszonyoktól – tettem a legnagyobb benyomást a hallgatóságra.” (1937. január 9.)

A sikeres előadást továbbiak követik: a Vértes Turista Egyesületben, továbbá a Magyar Munkások Turista Egyesületében. Tarczay mindkét fölkérésnek örömmel tesz eleget. Két emlékezetes esetről számol be észt barátnőjének:

„Az előadás után egy úr megkérdezte, hogy foglalkozom-e varázslással. Nem, válaszoltam döbbenet, és megkérdeztem, miért érdekli. A válasz a következő volt: »Esküdni mertem volna, hogy ön varázsló. Azt hittem, csak a varázslók képesek a hallgatóság hipnotizálására és arra, hogy transz állapotba juttassák az embert. Nem tudtam, ki vagyok, hol vagyok. Az előadás alatt megszűntem az Erzsébet körút 43. alatt lenni! Egy órán keresztül Észtországban voltam! Hihetetlen!«” (1937. január 13.)

„Itt egy kohász, amott egy varrónő, egy banki alkalmazott, egy keramikus. Az előadás után odajött hozzám valaki, és a következőt mondta: »Mától fogva minden héten beteszek egy pengőt a takarékbába, és ha Isten is úgy akarja, két év múlva elutazom Észtországba.«” (1937. január 21.)

Az észtországi agrárreformok ismertetésével Tarczay sikert arat ötödik előadásán is, amelyre a Keresztény Párt kérte föl. Nem lehet viszont nem megütközni, ha nem is vérszomjas, ám bántóan naiv antiszemitizmusán, miszerint Magyarország minden bajának okozói „a zsidók”, s ex cathedra deklarálja: a társadalomból való kiiktatásukkal („kiűzetésükkel”) a nemzet összes gondja egy csapásra megoldódik:

„Az észt agrárreformokról beszéltem, és minden egyes mondatomat buzgó kiáltás követte: »Nekünk is ezt kéne tennünk! Nekünk is így kéne berendezkednünk! Nálunk ez lehetetlen! Tanulnunk kéne az észtektől!«. Érdekes, hogy Észtországban mindaz megvalósult, amit a Keresztény Párt idehaza célul tűzött ki. Miképpen ti kiűztétek a német lovagokat, úgy kéne nekünk kiűznünk a zsidókat, és akkor minden rendben lenne. Itt is fel kéne osztani a nagybirtokokat és az udvarokat, ahogyan ti is tettétek, és akkor nem kéne félnünk a kommunizmustól, mert az emberek elégedettek lennének.” (1937. február 25.)

Ugyanebben a levélben Tarczay, a Turáni Társaság parlamentben tartott ülése kapcsán – amelyen Virányi Elemér két új észt könyvet mutatott be: Metsanurk *Az Ümera folyónál* című művét, és Gailit *Apák földje* című regényét – további dehonesztáló kijelentést tesz.

„Biztattuk Virányi urat, fordítsa le mindkét könyvet, hogy szélesebb körben is olvashassák a műveket. Sajnos ez manapság nem egyszerű, mert majdnem minden kiadó zsidó nálunk, akik

nem törődnek a nemzeti eszmékkel, és csak olyan könyveket adnak ki, amelyekért sok pénzt kérhetnek el, és amelyek kapcsán nagy bevételre számíthatnak.” (1937. február 25.)

Tarczaynak a kiadókra vonatkozó kijelentése kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy 1934-ben az észti köztársasági elnök Kner Izidornak észti sorozatáért az Észti Vöröskereszt jelvény III. osztályát adományozta, továbbá a Turáni Társaság is köszönetét fejezte ki a sorozatért.¹¹ Állításai a tények ismeretében tehát könnyen cáfolhatók, s egy részüknek pont az ellenkezője igaz. S ha már a politikánál tartunk, érdemes fölidézni a levelezés azon részeit, amelyek a nemzetiszocialista eszmék elterjedésétől a közelgő háborút sejtetik:

„Karácsony előtt nehéz napokat éltünk át, hiszen bármikor kitörhetett volna a háború Jugoszláviával.¹² De úgy tűnik jobbra fordult a helyzet, és az emberek okosabbak és nyugodtabbak lettek. Adja Isten, hogy minden zavargót elhallgattassanak, és békében tovább élhessünk, dolgozhassunk!” (1935. január 29.)

„Nagyon rossz nálunk a hangulat. Isten óvjon minket a háborútól!” (1938. szeptember 9.)

„Minden nap minden órájában történik valami. Állandó izgatottságban élünk; van részünk örömben és bánatban is. Nagy örömet szerzett nekünk hazánk egy részének visszacsatolása és a közös magyar–lengyel határ, amely létfontosságú számunkra. Ám örömünk bánattal vegyült, ugyanis nem kaphattunk vissza mindent, ami jár nekünk. Német »barátaink« ugyan elismerték Szlovákia függetlenségét, de megszállták az országot, és nem engedték, hogy Eperjest, egy ízig-vérig magyar várost visszacsatoljanak Magyarországhoz. Háborús idők járnak mifelénk, Magda. Sok halott és sebesült érkezik vonattal a Kárpátokból, ahol csapataink nem szlovák, hanem német ellenféllel szemben harcolnak... Igen, német tankok és egységek tiltják meg a bevonulást Eperjesre annak ellenére, hogy ezt a várost nekünk ígérték. Egyre fokozódik a németekkel szembeni utálat nálunk. Már a gyerekek is azt kérdik, hány németet öltél meg, ha játszanak... Azt kérde, mit gondolkod Hitler prágai bevonulásáról? Véleményem szerint ez a legnagyobb aljasság, amit a történelemben valaha is feljegyeztek. Ez velünk is megtörténhet, bár Magyarországot nem kapja meg egykönnyen. Úgy vélem, óvakodni fog attól, hogy megtámadjon minket. Ezer év óta mindig is kemény dió voltunk a kedves német szomszédnak, és ezt soha nem tudták megemésztetni. Ráadásul 11 millióan vagyunk, ami nem egy elhanyagolandó szám. Bizakodunk. Remélem, egy magyar sem ír alá olyan szégyenteljes szerződést és adja el az országot, mint ahogyan azt Hácha tette. Bizonyára tudod, hogy Hácha lánya arany rózsacsokrot kapott a Führertől... És cserébe eladta a hazáját. A csehek

11 1015. Észti regények és elbeszélések magyar nyelven Kner Izidor észti sorozata. Szerk. Csekey István, ford. Virányi Elemér és Bán Aladár, 1933/1–4: 45–46.; 1257. A Turáni Társaság választmányi ülése: köszönet Kner Izidornak az észti könyvsorozatért, 1937–1938/1–2: 33.; 1354. Az észti köztársasági elnök Kner Izidornak észti sorozatáért az Észti Vöröskereszt jelvény III. osztályát adományozta, 1934/1–4: 55. Szíj, 2002: 91, 107, 113

12 Tarczay az 1934. október 9-én, a jugoszláv király elleni merényletre utal. I. Sándor csatlakozni akart a Barthou francia külügyminiszter kezdeményezte németellenes francia–szovjet szövetséghez. Marseillesben makedón és horvát nacionalisták merényletének esnek áldozataiul. Magyarország, ha nem is vett részt a merénylet előkészítésében, valóban támogatta a Jugoszlávia felbomlasztásán dolgozó erőket. A vizsgálat során azonban kiderült, hogy a merényletben közreműködő horvát usztasák korábban a Dunántúlon található Jankapusztán is tartózkodtak egy ideig, ami már felvetette Budapest felelősségét.

gyalázatosan viselkedtek, és nem válik előnyükre, hogy a német hatalmat ellenállás nélkül elfogadták.

Őszintén sajnáljuk Albániát és szegény királynéját. Talán tudod, hogy a királyné magyar (Apponyi grófnő), így a gyermekét is magyarnak tekintjük. Büszkék voltunk arra, hogy a kis trónörökös ereiben magyar vér csörgedez. Néhányan tervezték, hogy nyáron meglátogatják a kicsit és a gyönyörű királynét, de most mindketten menekülni kényszerülnek. Isten segítse meg őket!¹³

Nehéz idők ezek, Magda. Pár hónap alatt annyi minden történik, mint máskor évek alatt. Remélni akarjuk, hogy népeink a nagyhatalmak között nem fognak felmorzsolódní.” (1939. április 13.)

1937 májusában Tarczay arról számol be, hogy több mint száz észti és finn lelkipásztor vendégeskedett Budapesten.¹⁴ A kelenföldi templomban Hugo Bernhard Rahamägi püspök tartott észti istentiszteletet, amelyet Szántó lelkipásztor fordított magyarra. Tarczay itt ismerkedett meg Vendla asszonnyal,¹⁵ aki észti népviseletben jelent meg, és akiről kiderült, hogy Magdalena Veiderma legjobb barátnője. Tarczay felismeri, hogy a magyarok és az észtek nemcsak vér-, hanem hittestvérek is.

„Persze, rengeteg nálunk a katolikus, akik a Habsburg-dinasztia ideje alatt erőszakkal terjesztették a katolikus hitet. Ugyanakkor a lakosság egyharmada protestáns, és bátran állíthatom, hogy ők jobbak. A legmelegebb nemzeti érzéseket a protestánsok táplálják, azok, akik a történelem során oly sokszor fordultak szembe Ausztriával és a Habsburgokkal.” (1937. május 28.)

Majd egy hónappal később a Gellért étteremben ünnepelték Onni Talas finn nagykövet hatvanadik születésnapját. Az ünnepi beszédet Bán Aladár tartotta finn nyelven. Ferenc József főherceg is jelen volt, továbbá majdnem az összes budapesti finn és néhány észti is tiszteletét tette. Például Nina Tamm, aki zenét tanult Budapesten.

„Örömmre szolgált, hogy olyan személyekkel találkozhattam, akiket már a kongresszusról ismertem, például Virányi Elemérrel és Mányoki Vilmával. Elmeséltem Vilmának, hogy milyen szépen megünnepelték március 15-ét Tallinnban.” (1937. június 22.)

13 Tarczay Apponyi Géraldine grófnőre utal, aki 1938. április 27-én Tiranában feleségül ment I. Zogu albán királyhoz. 1939. április 8-án, Albánia olasz megszállása idején a királyi pár – újszülött fiúkkal, Lekával – Görögországba, onnan Törökországba, Franciaországba, majd Angliába menekült.

14 Az első finnugor (finn–észti–magyar) evangélikus lelkeszkonferencia Magyarországon 1937. május 24-25-én volt, melyen száz finn és észti lelkeszk vett részt. A lelkeszkek két héten keresztül ismerkedtek hazánkkal.

15 Sajnos nem tudjuk a hölgy teljes nevét.

Az „első” Magyar–Finn Társaság 1937. szeptember 25-én alakult. E szervezet segítette a magyar–finn államközi kulturális egyezmény előkészítését (1937. október), illetve törvénybe iktatását (1938). 1938-ban egymás után alakultak meg a társaság szakosztályai (például orvostudományi, gyógyszerész, művészeti, női). Tarczay 1937-ben jelen volt a társaság parlamenti gyűlésén, ahol találkozott Magdalena férjével, Aleksander Veidermával.

Az utolsó posta kelte 1939. április 13. A levelezés valószínűleg a háborús körülményeknek fölróhatóan szakadt meg. Mindkét asszony túlélte a világháborút, de nincs tudomásunk arról, hogy a barátság, a levelezés életben maradt volna.

Tarczay Gizella leveleinek megismerése által egyrészt abba nyerhettünk betekintést, hogy a harmincas években milyen ész, finn, finnugor vonatkozású események történtek itthon és a határainkon túl. Másrészt képet kapunk arról, hogyan élte meg ezeket az eseményeket, és miképp vett részt a tudományos életben egy művelt, a finn és ész kultúra iránt érdeklődő, eleinte természetesen, nem minden tévedéstől mentes, de később – a föntiek szerint – egyre tisztábban látó nő. Következésképp, Tarczay Gizella levelezése föltétlenül hasznos olvasmány, s mindenkinek bátran a figyelmébe ajánlhatjuk.

Felhasznált irodalom

Az emberiség krónikája. Szerk.: Harenberg, Bodo. Budapest, Officina Nova, 1990.

BERECZKI András: A két világháború közötti magyar–ész kapcsolatok történetéről. In: Jegtörténeti Szemle, 2004/1. 58–61. o.

EGEY Emese: A két világháború közötti magyar–finn–ész kapcsolatok történetéből. Társasági, diplomáciai, katonai együttműködés. Doktori disszertáció, ELTE-BTK, Budapest, 2002.

MEDIJAINEN, Eero: Életerő és jövőbe vetett hit. In: Magyar–ész diplomáciai kapcsolatok 1921–2001. Összeállította: Jávorszky Béla. Magyar Nagykövetség, Tallinn, 2001. 5–36. o.

Nagy Iván, dr. vitéz: Művelődési kapcsolataink Finn- és Észtországgal. In: Turán, 1935/1–4. 35–42. o.

Színház északi fényben. Ész és finn színjáték magyar színpadon. Szerk.: Sirató Ildikó, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2005.

TEKUS Ottó: Volt egyszer népfőiskolánk. Online: <http://bdeg.sopron.hu/archiv/hharang/20019/cikk4.html> (2008. 01. 23.)

VETŐ Béla: Iisalmiba készülünk. Az első finnugor lelkeszkonferencia Magyarországon 1937. május 24–25. In: Evangélikus Élet, 1981/21, május 24. 4. o.

VIRÁNYI Elemér: Ész–magyar művelődéstörténelmi kapcsolatok. In: Fenno-Ugrica III. k. Budapest, 1931. 243–259. o.

http://hu.wikipedia.org/wiki/Apponyi_G%C3%A9raldine (2007. 04. 29.)

<http://www.fsz.bme.hu/mts/mhk/csarnok/t/tarczay.htm> (2008. 01. 28.)

<http://mek.niif.hu/02100/02185/html/15.html> (2008. 02. 01.)

<http://www.an-no.hu/index.php?cikk=1913> (2008. 02. 01.)

A szetuföldi táncagyományokról

Bereczki professzor úr sokat foglalkozott az észti folklórral, így a szetu szájhagyománnyal is. Szívesen használok magam is népdal- és népmesefordításait, amikor magyaroknak tanítom az észti népi kultúrát. Így teszek idén is az ELTE Finnugor Tanszékén tartott *Észt népi játszóház* című kurzusomon. Magam kutatóként eddig legtöbbet az észti és a magyar néptáncagyománnyal foglalkoztam, ezért úgy döntöttem, hogy a Tanár úr jubileumi kötetébe a szetuföldi táncagyományokról írok.

Az észti néptáncok lejegyzése európai viszonylatban elég korán kezdődött. Már a 19. századból is vannak gyűjtői följegyzések, de az első kimondottan táncagyománygyűjtő expedíciók 1913-ban voltak. Ennek résztvevői, Anna Raudkats – akkor még a helsinki egyetem hallgatója, később az észti néptáncsoportok mozgalmának elindítója, koreográfus és testnevelőtanár – és Armas Otto Väisänen finn zenetudós az Észt Egyetemi Hallgatók Társaságának¹ az ösztöndíjasai voltak. Raudkats a táncokat jegyezte le, Väisänen pedig a dallamokat. Az első hely, ahová gyűjtőútjuk vezetett, az észti nyelvterület délkeleti csücskén fekvő, nagyon sajátos és régies népi kultúrában gazdag Szetuföld volt.

Nyelvileg a szetuk a délészti (vöru) nyelvjárás keleti változatát beszélik. Viszont van egy megkülönböztető jegyük a többi észttel szemben: ők, amióta a kereszténység erre a vidékre terjedt, mindig is keleti egyházhoz tartoztak. És mivel aztán évszázadokig a valláshatár egyben államhatárt is jelentett, Kelet- és Nyugat-Európa határát is jelentette, a szetuk kultúrája sokban különbözik a Piusa folyótól nyugatabbra lévő vörumaai észtekétől. Raudkats az észtekhez közelálló külön kis népnek tekintette őket. Ma is vannak a kutatók közt is olyanok, akik egy külön kis balti-finn népnek tekintik őket, de saját gyűjtéseim során (különösen 2004 nyarán, de máskor is) azt tapasztaltam, hogy maguk a szetuk többsége mégis inkább észtnek mondja magát, és csak ezután szetunak.

1913-ban, az első szetuföldi táncgyűjtés idején az egész észti nyelvterület az Orosz Birodalom alá tartozott, és három kormányzóság közt oszlott el: északi része az Észti Kormányzóságot képezte, a déli része a Lív Kormányzóság alá tartozott, a Szetuföld pedig a Pskovi Kormányzóság szélén maradt. A ma Észtországhoz tartozó Szetuföld jóval kisebb a hajdaninál, ennek történelmi okai vannak. A szabad észti állam születésével a teljes Szetuföld Észtországhoz került, de a második világháborút követően meghúzott újabb észti-orosz határ ezt a területet kettéválasztotta. Észtország újabb önállósulása után sajnos nem sikerült módosítani ezt a határt, így Szetuföld nagy része Oroszország része maradt. Manapság egyre kevesebb ott a szetu, sokan átjöttek Szetuföld észti oldalára.

1 Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS)

3. Néhány szó Anna Raudkats gyűjtéséről

Anna Raudkatsnak a gyűjtése során készült táncleírásai és Oskar Kallasnak² írt beszámolóí Tartuban található az Észt Folklórarhívumban az Észt Egyetemi Hallgatók Társaságának anyagai közt. A szetuföldi gyűjtés tucatnyi táncleírást és néhány táncos-énekes játék leírását tartalmazza. Oskar Kallashoz írt levelében Anna Raudkats a következő táncokat sorolja: *valtsõr*, *kaara siim*, *sepp*, *tädi tants*, *marikõne*, *padispant*, *krakuiak*, *karobotska*, *lits (tanil-priits)*, *setu kargus*, *vastatside tants* és megemlíti, hogy néhány játékot is leírt (Tõnnus 1991: 82). Ez a lista az Oskar Kallasnak küldött levelében nem egyezik az arhívumban található tánc- és játékleírások valódi számával. Néhány táncról több leírás is van (a variánsok száma például a táncosok számától is függhet), és a játékokból is több van. Beszámolójában Raudkats a gyűjtött anyagról a következőket írja: „Szetuföldi utamról kb. tíz táncot és néhány játékot hoztam magammal. Az utóbbiak bizonyosan az igazi szetu hagyományba tartoznak, de az előbbiek közt néhány az oroszoktól, a többség pedig az észtektől van átvéve. Valószínűleg az oroszoktól való átvétel a régebbi, és a táncok a néppel úgy össze vannak nőve, hogy a *Szetu kargus* és a *Vastatside tants* első ránézésre eredeti szetu táncnak tűnik. De valószínűleg nem azok: a lépések és karakterük láthatóan oroszos, az elnevezésük is, a *kasatšek* (vagy *néha kis kasatšek*), és a *kadrell*, amely néven ezeket még itt vagy ott ismerik, maguk is bizonyítják, hogy itt oroszoktól átvett, talán egy kicsit módosított táncokkal van dolgunk. Jermakova faluban világosan megmondta egy középkorú férfi, láthatóan jó ismerője a szetu táncagyományoknak, hogy a *Szetu kargus* és a *Vastatside tants* az oroszokkal közös, és a következő táncok pedig az észtektől közösek: *polka*, *krakuiak*, *karobotska*, *akulina polka*, *sepp*, *tädi tants*, *marikõne*, *padespan*, *karasiim*, *valtsõr*, *vanatiidruku tants*, és a „*hiir hüppas*, *kass kargas*” kezdetű. Ami az észtektől tanult táncokat illeti, többségükben újabb kori társastáncokkal van dolgunk, amelyek közül azért néhánynak nagyon sokat változtattak az formáján! /./ Kérdésemre, hogy hol látták a szetuk az észt táncokat, azt válaszolták, hogy ők (a szetuk) Észtországba járnak dolgozni, elsősorban persze a legközelebbi környéken, Vastseliina és Võru felé, de messzebbre is. Azonkívül a határmenti szetuk és az észtek el szoktak járni egymás lakodalmaiba. /./ Az idősebb emberektől sokszor azt hallottam, hogy az ő fiatalukorban „az észtek táncai” nem voltak ismertek, csak a *kasatšokkot* és a *kadrillt* szokták járni, és talán még *polkát*. Többek közt bizonygatta az említett „szakértő” Jermakova faluban, hogy a szetuk csak a legutóbbi tíz-tizenöt évben ismerték meg az észt táncokat. Most általánosan ismerik és táncolják őket Szetuföld egész déli részén, ahogy az utánjárás kiderítette, és évről évre terjednek tovább és tovább.” (Tõnnus 1991: 81–82)

Már a Raudkats által gyűjtött táncanyag és a kommentárjai alapján azt mondhatjuk, hogy a 20. század elején nagy átrendeződés történt Szetuföld táncagyományaiban, hogy ez az új hatások és táncdivatok ideje volt. Raudkats leírt Szetuföldön minden táncot, amit a fiatalok táncoltak, és följegyzéseket készített a régebbi táncagyományokról is. Az ő gyűjtése által jó képet kapunk arról, hogy milyen is volt az akkori szetu táncélet, milyenek voltak a táncok. Az ő gyűjtésében szereplő táncok közül a *sepp* ugyanaz a tánc, amit máshol Észtországban *papiljonipolka* néven ismertek, a *marikõne* a *reinlender* szetuföldi variánsa, és a *tädi tants* ugyanaz, mint máshol a *párváltásos reinlender* (ezeket a megfeleléseket Raudkats a táncleírások végén említi); a *krakuiak* ugyanaz, mint a *krakovjakk*, a *padispant* ugyanaz, mint a *padespaan* – ezek mind a 19–20. század fordulóján a parasztság körében divatba jött táncok. Valamivel

2 Oskar Kallas volt akkor az EÜS vezetője

régebbi táncagyományt képviselnek a *vastatside tants*, a *kargusok* és a *kasatšok*. Mindemellett használatban van a régebbi, táncos-énekes játékhagyomány, amit azonban Raudkats nem sorolt a táncok közé.

Összehasonlítottam Raudkats és Väisänen közös, 1913. évi gyűjtőútjáról hozott táncanyagát azokkal a szetu táncagyományokkal is érintő adatokkal, amit a finn tudós 1924-ben Tartuban kiadott és maguknak a szetuknak szánt olvasókönyvben³ közölt. Ő inkább az ún. énekes-táncos játékokról beszél, amelyek részben a szokásvilághoz is tartoztak. Az egy régebbi hagyományréteg, szemben a Raudkats által táncként följegyzett újabb réteggel. Kiderül az is, hogy még a népi szóhasználatban is különbséget tettek a táncolásban, az újabb táncokat „táncolták”, a régebbieket „ugrották”⁴. A régebbi táncmozdulatokat énekszóval kísérték, az újabbakat vagy kantelével vagy hegedűvel, a századfordulótól pedig egyre inkább harmonikával. Raudkats és Väisänen megfigyeléseit együtt vizsgálva viszonylag részletes képet kaphatunk a 20. század eleji szetu táncagyományokról. Az Anna Raudkats által gyűjtött újabb táncréteg jó alapot képez a szetu táncagyományok megmaradása és megváltozása megfigyelésére, ugyanis az 1913-ban följegyzett táncok közül a legtöbb az egész 20. században megmaradt a szetu hagyományban, gazdagítva az ottani táncéletet, és még ma, a 21. század elején is gyűjthető – igaz, inkább az idősebb emberektől.

4. A szetu táncagyományokról az európai táncörténet kontextusában

A szetu táncagyományok a 20. század elejéig eltérően alakultak a többi észti nyelvterület táncagyományaihoz képest. Miközben az észti táncagyomány évszázadokig Nyugat-Európa hatása alatt volt, a szetu táncagyomány inkább a kelet-európai fejlődési úton haladt, s a nyugatias hatásokat is leginkább keleti szomszédján keresztül fogadta be. A kelet-európai néptánc kultúrákban tovább maradtak fenn a régebbi rétegek, amelyek a Nyugat-Európából jövő újabb irányzatok befogadásával eltűntek. Részben ezért van az, hogy, amikor 20. század elején elkezdték a néptáncok rögzítését, a szetu táncagyomány régebbi rétege nagyon eltért más észti nyelvterületek ismert táncaitól. A 20. század elejétől a szetu táncagyományokhoz hozzákérült táncrétegek már nem különböznek jelentősen az észti táncagyományok általános fejlődési irányaitól.

A magyar folkloristák sokat foglalkoztak az európai néptáncörténettel. Különösen a 20. század második felében kutatták alaposan a Kárpát-medence népeinek táncincését. Ennek az anyagnak elemzése és Európa többi régiójának néptáncagyományaival való összehasonlítása révén jött létre többek közt a néptáncdialektológia. A mintát a nyelvészet adta, de az összehasonlító munkák során bebizonyosodott a létjogosultsága. A népi táncagyomány ugyanúgy oszlik területi alcsoportokra (dialektusokra), ahogy a nyelvek oszlanak nyelvjárásokra, amelyek aztán megint kisebb alnyelvjárásokra oszlanak.

A 20. század második feléig Európa különböző népeinek az archívumokba összegyűlt néptáncaival kapcsolatos anyaga már megengedte általánosabb következtetések levonását. Pesovár Ernő a következőt írta: „Ha futólagos pillantást vetünk kontinensünk 20. századi

3 Väisänen, Armas Otto 1924. *Seto lauluääle' ja mänguriista'*. – *Kodotulõ', Seto lugõmiku II osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused* XI. Tartoh, 36–43 o.

4 Ezekre a *kargama/karata* szót használták

néptáncterképre, szembeötlő tanulságként megállapíthatjuk, hogy viszonylag jól elhatárolható egymástól három nagyobb terület rokon karakterű táncagyomány, s elmosódottan ugyan, de kirajzolódnak az európai táncművelés közös vonásai is.” (Pesovár 1980: 8) A három fő néptáncdialektus Európában Nyugat-Európa, Kelet-Európa és a Balkán. Ezek a nagy táncterületek, amelyekből nem hiányoznak a közös vonások sem, sok kisebb területi egységre oszlanak (Pesovár 1980: 8–10).

A regionális táncstílusok jellemző jegyeinek meghatározása szükségszerűen feltételezi a központi és perifériális tánc típusok meghatározását. Egy adott nép tánckincsének a vizsgálata ilyen aspektusból egyben lehetővé teszi, hogy következtetéseket vonjunk le ennek a táncművelésnek a viszonyairól, kapcsolatairól a szomszédos népek táncművelésével. A magyar táncagyományok esetében az ilyen kutatómunka kimutatta ennek a táncművelésnek a kapcsolatait Közép-Európával, ugyanis a magyar nyelvterület peremén élő, a szomszéd népekkel érintkező népcsoportok tánckincsének a sajátosságai már konkrétan utalnak a kölcsönhatásokra is (Martin 1995: 13).

Az észti anyag esetében, bár a táncdialektusokat eddig konkrétan nem határozták meg, gyakran szokás utalni egyik vagy másik sajátos arcú táncterülethez a szomszédos népekkel való kapcsolataira. Az észti parton sokféle kapcsolat volt a finnnekkel, ami kölcsönösen nyomot hagyott a helyi táncagyományokban is. A délszti táncagyományokban viszont sok a lettekkel közös vonás. Sok hasonlóságot feltételezhetünk, különösen a 19. század második felétől kezdve, a nyugat-észti szigeti és a kurlandi táncagyományokban, mivel sok szigeti ember nyaranta oda járt dolgozni. Egyenesen is terjedhetett az észti hagyományokba más, távolabbi népek hagyományaiból a tengeren keresztül. Amíg az észti nyelvterületre a külső hatások főleg nyugatról érkeztek, a Szetuföldön a keleti hatások domináltak.

Ha a szeti táncagyományokat az európai táncművelés fényében elemezzük, azt mondhatjuk, hogy nagy szerepet játszottak kialakulásukban a történelmi körülmények. Ahogy Raudkats a 20. század elején konstata, a régebbi szeti táncagyományban csak énekes-táncos játékokat talált, amit ő ugyan gyűjtőként nem a táncok közé sorolt, de mégis lejegyezte őket. Az újabb tánckincs, ami igazából kettős – az orosz hatású régebbi réteg és az észti hatású újabb réteg – Raudkatsnak, aki eredeti szeti tánckincset remélt felfedezni, viszonylag értéktelen. (Tönnus 1991: 81–82). Igaz viszont, hogy a 20. század elején egész Európában még csak a saját népekre jellemző tánckincset keresték, amelyből alapot reméltek találni a kialakuló nemzeti táncművelésnek. Ugyanígy volt ez a népzene kutatásban is. Nagyon fontos, hogy Raudkats már ekkor felismerte és hangoztatta az alapos gyűjtőmunka és összehasonlító kutatások szükségességét Szetuföld közvetlen környezetében az észti (vörmái) oldalon és az orosz oldalon is, rámutatva ezzel a táncfolklorisztikában perspektivikus útra. Sajnos ez az alaposabb összehasonlító vizsgálat akkor elmaradt, az első világháború miatt is, és talán azért is, mert a fiatal Észti Köztársaságban megpróbálták a szetukat a többi észthez integrálni. Igaz az is, hogy a szeti népdalkincs és egyéb szájhagyomány és szokásvilág nagy gazdagsága sok egyéb témát is kínált a kutatóknak.

Ma a szetuföldi táncagyományokat értékelve már nem abból a feltételezésből kellene kiindulnunk, hogy az egyik része az oroszoktól van átvéve, a másik pedig az észtektől. Világos, hogy a hatások egy része kelet felől, a másik pedig nyugat felől érkezett. Ez Szetuföld földrajzi elhelyezkedéséből adódik, a két nagy kultúrterület és egyben két európai táncdialektus határán. Azért maradtak meg Szetuföldön az olyan hagyományrétegek is, amelyek Nyugat-Európából (ahová Észtiország területe egyébként tartozik) már rég eltűntek. Minden ma oroszoknak tűnő

jellegzetességet nem helyes csak orosz hatásnak tekinteni, ezeket inkább általánosabb kelet-európai kultúrkontextusban kellene vizsgálni. A szetu táncagyományok a 19. század végéig a nagy kelet-európai dialektusba tartoztak. A 19–20. századtól megjelenő nyugatias hatások egy nagyon sajátos és sokrétegű táncagyományt eredményeztek a 20. századi Szetuföldön. Ha a szetu táncagyományokról az észti néptáncagyomány kontextusában akarunk beszélni, egy sajátos és körülhatárolt regionális dialektusként kell látnunk. Európai kontextusban viszont ezt önálló kisdialektusként is vizsgálhatnánk.

A 19. század végén a szetu táncagyományok különböztek a többi észti nyelvterület regionális táncagyományoktól, részben a keletesebb jellegzetességei, részben pedig a megmaradt régebbi hagyományrétegei miatt is. A 20. század elején, amikor Szetuföldön elterjedtek az Észtországból átvett folklorizálódott nyugat-európai divattáncok, ez a különbség jelentősen csökkent. A 20. századi szetu táncélet együtt alakult az észti táncagyományok általános fejlődési irányaival, de az új mellett ott volt szívósan a régebbi táncagyomány is. Az ilyen, különböző történelmi periódusokból származó stílusrétegek együttléte sajátos arculatot adott a szetu táncagyománynak és különösen gazdaggá tette.

Irodalom

- LAUGASTE, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- MALMI, Viola 1993. A szabályozott karéliei néptáncok története. – *Martin György emlékezete*. Budapest: Magyar Művelődési Intézet, 87–91. o.
- MARTIN, György 1995. *Magyar tánc típusok és néptáncdialektusok*. Budapest: Planétás Kiadó.
- MIROV, Ruth 1992. Laulumängud Ida-Virumaal. – *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Koost. ja toim. Ingrid Rüütel. Virumaa Fond. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Infotrükk, 148–175. o.
- PESOVÁR, Ernő 1980. Európai tánc kultúra – nemzeti tánc kultúrák. *Magyar Néptáncagyományok*. Szerk. Lelkes Lajos. Budapest: Zeneműkiadó, 8–10.
- PESOVÁR, Ernő 2003. *Táncagyományunk történeti rétegei*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola.
- POMOZI, Eda 2005. *Eesti tantsupärimusest Euroopa tantsuajaloolises kontekstis*. Seminaritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- POMOZI, Eda 2007. *Keelesugulus – kas sugulus ka tantsukultuuris. Sissevaateid ungari ja eesti tantsufolkloori, kogumisest võrdleva tantsuajalooni*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, Uurali keelte õppetool, ungari keele ja kirjanduse eriharu.
- PÖLDMÄE, Rudolf – Herbert Tampere 1938. *Valimik eesti rahvatantsu. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused* 8. Tartu.
- TAMPERE, Herbert 1975. *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- TOROP, Kristjan 1995. *Kontratantsud*. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, Eesti Keele Instituut.
- TÖNNUS, Richard 1991. *Anna Raudkats oma ajas*. Tallinn: Eesti Raamat.
- VÄISÄNEN, Armas Otto 1924. Seto lauluääle' ja mänguriista'. – *Kodutulõ', Seto lugõmiku II osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused* XI. Tartoh, 36–43.

Előzetes megjegyzések az alapnyelvi kötőszók kérdéséhez[◊]

1. Bevezetés

Egyetlen biztos uráli vagy legalább finnugor eredetű kötőszó sincs az uráli nyelvek nagy etimológiai szótárai (UEW, TESz, EWUng, SKES, SSA, Mägiste) tanúsága szerint. Ennél is még fehérebb folt az alapnyelvi összetett mondatok kutatása. Pedig szintaktikai szempontból nem érdektelen, lehettek-e kötőszók a rekonstruálandó alapnyelvi mondattani keretben. A kérdés némiképp tipológiai ízzel úgyis föltehető, a morfológiai rekonstrukció tanulságaiból kiindulva kellett-e egyáltalán lenniük a P(F)U-ban? Ebben a rövid írásban erre keresem a választ, így elsősorban elméleti-jellegű kérdésfelvetésnek szánom, nem pedig kimerítően adatolt, teljességre törekvő esettanulmánynak. Módszertani alapelvekről sem szólok bővebben, mert e kérdéskör rövid áttekintését a magam történeti-összehasonlító mondattani nézőpontjával már írásba adtam a Néprajz és Nyelvtudomány hasábjain, a Mikola-émlékkönyben (POMOZI 2001: 215–228). E rövid írás keretei között nem foglalkozom továbbá a mellérendelő kötőszók problémájával sem, szó esik viszont egy jellegzetes névmási kötőszócsoportról, a relatívumokról.

1.2. Az alapnyelv fejlettsége és a kötőszók

„A kötőszavak igen későn alakultak ki a finnugor nyelvekben. A balti finn nyelvekben számos kötőszó csak az északi vagy a déli csoportban van meg”, mondja BERECKZI balti finn nyelvekről írt monográfiájában (2000: 38). Ez a megállapítás hűen tükrözi a szakma alapvető, közkézen forgó tankönyveire jellemző nézetet. Ugyanerről a kialakulás korának kérdése nélkül l. pl. BERECKZI 1998:87. Az előbbi megfogalmazást azért emelem ki, mert ez szinte indukál egy tipológiai jellegű kérdést: indokolt-e akárcsak áttételesen azt feltételeznünk, hogy az alapnyelvben nem voltak kötőszók¹.

A következő kérdések biztosan felmerülnek:

- (a) Milyen fejlett emberi nyelv volt a PU?
- (b) Milyen tipológiai képet mutat a morfológiai rekonstrukció?
- (c) Ilyen fejlettségű és tipológiai jegyeket mutató nyelvben mekkora a szintetikuság mértéke, elképzelhető-e a teljes kötőszó-nélküliség?
- (d) Elképzelhető-e egyáltalán fejlett emberi nyelv a kötőszók teljes hiányával?

◊ Köszönetem fejezem ki mindazon ELTÉ-s és szombathelyi finnugor szakos hallgatóimnak, akik az évek során összehasonlító mondattani előadásaimon és szemináriumaimon aktívan vettek részt, és sok felvetett kérdés továbbgondolására ösztönöztek.

1 A történeti összehasonlító módszertan metodológiája alapján ezen állításokból ez levezethető. Nem rekonstruálható olyan elem x alapnyelvi szintre, melynek semmiféle közös nyoma sincs az x+1 relatív alapnyelvi szinteken.

(e) Ha nem, akkor a valódi kötőszók (majdnem teljes) etimológiai rekonstruálhatatlansága ellenére van-e mód egyes kötőszók feltételezésére/ rekonstruálására?

Nos, az (a) és (d) felvetéssel kezdve, az emberi nyelv evolúciójának szempontjából a PU-ban bizonyosan nem, hiszen a nyelvészek rekonstruálta és egyáltalán rekonstruálható alapnyelvek bármelyike annak legvégső, kifejtett fokát képviseli, és a nyelvek életében töredéknyi idő az alapnyelvektől máig tartó periódus. KORHONEN nagyon egyszerűen és szépen megfogalmazta ezt: „Nykyään kai useimmat kielitietelijät lähtevät siitä, että ihmiskielen perusominaisuudet, sanottakoon siitä universaaleiksi, eivät ole muuttuneet lainkaan siinä ajanjaksona, minkä kielihistoriallinen tutkimus voi kattaa. Katsotaan, että tämän ajanjakso on mitättömän lyhyt verrattuna siihen aikaan, minkä ihmiskieli on ollut olemassa. [...] Samanaikaisesti luottamus typologian ja universaalien voimaan on lisääntynyt.” (1993: 324)

HAJDÚ PÉTER 1966-os könyvéből (BUNy) is említhetünk idevágó részleteket: „A nyelvcsaládok alapnyelveinek megismerésével azonban nem kaptunk feleletet arra a kérdésre, hogyan alakult ki a szóban forgó alapnyelv, [...] Nem ad választ az összehasonlító nyelvészet arra a kérdésre sem, hogyan alakult ki az emberi nyelv...” (1966:41). A BUNy ezenkívül több helyen elveti a prekategóriális nyelvi viszonyok szempontjának érvényesítését a történeti vizsgálatban, így pl. a birtokost jelölő függő grammatikai morféma, vagy az alany-állítmány dualizmusának tárgyalásakor (1966: 136, ill. 81). Világos tehát, hogy a legtágabb értelemben vett nyelvtörténeti, azaz nyelvevolúciós aspektusból az alapnyelvben egyetlen szófajkategória meglétét sem lehet tagadni. Az, hogy valami nem, vagy csak feltételesen rekonstruálható, nem bizonyíték önmagában arra, hogy nem is volt. Az alapnyelvnek ugyanolyan fejlett, legfeljebb alkalmasint másféle mondattana volt, mint a mai magyarnak, ám azt nem lesz módunkban soha teljes egészében rekonstruálni. A kérdést tehát szűkebb tipológiai szempontból kell újrafogalmaznunk a (b)–(e) kérdésfelvetések mentén: beletartozik-e az alapnyelv feltehető tipológiai képebe a kötőszók kategóriája, s ha igen, mely kötőszó-típusoké?

1.3. A PU tipológiai sajátosságai és az alárendelés

A P(F)U morfológiai rekonstrukció nagymértékben agglutináló nyelvi rendszert feltételez. E képbe illik az igei személyragok, mód- és időjelek, esetragok, birtokragok és képzőelemek rekonstruált gazdag rendszere, melyhez tipológiaiilag is jól illik a fonológia-fonotaxis oldaláról pl. a magas–mély magánhangzó-illeszkedés. A mondattan oldaláról pedig többek közt a szófaji polivalencia, ezzel tipológiai összefüggésben a névszó részleges vagy teljes predikatív ragozása, röviden fogalmazva a szófaji inverzió lehetősége. Dominánsan agglutináló, ezáltal igen jelentős részben szintetikus struktúrák képe körvonalazódik, bárminemű szintaktikai rekonstrukciós-kísérlet nélkül is. Utóbbi azonban szintén nem reménytelen: a mondattani rekonstrukcióban *mutatis mutandis* használható az összehasonlító lexikológia klasszikus eszköztára is (POMOZI 2001:226). Forma-funkció-disztribúció szempontjából, a fonológiai-morfológiai rekonstrukció tanúságával összhangban nagy bizonyossággal állítható többek között, hogy a P(F)U-nak bővelkednie kellett alárendelő mellékmondat-értékű igenévi szerkezetekben². A három kritérium

2 Ez semmiben nem mond ellent pl. a volga–káma-vidéki nyelvek areális tipológiai kutatásából származó eredményeknek, melyeknek épp ünnepelt és igen kedves professzorom volt mindig is egyik vezéralakja, ugyanis az area nyelvei közötti kölcsönhatásokban az egyenes kölcsönzés mellett homogenizálódási

kivételes egybeesését látjuk az ún. ágensparticipiumok (*participia agentis*) esetében (a magyart és az észtet leszámítva a finnugor nyelvek között csaknem pontos forma-funkció megfelelés van), de egyes szubordináció-ekvivalenciák strukturális megfeleléseit vizsgálva (formai szempont), ill. a leánynyelvi infinitívusos / participiális mellékmondat-értékű szerkezetek közötti funkcionális megfeleléseket tekintve (funkció szempontja) a szintaktikai rekonstrukció oldaláról is megerősödik a morfológiai rekonstrukció implicit állítása: az alapnyelvnek valóban bővelkednie kellett ezen említett szerkezetekben³. Ez az első és nyilvánvaló „negatív” bizonyíték arra, hogy bizonyos kötőszók feltételezése az uráli alapnyelvre tipológiaiilag sem túlzottan indokolt, mégpedig a tisztán alárendelő kötőszavaké⁴. Ugyanis dominánsan agglutináló nyelv esetén az ekvivalens alárendelések szinte teljes hiányában e kötőszók funkciótlannak lennének.

1.4. Az igenévi szerkezet és az alárendelés határán. Átmenetek

Már a bevezetésben szó esett arról, hogy vannak névmási eredetű kötőszók is, sőt az etimológiai kutatások tanúsága szerint ezek túlnyomó többségben vannak. Továbbá: különbséget kell tenni bizonyos tisztán alárendelő (mondattanilag analitikus), tisztán mellékmondat értékű igenévi (mondattanilag szintetikus) valamint egyes, implicit és explicit alárendelés határán mozgó, átmeneti formák között. S kérdés az is, milyen kötőszó az, amely egy ilyen átmeneti formán jelenik meg. Ezenkívül az agglutináció mértékében az egyes leánynyelvek között e területen is igen nagy különbségek vannak. Ha a cseremiszenben nem lenne gazdag, analitikus szerkesztésű múltidő rendszer, nem lenne jelentős részben analitikus a tagadó ragozás és nem lennének névutók, szinte az agglutináló tipológiai deduktum állna előttünk testet öltve⁵. Ennek ellenére nem teljes a mellékmondat értékű igenévi szerkezetek „uralma” még akkor sem, ha a

folyamatok is elképzelhetők, pl. létező finnugor struktúrák hasonló típusú csuvas és tatár struktúrák hatására is „törökösödhetnek”.

- 3 A mondattani vizsgálódás azáltal is támogatja az alapnyelvi morfológiai konverzió kirajzolódó lehetőségét, hogy tkp. maguk az igenévi szerkezetek is tekinthetők szintaktikai konverziós jelenségeknek. Több mellékmondat értékű igenévi szerkezetet és vele ekvivalens alárendelést is ismerő neolatin nyelvnek már nyelvtani terminológiájából is kitetszik a konverzióról vallott felfogás, amikor implicit szubordinációról és explicit szubordinációról esik szó, pl. DARDANO–TRIFONE 1983, erre és a konverzióra l. bővebben POMÓZI 1997: 29–34.
- 4 Ebből azonban nyelvtörténetileg még nem következik, hogy az egyes leánynyelvekben nem lehetnek elvben uráli eredetű kötőszók. Attól, hogy x_i leánynyelv y kötőszavának z funkciója tipológiai és egyéb megfontolásból nem tehető fel, még y etimológiailag lehet alapnyelvi eredetű, különösen ha a disztribúciós kritérium is támogatja ezt (y $x_2...x_n$ leánynyelvekbeli megléte). Pl. a fi. R *konsa*, é. (Wied.) *kōs* 'mikor' kötőszók a PU *ku- kérdő névmási töre mennek vissza (BERECZKI 2000:38). Sőt, PIROTTI (1972:119) fölveti a szabályos hangmegfelelések lehetőségének fényében a zürj. *kudž* 'hogy(an)', ill. votj. *kiž*'ua.' idetartozását is, ill. megemlíti, hogy a kérdéses pozícióban a magyar hangtani megfelelés –gy. Magyar példaként Pirottinál az *így, úgy* szerepel. A magam részéről viszont mindezt kérdőjelesen, halkan megtoldanám a m. *hogy* lexémával. Ennek elvi hangtani akadálya nincs, de a PIROTTI kiegészítésével fölteendő kérdés annyira izgalmas, – *van-e PFU ragozott finnugor kérdő/vonatkozó névmás (kötőszó?!) etimológiánk* – hogy erre még feltételes választ is csak igen körültekintő fonetikai (formai), funkcionális és történeti nyelvföldrajzi (disztribucionális) vizsgálódás után adnék.

nyilvánvalóan szekundér és egyébként is csak sporadikusan előforduló, orosz eredetű kötőszavakkal alkotott alárendelő mellékmondatoktól eltekintünk. Mennyiségi különbség van a temporális, finális, kauzális, modális, komparatív, lokális viszonyok szintetikus és analitikus kifejezési módjai között. **Nagyon durván általánosítva a rokon nyelvek tanúsága alapján azt mondhatjuk, a lokális és negatív finális viszonyok („jotta ei”, „nehogy” stb.) a legkevésbé hajlamosak arra, hogy bármily erős agglutináció esetében is kizárólagosan igenévi szerkezetes formákat öltsenek, a temporálisak és a finálisak pedig a leginkább.** Az igenévi formával (alapige igeneve + esetleges vonzatai) ekvivalens verbum finitum és esetleges vonzatainak megjelenése vagy párhuzamos megléte nem jelenti azonban az ekvivalens alárendelés feltétlen megjelenését ill. meglétét. Vannak átmeneti állapotok, melyek szinkrón szinten is igen jól nyomon követhetők egyes uráli nyelvekben, s melyek újabb lehetőséget teremtenek a kötőszókkal kapcsolatban. Ahogy elképzelhetők bonyolult analitikus szintaktikai struktúrák kötőszók nélkül (ezt általában meg is említik az uráli nyelvhasználat szintaktikai fejezetei), ugyanúgy elképzelhetők átmeneti, nem egyértelműen alárendelő struktúrák kvázi-alárendelő kötőszókkal is. Ezek a kötőszók többnyire névmási eredetűek, de van ellenpélda is, pl. a cseremiszen a finális mellékmondatot záró, igenévi eredetű, és még szemantikailag sem egyértelműen absztrahálódott *маньин*, amire azonban ugyanúgy nem lehet – még szinkrón szempontból sem – egyértelműen ráütni az alárendelő kötőszó bélyegét, ahogy a következő érdekes példák egyikére sem:

(1cser) *Поньм погаш маньин, ме чодыраш кайышна.* 'Gombát szedni mentünk az erdőbe [tkp. gombát szedni mondva/hogy/céljából az erdőbe mentünk]' (POMOZI 2002: 75)

(2cser) *Шочмо мландым аралаш маньин, Мамич Бердей полышым кычалын.* 'Hogy a hazát védje, Mamics-Berdej támogatást keresett. [tkp. Hazát védni mondva/hogy/céljából Mamics-Berdej támogatást keresett.]' (ЮЗЫКАЙН, АЛЕКО ДЕН ЕРЫК 1999: 30–31.)

(3votj) *Лымы усиз ке, куасэн нискыланы мыном.* 'Jos sataa lunta, menemme hiihtämään [tkp. Hó esik ha, síelni megyünk. – szerkezeti magyar ford. tőlem, P.P.]'. (KELMAKOV-HÄNNIKÄINEN 1999: 172)

Az (1) mondat *маньин* eleme olyannyira nem absztrahálódott szemantikailag, hogy bízást tekinthető (1) akár mellékmondat értékű igenévi szerkezetet tartalmazó, azaz formailag⁶ egyszerű mondatnak is. A (2) példa már absztrahálódott, kötőszóvá alakuló elemet mutat. Érdekes azonban megfigyelni ugyanúgy, ahogy a vitathatatlanul feltételes kötőszót tartalmazó (3) esetében is, hogy

a. e tagmondatok (amennyiben (1)-t mégis összetett mondatként interpretálnánk) sorrendje kötelezően „mellékmondat-főmondati”;

5 A cseremiszi szóalakok szinte teljesen tisztán szegmentálhatók, „matematikailag tiszták”, nyelvjárási szinten sincs egy-két kivételes szóalaktól eltekintve semmilyen flexiós jelenség, így gyakorlatilag ismeretlen a morfológiai rendhagyóság is, amely szintén a „tisztá” agglutináció felé közelíti a cseremiszt.

6 Azt, hogy ezen igenévi szerkezetek tkp. formai szempontból egyszerű, funkcionális szempontból összetett mondatok, pontosan ezzel a szóhasználattal Csúcs Sándor írta le Votják chrestomathiájában.

b. e tagmondatok kötőszava, mind a cseremiszből mind a votjában a mellékmondat záró pozícióját foglalja el, esetleg az utolsó előtti helyet, de semmiképp sem az első⁷. Ezt azonban magyarázhatja épp az említett kötelező „mellékmondat-főmondat”-sorrend.

A votják *ke* kötőszóhoz mindenben hasonlóan viselkedik a cseremiszből feltételes *zъи* is. Az *a-b*. jelenségek leírása kényszeredetten indoeurópai terminológiájú, hiszen *a*. és *b*. éppen azt az állapotot mutatja, ami szerkezetileg a ténylegesen főmondatot-mellékmondatot tartalmazó összetett mondat és a vele funkcionálisan ekvivalens, mellékmondat értékű igenévi szerkezetes mondat közé esik, s így terminológiaiilag tömören leírhatatlan. Ez a forma nincs meg a finnben, így HAKULINEN-KARLSSON mondattanában sem szerepelhet a Lausmaisuden asteista c. alfejezetben. Koncentrikus körös ábrájukat alapul véve a *sivulauseet* és a *partisippi-ilmaukset* között (vö. HAKULINEN-KARLSSON 1979: 339) még egy kategóriának kellene megjelennie, a *поньи погаши маньи* képviselte átmeneti kategóriának, aminek sem magyarul, sem finnül nem tudnék hirtelenjében találó nevet adni. Hogy ezek hogyan állhatnak szinkrón rendszerben egymás mellett, ill. az agglutináció dominanciájának csökkenése esetén milyen lehet a tipológiai változás iránya (l. nyíl), arra nézzük a következő ábrát. (1a) és (1b) között a különbség látszólag egy írásjelnyi, azonban éppen ez mutatja, hogy a kérdéses mondat a *маньи* értelmezésétől függően két tagmondatból álló kötött tagmondati sorrendű összetett mondat (1b) is, ill. mellékmondat értékű igenévi szerkezetes egyszerű mondat (1a) is lehet.

PÉLDA	FORMA
(1a) по гым погаши маньи ме чодыраш кайышна.	igenévi szerkezetes forma, nincs kötőszó, nincsenek tagmondatok
(1b) по гым погаши маньи, ме чодыраш кайышна.	átmeneti forma, a tagmondatok sorrendje kötött, mivel a <i>маньи</i> forma átmenet a szemantikailag absztrahálódott kötőszó és az igenévi szerkezet között

(4) Az erdőbe mentünk, hogy gombát szedjünk. alárendelő összetétel, általában van kötőszó, a tagmondatok sorrendje általában nem kötött, mivel az igenévi szerkezet verbum finitum + bővítményekké bomlott

1.5. A vonatkozó alárendelés és kötőszavai – Alapnyelvi kötőszók?

Az előző pontban láttunk egy lehetőséget a kötőszó megjelenésének, ill. valamely elemek kötőszóvá absztrahálódásának, a tulajdonképpeni kötőszó megjelenésének tipológiai lehetőségére. Van azonban egy nagy kiterjedésű, viszonylag homogén kategória, melyről a bevezetőben

7 Ugyanez a megfigyelés a votják példákról: „Udmurtissa sivulause tavallisesti edeltää päälauseetta ja konjunktio sijoittuu sivulauseen loppuun. Konjunktion paikka lauseessa voi hieman vaihdella, mutta se ei kuitenkaan koskaan aloita sivulauseetta, niin kuin suomessa”, Kelmakov–Hännikäinen 1999:172.

már esett szó, ez pedig a vonatkozó névmásoké. Minden rokon nyelvben lehetséges az alábbi típusú mondatok alkotása:

(5 m) Oda megyek, ahová te.

(6 é) Ma sōidan sinna, kust punase mütsiga lapsed on tulnud. ‘Oda utazom, ahonnét a pirossapkás gyerekek jöttek.’

(7 cser) кушто кож да куэ, тушто шудо шуэ ‘Hol a luc s a nyír (nő), ott gyér a fű.’ (közmondás)

Vegyük észre, hogy a (7) mondatban is az (1–3) mondatokban látott tagmondatrend figyelhető meg. Számomra úgy tűnik, annál inkább kizárólagos e sorrend a kvázi vonatkozó mellékmondatos-alárendelések között, minél kevésbé van egyébként is tiszta alárendelés az adott nyelvben. A cseremisiz esetében ez a tipikus sorrend, ez ugyanis megegyezik a nem relatívumi homonim névmást tartalmazó igenévi szerkezetes mondat sorrendjével. A világosság kedvéért egy cseremiszből fordított magyar, bár kényszerűen nyakatekert példával szemléltetve:

(8cser) *Cŷpetyušte mom ončalmydam kalasčalyza!*

(8m) ‘Meséljétek el, mit láttok a képen! [tkp. *A képen mit láttotokat meséljétek el!*]

A (7) mondatban megfigyelhető a vonatkozó mellékmondatrá vált/váló tagmondat jellegzetes tulajdonsága: a kötőszó a mellékmondat élén áll. E példák tehát egész közel állnak a tényleges alárendeléshez. Ezek idiomatikus magyar fordítása esetén minden gond nélkül felcserélhető a tagmondatok sorrendje is. A (8cser) esetén nem, de magyar fordításainál (9a és 9b) igen:

(9a m) *Mit láttok a képen, meséljétek el!*

(9b m) *Meséljétek el, mit láttok a képen.*

Ez a tulajdonság az explicit szubordináció sajátja, az idézett átmeneti mari és udmurt formák (1–3) esetén nincs meg ez a lehetőség. Ami pedig tipológiai háttérüket illeti, ugyanúgy, ahogy ma beleférnek a legerősebben agglutináló leánynyelvek szintaktikai eszköztárába, az agglutináló dominanciájú alapnyelvébe is beleillhetnek. Nézzük ezt kissé részletesebben!

Közismert, hogy az alapnyelvre gazdag kérdő névmási (**ke*, **ku*, **mi*, HAJDÚ 1966: 60) és mutató névmási (**tä*, **to*, **nä*, **no* stb. uo.) rendszer, valamint a nyelvtani és helyjelölő esetek gazdag rendszere (8 esetrag és ennél is több eset, vö. pl. HAJDÚ 1966: 62, BERECKZI 1998: 76) következtethető ki. Az uráli nyelvek vonatkozó névmásai az említett névmásokból, ragozott vonatkozó névmásai pedig ezek névszórágos alakjaiból állnak. Ha tehát egy dominánsan agglutináló nyelvben ma igaz, amit az alábbi triviális egyenlet állít, akkor ez a morfológiai szempontból dominánsan agglutinálónak rekonstruált, nyelvevolúciós szempontból a mai természetes nyelvekkel azonos fejlettségű alapnyelvben is feltételezhetően igaz. (Természetesen mindez igaz, egyszerűbb, esetrag nélküli névmások esetében is.)

kérdő / mutató névmás (töve) (A)	+ esetrag (B)	= ragozott vonatkozó névmás (C) ⁸
fi. <i>mi</i> -	+ <i>ssä</i>	= <i>missä</i>
m. <i>ho</i> -	+ <i>l</i>	= <i>hol</i>
é. <i>ku</i> -	+ <i>s</i>	= <i>kus</i>

8 Az egyes uráli leánynyelvek leíró nyelvtanai a (C) pont esetragos vonatkozó névmásaira különféle megnevezéseket használnak. Ez azonban nincs hatással a bemutatott egyszerű egyenlet érvényére.

Azaz a vitán felül rekonstruálható (7)-beli ragozott névmást alapnyelvi keretek között is elképzelhetjük. Ami *x* igen erősen agglutináló nyelv kereteibe nem fér be, az feltehetően (9a és 9b) lenne, ahol a tagmondatrend átrendeződésével (szabaddá válásával) megjelenik az explicit alárendelés. Ez a szórendi átrendeződés és felcserélhetőség ad egyfelől értelmet a főmondat és mellékmondat szakszavaknak.

Összefoglalva elmondható, hogy bár tipológiailag nem zárható teljesen ki, mégsem valószínű, hogy az uráli alapnyelvben valódi alárendelő kötőszók lettek volna. Tény azonban, hogy erre a kérdésre e kérdésfelvető írás keretei közt nem lehet kimerítő választ adni. A morfológiai rekonstrukcióból, tipológiai megfontolásokból, ill. az általam közölt implicit alárendelés (alárendelő mellékmondat értékű igenévi szerkezet) – átmeneti forma – explicit alárendelés példasorok mondattani tanulságából viszont egyértelműen kiviláglik, nagyon is valószínű, hogy létezhetek más jellegű, kvázi-alárendelő kötőszók és relatívumok. Arra a kérdésre tehát, hogy voltak-e egyáltalán alárendelő kötőszók, ha úgy tetszik kvázi-alárendelő kötőszók az alapnyelvben, igennel válaszolhatunk e rövid okfejtés alapján is.

Források

- BERECZKI, GÁBOR 1998: *Fondamenti di linguistica ugrofinnica*. Forum, Udine.
- BERECZKI GÁBOR 2000: *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 1990: *Chrestomathia votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DARDANO, MAURIZIO – TRIFONE, PIETRO 1983: *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Zanichelli, Bologna.
- HAJDÚ PÉTER 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED 1997: *Nykysuomen lauseoppia*. SKS, Helsinki.
- KEELMAKOV, VALENTIN–HÄNNIKÄINEN, SARA 1999: *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Apuneuvoja 14. SUS, Helsinki.
- KORHONEN, MIKKO 1993: *Kielen synti*. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva.
- PIROTTI, GIULIANO 1972: *Grammatica vogula*. Quaderni italo-ungheresi 3. Parma.
- POMOZI PÉTER 1997: *Satzwertige Partizipien auf –mE/-mAš im Tscheremissischen: Problematik und Klassifikation*. BiblCer 2. BDTF, Szombathely, 1997.
- POMOZI PÉTER 2001: Gondolatok a történeti összehasonlító mondattanról. *Néprajz és Nyelvtudomány* 41: 215–231.
- POMOZI PÉTER 2002: *Cseremisz-magyar nyelvhasználat*. BUFF 17. ELTE, Budapest.
- ЮЗЫКАЙН, АЛЕКО ДЕН ЕРЫК 1999: Марий... кө ме улына. Gummerus, Jyväskylä.

Még egyszer a számjelölés eredetéhez

Az észak-eurázsiai nyelvi övezet (ÉNYÖV) nyelveiben – a jéniszeji nyelvek néhány, periférikus számjelölési módjától (pl. tónusváltás, belső flexió) eltekintve – két uralkodó számjelölési típust találunk: a tökettőzést és a szuffixális számjelölést.

Az uráli nyelvekben tökettőzésre emlékeztető jelenséggel a névmások körében találkozunk. Ez a reduplikáció nem mindig valódi, hanem ún. szinonim tökettőzés, azaz két eredetileg azonos funkciójú, de különböző hangzású elem összekapcsolása révén létrejött töismétlés. A két névmási fő összekapcsolása nem okvetlenül jelöl nem-szinguláriszt. Pl. finn *mi-nä* 'én', *tä-mä* 'ez', *ku-ka* 'kicsoda'; cseremis *tu-đo* 'ő', *nu-no* 'ők, azok'; nyenyec *ma-ný* 'én', *t'u-ku* 'ez' stb. Az ugor nyelvekben a személyes névmás paradigmájában az a sajátos helyzet áll elő, hogy a vogul és az osztják duális, illetve a magyar plurális első és második személyű személyes névmások alakjai értelmezhetők reduplikációként. Pl. vogul *meùn* 'mi (Du)' – *meùn-men* (Acc), *meùn-men-nël* (Abl) (Kálmán 1976: 50); magyar *mi* ~ *mink*, *minket*, *ti*, *ti(k)teket*.

A főnév esetében csak valódi (teljes) tökettőzés jöhet szóba. A fő ismétlése valamilyen nyomatékosítást, kiemelést fejezett ki, s ennek nem okvetlenül kellett nem-szinguláriszt jelölnie. A tökettőzés egyes számi alkalmazását őrzik a csukcs-kamcsatkai nyelvek.

A szuffixális számjelölés szuffixumai között nincs következetes funkciómegoszlás. A *K* jelölhet mind az uráli, mind a paleoszibériai nyelvekben duális és plurálist, a *T* a paleoszibériai nyelvekben szintén betölti mindkét szerepet.

A számjeleknek a mennyiség jelölésén túl egyéb funkciói is lehetnek.

Az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben a duális szuffixuma gyakran szolgál azonos mondatrészek összekapcsolására, azaz konnektív szerepet lát el. A mordvinban ugyanezt a funkciót – nem lévén e nyelvben duális – a többes szám jele láthatja el. Pl. nyenyec: *ńíša-xa? ńeb'a-xa? jíl'l'e-xe?* 'az apa és az anya élt',¹ *ńeb'a-xaju-da, ńíša-xaju-da xasawa númd'i? meńeńa-xa?* 'apja-anyja szerette a fiát' (Tereščenko 1956: 47),² mordvin: *erýit' ašt'it' at'a-t baba-t kavtońest* 'él egy öregapó és egy öreganyó kettesben' (Keresztes 1990: 75).³

A számjelölés (és Acc) kiemelő szerepet játszik, jelezve, hogy az így jelzett szó a következő mondatok témája lesz, pl. (zürijén) *vöd'itöny mös, vöv, viťöny kör-jas-ös* 'teheneket és lovakat tartanak, rénszarvasokat őriznek' (Bartens 2000: 333, Baker 1985: 189 alapján).⁴

A számjel determináló funkcióját mutatja a tatár példa is: *þşir-lär deümlana* 'a föld (tkp. földek) nedves lesz' (STLJa. I: 132).

1 A *-xV?* szuffixum az alanyokon (*ńíša* 'apa', *ńeb'a* 'anya') konnektív funkciót tölt be, az állítmányon (*jíl'l'e-* 'él') a logikai egyeztetés értelmében duálisit.

2 *-xaju-* a duális jele

3 *at'a* 'öregapó', *baba* 'öreganyó', *-t* többesjel.

4 az első tagmondat tárgyai (*mös* 'tehen', *vöv* 'ló') jelöletlenek, a másodiké (*kör-jas-ös* 'rénszarvasokat') jelölt (AccPl), jelezve, hogy a réma témává válik.

Ebből a kiemelő, hangsúlyozó funkcióból fejlődhetett ki a nem-szinguláriszi szerepkör, amelyen belül a duális és a többes szám között nem tettek különbséget.

A determináló és a konnektív szerep csak megerősíti azt a feltevést, hogy a számjelölés morfémai névmási eredetűek.⁵

A nem-szinguláriszi számjelölés a determináló névmási töből a konnektív funkcion keresztül alakulhatott ki.⁶ Az azonos mondatrészeket összekapcsoló – determináló – névmási elem számjellé értékelődött át.

A nem-szinguláriszon belül az elkülönülés az exkluzív-inkluzív szembenállás révén fejlődhetett ki. A kizáró (exkluzív) alak az egészen belül egy részt, a csoport néhány tagját jelölhette, a sokkal szemben a keveset; ez fokozatosan számszerűsödött, s végül duális értelművé vált.

A számjelölésre használt morféma funkcióinak keveredése arra vezethető vissza, hogy a magában foglaló (inkluzív) és a kizáró jelentésárnyalat elhalványult.

A nyenyecből és a mordvinból idézett, konnektív szerkezetet tartalmazó példák alapján a számjel kialakulása akként magyarázható, hogy

- az azonos mondatrészeket konnektív funkciójú elem köti össze,
- ugyanez az elem megjelenik – formális kongruencia következtében – az állítmányon is,

5 Honti a *-j ~ *-i plurális jelet előbb egy alapnyelvi kollektívum-képzőből (1995, 64), majd egy gyűjtőnévképzőből vezeti le, melynek már az alapnyelvben is lehetett helynév- és/vagy kollektívum-képző funkciója (1997, 30). Az *-n duális jelnek nem tud elfogadható magyarázatot adni (1997, 19.)

A *-k duális a 'kettő' számnévből származtatja, amely oppozicionális helyzetben vált – akárcsak a személyes névmások Vx-ekké – számjellé, valahogy így: *k_{ota}, k_{akte} 'ház, mindkettő (mindkettő)' > *k_{o-ta} k_{akte} > *k_{o-takā}(k_(te)) >> *k_{o-takā} 'mindkét ház' (Honti 1997, 17-18.)

Ha csupán uralisztikai (ill. lapp-ugor-szamojéd) szempontból, azaz más nyelvcsaládok nyelveitől elszigetelve vizsgálánánk a kérdést, még akár el is fogadhatnánk a magyarázatot. Azonban általános az a tapasztalat, hogy az azonos típusú nyelvek nagy valószínűséggel azonos fejlődési folyamatokon mennek át (Radics 1985), továbbá, hogy a nyelvek soha nem önmagukban, a többi nyelvtől elszigetelten fejlődnek, a fenti magyarázatot nem lehet elfogadni. Az ÉNYÖV több nem uráli nyelvben is találunk K elemű duális jelet, ám – a jukagir kivételével (ki-) – nincs K elemű '2' jelentésű számnév (ld. ket *êñam*, eszkimó *mal'guk*, csukcs *ñireq*, giljak *men*).

6 Konnektív szerepet az instrumentális is betölthet – pl. a cseremiszen és a zürjénben. Példák: zürjén *vuj-ön-nýaný-ön vaji* 'hoztam vaját-kenyeret' (Bartens 2000, 100), *sýetasny mösk-ön kukaný-ön* 'adnak tehenet, borjat' (i.h.); cseremiszen: *kid-ge-jol-ge* 'kézzel-lábbal' (Galkin 1966, 138), *êâmnýêâ-ye, sškalêâzš-ye uzšalêâšš* 'lovát is, tehenét is eladta' (Bereczki 1990, 40).

A cseremiszen komitatívusz – sajtáságos módon – használatos az alacsonyabb számnevek után is, pl. *kok üdramasš-ge lüden koltat* 'a két asszony megijedt' (Tužarov 1977, 275), *kem üderzšê-ge kâpesš sšonet manasš lijess* 'mindhárom lány, úgymond, felnőtt korú lett' (i.h.), *neâl traktor-ye üdêâramasšblak ßiktarat* 'mind a négy traktort asszonyok vezetik' (Alhoniemi 1993, 59). A rag első elemét (g) *k(V)-ra vezetik vissza, amelynek a megítélése nem egységes (lehet latívuszi rag, vagy – ahogy Rédei véli – koaffixum (Rédei 1996). Én nem tartom kizártnak, hogy ez a k végső soron azonos a számjelként funkcionáló szuffixummal, azzal a megjegyzéssel, hogy a cseremiszenben az a többlépcsős fejlődés, amelynek során a determináló szerepű névmási elemből a konnektivitáson át végül – pl. duális – számjel válik, félúton elakadt. (A fejlődésben talán közrejátszhatott a keleti tömb hatása, ahol ez a folyamat – l. az északi szamojéd nyelveket – következetesen végbement.) (Pusztay 2001)

- az állítmányon megjelenő elem – tekintettel az előtte álló alanyok számára – átértékelődik számjellel,
- ez a számjel az állítmányról áterjed az alany(ok)ra, s innen a többi mondatrészt (pl. a tárgyra),
- az inkluzív-exkluzív szembeállítás révén a nem egyes szám tovább osztódhat duálisra és plurálisra.

Irodalom

- ALHONIEMI, Alho (1993): Ersän ja mokšan sisäisistä eroista: 'kysyä'-verbin aspektuaalista tarkastelua. MSFOu. 215: 21–36.
- BAKER, Robin (1985): The Development of the Komi Case System. A Dialectological Investigation. SUST 189, Helsinki, 117–
- BARTENS, Raija (2000): Permiläisten kielen rakenne ja kehitys. MSFOu. 238, Helsinki
- BERECZKI Gábor (1990): Chrestomathia Ceremissica. Budapest
- GALKIN, I.S. (1966): ГАЛКИН, И.С.: Историческая грамматика марийского языка. Морфология II. Joskar-Ola
- HONTI, László (1995): Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. – CIFU 8, I, Jyväskylä, 53–82.
- HONTI, László (1997): Numerusprobleme. FUF
- KÁLMÁN, Béla (1976): Chrestomathia Vogulica. Budapest
- KERESZTES László (1990): Chrestomathia Morduinica. Budapest
- PUSZTAY, János (2001): Der tscheremissische Komitativ und was dahinter verborgen sein kann. – Specimina Sibirica XVI, Savariæ (Szombathely), 93–96.
- RADICS, Katalin (1985): Typology and Historical Linguistics Affixed Person-Marking Paradigms. Studia Uralo-Altaica 24, Szeged
- RÉDEI, Károly (1996): Zur Geschichte des PU-PFU Kasussystems. Die Rolle der Koaffixe in der Herausbildung der Deklination. – In: Lapponica et Uralica. Studia Uralica Upsaliensia 26. Uppsala, 261–265.
- STLJa. – STLJa. – Современный татарский литературный язык. Moskva 1969
- TEREŠČENKO, N.M. (1956): ТЕРЕЩЕНКО, Н.М.: Материалы и исследования по языку ненцев. Moskva-Leningrad
- TUŽAROV, G.M.(1977): ТУЖАРОВ, Г.М.: Совместный падеж в марийском языке. Советское Финно-угроведение 13: 271–279.

A társadalmi és a politikai tényezők hatása a 20. század finn irodalmában

1. A társadalmi, politikai és az irodalmi tényezők lehetséges összefüggései

A 20. század finn irodalmának áttekintése és elemzése során nem lehet figyelmen kívül hagyni az évszázad jelentős történelmi-politikai eseményei, társadalmi átalakulásai és az irodalom változásai között fennálló összefüggéseket. A 20. század jelentős történelmi (azaz mindennapi politikai) fordulópontjai több esetben is egyértelműen kimutatható közvetlen hatást gyakoroltak a korszak irodalmának fejlődésére, kellőképpen meghatározónak bizonyultak ugyanis ahhoz, hogy az erőteljes, új áramlatok létrejöttében jelentős szerepet tulajdonítsunk nekik.

Természetesen nem jelent merész állásfoglalást egyes politikai eseményekre és társadalmi változásokra visszavezetni az irodalomban jelentkező újabb irányzatokat. Az irodalomelmélet koncepcióinak jelentős része meghatározónak – vagy egyenesen elsődleges fontosságúnak – tartja azt a társadalmi közeget, melyben egy adott mű megszületik. Sok esetben az alkotót körülvevő környezet határozza meg művének indíttatását, így tehát az az életér vagy életérzés, mely szoros összefüggésben állhat a társadalmi és a politikai légkör jelenségeivel (Eskola 1974: 90, Jauss 1999: 301-310, Karkama 1974: 96).

Az irodalom és a társadalmi, politikai élet között fennálló viszonyt természetesen nem tekinthetjük magától értetődő és szükségszerű kapcsolatnak. Ebből a megállapításból kiindulva elengedhetetlennek tűnik azoknak az indítékoknak a meghatározása, melyek alapján egyes irodalmárok vagy akár egész irányzatok az aktuális politikai viszonyokhoz kötődnek. Joggal feltételezhetjük, hogy a társadalom és a politika kölcsönhatása mentén alakuló hétköznapiak atmoszférája jelentős hatást gyakorolhat az irodalom célkitűzéseire, módosítva és kitágítva azt a hatáskört, melyet az egyes írók (és az irodalom egésze) műveiken keresztül tudatosan felvállalnak. Az irodalom hatásköre (politika interpretációja és esetleges elkötelezettsége, szerepvállalása) megegyezik az irodalom öndefiníciójával, azaz a megfogalmazott és felvállalt funkciójával. Ennek értelmében feltehető, hogy a társadalom és a politika területéről érkező hatást integráló, politikai állásfoglalását kinyilvánító és esetleg ideológiailag elkötelezett irodalom tudatos módon kívánja kommentálni az adott társadalmi, politikai viszonyokat, továbbá elképzeléseivel összhangban igyekszik befolyásolni a társadalom különböző rétegeit. Elsősorban azokban az esetekben tűnik igaznak az iménti megállapítás, amikor az irodalom részt kíván venni egy adott politikai ideológia megszilárdításában, és ezt a tevékenységet mint funkciót határozza meg saját maga számára. Ennek a funkciónak és az ebből adódó hatáskörnek a feltárására kell törekednünk a finn irodalom esetében is, amennyiben meg akarjuk érteni a társadalmi és a politikai jelenségek, valamint az irodalom között tapasztalható összefüggéseket. A finn baloldali irodalom különböző áramlataiban például ilyen, közvetlen módon megnyilvánuló politikai szerepvállalással és ezzel összefüggő funkciómeghatározással találkozhatunk.

A baloldali irodalomról általánosan megállapíthatjuk tehát, hogy tevékenységi körét jelentősen befolyásolta a felvállalt ideológia. A baloldali irányzatokhoz hasonlóan többek között az 1950-es évek modernizmusa és az 1980-as évek finn irodalmának áramlata is érzékenyen reagált a kor társadalmi változásaira. A modernizmus és az 1980-as évtized irodalma távol tartotta ugyan magát az ideológiai elkötelezettségtől, de a politikai realitásokkal összefüggésben a társadalmi átalakulásból adódó egzisztenciális kérdésekre igyekezett választ találni. Nem szándékoztak tehát funkciót tulajdonítani művészi szerepvállalásuknak, a társadalom (és rajta keresztül a politika) változása közvetett módon jelentkezett irodalmi alkotásaikban.

A társadalmi és a politikai tényezők valamint az irodalom között fennálló kapcsolat vizsgálatánál természetesen fel kell tárnunk az adott kultúrkört – jelen esetben a finn irodalmat és társadalmat – jellemző összefüggéseket is. A finn irodalom esetében a társadalmi és politikai téren megfogalmazott szerepvállalás bizonyos szempontból természetes és indokolt jelenségnek tűnhet. Gyökereit a 20. század elejét jellemző gondolkodásmódban kereshetjük, melybe már ekkor beépültek a demokráciával és az államisággal kapcsolatos modern fogalmak. A kialakult jogrendszerrel, állam- és közigazgatással, aktív pártrendszerrel és nemzetgazdasággal rendelkező század eleji Finnországban (Gombos 1997: 85) az átlagembertől sem állhatott távol a politika világa és a társadalmi viszonyok megítélése, ebből következik, hogy az irodalom is szélesebb körben vállalhatott szerepet a társadalmi kérdések megvitatásában és kötelezhette el magát politikai téren is.

A társadalmi és a politikai tényezők hatása a finn irodalom esetében nem kizárólag az irodalom tevékenységi körének meghatározásában mutatható ki, hanem jelentősen befolyásolta az egyes irányzatok létrejöttének körülményeit is. A politikai és a társadalmi változások, valamint az irodalom fejlődése során jelentkező újabb áramlatok, korszakok közötti összefüggésből kiindulva helyesebb nem egymást követő generációs ellentétekről és ezek alapján módosuló újabb irányzatokról, hanem nagyobb időbeli egységet felölelő generációs blokkokról beszélni a irodalom esetében. A politikában és a társadalomban bekövetkező változások sokrétűsége és üteme a 20. század elejétől azt eredményezte, hogy az irodalom túllépett a hagyományos generációs ellentétekben megnyilvánuló inspirációs lehetőségeken, a fejlődés jelentősebb állomásai sok esetben bizonyos politikai és társadalmi események mentén alakultak ki. Ez a megállapítás egyértelműen igaznak bizonyul a 20. századi finn irodalom esetében, ahol alapvetően nem a hagyományosnak nevezhető generációs váltások mentén körvonalazódtak az újabb irodalmi áramlatok (Niemi 1983: 9).

A 20. század finn irodalmában tisztán elkülöníthetők olyan irodalmi jelenségek, amelyek kialakulásukat elsősorban az adott időszak politikai és társadalmi légkörének és ezek változásainak köszönhették. Jellegetes politikai lépésekre lehet visszavezetni a baloldali irodalom kialakulását és megszilárdulását a 20. század első felében, az 1960-as és 70-es évek irodalmi változásaira a választ szintén az adott korszak politikai és társadalmi légkörében kereshetjük, továbbá az 1950-es és az 1980-as években jelentkező új írógenerációk, vagy a finn underground-mozgalom fellépésében is ráismerhetünk politikai és társadalmi hatásokra.

Dolgozatom következő részében igyekszem bemutatni a társadalmi és politikai tényezőkre leginkább reagáló baloldali finn irodalom jelentősebb korszakait és áramlatait, továbbá kísérletet teszek a baloldali irodalom ideológiai elkötelezettségét meghatározó főbb indítékok feltárására. Végezetül szeretnék említést tenni azokról az irodalmi áramlatokról is, melyek esetében a politika és a társadalom változásának hatásai jobbra csak közvetett módon jutottak kifejezésre.

A társadalmi és a politikai tényezők hatása a 20. század finn irodalmában

1. A társadalmi, politikai és az irodalmi tényezők lehetséges összefüggései

A 20. század finn irodalmának áttekintése és elemzése során nem lehet figyelmen kívül hagyni az évszázad jelentős történelmi-politikai eseményei, társadalmi átalakulásai és az irodalom változásai között fennálló összefüggéseket. A 20. század jelentős történelmi (azaz mindennapi politikai) fordulópontjai több esetben is egyértelműen kimutatható közvetlen hatást gyakoroltak a korszak irodalmának fejlődésére, kellőképpen meghatározónak bizonyultak ugyanis ahhoz, hogy az erőteljes, új áramlatok létrejöttében jelentős szerepet tulajdonítsunk nekik.

Természetesen nem jelent merész állásfoglalást egyes politikai eseményekre és társadalmi változásokra visszavezetni az irodalomban jelentkező újabb irányzatokat. Az irodalomelmélet koncepcióinak jelentős része meghatározónak – vagy egyenesen elsődleges fontosságúnak – tartja azt a társadalmi közeget, melyben egy adott mű megszületik. Sok esetben az alkotót körülvevő környezet határozza meg művének indíttatását, így tehát az az életér vagy életérzés, mely szoros összefüggésben állhat a társadalmi és a politikai légkör jelenségeivel (Eskola 1974: 90, Jauss 1999: 301-310, Karkama 1974: 96).

Az irodalom és a társadalmi, politikai élet között fennálló viszonyt természetesen nem tekinthetjük magától értetődő és szükségszerű kapcsolatnak. Ebből a megállapításból kiindulva elengedhetetlennek tűnik azoknak az indítékoknak a meghatározása, melyek alapján egyes irodalmárok vagy akár egész irányzatok az aktuális politikai viszonyokhoz kötődnek. Joggal feltételezhetjük, hogy a társadalom és a politika kölcsönhatása mentén alakuló hétköznapiak atmoszférája jelentős hatást gyakorolhat az irodalom célkitűzéseire, módosítva és kitérítve azt a hatáskört, melyet az egyes írók (és az irodalom egésze) műveiken keresztül tudatosan felvállalnak. Az irodalom hatásköre (politika interpretációja és esetleges elkötelezettsége, szerepvállalása) megegyezik az irodalom öndefiníciójával, azaz a megfogalmazott és felvállalt funkciójával. Ennek értelmében feltehető, hogy a társadalom és a politika területéről érkező hatást integráló, politikai állásfoglalását kinyilvánító és esetleg ideológiailag elkötelezett irodalom tudatos módon kívánja kommentálni az adott társadalmi, politikai viszonyokat, továbbá elképzeléseivel összhangban igyekszik befolyásolni a társadalom különböző rétegeit. Elsősorban azokban az esetekben tűnik igaznak az iménti megállapítás, amikor az irodalom részt kíván venni egy adott politikai ideológia megszilárdításában, és ezt a tevékenységet mint funkciót határozza meg saját maga számára. Ennek a funkciónak és az ebből adódó hatáskörnek a feltárására kell törekednünk a finn irodalom esetében is, amennyiben meg akarjuk érteni a társadalmi és a politikai jelenségek, valamint az irodalom között tapasztalható összefüggéseket. A finn baloldali irodalom különböző áramlataiban például ilyen, közvetlen módon megnyilvánuló politikai szerepvállalással és ezzel összefüggő funkciómeghatározással találkozhatunk.

A baloldali irodalomról általánosan megállapíthatjuk tehát, hogy tevékenységi körét jelentősen befolyásolta a felvállalt ideológia. A baloldali irányzatokhoz hasonlóan többek között az 1950-es évek modernizmusa és az 1980-as évek finn irodalmának áramlata is érzékenyen reagált a kor társadalmi változásaira. A modernizmus és az 1980-as évtized irodalma távol tartotta ugyan magát az ideológiai elkötelezettségtől, de a politikai realitásokkal összefüggésben a társadalmi átalakulásból adódó egzisztenciális kérdésekre igyekezett választ találni. Nem szándékoztak tehát funkciót tulajdonítani művészi szerepvállalásuknak, a társadalom (és rajta keresztül a politika) változása közvetett módon jelentkezett irodalmi alkotásaikban.

A társadalmi és a politikai tényezők valamint az irodalom között fennálló kapcsolat vizsgálatánál természetesen fel kell tárnunk az adott kultúrkört – jelen esetben a finn irodalmat és társadalmat – jellemző összefüggéseket is. A finn irodalom esetében a társadalmi és politikai téren megfogalmazott szerepvállalás bizonyos szempontból természetes és indokolt jelenségnek tűnhet. Gyökereit a 20. század elejét jellemző gondolkodásmódban kereshetjük, melybe már ekkor beépültek a demokráciával és az államisággal kapcsolatos modern fogalmak. A kialakult jogrendszerrel, állam- és közigazgatással, aktív pártrendszerrel és nemzetgazdasággal rendelkező század eleji Finnországban (Gombos 1997: 85) az átlagembertől sem állhatott távol a politika világa és a társadalmi viszonyok megítélése, ebből következik, hogy az irodalom is szélesebb körben vállalhatott szerepet a társadalmi kérdések megvitatásában és kötelezhette el magát politikai téren is.

A társadalmi és a politikai tényezők hatása a finn irodalom esetében nem kizárólag az irodalom tevékenységi körének meghatározásában mutatható ki, hanem jelentősen befolyásolta az egyes irányzatok létrejöttének körülményeit is. A politikai és a társadalmi változások, valamint az irodalom fejlődése során jelentkező újabb áramlatok, korszakok közötti összefüggésből kiindulva helyesebb nem egymást követő generációs ellentétekről és ezek alapján módosuló újabb irányzatokról, hanem nagyobb időbeli egységet felölelő generációs blokkokról beszélni a irodalom esetében. A politikában és a társadalomban bekövetkező változások sokrétűsége és üteme a 20. század elejétől azt eredményezte, hogy az irodalom túllépett a hagyományos generációs ellentétekben megnyilvánuló inspirációs lehetőségeken, a fejlődés jelentősebb állomásai sok esetben bizonyos politikai és társadalmi események mentén alakultak ki. Ez a megállapítás egyértelműen igaznak bizonyul a 20. századi finn irodalom esetében, ahol alapvetően nem a hagyományosnak nevezhető generációs váltások mentén körvonalazódtak az újabb irodalmi áramlatok (Niemi 1983: 9).

A 20. század finn irodalmában tisztán elkülöníthetők olyan irodalmi jelenségek, amelyek kialakulásukat elsősorban az adott időszak politikai és társadalmi légkörének és ezek változásainak köszönhetjük. Jellemző politikai lépésekre lehet visszavezetni a baloldali irodalom kialakulását és megszilárdulását a 20. század első felében, az 1960-as és 70-es évek irodalmi változásaira a választ szintén az adott korszak politikai és társadalmi légkörében kereshetjük, továbbá az 1950-es és az 1980-as években jelentkező új írógenerációk, vagy a finn underground-mozgalom fellépésében is ráismerhetünk politikai és társadalmi hatásokra.

Dolgozatom következő részében igyekszem bemutatni a társadalmi és politikai tényezőkre leginkább reagáló baloldali finn irodalom jelentősebb korszakait és áramlatait, továbbá kísérletet teszek a baloldali irodalom ideológiai elkötelezettségét meghatározó főbb indítékok feltárására. Végezetül szeretnék említést tenni azokról az irodalmi áramlatokról is, melyek esetében a politika és a társadalom változásának hatásai jobbra csak közvetett módon jutottak kifejezésre.

2. A finn baloldal és a baloldali irodalom jelentősebb korszakai és áramlatai

A baloldali irodalom alapját képező ideológia és a hozzá kapcsolódó mozgalom a 19. század végén jelent meg a finn politikai életben és a társadalomban. A baloldali eszmék rövid idő alatt nagy népszerűségegre tettek szert, ebben jelentős szerepet játszott a finn nép közösségi hagyományokban megnyilvánuló társadalmi felelősségvállalása és szociális érzékenységet mutató társadalmi berendezkedése is (Gombos 1997: 63–64). A baloldali gondolkodásmód és a belőle kifejlődött munkásmozgalom megerősödését kezdetben a finn társadalom és a politika egyéb csoportjai sem akadályozták, mivel a baloldal, a munkásosztály is jelentős részt vállalt a nemzeti identitás erősítésében és az ország függetlenedési törekvéseit is támogatta (Gombos 1997: 111, Jutikkala–Pirinen 1999: 314). A finn baloldal népszerűségének okait sajátos szemléletmódjában is kereshetjük, azokban a többnyire szociáldemokrata eszmékben, melyeket a mozgalom többsége célkitűzésként megfogalmazott. Ezért a finn baloldaliságot – néhány radikálisabb csoport kivételével – alapvetően a demokratikus eszmék jellemezték a 20. század elején és a későbbi évtizedekben is (Gombos 1994: 137–141, Haavikko 1977: 209–212).

2.1. Az 1930-as és az 1940-es évek irodalmának baloldali áramlata

A II. világháború előtti baloldali finn kulturális élet csúcspontjának az 1936-ban megalakult Kiila csoportot és az általa szerkesztett 40-luku című folyóiratot tekinthetjük. A Kiila, bár baloldali eszmékkel szimpatizáló művészek (elsősorban költők) csoportja volt, nem vallott szélsőséges nézeteket. Elutasította a radikalizmus összes formáját, Finnország kulturális, politikai és társadalmi fejlődését alapvetően demokratikus irányvonalak mentén képzelte el (Turunen 1999: 55). A Kiila irodalmárai tehát politikai állásfoglalásuk alapján nem képeztek a többnyire szociáldemokrata eszméket hangoztató finn baloldaltól jelentősen elkülönülő csoportot. Politikai elkötelezettségük sokkal inkább az irodalom terén eredményezett jellegzetes újításokat: a finn költészet a felvállalt ideológiának megfelelő tematikai preferenciaváltást és a formai elemek megújulását köszönhetette a Kiila csoportnak. A Kiila – és általában véve a 20. század elejére jellemző munkásirodalom – ellenzékiisége az irodalom terén jelentkezett azáltal, hogy tematikai és formai újításaival szembehelyezkedett a kor irodalmi hagyányaival (Laitinen 1981: 443, Roininen 1999: 95).

A Kiila ideológiai szerepvállalásáról azonban megoszlott a baloldal véleménye. A Finn Kommunista Párt (*Suomen Kommunistinen Puolue*) erősen kritizálta a csoportot liberális nézeteiért, elvárta volna ugyanis, hogy a Kiila irodalmárai radikális, dogmatikus eszméket juttassanak kifejezésre műveikben (az ún. Munkásírók és képzőművészek szövetsége [*Työläis-kynäilijäin ja -kuvaajain liitto*] amatőr csoportosulás tagjaihoz hasonlóan). A Kiila csoport ellen irányuló kritika jól példázza azt a megosztottságot, mely az 1930-as és az 1940-es évek baloldali irodalmát ugyanúgy jellemezte, mint magát a baloldali politikát: a kisebbségben lévő szélsőségesek igyekeztek minél nagyobb befolyásra szert tenni az alapvetően szociáldemokrata szellemiségű baloldali politikában (Sallama 1998: 75, Sallama 1999: 55).

Úgy gondolom, nem szükséges részletesen kitérni az egyes meghatározó író- költőszemélyiségek munkásságának ismertetésére annak megállapításához, hogy milyen jelentőséggel bírt a baloldal kulturális áramlata a 20. század finn irodalmában. Egyértelmű ugyanis, hogy a Kiila szellemisége avantgárd módon, az újítás jegyében indult útjára az 1930-as évek közepén. A Kiila haladó művészetfelfogása mellett fontosnak tartom hangsúlyozni azt a politikai legitimitást

is, mely az 1940-es évek második felétől (a II. világháborút követően) segítette elő a baloldali irodalom fejlődését. Ennek a folyamatnak olyan konkrét állomásait, jellegzetes politikai döntéseit különböztethetjük meg, mint például a kommunisták ellen irányuló, a Téli háború előtt meghozott törvények eltörlése vagy a Finn Kommunista Párt legalizálása, de ide sorolhatnánk akár az 1944-től 1948-ig terjedő egész időszakot, melyet a finn történetírás a „veszély éveinek” (*vaaran vuodet*) nevezett el. Ekkor valóban veszélyben forgott az ország függetlensége, de a Szovjetunió felé történő kényszerű nyitás és a baloldali eszmék irányában tanúsított tolerancia kedvezett a baloldali irodalom fejlődésének. Akár a korai, a Kiila megalakulása körüli, akár a későbbi, a háborús korszak utáni baloldali finn irodalomról beszélünk, magától értetődőnek tűnik tehát az összefüggés az irodalmi, kulturális tényezők valamint a politikai és a társadalmi változások között. A baloldali eszmék eredményezték a baloldali értékrendet propagáló irodalom megerősödését az 1930-as években, és ugyanezen politikai eszmék legális terjedése tette lehetővé a baloldali irodalom nyílt fellépését az 1940-es évek második felében. A korszak irodalmárai pedig felvállalva a politika nyújtotta „szövetségesi” támogatást jórészt pártpolitikailag elkötelezettekkel váltak, így az avantgárd szellemiség elfogadása mellett a baloldali propaganda népszerűsítésében is szerepet vállaltak.

2.2. Az 1960-as és az 1970-es évek irodalmának baloldali áramlata

Az 1940-es évek erőteljes baloldali hullámát követően az 1950-es évtized finn irodalmát eltérő hatások és motivációk alakították. A korszakot jellemző modernizmus preferenciaváltása a finn irodalomban egyet jelentett az ideológiáktól és a politikai érdekektől független művészi orientációval. A modernista irányzat apolitikus szemléletmódját követően az 1960-as és 70-es évek finn irodalmában – az 1930-as évek markáns áramlatához hasonlóan – újból felbukkant a baloldaliság eszmeisége (Haavikko 1977: 250).

Az 1930-as évtized második felétől megerősödő baloldali finn irodalom és az 1960-as, 70-es éveket jellemző irodalmi áramlatok között természetesen nehéz lenne közvetlen összefüggéseket megállapítani. Ennek ellenére az irodalmat mozgó motivációk területén egy fontos egyezésre hívhatjuk fel a figyelmet. Ahogyan a baloldali irodalmi áramlat kialakulásánál és megerősödésénél egyértelmű politikai tényezőket fedezhettünk fel a háttérben, úgy az 1960-as és 70-es évtizedek finn irodalmának fejlődésénél is számolnunk kell bizonyos politikai és társadalmi hatások lehetőségével.

Az említett évtizedek politikai alaphangulata és társadalmának jellegzetességei alapjaiban határozták meg a finn irodalom főáramát. Az 1960-as éveket (és részben az 1970-es évtizedet) jellemző baloldali radikalizálódás nem korlátozódott csupán a pártpolitikára, hatásai a kulturális élet számos területén, így az irodalom esetében is érzékelhetővé váltak (Haataja 1978: 413–414, Niemi 1999: 166). A politika alakulása és stílusa (melynek az utókor a korszak két köztársasági elnöke után a Paasikivi–Kekkonen irányvonal nevet adta) olyan jellegzetes folyamatokat indított el a finn társadalomban, melyek szintén nem kerültek el az irodalom figyelmét, sőt közvetlen hatást gyakoroltak a fejlődésére. Bár az 1960-as évektől kezdődő stílusváltást (mely a korábbi évtizedre jellemző modernizmust próbálta továbbfejleszteni és ugyanakkor meghaladni a „modernizmus utáni időszak” stílusának megfelelően) nem tulajdoníthatjuk az új politikai és társadalmi légkör hatásának, a korszak irodalmának tematikai orientációját egyértelműen az említett politikai és társadalmi alaphangulat határozta meg. Általános jellegzetességként

fogalmazható meg ugyanis, hogy az 1960-as és 70-es évek finn irodalmát tematikai szempontból a politizálódás jellemezte: a művek jelentős részét a belpolitika és a világpolitika helyzetének értelmezése (a finn kormányok által folytatott politizálás kritikai megközelítése, a Szovjetunió és Finnország közötti viszony megítélése, továbbá a hidegháború világpolitikai eseményeinek figyelemmel követése), a változásokból fakadó, a korszakra jellemző új életérzés inspirálta. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban (az 1960-as évek elejétől) születtek olyan, a politikai és társadalmi változásokra érzékenyen reagáló műfajok, mint a pamflet vagy a satíra, erősödött meg a riportirodalom (Laitinen 1981: 468), illetve vált kedveltté az a dokumentarista irányzat, mely újabb alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a korszak írói a 20. század finn történelmének jelentős eseményeit különböző nézőpontokból dolgozhassák fel. Ehhez a történeti-politikai orientációhoz szorosan kapcsolódik Paavo Haavikko és Pentti Saarikoski munkássága, nevük említése nélkül nem is lehetne érdemben beszélni az 1960-as és 70-es évek finn irodalmáról. Haavikko költészetének politikai, társadalmi érzékenysége már az 1958-as *Levélről levélre* (*Lehdet lehtiä*) című kötetének Finn ciklusában (*Suomalainen sarja*) megmutatkozott, Saarikoski pedig 1962-ben megjelent verseskötetének címevel – *Mi történik valójában?* (*Mitä tapahtuu todella?*) – közvetlenül utalt az egész korszak jellegzetes, bizonytalanságot sugalló alaphangulatára.

Az 1960-as évek finn irodalmának súlyponteltolódása, azaz a szinte „politikai radikalizmus” szélesedő művészet (Laitinen 1981: 570) olyan fogalmak kialakulását eredményezte az irodalmi életben, mint a „miniszteríró” (*ministerikirjailija*) vagy a negatív felhangú „antiíró” (*epäkirjailija*). Ezek a megbélyegző elnevezések egyértelműen az irodalom és a hétköznapi politikai élet összefonódásáról tesznek tanúbizonyságot (Niemi 1983: 12, 82). Fontosnak tartanám azonban hangsúlyozni, hogy a korszak irodalmárai nem feltétlenül voltak elkötelezettek politikai és ideológiai szempontból, bár számos esetben az aktuális politikai és társadalmi kérdések felvetése adta meg alkotásaik alaphangját.

Az 1960-as, 70-es évek általánosnak nevezhető baloldaliságán túl érdemes említést tenni egy meglehetősen radikálisnak nevezhető irányzatról is, mely szemléletesen példázza a korszak kulturális életének politizálódását. Az 1960-as évektől megerősödő újbaldal szellemi áramlata hívta életre a marxista inspirációjú agitprop-művészetet (*agit prop-taide*), mely nyíltan felvállalta a pártpolitikai elkötelezettséget az 1972-ben megalakuló Kultúrmunkások Szövetsége (*Kulttuurityöntekijäin Liitto*) révén. Bár az irányzat a baloldali körök egyértelmű támogatását élvezte, az 1970-es évek finn kultúrájában mellékes tényező maradt, amennyiben nem tudott jelentős inspiráló hatást elérni. Ennek ellenére a finn kulturális életben megjelenő politikai célzatosság egyik figyelemre méltó, tipikus példájának nevezhetjük az 1970-es évek radikális agitprop-művészetét.

3. A társadalmi és a politikai tényezők közvetett hatásai

A finn irodalom története során két jelentős irányzat esetében lehet tehát egyértelmű módon kimutatni a baloldali eszmék hatását: a 20. század elejétől fejlődő, és a Kiila tevékenységében, az 1930-as és 40-es évek folyamán megerősödő áramlat, valamint az 1960-as és 70-es évek újabb baloldali eszmeiségéből fakadó irodalmi irányzata kapcsán. Mindkét korszak irodalmi tevékenységében szembeötlő ugyanis a társadalmi és a politikai tényezők erőteljes és közvetlen hatása, mely az említett irányzatok szerepvállalásában, az irodalomnak tulajdonított funkció

értelmezésében nyilvánult meg. Bár jelen dolgozatnak nem célja a 20. századi finn irodalom összes nagyobb törekvéséről elemzést nyújtani, a baloldal eszmeiségét tükröző irányzatok mellett érdemes néhány szó erejéig kitérni azokra az irodalmi korszakokra is, melyekben a társadalmi és a politikai tényezők hatásai legfeljebb közvetett módon nyilvánultak meg. A 20. század finn irodalomtörténetében ilyen áramlatoknak bizonyultak a Fáklyavivők (*Tulenkantajat*) csoportja, az 1950-es évek modernizmusa, az 1960-as évek végének underground-mozgalma és az 1980-as évek új irodalmi irányzata.

Az 1920-as évek urbánus és világirodalmi inspirációjú Fáklyavivők nemzedéke nem tartotta céljának, hogy állást foglaljon a korszak politikai viszonyait illetően, a kor társadalmi tényezőit is csak saját tematikai orientációjuknak megfelelően kezelték (Laitinen 1981: 442). A Fáklyavivők irodalmárai elsősorban világpolgárok szerettek volna lenni, ezzel összefüggésben arra törekedtek, hogy az élet egzotikus jelenségeit vizsgálják a társadalmi vagy a politikai realitások figyelembevétele helyett (Koskela 1999: 269-270, Laitinen 1981: 394).

Az 1950-es évek modernista irányzata esetében sem mutatható ki szoros összefüggés a társadalmi és a politikai aktualitások, valamint a művészi újítás igénye között (Laitinen 1981: 468). Az okok közé sorolhatjuk a modernizmus eleve kozmopolita beállítottságát, de az irányzat ideológiamentességét magyarázhatjuk akár a finn belpolitikai viszonyok változásával is: az 1950-es évektől fogva a finn baloldalon belül végleg fölénybe került a szociáldemokrata eszmeiség és ezzel párhuzamosan a baloldali radikalizmus jelentősen veszített népszerűségéből (Haavikko 1977: 232–233, Jutikkala–Pirinen 1999: 415). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az 1950-es évek modernizmusa részben a korábbi évtizedek eseményei hatására saját kora társadalmi és politikai atmoszférájában jött létre, így állást foglalt akár azáltal is, hogy szándékosan nem reflektált az őt körülvevő politikai hatásokra.

Az aktuális társadalmi és politikai tényezőkre adott reakcióként értelmezhetjük az 1960-as évek végén jelentkező, periferikusnak (de semmiképpen sem jelentéktelennek) nevezhető finn underground-mozgalmat. Bár ez az összetett művészeti irányzat eleve elhatárolódott minden olyan normától, ami a fennálló kulturális és politikai hatalommal összefüggésben állt, olyan szempontból mégis a korszak elkerülhetetlen hatásának volt kitéve, hogy saját magát az adott társadalmi és politikai légkör viszonyában definiálta.

Végezetül említést kell tenni az 1980-as évtized irodalmi áramlatáról, mely közvetett módon szintén részben a korszak társadalmi és politikai tényezőinek köszönhetette kialakulását. Az 1960-as és 70-es évek zaklatott politikai, társadalmi és kulturális légköre, mely a finn irodalom képviselőit nagy számban politikai és ideológiai állásfoglalásra készítette, az 1980-as évek elején kezdett enyhülni a világpolitikai és a finn belpolitikai helyzet változásainak köszönhetően. A hétköznapi élet terén és a hatalmi struktúrában ekkor bekövetkezett stílusváltás (mely konkrét személycserével is járt a finn politikában, miután 1982-ben Mauno Koivisto vette át a köztársasági elnöki posztot Urho Kekkentől) szoros összefüggésbe hozható a Szovjetunióban megindult liberalizációs folyamatokkal. A két ország feszültségekkel terhelt viszonyának átalakulása közvetlen módon hatást gyakorolt a finn társadalomra, és a politikai enyhülés megmutatkozott a korszak irodalmi jelenségeiben is (Jutikkala–Pirinen 1999: 425, Klinge 1993: 156–160). Úgy gondolom, nem túlzás tehát részben a társadalmi és a politikai viszonyok átalakulására visszavezetni azt a tematikai és formai megújulást, mely az 1980-as évtized finn irodalmát jellemezte.

4. Összegzés

Jelen dolgozatban szerettem volna hangsúlyozni azt a 20. századi finn irodalomra jellemző aspektust, amely az évszázad irodalmi jelenségeinek változásait nem elsősorban a generációváltások alapján, hanem a politikai és a vele együtt járó társadalmi változások összefüggésében közelíti meg. Dolgozatomban arra is igyekeztem rámutatni, hogy a társadalom és a politika természetesen nem minden esetben tudtak erőteljes hatást gyakorolni az adott irodalmi áramlat tevékenységi körének meghatározására: míg bizonyos korszakok esetében közvetlen szerepvállalásról, addig egyéb esetekben csak közvetett hatásról beszélhetünk az irodalmi és a társadalmi, politikai tényezők viszonyrendszerében. A 20. századi finn irodalom baloldali áramlatai jól példázzák a politikai és az ideológiai elkötelezettséget, azt a közvetlen hatást, mely az irodalmat a társadalom és a politika felől érte ezekben az időszakokban, míg a baloldali áramlatoktól eltérő egyéb irodalmi korszakok kialakulása esetében legfeljebb közvetett szerepet tulajdoníthatunk az említett jelenségeknek.

A dolgozat természetesen nem a teljesség igényével íródott: a baloldali irodalom indítékainak és főbb jellegzetességeinek bemutatásán túl csak érintőlegesen tettem említést a 20. század finn irodalmának egyéb olyan irányzatairól, melyek esetében az említett társadalmi és politikai tényezők szerepe nem egyértelmű módon állapítható meg.

Felhasznált irodalom

- ESKOLA, Antti 1974: Heijastaa, vaikuttaa: kirjallisuussosiologian näkökulmia – Kirjallisuus Suomessa. Toimittaneet Antti Eskola, Katarina Eskola. Tammi, Helsinki, 90.
- GOMBOS József 1994: Finnország politikatörténete 1809–1917. JGYTF Kiadó, Szeged, 137–141.
- GOMBOS József 1997: A két világháború közötti Finnország politikatörténete 1918–1939. JGYTF Kiadó, Szeged, 63–64, 85, 111.
- HAATAJA, Lauri – HENTILÄ, Seppo – KALELA, Jorma – TURTOLO, Jussi (toim.) 1978: Suomen työväenliikkeen historia. Kansan Voima Oy, Helsinki, 413–414.
- HAAVIKKO, PAAVO 1977: Kansakunnan linja. Kommenteja erään tuntemattoman kansan tuntemattomaan historiaan 1904–1975. Otava, Helsinki, 209–212, 232–233, 250.
- JAUSS, Hans Robert 1999: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 301–310.
- JUTIKKALA, Eino – PIRINEN, Kauko 1999: Suomen historia. WSOY, Juva, 314, 415, 425.
- KARKAMA, Pertti 1974: Kirjallisuuden yhteiskunnallisesta selittämisestä – Kirjallisuus Suomessa. Toimittaneet Antti Eskola, Katarina Eskola. Tammi, Helsinki, 96.
- KLINGE, Matti 1991: Finnország rövid története. In Forma Kiadó, Nyíregyháza, 156–160.
- KOSKELA, Lasse 1999: Täyttä nykyaikaa. – Jälkiuskosta vaistojen kapinaan. Suomen kirjallisuushistoria 2. Toimittanut Lea Rojola. SKS, Helsinki, 269–270.
- LAITINEN, Kai 1981: Suomen kirjallisuuden historia. Otava, Helsinki, 394, 442, 443, 468, 570.
- NIEMI, Juhani 1983: Kirjailijoita ja epäkirjailijoita. Pikakuvia aikalaisista. SKS, Helsinki, 9, 12, 82.
- NIEMI, Juhani 1999: Kirjallisuus ja sukupolvikapina. – Rintamakirjeistä tietoverkkoihin. Suomen kirjallisuushistoria 3. Toimittanut Pertti Lassila. SKS, Helsinki, 166.

- ROININEN, Aimo 1999: Työväenliike tuo työläiset kirjallisuuden kentälle. – Jälkiuskosta vaistojen kapinaan. Suomen kirjallisuushistoria 2. Toimittanut Lea Rojola. SKS, Helsinki, 95.
- SALLAMA, Kari 1998: Kiilan viisiottelu 1940-luvun kentällä. – 40-luku. Kirjoituksia 1940-luvun kirjallisuudesta ja kulttuurista. Toimittanut Auli Viikari. SKS, Helsinki, 75.
- SALLAMA, Kari 1999: Vasemmistokirjallisuuden voiman ja vaaran vuodet. – Rintamakirjeistä tietoverkkoihin. Suomen kirjallisuushistoria 3. Toimittanut Pertti Lassila. SKS, Helsinki, 55.
- TURUNEN, Risto 1999: Kirjallisuuspolitiikan vanhat ja uudet rintamat. – Rintamakirjeistä tietoverkkoihin. Suomen kirjallisuushistoria 3. Toimittanut Pertti Lassila. SKS, Helsinki, 55.

Víznevek a Felső-Vicsegda területén

A víznevek a földrajzi nevek közé tartoznak, és egy adott ország vagy régió területén levő természetes vagy mesterséges vízrajzi alakulatok elnevezésére szolgálnak. Mivel kutatásunk tárgya távol esik tengerektől és óceánoktól, ezért ebben a munkában szárazföldi álló- és folyóvizekkel kapcsolatos szókinccsel fogunk foglalkozni: folyók, patakok, tavak és csatornák neveivel.

A Vicsegda Oroszország európai része északkeleti vidékének legnagyobb folyója. A folyó nagyobbik része a Komi Köztársaság központi területeit szeli át keletről nyugatra. A Vicsegda felső részének és nagyszámú mellékfolyóinak a medencéjében két nagy közigazgatási terület helyezkedik el: a kortkeroszi és az uszty-kulomi, melyeknek őslakossága a komi nyelv felső-vicsegdai nyelvjárását beszéli (ATU; VVD).

Az itt vizsgált vízrajzi szókincs két kategóriára osztható:

1. földrajzi (vízrajzi) fogalmakként használható köznevek;
2. tulajdonképpeni víznevek.

1. Az első csoportba azok a szavak tartoznak, amelyek fogalmi-tárgyi elnevezést szolgálnak, azaz rámutatnak arra, hogy az általuk elnevezett reália a földrajzi alakulatok melyik csoportjához tartozik, például *ju* 'folyó', *šor* 'patak', *tj* 'tó'. Ide tartoznak a fajtaikon belüli megkülönböztetést lehetővé tevő szavak is, amelyek abban különböznek a fenti fogalmaktól, hogy az egy típushoz tartozó osztályok azonos sajátosságait jelölik meg: *va* 'nagy folyó' (vö.: *ju* 'folyó' általában), *jol* 'erdei patak' (vö.: *šor* 'patak' általában), *gep* 'kicsi tó', *vad* 'vízlefolyás nélküli, lapos partú tó' (vö.: *tj* 'tó' általában). Lexikai-szemantikai szempontból ez a csoport nagyjából nem különbözik az általánosan használt köznevektől, ezért mint a szakszókincs többi típusa is (állattani, növényteni, embertani szókészlet) mind a köznyelvi, mind a nyelvjárási szókinccset bemutató szótárakban megtalálható.

Eredetét tekintve a vízrajzi szókészlet nagyobb része a belső keletkezésű szókincsbe tartozik. Jövevényszó csak néhány van közöttük, amelyeket az oroszból vettek át, például *kl'uč* 'forrás', *prud* 'mesterséges kis tó'. A *kurja* 'öböl' szó tekintetében két ellentétes vélemény létezik. A kutatók egy része ezt a szót eredeti kominak tekinti, amely átment néhány orosz nyelvjárásba, míg mások éppen fordítva orosz kölcsönzésnek tartják (KESzK: 147).

A komi vízrajzi szókészletnek a következő rétegei vannak:

Uráli alapnyelvi eredetű szavak: *tj* 'tó' (kp. *tj*, vtj. *tj*, magyar *tó*, vog. *tō*, nyenyec *tō*, szöl. *to*) (KESzK: 292; Rédei 1988: 533), *ju* 'folyó' (kp. *ju*, vtj. *ju-šur*, fi. *joki*, md. *jov* 'a Miksa folyó mellékfolyója', magyar *jó* (földrajzi nevekben), vog. *jā*, nyenyec *jahā*) (KESzK: 334; Rédei 1988: 99)

Finnugor alapnyelvi eredetű: *šor* 'patak' (kp. *šor*, vtj. *šur* 'folyó', magyar *ér*) (KESzK: 322; Rédei 1988: 499)

Finn-permi alapnyelvi eredetű: *vož* 'mellékfolyó' (kp. *vož*, md. *užo, uža* 'sarok', cser. *waž*, *wož* 'elágazás helye') (KESzK: 60; Rédei 1988: 825)

Permi alapnyelvi eredetű: *jiv* 'folyó felső folyása és annak vidéke' (kp. *jiv*, vtj *jil*) (KESzK: 113)

Őskomi eredetű: *vad* 'erdei tó' (kp. *vad*) (KRK: 77; KPRSz: 52)

Komi-zürjén belső születésű: *jol* 'erdei patak' (KRK: 211). Az ebbe a csoportba tartozó szavakat csak a mai komi-zürjén irodalmi nyelvben és nyelvjárásokban használják, nekik nincsenek megfelelések sem közeli sem távoli rokon nyelvekben.

Szerkezetük szerint vízrajzi szavak lehetnek:

1. egyszerű szavak: a) tőszavak: *jir* 'mély gödör folyó vagy tó fenekén', b) képzett szavak: *pjd-es* 'fenék';
2. összetett szavak: *tjkola* 'folyó régi medre, ami tóvá alakult';
3. szókapcsolatok: *va njr* 'folyó legmélyebb része, meder hajózható része'.

A fent tárgyalt vízrajzi közszavak főfunkciója vízrajzi alakulatok általános sajátosságainak megnevezése anélkül, hogy kiemelnék vagy rögzítenék egy adott típusba tartozó objektum sajátosságait. Ezért a vízrajzi fogalmak csoportjához tartozó szóképzőletet nem nagyszámú, nem foglal magába húsz-harminc szónál többet.

2. A második kategóriába tartozó szavak, azaz a tulajdonképpeni víznevek segítségével vízrajzi alakulatok elnevezése történik. Saját funkciójuk szerint az adott szavak a tulajdonnevek csoportjához tartoznak és általában nem találhatók meg a szótárakban, vagy ha mégis, akkor csak függelékként, l. például: *Komi Köztársaság földrajzi nevei* (KRK, 786–801), *Felső Vicsegda földrajzi neveinek listája* (VVD, 235–253). Mennyiségét tekintve ez a csoport lényegesen nagyobb, mint az előző, mivel mérete attól függ, mennyire nagy az a terület, ahol funkcionálnak, illetve attól, mennyire nagy ezen a területen az elnevezendő objektumok száma. Ennek megfelelően az ebbe a csoportba tartozó egységek száma meghaladhatja a néhány százat, sőt akár a néhány ezret is.

A tulajdonképpeni víznevek egy részét (szerkezetük szerint ezek általában egyszerű víznevek) nem lehet a komi anyagból származtatni, mert ezeket obi ugor nyelveket beszélő népek (nagyjából vogulok = manysik) teremtették, akik a Vicsegda felső folyása mentén éltek, amíg oda nem települtek a mai komi-zürjének ősei. Az ilyen víznevek alapvető tömegét a nagyobb és közepes folyók nevei teszik ki: *Voč'*, *Vel'*, *Lgkč'im*, *Nam*, *N'umjd*, *Ugdim*, *In* stb. Az ide sorolható szavakat a komi toponímiai szótárakban a következő vogul vagy osztják példákban szarmasztatják: *vač'*, *voč'*, *vož* 'város', *os's'a* 'szűk, keskeny', *vol'* 'folyó(meder)szakasz', *loh* 'folyó, tó öble', *logh*, *loh* 'mély gödör folyó vagy tó fenekén, meredek part', *numi* 'felső', *uhtjng* 'húzó, toló', *un* 'nagy'. (Turkin 1986: 22, 63; Afanaszjev 1996: 48, 50, 92, 110, 116, 147, 162).

Néhány későbbi keletkezésű elnevezés az orosz nyelvből származik, például *Prup* < orosz *porub*, *porubka* 'erdőirtás helye' (Turkin 1986: 94; Afanaszjev 1996: 127), *Kanava* 'Északi Jekatyerina-csatorna' < orosz *kanava* 'csatorna, ásott vízi út' (Dalj 1989: 83).

Az egyszerű, egy szóból álló eredeti komi víznevek általában közszavakból származnak: *Kuzeb* (a Vicsegda jobboldali mellékfolyója) < *kuz* '(mezei) zsurló', *Puzla* (a Vicsegda baloldali mellékfolyója) < *puzla* 'iszap, hínár, homok rétege, ingatag homokos folyófenék'.

Az összetett elnevezések két- vagy többtagúak lehetnek: *Asivvož* (*asiv* 'kelet, keleti', *vož* 'mellékfolyó'), *Verč'er* (*ver* 'erdő, erdei', *č'er* 'mellékfolyó'), *Rakakua* (*raka* 'varjú', *kua* 'kunyhó'), *Šojnatj* (*šojna* 'temető', *tj* 'tó'), *Jegburn'ašor* (*jeg* 'tej, tejes', *burn'a* 'faedény', *šor* 'patak'), *N'ureus'anšor* (*n'ure* 'mocsárba', *us'an* 'eső', *šor* 'patak'), *Disajjol'* (*di* 'sziget', *saj* 'mögött', *jol'* 'patak').

A tárgyalt szókészlet rendszerében vannak elliptikus elnevezések is, amelyek szerkezetéből egy összetevő hiányzik: *Pomes* ('gát') – hiányzik a *ju* 'folyó' szó, *Pjvs'ana* ('szaunával') – *tj* 'tó' szó kiesett, *Sanka* ('rozsomák') – hiányzik a *ju* 'folyó' szó, *Tarkojta* (szó szerint: 'nyírfajdkakas dürgés helyével') – hiányzik a *jol'* 'patak' szó, *Šojnatj* ('temetői tó') – az elnevezés közepéből kiesett a *jag* 'tűlevelű erdő' szó.

A legtöbb eredeti komi víznév szerkezetében, illetve néhány kölcsönzöttben is, főtagként *-va*, *-ju*, *-šor*, *-jol'*, *-tj* található, amelyek önállóan vízrajzi fogalmakként szerepelhetnek: *Ežva* 'Vicsegda folyó', *Rasju* (Nivšera mellékfolyója), *Ižidšor* (Pomos mellékfolyója), *Min'ajol'* (Kulom mellékfolyója), *Dontj* (tó neve).

Az összetételek előtagjai különböző szófajúak lehetnek. Sokuk melléknévi előtagú összetétel.

A minőségjelzői előtagú összetett víznevek közé a következő elnevezések tartoznak: *Burķem* (*bur* 'jó'), *Vižšor* (*viž* 'zöld'), *S'edti* (*s'ed* 'fekete'), *Kuz'tj* (*kuz* 'hosszú'), *žol'a* (*žol'a* 'kicsi'), *L'apkidjol'* (*l'apkid* 'sekély'), *Kosjol'* (*kos* 'száraz, sekély vizű'), *Ižidšor* (*ižid* 'nagy') stb.

Birtokos melléknévet tartalmazó víznevek: *Jokišavad* (*jokiša* 'sügér'), *Ežinatj* (*ežina* 'kikötővel ellátott'), *Izjajol'* (*izja* 'köves') *Turunašor* (*turuna* 'füves'), *Oškašor* (*oška* 'medve'), *Dijašor* (*dija* 'szigettel ellátott').

Főnévi melléktagú összetételből álló víznevek: *Verju* (*ver* 'erdő'), *Jenju* (*jen* 'isten'), *Kukjol'* (*kuk* 'borjú'), *Ljmv* (*ljm* 'hó'), *L'emju* (*l'em* 'zelnicemeggy'), *Paslušor* (*pasluk* 'pásztor'), *Pel'sašor* (*pel'sa* 'kis kád, sajtár, dézsa').

Igenevet tartalmazó víznevek: *Zurganjol'* (*zurgan* 'lökdöső, ütő, csapó'), *Kebanjol'* (*keban* 'átgázolható'), *Sotč'emšor* (*sotč'em* 'elégett'), *Torkanašor* (*torkana* 'megzavaró, zavarba hozó'), *Č'eč'č'alanašor* (*č'eč'č'alana* 'ugró'), *Juvantj* (*juvan* 'ívó-, iható').

Számnevet tartalmazó: *Pervojšor* (*pervoj* 'első'), *Mędšor* (*męd* 'második'), *Kojmędšor* (*kojmęd* 'harmadik').

A két vagy több részből álló víznevek szemantikai tartalma átlátható, könnyen megérthető és a legtöbb esetben összekapcsolható a megnevezendő vízi objektum sajátosságaival. E szempont szerint a víznevek egész tömegét a következő típusokra lehet osztani:

Olyan elnevezések, amelyekben tükröződnek a vízi objektumok természeti sajátosságai, például a víz színe és minősége: *Vajuvantj* (*vajuvan* 'ívó-, iható víz'), *Vižšor* (*viž* 'zöld'), *Iskatj* (*is* 'illat, szag'), *Simjol'* (*sim* 'rozsdás, rozsdás'), *Sis'ju* (*sis* 'rothadt'), *S'edti* (*s'ed* 'fekete') stb.

Olyan elnevezések, amelyek kiemelik a vízrajzi alakulat vízfolyásának karakterét, hogy mennyire bővizű, hajózható-e: *Č'ęvjol'* (*č'ęv* 'csendes, nyugodt'), *Borganšor* (*borgan* 'csörgedező, mormoló'), *Kosju* (*kos* 'száraz, megszárad'), *L'apkidjol'* (*l'apkid* 'sekély'), *Kebanjol'* (*keban* 'átgázolható'), *Pjžajol'* (szó szerint: 'csónaki patak'), *Č'eč'č'alanašor* (szó szerint: 'ugró patak').

Néhány elnevezésben jelen vannak a megnevezendő tárgy értékelését adó elemek, például *Burķem* (Vol' mellékfolyója, *bur* 'jó'), *L'okšor* (Derevjanka mellékfolyója, *l'ok* 'rossz'), *Mič'ajol'* (Voč' mellékfolyója, *mič'a* 'szép').

Az adott objektum méretére és alakjára mutató elnevezések: *žol'a Kadam* (Kicsi Kadam tó,

žol'a ' kicsi'), *lžid Kadam* (Nagy Kadam tó, *ižid* 'nagy'), *Kuz'ti* (*kuz* 'hosszú'), *Č'ukl'ašor* (*č'ukl'a* 'tekervényes, kanyargós'), *Orolati* (szó szerint: 'tó átkötéssel, áthidalással'), *Č'egemkurja* (*č'egem* 'eltörött', a Vicsegda egy éles kanyarulatában lévő öböl neve) stb.

Folyómeder sajátosságait kiemelő elnevezések: *Izjajol* (*izja* 'köves'), *Gurkesšor* (szó szerint: 'patak mély gödrökkel a fenékén').

Olyan elnevezések, amelyek szerkezetében ott élő víziállatokra mutató elemek vannak: *Vurdajol* (*vurd* 'vidra'), *Gič'ati* (*gič* 'kárász'), *Kebasajol* (*kebas* 'maréna').

Annak a területnek, ahol a vízrajzi alakulat elhelyezkedik állat- és növényvilágára utaló elnevezések: *L'emju* (*l'em* 'zelnicemeggy'), *Rasšor* (*ras* 'liget'), *Susajol* (*sus* 'cédrusfa'), *Kirnišaju* (*kirniš* 'holló'), *Oškašor* (*oš* 'medve'), *Urjol* (*ur* 'mókus').

A vízrajzi objektum elhelyezkedésére utaló elnevezések. Tájékoztató elemek lehetnek megfelelő világítójuk, más vízrajzi vagy szárazföldi alakulatok: *Asivvož* (szó szerint: 'keleti mellékfolyó', az Ujup folyó komi neve), *Vojvož* (szó szerint: 'északi mellékfolyó', Pomos folyó mellékfolyója), *Ritiživož* (szó szerint: 'nyugati mellékfolyó', Odju mellékfolyója), *Viljs S'edjol* ('Felső S'edjol'), *Dinjol* ('torkolatban levő patak', Pemos mellékfolyója), *Keresbokšor* ('magaslat mellett folyó patak', Derevjanka folyó mellékfolyója).

A következő elnevezések az elnevezendő objektum emberi tevékenység eredményeivel való kapcsolatát hangsúlyozzák: *Poskašor* ('híddal ellátott folyó'), *Pjvs'anati* ('szaunával ellátott tó'). Az ilyen típusú víznevekben határozótagként gyakran személynevek szerepelnek, amelyek birtokos viszonyt fejeznek ki: *Eš'ipgep* ('József tava'), *Pašjol* ('Pál patakja'), *Gabešor* ('Gábor folyója'). Néhány esetben ehhez hasonló elnevezések keletkeznek valamilyen helységnév használatakor is: *Il'l'ašor* (ilyen elnevezésű folyó Il'l'as'ikt nevű falu területén folyik, amelyet az első lakójának neve – Il'l'a – után neveztek el), *N'ikenjol* (ugyanígy a patak az első lakója – N'iken – szerint elnevezett N'ikens'ikt falu területén folyik).

Olyan víznevek, amelyek szemantikája valamilyen, az adott vízi alakulat területén történt esettel, történéssel kapcsolódik: *Oššedemšor* ('patak, amely mellett medvét fogtak'), *Męšvjemšor* ('patak, ahol egy tehén vízbe fulladt') stb.

Befejezésül említendő, hogy némely vízrajzi közszavak, amelyeket jelzői előtag nélkül használnak, néha konkrétan egy adott területen egyes számban levő objektumok elnevezésére használatosak: *Ju* ('Derevjanka folyó'), *Ti* ('Derevjanskoje tó'), *Jol* (Vicsegda mellékfolyója). Mellékfunkciójukat tekintve ezek a szavak vízrajzi közszavak maradnak, de ugyanakkor a tulajdonképpeni víznevekhez is sorolhatók.

A Felső-Vicsegda medencéje területén levő vízrajzi alakulatok egész sorának, elsősorban a nagyobbaknak, két elnevezése létezik párhuzamosan: az egyik nem hivatalos és általában a helyi lakosság szóbeli nyelvében használható, míg a másik a hivatalos elnevezés, és mind a szóbeli, mind az írásbeli nyelvben (különböző dokumentumok, földrajzi térképek, útmutató táblák) megtalálható: Ežva – Vicsegda, Keťjem – Kel'tma, N'ijš'erju – N'ivšera stb.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a Felső-Vicsegda mellékének víznevei önálló rendszert alkotnak, amely két alapvető strukturális összetevőből áll. Az első, vagyis a vízrajzi fogalmakként használható köznevek a Komi Köztársaság egész területén azonosak és megfelelőik megtalálhatók a rokon nyelvekben is. A másik, a tulajdonképpeni víznevek csoportja lényegesen nagyobb mennyiségű szót foglal magába. Ehhez a csoporthoz tartoznak a fentebb áttekintett lexikai csoportok, amelyek tükrözik az általuk megnevezett reáliák egyéni jellegzetességeit csakúgy, mint az adott nyelvjárás fonetikai és lexikai sajátosságait.

Rövidítések

kp. – komi-permják; cser. – cseremisiz (mari); fi. – finn; md. – mordvin; szöl. – szölkup; vog. – vogul (manysi); vtj. – votják (udmurt).

Irodalom

- AFANASZJEV 1996: Афанасьев, А. П. Топонимия Республики Коми. Словарь – справочник. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- ATU: Административно-территориальное и муниципальное устройство Республики Коми (на 1 августа 2006 года). Издание шестое официальное. Сыктывкар. 2006
- VVD: Сорвачева, В. А. – Сахарова, М. А. – Гуляев, Е. С. Верхневычегодский диалект коми языка. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 1966.
- DAL 1989: Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Том II. И–О. Русский язык, Москва.
- KPRSz: Баталова, Р. М. – Кривошекова-Гатман, А. С. Коми-пермятско–русский словарь. Русский язык, Москва. 1985
- KRK: Безносилова, Л. М. – Айбабина, Е. А. – Коснырева, Р. И. Коми – роч кывчукöр. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 2002.
- KESzK: Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва. 1970.
- TURKIN 1986: Туркин, А. И. Топонимический словарь Коми АССР. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- RÉDEI 1988: Rédei, Karoly (Hrsg), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bereczki Gábor 80 éves

„Bereczki Gábor 1928. március 24-én született Békésen. Békés falunak nagy, városnak kicsiny helység volt akkoriban – jó iskolákkal, gimnáziummal is, templomokkal; s évszázadok óta biztosított meleg otthont, valódi hazát s biztonságos megélhetést kemény kétkezi munka árán reformátusnak, katolikusnak éppenúgy, mint magyarnak, szlováknak, románnak” (Domokos Péter: *Urálisztkai Tanulmányok* 2/1988: 15). Domokos Bereczki Gábor tanár úr 60. születésnapja alkalmából írta ezeket a sorokat, s immár tiszteletreméltó kollégánk és szeretett barátunk 80. születésnapja megünneplésére készülődünk. Az alábbiakban arról szólok, hogyan ismerkedtem meg Bereczki Gáborral, immár fél évszázaddal ezelőtt.

Mi Magyarországon nem találkoztunk, ő 1928-ban született, én '32-ben. Én Nagykanizsán végeztem az iskoláimat, ott érettségiztem, ő pedig Békésen. Bereczki Gábor viszonylag keveset tartózkodott Magyarországon az iskolái befejezése, a gimnázium elvégzése után. Beiratkozott ugyan a budapesti bölcsészkarra, de még egy év sem telt el, már a bukaresti egyetemen találjuk, ahol romanisztikát tanul. És amikor én az egyetemet elkezdtem, ő már végzett. Tehát elkerültük egymást. Nem is tudtam ő róla, sem ő nem tudott én rólam. Tehát Bereczki Gábor romanisztikát tanult, és dédelgette magában a gondolatot, hogy visszatér a finnugrisztikához majdan egyszer. Akkor nyílt erre lehetőség, amikor hazajött, és a Nyelvtudományi Intézetben helyezték el állásba. Utána Leningrádban lett aspiráns, majd meghívták vagy kinevezték tanársegédnek ugyanoda. Kandidátusi disszertációját Leningrádban védte meg. Hosszú ideig lektori tevékenységet is folytatott.

Tudományos pályájának alakulásában nagy jelentősége volt a Leningrádban eltöltött időnek. Az orosz metropolisban töltött idő alatt sajátította el a cseremisz nyelvet, és vált e nyelv egyik legkiválóbb kutatójává. Bereczki Gábor fizikai és szellemi munkájának az összekapcsolása révén vált a volgai finnugor nyelvek, elsősorban a cseremisz nyelv egyedülálló, párját ritkító specialistájává. Bereczki tudományos hozzájárulása nélkül a cseremisz nyelv, de az egész finnugor nyelvtudomány is más képet mutatna, szegényebb volna. Bereczki Gábor munkáinak tagolódása nyilvánvaló: nyelvtudományi és műfordítói. A nyelvtudományban a következő témakörökkel foglalkozott: cseremisz nyelv, a volgai finnugor nyelvészet, etimológiai kutatások, és ennek részeként a finnugor–török nyelvi kapcsolatokat.

Mi először '57-ben találkoztunk Leningrádban, véletlen folytán. Bereczki Gábor segített Kálmán Bélának – aki kevésbé tudott oroszul – vogul nyelvmestereket keresni, és tolmácsolt is neki. Később Kálmán Béla is megtanult jól oroszul, de ekkor még kellett neki a segítség. Úgy volt, hogy találkozunk, és én is hivatalos voltam a társaságba. Az Astoria szállodában találkoztunk össze Kálmán Bélával, a vogulokkal és Bereczki Gáborral. Az volt az első találkozásunk. Akkor már tudtunk egymásról, hírből ismertem, de még nem találkoztunk. Tehát én Kálmán Bélához mentem oda. Azt nem tudtam, hogy ott lesz Bereczki Gábor is, csak sejtettem, hogy ott lesz. Én Kálmán Bélával akartam találkozni, aki Debrecenből jött, és rövidebb ideig tartózkodott Leningrádban. Őt már ismertem Magyarországról.

Én ekkor Leningrádban az orosz és finnugor nyelvészeti ismereteimet igyekeztem bővíteni, egy hónapot töltöttem el könyvtárakban. Ekkor találkoztam Kim Kosztyin osztják nyelvemesterrel és más osztjákokkal, de nagyon kevésel. Így gyűjtöttem nyelvi anyagot. A Kálmán Bélával való találkozás csak az ismerkedésünket szolgálta volna. Gábor barátommal nagyon megörültünk egymásnak, hogy végre megtaláltuk egymást, aztán az est folyamán elváltam tőlük azzal, hogy majd Bereczki felkeres. Akkor még nagyon sovány voltam, Gábor meg is jegyezte, amikor elbúcsúztunk. Attól kezdve minden évben találkoztunk, hiszen ő hamarosan hazajött Magyarországra. Én akkor még Lakó aspiránsa voltam, ő pedig a Beke Ödön számára létesített II. számú Finnugor Tanszéken lett docens. Én aztán elkerültem az egyetemről, úgyhogy nem dolgoztunk mi egy munkahelyen sosem. De ebben az időben alakult ki közöttünk a meleg, baráti kapcsolat. Olyan jó viszony, mintha gyerekkorunktól együtt lettünk volna mindvégig. Egymást támogatva dolgoztunk egész életünkben. Az érdeklődésünk közös volt: az etimológia, a permi nyelvek, a cseremis. Hagyományosan ő is, én is elsősorban alaktannal foglalkoztam és etimológiával. Az egyetemen, a Finnugor Bizottságban is rendszeresen találkoztunk. Volt idő, amikor Bereczki, Rédei és Domokos úszni jártak a Rudas fürdőbe. Minden héten egyszer, szerdán úsztunk, utána elmentünk a Gellért sörözőbe. Ezeket az úszásokat folytattuk éveken keresztül.

A kapcsolatunk mind a mai napig tart, munkánkról be szoktunk egymásnak számolni és megvitátjuk a vitás kérdéseket.

(A hangfelvételt készítette és lejegyezte: Salánki Zsuzsa)

Hagyomány és rögtönzés – szövegvariálódás a karjalai

halottsiratókban

A folklorisztikai szakirodalomban már szinte tradícióként működő elvárás a sirató-előadást „hagyományos rögtönzésként” jellemezni, melynek kapcsán az ismétlés és a kreativitás, illetve a köztük fennálló viszony kérdése is gyakran felmerül.¹ Kaivola-Bregenhøj javaslata szerint a folklóralkotásokat egy olyan egyenesen lehetne elhelyezni, melynek egyik végpontját képezné a tökéletes utánzat, másik végét pedig a szabad improvizáció.² A szóbeli hagyomány műfjai e két véglet közti terület különböző pontjain foglalnának helyet, mivel a szájhagyomány útján terjedő alkotások esetében soha nem fordul elő a két szélsőség elérése.

A folklórelőadás végső formájára tehát döntő befolyással vannak mind a variálódást megengedő, mind a rögzített elemeket előnyben részesítő tényezők (a hagyomány megtanulása, emlékezetben tartása és újbóli előadása; a folklórműfajhoz kötődő normák; az előadó alkotóegyeniségének és érzelmi élményeinek sajátosságai; az előadási alkalom).³ Ezeknek az úgynevezett reprodukciós szabályoknak a meghatározása stratégiai jelentőséggel bír a folklóralkotások vizsgálatakor, hiszen a különböző folklórműfajokat éppen eltérő reprodukciós szabályrendszerük segítségével különíthetjük el.⁴

A folklórban tetten érhető változatképződés nem szabadon alakuló folyamat, hanem az alkotóegyen közösségi tudásában raktározott hagyomány szabályaihoz kötött.⁵ A rituális siratók előadásmódja, előadásmenete és szövegének tartalma például közösségileg szigorúan ellenőrzött. Az ügyes, tapasztalt és hozzáértő siratóénekesek azonban a szöveg tartalmán is változtatnak minden egyes ismételt előadás alkalmával.⁶ A finn folklórlista, Lauri Harvilahti kutatásai alapján a variálódás elsősorban a közösség társadalmi viszonyainak, a folklór előadási gyakorlatának, valamint az előadó kompetenciájának és hagyományhoz való viszonyulásának függvénye.⁷

Harvilahti szóhasználatában a kompetencia a folklór alkotásának képességét, valamint a reprodukciót és a kommunikációt megengedő rendszer birtoklását jelenti. A kompetens hagyományközvetítő képes úgy lemásolni és újraalkotni a korábban elsajátított hagyományt,

1 A teljesség igénye nélkül l. például: Dömötör–Szendrei 1981. 448; Haavio 1935. 215; Paksa 1999. 68.

2 Kaivola-Bregenhøj 1985. 7–8.

3 Kaivola-Bregenhøj 1985. 16.

4 Honko 1980. 23.

5 Rüütel 1987. 190–191.

6 Stepanova 1996. 227.

7 Harvilahti 1992. 13.

hogy mindeközben egy egészen új tolmácsolásban – de a hagyományos szabályozott keretek közt megmaradva – egy teljesen új „produktumot” hoz létre.⁸

Az előadói képesség és sikeresség egyik alapvető összetevője az előadó memóriefunkcióinak működése, melynek három jellemző mozzanatát különbözteti meg Zumthor: a szelektálást, a feszültséget és az egyetemességet.⁹ Először emlékezetének tárából az előadó előre kiválogatja az éppen aktuális előadásra alkalmas sorokat, melyeket egykor saját közösségében sajátított el. Előadása alatt pedig az egyediség és a közösségiség között állandó feszültség forrása lesz, hogy milyen mértékben sikerül eltérnie a hagyomány által rögzített normáktól.

Az egyes folklóralkotások ismételt előadásai tehát nem csupán újraalkotások, hanem ismételt alkalmazkodások is egyben: aki előhívja és előadja az éneket, nem csak magának, de a közönségnek is alkot.¹⁰ Az énekes egyrészt mint hozzáértő hagyománytudatos előadó, meg akar felelni a hivatásbeli követelményeknek, másrészt személyes igényeinek is eleget tesz saját érzéseinek és identitásának kifejezése által, harmadrészt pedig a társadalmi vagy kontextuális kívánalmak is befolyásolják, melyek a hallgatósággal való interakciókból vagy az előadási szituáció egyedi körülményeiből származnak.¹¹ Ezeknek az elvárásoknak az összjátékát csak nagy körültekintéssel lehet számításba venni a szövegvariálódás vizsgálatakor, hiszen az emlékezetkihagyások, a szubjektivitás, az érzelmi túlfűtöttség, a művészi kidolgozás, a pszichológiai gátlás, a közönséghez és számos helyzeti körülményhez való alkalmazkodás esetleges előfordulásait sem lehet figyelmen kívül hagyni. A folklór alkotástechnikáját illetően legfőbb kutatási cél a reprodukciós szabályok felfedése: a variabilitás (vagyis: mit lehet és mit nem szabad mondani az adott műfaj keretén belül), illetve az irányadó normák (vagyis: mit kell mondani és csinálni az adott műfaj keretén belül) meghatározása.

Ami a siratással foglalkozó szakirodalmat illeti, csak kevesen említik, hogy melyek a kompetens siratóénekes ismérvei. Nenola-Kallio szerint az improvizációs készség, valamint a sirató tartalmát és szerkezetét illető kreativitás alapvető ismertetőjegyei a „szakértő” sirató-előadónak, ugyanakkor fontos kötelessége a hagyományhoz való szigorú ragaszkodás is: például a névtabut tisztelő személyes megnevezések és megszólítások szakrális rendszerét tilos megsérteni, bármily szép és találó képes kifejezésekre leljen is az énekes.¹² A kompetens sirató-előadó birtokában van az alkotástechnika szabályainak, a strukturális mintáknak és a stílusesszókknak; jól ismeri a szerkezeti vonásokat, a dallamot, a stílust, az arcjátékot, a gesztusokat és minden egyéb kelléket, melyek segítségével képes a hagyományos modellnek megfelelően saját siratóinak szövegét, dallamát megszerkeszteni és az alkalomnak megfelelő variációkban előadni.¹³

A siratás kompetenciájának kialakulása egy félig tudatos, félig tudattalan tanulási folyamat vagy enkulturáció eredménye.¹⁴ Az új információ megértéséhez és beépítéséhez korábbi

8 Pentikäinen 1971. 15.

9 Zumthor 1990. 179–180.

10 Honko 1980. 24.

11 Honko 1980. 25.

12 Nenola-Kallio 1981. 49.

13 Ld. pl. Honko 1980. 25.

14 Az enkulturáció a kultúrakutatók által alkotott fogalom: a kultúra olyan egyéni, életfogytig tartó tanulását jelöli, melynek során az emberi sarjadék bekapcsolódik a kultúraspecifikus normarendszerbe az

tapasztalatainkat és ismereteinket is felhasználjuk. A tanulás tehát egyfajta gondolkodásbeli fejlődés, ezért hosszú távú eredményekkel jár: van, hogy a passzív tanulás gyümölcse csak sok idő elteltével mutatkozik meg a gyakorlatban. A karjalai lányok például – az idősebb asszonyok hallgatása közben – már gyermekkorukban elsajátítják a siratás alapjait, de siratótudásukat csak jóval később, felnőttkorukban fedik fel a közösség előtt.¹⁵

A siratók tanulásának tehát két jól elkülöníthető fázisa van: a szerkezeti minta, a stílusesszék, a formanyelv, a szóképlet, a dallam, az alkotás- és előadásmód alapjai már gyermekkorban beépülnek a tudásba, noha maga a folyamat nem tudatos, sőt szinte észrevétlen. (A siratóénekesek maguk ezt a szakaszt nem is tartják tanulásnak.) Ehhez a „felkészülési szakaszhoz” hozzájárul még a közösségi értékek és magatartásminták interiorizációja is: a gyermek láthatja, hogy a siratóénekes tudása révén hogyan képes kiszakadni a megszokott otthoni környezetéből, izgalmas élményeket meg tapasztalni és társadalmi elismerésben részesülni.

A siratótudás igen gyakran családon belül öröklődik.¹⁶ A családi örökségen kívül jelentős szerepet játszik még a tehetség is: a rokonságban nem biztos, hogy mindenki fogékony vagy alkalmas a „siratómesterségre”. A tehetség a genetikai örökségek, a kultúrából elsajátított ismeretek, illetve a személyes motiváció és képességek kölcsönhatásában alakul.¹⁷

A siratótanulás második, felnőttkori periódusa már tudatos és szándékos: az énekesek ekkor már céltudatosan igyekeznek minél több előadási és fellépési alkalmat megragadni saját alkotó- és előadó-képességük fejlesztése és karbantartása érdekében.¹⁸ Érdekes módon számos siratóénekes arról számol be, hogy siratótudásukat maguktól tanulták, a szavak és a dallam csak a semmiből törtek elő, mindenféle előzetes felkészülés és szerkesztés nélkül.¹⁹ Valójában a siratóknak ez a misztikus feltörése nem lehetséges, ez az érzés valószínűleg a siratóénekesekben élő, saját mesterségükről alkotott idealizált képet tükrözi. Semmiféle szerzemény vagy alkotás sem lehet tudattalan.²⁰ Ez a siratóasszonyok kétértelmű megnyilatkozásaiból is kitűnik: a semmiből előtörő alkotás romantikus elképzelésének felidézése mellett a sirató-előadásra való gondos felkészülési munkálatokról is beszámolnak.²¹

elsődleges nevelők (család) révén. A kultúrába való „belenevelődés” tulajdonképpen a szocializációval szorosan összefüggő jelenség, melynek során a kulturális alapkészségeket és a társadalmi beilleszkedési képességet sajátítjuk el. Claessens 1989.

15 Stepanova 1995. 134.; Tolbert 1988. 119.

16 Lásd: Tolbert 1988. 120.

17 Moisala 1993. 50. A siratótanulást különféle ösztönző erők hajtják: külsők (elszakadás a hétköznapi napoktól, fellépési és elismerési lehetőség), belsők (a siratók iránti őszinte érdeklődés, és a „mesterré válás” vágya) vagy társadalmiak (a régi hagyományokat tisztelő és érdekes emberek megismerése). L. bővebben: Järvillehto 1994. 13.

18 Knuuttila 1985. 63.; Knuuttila 1989. 234-240.; Asplund 1994. 360-361.

19 Többek között: Virtaranta 1973. 479.

20 Merriam 1964. 166.

21 Sokan példaképeiktől tanulták, hogy már jóval az előadás előtt el kell képzelni a gyászolók helyzetét, meg kell formázni a szöveget és tartalmát, és ha nem is feljegyzéssel, de dudorászással valamilyen szinten rögzíteni is kell a siratót. A felkészületlenség ugyanis meglátszik az előadáson. Martta Kuikka siratóénekes (1921–2005) szóbeli közlése alapján, Ilomantsi: Viinivaara, 2000. V. 30. (a szerző gyűjtése). Az adatközlő Suojärvinen (Ladoga-Karjala) született, 1943-ban Finnország (Ilomantsi) területére evakuálták.

Ha létezik siratótanulás, akkor vajon beszélhetünk a siratók tanításáról is? Elisabeth Tolbert szerint a hagyományos siratóalkalmakkor nem rajzolódik ki világosan a tanítás megléte.²² Mégis vannak erre utaló példák. Martta Kajoksinen, a Suojärviből a finnországi Észak-Karjalába evakuált siratóasszony bevallása szerint egyik fellépését megelőzően szakértői tanácsokat kapott a siratóalkotással és -előadással kapcsolatban, tanárának nevét azonban nem akarta felfedni.²³ Néhány észak-karjalai siratóénekes siratókat tanított Elisabeth Tolbert amerikai siratókutatónak terepmunkája idején.²⁴ Alekszandra Sztjepanova megfigyelte, hogy a siratóénekesek számának megritkulásával az idősebb asszonyok szívesen tanítottak siratószavakat a fiatalabb rokonoknak annak érdekében, hogy az ő korosztályuk is tisztességes módon átjuthasson Tuonelába.²⁵ A kutatók számára nehéz annak megítélése, hogy a mintakép alapján milyen pontosan lehet elsajátítani a szöveget és a dallamot, illetve, hogy meddig tart a tanulás és a másolás határa²⁶

A sirató tehát nem tartozik a szigorú értelemben vett rögtönzött műfajok közé: a szókészlet, a költői eszközök, az előadásmód állandósága, a rítus vagy egyéb funkció pontos betartása mind arról biztosítják a hallgatóságot, hogy semmi meghökkentő újdonság nem várható a siratóban.²⁷ A sirató semmilyen meglepetéssel nem szolgálhat, ha a közönség tisztában van a siratóhelyezettel, az elhunyt életének és halálának körülményeivel, ismeri a gyászoló rokonság társadalmi helyzetét, a siratóénekest és elhunythoz, gyászolókhöz fűződő viszonyát. Feltűnő újítás csak rendkívül ritkán tapasztalható. Másrésztől azonban minden egyes sirató egyedi alkotás, egyedülálló zenei és népköltészeti termék, egyszeri és megismételhetetlen: egy igazi sirató-előadás kétszer sosem hangozhat el. Meddig terjed tehát a „tűréshatár” és a variálódás mértéke a siratók megszövegezését illetően? Milyen formában mutatkozik meg a szövegállandóság a siratók különböző dimenzióiban: a nyelvezet, a struktúra és a funkció szintjén?

A kérdések megválaszolásához olyan siratóváltozatokat veszünk górcső alá, melyek a halotti szertartáson belül ugyanazt a szerepet töltik be és ugyanattól az adatközlőtől származnak. Összevetésük fényt deríthet arra, hogy az ismételt előadások során az előadó milyen mértékben ragaszkodik a korábban elsajátított eredeti szöveghez; milyen eszközökkel és milyen esetekben él a variálás és rögtönzés lehetőségeivel, illetve melyek a sirató legstabilabb, kötelező elemei. A jelen vizsgálat kizárólag a szövegre vonatkozik, a dallamelemzés nem tartozik kompetenciánk körébe.

A szóban forgó variánsok adatközlője, Anna Ivanovna Nyikolajeva, 1909-ben született Aunusz (Olonyec-Karjala) vidékén, Prjajszinszkij közigazgatási körzet (*Prjajszinszkij rajon, Prääsän piiri*) területén: siratói tehát Karjala déli siratókörzetéhez tartoznak.²⁸

22 Tolbert 1988. 216.

23 Knuuttila 1989. 235–236. Martta Kajoksinen 1914-ben született Hyrsyläben.

24 Tolbert 1988. 216–217. Az adatközlők számára a tanítás a sorról sorra történő utánzást jelentette, és a tanulást pusztán a szövegutadás alapján ítélték meg.

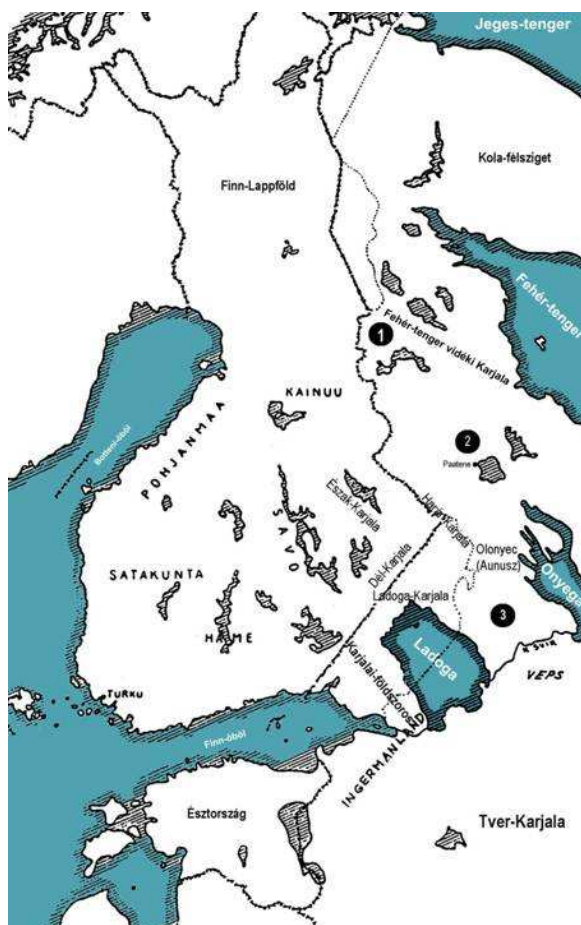
25 Stepanova 1995. 142.; 1996. 225.

26 Tolbert anyagában például található anyáról leányra szállt siratók, melyek szinte pontos lemásolásról tesznek tanúbizonyságot. Tolbert 1988. 122.

27 Honko 1980. 26–27.

28 Nyikolajeva a faluközpontban, Vieljärviben (*Vedlozero*) élt. Sztjepanova–Koski 1976. 521.; Honko 1980. 27.

1. ábra: Karjalai siratókörzetek

1 Északi siratókörzet
Fehér-tenger vidéki
Karjala

2 Átmeneti (középső)
siratókörzet
Seesjärvi tó környéke:
Paatene, Mäntyselkä,
Porajärvi

3 Déli siratókörzet
Dél- és Észak-Karjala
(Finnország)
Olonyec vidéke
(Aunusz)
Ladoga-Karjala
Tver-Karjala

Az elemzésre kerülő változatok eredetijét Anna Ivanovna – saját elmondása szerint – 12 évesen, 1921-ben hallotta először legidősebb, már házasságban élő nővére előadásában, aki a szülői házba érkezvén kiterített édesanyjukat siratta. 30 évvel később, 1951-ben Anna Ivanovna ugyanezt a siratót énekelte másik – nála két évvel idősebb – nővére, Outi halálakor.²⁹

29 Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 758. Lauri Honko 1966-os gyűjtése során Anna Ivanovna Nyikolajeva részletesen beszámolt a finn folklóristának siratótudása eredetéről. Anna édesanyja nem tudott siratni, de voltak ott más asszonyok, a nővérei és a szomszédok, de legfőképpen „egy idős asszony”, akik képesek voltak a siratásra. Anna Ivanovna saját lakodalmán még nem „szavakkal sirattott”, csak „könnyekkel sírt”, mikor „az idős asszony”, Mari siratta őt – valószínűleg a „menyasszonyt elsirató” szerepében. A lakodalmi szertartást követően, miután három napot kellett várnia a ló érkezésére, „saját magától, mindenféle külső tanács nélkül kitalált egy siratót”, melyet a vőlegény házához indulásakor adott elő. (Ez valószínűleg menyasszonybúcsúzó lehetett. – A szerző megjegyzése.) Anna képes volt ugyanolyan jó siratót előadni, mint amilyet Mari énekelt neki. Legelső halottsiratóját nővére,

Sajnos, az eredeti „mintát” és Anna első siratását senki nem örökölte meg az utókor számára, de a sirató négy későbbi verzióját sikerült rögzíteni: 1964-ben édesanyjának, 1966-ban sógorának, majd ugyanabban az évben Outi nővérének is, 1970-ben ismét édesanyjának szánta az éneket Anna Ivanovna.³⁰

A szövegvariánsok egy igencsak elterjedt formáját képviselik annak a karjalai siratótípusnak, melyet az elhunyt közeli (általában férjezett) nőrokona ad elő a halottas házhoz érkezvén, ahol a kinyújtott halott a temetésre felkészítve fekszik.³¹ A gyászoló előadó saját érkezéséről szóló beszámolóját az egyenletes ütem jellemzi, amely mentén az egyes mozzanatok fokozatos kifejtésre kerülnek.

Lauri Honko elkészítette a nővérnek szóló sirató (1966) sematikus szerkezeti-tematikus vázát, mely alapján könnyedén megrajzolható az édesanyjának szóló változat (1964) struktúrája is, továbbá a két variáns szerkezeti és tematikus motívumbeli összehasonlítása is megvalósítható.³²

A nővérnek szóló siratót Honko három tematikus egységre (*Megrökönyödés, Próbálkozások, A felismerés*) osztja, melyeket jelenetekre, majd azokon belül epizódokra bont. A sirató első harmada azt a megdöbbentő látványt festi le, melyet a gyászoló nőrokon észlel a halottas házhoz érkezvén: a halott és komor táj teljesen eltér a hajdani étellel teli vidéktől. Az azelőtt/most ellentétpár erőteljes, találó szóképeivel és hatásos ismételtetésével a siratóénekes rendkívül kifejező módon festi le a halálcsenddel és bánattal átitatott táj képét. A képekben nem nehéz felfedezni a karjalai siratók egyik kedvelt költői megoldását, mikor a gyászoló saját érzéseit a természetbe vetíti. Az elmúlás megtapasztalása egybeolvasztja az embert a természettel: rádöbbenünk, hogy ugyanahhoz a körforgáshoz tartozunk, ugyanúgy születünk, lélegzünk és meghalunk. A gyász rányomja bélyegét a környezetre: komorrá változtatja tájat, fekete felhőket küld a nap elé, letöri a fülemülék lábát, leszakítja a fecskék fejét, tönkreteszi a szárító rudakat. Bátran kijelenthetjük, hogy az egész karjalai siratóhagyomány közkedvelt stílusesszövegről van szó, mivel a délin kívül az északi és középső siratókörzetekből is találunk az érzelmkivetítésre és a kontraszt technikára példákat (lásd 3. számú melléklet).

Az elszörnyedést tovább fokozza a „*miért/mily okból*” kérdőszó folyamatos visszatérése, illetve a „*mostani látogatásomkor/érkezésemkor*” és a „*máskor/régebben, mikor (látogatóba) jöttem*” formulák párhuzamos ismételtetése, paralelizmusa. A következő mintasor jól

Outi „szent sarokban” kiterített, megmosdatott és felöltöztetett holtteste felett adta elő 1951-ben. Ez az adat azonban kétségbe vonható: Lauri Honko vallomása szerint előfordulhat, hogy Anna Ivanovna úgy értelmezte az interjúkérdest, hogy általában mikor (a halott szertartás melyik részén) hangzik el először sirató. Másrészt az a magyarázat is lehetséges, hogy Anna ennek a siratónak az előadásától kezdve tartja magát aktív siratóasszonynak. Honko 1980. 27–28.

30 Sajnos, a sógornak és az édesanyjának szóló 1970-es siratók szövegei nem álltak rendelkezésemre, így azokkal kapcsolatban csupán a Lauri Honko által tett megfigyelésekre tudok hagyatkozni. L. Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 758. A másik két változat szövegét és magyar fordítását lásd az 1. számú mellékletekben.

31 Honko 1980. 28.; Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 758.

32 Lauri Honko saját gyűjtött változatát (az 1966-ban rögzített nővérnek szóló siratót) és Sztjepanova 1964-es gyűjtéséből származó, édesanyjának énekelt korábbi verziót részletesen elemezte szövegvariálódásról és reprodukálásról szóló cikkében: Honko 1980. A jelen cikkben elemzett szövegek tematikus szerkezetét lásd a 2. számú mellékletben.

szemlélteti, hogy az ellentétes képeket és a csodálkozó kérdéseket váltogatva mily egyenletes párhuzamos szerkesztésmóddal építkeznek a sirató első részének sorai:³³

2. ábra: Az ellentétes képek szerveződése a sirató (1966) első részében

1. epizód	– A kép	Negatív észlelés kérdőformában	Most miért komor az utca és a kerítés?
2. epizód	+ B kép	Pozitív észlelés állító formában	Azelőtt ragyogóan sütött a nap.
	– B kép	Negatív észlelés kérdőformában, az előző kép kontrasztja	Most miért gyülekeznek fekete felhők?
	K kérdés	Döbbsent kérdés	Milyen csoda történhetett?
3. epizód	+ C kép	Pozitív észlelés	Azelőtt fülemülék és fecskék daloltak.
	– C kép	Negatív észlelés kérdőformában, az előző kép kontrasztja	Most miért fekszenek holtan a madarak?
	K kérdés	Döbbsent kérdés	Milyen csoda történhetett?
4. epizód	+ D kép	Pozitív észlelés	Azelőtt a szárítón szoknyák száradtak.
	– D kép	Negatív észlelés kérdőformában, az előző kép kontrasztja	Most miért van letörve a szárítórúd?

A megdöbbenés és a direkt kérdések egyre csillapodnak, amint a sirató második részéhez közelítünk, melynek Honko a *Próbálkozások* címet adta. A vizsgált siratótípus jellemző sajátága, hogy a házhoz közeledő siratóénekes úgy viselkedik, mintha az elhunyt még életben lenne: abban reménykedik, hogy szerettét mindennapi tevékenységek végzésén érheti tetten.³⁴ A második főrész két helyszínre oszlik: az első a házba történő bejutási kísérleteknek ad teret, a másik helyszínül pedig a ház szolgálya, ahol nővérét igyekszik megtalálni Anna.³⁵ A házba lépés elé azonban akadályok gördülnek, és a nővér felkutatása sem hoz sikert. Az előző rész ellentétes képeit most egyféle látvány váltja fel, ahol már nincs nyoma a pozitív észlelésnek, hanem csupán a negatív oldal marad meg. Csak részben értek egyet Lauri Honkóval: én ugyanis ismét az ellentétezés technikáját vélem felfedezni a harmadik jelentben, ahol a sikerre irányuló kísérleteket folyamatos kudarcok kísérik. A kérdésekben az optimista reménysugár is felcsillan, hiszen a próbálkozások grammatikailag kétféle esélyt – pozitív vagy negatív végkifejletet – sejtetnek, noha az előadó és a hallgatóság előre tudja, hogy csakis kudarcra záródhat az esemény. A végső kudarc közeledtét fokozatosan érezteti a közönséggel az előadó: a pozitív eredményre irányuló első kérdés még állító formájú, majd a következő két kérdés már tagadó formájú, így az utolsó kérdésekben már megfogalmazódik a keresés sikertelensége. A házban történő keresési kísérletek epizódjainak parallel szerkesztésmódját az alábbi táblázat foglalja össze:

33 A táblázatot Lauri Honko sémája alapján készítettem el. Honko 1980. 28.

34 Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 758.

35 Honko 1980. 28.

3. ábra: Az epizódok párhuzamos szerkesztésének sémája a sirató (1966) harmadik jelenetében

7. epizód	± Kísérlet 1. Állító mondat	<i>Megnézem, miért nem jött fogadásomra.</i>
8. epizód	± +Kísérlet 2. Állító kérdés	<i>A tűzhelynél ételt készített számomra?</i>
	– Kudarc 2. Tagadás	<i>Nem készített nekem a tűzhelynél ételt.</i>
9. epizód	± – Kísérlet 3. Tagadó formájú kérdés	<i>Nem a meleg kemencénél pihen?</i>
	– Kudarc 3. Tagadás	<i>Nem pihen a meleg kemencénél.</i>
10. epizód	± – Kísérlet 4. Tagadó formájú kérdés	<i>Nem az ágyban fekszik?</i>
	– Kudarc 4. Tagadás	<i>Nem fekszik az ágyban.</i>

Honkóval ellentétben úgy gondolom, hogy a második rész motívumai elég jól elkülönülnek, bár igaz, hogy nem olyan világos és egyértelmű szerkesztési technika révén, mint azt az első részben tapasztalhattuk. A második részben egyre uralkodóbbá válnak a konatív funkciójú elemek, melyekben a siratóénekes gondolkodásra és cselekvésre készítő megállapításokat intéz a hallgatóság felé, illetve amelyekben saját cselekedeteit és szándékait kommentálja (lásd: „Várj, hadd próbáljak/ hadd nézzem” kezdetű mondatok váltakozása a leíró kijelentéseket tartalmazó sorokkal).³⁶

Az első részhez hasonlóan a második jelenet is bővelkedik az olyan környezeti leírásokban, ahol a sirató rokon saját érzéseit észlelésekké alakítja át: a gyász és a szomorúság, tövisvesszőket növeszt a lépcsőkre, az esővizet könnyé változtatja, és a küszöbököt megrájtja. A szövegben jól megfigyelhető, hogy a házhoz közelítve a környezet egyre emberibb tulajdonságokkal rendelkezik. A megszemélyesítésen keresztül a közönség számára világossá válik, hogy a siratóénekes által keresett személy valószínűleg már nagyon közel van. Meglátásom szerint a második jelenet egyfajta átmeneti szerkezeti egységet képez az első és a második főrész között: az érzelmi kivetülés képei még jelen vannak, ugyanakkor a halott keresésére irányuló próbálkozások is megkezdődnek. (Talán Lauri Honko ezért látja úgy, hogy nehéz a motívumokat megragadni?)

A harmadik jelenetben a siratóénekes már nem él tovább az érzelmek kivetítésének költői eszközével; a nővér keresésének ábrázolása pedig kevésbé költői, sőt meglehetősen realiztikus az első két jelenethez képest.³⁷ Ugyanez érvényes a harmadik nagy szerkezeti egység (*A felismerés*) egészére. A nővér megtalálása nem okoz megdöbbenést, a szomorú tény tudomásul vétele rezignáltan történik. Az érzelmi felismerés akkor veszi kezdetét, mikor a siratóénekes háláját és köszönetét tolmácsolja a szomszédok felé, akik gondozták, felkészítették és kiterítették a szent sarokban fekvő holttestet. A szentekről és az elhunyt családtagokról is megemlékezik a sirató. A halál tényének felismerése és tudatosodása egyre erősödik az énekes és az elhunyt nővér közti dialóguskísérletben.³⁸ Mindemellett úgy érzem, hogy a ráeszmélés mégiscsak fájdalmas és érzelmileg is felkavaró az előadó számára, mely a nővérhez intézett igen

36 Honko 1980. 29.

37 Honko 1980. 29.

38 Honko 1980. 29.

személyes hangvételű direkt kérdéseiből és mondataiból, továbbá a költőiség visszatéréséből is kiviláglik (lásd lelakatolt, hűvös nyelv képe). Anna még az utolsó, ötödik jelenetben is reménykedik, hogy láthatja nővérét, és beszélhet vele úgy, mint egy élő személlyel: a búcsúzó szavakat bocsánatkérésekkel ötvözi, mielőtt a halál tényét végleg elfogadná.

Az utolsó részt két jelenetre osztottam, míg Honko egyetlen jelenetnek számította a harmadik rész hat epizódját. Indokoltnak tartom a búcsúvétel, a bocsánatkérés és az elhunytal való kommunikációs kísérlet epizódjait külön jelenetként (5. jelenet) kiemelni, hiszen a halottal való kapcsolattartási formák ábrázolása fontos momentuma a halotti szertartásnak és lényeges funkciója a siratónak. Az ötödik jelenet motívumai rendezetlenségről árulkodnak, nem követnek logikus szerkesztési módot: úgy tűnik, a sirató vége homályba merült, vagy az énekes elfáradt az előadás végére, vagy éppenséggel valami elterelte gondolatait és kizökkentette az addigi viszonylag koherens és következetes szerkezeti vázból. Mindennek ellenére a korábbi jelenetekből visszatérő szerkezeti elem is felfedezhető: a kudarcral záródó kommunikációs kísérlet konatív mondatformában. Az ellentétes szerkezet azonban nem érvényesül tisztán: közbeékelődik a bocsánatkérés epizódja.

A sirató pszichológiai üzenete és a gyászmunka különböző fázisai a sirató teljes szerkezeten keresztül is megfogalmazásra kerülnek: a kezdeti vérfagyasztó látványt, az elszörnyedést és tanácstalan tehetetlenséget az előadó a halál tényének tudatos felismerésévé és elfogadásává szelídíti sirató végére.³⁹

A másik sirató, melyet Anna Ivanovna Nyikolajeva 1964-ben Alekszandra Sztjepanova előtt idézett fel, ugyanúgy a halottas házhoz való közeledést festi le, csak ezúttal a szent sarok nyújtópadján nem a nővér, hanem az édesanya várja a temetést. A siratók tárgya tehát eltér, mely némi különbséget eredményez a nyelvezet szintjén, például a megnevezések, megszólítások terén (édesanya és nővér eltérő elnevezései), vagy a „*serdülőkorom szépséges udvara*” kifejezés esetében. Jelentős változáshoz ezek a különbségek mégsem vezetnek: a két sirató közti hasonlóság kifejezetten szembeszökő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az apróbb stilisztikai elemektől eltekintve szinte hasonmás szövegekkel van dolgunk. A sirató legszemélyesebb, utolsó részében, ahol az elhunythoz fűződő érzelmi kapcsolat feltárul, például jelentős különbség észlelhető: az édesanyának szóló változatban ez egy jelenettel rövidebb, mint a nővérnek szóló variánsban. Honko ezt részben azzal magyarázza, hogy Anna – gyermek lévén – édesanyja egykori temetési szertartásán még nem tudott siratni, csak nővérenek adhatott elő eredeti kontextusban siratót.⁴⁰ Ha a két változat közül ki kellene választanunk az eredetibbnek vagy az autentikusabbnak tűnőt, akkor meglepő módon, nem a régebbi, hanem a később rögzített, nővér felett énekelt variáns lenne esélyesebb, mivel a bevezető rész és a zárlat jóval kidolgozottabb és világosabb. Az édesanyának szóló sirató csak nagyon kevés újjal szolgál és kifejezetten csonkának hat a nővérhez énekelt változathoz képest. A két variáns első jelenetének valamennyi motívuma és azok sorrendje is – szinte szóról-szóra – megegyezik, de a második jelenet nagy része hiányzik az édesanyának szóló verzióban: csupán két sor szól a házba lépésről és az akadályokról. Mivel a szövegkopást nem lehet kontextuális alkalmazkodással magyarázni, könnyedén az emlékezetkihagyás számlájára írhatjuk a hiányt, mely által a poétikai érték ugyan csökkent (a könnytőcsák és könnyező küszöbök, mint érzelmi kivetítődések nincsenek jelen), de

39 A siratók pszichológiai üzenetéről lásd bővebben: Rezessy 2007. A gyászmunka fázisairól lásd például: Hennezel–Leloup 1999.; Polcz 2005.

40 Honko 1980. 30.

csak jelentéktelen funkcionális károsodás történt. Más szóval, a kihagyásnak annál nagyobb az esélye, minél kisebb az adott epizód funkcionális súlya. A harmadik jelenet ellenben az édesanyához énekelt szövegben kidolgozottabb (lásd „*neheztel rám?*”; „*Hová is tűnhetett?*” és „*sehol sem lelem*” elemek nem szerepelnek nővérem szóló siratóban). Ennek ellenére mindkét változat teljes, befejezett alkotás.⁴¹

A sirató négy szövegváltozatának összevetése során megállapítható, hogy a szerkezetet és tartalmat illetően a szöveg mindegyik előadás alkalmával változatlan maradt.⁴² A gondolatok és a képek fűzése mindegyik variánsban ugyanazon logika mentén halad: a gyászoló nőrokon halottas házhoz érkezését követi nyomon. Mint egy utazó az utazása során, a siratóénekes is képeket készít, ahogy szép lassan közelít a ház felé: először a falubeli házhoz vezető ösvényeket, utcácskákat festi le, melyeken keresztül megérkezik a kertkapuhoz, majd az udvart járja körbe, végül pedig a ház falához és lépcsőjéhez érve, azon belül folytatja a barangolást és a képi tudósítást. A részletes szemlét valamennyi változatban az egykori és mostani állapot keserű kontrasztja kíséri végig.

Még a stabil strukturális és tematikai váz ellenére is, a variációs lehetőségek meglehetősen széles skáláját használhatja ki az előadó. A változatképződés mindig kontextuális tényezőktől függ: elsősorban például a sirató tárgyától, azaz attól, hogy kit (vagy esetleg mit) sirat az előadó. Így tehát a nemek szerint szerveződő nevek, megszólítások és szimbolikus utalások szisztematikus változáson mennek keresztül. Elhunyt nővérével és édesanyjával kapcsolatban

41 1966-ban Honko találkozott Anna 4 évvel idősebb nővérével, Mariával is, aki jól emlékezett édesanyjuk temetésére 1921-ből. Maria akkor 16, Anna 12 éves volt. Maria felidézte, miként siratott legidősebb nővérük, mikor a gyászos házhoz érkezett abból a faluból, ahová beházasodott. Az ő tiszte volt siratni, mivel ő volt egyedül férjnél a 6 leánytestvér közül. Se Maria, se Anna nem siratott édesanyjuk halálakor, és mindketten Outi testvérük temetését jelölték meg első halottsiratásuk helyszíneként. Maria képes volt Lauri Honko kérésére előadni azt a siratót, melyet legidősebb nővérük énekelt, „mikor a szülői házhoz közeledtet” édesanyjuk halálhírére. Honko megállapítása szerint Maria siratója kimunkáltabb, komplettebb és valamivel hosszabb, mint az Anna változata. Vannak közös elemek is, de tisztán kiviláglik, hogy Maria egészen más szókészlettel és stílussal rendelkezik, mint húga. Például, az alliterációt is különböző módon alkalmazzák: Maria több alliterációt használ és jóval hosszabb mondatokban, mint Anna. Ami a szerkezeti hasonlóságokat illeti, a legszembetűnőbbek a következők: a szimmetrikus ellentétpárok alkalmazása az első jelenetben, a második jelenet megléte és az elhunyt hiábavaló keresése a harmadik jelenetben. A negyedik jelenetet részben új funkciók hatják át Maria előadásában („a halott keltegetése”; „a halottal való kommunikációs kísérlet megghiúsul, mivel az elhunyt nyelve le van lakatolva”). Összegezve tehát, Anna két siratója közti különbség jóval kisebb, mint azt várnánk, miközben a két testvér, Anna és Maria siratói közti eltérés jóval nagyobb, mint ahogy azt feltételeznénk. Ebből a tényből Honko arra következtet, hogy az egyes siratóénekesek közti különbségek jelentősebbek, mint a regionális eltérések. Ezt a konklúziót mindenképp csak fenntartásokkal fogadhatjuk el. A kérdés tisztázása még további kutatásokat igényel. Ráadásul nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következő körülményeket sem:

- Maria és Anna is csak férjhez menetelük után és más-más faluban kezdték siratórepertoárjukat elsajátítani, így nyilvánvalóan eltérő „siratótanárok” és minták akadtak;
- Ha a funkciót és az alapvető szerkezetet vesszük figyelembe, akkor a változatok által képviselt siratóhagyomány nagyvonalakban megegyezik. L. Honko 1980. 30–31.

42 A négy variáns rövid összehasonlítását lásd: Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 758.

például, azt reméli az énekes, hogy épp főzés közben lepi meg őket, míg bátyját halászháló javítása közben. A mód, a stílus és a nyelvezet, amelyben a szöveg különböző részei formát öltenek, szintén variálódhat. A becézetések, a töltelékszavak, az alliteráció és a parallelizmus alkalmazása számtalan variációs lehetőséggel szolgál, a szórend is szabadon változhat, illetve az előadó használhat szinonimákat is ugyanannak a gondolatnak a kifejezésére vagy különböző fordulatokat, kifejezéseket ugyanannak a metaforának a közvetítésére. Az egyik előadásban egy motívum néha egészen hosszú és bonyolult kifejtés tárgya, míg máshol ugyanarra a motívumra csupán a lehető legrövidebb célzást teszik (vagy teljesen kihagyják, ha csak nem központi szerepű szerkezeti egységről van szó).

Egyedül a nővérenek szóló változatban szólítja meg Anna Ivanovna személyesen, közvetlenül, egyes szám második személyben az elhunytat, a többi változatban csak közvetetten, egyes szám harmadik személyben esik szó a halottról, a személyes megszólítás elmarad. Talán nem véletlen, hogy a legszemélyesebb hangvételű, legrészletesebben kidolgozott és legteljesebb szövegváltozat éppen az, amely a nővérenek szól. Valószínűleg a leánytestvér halálakor érzett gyász fokozottabb módon hívta elő Annában a nővérekkel kapcsolatos gyermekkori emlékeket, s így a legidősebb nővér nagyhatású előadását is. A bensőséges alaphang az egykori „tanítómester” felidézett képe előtti tisztelgés kifejeződése is lehet. Feltételezhetően ez a változat állhat legközelebb a gyermekkorban hallott (1921) és az eredeti kontextusban előadott variánshoz (1951).

A fenti összehasonlítás lehetőséget adott arra, hogy egy siratótípus (egy funkcionálisan kötött műfaj) sajátosságait, azaz reprodukciós szabályait megfigyelhessük a tartalom, a szerkezet és a stílus/nyelvezet szintjén, illetve, hogy egyetlen sirató életét, többszöri előadását nyomon követhessük.

A siratóváltozatok tartalmi állandósága azonos funkciójukból ered: mivel ugyanazt a rituális szerepet töltik be a halotti szertartás keretében, ugyanazok a közösségi szabályok vonatkoznak rájuk azzal kapcsolatban, hogy mikor mit kell és mit nem szabad mondaniuk. A szerkezet viszonylagos változatlansága valószínűleg annak tudható be, hogy a siratók egyazon adatközlőtől származnak, aki számára a strukturális minta képezi a memorizálás és a reprodukálás elsődleges alapját.⁴³ A struktúra fogalmával azonban óvatosan kell bánnunk. További vizsgálatokra lenne szükség annak megállapításához, hogy a szerkezet inkább műfaj- vagy előadó-specifikus, illetve, hogy regionálisan vagy társadalmi rétegenként jellemző.⁴⁴ Az elemzésre került variánsok esetében a stílus szintjén nyílt a legnagyobb tér a variálódásra, elsősorban a kontextuális különbségek és a siratók eltérő tárgya miatt. Más szóval, az azonos rituális funkcióval és előadóval rendelkező sirató nagymértékben változatlan marad, annak ellenére, hogy a sirató tárgya, azaz a siratott személy más.⁴⁵

Az előbbiekből tehát egy siratótípust vetettünk vizsgálat alá az egyén (kiscsoport) szintjén, azaz, mint „mikro-műfaj” elemeztük a szövegeket.⁴⁶ A kutatás kiterjeszthető még szélesebb dimenziókra is: a vizsgált szövegtípus regionális vagy társadalmi csoport szintjén („makro-műfaj”), illetve globális szinten („mega-műfaj”) is tanulmányozható.⁴⁷

Ha végiglapozzuk a *Karelszkije pricsitanyija* kötetet, és valamennyi siratókörzetről

43 Honko 1980. 23.

44 Honko 1980. 24.

45 Honko 1980. 29.

46 Honko 1980. 23.

összegyűjtjük az imént elemzett siratókkal megegyező funkciójú szövegeket, akkor már strukturális különbségekre is akadhatunk.⁴⁸ A legfeltűnőbb eltérések a három nagy (északi, középső, déli) siratókörzet között bukkannak fel.⁴⁹ Érdekes módon azonban a legnagyobb mértékű hasonlóságok, nem feltétlenül a földrajzilag közel eső variánsok között találhatók. Például, Anna Vasziljevna Csesznokova (az utolsó lúd siratóénekes Szvjatozeróban) előadása erőteljes párhuzamokat mutat Anna Ivanovna Nyikolajeva imént elemzett siratóival.⁵⁰ A siratóhagyomány öröklődése, terjedése és hagyományozódása nem magyarázható kizárólag a földrajzi távolsággal, legalábbis az ilyen esetekben. Az északi, középső és déli siratóvidékek „gyászos házhoz érkező” siratótípusának variánsai közti szerkezeti különbségek nem igazán földrajzi eredetűek. A rejtélyt akkor sikerül majd megfejteni, ha jóval több szövegváltozat áll rendelkezésünkre e témában, és ha a halotti szertartás egyéb mozzanataihoz kötődő siratókat is bevonunk a komparatív vizsgálatokba.⁵¹

47 Ilyen típusú összehasonlítási kísérletre láthatunk példát és részleteket a 3. számú melléklet lábjegyzeteiben, ahol a gyász és az érzelmi kivetítés motívumát illetve költői eszközt vetem össze a három nagy karjalai siratókörzet egy-egy szövegváltozatában.

48 Sztjepanova–Koski 1976: 35., 36., 85., 158., 176., 219. és 225. számú siratók.

49 Honko 1980. 31.

50 Sztjepanova–Koski 1976. 410–412: 219. számú sirató. Bár mindkét adatközlő ugyanabban a közigazgatási körzetben élt (*Prjzszinszkij rajon*), lakóhelyeik (*Vedlozero és Szvjatozero*) a déli siratóvidéken belül mégis más-más siratóhagyományhoz tartoznak.

51 Honko 1980. 31–32.

1. számú melléklet

A leánygyermek a szülői házhoz érkezvén sirat, miután megtudta édesanyja halálhírét ⁵² – Anna Ivanovna Nyikolajeva 1964 –		„Mostani érkezésemkor” ⁵³ A lánytestvér nővére holttestéhez érkezik – Anna Ivanovna Nyikolajeva 1966 –	
Mindäh n ollou jo nygöi kargijaizen(i) naizen tulendu kerdazile nämih jo kaunehihi kazvandupihaijih... Kai n ollah ni kujopielyzedi nämien kerdoin tulendu ylen (i) kručinazissah da. Mikse n ollou nämien kerdaizien tulendaizele naizen (i) kargijaizen (i) ko ollah neni k aiduvieryizedi ylen atkalaizissah?	Mily okból lehet, mikor én keserves asszony most látogató- ba érkezem ez alka- lommal serdülőkorom szépséges udvarára... A zord ösvényeket mostani látogatásom- mal roppant komorság sújtja. Miért van az, hogy mostani látogatásakor a keserves asszonynak, ó, jaj a bús sövényké- ket roppant bánat borítja?	Mindäh n ollou jo kargijazele n i naizele nämien i kerdazien i tulendazil oo ni nämäd i kujovieroized i krutšinaized dai n o nii nämien kerdaizien i tulendaizil aiduvieroized i n atkalaizissah?	Mily okból lehet, hogy a keserves asszony mostani látogatásakor ó, ezek a zord ösvények oly komorak és ó, mostani látogatásomkor a bús sövényeket is bánat borítja?
Mikse n ollou minun (i) tämän kerdaizien tulendaizih(e) nämile kaunehile kazvandupihaizi ylen (i) pimied (i) pilvyödi seizatuttu? Mid ollou kukkahad (i) kummaized (i) roiteltuhe nämien (i) kerdaizieni tulendazile? Oli gu toized (i) kerdaized (i) tulin, nämiz piha zizi solovoid (i) linduized (i) soittemmaz da,	Miért van, hogy mostani érkezésemkor serdülőkorom szépséges udvara felett végtelen fekete felhők sorakoznak? Milyen különös varázslat történt mostani látogatóba érkezésemkor? Úgy volt máskor, mikor látogatóba érkeztem, hogy ezen udvarokon	Ende jo nämile pihaiziile tuleksendelin ga ylen i kaunehed i päiväized pastaksenneldih. Mindäh n ollou nämien i kerdazien tulendaizile nämien i kaunehien i kammarien i pihaizil ylen oo niin pimiet pilvyöd i seizatuttu ga? Midbo n ollou Kukkahad i kummaized i roittu naizen dai kargijaizen tulendaizile? Toized i kerdaized gu tuleksendelin ga nämiz i pihaiziz i solovoid i linduzed i soitettih dai peätškölinduized i	Azelőtt, mikor ezen udvarokra érkeztem, a napok is oly roppant szépen szikráztak. Mily okból lehet, hogy mostani érkezésemkor ezen szép szobák és udvarok felett oly végtelen fekete felhők sorakoznak? Milyen különös varázslat történt a keserves asszony látogatóba érkezésekor? Máskor, mikor ezen udvarokra érkeztem

52 A sirató szövegének és dallamának lelőhelyei: AKapHIQ Φ. 407/6.; Sztyepanova–Koski 1976. 285–286.; 286–288. (orosz fordítás); Honko 1980. 37–38; 39–40. (orosz fordítás).

53 A sirató szövegének és dallamának lelőhelyei: TKU Honko 66/127: 70. (magnószalag); Honko 1980. 32–34., 34–35. (orosz fordítás); Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 581–583. (angol fordítással).

piäčköilinduized (i) pajattamaz da. Mindäh n ollou joi nämien (i) kerdaizien (i) tulendaizile solovoidi linduizil (i) on sorkaized (i) katkettu ga, dai on piäčköilinduizil (i) piähyöd murruttu ga? Midbo kukkahid kummazin ollou rodinuh minun nämien kerdaizien tulendaizile kauehien kammarizien pihah. Toizid kerdaizit tulinhäi, nouzi joi nämile očkuseinäizile pitkiz dorogaizis tulduu jupkan helmaizih kuivaitan kuldaizedi nadoizedi azetelduu.	fülemülemadarak fütyültek s fecskemadarak fecsegtek. Mily okból lehet, hogy mostani látogatásomkor, a fülemülemadarak lábacskaí letörtek, s a fecskemadarak fejecskéi felhasadtak? Milyen különös varázslat történt, ez alkalommal, mikor látogatóba érkeztem e szépséges szobácskák udvarára. Máskor, ha eljöttem, akkor ezeken az oromfalacskaikon hosszú útról érkezett szoknyaszegélyek szárítására szolgáló szárító rudak meredeztek.	pajateldih. Mindäh n ollou nämien kerdaizien i tulendaizile ga solovoi i linduizile sorkkaizile katkettu dai peätsköilinduizileg on peähyöd i murruttu ga? Midbo i n ollou kukkahad i kummaized i roittu naizen dai kargijaizen tulendaizile? Oo vielä kerdaizen gu tulin dai nämien i kauehien i kammarizien ottšuseinäizile n olid pitkiz dorogaizis i tulduu kai kuldaized i nadoized i jupkaizien i helmaizii kuivait. Mindäh n ollou nygöi dai naizen i kargijaizen tulendaizile kai on nin niiz i ardonoin aluized i šokkaized i katkettu?	fülemülemadarak fütyültek s fecskemadarak fecsegtek. Mily okból lehet, hogy mostani látogatásomkor a fülemülemadarak lábacskaí letörtek a fecskemadarak fejecskéi felhasadtak? Milyen különös varázslat történt a keserves asszony látogatóba érkezésekor? Ó, még régebben, mikor eljöttem e szépséges szobácskák oromfalához, ott hosszú útról érkezett szárító rudakon szoknyaszegélyek száradtak. ⁵⁴ Mily okból lehet, hogy most keserves asszony érkezésekor a szárítópillérek megroppantak és letörtek? Várj, hadd próbáljak a szép szállás szentsarkának sarokgerendáihoz
Mindäh ollou jo nämien kerdaizien tulendaizille kai ne on i pardoizien (i) aluizedi šokkaizedi on (i) katkettu?	Mily okból lehet, hogy mostani érkezésemmkor a szárítólécek pillérei mind megroppantak és letörtek?	Vuota opin i kauehien i kammarizien i suuren tšuppuizien i salbamoizih päi lähetä. Mindäh ollou naizen i kargijaizen i tulendaizile ylen oo ni suured i kyyñälömbized i nämih salbamoizih roittu? Vuota n opin	

54 A mondat jelentése az eredeti szövegben nem teljesen világos és egyértelmű. Sztjepanova és Honko szerint a szoknyaszegélyek a sógornőkre utalnak. Sztjepanova–Koski 1976. 287.; Honko 1980. 36. Később Lauri Honko már nem használta angol fordításában a sógornő kifejezést. Honko–Timonen–Branch–Bosley 1993. 582. Nagy valószínűséggel a siratóban nem a sógornőről van szó. (A szerző megjegyzése.)

Mindäh ollou kargijaizele naizele nämien kerdaizien tulendaizile kai porraz polkaizih on oksaizedi kazvettu ga?	Mily okból lehet, hogy a keserves asszony mostani látogatásakor, mindegyik lépcső fokán faágak vertek gyökeret?	katšahellakseh, eigo hoz ole kadajazii karablizii varusteldu nämien kerdaizien i tulendale kyyñállambizizi poikki peästä ga? Ollougo on katšokkoa vai naizen i kargijaizen tulendale kai nämih porraspolgahaizihgo on potkovunoaglaizen terävyöd i n oksaizet kazvettu ga. Ylen oo nygöi suured i kukkahazed i kummaized i roittšettu nämih kaunehien i kammarizih ga. Hot oo toože vaig on kai kargijaizen i naizele nämien kerdaizien tulduu kai nämizii uksipielyizile kynnylsyöd i kyyñälyizissä. Vuotaz opin i katšeltakse mindäh n ei n ole minule naizele yksiz i maksaizis i kallis armoizeni n ai magaitteli dai yksii ydymyz imetteli ga, mindäh n ei jo ole nämien kerdaizien i tulendazele ni vastailemas ga? Ollougo tulen pielyizis i vuotaz opin kattšuo, pitkiz i dorogaizis tulduu lämmii veroizii varustelemas? N ei vain niin ole yksiz maksaizis magoajastu ni tulenpielyizis ni veroizii varustelemas.	jönni. Mily okból lehet, hogy a keserves asszony érkezésekor roppant hatalmas könnytőcsák gyűlnek össze a sarokgerendák között? Várj csak, hadd nézzek körül: nem készítettek ki borókaladikokat, hogy mostani látogatásomkor a könnytőcsákon átevethessem? Nézd csak, amint a keserves asszony megérkezik, a lépcsőfokokon lópatkókarom élességű faágak vernek gyökeret. Valóban, most roppant nagy és különös csodák érték ezeket a szép szobácskákat. Hát itt is lám, amint a keserves asszony ez alkalommal megérkezik az ajtófélfákhoz, még a küszöbök is könnyeznek. Várj csak, hadd nézzem, hogy az én egyetlen és becses kedves nagyságám, akivel egy keblen pihentünk és egy mellet szoptunk, mily okból nem jött
Midbo i kukkahii kummazii ollou rodinuh kargijaizen naizen tulendaizile ga?	Milyen különös varázslat történt hát a keserves asszony látogatóba érkezésekor?	Ylen oo nygöi suured i kukkahazed i kummaized i roittšettu nämih kaunehien i kammarizih ga. Hot oo toože vaig on kai kargijaizen i naizele nämien kerdaizien tulduu kai nämizii uksipielyizile kynnylsyöd i kyyñälyizissä. Vuotaz opin i katšeltakse mindäh n ei n ole minule naizele yksiz i maksaizis i kallis armoizeni n ai magaitteli dai yksii ydymyz imetteli ga, mindäh n ei jo ole nämien kerdaizien i tulendazele ni vastailemas ga? Ollougo tulen pielyizis i vuotaz opin kattšuo, pitkiz i dorogaizis tulduu lämmii veroizii varustelemas? N ei vain niin ole yksiz maksaizis magoajastu ni tulenpielyizis ni veroizii varustelemas.	Valóban, most roppant nagy és különös csodák érték ezeket a szép szobácskákat. Hát itt is lám, amint a keserves asszony ez alkalommal megérkezik az ajtófélfákhoz, még a küszöbök is könnyeznek. Várj csak, hadd nézzem, hogy az én egyetlen és becses kedves nagyságám, akivel egy keblen pihentünk és egy mellet szoptunk, mily okból nem jött
(Siid senččoveräjäh gu tulou, jo toizii itköy.) Tulinhäi toizih kerdaizih, ga oli kalliz armoizeni vie senččoverähyzile vastailemaz ga. Mindäh ollou nämien kerdaizien tulendale suutuksendelluh ga?	(Mikor a pitvar ajtajához érkezik, így sirat.) Máskor, mikor idejöttem, akkor drága kedvesem a pitvarajtóban fogadott engem. Mily okból lehet, hogy mostani látogatásomkor neheztel rám?	Ylen oo nygöi suured i kukkahazed i kummaized i roittšettu nämih kaunehien i kammarizih ga. Hot oo toože vaig on kai kargijaizen i naizele nämien kerdaizien tulduu kai nämizii uksipielyizile kynnylsyöd i kyyñälyizissä. Vuotaz opin i katšeltakse mindäh n ei n ole minule naizele yksiz i maksaizis i kallis armoizeni n ai magaitteli dai yksii ydymyz imetteli ga, mindäh n ei jo ole nämien kerdaizien i tulendazele ni vastailemas ga? Ollougo tulen pielyizis i vuotaz opin kattšuo, pitkiz i dorogaizis tulduu lämmii veroizii varustelemas? N ei vain niin ole yksiz maksaizis magoajastu ni tulenpielyizis ni veroizii varustelemas.	Valóban, most roppant nagy és különös csodák érték ezeket a szép szobácskákat. Hát itt is lám, amint a keserves asszony ez alkalommal megérkezik az ajtófélfákhoz, még a küszöbök is könnyeznek. Várj csak, hadd nézzem, hogy az én egyetlen és becses kedves nagyságám, akivel egy keblen pihentünk és egy mellet szoptunk, mily okból nem jött
Tulinhäi pertin čurah, ga oli naizen (i) kargijaizen (i) toizien kerdaizien tulduu tulen pielyizis lämmiveroizii varustelemas? Mindäh nygöi eule ni kallistu ni armostu ni lämmii veroizi keittämaz ga. Vuotaz opin	Beléptem a pitvarba, hátha úgy, mint hajdanán a keserves asszony érkezésekor, a tűzhelynél épp meleg ételt készített (ő)? Mily okból lehet, hogy most drága kedvesem nem főz nekem meleg ételt.	Ylen oo nygöi suured i kukkahazed i kummaized i roittšettu nämih kaunehien i kammarizih ga. Hot oo toože vaig on kai kargijaizen i naizele nämien kerdaizien tulduu kai nämizii uksipielyizile kynnylsyöd i kyyñälyizissä. Vuotaz opin i katšeltakse mindäh n ei n ole minule naizele yksiz i maksaizis i kallis armoizeni n ai magaitteli dai yksii ydymyz imetteli ga, mindäh n ei jo ole nämien kerdaizien i tulendazele ni vastailemas ga? Ollougo tulen pielyizis i vuotaz opin kattšuo, pitkiz i dorogaizis tulduu lämmii veroizii varustelemas? N ei vain niin ole yksiz maksaizis magoajastu ni tulenpielyizis ni veroizii varustelemas.	Valóban, most roppant nagy és különös csodák érték ezeket a szép szobácskákat. Hát itt is lám, amint a keserves asszony ez alkalommal megérkezik az ajtófélfákhoz, még a küszöbök is könnyeznek. Várj csak, hadd nézzem, hogy az én egyetlen és becses kedves nagyságám, akivel egy keblen pihentünk és egy mellet szoptunk, mily okból nem jött

kačhtellakseh, eigo n ole hod (i) kargijaizeni naine hot pečalnoiloile päččile vanhoi rungaizii painelemaz ga?	Várj csak, hadd lássam, nincs-e az én keserves asszonkám a siralmas sütőkemencénél, hogy vén testét pihentesse?	Vuotaz opin kattšuo naine dai kargijaizeni eigo n ole hoz i lämmile pättšizille rungaizii rujoittelemas da kulovuttu kuvastu kundelamas. Eibo nin ollu ni lämmile pättšizil ni lämbielemäz yksiz i maksaiziz i magoajastu ga. Vuota n opin katšhtellakseh magavokravattizil, eigo n ole hoz i rujovunnuttu rungastu huogaittelemaz ga. Menin katšoin eibo nin ole yksiz maksaiziz i magoajastu ni magavolois kravattizis.	fogadásomra ez alkalommal, mikor látogatóba érkeztem? Tán a tűzhelynél van, s várj, hadd lám, hátha a hosszú útról érkeztén meleg étket készít számomra? De nem így van, aki ugyanazon keblen feküdt velem a tűzhelynél nem készít nekem ételt. Várj csak, hadd nézzem én, keserves asszony nincs-e a meleg pestnél, elterülve testén, hogy óvja öregedő orcáját? De nincs a meleg pestnél, s nem melegíti magát ő, akivel egy keblen feküdtünk. Várj csak, hadd nézzem fekhelyét, nincs-e ott, hogy túlhajszott testét nyugtassa. Bementem megnézni, s ő, akivel egy mellen feküdtünk, nem fekszik fekhelyén. Várj, hát nem itt az idő, keserves asszony, hogy a szentsarok padlódeszkájára térdeljek s a kedves megszabadítók elé
Tyhjäd vai on pečalnoid (i) päččized ga. Kunne n ollou kalliz armozeni kavoksennelluh? Vuotaz opin i magavustilaizile kaččuo, eigo ole hod (i) koikkazis pehmielöile tilaizile ruhjovunnuttu rungastu painelemaz ga? Oi ongo nämien kerdaizien tulendaizile kargijaizele naizel, g ei kallistu ni armostu ni nävy mil kohtazil. Vuota nygöi n opin hoz (i), naine kargijaizeni, mennä jo kallehien spuassazien eduizih ga.	De üresek a siralmas sütőkemence padkái. Hát hová is tűnhetett drága kedvesem? Várj csak, fekhelyét is hadd nézzem, nincs-e ott a kiságyacska pihe-puha vánkossai közt, hogy túlhajszott testét pihentesse? Ó, hogy mostani látogatásomkor én keserves asszony, drága kedvesemet sehol sem lelem. Várj csak most, én keserves asszony, hadd járuljak a kedves megszabadítók elé.	Vuota n eigö lähte ni kargijaizen i naizen jo suureh tšuppuh i latelahkoizile käyhyn i dai kallehien i spuossazien eduizih eistyn i. Tulin kallehien i spuossazien i eduizih g oli jo sulavad i sussiedaized i n oigieloile puuhuizile n oijendeltu valgieloile katapultinaizile kateltu. Kai n on katšottu ai sulavad i sussiedaized i kallehien i spuossazien i valdaizih valgaittu dai kallehien i syndyizien eduizih on varusteltu ga.	
Niih aigah on kalliz armoizeni gu on kaččuotava, oigieloil lauččazil on oijendeldu dai valgieloih sobazih g on šuoriteldu ga. Naizeni kargijaizeni kaččo kummastu mittumia, g on kallistu armostu valgieloile	Ebben a pillanatban úgy tűnik, drága kedvesemet a nyújtópaddon kinyújtották s fehér viseletbe is felöltöztették már. Én, keserves asszony, csodálkozva nézem,		

katapulttinaizien alle kateltu ga.	hogy drága kedvesemet mily fehér fedőlepel fedi.	Yksis maksaiziz i magoajaizeni n otti n a i mina sinulez i sulavien kielyizien aigah jo ylen suured i proskenaized i ga. Vuotas opin vielä kyzellä, edgo voi hoz kylmile kielyizile n annella igäizii proskenaizidu. M olimo ai naine dai kargijaizen i sinun kere yksiz maksaiziz i magoajaine da i yksien i kattiehuizien alle kazvelemaz ga. Možet vielä sanoimo vigasanastu virkkimö da vihasilmäizil i vihjailimmo ga ed ni i voi ni naine kargijaizen i ni kylmil i kielyizil i ni kirvoittaa ni mittumii sanaizii ga. Ollougo savoin tukkuizien i toakse jo ni sanaized sinule salbaittu da ilman tuhanzien i lukkuizien toaks on i kielyöd lukittu nygöi.	järüljak? Eljöttem a kedves megszabadítók elé, s addigra már a szíves szomszédok a nyújtópadon kinyújtották őt s fehér fedőlepellet fedték le. Lám csak, a szíves szomszédok már rábízták őt a kegyes szentecskékre, fehérbe felöltöztették s felszerelték, hogy a kegyes összülőkhöz térhessen. Te, akivel egyazon mellen nyugodtunk, mikor neked meleg volt nyelved, még hallottam igen meleg búcsúszavaid. Várj csak, hadd kérdézelek, nem tudnál hűvös nyelvvel is örök búcsút mondani? Én keserves asszony, aki teveled egyazon mellen nyugodtunk és egyazon takaró táplált minket. Tán helytelen haragos szavakat hajtogattunk s haragos szemekkel haragot szíttottunk, de most én, keserves asszony hűvös nyelvedről nem hallok egyetlen szót sem. Tán száz

			csomó mögé csukódnak már be szavaid és ezer lakat mögött van nyelved most lelakatolva.

Anna Ivanovna Nyikolajeva siratója édesanyjához, 1964	Anna Ivanovna Nyikolajeva siratója nővérehez, 1966
Első rész: Megrökönyödés	
Első jelenet: <i>Miféle különös látvány ez?</i> Az elmúlás mint a fizikai és érzelmi változás. A haláleset előtti és utáni földi világ lefestése.	
Ez alkalommal az ösvények miért komorak és a sөvények miért oly szomorkásak serdülőkorom helyszínén?	Ez alkalommal az ösvények komorak és a sөvények miért oly szomorkásak?
Azelőtt, ha idejöttem, a nap ragyogóan sugárzott. – Ez alkalommal miért sorakoznak fekete felhők serdülőkorom udvara felett?	Azelőtt, ha idejöttem, a nap ragyogóan sugárzott. – Ez alkalommal miért sorakoznak fekete felhők az udvar felett?
Azelőtt fülemülék fűtyültek és fecskék fecsegték. – Ez alkalommal a fülemülék lábai miért vannak letörve és a fecskék fejei miért vannak felhasítva?	Azelőtt fülemülék fűtyültek és fecskék fecsegték. – Ez alkalommal a fülemülék lábai miért vannak letörve és a fecskék fejei miért vannak felhasítva?
Azelőtt arany szárító rudakon szoknyaszegélyek száradtak. – Ez alkalommal a szárítópillérek miért vannak megroppanva és letörve?	Azelőtt arany szárító rudakon szoknyaszegélyek száradtak. – Ez alkalommal a szárítópillérek miért vannak megroppanva és letörve?
Második rész: Próbálkozások	
Második jelenet: <i>Bejutási kísérletek a házba és az akadályok</i>	
Miért vertek gyökeret faágak a lépcsőkön?	Megpróbálok a szoba szent sarkához közeledni. – Miért gyűltek össze hatalmas könnytócsák a sarokgerendák között? Megpróbálok körülnézni, hátha készítettek borókaladikokat, melyek a könnytócsákon átevezhetnek.
	Nézd, micsoda lópatkókarom élességű faágak vertek gyökeret a lépcsőkön... Most, mikor az ajtófélfákhoz érkezem, még a küszöbök is könnyeznek.
Harmadik jelenet: A halott keresése	
<i>Az édesanya felkutatásának megkísérlése</i>	<i>A nővér felkutatásának megkísérlése</i>
<i>Azelőtt édesanyám mindig a pitvarajtóban várt</i>	Megpróbálok utánanézni, hogy nővérkém miért

55 A két sirató struktúráját összehasonlító táblázat Lauri Honko sematikus vázának továbbfejlesztése: Honko 1980. 36–37. Honko csupán a nővérnek szóló sirató szerkezetét rajzolta meg. Ez alapján elkészítettem az édesanyának szóló verzió tematikus struktúráját, majd párhuzamba állítottam a kettőt. Az összehasonlító sematikus ábrát végül kiegészítettem Károly S. László motívumelnevezéseivel és saját gondolataimmal: Károly S. 1977. 312.; 1988. 616–628. A nagyobb változtatásokat a cikk szövegében jelzem. A táblázatban félkövér betűvel szedtem azokat a részleteket, melyek csak az egyik változatban találhatók meg, dőlt betűvel pedig azokat, melyek ugyan mindkét variánsban fellelhetők, de eltérő módon és formában kerülnek megfogalmazásra. Ezek a jelölések nem érvényesek a jelenetek címeinél.

engem. – <i>De ez alkalommal miért neheztel rám?</i>	nem jött a fogadásomra ez alkalommal.
Megpróbálok utána nézni, hátha a tűzhely mellett van, hogy meleg étet készítsen számomra. – De miért nem készít most meleg ételt nekem?	Megpróbálok utána nézni, hátha a tűzhely mellett van, hogy meleg étet készítsen számomra. – <i>De nincs ott, nem a tűzhelynél</i> készít nekem ételt.
Megpróbálok utána nézni, hátha a sütőkemencénél pihenteti testét. – <i>De a kemencepadkák üresek. Hová tűnhetett el?</i>	Megpróbálok utána nézni, hátha a meleg pestnél nyújtóztatja testét. – <i>De nincs ott, nem a meleg pestnél melegíti magát.</i>
Megpróbálok utána nézni, hátha túlhajszolt testét az ágyban pihenteti. – <i>De ez alkalommal sehol sem találom édesanyámat.</i>	Megpróbálok utána nézni, hátha túlhajszolt testét az ágyban nyugtatja. – <i>De nővérkém nem fekszik fekhelyén.</i>
Harmadik rész: A felismerés – A halál elfogadása	
Negyedik jelenet: <i>Találkozás az édesanyával</i>	Negyedik jelenet: <i>Találkozás a nővérral</i>
Eljött az idő, hogy a kedves megszabadítók elé járuljak.	Csak nem eljött az idő, hogy a szent sarok padlódeszkájára térdeljek és a kedves megszabadítók elé járuljak?
Úgy tűnik, hogy édesanyámat már kinyújtották a nyújtópadon, felöltöztették fehérbe és lefedték fehér lepelrel.	Mikor a kedves megszabadítókhoz jöttem, addigra a szíves szomszédok már kinyújtották őt a nyújtópadon, lefedték fehér lepelrel és rábízták őt a kegyes összülőkre.
	Ötödik jelenet: <i>Búcsúvétel –</i> Bocsánatkérés és a halottal való kommunikáció akadályai
	Nővérkém, már elbúcsúztam tőled, mikor még életben voltál.
	Megpróbállok kérdezgetni, hátha még hűvös nyelvvél is képes vagy örök búcsút mondani?
	Mi, akik együtt nőttünk fel, tán olykor szitkokat szórtunk egymásra és haragudtunk egymásra.
	Hűvös nyelvedről egyetlen szót sem hallok. Száz csomó zárja le szavaid és ezer lakat lakatolja nyelved.

Északi siratókörzet:

Fehér-tenger vidéke (Viena, Arkhangelszk) –Kontokki, Kuivajärvi, Vuokkiniemi

Domna Huovinen férjét siratja⁵⁶

– részletek –

Ana mie rupielen, tuuveh vartuvuoni, tunnon šuurie Tuonelan opualaisie tunnon puolennuttelomah. A kun olen omilla tušetška-aijoillani valitun Tuonen turpehien alla tunnon luajitellut.	Hadd kezdjem, én bánatos teremtés nagy Tuonela gyászom súlyát megfelezeni, mikor leányként kiválasztott páromat a termőföld túlvilági rögei alá eresztem.
Voi kun on min vallan autuvat aššuntašijaset Tuonelan vaimaloijen alasina. A vet on luavun šuurie Tuonelan laittosie kaikki miun luavun aššuntašijaset Aivin on lakilautoja myöten Tuonelan laittosie laitolla vartuvuollani.	Ó hogy az én lakóhelyem csordultig van Tuonela fájdalmával. Kedves lakhelyem Tuonela hatalmas nyomorúságát nyögi. Még a lócából is Tuonela nyomorúsága árad felém.
Oi kun on oimun äijät oimun šuuret Tuonelan opualaiset miun oimun aššuntašijaissani. A kaikki on miun ovikertaseniki Tuonelan opualoilla opšivaitu.	Ó hogy a házam népe mind velem együtt hordja Tuonela hatalmas gyását az én lakhelyemen. Mindenkit, még az ajtófélfát is a Tuonela bánat súlya nyomja.
A en voi näitä Tuonelan laittosie kuillana aikasin lamautella laitosta šiänaloistani.	Nem sikerül a Tuonela gyötrő kínjait Enyhítenem, sem elűznöm szívem tájékaról.

56 Adatközlő: Domna Huovinen (szül. 1878, Kontokki: Tollonjoki – Vuokkiniemi; férjhez ment: Kuivajärvi: Suomussalmi). Gyűjtők: Jouko Hautala és Lauri Simonsuuri, 1952, Helsinki. A szöveg és a hangzóanyag kéziratári lelőhelye: SKSÄ L 447c. 1952. Az átírást Alekszandra Sztjepanova végezte el. A sirató eredeti nyelven CD-n is hallható: Anneli Asplund (szerk.) *Itkuja Karjalasta, Inkeristä, Suomesta. Laments from Karelia, Ingria, Finland.* (CD), Helsinki: SKS, 2000. 6. számú sirató. A teljes sirató magyar fordítását a *Magyar Napló* 2006. szeptemberi számában (45. oldal) publikáltam. Ez a sirató nem a jelen cikkben vizsgált siratótípushoz tartozik, hanem a temetési szertartás egy későbbi mozzanatánál, a koporsó sírba eresztésekor hangzik el. Valószínűleg ezért nincs jelen már a haláleset előtti és utáni világ kontrasztja. A fájdalom érzése ellenben még mindig kisugárzik a környezetre, amely aztán újra visszaülteti a bánatot az emberbe.

A mintäh miun luavun aššuntašijaset on aivin luatanašavujen varoissa? Luavun äijälti on luatanašavuset lainnehtimassa miun luavun aššuntašijoissa. (...) A kaikki on miun laštupihasetki luavun loittosien matkojen päistä Tuonelan laittojen alasina. (...)	És vajon kedves lakhelyemre miért borul tömjénfüst árnyéka? Kedves otthonomat átjárja a tömjénfüst illata az én kedves lakhelyemen. (...) És az én kertemben is mindenhová, Még a kis ösvényekre is Tuonela bánata nehezedik. (...)

Középső siratókörzet: Mäntyselkä

Az édesanya temetésére érkezik leánya, aki rosszul él férjével⁵⁷

– részletek –

Ka vai kuin on näil’ägo da ihalien muailmoila piäl’ kallehemaman ni karuozallizen varduon tulduo n’äil’ä da uširookoiloila da uuličapihazila surennon varduon tulduo suuret kuužimeččäzet kazvettu. Onehela da ozattomala varduol on joguozet piäliči dorigoin roittu. Ollah vaivazen vanhendunnuon varduon tulduo n’äil’ä pečal’noila peskumuahuzila on kaikki otsipaitu Jo ollah viekkahien spuassuzien blahoslovitut inhu varduola igäväd linduzed istuodu. En voi oneh ni kuin oboidie, omilago kallehen hyväzen kasvindapaikkoih vous’o kuaella.	Ó, mikor még azon a csodálatos világon a becses balszerencsés teremtés érkezésekor, e széles sétányokat a szomorú teremtés érkezésekor még roppant fenyves rengeteg vette körül. Én siralmas szerencsétlen teremtés a folyók útján érkeztem. Most, a gyötrelmes görnyedt teremtés érkezésekor a búskomor homokbuckákon mindent kivágtak (?) S a bölcs megszabadítók áldott bús madarai a bánatos teremtés előtt levágva hevernek. Nem tudom, én siralmas, ahogy se elkerülni saját szép kedvesemet, mikor szülőhelyemre térek vissza.

57 Adatközlő: Paraszkovja Sztjepanovna Szaveljeva (szül. 1913, Mäntyselkä, Karhumäki közigazgatási körzet). Gyűjtő: Alekszandra Sztjepanova, 1970. Publikációk: Sztjepanova–Koski 1976. 85. számú sirató. 153–155.; 155–157. (orosz fordítás); Stepanova 1983. 123. (részletek). A megváltozott táj hangulata és a sirató egészében a főbb szerkezeti részek sorrendje erősen emlékeztet a cikkben tanulmányozott változatokra, bár az ellentétes képek ütköztetése itt nem olyan erőteljes és folytonos. A viszonylag nagy hasonlóság feltehetően azért tapasztalható, mert ez a variáns szintén azt a típust képviseli, amelyben az elhunyt leánya a temetésre érkezvén sirat. Az azonos funkciójú siratók szerkezeti és tartalmi rokonsága feltűnő még abban az esetben is, ha a változatok egymástól távol eső siratóvidékekről származnak.

Oi jo oneh varduon tulduo mint'ä(he)n ollou kai kohtazed izmen'ä't'öml'ä varduola kai izmeniedys. Engo oneh omieni sirotskoloi käd'yzie voi omie da ovuzie avuamah nostua. Kai ollah onehen varduon tulduo ovila piäl'ä opal'noiloila igäväd linduzed miun kohtah istuodus. En, tuima, voi ni kuin omie tuužimizie tuužie. (...) Mint'ähba et vieromaista varrutta vierahilda rannoilda tullun tuimazela vajojengo valujien hern'ehyzien svečkoin kera vastah? Ved vaimalola miula inhula varduola kai kohat on izmeniedys. Ka vai jo miun kargienalazen varduon kalliz nainego kandajane azetettu jo, ven'an ni vestolauččazila pandu. Engo voi tuima ni kuin voi omua kallista kandajaistago tunnustua. Jo on surendaman varduon tulemiksi sadalangazih, sadasuavanazih šuoritettu. Oi kumbane olet miun ihalia ilmoila piälä ihala kandajazeni, midba duumazin sie oled n'äil'ä aijoila duumain(un)? Mihba varoi olet pobiednoin varduon tulduo n'äil'ä ven'ani ga vežalastozila (?) siuda azetettu? Vain oled, udala kandajazeni, udalih syndyzih sie vaivazen varduon tulduo varustuan? Mint'äh, kun kaikila kerroila, hos olen kudamila kerroila kualellun, pal't'ozen da palehtunuon varduon kera pagizit? Mint'ähba olet, armas kandajazeni, nyt't'en t'ämän viikon da kodvan aigoi vaikkazena? Kuot't'elen jo, oi kargie kandajazeni, omila da sirotskoila kierzilakielyzila siuda kirgualla. Pal't'onalane varrutkulu, kuottelen kaikkeh luaduloih siuda pagauttua.	Ó, a siralmas teremtés érkezesekor a változatlan teremtés számára miért változott meg a sors? Én siralmas, saját árva kezemet sem tudom felemelni, hogy kinyissam a szülői ajtókat. S én siralmas teremtés, mikor az ajtóhoz érkezem, áldatlan gyászmadarak telepednek le mellém. Én, bús teremtés, nem bánkódhatok saját bánatimon. (...) Miért nem jöttél a szánni való teremtés elé, a távoli vidékekről érkező bús szegénykét vajon miért nem világító viaszgyertyákkal fogadod? Hát nekem nyomorultnak, bús személynek sorsa megváltozott. Hiszen nekem, keserves teremtésnek Kedves asszony kihordója már kinyújtva, a nyújtópadra kiterítették már. Sehogy sem tudok, én szegény, saját kedves kihordómra ismerni. Már a megszorodott teremtés érkezesekor száz lepel, száz szövetfonál borította. Ó, e virágos világ egén, micsoda világszép kihordóm vagy, milyen gondolatokat gondoltál azokban a pillanatokban? A szánalmas lélek érkezesekor mily okból terítették téged erre a nyújtópadra? Vagy te, hős kihordóm, a hős összülőkhöz indulásra készülsz a meggyötört teremtés érkezesekor? Miért van, hogy máskor mindig, bármely alkalommal, mikor meglátogatlak, a fájdalmas és fagyos teremtéssel mindig fecsegtél ? Miért vagy kegyes kihordóm most is még ennek a hétnek röpke idején is hallgatag? Megkísérlek immár, ó keserves kihordozóm, Saját árva keserű nyelvemmel neked

Mint'än oled miun, oi kandajazeni, äijäl'd'i vaikastun, Vain on valgiet spuassuzet siun kohasta valdazed valdivoidu? Ottele, oi mieli kandajazeni, valgeissa snd'yzis's'ä valgie kandajazeni, polvi spuassuzilda polvien piälizet polvipoklonat, eigo siuda miun kera n'yt't'en polvi spuassuzet pozvolittais. Vet on jo inhulago, igävist'ä kyhätyöl'ä varduola monikymmenkerdazed igäväzet istuotu. En pal'l'o da palehtunut vardud voi ni kenen kera paissa. Oldais siun kohtah sadakerdazet, tuhatluaduzet sanomizet. Oi jo kyllä kandajazeni, oldais miula siun kohtahized viizikymmenkerdazet kyzymizet. (...)	kiáltani. Én fájdalmas nyomorult, megkísérlek mindenféle módon hozzád szólani. Miért tartod, ó kihordóm, még mindig féken nyelved, Vagy a világos szentecskék szabadságot szánnak neked? Fogadd el, ó, kecses kihordóm, ki a fehér szülőknél vagy, fehér kihordóm, a nemzetség holt őseitől a nemzedékek nemzetségi üdvözlétét, talán neked most a nemzetség holt ősei megbocsátanak. Hát, engem, nyomorultat, gyásztól gyötört teremtést már több tízszeres gyász sújtott. Én fájdalmas és fagyos teremtés nem tudok senkihez sem szólani. (Bár) lennének hozzád százszoros, ezerféle szavaim. Ó, kedves kihordóm, (bár) lennének feléd ötvenszeres kérdéseim. (...)

Férjes asszony siratja édesanyját a temetésén⁵⁸

– töredék –

Ku lähtin nämil pitkil perelieskazil, viizil virstazil viluzed viimaili, kymmenil virstazil kylmäzed iški. Nämil matkazil suvisuohuot polvuzih sah on kazvettu, kuuzalikkozed on kulkkuzih sah kazvettu, kadajikkozed on kainalozih sah kazvettu. Ennen ku tulin, kuvuajaiseni pihamuahuzis kai oldih kuldazet kukkazet kukkimas, nämien kerdazien tulduo on kai kukkazet kuivettu. Ennen ku tulin, pezettäizeni pihamuohuod oldih kai ilozelleh. Nämien kerdazien tulduo kandaizeni kai oldih kagramuahuod kallalleh. Ennen ku tulin, kai oldih ruskiet hallakkazed levitetty. Nämien kerdazien tulduo on kanduazeni pihamuahuod mustil kalin- kourazil katetut. Ennen ku tulin, kai oldih kuldoikägözed kuuritšazil kukkumas. Solovoilinduzed sovorazil soittamas. Djöngöi on kuldoikägözet kuuritšasien piäs	Mikor elindultam erre a hosszú utazásra, ötször olyan fagyos volt az idő, s tízszer úgy csípett a hideg. Ezeken az utakon a déli mocsár a térdig ért, a jegenyecserje a nyakamat nyaldosta, a borókafenyő pedig a hónomat hasogatta. Hajdanán, ha hazatértem, világrahozóm udvarán aranyvirágok virágoztak, de mostani érkezésemkor a virágok már elvirágoztak. Hajdanán, ha hazatértem, mosdatócskám udvarát beragyogta a boldogság. De mostani érkezésemkor kihordóm már a kopárföldön volt kiterülve. Hajdanán, ha hazatértem, dércsípte rőt virágok borították az udvart. De mostani érkezésemkor kihordóm udvarát fekete vászon födte. Hajdanán, ha hazatértem, az ereszek aranykakukkok kakukkoltak és fülemülék füttyültek a templom tetején. Most begyét lassan mozgatva kuksol az aranykakuk az ereszen,

58 Adatközlő: Ilja Lutjonen felesége. Gyűjtő: Maija Juvas, 1935, Salmi, Palojärvi. Adattári lelőhely: SKS KRA *Maija Juvas* 231. 1938. (SKS KRA engedélyével.) A sirató magyar fordítását a *Finnugor Világ* 2006. szeptemberi számában (3. oldal) publikáltam. Az eredeti szöveget saját fordításommal együtt a *Komatál* című kötetben (Simon Valéria (szerk.): *Komatál. Ünnepi könyv Domokos Péter professzor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. 2006. 134.) adtam közre. A jelen fordítás nem egyezik meg a korábban közöltekkel: most figyelembe vettem a névtilalmat. A 3 melléklet valamennyi változata közül ez a legrégebbi, ez a legköltőibb, és a legjobban megszerkesztett szöveg. A cikk főszövegében tanulmányozott siratók első részéhez ez a siratótöredék hasonlít a legjobban. Az érzelmek természetbe kivetített képei, ellentétpárokban és egyenletes ritmust követve kerülnek kifejtésre: a külső környezetből egyre beljebb, az udvar és a ház felé halad a sirató. További részletes és nagyszabású kutatás feladata lesz megállapítani, hogy az elmúlás motívumának ilyen mértékű hasonlósága mennyiben köszönhető a viszonylagos földrajzi közelségnek, a szertartásban betöltött azonos szerepnek vagy egyéb tényezőknek.

kubuzilleh kuksahtelduh, solovoilinduzet soborazil on siibyzilleh sorruttu. Ennen ku tulin, naine verzojoazeni oli veräjäpielyziz vuottelemas. Nämien kerdazien tulduo on kai veräjäpielyzed vilustunnuot. Enne ku tulin, nämih luaduzih kai nämä luaduzet kullal kuvasteldih, Nämien kerdasien tulduo on kai naizen kandaizeni lahovunnuod luoduzet. Enne ku tulin, naisen kandaizeni luaduzet krustalnoi kuvasteltih. Nämien kerdazien tulduo on kai kartanozet kallalleh. -----	a templom tetején szárnyszegetten fülelnek fülemülék. Hajdanán, ha hazatértem, gondozó asszony a kertkapuban várta közeledtem. De mostani érkezésemkor a kertkapu kihalt és komor. Hajdanán, ha hazatértem, a házat és a szobákat aranyikonok ékesítették. De mostani érkezésemkor kihordó asszony szobái elkorhadtak. Hajdanán, ha hazatértem, kihordó asszony szobái kristállyal voltak kidíszítve. De mostani érkezésemkor már elsüllyedt az épület. -----

Felhasznált irodalom

- ASPLUND, Anneli: Mother and Daughter – in the Footsteps of the Itinerant Singers. In Siikala, Anna-Leena – Vakimo, Sinikka (toim.) Songs beyond the Kalevala. Transformations of Oral Poetry. (Studia Fennica Folkloristica 2) Helsinki: SKS. 1994. 343–363
- CLAESSENS, Dieter: Enkulturation. In Endruweit, Günter – Trommsdorf, Gisela (Hrsg.): Wörterbuch der Soziologie. Stuttgart. 1989. 145.
- DÖMÖTÖR Tekla – SZENDREI Janka: Siratóének. In Ortutay Gyula (főszerk.) Magyar Néprajzi Lexikon IV. Budapest: Akadémia. 1981. 448-451.
- HAAVIO, Martti: Suomalaisen muinaisrunouden maailma. Porvoo: Werner Söderström Oy. 1935.
- HARVILAHTI, LAURI: Kertovan runon keinot. Inkeriläisen runoepiikan tuottamisesta. Helsinki: SKS. 1992.
- HENNEZEL, Marie de – LELOUP, Jean-Yves : A halál művészete. Hogyan nézzünk szembe a halállal? Vallási hagyományok és humanista spiritualitás napjainkban. Budapest: Európa. 1999.
- HONKO, Lauri: The Lament. Problems of Genre, Structure and Reproduction. In: Honko, Lauri – Voigt Vilmos (ed.): Genre, Structure and Reproduction in Oral Literature. Budapest: Akadémia Kiadó. 21–40.
- HONKO, Lauri – TIMONEN, Senni – BRANCH, Michael – BOSLEY, Keith: The Great Bear: a Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugric Languages. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 533) Helsinki: SKS. 1993.

- JÄRVILEHTO, Timo: Muisti, oppiminen ja ymmärtäminen. In Rätty, Hannu (toim.) Henkisten kykyjen kehittyminen. Joensuun yliopisto. Yhteiskuntatieteiden tiedekunta. Psykologian tutkimuksia nro. 16. 1994. 9–25
- KAIVOLA-BREGENHÖJ, Annikki: Variaatio kansanperinteessä. In Suojanen, Päivikki (toim.) Muuntelu ja kulttuuri. (Tampereen yliopiston kansanperinteen moniste 7/1985). 7–64.
- KÁROLY S. László: Jaj nekem szomorú életem! A szövegformulák főbb típusai siratóénekeinkben. Népi Kultúra – Népi Társadalom IX. 1977. 307–328.
- KÁROLY S. László: Siratóének. In Vargyas Lajos (szerk.): Magyar Néprajz nyolc kötetben. V. Népköltészet. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1988. 611–632.
- KNUUTTILA, Seppo: Runonlaulaja estradilla. Piirteitä folklorismin vaiheista. Kansanmusiikki 2/1985. 16–22.
- KNUUTTILA, Seppo: Perinne-esiintyjä Pohjois-Karjalassa. In KNUUTTILA, Seppo (toim.) Runon ja Rajan Teillä. (Kalevalaseuran vuosikirja 68) Helsinki: SKS. 1989. 217–242.
- MERRIAM, Alan P.: The Anthropology of Music. Northwestern University Press. 1964.
- MOISALA, Pirkko: Kulttuurisen musiikin kognitiivinen tutkimus. Musiikki 1-2/1993. 50–74.
- NENOLA-KALLIO, Aili: Itämerensuomalaiset itkuvirret. In Asplund, Anni – Hako, Matti (toim.): Kansanmusiikki. Helsinki: SKS. 1981. 44–52.
- PAKSA Katalin: Magyar népzene-történet. Budapest: Balassi Kiadó. 1999.
- PENTIKÄINEN, Juha: Marina Takalon uskonto. Uskontoantropologinen tutkimus. Helsinki: SKS. 1971.
- POLCZ Alaine : Együtt az eltávozottal. Pécs: Jelenkor Kiadó. 2005.
- REZESSY Anna: A halott átváltozása. Karjalai és magyar siratószövegek. In Pócs Éva (szerk.) Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a Transzcendensről V.) Budapest: Balassi Kiadó. 2007. 321–357.
- RÜÜTEL, Ingrid: Folklore ja nykypäivän kulttuuri. Kotiseutu 1/1987. 190–193.
- STEPANOVA, Aleksandra: Karjalainen kansanperinne ja itkuvirret. In Saarinen, Tuija - Suhonen, Seppo (toim.): Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla. Kuopio: Snellman-instituutti. 1995. 134–145.
- STEPANOVA, Santra: Hautajais- ja häävirsii. Punalippu 1. 1983. 121–125.
- STEPANOVA, Aleksandra: Itkuvirsien keruutyöstä Karjalassa. In Hakamies, Pekka (toim.): Näkökulmia karjalaiseen perinteeseen. Helsinki: SKS. 1996. 211–228.
- SZTYEPANOVA, Alekszandra – Koski, Terttu: Karelszkije pricsitanyija. Petrozavodszk: Karelija. 1976.
- TOLBERT, Elisabeth: The Musical Means of Sorrow. The Karelian Lament Tradition. Los Angeles: The University of California. 1988.
- VIRTARANTA, Pertti: Paatenen itkuvirsistä. In Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Erkki Itkonen. (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 150). Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura. 1973. 467–488.
- ZUMTHOR, Paul: Oral Poetry: an Introduction. Minneapolis: University of Minnesota Press. 1990.

Kéziratok és hangzóanyagok

Фон. КарНЦ РАН = Фонограммархив Института языка, литературы и истории Карельского научного центра Российской Академии наук. (A Karjalai Tudományos Központ Nyelvi, Irodalmi és Történeti Intézetének Hangtára – Orosz Tudományos Akadémia)

SKS KRA = Suomen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto (A Finn Irodalmi Társaság folklórarchívuma)

SKSÄ = Suomen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston äänitearkisto (A Finn Irodalmi Társaság folklórarchívumának hangtára)

L = Levy (Lemez)

TKU = Turun Yliopiston Kulttuurien tutkimuksen laitoksen arkistot (Turkui egyetem Kultúrákutató tanszékeinek archívuma)

Kodolányi János nemzetkonceptiója és kultúrfilozófiája a finn útirajzok tükrében[◊]

1. Kodolányi János, a reformokat sürgető népi író

Kodolányi János (1899–1969) gazdag és sokoldalú szépirodalmi munkásságát a mai olvasóközönség már alig ismeri. Nevével az elmúlt ötven évben született irodalom- vagy esztétörténeti tanulmányokban nem sűrűn találkozhatunk. Valamivel több figyelemben részesült Kodolányi a finn–magyar kapcsolatok történetével foglalkozók szűk körében, hiszen a népszerű író a két világháború között Finnországnak talán legnagyobb hatású propagálója, szépirodalmi művek fordítója, fontos személyes kapcsolatok ápolója volt.¹ És persze mindenekelőtt magával ragadó úti beszámolók szerzője, aminek köszönhetően a Finnország iránt érdeklődők számára Kodolányi János neve máig egyet jelent Suomiról szóló könyveivel.² Arra azonban ma már csak az életmű alaposabb ismerői gondolnak, ami a kortársak számára még magától értetődő volt, hogy a nemzeti sorskérdéseken töprengő író „Suomi titkát” kutatva lényegében a harmincas években kibontakozó népi mozgalom célkitűzéseit vetítette az északi rokonok idealizált hazájára – ezáltal olyan álomországot teremtve, amely ebben a formában valójában soha nem létezett. Mindezek alapján indokoltnak tűnik immár két emberöltő távlatából ismét felidézni, hogy miként kapcsolódott Kodolányi a népi írókhoz, és hogyan

◊ A jelen cikk az *Európai minták, nemzeti önismeret, társadalmi integráció – magyar művelődés és társadalom 1867-től napjainkig* nevű NKA-kutatás részeként készült az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékén. A szerző a projektben *Paraszteldorádó a zord északon – Fennoskandia recepciója és a népi mozgalom törekvései a Horthy-korszakban* munkacímű vizsgálatot folytat.

1 Kodolányi ilyen irányú tevékenységéről többek között Heikkilä–Karig 1984, Tüskés 1983, Horányi 2002, valamint ifj. Kodolányi 1990 és uő. 2001.

2 A Suomiról szóló írások népszerűségét jelzi, hogy többször, többféle formában is kiadták őket. A csend országáról és Suomi titkáról írt könyvek (Kodolányi 1937 és uő. 1939) néhány év elteltével a „Turul Könyvek” sorozatban közös kötetként is megjelentek, ezt a kiadást a Magyar Élet kiadó két év múlva – a cenzúra miatt némileg módosítva – újból megjelentette (Kodolányi 1942/a és uő. 1944/a). A Magvető Kiadó életmű sorozatában ez a kiadás és a szerző saját kezűleg javított kézírata szolgált az újabb szövegvariáns alapjául (Kodolányi 1990). E teljes szövegkiadások mellett két szemelvényes verzióval is igyekeztek kielégíteni az olvasói igényeket (Kodolányi 1942/b és uő. 1968). A jelen tanulmányban az első két kiadás szövegéből indultam ki, a közölt részleteket összevetve a későbbi kiadásokkal. Az idézetekben az eredeti kiemeléseket és az íróra jellemző egyéni szóalakokat megőriztem, a helyesírást a mai szabályokhoz igazítottam. Kevésbé ismert, hogy Kodolányinak van még két hosszabb finn témájú írása. *Arvi Järventausta és egyéb emlékek* című visszaemlékezései a *Sorsunk* 1943-as évfolyamában jelentek meg (lásd Kodolányi 1943/a, 81–170.); *A finn–magyar kapcsolatok mérlege* egy évvel később született (lásd Kodolányi 1944/b, 459–474.).

tükröződnek Finnországról szóló írásaiban az egészséges nemzetről és kultúráról vallott elképzelései, amelyek sajátos, egyéni szint jelentettek a népi mozgalom – harmadik útnak is nevezett – átfogó reformprogramjában.

A népi írókkal foglalkozó szakirodalom többféle előzményt és nyitányként értelmezett eseményt tart számon a mozgalom indulását keresve. A mi szempontunkból elég annyit rögzíteni, hogy bárhol jelölik is ki a mozgalom kezdeteit, Kodolányi szinte mindenütt ott volt, személye megkerülhetetlen.³ Az ormánsági egyke-kérdésről írt memorandum a évekkel megelőzte Illyés híres, *Pusztulás* című írását, az Illyés nyomán kibontakozó vitához kapcsolódó *Baranyai utazás* a szociografikus falukutató irodalom egyik korai darabja. Az előzmények között emlegetett *Bartha Miklós Társaságnak* Kodolányi is aktív tagja volt a húszas évek végén, rendszeresen publikált a társaság negyedévi folyóiratában, az *Új Magyar Földben*. 1931 novemberében ő is jelen volt a debreceni Déri Múzeumban, amikor az új írói csoportosulás öt vezéralakja először lépett fel közös irodalmi esten. Valószínűleg tőle származott a *Debreceni Káté* első szövegváltozata, amit két évvel később – Németh László átfogalmazásában – már a mozgalom programnyilatkozataként tartottak számon. És bár Kodolányi nehéz természete hamarosan a népi írókhoz fűződő kapcsolatát is beárnyékolta, mindvégig támogatta a *Válasz*, majd a *Sorsunk* szerkesztőit csakúgy, mint Bajcsy-Zsilinszky Endrét az *Előőr*s és a *Szabadság* szerkesztésében. A mozgalom politikai tájékozódása kapcsán említhető, hogy Kodolányi a Gömbös reformpolitikájához közeledő Új Szellemi Front egyik legelszántabb védelmezője volt, de az urbánusokkal folytatott viták indulatos publicistája a Márciusi Fronthoz már nem csatlakozott. A népi mozgalom első korszakának lezárulása többek szerint az 1943-as szárszói konferenciára tehető, ahol Kodolányi tartotta a nyitó előadást. Rezignált fellépése meglepte a harciasságához szokott közönséget. Az egykori szenvedélyes vitázó a konferencia résztvevőinek összekülönbözését meg sem várta, akár jelképesnek is tekinthető, ahogy előadása után sietősen visszavonult akarattjai magányába.

A népi mozgalom nem tekinthető egységes szellemi irányzatnak, még kevésbé pontosan kidolgozott program megvalósításáért küzdő, szervezett politikai csoportnak. Ennek ellenére körvonalazható, hogy milyen főbb célokat tűzött ki az az átfogó reformelképzelés, aminek legnagyobb hatású megfogalmazói az ún. népi írók voltak, többek között Kodolányi János. Az alábbiakban tehát néhány fontosabb célkitűzés megjelenését veszem számba Kodolányi munkásságának 1945 előtti korszakában, különös tekintettel Finnországgal kapcsolatos írásaira.

2. A „népi” nemzet koncepciója

Szociális állam, demokratikus társadalom, egységes nemzet. Három címszó, vagy ha tetszik jelszó, amelyek fogalmilag ugyan jól elkülöníthetők, de Kodolányinak az egészséges közös-ségről (nevezzük akár államnak, társadalomnak vagy nemzetnek) alkotott felfogásában annál nehezebben. A magyarság felemelését célzó, átfogó reformelképzelés kulcsszavai ezek, érdemes alaposabban szemügyre venni őket.

3 Kodolányi János életrajzi adatai elsősorban Tüskés 1974, valamint – megfelelő forráskritikával – Kodolányi önéletrajzi vonatkozású írásai alapján. Kodolányi és a népi mozgalom kapcsolatának szisztematikus feltárása még várat magára. E kapcsolatok feltérképezésében elsődleges segédkönyv Varga-Pátyi 1972.

Kodolányi a harmincas-negyvenes években is gyakran emlegette, hogy ifjúkorában szocialista nézeteket vallott. A szocializmussal való komoly számvetés, illetve a „baloldaliság” más népi írótól sem állt távol, jóllehet a proletárdiktatúra gondolatát elutasították, a hazai munkásmozgalommal legtöbbjük nem alakított ki szorosabb kapcsolatot, és az ún. polgári baloldallal sem volt harmonikus a viszonyuk – ebből a szempontból elegendő a népi-urbánus vitára utalni. Kodolányi baloldalisága épp oly kevésbé állt marxista alapokon, mint mondjuk Németh László „minőségyszocializmusa”. Alighanem igazat adhatunk Gombos Gyulának, aki fél évszázad távlatából visszatekintve úgy fogalmaz, hogy a sokféle szellemi áramlatot egyesítő mozgalomban a szocializmus lényegében az „igazságos osztás” elvét jelentette.⁴ Lássuk hát, Kodolányi szerint hogyan valósult meg Suomiban ez az igazságos osztás? Mindenek előtt olyan átfogó állami gondoskodás révén, amely egyfelől átgondolt szociálpolitikával és progresszív adórendszerrel, másfelől a gazdasági életet szabályozó következetes állami beavatkozással biztosítja a társadalmi feszültségek csökkentését, és a korábbi sötét évszázadok után néhány év alatt felszámolja a szélsőséges jövedelemkülönbségeket. A Finnországba érkező író első benyomásai rögtön e jelenségre irányítják a figyelmet: „Bizonyos, hogy kellemes tapasztalatok más országokban is érik az embert. De nem hiszem, hogy [...] ennyire lépten-nyomon érezné az ember: *itt iparkodnak mindent elsősorban a közérdek szempontjából nézni és intézni*. Hogy lenne még ország a világon, ahol oly ritkán írják le a »közérdek« szót, de ahol oly természetesen igazodnék minden magától a közérdek irányába. Minden, ami a közt szolgálja, hihetetlenül olcsó. De eredj ki a város belsejéből, és nézd meg az új, modern munkásházákat. A két-háromszobás, fürdőszobás lakásokat. Vagy a hatalmas elemi iskolákat. [...] Avagy éppen az új kórházakat. [...] nézd meg a lakásínség idején gyors tempóban épített, kertekkel körülvett, pirosra festett faházak utcáit, a szegényebb néposztály lakóhelyét. *Lépten-nyomon érezni fogod egy szociális gondolkodástól és érzülettől áthatott társadalom gondoskodó, bölcs kezét, szeretetteljes irányítását.*”⁵ Később minduntalan Magyarországhoz hasonlítva ismerteti a fizikai munkából élők (szakmunkások, segédmunkások, napszámosok) magasabb jövedelmét, jobb életkörülményeit, a parasztok tágas házait, bőséges táplálkozását, a fejlett családtámogatási, munkásbiztosítási és nyugdíjrendszert.

A népi mozgalom „szocializmusának” egyik legszembetűnőbb vonása a szabadversenyes kapitalizmus kizsákmányoló jellegének bírálata, Kodolányi publicisztikája is kifogyhatatlan a hazai kapitalizmus embertelenségeinek változatos ábrázolásából. Azt várnánk, hogy az északra látogató írónak legalább ebben a vonatkozásban lesz néhány kritikus megjegyzése. Ám Kodolányi ezen a téren sem talál semmi kivetni valót, a finnek – részben állami intézkedések, részben szövetkezeti mozgalmuk révén – véleménye szerint megzabolázták kapitalistáikat. A nemzetgazdaság szempontjából vezető szerepet játszó fa- és papíriparban az állami tulajdonban lévő erdők, illetve üzemek révén lehet tisztességes árakat és béreket diktálni, mamutjövedelmeket már csak a progresszív adózás miatt sem érdemes összeharócsolni, a tagság tisztességes megélhetését biztosító szövetkezetek zárt láncként, kedvező áron juttatják el a nyersanyagból előállított késztermékeket a fogyasztókhoz. Ilyen körülmények között már azon sem csodálko-

4 Kodolányi is hasonlóan fogalmazott, például *Népi és völkisch* című, 1938-as programadó írásában leszögezi: „belső revízió, a társadalmi igazság elvének teljes érvényesítése” lenne a legfontosabb alapelv, és ezt nevezi ő szocializmusnak. Vö. Kodolányi 1941, 136.

5 Kodolányi 1937, 22–23.

zunk, hogy a magánkézben lévő finn telefontársaság is olcsóbban kínálja szolgáltatásait, mint a királyi magyar posta.

A Horthy-korszak szinte valamennyi ellenzéki csoportosulása célul tűzte ki a parlamentarizmus megreformálását, a „valódi demokrácia” megteremtését. A politikai élet visszasságai, választási csalásai nem csak egyes politikusokat foglalkoztattak, jóval szélesebb körökben vallották, hogy a politika megtisztítása nélkül nem várható nemzeti kibontakozás. De hogy milyen jellegűnek és mélységűnek kellene lennie az átalakulásnak, abban persze nem volt egyetértés, még a népi mozgalom táborán belül sem. Elegendő lenne az általános, titkos választójog, vagy újszerű pártot is kellene alapítani? Megfelelő-e a nyugati típusú parlamentáris demokrácia, vagy korporációs rendszert kellene létrehozni? Alkalmas-e a jelenlegi társadalmi elit az ország vezetésére, vagy teljesen új politikai-szellemi elitet kell kialakítani? Megvalósítható-e egyáltalán az „intézményesített” demokrácia, ha maga a társadalom, a hétköznapi élet nem demokratikus? Kodolányi Suomiról szóló írásai nem adnak eligazítást szorosán vett politikai kérdésekben, az író nem elemzi a finn választási rendszert, nem ismerteti a politikai pártokat, nem sorolja fel a demokratikus elvek megvalósulásán örökődő intézményeket, nem tesz ilyen jellegű konkrét javaslatokat. Számára ugyanis a „demokrácia” nem egyszerűen a politikai élet kulcsfogalma. Valami sokkal többet, mélyebbet kíván megragadni, azt a szellemet, amely az egész társadalmat és az egész kultúrát áthatja, és ami akármilyen konkrét politikai receptnél biztosabban garantálja a demokrácia érvényesülését. A magyar utazó először az élet apró, közép-európai szemmel szokatlan jelenségeire figyel fel: a cselédlány kezét nyújt az érkező vendégnek, a vezérigazgató együtt kávézik sofőrjével, a „jó családból való” lány szabadidejében hidakat kátrányoz a munkásokkal, közvetlenül a miniszternek lehet telefonálni, ha valakinek segítségre van szüksége. Majd innen-onnan gyűjtött információk alapján további hasonló jelenségeket sorol: a nyelvtudomány és néprajz kutatói – professzorok, diákok – adatgyűjtés közben együtt élnek, együtt dolgoznak a parasztokkal, a tisztek együtt gyakorlatoznak a közkatonákkal, az üzemi menzán együtt étkezik gyárigazgató és segédmunkás, az amatőr színtársulatokban együtt játszanak a felső és alsó társadalmi rétegek képviselői.

Mindezek alapján Kodolányi általánosítva is megfogalmazza a finn demokrácia jellegét, a sorok között ismét gúnyosan reflektálva a hazai viszonyokra: „ebben a demokráciában, amelyet sohasem emlegetnek, amelyről nem írnak vezércikkeket, és nem tartanak politikai programbeszédeket, nem azt jelenti a demokrácia, hogy az »egyszerű ember is ember«, és nem is azt, hogy nem pofozzuk meg, de még csak nem is gorombáskodunk vele, ha nem muszáj. Nem, itt ember és ember teljes emberségét jelenti, a jogok és lehetőségek teljességét, a tisztelet teljességét.”⁶ Második könyve végén ismét visszatér e kérdésre, immár a finn titok egyik legfontosabb vonásaként: „*társadalmi szervezetükben szinte ideális mértékben érvényesül a demokrácia.* Főlöskézes ezt a demokráciát újból és újból bemutatnunk. Csodálatos valami ez, nem intézmény, nem politikai pártok hitvallása, nem cél, nem elv, nem program. *Maga a levegő.* Illata, élete van, átjárja a földet és embert, beleszívódott a lélek tudattalan rétegeibe az őszinte krisztusi kereszténységgel, mely tulajdonképpeni alapja.”⁷ De az említett keresztény etikán túl honnan ered, mivel magyarázható ez a „csodálatos”, „majdnem tökéletes” demokrácia? Kodolányi hosszan fejtegeti a történelmi tényezőket, kezdve az ősi finnugor tradícióktól, a

6 Kodolányi 1937, 69.

7 Kodolányi 1939, 126.

hagyományos északi családmódtól, folytatva a jobbágyság intézményének ismeretlen voltával, a tekintélyelv hiányával, majd a sokszázéves idegen elnyomás elleni népi összefogással. Véleménye szerint mindezek közös következménye a finn embernél a „függetlenség, a szabadság, az önmagáért való felelősség, a nála erősebbekkel, hatalmasabbakkal, gazdagabbakkal szemben érzett egyszemélyesség”.⁸ Ismét finn–magyar ellentétpárokat éreztetve, és a történelmi távlatokat immár a jelen állapotokhoz kapcsolva: „[vannak] népek, amelyek folyton hangoztatják a szabadságszeretetet, és vannak népek, amelyek egész egyszerűen *szabadok*. Csak szabadok. Szabadok mint népek, szabadok mint egyének. Szabadok a földjükön, szabadok a gyárban, szabadok a hivatalban, a katedrán, nem vigyáznak álmukban is az »orientálódásra«, a »helyezkedésre«, [...] valamennyien »úr«-nak, »asszony«-nak vagy »kisasszony«-nak szólítják egymást, a köszöntésük »jó napot« vagy »jó estét« [...]. Vannak népek, amelyeknek külön-külön szabadok a tagjai. A finn nép szabadságának gyökerei az ősi törzsi életbe nyúlnak.”⁹

Mindemellett van még egy hangsúlyos momentum, amely Kodolányinál a fenti értelemben vett demokrácia magyarázóelvűül szolgál: a finn társadalom felsőbb rétegei, a középosztály és az „intelligencia” döntő többségében a parasztságból származik, vidéki gyökereihez ragaszkodik, ennél fogva szemlélete, kultúrája, életmódja szervesen illeszkedik a „népéhez”. A népéhez, melynek tagjai egyformán műveltek, akár szellemi, akár fizikai munkával keresik kenyerüket. Olyan problémához érkeztünk, amely a népi mozgalom számára kulcsfontosságú. A romlottnak, idegen szellemiségűnek, fajilag inkoherensnek, osztályérdekeit a nemzeti célok elé helyezőnek tekintett történelmi magyar vezető réteg helyett a tiszta magyarságot képviselő parasztságból kell kinevelni a jövő új elitjét! A dekadensnek, nemzetietlennek, üresnek tekintett elefántcsonttorony-kultúra helyett a hagyományos népi kultúrára alapozva kell megteremteni az új, autentikus művészetet! Szárnyaló fantáziát és erős hitet kívánó, ambiciózus elképzelés; kétségbeesett, nekikeseredett elképzelés; urbánusok és európeerek által gúnyolt, „bunda-szagúnak”, „ázsiaiinak” titulált elképzelés. Komolyan vehető-e, hogy a szociografikus irodalom által feltárt nyomorúságos falvak lakói, a népi írók beszámolóí szerint létfenntartásuk határán tengődő parasztok lennének a jövő zálogai? Hogy ezek a városi életmód provinciális, igénytelen kellékeire is „üveggyöngyökként” tekintő primitív emberek lesznek a nemzeti lét és kultúra megváltói? A kortárs közvélemény és az utókor a harmadik utas koncepció egyik legellentmondásosabb célkitűzésének tekinti ezt az elképzelést, a mozgalom szempontjából tehát különösen fontos lehetett annak igazolása, hogy nem csupán légből kapott ábrándokat kerget, aki ilyen alapokra kívánja építeni a nemzet jövőjét.

Kodolányi János mindenesetre nagy súlyt fektetett rá, hogy finnországi beszámolóival meggyőzze olvasóit: igenis létezik egy ország, ahol mindez már megvalósult, ahol a népi gyökerű elit és kultúra rövid idő alatt csodákat művelt – tehát mi, magyarok is bizvást rálephetünk erre az útra. Az új elit térfoglalását a nemzeti romantika korához köti, amikor a *Kalevala* kiadása nyomán „már nem volt többé megállás, hiábavaló volt minden politikai ellenszer, az oroszok és konzervatívok minden erőfeszítése. A népből támadt finn középosztály bevetette magát az áradatba, s a mélyből egyre dúsabb és ritkább kincsek vetődtek fel. Eleinte csak a népi *kultúra* kincsei, később minden arannyá vált, ami a népből jött, amit a nép adott.”¹⁰

8 Kodolányi 1939, 107.

9 Kodolányi 1939, 108.

10 Kodolányi 1937, 40.

Kodolányi szerint a függetlenné vált Finnországban már nemcsak a művészek élnek „Anteusként” a nép között, hanem a növekvő városi lakosság is hűen őrzi vidéki gyökereit. Beszámolója szerint paraszti származású a finn „vezető réteg”, „a középosztály túlnyomó része”, „a finn tisztikar nagy része”, sőt a köztársaság elnöke, Kyösti Kallio is, akinél Kodolányi emlékezetes látogatást tett. Ismét csupán az általánosító következtetést idézve: „*Minden a népből indul ki, és oda tér vissza.* Az emberek, akik az országot kormányozzák, akik a szellemi életet irányítják, akik a közigazgatásban szolgálnak, az írók és művészek – mind a népből származnak, és a nép érzéseit, vágyait, céljait hordozzák magukban.”¹¹ Hogyan lehetséges ez? Mindenek előtt a népi írók által oly fontosnak tartott oktatási rendszer jóvoltából, ami tehát Suomiban nem csupán a parasztság jobb megélhetését szolgálja, nemcsak mezőgazdasági szakismereteket nyújt, hanem a társadalmi mobilitásnak is fontos eszköze, sokoldalú műveltséget is közvetít. „A közoktatás rendszere olyan, hogy mindenből lehet tanár, orvos, pap, katonatiszt, politikus, bíró stb.”¹² A finn parasztok a népfőiskolákon gyakorlatias ismeretek mellett humán tárgyakat tanulnak, a magasabb műveltség szépségeire is rákapnak, folyóiratokat és könyveket vásárolnak, szabadidejükben szépirodalmat olvasnak (többek között Jókait, Mikszáthot, Petőfit, Móriczot, Tamási Áront), verseket szavalnak, Sibeliust hallgatnak, a készülő országos tájszótár munkálataiban adatközlő hálózatot alkotva segédkeznek, nyelvvellyességi kérdéseken vitáznak, színtársulatokat alapítanak. Kétségkívül vonzó kép, de talán túlzottan idilli. A kortárs recenziók is egyértelműen jelzik: támadt némi kétségük azoknak a szkeptikusabb (realistább?) olvasóknak, akik már Szabó Dezsőtől sem vették feltétlenül készpénznek a magyar paraszt kivételes intelligenciáját és utolérhetetlen művészi tehetségét...

Az eddigiekből is látható, Kodolányi számára a társadalom egysége elválaszthatatlan a nemzeti kultúra egységétől. E szintézis megtestesítője az első útikönyv talán legmelegebb szavakkal méltott szereplője, a gyönyörű Musa Silver, a finn Nemzeti Opera művésznője, aki nemcsak a műzenének, hanem a népdaloknak is értő tolmácsolója, aki egyformán otthonosan mozog a nomád lappok és az elegáns, műértő közönség köreiben, aki az Operaház színpadán és a vidéki iskolában egyaránt művészete legjavát adja. Kodolányi ekképp lelkesedik mindazért, amit személye köré álmódott: „Hogy egybefonódik itt a népkultúra az úgynevezett »felsőbb kultúrával«, a népi lélek a »felsőbb osztályok« lelkével. [...] a finn népkultúra forrásai fölül elhordták a sziklákat, és az üdítő, termékenyítő, tiszta patakok most bőven árad az egész társadalomban...”¹³ De szimbolikus a helsinki Nemzeti Színház egyik nagy sikerű előadásáról szóló, öt oldalt kitevő beszámolója is, amikor egy tehetséges vidéki paraszttársulat játssza Järviluoma *Pohjalaiset* című népszínművét. Az előadás végén elragadtatottság és keserűség kavarg az író lelkében: „Különös világ, különös nép! Ahol a parasztság és az ország vezető rétegei a legmagasabb nemzeti kultúra áramában forrnak össze. *Bartókra és Kodályra kell gondolnunk* – de mekkora út áll még előttünk, amíg oda jutunk, ahol a finnek vannak. Ahol e két nagy alkotó álmai *a valóságban élnek!*”¹⁴

Szociális, demokratikus, egységes nemzet – Kodolányi szemében alighanem Suomi egyik legjellemzőbb, legfontosabb, legértékesebb vonása. A magyarabb magyarságról álmódó népi író eszménye. Íme az áhított cél, a követendő példa, amelynek nincsen konkrét politikai receptje,

11 Kodolányi 1937, 79.

12 Kodolányi 1939, 34.

13 Kodolányi, 1937, 37. és 39–40.

14 Kodolányi 1939, 82.

intézményesített biztosítéka, amit leginkább hangulatokkal, egy-egy életképpel, sokatmondó, szimbolikus tartalmakat kapó jelenettel lehet érzékeltetni. A közösség minden egyes tagját fontosnak tekintő kollektív szemléletet, ezt az idealizált közszellemet szimbolizálja hatásos szépirói eszközökkel az első útikönyv záró jelenete is, melyet a „második, választott hazájától” búcsúzó író a szívébe zár: a Helsinki kikötőjéből kifutó hajó kapitánya – a közép-európai utas nagy meglepetésére – visszafarol egy késve érkező, ügyetlenkedő, szegényes ruházatú házaspárért, és az utazóközönség vidám éljenzéssel, lelkes tapssal köszönti a fedélzetre ugró, boldogságtól kipirult fiatalokat. A zöld ruhás, vörös szőke lányként megszemélyesített, mindinkább távolodó Suomi pedig „mosolyogva sütkérezik a napfényben”. A Suomi titkát fürkésző második könyv záró sorai szintén hangsúlyosak, az eddig tárgyalt szempontok szerves összekapcsolódásáról vallanak: „ma sehol olyan népi kultúra nincs széles e világon, mint Finnországban, sehol olyan szorosan nem tapad egymáshoz paraszt, halász, munkás és vezető réteg, sehol olyan féltő gonddal nem gyűjtik, nem őrzik a nyelvet, a népi kultúra kincseit, s nem építik be oly szervesen a társadalmi szervezetbe és a szó legnemesebb értelmében európai kultúrába, mint Suomiban. Sehol a kimondott szónak oly ősi varázsa és szentsége nincs, sehol az együttérzés több cselekedetben s kevesebb frázisban meg nem nyilvánul, sehol az erkölcsbe vetett hit nem oly tiszta, az egyéni függetlenség s a közérdek összehangolása nem oly világos és természetes, mint ott.”¹⁵

3. Az újfajta kultúrszintézis igénye

Szociális állam, demokratikus társadalom, egységes nemzet – elegendő e három jelszó megfogalmazása az egészséges fejlődés zálogát kereső író számára? Vagy ennél általánosabb, alapvetőbb értékeket, átfogóbb távlatokat is keres Kodolányi a harmincas-negyvenes évek fordulóján? A népi írók munkásságából körvonalazódó sajátos koncepciót – Németh László nyomán – harmadik útként is szokás emlegetni. Az összetett jelentéstartalmú fogalom kifejezte a hazai jobb- és baloldallal szembeni távolságtartást, a nyugati kapitalizmus és a keleti szocializmus kritikáját, a liberalizmus és a marxizmus dogmáinak megkérdőjelezését, a barna és vörös diktatúrák elutasítását, tehát egy autentikus, átfogó, a korabeli mainstream irányzatokkal szemben protestáló szemlélet megalkotásának igényét. Természetesen a népi mozgalom emblematiszta alakjai nem tanúsítottak egyforma érdeklődést az ideológiai jellegű kérdésfelvetések iránt, Kodolányi János azonban azok közé tartozott, akik nagy jelentőséget tulajdonítottak e dimenzióknak. Kapitalizmussal és marxizmussal kapcsolatos fenntartásait már érintettük, a továbbiakban általánosabb érvényű kritikái észrevételeit, majd e „válságdiagnózisra” javasolt megoldási kísérletét kívánom vázolni.

Az utóbbi években több irodalomtörténész foglalkozott behatóan Kodolányi legagyonhallgatottabb, közönyvtárakból száműzött, a Magvető-féle életműsorozatból is kihagyott kötetével, az 1943-ban kiadott *Zárt tárgyalással*. Két évvel korábban írt, *Kelet népe* című esszéje mellett ebben a kötetben tárul fel ugyanis legvilágosabban az író sajátos kultúrfilozófiája. E Nyugat-Európát ostromozó írásokat olvasva aligha kétséges, nem a magyarság „turáni gyökerei” utáni sóvárgással van dolgunk, hanem egyfajta általános korkritikával.¹⁶ Ennek illusztrálására ezúttal a *Kelet népéből* idézek: „A nyugati kultúra éppen úgy nem egységes, mint ahogy nem

15 Kodolányi 1939, 144.

keresztyén. [...] Egységes a kapitalizmusban lett Európa – de akkor szűnt meg európai lenni. S vajon ki állítaná, hogy a kapitalizmus kultúrát s keresztyénséget jelent? A világ minden táján ősi, harmonikus, szilárd kultúrákat pusztított ki, ahol elhatalmasodott. [...] Ha Európában maradt még kultúra, az éppen ennek a Molocheurópának ellenére maradt s mindenütt azokon a területeken, amelyek kívül estek a kapitalizmus nyers uralmán, tehát a legsalsóbb néprétegekben – a földművesek között –, egyes nem kapitalizálódott országokban, vagy ahol a nép fel tudta építeni belső védekező szerveit (Finnország, Dánia stb.).”¹⁷ *Zárt tárgyalás* című művében az író fikatív per vádlottjaként védekezik egy háromtagú bíróság előtt. Hiába védi igazát a polgári liberalizmust, nemzetiszocializmust és bolsevizmust jelképező bírák előtt, azok könyörtelenül halálra ítélik. Az egyhangú ítélet szimbolikus jelentőségű: Kodolányi – saját világnézete szempontjából, ahhoz viszonyítva – lényegében egyenlőségjelet tesz e három eszmerendszer közé, csupán árnyalatnyinak tekintve a köztük lévő különbségeket.¹⁸ E mű a harmadikutas elképzeléseknek – még pontosabban Kodolányi „különutas” elképzeléseinek – az alapelveit kívánja tisztázni, tehát hosszabban is elidőzhetnének nála, ezúttal azonban csak a szerző által vizionált anti-utópiát megjelenítő részletet idézem, amely egyben a háborús pusztítások nyomán tovább komoruló írói világgépet is illusztrálja: „Valószínű, hogy e kor letűntéig a tudományos elme még eddig nem sejtett csodákat művel, lehetséges, hogy a technikai civilizáció mindenkit abba a boldog helyzetbe juttat, hogy a legegyszerűbb embernek is meglesz a maga mindennapi angol árnyékszéke s két kiló pipereszappana. Lehetséges, hogy a parasztból polgár lesz, földjét termelőanyagának tekinti, s munkája végeztével zsakettben és cilinderben megy a tanács elnökének bankettjére. [...] De hogy e jól elrendezett, átlátszó világ még a fegyverek, mérges gázok és bacilusok racionális eszközeivel poloska módjára írtja majd a népek millióit, hiszen semmiféle kultúra, semmiféle transzcendens valóság nem gátolja [...] a fölvilágosodott Ész törvényeinek betöltését, az bizonyos.”¹⁹

Racionalista világkép, modern tudomány, gazdasági eredmények, technikai civilizáció, amely „prekapitalista” kulturális örökség és transzcendencia nélkül szükségszerű pusztulásba vezet. Olyan mélységű ellentétpár, amely az indulatosan polemizáló író korábbi vitáit is nagyobb távlatokba helyezi. Kodolányi a fiatal filozófusra, Vatai Lászlóra hivatkozva nemcsak a *Zárt tárgyalásban*, hanem egy évvel korábban keletkezett, *Márai és a kultúra* című vitairatában is új dimenzióba emeli a vitapartnerei és közte feszülő ellentéteket: „Márai kultúrahordozó

16 Pomogáts Béla egyenesen Oswald Spenglerrel, Eduard Sprangerrel, Julien Bendával és José Ortega y Gasset híres műveivel állítja párhuzamba Kodolányi „válságfilozófiáját”, megjegyezve, hogy e szemlélet sok tekintetben emlékeztet Babitséra, Hamvaséra, Németh Lászlóéra és Várkonyi Nándoréra (Pomogáts 1999/a, 83–85.).

17 Kodolányi 1941, 46–47. Filológiai érdekességgként említhető, hogy Kodolányi gyűjteményes kötetéből a cenzúra töröltette az eredeti, *Sorsunk*-ban közölt cikk legélesebb németellenes kitételeit: „Európában ma a liberális kapitalizmus átszervezése folyik monopolkapitalizmussá. Az egyik állam kapitalizmusa arra törekszik, hogy megölje testvéreit s monopolizálja Európát, egyedül birtokolja nyersanyagforrásait, piacait, termelési eszközeit. Ugyanaz az ideológiai rendszer, ugyanazok az alapelvek, tehát ugyanaz a materializmus, amiből a modern kapitalizmus született, csak éppen liberalizmus nélkül.” (Idézi Tüskés 2003.)

18 Egy másik értelmezési síkon a bírák a hadviselő nagyhatalmakat szimbolizálják, az író pedig Magyarországot, amely semelyik fél győzelmétől nem remélhet szebb jövőt, vö. Pomogáts 1999/a, 82.

19 Kodolányi 1943/a, 45–46.

rétegnek tekinti a polgárságot, noha súlyosan megrója híg kultúrájáért. Én [...] nem tekintem a polgárságot kultúrahordozó rétegnek, hiszen a nyugat-európai autonóm ember civilizációjának képviselője, szimbólumteremtő képessége elsorvadt, transzcendens szimbólumrendszere *elsősorban neki nincs*. [...] Itt látom a tulajdonképpeni szakadékot »népi« és »urbánus« között. Itt a tagadhatatlan távolság magyarázata, ami vidéket és várost elválaszt.”²⁰ A transzcendens távlat, a pozitív értelemben vett misztikum, a „homo magus” szebb jövő reményét hordozó kultúrája a harmincas évek végétől egyre inkább foglalkoztatta Kodolányit. *A szellem válsága* című cikkében például már 1939-ben így fogalmaz: „hiszem, hogy van kivezető út a zűrzavarból. [...] Ez az út a történelmi múltban, a jelen népkultúráján, az Európában még sok helyen megmaradt népi misztikus szemléleten át vezet egy olyan szintézisbe, amely helyet ad a realizmusnak, de középpontjába a lélek misztikus élményét helyezi, kivirágoztatja az egyéniséget, de kollektív keretbe foglalja [...]”.²¹

De konkrétan hol lehet fellelni vagy legalább keresni ezt a harmóniát? Hol mutatkozhat meg a 20. század homo magusának reményteljesen bontakozó régi-új kultúrája? Kodolányi reménye és hite szerint legalább két területen. Egyfelől a magyarságban, az ősi, keletről hozott tradíciók felelevenítésével, és Európa legértékesebb, keresztény hagyományai-val való ötvözésével, ahogy többek között a már idézett *Kelet népe* című esszéjében és ekkoriban írt történelmi regényeiben vallja. Saját maga által alkotott terminussal élve, az ún. „euráziai lélekben”; az urbánusok és technokraták Nyugatot majmoló, civilizatorikus szellemével szemben fellépő, egyre erősödő népi irodalomban és kultúrában. Másfelől Északon, Európa peremén, ahol a legújabb kor romboló jelenségei még nem nyomták el a tradicionális értékeket. Vizsgálatunk szempontjából ezt az utóbbi választ kell alaposabban körüljárunk. *A szellem válsága* címen Kodolányi nemcsak 1939-ben, hanem már hét évvel korábban is írt egy tanulmányt, amelyben a híres norvég író, Knut Hamsun életművét elemzi. Valószínűleg ez az első hosszabb írása, amelyben megfogalmazza, hogy Európa modernkori betegségei Észak kultúráját kevésbé támadták meg, a harmonikus, természetes életre „odafent” több lehetőség nyílik.²²

Ács Margit a publicista Kodolányi időszerűségét tárgyalva néhány éve többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy az író sajátos kultúrafelfogása emlékeztet napjaink környezettudatos zöldmozgalmainak a szemléletére.²³ Kétségtelen, hogy a finn társadalom és kultúra harmóniáját, vonzó szellemiségét Kodolányi Suomiról szóló írásaiban igen gyakran a természetközeli életmód ábrázolásával igyekszik érzékeltetni. Véleménye szerint nem csak a művészek romantikus elvagyódása magyarázza, hogy szabadidejüket vidéken, lehetőleg tóparti faházakban töltik (sétálgatással, fürdéssel, madárdal és virágok csodálatával üdítve fel lelküket), hiszen minden városlakó ekként cselekszik, sőt, Kodolányi szerint a természetben valamennyi zárkózott finn valódi költővé válik. Nemcsak a paraszt érzi elemében magát a természet ölén, hanem az értelmiség is vidéki idillre vágyik, lehetőség szerint mezőgazdasági munkákkal

20 Kodolányi 1943/a, 76.

21 Kodolányi 1941, 41–42.

22 Figyelemreméltó különbség azonban, hogy *Az anyaföld áldása* című regény kapcsán felsorolt értékek között még nem szerepel a transzcendencia vagy a misztikum: „Ez Hamsun modern európai problémát-látásának szintézise, benne van a szabad ember életöröme, optimizmusa, munkálkodása, szerelmi élete, jósága, szociális rendezettsége, benne van a szabad individuum és a szabad közösség.” (Kodolányi 1941, 32.)

23 Ács 1999.

bíbelődik. Suomiba érkezve Kodolányi legelső benyomásai közé tartozik a csend, és az ettől elválaszthatatlan természetszeretet: „*A csend! Vattás ujjaival már megérkezéskor megsimogat és dédelget, amíg csak el nem hagyod Finnország utolsó talpalatnyi földjét: a hajópadlót. [...] szüntelen érzed a jóságos csend vattás ujjait, a megnyugtató békét, a harmóniát és az egészséges élettritmust. Hogy csinálják ezt? Hogy viszik be a mérhetetlen erdők, az álmodó, kék vizű tavak isteni békéjét a városok forgalmába? A finnek nagyon közel vannak a természethez. Órákig el tudnak gyönyörködni egy fában, egy virágban, egy zöldellő rétben, az erdők csendjében. Csendes, inkább mosolygó, mint hangosan nevető emberek.*” És hogy kétségünk se legyen, mire kíván utalni az író e lírai képekkel, nem sokkal később már kultúra és civilizáció szerves összefonódásáról elmélkedik: „*Kultúra és civilizáció tökéletes egysége, ez az, ami az embert már az első nap csodálatba ejti, s ami a finnországi élet különös varázsát adja. Ebben az egységben oldódik fel a természet szeretete és a technika eredményeinek felhasználása, a közérdek és az egyéniség feltétlen tisztelete, az egymás iránti bámulatos szívesség és tapintatosság s a lélek szemérmes bezárkózása. És közép-európai ember számára, akit vagy kizaklat nyugalmból a civilizáció, vagy magányba kényszerít a hontalan kultúra, ez adja meg a megnyugvás, a hazaérkezés hasonlíthatatlan örömét.*”²⁴

A Suomi titkát vallató könyv végén ismét visszatér ez a fontos motívum, szinte mindent átszövő lényegként – és ismét a magyarországi viszonyok felvillantása által ellenpontozva. Kodolányi szemléletét és művészi eszközeit jellemzően mutatja a következő részlet: „*A finnek lassan, fokozatosan nőttek bele vadászó-halászó életmódjukból az egyre sokrétűbb életformákba, s ez a belenövés egyöntetűen történt, sőt történik ma is. Amikor például megindult a polgárosodás folyamata, nem szakította meg kapcsolatait a természettel s az ősi primitív foglalkozásokkal. [Suomi – R. G.] Felszínének túlnyomó része ma is erdő és víz. Az erdőből s az írtásföldről lép be [a finn ember – R. G.] a modern gyár kapuján, s lép vissza ismét az erdőbe. Az erdő és a víz követi hivatala és műhelye küszöbéig. Kereskedelme, sőt ipara is nagyrészt beleáramlott az ősi kollektív formák modern változatába, a szövetkezetbe. A finn, ha csak teheti, megszökik a városból, tó mellé húzódik, fölkeresi a csendet, a természet hangjait hallgatja, színeiben és változataiban elmerül, mint a japán. [...] De innen a család, a nemzetség hagyományaihoz és kereteihez való szívós ragaszkodásuk, mélyen gyökerező tradícióiszteletük is. A legmodernebb életet éli a finn, de ugyanakkor kegyeletesen fölkeresi nagyapja, dédapja vagy szépapja lakóhelyét, koszorút helyez a kis fatemplom melletti kertben sírjukra, s mélyen átérzi, hogy az ő lelkük követi életútján, oda fog térni, ahol ők nyugosznak. Ennek megrendítő megnyilvánulását éltem át egy diákszövetség esti ünnepén, amikor mindenki fölállt, néma csennel adózott a szabadságharc halottainak, majd egy férfikórus valami borzongatóan fájdalmas, sejtelmes, pogányul ősi hangulatú siratóéneket énekelt. Ilyen siratóéneket énekelt valaha a mi népünk is, de ma már elfelejtette a múltból visszajajongó hangokat, intelligenciánk pedig aligha találná természetesnek, hogy egy vacsorán fölállva megrendüljön valami népi siratóének hallatán. [...] Minket az erdő, a víz, a síkság csak akkor ölel ideig-óráig a szívére, ha mint vadevezősök vagy turisták fölkeressük a természetet, találkozásaink a természettel rövidke, gyakran durvák, és félreismerésen alapulnak. A természet nem ismer rá gyermekeire, mert nem az ő gyermekei.*”²⁵ Miről is van itt szó, mit próbál Kodolányi merész intuícióval, szertefutó

24 Kodolányi 1937, 24–26.

25 Kodolányi 1939, 105–107. Kodolányi néha kevésbé sikerült módon próbálja rávetíteni teóriáját a finn viszonyokra. Többen megállapították például, hogy Kodolányi ipari munkásokkal nem érintkezett

asszociációs képsorokkal érzékeltetni? A kritikusai által sokszor felrőtt Európa-ellenesség Finnorszáig nyújtózó kivetítését látjuk? A civilizatorikus eredmények, az aszfaltos út, az angolvécé megtagadását, a paraszti polgárosodás elutasítását, ahogy néhány urbánus a szemére vetette? Vagy a természetközeli életmód, a hagyománytisztelet, az emberi és kulturális kapcsolatok megőrzésének igényét, annak a hitnek a megfogalmazását, hogy eme „tradicionális értékek” és a „civilizáció modern áldásai” nem feltétlenül zárják ki egymást? Annak sugalmazását, hogy a finn társadalom és kultúra mindenki számára nyilvánvaló eredményei mögött egy transzcendens távlatot nyitó értékrend őrződött meg, s hogy valójában ebben rejlik a legmélyebb, legvégső „titok”? Az idézett szövegrészlet és a Suomiról szóló írások egésze egyértelművé teszi, hogy Kodolányi „homo magusa” nem Vata hajcsimbókos népének modernkori sámánja, nem a géprombolók kései reinkarnációja. Ha az lenne, akkor finnországi élményeit idézve Kodolányi bizonyára nem ecsetelné oly lelkesen a csővázás üléseken ringató, széleseben robogó autóbuszokat, a rengeteg autót, a hangtalanul sikló lifteket, a telekommunikáció vívmányait, a villanyfényben úszó utcákat, a szövetkezeti üzemek hatalmas gépsorait, a lahti rádióadó égbe szökő antennáját vagy a modern finn építészet funkcionista épületeit, akár még a „motoros katonai osztagok új laktanyáját is, ezt a hófehér üvegsodát, melyet szanatóriumnak néznél”.²⁶ Kodolányi ideálja nem a civilizációból való kivonulás, hanem a transzcendenciát hordozó kultúra és a modern civilizáció harmonikus egybeforrása.²⁷

finnországi utazásai során, a finn munkásmozgalom helyzetével nem igazán volt tisztában. Ezt jól mutatja, hogy első két Suomiról szóló könyvében alig pár sort szentelt a kérdéskörnek, és csupán később keletkezett, *Arvi Järventausta és egyéb emlékek* című hosszabb írásában próbálta meg valamivel részletesebben bemutatni a finn szociáldemokráciát. A tárgyi tévedések és félreértések számbavételét mellőzve ezúttal csak a tárgyalt koncepciót tükröző részleteket idézem, megjegyezve, hogy az itt olvasható elvi jellegű megállapításokat a finn szocialistákat illetően semmilyen konkrét ténnyel nem támasztja alá Kodolányi: „a finn akkor sem tudja kivonni magát az egész társadalmat szilárdan összetartó közösségi érzés, közösségi erkölcs vaskapcsai alól, ha történetesen szocialistának vallja magát. [...] A finn munkás tegnap még erdőlakó, vidéki földműves, gazdasági munkás vagy favágó volt, lelkéből nem vezett ki az ősi érzésvilág, gondolkodásmódját nem vetkőztette úgy ki eredeti alkotásából a modern városi élet, mint például a német vagy akár a magyar munkását. [...] ha a nagy kikötővárosokban tapasztalható is a romlás, a finn lélek szimbólumteremtő képessége még nem pusztult ki. Ez a fontos körülmény érezhető a finn szocialista tömegek viselkedésén is, és ennek az ismerete nélkül sohasem tudjuk megérteni a finn szocialista mozgalmat.” (Kodolányi 1943/a, 125–126.)

26 Kodolányi 1937, 22–23.

27 Csűrös Miklós az életmű nagyepikai vonulatában bekövetkező tematikai váltás okait kutatva az 1940-es évek első felére teszi azt a kultúrfilozófiai fordulatot, amely Kodolányit „felszabadította beszűküléssel fenyegető magyarságtudományi elkötelezettsége alól”, és érdeklődését az „örök emberi” felé fordította, perspektíváját kitágította (Csűrös 1997). A *Zárt tárgyalásra* és az 1943-as szárszói beszédre alapozott, meggyőző okfejtéshez annyit lehetne hozzátenni, hogy bár Kodolányi a magyar történelmi tárgyú regények ciklusát félbehagyva kétség kívül az irodalomtörténész által kijelölt időszakban váltott az egyetemesebb mítosz-regények felé, ennek a fordulatnak az eszmei előzményei már jóval 1943 előtt, az 1930-as évek utolsó harmadában keletkezett művekben – többek között a Finnországról szólókban – is megtalálhatók, legfeljebb még kevésbé hangsúlyozottan, más irányú értéktartalmakkal keverten. Ezekre a párhuzamokra a finnek „szimbólumteremtő képességét” értelmezve már Horányi Károly is felhívta a figyelmet (vö. Horányi 2002, 607–609.).

4. Suomi és a harmadik út programja

Kodolányi János 1936 és 1938 között ötször utazott Finnországba, és úgy tűnik, tapasztalatai visszaigazolták számára azt a rajongást, amit gyermekkorától érzett „északi rokonai” iránt. Bár második könyvében már tudatosan törekedett rá, hogy a realitás jegyében árnyakat is fessen a csodák mellé, az idill mindvégig dominált úti beszámolóiban és későbbi visszaemlékezéseiben. A Magyarországra visszatérő íróban – itthon keletkezett írásainak tanúsága szerint – kétféle érzés kavargott: egyrészt a lelkesítő hit, hogy igenis lehetséges mindaz, amit a magyarság számára remél, hiszen van egy nép, amely már megvalósította; másrészt a fokozódó keserűség, hogy miért késik egyre a vágyott átalakulás hazai megvalósulása. Ha figyelembe vesszük, hogy az eddig tárgyalt kérdések mellett Kodolányi a finn földreformot, szövetkezeti mozgalmat, népfőiskolai hálózatot, prosperáló parasztgazdaságokat is hasonló részletességgel és alapossággal ábrázolja, akkor megállapítható, hogy Suomiról szóló beszámolóival valójában a hazai problémák megoldását kereste, illetve a népi mozgalom célkitűzéseit kívánta igazolni. Ugyanúgy saját nemzetpolitikai koncepcióját akarta tehát alátámasztani e távoli országról szóló útirajzaival, mint ekkoriban írt történelmi tárgyú regényeivel.²⁸ Mindkét esetben a vágyott „népi” Magyarország megteremtésének alapelveit kívánta tisztázni – a tematikából adódó földrajzi és időbeli távolságok ellenére.

A több mint húsz korabeli könyvismertetés fényében úgy tűnik, a kortársak számára evidencia volt, hogy Kodolányi *Suomi*-könyvei tanító szándékúak, hogy követendő mintát kívánnak nyújtani, és azt is több recenzió említette, hogy e „mintaállam” bemutatása kifejezetten a magyarországi viszonyokkal való szembeállítás révén akar hatni az olvasóra.²⁹ Más kérdés, hogy e recenziók közül már sokkal kevesebb törekedett annak rögzítésére, hogy pontosan mik lennének e követendő minta legfőbb elemei, vagy ha ki is emeltek egy-két szempontot, az nem feltétlenül tükrözi a valódi írói koncepciót. Az elmúlt évtizedekben a Kodolányival foglalkozó szakirodalom – tudomásom szerint – nem dolgozta fel a *Suomi*-könyvekkel felmutatott értékek és a népi mozgalom törekvései között mutatkozó párhuzamot, jóllehet a finn témájú írásokat említő néhány kutató igen hasonlóan látja az írói szándékot. Az újabb szakirodalomban talán egyedül Horányi Károly fogalmazta meg explicit módon ezt az azonosságot, de a részletesebb kifejtést ő sem tartotta szükségesnek.³⁰

A mintaállítással kapcsolatban persze ismét le kell szögezni, hogy Kodolányi nem a népi mozgalom konkrét célkitűzéseit akarta rávetíteni Finnországra, még csak nem is pontokba foglalható receptet, cselekvési programot akart Suomiban ellesni. Finn tárgyú írásaival olyan átfogó írói víziót kívánt nyújtani, amelyben a részletek összességéből bontakozik ki az általános

28 Az ekkoriban írt történelmi regények „aktualizáló” mondanivalójáról lásd Rajnai 2002, 65–66. és 81–84., valamint Pomogáts 1999/b, Ács 1999 és Tüskés 2003.

29 Ebből a szempontból a kortársak párhuzamot láttak Kodolányi könyvei és más írók ekkoriban megjelent útirajzai között, mindenek előtt Cs. Szabó László *Doveri átkelését*, Márai Napnyugati *örjáratát*, Fejtő Ferenc *Érzelmes utazását*, valamint Németh László és Boldizsár Iván erdélyi útirajzeit emlegetve, s e hagyományt egészen a reformkorig visszavezetve.

30 Így fogalmaz: „Kodolányi Finnországot a »népi gondolat« megtestesülésének tartotta. Szerinte a finn társadalom paraszti gyökere a nemzeti identitás érzésének a biztosítója. Ez mutatkozik meg abban a kulturális egységben, amely érzékelhető a különböző társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyában.” (Horányi 2002, 608.)

tanulság: a magyarság megmaradása csak a parasztság nemzetbe integrálásával, ennek a legnépesebb társadalmi rétegnek a felemelésével képzelhető el, de ezen túl morális megújulásra, újfajta szemléletre – nyugodtan mondhatjuk: világnézetre – is szükség van. A változtatás igénye az idő múlásával annál sürgetőbben jelent meg Kodolányi számára, minél komorabbá vált felismerése, hogy Európa a vesztébe rohan. Úgy látta, hogy a közelgő újabb megpróbáltatások között csak egy gyökeresen átalakuló, s ezáltal megerősödő magyarság remélheti a megmaradást, ám a változásnak, a nemzet magára találásának nem sok jelét tapasztalta. Az irodalomtudományban gyakran visszaköszönő megállapítás szerint ebben a mind reménytelenebbnek érzett helyzetben igyekezett újra meg újra erőt meríteni a magyar történelmi múltból, illetve az északi rokonok idealizált hazájából. Egy pillanatra fel is mutatta a hite szerint megoldással kecsegtető utat, ám a második világháború vihara nemsokára elsodorta a kibontakozás mégoly halvány reményét is. *A finn–magyar kapcsolatok mérlegét* megvonó 1944-es írásában korábbi lelkesedéséhez mérten jóval rezignáltabban vetett számot a mulasztásokkal és a további teendőkkal. Nevezetes szárszói előadásában pedig a nemzeti megmaradás programját legpesszimistább vízióinak árnyékában fogalmazza meg: „Történelmünkben süvölt a végzet, minden napunk, minden korszakunk egy-egy kicsikart haladéék. S ezt a haladéékot kell örökkévalósággá nyújtunk.”³¹ Ezek már olyan mélységek, amelyekre a gyermekkor óta álmországgént ragyogó Suomi sem adhatott megnyugtató választ. Aligha véletlen, hogy 1944 után Kodolányi nem nyúlt többé a finn témához, nem kívánt többé a régi aktivitással részt venni a népi írók közéleti szerepvállalásában, hanem ehelyett beletemetkezett új távlatokat nyitó ún. mítosz-regényeinek megírásába.

Felhasznált irodalom

KODOLÁNYI 1937 = Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*, Cserépfalvi, Budapest.

KODOLÁNYI 1939 = Kodolányi János: *Suomi titka*, Magyar Élet, Budapest.

KODOLÁNYI 1941 = Kodolányi János: *Esti beszélgetés*, Magyar Élet, Budapest.

KODOLÁNYI 1942/a = Kodolányi János: *Suomi*, Turul, Budapest.

KODOLÁNYI 1942/b = Kodolányi János: *A csend országa, finnországi élmények*, illusztrálta Fáy Dezső, Stádium, Budapest. [kolligátum]

KODOLÁNYI 1943/a = Kodolányi János: *Zárt tárgyalás*, Turul, Budapest.

KODOLÁNYI 1943/b = Kodolányi János bevezető előadása, in *Szárszó 1943 – Előzményei*, jegyzőkönyve és utóélete, főszerk. Pintér István, Kossuth, Budapest, 1983, 184–187.

KODOLÁNYI 1944/a = Kodolányi János: *Suomi*, Magyar Élet, Budapest.

KODOLÁNYI 1944/b = Kodolányi János: *Csendes órák I–II.*, Turul, Budapest.

KODOLÁNYI 1968 = Kodolányi János: *Visszapillantó tükör*, Magvető, Budapest.

KODOLÁNYI 1990 = Kodolányi János: *Suomi*, szerk. ifj. Kodolányi János, Magvető, Budapest.

31 Kodolányi 1943/b, 187.

- ÁCS 1999 = Ács Margit: Ázsiába visz-e Kodolányi János Európa-kritikája? Magyar Szemle 5–6., 154–164.
- CSÜRÖS 1997 = Csűrös Miklós: Kodolányi János világnézeti válsága az 1940-es évek első felében, in Sipos–Tóth 1997, 198–202.
- HEIKKILÄ–KARIG 1984 = Barátok, rokonok – Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből, szerk. Päivi Heikkilä – Karig Sára, Európa, Budapest.
- HORÁNYI 2002 = Horányi Károly: Egy megemlékezés tükrében, Kodolányi János: Arvi Järventausta és egyéb emlékek, Irodalomtörténeti Közlemények 5–6., 596–610.
- IFJ. KODOLÁNYI 1999 = ifj. Kodolányi János: Utószó, in Kodolányi 1990, 273–283.
- IFJ. KODOLÁNYI 2001 = ifj. Kodolányi János: Kodolányi János és Finnország, Árgus 2., 59–62.
- POMOGÁTS 1999/a = Pomogáts Béla: Kodolányi Pilátus előtt – A *Zárt tárgyalás* eszméi és eszményei, Hitel 6., 82–88.
- POMOGÁTS 1999/b = Pomogáts Béla: A társadalombírálatról a mitológikus létregényekig – Kodolányi János évtizedei, Életünk 5., 417–425.
- RAJNAI 2002 = Rajnai László: Kodolányi János, Árgus, Székesfehérvár.
- TÜSKÉS 1974 = Tüskés Tibor: Kodolányi János, Magvető, Budapest.
- TÜSKÉS 1983 = Tüskés Tibor: Kodolányi és a finnek, in uő. 2006, 77–90.
- TÜSKÉS 2003 = Tüskés Tibor: Kelet és Nyugat határán, egy régi eszmecsere margójára, Új Forrás 8., 35–45.
- TÜSKÉS 2006 =
- VARGA–PATYI 1972 = Varga Rózsa – Patyi Sándor: A népi írók bibliográfiája 1920–1960, Akadémiai, Budapest.

A marginális hős Vjacseszlav Ar-Szergi *Lepkelelkek* című regényében

A legutóbbi évtizedek irodalomtudományának fejlődése arra mutat, hogy a műalkotásokat lehetetlen elszigetelve, a művek szigorú keretein belül vizsgálni. Kétségtelen, hogy az irodalmi kutatásokhoz egyéb tudományágak bevonása is szükséges – így a történelemé, a filozófiáé és a pszichológiáé. Emellett egyre több olyan dolgozat jelenik meg, amely az irodalom és más, első látásra tőle túl távolinak tűnő tudomány és művészet – így például a film- és a zenekutatás, a szociológia és egyéb társadalomtudományok – összefüggéseit vizsgálja. Ezeknek a párhuzamoknak és kapcsolatoknak a felfedezése új utakat nyit az irodalmi kutatások számára, új eszközöket, lehetőségeket ad az empirikus vizsgálatoknak. Jelen dolgozatomban V. Ar-Szergi kortárs udmurt író *Lepkelelkek* című regényének főhősét próbálom meg jellemezni a „mikrokulturális marginalitás” koncepciójának szempontjából.

Ahhoz, hogy egy irodalmi művön belül „marginális hősről” beszélhessünk, mindenekelőtt a szükséges fogalmakat és eszközöket kell tisztáznunk. Tulajdonképpen a szociológusok által létrehozott, a „marginális embert” jellemző fogalmakat fogjuk alkalmazni az irodalom „marginális hősé(ei)re”, más szóval a „marginálishoz” és az „idegenhez” kapcsolódó sajátosságokat átvisszük a kortárs udmurt próza hőseire.

A tudósok azt hangsúlyozzák, hogy már magának a „marginalitásnak” a fogalma is igen sok problémát hordoz magában: 1) a terminus használatát illetően igen sok diszciplináris felfogás alakult ki; 2) használata során a fogalomnak különböző jelentései alakultak ki és szilárdultak meg, melyek a marginalitás más-más aspektusaira vonatkoznak; 3) a fogalom pontatlansága megnehezíti magának a jelenségnek a felmérését, a szociális folyamatokban való vizsgálatát.

A kifejezés gyakori és szabad használata ugyanakkor tartalmának tisztázását, használatának a különböző felfogások és aspektusok szerinti rendszerezését sürgeti (Onzimba 2003: 160). Munkánkat még az is megnehezíti, hogy egyelőre nagyon kevés olyan kutatást végeztek, amely a szépirodalommal kapcsolatban próbálná megvizsgálni ezt a témát. A marginalitást elsősorban szociológusok, filozófusok és szociális antropológusok kutatják, akik főként a nyugati szociológiára támaszkodnak. Az udmurt irodalomban csak az utóbbi években jelentek meg olyan dolgozatok, amelyek két kultúra – az urbánus és a falusi – közé rekedt hősöket ábrázolnak.¹ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a jelenség – hogy az ember két teljesen különböző kultúra között létezik – rendkívül érdekes és igazán aktuális. Mindenek előtt azonban azt kell meghatároznunk, mit is értünk „marginalitás” alatt.

„Marginális”, „marginalitás” szavaink a 'határ, mezsgye, perem, szél' jelentésű latin *margo*

1 Шкляев А. Г. Сюрес вожысь Гондыр. In: Шкляев А. Г. Вапумысь вапуме: Критика: статьяос, обзоръёс, диалогъёс, очеркъёс, портретъёс, рецензиос, тодъ ваёнъёс. Ижевск, 2000. pp. 85–88.

Зайцева Т. И. Маргинальный герой Олега Четкарева. In: Зайцева Т. И. Современная удмуртская проза (1980–2000-е гг.): Научное издание. 2006. pp. 56–77.

szóból származnak. *Margináliának* a könyv, illetve a kézirat lapszéli jegyzeteit nevezik, valamint a szöveget négy oldalról körülölelő üres területet (általában minden nyomtatott szöveget marginália vesz körül). A „marginális” jelző eredetileg tehát a szöveg szélén vagy azon túl lévő, az alapszövegbe be nem került, de azt kiegészítő vagy annak ellentmondó jegyzetre vonatkozik. A marginális bejegyzések igen érdekes kutatási területet nyújtanak az irodalmárok, történészek, könyvtartudománnyal foglalkozók és más szakemberek számára.

A szociológiában és a szociális filozófiában a „marginális” jelzőt olyan személy vagy embercsoport jellemzésére használják, amely két, gyakran egymással ellentétben lévő kultúra között létezik, illetve valamely közösség peremére szorult. Ez a „rang” speciális (általában alacsony) státuszra utal, kulturálisan és társadalmilag a határon vagy a szociális struktúrán kívül helyezkedő kisebbséghez való tartozást fejezi ki. A marginális személy a közösség normáitól és szabályoktól eltérő értékek megvalósítására törekszik, és ennek megfelelő életmódot folytat.

Ahogy korábban már említettük, a mai kutatások az amerikai szociológusok tapasztalataira támaszkodnak. Robert Ezra Park (1864–1944), a chicagói iskola egyik megalapítója használta először a „marginális” kifejezést Az emberi migráció és a marginális hős (Human migration and the marginal man) című esszéjében.² Ez a munka a bevándorlók adaptálódásának folyamatát vizsgálja meg. Parknál a „marginális” fogalma két ellentétes, egymással konfliktusban lévő kultúra határán lévő individuumra vonatkozott. A tudós a bevándorlók beilleszkedési nehézségeinek következményeit, a mulattok és más „kulturális hibridek” speciális helyzetét kutatta. A marginális egyén jellemzői Park szerint a következők:

1. az illetőnek komoly kételyei támadnak önmaga értékelésékor,
2. bizonytalanság a baráti kapcsolatokban, állandó félelem az elutasítástól,
3. tendencia a bizonytalan helyzetek elkerülésére, hiszen az illető attól tart, hogy megaláztatást kell elszenvednie,
4. ismeretlen emberek társaságában mutatott szégyenlősség,
5. az egyedüllét kedvelése és túlzott mértékű álmodozás,
6. a jövő miatti túlzott aggodás és mindenféle kockázatos kezdeményezés elkerülése,
7. az egyén képtelen örömet találni bármiben is, és úgy érzi, hogy hozzátartozói igazságtalanul bánnak vele (Sibutanyi 1999: 492).

Park kezdeményezését egy másik amerikai szociológus, Everett Stonequist folytatta, akinek 1937-ben *Marginális ember* (The Marginal Man)³ címmel jelent meg egy monográfiája. Az új irányzat két alapítójának a koncepcióját összehasonlítva meg kell jegyeznünk, hogy Park elsősorban olyan embert tartott marginálisnak, aki két kultúra és két társadalom határán tartózkodik és igazából sohasem lép be egy új társadalomba, végig megnyomorodott öntudatú és pszichikailag sérült marad; Stonequist viszont azt hangsúlyozta, hogy az adaptálódás során új tulajdonságokkal rendelkező egyén jön létre. Stonequist a marginális ember fejlődésének három fázisát különböztette meg:

1. az individuum nem veszi észre, hogy élete kulturális konfliktusba van „beágyazódva”, csupán „beszívja” az uralkodó kultúrát;

2 Eredeti megjelenés: Park R. E. Human migration and the marginal man. In: American Journal of Sociology. Chicago, 1928. Vol. 33. № 6. pp. 881-893.

3 Eredeti megjelenés: Stonequist E. V. The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict. New York: Russel & Russel, 1961.

2. a konfliktus felismerése és az egyén marginálissá válása;
3. az egyén sikeres, ill. sikertelen próbálkozásai, hogy alkalmazkodjon a konfliktushelyzethez.

A „kulturális marginalitás” fogalmának kidolgozói – amelynek legfőbb jellemzőit és irányzatait tehát R. E. Park és E. Stonequist definiálták – elsősorban az egyén kultúrák közti konfliktusának kutatására fordították figyelmüket. Nem meglepő, hogy a tudomány jelen irányzata Amerikában született meg, ahol nagyon magas a bevándorlók száma. Később Aaron Antonovsky, Ruth Glass, Milton M. Gordon, Martin Wood és más tudósok dolgoztak ezen a területen, akik elsősorban a marginalitás pszichológiai háttere iránt érdeklődtek, így pl. a sokáig marginálisként élés következményeit vizsgálták. Itt arra az időszakra is gondolunk, amely után az ember végül új szociális státuszhoz jut, és a kultúra, amelyben tovább folytatja életét, többé már nem idegen számára – más szóval megtörtént a személy akkulturációja.

A következő lépés a marginalitáskutatásban az egy kultúrán belül élő marginális egyének vizsgálata volt. A tudósok olyan emberek kutatására fordították figyelmüket, akik különböző okok miatt a társadalom legalsó rétegeibe, „peremére” kerültek (hajléktalanok, munkanélküliek, alkoholisták, kábítószerfogyasztók stb.). Amíg egyesek számára az itt tartózkodás ideiglenes volt, addig az mások számára állandó jellegűvé vált. A korábbi társadalmi státusz elvesztéséhez sok ok vezethet, de kétségtelen, hogy a marginalizáció kialakulását elősegíti, ha az ország politikailag és gazdaságilag instabil időszakot él át. Az első tudósok, akik e rétegek kutatását kezdeményezték, többek között Vaskovics László, Szvetlana Medvedeva, Billson J. Manchini, Irina Popova voltak. A marginalitási kutatásokban megjelenő új irányzat legszerencsésebb megnevezése szerintünk a „szociális szerep marginalitása”.⁴

Eddig nagyon röviden ismertettük a marginalitás „klasszikus” és az utóbbiból kinőtt „szociális” elméletét. Mielőtt azonban dolgozatunk legfőbb kérdéseire térnénk, tisztáznunk kell, jogos-e a fenti szociológiai eszközökkel vizsgálni olyan embereket, akik a falusi és az urbánus kultúra között élnek. Használhatjuk-e „falusi kultúra” és „városi kultúra” terminusokat egymástól eltérő vagy teljesen ellentétes fogalmakként? Hogyan definiálhatnánk e kifejezéseket?

A hétköznapi felfogás a kultúrát gyakran két fajtára osztja: falusi és városi, illetve fővárosi és vidéki. A mai urbanizáció korában, amely a vidéki patriarchalitással helyezkedik szembe, elterjedt a kultúra fogalmának hasonló értelmezése (Kulturologia: 109). Dolgozatunkban mikrokultúra alatt az emberi élet szerveződésének azt a módját értjük, amelyet egy bizonyos szűkebb társadalmi réteg képvisel a tárgyi és szellemi értékekhez, a szociális normákhoz, valamint az embereknek a természethez és egymáshoz való viszonyában. A továbbiakban tehát falusi és városi (urbánus) mikrokultúráról lesz szó.

Azt mondhatjuk, hogy a falu mindig mint egy „forrás” jelenik meg, az ország és a nép élete forrásaként, alapjaként. „Amíg a főváros az ország és etnikum politikai, szociális és kulturális határait képezi, a vidék nem nagyon nyíltan, de erősen megőrzi az ember létének metafizikus határait. Falun, vidéken a nem-lét létté válik, az élettelen élővé, a halál életté. A vidék az élet és a születés helye, teremő, születést adó öl. A főváros viszont az életet halállal alakítja át, az élőtlétté, a létet nem-létté. A vidék a központot élelemmel és emberekkel látja el. A főváros

4 Ez a fogalom a «Маргинальность в современной России: Коллективная монография». Серия «Научные доклады» (Marginalitás a mai Oroszországban: Kollektív monográfia. „Tudományos előadások” sorozat) című könyvben szerepel.

mint egy nagy has szívja magába az életet, a lelket, széttöri a sorsokat” (Gurin: [http:// www.russned.ru/stats/645](http://www.russned.ru/stats/645)).

Amikor az ember a városba költözik, sok mindent megkap, de egyben sok mindent el is veszít, sok mindenről kénytelen lemondani más értékek miatt. Stabilabb anyagi forrást kap megélhetéséhez, több lehetőséget szakmai és szellemi fejlődéséhez, több barátot és ismerőst. Ezzel együtt viszont teljesen vagy részben elveszíti régi barátait és rokonait, és a városba költözéskor az ember szinte mindig elhagyja az ökológiaiilag kedvezőbb területet. A falvakban – méretüknek és a lakosaik számának köszönhetően – a kapcsolatok emberibbek maradnak, mint a városokban. Az ember pszichológiailag kellemesebben érzi magát falun. Egy városba költöző udmurt helyzete pedig különösen nehéz, hiszen ő az udmurt kulturális közösségből egy idegen – orosz nyelvű – társadalomba kerül. Az, hogy ilyenkor milyen lelki küzdelmeket él át az egyén, még széles körű kutatásra vár. Mi pedig jelen dolgozatunkban csak az alapvető dolgokról fogunk beszélni.

Nem meglepő, hogy a mai udmurt írók (akik közül majdnem mindenki falusi származású), közvetlenül vagy közvetetten ehhez a témához fordultak – vagyis egy olyan udmurt lelki szenvedéséhez, aki fizikailag a városban él, de lélekben mindig visszavágyódik szülőfalujába. Ez a téma az 1970-es években az orosz irodalomban született meg a „falusi” írók műveiben (Vaszilij Suksin, Valentin Raszputin, Fjodor Abramov, Csingiz Ajtmatov stb.). Az udmurt írók hőse fölöslegessé, idegenné vált mind a városban, mind a faluban, ahol már senki sem várja őt: nemcsak rokoni és baráti kapcsolatait veszítette el, hanem a hős gyakran magát a falut is elveszíti, amelyet eltöröltek e földről, mivel kilátástalan helyzete volt (az 1960–70-es években Oroszországban tömegesen számoltak fel kis, ún. „nem perspektivikus” falvakat, lakosaiknak pedig nagyobb községekbe vagy városokba kellett átköltözniük). „A városba költöző emberek áradata kiélezte a lakáskérdés problémáját. Gyorsan nekikezdték a munkásszállók, kis családok számára tervezett lakások (ún. „maloszemejka”) építésének, amelyekben „kis emberek” nagy problémákkal voltak kénytelenek együtt lakni. Az átmeneti időszak (1980–90-es évek) kezdetére Izsevszk végeredményben munkásszállók városává vált. Ha korábban a városi nap sütötte hely szerencsét jelentett, ez a szerencse lassanként a mindennapi kilátástalansághoz kötött kényszerré vált. Élész és élj. Ebben a lakhatási és szellemi kényszerhelyzetben »születik meg« az új udmurt irodalmi hős” (Ar-Szergi 2005: 61–62). A „menekülés” motívuma világosan látható M. Fedotov „Бекект” (Sok szerencsét!) és „Бöсь” (Fájdalom) című köteteiben. A régi szellemi értékeket keresi a mindenféle limlomot árusító standok végtelen soraiból álló városba tévedt P. Zaharov, a kortárs udmurt költő hőse. Ez a motívum érezhető a „Бож выж” (Zöld híd) című kötetében is.⁵ O. Csetkarjov elbeszéléseinek hősei a városi élet okozta lelki diszharmoniótól szenvedve öngyilkosságba menekülnek (így, pl. a „Кычеч” (Hurok),⁶ a „Чагыр но дыдык” (Kék galamb) és a „Пиртэш толэзъ” (Csorba hold) c. elbeszélésekben).

A kortárs udmurt író, Vjacseszlav Ar-Szergi, aki elsősorban pszichológiai novelláival lépett be az irodalomba, jelenleg prózaíróként, költőként, drámaíróként és fordítóként ismerős az olvasók körében. Egy nemrégien megjelent műve – amelyet majd alaposabban is meg fogunk vizsgálni – a Lepkelelkek (Уй вадъсын – бубылиос) című regénye. Magyarul 2005-ben jelent meg. A regényt – formája, tartalma és felépítése alapján – az etnofuturista alkotások közé

5 Nagyon érdekes a 20. század elején és végén alkotott udmurt költők „városi verseinek” összehasonlítása. Nem lehet nem észrevenni a versekben uralkodó emocionális tartalom teljes kontrasztját.

6 O. Csetkarjev *Hurok* című elbeszéléseinek részletei megjelentek magyarul Nagy Katalin fordításában.

sorolhatjuk. Az etnofuturizmus mint új irányzat az 1980-as évek végén jelent meg egyes finnugor népek művészetében, így az udmurt irodalomban is. Az irányzat később mind a festészetben, mind a színművészetben elterjedt (az utóbbinál elsősorban performance-okra, happeningekre gondolunk). Az „etnofuturizmus” szó két elemének – *etno*- és a *futur*- – megfelelően azok a művek, amelyek ehhez az irányzathoz tartoznak, a népi jellegét a modern világ valóságával ötvözik. „Viktor Sibanov, a mai udmurt irodalom egyik legjelentősebb tudósa és művelője az irodalmi etnofuturizmust úgy értelmezi, mint a világméretű posztmodernizmus egy specifikus jelenségét, melynek lényege, hogy a posztmodern világfelfogást a művészi szövegszervezés szintjén próbálja meg kifejezni, illetve, hogy az udmurt szerzőket a világirodalommal és az orosz irodalommal való kontextusukban jellemzi. Az etnofuturizmus továbbá olyan új típusú gondolkodás a finnugor közegben, mely a kultúra két oldalát egyesíti; egyrészt annak ősi, tradicionális voltát, azaz az egész nép tapasztalatának továbbörökítését, másrészt a kultúra megújuló képességét, a gondolkodás modern vonásainak gazdagodását, melyekben természetes életenergiája rejlik. Más szóval az etnofuturizmus a régi tradíciók modern világfelfogással való keveredése, a modern állapot kifejeződése az archaikus kultúra tradicionális formáin keresztül” (Sándorfi: 26).

A Lepkelelkek című regény főhőse – Arud (eredeti nevén Arkadij) olyan udmurt, aki falun született, de jelenleg városban él. Különleges álnévét a nagyapjától kapta. Ez a szó valójában két név összetétele: Ar és Ud. „Ar”-nak a türkök nevezték az udmurtokat (meg kell itt jegyeznünk, hogy az író álneve is ezzel a szóval kezdődik), a második elem pedig az „udmurt” szó elejére utal (talán nem véletlen, hogy ez az álnév az indoiráni mitológiában szereplő Garuda⁷ nevű brahman nevére is emlékeztet).

A cselekmény színtere: egy falu és egy város. A szerző ugyan egyszer sem említi a város nevét, de töredékes mondatok, néhány helynév alapján nem nehéz megsejteni, hogy Izsevszkről van szó. A hideg, kellemetlen város ellentéte a kicsi, lakóival együtt öregedő Izmutgurt falu, ahol a főhős született. Különleges ellentmondás jön itt létre a „falusi világ” és a „városi világ” között. A regény első mondata rögtön különös képet tár elénk a városról: „A városi beton augusztusi levegővel takarózott, a házakba bele-belekapaszkodva közelgett a szürkület” (Lepkelelkek: 7). Az olvasó előtt felhős nyárvégi homály képe sejlik fel. Tovább olvasva a regényt, észrevesszük, hogy a cselekmény nagyrészt este zajlik. Az esti szürkület (акшан) az udmurt mitológiában a nap egyik legveszélyesebb szakasza, amikor felébrednek a gonosz erők. Sok tabu vonatkozik erre az időszakra. A város mint egy pókháló jelenik meg, amely magához csábítja a hőseket és később már el sem engedi őket. Nyilvánvaló, hogy nemcsak Arud veszett el a város hálójában, hanem más szereplők is (Maesztro, Ariadna, Magyar stb.), akiknek szintén nehéz sorsuk volt. Amikor a hősök átlépték a város „vendégszerető” kapuit, kamaszkori álmaik megvalósítását remélték, de végül elmerültek a mindennapok forgatagában. A regény végén kiderül, hogy ezek a szereplők semmire sem jutottak, az életük elmúlt, de ők nem értek el semmit.

A piacára, tűztornyára és temetőjére valaha büszke Izmutgurt most alig tizenöt házat számlál. A falusi élet bemutatása Arud szülőházának leírásával, a nagyapára való emlékezéssel és az öreg szomszédal, Mikvorral folytatott párbeszéddel kezdődik. A falu lakói valaha még gyakorolták pogány vallásukat, a szertartásvezetővel (вожась), Arud nagyapjával együtt jártak imádkozni. „De mára már minden elhalványult, megfakult” – írja Ar-Szergi (Lepkelelkek: 26).

7 Lásd pl. Вaшкaлa удмyрт мифoлoгия нo Ригвeдa (Régi udmurt mitológia és Rigveda) c. cikkben. In: ИHBoжo. 1994 / 6. szám. 3–9.

Itt tehát a szerző nemcsak a régi hagyományok megőrzésének kérdését veti fel, hanem a falvak kihalásának problémáját is. A mai embert már nehéz arról meggyőzni, hogy a fenti problémákat az istenek haragja okozta, a mai olvasó igazságosabb, realisabb bizonyítékot vár. A szerző a regény ezen részébe belecsempészett egy régi legendát, ami Dunaj vitézről és az ő töro-botjáról (төро боды) szól – ez a bot az udmurt nép létének jelképe, ez védelmezi őket. Dunaj vitéz a mai udmurtok által lakott területen egy új, tatároktól független (1558 előtti időszakról van szó) „államot” akart megalapítani, de útközben egy gonosz kereskedő (Bajmet) nyíla megöli a hőst. Azonban Dunaj vitéznek megmaradt a töro-botja – a nép bölcsességének és épségének a jele. Legenda szerint ez a bot mindmáig megvan az udmurt nép körében, de nagyon kevés ember veheti szemügyre. Arud mint „Megjelölt Ember” (Пусьем Адями) ezek közé tartozik. Ezt a különleges státuszt Arud a nagyapjától kapta, aki szintén „Megjelölt” volt. Itt tehát azt láthatjuk, hogy a múlt, az udmurtok őseinek világnézete találkozik a jelennel, és Ar-Szergi meg akar győzni minket arról, hogy a régi filozófia, világnézet, a régi hagyományok elhanyagolása hatással van a mai életre. Talán ez az egyik oka a falvak kihalásának, a városokba költözött udmurtok végtelen szerencsétlenségének.

A regényben nem találunk hosszas leírásokat Arudról, az olvasónak mint egy mozaikot kell összeraknia a műből gyűjtött információredőket. Így derül ki, hogy Arud 18 éves kora óta városban él, van családja, gyerekei, mérnökként dolgozik egy vállalatnál. Szülei autóbalesetben haltak meg, ezért a nagyapja nevelte. Vitathatatlan, hogy azt, milyen lesz az ember, általában a szülői nevelés határozza meg. Ugyanakkor nagyon fontos a gyerek számára a nagyszülőkkel tartott kapcsolat is. A népi pedagógia csak jótékony hatással lehet a világot épp felfedező gyermek számára. Ahogy a fentiekben már írtuk, Arud nagyapja a pogány szertartások vezetője volt. Tőle kapta Arud a „Megjelölt Ember” státuszát. Nem lehet egyértelműen meghatározni hősünk vallási hovatartozását, de nehéz időszakaiban Arud a pogány istenektől kér segítséget: „Oszte, oszté Inmarom-uram,⁸ őrzöm-védöm, ne hagyj el engem, bocsáss meg... buta Arud gondjait fűjd a szélbe” (Lepkelelkek: 32). Máskor pedig Külcsinhez⁹ fordul.

Hogy erőt gyűjtsön, a városi hívságoktól kipihenhesse magát, és váratlanul támadt kérdéseire választ találjon, Arud látogatást tesz a szülőfalujában. „Nagyapjával üldögélt szótlan a szürkületben egy vastag farönkön az udvaron. Eregették a füstöt. Nagyapa egy-két szót mondott, hosszan Arudra nézett, felállt és elment. Egy mélyet sóhajtván. S reggel a fiatalember visszatért a városba. Olyan hangulatban, mint aki komoly részegségét nagy kortyokban ivott, savanyú káposztalével kúrálta. A hideg széllel szembefeszítve mellét talán azt gondolta magáról, hogy előrecsörtető jávor. Szétterülő agancsa a kettétörő ágakat recsegve röppenti szét” (Lepkelelkek: 28). A regény cselekménye időnként félbeszakad, és maga Arud veszi át az elbeszélő szerepét. Ez persze nem véletlenül van így. Az első személyben történő elbeszélés vallomásszerű, a hős lerövidíti a távolságot önmaga és az olvasó között.

A fenti jellemzés alapján úgy tűnik, Arudot az olyan marginális individuumok közé sorolhatjuk, akik az urbánus és a falusi mikrokultúra mezsgyéjén élnek. Meggyőzőbb bizonyítékként azonban vizsgáljuk meg, ráillik-e Park marginális emberének leírása a mi hősünkre. Mivel azonban Park jellemzése példaként kezelendő, nem célunk, hogy minden egyes kritériuma illeszkedjen hősünkre.

8 Inmar (Инмар): az ég istene

9 Külcsin (Кылчин): a föld, a jó termés istene

1. Arudnak elég gyakran kétségei támadnak saját életével, céljaival kapcsolatban. „Mi kell ennek a kegyetlen világnak egy ilyen egyszerű embertől? Pénzem sincs, nem mondhatnak gazdagnak. Csak egy közönséges szocpolszegény vagyok” – mondja magáról Arud (Lepkelelkek: 26). A 25. oldalon a következő gondolatait olvassuk: „Kinek kellenék? Akár fel is fordulhatok...” (uo.: 25). A hősnek néha az öngyilkosság is eszébe jut: „Most is minden mindegy. Annyit kellene csak mondani: vége, és lesüllyedni a folyó fenekére...” (uo.: 49). Ez a Park által megfogalmazott elemzés első pontjának felel meg.
2. Szándékát, hogy a nagyobb közösségeket elkerülje, és vágyát, hogy egyedül maradjon, nem mindig értik meg barátai. „Ha valaki rácsodálkozva megkérdezte volna: „Mi lesz veled, ember?” – Arud csodálkozva eltátotta volna a száját és legyintett volna egyet. S egy mosoly nélkül: „Egy kicsikét, talán, bevodkázok”. Így öregszem... Barátai viszont nem vettek észre semmit, vállalt csapkodták, és hívogatták, hogy nyomjanak le egy-két felest. Arud ilyenkor nem ment velük” (Lepkelelkek: 28). A hős efféle viselkedése Park skálájának második és ötödik pontját követi.
3. Az az ember, aki nincs megelégedve a valódi élettel, álmaiban találja meg a saját világát. Arud ilyenkor mindig „visszamegy” saját falujába, a természetbe. „Az utóbbi időben Arud saját világába visszahúzódva élt. »Letakart kosár« – mondogatta olykor a felesége, egy egészen más természetű asszony... Álmaiban végtelen, zúgó zöld erdőket, csobogó patakokat látott. Könnyeivel küszködve ébredt, s miután a sötétben mozdulatlanul feküdt egy ideig, a másik oldalára fordult. S lelke ismét szárnyalt vissza saját világába a dübörgő és forró városból” (Lepkelelkek: 28). Álmaiban Arud mindig jávorrá változik át. Ahogy már előbb felidéztük, Park a hasonló viselkedésmódot „az egyedüllét kedvelése és túlzott mértékű álmodozás”-nak nevezi.
4. Arud mindennapi élethez való viszonya skeptikus, nagyon pesszimista, ami közel van a Park skálája szerinti marginális hős elemzésének hatodik és hetedik pontjához: „Egyszerűen nyomorult egy világ ez” – ezen kívül mást nem tudott mondani” (Lepkelelkek: 48). Más helyen a következőt olvashatjuk el: „Én csak magamnak éltem. Nem voltam a párt tagja. Igaz, hogy lakást kapjak, a fél lelkem odalett. De most is mérnök vagyok, mint korábban, s szegény, kenyéren-hagymán élő. Egyes barátaim Mercedesszel futkosnak, egyesek isznak, mások külföldön, megint mások meg a világot rácsos ablakok mögül szemlélik, s olyan is van, aki útra kelt az ősközhöz” (uo.: 113).

Ezek Arud alapvető pszichológiai jellemzői. Hősünk nemcsak fizikailag van marginális állapotban, hanem időbeli vonatkozásban is, hiszen ő az, aki összeköti a múltat és a jelen, aki kapcsolatban van a régi kultúrával. A falusi és a városi mikrokultúra küszöbén való létezése – nem hagyva el sem az egyiket, sem a másikat – egyrészt egyértelműen megnehezíti az életét, másrészt viszont a hozzá hasonló emberek gyakran őriznek magukban egyfajta „mélyben bujkáló erőt”, amely előbb-utóbb valamilyen képesség vagy tehetség formájában fel fog bukkanni.

A megpróbáltatások, amelyeken Arudnak keresztül kell mennie, hogy be tudjon illeszkedni a városi közegbe, kétségtelenül megerősítik őt (ugyanazt mondhatjuk el minden udmurtról, aki kénytelen elhagyni a szülőfaluját), és ezt bátran nevezhetjük a túlélés iskolájának. Csak az erősek maradnak meg...

Felhasznált irodalom

- AR-SZERGI 2005 – Ар-Серги, В., Мадьяров, Г., Матвеев, С., Нянькина, Л., Пантелеева, В., Четкарев, О.: Диковатые вариации: поиск «героя времени» в современной удмуртской литературе. In: Инвожо: Каталог удмуртского ПЕН-клуба . 2005 / 9. szám. 61–64.
- GURIN – Гурин, С. П.: Маргинальные прогулки № 19. Образ города в культуре. In: <http://www.russned.ru/stats/645>
- Kulturológia* – Культурология: Учебное пособие / Под ред. Г. В. Драча. М., 2003.
- ONZIMBA 2003 – Онзимба, Ленюно Ж. Б.: Проблема маргинальной личности в американской социологии. In: Вестник РУДН. Серия социология. 2003 /1(4). szám. 160–165.
- SIBUTANYI 1999 – Шибутани, Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
- SÁNDORFI Veronika 2004. Az etnofuturizmus jelensége az udmurt irodalom szemszögéből. Szakdolgozat. Budapest, ELTE.
- ИВАНОВА, М. Г., КУЛИКОВ, К. И.: Вашкала удмурт мифология но Ригведа. In: Инвожо. 1994 / 6. szám. 3–9.
- Маргинальность в современной России: Коллективная монография. Серия «Научные доклады», 121. szám. М., 2000. 208 с.*

A tanulmányban említett szépirodalom

- AR-SZERGI, Vjacseszlav. Lepkelelkek (ford. Kozmács István). Szombathely, 2005.
- CSETKARJEV, Oleg. Hurok. In: Repülés a mélybe. Hanti, komi, lapp, manysi, mari, udmurt és vepsze novellák (ford. és szerk. Nagy Katalin). Budapest, 2006. 41–66.
- ЗАХАРОВ, П. М. Вож выж: Стихи, поэмы, переводы. Ижевск, 2001.
- ФЕДОТОВ, М. И. Вось: Виль кылбурьёс. Ижевск, 1991.
- ФЕДОТОВ, М. И. Берекет. Ижевск, 1988.
- ЧЕТКАРЕВ, О. Г. Кычес. In: Кенеш. 1993 / 3. szám. 44–50.
- ЧЕТКАРЕВ, О. Г. Кычес [folytatása]. In: Кенеш. 1993 /4. szám. 12–24.
- ЧЕТКАРЕВ, О. Г. Йö вылэ тэтчон: Веросьёс, повесть. Ижевск, 1989.

Pápay József szibériai kutatóútja

Pápay József (1873–1931) 1897 és 1899 között Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciójában vett részt. Kutatóútja során heroikus munkával sikerült megfejtenie Reguly Antal 1844 telén lejegyzett osztják hősi énekeit. Ezenkívül ő maga is igen gazdag nyelvészeti és néprajzi anyagot gyűjtött a helyszínen.

Ebben a munkámban elsősorban a debreceni kéziratok forrásainak segítségével mutatom be Pápay szibériai kutatóútját. (A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában az R 1670–1692 szám alatt őrzött Pápay-hagyaték egy jelentős részének feldolgozása volt PhD-dolgozatom¹ tárgya. Főként a levelezésben és naplókban találtam sok érdekes adalékot a szibériai kutatóútról.

Váratlanul és véletlenül adódott a lehetőség, hogy Pápay bekerült Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciójának tagjai közé. Ennek során 1897 decemberében utazott Pétervárra, hogy a szükséges előtanulmányokat elvégezze. Ekkor már ott tartózkodott néhány hónapja két társa, Jankó János néprajztudós és Pósta Béla régész.

A mecénás Zichy Jenő a magyar–török–tatár–baskír rokonság híve volt, délibábos terveket szőtt a magyarság és saját őseinek felkutatásáról. Ezek az elképzelések kedvező fogadtatásra találtak a laikus magyar közönségben. A magyar tudósok közül csak néhányan (Herman Ottó, Munkácsi Bernát) kritizálták nyilvánosan is a gróf tevékenységét. Az biztos volt, hogy Pápay nyelvészeti munkát fog végezni, de nagyon sokáig kérdéses volt, sikerül-e kiharcolnia, hogy az osztjások közé is eljusson. A levelekben arra is találunk utalást, hogy Pápay már jóval kiutazása előtt, 1897 tavaszán szóba hozta az osztják utat a gróf előtt. A fiatal nyelvész nagyon reménykedett benne, hogy előbb-utóbb sikerül megnyernie tervének a gazdag pártfogót.

Már a pétervári tartózkodás során kiderült, hogy Jankó és Pósta között ellentétek alakultak ki, amelyek csak egyre fokozódtak, főként a program bizonytalanságai miatt. Ugyanis a tudósok úgy indultak előtanulmányokat végezni, hogy Zichy határozott elképzelését nem ismerhették meg, hiszen a gróf maga is sokat változtatott grandiózus tervén — az út előtt és az expedíció során is. Pápay pétervári tanulmányait rövid finnországi tartózkodás (1898. március 6–14.) követte, majd Tbiliszibe (Tiflisz) indult. Az ellentétek igazán itt teljesedtek ki az expedíció tagjai és Zichy között. Csak nagy viták árán sikerült megállapodni a gróffal az önálló kutatóútak és a pénztámogatás dolgában. A veszekedések odáig fajultak, hogy Jankó és Pósta komolyan fontolgatták, otthagyják az expedíciót és hazautaznak. Erre végül is nem került sor, de a sok meddő szóváltás rengeteg energiát vett el a tudósoktól. Elsőként az osztják utat sikerült kiharcolni, ebben Pápaynak társai is segítettek. Így ő vált el elsőként az expedíciótól.

Pápay 1898. április 12-én kelt útra; több hetes kazányi kutatásai után csuvas nyelvi tanulmányokat végzett. Május 27-én tért vissza Kazányba, ahol ismét találkozott a kutatócsoport többi tagjával. Május 31-én 1200 rubelt kapott a gróftól osztják útjára. Június 3-án Pápay abban

1 vö. Rusvai 2005; témavezető A. Molnár Ferenc.

a tudatban vált el az expedíciótól, hogy majd csak Budapesten látja a többiekét viszont: „*Ma délben búcsút vettem a társaimtól és útnak indultam egyedül Tobolszk felé Szibériába.*”²

Naplójának bejegyzései szerint június 6-án érkezett meg Permbe hajóval. Megismerkedett a helybeli múzeummal, de csak néhány osztják és vogul tárgyat talált. Két nappal később vonatra szállt Jekatyerinburg felé. Itt, a múzeumban már gazdag obi-ugor anyagra bukkant. Tyumenyen keresztül június 11-én érkezett Tobolszkba. Csupán négy napja tartózkodott már ugyanitt a finn nyelvész, Karjalainen, akit hamarosan föl is keresett.

Naplójába június 14-e és július 8-a között nem írt Pápay, de a július 9-i bejegyzésében összefoglalta az addig történeteket. Csaknem mindennap találkozott Karjalainennel, együtt dolgoztak a múzeum könyvtárában, amely igen gazdag gyűjteménnyel rendelkezett, itt búvárkodtak mindketten. Sok érdekes anyagot találtak az obi-ugorokra és a szamojédokra vonatkozóan. A finn tudóssal sokat beszélgetett Pápay, és jó barátok lettek. Azt tervezte, hogy fényképezőgépet vesz, ezért a helybeli fotográfusnál tanult felvételeket készíteni. Zichy azonban néhány nap múlva (egy váratlan találkozás során) lebeszélte, így Pápay visszavonta a megrendelését, amit szinte azonnal meg is bánt.³ Pápay ezért fényképeket csináltatott, illetve készeket vásárolt. Például Az osztjákok földjén című úti beszámolójában, amely a *Földrajzi Közleményekben*⁴ látott napvilágot, tizenegy felvétel szerepel, és ezek közül hetet Jankó János készített.⁵

Pápay mindennap kijárt a kikötőbe érdeklődni, megérkezett-e már a hajó, amellyel továbbutazhatna észak felé. Végre 30-án éjjel befutott a gőzhajó. Még ezen a napon tovább is indult Pápay. A hajóról így számolt be menyasszonyának, Szarka Antóniának (Berjovából 1898. VII. 7-én írt levelében): „*Útközben még egy kirándulást is tettünk a Konda folyón... Láttam vagy 12 osztják telepet, aztán meg halászó osztjákokat. A hajónkat is egy osztják kalauzolta. Repalovoban vettük fel, ott láttam először eleven osztjákot.*”⁶ Még egy kisebb „kirándulásra” is sor került a Konda folyón: egy szállítmányt kellett elvinnie a hajónak Bolcsarovóba, majd az Irtisről az Obra hajóztak. „*Az Ob partján is laknak osztjákok... Találtam egy ügyes osztjákot, jól beszél oroszul is. Ezt majd a télen magammal viszem a Lapin folyó vidékére.*”⁷ Ezen a hajóúton Pápay vázlatos rajzokat készített a Konda folyó kanyarulatairól. Ezekből közölt is néhányat Csinády Gerő,⁸ majd Borsy Zoltán segítségével értékelte őket.⁹ Ebben a tanulmányban egy viszonylag részletes és megbízható térképrajzot is publikált Csinády a debreceni hagyatékából.¹⁰ Pápay ezt Berjovovo környékén, a Szinja folyó torkolati vidékén készítette. Ebben a munkában különösen Torikoptin nevű adatközlőjének vette nagy hasznát.

Pápay útján július 5-én Szamarovót (a mai Hanti-Manszijszket), 6-án Kondinszket érintette a hajó. Július 8-án érkeztek meg Berezovóba (Berjovovba). Bár ezekben a napokban Pápay naplójába nem jegyzett föl semmit, de az út részletes leírása megtalálható később megjelent

2 R 1673/III.

3 vö. R 1673/III. júl. 9.

4 1906: 77–96, 172–185.

5 A. Molnár 1990. II/A: 48–55; 1993: 17–20; 2003a: 309–314.

6 R 1670/VI.

7 uo.

8 1962: 152–153.

9 uo. 154.

10 R 1675/III.

beszámolóiban.¹¹ Itt reménytelenül kereste az osztjákat, azok mind halászó helyükre költöztek. Ezért itt bárkát ácsoltat magának¹² és július 18-án (Pápay által magyar névre „keresztelt”) Kokoulin Mihály osztjákul is értő orosz kíséretében ezen a fedett csónakon hagyta el a települést. Kísérői között két osztják evezős is volt, akik talányokkal szórakoztatták. Útközben sikerült a testrészekre, a házra és berendezésére vonatkozó szavakat lejegyeznie, rajzot készített egy hermelfogóról. Minden használati tárgyat igyekszik megfigyelni és leírni vagy lerajzolni naplójába: „*Két díszes osztják övet láttam, ezek közül az egyiknek remek csatja volt, a csat egyik (a kapocstalan) felén egy szarvas az erdőben, a kapcsos felén a vadász (tíjjal és a kutyája... a másikon ugyanezek és még egy pitykés kovatartó*” – jegyezte le július 21-én.¹³

Július 20-án érkezett Pápay Kusevat községbe. Itt megnézte Lugujs herceg (az utolsó vogul fejedelem) erekléit. Megszerezte öt oklevél (az egyik még II. Katalin idejéből való) másolatát, ezeket a jegyzőnél letétbe helyezte.¹⁴ Egy másolat a debreceni hagyatékban található.¹⁵ Július 23-án a pугorszki jurtákhoz ért, az itt tartózkodó emberekről ezt írta: „*Mindannyian vogulok, a Ljapin tájékáról valók, de értik az északi osztják nyelvjárást is. Közöttük van egy kazimi osztják család is. Nagyon jól fogadtak.*”¹⁶ Ez idő tájt nem vezette rendszeresen naplóját, ha csak tehette, szavakat, mondatokat, történeteket jegyzett le. Naplójában sok párhuzamos osztják–vogul szót, kifejezést rögzített.

Július 27-én találkozott Urtipenkovval, egy vogullal, akinél kellemes napokat töltött. Ő is azok közé tartozott, akik vogulnak mondták magukat, de értették az északi osztják nyelvjárást is.¹⁷

Simonyi Zsigmonddal Pápay kutatóútja alatt is folyamatosan levelezett. A tudós 1898. július 10-én Veldenben (Ausztriában) ezeket a sorokat vetette papírra tanítványának: „*Ki nem mondhatom, mennyire örültem érdekes leveleinek; valósággal meg voltam hatva az örömtől. Örültem, hogy előkészületeiben s eddigi munkájában jó sikerrel járt. Még jobban örültem, hogy kedvét és lelkesedését minden nehézség közt lankadatlanul megőrizte... Ami az osztják gyűjtést illeti, nagy kár, hogy nem vihette el magával másolatban a Reguly gyűjtött osztják énekeket, melyek félszázad óta hevernek megfektetlenül. Az idő rövideje s az osztják út bizonytalansága miatt persze nem gondolhattunk a lemásolásukra. Munkácsi azt mondja, hogy Reguly osztják gyűjtése olyan rengeteg sok, hogy pontos lemásolása (pláne a szövegek megértése nélkül) hónapokig tartó munka volna.*”¹⁸ Simonyi figyelmeztette Pápayt, hogy eredeti szövegeket gyűjtsön, ne bibliát vagy más efféle fordíttasson. Még ekkor sem gondolt a Reguly-szövegek lemásolására, viszont megígérte a fiatal nyelvésznek, ha szükséges, Munkácsi vogul szövegeiből elküldik a hiányzó részeket. Azt a tanácsot adta Pápaynak, hogy „*Olvassa el Munkácsi vogul gyűjteményét, s tudakozódjék hasonló tárgyú osztják szövegekről; bizonyosan lesz köztük sok megegyezés.*”¹⁹ Pápay ezt a tanácsot később valóban követte, és eredményesen hasznosította.

11 1905a: 840–841, 1905b: 459–460.

12 R 1670/VII. 1898. júl. 13.

13 R 1673/IV.

14 1673/IV. 1898. júl. 30–31.

15 R 1690

16 R 1673/IV.

17 uo.

18 R 1670/V.

19 uo.

Amint ismeretes, végül később mégis lemásoltak Reguly osztják gyűjtéséből négy hőséneket, aztán postázták Szibériába, és utána itthon is, ott is sokáig aggódtak a késedelmes megérkezés miatt.

Augusztus 5-én Pápay egy osztjától kést kapott emlékül, s ekkor ismét nagyon sajnálta, hogy az ajándékozóról nem tud felvételt készíteni, mert hallgatott a grófra, aki lebeszélte a fényképezőgépről: „*Kár hogy nem fotografálhattam le.*”²⁰

Augusztus 6-án Kusevat faluba érkezvén így írta le a települést: „*A Kusevat folyónak az Ob ömlésénél meglehetősen magas helyen (emelkedett helyen) csinos zöld tetejű templom, 7 torony, 10 orosz ház. Az osztjások nagyon szegények. A temető mellett van 7 lakás*” (R 1673/IV). Kettő ezek közül külön is megragadta figyelmét, le is rajzolta őket. Az ábra szerint valószínűleg földbe ásott kunyhók lehettek.²¹

Könyökfaluban (azaz *kunžolīn-kort*-ban) a hetvenéves Sziberov Vaszkától jegyzett le néhány osztják mesét, de munkája csak akadozva haladt, ugyanis adatközlője gyakran halászni ment, vagy a kérdezősködés miatt ingerült lett, s ilyenkor Pápay nem tudta tovább maga mellett tartani.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Pápay osztják útjának ez az első szakasza elsősorban a néprajzi gyűjtés szempontjából jelentős, bár sok nyelvi anyagot is gyűjtött, de az osztják hősköltészet megfigyeltése szempontjából nem sok eredményt hozott ez az időszak.²²

Pápay augusztus 17-én érkezett meg Obdorszkba. Útközben nem sok ideje volt gyűjtésének rendezésére és a naplóírára, remélte, ezekre most majd ráér.

Lassanként megismerkedett a település lakóival: „*Mondhatnám, olyan kisvárosi intelligencia van itt. Kíváncsi érdeklődéssel fogadtak mindenütt, majdnem minden nap vendégségbe... hívtak*” – összegezte Szarka Antóniához 1898. augusztus 30-án írt levelében.²³ A kereskedők közül legrokonszenvesebbnek Teljeskint nevezi meg, akinél korábban Pápai Károly, a néprajztudós és antropológus is megszállt.

Az obdorszki hittérítő misszió tagjaival is megismerkedett Pápay: „*Ily körülmények között legjobban érzem magamat Irinarch atya (egy fiatal szerzetes, aki Szt. Pétervárról jött ide) és Matyaszevics barátom társaságában. Irinarch atya is az osztjásokkal foglalatoskodik, a napokban vándorútra kel. Összeszedi az osztják gyermekeket és elhozza őket Obdorszkba, itt azután tanogatja őket az ábécére*” – számolt be menyasszonyához írt levelében 1898. augusztus 30-án.²⁴ A misszió szempontjából fontos eseményen vett részt Pápay 1898. október 2-án, amelyről így emlékezett meg naplójában: „*Ma volt a misszionárius iskola megnyitása. János atya [Joan Jegorov] meghívott erre az ünnepélyre. Négy tanítvány. (Egynek az apja és anyja is ott volt.) Az imádságot osztják nyelven mondták és énekelték... A szentelés. Az osztják nem igen érdeklődött, szemügyre vette az egyes tárgyakat, padokat stb. Hogy jobban lássa, még le is hajolt... a szentelésekor elnevette magát, mikor a pap megfecskenedezte a szentelt vízzel... Az ünnep lakomával végződött.*”²⁵

20 R 1673/IV.

21 uo.

22 vö. Fazekas 1934: XV.

23 R 1670/VII.

24 uo.

25 R 1673/IV.

Pápay október 10-én szerződttetett egy Szobrin nevű osztjákat, aki annak idején Ahlqvistnak is a segítségére volt. Nem sok hasznát tudta venni, ugyanis Szobrin orosz neveltetése miatt csaknem teljesen elfeledte anyanyelvét. Viszont október 21-én sikerült felfogadnia Pjotr Muchrint, akit Péterként emlegetett írásaiban Pápay, ugyanis szokása szerint sokszor magyar keresztnévvel illette osztják ismerőseit. Muchrin nemcsak jó adatközlőnek bizonyult, de ő maga is igyekezett másokat erre a munkára rábeszélni. Erről így vallott Pápay naplójának 1898. október 27-én: „*Reggel Sobrint és Pétert is megvendégeltem. Péter fogott egy osztjákat. Valóságos orációt intézett hozzá, mindhiába, nem tudunk kivenni belőle semmit.*”²⁶

Időközben Pápay gondosan fölkészült a téli utazásokra, ugyanolyan öltözeteket szerzett be, mint amilyenekben az osztják is jártak. Részt vett a vulpaszli nemzetségi áldozati ünnepségen, és megismerkedett a nevezetes fegyvertáncsal is. Egy későbbi beszámolójában²⁷ is bemutatta az eseményt és annak körülményeit. Naplójában azonban még található néhány kiegészítő megjegyzés: „*Szemiügyre vettem az izbát, meglehetősen tágas, négyszögletű, 8 bálványos oszlop tartja. Szemben az ajtóval mindenféle szövetben, selyemben csomagot vettem észre, rendkívül sok rókabőr társaságában – ‘a sátán’ lón’k. Úgy föl volt öltöztetve, hogy lehetetlen volt látni a fizimiskáját. (Egy drb. fa róka farkkal.) Mellette rendkívül sok vagy 100 drb rozsdás fringia, szablya stb.*”²⁸

November 5-én este a misszió egyik tagja, János atya későn este meglátogatta Pápayt, aki erről a következőket jegyezte fel: „*Sokáig elbeszélgettünk. Az osztják iskolás gyermekek száma megszorodott, összesen 7. Tegnap hoztak egyet, már tavaly is tanult. Kedvetlen volt, nem akart maradni, az öreg apja erőszakkal hozta ide.*”²⁹ Pápay időközben a zord idő ellenére is bejárta az Obdorszk környéki falvakat, az osztjákok bizalmukba fogadták, sikerült tőlük meséket, énektöredékeket lejegyezni.

Egyik útja során érdekes felfedezésre tett szert: „*Az Ob mellett egy magasabb helyen néhány fára akasztott rénszarvasbőr (fehér) vonta magára a figyelmemet — szent hely ez, éppen a nyári tanyám közvetlen szomszédságában, akkor nem vettem észre. A fára aggatott rénszarvasfejek (agancsok), bőrök valóságos tanúbizonyságot tesznek a mi megkeresztelt osztjájaink vallásos meggyőződéséről.*” Ugyanakkor két-három magas fa törzsén is észreveszi Jeli bálvány faragott képmását. „*Rendkívül nagy kerek szemekkel, hosszú orral ábrázolták.*”³⁰

„... végre nov. 10-én egy öreg osztják elénekelt előttem az első tárnig ár-t (búvár-ének)” – írta menyasszonyának december 3-án. Arról is beszámolt, hogy nyári utazása alkalmával mintegy két hetet töltött Kunzsolon, itt egy öreg osztjáktól hallotta az első osztják mesét és az első „bűvös éneket”. Ebben a levelében még egy különleges gyűjteményről is beszámolt: „*Érdekes albumom van. Az osztják ismerőseim, mind valamennyien belejegyezték és jegyzik kézjegyeiket, már 1000-nél több van. Remélem, hogy néhány ezerre fölszorodik.*”³¹ Ezek az úgynevezett tamgák, amelyek stilizált, csupán néhány vonalból álló jelek voltak. A tamga a nemzetség nevével szoros kapcsolatban állt, leggyakrabban valamilyen állat vagy növény

26 uo.

27 Pápay 1905b: 455–472

28 R 1673/V. 1898. nov. 16.

29 R 1673/IV.

30 R 1673/V. 1898. nov. 9.

31 R 1670/VI.

sematikus rajza volt és aláírásként is szolgált. A gyűjtemény már megjelent fotoprint formában.³²

Pápay egyre többet tudott meg a misszió tagjairól. Irinarch atyával kapcsolatban ezt írta naplójába (1898. dec. 20-án): „*Mint látom, nagyon hiányos ismerete van az osztjákokról, kivált pedig azoknak a lelki világáról. Rendkívül érdekes ember, tűz-láng! Mindennap más és másféle tervvel áll elő, érdekesek az érseknek küldött számadásai – úgy szólván – mindvalamennyit végig kellett olvasnom. J. Jevdokim atyával ellenséges lábon áll, akkor tört ki a viszály, midőn J. átvette tőle a missziót. Az obdorszki kereskedőket ki nem állhatja, látja, hogy mint zsarolják ezeket a szegény osztjákat – szóval itt nem sok jó embere van. Sokat vesződik a misszió könyvtárával is, erre ő maga is sokat áldozott, csak az a baj, hogy nagyon sokat akar.*”³³ Pápay a misszió tagjai között feszültséget érzékelt, Irinarch maga is sokat beszélt a papi intrikákról, ő különösképp tobolszki rosszakaróitól tartott.³⁴

Pápayt – érthető módon – időnként a honvágy is elfogta: „*Úgy hiszem, hogy ma már az egész expedíció otthon van, csak én árválkodom itt az északi tájakon.*”³⁵

Bátyk Zsigmond folyamatosan tájékoztatta barátját a kutatóút itthoni fogadtatásáról, megítéléséről is. 1899. január 21-én ezt közölte: „*Simonyi nagyon meg van elégedve veled, csak az egészségedet félti.*”³⁶ Továbbá arról is hírt adott, hogy a Reguly-szövegek másolatát már november végén útnak indították Obdorszkba (uo). A küldemény azonban egyre késett. Pápay lelkiileg arra is felkészült, hogy nem kapja meg a Reguly-szövegeket, ez esetben úgy gondolta, hogy vogul szövegeket fordít le osztjákra, csakis olyanokat, amelyeket az osztják is ismertek. Már december óta számított a négy Reguly-féle hősének megérkezésére, időnként egészen kedvét szegte a hiábavaló várakozás. December 26-án így panaszkodott naplójában: „*Olyan jól éreztem magamat – midőn maecenasunk minden tervemet elfogadta; a legnagyobb lelkesedéssel indultam az osztjákokhoz (a kis csuvas kirándulásom csak esetleges volt.)*” Majd egyebek közt ezt írta az osztjákokról: „*.... rendkívül sokat felejtettek, az előadásuk is rendkívül zavaros. Mégis megelégedtem az eredménnyel, reméltem, hogy ha a Reguly-féle szövegekkel jövök hozzájuk, majd akkor szóra bírhatom őket. Vártam, türelmetlenül vártam ezeket az énekeket. Két ízben is megkaphattam volna már – nincs semmi hír se róluk!*”³⁷

Pápay az év utolsó napjait a poluji osztjákoknál töltötte, akikkel bizalmas kapcsolatba került, mióta részt vehetett nemzetségi áldozatukon. Két osztják (egy hatvan éves férfi és huszonöt éves fia) hozzá fordult segítségért: a magas adó miatt egy panaszos levelet fogalmaztak meg, és őt kérték meg, juttassa el a cár atyához. Pápay naplójában meg is örököltette ezt a szöveget.³⁸

Gazdag népköltészeti gyűjtéssel tért vissza december 31-én Obdorszkba. Itt érdekes hírt tudott meg Vaszilij atyától: egy Jakobij nevű professzor keresztet állított a tervezett misszió helyére, ezt a szamojédok áldozó helynek kezdték használni, ott ölték le az áldozati állatokat.

32 BiblPáp VI: 348–361.

33 R 1673/VI.

34 uo. 1898. dec. 21.

35 uo.

36 R 1670/I.

37 R 1673/VI.

38 R 1673/VI. 1898. dec. 31.

Másnap Pápay a következőképp számolt be naplójában foglalatosságairól: „...a jegyzeteimet rendeztem, jól szemügyre vettem az eddigi gyűjteményemet, jegyzéket készítettem róla, ezt majd elküldöm az én jó mesteremnek, megnyugtatom, hogy mégis csak van valami eredménye annak a sok tűrésnek-szenvedésnek, amiből oly bőven kijutott, míg ezt a kis gyűjteményt is össze tudtam hozni. Azt hiszem, hogy már az eddigi gyűjtésem alapján is meglehetősen hű képet adhatnak az északi osztják nyelvről.”³⁹

Megfelelő adatközlőt egyelőre nehezen talált Pápay: „... igazán már kötéllal kell fogdosnom az osztjákokat” – írta naplójába 1898. január 8-án.⁴⁰ Pedig az osztjákok, akiket korábban jurtáikban fölkeresett, annyira bizalmukba fogadták, hogy téli szálláshelyükről Obdorszkba érkezvén szinte első dolguknak tartották, hogy meglátogassák: „Már szinte félek az osztjákjaimtól, nagyon is ide szoktak.”⁴¹ Addig is, míg más adatközlőre nem akadt, Péterrel szógyűjtést végzett, a tárgyas igeragozásról és a kettes számról faggatta. Összevetette Vologodszkij és Ahlqvist szójegyzékét. Majd örömmel vette tudomásul, hogy a vak Paszter és Mikolka önként jelentkezett nála: „Úgy látszik, hogy a poluji osztjákjaim meglehetősen reklámot csaptak, most már nem félek tőlem, végre-valahára sikeresen munkálkodhatom.”⁴²

Az orosz újév napján (azaz január 13-án) sok látogatója akadt, s kötelességszerűen ő is körbejárta ismerőseit, bármennyire is hátráltatta ez munkájában. Hiszen tudta, ha nem tartaná be az íratlan szabályokat, sok kellemetlenség érhetné, különösen a kereskedők akadályozhatnák tevékenységét. Ezen az ünnepnapon járt a szerzeteseknél is, akik a misszió nyolc kis tanítványának karácsonyfát állítottak, és apró ajándékokkal is meglepték őket. A gyerekek az ünnepségen elferdített osztják nyelven a Miatyánkot is elénekelték. Ekkor történt egy furcsa eset. A templom előtt a szamojédok rénszarvast áldoztak „Nikolaj iginek” (azaz Szent Miklós-nak). Az ő szemükben ez a szent már pogány istenséggé változott, ugyanúgy tisztelték, mint a többi bálványukat. A szerzetesek, akik később vették észre a történeteket, nem bizonyultak túlságosan megértőnek, és elzavarták onnan a szamojédokat.

Másnap, január 14-én „... a várva várt szövegek mégis csak megérkeztek.”⁴³ Pápay tehát megkapta a négy Reguly-éneket és azt a levelet Simonyitól, amelyben értesíti, hogy az Eötvös kollégium négy lelkes tagja: Gombocz, Csűrös, Suhajda és Gedeon másolták a szövegeket, s már november közepén feladták postára.

Pápayt meglepte adatközlője, Mikolka csodálatos énektudása, nagyszerű emlékező tehetsége, amelynek segítségével a szomszédos nemzetségek hősi énekeit, meséit is képes volt a maguk szépségében felidézni. Elragadtatott hangon vallja adatközlőjéről egy osztják hasonlatot használva: „Fogalma sincs arról, hogy milyen kincset rejteget lelkében, nem érti a becsét, erdei (énekes) madár módjára énekel.”⁴⁴ Mikolka segítségével sikerült értelmeznie a Reguly gyűjtötte szövegeket is. Erről a veszélyes munkáról akadémiai jelentésében is részletesen beszámolt.⁴⁵ Az örömmel együtt ugyanakkor megjelentek az aggodalmak is: Pápay attól tartott, a rendelkezésére álló idő nem lesz elég arra, hogy befejezze munkáját. Ekkor még a várhatóan

39 uo. 1898. jan. 1.

40 R 1673/VI.

41 uo. 1898. jan. 9.

42 uo. 1898. jan. 12.

43 R 1673/VI.

44 uo. 1898. jan. 18.

45 Pápay 1905b: 465–467.

letöltendő katonaidő terhe is nyomasztotta. Úgy döntött, akár törvényszegés árán is marad, akkor is, ha nem sikerülne meghosszabbíttatnia szabadságát, inkább „katonaszökevény” lesz, de véghez viszi tervét.

Pápay a megfeszített munka következtében egyre gyakrabban küszködik fejfájással, fáradtsággal, rosszulléttel. Ennek ellenére folytatnia kell a munkát: „*Egész nap az osztálykajaimmal vagyok, vesződöm a Regulyféle énekekkel. Mikolka már szinte belefárad, kedvét veszti, de megint csak megbékülünk, folytatjuk a nehéz munkát.*”⁴⁶ Pápay a nehéz körülmények között is úgy érzi, mindent megtett a tudományért, amelynek az érdekeit gyakran még az expedícióval szemben is meg kellett védenie.⁴⁷

Február 20-án néhány napra őt is ledöntötte lábáról az influenza. E rövid kényszerű pihenő után folytatta nyelvmestereivel a munkát.

Simonyi 1899. január 29-én kelt levelét majd egy hónap múlva, február 23-án kapta kézhez. Ebben a levélíró a jövő terveit kovácsolgatja: „*itthon a grófot rá kellene beszélni, hogy nyomassa ki az egész Reguly-féle osztják gyűjteményt. Kegyed és Munkácsi együtt rendeznék sajtó alá, s megfejténe, lefordítanának annyit, amennyit tudnának, és csinálnának szótárt is hozzá.*”⁴⁸ Értesítette Pápayt a Zichyvel való találkozásáról, aki meghosszabbította a fiatal kutató katonai szabadságát. Tehát most már eleget kell tennie a gróf kívánságának, el kell mennie a baskírokhöz is.

Időközben Pápay egy újabb adatközlőre is szert tett: Purisra. A három nyelvmester közül aztán hol az egyik, hol a másik duzzogott, ha éppen nem az ő meséit hallgatta Pápay. Naplójában nemcsak a hősénekek megfejtésének nehéz munkájáról emlékezett meg, hanem folyamatosan leírta a misszióval kapcsolatos történeteket is. Januárban többször is feljegyezte, hogy Irinarch atyával szemben többen is ellenségesen viselkednek. Mivel több szeretettel is bizalmas viszonyban volt Pápay, azonnal értesült az újabb eseményekről. Neki kezdetől fogva rokonszenves volt a lelkes Irinarch. Később azonban úgy látta, hogy ez a túlzott lelkesedés még a munkájában is akadályozza. Már 1898. január elején találunk olyan megjegyzéseket naplójában, amely arra utal, hogy Irinarch személye ellenérzéseket vált ki: „*Úgy vettem észre, hogy Irinarch atyát faggatják.*”⁴⁹ Majd néhány nappal később: „*Úgy látom, hogy Irinarch és Vaszilij között nem a legjobb egyetértés uralkodik, I. gyakran elszóljá magát, attól tart, V. fölülmúlja őt. Ez könnyen lehetséges, mert Vaszilij csöndesen, de folytonosan munkálkodik.*”⁵⁰ Irinarchnak az iskolás gyerekeket sikerült megnyerni maga számára, ugyanakkor hivatalos felszólító levelekkel akarja rákényszeríteni az előjárókat, hogy nagyobb ünnepeken jelenjenek meg a templomban. Ezzel kapcsolatban Pápay megjegyzi: „*Úgy látszik, hogy I. nagyon fél Vaszilijtól, aki csöndben dolgozik; most szamojéd fordítással foglalkozik. Bizony jobban tenné I. is, hogyha a sok hiábavaló levelezés helyett az osztják nyelv tanulásához fogna; a misszionál úgyszólván csak rendőri szolgálatokat végez.*”⁵¹ Pápay néhány hét múlva János atyától tudta meg, hogy Irinarchot valószínűleg áthelyezik; március 20-án már bizonyossá vált, hogy Tobolszkba hívatta a püspök, a misszió vezetője János atya lesz. Utólag arról is értesült Pápay,

46 R 1673/VI. 1898. febr. 6.

47 uo. febr. 10.

48 R 1670/V.

49 R 1673/VI. 1899. jan. 2.

50 uo. jan. 12.

51 uo. febr. 6.

hogy a hír hallatán Irinarch még öngyilkossággal is fenyegetőzött. A szerzetes azonban kénytelen-kelletlen hozzáfogott az úti készülétekhez. Reménykedett, hogy még a nyáron visszatérhet. Irinarch e készülődés közben mesélte el Pápaynak, hogy állítólag a tobolszki érsek kétségbe vonta a magyar nyelvész keresztényi voltát, mert valaki hírül vitte, hogy együtt áldozott az osztjákokkal. Pápay azonnal Vaszilij atyára gyanakszik. Irinarch meg is erősíti, hiszen ő látta társa naplójában a Pápayra vonatkozó feljegyzést. Pápay számított rá, hogy ez ügyben megkeresik a település előljárói, de erre várakozása ellenére sem került sor. Utólag nehéz eldönteni, hogy mi is volt az igazság. Vaszilij lehetséges feltételezett bosszútervét, ármánykodását alátámaszthatja a tény, hogy Pápaynak az osztjások elmesélték az atya egy sikertelen kalandját. Vaszilij – mivel osztjákul nem tudott – tolmács révén akarta rávenni a vulpaszli osztjásokat, hogy égessék el bálványait. Azok látszólag beleegyeztek a dologba, ám a végén birokra keltek a szerzetessel. Vaszilij attól félt, Pápay másoknak is elmeséli a dolgot, ez ügyben föl is kereste a nyelvészt 1899. január 11-én. Valószínűleg mégsem bízott meg benne, s mintegy ellenlépésként jelenthette – ha egyáltalán megtette – a tobolszki érseknek Pápay részvételét a vulpaszli áldozati ünnepségen.

Február 27-én Pápay már megromlott egészségi állapotáról panaszkodott levelében jövődöbelijének, majd így folytatta: „*A Reguly-féle énekekkel már elkészültem, ez nagyon nehéz munka volt; az osztjájaim is érezték a súlyát, majdnem megszöktek tőlem.*”⁵²

A Reguly-gyűjtemény négy énekének megfejtésével február végére már el is készült, emiatt azonban saját gyűjtését félre kellett tennie. Erről így számolt be Bátáknak 1899. március 13-án Obdorszkban kelt levelében: „*A szöveggyűjtésem legnagyobb része még ma is az első átírásban van... Az énekesektől összeírt énekgyűjtésem meghaladja a száz ívet, tehát terjedelemre nézve vetekszik a Reguly-féle gyűjteménnyel (tartalmi tekintetben is sokban egyezik azzal... A Reguly-féle énekek megfejtésével ma már teljesen készen vagyok, de ezek miatt elhanyagoltam (helyesebben: félre kellett tennem) az én gyűjtésemet.*”⁵³ Ekkor lázas betegségéből már fölépült, de testi, lelki meggyötörtségről panaszodik, és emiatt nem volt biztos benne, hogy el tud utazni a baskírokhoz.⁵⁴

Március 25-én (Szarka Antóniához) írt leveléből értesülünk arról, hogy Irinarch atya Európába indul, és csak a nyáron tér vissza. Ebben a levélben két fényképet is küldött Pápay: magyarázata szerint az egyik az osztják iskoláról készült, a másikon pedig a két szerzetes is látható: „*.... az osztják csemetéket János atya oktatja (ez az idősebb pap), a fiatal szerzetes Irinarch atya, a misszió feje.*”⁵⁵ A missziós iskola képének hátlapján a tanulók névsora és adatai olvashatók, tehát ez érdekes kortörténeti dokumentum, amelyet A. Molnár közölt.⁵⁶

(A Debrecenben őrzött R/1673/VI. napló utolsó bejegyzése 1899. március 28-i dátummal történt, a következő hetek naplószerű feljegyzéseit tartalmazó füzet a budapesti hagyatékba került, és a *Bibliotheca Pápayensis* VI. kötetében jelent meg.⁵⁷ A teljesség kedvéért az említett mű alapján foglalom össze Pápay oroszországi kutatóútjának további eseményeit.)

52 R 1670/VI.

53 R 1670/VII.

54 uo.

55 uo.

56 A. Molnár 1990: 55; további adatok Pápay fényképhagyatékáról A. Molnár 1990: 51; 2003a: 311.

57 BiblPáp VI: 176–213.

Március 29-én Pápay búcsút vett kedves ismerőseitől. János atya megígéri, hogy egy Popov-féle fordítást Pápay után küld. Ez valóban így is történt, erről tanúskodik egy kísérő levél⁵⁸ 1899. augusztus 1-jei keltezéssel amelyben osztják nyelvű evangéliumra és tankönyvre utal, és kéri Pápayt, ne nyelvészeti szempontból nézze őket. (Ezek a küldemények kéziratos másolatok, és a debreceni hagyatékban az R 1690 számon találhatók.) Pápay szánon indult útnak, Szob faluban élénk beszélgetést folytat az őt köszöntő osztjakkal. Azok nem nagy hajlandóságot mutatnak a mesélésre, így Pápay hamarosan tovább indult, keresztülhalad egy Vandi kort nevű falun, ahol már szembetűnőek voltak a nyelvjárási eltérések az obdorszkihoz képest. Útvonala érinti a suriskári jurtákat, majd Muzsit. Itt egy régi ismerőseivel, Protopopovval találkozott, aki maga mesélte el, hogy összeférhetetlen, nyugtalan vérű embernek tartja Irinarchot, s erről értesítette a tobolszki érseket. A misszionáriusról későbbi bejegyzést nem találunk Pápaytól, de érdemes itt megjegyezni, hogy Irinarch végül is 13 évig dolgozott Obdorszkban (mai nevén Szalehardban), 1910-ben helyezték át Tverbe. Az utókor tisztelettel emlékezik rá, a helybeliek elsősorban a könyvtár alapítóját tisztelik benne, és Szalehard helytörténeti múzeuma az ő (polgári) nevét (Ivan Szemjonovics Semanovszkij) viseli. A tudós szerzetes többek között összeállította a Berezovói terület krónikáját, és az 1898-as évi események közt megemlíti, hogy a városba érkezett egy magyar nyelvész, Jozsif Jozsifovics Papai (Csepregi Márta szíves közlése).

Április 2-án Pápay fölfogadott egy mese- és énektudó osztjákat, Torikoptin Grigorijt (Pápay Gergelynek nevezte el). Másnap pedig elbúcsúzott addigi kísérőjétől, Pétertől. Április 3-án ír utoljára bejegyzést útjáról naplójába, föltehetően az anyaggyűjtés kötötte le Pápay idejét és figyelmét, ezt bizonyítják a napló következő – osztják kifejezésekkel teleírt – oldalai. Későbbi beszámolójából kiderül, hogy a Berjuszovóban töltött hónapok rendkívül eredményesek voltak.⁵⁹ Grigorij (Gergely) jól ismerte az ősi hagyományokat, hiszen nagyapja híres sámán volt. Ezenkívül sikerült az ő segítségével a Reguly-énekek homályos részeit is megfejteni. A Kazim vidékéről való Mikiskin Vaszka pedig nagy jártasságot árult el a medve kultuszban. Tehát nemcsak népköltészeti alkotásokkal, hanem újabb néprajzi följegyzésekkel is gyarapodott a gyűjtemény.

Május végén Pápayt egy Vogulka forrásvidéki osztják kereste föl, akit első adatközlője, Urtipenkov küldött. Az osztjákat és a vogult is egyformán beszélte, nem tudta megmondani maga sem, melyik néphez tartozik. Másfél hét alatt az ő segítségével Munkácsi *Vogul nyelvjárások* című munkájából a példamondatokat lefordította osztják nyelvre. Ez a nyelvjárás állt a legközelebb a Reguly-féle szövegek nyelvéhez.

A szellemi fáradtság jeleit ekkor már egyre inkább érezte magán Pápay. Tervei szerint azonban még hátra volt a nizjami nyelvjárás tanulmányozása. A gőzhajó váratlan megérkezése után mégis jobbnak látta, ha nem kockáztatja eddig elért eredményeit, s egészségi állapotára való tekintettel inkább a hazautazást választotta. Június 23-án érkezett Tobolszkba, majd Tyumeny, Jekatyerinburg és Ufa érintésével elérkezett a baskírok földjére. Itt az előzetes tervek ellenére már nem végzett kutatómunkát. Csupán a baskírok testalkatának és arcfelépítésének megfigyelésére futotta erejéből az átutazás során. (Az elmaradt baskír tanulmányok miatt neheztelő Zichy csak nehezen sikerült később kiengesztelnie.)

Pápay Moszkván és Kijeven keresztül végül 1898. július 8-án érkezett meg Budapestre.

58 R 1670/I.

59 Pápay 1905b: 467–471.

Irodalom

- BiblPáp VI.* = Bibliotheca Pápayensis VI. Pápay József – Vértes Edit (1995), Pápay József osztják hagyatéka. Népelet és egyebek. Debrecen. Közzéteszi Vértes Edit.
- CSINÁDY Gerő (1962), Pápay József utazása a cári Oroszországban és földrajzi érdemei. *Acta Geographica Debrecina* Tom. VIII/I. 1962/1: 147–165. Klny.
- FAZEKAS Jenő (1934), Pápay József nyelvészeti hagyatéka. In: Pápay József – Fazekas Jenő, Északi-osztják medvénekek. Adalékok az obi-ugor népek medvekultuszához. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyatéka alapján feldolgozta Pápay József. Pápay József nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte Dr. Fazekas Jenő. Budapest. V–LII.
- A. MOLNÁR Ferenc (1990), Finnugor vonatkozású kéziratok és fényképek Debrecenben. *CIFU* 7. III/A: 48–55.
- A. MOLNÁR Ferenc (1993), Néhány megjegyzés obi-ugor tárgyú fényképekhez. In: Hajdú-Péter 70 éves. Szerkesztette Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szíj Enikő Budapest. 17–20.
- A. MOLNÁR Ferenc (2003a), Pápay József oroszországi (szibériai) fényképgyűjteménye. Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. Szerkesztette Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly. Budapest. 309–314.
- PÁPAY József (1905a), *Osztják népköltési gyűjtemény*. Az osztják nép hitvilágára vonatkozó hősi énekek, istenidéző igék és medvénekek. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtése alapján közzéteszi Pápay József. Budapest–Berlin.
- PÁPAY József (1905b) *Nyelvészeti tanulmányutam az északi osztjások földjén* (Kivonat) *Akadémiai Értesítő* 16: 455–472.
- PÁPAY József (1906), *Az osztjások földjén*. Földrajzi Közlemények 34: 77–96.
- Pápay József kéziratok debreceni hagyatéka*. A Tiszántúli Református és Kollégiumi Nagykönyvtár kéziratára, az R 1670–1692 számon.
- RUSVAI Julianna (2005), Pápay József kéziratok debreceni hagyatéka. Debreceni Egyetem BTK. Kézirat.

Süss fel Nap – hantiul

Bármennyire is veszélyben tudjuk az obi-ugor nyelveket és kultúrát, még a mai napig bukkannak fel a tudomány számára ismeretlen folklórműfajok. Schmidt Éva 1996-ban olyan énekes meséket gyűjtött, amelyek az északi hanti csoportok között a mai napig közkedtek, de a kutatás körébe addig nem kerültek be (Schmidt 2005: 102). Az alábbiakban egy kis terjedelmű, gyakorlatilag egy alkotás variánsaival reprezentált műfajt mutatok be. Céлом egyelőre csak a leírás lehet: a további gyűjtési eredményektől függ, megtudhatunk-e valaha többet a hanti mondókáról.

Az obi-ugor folklórműfajok közül kétségtelenül a nagy terjedelmű hősénekek, medvénekek, a mesék valamint az egyéni (sors)énekek a legismertebbek. A kisebb műfajok közül a találóskérdésről van talán elégséges adat (pl. Schellbach 1959; Steinitz 1989; Szolovar 1997), másról alig rendelkezünk információval. Schmidt Éva említ kisebb, szómágiára alapuló műfajokat. Ezek közé sorolja az áldáskérő, köszöntő, eskü-, átok- és rontásformulákat, illetve énekeket (Schmidt 1976: 547). Csepregi Márta a szurguti hantiknál talált ugyan mondókát (Csepregi 1997: 60), de mindezidáig nem publikálta a szövegét.

2000 tavaszán, amikor a Szinja folyó felső folyásán, Tiltum faluban a hanti Mihail Vasziljevics Taligin¹ házában vendégeskedtem, a háziasszony reggeli söprögetés közben egy furcsa se-nem-ének, se-nem versszerű alkotást skandált magában. Mikor rákérdeztem, mi is lenne ez a szöveg, Maria Ivanovna Taligina (született Makarova) a következő mondókát mondta mikrofonba:

mŭj širən χätl küšti?

Hogyan kell Napot kaparni?

*χätl imije χär-χär, χär-χär,
kürək küšən küšlem, χuləχ küšən küšlem,*

Nap asszonyka, har-har, har-har,²
sas karommal kaparom, holló karommal
kaparom,

*χätl imi χär-χär, χär-χär,
näŋ χörpen ki sewəŋ ne,
näŋ χörpen ki wešəŋ ne usəm
mŭja kaš lipija luksəm?
jəma lulən ləjsəm!*

Nap asszony, har-har, har-har,
Ha hozzád hasonló hajfonatos nő,
ha hozzád hasonló gyönyörű nő lennék
minek bújnék bele egy nadrágba?³
Inkább jól állnék!⁴

1 Személyéről és apja szerepéről Steinitz színjai szövegeiben l. Ruttkay 1999.

2 A kaparászásra utaló hangutánzó szó.

3 Egy nadrág belsejébe, azaz nem felöltve. A kifejezés azt írja le, ahogy a Nap elbújik a felhők mögé.

4 Ti. a helyemen.

Elmondása szerint a mondóka helyes előadásmódja az, hogy kint a szabadban, felhős időben a Nap felé kell fordulni és a két kéz karomszerűen behajlított ujjával a fej magassága táján az ég felé kaparni, közben persze fennhangon fújni a szöveget. A cél az, hogy a nadrágba (azaz felhőkbe) rejtőzködött Napot, annak hajfonatait (a napsugarakat) kikaparják búvóhelyéről.

Hasonló folklórkotásról a hantiknál semmilyen információval nem rendelkezem, ám amikor e példa alapján a terepen kutatni kezdtem, kiderült, hogy ez a mondóka meglehetősen széles körben közismert. Másik változata, amelyet Anasztazia Alekszejevna Valgamovától (született Pugurcsina) rögzítettem, újabb – szintén közismert – motívummal bővített szöveg:

*ǰǎtl imi ǰǎr-ǰǎr, ǰǎr-ǰǎr,
nǎŋ ǰǎrpen ki sewǎŋ ne,
nǎŋ ǰǎrpen wešǎŋ ne ki usǎm,
kartǎŋ sewem mǔw elti ǰǔwǎlsem!*

pǒsłǎŋ ǰǰǰ senǎŋ kaš lipija mǔǰa luksǎn?

Nap asszony, har-har, har-har,
Ha hozzád hasonló hajfonatos nő,
hozzád hasonló gyönyörű nő ha lennék,
fémfüggős hajfonatom a Földön szerteszt
szórnám!⁵

A 'folyóági nép'⁶ serkés⁷ nadrágjába minek
bújtál bele?

E változatban még szebben bomlik ki a napsugarak és a díszes hajfonatok hasonlata. Az új elemet azonban a 'folyóági nép' felbukkanása jelenti, mégpedig meglehetősen gúnyos formában. A 'folyóági nép' a Szinja folyó menti lakosság körében nagyjából azonos a folklórkotásokból és a szakirodalomból jól ismert por frátriával, míg a mos frátia helyi képviselői a *šǎŋa ǰǰǰ* 'szinjai nép' nevet viselik. (E témáról bővebben l. Perevalova 2004: 126–138; Ruttkay 2004: 46–49; Taligina 2004: 15–16.) Egy 'szinjai nép'-hez tartozó nő bevallotta, hogy 'folyóági' származású apai nagyanyjuk bosszantására gyakran skandálták fennhangon felhős napokon e mondókát, ezzel sikeresen fel is dühítve az őket nevelő asszonyt. Érdekes, hogy én mindkét változatot 'folyóági' nőtől gyűjtöttem; erre egyébként (azaz saját származására) A. A. Valgamova a felvétel után rögtön utalt is.

E ritka műfajra a velem egy időben a Szinján gyűjtő Galina Szoldatova novoszibirszki népzene kutatónak is felhívtam a figyelmét, aki talált is további két változatot: az egyik az előző naphívogatók variánsa, a másik viszont esőhívó mondóka. A két szöveget és kottájukat a szinjai hantikról megjelent gyűjteményes kötetben közre is adta (Szoldatova 2006: 340–342).

5 A hajfonat a Nap sugarait jelöli.

6 Szó szerint: folyóági nép. A szinjai hantiknál az egyik frátia megnevezése, lokális szinten a *pǒr* szinonímája.

7 Azaz tetves

A Nap mondókája

<i>Хатл'ем⁸ хар, хар, хар, хар!</i>	Солнышко, <i>хар, хар, хар, хар!</i>	Napom, har-har, har-har! ⁹
<i>Мосънэ потэрты:¹⁰</i>	Мощ-женщиной сказано:	A <i>məs</i> -nő azt mondja:
<i>Посл'ау икет, Посл'ау имет сэнау кася</i>	женщин <i>Послан</i> , мужчин <i>Послан</i> в штаны,	A <i>pöslan</i> férfiak, a <i>pöslan</i> nők serkés nadrágjába
<i>хатл'ем муя тохсэн?¹¹</i>	солнышко, зачем залезло?	Napom miért bújtál bele?
<i>Хатл'ем хар, хар, хар, хар, хар, хар!</i>	Солнышко, <i>хар, хар, хар, хар, хар, хар!</i>	Napom, har-har, har-har, har- har!
<i>Посл'ау ёх сэнау кася</i>	Рода <i>Послан</i> в штаны с гнидами,	A <i>pöslan</i> nép serkés nadrágjába,
<i>поси кася муя тохсэн?</i>	в штаны с какушками зачем залезло?	szaros nadrágjába miért bújtál bele?
<i>Курк кушен куш'лем,</i>	Орлиными когтями исцарапаю,	Sas karommal kaparom,
<i>сэв кушен куш'лем¹²,</i>	косами-когтями исцарапаю!	hajfonat karommal kaparom,
<i>Хатл'ем хар, хар!</i>	Солнышко, <i>хар, хар!</i>	Napom, har-har!
<i>Весълан сэлан</i>	Красоту-косы твои	Szépségeidet, hajfonataidat
<i>лакки ёвлалы!</i>	в разные стороны раскидай!	szórd szerteszét!

Az eső mondókája:

<i>Турам аңки, Хатал' аңки, ерта, ерта, ерта!</i>	Небо-мать, Солнце-мать, лей, лей, лей!	Ég Anya, Nap Anya, esőzz, esőzz, esőzz!
<i>Ма си хал'л'ам.</i>	Я сейчас умру.	Én bizony meghalok.
<i>Йиукен ил'и пайты, ил'и эсл'ы!</i>	Водичку вниз урони, вниз спусти!	Vized ejtsd lefelé, ereszd lefelé!
<i>Сорам сирна муй сирн?</i>	Так сухо – как же так?	Szárazon hogyan [legyen]?
<i>Эвен похен сорма нял'ма</i>	Дочь с сыном сухой язык замочи,	Lányod-fiad száraz nyelvre
<i>л'алман ул'ты нитал'.¹³</i>	намочив, жить будут.	lélegezve élni fog?!

8 Valószínűleg a *χāl-imī* 'Nap-asszony' utótagjának félrehallásán alapuló értelmezés; *imi* 'asszony' > -em 'Px. Sg.1.'

9 A magyar fordítást a hanti alapján adom meg, amikor az lehetséges.

10 Nem létező igealak

11 Számomra ismeretlen ige. A többi változat alapján itt *luksən* 'bebújtál' lenne várható, valószínűleg téves a lejegyzés. Viszont az igei személyrag – általában jól hallható – magánhangzóját -ə-nek jelölik, ami határozott (tárgyas) ragozásra utal, így a 'bebújtál' esetében jelentéstanilag kizárható. Az íráskép alapján esetleg feltehető a *tuχərsən* 'bezártad' ige, ekkor azonban egy újabb – ismeretlen – szereplő bukkanna fel, akihez a *məs*-nő a kérdést intézné: „A Napomat miért zártad be a *pöslan* férfiak, a *pöslan* nők serkés nadrágjába?”

12 Szó szerint értelmezhetetlen. A gyűjtő megjegyzése erre nem terjed ki. Szerinte a 8-9. sor („Sas karommal kaparom, hajfonat karommal kaparom”) a Nap válasza a *məs*-nőnek, így a mondóka párbeszédből áll. A hajfonatok-karmok a napsugarakat jelölik, amelyek melegükkel elűzik a ruházatból az élősködőket. (Szoldatova 2006: 340.)

<i>Ертен ил' эсл'ы!</i>	Дождик вниз спусти!	Az esőt ereszd le!
<i>Сорни аңки ястал':</i>	Золото-мат[ери] говорит:	Arany Anya azt mondja:
<i>Йишкен ил'и пайты!</i>	Водичку вниз урони!	A vized ejtsd le!
<i>Си нял'мем сорл'а, си хатлев сорл'а,</i>	Язык сохнет, день (наш) сохнет,	Nyelvem bíz kiszárad, Napunk bíz kiszárad,
<i>хатлэм руван.</i>	день (мой) жаркий.	napom forró.
<i>Естьот ат уятл'ам,</i>	Попить не найду,	Nem talállok italt,
<i>манем есьты йик мосал'.</i>	мне пить вода нужна.	nekem ivóvíz kell.
<i>Йишкен ил'и пайты,</i>	Водичку вниз урони,	Vized ejtsd lefelé,
<i>йишкен ил'и эсл'ы,</i>	водичку вниз пусти,	vized ereszd lefelé!
<i>Аңки, Сорни аңки,</i>	Мать, Золото-мать,	Anya, Arany Anya,
<i>Сорни аси,</i>	Золото-отец,	Arany Apa,
<i>ил' эсл'ы йишкен!</i>	вниз пусти водичку!	engedd le a vized!

Sajnos mindkét szöveggel kapcsolatosan merülnek fel problémák. Az N. B. Koskarjova által szerkesztett és fordított szöveg hangzóanyagát nem ismerjük, ám feltehetően több helyen hibás a lejegyzés. Az ebből adódó nehézségek a naphívogatóban – különösen az általam gyűjtött két variáns alapján – nagyrészt leküzdhetők. Az esőhívóban egy értelmezhetetlen mondat mellett nem tűnik teljesen megbízhatónak a szöveg az előadó szempontjából sem. A formája korántsem olyan kiforrt, mint a másik mondókáé, és a legkülönbözőbb mítikus megnevezések szerepelnek benne – többek között olyan is, amely valószínűleg nem létezik (Ég Anya). A szöveg összehatása olyan, mintha esetleg az előző mondóka alapján akkor rögtönözte volna az előadó, vagy némi-képp összekeverve, zavartan adta volna elő a művet, bár hozzá kell tennem, hogy Tatjana Petrovna Piriseva (szül. Vozilova), Szoldatova énekes kiváló ismerője a helyi hagyományoknak.

A műfaj bemutatásakor Szoldatova közli (2006: 178), hogy mindkét mondóka (orosz terminusa *закличка*) előadásmódja ritmizált beszéd, és egyes sorok (amelyekből több található a Naphívogatóban, bár mindnek ilyennek kellene lennie) ereszkedő hanglejtésű, két hangból álló egységek ismétlődéséből állnak (kb. tercnek megfelelő hangközzel). E jellemzés megfelel az általam gyűjtött variánsokra is. Szoldatova a mondókák tartalmi vonatkozásáról annyit jegyez meg, hogy nem világos a 'folyóági' és a 'szinjai' nép szembeállításának, a 'folyóágiak' nevetségessé tételének oka, és tovább kutatandó a szöveg mitológiai háttere. Ezzel is csak egyetérthetünk vele. Bár általános az obi-ugor folklórban, hogy a por frátia (jelen esetben a *pöslan jəχ*) képviselői negatív jegyeket viselnek, így kigúnyolásuk érthető. A. A. Valgamova úgy értelmezte a szöveget, hogy „a *pöslan jəχ* alighanem erős, hogy a Napot el tudja rejteni a nadrágjába”. Az esőhívogató ének tematikáját illetően Lázár Katalin arra hívta fel a figyelmemet (személyes konzultáció, 2008), hogy ez elsősorban földművelő kultúrára jellemző, valamint meglepő, ha egy mocsaras területen élő nép esőt kér. Ez megerősíti a bennem kialakult kételkedést az alkotást illetően, ám a szöveg közlését a teljesség kedvéért szükségesnek vélem. Ez esetben is csak további adatok segíthetik az eligazodást.

Csak remélni lehet, hogy felbukkannak további mondókák, netán új műfajok is.

13 Gyakorlatilag értelmezhetetlen. Az orosz fordítás: 'Lány a fiúval száraz nyelvét áztatd, benedvesedve élni fognak.'

Irodalom

- CSEPREGI Márta 1997: Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár Katalin (szerk.): Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Néprajzi Múzeum, Bp. 1997: 59–104.
- CSEPREGI Márta 2005: Zur Syntax der chantischen Rätsel. In: Eine gute Glocke ist weit zu hören. Festschrift für Ingrid Schellbach-Kopra zum 70. Geburtstag. FUM 28/29: 19–43.
- PEREVALOVA 2004 = Перевалова, Е. В.: Северные ханты: этническая история. Институт истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter (1999): Kommentárok a kommentárhoz. Steinitz színjai szövegeinek néprajzi háttéréről. In: Helinski, Eugen – Widmer, Anna (red.): *Wűša wűša* – Sei begrüßt! Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 57: 287–314.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter (2004), A színjai hantik rokonsági csoportjai. PhD disszertáció. Kézirat. Budapest, 2004.
- SHELLBACH, I. 1959: Das Wogulische Rätsel. Ural-Altaische Bibliothek 8.
- SCHMIDT Éva 1976: Északi vogul altatódal (műfaji összefüggések). Ethnographia 87: 540–558.
- SCHMIDT Éva: Munkabeszámoló az 1996-os évről. In.: Sipos Mária (szerk.): Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Bp. 2005.
- STEINITZ, Wolfgang 1989: Ostjakologische Arbeiten Bd. III. Rätsel. 577–635. Bp., AkK.
- SZOLDATOVA 2006 = Солдатова, Г. Е.: Фольклор сынских хантов (на основе полевых материалов 2000–2003 гг.) In: Бауло, А. (red.): Сынская монография. Новосибирск, 2006: 173–181 és a hozzátartozó melléklet: 234–342.
- SZOLOVAR 1997 = Ханты мир монышуптэт. Хантыйские народные загадки. Сост. В. Н. Соловар, С. Д. Морокко. Изд. «Н.И.К.», Ханты-Мансийск.
- TALIGINA 2004 = Талигина, Н. М.: Обряды жизненного цикла у сынских хантов. Томск, Изд. Томского университета, 2004.

Részletek Pjotr Csernov *Az ifjúkor dalai* című önéletrajzi regényéből[◊]

Pjotr Csernov (1936–2000) író, újságíró. Felnőtteknek és gyerekeknek egyaránt írt regényeket és elbeszéléseket. *Az ifjúkor dalai* című regénye publicisztikai stílusú elbeszélésfűzér, amelyből egy huszadik századi udmurt értelmiségi élete rajzolódik ki. Az alábbi részlet Csernov kedves tanárának állít emléket, és az iskolai viszonyok leírásával jól érzékelteti, hogy a mára drámaivá vált nyelvvesztés mintegy fél évszázaddal korábban kezdődött. Ebben a folyamatban döntő szerepet játszott az iskolai oktatás, amelyben eleve hátrányba helyeződtek a nem oroszok, illetve amelyben előnyben voltak az oroszul tudók: számukra az orosz könyveken át kitért a világ.

Kazsaj háza

A családom történetét nagyapám nagyapjáig, Budzsimánig tudom visszavezetni. Amit tudok, apám elbeszéléseiből tudom, levéltárakban külön nem kutattam. Kazsaj dédapám, Lagymer nagyapám apja volt az első, aki a Csernov családnevet viselte. Régen az udmurtoknak, marioknak, csuvasoknak és más, hozzánk hasonló népeknek nem volt állandó családnevük, hanem mindenki az apja nevét használta családnévként. Ez a szokás nem is olyan régen szűnt meg. Mari-Gondirbe való mari sógorom családneve az apja neve nyomán lett Petrov, így teljes nevén Petrov, Mihail Petrovicsnak hívják. De már az ő gyerekei és unokái szintén a Petrov nevet viszik tovább.

Nálunk is így történt. Amikor Kazsaj dédapám kilenc éves korában iskolába ment, a tanító megkérdezte tőle, mi a neve. Dédapám azt válaszolta, hogy Grigorij Csernov. Keresztelni valóban Grigorijnak keresztelték, de a Csernov nevet maga választotta – a Volga és Káma vidékén akkoriban közismert orosz kereskedő családneve volt Csernov. Ettől fogva vagyunk mi Csernovok.

Kazsaj dédapámnak tizenkét gyereke volt. A felnőtt lányokat Kazsaj Szizsgurtba és a környező falvakba adta férjhez, de a fiait azután is maga mellett tartotta, hogy azok megnőszültek. Két házban éltek: az egyikben Kazsaj a feleségével, a másikban fiai a családjukkal. (...)

Az alnasi iskolában

Ötödik osztályos koromban az alnasi iskolába kerültem és olyannak tűnt ez nekem, mint amikor a falumban első osztályba mentem: minden új, minden érdekes, de egy kicsit félelmetes is. A falumbeli társaimnál Alnast talán jobban ismertem, és nem csak félttem attól, hogy oda fogok járni, de már egy-két évvel korábban vágytam is rá.

Akkoriban ötödiktől tizedik osztályig szinte az összes járásbeli gyerek Alnasban tanult, az ottani és a goljuszurmai iskolán kívül ugyanis nem volt több középiskola. Valamikor akkoriban építettek egy emeletes iskolaépületet, de mivel sok volt a gyerek, szűkösnek bizonyult, így aztán

◊ Пётр Чернов: Егит дыр кырзаныёс. Ижкар, Тодон книга поттонни. 1998.

a Szizsgurt felé eső végén egy alacsony épületet toldottak hozzá. Ide rakták az ötödik osztályokat: az alnasiakat a déli részébe, minket, falusiakat észak felé (mintha nem csak a gyerekeket válogatták volna). Talán azért, mert mi olyan messziről jöttünk, a másik osztályon kellett átjárnunk.

Így telt el két év, amíg aztán hetedikről engem, teljesen váratlanul, megkérdezésem nélkül, másik osztályba ültettek.

A mi osztályunkban nappal is félhomály volt, télen ehhez fagyos hideg is járult. A szemem ettől fogva kezdett romlani. Kisgyerekként éles volt a látásom, de ezután már, ha messzire néztem, valami füstfélét véltem látni magam előtt.

Hogy miért ültettek minket rosszabb helyre, ezt már akkor megsejtettem, és bár kezdetben kissé bosszankodtam, később már beletörődtem és nem izgatott a gondolat: ha nem az alnasiakat ültetnék a világosabb, melegebb osztályokba, kit ültetnének vajon oda?

Hat ötödik osztály volt, amelyekbe a tanulókat a következőképpen osztották szét: az elsőbe az alnasi vezető beosztásúak és értelmiségiek gyerekeit, akik mind oroszok voltak, tán csak kivételesen egy-két udmurt, a másodikba és harmadikba kerültek az alnasi udmurt gyerekek, a kolhozban dolgozók és más egyszerű munkások gyerekei, a negyedikbe a környező falvak udmurtjai, az ötödikbe szintén falusi udmurtok és oroszok, a hatodikba tatárok, marik. Nem tudom, miért volt így, de hogy így volt, arra jól emlékszem.

A különböző falvakból egybekerült gyerekek kezdetben nem fértek meg egymással. Az egyik osztály ellenségeskedett a másikkal, mintegy ráébredve arra, hogy különböznek egymástól. De veszekedtek a fiúk és a lányok is, vagy egyszerűen csak azért, mert most kerültek egybe és még ki tudja, miért. Annyi sokféle helyről való gyerek nehezen szokik össze.

Amikor hazafelé mentünk az iskolából, mi, szizsgurtiak, rendszeresen összeverekedtünk a sudjai orosz és az uszmangurti tatár fiúkkal, hiszen a nagyobbaktól tán nem ugyanezt láttuk? A mi falvaink régtől fogva ellenségeskedtek egymással. A felnőttek vitái leginkább a föld miatt folytak, de hogy mi okból vitáztunk mi, gyerekek, őszintén szólva, most sem tudom megmondani – vagy a felnőttek viselkedése fertőzött meg minket, vagy talán azért volt így, mert más osztályokba jártunk.

Azazhogy mi, éppen csak ötödik osztályos legénykék, nem vettünk részt a verekedésekben (se erőnk, se bátorságunk nemigen volt), a nálunk nagyobbak verekedtek egymással. Mi csak mellettük ácsorogtunk és igyekeztünk valahogy segíteni.

Az osztályaink, azaz a falvaink vitáinak és verekedéseinek volt talán más oka is. Sokan például az alnasi, a sudjai, az uszmangurti gyerekek között mások voltak, mint mi, szizsgurtiak: a ruhájuk is jobb volt, és kenyeret meg más finom harapnivalókat hoztak magukkal.

Amint már említettem, kiskoromtól fogva tudtam, hogy a falunkban különböznek egymástól az emberek, az ételük is más, és egyéb tekintetben is különfélék. Majd miután az alnasi iskolába kezdtem járni, ez még inkább világossá vált számomra.

A szizsgurti iskolában négy éven át minden tantárgyat csak udmurtul tanultunk, de Alnasban kezdettől fogva csak oroszul folyt a tanítás. Udmurtul, a nyelvtan- és irodalomórákon kívül semmit nem tanítottak.

A falubeli barátaimnál valamelyest jobban értettem oroszul: a nővéreim is tanígtak, a szomszédoktól meg magam tanultam. Bacsej bácsikáméknál egymást követően több orosz család lakott. Egy-két évig lakott ott Bikov bíró a családjával. Talán Alnasban nem kaptak lakást, vagy talán szándékosan költöztek Szizsgurtba: nagy család volt, csak gyerek vagy öt. Szizsgurtban Bikovék nagy kertet műveltek.

Náluk töltöttem hát lassanként, aprócskán az orosz tudást zsákomba. A tanárok között sok udmurt volt. Ők néha udmurtul magyarázták el a tananyagot. De többnyire mégis oroszul – lehet, hogy nem mertek udmurtul magyarázni, talán attól féltek, hogy az iskola vezetősége szemrehányást tesz majd: az igazgató is, a helyettese is orosz volt. Később Antonyida Pavlovna Tratkanovától, aki udmurt nyelvtant és irodalmat tanított, hallottam, hogy egyes orosz tanárok azért is rászóltak az udmurt tanárookra, ha a tanárban azok maguk között udmurtul beszélgettek, hogy úgymond, iskolázott emberek nem beszélnek olyan nyelven, amit mások nem értenek.

De Vlagyimir Vasziljevics Szauskin ezektől is, azoktól is különbözött. Korábban már említettem: az apjával, Ivan Vasziljevicsel költözött gyermekkorában Alnas környékére és úgy nőtt fel, hogy az udmurt falvakban megtanult udmurtul és megismerte az udmurt szokásokat és hagyományokat is.

Vlagyimir Vasziljevics nagyon tisztelte az udmurt népet: észrevehető volt abból, ahogy velünk is és a felnőttekkel is viselkedett. Nem félt senkitől és semmitől, az óráit udmurtul tartotta, oroszul a helyneveket, a folyók nevét és más elnevezéseket mondta.

Nagyon komolyan tanította Vlagyimir Vasziljevics a térképolvasást. Ha kihívott a térképhez, hogy megmutassam a pálcával, mi hol van, kicsit se lehetett találgatni. Ha nem tudom, a többiek már nyújtják a kezüket és a tanár bácsi másokat fog megdicsérni. Az ő dicsérete pedig mindenki másénál drágábbnak, mindenki másénál értékesebbnek tűnt nekem.

Ennek ellenére nem sok gyerek lett geográfus azok közül, akiket Vlagyimir Vasziljevics tanított. Néhányan földrajztanárok lettek ugyan, de földrajztudós nem lett más, csak Valerij Ivanovics Karacsev.

Vlagyimir Vasziljevics egy cseppet sem erőltetve, de igyekezett felkelteni érdeklődésemet a földrajzzal, a távoli tájakkal, más népekkel kapcsolatos irodalom iránt. Máig is emlékszem: amikor a Távolságtól tanultunk, Vlagyimir Arszenyev orosz utazó Derszu Uzala és Nyikolaj Zadornov Amur-apó című könyvét ajánlotta olvasásra. Mindkettőt elolvastam. Mivel az Amur-apó nagyon tetszett, Zadornovtól más könyvet is kölcsönöztem. Konsztantyin Szedih Távolságtól szóló regényét már magam találtam meg.

Ahogy mindezt emlékezetembe idéztem, a következő gondolat fogalmazódott meg bennem: a falusi gyerekek számára a tanító ilyenfajta, irányító bölcsessége mindennél fontosabb volt, mivel a mi szüleink alig tudtak írni-olvasni, egyik-másikunké pedig egyáltalán nem. Ezért hát a tanítón kívül nem volt, aki azon fáradozott volna, hogy a gyerekek többet tudjanak, a látókörük szélesedjen, aki elmagyarázta volna, mire van szükségük (mivel vannak olyan könyvek, amit az embernek idejében el kell olvasni, akkor hasznosak csak igazán) és mit olvassanak majd a jövőben.

Szauskin a járás egész lakosságát ismerte és azok is őt. Az iskolát kezdő, új gyerekeket azon nyomban kikérdezte, honnan jöttek, kik a szüleik. Sokuknak ismerte az apját-anyját, így hát tudta, melyik szülőnek mit mondjon, hogyan beszéljen velük, és így a gyerekeket a felnőttek bevonásával is nevelte.

Vlagyimir Vasziljevics tisztelte a járás lakossága. Erre utal az is, hogy egyes udmurt családok felvették a családnevét. Így tett például Borisz Jefremovics Szauskin színész és rendező családja is.

Vlagyimir Vasziljevics mindig az alnasi járásért, az ottani emberekért, az iskoláért fáradozott, akkor is, amikor még Alnasban élt, majd később is, amikor öregkorában telente a fiánál élt Izsevszkben. A tanárokkal és a tanulókkal is tartotta a kapcsolatot. Egyszer múzeum

alapítására noszogatta őket, másszor könyveket kért vagy találkozót szervezett. Figyelemmel kísérte felnőtt tanítványai sorsát is. Ha ünnep, születésnap közeledett, rögvest küldte jókívánságait. A gyerekeim már megismerték az írását, és ha meglátták a levelét, lelkesedve hozták: papa, megint üdvözlő a tanító bácsid! A levelében vagy bölcs tanács udmurtul, vagy ilyenforma gondolatok: „tanult gyerekeim, ti éltetek engem ilyen idős koromig ezen a világon.” Hogy így volt-e, azt nem tudom, de későbbi éveiben Vlagyimir Vasziljevicsnek valóban segített tán ebben-abban, hogy tanítványai ismert, tiszteletreméltó, címét-rangot szerzett emberek lettek.

Ha már régóta nem kapott semmi hírt, egyre nehezebben mozgó tanárom maga jött el a munkahelyemre. Kínos, a fene vinné el! De ő egy csepp szemrehányást sem tesz, belép és régi udmurt szokás szerint így szólal meg: „Hogy van az egészséged, fiam, hogy megy a munkád, miért nem jársz felém?” Csak ezután ül le, kérdezősködik egyik-másik közös ismerősünk munkájáról, eredményeiről, egészségéről. Igaz, mindent tudott (mivel nem csak hozzám járt), de szerette volna tán tőlem is hallani. Mielőtt elment, azt mondta: „Még egy ilyen bölcs népet, mint mifelénk, nem találsz sehol. Ne válasszatok el engem soha az alnasi földtől.”

Vlagyimir Vasziljevics Szauskin nem is vált el soha Alnas vidékétől. Élete legutolsó nyarán, már nyolcvanhatodik évében járva, nagybetegen is azt kérte, hogy vigyék el Alnasba és ott is halt meg, hazatérte után...

Tyustya fejedelem a mordvin folklórban és Vaszilij Radajev epikus költeményében

1.1. A mitológia minden nép szellemi kultúrájának uralkodó eleme, mely az adott népcsoport által a világról alkotott kezdetleges elemi fogalmak differenciálatlan egységét fogja össze. A mítoszok világmagyarázó szándékúak, mindig a már ismerttel, a tapasztalattal próbálják megérteni az ismeretlent. A mitológia zárt, szimbolikus, bináris oppozíciókból építkező rendszer, amely a bevett életformák által egy újabb, magasabb rendű realitást teremt, ezt a magasabb rendű realitást pedig az adott mitológiai hagyomány hordozói idealizált őstípusként, azaz archetípusként fogják fel. Az egy nép mitológiáját alkotó mítoszok tematikusan csoportosíthatók. A kozmogenezis mítoszai a világegyetem kialakulását mesélik el, az ehhez szorosan kapcsolódó teremtmésmítoszok a Föld születését és az ember létrejöttét, a kalendáriumi mítoszok jelképesen a természet ciklikus változását reprodukálják, az eszkatológikus mítoszok a világ végét jövendölik meg, a heroikus mítoszok pedig azt mutatják meg, hogy a világ, bár kozmikus, mégis elsősorban az emberre és annak érdekeire van szabva (Meletyinszkij 1985).

A heroikus mítoszok főszereplői, hősei minden mitológiai rendszerben az adott népcsoportot, nemzetséget vagy törzset személyesítik meg, annak jó és rossz tulajdonságaival. A hősök életpályája az adott népcsoport életpályája, annak szakaszai a népcsoport kollektív történelmének egy-egy állomását alkotják. Mint ahogy azt a heroikus mítoszok narratív struktúrájának elemzésében legjelentősebb eredményeket elérő orosz strukturalista irodalmárok – többek között Mihail Bahtyin, Vlagyimir Propp és Jeleazar Meletyinszkij – kimutatták, a heroikus mítoszok struktúrájában bizonyos állandó elemek találhatók, amelyek a mítosz cselekményének vázát alkotják. E vizsgálat szerint a mitikus hősök csodás születésűek, különleges nevet viselnek, isteni képességekkel rendelkeznek, és mágikus tárgyakat birtokolnak. Általában valamilyen szintén csodás képességekkel megáldott lény nevezi őket. A közösségbe való beilleszkedésüket, férfivé válásukat mindig avatási rítus előzi meg, amely során egy időre kívül kerülnek a társadalmi hierarchián. Különféle próbatételeket kell kiállniuk, démoni erővel kell harcolniuk, amit a megtisztulás követ. Haláluk gyakran ideiglenesnek tűnik, átmenetinek, meghagyva a reményt, hogy egyszer még visszatérnek ebbe a világba (Meletyinszkij 1985).

A mitológikus hősök figurája a folklórban a hősköltészet által őrződött meg. A hősköltészet az uráli népek folklórjában közkedvelt műfaj. A hősének terminus az olyan epikus énekeket jelöli, melyek középpontjában a bálványhős (obi-ugorok), a fejedelem (obi-ugor, mordvin, szamojéd) vagy a gazda (szamojéd) áll, és amely ének ennek tetteit meséli el. Tárgya valamilyen uráli népnél a harc, melynek kiváltó oka lehet: 1. feleségszerzés, illetve nőszerzéssel kapcsolatos viszály; 2. vérbosszú a megölt szülők vagy csak az apa haláláért; 3. javak megszerzése, megvédése vagy visszaszerzése; 4. harci kedv kielégítése.

Tyustya fejedelem alakja a mordvin folklór hőseinekében és az abból születő, Vaszilij Radajev által írt *Ének Tyustya fejedelemről* című epikus költeményben egy a fentiekben

ismertetett mitológiai hősalak mordvin megfelelője. A róla szóló mítosz szüzséje – amely a radajevi mű alapjául szolgált – a köré fonódó epikus énekekből rekonstruálható.

1.2. A mordvin mitológia és folklór egyik legközismertebb alakja Tyustya fejedelem. Már a neve is problémákat vet fel: a *tyustya* szó etimológiája bizonytalan. Egyes nézetek szerint a *tjokš* 'tető' és *atja* 'atya' szavak összekapcsolásából jöhetett létre. Jelentése 'vezető', 'legfelsőbb atya', 'fejedelem'. Eredetileg tehát a mordvinok nem személynévként, hanem rangként, az *inje azor* 'fejedelem' szinonimájaként használhatták a *tyustya* kifejezést; a nemzetség legidősebb tagját nevezhették így (Dugántsy 1999: 221). Mások a *tyustya* szót a moksában *tjašte*, az erzában *tješte*, 'csillag' jelentésű szóval hozzák összefüggésbe (Devyatkina 2004: 131). Hangalakja nyelvjárásonként változó. Sajátos szokások fűződtek hozzá: bizonyos mordvin falvakban, Torbejevóban és környékén a törzseknek soha el nem fogyó saját gyertyájuk volt, melyet mindig a nemzetség legidősebb tagja gyújtott meg, mikor a nemzetség rituális szertartásra készült. A gyertyát nyírkéregben tartották és *tjostjának* nevezték. Egy másik hagyomány, már a fejedelemről szóló folklórral kapcsolatban: bizonyos falvakban, ha Tyustya fejedelemről énekeltek, az ének megkezdése előtt az énekes a falu áldását kérte. E szokás miatt egyes folklórgyűjtők a fejedelmet pogány istenként jegyezték fel. A mai napig él az a mondás a mordvinok között, hogy „Tyustya kora...”.

Bár a népköltészetéről általánosan elmondható, hogy nem ismer irodalmi kategóriákat és szinkretikus műveket hoz létre, mégis kimutatható, hogy az archaikus folklórra először az epikus művek túlsúlya a jellemző, majd a fokozatosan egyre nagyobb tér jut a lírai elemeknek (Pusztay 1988). A mordvin folklór legnagyobb részét az epikus alkotások teszik ki (legendák, mesék, mondák, mitológiai énekek, hősénekek, családi-nemzetségi énekek), melyek jelentős része Tyustya figurája köré rendeződik.

A fejedelem kiléte vitatott, bár a mordvin nép tudatában a mai napig, mint valaha létezett történelmi vezéralak él. A lejegyzett Tyustya-történetek nagy része hősének, azaz olyan epikus ének, amelynek középpontjában a hős fejedelem és az ő cselekedetei állnak. Mivel ezek a hősénekek és a Tyustyáról szóló egyéb folklóralkotások, illetve bizonyos részleteik különböző időszakokban keletkeztek, különböző tartalommal és helyi variánsokkal, Tyustya alakja is változó bennük. A legtöbb Tyustya-történetben azonban csodás erejű, mitologikus hősként említik, aki határozott, megfontolt és erős, a népének megtestesítője annak jó tulajdonságaival. A róla szóló folklóralkotások közül az őt jó gazdaként ábrázolók archaikusabbak, mint amelyek rossz, a feladatait elhanyagoló vezérként mutatják be, mert ezekben a szövegekben még megfigyelhetők az ősi mordvin társadalom bizonyos jellemzői, mint például a fejedelemválasztás módja, az öregek döntéshozó szerepe stb. A Tyustyát igazságtalannak, tékozlónak bemutató történetek csak a XVII-XVIII. században keletkeztek (Devyatkina 2004: 131).

Tyustya tehát a mordvin mitológia egyik törzsi vezére, archaikus hőse, aki a folklór által őrződött meg a mordvin nép kollektív tudatában. Egy hős, akinek világra jötté az erza Felső Isten, Niskepaz¹ ajándéka volt az embereknek. Különleges gyermekként született („...*vasból van a sarka, / kőből feje búbjá, / térdét vas takarja, / homlokán a felkelő nap, / tarkóján fényt a hold ad, / minden hajszál-hegye csillag...*”, MVD² I/22. 82–83.³), egyes történetekben egy

1 Niske, Niskepaz: a mordvin mitológiában központi szerepet betöltő legfőbb istenség erza neve.

2 MVD: Mordwinische Volksdichtung, Heikki Paasonen, MSFOu. I-VIII.

3 Az MVD-ből származó idézetek a cikk szerzőjének saját fordításai az eredeti szöveg alapján.

hetven éves öreg özvegyasszony gyermekeként, aki tisztában van fia küldetésével. Csodás képességekkel rendelkezik, uralkodik víz és föld fölött. A pillantásával képes építeni és rombolni, alakot változtat, ha úgy hozza a szükség, egyik pillanatban még ember, a másikon már paripa, méh, holló vagy akár csuka. Munkáját és uralkodását a földön csodás lények (egy vascsőrű holló, három fecske, egy méhkirálynő és egy fehér paripa) és tárgyak segítik: egyik kezében pálca, mellyel képes varázsolni vagy akár a vizet kettéválasztani, a másikon trombita, melynek olyan a hangja, mint a mennydörgés, mintha az istenek és az ősök kiáltanának. Azok között a hegyek között lakik, ahol a nap felkel (*„Két vénséges vén hegy között, / szépséges szép völgyhajlatban”*, Az erzák eredete, Finnugor és szamojéd regék és mondák I : 281), a leggazdagabb emberként él egy ezüstpalotában, életét Niske támogatja.

A népköltészeti gyűjtések epikus alkotásai tehát uralkodóként, harcosként, varázslóként és jó földművesként ábrázolják egyszerre, olyan különleges emberként, akinek fejedelemsé válassztása is különleges (*„...fejedelem akkor leszek / ország feje akkor leszek / pálcámat ha földbe dugom, / míg oda- és visszajutok, / ha a pálca gyökért ereszt, / ha pálcámnak zöld színe lesz, / fejedelem akkor leszek...”*, MVD I/19-20. 72–73; *„Mind összegyűlt egy helyre / Nem mozdult a kancsó füle. / Úgy látszik nincs itt egy se’, / ki közöttünk tyustya lenne... / Mikor Tyustya házába tértek, / a kancsó füle megmozdult feléje, / mindnyájan megörvendeztek: / te leszel néped vezére...”*, MVD I/23-24. 90–92.). A fejedelemsé válasszott Tyustya erőskezü, igazságos és szigorú uralkodó, aki az ellenség jöttét előre megérzi (*„...Sötét erdőn járva-elve, / ér az erdő közepére, / elér egy nyírfaligetbe, / sajogni kezd ott a szíve, / háborogva dül elméje...”*, MVD I/19-20. 72–73.). Bátor harcos, aki trombitájával hívja csatába a népét. Mikor azonban felismeri, hogy az ellenség túlerejével szemben győzni képtelen, nem kockáztatja népe életét, hanem mint a mitikus hősök általában – elvezetve azt, aki vele tart – kivonul a társadalomból. A Tyustya-történetek gyakran fejeződnek be a Bibliából jól ismert történethez hasonlóan úgy, hogy a hős Niske Isten fiaként ételt oszt a vándorlás alatt megéhező népének, majd a tengerhez érve pálcájával rámutat (vagy a vízre fúj) és kettéválasztja azt (*„...Ráfújt Tyustya a tengerre / a tengert így kettészelve / Tyustya elindult előre / őt követve a jó népe, / mikor átérnek a vízen / a tenger ismét helyén terem...”*, MVD I/22. 89–90.). Átkel a nagy vízen (az uráli népek mitológiájában a víz, folyó vagy folyam a világfához hasonlóan az égi és a földi szféra, az itteni és a túlvilág elválasztója, Hoppál 1975), és nem hallani többet róla. Más legendák szerint Tyustya halálának közeledtét érzi, és mivel nem akarja, hogy népe lássa őt a túlvilágra távozni, inkább egyedül vonul el egy ismeretlen helyre, csak a trombitáját hagyva emlékül. Egyes történetek „nyitva hagyják” visszatérésének lehetőségét, várják a világ utolsó nagy harcát, amikor ő fogja a trombitájával harcba hívni a mordvinokat. A mai napig, különösen szeles időkben, mikor a kémények trombitáló hangot adnak ki, a mordvinok azt mondják: „Tyustya él” (Devyatkina 2004: 131).

A folklórból megismert Tyustya fejedelem alakja tehát egy olyan mitologikus hős, aki a Meletyinszkij-féle mitológiaelmélet alapján megfeleltethető a heroikus hősmítoszok hősmo­delljének, a köréje rendeződő epikus történetek pedig egy heroikus mítosz maradványai, amelyek a hős-archetípusok általánosan ismert életpályájának megfelelően tematikusan csoportosíthatók.

2.1. Tyustya közismert figurája Vaszilij Radajevet, a XX. századi mordvin irodalom egyik legmeghatározóbb személyiségét is megihlette. Radajev jól ismerte más finnugor népek és saját népének népköltészetét, hagyományait. Különös figyelemmel tanulmányozta a két nagyobb

finnugor nép, a finnek és az észtek eposzait, hamar tervbe vette egy nagyobb szabású, a Kalevalához és a Kalevipoeghez hasonlatos mordvin epikai mű megírását. Folklorisztikai kutatásokat végzett, népköltészeti anyagokat gyűjtött, majd 1960-ban napvilágot látott a Szijzsar⁴ című alkotása. A mordvin népi eposzként emlegetett mű egy komoly és sok szempontból építő jellegű irodalmi vitát indított el műfaji megjelölése miatt. Főhőse, Szijzsar ugyanis nem az egész mordvin folklórban, csupán a Volga bal partján élő mordvinok között ismert. Az író tartózkodott a véleménynyilvánítástól, de alaposan átdolgozta művét. A második és egyben végleges változat 1973-ban jelent meg.

A Szijzsar-témával egyidejűleg kezdett el a legendás hősalkakkal, Tyustyával foglalkozni; 1991-ben, halála évében jelent meg az Ének Tyustya fejedelméről című epikus költeménye, melynek központi figurája az egész mordvin néphagyományban jól ismert mitikus hős.

2.2. Az epikus költemény tizenhét fejezetből áll, nagyjából kilencezer sor terjedelmű. Szűzsége mitologikus; alaptémája azokból a Radajev által gyűjtött hősenekekből tevődik ki, amelyek Tyustya születésének körülményeit beszélik el. Radajev költeményében Tyustya a mordvin folklór epikus költeményeiben leírtakhoz hasonlóan előkelő származású (a radajevi műben Nagykuzsó⁵ fejedelmének az unokája, a folklórban Niske küldötte), mégis szerény körülmények között (a radajevi műben a mezőn, a folklórban egy szegény öregasszony gyermekeként), csodás módon születik („...gyönyörű szép, hajnalcsillag, / ezüst fényben ragyog szeme, / szőke, göndör haja csillog, ajka kerek mogyoróhéj, / teste erős, válla széles, / mosolyától a nap ragyog, erdő fái örvendeznek, / még a tölgy is kivirágzik, / ágain szép almát érlel.”⁶ ÉTF:⁷ 79). Sorsát már a névadásakor kijelölik, nevét egy őseről kapja, aki hosszú ideig igazságosan uralkodott Nagykuzsó felett. Már újszülöttként különleges rítuson esik át, három éjjel három folyó forrásánál fürösztik, aminek eredményeként bebizonyosodnak emberfeletti képességei. Mire a fürdetést befejezik, öt éves gyermekké lesz. A fürdetés után nemcsak járni, hanem beszélni is tud, hatalmas iramban fejlődik. Négy-öt hónap alatt további öt évet nő, ereje is rendkívüli. Képességeinek és isteni származásának hamar híre megy. Képes az állatokkal kommunikálni. Ősi varázsigéket ismer, amelyekkel vizet tud fakasztani, tüzet tud gerjeszteni, és összeforrasztja a törött csontot. Vihart gerjeszt, lelket gyógyít, az állatok megvédik őt. Ahogy a heroikus hősök általában, míg ereje teljéhez nem ér, és csodás képességei tökéletessé nem válnak, ő is védelemre szorul. Egy olyan különleges személy segítségére van szüksége, aki szintén csodás képességekkel bír, akitől tanulhat, és aki képes megvédeni az őt elpusztítani vágyó gonosztól. Jurtaj atya Niske isten küldötte, „...ki tanácsot kap istenektől / kap a világ dolgaira”. A társadalomtól elzárva él és neveli Tyustyát hőssé, aki mellette készül fel arra, hogy apját megbosszulva legyőzze a káoszt és a démoni Keljaksát, hogy rendet teremtsen a mordvin területeken. Tyustya életének céljáról a mű végén újra megbizonyosodhatunk, hiszen neki kell a legnehezebb útra lépnie, hogy visszatérhessen a társadalomba. Minden körülmény adott, hogy nevéhez méltóan nagy hős váljék belőle, ehhez azonban le kell győznie a káoszt, és annak urát, aki a radajevi műben Kudadej fejedelmének özvegye, Keljaksa.

4 Vaszilij Radajev: Szijzsar, mordvin eposz. Európa Kiadó, Budapest, 1984. Fordította: Bede Anna

5 Nagykuzsó: helynév, egy fiktív mordvin falu neve, ahol Tyustya nagyapja a fejedeleme

6 Az idézetek a továbbiakban Vaszilij Radajev: Ének Tyustya fejedelméről című epikus költeményéből származnak, Budapest, 1999. Fordította Dugántsy Mária

7 ÉTF: Ének Tyustya fejedelméről, Vaszilij Radajev, Budapest, 1999.

Keljaksza a történetben Tyustya ellenpontja, a gonosz erők küldötte, apjának gyilkosa, és birtokainak elrablója. Míg Tyustya az égi régiót, Niskét képviseli, addig ő az alvilág ismerője és a fekete mágia tudója. Képességei már a költemény legelején megmutatkoznak, mikor a III. énekben Kezsendejre⁸ erőt, Valdazsra⁹ pedig olyan átkot szór, minek következtében az holtan esik össze. Tud repülni, akár egy boszorkány, és túljár még Kujarmó, a gonoszok vezérének az eszén is, hogy megszerezze annak tölgyfadohozát. Az istenekkel veszekszik, szeme szikrákat szór, a földekre tűzsárkányt küld. Kitartó munkával legyőzi az ellenszegülőket és kiteljesíti a káoszt az erzák–moksák földjein. Egyedül Tyustyát nem sikerül megölnie, a vele való összecsapásra még várnia kell. Sikertelenségén keseregve gyakran szalad segítségért és titkos információkért nővérehez, Vezor anyóhoz.

Vezor anyó olyan bölcs öreg, aki tudja az emberek sorsát, ismeri a jövőjüket. Ő árulja el hűgának, Keljaksának Tyustya eljövetelét és jósolja meg neki saját vesztét. A társadalomtól elzárva él, a Csihán-hegy lábánál lakik, azoknak a forrásoknak a tövében, amikben Tyustyát születésekor megfürdették. Olyan rituális hely ez, ahol a szférák találkoznak, és ahol a mágikus megtisztulás végbemegy.

Vezor anyó bináris ellentétpárja Jurtaj atya, aki különös jelentőséggel bír Tyustya hőssé válásának történetében. Niskepaz küldötteként az égi régió képviselője, az a mitikus személy, akinek feladata, hogy a társadalomtól elzárt, titkos helyen nevelje a gyermeket képessé életfeladatának betöltésére. Lakhelye a világtól távol esik, Vezor anyóhoz hasonlóan az égi és a földi szféra határán él, csak a nagy vízen keresztül, csónakkal lehet eljutni hozzá. Házának kertjében aranyalmafák érlelik gyümölcsüket, ágaikon aranytollú madarak dalolnak.

Az almafa a mordvin mitológiában a szépség, a harmónia jelképe, a világ egyensúlyának szimbóluma, ami az égi és a földi szféra között közvetít. Ágai az égbe nyúlnak, gyökereivel pedig a földalatti szférába biztosít átjárást. Mitológiai mediátor, amely leginkább a Felső Isten, Niske által patronált területeken nő. Legtöbbször láthatatlan, és senki földi halandó nem képes megtalálni, egyedül az aranyszárnyú méhkirálynő leli meg néha, aki nektárt gyűjt róla. (Devyatkina 2004: 37).

Ilyen különleges almafával rendelkezik maga Nagykuzsó is; olyan világfa áll a falu közepén, amelyen keresztül Nagykuzsó lakosai kapcsolatba kerülhetnek Niskével. Rituális hely ez számukra, alatta mutatják be áldozataikat Niskének és tartanak gyűléseket, ez ad nekik éltető erőt. A fának mágikus tulajdonságai vannak; már messziről ragyog, éjszaka is fényt ad, évente háromszor virágzik és terem, tőle minden virágzásnak indul. Hatalmas ereje van, még Kujarmó doboza is hatástalan marad a közelében, ezért Keljaksza a gonoszokkal ellophatja és Kudadejbe szállíttatja.

Kujarmó doboza a gonosz hatalmakat szolgáló démoni tárgy, amely a műben az almafával helyet cserélve elpusztítja Nagykuzsót. Benne az almafában rejlő életerővel ellentétben a halál lakozik. A gonoszok vezére őrzi a föld alatt a tölgyfából készült mágikus erejű dobozt, melyet Keljaksza ellop, és a falu fölött kinyitva kiengedi belőle azt az átkozott erőt, ami a boldogság csíráját is elpusztítja. A szétáradó negatív energia elemi katasztrófákat idéz elő, megöl minden élőlényt és feketévé változtatja a természetet.

Az epikus költemény fő szerkesztési elve a jó és a rossz bináris oppozíciója.

8 Kezsendej: Keljaksza férje, a Nagykuzsóval szomszédos birodalom, Kudadej fejedelme

9 Valdazs: Tyustya apja, Nagykuzsó fejedelmének a fia

	JÓ	ROSSZ
Személyek	Tyustya és családja	Keljaksa és családja
	Jurtaj atya	Vezor anyó
	Niske Isten	Kujarmó, az alvilági gonosz
Tárgyak	Nagykuzsó almafája	Kujarmó doboza
Képességek	Tyustya beszél az állatok nyelvén, rendkívüli gyorsasággal nő és rendkívüli ereje van	Keljaksa repül az égen és föld alatt, ismeri a varázsigéket és az átkokat
	Jurtaj atya olyan bölcs öreg, aki Niskével beszél és ismer minden varázsigét, látja a jövőt	Vezor anyó olyan bölcs öregasszony, aki varázserővel bír és ismeri a jövőt
Helyszínek	Égi szféra	Földalatti szféra
	1. Jurtaj atya kertje	1. Medvevölgy 2. Gonoszok völgye 3. A föld alatt lakik Kujarmó 4. Ljonka ¹⁰ , az elátkozott lány a föld alatt lakik egy barlangban

Az epikus költemény a heroikus mítoszok szüzségét követi (csodás születés, különleges név, isteni képességek, társadalmon kívül nevelkedés, csodás képességekkel megáldott lény), bár csak a beavatási rítusig jut – Tyustya elindul a hármas úton. A főszereplők és a történetben szereplő tárgyak mitológiai ihletésűek.

3. A folklórban szereplő Tyustya-figura a cikk elején megfogalmazott mitológiai hős-archetípus mordvin megfelelője. A köréje rendeződő epikus folklóralkotások a Meletyinszkij-féle mitológiaelmélet által megfogalmazott heroikus mítosznak a maradványai, amelyek a történelem folyamán kisebb vagy nagyobb mértékben elvesztették szavahihetőségüket, mitológiai jellegűket. Vaszilij Radajev az adott mitológiai hagyomány hordozójaként, mordvin nemzetiségű íróként vállalkozott arra, hogy Tyustya alakját beemelje a mordvin irodalomba, hogy irodalmi hőssé tegye a népi hőst.

Sajnos Radajev célkitűzése csak részben valósult meg, bár rengeteg folklóranyagot gyűjtött és rengeteg vázlatot készített, hirtelen halála után csak az Ének Tyustya fejedelméről című epikus költemény átfésületlen kiadására kerülhetett sor.

¹⁰ Ljonka: elátkozott lány, akinek Tyustya és barátai segítséget nyújtanak

Felhasznált szakirodalom

- DEVYATKINA, Tatyana: Mordvinian Mythology, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum 1*, Ljubljana, 2004.
- DUGÁNTSY Mária: Utószó, Ének Tyustya fejedelemről, Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Finnugor-szamojéd regék és mondák*, I. kötet, Móra Kiadó, Budapest, 1998.
- Finnugor Világ*, 1997/6. szám
- HOPPÁL Mihály: Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus. Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai, Szerkesztette Hajdú Péter, Corvina Kiadó, Budapest, 1975.
- MELETYINSZKIJ, Jeleazar: A mítosz poétikája, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
- MELETYINSZKIJ, Jeleazar: A művészet ősi formái, Budapest, é.n.
- PAASONEN, Heikki: Mordwinische Volksdichtung, MSFOu. I-VIII.
- PUSZTAY János: Az uráli népek eposzai I., Magyartanítás, 1984/27. 6. szám
- PUSZTAY János: „Ha én szólok, észak beszél...” Tanulmányok nyelvrokonaink népköltészetéről és mitológiájáról. Pécs, 1988.
- RADAJEV, Vaszilij: Szijazsar. Mordvin eposz, Európa Kiadó, Budapest, 1984.
- RADAJEV, Vaszilij: Ének Tyustya fejedelemről, Mordvin epikus költemény, Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- VOIGT Vilmos: A finnugor népek epikája. Uráli népek, Szerkesztette Hajdú Péter, Budapest, 1975.

A tagadás morfológiája a cseremiszen

0. Általános megjegyzések

Amikor a nyelvészek a tagadásról értekeznek, gyakran válnak annak az illúzióhoz áldoztatá, mintha a tagadás, illetve tiltás olyan különálló [disztinkt] nyelvi művelet lenne, amely kimerül a tagadó, illetve tiltó szó alkalmazásában. Ebbe a csapdába a germán, latin és szláv nyelvekben, az uráli nyelvek közül pedig – kivételképpen – a magyarban használatos tagadó partikulák vezeték őket. Ennek az illúzióhoz a létrejöttében minden bizonyos részes a 20. század nyelvészetét átható szimbolikus logika is, amely a tagadást külön szimbólummal (~) jelezvén besorolja – helyesen – a többi logikai művelet, a konjunkció, diszjunkció, implikáció, ekvivalencia (&, V, $\supset$, $\equiv$) közé. Éppen ezért az indoeurópai nyelvek (és a logikai szemlélettel átítatott nyelvtanírók) szemszögéből nézve az uráli nyelvek többségében alkalmazott tagadás „egzotikusnak” tűnik, amennyiben bennük a tagadás nem különállóan, hanem a nyelvtani személy, idő és mód kategóriáival együtt jelentkezik, szemben az indoeurópai nyelvekben megszokott tagadással, amely mentes ezektől az „akcidentális” kategóriáktól. Holott... holott a tagadás sehol sem áll önmagában, hanem mindenütt valamihez kapcsolódva jelenik meg, a logikában pl. ellenpárjához, egy állításhoz, és a fönt nevezett többi művelet sem önmagában áll, hanem mindig legalább két állítás valamiféle kapcsolódása. (Amihez a nyelvben jön még a kérdés is).

Az itt következőkben az uráli nyelvcsaládba, közelebből a finnugor alcsalád volgai ágába sorolt cseremiszen (mari), azon belül a központi alnyelvjárás tagadásának sajátosságait kutatjuk. A továbbiakban erre a nyelvjárásra utalunk mint cseremiszenre általában, de mindig külön jelezzük, ha más nyelvjárásból vesszük példánkat, vagy – a látóhatár szélesítése érdekében – más nyelvjárás jelenségeire vetjük pillantásunkat. A cseremiszen tagadás két, formailag megragadható mozzanatára összpontosítjuk figyelmünket. Először arra, hogy a cseremiszen – sok más rokonnyelvhez hasonlóan – tagadó ígét használ, amelyet, mint föntebb már utaltunk rá, az jellemez, hogy a tagadást kifejező bázishoz személy-, mód- és időmorfémák csatlakoznak. Másodsorban pedig azokra az eszközökre, amelyekkel a nyelv a tagadó ige és – az angol nyelvű szakirodalomban 'converb'-nek nevezett – főige összetartozását jelzi.

1. A finn tagadás mint etalon

Abból a finnugor/uráli nyelvészek körében közhelyszámúba menő föltételezésből indulunk ki, hogy a konzervatív természetű finn nyelv őrizte meg a finnugor alapnyelv sok vonását, így a tagadás eredetihez közelálló formáját is, ahol a személyjellel ellátott tagadó segédige mellett (után) jelen időben egy jellegzetes morfémával ellátott főige ('converb') áll. Ez a köznyelvi helyesírás által nem jelzett mássalhangzó morféma (fonetikailag egy gégezárhang), amelyet a külföldiek számára készült tankönyvek aposztróffal ('), a tudományos leírás *q*-val (Austerlitz 1963), illetőleg *Q*-val (Abondolo 1998) jelöl, azonos a fölszólító mód egyes szám második (Imp

Sg2) személyű alakjának morfémaírával. Ezt a morfémat a továbbiakban – Austerlitz nyomán – *q*-val jelezzük, és tágabb kontextusba helyezve, azaz a tagadás múlt idejű formációjának megfelelő alakjával, a befejezett melléknévi igenévvel (participium perfectum Sg/Pl) párhuzamba állítva, azt mondhatjuk róla, hogy egyfajta 'közvetlen és/vagy szerves kapcsolatra utaló jelen idő' jel.

Tárgyunkat tekintve két ige-típusnak tulajdonítunk fontos szerepet a finnben (és majd a cseremiszen is), egy zárt magánhangzóra végződő típusnak, és egy nyílt magánhangzóra végződő típusnak, előbbire E-tövéként, utóbbira A-tövéként fogunk az itt következőkben utalni.

A nyelvi leírásban használt elhatároló jelek:

- jobbra tőle inflexiós toldalék áll
- = jobbra tőle derivációs toldalék áll

Paradigma minták:

tulla 'jön', E-tövé: *tule-*; *eläa* 'él', A-tövé: *elä-*

	Állító	Jelen
Sg 1	<i>tule-n</i> 'jövök'	<i>elä-n</i> 'élek'
2	<i>tule-t</i> 'jössz'	<i>elä-t</i> 'élsz'
3	<i>tule-e</i> 'jön'	<i>elä-ä</i> 'él'
Pl 1	<i>tule-mme</i> 'jövünk'	<i>elä-mme</i> 'élünk'
2	<i>tule-tte</i> 'jöttök'	<i>elä-tte</i> 'éltek'
3	<i>tule-va-t</i> 'jönnek'	<i>elä-vä-t</i> 'élnek'

Tagadó	segédige	Jelen főige
Sg 1	<i>e-n</i>	<i>tule=q</i> 'nemövök'
2	<i>e-t</i>	<i>tule=q</i> 'nemössz'
3	<i>ei</i>	<i>tule=q</i> 'nemjön'
Pl 1	<i>e-mme</i> ¹	<i>tule=q</i> 'nemövünk'
2	<i>e-tte</i>	<i>tule=q</i> 'nemjöttök'
3	<i>ei-vä-t</i>	<i>tule=q</i> 'nemjönnek'

1 Történetileg a többes első és második személy, *e-mme*, ill. *e-tte* alakjai is tartalmazzák a jelen idő -*q* jelét, ami eredetileg természetesen az ige-tőhöz kötődött: **-q-me-k* > *-mme*, ill. **-q-te-k* > *-tte*, amint azt e morfémaírák geminátívá összeolvadt kezdő zárhangjai mutatják. E személyjelek végén ott áll a lappangó és a helyesírás által úgyszintén nem jelölt többesi -*k* jel is (Hakulinen 1941: 222).

Figyelemre érdemes az a tény, hogy mind az állító mind a tagadó paradigma egyes számában a jelen idő jelölésen volt, ami viszont jelöltként szerepel a többes szám első és második személyében. Ez arra utal, hogy az egyes és többes szám között a nyelv így is különbséget tett. Ugyancsak különböznek mindkét szám harmadik személyű alakjai és így állnak szemben az első kettővel: az egyes szám harmadik személy *ei* alakja – véleményem szerint – voltaképpen ugyanúgy participiális eredetű, mint az állító alakok jelen idő egyes szám harmadik személyében föllépő tövéghangzó nyúlás (pl. *tule-e* < *tule=va*). Ez a participiális képzőből lett megnyúlt magánhangzó, ami a tagadó ige esetében azonos a harmadik személyű alakkal, diftongussá lett **e-e* > *ei*, foltevésem szerint delimitációs okból, jelendő, hogy az illető szekvencia nem egyszerű szóvég, hanem önálló szó. Másképpen vélekedik erről Hakulinen (1941: 225). A harmadik személynek ez az első kettő személytől való elkülönülése hozza létre a Lotz által T-szerkezetnek nevezett alakzatot.

Sg	1	<i>e-n</i>	<i>elä=q</i>	'nem élek'
	2	<i>e-t</i>	<i>elä=q</i>	'nem élsz'
	3	<i>ei</i>	<i>elä=q</i>	'nem él'
Pl	1	<i>e-mme</i>	<i>elä=q</i>	'nem élünk'
	2	<i>e-tte</i>	<i>elä=q</i>	'nem éltek'
	3	<i>ei-vä-t</i>	<i>elä=q</i>	'nem élnek'

Múlt

Sg	1	<i>e-n</i>	<i>tul=lut</i>	'nem jöttem'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'
Pl	1	<i>e-mme</i>	<i>tul=lee-t</i>	'nem jöttünk'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'

Sg	1	<i>e-n</i>	<i>elä=nyt</i>	'nem éltem'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'
Pl	1	<i>e-mme</i>	<i>elä=nee-t</i>	'nem éltünk'
	2	...	...	'...'
	3	...	...	'...'

A múlt idejű tagadó szerkezet² része, a befejezett melléknévi igenév képzője egyes számban *-nut/-nyt*, továbbá – a dentoalveoláris régióra jellemző hasonulás folytán – *-lut/-lyt*, *-rut/-ryt*, *-sut/-synt*, többes számban *-nee-t*, továbbá *-lee-t*, *-ree-t*, *-see-t*; utóbbi záró morféma többesjel.

A jelen idejű tagadó szerkezetben szereplő főige *=q* morféma zárja a szótagot, s ezáltal meg is védi a benne lévő magánhangzót attól, hogy eltűnjön.

1.1 Tiltás (prohibitívusz)

(Az egyszerűség kedvéért, s mert az általunk vizsgált probléma tisztázásához ez is elegendő, csak a Sg2 személyű alakokkal foglalkozunk az itt következőkben.)

Tagadó ige	Főige	Tagadó ige	Főige
Sg2 <i>älä</i>	<i>tule=q</i>	<i>älä</i>	<i>elä=q</i>

A tagadó ige tiltó alakjának (*älä*) etimológiája homályos, viszonya a tagadó ige nem-imperatívuszi módjaihoz (*e-*, *ei*) tisztázatlan, morfológiai szempontból is deviáns, mert hiányzik belőle az imperatívuszi *=q*, bár nyelvjárásokban föllelhető a nyoma (Hakulinen 1946: 226).

2 A teljes szerkezet eredetileg *tagadó ige + főige -q-s alakja (converb) + befejezett melléknévi igenév* volt, amilyen pl. *en ole=q men=nyt* 'nem mentem' szerkezet. Később a főige *q-s* alakja (converb), mint redundáns elem elmaradt, helyét – metonimiás helyettesítés révén – az időértékkel bíró melléknévi igenév vette át.

2. A cseremisiz tagadás mint probléma

Paradigma minták:

tola=š 'jön', E-töví: *tolâ-*

ila=š 'él', A-töví: *ila-*

Állító

Sg	1	<i>tola-m</i>	'jövök'	<i>ile-m</i>	'élek'
	2	<i>tola-t</i>	'...'	<i>ile-t</i>	'...'
	3	<i>tole</i> =š	'...'	<i>ila-∅</i>	'...'
Pl.	1	<i>tolâ-na</i>	'...'	<i>ile-na</i>	'...'
	2	<i>tolâ-âa</i>	'...'	<i>ile-âa</i>	'...'
	3	<i>tolâ-t</i>	'...'	<i>ila-t</i>	'...'

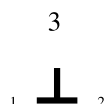
Tagadó

Jelen

Segédige	Főige	SegédigeFőige
Sg1 <i>o-m</i>	<i>tol</i>	'nem jövök'
2 <i>o-t</i>	<i>tol</i>	'...'
3 <i>o=k / o=ŋe=š</i>	<i>tol</i>	'...'
Pl1 <i>o-na</i>	<i>tol</i>	'...'
2 <i>o-âa</i>	<i>tol</i>	'...'
3 <i>o=ŋâ-t</i>	<i>tol</i>	'...'
<i>o-m</i>	<i>ile</i>	'nem élek'
<i>o-t</i>	<i>ile</i>	'...'
<i>o=k / o=ŋe=š</i>	<i>ile</i>	'...'
<i>o-na</i>	<i>ile</i>	'...'
<i>o-âa</i>	<i>ile</i>	'...'
<i>o=ŋâ-t</i>	<i>ile</i>	'...'

A fenti paradigmákból első pillantásra látható, hogy egybevágóan a megfelelő finn paradigmákkal, az állító paradigmák jelen idő egyes számában az első és második személyű alakok szemben állnak a harmadik személyű alakokkal, amennyiben az első és második személyben személyjelek, a harmadik személyben az E-tövek esetében egy praesens participium képző, =š csatlakozik a tőhöz, míg az A-tövek esetében -∅, azaz zéró. Némiképp hasonló a helyzet a tagadó paradigmában, ahol az igetőhöz az első és második személyben személyjel, míg a harmadik személyben (idő)jel csatlakozik (éspe dig a -k, amely végső elemzésben a fent -q-val jelzett finn morfé mával közös eredetű finnugor alapnyelvi jelenidő jel, amihez opcionálisan ugyanaz a praesens participium képző =š csatlakozhat, mint az E-tövek állító paradigmájának megfelelő alakjában). Viszont: eltérően a megfelelő finn paradigmáktól

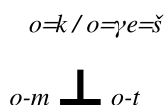
(1) kérdés: a tagadó szerkezetekben a főige (converb) alakja nem egységes, az E-töví igéknél mássalhangzós végű, *tol*, az A-tövíeknél pedig magánhangzós, csak éppen nem -a-ra, hanem -e-re végződik, *ile*. Szeretnénk tudni, miért.

(aa) az állító paradigma egyes számában

(bb) a tagadó paradigma egyes számában

Javaslom, fogadjuk el e paradigmák alapalakjának a 3. személyű alakot, amiből elemzésünk kiindul. Az állító paradigmák esetében az A-tövék nem kívánnak magyarázatot, az E-tövék esetében annyit kell magyarázatként megjegyeznünk, hogy ehhez a tőhöz csatlakozik egy 3. személyben használatos participium képző, $\Rightarrow\check{s}$. Mindkét tőtípusra jellemző, hogy az 1. és 2. személyű alakokban nem az eredeti tövek szerepelnek, hanem az A-töveknél *e-*, az E-töveknél pedig *a-*, innen származik a cseremisz nyelvtanokban szokásos elnevezés is, amely – némiképp zavaró módon – az A-tövígék paradigmáját *-em* ragozásként, az E-tövékéét pedig *-am* ragozásként tartja nyilván. A tagadó paradigmában, ahol ugyancsak a 3. személy az alapalak, a két típust egymás opcionális változataként láthatjuk: $o=\check{k}$ képviseli a jelöletlen, $o=\gamma e=\check{s}$ a jelölt (participiális képzővel ellátott) változatot. A tagadó paradigma 3. személye abban különbözik az állító paradigmák 3. személyétől, hogy azoktól eltérőleg benne szerepel a jelen idő jele, $=\check{k}$, ill. $=\gamma e$.⁴ A paradigmákat újra áttekintve megint fölmerül egy kérdés:

(2) kérdés: mivel magyarázzuk, hogy az A-tövék adják az *-em* ragozást, az E-tövék pedig az *-am* ragozást; általánosítva: mi a magyarázata az $a \sim e$, illetve az $e \sim a$ magánhangzó-váltakozásnak?

3 A T-szerkezet Lotz János nevéhez fűződik, aki számos írásában alkalmazta e modellt (l. Lotz 1976). Minthogy a rendelkezésemre álló karakterkészletből hiányzik az „álló” T-szimbólum, a meglévő „fejre állított” $\perp$ szimbólumot használom helyette, amely ugyanolyan jól megfelel a célnak, a három személy nyelvtani viszonyai bemutatásának, mint „normális” párja.

4 Élőbeszédben, amikor a beszédbeli szereplők dialógust folytatnak, a beszélő nem mindig használja a teljes tagadó szerkezetet, csak a tagadóige hosszabb alakjait, melyek mindegyike tartalmazza a jelen idő jelét:

Sg 1	$o=\gamma\hat{\sigma}-m$	Pl 1	$o=\gamma\hat{\sigma}-na$
2	$o=\gamma\hat{\sigma}-t$	2	$o=\gamma\hat{\sigma}-\delta a$
3	$o=\gamma e=\check{s}$	3	$o=\gamma\hat{\sigma}-t$

Igyekszünk majd megmutatni, hogy a fõnt megfogalmazott két kérdés nem független egymástól, és ha sikerül az egyikre választ találnunk, meglesz a válasz a másikra is. Magától értetõdik, hogy a választ a magánhangzó-rendszer természetében keressük.

3. A cseremisiz magánhangzók rendszere

Eltérõen a szokványos fölfogástól, a redukált $\hat{a}$ -t nem elszigetelt elemként kezeljük, hanem a rendszer szerves részeként, éspedig mint a nyílt-zárt oppozíciónak azt a tagját, amely a legnagyobb fokú zártságot képviseli. Négy fokozatot különböztetünk meg. A cseremisizben palatális-veláris harmónia csak korlátozottan, a labiális-illabiális harmónián belül létezik. Ezért nem soroljuk föl a palatális-veláris $u-\ddot{u}$, $o-\ddot{o}$ párok tagjait egyenként, csak az u , o grafémákat vesszük föl a táblázatba, és csak az õket megelőzõ diaeresis (¨) jelzi e párokban a palatális-veláris oppozíció meglétét. Másképpen: csak a labiálisokon belül különböztet meg a rendszer palatálisokat és velárisokat.

	Labiális	Illabiális
Zárt	I	$\hat{a}$
	II ¨ u	i
	III ¨ o	e
Nyílt	IV	a

3.1 Prozódia

A labiálisok tehát vagy velárisként (u , o), vagy palatálisként ($\ddot{u}$, $\ddot{o}$) realizálódnak. A labiálisokon belüli palatális-veláris harmóniához tartozik, hogy más nyelvjárások szóvégi és hangsúlytalan redukált $\hat{a}$ -je III. fokozatú teljes magánhangzóként $\ddot{o}$, o vagy e -ként realizálódik, mégsem vonja magára a hangsúlyt. (A hangsúlyos magánhangzókat vastaggal jelöljük.) Pl. nyugati *tol'* $\hat{a}$ 'jõtt [praesens perfectum testationis Sg3]' ~ keleti *tol'o* 'ua.', nyugati *ũš'* $\hat{a}$ 'hideg' ~ keleti *jũšt'o* 'ua.', nyugati *kāšk'a* 'kígyó' ~ *kĩške* 'ua.'.

3.2 Hangsúly a cseremisizben

A hangsúly rendszeresen a szó utolsó teljes magánhangzójára esik, pl. *ila* 'él' és *tol'* $\hat{a}$ -t 'jõnnek'. Általános tendencia, mondhatni, univerzálé, hogy az imperatívusz arra törekszik, hogy megkülönböztesse magát más módoktól. Ez a cseremisizben úgy történik, hogy imperatívuszban a hangsúly egy szótaggal elõbbre ugrik, s így – mivel az ígетөвек többsége kétszótagú – az elsõ szótagra kerül. Ez a lépés a hangsúlytalanná lett második szótagban redukciót indít el. A redukció a szóban forgó szótag magánhangzójára vonatkoztatva pedig nem más, mint a

magánhangzó egy fokozattal zártabbá válása: *a*-ból *e*, ill. *â*-ből $\emptyset$ lesz, azaz *ila* > *ile*, illetve *tolâ* > *tol* változás megy végbe. A *tolâ*-bázis esetében azonban a hangsúly – amely a fönti szabály szerint a szó utolsó teljes magánhangzójára esik – már a kijelentő módban (és más módokban) is, tehát eleve az első szótagra esett, mivel a tövégen redukált *â* áll. Ezért a hangsúly egy szótaggal előrébb mozdulását úgy fogjuk föl, mint „ugrást a semmibe”, aminek valóságos voltára a tövégi *-â* eltűnése utal. Az *â* eltűnését pedig párhuzamba állíthatjuk az *a*-nak *e*-vé válásával, zártabbá válásával: *a* > *e* : *â* > $\emptyset$. Ez a folyamat tükörképe a tagadó igei paradigma Sg1 és Sg2 személyében lezajló első szótagi *â* > $\emptyset$ változásnak, amit a szóhangsúly szóvégre ugrása indukál (l. alább) és teljességgel analóg az eredeti indogermán szókezdő hangsúly szóvégre ugrása kiváltotta magánhangzó kieséssel a szó elején.⁵

Ezzel választ kaptunk az (I) kérdésre, hogy miért nem egységesek a tagadó szerkezetben szereplő főige és a vele izomorf imperatívuszi alakok:

Válasz az (I) kérdésre:

az imperatívuszban – és a tagadó szerkezet vele izomorf főigéjében – a hangsúly előre mozdulása kiváltja a tövégi magánhangzók redukcióját (~ egy fokkal zártabbá válását), és mivel e magánhangzók zártsági foka a két tőűpusban eleve különböző volt, különböző lesz redukciójuk eredménye is: -a-ból -e, -â-ből - $\emptyset$ lesz.

3.3 A magánhangzók körforgása a cseremiszbén

Az előzőekben láttuk, hogy a cseremiszbén a nyelv elemi modalitásainak, az imperatívusznak a többi módtól való megkülönböztetése két lépésben történik. Az első lépésben a hangsúly előre mozdul, ennek folyományaképp a második lépésben tövégi magánhangzó-redukció következik be.

Amit most magánhangzó-redukcióként mutattunk be, azt a nyelvészeti irodalom magánhangzó-váltakozásként ismeri (Steinitz 1944, Austerlitz 1975). A magánhangzó-váltakozások, amint a 2. pont (aa) és (bb) ábrái mutatják, az igei paradigmák belső tagolásában is szerepet játszanak, az A-tővű igéknél a Sg3 alapalak, *ila* áll szemben a Sg1 és Sg2 *ile-n*, *ile-t* alakjaiban meglevő *ile-* tövvel (*a* ~ *e* váltakozás), az E-tővűeknél pedig a Pl3 *tolâ-t* alakjából kibontható Sg3 **tolâ-* töve áll szemben Sg1 és Sg2 *tola-m*, *tola-t* alakjaiban meglevő *tola-* tövvel (*â* ~ *a*). Ha tüzetesebben megnézzük ezt az utóbbi váltakozást, látjuk, hogy *â* és *a* nem tartoznak ugyanabba a „súlycsoportba”: a szóbanforgó paradigmában *â* hangsúlytalan, *a* viszont hangsúlyos pozícióban áll: *tolâ*-[t], illetve *tola-m*, *tola-t*. Ennek a váltakozásnak van tehát egy közbeeső foka, amit az imént láthattunk az illető tő imperatívusz Sg2 alakjában, *tol*- $\emptyset$, azaz zéró:

5 „1. Nullstufe. Bei den Ablautalternationen ist es zunächst klar, dass der Schwund des Grundvokals mit der Akzentstelle in der Verbindung steht. Skt. *ás-mi* 'bin' : *s-ánti* 'sie sind' aus idg. **és-mi*: **s-énti* (vgl. dor. *ημι* : *εντι*, got. *im* : *sind*, aks. *esmi* : *sotu*) kann offenbar nur so verstanden werden, dass die Wurzel **es-* im Plural, wo der Akzent auf die Endung umspringt (vgl. noch 1.Pl. *s-más*, 2.Pl. *s-thá*), eben deshalb ihren Vokal verlor und zu *s* wurde; jedenfalls kann man nur von *es-* zu *s-* gelangen und nicht von *s-* zu *es-*.” (Szemerényi 1990: 116).

	Hangsúlyos		Hangsúlytalan
Zárt	<i>e</i>	→	<i>ê</i>
	↑		↓
Nyílt	<i>a</i>	←	∅

A fõnt leírt kõrforgás lényegében megfelel a Donegan–Tálos–Abondolo-féle magánhangzó-rotáció „tõrvényének”, mely szerint a hosszú alsó nyelvállású magánhangzók fõlemelkednek, a hosszú fõlsõ nyelvállású magánhangzók megrõvidülnek és leszállanak (Donegan 1978/1985, Tálos 1983, Abondolo 1996). Két különbség van. Az egyik voltaképpen csak terminológiai: amit õk hosszúnak neveznek, mi hangsúlyosnak, amit õk rövidnek, mi hangsúlytalanak. A másik különbség az, hogy nálunk a kõrnek van egy „holt” pontja, zérus. Ez a kõrforgás összekapcsolja a szóbanforgó nyelv mindazon tereit, amelyeket az elemi összetevõk disztribúciója hoz létre: (1) a nyelvtani személyek belsõ tagoltságát (disztribúcióját) az A-tõvekben mint *a* > *e* váltakozást, (2) az imperatívusz és a többi mód oppozícióját mint *ê* > [∅] > *a* váltakozást.⁶

Tiltás

Sg2	<i>i-t</i>	<i>tol</i>	<i>i-t ile</i>
Pl2	<i>i-êa</i>	<i>tol</i>	<i>i-êa ile</i>

A megfelelő finn alakokkal összevetve a cseremiszi Imp Sg2, Pl2 transzparens, amennyiben a tagadó ige ablautos tövéhez (*o* ~ *ê* ~ *i*) járul a második személy Sg -*t*, Pl -*êa* igei személyragja. A Sg, Pl3 személy prohibítívuszi alakjai megegyeznek a tagadó ige megfelelő optatívuszi alakjaival (ld. ott).

Válasz a (2) kérdésre:

Az A-tõvű paradigma minden akcidentális tehertõl megfosztott alakja a Sg2 imperatívuszi / *converb* ile 'élj' a Sg3 ıla tõvégi magánhangzójának redukciója folytán állott elõ, ahogy az E-tõvű paradigma hasonló Sg2 imperatívuszi / *converb* alakja is a Sg3 tolê tõvégi magánhangzójának a redukciója folytán lett tol-∅ alakúvá annak következtében, hogy a hangsúly az elõzõ szótagra ugrott. A magánhangzó-kõrforgás törvénye szerint ∅-ból, ha pozíciója hangsúlyt kap, a lesz: tol-∅ > tola-m, tola-t, eredeti hangsúlyos a pedig bekerülvén a kõrforgásba e-vé redukálódik, noha hangsúlyos marad: ıla > ile-m, ile-t (ld. az oldal elején a modellt).

6 Csak sejteni merjük, hogy a magánhangzó-kõrforgás (~ magánhangzó-váltakozás) kevésbé érinti a labiálisokat, melyekre inkább a palatális-veláris magánhangzó-harmónia jellemzõ. Másképpen és némiképp radikálisabban fogalmazva: magánhangzó-harmónia és magánhangzó-váltakozás egymást kizáró tendenciák – a cseremiszen is.

4. A tagadás és a szemtanúsági múlt

A Volga-vidék nyelvei, így a cseremisiz is, megkülönböztetnek ún. szemtanúsági és „elbeszélő” (azaz „nem-szemtanúsági” vagy „hallomás utáni”) múlt időt (Bereczki 2004). A szemtanúsági múlt állító alakjai látszólag nem egységesek az E- és az A-töví igék paradigmáiban. Az E-tövek *-l*, *-n* mássalhangzóra végződő alternánsai palatalizálódnak, ezért ezt a múlt időt jésítő múltnak is nevezik, az A-tövekben viszont egységesen *-š* jelentkezik a múlt idő jeleként.

	E-töví állító paradigma	A-töví állító paradigma
Sg 1	<i>tol-^jâ-m</i>	<i>ilâ-šâ-m</i>
2	<i>tol-^jâ-č</i>	<i>ilâ-šâ-č</i>
3	<i>tol-^jo</i>	<i>ilâ-š</i>
Pl 1	<i>tol-[/]-na</i>	<i>ilâ-š-na</i>
2	<i>tol-[/]-âa</i>	<i>ilâ-š-ta</i>
3	<i>tol-^jâ-č</i>	<i>ilâ-šâ -č</i>

Ahogy a tagadó szerkezetben főigeként (converb-ként) szereplő E-töví és A-töví igealakok közti különbség mögött a magánhangzó-körforgás segítségével sikerült föltárni az azonosságot, úgy a szemtanúsági múlt töftípusonként különböző két jelét, *-l-* és *-n-* után következő *-^jâ-t*, illetve egyebütt *-šâ-t* is úgy tekintjük, mint az ige-tövek két típusának, egyfelől a laterális-nazális töveknek, másfelől a többi mássalhangzós töveknek és velük együtt a magánhangzós töveknek különböző reakcióját ugyanarra a kihívásra: a rájuk következő múlt időjel palatális jegyéhez történő viszonyulására. A laterális *l* és a nazális *n* palatalizálódik Sg1, 2, 3 és Pl3-ban, de Pl1,2-ben a *tô l-je/n-je* és a rákövetkező személyjel *n-je/ô-je* között fennálló dentális vonzás miatt ez a palatális jegy törlődik, amit itt *[/]*-vel jelölünk. Az A-töveknél, melyek mind magánhangzós tövek, ez a palatalizáltsági jegy intervokalikus helyzetben fonematizálódik, és hol *š*-ként, hol szillabifikált formában, *šâ*-ként realizálódik. Rövidebben és másképpen: *-^jâ* és *-šâ* ugyanannak a morfémának a hangkörnyezettől függő két variánsa.⁷

4.1 Tagadás

Sg1	<i>šâ-mtol</i>		'nem jöttem bizony'		<i>šâ-m</i>	<i>ile</i>	'nem éltem bizony'
2	<i>šâ-č</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>šâ-č</i>	<i>ile</i>	'...'
3	<i>â-š</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>â-š</i>	<i>ile</i>	'...'
Pl1	<i>âš-na</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>âš-na</i>	<i>ile</i>	'...'
2	<i>âš-ta</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>âš-ta</i>	<i>ile</i>	'...'
3	<i>â-š-t</i>	<i>tol</i>	'...'		<i>âš-t</i>	<i>ile</i>	'...'

7 Mindez végső elemzésben fölveti annak lehetőségét, hogy *j* és *š* cseremisizben tapasztalható komplementáris disztribúcióját történeti perspektívába helyezzük, és e két változatot egy közös múlt időjelenbe egyesítsük. Ezáltal szükségtelenné válhatna az alapnyelvre két múlt időjelet föltenni, elegendő volna vagy **-j-t* föltennünk, vagy **-š-t* föltennünk. Hogy melyiket, az további széleskörű vizsgálatot igényel. (Vö. Hajdú 1966: 176–177; Abondolo 1990: 7)

Az eredeti és változatként ma is használatos Sg1, 2 *â-žâ-m*, *â-žâ-č* alakokban a hangsúly a második szótagra ugrik,⁸ és az (eredeti *o*-ból lett) első szótagi *â* – szabályosan – $\emptyset$ -vá redukálódik. A voltaképpeni tagadó ige *â*- Sg1 és Sg2 személyben nem is szerepel, talán helyesebb azt mondani, hogy a háttérbe húzódik, amit azért tehet meg, mert a szerkezetben szereplő főige (converb) alakja elegendő jelzés arra nézve, hogy itt tagadás esete „forog fenn”.

5. Tagadás az optatívusban

Állító

Sg1 <i>tol=ne-m</i>	'jönnék, jönni szeretnék'	<i>ilâ=ne-m</i>	'élnék, élni szeretnék'
2 <i>tol=ne-t</i>	'...'	<i>ilâ=ne-t</i>	'...'
3 <i>tol=ne-že</i>	'...'	<i>ilâ=ne-že</i>	'...'
Pl1 <i>tol=ne-na</i>	'...'	<i>ilâ=ne-na</i>	'...'
2 <i>tol=ne-đa</i>	'...'	<i>ilâ=ne-đa</i>	'...'
3 <i>tol=ne-š-t</i>	'...'	<i>ilâ=ne-št</i>	'...'

Tagadó

Segédige

Főige

Sg1 <i>â=ne-m</i>	<i>tol / ile</i>	'nem jönnék/élnék, nem szeretnék jönni/élni'
2 <i>â=ne-t</i>	...	'...'
3 <i>â=ne-že</i>	...	'...'
Pl1 <i>â=ne-na</i>	...	'...'
2 <i>â=ne-đa</i>	...	'...'
3 <i>â=ne-š-t</i>	...	'...'

6. Kitérő: tagadás és a nem-szemtanúsági („elbeszélő”) múlt

Ez az igei paradigma voltaképpen személyragos (határozói, illetve eredetileg melléknévi) ige-név, amit megközelítőleg magyarul a 'menve v. menő vagyok' szerkezettel adhatunk vissza. Jelentéstani szempontból figyelemre méltó, hogy ebben a paradigmában a nyelvtani időnek nincs képviselete. Ez a paradigma időértéket a használat során nyert, föltehetőleg a folklórban, mesemondás közben, amikor a mesélés ideje és az elmesélt történet ideje (ami magától értetődően múlt) közti határ elmosódik. Az ilyen helyzetre talál igazán az „elbeszélő múlt” terminus.

Állító

Sg1 <i>tolâ=n-am</i>	'mentem'	<i>ile=n-am</i>	'éltem'
2 <i>tolâ=n-at</i>	'...'	<i>ile=n-at</i>	'...'
3 <i>tolâ=n</i>	'...'	<i>ile=n</i>	'...'

8 Erre az esetre, úgy tűnik, nem érvényes az a szabály, hogy „ha minden magánhangzó redukált, a hangsúly az első szótagon van” (Bereczki 1990: 28), mert ha érvényes volna, akkor az első szótagi *â* nem tűnhetne el a Sg1, 2 alakokban.

P11	<i>tolê ⇒n-na '...'</i>	<i>ile⇒n-na '...'</i>
2	<i>tolê ⇒n-da '...'</i>	<i>ile⇒n-da '...'</i>
3	<i>tolê ⇒nê-t '...'</i>	<i>ile⇒nê-t '...'</i>

Tagadó		Létige tagadva
Határozói igenév		
Sg1	<i>tolê ⇒n</i>	<i>omêl (< o-m ul)</i>
2	...	<i>otêl</i>
3	...	<i>oγ êl</i> stb.

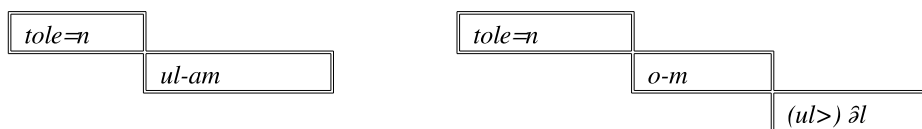
A paradigmát elég pontosan visszadja a magyar 'menve v. menő nem vagyok'. Ez a perifrasztikus szerkezet azonos a predikatív *apšat om êl* 'nem vagyok kovács' szerkezettel, és konvergens a régió más nyelveiben gyakori predikatív paradigmákkal. Látszat szerint a szórend éppen a fordítottja (inverze) a tagadás és tiltás elemi módjainak, azaz a tagadás indikatívuszi, imperatívuszi, optatívuszi paradigmáinak. A valóság azonban más: ebben a perifrasztikus szerkezetben a főige voltaképpen a tagadó szerkezet főigéjének, a converb-nek a bővítménye (állítmánykiegészítője), a converb pedig nem más mint az E-tövű *ula=š* létige szabályos imperatívusz Sg2 ~ converb *ul* alakjának a hangsúlyszabálynak megfelelően történt *êl*-lé redukálódása: *om ul* > *omêl*. A „bővítmény” pedig az a bizonyos participiális természetű „elbeszélő” múlt, *tolê n omêl* 'nem mentem'. A szerkezet hierarchiáját a következő ábra illusztrálja:

Jelmagyarázat:

- a regnans elem mindig hátrább és alább foglal helyet, mint a rectum
- a kettős idézőjel „...”szószerinti fordítást jelez, az aposztróf pedig '...' értelem szerintit

Állító

Tagadó

„menő/menve vagyok” „menő/menve” „ne-m” „vagyok”
'mentem' 'nem mentem'

7. Összefoglalás és kitekintés

A fönti demonstráció nem tartalmazza a tagadás összes lehetséges módját a cseremiszből, csupán a legfontosabb paradigmák bemutatására szorítkozik. Ezért került a képbe az előző pont alatt tárgyalt nem-szementanúsági „elbeszélő” múlt is, mint a cseremiszből tagadás magjához tapadó, magyar nyelvtörténeti szempontból is érdekes areális vonás. A cseremiszből tagadás magját az

indikatívusz, imperatívusz és optatívusz esetei képviselik, ahol az indikatívusz és imperatívusz modális oppozíciójának univerzálé volta sajátos módon érvényesül: a hangsúly hátulról előre ugrásában.

Az uráli nyelvészek körében jól ismert a kijelentés, hogy a magyar után a cseremisiz a „legtörökösebb” finnugor nyelv. Törökös vonásait a két nyelv két különböző történelmi időszakban és más-más török nyelvektől nyerte, továbbá e két időszakot legalább egy ezredév választja el egymástól. Mindez megmagyarázza, hogy más-más nyomot hagytak a török nyelvek a magyarban és a cseremisizben amellet, hogy vannak közös eredetre visszavezethető jegyek is, amilyen pl. a szemtanúsági és „elbeszélő” múlt megkülönböztetése (*menék* vs. *mentem*, és a velük alkotott összetett alakok), ami részben a magyarban is török hatásra vezethető vissza (Bereczki 2004). Ami a cseremisiz tagadás itt tárgyalt sajátos vonásait illeti: ezek közvetlen összefüggésben állanak a vele szomszédos török nyelvek (csuvas, tatár, baskír) hangsúly-mintáinak, és ami ezektől nem független, magánhangzórendszereinek reá gyakorolt hatásával. A legfontosabb két momentum: 1. az eredeti uráli (finnugor) első szótagi hangsúly utolsó vagy utolsó előtti szótagra ugrása, 2. a redukált hangok, különösképpen a schwa [ə] és változatainak elterjedése. Ezek a momentumok nagymértékben megváltoztatták a cseremisiz fonetikai-fonológiai-morfológiai profilját, amint azt a fentiekben igyekeztünk megmutatni.

Egy török hatásra utaló jelenséget azonban, mert nem a központi alnyelvjárásban használatos, említetlen hagytunk eddig, noha ez is tagadás. A nyugati irodalmi nyelvben a nem szemtanúsági vagy „elbeszélő” múltban tagadást az igetőhöz közvetlenül kapcsolódó finnugor eredetű privatív képző *-te/-de* fejezi ki, melyet a létige jelen idejű alakjának kezdő magánhangzó nélküli [] személyragos alakja követ pl. *tol=de+[]la-m* „jövetlen vagyok”, ‘nem jöttem’. Ez a megoldás a török nyelvek tagadó formáira emlékeztet, amennyiben a tagadást ott is egy igetőhöz kapcsolódó képző fejezi ki, vö. tatár *yaz-* ‘ír’ vs. *yaz=ma-* ‘nem ír’, bár ott használata sokkal kiterjedtebb, mint a cseremisizben, ahol csak ebben a múlt időben használják. Ezzel együtt ez *calque*-nak, tükörfordításnak is tekinthető, noha a finnben is vannak hasonló szerkezetek, pl. *Asia on jäänyt keskustelema=tta* „Ügy maradt megbeszéletlen”, ‘Az ügyet nem tárgyalták meg’. Továbbá: erre a múlt idejű alakra is jellemző, hogy belőle ugyanúgy hiányzik a múlt idő bármiféle jele, ahogy a központi alnyelvjárás főntebb idézett megfelelő alakjából is – és ez arra utal, mint főntebb már említettük, hogy az „elbeszélő múlt” a folklórban, mesélés közben jött létre.

Irodalom

- ABONDOLO, Daniel 1990: Nasals in Proto-Uralic and in Pre-Proto-Uralic Phonology. CIFU-7 2A, Debrecen
- ABONDOLO, Daniel 1996: Traces of Pre-Proto-Uralic Nasals and Nasal Prosodies. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18/19: 9–18, Hamburg
- ABONDOLO, Daniel 1996: Vowel Rotation in Uralic: Obug[r]ocentric Evidence, SSEES Occasional Papers no. 31, London: School of Slavonic and East European Studies
- ABONDOLO, Daniel 1998: Finnish. Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*. 149–183. Routledge, London

- ALHONIEMI, Alho 1985: *Marin kieliooppi. Société Finno-Ougrienne. [Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen X]*, Helsinki
- AUSTERLITZ, Robert 1966: *Finnish Reader and Glossary. Uralic and Altaic Series 15*. Indiana University Publications, Bloomington, Indiana
- AUSTERLITZ, Robert 1975: *Agglutination in Northern Eurasia in Perspective. Studies in General and Oriental Linguistics. Presented to Shiro Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Ed. by Roman Jakobson and Shigeo Kawamoto. TEC Company Ltd. 1–5.
- BERECZKI Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- BERECZKI Gábor 1983: A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. Balázs János (szerkesztő): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. 207–236. Budapest, Tankönyvkiadó
- BERECZKI Gábor 2004: A magyar nyelv és a Volga-vidék. Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerkesztők): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára I*. 227–234. L'Harmattan, Budapest
- DONEGAN, Patricia 1978/1985: *On the Natural Phonology of Vowels*. PhD diss., Ohio State University, published in 1985 in the series of *Outstanding Dissertations in Linguistics*, ed. Jorge Hankammer, New York and London: Garland Publishing
- HAJDÚ Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Tankönyvkiadó, Budapest
- HAKULINEN, Lauri 1941: *Suomen kielen rakenne ja kehitys I*. Helsinki
- HAKULINEN, Lauri 1946: *Suomen kielen rakenne ja kehitys II*. Helsinki
- LOTZ János 1976: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest
- POPPE, Nicholas 1963: *Tatar Manual. Uralic and Altaic Series 25*. Indiana University Publications. Bloomington, Indiana
- POPPE, Nicholas 1964: *Bashkir Manual. Uralic and Altaic Series 36*. Indiana University Publications. Bloomington, Indiana
- STEINITZ, Wolfgang 1944: *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Stockholm
- SZEMERÉNYI Oswald 1990: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. 4. Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- TÁLOS Endre 1983: 'Kép szöveg nélkül'. Bereczki – Domokos (szerk.): *Urálistikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére)*. 409–420. Budapest

Egyéni ének és személyhez kötöttség (Schmidt Éva gyűjtésének néhány tanulsága)

0. Bevezetés

Az alábbiakban azt tekintem át, hogy Schmidt Éva 1980-as és 1982-es, északi hanti és kisebb részt manysi gyűjtései¹ hogyan egészítik ki a sorsénekről/egyéni énekről – jobbára a manysi és a keleti hanti folklór alapján – tudottakat a személyhez kötöttség szempontjából.

A Schmidt Éva által publikálásra előkészített anyagban a folklórszövegekhez fogható jelentőségűek azok a jegyzetek, amelyekkel az egyes énekeket ellátta. Közöttük akad esetleges információ is, amelyek az aktuális ének speciális történetéből fakadó vagy az adatközlőhöz kapcsolódó tudnivalók, de határozottan kirajzolódik az a törekvése, hogy a szerző nevét, a keletkezés helyét és idejét, az elsajátítás módját megtudakolja. Általában meghatározta azt is, hogy milyen énekfajtról van szó. E dokumentációkban rendszeresen megjelenik a személyhez kötöttség fogalma is. Az alábbiakban elsősorban a személyhez kötöttségről, az énekek koráról, és fennmaradásuk néhány tényezőjéről lesz szó.

A fenti gyűjtések anyaga jelenleg kéziratban a MTA Nyelvtudományi Intézetben van, közlésére apránként kerülhet majd sor. A jelen áttekintést éppen az indokolja, hogy az énekek és a hozzá tartozó kommentárok összessége csak hosszú évek múlva lesz olvasható.

1. A manysi és a hanti egyéni énekek

Az énekek jellemzőiről a manysi nyelv szempontjából Kannisto, valamint Munkácsi anyagának feldolgozója, Kálmán Béla tett számos lényeges észrevételt. Ezeket jól lehet ismerni a legsűrűbben forgatott kézikönyvekből és tankönyvekből. Újabban a keleti hantik éneklési szokásairól Csepregi Márta és Lázár Katalin számoltak be. Schmidt Éva közölt néhány írást, illetve általa gyűjtött éneket a nyolcvanas években, amelyekben számos új ismeret és összefüggés derül ki az obi-ugor népköltészet jellemző műfajairól, csak hogy ezek egy része nem folklorisztikai vagy finnugrisztikai folyóiratokban jelent meg.

1.1. Kannisto nagyon fontos jellemzőket konstatál. Tapasztalatai szerint a sorsénekek viszonylag fiatalok, keletkezéstörténetük általában ismert, szerzőjük vagy élő, vagy 1-2 generációval volt

1 Az említett anyag nem esik zárolás alá, hiszen Schmidt Éva már a nyolcvanas években előkészítette kiadásra, és feldolgozás céljára átadta a MTA Zenetudományi Intézetének, pontosabban Lázár Katalinnak, aki ezt a munkát el is végezte, és az énekek dallamát lekottázta, illetve feldolgozta.

idősebb, kevés ennél régebbi ismeretes.² Alkalmi énekeknek mondja őket, amelyek könnyen elfelejtődnek.³

Kálmán Béla kimondottan az európai folklór felől közelíti meg a tárgyalt műfajt. A szerzőhöz több szállal kötődő egyéni énekeket valamiféle kezdeménynek látja, amelyek közül némelyik elindulhat a népdallá válás útján, amennyiben elvész a kapcsolat a szerző konkrét sorsa, helyzete, személyisége között és általánosabb érzelmeket kezd kifejezni (Munkácsi–Kálmán 1963: 35). Hasonló nézet jelentkezik a Világirodalmi Lexikon sorsének-definíciójában⁴ is. Ugyanitt Voigt Vilmos a személyhez kötöttséget is kiemeli.⁵

Csepregi Márta igen erős személyhez kötöttségről, pontosabban személyességről, az egyéni ének erősen bizalmas jellegéről számol be.⁶

1.2. Schmidt Éva az említett expedíciók után közreadott egy-egy darabot a gyűjtéséből, és ezekben a publikációiban foglalkozott az egyéni ének műfajával is (később mindinkább a metrikai kérdésekre irányult a figyelme). Ezek az írások azonban kevésbé kerültek be a finnugrisztikai és folklorisztikai köztudatba. Az alábbiakban az egyik énekhez bevezetőül írt műfaji összefoglaló kivonata következik (Schmidt 1981 alapján), amely természetesen sem helyettesíteni, sem visszaadni nem tudja az eredeti szöveg informativitását vagy stílusát.⁷

Az obi-ugor (énekelt) népköltészet fő felosztási elve a szerzőség (közösségi vs egyéni műfajok). – A közösségek a kultuszokhoz kapcsolódnak. – Az énekelt forma mindig magasabb rendű a prózainál, s a valósággal azonos értéke van. – Az egyéni énekköltést éppen köznapisága miatt kutatták-gyűjtötték kevésbé. – Az énekköltés tudománya kötelező volt. – Az éneklésnek nem feltétlenül van tematikus kötöttsége. – Az énekek elméletileg feloszthatók epikusakra és líraiakra. – Az élet fontosabb eseményeinek megéneklése kezdett bizonyos énektípusok kialakulásához vezetni. – Attitűd szerint lehet az ének pozitív vagy negatív kicsengésű. –

2 „Kohtalolaulut ovat yleensä sangen nuoria. Jo niiden yleissävystä se ilmenee, mutta se tiedetään muutenkin. Useimpien laulujen syntyhistoria on näet tunnettu: niiden sepittäjä tiedetään joko vielä elävänä, tai sellaisena, joka on kuollut miespolvi tai pari miespolvia sitten. Perin vähän on tätä vanhempia kohtalolauluja” (Kannisto 1930: 5).

3 „Mutta on huomattava, että tällaisen runoudenlajin yksityistuoitteet ovat kaikkein helpoimpia unohtumaan. Ne ovat tavallaan tilapäisrunoja” (Kannisto 1930: 6).

4 „Ősi és modern műfaj is egyben, amelynek legszebb darabjai az idők során közösségi énekké váltak, s amelyekből némelyik a megszülető hanti és manysi irodalom első alkotásait is jelenti, illetve azoknak közvetlen mintája” (Domokos 1992: 382–383).

5 „Improvizált, általában első személyes megfogalmazású (noha mások is előadhatják az egy-egy személyhez fűződő dalokat)...” (Voigt 1992: 383).

6 „Az egyéni ének mindig valamilyen ismert személyhez kötődik, akinek a neve elő is fordul az énekben. Nők is énekelhetnek férfiéneket, vagy fordítva. Adatközlőink rendre olyanokat énekeltek, melyek másokról szóltak. Néhány bölcsődaltól eltekintve, melyről megmondták, hogy ők költötték, nem énekeltek saját dalt, így azt hittük, nincs is saját daluk. Csak a negyedik gyűjtőúton, 1996-ban tudtam meg, hogy az egyéni ének annyira intim műfaj, hogy ha szűk családi körben elő is adják, mikrofonba nem énekelik, hiszen a kazetta útját nem lehet nyomon követni. (...) Csak abban az esetben szabad elárulni a tulajdonos nevét, ha már nem él” (Csepregi 1997: 60–61).

7 Az említett cikk általánosan a műfajról szóló, tehát nem a publikált énekre vonatkozó része hamarosan olvasható lesz a Schmidt Éva Könyvtár 4. kötetében.

Megkülönböztethetünk sokáig csiszolatott (nagyobb terjedelmű) reprezentatív énekeket és kevésbé megformált (jóval rövidebb) improvizációkat. – A nők szerepe kiemelkedő az egyéni éneklésben, mivel ők nem vehették részt a kultikus célú éneklésben. – A szerzőséget szigorúan számon tartották, de az előadásnak nem voltak különösebb kötöttségei, más énekét is lehet emlékezésül énekelni. – Az éneklési alkalom, illetve az ének keletkezése jellemzően köthető az ingerszegény helyzetekhez és monotóniához és az érzelmileg túlradó lelkiállapotokhoz. – Az egyéni énekköltés stílusát meghatározza a szándék, a tartalom és az egyéni hagyományok. – Átmenetinek nevezhetők a közösségi és az egyéni énekek között azok a darabok, amelyeket első személyben adnak elő medveünnepen, álarcban és jelmezben (Schmidt 1984: 1211–1215).

2. A kommentárok áttekintése

Elsőként a vizsgálatba bevonható⁸ énekek áttekintésére kerül sor. A táblázat fejlécében a kommentárokból rendszeresen megjelenő szempontok olvashatók. Ezek alapján a szerző ismertségét legalább háromféleképpen lehet értelmezni: szerepel-e a szerző neve a szövegben (= Név +/-), ismeri-e az adatközlő (= Ism. +/-), vannak-e róla ismeretei/információi (= Inf. +/-). Ez utóbbinak akkor van jelentősége, ha az előző két kérdésre nemleges a válasz, ugyanis még ekkor is előfordul, hogy hallott érdekességeket vagy valamilyen történetet az ének szerzőjéről.⁹ Az ének származási helye szövegszerűen is megjelenhet az énekben, de egyébként is mindig világos az énekes számára. Az ének keletkezésének idejét legtöbbször évtized pontossággal tudta megadni Schmidt Éva, bár az adatközlők rendszerint valamely előző generációhoz viszonyítva határozták meg. A tanulás módja rovatban az szerepel, hogy kitől, milyen körülmények között, milyen alkalommal sajátította el az adatközlő. Az ének fajtáját, illetve típusát általában megadta Schmidt Éva.¹⁰

A vizsgálható énekek száma 22, mert a gyűjtés egy részében (8 ének)¹¹ az adatközlő saját énekét adja elő (PE-11, PE-15, PE-16, PO-40, PO-42, PO-44, TU-46, TU-47), ahol a felsorolt kritériumoknak nincs értelme.

8 A gyűjtéshez egészen más – medveünnepi szakrális – műfajok is tartoznak, nem beszélve a hangszeres darabokról. Olyan énekek is vannak ebben az anyagban, amelyhez Schmidt Éva nem készített magyar fordítást és jegyzeteket, ezeket, úgy tudjuk, nem kívánta sem a tudományos világ, sem a nagyközönség elé tárni. Az egyéni énekek a kisebb részét teszik ki a 80-as évek gyűjtéseinek.

9 Ha azonban a név is szerepel a szövegben és ismerte is az illetőt az adatközlő, akkor nincs értelme feltüntetni, hogy vannak/voltak információi az életéről.

10 Amennyiben nem az ő eredeti meghatározása szerepel, hanem szöveg és a többi ismeret alapján a valószínűsíthető énekfajta, azt zárójel mutatja.

11 Vagyis itt talán kevésbé húzódoztak az adatközlők a saját énekük előadásától, mint a keleti területeken. Egy esetben jelezte Schmidt Éva, hogy énekesét olyan mélyen érintette érzelmileg a saját életének felidézése, hogy elsírta magát és a szégyenkezés miatt nem fejezte be az előadását.

Az ének azonosítója	A szerző ismertsége ¹²	Az ének származási helye	A keletkezés ideje	A tanulás módja	Ének fajtája, típusa
80-PE-1	Név + Ism. – Inf. –	Ismert	1940-es	Feleség férjtől, a férj vadászaton	Egyéni, öndicsérő?
80-PE-2	Név + Ism. +	Ismert	1940-es	Adatközlő a szerzőtől	Frontra induló
80-PE-3	Név + Ism. – Inf. –	Ismert	?	?	(női egyéni ének)
80-PE-5	Név – Ism. – Inf. +	Ismert (Num-To)	1900-as	Adatközlő férjtől férj kazimiaktól (vadászatkor)	Tipikus férfi epikus ének
80-PE-6	Név + Ism. +	Ismert	1930-as (kb.)	Adatközlő a szerzőtől	Tipikus női ének
80-PE-7	Név + Ism. +	Ismert	20. század első fele	Adatközlő a szerzőtől	Párválasztó női ének
80-PE-8	Név + Ism. – Inf. +	Ismert	19. sz. 2. fele	Adatközlő idősebb nőrokonoktól	Medveünnepen női tánc
80-PE-9	Név + Ism. – Inf. +	Ismert	19. sz. 2. fele	Táncos alkalmakon	Szabályos női sorsének, Dallam: táncének
80-PE-10	Név + Ism. +	Ismert	1950-es	Adatközlő a rokon szerzőtől	Párválasztó ének részlete
80-PE-12	Név – Ism. – Inf. +	Ismert	1900-as	?	Veszélyes helyzetet előadó férfiének
80-PE-13	Név + Ism. – Inf. +	Ismert	1960 körül	Adatközlő mulatozás közben	Kiküldetési ének
80-PE-14	Név + Ism. – Inf. –	Ismert	?	Nem emlékszik	Egyéni ének töredéke
80-PE-17	Név + Ism. – Inf. –	?	?	?	Töredék

12 A táblázatban előforduló kérdőjelek arra utalnak, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet kitölteni a szóbanforgó rovatot. Amennyiben a szerző neve szerepel a szövegben, az énekes pedig személyesen ismerte, akkor feleslegessé válik az a szempont, hogy vannak-e róla információi is.

Az ének azonosítója	A szerző ismertsége	Az ének származási helye	A keletkezés ideje	A tanulás módja	Ének fajtája, típusa
82-PO-13	Név – Ism. – Inf. +	Ismert / vélt	1850-60	Adatközlő a nagyanyjától	Egyéni ének ?medveünnepi
82-PO-15	Név + Ism. – Inf. –	Ismert	19. sz. vége	?	Monotónia

Az ének azonosítója	A szerző ismertsége	Az ének származási helye	A keletkezés ideje	A tanulás módja	Ének fajtája, típusa
82-PO-38	Név + Ism. ? Inf. +	ismert	1940-es	?	Mulatozó
82-PO-41	Név + Ism. ? Inf. ?	ismert	1940-es	?	?
82-PO-43	Név – Ism. + Inf. +	ismert	?	medveünnepen	(/ál/egyéni? ének, ismerősök költötték)
82-PO-45	Név + Ism. +	?	1870-80	Nőrokon (nagyanya)	Férjhez menéskor Női egyéni

Az ének azonosítója	A szerző ismertsége	Az ének származási helye	A keletkezés ideje	A tanulás módja	Ének fajtája, típusa
82-TU-49	Név + Ism. +	ismert	közelmúlt	Rokonságon belül	Gúnyos röpdal
82-TU-50	Név + Ism. +	ismert	1920-as	vsz. rokonságon belül	Női egyéni sorsének (sic)
82-TU-52	Név + Ism. +	ismert	1950-es eleje	mulatozáson	Mulatóének

2.1. A szerző ismertsége, az ének személyhez kötöttsége

Ha az ének szövegében elhangzik egy név, az természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy az énekes ismeri az ének szerzőjét. Ha pedig nem ismerte személyesen, még lehetnek az életéről, a

kalandjairól ismeretei (PE-8, PE-15). Néha előfordul az is, hogy minimálisnak mondható információi sincsenek (pl. PE-17, PO-15). Meglepően sokat tudhatnak a főszereplőről anélkül is, hogy neve konkrétan elhangoznék (pl. PE-5).

Másik jelenség, de ugyancsak megtévesztő, ha a szerző nem esik egybe az ének főhősével: szerepelhet a név olyan, egyéni éneknek tűnő szövegben, amely egyértelműen mások által (át)költött gúnydal (PE-8), vagyis a szereplőhöz (nem pedig a szerzőhöz!) kapcsolható. A gúnydalok csoportja igen érdekes ebből a szempontból. Az egyikről (PO-43) pl. azt jegyezte fel Schmidt Éva, hogy tatár eredetű lá-pentaton dallamát nagyra értékelték a környéken, és noha a dal hőse egy gyengeelméjű fiú volt, az adatközlő kiemelte, hogy senkinek sem volt olyan szép éneke, mint szeretetteljesen kifigurázott főhősének – tehát legalábbis a dallamot határozottan kapcsolták „tulajdonosához” (az éneket a fiúról ismerősei költötték).

A személyhez kötöttség még a mulatóénekekénél is jelentkezhet. Egy ilyen, „a jó hangulatért cserébe kifejezetten ajándéknak szánt” „bor/vodka ivó ének” kommentárjai között olvasható: „Az ének más, hasonló alkalmakkor (pl. ha később ugyanolyan körülmények között emlegetik a régebbi mulatságot) előadható, azaz reimprovizálható. Szerzőségét számon tartják, alkotójára emlékezve más személy is elénekelheti. A szerző új alkalomhoz aktualizálva tetszés szerint megváltoztathatja az alapszöveget” (TU-52).

Feltűnő, hogy az első oszlopban soha nem szerepel egyszerre minden sorban mínusz, amit úgy lehet értelmezni, hogy a személyhez kötöttség többféle módon valósulhat meg. A név tudásának vagy szövegbeni előfordulásának, a rokonságnak, a személyes ismeretségnek és a szerzőhöz/szereplőhöz fűződő információknak egyike vagy ezek valamilyen kombinációja egyaránt előfordulhat.

2.2. A származási hely

A vizsgált tényezők között egyedülálló módon mindig ismert (vagy a közösség számára azonosíthatóan szerepel az ének szövegében), hogy hol született az ének, ami teljes mértékben egybecseng Kannisto észrevételével.¹³

2.3. A keletkezés ideje, illetve az ének fennmaradása

Az 1980–82-es gyűjtés énekei legnagyobbbrészt az 1940-es és 60-as évek között keletkeztek. Nem kevés datálható a 20. század első évtizedeire. Az anyag rekorderei (5 ének) a 19. század második feléig visszavezethetők, vagyis a gyűjtés pillanatában 100 vagy még több évesek voltak. Ugyanakkor egy egyszerű női énekként előadott, ám „a szöveg kissé erotikus jellege miatt” inkább medveünnepi színjátéknak sejtett énekről jegyzi meg Schmidt Éva, hogy „az egyéni énekek ritkán őrződnek meg három nemzedékig, különösen, ha keletkezésük körülményei is elhalványulnak” (PO-13).

Az énekek fennmaradásának egyik fontos tényezője a könnyű megjegyezhetőség. Schmidt Éva kiemeli, hogy a gúnyos röpdalok fennmaradását a könnyed dallam és a rövid terjedelem segíti (TU-50). Azt is megjegyzi, hogy amikor valakinek a saját éneke már régen feledésbe

13 „Mutta silloinkin, kun lauluntekijää tai hänen kotikylänsä ei ole laulussa nimetty, osaa kuitenkin paikkakunnallinen perintätieto kertoa, kuka laulaja on ollut tai ainakin mistä kylästä tai miltä jokialueelta hän on ollut kotoisin” (Kannisto 1930: 4).

merült, a róla költött gúnydalra sokáig emlékeznek (TU-49). A mulatóénekekkel kapcsolatban is az egyik fontos tényező a hossza: „A jelen énektípus az átlagosnál több figyelmet kap rövid volta, alkalomhoz illő, és ajándék jellege miatt. A jelenlévők egy része azonnal meg is jegyzi, ami növeli megmaradásának esélyeit” (TU-52).

2.4. A tanulás módja, illetve az elsajátítás körülményei

Az elsajátítás módja igen sokféle lehet. Történhet közvetlenül az énekköltőtől (rokontól, barátától, ismerőstől), és közvetve is: természetesen más dalát is továbbadhatják az énekesek, így a férj által vadászaton hallott éneket megtanulhatja a feleség is – erre nem egy példa akad. (A több generációval korábban keletkezett ének tanulása is többszörös közvetítéssel képzelhető el).

Az ének nemcsak nyelvjárási határokat lép át, hanem nyelvit is, az egyik ének azt a 19-20. század fordulóján történt esetet mondja el, amikor egy nyenyec sztarosza elitta a rábízott pénzt, majd a barátja segítette ki a bajból (PE-5).

Végezetül, olyan is előfordult, hogy az adatközlő még csak nem is emlékezett, hogy kitől hallotta az éneket... (PE-14).

2.5. Az ének fajtája, típusa

Az énektípusokról lényeges megállapításokat ismerünk Schmidt Évától (l. az 1.2. pontban). A táblázatban és ebben a felsorolásban azok szerepelnek – kifejezetten a többi szemponttal való összevethetőség céljából –, amelyeket a tárgyalt egyéni énekek kommentárjai tartalmaznak. Ezek a következők: egyrészt női/férfi (egyéni – sic!) sorsének, férjhez menéskor költött ének, monotónia-ének (hosszadalmas munka vagy utazás során született költemény), kiküldetési ének, veszélyes helyzetet elmesélő ének, párválasztó ének, tipikus női ének, tipikus férfi epikus ének, frontra induláskor költött ének, öndicséző – másrészt: mulatóének, gúnyos röpdal, táncének.

A felsorolásban az első csoportban az inkább egyéninek („reprezentatív”?) tartható, a másodikban a „közösségibb”-nek nevezhető (könnyedebb, improvizatívabb) darabok kaptak helyet.

2.6. Összefüggések

Ezután annak az áttekintése következik, hogy a fent felsorolt adatok között vannak-e kapcsolatok, és ha igen, milyenek. Számos összefüggés annyira triviális (pl. az újabb énekeknél valószínűbb a személyes ismeretség, továbbá több régebbi énekről elmondható, hogy eltűnik személyessége, és a szórakoztató, mulattató, táncos jelleg erősödik,¹⁴ pl. PE-9, valamint a régieknél evidens a többszörös közvetítés az elsajátításban stb.), hogy csak azokat érdemes számba venni, amelyek nincsenek összhangban az elvárhatókkal.

Talán meglepő a kép tarkasága, más szóval az egyértelmű összefüggések hiánya vagy kis száma: a tárgyalt anyag alapján kevés olyan kapcsolatot lehet találni, amire ne akadna ellenpélda.

A szerző nevének megléte vagy hiánya önmagában nem világít rá arra, hogy tudja-e élő vagy a kollektív emlékezetben élő konkrét alakhoz kötni az éneket a közösség.

14 Bővebben példákkal: Sipos megj. előtt.

Nem biztos, hogy a régebben költött ének szerzője vagy tulajdonosa feltétlenül elhalványult a falu vagy nagyobb csoport emlékezetében (PE-8, PE-9, PE-12, PO-13, PO-45).

Fiatalabb énekek esetében előfordul, hogy nincs közvetlen ismeretség a szerző és az énekes közt, vagyis közvetítéssel tanulják az énekeket (pl. PE-1, PE-13).

Ha az ének régebbi réteghez tartozik, akkor is szerepelhet az énekköltő neve a szövegben (PE-8, PE-9)

Még abban az esetben is sokat tudhatnak a szerzőről, ha az ének keletkezése a 19. századra tehető (PE-9, PE-15).

Kevés egyértelmű kapcsolat látszik az énektípus és a többi információ között. Nem csak mulató- vagy táncének, medvéünnepi jelenet lehet a létezési módja, ha sok évtizeden át fennmaradt. Létezhetnek – ha ritkábban is – sok évtizedes „szabályos” egyéni énekek is (TU-50, PO-13 /kérdéses/, PO-45).

3. Összefoglalás

A kommentárokból számos, eddig kevésbé ismert részlet tudható meg az obi-ugorok éneklési szokásairól, illetve ismert sajátosságokat is más összefüggésbe helyeznek ezek a példák.

A személyhez és a helyhez kötöttség – még a nagyon régi énekeknél is – igen erős. Ez határozottan rímelt a kondai fejedelemnek a szakirodalomban oly sokszor idézett éneke tanulságaira. A „Keresztelés éneke, amint ismert, az 1715-ös erőszakos térítést énekli meg (VNGy IV. 122–127)” (Kálmán 1963: 18), amely a lejegyzéskor több mint száz éves volt, de témája is, hőse is rendkívül annál, semhogy emléke egykönnyen elhalványult volna.

A személyhez kötöttségnek több fajtája (fokozata?) figyelhető meg. Szerepelhet a szöveg elején pusztán az énekköltő neve, amiből nem feltétlenül közvetlen kapcsolatra kell következtetni adatközlő és énekköltő közt. Jelenthet személyes ismeretséget, családi kötődést, vagy pusztán információkat. Még a legrégebbi – esetünkben 19. századi – egyéni énekek sem szakadtak el egy néhai családtagtól vagy emlékezetes (sajátos sorsú, pl. kikapós) egyéniségtől. Nem olyan értelemben vált tehát közkinccsé az ének az adott közösségben, amint az Kálmán Béla anyagában jelentkezett, hogy ti. mindenki számára átélhető általános érzelmeket vagy helyzeteket fejező szöveggé „csiszolódott” az adott ének bizonyos idő eltelte után. Schmidt Éva egy írásában kimondottan arra utal, hogy ilyen műfaj kialakulásáról nem tud: „A népdalnak megfelelő kategória mind a mai napig nem létezik, a »világi« tárgyú énekeket mindenki maga költi, és lehetőség szerint önmagáról” (Schmidt 1981: 15).

A manysi énekek alapján Kálmán Béla úgy látja: „Ezt a műfajt azonban nemcsak a szerző énekelheti, hanem – ha megtetszik – átveszik az utódok, ismerősök, esetleg alakítanak is rajta” (Kálmán 1963: 18). Fontos ehhez hozzátenni a hanti énekek alapján, hogy valóban énekelheti utód, ismerős, de akár ismeretlen is, ha volt alkalma megtanulni az éneket – vagyis kilépett eredetibb, bizalmas közegéből, szélesebb körben ismert, tehát megváltozik a funkciója.

A keleti hanti szokásokhoz képest az énekek átvételének, eltanulásának, előadásának szabályai szabadabbnak, kevésbé korlátozottnak tűnnek.

A fentiek alapján az egyéni ének műfaját nem egyszerű meghatározni. Egyrészt eltérnek a különböző időben, más-más csoportokban megfigyelt éneklési szokások. Másrészt talán az okoz némi zavart, hogy az egyéni ének kategóriájába az 1980-as és 1982-es gyűjtés alapján is voltaképpen nagyon különböző énekek sorolódnak. Ide tartozik a hosszú ideig csiszolgatott,

nagy terjedelmű, a szerző életének főbb állomásait feltáró fajta (talán erre alkalmazható igazán a korábbi sorsének terminus), és ide tartozik a vidám alkalmakon improvizált rövidebb mulató- vagy ajándékének is. Valószínű, hogy e rendkívül eltérő darabokban elsősorban az egyéni szerzőség és a személyhez kötöttség közös, ez pedig közismerten jellemző a nem-szagrális ob- ugor verses műfajok legnagyobb részére. Kérdés, hogy valójában műfajról van-e itt szó, vagy a terület éneklési szokásainak legfontosabb jellemzőjéről.

A különböző gyűjtésekből kibontakozó, meglepően változatos kép arra figyelmeztet, hogy az obugrisztikában szinte meggyökeresedett fogalmakat az újabb szövegek, a közösség szokásainak, az éneklés etikettjének és sok más háttér-információnak mára – az északi és a keleti hanti eredményekkel kiegészült – pontosabb ismeretében a folklorisztikának érdemes lehet újra gondolni.

Irodalom

- CSEPREGI Márta (1997), Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár Katalin (szerk.), A szurguti osztják kultúráról. Néprajzi Múzeum, Budapest. 59–104.
- DOMOKOS Péter (1992), sorsének. In: Szerdahelyi István (szerk.), Világirodalmi Lexikon 13. Akadémiai Kiadó, Budapest. 382–383.
- KANNISTO, Artturi (1930), Voguulien kohtalolauluista. Suomi V. 10 (különlenyomat).
- MUNKÁCSI Bernát – KÁLMÁN Béla (1963), Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHMIDT Éva (1981), Bárki lehet költő. Élet és Irodalom 25/31: 15.
- SCHMIDT Éva (1984), Ahol mindenki költő. Híd 48/9: 1209–1222.
- SÍPOS Mária (megj. előtt), Az egyéni ének kapcsolata néhány más műfajjal. (Elhangzott a 2007-es Hajdú Péter Emlékülésen).
- VOIGT Vilmos (1992), sorsének. In: Szerdahelyi István (szerk.), Világirodalmi Lexikon 13. Akadémiai Kiadó, Budapest. 383.

Az Udmurt Köztársaság nyelvtörvénye: „de jure” és „de facto”

A társadalmi, kulturális és nyelvi sokféleség minden társadalomban jelen van, és különböző csoportok érdekei mentén dinamikusan szerveződik.

Az Udmurt Köztársaságnak sajátos helyzete van az Orosz Föderációban. Egyrészt kis területen, a Volga és a Káma folyók között találkozik a három fő etnikai összetevő – szláv, finnugor és török – valamint a két fő vallás: a keresztény és az iszlám. Másrészt a történelemből ismeretes, hogy a mai Udmurtia területén élő népek soha nem ellenségeskedtek egymás között. A nemzeti-történelmi emlékezetet nem árnýékolták be és nem hamisították meg jelentős konfliktusok vagy kölcsönös követelések.

Tanulmányom célja a következő: az Udmurt Köztársaság – részben Oroszország – nyelvpolitikája és a jogi szabályozás jelen helyzetének elemzése a „de jure” és a „de facto” tényezőket összehasonlítva. A téma vizsgálata többféle kutatási irányt, tudományos megközelítést tesz lehetővé, így pl. állam- és közjogi, történeti, politológiai, etnográfiai, nyelvészeti, szociológiai stb. módszereket. Kutatási célunk megvalósítására kérdőíves anyaggyűjtést alkalmaztunk. A kérdőívekben adott válaszok elárulják, mit gondol az udmurt nép saját nyelvének státusáról. A dolgozat *aktualitását* az adja, hogy Oroszországban, ezen belül az Udmurt Köztársaságban sokan beszélnek a nemzetiségi politikáról, nevezetesen a nyelvpolitikáról, a gyakorlatban azonban mégis nagyon kevesen tudnak ezekről a fogalmakról, kevesen tudnak a nyelvvel kapcsolatos jogokról. Az udmurt nép nincs tudatában annak, hogy az Udmurt Köztársaságban két hivatalos nyelv létezik, hogy az udmurt népnek is sok mindenre joga van az udmurt nyelvet illetően.

A kisebbségi nyelv létezése és működése szoros összefüggésben van az adott ország rendelkezéseivel, illetve az ott érvényes hétköznapi gyakorlattal. Minősége ezen kívül függ azoktól a tradícióktól is, amelyek a kisebbségi helyzet előtti státusát jellemezték. Nyelv és kultúra kapcsolata még szorosabbra fonódik, és felerősödik a nyelvnek a védekező, identitást megtartó jellege. Éppen ezért az udmurt nép tudomására kell juttatni azt, hogy a kisebbségi udmurtok anyanyelvi kultúrájának alakítása, a hagyományok továbbvitele, illetve az új létforma jellemző elemeinek beépítése minden esetben igen magas nyelvi igényességgel jár együtt.

Az Udmurt Köztársaság 1994-ben elfogadott alkotmányának 9. *cikkelye* kimondja, hogy az Udmurt Köztársaság hivatalos nyelvei az orosz és az udmurt, emellett azonban garantálják a jogot más nemzeti kisebbségek nyelvének megőrzésére is. A 26. *cikkely* pedig kimondja, hogy mindenkinek joga van az anyanyelve használatára, joga van szabadon megválasztani a nevelés, az oktatási és a művészeti nyelvet.

2001-ben fogadták el az Udmurt Köztársaság államnyelveiről és más nyelveiről szóló törvényt, amely – az 1994-ben elfogadott alkotmány szellemében – a köztársaság határain belül államnyelvi státuszt biztosít az udmurtnak. Mind az 1994-es alkotmány, mind a nyelvtörvény

kimondja, hogy az Udmurt Köztársaságnak két hivatalos nyelve van: az udmurt és az orosz. Ennek értelmében mindkét nyelv használható az államigazgatásban, az önkormányzati szervek működése során és a törvény hatálya alá eső egyéb területeken, például választásokon és népszavazásokon, állami vállalatoknál, a médiában, a szolgáltatásban és a kereskedelemben (Pusztay 2006: 112).

Fontosnak tartjuk kiemelni a nyelvtörvény néhány pontját, mivel vannak benne olyan cikkelyek, amelyek szerint az orosz nyelv mégis fontosabb, mint az udmurt. A nyelvtörvény *bevezetése* megállapítja, hogy az Udmurt Köztársaság biztosítja az udmurt nyelv fenntartásáról és fejlődéséről való gondoskodást. De rögtön ezután megjegyzi, hogy a történelmi és kulturális hagyományoknak megfelelően az orosz nyelv minősül a fő kapcsolattartási eszköznek az Udmurt Köztársaság területén. A 2. *szakasz* kimondja, hogy az Udmurt Köztársaságban megengedhetetlen az akadályozás, korlátozás és privilégium alkotása a nyelvek használatában. A gyakorlatban ennek ellenére mindennapiak az akadályok az udmurt nyelv használatával kapcsolatban, és ami szerintünk a legérdekesebb, az akadályok forrása az Udmurt Köztársaság kormánya (ld. lejjebb, 3.2.). Az 5. *szakasz* garantálja az udmurt és orosz nyelv egyenjogú használatát. Ez a részlet is alapos kutatás tárgya lehetne. A 7. *szakasz* kimondja, hogy az orosz és udmurt nyelvet mint tantárgyakat tanítják az Udmurt Köztársaságban lévő oktatási intézményekben. Annak ellenére, hogy a nyelvtörvényt 2001-ben elfogadták, az udmurt nyelv tanítása csak 2004-ben kezdődött az Udmurt Állami Egyetemen, az Udmurt Filológiai Karon kívül. A 9. *szakasz* kijelöli, hogy az Udmurt Köztársaság államhatalmi szerveinél az orosz nyelvvel együtt lehet használni az udmurt nyelvet. *De ez csak papíron létezik.* A 10. *szakasz* bizonyos tekintetben nem egyértelmű. A *szakasz* kimondja, hogy az Udmurt Köztársaság törvényei, más előírások és jogi okiratok hivatalosan is *megjelenhetnek udmurtul*. Csak megjelenhetnek. Utána a 15. *szakasz* kimondja, hogy a szavazólapokat az Udmurt Köztársaság területén csak oroszul nyomtatják. A 16. *szakasz* kimondja, hogy az Udmurt Köztársaság területén a polgároknak joguk van nyilatkozataikat, javaslataikat és fellebbezéseiket orosz és udmurt nyelven beadni az állami szervekhez. Ez természetes. Csak a következő mondat kelthet zavart, mivel az áll benne, hogy a polgár azon a nyelven kaphatja meg a választ beadványára, amelyiken beadta, *de* ha ez lehetetlen volna, akkor kötelező oroszul válaszolni. Itt már világos, hogy az államhatalmi szerveknek egyáltalán nincs módjuk válaszolni udmurtul, mivel a hivatalnokok nem tudnak udmurtul.

Pusztay így fogalmazza meg azt a helyzetet, ami a nyelvtörvényben uralkodik: *„Így rejtőzik a részletekben az ördög. Csak a jogszabályok és rendeletek hivatalos közzétételére vonatkozik kötelező erővel a kétnyelvűség”* (Pusztay 2006: 113). Az egész törvény paradox jellegű. A nyelvtörvénynek még nem készült el a végrehajtási utasítása, még csak előkészületben van a törvényben rögzített projekt, nincs döntés a finanszírozásról. Maga a törvény pedig az orosz nyelv primátusát biztosítja.

Van a nyelvtörvény. Van az udmurt nép. Hogyan él, hogyan működik azonban ez a két tényező egymás mellett? Hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, elkészítettünk egy kérdőívet, amelyen 10 kérdés van. Ezek a kérdések az Udmurt Köztársaság nyelvtörvényére és az udmurtoknak a nyelvtörvénnyel kapcsolatos ismereteire vonatkoznak. Az érdekelt bennünket, hogy a dolgozó embereknek van-e fogalmuk a nyelvtörvényről, arról, hogy milyen jogokkal bírnak. A kérdőívet 20 udmurt töltötte ki. Az első kérdésre (*Tudja-e Ön, hogy az Udmurt Köztársaságban hivatalosan az alkotmány szerint két hivatalos nyelv van: az udmurt és az orosz?*) majdnem mindenki az igenlő választ adta, bár a falusiak között a 45–70 év közötti

korosztály 33%-a nem tudta, hogy az Udmurt Köztársaságban két hivatalos nyelv van. Legfontosabb kérdésnek a kérdőívben a 3. kérdést tekintettük (*Tudja-e Ön, melyik évben fogadták el az Udmurt Köztársaság államnyelveiről és más nyelveiről szóló törvényt?*), mivel erről nagyon kevés információ terjedt el. Sajnos a válaszok rossz eredménye várható volt. A vidéki fiatalok körében 50% nem tudja, 50% pedig csak tippelni próbált. A 25–45 évesek 67%-ától majdnem pontos választ kaptunk. Szomorú tényként tekinthető, hogy a városban lakó udmurtok közömbösséget tanúsítanak. Az 5. és 6. kérdésekre való válaszok összefüggenek, és jól mutatják a nyelvtörvény működését a gyakorlatban. A „*Tudja-e Ön, hogy a két hivatalos államnyelvből következően Ön a hivatalos dolgait udmurtul is intézheti a hivatalokban: pl. helyi hatóságoknál, boltokban, bankokban?*” kérdésre adott válaszokból kiderül: az udmurtok nagyon keveset tudnak saját jogaikról, de ha tudják, akkor sincs értelme udmurtul intézni a dolgaikat, mivel a hivatalnokok nem tudnak udmurtul. A 10. kérdésre (*Ön szerint, mit kell nekünk tenni – az udmurt népnek, hogy az udmurt nyelvet fejlesszük, hogy ne szűnjön meg soha?*) a következő válaszokat kaptunk:

„*Támogatni kell az udmurt kultúra fejlesztését. Érdemes az iskolákban kötelezővé tenni az udmurt nyelv tanulását. Az udmurt családokat fel kell világosítani, az udmurt szülőknek meg kell magyarázni, hogy a gyermekkortól kezdődő kétnyelvűség nem zavarja a gyerekeket, a két nyelv ismerete nem zavarja a tanulást. A szülőknek törekedniük kell arra, hogy a gyerek kiskorától folyékonyan tudjon beszélni mind a két nyelven, így aztán a gyerek már nem fog szegénykezni a saját anyanyelve miatt.*”

„*Azoknak, akik az udmurt nyelvpolitikával foglalkoznak, többet kellene találkozniuk az egyszerű udmurt néppel, megmagyarázni nekik, hogy a nyelvtudás és a nemzettudat szoros kapcsolatban van.*”

„*Hogy az udmurt nyelvet, kultúrát fejlesszük, szükségünk van nyelvpolitikára, jó szakemberekre, akik foglalkozni fognak az udmurt nyelvvel kapcsolatos problémákkal.*”

Jelen dolgozatban sok olyan kérdés felmerült, amelyek aggodalomba ejtenek. Mint látjuk, papíron minden nagyon szép lehet, de az elvek megvalósíthatósága már más kérdés.

Nagyon fontos az emberek véleményét is vizsgálni, hogy tudatában lehessünk annak, mit is tud a nép a saját nyelvéről, mit vár az államtól. Csak akkor tudunk segíteni saját népünkön, ha tudjuk, hogy mire van szüksége, mit akar.

Irodalom

PUSZTAY János 2006: Nyelvével hal a nemzet. Budapest, Teleki László Alapítvány.

К истории марийской орфографии

История марийской орфографии тесно связана с развитием письменности на марийском языке.

1. Предысторию современной марийской орфографии представляет система письма отечественных изданий периода с выхода первой марийской грамматики (1775) до 30-х гг. XX века. Известно, в конце XVIII в. и в XIX в. марийские книги в России выходили на основе русского алфавита и графики, правил русского правописания. Письмо в них основывалось на фонетическом и морфологическом принципах (вполне понятно, что тогда имела место непоследовательность в обозначении фонем и использовании принципов графики). В церковных переводных книгах середины XIX в. отмечалось определенное изменение системы письма, сближающее ее с марийским произношением. Особое место в развитии марийской орфографии занимали книги, изданные переводческой комиссией при Братстве святого Гурия (Казань, 1867–1892; ею выпущено более 240 книг на марийском языке). Считается, что на страницах изданий (букварей, церковных книг, словарей) комиссии оформились основы современного марийского алфавита (использование йотированных букв, дополнительных букв *ö, j, n, ä*, в заимствованиях букв *ф, х, ц, ш*) и орфографии (передача йотированных звуко сочетаний одной буквой, в целом верное отражение лабиальной гармонии, редуцированного звука *ы*, дефисное написание форм множественности, раздельное написание отрицательных средств при глаголах и послелогов, употребление букв *ъ* и *ь*, использование в конце слов звонкой согласной буквы *д*, отказ от знака *ъ* ('ять') после твердых согласных в конце слов, слитное написание многих сложных слов, оформление новых русских заимствований согласно русской орфографии). В 1893 г. произошли некоторые изменения в письме в связи с введением в алфавит букв *йи* и *йь*, предложенных М. Веске (последняя употреблялась до 1929 г.). Существенно отличалась система письма «Марла календаря» (Казань, 1907–1913): были исключены буквы *е, ё, ю, я, ф, х, ц, ш, Ъ, ъ* ('фита'); йотированные звуко сочетания обозначались буквами *йэ, йо, йу, йа*; широко использовалась буква *э*, конечные безударные гласные, как и в поздних изданиях переводческой комиссии, передавались буквой *ы*; в 1917 г. В.М. Васильев ввел в луговую-восточную марийскую систему письма написание конечных безударных гласных согласно лабиальной гармонии. Такое письмо использовалось до 1938 г. В 1910–30-х гг., в связи с отсутствием единых утвержденных правил и изданием газет, журналов, книг в разных городах (Казань, Вятка, Уфа, Бирск, Елабуга, Москва, Козьмодемьянск, Краснококшайск, Красноуфимск), отмечался заметный разноречивый в письме. В 20-30-х гг. XX в. (1925–1930, 1936–1937) в республике не раз поднимался вопрос усовершенствования алфавита и орфографии. В 1925 г. на II съезде работников просвещения были впервые приняты правила орфографии, базирующиеся на новом алфавите из 30 букв (без *е, ё, ю, я, ф, х, ц, ш, ь* и *ъ*, но с новыми буквами для мягких согласных *ж* и *жс*, которые в практику письма не вошли) и в основном (в том числе в оформлении заимствованных слов) на произношении.

В середине 1930-х гг. проходила острая дискуссия между составителями и сторонниками различных проектов алфавита и орфографии, прежде всего, относительно: включения и использования букв *е, ё, ю, я, ф, х, ц, щ* и *ä*, употребления *э*, соответственно обозначения йотированных звуко сочетаний одной или двумя буквами и передачи мягких согласных; отражения действия лабиальной гармонии в конце и середине слова; правописания согласных в конце слова и суффиксах; раздельного или слитного (или дефисного) оформления послелогов, частиц с вопросительными словами; правописания буквы *ы* в разных позициях, буквы *й* в конце слова, заимствованных слов. На языковой конференции 1937 г. было решено не включать в алфавит йотированные гласные буквы, но оставить в нем буквы *ф, х, ц, ь* и ввести букву *щ*.

2. В 1938 г. были впервые официально утверждены (Президиумом Исполкома МАССР и Наркомом просвещения РСФСР) и опубликованы «Алфавиты и орфографии марийских языков (лугово-восточного и горно-марийского)». В алфавиты были возвращены («дополнительно введены») буквы *е, ю, я, ь*, оставлены буквы *ф, х, ц, щ*, из лугово-восточного марийского алфавита исключена буква *ä* (по сравнению с современными алфавитами в них не было буквы *ё*, вместо нее принято использовать в русских заимствованиях букву *е*). Сводь орфографических правил имели одинаковую структуру, они содержали разделы об алфавите и правописании звуков и их сочетаний, правописании основы слова и окончаний, правописании заимствованных интернациональных и русских слов, о слитном и раздельном написании слов и употреблении дефиса, а также образцы правописания всех форм спряжения, в том числе отрицательного. В правилах были изложены: нормы использования букв *е, э, ю, я, ь, ы*, йотированных сочетаний букв, правописание конечных безударных гласных (согласно гармонии), отдельных суффиксов и окончаний, послелогов (отдельно от предшествующих слов), буквы *й* и других согласных в конце слова, личных местоимений, числительных, заимствованных слов (в основном с сохранением русской орфографии), сложных слов, временных и модальных форм глагола; нормы переноса слов. Правила 1938 г. сыграли важную роль в дальнейшем совершенствовании норм марийского правописания. В 1939 и 1940 гг. данные правила изданы в соответствующих орфографических словарях в переводе на лугово-восточный и горномарийский «языки».

Отдельные положения лугово-восточной марийской орфографии изменялись, уточнялись и дорабатывались в 1949, 1954, 1972, 1992 гг., горномарийской – в 1956, 1978, 1994 гг. Измененные правила издавались в орфографических словарях.

3. В 1949 г. в алфавит лугово-восточного марийского литературного языка была введена буква *ё* (для использования в русских заимствованиях), внесены частные изменения в орфографию: в правописание отдельных слов, в том числе заимствованных, (например: *куршталаи* 'бегать' вм. *куржсталаи*, *минут* вм. *минута*, *секунд* вм. *секунда* и др.), отрицательных частиц желательного наклонения (*ынем* 'не желаю' вм. *инем* и т.д.); принято дефисное написание частиц *-лай, -гала, -я, -ян, -с, -ыс*, слитное написание имен числительных, называющих сотни (*кокиѳдѳ* 'двести' вм. *кок шѳдѳ*); оформление русских собственных географических названий на *-ия* с *-ий* (*Россий* вм. *Россия*) и др.

Алфавит и правила правописания во втором издании горномарийского орфографического словаря (1944) остались без изменений.

4. В первой половине 1950-х гг. возродилась идея создания единой орфографии для обеих форм марийской письменности (с учетом их сохранения).

4.1. В связи с этим в 1954 г. опубликована на лугово-восточном марийском литературном языке «Орфография марийского литературного языка», разработанная на основе правописания 1938 г. Однако ее структура, состав и форма изложения значительно отличались от последнего. Лугово-восточная марийская орфография, ввиду того что была признана в качестве основы всего марийского правописания, претерпела небольшие изменения: принято писать отглагольные формы и слова с основой на *й* без буквы *ы* (*мийза* 'приходите', *миймаш*, *мийме* 'приход' *вм. мийыза, мийымаш, мийыме*), неопределенные, определительные местоимения и наречия с частицами через дефис (*ала-кӧ* 'кто-то' *вм. ала кӧ* и др.), корни слов на чередующиеся *-иш/-жс* со звонкой согласной буквой (*ишижтараши* 'предупреждать' *вм. ишиитараши*); упорядочены правила правописания сложных слов; внесены уточнения в написание притяжательных суффиксов 3 л. ед. ч. после согласных букв *ш* (с буквой *ы*: *-ыжсе/-ыжсо/-ыжсӧ*) и *с, з, ж* (*-ше/-шо/-шӧ*); внесены изменения в оформление отдельных заимствованных слов (*кастрюль* *вм. кастрюля, лампе* *вм. лампа* и др.). Все правила снабжены горномарийскими примерами, в случаях несовместимых различий даны отдельные правила или указаны особенности по горномарийскому правописанию.

4.2. В 1956 г. данные правила вышли в горномарийском орфографическом словаре (лугово-восточные марийские примеры приведены в скобках). В горномарийскую орфографию введены существенные изменения: регламентировано употребление букв *ӓ, ё* при обозначении только первых соответствующих фонем в слове (*ӓптӓн* 'петух' *вм. ӓптӓн, ёдыр* 'девушка' *вм. ёдыр*), причем за исключением позиций после гласных букв *ӧ, ӱ, е, и, э* (*йӧнан* 'удобный' *вм. йӧнӓн, икнары* 'одинаковое количество' *вм. икнӓры*); двоякое оформление заимствованных из русского языка глаголов неопределенной формы – по нормам горномарийского и лугомарийского произношения (*организу́яш, организо-ва́тлаш*); замена сочетания букв *виш* в середине слова сочетанием *пш* (*шы́тиаш* 'тянуть' *вм. шы́виаш*).

5.1. В 1972 г. отдельно издана орфография лугово-восточного марийского литературного языка. В отличие от предыдущей, в ней исключены правила, положения, примеры, относящиеся к горномарийской орфографии. Улучшена структура: выделены разделы по правописанию гласных, согласных, *ъ* и *ь*, всех частей речи (по отдельности), сложных слов, иноязычных слов, по переносу слов; впервые даны правила употребления прописных букв. Особенность данной орфографии: 1) внесены изменения в правописание названий сотен (принято писать раздельно), порядковых числительных, образованных от названий десятков (*лумышо* «десятый» *вм. лумшо*), причастий, деепричастий, инфинитива долженствования и существительных, образованных от глаголов 2-го спряжения на букву *й*

(регламентировано писать без исключения с буквой *ы*: *кайыише* «идуший», *кайыишыла* «идя» , *кайыман* «надо идти», *кайымаиш* «уход, движение»); 2) включено значительное количество новых правил, например, по правописанию: безударных гласных в конце русских заимствований при словоизменении (согласно гармонии по гласной букве последнего слога в слове), согласных с четким произношением, форм некоторых падежей и лиц имен существительных, прилагательных, числительных приблизительного счета (через дефис), падежных форм отдельных разрядов местоимений, суффиксов глаголов, наречий с суффиксами, междометий и подражательных слов; 3) исключено несколько правил, например, о правописании: буквы *иц*, йотированных буквосочетаний в собственно марийских словах, притяжательных местоимений, форм заимствованных глаголов; 4) упорядочен, усовершенствован ряд правил, например, о правописании: букв *ѣ* и *ь*, притяжательных суффиксов 1 и 2 лл. ед. ч., сложных слов (их слитное оформление построено в основном на семантических признаках), окончаний глаголов повелительного наклонения; 5) без специального правила расширено употребление буквы *ы* в середине марийских слов (*дыр*, *тыр*, *выр*, *гыр*, *кыр* вм. *др*, *тр*, *вр*, *гр*, *кр*: *чодыра* 'лес' вм. *чодра*, *лавыра* 'грязь' вм. *лавра*); 6) внесены изменения в написание отдельных слов, в том числе русских заимствований с безударной гласной *а* в конце (*котлет* вм. *котлета*, *парт* вм. *парта*, *банке* вм. *банка* и др.).

5.2. Горномарийская орфография 1978 г. составлена в целом по структуре лугово-восточной марийской орфографии 1972 г. Однако общее количество правил в ней в два раза меньше, чем в последней. Это объясняется тем, что исключены из горномарийских правил 1956 г. пункты, отражающие особенности лугово-восточного марийского правописания; не включены по понятным причинам правила, связанные с написанием безударных гласных в конце слова и обозначением их редукции и выпадения в середине слова (занимающие немалое место в лугово-восточной марийской орфографии 1972 г.), относящиеся к грамматическим и стилистическим нормам языка, а также не представляющие особых трудностей для письма. Правила обозначения горномарийской палатальной гармонии остались те же, что и в орфографии 1956 г. абзюк Расхождения в двух марийских орфографиях были практически незначительны: это – сохранившееся дефисное (в лугово-восточной) и слитное (в горномарийской орфографии) написание суффикса множественного числа =*влак* и *-влй*; раздельное (в лугово-восточной) и слитное (в горномарийской орфографии) оформление компонентов *иге* 'детёныш', *лу* 'кость', *коля* 'мышь', *уишмен* 'свекла', *шйѣдѣ* 'сто'; различия в образовании и соответственно в правописании дробных числительных (л.-в. *ик кокымишо*, г. *ик кокташ*, *ик кокшы* '1/2', л.-в. *ноль тичмашат кандаиш лумышо*, г. *ноль целый дй канѣйкш* 'десятый' '0,8').

6.1. В 1992 г. опубликованы современные орфографические правила лугово-восточного марийского литературного языка (утверждены Советом Министров МССР). В них в целом сохранены (если не принимать во внимание перестановку некоторых разделов) структура и содержание орфографии 1972 г., однако: 1) исключены правила, отражающие грамматические нормы языка, а также (по сути повторяющиеся) связанные с правописанием безударных гласных конца слова при словоизменении, формообразованием и словообразованием; 2) дополнен ряд правил, например, о правописании: начальной согласной буквы

второго компонента сложных слов (согласно произношению), сложных и составных глаголов, сложных наречий, составных частиц; о возможности использования в письме краткой и полной форм некоторых местоимений, деепричастий образа действия и др.; 3) внесены изменения в написание групп слов и отдельных слов: прилагательных с суффиксом *-ce/-co/-cö* (расширен круг слов в исключении, оформляемых без буквы *ы* перед суффиксом), названий десятков от 60 до 90 (принято писать, как и остальные, согласно лабиальной гармонии); названий птиц, животных и зверей, единиц со вторыми компонентами *иге* 'детёныш', *лу* 'кость' в качестве терминов, *вуя*, *йола*, *кида*, *шўма* – установлено писать их слитно (следует отметить, несмотря на то что правила письма сложных слов не претерпели других изменений, количество сложных слов в словнике словаря немало возросло); 4) изменено правописание заимствованных из русского языка слов с безударными гласными *а*, *о* в конце, которые регламентировано писать «по возможности» (за исключением научно-технических и общественно-политических терминов, названий континентов и стран, слов, обозначающих женщин по профессии и национальности) согласно лабиальной гармонии или с усечением безударной гласной буквы (*базе*, *скульптур*). Изменения, введенные в правописание заимствованных и сложных слов, вызвали большой спор среди марийских лингвистов и творческой интеллигенции, который продолжается до настоящего времени.

6.2. В 1994 г. вышли современные орфографические правила горномарийского литературного языка. Как и прежде, они составлены в основном по структуре новой лугово-восточной марийской орфографии. По сравнению с предыдущей горномарийской орфографией здесь почти втрое увеличено количество правил, добавлен ряд правил, прежде всего, о правописании: безударных гласных букв *а*, *о*, *е*, *я* в конце заимствованных слов при словоизменении и формообразовании; словообразующих и формообразующих суффиксов существительных, прилагательных, глаголов и глагольных форм, наречий в разных позициях; двойных букв на стыке различных морфем; краткой и полной форм некоторых местоимений, наречий и др. Конкретизированы правила правописания сложных слов, числительных. В орфографию возвращено: 1) отражение палатальной гармонии в полной мере – обозначение переднерядных гласных фонем *ä* и *ë* соответствующими графемами во всех слогах; 2) оформление заимствованных из русского языка существительных с окончаниями *-ия*, *-ие*, *-ий* без последних букв (*истори*, *учреждени*, *санатори*). По новой орфографии заметно ограничен круг сложных слов – регламентировано (в зависимости от контекста, семантики конструкций) раздельное написание постпозиционных компонентов *игй* 'детёныш', *кек* 'птица', *шуды* 'травы', *пеледйш* 'цветок', *понгы* 'гриб'; установлено несколько иное оформление смешанных дробных числительных, в том числе обозначающих десятые, сотые, тысячные доли: *ик цела дй кым луаш* в.м. *ик целый дй кым десятый* '1,3', *нйл цела дй коклы вйц шўдйш* в.м. *нйл целый дй коклы вйц сотый* '4,25'.

7. Известно, что марийское письмо основано в целом на соответствии произношению. В написании орфограмм в современной марийской орфографии, как и раньше, ведущими являются фонетический и морфологический принципы.

Согласно фонетическому принципу, отражающему позиционные чередования фонем,

пишутся: суффикс 3 л. ед. ч. существительных и показатель 3 л. ед. ч. глаголов повелительного наклонения л.-в. *ше/-шо/-шö* и *-же/-жо/-жö*, г. *шы/-шй* и *-жы/-жй*; в лугово-восточной марийской орфографии форма 2 л. мн. ч. глаголов повелительного наклонения *-са/-за*; отрицательные (в горномарийской орфографии также неопределенные с препозиционной частицей *та/-тй*-) местоимения и наречия, образованные от вопросительных слов с согласной фонемой *к* в начале; сложные слова со вторыми компонентами с чередующимися звуками *к/г*, *т/д*, *п/в* в начале; в лугово-восточной марийской орфографии безударные гласные *е*, *о*, *ö* в конце слова, отдельные суффиксы (например, *-та/-дар*, *-т/-д*).

Морфологическим принципом, предусматривающим графическое единство морфемы, определяется правописание: корней и основ на чередующиеся глухие и звонкие согласные звуки *т/д*, а также *ш/ж*, *п/в*, (в заимствованных словах) *б/п* и *г/к* в конце; служебных слов – послелогов, частиц, союзов с звуками *т/д*, *к/г* в начале; служебных морфем с звуками *т/д*, *к/г* в начале – суффикса 2 л. мн. ч. существительных и окончания 2 л. мн. ч. 1-го прошедшего времени л.-в. *-да*, г. *-да/-дä*, в горномарийской орфографии – также окончания 2 л. мн. ч. глаголов повелительного наклонения *-да/-дä*; отрицательных суффиксов именных и глагольных форм л.-в. *-де* и *-дыме/-дымо/-дымö*, г. *-дымы/-дымй*; показателя совместного падежа *-ге*; суффиксов причастий и деепричастий, образованных от глаголов 2-го спряжения.

В написании показателей мн. ч. существительных л.-в. *-влак*, *-шамыч*, дефисном написании постпозиционных и препозиционных частиц л.-в. *-ла*, *-лай*, *-я*, *-ян*, *ала-*, *кеч-*, *керек-*, *иктаж-*, *-гынат*, г. *хоть-*, *керек-*, *иктй-*, *йнят-*, *-йнят*, *-гбйнят*, *-шон*), в лугово-восточной марийской орфографии буквы *й* после гласных *и*, *й* в конце слова используется традиционный принцип.

Большая часть заимствований из русского языка в марийском оформляется как и в языке-источнике. Отдельные группы слов (ранние заимствования, часть слов с безударными гласными *а*, *о* в конце, существительные на *-ок*, *-ия*, *-ие*, *-ий*, прилагательные на *-ский*, *-ический*, *-ой*, *-ий*, имена существительные, употребляющиеся только в форме множественного числа) пишутся в соответствии с марийским произношением (или приближенно к марийскому произношению).

8. Обзор системы письма и орфографии марийского языка разных периодов и разных лет позволяет утверждать, что, несмотря на имевшие место недостатки, непоследовательности, неоднократные отмены и возвращения в правописании отдельных групп слов и форм, в использовании букв, путь развития марийской орфографии был в целом поступательным. К настоящему времени определились ее принципы, на основе которых выработаны правила: употребления букв, в том числе прописных, правописания слов, форм и суффиксов разных частей речи, переноса частей слов с одной строки на другую. Однако весьма дискуссионными остаются современные правила письма сложных лексических единиц и заимствованных слов с безударными гласными буквами *а*, *о* в конце.

Источники и литература

- Алфавиты и орфография марийских языков (лугово-восточного и горно-марийского).* – Йошкар-Ола: Маргосиздат, 1938. 61 с.
- ВАСИКОВА, Л. П.: Кырык марла орфографи лымдер. – Йошкар-Ола: «Мары Элӱн периодика» изд-во, 1994. 593 с.
- ИВАНОВ, И. Г.: История марийского литературного языка. – Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во, 1975. 256 с.
- ИВАНОВ, И. Г.: Марий литератур йылме историй: Студент-влаклан тунемме книга / Мар. гос. ун-т. – Йошкар-Ола, 2003. 299 с.
- ИВАНОВ, И. Г.: Вехи марийской письменности: краткий исторический очерк / Мар. гос. ун-т, И.Г. Иванов. – Йошкар-Ола, 2007. 46 с.
- ЛАВРЕНТЬЕВ, Г. И.: Марла возымаш: 30-шо ийласе тура савыргыш // Ончыко. 2003, № 8. С. 157–164.
- ЛАВРЕНТЬЕВ, Г. И.: Марла возымаш: 30-шо ийласе тура савыргыш // Ончыко. 2003, № 11. С. 152–161.
- ЛАВРЕНТЬЕВ, Г. И.: 40-ше – 90-ше ийласе марла возымаш // Ончыко. 2004, № 6. С. 161–167.
- Марий орфографический словарь* / Асылбаев А. ден Учаев З. ямдыленыт. – Йошкар-Ола: Кн. лукшо мар. изд-во, 1954. 94 с.
- Марий орфографий мутер* / Галкин И.С. ден Учаев З.В. ямдыленыт. – Йошкар-Ола: Кн. лукшо мар. изд-во, 1972. 197 с.
- Марий орфографий мутер* / Абрамова А.А. ден Галкин И.С. ямдыленыт. – Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во, 1992. 260 с.
- Мары орфографический словарь (кырык марла)* / Саваткова А. составляен. – Йошкар-Ола: Кн. лыкшы мары изд-во, 1956. 155 с.
- МУРЗАЕВ, А. С.: Марийский (кырык марла) орфографический словарь. – М.: Учпедгиз, 1940. 128 с.
- МУРЗАЕВ, А. С.: Марийский (кырык марла) орфографический словарь. 2-шы издани. – Козьмодемьянск: Маргосиздатын кырык-мары филиал, 1944. 156 с.
- САВАТКОВА, А. А.: Мары орфографический словарь / Кӱдалаш школышты тыменьшывлӱлан. – Йошкар-Ола: Кн. лыкшы мары изд-во, 1978. 191 с.
- СМИРНОВ, К. Ф. – АНДРЕЕВ, И. Ф.: Марийский лугово-восточный орфографический словарь. – М.: Учпедгиз, 1939. 140 с.
- СМИРНОВ, К.Ф. – АНДРЕЕВ, И. Ф.: Марий йылме орфографический словарь. 2-шо, тӱрлатыме да ешарыме изданий. – Йошкар-Ола: Маргосиздат, 1948. 259 с.

Szabó Dezső finnugrista antipátiái és finn szimpátiái

Finnugor tudománytörténeti csodabogarak I.

Régóta megfér egymás mellett a *néprokonság* és a *nyelvrokonság* összekeverése, bármi *finnugor* elutasítása és a finnek iránt érzett rokonszenv, amikor is elfelejtődik, hogy a finnek nálunk széles körű ismertsége a nyelvrokonság több évszázados kutatásának köszönhető. Nehezen találunk más olyan népet, amely ekkora távolságból és ekkora történelmi-társadalmi különbségekkel ily mértékben ismertté vált a magyarok körében, még „a mi lengyeleinkkel” is más a helyzet.

A budapesti bölcsészkar talán legrégebbi tantárgyát az 1872-ben alapított finnugor tanszékén oktatják: minden magyar szakos hallgatónak tanulnia kell annyi történeti-összehasonlító nyelvészetet, amennyivel a nyelvrokonság és konkrétan a finnugor nyelvrokonság mibenlétét tisztázni tudja, és annyi „népismeit” ismeretet kell szereznie a finnugor nyelvű népekről, amennyivel ezeket a népeket el tudja helyezni a világ (szerényebben, Európa) népei és nyelvei között. Így részesült ilyenfajta képzésben magyar–francia szakos hallgatóként Szabó Dezső (1879–1945) író is, egyike a felettébb vitatott irodalmi és ideológiai személyiségeknek. Feltűnően tehetséges finnugrista nyelvész-palántaként felsőbb éves korában maga is tanította ezt a tárgyat („...rám bízta, hogy az első éves magyar szakosokat vezessem a finn-ugor nyelvészetben és a finn nyelvben”), vannak ma is idézett nyelvészeti munkái (lásd *Nyelvőr*, *Nyelvtudományi Közlemények*, *Nyelvészeti Füzetek*), de ismeretes a gyökeres pálya- és nézetmódosítás, a nyelvészettel szakítás története is, ami nem az egyetlen ellentmondás Szabó Dezső ágas-bogas életművében. Az életrajzról és az életműről summázként a legismertebb Gombos Gyula sokat idézett Szabó Dezső monográfiája (Gombos Gy.: Szabó Dezső. Budapest, Püski 1989⁴), ezt megelőzően Nagy Péter irodalomtörténész volt szinte az egyetlen, aki monografikus jelleggel foglalkozhatott vele (Nagy P.: Szabó Dezső. Budapest, Akadémiai 1964). A Székéltől Lappóniáig című munkájában Domokos Péter sem hagyta említetlenül Szabó Dezső ide vonatkozó ténykedését (Budapest, Universitas 1998²).

Szabó Dezső finnugor vizsgájáról olvasva az *Életem* című kétkötetes önéletrajzból (Budapest, Szépirodalmi 1965), fogalmat alkothatunk arról, mit vesztett a tudomány, közelebről a tervezett összehasonlító finnugor mondattan a pályamódosítással:

„A nyelvészeti vizsgára Szinnyei professzornál csak délfelé került a sor. Itt már Beöthy vette át az elnökséget. Nagyon sokan tódultak be, még jogászok is, hogy hallgassák a finnugor csodát. Szinnyei szólt: – Keresse meg a *Kalevalá*-ban a kilencedik éneket és fordítsa. Én lehető szerényre csapolva hangom, mondtam: – Ez az Aino-runo, ezt tudom könyv nélkül. – Hát mondja. Megeresztem a csapat, folyik a Kalevala, mint a nyári zápor. Kis idő múlva Szinnyei közbeszólt: – Most keresse meg a harmincegyedik éneket. Még szerényebben zengem: – Ez a Kullervo-runo, ezt is tudom könyv nélkül. És már fújom is.

Így ment még négy vagy öt runóval, mert körülbelül felét tudtam könyv nélkül az egész *Kalevalá*-nak. A hallgatóságon mindegyre villamosáramok csaptak át. Beöthy derült volt, mint a telihold. Aztán áttértünk az összehasonlító nyelvészetre. Egyszer – jóval később – az állatkertben egy vasárnapon Jónás, a híres viziló azzal lepte meg bámulói odatolongott tömegét, hogy hátat fordított nekik, és anyagcseréje végelszámolását olyan fergetegesen záporozta feléjük, hogy mindnyájan kaptunk több-kevesebb emésztési emléket tőle. Így köpdöstem én a finn, észt, lapp, vogul, osztják, zürjén, votják, mordvin szavakat a jelenvalók hüledezésébe. Végre Beöthy kacagva felállt, és tapsolni kezdett. Tapsolt mindenki. Sohasem hittem, hogy így lehet örüdeni a finn-ugor nyelvészetnek.”

Néhány bekezdéssel lejjebb azonban ez is olvasható:

„Nyelvészeti tanulmányaim, melytől nemsokára örökre el fogok válni, megtanítottak módszeres kutatásra, módszeres gondolkodásra, kitartó munkára. És megmutatták a nyelvek csodálatos életét.”

Az elválásáról a tudománytól az Eötvös Collegiumban töltött negyedik évére emlékezve (Életeim I: 790–791) ezt írta:

„Megálmodott nagy munkámon: a finn-ugor mondattanon is keményen dolgoztam. Az ilyen munka első, roppant fegyelmezettséget és türelmet parancsoló feladata a cédulázás. És mivel némely mondatban tíz-tizenöt különféle mondattani eset is lehetett, az ilyen mondatról tíz-tizenöt cédulát kellett készíteni. El lehet képzelni, micsoda óriási munka így kicédulázni az összes finn-ugor nyelv nyelvi megnyilatkozásait. De azért ez a munka csak a laikus előtt tűnik fel gépiesnek és lélektelennek. Ez alatt a munka alatt látja meg az ember a nyelvi jelenségek egyéniségét, a törvényszerűségeket. Ekkor alakul ki fokról fokra a leendő munka képe. Ez pedig rendkívüli, sajátos öröm a dolgozó számára. – És dacára, hogy ez az öröm sokszor lobbant fel bennem: mégis mint haragos walkűrök, nagy kétségek suhantak át lelkem felhői alatt.”

Kétségeit két csoportba sorolta, az egyik az idővel volt kapcsolatos, a rekonstruktumok időbeli távolságának megállapítását „tudományos mókának” tekintette, a másik fajta kétség szerint:

„ebben az időben még a finn-ugor nyelvészet nem rúgta le mindenik lábáról a gyermekcipőt. ...úgy láttam, hogy az egész finn-ugor nyelvészet egy vak sikátorban mozog. És máig is megdönthetetlenre alakult ki bennem az a meggyőződés, hogy a magyarnak fajilag semmi köze sincs a finn-ugor népekhez.”

Itt van a kutya (az egyik kutya) elásva: nyelvrokonság? fajrokonság? A faj szó mikor milyen értelmű társadalom- és nyelvtudomány-történeti használatának tisztázása nálunk még várat magára (lásd például a finn Aira Kemiläinen és munkatársai kutatásait).

Miután „borússá búsították” egyes nyelv(észet)i tények és a tudomány állása – szakított vele. Erre Kuncz Aladár és Laczkó Géza társaságában egy szép augusztusi délután a Verbőczy u. 11-beli albérletében került sor, ahol – miután egy csomó behűtött üveg sört, szalonát, szafaládét, szalámit, zöldhagymát és kenyeret vettek Szabó Dezső utolsó forintjain (Életeim II:148–149):

„a lakomát odaterítettük a jó hűvös kályha elé, székekkel és a huszonötezer finn-ugor cédulával. Az első pohár megívása előtt egy köteg cédulát bedugtunk a kályhába, és

ünnepélyesen meggyújtottuk. Aztán ettünk, ittunk, beszélgettünk, és közben folyton finn-ugor nyelvészettel tápláltuk a tüzet. Majdnem három órába került az egész elégetése.”

A cédulaégetésről szóló részt Gombos Gyula Laczkó Gézának a Nyugatban megjelent novellájából – A Kollégium Don Quijotéja (1909) – idézte. A hősnek, Ajókay (értsd Szabó) Dezsőnek az őt meg nem értő baráthoz intézett monológiát (itt részletekben) mint a pozitívizmus leglátványosabb, kályhát melengető kritikáját idézzük:

„Mintha nem akarnátok világosan látni. ... A nyelvtudomány nincs magáért. Ezt akartam veled megértetni. ... Nincs lelketek! Tehetetlen kövekként gurultok a tudományos divat lejtőjén. Nyelvészek vagytok, mert mindenki az, mert minden tökkelütött képes egy nyelvészeti dolgotat összeverni. Hordjátok, hordjátok az anyagot rakásra, de összefoglaló nagy megértők aligha támadnak belőletek. Fele annyi adat is elég lenne, ha jól rájuk néznétek. De ti összekubikoztatok az anyagot, és várjátok, hogy magától repüljön ki belőle valami eszme. Van, aki hetet-havat összehord 600 oldalas könyvben európai, ázsiai, élő, kihalt, nem is élt népek nyelvéről, illetőleg csak szavairól és miféle eredményre jut? »Népünk e népekkel sokszoros érintkezésben lehetett századokon át.« Tessék, ez az. Ez eredmény? ... Hát takarodjatok előlem, hát vesszettek magatokba, bánom is én. Mit törődöm én veletek?”

A fenti Jónás-féle kitérő a Szabó Dezső-i stílusnak jellemző eleme, és a később megváltozott nézet visszavetítése, miszerint a finnugor nyelvészet „lelki trágya”. Ez idézet A magyar Tanárság pszichéjéhez (Nyugat 1911. 2. kötet 354–360) című, vitát kiváltó, helyenként ma is időszerű írásából, amely – első mondata szerint – arról szól, mennyire neveli az életre az egyetem „a tanárfiókát”. Előrebocsátotta: „Amiket itt fogok mondani, minden személyi vonatkozás nélkül mondom. Hiszen igazán semmi személyes rancune-re nincsen okom s annak a tárgynak a tanára, amely ellen a legerősebben szólok – a finn-ugor nyelvészet – a legnagyobb jóssággal kötelezett hálára. Tudományos jóhiszeműségét és lelkiismeretét feltétlenül tisztetem. Itt a rendszerről van szó.” „Nem laikus ember beszél. A finn-ugor nyelvészet éveken át hitem volt. Nem is sikertelenség panaszol. Első kezdéseim a legnagyobb jóakarattal fogadták és érdemen felül jutalmazták.” A vita kapcsán kijelentette, a szaktudósok foglalkozzanak vele, „de ne tegyék mindenki számára kötelezővé, mivel a többségnek nem jelent szellemi értéket” (uott 687).

Ezek után nem meglepő (vagy ennyi finnugrisztika után éppenséggel nagyon is meglepő), hogy Szabó Dezső számos (pontosabban számtalan) írásában találunk utalást a magyar nyelv és a magyar faj (etnikum/nemzet, lásd fentebb) társtalanságára. Például „rokontalan nyelvünkkel, rokontalan sajátos pszichénkkel nekünk egész sajátos helyzetünk van Európában” (Az egész látóhatár 1: 328) vagy „a magyar faj egyedülálló, rokontalan nép Európában, és így a határokon kívül semmi más olyan nép nincs, melyet a vér, nyelv vagy kultúra rokonsága egyéni fejlődésének természetes hátvédjévé tenne” (uott 335). Nincs mit csodálni, hogy például a Badiny-Jós Ferenc által fémjelzett Ősi gyökér (Buenos Aires) 1975-ben készséggel idézte az Életeimből a fenti kiábrándulást, jóllehet idézhetett volna a „déliabós őbieskedés”, „a torzonborz magyarkodás” elleni nyilatkozataiból is. Ilyen A Népben megjelent egyik könyvkritikája („Csaba királyfi él ... Anka János könyve 1921. jún. 5. vasárnap, 2-3. old. alsó fele; a II. rész), ebből a nehezen odaillő, indulatos szózuhatagot idézzük, amely után váratlan a könyv szerzőjét illető dicséret: „...szép könyv. Mondj köszönetet érte” (vö. másképp Nagy P. 1964).

„A magyarságnak két típusát halálosan gyűlölöm, mert: nem magyarság, hanem a *magyarkodás* (kiem. SzD) legundorítóbb, legkártékonyabb formája. Az egyik a néhai Horvát István fajta. Tudományellenes meggajdulás ez, mely egy holdkóros, sohasem létezett múltat zagyvál egybe, hogy a maga magyarkodó csörgősipkáját végtelen ismétléssel a világ orra elé rázhassa. Ezek számára a mai élet nagy kérdései nem léteznek: ők Bendeguzt, Irnókot és társaikat ráncigálják ki sírjaikból lehetetlen jámbusokba és olvashatatlan műfajokba. Ez a típus, ha jóhiszemű, félbolond mániákus, ha szélhámos, kártékony állat. Mindkettő kompromittálja a magyar szellemet. A második típus a kuruckodó, kossuthapánkos, kirakatosan ellenzéki, fokosos, gatyás, teremtettés, zigomár-magyar. Ennek a kultúr Európa: az átkos nyugat, a modern szellemélet nagyszerű termése: erkölcstelen destrukció. Műveletlensége roppant biztonságával ítél eleveneket és holtakat. Ez a magyarkodó kannibál az, ki tajtékozó agyarral megy minden tehetségnek, a magyarság legmélyebb megnyilvánulásának. S ez az üresfejű dül be minden idegen csirkefogónak, ha az magyarságot klaunkodik előtte. Ezt a típust fajunk fejlődése érdekében patkányméreggel kellene kiirtani.

A magyarság nem analfabéták holdkóros múmiája. A magyarság nem cafrang, nem paszománt, nem gatyá, nem töltött káposzta, nem dummerauguszt bohócruha, melyben turáni vitustáncot járunk a szemberöhögőknek. És minél jobban el van telve valaki a nyugati kultúrával, annál mélyebben lehet magyar. Az irodalom maga nem hunkardnyelés, nem hastánc, ahol az író vonaglik és bődül, hogy hogyan legyen magyarabb. A magyar irodalom egyszerűen és mély gyökerekről magyar, mint ahogy a fák az erdő fái. Még az is teljesen felesleges, hogy a *magyar* név valami sűrűen forduljon elő benne.”

A nagy cédulaégetés után a finnugor népeket a finnek kivételével később csak hébe-hóba emlegette. Finnországi ismertsége más kérdés, erről itt csak néhány jellegzetes epizódot említünk. Szabó Dezső finn-szimpatijának megnyilvánulása több korszakba sorolható. Időrendben haladva első, diákkori sikereit már fentebb irigyelhettük, és az idézettekén túl az Életeimben más helyeken is találni rájuk utalásokat.

Az 1910-es – 20-as évekre vonatkozóan a finn–magyar kapcsolatok finn bibliográfiájában (V. Tervonen – I. Wichmann 1982, Helsinki, Castrenianumin toimitteita 24) a Szabó Dezső névnél két tételre bukkanunk (a másik kettő a kortárs történész Szabó Dezső professzoré).

A Suomalaiset [Finnek] című írás az Ylioppilaslehti-ben [Egyetemista Újságban, az ún. heimonumero-ban, vagyis finnugor néprokonsági különszámban 1923. III. 3.] valószínűleg azonos A finnek címmel, A Népből 1921. jún. 10-én, pénteken magyarul megjelent írásával. Faragó József fordította finnre; a kétféle szöveget nem állt módunkban egybevetni. A magyar cikk végén kiderül, hogy a Helsinkiben 1921 nyarán tartott ún. finnugor iskolakonferenciának, későbbi nevén I. Finnugor Közművelődési kongresszusnak a tiszteletére írta, amelyet még további négy kongresszus követett (1924 Tallinn, 1928 Budapest, 1931 Helsinki, 1936 Tallinn), és amelyről Bán Aladár beszámolt A Népből, ahol számos más – főleg szintén Bán Aladártól származó – finn és finnugor vonatkozású hírt, írást is közreadtak, akár a címdalón is, mint például E. N. Setälä magyar nyelvű nyilatkozatát a szovjet/ orosz karélieiai helyzetéről.

Ezt a finnekről szóló írást Nagy Péter – mint A Nép-ben megjelent Szabó Dezső írások közül az összesen két említésre méltó egyikét – a következőképpen jellemezte (1964: 307–308): itt „a délibábos turánizmussal a rokonnép kultúráját állítja szembe, s azt követeli, hogy minden család asztalán legyen ott a Kalevala és a Kanteletár”, és a 341. jegyzetben az „Én minden ... magyar lélekbe” kezdetű-végű részt idézte is a cikkből, amelyet itt most – a politikailag nem korrekt részei nélkül – közreadunk (a magánhangzók helyesírását, a Kalevala szó sajtóhibáit kijavítva):

A finnek

A világháború nagy ítélkezéséből a finnek megnyert pörrel kerültek ki. Ez a nagyszerű nép, mely makacsul ragaszkodik faja életjogához, szabad lett s most saját akaratával építheti jövőjét. 1808-ban az orosz Zigomár¹ kitepte a kis Finnországot Svédország kezeiből. Azóta az orosz politika állandó programja volt oroszra nyelni ezt a csodálatos népet. De kemény legényre talált: a finn keresztbe feküdt a medve torkában s hőiesen, makacsul, szép szón és remítéssel keresztül megmaradt finnek, a Kalevala népének.

Csodálatos ez a nép, mintha Jókai világteremtéséből került volna a kékszemű tavak, a végtelen erdők országába. Nagy lelki erői vannak s még hibái is: makacssága, konzervativizmusa szükségszerű védőszerepet játszottak a történelemben. Erős az ökle és tanulni vágyó a lelke. Analfabéta nem igen van ebben a népben s a kultúra ott az egész népnek mindennapi gondja. Az erdőben szétszórt tanyákon, a természet hozzáférhetetlen búvóhelyén a nép fiai egymásba plántálja [!] át tanító nélkül az olvasás, a betűvetés tudományát. Az idősebb tanítja az ifjabbakat. Ez pihenés és játék nekik nehéz birkózásukban a természettel.

Itt még friss habokkal zubog a népköltészet folyója. Az ősrégi finn népdalokból az emberiség egy rég eltűnt arca néz ránk, melyet ma már hiába keresel Európa többi népeinél. Az ethnografiában, a népköltészet tanulmányozásában, a nyelvészetben érte el a finn kultúra legmagasabb csúcsait s ezen a téren nem kell szégyenkeznie Európa egyik népe előtt sem.

Sohasem felejttem el azt a hatást, melyet a Kalevala első hallása tett rám. Még egy kukkot sem tudtam finnül s úgy mentem Szinnyei professzor egyik előadására. Ott éppen a Kalevala eredeti szövegét kezdték olvasni. A szavak különösek, idegen pattogásúak voltak, de a ritmus olyan ős vissza emlékezéssel [!] fogta meg lelkemet, hogy egy pár hét alatt már értettem az egész eposzt s tekintélyes részét könyv nélkül tudtam. A Kalevala lelkesített rá, hogy négy éven át éjjel-nappal foglalkozzam a finn-ugor nyelvészettel. [...]

Ismerik-e nálunk eléggé a finn népet, ennek az olyan mély gyökérről testvérnemzetnek a népbölcsészetét? Vannak belőle bő mutatóanyagok a népiskolai és középiskolai kézikönyvekben? Zongorázzák, éneklük-e úri leányaink a finn népdalokat, akik Budapest minden idegen lupanár nótáinak odaadják magukat? Hallasz-e a kávéházakban a cigánytól finn népdalokat? [...]

Ezerszer üvöltöm, hogy mi nem azért főttünk-sültünk ezer esztendő poklában, hogy itt egy Magyarország nevű bármilyen összetételű nép-ragout zabáljon az élet. A mi ős szerelmünk a magyarság sajátos arca. Ésha [!] azt akarjuk, hogy ebből az arcból ne vesszen

1 A jelentéséről lásd a google.com-ban a minimum 33 600 találatot

el egy vonás sem, vissza kell kapcsolódni a testvérnépek ős kultúrájába. Én minden délibá-bos, analfabéta történelmi zagyvaságot utálok, s nem szeretem, ha a központi kávéházban lóhúst puhítanak a kurzustalan felük alatt s turáni elbeszéléseket és drámákat írnak. De feltétlenül szükségesnek tartom, hogy a finn-ugor, török-tatár népek sajátos kultúráját, mitológiáját, népköltészetét felölleljük a magyar lélekbe. A középkori megvénült várurak fiatal gyerekek lélegzetét szívták be, hogy megfiatalodjanak. Szívjuk be a finn nép tiszta, erős lelkét.

A Kalevala egésze megvan Vikár Béla fordításában, a Kanteletár (finn népdalok) egy része Bán Aladár áttételében. Házi könyve legyen ez a két könyv minden magyar családnak. Olvassák pl. el a Kalevalából a Kullervó epizódot (31–36. ének), a világ népköltészetének egyik legcsodálatosabb természetével fognak megismerkedni. És művészi fordítóink figyelmét is felhívom e kitagadott népek költészetére. Végtelen szolgálatot fognak tenni a magyarságnak, ha most, mikor a nagy árjalumpolás után sajog a kaccenjammerünk, a rokonabb népek lelkével gazdagítjuk sajátos kultúránkat.

Az úgynevezett turáni mozgalomnak megvannak a maga fonákságai, bolondjai, analfabétái és szédelgői. De maga a mozgalom megújulásunk egyik leghatalmasabb gondolata, mely sajátos kultúránk szempontjából rendkívül termények [!] s talán a történelem egy új fordulatánál politikailag is erőt adó lehet. Szeretném én most azt a pocsekéképű tatár, kirgiz vagy mandzsú lányt látni, akivel én nem járnék pogány örömtáncot az árja-koponyák fölött! A nyugati kultúrát ki kell zsákmányolnunk. Ezekben a kultúrákban vissza kell szeretni magunkévá lelkünk egy-egy elfelejtett ős vonását. [!]

A kitagadott testvérnépek most Helszinkiben [!] nagy összejevetelt fognak tartani. És Finnország napot fog szentelni a magyarság szeretetének is. Fogadja a nagyszerű finn nép a felfeszített magyarság hálás köszönetét. Öt sebünk tág kapu volt, de még maradt annyi vérünk azért, hogy azon át az egész jövőre tartó szeretettel szeressük Suomi csodálatos népét.

A finn bibliográfia másik tétele a Két árva című, először 1922-ben közreadott novella, amely szintén Faragó József fordításában 1923-ban jelent meg a Suomen Heimo [tkp. Finnugor rokonság, szó szerint „finn törzs”] nevű újságban (Kaksi orpoa 190–191). Témája nem finn, nem magyar–finn, érdekességét itt és most pusztán a finnre fordítás ténye adja, illetve az, hogy első magyar megjelenését közel tíz újrakiadás követte, és hogy 1941-ben a második budapesti könyvnapon Tímár József előadásában el is hangzott. 1922-ben a kritika a sikeres novellák közé sorolta, Nagy Péter viszont jóval később úgy találta, hogy „a Két árva, ez a töről metszett »turáni« elbeszélés, melyben egy megvadult ló betörése során »fajilag« ismeri fel egymást egy magyar és egy tatár legény” mint a novelláskötet nagyobb része „a faji gondolat illusztrálására született, elsősorban a háború és az irredenta eszmekörébe kapcsolódva” (1964: 316).

A rövid életű, csak 1923-ban megjelenő Élet és Irodalom folyóirat Aktualitások rovatában (1923: 34) ez olvasható a főszerkesztő Szabó Dezsőtől:

Liipola Yrjö fordítása

Liipola Yrjö, az ismert nagytehetségű finn szobrász lefordítja finnre az Elsodort falut. Az első kötet már készen van s Liipola nagy művészi intuícióval valósította meg a nehéz feladatot. Azok, akik Finnországból felkérték erre a nagy feladatra művészt, nyíltan megmondották, hogy megelégtették már azt, hogy a modern magyar irodalmat csak közepes tótocskák és svábocskák ügyeskedéseiből lássák és műveket akarnak látni, melyek igazán magyarok, és igazán művészet. Liipola különben már több magyar könyvet fordított le finnre s egyik leglelkesebb propagátora a magyar kultúrának.

A szerénytelenségben nem szenvedő szöveg önmagáért beszél. Az 1919-ben megjelent Elsodort falu finn fordítása a finn bibliográfiákban azonban nem szerepel. Az évtizedekig Magyarországon élő Yrjö Liipola és magyar felesége azon kevesek közé tartozott, akiket az író viszonylag közel engedett magához. Erről maga Liipola számolt be Vaellusvuosiltani. Muistelmia I. [Vándoréveimről. Visszaemlékezések I. Porvoo–Helsinki, WSOY 1956] című könyvének Dezső Szabó – taisteleva kirjailija-titaani [Szabó Dezső – a harcos író-titán, 318–328] című fejezetében. A fordításról és a ki nem adásról Liipola ezt írta (finnül i. m. 327–328, itt utána magyarul Szfj E. fordításában):

„Aloin jo siihen aikaan suomentaa hänen parasta romaaniaan, Elsodort falua, joka on suuri kaksiosainen teos. Sitä olivat jo toiset yrittäneet kääntää Euroopan suurkielille, mutta kukaan ei saanut työtään valmiiksi. Tarvittiin nimittäin kääntäjää, joka täydelleen hallitsee unkarin kielen ja ymmärtää hänen kirjakielensä, joka on aivan toisenlaista kuin toisten kirjailijain kieli, rikasta, täynnä uusia sanamuodos[tuksia, uusia tai muresanoja, joista vaillinaisesti kieltä taitava ei koskaan saa selvää ja joita hän ei osaa istuttaa omaan kieleensä. Se oli aikaa vievää ja vaivalloista työtä, joka ei kannattanut, jos siitä tahtoi ansaita ja elää. Siksi sen käännös ei ole tietääkseni ilmestynyt millään kielellä. Minäkin taistelin sen kanssa parikymmentä vuotta, kunnes sain sen valmiiksi. Oli aivan mahdotonta hänen tavallaan ilmaista ajatuksia toisella kielellä, eikä teos millään kielellä olisi alkuperäisen veroinen. Möin käännöksen Suomessa kustantajalle, mutta vaikka siitä on jo muutama vuosi kulunut, ei kirja vieläkkään ole ilmestynyt. Se on vahinko, sillä mikään unkarilainen romaani ei ole niin syvältä kyntänyt unkarilaista maaperää, ja kukaan ei ole niin voimakkaasti kuvannut Unkarin kansan sielua.”

„Már akkortájt elkezdtem fordítani a legjobb regényét, az Elsodort falut, amely kétkötetes nagy mű. Mások is próbálták már lefordítani az európai nagy nyelvekre, de senki sem készült el vele. Ugyanis olyan fordítót igényel, aki teljességgel ura a magyar nyelvnek és érti az ő írói nyelvét, amely teljességgel különbözik más írók nyelvétől, gazdag, tele van új szóalakzatokkal, új vagy nyelvjárási szavakkal, amelyeket a nyelvet nem teljességgel ismerő sosem ért meg és amelyeket képtelen átültetni a saját nyelvébe. Ez időigényes és sok gondot okozó munka, amelyet nem érdemes csinálni, ha valaki pénzért teszi és ebből akar megélni. Ezért a regény tudtommal semmilyen fordításban nem jelent meg. Én is két évtizedig küszködtem, mire elkészültem vele. Teljes képtelenség volt más nyelven a szerző módján fejezni ki a gondolatait, és semmilyen más nyelven nem lenne az eredetivel egyenértékű. Eladtam a fordítást Finnországban egy kiadónak, de jöllehet már jó pár év

eltelt, a könyv még mindig nem jelent meg. Kár, mivel semmi más magyar regény sem gyökerezik olyan mélyen a magyar földbe, és senki sem ábrázolta olyan erőteljesen a magyar nép lelkét.”

Tehát az 1919-ben megjelent Elsodort falu első kötetének fordításáról 1923-ban mint készről írt Szabó Dezső, ehhez képest Liipola maga írja, hogy a szöveggel folytatott „két évtizedes harc” után adta át a teljes és kész fordítást egy finn könyvkiadónak (melyiknek?), és a regény mégsem jelent meg finnül. A finn fordítás kéziratát – Tulvan viemä kylä – a finn Liipola-kutatók is keresték és ma is keresik (Viironen, Heikki: Missä on Dezső Szabón ”Tulvan viemän kylän” käännös? *Hiidenkivi* 2007/6:54).

Arvi Järventausta a másik finn, aki 1938-ban ismerkedett meg Szabó Dezsővel. *Itkuvien pajujen maa* (A szomorúfüzek országa) címmel kiadott magyarországi megfigyeléseiben külön részt szentelt a nagyközönségnek szánt előadás-sorozatairól is híres írónak. Järventausta döbbenet nézte a magyar társadalomnak a realitásokkal nem törődő részét, és érdekelt az az író, aki már 1911-ben azt hirdette, hogy „nincs múlt múltért, nincs tudomány tudományért”, aki 1936 nyarán gyilkos gúnnnyal írt arról, hogy „ősvalláskodunk vagy ősmitológizálunk”, aki azt vallotta: „Mi bűnnek, sok esetben súlyos gazténynek mondjuk, ha figyelmet és élő energiát vonunk el a ma rettentő problémáitól egy meddő múltosdihoz” (Toborzó. Az egész látóhatár I: 117). – Mindkét finn memoár-részlet fontos kortörténeti adalék.

Szabó Dezső Ainohoz című verse már a címével sejteti a finn vonatkozást, hiszen a Kalevalának köszönhetően az Aino a legismertebb finn női név világszerte. Finn fordításáról, finnországi ismertségéről nem tudunk. Nem tartozik a magyar költészet legjobbjai közé, de a maga módján mind tartalmát, mind formáját, stíluselemeit tekintve figyelemre méltó, nem csak mint az írói életmű része, hanem mint kortörténeti és eddig figyelemre nem méltatott kapcsolattörténeti adalék, ennek tekintjük az alábbiakban (és amolyan „menet közbeni” kutatási feladatnak: ki volt a versben említett professzor apa, ki volt/lett ez az Aino). A keletkezés helye és ideje ismert, az utolsó sor után ott áll: Rákóczi-tér [Szabó Dezső lakása] 1940. februárius hava 2. A vers tehát a finnek ún. téli háborúja – az 1939. nov. 30-tól 1940. március 13-ig tartó honvédő háborúja – idején íródott, de a másik küzdő fél nem is említődik benne.

Ahhoz mérten, hogy Szabó Dezső, ha egyáltalán ismert, akkor sem költőként ismert, és hogy számos kiadásban jelent meg (lásd alább) a vers, amelyhez hasonló – legalábbis Nagy Péter szerint (1964: 504) mint kollázstechnikai újítás – a kérdéses korszakban csak még egy akad az író életművében (saját elhivatottságáról), alig találunk az Ainohoz-ról említést. A vers végét jellemző Arany János-féle Családi kör-utánérzés értelmezése, különösen etnofuturizmusként, még várat magára. A Jelenkor alább megnevezett számából itt közölt, jellegzetes nyelvezetű idézet is sajátos szemszögből íródott (ami itt dőlt, az az eredetiben ritkítás):

„*Szabó Dezső finn versét* mindenki mélységes megrendüléssel olvashatta a Magyar Nemzet egyik legutóbbi vasárnapi számában. A küzdelmes nagy író, ifjúságunk egyik legnagyobb (!) nevelője és forradalmasítója most nem lázas és vad érzelmeket kergetett, hanem a Sors veszedelmei előtt mélységes hittel és megadással keresett menedéket egy tiszta és szabad Isteneszmé ölében. A *finn nép szabadságáról és a finnekhez való szeretetéről* beszélt ez a vers előbb, hogy azután magasztos himnuszává legyen az egyszerű, meleg, emberi

természetességnek, mely már maga az Isteneszmével azonosul. Az anyaföld közvetlensége, a cipó melegsége, a kenyér ígézte mind Istent mondja s az egyszerű dolgokból is az Isten beszél felénk. Szabó Dezső pályáján ez a vers különös és egyszerű állomás. Nem csupán formája miatt, bár így is az lehetne. A szabadvers ritmikus és áradó prózája, gondolatainak ritmusa, mely a zsoltárok egyszerűségére és monumentalitására emlékeztet, éppen úgy szívünkbe növekedett, mint a tartalom, mely Istenről és egy sokat szenvedő kis nép élet-halál küzdelméről beszél.”

Nagy Péter szerint „a finnek háborúján lelkesedik fel annyira, hogy a maga módján »hőskölteményt« ír róluk-hozzájuk” (1964: 504), illetve mint „óda-kísérletet” említi:

„egy valaha, húsz éves korában, futólag ismert finn gyermeklány mitikusra növesztett alakján át lelkesedik a finnek hadi cselekményeiért, melyekkel ekkor tele vannak a magyar lapok: a finnek adták vissza a hitét az emberben, amit nehéz másként érteni, minthogy a Szovjetunió elleni háború gondolatán gyulladt lírai tűzre” (1964: 545).

Többféle internetes keresés és egyéb vizsgálódás után is úgy tűnik, hogy egyedül Libisch Győző foglalkozott a verssel a Szabó Dezső *költői* életművét a maga teljességében taglaló írásában: A versíró Szabó Dezső (www.tabulas.hu/szabodezso/irasok/versiro.html). „A Szabó Dezső életművét átmázoló rosszhiszemű párt-cenzor” Nagy Pétertől eltérően (454) szerinte „Szabó Dezső éppen azon lelkesült fel, hogy végre akadt egy nép a világban, mely kicsi ugyan, mint a magyar, de mégis: sikeresen szembeszegült a Gép (barbárság) és a Szám (túlerő) hatalmával – ilyesmi a háború eddigi folyamán nem fordult elő –, és ez reményt ad az emberiségnek a győzelemre. Ez az Ainohoz mának szóló üzenete.”

A vers első megjelenései a következők:

- Magyar Nemzet 1940. márc. 3. vasárnap 6. old. [egy teljes baloldali hasáb és a 2-3-4. hasáiban 1/3-ad részben] – erről lásd fentebb Jelenkor 1940. április 1. 7. sz. 4. old),
- Esti Újság 1940. márc. 10. vasárnap 15. old. (itt egy divathölgy csíkos selyemblúzos [!] fényképe az illusztráció; ez a megjelenés nem szerepel az életmű-bibliográfiában; tudunkkal az Esti Újság Pozsonyban jelent meg)
- Ludas Máttyás Füzetek 57, 1940. februárius – március, a verssel kezdődik a füzet – erről Magyar Nemzet 1940. márc. 30., a 6. oldal bal felső sarkában a Ludas Máttyás Füzetekre emlékeztető címlapon reklámként teszi csak ennyit tesz közzé: Megjelent Szabó Dezső legújabb füzet
- Magyar Nemzet 1940. április 6. szombat 6. old. -ppp-: Szabó Dezső új füzet – ebben egy árva szó nincs a versről; az írói álnévlexikonban Magyar Nemzetben publikáló -ppp- nem található, gyaníthatóan a Liipola-visszaemlékezésben említett, az íróval ritka jó viszonyban levő Papp Viktor történész lehetett. A Magyar Irodalmi Lexikon Szabó Dezső-szócikkének egyik illusztrációja a füzet címlapja.
- Az elfelejtett arc című elbeszélést – ezt az 1918-ban közreadott írást, amely 1995-ig kb. 21-szer [!] szerepel az életmű-bibliográfiában – az Ainohoz című verssel együtt adta ki az Exodus 1941-ben, de hogy ennek az újrakiadásaiban – 1943², 1943³, 1944⁴ – a vers is ismétlődött-e vagy csak maga a novella, eddig nem sikerült tisztázni, jöllehet a finn tematika hazai elterjedésének, ismertségének szempontjából nem közömbös.

Aino alakjának mitikusra növesztéséről, a vers szovjetellenességéről, az irodalomtörténészek pártosságáról, az Istenhez fordulásról, a reményteljességről ítéljen ki-ki maga a vers olvastán. A szöveg tagolása a különféle, általam ismert kiadásokban nem egyforma és/de éppen Aino egyetlen megszólalásában „formabontó”. Itt az Esti Újságból idézzük, az eredeti írásmóddal, ami ugyan megnehezíti az olvasást, de éppúgy kortünet, mint maga a vers.

Ainohoz

*Kicsike Aino, szőke tündöklésed
Ugy hullt belém a mai reggelen:
Mint valamikor, sorsom egy nehéz
Hágóján, – és fájón egyedül –
Hegyek lihegve őszben és viharban
Törtem előre vert kertek között:
A Pusztulás bomlott leányai,
Szél-vámpírok és zápor-Salomék
Őrült táncukban téptek s körmeik
Sajgó lélekké vágták testemet
S vad suhanásuk örvénylő szele
Kioltotta az élet lángjait
Testem-lelkem mélyebb tűzhelyein:
Már kívántam az elpihentető
Látástalan üres nagy éjszakát:
A végtelen, örök, alaktalan
Semmit: mely nem én, és nem akarat,
Nem szín, nem forma, nem hang és más dühe
Az Élet-hóhér torturáinak
Csak semmi, semmi, végtelen, örök...*

*És akkor, mint szívenlőtt kis madár,
Arcomba hullt valamelyik ijedt
Kis kert kebléről letépett virág.*

*Arcomhoz kaptam. A virág lehullt
A sárba, és én kábult-reszketőn
Felvettem a bomlott Ősz-mostoha
Kitagadott kis sápadt gyermekét,
Zilált arcomhoz odaszorítottam
Mint ijedt lányka pillangó-kezt.
Hogy jött karomba ez a mozdulat?
Most sem tudom. Talán a szenvedés,
A farkas fogú kietlen napok
Mohó karokká oldták lelkemet:
Hogy vágyjak, óvjak, öleljek, szeressek,
Mert annak, akit letiport az élet,*

*Ugy kell a jószág, mint a végtelen
Levegő-ég a repülő madárnak.*

*Gyenge rózsza volt, fehér, olyan gyermek,
Bántott szépsége olyan panaszos
S hogy kis teste érinté arcomat,
S hogy illata érinté lelkemet:
Ott őszben és viharban, s életem
Vad zuhanásu tört utja fölött:
Lelkem síkjain végtelen mezők
Terültek el, lágy májusi eső,
Olyan puha, szelid, mint anyakéz
Az alvó gyermek homloka fölött.
Hullt a kalászos komoly derűjére
És úgy hallgattak a boldog rögök,
A fák s elámult nagyszemű virágok,
Hogy a szívedben ének lett e csend:
Szelid kenyérről, boldog folytatásról,
Csendes tűzhelyről. – O, szent, szent
[család! –*

*És a szüremelő lágy pászták között
Egy széles folyó messzi mozdulásán,
A keleti ég roppant kapujából:
Átragyogott egy óriás szívárvány.*

*Hogy életem rég az oromra ért:
Egyedül állok vad sziklák fölött:
Ugy fájtam ezt a sárbahullt világot,
És a Kainná visszazuhan embert,
Megölt nemzetek szörnyű látomását,
Égő tetőket a bölcsők fölött,
Vérbe fult vetést, meggyilkolt anyát,
A gép s a tigris-ember kézfogását
S romokká tépett templomok fölött
A zsákmány-falkák farkas-ordítását.*

Ma reggel is, hogy újból jött a nap

És vak dühén az őrült gépezet
Uj szörnyűségek robotjara lódult,
Hogy legyen uj bűn, uj tragédia,
Szétdult tüzhelyek, meggyilkolt szívek:
Kérdeztem a lelkeimtől: – minek élni,
Minek teremni? Szépség, gondolat
Kinek kell e vért őrvongó világban?
Mi értelme van, annak, aki lélek?
Hol lel társat az, ki ember maradt?

S akkor, kis Aino, szőke fürtjeid
Szétpárázó fényében visszahulltál
A lelkembe, mint sötét tó vizébe
A parti fának hófehér virága.

Huszéves voltam, te alig tizennégy,
Tudós jó édesapád elhozott,
Hogy lássad a legendás, „nagy rokont”,
A dal és ritmus ősi arcu népét,
A vérben s könnyben újra nyílt magyart.

A hajó lassan uszott felfelé
A nyári estben álmodó Dunán,
Tündérországot és fényt álmodott,
Tovább álmodta azt a büszke álmot,
Mely ide hozta a nehéz magyart.
A vizrengeteg mély tisztásain
Arany oszlopon ringó paloták
Ringtak tova s a roppant ölelésű
Hidakra, a Gellértra és az alvó
Partokra permetélt a holdvilág,
Mint szelid áldás sugott szavai.

Mohón hajoltunk a megtáruuló
Csodálatos kincsekkel megrakott
Lelket tágitó roppant éjszakába.
S amint a szépség s a gondolat,
A béke és a munka mérhetetlen
Városa, mint királyi szép ara,
Titkos hívásu nászra öltözött,
A vízben és lelkiünkben visszafényllett
S hogy szőke fejünk fürtje egybefolyt:
Te átöleltél s boldog-gyermekül
Kiáltottad még habzó szivedet

A hívó éj boldog hallgatásába:
– Ugy örvendek, hogy rokonod
A finn nem más, mint északi magyar!
[vagyok.

Kicsinyke Aino, népek és világok
Zuhantak el azóta. Mennyi vér,
Mennyi szenvedés, megfojtott ima,
És a világ szétszórt térségein
Mennyi sirgödör! Fürtjeimre is
Rázuzmarázta haragját a tél:
De te nem mulsz. Nem, nem engedhetem,
Hogy a rossz évek hozzád nyuljanak,
Eloítsák szőke fürtid lángocskáit,
Meghervasszák elámuló szemed
Tág kelyheinek kék örömeit:
Gyermek vagy most is és tizennégyéves
S mig nézlek: én is huszéves vagyok.

És most már nincs sötétség a szivemben,
Te vagy a hajnali nagy üzenet
S fajtád csodáját sugárzod felém,
Hogy megint merjünk hinni és szeretni:
Ma finnül hiszünk az Istenben, Aino,
És finnül hiszünk az Emberben is.

A fajtád szíve legyőzte a Gépet,
A Számot és minden borzalmakat.
Oly végtelenül tudatok szeretni:
Hogy nagy szívetek lobogásinál
Ujból Emberré melegült az ember
S a véres-sáros szégyenek után:
Van Emberiség ujból, s van remény.

Kicsike Aino, Észak rögein,
Jég-szörnyek s köd-bozótok titkain
Felragyogott a finn Éjszaki Fény
S besütötte a messzi szíveket
Ma ez melegít mindenkit, ki ember,
Ki lélek, becsület és szeretet.
Ó, ez a napja ma a szenvedőknek,
A bántottaknak, az elcsüggedőknek
S egy uj tavasz roppant ígérete.

Kicsike Aino, elmulik az orkán
S mint egy nyavajatorós Góliát

*Elvágódik majd a világ dühe.
Kain doronga önféjére hull majd...*

*Lesz még szenvedés, de lesz fizetés,
Szent, sérthetetlen lesz majd minden nemzet,
Bármily kicsiny s a századok szerelme:
Annyi vér, szív, agyvelő, szenvedés,
Annyi szorongás és szent áldozat:
Biztonság lesz s nyugodt, termő jövő,
Minden nemzet isten egy gondolatja,
Különös dal, sajátos Istenarc:
Istent s az emberi termést rabolja meg,
Az egyetemes szent harmóniát,
Ki bármelyiknek életére tör.
Mindenik nemzet zsúfolt és talaj,
Melyből sajátos Gênio sz fakad,
Az Alkotó legszebb igazolása.*

*Lesz Béke, Jog: az eke és a gyár,
Az üzlet és alkotó gondolat
Uj hitű szent munkában összefog:
Az életért, és nem a gyilkolásért.
Csendes, munkás, termő mindennapok,
Szelid barázdák, szépség, gondolat
Dusan fakadó nevető család
Lesz újra az élet értelme, és
Ha nagy jószág nyári alkonyon,
Mikor kalászbá ért már a vetés,
S a közös Anya nagy ígérete
Közeledik az aratás felé,
Az estébe nyúló földek fölött,
A megtöretett test szent asztalán*

*Zsoltáros kéken leng az áhitat
S a barna tüzhely egybeölelő
Biztonságába hazatért család
Elmondta már az estéli imát:
Az anya felfogja a kenyeret,
Mely test és Ige, hit és szeretet
S feléje nyuló drága kis kezek
Mint madárcsőrök repkedik körül,
Az apa pedig mondja csendesen,
Mint emlékeztetést és szent fogadást:*

*– Emlékezzünk most a finnekre is,
Isten után a hála az övék:
Hogy ember lett az ember és megint
Megérti egymás szíve dobogását.
Biztonságunk, hitünk, a hősi vágy
S minden kis élet szent életjoga
Onnan van: hogy a finnek végtelen
Hősi szerelme megváltó csodát
Adott a sárba s vérbe hullt világnak.
Ó, gyermekek, mindenki, ki szeret,
Hős, összefog, jogot véd, gáton áll:
Tagja a halhatatlan finn Hazának
És honfitársuk mindenki, ha arcán
Az Isten arca kiteljesedett.*

*Ó, Aino, Aino, tünékeny virága
az északi rög csoda-erdejének,
Kicsike Aino, sugározz felém:
Hogy tudjak tovább barázdát hasítani,
Vetni, gyomlálni, védeni, hogy tudjak:
Hinni magyarul, hinni emberül.*

A metafora értelmezése a kognitív szemantikában

(Szárnyaszegett kísérlet a szárnyaszegett melléknév metaforikus jelentés-összetevőinek vizsgálatára)

A metaforák kutatása, vizsgálata Arisztotelésztől napjainkig nagy múltra tekint vissza. A metaforikus nyelvhasználat tanulmányozása eredetileg a retorika érdeklődési körébe tartozott, ma azonban a nyelvészeknek, filozófusoknak és pszichológusoknak vált kedvenc kutatási területévé.

A hagyományos meghatározás értelmében a metafora elsősorban az irodalmi, azaz szépprózai vagy költői nyelvhasználathoz kötődött. Ennek lényege talán úgy fogalmazható meg, hogy a metaforát alkotó nyelvi kifejezést a hagyományos, elfogadott („szó szerinti”) jelentésen túl metaforikus (azaz „átvitt”) értelemben használjuk azért, hogy az általa kifejezett fogalom segítségével egy hasonló fogalmat fejezzünk ki.

A kognitív nyelvészek szerint a metafora azonban ennél jóval több: mint az új jelentések létrehozásának nélkülözhetetlen eszköze fontos kognitív funkciót tölt be a nyelvben, amennyiben minden új jelenséget már ismert kognitív struktúrákkal való analógia alapján próbál megragadni.

A metaforaelmélet azóta lett az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben fejlődő terület a holisztikus kognitív szemantikában, amióta Lakoff és Johnson az 1980-ban megjelent „*Metaphors we live by*” című könyvükben felhívták a figyelmet arra, hogy a nyelv megértésében óriási szerepet játszik a metaforák értelmezése. Felfogásukban a metafora nem elsősorban az irodalmi szövegek és beszédek stilisztikai díszítőeszközeként értelmezett nyelvi jelenség, hanem jóval több annál: a nyelv egyik legfontosabb szubjektív tényezője, a nyelvi kreativitás, az analogikus gondolkodásmód megnyilvánulása. A hétköznapi beszéd tele van olyan metaforikus kifejezésekkel, amelyeket nem tudatosan, hanem ösztönösen használunk: a metaforák tehát központi szerepet játszanak a beszélt nyelv szemantikájában is. Ilyen értelemben az irodalmi metaforák vizsgálata a köznapi metaforák vizsgálatának része, kiterjesztése. A kognitív metaforaelmélet újszerűsége talán éppen abban ragadható meg, hogy a hagyományos metaforafelfogáshoz képest jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét, amennyiben a hagyományosan „holt” metaforákra összpontosítja a figyelmét. Lakoff és Johnson a „holt metafora” kifejezés helyett elsősorban a „konvencionális metafora” terminust használja, és a „holt” metaforát a „konvencionális metafora” azon eseteire foglalja le, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára nem azonosíthatók mint metaforák, ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzés segítségével tárható fel; ilyen „holt” metafora például a *fiók* (a *fiú* ~ *R. fi* szóból jött létre -*ók* kicsinyítő képzőbokkal), az *állat* (az *áll* ige származékszava, melynek régi jelentése 'létezik'; a 'létező dolog' → 'élőlény' → állat' jelentésfejlődés egyes lépéseit jelentéstopadásos folyamatok is segíthették, minthogy a szó gyakran szerepelt olyan jelzős kapcsolatokban, amelyekben a jelzett szó fogalomkörét a jelző leszűkítette: *asszony(i) állat*, *élő állat*... [1. TESz 1: 138]) és a *fő* melléknév (amely a *fej* főnév eredetibb *fő* alakváltozatának mellékneve-

sülésével jött létre, s főnévi előzményétől eltérő jelentése és mondattani funkciója miatt alakilag el is különült [l. TESz 1: 862]).

A kognitív metaforaelmélet szerint az úgynevezett konvencionális metaforák elmebeli „fogalmi metaforák” nyelvi kivetülései: minden metaforikus kivetítésnek van egy forrástartománya (source domain) és egy céltartománya (target domain), ahonnan, illetve ahová a kivetítés történik. A forrástartomány, amely többnyire fizikailag tapasztalható ismeret, képi sémák (image schema) által van strukturálva, aminek következtében van saját kognitív topológiája. A kivetítésnél ez a kognitív topológia megőrződik a céltartományban, vagyis a forrástartomány adja meg a céltartomány szerkezetét. Lakoff ezért nevezi elméletét invariancia-hipotézisnek és a kivetítést rátérképezésnek (mapping). Mindezek alapján azt állítja, hogy minden elvont gondolkodás végső soron képi sémaalapú metaforikus gondolkodás, tehát a fogalmi gondolkodás érzéki tapasztaláson alapul: a legalapvetőbb szemantikai fogalmak is empirikus alapúak, többnyire a térbeli viszonyok fizikai érzékeléséből mint forrástartományból letérképezett és annak alapján metaforikusan megértett céltartományok. A metafora tehát nem egyszerűen nyelvi jelenség, hanem egyfajta gondolkodási stratégia: „Alapvető eljárás többek között arra, hogy az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel értsük meg. A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A jelentésmátrixok összetevői kognitív tartományok, reprezentációs terek, amelyek egy-egy fogalom-összetevőt profilálnak, azaz helyeznek előtérbe valamely háttér előtt. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezzel a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le” (Tolcsvai Nagy 2001).

Mivel alapvető fogalmaink – így az idő, az élet, a halál, a szerelem, a harag, az öröm stb. – képes kifejezések egész sorát hozzák létre minden nyelvben, ezek alapján a mindennapi, konvencionális metaforák alapján megrajzolható az ’élet’, a ’halál’ a ’szerelem’ stb. fogalmának profilja, és egybevetethető, hogyan élnek ezek a képek a különböző nyelveket beszélő népcsoportok tudatában. „A metafora központi szerepet játszik önmagunk, a kultúránk és azon túl a világ megismerésében” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142). A jelentéstanilag összefüggő metaforikus kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A metafora tehát fogalmi természetű: az egyik fogalmi tartomány szerkezetét vetíti rá a másik fogalmi tartományra. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Az úgynevezett „konvencionális metaforákban” a használati érték elfedheti a kifejezés névértékét (pl. nem gondolunk a halálra, amikor *halálosan unalmas*-nak minősítünk egy előadást), a jelentés felfüggesztése azonban nem zárja ki, hogy a szó eredeti jelentése továbbra is érvényben marad egy mélyebb tudatszinten, így a kijelentéseket egyszerre több szinten is értelmezzük. A „képes” kifejezéseket éppen az aktuális (szándékolt) jelentésük alatt meghúzódó eredeti jelentés színezi meg, indokolatlan tehát ezeket a metaforákat lebecsülni. Éppen azok a „legelevenebbek és legmélyebben gyökerezők, a leghatékonyabbak és a leghatalmasabbak, amelyek gépies használatuk következtében tudattalanok és nem kívánnak semmi erőfeszítést” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142).

A kognitivisták szerint a metafora tehát központi szerepet játszik önmagunk, kultúránk és azon túl a világ megismerésében. Ha meg akarjuk tudni, mit jelent számunkra az élet, a szerelem, a nemiség, akkor azt kell keresnünk, milyen képzetekhez fűződnek tudatunkban. Az élet UTAZÁS, a halál ELTÁVOZÁS, a halál ALVÁS, az élet ÉRTÉKES TULAJDON, az élet JÁTÉK, az élet LÁNG,

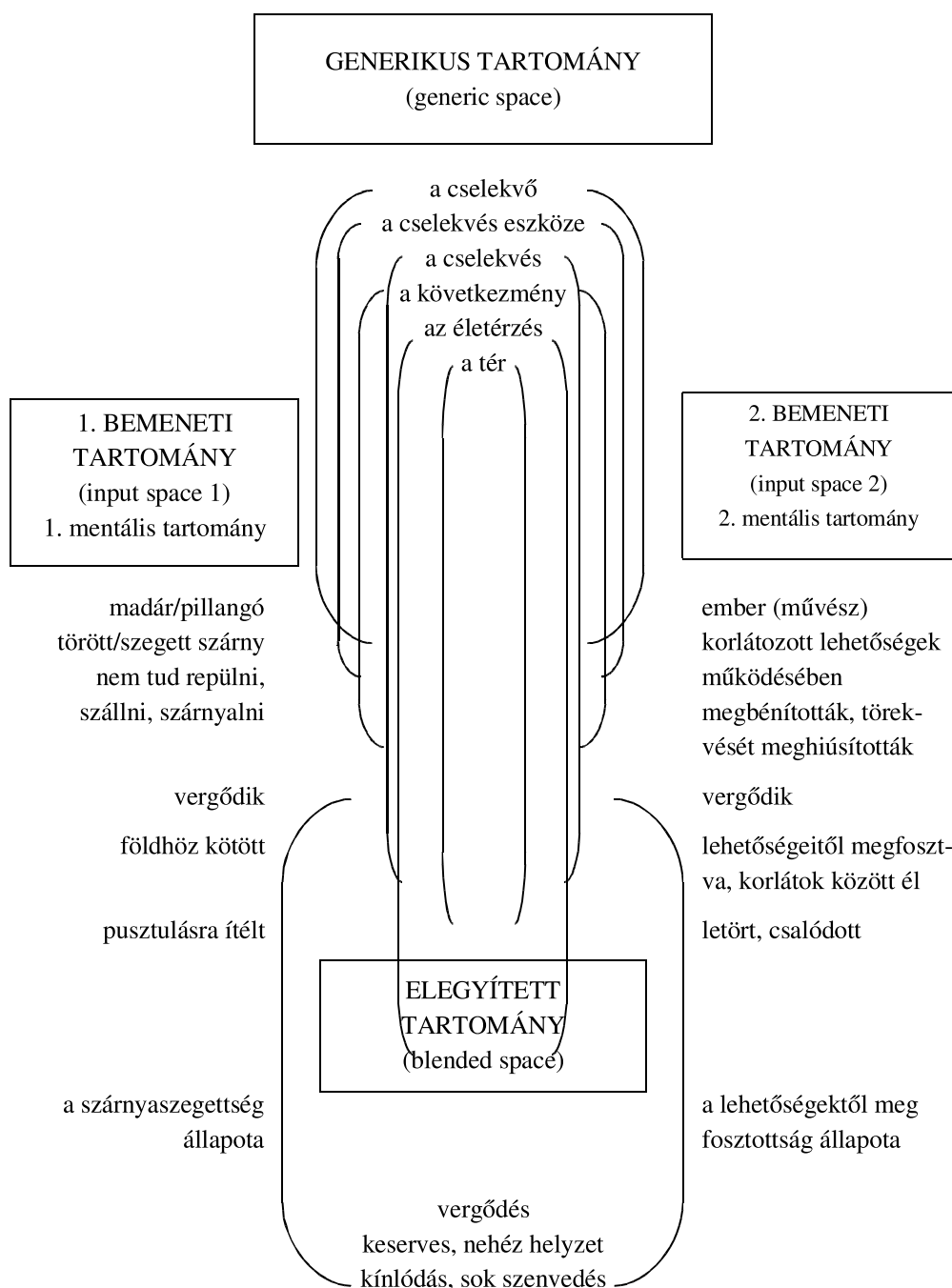
TÜZ, az élet FOLYADÉK, az élet KÖTELÉK, az élet TEHER. A szerelem TÜZ, VARÁZSLAT, VESZÉLY, VADÁSZAT, LÖVÉS, HÁBORÚ, VÁROSTROM, CSAPDA, KÖTELÉK, KÖZÖS MŰALKOTÁS, REJTETT TÁRGY, BETEG (vö. Lakoff–Turner 1989).

Kövecses Zoltán (1986, 1988, 1991) a köznyelvi metaforákból, metonimikus kapcsolatokból, szólásokból, közhelyekből kiindulva dolgozta ki az érzelem és az egyes érzelmek (pl. a harag, a félelem, a büszkeség, a tisztelet, a boldogság) fogalmi szerkezetét. A haragot metonimikusan helyettesítheti a TESTI HÓ („X forrófejű”), BELSŐ NYOMÁS, ELVÖRÖSÖDÉS („elvörösödött a dühtől”), IZGATOTSÁG („remegett a dühtől”), MEGZAVART ÉRZÉKELÉS („elvakította a harag”, „nekiugrott vad dühében”). Közismert metaforák tanúsága szerint a harag FORRÓ FOLYADÉK („az embernek felforr a vére”). A test az érzelmek TARTÁLYA, és a harag NYOMÁST FEJT KI az edény falára („szinte felrobbant a dühtől”). Ha fokozódik a nyomás és nem sikerül megfékezni az indulatot, A HARAG KIROBBAN. A harag egyúttal TÜZ („tüzet okádott”), ÓRÜLET („haját tépi dühében”) stb. (vö. Kövecses 1998).

„A metafora kognitív szemantikai magyarázata beilleszkedett a *blending* (elegyítés, vegyítés) jelenségkörébe. E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határu mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (a hagyományosabb modellben a forrás- és a céltartomány) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a *blendet*, ez esetben a metaforikus kifejezést” (Tolcsvai Nagy 2001).

Nem éréktelen a 'hiány' kifejezésére szolgáló nem derivációs természetű lehetőségek közül a különböző (képzőszerű) elő- és utótagokkal megalkotott metaforikus összetételek jelentéstani vizsgálatával foglalkozni annak érdekében, hogy a metaforikus kifejezések mögöttes jelentését feltárhassuk, és a metaforikus használat kialakulását nyomon követhessük. Munkámban most csak a *szárnyaszegett* melléknév metaforikus jelentés-összetevőinek vizsgálatára, illetve általában a *szárny*-nyal kapcsolatos metaforikus kifejezések bemutatására teszek kísérletet.

A *szárnyaszegett* 'buzgalmában, lelkesedésében letört, reményében csalódott' metafora képi sémá szerkezete:

A két bemeneti tartomány (input space 1 és input space 2) szerkezeti összetevői annyiban azonosak a generikus tartományban (generic space) lévő szerkezeti elemekkel, amennyiben a forrás- és céltartományban is van cselekvő (madár/pillangó, illetve ember/művész). A cselekvést végző mindkét tartományban hibás, tökéletlen eszközzel rendelkezik (sebesülés vagy nyírás következtében törött a madárnak a szárnya, amely a repüléshez nélkülözhetetlen eszköz, illetve a művész megfosztódott a számára nélkülözhetetlen alkotói szabadságtól, így

korlátok közé szorítva akadályozva, bénítva van alkotói tevékenységében). Tökéletlen eszköz birtokában lehetetlenség a cselekvést (jól) végrehajtani (a madár nem tud repülni, a művész nem tud alkotni). Az elegyített tartomány (blended space) mind a forrás-, mind a céltartományból örököl elemeket. A 'lehetőségektől való megfosztottság' jelentést az ennél jóval konkrétabb 'szárnyaszegettség' kifejezéssel hívjuk elő, mely segít a megértésben. A tökéletlenül végrehajtott cselekvés következtében a madár/pillangó és az ember/művész sorsa is a vergődés. A repülésre képtelen, földhöz kötött madár szenvedve vonaglik, kínlódik, hánykolódik tehetetlenségében, az ember/művész pedig csak nehezen, az eléje tornyosuló akadályok leküzdésével tud előrehaladni, életét csak a napról-napra ismétlődő küzdelmek között tudja fenntartani. Mindkettő osztályrésze a keserves kínlódás, a pusztulásra ítéltség, melyet a letörtség, csalódottság, reménytelenség életérzése kísér.

A metaforikus kifejezések jelentésánál összefügghetnek más metaforikus kifejezésekkel, és az egy csoportba tartozó kifejezések nemegyszer visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például a KORLÁTOZOTT LEHETŐSÉGEK = TÖRÖTT SZÁRNY, pl. a fent említett *szárnyaszegett* ('buzgal-mában, lelkesedésében letört, reményeiben csalódott'), *szárnyát szegi valakinek* ('működésében megbénítja, törekvéseit megghiúsítja'), *megnyirbálja valakinek a szárnyait* ('működésében korlátozza').

A SZABAD MOZGÁS, GYORSASÁG, EMELKEDÉS = SZÁRNY fogalmi metaforának is kiterjedt kifejezésrendszere van, különösen a választékos stílusban és az irodalmi nyelvben használt állandósult szókapcsolatokban, pl. a *szelek szárnyán repül* ('a gyorsan szálló szél erejétől hajtva száll'), *szárnya nő* ('képességeit kezdi szabadon kibontani'), *szárnyait próbálgatja* ('első kísérleteit teszi'), *szárnyára bocsát valakit* ('kibocsátja az életbe'), *a dicsőség szárnyaira emel valakit* ('híressé, ünnepeletté, népszerűvé válik'), *szárnyakat ad valakinek* ('gyorsabb működésre, tevékenységre sarkallja; megihleti, szárnyalásra készíteti'), *szárnyra kap/kezel valamely hír* ('terjedni kezd').

A *szárny* szó alkotóeleme a BIZTONSÁG, VÉDETTSÉG, OLTALOM, VÉDELEM = SZÁRNY fogalmi metaforának is, pl. *valakinek a szárnya alá menekül* ('rábízza magát valaki védelmére'), *a szárnya alá vesz, fogad valakit* ('pártfogásába, oltalmába veszi'), *valakinek a szárnyai alatt van/él* ('oltalma, védelme van'), *valakit kiereszt a szárnyai alól* ('a maga útjára engedi, önállóvá teszi'), *szárnyait kiterjeszti valaki fölé* ('oltalmába veszi, megvédi') stb.

„A kognitív metaforák egyenletei dinamikus egyenletek. Sok évezredet vagy évszázadezredet hidalnak át, tudatunkban ma is élő asszociációk formájában élnek” (Fónagy 1998: 149). Lakoff és munkatársai azt is kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, így például kommunikációs, érzelem-, állapot-, eseménystruktúra-metaforarendszerekbe rendezhetők.

A „kognitív metafora” elmélete jelentős vívmány. Egyre kevesebb olyan nyelvész és talán még kevesebb olyan filozófus akad, akik azt hiszik, hogy a valóságról objektív képet alkothatnánk a nyelvtől és a nyelvre épülő emberi gondolkodástól függetlenül.

Irodalom

- FÓNAGY Iván (1998), A kognitív metaforákról. In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 140–153.
- KÖVECSES Zoltán (1986), *Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to the Structure of concepts*. Benjamins, Amsterdam.
- KÖVECSES Zoltán (1988), *The Language of Love. The Semantics of Passion in Conversation*. Bucknell University Press, Lewisburg (PA).
- KÖVECSES Zoltán (1990), A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.), *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- KÖVECSES Zoltán (1991), Happiness: A Definitional Effort. *Metaphor and Symbolic Activity* 6. 29–46.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (1980), *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- LAKOFF, George – TURNER, Mark (1989), *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago University Press, Chicago – London.
- LAKOFF, George (1990), The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1: 39–74.
- TESZ = Benkő Loránd (szerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2001), Az ELTE doktori iskoláján a 2001–2002-es tanév első félévében tartott „A kognitív stilisztika” című előadássorozatok keretében kiosztott handoutok.

Vikár Béla Kalevala-fordítása(i)

Mottó:

„Az összegyűjtött runókból most bőven össze lehetne állítani *hét* Kalevalát is, s ez mind különböző lenne.”¹

„Sajnálom szegény finneket. Nekik csak egy Kalevalájuk van. Mi már az ötödiknél tartunk. S nem is akármilyenek ezek a Kalevalák: mindegyiknek megvannak a maga értékei.”²

A mottóul választott idézetek a *Kalevala-változatok* gondolat mentén kapcsolódnak egymáshoz és a címhez. Az első idézet Lönnrot egyik levelének pár sora. Az új Kalevala összeszerkesztésekor Lönnrot – az idézet tanúsága szerint – hét szövegváltozatot is lehetségesnek tartott, melyet a gyűjtött anyagból össze lehetett volna állítani. A második idézetben pedig Varga Domokos az 1849-es finn változat alapján készült öt teljes magyar Kalevala-fordítás/öt szövegváltozat miatt tartja a magyar olvasókat irigylésre méltónak. Természetesen ma már a finn olvasónak is többféle Kalevala-változat áll rendelkezésére: rövidített, prózaiasított vagy éppen képregényben elbeszélt. Ami pedig bennünket, magyar olvasókat illet, az öt teljes fordítás mellett vannak részfordításaink is, sőt – ugyanattól a fordítótól több fordításváltozat is fellelhető.

A továbbiakban Vikár Béla szövegváltozatait vizsgálom. A címben zárójelbe tett többesjellel saját bizonytalanságomra próbáltam reflektálni: beszélhetünk-e több – Vikár Béla nevéhez köthető – fordításról? Eldönthető-e – el kell-e egyáltalán döntenünk, hogy a szövegváltozatok közül melyiket tekintjük A VIKÁR-FORDÍTÁSNAK?

A kiadásokról

Vikár Béla teljes Kalevala-fordítása 1909-ben jelent meg először az Akadémia kiadásában. De már 1909 előtt is jelentetett meg részleteket a készülő fordításból: 1901-ben *A Kalevalából. A Lemminkäinen-runók* és 1908-ban *Kullervo énekei* címmel.

A teljes szöveg másodszor 1935-ben jelent meg a finn Kalevala 100 éves évfordulójára, melyet gyors egymásutánban – különösen 1944-ig – több kiadás is követett. Az 1985-ös, a Kalevala 150 éves évfordulójára megjelent, kiadásig többnyire szemelvényes vagy tematikai, műfaji szempontok alapján rendezett kötetek jelentek meg.

E dolgozat szempontjából különösen az 1935-ös és 1985-ös kiadás érdekes. Ennek legfőbb

1 Idézi Kaukonen Väinö: A Kalevala születése. Budapest, Gondolat, 1983. 203.

2 Varga Domokos: Öt magyar Kalevala. Szovjet irodalom. 1990/6 123.

oka az, hogy a két kötet kétféle szövegváltozatot tartalmaz, és ünnepi kiadások lévén már külső megjelenésükkel is különböznek a többi teljes szövegkiadástól.

Dolgozatomban a két szöveget vetem össze a Lemminkäinenről szóló történeten keresztül: a teljes Kalevala tizenegyedik énekétől a tizenhatodik énekig. Az összehasonlítás részét képezi az 1901-ben megjelent *A Kalevalából. A Lemminkäinen-runók* című szöveg is.

a) Az 1985-ös kiadás

A kötet borítója piros-fehér színű, vászonkötés szövetborítással, magyaros keresztzemesre emlékeztető varrásmintával. A kötet védőborítóban jelent meg: fehér alapon piros rombusz, benne a belső borítón levő mintával.³

Az 1985-ös szöveg alapját az első, 1909-es kiadás képezi. Hogy miért nem egy későbbi változat, azt az utószót jegyző Hajdú Péter a következőképpen motiválja: „Egyfelől helyesebbnek láttuk azokat a Vikártól költött sommázó és olykor bizony gyermeteg versikéknek a mellőzését, amelyeket Vikár az egyes énekek elé állított. (...) Másfelől a szöveg-összehasonlítás arra utal, hogy a két szöveg [1909-ben és 1935-ben megjelent – VPI] között *jelentős* változtatás nincsen, vagy alig van, s ami akad, az sem mindig előnyös, vagy pedig elhanyagolható.”⁴ Az 1985-ös kiadás annyiban különbözik az 1909-estől, hogy helyesírásában – különösen ami a mássalhangzókat illeti – sokkal inkább követi a normatív változatot. Pl. a c hangot c-vel, és nem cz-vel jelöli stb. Ugyanakkor pár zavaró nyomdahiba (?) is maradt az 1985-ös szövegben, pl. „Erdőt adtát esdekelve” (1985, 14: 44), valamint olyan változtatások, melyek éppen szembe mennek a helyesírási normákkal. Pl. „Külömbekhez te magadnál”(1985, 11: 70), „De mint bánja Lemminkäinen”(1985, 11: 103). Ezek azonban elhanyagolható különbségek, dolgozatomban szempontjából nem relevánsak, ezért választottam inkább az 1985-ös szövegvariáns vizsgálatom alapjául.

b) Az 1935-ös kiadás

Ez a kiadás két kötetben jelent meg: a második kötet a Magyarázatok a Kalevalához című, mely Vikár Béla szómagyarázatai mellett Kosztolányi Dezső esszéjét, Balassa Imre utószavát és Zempléni Árpádnak a fordítóhoz írt egyik levelét tartalmazza. A fordításszöveget tartalmazó kötet piros-fekete-fehér színű.⁵ Egyszerre magyaros és finnes: színeiben magyaros, motívumában finnes – összekapcsolódó ujjak, mely a finn Kalevala Társaság jelvényében is megtalálható.⁶ A kötetet Akseli Gallén-Kallela képeivel illusztrálta a kiadó La Fontaine Társaság.

Az 1935-ös szöveg tehát, amint már említettem, különbözik az 1909-es kiadásétól, ebből kifolyólag pedig a későbbi, 1985-östől is. A szövegváltozat módosításait maga a fordító végezte.

A következőkben a szövegváltozatok néhány különbségét vizsgálom, valamint azt, milyen típusúak ezek a különbségek.

3 1. 1. melléklet

4 Hajdú Péter: Utószó. In. Kalevala. Helikon, h.n., 1985. 332. Kiemelés az eredetiben.

5 1. 2. melléklet

6 1. 3. melléklet

Formai különbségek a szövegváltozatokban

a) A finn nevek írása

Az 1935-ös szövegben a nevek magyar kiejtés szerint jelennek meg: a finnben kettőzéssel jelölt hosszú magánhangzók a magyar nyelv szabályait követve. Pl. *Tuulikki* – *Túlikki*, *Lylikki* – *Lúlikki*. Ez utóbbiban a finn *y* a magyar *ü* hangnak felel meg. Rövid változata szerepel a *Kylli(kki)* – *Küllü(kki)* névben is. Mivel a magyar nyelv a nyílt *e* hangot nem jelöli, *Lemminkäinen* nevében sem jelenik meg a finn *ä* betű: *Lemminkejnen*. Az 1901-es és 1985-ös kiadások részben megtartják a finn nevek finnes írásmódját, jelölik például a nyílt *e* hangot, de ugyanúgy a magyar nyelv szabályait követik a hosszú magánhangzók vagy *Lemminkäinen* nevében az *j* hang jelölésekor: *Lemminkäjnen*. A *Saari* és *Hiisi* szavakból mindegyik kiadás elhagyja a szóvégi *i* hangot és kiejtés szerint, magyarosan jelennek meg: *Szár*, *Híz*.

b) Lemminkäinen állandó jelzője a gondolatpárhuzamokban

A Kalevala Lemminkäinenje három személy – Lemminkäinen, Kaukomieli és Ahti – összeolvasztásából született Lönnrot íróasztalán. A Kaukomieli és Ahti megnevezések többnyire a Lemminkäinenre utaló sorhoz kapcsolódó gondolatpárhuzamok második sorában fordulnak elő. A magyar fordításokban Ahti Ahtiként, Kaukomieli pedig az 1935-ös kiadásban Messzikedvűként, az 1901-es és 1985-ösben pedig Messzivágyóként jelenik meg. Véleményem szerint a Messzikedvű nem csupán a pontosabb fordítás miatt, hanem hangzásában is – csak magas magánhangzókat tartalmaz – jobban illeszkedik a szövegbe.

Vikárnak ezt a módosítását az 1985-ös kiadásig mindegyik teljes szövegkiadás átvette. Kivételt a summázó versikék képeznek, melyek a jubileumi kiadáson kívül csak az 1940-es kötetben jelentek meg.

Tartalmi különbségek a szövegváltozatokban

A tartalmi különbségek főként a tabunak is tekinthető témák nyelvi megformálásában jelentkeznek.

Incesztus

A Kalevalában több helyen is találkozunk incestussal, gondoljunk Joukahainen vagy Kullervo történetére. Talán ennek a „gyakori” előfordulásnak is tulajdonítható, hogy már az 1901-es szövegben sem eufemizál Vikár, csupán a kétsoros gondolatpárhuzamot olvasztja össze egy sorrá: „Meggyaláztad tenfajodat” (1901, 12: 489). A teljes szövegkiadásokban megtartja mindkét sort, és konkrétan is fogalmaz: „Szüléd szültjét szeplőztetted./ Tened húgod fertőztetted.” (1985, 1935, 12: 489–490) – szól Lemminkäinen a „nedvessipkás” csordapásztorhoz, aki később a vesztét okozza.

Zoofília

Ugyancsak a „nedvessipkás” számlájára írandó az incesztus mellett a zoofília is, mely az 1901-es szövegben tulajdonképpen meg sem jelenik: „Úzted aljas dolgaidat” (1901, 12: 490). Az 1985-ös változatban – vagyis már 1909-ben is – Vikár a következőképpen fogalmaz: „A lovakat sorra cseszted,/ Kancák kis csikait csekted” (1985, 12: 491–492). Érdekes módon az 1935-ös kiadásban ez a két sor átmetaforizált, kevésbé konkrét, mint az első kiadásban: „Láttuk ló-lidérc mivoltod,/ Kis kancákkal kutyálkodtod” (1935, 12: 491–492)

Paráznaság

Lemminkäinen, a „dévaj fi” a Kalevala szerint nem túl erkölcsös ifjú, szinte egyetlen célja minél több nőnek a meghódítása. Amikor leendő felesége, Kyllikki meghódítására indul, édesanyja figyelmezteti Lemminkäinent, hogy a rangbeli különbségek miatt pórul is járhat, a szári lányok esetleg kinevetik, csúfolódní fognak vele. Lemminkäinen reakcióját anyja intéseire már az 1901-es kiadás sem eufemizálja: „Csúffá teszem mind egy szálíg,/ Megemlegetnek halálíg.” (1901, 11: 86–87). A *csúffá tesz* szó szerkezet többféle értelmezési lehetőséget is magában hordoz, ami kevésbé mondható el a teljes szövegek megfelelő sorairól: „Kicsinyt küldök kebelükbe,/ Karonülőt az ölükbe.” (1935, 1985, 11: 86–87). Ugyancsak a szókimondás jellemzi Lemminkäinennek a szigeten eltöltött napjait elbeszélő részt is: „Este lányokkal cicázik, / Szűzecskékkel éjszakázik,/ Fürtösfejúekkel játszik.” (1935, 1985, 11: 146–148), az 1901-es kiadásra pedig a metaforizáltság: „Este lányok körül aggat,/ Fürtösfejúeket faggat” (1901, 11: 146–147). A vizsgált énekekben többször is előfordul olyan sor, amely arról szól, hogy Lemminkäinen nőkkel éjszakázik. Az 1901-es változathól minden ilyen sor kimaradt.⁷

Összefoglalás

Az 1935-ös és 1985-ös kiadások külső megjelenésüket és magukat a szövegeket tekintve éppen az (előzetes) olvasó elvárásokkal mennek szembe. Az 1935-ös kiadás egyszerre próbál meg finnes és magyaros lenni, miközben maga a szöveg, a Vikár-féle magyar asszociációkkal teli summázó versikéken keresztül a finn nevek kiejtés szerinti írásáig inkább magyaros, domesztikáló, az idegenségérzetet megszüntetni próbáló változat. Az 1985-ös kiadás pedig a magyaros borítójával a finnesebb nevekkal, az idegenségérzetet megőrizni próbáló szövegváltozattal képez kontrasztot.

A vizsgált tartalmi különbségek arra mutatnak, hogy a fordító nagyon is szem előtt tartotta olvasóközönsége elvárásait. A tabutémák megjelenítésének fokozatossága is ezt sugallja.

7 Ebből a kiadásból olyan sorok is kimaradtak, melyek be nem illesztésére nem találtam semmiféle különösebb okot. Ezek a sorok a következők: „maga léha Lemminkäinen,” (12:26), „Szólt a léha Lemminkäinen,/ Válaszolt a vérmes fickó:/ Van biz itt az ifjú népben,/ Növekedő nemzedékben/ Talpad szöktetni tudója/ Lábtód sarkkal rugtatója.” (13:85-90), „Más Tapio-nép is közte” (14:125), „nyírfákat arany virággal” (14:187), „Új ezüstös csengők közzé.” (14:350), „Ifját kardmarkolatára,” (15:232), „Lel az egyik vállcsontjára,” (15:302)

Mert mire is szolgál a fordítás? A forrásnyelvi szöveg és általa a forrásnyelvi kultúra bemutatására? A célnyelvi olvasó megnyerésére a forrásnyelvi kultúra számára? Hol a fordítás helye a célnyelvi kultúrában? Van-e egyáltalán helye? Hogyan és milyen fordítói módszerekkel *vívható ki* ez a hely?

A fordítói módszerek állandó változásban vannak – láttuk ezt Vikár szövegváltozataiban is. Ugyanígy a fordításról, annak szerepéről és helyéről való gondolkodás is.

Rendelkezésünkre áll tehát (legalább) két, Vikár Béla nevéhez köthető szövegváltozat. A fordítói módszerek e szövegváltozatok esetében már állandósultak. Csak a *hogyanok* változnak, a nézőpontok, ami a fordítás szerepét, az adekvát fordítás „ismérveit” illeti.

1. melléklet

2. melléklet

3. melléklet

Végre maga Ohthere szólal meg

A magyar finnugrisztikában is a finnugor népek iránti érdeklődés kezdetének szokták tartani Nagy Alfréd angol király alattvalójának, „halogalandi Ottar”-nak i. u. 899 előtti úti beszámolóját egészen *Bjarmia* vidékéig tett tengeri utazásáról.

Ennek fontosságára már a finn önismeret klasszikusa, Henrik Gabriel Porthan felhívta a figyelmet, 1800-ban, Stockholmban megjelent értekezésében: *Försök at uplysa Konung Alfreds geographiska beskrifning öfver den europeiska norden*, amely későbbi kiadásokban is hozzáférhető maradt.

Nálunk mégsem innen, hanem a későbbi nemzetközi finnugrisztika hagyományait követve először Zsirai Miklós említette e szöveget, kézikönyvének tudománytörténeti része elején.¹ Ő latinul (!) idéz pár bekezdést az útleírásból, a dán filológus Rafn *Antiquités Russes* c. régi kiadványa (Koppenhága, 1850. II. kötet, 459–462) alapján. Minthogy az úti beszámoló szövege mind a mai Norvégia északi részén élők, mind a lappok, mind a Kola-félsziget keleti partjainál élők, mind ettől keletre, a Fehér-tenger, sőt az Északi Dvina torkolata (a mai Arhangelszk vidéke) táján élőkről gyakorlatilag a legelső írásos híradás, a szöveget mindmáig gyakran használták skandinavisták, lappológusok, finnugristák, sőt az orosz állam kezdeteivel foglalkozó szlavisták is. Az észak-európai kutatók Rafn kiadványának első kötetét is kézbe vették, ahol az eredeti szövegek szerepelnek.

Nálunk csak finnugristák emlegették, futólag. Szerencsére újabban – a finnugor népek korai történetére vonatkozó források összegyűjtése és tárgyalása során – Klima László egy másik forráskiadványból átvéve, tüzetesebben mutatta be a szöveget.² Ő teljes magyar fordítást hoz, és ehhez ad tájékoztató bevezetést és némi jegyzeteket is. Az orosz medievista-anglista V. I. Matuzova könyve (*Anglijszkie srednyevekovie isztocsnyiki IX-XIII. vv. Tyeksztii, perevod, komentarij*. Moszkva, 1979. Nauka) alapján dolgozott és a magyar fordítás oroszból (!) készült. Klima megemlíti a jó angliai kiadásokat is, amelyek közül azonban éppen a legfontosabbat, az óangol szöveg kritikai kiadását Matuzova sem ismerte.

Egyébként az óangol szöveg réges-régen és széltében ismert volt. Henry Sweet 1876-tól kezdve megjelenő óangol olvasókönyvéből (*Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse*) mindenki, aki tanult óangolt, megküzdhetett vele. A később C. T. Onions gondozta kiadásokban is megvan. Magyar anglisták generációinak is feladták kötelező olvasmányként. Amikor a Magyarországra költözött nyelvész, Rot Sándor közzétette az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán óangol tankönyvét, ebben is olvashatóvá tette az eredeti szöveget.³ Rot anglisták számára készítette könyvét, ám nyilván érzékelt a szöveg finnugrisztikai érdekességét

1 Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. Hasonmás kiadása: Budapest, 1994. Trezor Kiadó, 474–476. lapok.

2 Klima László: Finnugor történeti chrestomathia. Budapest, 1999. ELTE Finnugor Tanszék, 37–44. (Budapesti Finnugor Füzetek 12.)

3 Rot, Sándor: Old English. Budapest, 1982. Tankönyvkiadó. 428–441.

is. Egyébként az óangol szemelvényes szöveggyűjtemények is hozták a minket érdeklő részeket. Rot is végső soron Sweet (és Onions) szöveggyűjteményéből dolgozott, nyilván ismerte a moszkvai nyelvészprofesszor, A. I. Szmirnyickij 1939-es óangol tankönyvét is. Rot és Klima szövegei nagyjából egyeznek, ám mindkettőből maradt ki mondat, és a szövegközlésbe is óhatatlanul hibák csúsztak. Rot sem használta Batley kritikai kiadását.

Érdemes tehát végre „halogalandi Ottar” (az óangol szöveg helyesírásával helyesen: Ohthere, illetve Halgoland) úti beszámolójának eredeti szövegét figyelembe venni.

1773 óta modern, nyomtatott kiadásban is ismerjük Nagy Alfréd angol király (*Ælfrede kyning*) Orosius-fordításának óangol szövegét. Ez Paulus Orosius *Historiarum adversum Paganos (libri Septem)* című munkáját tartalmazza, amelyet Szent Ágoston biztatására az i. u. 5. évszázad második évtizedében készített (latinul) a szerző. A munka a különféle pogány népekről, azok lakóhelyéről, szokásairól, megtérítésükről szólt, és még a kora középkorban is igen népszerű volt. Többször előfordult, hogy nemcsak ebből merítettek sematizált nép- és vallásleírásokat, hanem a mű másolatait kiegészítették aktuális információkkal is. Ilyen módon került az óangol fordításba Ohthere (és Wulfstan) beszámolója az I. könyv 1. részébe, Északkelet-Európáról adva más forrásokból nem ismert képet.

Az óangol Orosiusnak két fontos kézírata ismert:

1. A *British Library*, additional 47967 számon az ú. n. Lauderdale- (vagy Tollemache-) kéziratként ismert szöveg Ohthere beszámolójának két utolsó harmadát (és Wulfstan egész szövegét, valamint a világtörténelemről szóló *ii-viii* könyveket) nem tartalmazza. Ohthere és Wulfstan szövegét valószínűleg nem elvesztették, hanem valaki eltulajdonította.⁴ Az 1600-as évek elején ez a kézirat a neves angol mágus és kéziratgyűjtő, John Dee tulajdonában lehetett, a század végén pedig Lauderdale herceg birtokában volt.

2. A *British Library*, *Cotton Tiberius* kéziratának sorsát 1552 óta ismerjük. Ebben a kéziratban más óangol szövegeket is lemásoltak. Ebben megvan az Orosius-szöveg lelegeje is.

Két további, töredékes kéziratot is ismerünk. Francia és bizánci források alapján feltehetjük, e tájakon is megvolt az óangol fordítás egy-egy kézírata.

Kitűnő filológusok nemzedékei foglalkoztak e kéziratokkal, és ma úgy tudjuk, hogy ezek végül is egy szövegből származnak, mind az egyes fejezeteket, mind ezek részeinek sorrendjét illetően. Ami az óangol fordítás alapjául szolgáló latin Orosius-szöveget illeti, itt mintegy 77 (!) számba jöhető középkori kéziratot ismerünk. Ezek egyike sem lehetett az óangol fordító kezében, hanem ezekhez képest egy „gyengébb minőségű” szöveg, amely nem maradt ránk. Latin nyelvű Orosius-kéziratok szinte az egész Európából ránk maradtak, Angliából a C-csoport mind a 7 redakciójához, és a D-csoporthoz tartozó kéziratok maradtak fenn. Megjegyzései és utalásai jelzik, az óangol szöveg fordítója más műveket is ismert. Betoldásaiban a 9. századi Európa földrajzi tudásával egészíti ki a művet és ilyen betoldás az Ohthere- és Wulfstan-útleírások szövege is. Igen valószínű, hogy a fordító használt valamilyen *mappa mundi* térképet, amelyen a régi latin szerző által nem említett tájak, népek, országok is szerepeltek.

Ami Ohthere és Wulfstan szövegeit illeti, ezek a fordítás első könyvébe kerültek, és róluk nem is tudunk annál többet, mint amit itt olvashatunk. Ohthere neve és eredeti tevékenységének

4 D. S. Brewer: *Sixteenth, Seventeenth and Eighteenth Century References to the Voyage of Ohthere. Anglia LXXI (1952-1953) 202–211.* részletesen bemutatja, hogy e távoli tájra történt egykori utazás adatai még évszázadokkal később is érdekelték – a kereskedőket és más, gyakorlati célú utazókat.

területe a mai Norvégia északi részére mutat. Noha felmerült az az ötlet, hogy két másik, ugyanilyen nevű személy (az *Anglo-Saxon Chronicle* 912. événél szereplő „Ohthere jarl” vagy az óizlandi *Qrvar-Odds saga* egyik hőse) kapcsolatba hozható az „útleíróval”, ma ezt a lehetőséget a szakértők elvetik. A viking-kor kutatói szerint vagy egy kereskedő-birtokos volt, aki észak-norvégföldi birtokára csak ritkán, például az aratás idején tért vissza, vagy egy Norvégiából Angliába menekült férfi, aki mondjuk Széphajú Harald súlyos adóemelései miatt ment át Angliába. Nyilván az északi „norvég” nyelvjárást beszélte. Nem tudjuk, beszélt-e (ó)angolul? (Wulfstan, akivel a továbbiakban nem kell foglalkoznunk, viszont merciai angol férfi volt.) A szakirodalomban egyöntetű az a vélemény, hogy ezeket az útleírásokat Nagy Alfréd királyhoz juttatták el, akinek körében azzal is foglalkoztak, hogy a két szöveg különböző nyelvjárási sajátosságait valamelyest egységesítsék. Azt is feltették a kutatók, hogy a Wulfstan-beszámoló előbb Ohthere kezébe került, aki a magáéval együtt juttatta el azt a királyi udvarba, ám ezt a megoldást a két szöveg nyelvi különbségei inkább cáfolják. A mai kiadásokban is terjedelmes, 150 nyomtatott lapnyi könyv fordítása nyilván hosszabb időt vett igénybe. A fordító személyét régen Alfréd királyban találták meg. Később a szerzőséget különféle módon ítélték meg, akár csoportos munkára is gondoltak. Ma ismét inkább egy fordítóra gondolnak, aki azonban nem valószínű, hogy maga a király volt, és a szövegek apró különbségeit inkább mintegy öt másoló vagy írnok tevékenységének tudják be. Az egész Orosius-fordítást éppen e két útleírás-betétsszöveg alapján szokták datálni, és minthogy Alfrédot már királynak nevezik (871-ben lett uralkodó), viszont a vikingek Izlandra településéről (874) még nem esik szó – régebben e két időpont közé tették.

Ohthere beszámolójában⁵ három útról esik szó. Maga mondja, hogy *Halgoland*-ba való. Ez az elnevezés (a mai norvég *Hålagaland* ekkor a mainál jóval nagyobb részt, voltaképpen a 69°-tól északra található egész területet jelölte.) Az egyik út során a mai Közép-Norvégiából Dániáig hajózik. Nyilván járt Angliában is. A minket érdeklő északkeleti út vezetett „Bjarmíába”. Noha korábban az elsőt 870-re, a másodikat 874 előttre szokták datálni, ma inkább csak annyit állíthatunk, hogy ezekre az utakra 871 és 899 között kerülhetett sor.

Az óangol Orosius (az *f.2–f.5* lapokon) egy világtörténeti tartalomjegyzékkel indul. Majd egy „földrajzi” leírás olvasható az *I.i* könyv-fejezetében (*f.5v–f.8*), amelyben Ázsia, Európa, Afrika, India (stb.) területeit említik. Ez is érdekes, hiszen éppen Bornholm, a svéd és a balti területek említésével végződik. Minden külön bevezetés nélkül az *f.8* lap végén kezdődik Ohthere beszámolója, amely az *f.11* lap végéig tart. Innen már Wulfstan beszámolója következik. (Ez az *f.13* közepéig tart.) Ohthere beszámolójából az *f.10v* laptól kezdve a szöveg ma hiányzik a Lauderdale-kéziratból, noha egykor megvolt, ám kiesett vagy kitépték. Itt a modern kiadások a Cotton-kézirat szövegét adják.

Ohthere szövege (*f. 8–f.11v*) a kritikai kiadásban alig több mint két és fél nyomtatott lapot tesz ki (Bately 1980: 13–16), Wulfstan szövege (*f.11v–f.13*) még ennél is rövidebb, egy és háromnegyed lap (Bately 1980: 16–18). A Cotton-kézirat egy lapját (*f.11v*) hasonmásban közli Bately (az ő kiadásában ez a 16. és 17. lapok között található), ez Ohthere szövegének vége,

5 Az óangol Orosius-fordítás fenti ismertetésében és a szöveg bemutatásában a kitűnő kritikai kiadásra támaszkodtam: Bately, Janet: *The Old English Orosius*. London – New York – Toronto, 1980. Oxford University Press. (Early English Text Society – S.S. 6.) Bately több mint száz lapos szövegfilológiai bevezetője, majd a kritikai kiadás után következő, együtt majd 300 oldalnyi jegyzetek és szótár gyakorlatilag minden felmerülő filológiai kérdésben eligazít.

Wulfstan szövegének kezdete. (Wulfstan útibeszámolója a későbbi Kelet-Poroszország, Lengyelország, a balti népek területére vonatkozik, amelyben az *Est* és *Estland* szavak ugyan nyilván elválaszthatatlanok a mai „észti” népnévtől, ám mégsem az észtekre vonatkoznak.)

Az óangol Orosius a *f.13* aljától megint csak minden különös magyarázat nélkül folytatja Európa leírását, a Dunától délre levő területekkel, itt említve Görögországot, Konstantinápolyt stb. Ez pontosan illik a két úti beszámoló előtti szöveghez, innen is látjuk, hogy ezek egy kész szöveghez képest betétek voltak. E betétek személyes beszámolók konkrét utakról, míg az Orosius-mű első könyvében a többi rész földrajzi nevek és helyek felsorolása és nem útleírás.

Rot Sándor 1981-es könyvében rövid tájékoztató szöveg kíséretében a 439–440 lapokon hozza e részt, majd Wulfstan beszámolóját. Ohthere szövegéből kihagyott 9 sort és „helyesírása” sem az eredeti, hanem itt-ott valamilyen didaktikus rekonstrukciót követ.

Klima könyvében (1999) az oroszból vett szöveg (Katona Erzsébet által készített) fordításában tartalmilag meglepően pontosan adja vissza az eredetit. E magyar szövegben azonban az első mondat még nem Ohthere szövege, az utolsó két bekezdés pedig már Wulfstan szövegéből való.

Ohthere szövege azzal kezdődik, hogy Alfréd királynak „elmondja”, hova való és milyen utat tett meg. A királyt *hlaford* rangon említi, amely szót nehéz értelmezni. Jelentheti azt, hogy Ohthere önként állt a király szolgálatába, vagy jövevény volt, vagy nem volt teljes jogú tagja az angol társadalomnak, vagy kereskedő volt – ám lehet, hogy ez a megnevezés csak udvariassági formát („uram”) fejez ki. Elmondja, hogy lakóhelyén nem élnek mások, mint a *Finnas* (kétségtelenül, a szó jelentése ’lappok’), akik télen vadásznak, nyáron a tengernél halásznak. Északra vezető hajóútvjáról nem állítja, hogy ő lett volna az első, aki arrafelé járt. A négyosztatú és nyolcosztatú tájolás közül a négyosztatút használja, ezért az általa használt „észak” megjelölés jelenthet északkeletet is. Elég nehéz pontosan megállapítani, hol is „fordult” keletre (a Nordkappnál vagy a Nordkynnél), hol várt a kedvező északi szélre (a Kola-félsziget keleti partjának mely részén), és melyik volt az a nagy folyó (*an micel ea*), amelynek a torkolatáig eljutott.

Mínthogy ennek a helynek azonosítása máig a legérdekesebb téma a hajózástörténészek és finnugristák számára, természetes, hogy különböző elméletek fogalmazódtak meg. Bjarmiát legtöbbször a Fehér-tengertől keletre, leginkább az Északi Dvina vidékén szokták keresni. Ám Ohthere sehol sem mondja, hogy odaútja során ne jobbkéz felől lett volna a part, amely mellett hajózott. A Fehér-tenger bejárata ugyan 50 kilométernél is keskenyebb, és még Arhangelszk sincs messzebb 200 kilométernél, ám pusztán a hajóút leírása inkább a Kola-félsziget egyik nagy folyójának torkolatára enged következtetni. Ohthere azt állítja, hogy a folyó egyik oldala *gebun land* (’lakott’ vagy ’művelt föld’) volt. Az utóbbin persze azt is lehet érteni, hogy nem lakatlan vadonnak látszott.

A következő részben, minden átmenet nélkül arról esik szó, hogy a *Beormas* (’bjarmák’, ’Bjarma-lakosok’), akik a *Terfinna land* (’a Ter-lappok földje’) területén laknak, mit meséltek el magukról és szomszédaikról. Itt közli Ohthere a maga nyelvi megfigyelését is: *ða Finnas, him ðuhte, 7 ða Beormas spræcon neah an geðeode* (’a Finnek, úgy tűnt neki, és a Beormák közel ugyanazt a nyelvet beszélték’), amely oly sok kommentárt kapott a finnugristák részéről. (Még Zsirai is emiatt állította, hogy az „összehasonlító finnugrisztika” előfutára volt „Halogalandi Ottar”.) Ha a „Finnek” a lappok, kik legyenek a „Bjarmák”? Az egyik felmerült ötlet az volt, hogy ezek a „karjalai finnek”. Ám ez településtörténeti szempontból is kizárt. A 9. században biztosan nem volt karjalai népesség sem a Kola-félszigeten, sem az Északi Dvina torkolatnál. Azután a lappok és a karjalaiak (a valódi finnek) nyelve már ekkor is olyannyira eltért egymástól, hogy ezt nem vélhette egy kívülálló sem közel azonos nyelvnek. Ha a *Bjarm(i)a* szót

Perm nevével vetjük össze, a nyelvi távolság ugyanolyan, vagy még nagyobb a lapp és a zürjén (komi) nyelvek között. Településtörténetileg igen valószínűtlen, hogy ekkor zürjének éltek volna a Fehér-tenger partján, még kevésbé a Kola-félszigeten.

Megint minden átmenet nélkül a rozmárvadászatra tér át a szöveg, és nem egészen biztos, hogy az elmondottak mire vonatkoznak, hiszen azt mondja, hogy az ő hazájában (*on his agnum lande*) lehet a legjobban bálnára vadászni.

Beszámolója végén részletesen leírja hazája adózási viszonyait, a mai Norvégia kiterjedését, említi Svédországot (*Sweoland*), meg hogy a kvének (*Cwenas*) hogyan harcolnak a normanokkal (*Norðmen*).

Ezekhez a részekhez is fűzhetnénk kommentárt, ám erre most nincs se mód, se szükség. Pedig érdekes, nyilván személyes tapasztalatra utaló megjegyzései is vannak. Például, említi, hogy „csaliszarvassal” (*stælhranas*) fogják a vad rénszarvast. Az említett részek után már Dániába hajózását említi.

Ohthere norvég lehetett, aki a lappokkal való kapcsolatai révén valahogyan tudott beszélni a lappokkal. Észak-Norvégia tájairól ő az első név szerint ismert ember, aki beszámol ilyen kapcsolatokról. Régészeti leletek, történeti hivatkozások és a lapp dialektusok óészaki jövevényszavai bizonyítják, hogy ilyen kapcsolatok a vártnál élénkebbek voltak, már a 9. században is. Ezért is mérlegelte oly sok későbbi kutató egyes megállapításait, sőt szavait is. Persze, az utóbbiakat csak azok, akik eljutottak az óangol szöveghez és azt értelmezni is tudták.

Még különösebb az északkeleti útról való beszámoló. Akármilyen rövid és bármennyire áttételes is ez, semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy ez a hajóút bekövetkezett. Sajnos, nem tudjuk, mekkora volt a hajó, hányan vettek részt az úton, hogyan tértek vissza. Az út célját is csak sejtethetjük. Valószínűleg a rozmárvadászat is fontos volt, ám igazában afféle kereskedelmi felfedező út lehetett a cél. Ezért is volt Ohthere olyan óvatos az idegen tájakkal, emberekkel közvetlen kapcsolatba kerülni. Nyilván cserekereskedelemre is sor került útja alkalmával. A nyelvi hasonlóság megfigyelését esetleg az is magyarázza, hogy e későbbi, állandóbb kapcsolathoz tolmácsokra is szükség lehetett.

Nem tudjuk azt sem, pontosan miért is beszélte el útjait az angol királynak. Nem valószínű, hogy Alfréd valódi kereskedelemre vagy adóztatásra gondolt volna. Az a tény, hogy Ohthere és Wulfstan útleírásait végül is egy tudományos munka földrajzi fejezetébe írták be, inkább elméleti, mint gyakorlati érdeklődésről árulkodik. Orosius művének óangolra fordítása azonban jelzi, az ilyen munkákra nem csupán a latinul olvasóknak lehetett igénye.

Még egy további kérdést is meg kell említenünk.

Vászolyi Erik igen elmemozgató tanulmányban⁶ foglalkozott azzal a kérdéssel, milyen bonyolult dolog is értelmezni a régi írásos forrásokban szereplő népségeket. Minthogy példái éppen a *komi* (és *zürjén*) népek régi „megnevezései” voltak, érintette a *Perm* és *Bjarmia* neveket, sőt említi „Ottar” útleírását is. Úgy véli, még ha Ohthere kiválóan tudott volna is a 9. századi valamely norvégiai lapp dialektusban beszélni, ettől még nem értette volna meg az akkori komi nyelven beszélőket. Sőt, ekkor már e nyelv legközelebbi rokona, a votják (*udmurt*) is önálló nyelv volt, nem teljes kölcsönös érthetőséggel. A karjalai sem volt érthető a lapp nyelvből, és a komiból is alig. Ezt azonban csak melleleg említi Vászolyi, érvelését a komi nép megnevezéseire összpontosítja, és ahol ez lehetséges, településtörténeti adatokra is utal. Egyébként a *bjarma(a)* = *perm* megnevezések azonosításában is kételkedik. Amint ismert, a

6 Vászolyi Erik: Zürjének, Perm, Bjarmia. Nyelvtudományi Közlemények 69 (1967) 283–311.

perm megnevezés (elnagyolt fonetikával kb. *pjerm(j)* formában) először az óorosz Nesztor-krónikában fordul elő, azaz 1110 előtt már ismert megnevezés volt. Ez, és Ohthere adata között tehát úgy két évszázados hézag található.

Ám ezt azért át lehetne hidalni. Ohthere 900 körüli szövegében a többesszámú *Beorm(as)* – csak Ohthere szövegében, három mondatban, teljesen azonos alakban – jól összevethető az ekkori óizlandi, ugyancsak többesszámú *Bjarm(ar)* szóval, ráadásul e népnév körülbelül ugyanarra a tájra, a Fehér-tenger keleti és déli partjaira vonatkoztatható. Amelyhez a legközelebbi déli kultúracentrum éppen Perm települése. Az is közismert, hogy 900 körül szerveződik meg a kijevi Rusz állama, a viking Rurik-dinasztia révén, akik ekkor még tudtak ónorvég anyanyelvükön. És a kijeviek szemében is a *Perm* szó ugyanazt a tájat jelölte. Lehet, hogy az óészaki *Bjarm(a)* mégsem elválaszthatatlan a „Perm” megnevezéstől, amely azután az óoroszból terjed tovább.

Bjarmia egyébként később is érdekelte a norvég és izlandi szerzőket. A világtörténelmet összefoglaló kitűnő és nagy terjedelmű áttekintés, Snorri Sturluson 1230 után összeállított *Heimskringla* (ez az „*orbis terrarum*” óizlandi megfelelője) c. művében olvasható a nevezetes mondat: „és egy körülkerített helyen áll Bjarma isten, amelyet Jómáli-nak hívnak */stendr goð Bjarma, er heittr Jómáli/*” – ami nyilvánvalóan a finnségi *Jumala* istennév megfelelője. Vagyis az izlandiak szerint még évszázadokkal később is a Fehér-tenger vidékén élő *bjarmák* legalábbis egy finn nevű istent tiszteltek. (Erre egyébként már 1782-ben éppen Porthan is felhívta a figyelmet.)

Egyébként az óangol Orosius földrajzi névanyaga is egyenesen káprázatos. Megvan benne az *Ad(d)riaticum*, *Ægyptus*, *Æquitania*, *Æthiopes*, *Affrica*, *Aquilegia*, *Armenia*, *Asia*, *Asiria*, *Athena*, *Bæme* vagy *Behemas* alakban a „csehek”, *Donua* alakban a Duna, *Estum* „észteknek”, *Gotan* ’gótok’, *Horigti* ’horvátok’, *Hunas* ’hunok’, *Hungerre* ’magyarok’, akik egykor a *Basterne* nép voltak, Orosius eredetijében: *Basternarum gens ferocissima* jellemzéssel. Gondolom, ennyi példa is elég annak érzékeltetésére, hogy mind Orosius, mind annak óangol fordítása (a magyar honfoglalás idején!) igazán megérdemli további figyelmünket.

Most azonban nem egy tüzetes bemutatás volt a feladatomban, csupán az, hogy végre maga Ohthere szólaljon meg, nem pedig mindenféle közvetítő.⁷ És amely forráshoz még a továbbiakban is gyakran visszatérnek majd a kutatók.⁸

7 Noha a szövegkiadó Bately nem a műben található történeti, földrajzi és etnikai kérdéseket mutatja be, legfeljebb ezekkel annyiban foglalkozik, amennyiben a szöveg magyarázatához ez szükséges, irodalomjegyzékében említi azokat az angol szerzőket és műveiket is, amelyek Ohthere szövegének adatait vizsgálták. Ezek közül csak a legfontosabbakat említem itt: R. Ekblom: *King Alfred, Ohthere and Wulfstan*. *Studia Neophilologica* XXXII (1960) 3–13, itt utalással korábbi műveire is. K. Malone: *King Alfred's North: A Study in Mediaeval Geography*. *Speculum* V (1930) 139–167., és későbbi dolgozatai. A. C. s. Ross: *The Terfinnas and Beormas of Ohthere*. Leeds, 1940. (Leeds Texts and Monographs: VII.), és más művei. A kritikai kiadás idejére e művek érvrendszere már sokban módosításra szorult. Talán érdekes megemlíteni, hogy Bately műve írásakor a korai finn történelem és településtörténet kérdéseit illetően a nálunk is jól ismert angol finnugrista, Michael Branch tájékoztatásait használta fel. Ezek az 1970-es években kialakult közfelfogást tükrözik és máig megszívlelendők.

8 Nem kell itt tárgyalnom azokat a munkákat, amelyekben finn kutatók széles keretbe illesztették a Bjarmia-kérdést. Martti Haavio könyve (*Bjarmien vallan kukoistus ja tuho*. Porvoo–Helsinki, 1965.) igen fantáziadús és érdekes áttekintés. Ezzel is külön kellene foglalkozni.

Gondolom, nem kell azt sem részleteznem, miben jellemzi ez a szemlélet (a forrásokhoz való visszatérés és a józan értékelés) a kiadványunkban ünnevelt munkásságát.

És még egy személyes vonatkozás! Noha ez már Wulfstan szövegében található, *Estland*-ról szólván (f.12 vége) nemcsak azt olvassuk, hogy ott a király és a gazdagok kancatejet (*myran meolc*), a szegények és a szolgák pedig mézsört (*medo*) isznak, hanem azt is, hogy ott igazán sok a méz (*hunig*). Nyilván ez az egyik legelső említés a Baltikum méhészetéről! Amelynek máig oly jeles képviselői vannak...

A mordvin hangtani kutatások történetéből

A tudományos szempontból ma is számon tartható első mordvin hangtani leírások az 1860-as évekből származnak: A. Ahqvist moksa-, F. J. Wiedemann pedig erza-mordvin nyelvtanának első fejezetében ismerteti a vizsgált nyelvjárás hangállományát, és mindketten rámutatnak a hangok kapcsolódásának bizonyos szabályszerűségeire (Ahqvist 1861: 1–12; Wiedemann 1965: 10–16).

A magyarországi mordvinisztika történetében a XIX. század közepe és a XX. század közepe közti időszakot illetően hangtani szempontból Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Budenz József, Kúnos Ignác, Szilasi Móricz, Klemm Antal, Juhász Jenő, valamint Melich János és Mészöly Gedeon nevét kell megemlítenünk (vö. Zaicz 1974). A mordvin nyelvről nálunk először Hunfalvy tájékoztatót (Hunfalvy 1857). Reguly Antalnak 1843–1846 között Mordvinföldön papírra vetett mordvin jegyzeteit – egyebek mellett moksa hangtani feljegyzéseit – Budenz József közölte (Budenz 1866). Budenz nevéhez fűződik a két mordvin nyelvjárás csoport grammatikai rendszerének – ezen belül hangtani sajátosságainak – az egybevetése, a párhuzamosságok és a különbségek kimutatása is (Budenz 1876: 2–22). Meglepő, hogy e ténynek a jelentőségét még fél évszázaddal később sem ismerték fel; a neves nyelvész és néprajztudós M. Je. Jevszejjev megállapítása szerint például a magyar szerző műve a korábbi kutatók munkája alapján készült, és „semmi újat nem tartalmaz” (Jevszejjev 1929/1931²/1963³).

Finnországban 1893-ban jelent meg első ízben a mordvin leíró és történeti hangtani kutatások egyik alapvető fontosságú műve, H. Paasonen doktori értekezése, melyet a finn tudós – harmadik mordvinföldi expedíciójának tapasztalatait hasznosítva – hibajegyzékkel látott el (vö. Paasonen 1903²: VII–XIV), és azt 1903-ban ismételtén közzétette (ennél fogva a mű szokásos idézési módja: Paasonen 1893/1903²). Paasonen egyedülállóan széleskörű mordvinisztikai munkásságában a hangtani vizsgálódások meghatározó jelentőségűek (vö. Paasonen 1896, 1897, 1903/1918², 1909/1953², 1917; vö. még: Paasonen–Heikkilä–Kahla 1990–1996).

Az ősmordvin, illetőleg a finnugor magánhangzórendszerrel kapcsolatos kutatások kezdeti szakaszából kiemelendő A. Genetz, E. N. Setälä és K. B. Wiklund nyelvészprofesszoroknak egyaránt 1896-ban publikált egy-egy műve (vö. Stipa 1973a: 33–34). Közülük elsősorban Genetz dolgozata tartalmaz máig érvényes megállapításokat, többek között azzal, hogy felhívja a figyelmet a második szótagi vokálisok szerepére az első szótagiak hangszínének alakulásában (Genetz 1896). Setälä elhibázott finnugor fokváltakozási elmélete Paasonen fentebb említett mordvin hangtanának bővített és javított változatára is hatással volt: ennek tulajdonítható, hogy szerzője téves következtetéseket vont le az ősmordvin magánhangzó-állományra. Ezzel szemben a szlavista A. A. Sahmatov a terjedelmes mordvin népköltészeti gyűjteményéhez kapcsolt mordvin nyelvtani vázlatában (Sahmatov 1910) régi magánhangzó-váltakozások helyett elsőként tett fel redukált vokálisokat az ősmordvinra. A honfitársak közül legelőször P. Ravila cáfolta Setälä elméletét: még szerzője életében, de csak 33 évvel a finn-lapp fokváltakozásnak az alapnyelvre történt kiterjesztését követően (Ravila 1929). Ravila későbbi tanulmányaiban egy sor más mordvin hangtörténeti kérdéssel is foglalkozott (vö. Ravila 1932, 1936, 1944, 1973).

A XX. században Paasonen nyelvmesterének, a mordvin anyanyelvű M. Je. Jevszejevnek a tollából látott először napvilágot a grammatikai rendszer bemutatása során (erza-)mordvin hangtani összegezés (Jevszejev 1929), mely ma mindenekelőtt a harmadik kiadásban hozzáférhető (Jevszejev 1963³: 17–36; M. N. Koljagyonkov hangtani vonatkozású megjegyzései: uo. 416–422). A fonetikai fejezetet véleményezte az orosz D. V. Bubrih, a mordvin hangtan kitűnő ismerője (vö. i. m. 9). Említést érdemel, hogy az 1930-as években neves mordvin nyelvészek: I. G. Cserapkin és A. P. Rjabov munkájaként már anyanyelvi nyelvtanok is megjelentek (Cserapkin 1933, Rjabov 1935).

Sahmatov és Bubrih mellett a szintén orosz Ny. Sz. Trubeckojt, a fonológia megalapítóját is foglalkoztatta a mordvin nyelv. A mordvin fonológiai rendszert az oroszral vetette egybe egy nagyhatású cikkében, mely élénk érdeklődést keltett ugyan, de a szerző következtetései aztán idővel elhibáztaknak bizonyultak (Trubeckoj 1932: 231–24; kritikája: Stipa 1973a: 35–37). A kontinens másik kiemelkedő elméleti nyelvésze, a német E. Lewy többek között a mordvin hangsúly kérdéseiről jelentetett meg dolgozatokat (vö. Lewy 1937, 1961).

Az 1940-es években közzétett két alapvető vokalizmuselméletben: W. Steinitz, különösen pedig E. Itkonen teóriájában (vö. Steinitz 1944, Itkonen 1946) jelentős szerepet kap a mordvin nyelv is. Az ősmordvin magánhangzórendszer – és ezen belül a mordvin redukált vokálisok – létrejöttével kapcsolatos ismereteink elsősorban Itkonen kutatásainak köszönhetőek (vö. pl. Itkonen 1969a, 1969b, 1971). A Finnországban működött német G. J. Stipa a (moksa-)mordvin–orosz fonetikai kölcsönhatást, a mordvinnak az orosz *a*-zásra (аkanie) gyakorolt hatását és a déli orosz nyelvjárások mordvin szubsztrátumának kérdését választotta mordvinisztikai vizsgálatai tárgyául (Stipa 1952–1953, 1973a, 1973b, 1975). Igen érdekesek és értékesek A. Sovijärvi eszközfonetikai vizsgálatai a moksa-mordvin redukált magánhangzó-fonémával kapcsolatban (Sovijärvi 1962).

Bubrih mordvin hangtani tematikájú dolgozatai közül ki kell emelni a mordvin fonémarendszert tárgyaló, először 1941-ben publikált cikkét, melyet posztumusz erza-mordvin történeti nyelvtanának függelékeként a kötetet szerkesztő M. N. Koljagyonkov és N. F. Ciganov újra megjelentetett (Bubrih 1953: 164–189). Az említett történeti grammatika (hangtani része: Bubrih i. m. 7–38) az összehasonlító-történeti módszert elítélő Marr-korszak idején íródott, ezért más finnugor nyelvre és nyelvjárással egyetlen összevető utalást sem tartalmaz (még a moksa-mordvinra sem!). Bubrih a szerzője az 1962-es kiadású, M. N. Koljagyonkov és R. A. Zavodova szerkesztette, első kollektív munkában készült mordvin leíró nyelvtan [*Грамматика мордовских (моксианского и эрзянского) языков*] fonetikai fejezetének (Bubrih 1962: 5–35).

Az 1960-as években két magyarországi mordvin hangtani vázlat is napvilágot látott: az egyik – Juhász Jenő szójegyzékének bevezetőjében – négy moksa-mordvin nyelvjárásnak, a másik – Erdődi József kresztomátiájában – az erza-mordvin irodalmi nyelvnek a hangállományát tekinti át (vö. Juhász–Erdélyi 1961: 10–20; Erdődi 1968: 199–208). Ettől az évtizedtől kezdve jelennek meg Rédei Károly rendkívül értékes mordvin fonológiai és morfológiai témájú dolgozatai (Rédei 1968, 1974, 1982, 1984). Mindezek közül is kiemelendő a szerzőnek az erza-mordvin hangrendszert tüzetesen elemző értekezése (Rédei 1984), mely több fontos munkának módszertani mintául szolgált a későbbi mordvinisztikai szakirodalomban. A tankönyvíró Hajdú Péter a mordvin hangtanra is kitért (Hajdú 1981). Igen jelentős egykori tanárom, a jubiláns Bereczki Gábor kísérlete – különböző külföldi példák után – a mordvin nyelvtörténet hangtani vonatkozásában (Bereczki 1988: 316–322).

Szaranszkban, a mordvin fővárosban 1961–1968 között adták ki az egyes mordvin

nyelvjárásokat részletesen bemutató, eredetileg három kötetesre tervezett *Очерки мордовских диалектов* című sorozatnak öt kötetét. Ezekben összesen 15 szerző tollából – többek között – beható hangtani elemzéseket találunk, melyeknek analitikus, tanulmányonként történő feldolgozása a legutóbbi időszakban készült számos dolgozatnak fontos alapanyagául és sok tanulsággal szolgált. Sajnálatos viszont, hogy az akkortájt és azóta (mindenekelőtt az említett szaranszki sorozatban) közzétett nyelvjárási dolgozatoknak a felépítése – csekély kivétellel – nagymértékben hasonlít az orosz irodalmi és népnyelvi leírások szerkezetére, a ruszisztikai nyelvi elemzések szempontjaira, terminológiájára. Ezzel szemben Sz. Z. Gyevajev 1966-ban, e sorozat 4. kötetében, az egyik moksa-mordvin nyelvjárás mássalhangzó-kapcsolatainak tüzetes vizsgálatával megvetette a mordvin fonotaxis alapjait (Gyevajev 1966). Feltűnő, hogy a szerzőnek a moksa dialektusok fonémaállományáról ekkortájt készített dolgozata magyarul jelent meg a hazai finnugrisztikai folyóiratban (vö. Gyevajev 1967).

A mordvin nyelvtudomány legutóbbi közel fél évszázadának véleményem szerint a legkiemelkedőbb kutatója a moksa-mordvin A. P. Feoktyiszto volt (a Reguly Társaság értesítőjében, a Finnugor Világban búcsúztattam, a IX. évf. [2004] 4. számban, a 18–21. lapon), akinek sokoldalú munkássága kiterjedt a mordvin nyelv történetére és rendszerére. Hangtani témájú dolgozatai közül megemlíthendők a mordvin nyelvet bemutató összefoglaló tanulmányainak megfelelő részei (Feoktyiszto 1966: 178–180, 200–203, uő. 1975: 278–287), a nyomtatott és kéziratos mordvin nyelvelmékekkel – szótárak, szójegyzékek, nyelvtanok stb. – kapcsolatos hangtani elemzések (Feoktyiszto 1968, uő. 1976), valamint a moksa-mordvin nyelvjárások mássalhangzórendszerét tárgyaló munkája (Feoktyiszto 1984).

Kitűnő hangtani elemzések fűződnek az 1965 táján jelentkezett erza-mordvin G. I. Jermuskin nevéhez. Ezek közül is a két legfontosabb: az erza-mordvin nyelvjárásokat elsősorban hangtani alapon elkülönítő és az erza-mordvin hangrendszert areális jegyek alapján, a történeti szempontot is figyelembe véve elemző monográfiája (Jermuskin 1984: 6–106), valamint a finnvolgai alapnyelv kikövetkeztetett magán- és mássalhangzórendszerét elemző tanulmánya (Jermuskin 1989), melyeknek a szakirodalomban meglepő módon elmaradt az elismerő kritikája.

A mordvin irodalmi nyelvek fonetikai áttekintését adja a fentebb említett moksa Sz. Z. Gyevajev, valamint az erza D. V. Cigankin egyetemi tankönyve (vö. Gyevajev 1970, Cigankin 1970). Cigankin – a mordvin nyelv kiváló ismerője, számos monográfia szerzője és szerkesztője – később az erza-mordvin nyelvjárások hangtani rendszerét is összefoglalta egy sok részletkérdést megvizsgáló, alapos egyetemi jegyzet formájában (Cigankin 1979), Gyevajev pedig az éppen D. V. Cigankin által szerkesztett és 1980-ban közzétett, második gyűjteményes szaranszki leíró nyelvtan (*Грамматика мордовских языков*) fonetikai fejezetének a szerzője (Gyevajev 1980).

Ebből az időszakból említést érdemel a zürjén származású V. I. Litkinnek a mordvin magánhangzórendszert az óorossal egybevető tanulmánya (Litkin 1975). Az orosz-zürjén B. A. Szerebrennyikov mordvin történeti alaktani monográfiája (Szerebrennyikov 1967) hangtani és morfológiai vonatkozásai miatt is értékes. Különösen fontos morfológiai megállapításokat tartalmaz az erza-mordvin D. T. Nagykin doktori disszertációja a mordvin igeövekről (Nagykin 1981).

Az 1980-as évek elején jelentkezik az ígéretes tehetségű O. Je. Poljakov a mordvin affrikátákat és szibilánsokat tárgyaló kandidátusi értekezésével (Poljakov 1981). A moksa-mordvin kutató számos hangtani tematikájú dolgozata közül kiemelkedik a mordvin fonémarendszert ismertető tanulmánya (Poljakov 1993) az eredetileg négykötetesre tervezett

harmadik mordvin leíró nyelvtan elsőként – tudommal egyedülként –, 1993-ban megjelent, modern szemléletű hangtani kötetében (*Современные мордовские языки. [I.] Фонетика*), mely az eszközfonetikai vizsgálatok eredményeit is tartalmazza (vö. Bondarko 1993), és melyben továbbá A. P. Feoktysztov összeállításában értékes mordvin tudománytörténeti áttekintés és hangtani bibliográfia is található (Feoktysztov 1993: 48–50, illetve 192–193). Paasonen nagy mordvin szótárának bevezetéseként Feoktysztov újra csoportosította a moksa és az erza nyelvjárásokat (Paasonen–Heikkilä–Kahla 1990–1996: XXXI–LVII [németül], LX–LXXXVI [oroszul]).

Finnországban a legutóbbi évtizedekben Turku vált az ottani mordvinisztika központjává: A. Alhoniemi, majd S. Saarinen vezetésével folytak és folynak a legkülönbözőbb nagyszabású – elsősorban alak- és mondattani tárgykörű – munkálatok (vö. Alhoniemi 1999: 62–63). A mai mordvin hangrendszernek és e hangok történetének összegező áttekintését is tartalmazza a rendszerint ugyancsak inkább alak- és mondattani kérdéseket dolgozatos témájával választó helsinki R. Bartens szintézise a mordvin nyelv (nála: nyelvek) felépítéséről és fejlődéséről, melyet E. Itkonen egykori előadásainak felhasználásával készített (Bartens 1999). A mordvin, közelebbről az erza-mordvin szóhangsúlyt vizsgálta meg legutóbb Helsinkiben D. Estill rendkívül ígéretes monográfiája (Estill 2004).

A közelmúlt ész nyelvszékei közül kiemelkedik A. Raun, aki sok egyéb mordvinisztikai publikációja között a mordvin mint uráli nyelv részletes bemutatásakor természetesen a hangtannal is foglalkozik (Raun 1988). A nem emigrált tudósok inkább a morfoszintaxist művelik. Egyedül V. Hallapnak jelentek meg fonológiai témájú cikkei (például: Hallap 1968).

A mai hazai kutatók közül Keresztes László a mordvin hangtörténetnek és a leíró hangtannak egyaránt kiemelkedő képviselője. Szerteágazó mordvinisztikai munkásságából a mordvin mássalhangzórendszer kialakulásával foglalkozó értékes monográfiáját (Keresztes 1986–1987) és alapvető fontosságú fonológiai összegezését (Keresztes 1990: 23–38) kell mindenekelőtt megemlíteni. Kitűnő mordvin kresztomátiája annak megjelenéséig a legrészletesebb mordvin nyelvészeti – ezen belül hangtani – bibliográfiát is magában foglalja (Keresztes 1990: 157–182). Legutóbbi nagy monográfiája a mordvin determinatív (hagyományos, de pontatlanabb megjelöléssel: tárgyas) igeragozás rendszerét és kialakulását, történetét tekinti tárgyának (Keresztes 1999), mely fonológiai és morfonológiai vonatkozásban is figyelmet érdemel. Zaicz Gábornak számos publikációja jelent meg a mordvin mássalhangzó-kiesés témaköréből (ezek jegyzékét l. például FUD 4: 199; vö. még: Zaicz 1987, uő. 1999), továbbá egyéb mordvin fonológiai és morfonológiai témájú közleményei is napvilágot láttak. A *The Uralic languages* című társszerzős kézikönyv általa írt mordvin fejezetében leíró és történeti szempontból is összegzi a mordvin hangtan és morfonológia alapkérdéseit (Zaicz 1998: 185–191). Mészáros Editnek 1984 óta jelennek meg tanulmányai a mordvin – kizárólag az erza-mordvin – fonológia, illetőleg morfonológia tárgykörében. Dolgozatai közül elsősorban a tőtüpusokkal foglalkozók kapcsolhatók ide (vö. Mészáros 1984). Az erza-mordvin igeképzőkről írott monográfiájában (Mészáros 1999) az elsősorban alaktani – szóképzéstani – témakör leíró és történeti feldolgozása során a szerző hasznos morfonológiai észrevételeket is tesz. A mordvin településnevek vizsgálatakor Maticsák Sándornak bizonyos hangtani észrevételeit is érdemes figyelembe venni (Maticsák 1995).

A mordvinföldi szakemberek nemzedékről nemzedékre gazdag forrásanyagot biztosítanak, és anyanyelvi kompetenciájuk révén is fontos adalékokat szolgáltatnak a mordvin fonológiai és fonetikai – ezen belül legújában többek közt eszközfonetikai – kutatásokhoz (a XX. század

fontosabb szakirodalmának rövid összefoglalása: Feoktisztoz 1993 [a lapszámokat l. fentebb]). A külföldön működő, a mordvint nem anyanyelvükként ismerő kutatók körében a XIX. század derekától a XX. század legvégéig a finn és a magyar nyelvészek mordvinisztikai – ezen belül értelemszerűen hangtani és morfológiai – tevékenységét kell kiemelnünk (vö. Keresztes 1991, Alhoniemi 1999; vö. még: Zaicz 2000).

Felhasznált irodalom

- [AHLQVIST] AHLQUIST, A. 1861: Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis. St. Petersburg
- ALHONIEMI, A. 1999: Изучение мордовских языков в Финляндии. In: Словообразовательная архитектура в волжско-финских языках. Fel. szerk.: М. В. Мосин, И. Н. Рябов. Саранск. 59–66.
- BARTENS, R. 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Helsinki (SUST/MSFOu. 232.)
- BERECZKI, Gábor 1988: Geschichte der wolgaфинischen Sprachen. Das Mordwinische. In: The Uralic languages. Description, history and foreign influences. Szerk.: D. Sinor. Leiden–New York–København–Köln. 314–331.
- [BONDARKO] БОНДАРКО, Л. В. 1993: Фонетика как наука о звуковой системе языка. Предмет фонетики. In: Современные мордовские языки. [I.] Фонетика. Szerk.: Л. В. Бондарко, О. Е. Поляков. Саранск. 134–172.
- [BUBRIN] БУБРИХ, Д. В. 1953: Историческая грамматика эрзянского языка. Szerk.: М. Н. Коляденков, Н. Ф. Цыганов. Саранск
- [BUBRIN] БУБРИХ, Д. В. 1962: Фонетика. In: Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков. Часть I. Фонетика и морфология. Szerk.: М. Н. Коляденков, Р. А. Заводова. Саранск. 5–35.
- BUDENZ József 1866: Reguly moksa-mordvin nyelvtani jegyzetei. NyK 5: 115–144.
- BUDENZ József 1876: Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. Budapest. – Különnyomat az NyK 1877. évi [!] 13. kötetéből.
- [CIGANKIN] ЦЫГАНКИН, Д. В. 1970: Фонетика эрзянского литературного языка. In: С. З. Деваев – Д. В. Цыганкин: Фонетика мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков. Саранск. 46–79.
- [CIGANKIN] ЦЫГАНКИН, Д. В. 1979: Фонетика эрзянских диалектов. Саранск
- [CSERAPKIN] ЧЕРАПКИН, И. Г. 1933: Мокшень кялень грамматика. Москва
- ERDŐDI József 1968: Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). Budapest (Finnugor jegyzetek XIV.)
- ESTILL, D. 2004: Diachronic change in Erzya word stress. Helsinki (SUST/MSFOu. 246.). – Irodalom: 240–249.
- [FEOKTYISZTOV] ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1966: Мордовские языки. In: Языки народов СССР. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки. Szerk.: В. И. Лыткин, К. Е. Майтинская. Москва. 172–220
- [FEOKTYISZTOV] ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1968: Истоки мордовской письменности. Москва

- [FEOKTYISZTOV] ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1975: Мордовские языки. In: Основы финно-угорского языкознания. [Том 2.] Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. Szerk.: В. И. Лыткин, К. Е. Майтинская, Károly Rédei. Москва
- [FEOKTYISZTOV] ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1976: Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков (Ранний период). Москва
- [FEOKTYISZTOV] ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1984: Phonologische Analyse des mokscha-mordwinischen Konsonantismus. In: Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Szerk.: Hajdú Péter, Honti László. Budapest. 201—207. (Bibliotheca Uralica 7.)
- [FEOKTYISZTOV] ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1993: Введение. In: Современные мордовские языки. [I.] Фонетика. Szerk.: Л. В. Бондарко, О. Е. Поляков. Саранск. 4–54, 191–200.
- GENETZ, A. 1896: Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaks- ja useampitavuisissa sanoissa. Suomi III/13: 1–56.
- [GYEVAJEV] ДЕБАЕВ, С. З. 1966: О сочетаемости фонем в юго-западных говорах мокша-мордовского языка. Очерки мордовских диалектов 4: 226–250.
- GYEVAJEV, Sz. Z. [ДЕБАЕВ, С. З.] 1967: A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya. NyK 69: 404–410.
- [GYEVAJEV] ДЕБАЕВ, С. З. 1970: Фонетика мокшанского литературного языка. In: С. З. Дебаев – Д. В. Цыганкин: Фонетика мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков. Саранск. 3–45.
- [GYEVAJEV] ДЕБАЕВ, С. З. 1980: Фонетика. In: Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Szerk.: Д. В. Цыганкин. Саранск. 11–43.
- Hajdú Péter 1981: Mordvin. In: Hajdú Péter: Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest. 52–57.
- HALLAP, V. 1968: Phonological problems of the Moksha-Mordvin language. In: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23.–28. VIII. 1965. Helsinki. Pars I. 161–167.
- HUNFALVY Pál 1857: A' mordvin nyelvrül. Magyar Nyelvészet 2: 290–312, 323–360.
- ITKONEN, E. 1946: Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29: 222–237.
- ITKONEN, E. 1969a: Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. UAJb. 41: 3–30.
- ITKONEN, E. 1969b: Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb. 41: 76–111.
- ITKONEN, E. 1971: Zum Ursprung und Wesen der reduzierter Vokale im Mordwinischen. FUF 39: 41–75.
- [JERMUSKIN] ЕРМУШКИН, Г. И. 1984: Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (Эрзя-мордовский язык). Москва
- [JERMUSKIN] ЕРМУШКИН, Г. И. 1989: Реконструкция первичного вокализма и консонантизма финно-волжской языковой общности. In: Финно-волжская языковая общность. Szerk.: Б. А. Серебренников. Москва. 30–132.
- [JEVSZEVJEV] ЕВСЕВЬЕВ, М. Е. 1929/1931²/1963³: Основы мордовской грамматики. – Első két kiadása Moszkvában, a harmadik pedig – válogatott munkáinak negyedik köteteként – Szaranszkban jelent meg.
- JUHÁSZ Jenő – ERDÉLYI István 1961: Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette: Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Budapest.
- KERESZTES László 1986–1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus. I–II. Szeged (Studia Uralo-Altaica 26–27.) – Az 1986-ban napvilágot látott második kötet etimológiai szójegyzéket tartalmaz.
- KERESZTES László 1990: Chrestomathia Morduinica. Budapest

- KERESZTES, László 1991: Исследования венгерских ученых о мордовских языках. In: Современные проблемы мордовских языков. Саранск. 77–83 (Труды, выпуск 105, серия лингвистическая.)
- KERESZTES, László 1999: Development of Mordvin Definite Conjugation. Helsinki (SUST/MSFOu. 233.)
- LEWY, E. 1937: Zur Betonung des Ersämordwinischen im Satze. FUF 24: 232–245.
- LEWY, E. 1961: Zur Betonung des Erdzja-Mordwinischen vo Orkino. Berlin (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1961/1.)
- [ЛІТКІН] Лыткин, В. И. 1975: Система гасных мордовских языков и древнерусский вокализм. In: Вопросы финно-угроведения 6 [Саранск]: 128–134.
- MATICSÁK Sándor 1995: A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere. Debrecen
- MÉSZÁROS Edit 1984: Az erza-mordvin ígetőtípusok. Néprajz és Nyelvtudomány 28: 59–70.
- MÉSZÁROS, Edit 1999: Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке. Szeged (Studia Uralo-Altaica 42.)
- [NAGYKIN] Надькин, Д. Т. 1981: Основа глагола в мордовских языках. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Tartu
- PAASONEN, H. 1893/1903²: Mordvinische Lautlehre. Helsingfors. – A második kiadás kiegészítéseket és javításokat is tartalmaz (SUST/MSFOu. 22.).
- PAASONEN, H. 1896: Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan. Suomi III/13 = Vähäisiä kirjelmiä 24.
- PAASONEN, H. 1897: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. SUSA/JSFOu. 15/2. – Hangtörténeti és etimológiai összegzés: 3–25.
- PAASONEN, H. 1903/1918²: Die finnisch-ugrischen s-Laute. Helsingfors. – Második kiadás: IV + 136 p. (SUST/MSFOu. 41.).
- PAASONEN, H. 1909/1953²: Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. Helsingfors/Helsinki²
- PAASONEN, H. 1917: Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Budapest
- Paasonen, H. – Heikkilä, K. – Kahla, M. 1990–1996: H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch. Bd. I–IV. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Herausgegeben von M. Kahla. Helsinki
- [ПОЛЯКОВ] Поляков, О. Е. 1981: Об адаптации русских аффрикат и сибилантов в мордовских (мокша и эрзя) диалектах. In: Проблемы межъязыкового контактирования. Саранск. 136–140. (Труды Научно-Исследовательского Института Языка, Литературы, Истории и Экономики 61.)
- [ПОЛЯКОВ] Поляков, О. Е. 1993: Система фонем в мордовских языках. Гласные. Согласные. In: Современные мордовские языки. [Часть I.] Фонетика. Szerk.: Л. В. Бондарко, О. Е. Поляков. Саранск. 83–134.
- RAUN, A. 1988: The Mordvin language. In: The Uralic languages. Description, history and foreign influences. Szerk.: D. Sinor. Leiden – New York – København – Köln. 96–110.
- RAVILA, P. 1929: Über eine doppelte Vertretung des urfinnisch-wolgaischen *a der nichtersten Silbe im Mordwinischen. FUF 20: 83–120.
- RAVILA, P. 1932: Zum Einfluss des Russischen auf das Mordwinische. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Series B 27: 252–262.
- RAVILA, P. 1936: Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalharmonie im Mordwinischen. NyK 50: 381–385.

- RAVILA, P. 1944: Lisä mordvan äännehistoriaan. *Virittäjä* 48: 420–422.
- RAVILA, P. 1973: Zur Kritik der mordwinischen Substrathypothese der russischen Akanje. *SUST/MSFOu.* 150: 296–310.
- RÉDEI Károly 1968: A moksza-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez. *NyK* 70: 383–386.
- RÉDEI, Károly 1974: Sandhi-Erscheinungen in den permischen und wolga-finnischen Sprachen. *Acta Linguistica* 24: 307–311.
- RÉDEI, Károly 1982: Beitrag zur Vokalharmonie im Erza-Mordwinischen. *Советское Финно-угроведение* 18: 176–177.
- RÉDEI, Károly 1984: Phonologische Analyse des Erza-Mordwinischen. In: *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen*. Szerk.: Péter Hajdú, László Honti. Budapest. 209–230. (*Bibliotheca Uralica* 7.).
- [РЯБОВ] РЯБОВ, А. П. 1935: Эрзянь келень грамматика. Часть 1–2. Москва
- [ШАХМАТОВ] ШАХМАТОВ, А. А. 1910: Очерк звуковых особенностей Сухокарбулакского и Орчинского говоров. In: А. А. Шахматов: *Мордовский этнографический сборник*. Санкт-Петербург
- SOVIÄRVI, A. 1962: Der mokschamordwinische ə-Vokal im Lichte der Sonogramme. *SUST/MSFOu.* 125. 553–566.
- STEINITZ, W. 1944: Geschichte der finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm. – 2., bővített kiadás: Berlin, 1964
- STIPA, G. J. 1952–1953: Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokscha-Mordwinisch und Russisch. *UJb.* 24: 59–64, 25: 28–51.
- STIPA, G. J. 1973a: Mordwinisch als Forschungsobjekt. Napoli
- STIPA, G. J. 1973b: Zur Frage des mordwinischen Substrats im Südgrossrussischen. *SUST/MSFOu.* 150: 380–389.
- STIPA, G. J. 1975: Zum Einfluß des Mordwinischen auf das russische Akanje. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus* 17.-23. VIII. 1970. Tallinn. Pars I. 515–520.
- [SZEREBRENNYIKOV] СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. 1967: Историческая морфология мордовских языков. Москва
- [TRUBECKOJ / ТРУБЕЦКОЙ] TRUBETZKOY, N. S. 1932: Das mordwinische phonologische System verglichen mit dem Russischen. In: *Chasisteria Guilelmo Mathesio Quinquagenario*. Pragae. 21–24. – Orosz ford.: *Избранные труды по филологии* 1987: 63–66.
- WIEDEMANN, F. J. 1865: Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch. St. Petersburg (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, VIIe série. Tome IX, N° 5.)
- ZAICZ Gábor 1974: A magyarországi mordvinisztika bibliográfiája. 1850–1970. In: Erdődi József–Zaicz Gábor: *Erza-mordvin szójegyzék*. Budapest. 117–121 (*Finnugor jegyzetek XXI.*)
- ZAICZ, Gábor 1987: Haupttypen des Konsonantenausfalls im Mordwinischen. In: *Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen*. Wien. 240–254. (*Studia Uralica* 4.)
- ZAICZ, Gábor 1998: Mordva. In: *The Uralic languages*. Szerk.: D. Abondolo. London and New York. 184–218.
- ZAICZ Gábor 1999: Mássalhangzók szórványos kiesése a mordvinban. *FUD* 6: 151–158.
- ZAICZ Gábor 2000: A mordvin fonológiai és morfológiai kutatások története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 38: 475–484.